

वर्ष २२ छं
अंथांक
२४२-२४४

विश्व संघमाला

सं० १९८७
कार्तिकेयी
महा

गतिविधि ३ र चक्रा पुनः पुराना माड.
र गतिविधि-मार्ग १. २.

शुभसंग्रह-भाग ७ मी
(उपयोगी १५२ लेखों)

[illegible]

सस्तुं साहित्य वर्षक कार्यालय

અમદાવાદ
ભદ્રપાસે

५२.३. १।।, भाष्येयम्

ਜੁਲਾਈ-੨
ਮਾਸ/ਮਾਹਵੀ

बापों की संख्या में साधुओं में मुकदमे-
आल न होती, छोटे-छोटे भूमिपुत्रों के
लिये उनमें लड़पाल न होती, एक-एक
पैसे के लिये उनमें तकरार न होती.

जय यहां के साधु धरेल, छोटे-छोटे
जगड़ों के धतना महत्त्व होते हैं, तब वे
संसार की समस्त राजनैतिक समस्याओं के
जेल क्या समझेगे? धन सब जातों पर
ध्यान देने से जैसा जन पड़ता है कि भारत-
वर्ष के अधिकांश साधु धर्म का ढोंग करने-
वाले, कपट्टी, अनायासी, उद्दंड आदि
विशेषणों से विबुधित किये जाने योग्य हैं.

हम उनकी दलभय गवोक्तियों, उनके
कपटपूरुष व्यवहारों और भारतवर्ष की दरिद्र
जनता पर भारतस्वरूप उनके निकम्मे ज्वन
से नाग आ गये हैं. हम अद्भुत दृष्टि युक्त और
सुन युक्त, अथ हमारा यही प्रयत्न होना
चाहिये कि हम उनके नृशंस संगठनों का नाश
करने के लिये उद्यत हो जावें और ऐकस्वर
हो कर जनता से यह प्रार्थना करें कि वह
उनके पालनपोषण का भार बल्लु कर के
नहीं निकम्मा, आलसी और अनायासी
जनाने का बीषणु पाप अपने सिर पर न ले.

हम भारतवर्ष के साधुओं के विरोधी
नहीं. हम हमते हैं कि वे कुमार्ग पर न
रहे हों, धसी लिये हमें यह अप्रिय-सत्य
कहना पडा. हम चाहते हैं कि हमारे साधु
अपनी श्रेष्ठता की रक्षा करें. जे एक समय
हम लोगों के शिर के मुकुट थे, वे आज
वैसे नहीं रहे हैं. उनके चाहिये कि संसार
का द्विपक्ष हो कि वे जनता को डगने के
लिये जेरुआ पत्थ नहीं धारण किये हैं,
परन्तु वे सच्चे साधु हैं.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગજગતી કાર્યાલયિન વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૧૬૦૨૦ યર્ગિક

પુસ્તકનો નામ મુલસંક્રાંતિ (૧૧૨૧-૭૨૨૧)

વિભાગ e

“વિવિધ અંથમાળા” અંથાંક ૨૪૧ થી ૨૪૪, વર્ષ ૨૧ મું-૧૯૮૭

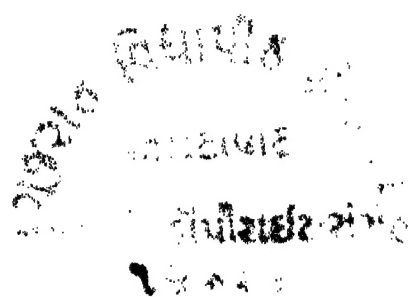
શુભસંગ્રહ-ભાગ સાતમો

(ઉપયોગી ૧૨૬ લેખો)

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશક, ભિક્ષુ-અખંડાનંદ
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

૫૪ ૬૩૬, પ્રત ૪૫૦૦, ચૈત્ર-૧૯૮૭
છૂટક મૂલ્ય ૧૫, પાંચ ભુદં

“ જાપવા-જપાવવાનો હક્ક સર્વ કોઈને છે ”

અમદાવાદ “સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય”માં
લિથુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

પ્રકાશકનું નિવંન

વિવિધ ગ્રંથમાળાના સળંગ અંક ૨૪૧ થી ૨૪૪ અને એકવીસમા વર્ષ(૧૯૮૭)ના અંક ૧ થી ૪ તરીકે શુભ સંગ્રહનો આ સાતમો ભાગ નીકળે છે.

આગલા ભાગોની પેઠે આમાં પણ પ્રત્યેક લેખ સાથે તેના લેખકનું નામ તથા જેમાંથી તે લેખ લેવાયો હોય તે પત્રનું નામ બનતાં સુધી અપાયું છે. તે તે સર્વ લેખક, સંપાદક, અને પ્રકાશક સંજ્ઞાનો ઉપકાર માની કહેવાનું કે, લેખોમાં જે કાંઈ ઉપકારકતા હોય તેનું મૂળ કારણ વાંચનાર બંધુઓનું પુણ્ય અને પરમાત્મકૃપા હોઈ યશના અધિકારી તે તે લેખકો, સંપાદકો અને પ્રકાશકો છે.

આવા સંગ્રહોમાંની કોઈ ઔષધિ, બનાવટ અથવા ખીજ બાબત માટે કોઈને કાંઈ લખવા પૂછવા જેવું જણાય તેમણે તે વિષે અત્રતરફ નહિ લખતાં તેના લેખકનેજ લખવું પૂછવું; અને લેખકના ઠામઠોકાણા માટે તે લેખ પ્રથમ છપાયો હોય ત્યાં પૂછવું.

આ સંસ્થા તરફનાં આવાં તેમજ ખીજાં પુસ્તકોમાંના દરેક દરેક વિચાર સાથે આ સેવકને એકમત સમજવાનો નથી, તેમ સંમત કે અસંમત વિચારો વિષે લખાપઢી કે વાદવિવાદ પણ તે કરે તેમ નથી. અદ્ય મતિ પ્રમાણે એકંદરે હિતાવહ જણાય તે પ્રસિદ્ધ કરવું, એજ ધોરણ છે. વળી કોઈ બાબત કોઈને વધારે ગમવી, કોઈને ઓછી ગમવી અને કોઈને અડીક લાગવી, એ તે તે વાંચનાર સંજ્ઞાનો સ્થિતિ, પ્રકૃતિ અને સમજણ ઉપર પણ આધાર રાખે છે.

જે સંજ્ઞાનો આમાં અગત્યની ભૂલચૂક જણાય તેઓ તે યોગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલશે, તો તે પાઠકોની જાણમાં યથામતિ લવાશે. ચૈત્ર વદી ૧૧-૧૯૮૭ લિલ્લુ-અખંડાનંદ

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧	૧૨	કાન	કૌન
૧૬	૩૮	કરડી,	કાખરી,
૩૮	૧૦	મંદિરનાનાં	મંદિરમાંનાં
૩૮	૧૩	ઈન સેયલ	ઈન સે
૧૧૭	૪	પછા	પાછા
૧૧૮	૭	તેનથી	તેનાથી
૧૨૬	૨૫	પેલેડ	પોલેડ
૧૨૬	૩૪	કળટાં	કળટાં
૧૫૬	૭	ચદા ચદા ચદા	ચદા ચદા

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૭	૨૩	રામાંચકારી	રામાંચકારી
૧૭૦	૨૭	તરુલતા	તરુણતા
૧૭૬	૩૬	સંસારતાપદગ્ધ	સંસારતાપદગ્ધ
૧૮૨	૨૧	૪-અહા !	૫-અહા !
૧૮૩	૫	ગારાંગ	ગૌરાંગ
૧૮૪	૧૪	હ.	હૈ.
૧૮૬	૮	લિયલિ	પિયલિ
૨૦૯	૩૨	આર	ઔર
૨૩૨	૧૪	લિય	લિયે
૨૩૯	૩૨-૩૩	પરમહંત	પરમહંસ
૨૬૦	૧૨	પ્રાતદિન	પ્રતિદિન
૨૬૮	૪	મં	મેં
૨૬૮	૧૨	ધૃચ્છી	ધૃચ્છા
૨૭૧	૨૫	ૈસે	કૈસે
૨૭૪	૧૯	આર	ઔર
૨૮૦	૧૬	વેદપ્રતિષ્ઠત	વેદપ્રતિષ્ઠિત
૨૮૦	૧૭	ગુણોડધમ	ગુણોડધર્મ
૨૮૪	૧૭	અદિ	આદિ
૨૮૬	૨	મૂતિપૂજા	મૂર્તિપૂજા
૨૯૧	૧૧	અલિલ્યાબ્ધ	અલિલ્યાબ્ધ
૨૯૯	૪	આધક	અધિક
૩૪૧	૬	છટકો "	છૂટકો "
૩૪૩	૬૦	શન્ય	શૂન્ય
૩૮૬	૨૯	મહીયાના આત્માસ્ય	મહીયાનાત્માસ્ય
૪૧૯	૭	આર	ઔર
૪૨૭	૧	વર્કસ	વર્કસ
૪૪૩	૧૫	જરાતનો	ગુજરાતનો
૪૪૮	૩૦	નિરક્ષતા	નિરક્ષરતા
૪૬૬	૨૯	દત્યાધિપતિએ	દૈત્યાધિપતિએ
૪૮૫	૪	અ સ્થાન	એ સ્થાન
૫૦૧	૩૧	સાથી	સૌથી
૫૫૩	૫	દેશભક્તિ છે.	દેશભક્તિ.
૫૭૮	૨	શાકવર્ગ	શાકવર્ગ
૫૮૬	૨૯	નથી,	ન થી,
૫૯૮	૧૪	પુત્રીનાં	પુત્રનાં

सामान्य अनुक्रमणिका

क्रमांक	विषय	पृष्ठांक
१	सहगत देशभक्त सूर्यी अंभाप्रसाद	१
२	लकाराज राज नयमल्लसिंह (हिंदी)	६
३	सहवियार (हिंदी)	११
४	वैभववशाणी हिंदुस्थान	१३
५	अंत्यज साधु नंद	२६
६	विजयोत्थास (हिंदी काव्य)	३८
७	महात्मा शैसा (हिंदी)	३९
८	महात्मा कल्याण	५१
९	लटियाली नीलादेवीनी पतिभक्ति	५४
१०	वीरहृदया सेहिया	६०
११	देशबंधु चित्तरंजन दास (हिंदी)	६७
१२	श्रीमती कुन्तीदेवी (हिंदी)	७५
१३	लगवती पार्वती का संक्षिप्त चरित्र (हिंदी)	७८
१४	स्वामी आनंददास (हिंदी)	८६
१५	शंकरलाल भाद्वेश्वरनां संस्मरण	१०५
१६	परोपकारी गंगास्वरूप इन्धियान	११२
१७	धनु चिस्तनु अज्ञात जवन	११६
१८	पौलंड का नाता-गायक पैरुस्की (हिंदी)	१२१
१९	भावदास	१२८
२०	तीर्थंकर पारशनाथ	१३०
२१	वीर बाला मेडलीन (हिंदी)	१३५
२२	महामहोपाध्याय स्व० पंडित यादवेश्वर तर्करत्न (हिंदी)	१३९
२३	सहगुण और दुर्गुण (हिंदी)	१४४
२४	उन्मत्त (हिंदी काव्य)	१४८
२५	योगीश्वर ह्यानंद (हिंदी)	१४९
२६	स्वामी ह्यानंद की पुण्य स्मृति में (हिंदी)	१५६
२७	कुमारिलभट्ट (हिंदी)	१५७
२८	रामायणी शक्ति (हिंदी)	१६८
२९	रामायण की प्राचीनता (हिंदी)	१७१
३०	श्रीरामचरितमानस की नवधा भक्ति (हिंदी काव्य)	१७२
३१	रामायण में आदर्श गृहस्थ (हिंदी)	१७३
३२	श्री शुकदेव और रामायण (हिंदी)	१७८
३३	श्री सीता के चरित्र से आदर्श शिक्षा (हिंदी)	१८४

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૪	એક મુસલમાન રામભક્ત (હિંદી)	૨૦૫
૩૫	ભારત કે કુછ અદ્ભુત પદાર્થ (હિંદી)... ..	૨૧૫
	૧ વિષ ચૂસનેવાલા સાંપ કા મનકા અથવા મણિ...	૨૧૫
	૨ સંજીવની ખૂરી	૨૧૭
	૩-સાત દિન બૂખ ન લગને દેનેવાલી ખૂરી	૨૧૭
૩૬	માતા કા હૃદય (હિંદી)	૨૧૯
૩૭	ગુરુ ગોવિંદસિંહ કી જયંતી (હિંદી)	૨૨૭
૩૮	એક હયાત સિદ્ધ યોગી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી (હિંદી)	૨૩૩
૩૯	બેકારીનું દર્દ	૨૪૨
૪૦	બૌદ્ધ તીર્થસ્થાનો પર એક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ (હિંદી)	૨૪૭
૪૧	પટને કી ઓરિયંટલ લાયબ્રેરી (હિંદી)... ..	૨૫૨
૪૨	સંસાર મેં સખસે અધિક અપરાધી દેશ (હિંદી) ...	૨૫૮
૪૩	દેશદ્રોહી દેશભક્ત (હિંદી)	૨૬૧
૪૪	દિવ્ય પ્રકાશ મેં આત્મનિરીક્ષણ (હિંદી)	૨૬૮
૪૫	કર કે જનના સીખો (હિંદી)	૨૭૧
૪૬	અમેરિકા કી કુછ આતતાયી સંસ્થાએ (હિંદી) ...	૨૭૩
૪૭	ધર્મરહસ્ય (હિંદી)	૨૭૭
૪૮	વહ કૌન થા ? (હિંદી)	૨૮૬
૪૯	મૌ દુર્ગે (હિંદી)	૨૯૧
૫૦	બચ્ચો કે બચ્ચે (હિંદી)	૨૯૪
૫૧	ભારતવર્ષ કે સાધુ (હિંદી)	૨૯૯
૫૨	નામધારી સાધુ (હિંદી કાવ્ય)	૩૦૨
૫૩	ભારતીય મહિલાયેં ઔર ફેશન (હિંદી)	૩૦૩
૫૪	સીનેમા ઔર શિક્ષાપ્રચાર (હિંદી)... ..	૩૦૪
૫૫	શ્રી મહાવીર સ્વામી	૩૦૫
૫૬	શ્રદ્ધાનંદ અનાથ મહિલાશ્રમ-માટુંગા (હિંદી) ...	૩૧૧
૫૭	નારાયણી સેના (હિંદી)	૩૧૪
૫૮	જન્મમરણમાંથી છૂટવાનો ઉપાય	૩૧૫
૫૯	ભારત મેં સુખસમૃદ્ધિ કા સમય (હિંદી)	૩૧૭
૬૦	હજરત મુહમ્મદ (સલ૦) કા જન્મદિવસ (હિંદી) ...	૩૨૩
૬૧	વાયુયાનોં કા મુકુટમણિ (હિંદી)	૩૨૫
૬૨	આ તે જ્ઞાતિવરા કે આબરૂના કાંકરા?	૩૨૬
૬૩	વચનામૃત	૩૪૮
૬૩-૨	ભૂતકાળની એક વાત	૩૫૦
૬૪	અકબર કા વિદ્યાપ્રેમ (હિંદી)	૩૫૫
૬૫	માનવી પ્રેમ વિષે વેદપરિચય (હિંદી)	૩૬૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૬	ભવિષ્ય કા મહાન પ્રદીપ (હિંદી)	૩૬૫
૬૭	પિદ્ધ (હિંદી)	૩૬૮
૬૮	ઉદાવાનાલા કા યુદ્ધ (હિંદી)	૩૭૦
૬૯	મેરા રંગ દે વસંતી ચોલા (હિંદી)	૩૭૬
૭૦	જીવન ઔર મૃત્યુ (હિંદી)	૩૮૨
૭૧	ભક્ત કી ટેર (હિંદી)	૩૮૫
૭૨	અનંત કા હિસાબ (હિંદી)	૩૯૧
૭૩	એક ઉદાર મુસ્લીમ કી નસીહત (હિંદી)	૩૯૩
૭૪	ઇતિહાસદર્શન	૩૯૪
૭૫	શ્રીગુલસીદાસાષ્ટક (કાવ્ય)	૩૯૭
૭૬	મેક્સિમ ગોર્કી	૩૯૯
૭૭	આંખ ઉઘડી	૪૦૪
૭૮	શિલાલેખ	૪૦૮
૭૯	વર્તમાન જીવનપ્રવાહ	૪૧૩
૮૦	શિલ્પી કા અવસાન (હિંદી)	૪૧૭
૮૧	પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ (હિંદી)	૪૨૦
૮૨	બંગાલ કેમીકલ વર્ક્સ	૪૨૭
૮૩	પતિસેવક (હિંદી)	૪૩૧
૮૪	પ્રેમાનંદ	૪૩૮
૮૫	અમેરિકામાં નિરક્ષરતા દાળવાના ભગીરથ પ્રયત્નો ...	૪૪૪
૮૬	આહુતિ (હિંદી)	૪૪૯
૮૭	ઉપનિષદનો એક પ્રસંગ	૪૬૩
૮૮	મરણપથારીએથી	૪૬૮
૮૯	સાચો અન્નદાતા!	૪૭૨
૯૦	દિવાન 'હરદૌલ' જૂ (હિંદી)	૪૭૯
૯૧	અહિંસાધર્મના પૂજારી	૪૮૨
૯૨	આર્યવર્તનો આદર્શ યુવક-લવ	૪૮૪
૯૩	જગદ્ગુરુના છુટાછેડા	૪૮૬
૯૪	પુસ્તકાલય અને પુસ્તકો	૪૮૯
૯૫	પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય કેવી રીતે બનાવવું?	૪૯૩
૯૬	સદ્ગત મોતીબાબ દરજી	૪૯૬
૯૭	જન્માષ્ટમીનો જુગાર	૫૧૧
૯૮	સૂર્યનમસ્કાર (હિંદી)	૫૧૬
૯૯	મહારાષ્ટ્રા પ્રતાપ કી જયંતિ ઔર સ્મારક (હિંદી) ...	૫૧૮
૧૦૦	પૂજ્ય દિવેદીજી કા આદર્શ દાન (હિંદી)	૫૨૧
૧૦૧	અનાથાલય (હિંદી)	૫૨૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૦૨	અમરિકા કી એક આદર્શ વ્યાયામસંસ્થા (હિંદી) ...	૫૨૬
૧૦૩	જેકારલોવેકિયા કા વ્યાયામદ્વારા રાષ્ટ્રોદ્ધાર (હિંદી) ...	૫૩૧
૧૦૪	લન્દન કા એક આશ્રમ (હિંદી)	૫૩૬
૧૦૫	અધિકારીનો હૃદયપલટો	૫૩૯
૧૦૬	પુસ્તકાલય વિષે વિચારો	૫૪૮
૧૦૭	રાધાસ્વામી મત કે સાધન કી સમાલોચના (હિંદી) ...	૫૪૮
૧૦૮	આપણી આશ્રમવ્યવસ્થા	૫૫૦
૧૦૯	પંડિત મોતીલાલજી નેહરૂ	૫૫૪
૧૧૦	સંશયાત્મા વિનશ્યતિ... ..	૫૫૭
૧૧૧	ક્ષુધાર્તો જગ્યા ત્યારે	૫૬૫
૧૧૨	સંસ્કારહીન સંતતિના ઉત્પાદનને અટકાવવાની જરૂર ...	૫૭૦
૧૧૩	રત્નમાળા	૫૭૫
૧૧૪	સાત્ત્વિક બળ કેવી રીતે મેળવી શકાય?	૫૭૬
૧૧૪	યુગ્મેનિક સોસાયટી	૫૭૯
૧૧૫	ચા દેવીના ચેલાઓ ચેતશે કે?	૫૮૦
૧૧૬	રેડિયોનો ચમત્કાર	૫૮૩
૧૧૭	અંગરેજી શિક્ષા કા ભારતીય સભ્યતા પર કુપ્રભાવ (હિંદી) ...	૫૮૪
૧૧૮	ખુનીઓને ઉત્તમ નાગરિક બનાવવાની રીત	૫૮૭
૧૧૯	અમેરિકા મેં દૂધ દેનેવાલા વૃક્ષ (હિંદી)	૫૯૦
૧૨૦	વિવેક-વાટિકા (હિંદી)	૫૯૧
૧૨૧	હંડે છીંટે (હિંદી)	૫૯૩
૧૨૨	ગરીબી ખૂટી (હિંદી)	૫૯૫
૧૨૩	શ્રીજીવનવિષે સ્વામી વિવેકાનંદનાં વીસ સૂત્રો ...	૫૯૬
૧૨૪	માતૃવેદના	૫૯૯
૧૨૫	સ્વતંત્રતાના સૂર	૬૦૪
૧૨૬	ખાદી કી પવિત્રતા (હિંદી)	૬૦૯
૧૨૭	ઉર્ધ્વ પ્રયાણનો અભિલાષ	૬૧૩
૧૨૮	આગ્રાનો દયાલખાગ... ..	૬૧૪
૧૨૯	કોમી એકતા પાછળ ગણેશ શંકરનું આત્મસમર્પણ ...	૬૧૫

વિષયવાર અન્કમણિકા

૧-ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩	સદ્વિચાર (હિંદી)	૧૧
૬	વિજયોદ્યાસ (હિંદી)	૩૮
૨૪	ઉન્મત્ત	૧૪૮
૨૮	રામાયણી શક્તિ (હિંદી)	૧૬૮
૩૦	શ્રીરામચરિત માનસ કી નવધા ભક્તિ (હિંદી) ...	૧૭૨
૩૨	શ્રી શુકદેવજી ઔર રામાયણ (હિંદી)	૧૭૮
૪૪	દિવ્ય પ્રકાશ મેં આત્મનિરીક્ષણ (હિંદી)	૨૬૮
૪૭	ધર્મરહસ્ય (હિંદી)	૨૭૭
૪૯	માँ દુર્ગે ! (હિંદી)	૨૯૧
૫૮	જન્મમરણમાથી છૂટવાનો ઉપાય	૩૧૫
૬૫	માનવી પ્રેમ વિષે વેદપરિચય (હિંદી)	૩૬૧
૬૭	પિહૂ (હિંદી)	૩૬૮
૭૦	જીવન ઔર મૃત્યુ (હિંદી)	૩૮૨
૭૧	ભક્ત કી ટેર	૩૮૫
૮૧	પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ	૪૨૦
૮૩	પતિસેવા (હિંદી)	૪૩૧
૮૭	ઉપનિષદનો એક પ્રસંગ	૪૬૩
૯૧	અહિંસાધર્મના પૂજારી	૪૮૨
૧૦૮	આપણી આશ્રમવ્યવસ્થા	૫૫૦
૧૧૦	સંશયાત્મા વિનશ્યતિ (હિંદી)	૫૫૭
૧૧૩	રત્નમાળા	૫૭૫
૧૨૦	વિવેક વાટિકા (હિંદી)	૫૯૧
૧૨૧	ઠંડે છીંટે (હિંદી)	૫૯૩
૧૨૭	ઉર્ધ્વ પ્રયાણનો અભિલાષ	૬૧૩

૨-સામાજિક

૩૧	રામાયણ મેં આદર્શ ગૃહસ્થ (હિંદી)	૧૭૩
૩૭	ગુરુ ગોવિંદસિંહ કી જયંતિ (હિંદી)	૨૨૭
૪૧	પટને કી ઓરિયન્ટલ લાઇબ્રેરી (હિંદી)	૨૫૨
૪૨	સંસાર મેં સખસે અધિક અપરાધી દેશ (હિંદી) ...	૨૫૮
૪૬	અમેરિકા કી કુછ આતતાયી સંસ્થાએ (ફ્રે કલકત્ત-કલ્કાત) ૨૭૩	
૫૦	બચ્ચોં કે બચ્ચે (હિંદી)	૨૬૪

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫૧	ભારતવર્ષ કે સાધુ (હિંદી)	૨૯૯
૫૨	નામધારી સાધુ (હિંદી)	૩૦૨
૫૩	ભારતીય મહિલાયેં ઔર ફૈશન (હિંદી)	૩૦૩
૫૬	શ્રદ્ધાનંદ અનાથ મહિલાશ્રમ-માટુંગા (હિંદી)	૩૧૧
૫૭	નારાયણી સેના (હિંદી)	૩૧૪
૬૦	હજરત મુહમ્મદ કા જન્મદિવસ (હિંદી)	૩૨૩
૬૨	આ તે જ્ઞાતિવરા કે આખરના કાંકરા?	૩૨૬
૬૩-૧	વચનામૃત... ..	૩૪૮
૬૬	ભવિષ્ય કા મહાન પ્રદીપ (હિંદી)	૩૬૫
૭૩	એક ઉદાર મુસ્લીમ કી નસીહત (હિંદી)	૩૯૩
૭૭	આંખ ઉધડી	૪૦૪
૭૯	વર્તમાન જીવનપ્રવાહ	૪૧૩
૮૮	મરણપથારીએથી	૪૬૮
૮૯	સાચો અન્નદાતા !	૪૭૨
૯૩	જગદ્ગુરુના છૂટા છેડા	૪૮૬
૯૯	મહારાણા પ્રતાપ કી જયંતિ ઔર સ્મારક (હિંદી)	૫૧૮
૧૦૦	પૂજ્ય દિવેદીજી કા આદર્શ દાન (હિંદી)	૫૨૧
૧૦૧	અનાથાલય (હિંદી)	૫૨૨
૧૦૭	રાધાસ્વામી મત કે સાધન કી સમાલોચના (હિંદી)... ..	૫૪૮
૧૧૨	સંસ્કારહીન સંતતિના ઉત્પાદનને અટકાવવાની જરૂર	૫૭૦
૧૧૪-૨	યુજ્ઞેનિક સોસાયટી	૫૭૯
૧૧૭	અંગ્રેજી શિક્ષા કા ભારતીય સભ્યતાપર કુપ્રભાવ (હિંદી)	૫૮૪
૧૨૩	જીજીવન વિષે સ્વામી વિવેકાનંદનાં ત્રીસ સૂત્રો	૫૯૬
૧૨૪	માતૃવેદના	૫૯૯
૧૨૬	ખાદી કી પવિત્રતા (હિંદી)	૬૦૯
૧૨૮	આગ્રાનો દયાલબાગ	૬૧૪
૧૨૯	કેમી એકતા પાછળ ગણેશ શંકરનું આત્મસમર્પણ... ..	૬૧૫

૩-ચરિત્ર અને ઇતિહાસ

૧	સદ્ગત દેશભક્ત સૂરી અંબાપ્રસાદ	૧
૨	ભક્તરાજ રાજા જયમલ્લસિંહજી (હિંદી)	૯
૪	વૈભવશાળી હિંદુસ્થાન	૧૩
૫	અલંજ સાધુ નંદ	૨૬
૭	માહાતા શેસા (હિંદી)... ..	૩૯
૮	મહાત્મા કણાદ	૫૧
૯	ભટ્ટિયાણી નીલાદેવીની પતિભક્તિ	૫૪
૧૦	વીર હૃદયા સોફિયા	૬૦

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૧	દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ (હિંદી)	૬૭
૧૨	શ્રીમતી કુંતીદેવી (હિંદી)	૭૫
૧૩	ભગવતી પાર્વતી કા સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર (હિંદી)	૭૮
૧૪	સ્વામી ઝામદાસ (હિંદી)	૯૬
૧૫	શંકરલાલ માહેશ્વરનાં સંસ્મરણો	૧૦૫
૧૬	પરોપકારી ગંગાસ્વરૂપ રૂપીયહેન	૧૧૨
૧૭	ઈશુ ખ્રિસ્તનું અજ્ઞાત જીવન	૧૧૬
૧૮	પોલૅંડ કા ત્રાતા-ગાયક પૅડરૂકી (હિંદી)	૧૨૧
૨૦	તીર્થંકર પારશનાથ (હિંદી)	૧૩૦
૨૧	વીર બાલા મેડલીન (હિંદી)	૧૩૫
૨૨	મહામહોપાધ્યાય સ્વ૦ પંડિત યાદવેશ્વર તર્કરત્ન (હિંદી)	૧૩૯
૨૫	યોગીશ્વર દયાનંદ (હિંદી)	૧૪૯
૨૬	સ્વામી દયાનંદ કી પુણ્ય સ્મૃતિ મેં (હિંદી)	૧૫૬
૨૭	કુમારિલ ભટ્ટ (હિંદી)	૧૫૭
૨૯	રામાયણ કી પ્રાચીનતા (હિંદી)... ..	૧૭૧
૩૪	એક મુસલમાન રામભક્ત (હિંદી)	૨૦૫
૩૮	એક દયાત સિદ્ધ યોગી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી (હિંદી)... ..	૨૩૩
૪૦	બૌદ્ધ તીર્થસ્થાનો પર એક ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ (હિંદી)... ..	૨૪૭
૪૮	વહ કૌન થા ? (હિંદી)	૨૮૬
૫૫	શ્રીમહાવીરસ્વામી	૩૦૪
૫૯	ભારત મેં સુખસમૃદ્ધિ કા સમય (હિંદી)	૩૧૭
૬૮	હિંદવાનાલા કા યુદ્ધ (હિંદી)... ..	૩૭૦
૬૯	મેરા રંગ દે વસંતી ચોલા (હિંદી)	૩૭૬
૭૪	ઇતિહાસદર્શન	૩૯૪
૭૫	તુલસીદાસાષ્ટક	૩૯૭
૭૬	મેક્સિમ ગોર્કી	૩૯૯
૮૪	પ્રેમાનંદ	૪૩૮
૯૦	દિવાન “હરદૌલ” જૂ (હિંદી)	૪૭૯
૯૨	આર્યાવર્તનો આદર્શ યુવક-લવ	૪૮૪
૯૬	સદ્ગત મોતીભાઈ દરજી	૪૯૬
૧૦૯	પંડિત મોતીલાલજી નહેરૂ	૫૫૪
૧૨૫	સ્વતંત્રતાના સૂર	૬૦૪

૩-૬'કી વાર્તાઓ

૧૯	ભાવદાસજી	૧૨૮
૨૩	સદ્ગુણુ ઓર દુર્ગુણુ (હિંદી)	૧૪૪
૩૬	માતા કા હૃદય (હિંદી)	૨૧૯

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૯	એકારીનું દર્દ	૨૪૨
૪૩	દેશદ્રોહી દેશભક્ત (હિંદી)	૨૬૧
૬૩	ભૂતકાળની એક વાત	૩૫૦
૭૮	શિલાલેખ	૪૦૮
૮૦	શિદ્ધી કા અવસાન (હિંદી)	૪૧૭
૮૬	આહુતિ (હિંદી)	૪૪૯
૯૭	જન્મ-માષ્ટમીનો જુગાર... ..	૫૧૧
૧૦૫	અધિકારીનો હૃદયપલટો	૫૩૯
૧૧૧	શુધાર્તો જગ્યા ત્યારે	૫૬૫
૧૨૨	ગરીબી ખૂટી (હિંદી)	૫૯૫

૫-વિજ્ઞાન, કળા, શૌધ્યોગ

૩૫	ભારત કે કુછ અદ્ભુત પદાર્થ (હિંદી)... ..	૨૧૫
૬૧	વાયુયાનો કા મુકુટમણિ (હિંદી)	૩૨૫
૭૨	અનંત કા હિસાબ (હિંદી)... ..	૩૯૧
૧૧૬	રેડિયોનો ચમત્કાર	૫૮૩
૧૧૯	અમેરિકા મેં દૂધ દેનેવાલા વૃક્ષ	૫૯૦

૬-વૈદ્યક અને આરોગ્ય

૮૨	બંગાલ કેમીકલ વર્ક્સ	૪૨૭
૯૮	સૂર્યનમસ્કાર (હિંદી)	૫૧૬
૧૦૨	અમેરિકા કિ એક આદર્શ વ્યાયામસંસ્થા (હિંદી)	૫૨૬
૧૧૪-૧	સાત્ત્વિક બળ કેવી રીતે મેળવી શકાય	૫૭૬
૧૧૫	ચા દેવીના ચેલાઓ ચેતશે કે ?	૫૮૦

૭-શિક્ષણ

૩૩	શ્રીસીતા કે ચરિત્ર સે આદર્શ શિક્ષા (હિંદી)	૧૮૪
૪૫	કર કે જનના સીખો. (હિંદી)	૨૭૧
૫૪	સીનેમા ઔર શિક્ષાપ્રચાર (હિંદી)	૩૦૪
૬૪	અકબર કા વિદ્યાપ્રેમ (હિંદી)	૩૫૫
૮૫	અમેરિકામાં નિરક્ષરતા ટાળવાના ભગીરથ પ્રયત્નો	૪૪૪
૯૪	પુસ્તકાલય અને પુસ્તકો	૪૮૯
૯૫	પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય કેવી રીતે બનાવવું ?	૪૯૩
૧૦૩	જેકોસલોવેકિયા કા વ્યાયામ દ્વારા રાષ્ટ્રોદ્ધાર (હિંદી)	૫૩૧
૧૦૪	લન્દન કા એક આશ્રમ (હિંદી)	૫૩૬
૧૦૬	પુસ્તકાલય વિષે વિચારો	૫૪૮
૧૧૮	ખુનીઓને ઉત્તમ નાગરિક બનાવવાની રીત	૫૮૭

શુભ પંચ-ભાગ ૭મું

૧-સદ્ગત દેશભક્ત સૂફી અંબાપ્રસાદ

આજે ભારતવર્ષમાં કેટલા લોક એમનું નામ જાણે છે ? કેટલા એમની સ્મૃતિથી શોકાતુર થઈને આંસુ વહાવે છે ? કૃતદ્ધ ભારતે આવાં કેટલાંયે રત્ન ગુમાવ્યાં છે; અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, તેને માટે એક ક્ષણભર પણ તેને દુઃખ લાગ્યું નથી !

તેઓ સાચા દેશભક્ત હતા; દેશને માટે તેમના દિલમાં દર્દ હતું. હિંદી યુવકોને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વરાજ્યપથ પર ચાલતા જોઈને તેમને આનંદ થતો, ગરીબ હિંદીઓની નિરાધાર દશા દેખાતી તેઓ દીર્ઘ નિઃસ્વાસ મૂકતા, અને તેનો પ્રતીકાર કરવાને ઉત્સુક રહેતા.

તેઓ ભારતની પ્રતિષ્ઠા જોવાની ઝંખના રાખતા, તેને ઉન્નતિના શિખરપર પહોંચાડવાના અભિલાષ ધરાવતા; છતાં તેમનું નામ આજે ભારતવર્ષના બહુજ થોડા માણસો જાણે છે.

ભારતમાતાનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખવાને માટેજ તેમણે પોતાનું અસ્તિત્વ મટાડી દીધું હતું. તેમના પ્રત્યેની લોકોની ઉપેક્ષાની પરવા કર્યા વિના પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન દીધું-ધર છોડ્યું, માલ-મિલ્કત જમ થયાં, જેલમાં ગયા, પ્રાણુથીયે વહાલો દેશ છોડ્યો અને અતે પ્રાણ પણ ઓવાર્યા. એમની કદર કરી તે પણ ધરને ! આજે ધરનેમાં “આક સૂફી”નું નામ સર્વપ્રિય અને સર્વપૂજ્ય બન્યું છે.

x x x x x

સૂફી અંબાપ્રસાદનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૮માં મુરાદાબાદમાં થયો હતો. એમનો જન્મજો હાથ જન્મથીજ કપાયેલો હતો. તેઓ હાથવિનોદમાં કહેતા કે “ભાઈ ! મેં સત્તાવનમાં અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ કરીધું, હાથ કપાઈ ગયો, મૃત્યુ થયું, પુનર્જન્મ પામ્યો, પણ હાથ કપાયેલો ને કપાયેલોજ આવી ગયો.”

એમણે મુરાદાબાદ, બરેલી અને જલંધર આદિ શહેરોમાં શિક્ષણ લીધું. ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં લુધિયાના જિલ્લામાં જ્યારે સ્વ-તંત્રતાપ્રેમી દુકાને તોપને ગોળે ઉડાવી દેવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ જલંધરમાં હતા. એમનું વય એ સમયે લગભગ ૧૩ વર્ષનું હતું. એક એ. પાસ કર્યા પછી એમણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો;

પરંતુ વકીલાત કરી નહિ. તેઓ ઉર્દૂના પ્રભાવશાળી લેખક હતા, એજ કામ તેમણે હાથમાં લીધું.

x x x x

ઈ. સ. ૧૮૯૦માં એમણે મુરાદાબાદથી પોતાનું ઉર્દૂ સાપ્તાહિક “જમ્યુલ-ઇલૂમ” પ્રકટ કરવા માંડ્યું. એમનાં ધર્મપત્ની એમને એ કાર્યમાં ખૂબ સહાયતા આપતાં. આજે ૧૯૨૫ માં એમના એ સમયના લેખો વાંચી જુઓ, તેમાં ૧૯ મી સદીની ગંધ સરખી આવશે નહિ. દરેક સમયે એ લેખો નવીન ભાવ ઉપસ્થિત કરે છે. એમાંનો પ્રત્યેક શબ્દ સૂક્ષ્મની આંતરિક અવસ્થાનો પરિચય આપે છે. તેઓ હાસ્યરસના પ્રસિદ્ધ લેખક હતા, છતાં તેમના લખાણમાં ગંભીરતા પણ ઓછી ન હતી. તેઓ હિંદુમુસલમાન એકતાના કટુર દિમાયતી હતા; અમલદારોના આકરા ટીકાકાર હતા. એમનું પત્ર એટલું બધું લોકપ્રિય થઇ પડ્યું હતું કે રસ્તામાં ટપાલવાળાજ વાંચવાને ખાતર એ ચોરી લેતા.

ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં એમના પર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકીને કેસ ચલાવવામાં આવ્યો; અને તેમાં દોઢ વર્ષનો કારાવાસ મળ્યો. ૧૮૯૯ માં તેઓ છૂટીને બહાર આવ્યા; એ અરસાનાં યુ. પી. નાં કેટલાંક નાનાં દેશી રાજ્યોમાં અંગ્રેજોને હસ્તક્ષેપ કરી રહ્યા હતા.

સૂક્ષ્મજીએ ત્યાંના અમલદારો અને રેસિડન્ટોનાં છોડીઆં સારી પેઠે પાડ્યાં. તે લોકોએ સૂક્ષ્મજી ઉપર મિથ્યા દોષારોપણનો કેસ ચલાવ્યો. તેમાં એમની માલમિલકત જપ્ત થઈ અને ૬ વર્ષનો બંદાવાસ મળ્યો. જેલમાં તેમને અકથનીય કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં. આમ છતાં તેઓ લેશ પણ ડગ્યા નહિ.

સૂક્ષ્મજી જેલમાં ખિમાર થયા. એક ગાંદી કોટડીમાં પુરાયા હતા. ઓસડવેસડ અને સારવાર તો હોયજ શેનાં! અરે પાણીનાં પણ યોગ્ય બદોબસ્ત ન હતો. જેલર આવતો અને મળકમાં પૂછતો “સૂક્ષ્મ ! હજી સુધી તમે જીવો છો ?” શું આ વિપત્તિઓથી સૂક્ષ્મ ડરે એમ હતા ? હરગીજ નહિ. જેમ તેમ જેલના દિવસો કપાયા અને ૧૯૦૬ ના અંતમાં તેઓ છૂટ્યા.

+ + + +

સૂક્ષ્મજીને નિઝામ હૈદરાબાદ સાથે ગાઢ સંબંધ હતો. જેલમાંથી છટતાંજ તેઓ ત્યાં ગયા. નિઝામે તેમને માટે એક સરસ મકાન બનાવ્યું. જે દિવસે મકાન તૈયાર થયું તે દિવસે નિઝામે તેમને કહ્યું કે “આપને માટે મકાન તૈયાર થયું છે.” એમણે ઉત્તર આપ્યો “હું પણ તૈયારજ થયેો છું.” પુસ્તકો અને કપડાંની પોટલી હાવી અને પંજાબનો રસ્તો લીધો ! ઇ. સ. ૧૯૦૭ ની શરૂઆત હતી. સ્વદેશી હિલચાલની લહેરનો પંજાબ ઉપર ઠીક પ્રભાવ પડતો

હતો, જાત્રિનો આરભ થઈ ચૂક્યો હતો. એમણે જોયું કે પંજાબમાં કંઈક કામ થઈ શકશે; અને તે માર્ગે પ્રયાણ કર્યું.

ત્યાં “પૈસા અખબારે” એમને માસિક ૧૭૫ રૂપીઆ આપવા જણાવ્યું, “વતન અખબારે” ૧૨૫ થી માગણી કરી; પરંતુ એમણે એની પરવા નહિ કરતાં “હિંદુસ્તાન” પત્રના ૬૦ રૂપીઆ સ્વીકારી લીધા ! તેઓ કહેતા “આપણે ‘વેતન’ ‘વેતન’નાં રોટલાં શામાટે રડીએ ? રોજનો રોટલો અને પોતાના વિચારો અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમનો પ્રચાર કરવાની તક મળતી રહે એટલુંજ મારે માટે બસ છે.” નિઃસંદેહ મોહ અને લોભની મગફળી શી કે તેના હૃદયનો સ્પર્શ પણ કરી શકે ? આ તો સામાન્ય વેતન હતું; પરંતુ સંભળાય છે કે એમની કુશળતા, વાકપટુતા અને બુદ્ધિશક્તિ જોઈને સરકારની જાસુસી ખાતાની માસિક ૧૦૦૦ રૂપીઆની જગ્યા આપવાની માગણી થયેલી; પરંતુ એ લાલચને વશ ન થતાં એમણે તો કારાવાસ અને દરિદ્રતાનેજ શ્રેષ્ઠ માન્યાં. કેટલાક દિવસ સુધી તેઓ “હિંદુસ્તાન”માં કામ કરતા રહ્યા.

એજ દિવસોમાં સરદાર અજિતસિંહજીએ “ભારત માતા સોસાયટી”ની સ્થાપના કરી અને પંજાબના “ન્યૂ કોલોનીઅલ” વિરુદ્ધ આંદોલન શરૂ કર્યાં. એ મંડળમાં સંઘળાજ નવયુવકો હતા; અને મોટા ઉત્સાહથી તેઓ પોતાનું કામ કરી રહ્યા હતા. સૂફીજનો પરિચય એમની સાથે વધતો ગયો અને તેઓ પણ એ તરફ આકર્ષાવા લાગ્યા.

‘હિંદુસ્તાન’ના સંપાદક શ્રી. દીનાનાથ એમના લેખમાં ઘણી કાપકૂપ કરતા. એમણે તેમને કહ્યું “તમે હજી બાળક છો. નીતિ સમજતા નથી. ડરો છો, તંત્રીતરીકે માર્ગજ નામ મૂકો એટલે પત્યું.” પરંતુ એ માગણી સ્વીકારાઈ નહિ; અંતે એમણે એ કામ પણ છોડ્યું અને પૂર્ણપણે ભારતમાતા સોસાયટીનાજ થઈ રહ્યા. પંજાબમાં જુરસો વધતોજ રહ્યો. લાહોરમાં જાટોનો જલસો થયો. એ દુઃખી જમીનદારોને સૂફીજએ જે શબ્દોમાં ઉપદેશ આપ્યો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે.

*

*

*

*

ઇ. સ. ૧૯૦૭ના મેની ૯ મી તારીખે લાલા લગ્નપતરાય પકડાયા, અને સરદાર અજિતસિંહ ઉપર પણ વૉરંટ નીકળ્યું. સરદારજી છુપાઈ ગયા; અને હજી જૂન સુધી સરકાર તેમને પકડી શકી નહિ. એ ડખલના દિવસમાં કામ મોકુફ રહેવાથી સૂફીજ પોતાના મિત્રોને મળવા રૂડી ગયા. પાછળથી પંજાબમાં વધારે ધરપકડ શરૂ થઈ એટલે સરદાર અજિતસિંહના ભાઈ સરદાર કિશનસિંહજી અને ભારતમાતા સોસાયટીના મંત્રી આનંદકિશોર મહેતા, સૂફી-

જીની સાથે નેપાળમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં બહુ દિવસ રહ્યા. ત્યાં નેપાલરોડના ગવર્નર શાયદ શ્રીયુત જંગ બહાદુરજી સાથે એમનો પરિચય થયો. તેઓ એમની સાથે બહુજ સારી રીતે વર્તતા. પાછળથી શ્રી. જંગબહાદુર સૂરીજીને આશ્રય આપવાના કારણથી પદચ્યુત થયા; અને તેમની મિલકત પણ જપ્ત કરી લેવામાં આવી. તેમની સાથે નેપાળની રાજનૈતિક સ્થિતિ ઉપર અનેક પ્રસંગે વાતચીત થતી; સૂરીજીની રાજનીતિનિપુણતા જોઈને તેઓ દંગ થતા અને કહેતા કે ‘ભારત જેવા ગુલામ દેશમાં રહીને જીવન વ્યર્થ શામાટે ગુમાવો છો?’ આખરે તેઓ ત્યાંથી પકડાયા અને તેમને લાહોર લાવવામાં આવ્યા.

જ્યારે તેઓ “ભારતમાતા સોસાયટી”માં હતા ત્યારે લાલાજીના ઇડિયા પત્રમાં એમના લેખો અવારનવાર પ્રગટ થતા રહેતા. તે સંબંધમાં એમના પર કેસ-ચલાવવામાં આવ્યો; પરંતુ નિર્દોષ સિદ્ધ થવાથી છૂટી ગયા.

તે પછી સરદાર અજિતસિંહજી પણ છૂટીને આવી પહોંચ્યા. અને મંડળના જેટલા સભ્યો બહાર હતા તે સઘળા સુરત કૌંઝેસમાં એકઠા મળ્યા. ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં ભારતમાતા બુક સોસાયટીની સ્થાપના કરવામાં આવી અને તેણે રાજદ્વારી અને રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય પ્રકટ કરવાનું શરૂ કર્યું. એમાં વિશેષ કામ સૂરીજી કરતા.

એક દિવસ સરદાર અજિતસિંહને લાહોરના ડેપુટી કમિશ્નરે ખોલાવ્યા. અને તેમણે રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાંથી દૂર રહેવાની ધમકી આપી. પરંતુ સરદારજીએ તેને રોકડું પરખાવ્યું એટલે કમિશ્નર સાહેબ ખોલી ઉઠ્યા કે ‘શું તમે ઈસુ છો?’ સરદારજી ત્યાંથી ચાલી આવ્યા અને સૂરીજીને વાત કરી. પછી શું? સૂરીજી બાઇબલ લઈને ખેસી ગયા અને કેટલાક દિવસ પછી ‘વાગી મમ્મીહ’ યા ‘વિદ્રોહી ઈસુ’ નામનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. અને તેમાં દર્શાવ્યું કે ઈસુને તેના શિષ્યોએ ૩૦ સિક્કામાં વેચી દીધો હતો અને સરદાર સાહેબને તેના કોષ મિત્રે ૫૦૦ રૂપિયામાં શત્રુના હાથમાં સોંપ્યા! બન્નેના આદર્શ મળતા આવે છે, લઘ્ય પણ એકસરખુંજ છે. એટલે એ બંને વચ્ચે ભારે અંતર નથી. પુસ્તક જપ્ત કરવામાં આવ્યું.

એજ વર્ષમાં લો. મા. તિલક ઉપર કેસ ચાલ્યો. તેમને ૬ વર્ષની કેદ મળી. ત્યારે દેશભક્ત મંડળના સર્વ સભ્યો સાધુ બની ગયા. સઘળાએ ભગવાં, ગેરઆં વસ્ત્ર પહેરી લીધાં, અને સૂરીજી તથા સરદારજીએ મળીને તિલક આશ્રમ ખોલવાનો ઇરાદો કર્યો; પરંતુ અનેક વિઘ્નો અને આપત્તિઓને લઈને તેમનો વિચાર અમલમાં મૂકી શકાયો નહિ.

સાધુમંડળ પર્વતયાત્રાએ નીકળ્યું. પર્વતના શૃંગનિવાસ

દરમિયાન એક ભક્ત પણ સાથે થઈ ગયો. સાધુઓ ખેઠા એટલે પેલા ભક્તે સૂફીજનાં ચરણો પર મસ્તક નમાવ્યાં પ્રણામ કર્યાં. ભક્ત મોટો જોન્ટલમેન હતો. ખુદ મોજાં સારી પહે પહેયાં હતાં. સૂફીજને ચરણે મસ્તક મૂકીને પૂછવા લાગ્યો:-

“બાવાજી ! આપ ક્યાં રહો છો ?” સૂફીજએ કારમે સ્વરે ઉત્તર આપ્યો “રહું છું તારા કપાળમાં !”

“મહારાજ ! આપ નારાજ કેમ થાઓ છો ?”

“અરે બેવકૂફ ! તેં મને નમસ્કાર શામાટે કર્યાં ? ખીજા બાટલા બધા સાધુઓ હતા તેમને પ્રણામ નહિ કરવાનું કારણ ?”

“હું આપનેજ મોટા સાધુ સમજ્યો હતો.”

“વાર, જાઓ ખાવા પીવાનું લઈ આવો.”

તે કેટલીક વારે સારા સારા પદાર્થ લઈને આવ્યો. ખાઈપીને નિશ્ચિંત થયા પછી સૂફીજએ તેને ફરીથી બોલાવ્યો અને કહ્યું “કેમ અહ્યા ! અમારો પીછો કાઢે છે કે નહિ ?”

“મહારાજ ! હું આપને શી તકલીફ આપું છું ?”

“ચાલાકી જવા દે. જાસુસી કરવા જા. જા તારા બાપને ખબર આપ કે અમે બળવો ઉઠાવવાને પહાડમાં જઈએ છીએ.”

પેલા માણસ શરમિદો થઈ ગયો અને પગે પડી બોલ્યો, “હજુર ! પેટને ખાતર સૌ કંઈ કરવું પડે છે !”

ઈ. સ. ૧૯૦૮માં એમણે “પેશવા અખબાર” કાઢ્યું. એ દિવસોમાં બંગાળમાં ક્રાંતિકારી હીલચાલે માથું ઉઠાવ્યું. સરકારને ચિંતા પેડી કે, આ અગ્નિ પંજાબને તો નહિ સળગાવી મૂકે ? તરત-જ દમનચક્ર ફરવા માંડ્યું. પ્રમુખને-લાલા હરદયાળને દેશ છોડવો પડ્યો અને અંતે સૂફીજ, સરદાર અબ્દુલસિદ અને જ્યાહલ હકને પણ ધરાનતો પંથ લેવો પડ્યો.

એ દરમિયાન “પેશ્વા” હજી ચાલુજ હતું. તેને માટે પુષ્કળ લેખો લખી રાખવામાં આવ્યા હતા; કારણકે પેશ્વા એકદમ બંધ પડી જાય તો સરકારને શંકા પડે અને રસ્તામાંથીજ એમને કદાચ પકડી લેવામાં આવે. કરાંચીથી વહાણ પર ચઢ્યા. ધરાન ચાલ્યા ગયા. ત્યાં જ્યાહલ હકની મતિ બદલાઈ ગઈ. તેણે વિચાર્યું “આ લોકોને પકડાવી દઉં તો ધનામ મળે અને સજામાંથી પણ બચી જવાય.” પરંતુ સૂફીજ એતી ગયા. તેમણે તેને આગળ રવાના કર્યો; ત્યાં તે રિપોર્ટ કરવા જતાં પકડાઈ ગયો અને આ બન્ને બચી ગયા.

ધરાનની એમની આપવીતી તો ત્યાં જઈને લકીકત મેળવીએ તોજ જાણવામાં આવે; પરંતુ અહીં જે કંઈ સાંભળવામાં આવ્યું છે તે નોંધીએ છીએ. અહીંથી ધરાન જવા પછી અંગ્રેજ સરકારે

એમની ત્યાં પણ ખૂબ તપાસ કરી. તેમને અનેક જાતનાં કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં. કહેવાય છે કે, એક સ્થળે તેમને ઘેરી લેવામાં આવ્યા હતા. ત્યાંથી નીકળી નાસવાનું અશક્ય થઇ પડ્યું હતું. ત્યાં વેપારીઓનો કાફલો ઉતર્યો હતો; ઉંટો પર વસ્ત્ર આદિની પેટીઓ લાદવામાં આવી હતી. એક ઉંટની બે પેટીઓમાં સૂરીજી અને સરદાર અજિતસિંહને બંધ કરવામાં આવ્યા. અને ત્યાંથી તેમને બચાવી લેવામાં આવ્યા. પછી કોઈ અમીરને ત્યાં ઉતર્યા. વાત વાયુવેગે ધરધર ફેલાઇ ગઈ. એ વખતે બંનેને જુરખા પહેરાવી જનાનામાં બેસાડી દેવામાં આવ્યા. બધે તપાસ થઈ. અંતે સ્ત્રીઓની પણ જડતી લેવાવા લાગી; એક બે સ્ત્રીના જુરખા ઉપડ્યા પણ ખરા, પરંતુ મુસલમાનો આ બેઈજનજતી સામે લડવા અને મરવા તૈયાર થઇ જતા.

જુરખા ઉપાડવાનું બંધ રહ્યું અને બીજી વાર તેઓ બચી ગયા.

એક ફોટોગ્રાફરે એમને પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો. અનેક દિવસ તેને ત્યાં તેઓ રહ્યા, પરંતુ પાછળથી તે ખિચારાને સપરિવાર જેલમાં જવું પડ્યું.

પાછળથી ન્યારે વાદળાં વિખરાઈ ગયેલાં જણાયાં ત્યારે તેમણે ત્યાંની રાષ્ટ્રીય હીલચાલમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. એ સમયે અંગ્રેજો ત્યાં પણ પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવ્યા જતા હતા. સૂરીજીએ કહ્યું— ભાઈઓ! અમને એ લોકોનો પૂરો અનુભવ છે. અમારા અનુભવનો લાભ લેશો તો એમની ચુંગાલમાંથી બચી શકશો; અને કદાચ ફસાઈ પડશો તોપણ તરતજ છૂટી શકશો. એમણે ત્યાં આબે હુયાત નામનું પત્ર કાઢ્યું અને અનેક પુસ્તકો લખ્યાં. એ બધું ફારસી ભાષામાંજ લખાતું. તેમાંના એક પુસ્તકનું નામ ‘ઇબતે ઇરાની યાન યા દામે સય્યાદાન હતું. એનો અર્થ ‘ઇરાની વિપત્તિ અને શિકારીઓની જાળ’ છે. પાછળથી સરદાર અજિતસિંહજી ટકી ચાલ્યા ગયા ત્યારે સૂરીજીએ પોતાના એક મિત્રને પત્રમાં લખ્યું હતું. સરદાર સાહેબને ટકીમાં મૂકી આવ્યો છું. મારી ફરજ અહીં પણ વળગેલી છે, હું અહીંજ કામ કરીશ ઇત્યાદિ.

સૂરીજી અને સરદારજી ત્યાં અત્યંત લોકપ્રિય થઇ પડ્યા હતા. સરદારજીના ચાલ્યા જવા પછી પણ સૂરીજીને ખૂબ કામ કરવાનો અવસર મળતો અને ત્યાં તેઓ આકા સૂરી યાને ‘સ્વામી સૂરી’ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

ઇ. સ. ૧૯૧૫ના અરસામાં અંગ્રેજોએ ઇરાનપર સારી પેઠે કાબુ મેળવવાનો તાગડો રચ્યો. કેટલીક ઉચ્ચલપાચલ થઈ. શિરાજને ઘેરો લાલવામાં આવ્યો. એ ઘેરામાં સૂરીજી પણ અંગ્રેજોના હાથમાં સપડાયા, અને તેમને કોર્ટમાર્શલ કરવામાં આવ્યા.

તેમને મૃત્યુદંડ ઠોકવામાં આવ્યો ત્યારે પ્રતિષ્ઠિત ધરાનીઓનાં અનેક પંચો તેમને છોડી દેવાની વિનંતિ કરવા સરકાર પાસે ગયાં. પરંતુ તેમની કશી પરવા કરવામાં ન આવી, અને છેવટનો ફેંસલો આપવામાં આવ્યો:-

“કાલે સવારે ગોળીથી ઠાર કરવામાં આવશે.”

સૂફી કોટડીમાં બંધ હતા. પરંતુ અંતસમયે તેઓ સમાધિ અવસ્થામાં દેખાયા; તેમનું પ્રાણુરૂપી પંખી ઉડી ગયું હતું. તેઓ યોગાભ્યાસ સારી રીતે જાણતા હતા. એમની શ્મશાનયાત્રાએ અસંખ્ય ધરાનીઓ ગયા હતા, અને તેમણે ભારે શોક પાળ્યો! કેટલાયે દિવસ સુધી આખા શહેરમાં શોક છવાઈ રહ્યો હતો. સૂફીજીની કબર બાંધવામાં આવી. આજ સુધી દર વર્ષે એમની કબર પર ભારે મેળો ભરાય છે. લોકો સૂફીજીનું નામ સાંભળતાંજ શ્રદ્ધાથી શિર ઝૂકાવે છે.

+ + + +

હિંદુસ્તાનના એમના જીવનસંબંધી અનેક અદ્ભુત વાતો સાંભળવામાં આવે છે. તેઓ પગની આંગળીમાં કલમ રાખીને સારી રીતે લખી શકતા. એમના એક મિત્રે એક વિચિત્ર પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. કહેવાય છે કે પહેલાં ભાગલપુર (કે કોઇએક) સ્ટેટમાં રેસીડેન્ટ કંઈક ખરાબી કરી રહ્યો હતો અને તે રાજ્યને હડપ કરવાની પેરવીમાં હતો. ત્યાંના ભેદ પકડવાની અને તેનાં ભોપાળાં બહાર પાડવાની અત્યંત આવશ્યકતા હતી. એ વખતે કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ ‘અમૃત બજાર પત્રિકા’ તરફથી એમને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા.

એક પાગલ જેવો માણસ રેસીડેન્ટના બખરચી પાસે નોકરી શોધતો આવ્યો; કેટલીક આનાકાની પછી ખાવાના બદલામાં જે કામ સોંપે તે કરવાની શરતે બખરચીએ તેને રાખી લીધો. સાહેબે પૂછ્યું—આ નોકર કેણુ છે? બખરચીએ કહ્યું “હજુર! બિલકુલ પાગલ જેવો છે. અક્કત્ર તો કશી છે જ નહિ.” સાહેબ ખુશ થયા. તેણે આગળથી જ હુકમ આપી રાખ્યો હતો કે કોઇ પણ સમજદાર કે ચક્રાર માણસને નોકરીમાં રાખવો નહિ. પેલો પાગલ વાસણુ સાફ કરતાં કરતાં માટીમાં લથપથ થઇ જતો; મોં ઉપર પણ કાદવ લેપડી લેતો. એ વખતે એના તરફ જોતાં કોઇ પણ માણસને હસવું આવ્યા વિના રહેતું નહિ; પણ એ પાગલ નોકરમાં એક સરસ ગુણુ હતો, તે સોદો ખરીદવામાં ધણો ચતુર હતો. સારામાં સારી ચીજ જે લાવથી બખરચી લાવતો તેની તેજ ચીજ એ નોકર ચાર ચાર આને ઓછે લાવતો. એટલે બખરચીનું કામ એનેજ સોંપવામાં આવતું.

આ તરફ “અમૃત બજાર પત્રિકા”માં રેસીડેન્ટ વિરુદ્ધ ધડાધડ લેખો પ્રકટ થવા લાગ્યા. પરિણામે તે એટલો બધો બદનામ

થયો કે તેને એ અધિકારપરથી દૂર કરવામાં આવ્યો. એ સ્ટેટમાંથી એને ધક્કેલી કાઢવામાં આવ્યો. જ્યારે તે સ્ટેટની હદ ઓળંગી ગયો ત્યારે એક જંકશન પર એક માણસ ખૂટ, પાટલૂન અને હેટ પહેરીને એની સામે આવ્યો. તેને ઓળખતાં રેસીડેન્ટ ચક્રિત થઈ ગયો. તેણે આવતાંજ અંગ્રેજીમાં વાતચીત શરૂ કરી. તેને જોતાંજ તે કંપના લાગ્યો. કંઈક જાળથી, કંઈક આશ્ચર્યથી અને કંઈક ક્રોધથી છેવટે તે બોલ્યો “તને ઇનામ તો આપવામાં આવ્યું છે. વળી પાછો મારા પાસે કેમ આવ્યો?”

“આપે કહ્યું હતું કે જે માણસ મારો બેઠ બોલનાર ગુપ્તચરને પકડી આપશે તેને ઇનામ આપીશ.”

“હા, કહ્યું હતું. શું તેં એને પકડ્યો છે?”

“હા, હા, ઇનામ આપો. તે હું પોતેજ છું.”

રેસીડેન્ટ આ સાંભળી ચરચર કંપી ઉઠ્યો અને દાંત કકડાવીને બોલ્યો કે “અરે, જે રાજ્યની હદમાંજ તારો પત્તા લાગ્યો હોત તો તારા ફૂર્યેફૂર્યા ઉડાવી નાખત.” ખેર, પણ આખરે તેણે પોતાનું વચન પાળ્યું અને સોનાની ઘડિયાળ સૂફીજીને બેટ આપતાં કહ્યું ‘જે તમે સ્વીકારો તો છુપી પોલીસ ખાતામાં માસિક ૧૦૦૦ રૂપિયાની જગ્યા હું તમને અપાવી શકું છું;’ પરંતુ સૂફીજીએ કહ્યું “જે પગારજ લેવો હોત તો તમારાં વાસણ શું કામ માંજત?”

આ કોઈ પરંપરાની વાત છે, છતાં અસંબંધિત નથી. સૂફીજીને જસુસ ખાતામાં નોકરી આપવાનાં કહેણ તો સરકારે અનેક વખત મોકલેલાં; પણ એ મદાન દેશલકતે પોતાની દેશલકિતને ગમે તેવી લાલચોથી પણ કલંક લાગવા દીધું નથી. આજે સૂફીજી આ કોઠામાં નથી, પણ એવા દેશલકતોનાં આત્મસ્મરણ કરનાર શહીદોનાં સ્મરણ ગમે ત્યારે અને ખાસ કરી અત્યારના મંથનકાળમાં સ્ફૂર્તિદાયક થાય છે. પરમાત્મા એમના મદાન આત્માને શાંતિ આપો અને ભારતમાતાને આવા સુપુત્રવતી કરો! (પ્રભા)

(૧૦-૪-૧૯૨૫ ના “નવયુગ”માંથી)

२-भक्तराज राजा जयमल्लसिंहजी

राज जयमल्लसिंह मेउता के राजा थे. ये जेडे ही नीतिज्ञ, सदाचारी, साधु-स्वभाव, नियमों में तत्पर और दृढनिश्चयी जग-वृद्धकृत् थे. यद्यपि ये जगवान का स्मरण रमते हुए ही राज्य का सारा काम करते थे; तथापि प्रातःकाल उठ पहर दिन बढने तक तो प्रतिदिन अंकांतरयल में नियमित रूप से जगवान का ध्यान-जगन करते थे. इस समय जेडे से जेडे जरूरी काम के लिये भी कोष्ठ आपके पास नहीं ज सकता था. ये जगवत्-पूजन के आनंदसागर में जैसे डूबे रहते थे कि किसी प्रकार के आहरी विधन से उनका ध्यान नहीं टूटता था. इस समय उनकी अंतर और आहरी की दृष्टि मिल कर एक हो जाती थी, और वह दृष्टि थी-केवल एक श्यामसुंदर की त्रिजुवनमोहन अनूप इपराशि के. इस समय की उनकी प्रेम विस्मयता और समाधिनिष्ठा के सौभाग्यवश जे कोष्ठ दृष्ट पाता, वह जगवत्प्रेम की ओर अला-तकार आकर्षित हो जाता था. इस प्रतिदिन की नियमित उपा-सना में अनेक आधाओं आयीं, राज के अनेक अत्यंत आवश्यक कार्य उपस्थित हुए, परंतु जयमल्ल अपने प्रभु से नहीं डिजे.

जयमल्ल के इस प्रभु की आत यारों ओर ईल गयी. एक दूसरा राज, जे उनके कुटुंब का ही था, धर्मों और दुर्गुणवश जयमल्ल से वैर रमता और ध-हे सताने का मौका दुंढा करता था. उसे यह आत मालूम हुआ तो उसने एक दिन प्रातःकाल के समय जहुत सी सेना साथ ले कर मेउता आ घेरा. लोगों ने आ कर राज में सूचना दी. राज का कडा हुकम था कि उसकी आरा जिना किसीसे युद्ध आदि न किया जाय, अतएव दिवान ने आ कर मल्लों में अजर दी; परंतु राज जयमल्ल के पास तो इस समय कोष्ठ ज नहीं सकता था. आभीर राजमाता से नहीं रहा गया. राजन्यास की आशंका से राजमाता साहस कर के पुत्र के पास उनकी कोठरी में गयी. उसने ज कर दृष्टा—जयमल्ल समाधिनिष्ठ जेडे है, आद्यज्ञान मिलकुल नहीं है, नेत्रों से प्रेमाश्रु जल रहे हैं, भीय भीय में अनुपम आनंद की हंसी हंस देते हैं. उनके मुष्मंडल पर एक अपूर्व ज्योति ईल रही है. माता एक आर तो रुक गयी, परंतु पुत्र के अनिष्ट की संभावना से उसने कहा-‘भेटा! शत्रु ने अदाध कर दी, कुछ उपाय करना आदिये.’ जयमल्ल का अित तो जगवान की इच्छा में निरुद्ध था. उसको कुछ भी सुनायी नहीं दिया. जज तीन यार आर पुकारने पर भी कोष्ठ उत्तर नहीं मिला, तज माता ने हाथ से जय-

भक्ष के शरीर को दिखाया। ध्यान छूटने से जयमल्ल ने आश्चर्यचकित हो नेत्र जोड़े। मन में अडा क्षोभ हुआ, परंतु सामने विषण्ण-वदना जननी को अड़ी देख कर तुरंत ही भाव बदल गया और उन्होंने माता को प्रणाम किया। माता ने शत्रु के आक्रमण का समाचार सुना दिया; परंतु जयमल्ल को इस समय लगवय्यर्यों के सिवा दूसरी बात सुनने का अवसर ही नहीं था। उन्होंने याहा कि माता को नम्रता से समझा हूँ, लेकिन उनकी वृत्तियाँ तो लगवत्-स्वर्ण की ओर प्रवल वेग से भिँची जा रही थीं, समझावे कौन ? जयमल्ल कुछ भी ओल नहीं पाये और उनकी समाधि होने लगी। माता ने फिर कहा, तब परमविश्वासी लक्ष्मण जयमल्ल के मुँह से केवल छतने शब्द निकले—‘लगवान् सय कल्याण ही करते हैं’। तदनंतर उनकी आंखें मुंद गयीं। वह फिर सुष-दुःष, हानि-लाभ और जय-पराजय की भावना से अछुत परे के मनोहर नित्यानंदमय प्रेमराज्य में प्रवेश कर गये। जगत की क्षुद्र आंधी उनकी मनश्पी हिमालय के अचल शिखर को तनिक भी नहीं हिला सकी। माता दुःष्पी मन से निराश हो कर दौट आयी।

रघुबेरी अजने लगी, शत्रुसेना को छ पांचा न पा कर नगर में घुसने लगी। अथ योगक्षेम का भार वहन करनेवाले लक्ष्मण से नहीं रहा गया। श्यामसुंदर त्रिभुवन-कंपानेवाले वीर-द्रव्य में शस्त्रादि से सुसज्जित हो अकस्मात् शत्रु-सैन्य के सामने प्रकट हो गये। महाराज रघुराजसिंह लक्ष्मण के—

जनि निज सेवक निरत निज पूजन में,
यदि तुरंग श्याम रंग को सवार है,
कर करवाल धारि कालहृको काल मानो,
पहुँच्यो उताल जहां सैन्य भेषुमार है,
अपलासों अमकि यहूंकित यथाध पाण,
लटनकी राण काटि करत प्रहार है,
रघुराज लक्ष्मण-लाज राप्तिभेके काज,
समर पिराणयो वसुदेव को दुभार है।

अह्मा और यमराज जिसके शासन से सृष्टि की उत्पत्ति और संहार करते हैं, उनके सामने क्षुद्र राजपूत सेना किस गणना में थी ? आत की आत में सय धराशायी हुये। उनका पुण्य आण सर्वतोभावे से सक्ष हो गया ! लगवान् के हाथ से निर्धन हो वे सदा के लिये परम धन पा गये। शत्रु राज धायल हो कर जमीन पर गिर पड़ा, पक्षों में छतना काम कर घेडे को छुडसाल में आंध सवार अंतर्धान हो गये।

धरि जयमल्ल की पूजा शेष हुई। उन्होंने तुरंत अपना

धोडा भंगवाया. देखते हैं तो धोडा थक रहा है, उसका शरीर पसीने से भीग रहा है और वह हांक रहा है. राजा ने पूछा कि इस धोडे पर कौन बदा था ? परंतु किसीने कुछ जवाब नहीं दिया. इस रहस्य को कुछ जानता भी तो नहीं था. धतने में लोगों ने दौड़ते हुये आ कर ખખर दी कि 'शत्रुसेना तो सज्ज भरी पड़ी है.' राजा को यज्ञ आश्चर्य हुआ. वह धोडे की आत भूल कर तुरंत नगर के बाहर पहुँचे. देखते हैं, लाशों का ढेर लगा है और विपक्षी राजा धायल-से पडे हैं. जयमद्व उसके पास गये और प्रेमभाव से 'जय श्रीकृष्ण' करने के बाद उससे युद्ध का विवरण पूछने लगे. उसने हाथ जोड़ कर कहा, 'महाराज ! आपके यहां अनूप इपशिरोमणि श्यामलभूर्ति महावीर कान हैं ? उन्होंने आपके ही मेरी सारी सेना का संहार कर डाला और मुझको भी धायल कर के गिरा दिया. अहा ! कैसा अनोखा दिन का है, जयसे मैंने उन नौजवान त्रिभुवन-मन-मोहन को देखा है, मेरा यित्त उन्हें फिर से देखने के लिये व्याकुल हो रहा है.' जयमद्व अग्न सभजे कि यह सारी मेरे प्रभु की लीला है ! उनका शरीर पुनर्जित हो गया, नेत्रों से प्रेमाश्रु बहने लगे. वे गहगह-वाणी से बोले- 'लाभ ! तुम धन्य हो, तुम्हारे सौभाग्य की प्रशंसा करेंगे. अहा ! मेरी तो आगे उस सांवरे-सलवाने के लिये तरस ली रही है, तुम धन्य हो जो सहज ही में उसका दर्शन पा गये !'

अग्न उसका सारा वैरभाव जाता रहा, जयमद्व ने उसे सम्मान और आराम के साथ उसे अपने घर पहुँचा दिया. वहां पहुँच कर वह भी सपरिवार लगवान का परमलज्ज हो गया !

बोला लज्ज और उनके लगवान की जय !

("कल्याण"ना गीतांकभांथी)

३-सद्विचार

जो ज्ञान की उपेक्षा कर के मात्र कर्म का सेवन करते हैं वे गहरे अधकार में प्रवेश करते हैं; और जो निष्काम कर्म की उपेक्षा कर के केवल ज्ञान में रमते हैं वे उससे भी अधिक अधकार का प्राप्त होते हैं.

धृतिपनिषद्

सहस्र विविध दुष्प्रभरि भित्त, भोगत लापन सोग;

पै निज सत्य न छांडही, जे जग साये लोग.

भारतेन्दु हरिश्चंद्र

आपत्ति सत्य का प्रथम द्वार है.

आथरन

સત્ય કી શોભા વચન સે નહીં અલ્લિક કર્મ સે હોતી હૈ.

શક્તિસંધિયર

તનય માતૃ પિતૃ પોષણદારા, દુર્લાભ જનની યદ સંસારા;
ચારિ પદારથ કરતલ તાકે, પ્રિય પિતૃ માતૃ પ્રાણ સમ જાકે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજી

હાય રે માતા કી મમતા ! ઈશ્વર ને ઈસ જાતિ કે કાહે સે
ખનાયા હૈ ? ઇસ મનુષ્યજીવન કી તપી હુઈ રેતી કે ખીચ યહ
પુત્ર-રનેહ કા સમુદ્ર ઉમડ રહા હૈ. મનુષ્યો ! ઇસમેં રનાન કરો,
ઇસે પાન કરો ઓર પવિત્ર હોઓ.

ડી. એલ. રાય

જંગમ જગત મેં માતા કે સમાન કોઈ પવિત્ર પદાર્થ નહીં હૈ.

કોલરિજ

આપત્તિ કે સમાન કોઈ દ્વસરી શિક્ષા નહીં હૈ. ડિસરૈલી

આપત્તિ મનુષ્ય એવં સંપત્તિ રાક્ષસ ખનાતી હૈ. વિકટર લૂગો

કેવલ આપત્તિ હી મિત્રોં કે તોલને કી તરાણુ હૈ. રજૂદાર્થ

વાસ્તવ મેં એક પક્ષા લિખારી હી સચ્ચા રાજા હૈ. લેસિંગ

આજ કલ મેરે દિન-રાત કૈસે આચરણુ મેં કટતે હૈં, ઐસા
સદા વિચાર કરનેવાલા કબી દુઃખ નહીં ભોગતા.

શુક

જ્ય મેં યોં હી કુછ થોડા-બહુત સમજને-બૂઝને લગા થા
તખ હાથી કે સમાન મદાંધ હો ગયા થા ઓર યહી અભિમાન
રખતા થા કિ મેં સર્વજ્ઞ હૂં; પર આગે જૈસે જૈસે મુઝે વિદ્વાનોં
કે સત્સંગ સે થોડા થોડા જ્ઞાન પ્રાપ્ત હોતા ગયા, વૈસે વૈસે મુઝે
વિશ્વાસ હોતા ગયા કિ મેં મૂર્ખ હૂં. ઇસ પ્રકાર મેરા વહ મદ
જવર કે સમાન ઉતર ગયા.

ભર્તૃહરિ

મેં ઇન લક્ષ્મી કે કૃપાપાત્ર પુરુષોં કી અપેક્ષા કહોં બદલ સુખી
હૂં. ઇસ અતુલ વિભવ કી સંભાલ કરને કે લિયે મનહેં કિતને કષ્ટ
ઉઠાને પડતે હોંગે, કિતની ચિંતા કરની પડતી હોગીં!

સાંકેટીસ

જો પતિ અપની સ્ત્રી કા આદર કરતા હૈ ઉસકી તો સબી
સ્ત્રિયાં પૂજા કરતી હૈં; પરંતુ વાસ્તવિક સાખી વહી હૈ, જો અપને
પતિ કે ઉન્હીં પૈરોં કી પૂજા કરતી હૈં, જિનસે વહ ઉસે મારતા હૈ.

દ્વિજેન્દ્રલાલ રાય

સહનશીલતા પરાક્રમ સે ઓર દૈર્ઘ્ય સૌંદર્ય સે અધિક ઉચ્ચ હૈ.

રત્નિકન

રહીમ જો ઉત્તમ પ્રકૃતિ, કા કરિ સકત કુસંગ;

ચંદન વિષ ખ્યાપત નહીં, લિપટે રહત જીજગ. —રહીમ કવિ

(“સરસ્વતી”માં સંગ્રહ કરનાર—રામદત્ત શુક્લ)

૪-વૈભવશાળી હિંદુસ્થાન

જગતમાંના તમામ રૂપેરી ઝરા-નદીઓ જે પ્રમાણે સમુદ્રમાં વહી જાય તે પ્રમાણે હિંદુસ્થાન તરફ વહી જતા હતા.

હિંદુસ્થાન એક કાળે અત્યંત વૈભવસંપન્ન દેશ હતો. હિંદુસ્થાનમાં જે વેળાએ ઉદ્યોગધંધાની જાહોજલાલી હતી તે કાળે આપણા પૂર્વજ પોતાનીજ આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ દુનિયામાંનાં ઈતર રાષ્ટ્રોની સુધાં આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવાનું કામ તે કરતા હતા. પણ કાળ બદલાયો અને આપણા લોકોને અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, ડચ, પોર્ટુગીઝ, સ્પેન વગેરે દેશમાંના લોકોને વેપારને માટે આપણો દેશ મોકળો મૂકવાની દુર્બુદ્ધિ થઈ. ઇસુ ખ્રિસ્તનો પવિત્ર સંદેશ અખિલ જગતમાં ફેલાવનારો માણસ જેમ અંતઃકરણમાં કંઈ દુષ્ટ હેતુ ધારણ કરીનેજ એ કામ કરતો હશે એવી કલ્પના સુધાં કરી શકાતી નથી; તેજ પ્રમાણે વેપાર કરનારા માણસના મનમાં કંઈ કાળુ-ગોરું હશે એની કલ્પના પણ કોઈનાથી કરી શકાઈ નહિ. તમારા દેશમાંના માલ હું વેચાતો લઉં છું, મારા દેશમાંના માલ તમે વેચાતો હ્યો; આવો આ સરળ અને સીધો વ્યવહાર છે, એમ આપણા લોકોને લાગ્યું. દાતૃત્વ અને પરાણ્યાચારીને માટે તો આપણો દેશ કેટલો પ્રખ્યાત હતો ! જે દેશના લોકોએ પોતે ભાતનું પાણી પીને અંગ્રેજોને ભાત ખાવા આપ્યો તેમના દાતૃત્વની મહત્તાનું વર્ણન કરતાં સહસ્ત્ર મુખવાળા શેષ ભગવાન પણ થાકી જાય ત્યાં આપણું શું ગળું ? વેપાર એટલે કેટલો પવિત્ર વ્યવહાર ! ગોરા લોક અહીંથી કાચોપાકો માલ લઈ જતા અને એના બદલમાં દ્રવ્યના ઢગલા કરતા; પણ આ દ્રવ્યરાશીની અંદર દારૂના કોઠારો ભર્યા છે, એની આપણા લોકોને શી કલ્પના ? આ વેપારીઓ આપણા નંદનવનમાંના ફળપુષ્પોના ભારથી નમેલાં વૃક્ષો, ગાઢાં જંગલો, કુમળાં કુમળાં તૃણાંકુર, આ સર્વનો સંહાર કરીને અને તેમને આગો લગાડીને બધી જમીન સળગાવી મૂકી સાફ કરશે, એવી શું કોઈને કલ્પનાયે આવી હશે ? ખુદ કંપનીના વખતના અહીરાવણ મહીરાવણોને જે હમણાં તેમના વિષખીજનો કેટલો પ્રચંડ વિસ્તાર થયો છે એ જોવાને ખોલાવીએ તો તેમનો આ દૃશ્ય ઉપર વિશ્વાસ ખેસશે નહિ. જાદુગરની જાદુગરી, કિમિયાગરનો કિમિયો અને પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વરની અપ્રતિત લીલા, એ અંગ્રેજોના કર્તવ્ય આગળ ગરીબડી ને બિચારી ઈરશે. દેવદૂત-ખરેખરજ અંગ્રેજ દેવદૂત હતા. દેવદૂત સિવાય આવી કામગીરી કોનાથી કરી શકાય ? રાવણ પણ દેવજ હતો ને તેના એ દૂત અહીંતહીં ફરતા હતા. આ રાવણની વિરુદ્ધ સહેજ ઉત્તર કરવા-

ને લીધે બિચારા માલવીયજીને શેમશેમનો મારો હજી હમણાંજ સહન કરવો પડ્યો. પણ રાત્રણ એ રામભક્તોને દેવજી લાગવો જોઇએ એમ થોડુંજ છે?

અંગ્રેજો એ વેળાએ દેવદૂત જેવા લાગ્યા; આપણે તેમને આશ્રય દીધો ને આજ પ્રખર તાપના મારામાં આપણે તરફડીએ છીએ. આ દોષ અંગ્રેજોનો કે આપણો, એનો આપણે વિચાર નહિ કરવો જોઇએ કે?

માત્ર ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષમાં ઉદ્યોગધંધાથી ગાજી રહેલા હિંદુ-સ્થાનને પૂર્ણપણે પરાવલંબી બનાવી મૂકી પોતાનો માલ લેવાની ફરજ પાડનારા અંગ્રેજોનું કયા શબ્દોમાં કૌતુક કરવું એ સમજાતું નથી. સ્વાર્થ એ કોઈ પણ રાષ્ટ્રથી છૂટ્યો નથી. અંગ્રેજોને સુદ્ધાં એ સ્વાર્થ હતો અને એ સ્વાર્થને લીધે તેમણે હિંદુસ્થાનના વેપાર-ને સમૂળ મારી નાખીને હિંદુસ્થાનને પોતાનું ગ્રાહક બનાવ્યું. આ જાદુ અંગ્રેજોએ કેવી રીતે કર્યો ને હિંદુસ્થાનમાંનો બધો વેપાર, ઉદ્યોગધંધા વગેરે છીનવી લઇ શ્રીમંત હિંદુસ્થાનને કંગાલ કેવી રીતે બનાવ્યો એજ બતાવવા સારૂ પ્રસ્તુત અંક કાઢ્યો છે. હિંદુ-સ્થાનના વૈભવની કમાન આ કાળમાં એકસરખી ઉતરતી ગઇ અને બ્રિટિશની લાગ્યરેયા એકસરખી ચઢતી જઇ તેઓ વૈભવપર આરંભ થયા.

જે વેળાએ અંગ્રેજ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા એ વેળાએ હિંદુ-સ્થાન સ્વયં પૂર્ણ હતો. આપણા દેશમાં કાપડ, જિન, સાકર, નૌકા-નયન, લોખંડ, પોલાદ વગેરે ધંધા સારા જોરમાં હતા. પરદેશીઓના મોં તરફ જોવાની આપણને જરૂર નહોતી. એ પૈકી ઘણાખરા ધંધા-ઓમાં હિંદુસ્થાન ઇર્જાંડથી તો શું પણ આખા યૂરોપથીયે આગળ હતો. અંગ્રેજોએ આપણા દેશમાં આવવું ને આ ધંધાઓનું શિક્ષણ લેવું, એવી એ વખતની પરિસ્થિતિ હતી. સોનું, રૂપું, હીરા, માણેક વગેરેથી આપણો દેશ ચીકાર ભરેલો હતો. એનાં વર્ણનો અનેક પ્રવાસીઓએ કરેલાં છે; પણ એ સિવાય ઉદ્યોગધંધાવડે પણ આપણાં શહેરો અને ગામડાં ગાજી રહેલાં હતાં. યૂરોપીયન વેપારી જે પ્રથમ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તે કાચા માલને માટે આવ્યા નહોતા. તે અહીંના તૈયાર માલના મોલથી આવ્યા. સર હેન્રી ફોટન ‘ન્યૂ ઇન્ડિયા’માં કહે છે:-

યૂરોપીયન વેપારીઓ પહેલવહેલા હિંદુસ્થાન પ્રત્યે આકર્ષાયા તે તેના (હિંદુસ્થાનના) કાચા માલથી નહિ, પણ તેની તૈયાર સમૃદ્ધિથી આકર્ષાયા હતા. ‘ઓર્મઝ અને ઇન્ડ’ની ઔદ્યોગિક સમૃદ્ધિથી પાશ્ચિમાત્ય રાષ્ટ્રોની આંખો અંજાઈ અને તેમણે તે દેશના માર્ગની શોધખોળ માટે માણસો મોકલ્યા. અઢારમા સૈકાના

અંતર્પર્યંત હિંદુસ્થાનની પ્રજાનો મોટો ભાગ જુદા જુદા હિન્દુ-ઉદ્ધોગોમાં રોકાયેલો હતો.

૧૮ મા સૈકાપર્યંત અહીંના ઉદ્ધોગધંધાની આવી ઉત્તમ સ્થિતિ ચાલુ હતી. હિંદુસ્થાનના નાશનો પાયો નાખનાર કલાધ્રુવ સાહેબ જ્યારે અહીં આવ્યા ત્યારે મુર્શિદાબાદનો વૈભવ જોઈને આશ્ચર્ય-ચકિત થઈ નીચેના ભાવનું બોલ્યા હતા:—

“મુર્શિદાબાદ લંડન જેવડું મોટું, ગાજી રહેલું ને શ્રીમંત શહેર હતું. પણ મુર્શિદાબાદના લોક લંડનના કરતાં ઘણા વધુ શ્રીમંત છે.” હિંદુસ્થાનમાં ઔદ્યોગિક સંપત્તિનો ઝરો અખંડ વહેતો હોવાથી શહેરોની સાથે ગામડાંઓ પણ જહોજહાલી ભોગવતાં હતાં. ગામેગામ પોતાના ઉદ્ધોગધંધા ને ખેતી હોવાને લીધે લોકોને કાંઈ પણ પ્રકારની ઉણપ ભાસતી નહિ. અધા લોક સુખ-સમાધાન ને આનંદમાં ફરતા હતા. ભવિષ્યમાં પાશ્ચાત્ય વેપારરૂપી રાક્ષસ હિંદુસ્થાનમાં આવશે ને આપણાં સુખોની હોળી કરશે, એવી કલ્પના પણ કોઈનાથી ભૂલેચૂકેયે થઈ શકી નહિ હોય. પણ સુંદર સ્ત્રીનું સૌંદર્ય જેમ તેના નાશના કારણરૂપ બને છે, તેવી સ્થિતિ હિંદુસ્થાનની થઈ. આપણી પાસેથી તૈયાર માલ લેવા સાર આવેલા પરોણા, આપણા વેપારનો કેવી રીતે નાશ કરી શકાય એનો વિચાર કરવા લાગ્યા. હિંદુસ્થાનનો વેપાર ડૂબાવીને ઇંગ્લંડનો વેપાર કેવી રીતે વધારી શકાય એની તેમને ચિંતા લાગી રહી ને એ દિશામાં તેમના પ્રયત્ન શરૂ થયા. પ્રસ્તુત બેખમાં અમે ફક્ત હિંદુસ્થાનમાં એ વખતે કયા કયા ધંધા હતા એનો સંક્ષેપમાં વાચકોને પરિચય કરાવનાર છીએ. આ ધંધા ઇંગ્લીશ વેપારીઓએ કેવી કેવી રીતે ડૂબાવ્યા એની હકીકત આગલા લેખમાં આપીશું.

જે વેળાએ યુરોપીયન વેપારી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તે વેળાએ હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ સ્વયંપૂર્ણ હતી, એ ઉપર આશ્ચર્ય છે. હિંદુસ્થાનનું ને બ્રિટિશરોનું એ વખતે દળબળવળ હતું અને માલની નિકાશ પણ થતી હતી. હિંદુસ્થાનમાં એ વખતે કળા-કૌશલ્યના નાના મોટા પુષ્કળ ધંધા ચાલતા; પણ તેની માહિતી ઉપ-લબ્ધ થતી બહુ કઠણ છે. તે જ મોટા મોટા ધંધા એ વખતમાં ચાલતા હતા તેટલાજ ધંધાનો આપણે પરામર્શ લઈએ. આ વિચાર કરતી વેળા આજના ઉદ્ધોગધંધાનું ચિત્ર નજર સામે રાખવું ભૂલ-ભરેલું છે. આજના જેવાં એ વખતમાં માલને લઈ જવા લાવવાનાં સાધનો નહોતાં; એટલુંજ નહિ પણ ગાડાંએને જવા આવવાને ઘણાં ગામેમાં સડકો પણ નહોતી. પણ એ કાળનો હિંદુસ્થાન ને એ કાળનો યુરોપ, એની તુલના કરીએ તો હિંદુસ્થાન એ સમયે આગળ વધેલો દેશ હતો, એમાં વાદ નથી. અકબરના મૃત્યુસમયના

હિંદુસ્થાનનું વર્ણન કરનાર ને બીજી શકે લાંસુધી હિંદુસ્થાનને કમી લેખવાનો પ્રયત્ન કરનાર મોરલ'ડ કહે છે:—

“ઉદ્ધાગોના સંબંધમાં એ તો નિર્વિવાદ છે કે, અત્યારના યુરોપ કરતાં હિંદુસ્થાન ધણેજ આગળ વધેલો હતો.”

પણ આનાય કરતાં વધુ ઉદારદષ્ટિથી આપણી સ્થિતિ તરફ જોનાર ડિગ્બી સાહેબ “પ્રોસપરસ ઇન્ડિયા” નામના પુસ્તકમાં લખે છે:—

“પ્લાસીના યુદ્ધ પહેલાં અને (હિંદુસ્થાનનો) ખજાનો ઇંગ્લેંડ ધસડાતો થયો તે પહેલાં આપણા દેશનો (યુરોપનો) ઉદ્યોગ ધણેજ પડતો દશામાં હતો.”

પ્લાસીની લડાઈ પહેલાં ઇંગ્લેંડના ઉદ્યોગધંધાની કેટલી શોચનીય સ્થિતિ હતી એ આ અવતરણ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. હિંદુસ્થાન એ વખતમાં ઉદ્યોગધંધાની અંદર યુરોપના કરતાં પુષ્કળજ આગળ હતો, એ નિર્વિવાદ છે. હવે આપણે એ વખતના ધંધા તરફ વળીએ.

સૌથી પ્રથમ આપણે સાકરનો ધંધો લઈએ. સાકર એ મુખ્યતઃ ખંજાળમાં થતી હતી. આ સાકર દક્ષિણમાં અને પૂર્વમાં જતી હતી. એ સિવાય ગુજરાતમાં પણ સાકર થતી હતી. લાહોરની આસપાસ પણ સાકર બનાવતા હતા. આ સાકરનો વેપાર બહુજ મોટા પ્રમાણમાં ચાલતો હતો. ૧૮૧૩ ની સાલમાં ટૉમસ મેરે નામનો ગૃહસ્થ પાર્લામેન્ટરી કમિટી આગળ સાક્ષી આપતાં કહે છે:—

“મારું માનવું છે કે, અત્યારના સમયે સાકરની પેદાશ અત્યંત ગુંગળાઈ ગયેલ છે: તો પણ સમસ્ત યુરોપખંડને જોઈતી ખાંડ પૂરી પાડવાને તે (હિંદુસ્થાન) તૈયાર કરી શકે તેમ છે.”

હિંદુસ્થાનમાં આ સાકર અતિશય બહોળા પ્રમાણમાં તૈયાર થતી એ બિલકુલ નિર્વિવાદ છે ને આખા યુરોપને સુદ્ધાં તે પૂરી પહીં શકી હોત; પણ અંગ્રેજોએ વેસ્ટ ઇન્ડીઝ તરફ જે શેરડીનાં ખેતરો કર્યાં હતાં તે જીવિત રહે એ વધુ જરૂરનું હોવાથી આ સાકર સસ્તી પડવા છતાંય તેને વિલાયતમાં આવવા દીધી નહિ. આ સાક્ષીદાર કહે છે—

“સ્ટીમરમાં જે અતિશય ખાંડ ભરવામાં આવશે તો બજારમાં ખાંડની અત્યંત ભરતી થવાથી વેસ્ટ ઇન્ડિઝની પેદાશને સખત ધોકો પહોંચશે.”

વેસ્ટ ઇન્ડિઝમાંની સાકરને કોઈ પણ પ્રકારે અડચણ ન આવે એટલા સારૂ વહાણોમાં સાકરનું વજન સુદ્ધાં લેવું નહિ, એવા પ્રકારનું કડક ધોરણ એ વખતે સ્વીકારવામાં આવ્યું એવું સિદ્ધ થાય છે. અમાઉ ધાસ્લેટ વગેરે ખતીજ તેલો નહોતાં-અર્થાત્ એ વખતે તલ, કરડી, બોંયશિંગ વગેરેમાંથી તેલ કાઢતા. આ ધંધો

સુધાં તે વખતે સારી રીતે ચાલતો હતો. એજ પ્રમાણે કપાસનાં બી (જીનિંગ) કાઢવાનો ધંધો પણ એ વખતમાં પુષ્કળ લોક કરતા હતા ને તેમાં તેમણે વૈશિષ્ટ્ય મેળવ્યું હતું. અમદાવાદની બાજુએ કેટલાક કારીગરો આ કામમાં અત્યંત કુશળ હતા, ને તેઓ પોતાનાં ઓળરો લઇને ગામોગામ કપાસમાંથી કપાસિયા કાઢવા સાર ને રૂ પીંજવા સાર જતા હતા. x

તાંબા પિત્તળનાં વાસણો તૈયાર કરનારા પુષ્કળ લોક હતા. લોખંડ તો હિંદુસ્થાનમાં પુષ્કળ ઠેકાણે થતું ને એમાંથી ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવાતી હતી. વિશેષતઃ તરવારો તેમજ બીજાં શસ્ત્રો તૈયાર કરવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ હતાં ને એ ધંધો લોકોની ઉપજીવિકાને સારી રીતે ઉપયોગી થતો. ખેતીવાડીનાં ઓળરો તેમજ બીજાં હથિયારો અહીંઆંજ તૈયાર થતાં હતાં. સુતારકામનો ધંધો એ વખતમાં બહુજ સારી રીતે ચાલતો હતો. હિંદુસ્થાનમાં તૈયાર થયેલાં કપાટો, પેટીઓ વગેરે ઇંગ્લંડ-જર્મનીમાં જતાં ને આ ધંધાએ ત્યાંના વેપારીઓને હેરાન કરી મૂક્યા હતા. છેવટે આ જણસોપર જળરજસ્ત જકાત નાખવી પડી અને તે ધંધાને ડૂબાડી દેવાની તેમને ફરજ પડી. વહાણો બાંધવાનો ધંધો તો હિંદુસ્થાનમાં ખૂબજ ખીલી નીકળ્યો હતો અને ઇંગ્લંડના કરતાં અહીંનાં વહાણો વધુ મજબૂત ને વધુ ઉત્તમ બનતાં. આ ધંધો કેવી રીતે ડૂબાડ્યો એની હકીકત અન્યત્ર આપી છે.

ચામડાનું કામ હિંદુસ્થાનમાં અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ને મોટા પ્રમાણમાં થતું હતું. આ ધંધામાંથી અનેક લોકો પૈસા મેળવતા. ઘોડાનાં જીન, સાજ, જોડા, કેશ વગેરે તો પુષ્કળજ થતા, પણ એના કરતાંય સુંદર સુંદર આકર્ષક વસ્તુઓ ચામડાની બનાવતા હતા.

હિંદુસ્થાનમાં કાગળ પણ બનતા હતા. પોર્ટુગીઝ લોક શૂરોપમાં હિંદુસ્થાનમાંથી કાગળ લઇ જતા. ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં કાગળ પુષ્કળ થતા હતા. પણ આ કાગળ જરૂર પૂરતા ને પ્રમાણમાં તૈયાર થતા. કારણ હમણાંની પેઠે પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો વગેરે એ સમયમાં નહોતાં. સરકારી કામને માટે, હિસાબને માટે, પોથીઓ વગેરે લખવાને માટે કાગળનો ઉપયોગ થતો. ગુજરાતમાં અમદાવાદી ને મહારાષ્ટ્રમાં જુમરી કાગળ હમણાં સુધી બનતા હતા ને હજી પણ થોડા પ્રમાણમાં તો બને છેજ.

કુંભારનો ધંધો પણ એ વખતે સારો ચાલતો. આજની પેઠે ઘર-ઘર નાખવાનાં પતરાં ત્યારે નહોતાં, એ વખતે નળિયાં વગેરે બનાવવા સાર કુંભાર લોકોને પરિશ્રમ કરવો પડતો. નળિયાં સિવાય ઘરસંસારમાં વપરાતો માલ-જેવા કે ગોળા, ઘડા, મટકાં વગેરે-તૈયાર થતો ને તેની

ઉપર સુંદર રંગબેરંગી વેલબુટ્ટી વગેરે કાઢીને તેને શોભાયમાન બનાવતા. હજીસુધી એ ધંધાનો અવશેષ ઉત્તરમાં દેખાઈ આવે છે. આ ધંધો પણ એકંદર સારો કિંદાયતવાળો હતો. ધરની ઈંટો કુંભાર લોક તૈયાર કરતા. જે દેશમાં તાજમહેલ જેવાં ઉત્કૃષ્ટ કામો થયાં ને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાંના ગોપુરો જેવાં પ્રેક્ષણીય દેવળો નિર્માણ થયાં, એ દેશમાં બાંધકામને માટે જોઇતું સાહિત્ય નિર્માણ કરવાનો કેવડો મોટો ધંધો હોવો જોઈએ.

આ સિવાય ખેતીવાડી, જંગલ વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા ધંધાનો સુદ્ધાં એ વખતે અચ્છો પ્રસાર થયો હતો. માછલાં પકડવાનો ને તેનું તેલ વગેરે કાઢવાનો ધંધો પણ એ વખતે હતો, એમ જણાય છે. મોતી કાઢવાના ધંધામાં ૬૦,૦૦૦ લોકોની ઉપજીવિકા ચાલતી હતી. સોરા, મીઠું, ખાણોમાંથી ધાતુ કાઢવી, કેલસા તૈયાર કરવા, હીરા કાઢવા એ ધંધા પણ એ વખતમાં સારા ચાલતા. આપણા દેશમાં તંબાકુ બિલકુલ નહોતી, દારૂ પર સખ્ત નિયંત્રણ હતું, અગ્રીણ માત્ર દવાઓને માટે બિહાર અને માળવામાં તૈયાર થતું હતું. શણ, બીંડી વગેરેમાંથી પુષ્કળ ઉપયોગી વસ્તુઓ થતી ને તે ધંધા બહોળા પ્રમાણમાં ચાલતા. રંગને માટે હિંદુસ્થાનની પ્રસિદ્ધિ હતી, ને તે ધંધો બહુજ સારી રીતે ચાલતો. આ બધા ધંધાઓમાં મુખ્ય અને મોટો ધંધો તે રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ બનાવવાનો હતો. આ ધંધામાં આપણી કેટલી પૂણીવસ્થા થઇ હતી, એ કહેવું પડે તેમ નથી. આગળ જનાં જેમ જેમ પાશ્ચાત્ય વેપારીઓ અહીં આવવા લાગ્યા તેમ તેમ આ માલ વિલાયતમાં ફેલાયો. બિનનાં કપડાં પણ એ વખતમાં પુષ્કળ જથ્થામાં થતાં હતાં. અકબરના વખતમાં ઉત્તમ પ્રકારની શાસો થતી. એ ધંધાને અકબરે આશ્રય દીધો હતો; ને લાહોર તો એ ધંધાનું મુખ્ય સ્થળ હતું. આગ્રા અને લાહોરમાં ઉત્તમ ગાલીચા તૈયાર થતા. એકંદર ઉદ્યોગ-ધંધા કેટલા હતા એની રૂપિયામાં ગણતરી કરવાને સાધન નથી; પણ હિંદુસ્થાન ધનવાન હતો ને પોતાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડીને તે બીજાઓને સુદ્ધાં તૈયાર વસ્તુઓ પૂરી પાડતો હતો, એ નિર્વિવાદ છે.

હિંદુસ્થાનમાં કલાકૌશલ્ય અને ઉદ્યોગધંધા એ એટલા શિખરે પહોંચ્યા હતા તે ટેરી નામનો લેખક કહે છે:—‘જગતમાંના તમામ રૂપેરી ઝરા અને નદીઓ જે પ્રમાણે સમુદ્રમાં વહી જાય તે પ્રમાણે હિંદુસ્થાન તરફ વહી જતા હતા. હિંદુસ્થાનમાં દર વર્ષે કેટલું સોનું અને રૂપું પરદેશમાંથી આવતું હતું એનો હિસાબજ નહોતો, પણ હિંદુસ્થાનનો પૈસો પરદેશમાં લઇ જવો એને અત્યંત મોટો ગુન્હો માનવામાં આવતો ને એને માટે ફાંસીની શિક્ષા જેટલી જખરી

શિક્ષા થતી હતી.”

આ પૈસો હિંદુસ્થાનમાં કયા કયા બંદરમાંથી કેવી કેવી રીતે આવતો ને એ બંદરોમાં કયા કયા વસ્તુઓનો વેપાર ચાલતો હતો એ જોવા જેવું છે. હિંદુસ્થાનમાં એ વખતે ઠકા, દીવ, ખંભાત, સુરત, મલબાર, ચૌલ, ગોવા, દામોળ, વસઇ, કાલીકટ, કોચીન, મછલીપટ્ટમ વગેરે પ્રસિદ્ધ બંદરો હતાં. આસપાસના પ્રદેશમાં બનતો સામાન આ બંદર પર આવતો અને ત્યાંથી તેની પરદેશમાં તેમજ સ્વદેશમાં રવાનગી થતી. હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમકિનારા પર એ વખતે ઠકા એ પ્રસિદ્ધ શહેર હતું. આ શહેરમાં જેટલો વેપાર થતો તેટલો ઉત્તરમાં કયાંય પણ થતો નહિ. આ શહેરથી ત્રણ દિવસના ટપ્પા પર રોરી બંદર હતું, સાંથી નિકાશ થતી હતી. આ ઠેકાણે આમ્રા, મુલતાન, લાહોર વગેરે પ્રાંતમાંથી માલ આવતો હતો. આ પ્રાંતમાં સાકર, તથા જુદી જુદી જાતનું કાપડ તૈયાર થતું હતું. અહીં માછલાં પુષ્કળ થતાં ને તે પરદેશ મોકલાવાતાં. માછલાંનું તેલ કાઢવાની કળા એ વખતના લોકો જાણતા હતા ને એ તેલનો વહાણોના કામમાં ઉપયોગ કરતા હતા. આ સિવાય ચામડાંનો ધંધો એ ઠેકાણે પૂર્ણવસ્થાએ પહોંચ્યો હતો. આ ચામડાં તેઓ અત્યંત કૌશલ્યથી કમાવતા હતા ને તેના પર રંગબેરંગી રેશમનું ભરતકામ કરીને સુંદર સુંદર કૂલોની અને માણસોની પ્રતિમા કાઢતા હતા. આ ચામડાંની જાણસો, લોક ગાલીચાને બદલે પથારી પર તેમજ બેઠકમાં ધાલતા. તેજ પ્રમાણે અહીંના લોકો કામ પણ જોવા લાયક થતું હતું. કબાટો, પેટીઓ, ડેસ્કો તેમજ બીજી અનેક હજારો જાણસો અહીંના બનાવાતી ને તેના પર મોતીની છીપલીઓ અત્યંત કૌશલ્યથી બેસાડી પરદેશ મોકલાતી. આ બંદર અત્યંત જાહોજલાલી ભોગવતું હતું. ત્યાં ૪૦,૦૦૦ વહાણોની આવજા ચાલુ હતી.

દીવ બંદર પણ એ વખતમાં અત્યંત મહત્ત્વનું હતું. તુર્કસ્થાનના ૪૦૦ વેપારી આ બંદરમાં કાયમનો અડો જમાવીને બેઠા હતા. પોર્ટુગીઝોના આગમન પછી આ બેઠનું મહત્ત્વ અત્યંત વધ્યું, ને પોર્ટુગીઝોને આ બંદરમાંથી છ લાખ રૂપિયા જકાતના ઉત્પન્નતરીકે મળવા લાગ્યા. આ બંદરે અગણિત જહાજો આવતાં, તે બંદર પરદેશમાં મોકલવાના માલનું કોઠાર બન્યું હતું. ત્યારપછી એને લગતું બંદર ખંભાતનું, આ બંદરને હિંદુસ્થાનનું માનચેસ્ટર કહેતા, અને એ વખતના ગુજરાતને લેકેશાયર સંજ્ઞા હતી. હિંદુસ્થાનનાં તમામ બંદરોમાં અત્યંત મોટાં અને પુષ્કળ જાહોજલાલી ભોગવતાં એવાં એ બંદરો હતાં. હિંદુસ્થાનમાં જે જે ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ થતી એનું આ માહેરધર હતું. અહીંની ઉત્કૃષ્ટ

કારીગીરી આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ હતી. ભરતકામ, રંગકામ, કિનારીનું કામ, એજ પ્રમાણે લક્ષ્ડકામ, ધાતુ, હાથીદાંત, શિંગડાં, પથ્થર વગેરે પર કળાકૌશલ્યનાં કામો કરવા માટે અહીંના કારીગરોની ખ્યાતિ હતી. તેજ પ્રમાણે સોનું, રૂપું, માણિક્ય, મોતી, પરવાળાં વગેરેનાં ઉત્તમ કામો કરવામાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત ને એક્ષા હતા. નરમ નરમ ને સુંવાળાં કૌશલ્યપૂર્ણ ઓશિકાં, રત્નમ્મો, છતો, કાચબાની પીઠની દાસો, સુંદર ચિત્રકામો, વિંટીઓ, ખટનો, ચાકુની મૂઠો અને દૂધ જેવાં શુભ મોતીનાં કામો આજ પ્રાંતમાં થતાં હતાં. તેઓ એટલું ઝીણું કાપડ કાઢતા કે એના દોરા દેખાવા કંઠણ હતા એમ લીનચેટન કહે છે:-

“તેઓ એવું તો સુંદર (કાપડ) બનાવે છે કે તેના તાર પણ તમે ઓળખી શકો નહિ; કારણ કે સુંદરતામાં પણ તે હોલેન્ડના કાપડને પણ ટપી જાય તેવું હોય છે.”

આનાય કરતાં અહીંના કારીગરોને માટે પીરાડે કાઢેલા ઉદ્દગાર વધુ મહત્ત્વના છે. તે કહે છે કે:-

“તેઓ બધા બાહોશ માણસો છે, અને આપણુ પાશ્ચાત્ય લોકો પાસેથી તેમણે કંઈજ લીધું નથી. આપણી અત્યારની બુદ્ધિ કરતાં પણ તેમણે વધુ આપ્યું છે. આ દિંદીઓના જેવા ચતુર અને બુદ્ધિશાળી માણસો મેં બીજા કોઈ જોયા નથી. ખરું કહીએ તો પોર્ટુગીઝો પોર્ટુગાલમાંથી શીખે અને મેળવે તે કરતાંય વધુ તેઓ તેમની (દિંદીઓની) પાસેથી શીખે અને મેળવે છે.”

પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોની પાસેથી કંઈ પણ ઉઝીતું ન લેતાં આ કારીગરોએ પોતાની છાપ જગતપર કેવી પાડી હતી તે પોર્ટુગીઝો નેજ સામું શીખવવાતું સામર્થ્ય તેમનામાં કેવું હતું એ આ ઉતારા ઉપરથી દેખાઈ આવે છે.

આ બંદરપર વહાણોની એકસરખી ભીડ થતી હતી. અહીંનાં આવતાં જતાં વહાણોનો વેપાર જોઈને એ વખતના યુરોપીયન લોક આશ્ચર્યમૂલક થઈ જતા. સી. ફ્રેડ્રીક કહે છે કે:-

“જો મેં તે (વેપાર) જોયો ન હોત તો ત્યાંના વેપાર વિષે મેં માન્યુંજ ન હોત.”

અહીંથી નિકાશ થનારા માલની યાદી ખૂબજ લાંબી છે. તે આપવાથી વિસ્તાર થશે; પણ કેટલીક ચીજોનો નિર્દેષ કર્યા સિવાય આગળ જવાતું નથી. અહીંથી ગળા મોટા પ્રમાણમાં જતી હતી. તેજ પ્રમાણે અત્તરો, સાણુ, સાકર, ઊનના ને સૂતરના ગાલીચા, લક્ષ્ડસામાન, કાગળ, મીણુ, રાવટીઓ, સુંદર કાચ ને લાખનાં રંગબેરંગી કારીગરીની વસ્તુઓની નિકાસ થતી હતી. અહીંનું કામ હિંમતુલ્ય શુભ થતું ને ગુજરાતને કાપડનો કોઠાર માનવામાં આવતું.

ગુજરાતમાં તૈયાર થતું કાપડ કેપ ઓફ ગુડ હોપથી ચીન-પર્ચતાનાં તમામ સ્ત્રીપુરુષ નખશીખ સુધી વાપરતાં હતાં, એમ પાયાડ કહે છે.

આ વેપારથી અગણિત સંપત્તિ દેશમાં આવતી ને તે પ્રાંત અત્યંત શ્રીમંત તથા કૌશલ્યપૂર્ણ હતો. ગુજરાતમાં મોટા વેપાર ચાલવાનું બીજું ઠેકાણું તે સુરત હતું. સુરત અને રાંદેર આ બે બંદરો એ વેળાએ મોટા વેપાર કરતાં હતાં; પણ પોર્ટુગીઝોએ રાંદેર બંદરનો પૂરો વિધ્વંસ કરી નાખ્યો. એથી સુરતને વધુ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું. સુરતનાં ધરાનું, એ ધરાની આસપાસના સુંદર બગીચાનું, ફળપુષ્પોનું, લોકોની શ્રીમંતાઇનું ને રેશમી કાપડ સિવાય બીજું કાપડ ન વાપરનારા ત્યાંના રહેવાસીઓનું-રેવરંડ કાપલડે વર્ણન કર્યું છે. સુરતમાંથી અંતર્ગત વેપાર ચાલતો હતો. મોગલ આદ્દશાહ ને દક્ષિણમાંના મુસલમાન સરદાર અહીંથી આવનારો માલ વાપરતા હતા. એજ પ્રમાણે સુરતથી પરદેશમાં પણ કાપડ જતું હતું. આ ઠેકાણે કાશ્મીર, લાહોર વગેરે દૂરદૂરના પ્રદેશમાંનો માલ નિકાસ થવાને આવતો ને સુરત એ હિંદુસ્થાનમાંનું એક અત્યંત મોટું બંદર મનાતું હતું.

દમણ એ સુરતથી બીજા નંબરનું બંદર હતું; પણ પોર્ટુગીઝોના વખતથી એ બંદરનો પૂર્વકાલીન વૈભવ ઓછો થઈ તેની ગણના સામાન્ય બંદરમાં થવા લાગી.

વસઈ બંદરની એ વખતે ખૂબ પ્રસિદ્ધિ હતી. વસઈમાં વહાણો બાંધવાનો મોટો ધંધો ચાલતો હતો. વસઈમાં બહુ કિંમતી એવા એના-ઈટ જેવા પથ્થરની ખાણો હતી. વસઈની સંપન્નતાને લીધે પોર્ટુગીઝ લોક ત્યાં આગળ રહેતા ને તેમનો ગવર્નર પણ ત્યાંજ વસવાટ કરતો.

દામોળનું બંદર પણ એ વખતમાં સુવિખ્યાત હતું. પણ બીજાં બંદરોની પેઠે આ બંદરપર સુદાં પોર્ટુગીઝોનો રાક્ષસી હાથ ફર્યો અને એનું મહત્ત્વ ઓછું થયું. તથાપિ એ આપત્તિને સુદાં ન ગણીકારતાં દામોળ બંદરે પોતાનું મહત્ત્વ થોડા ધણા અંશે પણ કાયમ રાખ્યું.

ત્યારપછી બીજું મહત્ત્વનું બંદર તે ચૌલ બંદર છે. આ બંદરમાં બહુ મોટી વસ્તી હતી ને એનું ક્ષેત્રફળ પણ સામાન્ય નહોતું. ગુજરાતના માલની અહીંઆં ભરતી થતી હતી. ચૌલની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ રેશમને માટે હતી. ચૌલનું રેશમ આખા હિંદુસ્થાનમાં પૂરું પાડવામાં આવતું, એમ એ વખતના પ્રવાસીઓ કહે છે. સુતરાઉ કાપડ પણ ત્યાં આવતું. અર્થાત્ ચૌલનું બંદર અત્યંત બહોળલાલી ભોગવતું હતું.

પોર્ટુગીઝોની પાશવતાથી પશ્ચિમ કિનારાનાં લગભગ પચાસ બંદરો નષ્ટ થયાં. પોર્ટુગીઝોએ નાનાં બંદરોપરનો વેપાર મારી

નાખીને કેટલાંક થોડાં બંદરો વેપારને માટે ખુલ્લાં રાખ્યાં. પોર્ટુગીઝો-એ પોતાનો અહો ગોવામાં જમાવ્યાને લીધે એજ બંદરને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થઈ. તેઓ ગોવાને સુવર્ણમય કહેતા એટલું તેનું મહત્ત્વ હતું. મુંબઈને આજ જે મહત્ત્વ છે, એજ મહત્ત્વ એ વખતમાં ગોવાને હતું. તમામ દેશના વેપારીઓ કૃયવિક્રયને માટે ત્યાં આવતા. એ બંદર-માં અસંખ્ય જહાજો લાંબા નાખીને પડી રહેતાં. ગોવાની વસ્તી ૨૧ લાખ હતી. પોર્ટુગીઝ સરકારની તે રાજધાની હતી. ગોવામાં મલબારમાંજ બનતો માલ આવતો હતો. મલબારકિનારો અત્યંત સંપન્ન હતો. આ કિનારાપર કાનાનોર, કાલીકટ, કોચીન, એનોર, બાર્સિલોર વગેરે બંદરો હતાં. તે તેમાંનાં ધણાં ખરાં પોર્ટુગીઝોના તાબામાં હતાં. આ બંદરોમાંથી કાચા માલની પુષ્કળ નિકાસ થતી. મરી, તજ, સુંઠ, ઈલાયચી, સોપારી, નાળિયેર, તેલ, ઈમારતી લાકડાં, માખણ, સાકર, ચોખા વગેરે માલ પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવતો. એ પૈકી મરી વેચાતાં લેવાનો ઇબ્નેરો પોર્ટુગીઝોના હાથમાં હતો. પોર્ટુગીઝોની વેપાર કરવાની રીત અત્યંત રાક્ષસી હતી. કાલિકટ એ એ વખતમાં મલબારકિનારાપરનું અત્યંત મોટું બંદર હતું; પણ પોર્ટુગીઝ લોકોએ પોતાના પાશની પ્રકાર શરૂ કર્યાથી એ બંદરને ઉતરતી કળા લાગી. ચાંચિયાપણું અને લૂંટનો તો શુમારજ નહોતો; પણ પોર્ટુગીઝોની સત્તા જેમ જેમ જોરમાં આવતી ગઈ, તેમ તેમ આ બંદરની સ્થિતિ સુધરવા લાગી. આ બંદરેથી પણ મસાલાની ચીજો બહાર જતી. તે ઉપરાંત જડ જનાહીરની પણ અહીંથી નિકાસ થતી. આ શહેરનું એશ્વર્ય અવર્ણનીય હતું. જાપાનથી તે યુરોપપર્યંતના બધા વેપારીઓ ત્યાં આગળ આવીને રહ્યા હતા. પણ કાલિકટના કરતાંય એ વેળાએ કોચીનની વધુ પ્રસિદ્ધિ હતી. દુનિયાનો ધણો ખરો માલ આજ બંદરેથી રવાના થતો. પશ્ચિમના કિનારાને છોડી આપણે કોરોમાંડલના કિનારાપર આવ્યા કે ત્યાં સુદ્ધાં વેપારની એવીજ સુસ્થિતિ દેખાઈ આવે છે. આ કિનારો નેગાપટ્ટણથી મછલીપટ્ટણ સુધી પસ-રેલો છે. મછલીપટ્ટણનું એ વખતમાં વિશેષ મહત્ત્વ હતું. આ દેકાણે-થી કાપડ, કાચ, લોખંડ, રંગીત અને સાદું સુતર, તંબાકુ, ચંદન, તેજનો વગેરે માલની નિકાસ થતી હતી; અને બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશ-માંથી ચોખા, સાકર, ગળા, માણિક્ય, ઇત્યાદિ રત્નો ટીન, બેંજાઈન, ચીની માટીનાં વાસણો વગેરે માલ આવતો હતો. અહીંથી મલાયા, સુમાત્રા વગેરે બેટોની સાથે બહુ મોટા પ્રમાણમાં વેપાર ચાલતો. મછલીપટ્ટણ બેટ અત્યંત સંપન્ન હોવાને લીધે ત્યાંની ઈમારતો જેવા જેવી હતી. ત્યાંના કાપડની પ્રસિદ્ધિ અતિશય હતી. આ કાપડ કરોળિયાના પડની જેમ નરમ, સુંવાળું ને બારીક વણાટનું થતું. “દુનિયામાં એવો કોઈ પણ રાજા કે રાણી નહિ હોય કે જે

તે (કાપડ)ને પહેરીને ખુશ નહિ થતાં હોય.” આણું એક પ્રવાસી એ કાપડનું વર્ણન કરે છે. રેશમના કરતાંય ત્યાંના સુતરાઉ કાપડની વધુ પ્રશંસા થતી હતી. આ ઉપરથી એ કળા અહીં આગળ કેટલી ઉંચી ઠાટીએ પહોંચી હતી એ સમજાઇ આવે છે.

કારામાંડલના કિનારા ઉપરથી આપણે ઓરિસા પ્રાંત તરફ વળીએ, એટલે ત્યાંના ઉદ્યોગધંધાનું ને વેપારનું એવુંજ વર્ણન સાંભળવામાં આવે છે. બંગાળને એ વખતમાં “પેરેડાઇઝ ઓફ નેશન્સ” (આખા રાષ્ટ્રનું નંદનવન) કહેવામાં આવતું. એનું કારણ બંગાળમાંની નૈસર્ગિક સંપત્તિની વિપુલતા ને સુલભતા એજ હતું. બંગાળના કિનારાપર દૂર દૂરના વેપારીઓ આવીને વસ્યા હતા. બંગાળની પ્રસિદ્ધિ મુખ્યતઃ કાપડને માટે હતી. ઢાકાની મલમલ તો હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ જ્યાંસુધી જીવંત રહેશે ત્યાંસુધી આપણા ઇતિહાસમાં કાયમનું સ્થાન રોકી રહેશે. અહીંના કાપડને અનેક નામો હતાં. તે નામો આજે ઇક્ત ઐતિહાસિક નામો બન્યાં છે. તેમનું અસ્તિત્વ ને તે કાપડ બનાવનારા કારીગર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની આસુરી લાલસાને લીધે કેવા નષ્ટપ્રાય થયા એનો ઇતિહાસ આજે અંકમાં અન્યત્ર વાંચવા મળશે. આ કાપડનાં નામો આ પ્રમાણે હતાં:— સરપુર, કાસા, કોમસા, બિટીલિયા, સતોપાસા ઇત્યાદિ. ટસર જાતિનું એક બીજું કાપડ ત્યાં બનતું. હવે નામના કાપડપર ફૂલ-વેણો તેમજ મનુષ્યની આકૃતિઓ અત્યંત કુશળતાથી કાઢવામાં આવતી. એમનું કૌશલ્ય એટલું અનુપમ હતું કે, યૂરોપમાં એ કાપડની દુરસ્તી સુદ્ધાં ચર્ચી શકતી નહિ. આ સિવાય બંગાળમાંથી ચોખા, ઘઉં, અરીસ, સોરા, રેશમ, લાખ, કપાસ, મરચાં, કસ્તૂરી, લાથીદાંત માટીનાં વાસણો, અત્તરો, સાકર, નેતર વગેરે માલની નિકાશ થતી હતી. ચામડાંનો ધંધો તો બહુ પ્રસિદ્ધ હતો. બંગાળની મુખ્ય પ્રસિદ્ધિ કાપડને માટે હતી. ત્યાંના કાપડની તોલે દુનિયામાં ક્યાંઈનુંય કાપડ આવ્યું નથી ને આવવું શક્ય નથી. એ કાપડને કોઇ, એમાં જાણે વાયુજ વણ્યો છે એમ કહેતું; તો કોઇ સૂર્યનાં કિરણો ગુંથ્યાં છે એવું વર્ણન કરે છે. આ બાબતમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહની વાત જાણીતી છે. એની શાહજાદી એના સામે ઉભી હતી. બાદશાહને લાગ્યું કે એ નગ્ન છે તેથી તેણે ચુસ્તે થઇને તેને કહ્યું કે, “તને નગ્ન સ્થિતિમાં મારી સામે આવવાને લાજ નથી આવતી?” આનાપર શાહજાદીએ જવાબ આપ્યો કે “અબ્બાજન! મેં શરીર-પર સાત વસ્ત્ર પહેર્યાં છે!” આ ઉપરથી સાત વસ્ત્રની અંદરથી શરીર દેખાઇ શકે, એટલી એ વસ્ત્રની ઝીણાશની પ્રસિદ્ધિ હતી, એમ દેખાય છે. પાયાડ કહે છે—

“આ કાપડ પરિધાન કરનારો માણસ નગ્ન છે કે સવસ્ત્ર છે

એ કહેવું પણ કઠિન હતું.” આ પ્રવાસી કહે છે: “બંગાલમાંના અત્યંત ઉત્તમ કાપડને ટ્રીકોએ ‘મંગીટકી’ આવું નામ આપ્યું હતું. આ સિવાય એ કાપડને ‘વહેતું’ પાણી’ ‘પ્રભાતકાલીન દેવ’ ‘વણેલી હવા’ આવાં નામો હતાં.

આવા વૈભવસંપન્ન દેશની બધી કળા અંગ્રેજી કારકીર્દિથી નષ્ટ થાય અને બંગાળને પોતાના વસ્ત્રને માટે મેન્ચેસ્ટર-લેન્કેશાયરના મોં તરફ જોવું પડે એ કેટલી આસુરી માયા છે ! જગતને વસ્ત્રો પૂરાં પાડનાર બંગાળ, વસ્ત્રવિના આજ દરિદ્રી સ્થિતિમાં પડેલો જોઈને કોનું અંતઃકરણ નહીં વલોવાય કે નહિ દુઃખી થાય ? હિંદુલોક પ્રથમથીજ શાન્ત વૃત્તિના ને તેથીજ તે આવા આઘાત સહન કરી શકે છે. ખીજું કોઈ રાષ્ટ્ર હોત તો તેણે એ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની અને તે અંગ્રેજી સત્તાની ક્યારેય ખ્વજા ઉડાવી દીધી હોત.

હિંદુસ્થાનમાં કયા કયા ઉદ્યોગધંધા હતા એની ઉપરના સ્થૂલતઃ વર્ણન ઉપરથી વાચકોને કલ્પના આવી હશેજ. હિંદુસ્થાન એ વખતમાં પોતાની આવશ્યકતાઓ પોતેજ પૂરી પાડી શકતો હોવાથી તેને બહારના દેશોમાંથી કશીએ વસ્તુઓ લાવવી પડતી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ હિંદુસ્થાનને કાપડની બાબતમાં ઇંગ્લંડનું બજાર કબજે કરી લઈ ઇંગ્લંડને પોતાના લાભઓ પાસે ‘હિંદુસ્થાનના કાપડનો બહિષ્કાર કરો’ આવી ચળવળ કરાવવી પડી હતી. કાપડ એ તો આપણા વેપારનો પ્રાણ હતો ને એને માટે આપણા કદા શત્રુથી સુદ્ધાં મોં વાટે એક અક્ષર પણ કાઢી શકાશે નહિ. કાપડ સિવાય હિંદુસ્થાનમાં વહાણો બાંધવાનો, સાકરનો, લોખંડનો, સુતારકામનો વગેરે બહુ મોટો વેપાર ચાલતો હતો. એની માહિતી આગલા લેખોમાં મળશે. અત્રે આપણા પૂર્વકાલીન ઔદ્યોગિક વૈભવની સંક્ષેપમાં કલ્પના આણી આપવાની હોવાથી વધુ વિસ્તાર કરવાનો નથી. ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ અત્યંત મજબૂત પાયા-પર ઉભા રહેલા હિંદુસ્થાનને પાદાઠાંત કરવો ઇંગ્લંડને કંઠણ પડ્યું ને રાક્ષસી કાયદા તેમજ બેશુમાર લૂંટ લઈનેજ તેણે આપણો વેપાર ડૂબાડ્યો, એમ ઇતિહાસ કહે છે. એ વખતમાં હિંદુસ્થાન સંપન્ન હતો અને આજ કંગાલ બન્યો છે. એ પૈકી કંગાલ સ્થિતિને અનુભવ આપણે પ્રત્યક્ષ લેતા હોવાથી એનું વર્ણન કરવું જરૂરનું નથી. હિંદુસ્થાનની એ સમયની ઐશ્વર્યસંપન્ન રહેણીતું થોડામાં વર્ણન આપ્યા સિવાય માત્ર અમારાથી આગળ જવાતું નથી.

અત્રે માટે દુઃખી થવું એ, એ વખતમાં કોઈ બાબતનું નહોતું. મનુષ્યમાત્રને જીવનને માટે આવશ્યક એવી તમામ વસ્તુઓની રેલંછલ હતી. ને રૂપિયા સવા રૂપિયામાં પ્રત્યેક મનુષ્ય

પોતાનો સંસાર અત્યંત સુખથી ચલાવતો હતો. અન્ન અને વસ્ત્રની તંગી કાઢીને પડે છે એવું જોવા જતાંયે નજરે પડતું નહિ. એ વખતમાં વિજયનગર એ જગતમાંનું એક અત્યંત મોટું અને શ્રીમાન રાજ્ય હતું ને ત્યાં સોંધવારી પણ તેવીજ હતી. એક યુરોપીયન અહીંના દેશોમાં ફક્ત ૫૦ શિલિંગમાં પ્રવાસ કરી ગયો. આ દેશમાં તે દશ મહિના રહ્યો હતો. આ દશ મહિનામાં તેને ફક્ત રોજના બે આના ખર્ચવા પડતા. બંગાળ, ગુજરાત, પંજાબ વગેરે પ્રાંતોમાં પણ આવીજ સોંધવારી હતી. જેમનું ઉત્પન્ન મોટું હતું તેઓ તો ખરેખર શ્રીમંતાઈમાં આજોટતા હતા. શરીરે અત્તર લગાડનારા, રેશમી કપડાં સિવાય ખીજાં કપડાં ન વાપરનારા, એવા એ વખતના શ્રીમંત લોક હતા. આજ ઇંગ્લંડના લોક જેટલી શ્રીમંતાઈમાં રહે છે, તેટલીજ શ્રીમંતાઈમાં આપણે પણ એ વખતે રહેતા હતા; પણ અંગ્રેજોની સત્તાનો પ્રભાવ જેમ જેમ પડવા લાગ્યો ને અહીંની સંપત્તિ જેમ જેમ પરપ્રાંતમાં જવા લાગી તેમ તેમ આપણા વૈભવને ઉતરતી કળા લાગી અને અન્નવસ્ત્રવિના ભૂખે મરતાં ને શરીરે ચીંથરાં વિંટાળતાં માણસો દેખાવા લાગ્યાં. આ પરિસ્થિતિ આવવાને આપણા ઉદ્યોગધંધાનો થયેલો નાશ એજ કારણ છે.

હિંદુસ્થાનની પછવાડે લાગેલો દુકાળ અને ખીજા અનેક આપત્તિઓને, આપણું ઉદ્યોગધંધામાંથી થયેલું પૂર્ણ ઉચ્ચાટન એજ કારણ છે. ગામેગામ તેમજ ગામડાંઓમાં હતા તે બધા ધંધા અંગ્રેજોની સ્વાર્થ સાધનાની ખાઈમાં બળીને ખાખ થયા. પૂર્વે ખેડુત જે ઉત્તમ પ્રકારે જીવતો હતો, તેને કારણ ધરગથુ ધંધાનો તેને સાથ હતો એ છે. આજ આ ધંધાવિના તે ઉઘાડો પડ્યો છે. આજના વેપારી જગતમાં તેના ભાંગ્યાતૂટ્યા ને જૂના ધંધા ટકાવ ધરી શકતા નથી. આ સ્થિતિ અત્યંત અનુકંપનીય છે. અંગ્રેજોના સ્વાર્થથી જેમ આપણા વેપારનો નાશ થયો, તેમ આપણી સ્વદેશી રહેણીયા તેમનો વેપાર મરી શકશે. આ બાબતનો વિચાર પ્રત્યેક સુશિક્ષિત-અશિક્ષિત કરવો જરૂરી છે, નહિ તો ભવિષ્યના ભયંકર કાળમાં હિંદુસ્થાન સ્વાહા થઈ જઈ આપણે ચારે બાજુથી ગુલામ બન્યા સિવાય રહેવાના નથી.

(“ચિત્રમય જગત”ના જાન્યુઆરી ૧૯૨૯ના અંકમાંથી)

૫-અંત્યજ સાધુ નંદ

[નંદની કથા દક્ષિણના સાહિત્યમાંથી ભાષ મહાદેવે તારવી છે તે સૌ કોઈ રસપૂર્વક વાંચે એમ ઇચ્છું છું. નંદની કથા જોડી કાઢેલો કિસ્સો છે, એમ કોઈ ન માને. તેમાં અતિશયોકિત ભલે આવી ગઈ હોય, પણ નંદ નામે સાધુચરિત અંત્યજ છસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયો. તેણે પોતાના ચારિત્ર્યબળથી મંદિરમાં જવાનો અધિકાર મેળવ્યો ને તે આજ પણ અવતારી પુરુષતરીકે હિંદુ-ઓમાં પૂજ્ય છે, એ વિષે તો શંકા કરાયજ નહિ. નંદની પવિત્ર કથા આપણને શીખવે છે કે, જન્મ કર્મનું ફળ છે, છતાં પુરુષાર્થ જેવી વસ્તુ વિધાતાએ આપણે સાર રાખીજ છે; અને નંદ જેવો અંત્યજ ચારિત્ર્યબળથી આજ જન્મે પવિત્ર થયો ને પવિત્ર મનાયો. બ્રાહ્મણોએ તેનો હેતથી સ્વીકાર કર્યો. જે નંદ આ જન્મમાંજ પાવન થઈ શક્યો તો બધામાં તે શક્તિ હોય એમ આપણે માન્યેજ છૂટકો; તેથી હરકોઈ અંત્યજને આપણા મંદિરમાં પૂજા અર્થે પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ.

હું આશા રાખું છું, કે કોઈ એવી દલીલ નહિ કરે કે નંદે તો અગ્નિપ્રવેશ કર્યો ને તેમ કરી ભલે બધા અંત્યજને મંદિરોમાં જાય. અગ્નિપ્રવેશની વાત કાવ્ય છે. અથવા ખરી માનો તો એ નંદની ઇચ્છાએ થયેલું. બ્રાહ્મણોનો મોટો સમુદાય તો નંદને માત્ર સ્નાન કરાવી મંદિરમાં દર્શન કરવા દેવા તૈયાર હતો. કથામાંથી આપણે સાર ગ્રહણ કરવાનો એટલોજ છે કે અંત્યજ આ જન્મેજ પોતાના પુરુષાર્થથી પવિત્ર થઈ શકે છે; એટલે કે જે શરતે બીજા હિંદુઓ મંદિરમાં જઈ શકે છે, તેજ શરતથી અંત્યજને પણ મંદિરોમાં જવાની છૂટ હોવી જોઈએ.

આ તો ઉચ્ચ કહેવાતા હિંદુઓ પ્રત્યે.

અંત્યજને તો નંદની કથા ઉત્તેજન આપનારી છે, તેમને પાવન કરનારી છે. એ પ્રત્યેક અંત્યજને ઘેર વંચાઓ, એમ હું તો ઇચ્છું છું; પણ તેઓ વાંચીનેજ સંતોષ ન માને. નંદે જે કયું તે પ્રત્યેક અંત્યજ કરે. નંદની પવિત્રતા પ્રત્યેક અંત્યજમાં આવે. તેની ધીરજ, તેની ક્ષમા, તેનું સત્ય, તેની દૃઢતા પણ આવે. નંદ સત્યાગ્રહની મૂર્તિ હતો. નંદે નાસ્તિકોને આરિતક બનાવ્યા. પ્રત્યેક અંત્યજ નંદનું આખ્યાન વાંચી પોતાના દોષોનો નાશ કરવા ઉત્સુક ને સમર્થ થાઓ.

મો ૦ ક૦ ગાંધી]

૧

ચાર વર્ષ ઉપર જ્યારે દક્ષિણનો પ્રવાસ કરેલો ત્યારે અંત્યજ સાધુ નંદની વાત કોઈને મોઢે સાંભળવામાં નહોતી આવી; પણ

આ વર્ષનો પ્રયાસ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનાજ હેતુથી હતો, એટલે સ્થળે સ્થળે નંદ સાધુની વાતો-પ્રથમ તો શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યને મુખે અને પછી ખીજને મુખે. ત્યાર પછી વધારે હકીકત મેળવી અને એ સાધુના પવિત્ર જીવનની દ્રેક કથા 'નવજીવન'માં આપવાનો વિચાર કર્યો. તે મુજબ એ કથા આપું છું. સ્થળે સ્થળે ચાલતી કથાઓનું દોહન કરી મિ. માધવીઆએ એક પુસ્તક લખેલું છે તેના આધારે આ વૃત્તાંત આપું છું.

નંદના જન્મનો સમય તો નિશ્ચિત નથી કહી શકાતો. હસે વરસ ઉપર તાંજેર જીલ્લામાં આધનુર ગામમાં અત્યજ્ઞ માત-પિતાને ઘેર એનો જન્મ થયો એમ કહેવાય છે. 'અત્યજ્ઞ' કહું તેના કરતાં તેની જાતિ જે નામથી ઓળખાય છે તે કહું તો 'પરાયા' જાતિનાં તેનાં માતૃપિતા હતાં. 'પરાય' એટલે દોલ અને 'પરાયા' એટલે દોલ વગાડનારા. અસ્પૃશ્યોની હલકામાં હલકી જાતિમાંની આ એક મળાય છે.

એમના વાડાઓની, ધરની અને જીવનની કથા શ્રી સાહે કહેવી ? જેવાં ભંગીનાં અને ચમ્પારનાં જીવન તેવાં તેમનાં. જેટલો મેલ, ગંદકી સામાન્ય રીતે અહીં જેવામાં આવે છે તેટલાંજ ત્યાં પણ. ભંગી અને ચમ્પારો જેમ મુડદાલ ખાય છે, તેમ પરાયા પણ ખાય છે; અને દારૂ પીને પોતાના દુખીઆરા જન્મનાં દુઃખ ભૂલે છે. પરાયા તો ગોમાંસ પણ ખાય છે એટલે તે વધારે હીન મળ્યા છે.

નંદ લપ્પ્યો ગપ્પ્યો તો શેનોજ હોય ? ખીજ છોકરાની જેમ તે ઢોર ચારવા જતો, પણ એક બે વસ્તુ તેનામાં અસામાન્ય હતી. બાળપણમાં દેવદેવીઓની કાદવની મૂર્તિ કરીને પૂજવાનો તેને શોખ હતો, અને તેનાં સગાંવહાલાં જ્યારે પોતાના દેવોને પ્રસન્ન કરવા બકરાં અથવા મરઘાં ખારતા, ત્યારે તેમની દયામણી ચીસોથી નંદનું હૈયું ચીરાતું અને તેની આંખમાંથી આંસુ વરસતાં. તે માંસ ખાતો, પણ પશુને કપાતાં તેનાથી આંખે ન જોઈ શકતાં.

નંદે એક નાનકડું બકરીનું બચ્ચું પાળ્યું હતું. જ્યાં નંદ જાય ત્યાં તે જાય, અને નંદ તેને પાંદડાં ખવડાવે, પાણી પાય અને નચાવે. એક વાર નંદને વાસી ગોમાંસ ખાવાનું મળ્યાને લીધે તેને બહુ તાવ આવ્યો. જેટલા દહાડા નંદ પથારીમાં રહ્યો તેટલા દહાડા પેલા બચ્ચાએ તેની પાસે બેસીને બેં બેં કર્યો કર્યો ! નંદ આખરે સારો થયો. તેની માએ ગામની કટેરી નામની દેવી આમળ માનતા માની હતી કે નંદ સારો થાય તો માતાને બકરો ચઢાવવો. જે દિવસે એ માનતા લીધી તે દિવસથી નંદ સારો થવા લાગ્યો. એટલે તેની માની માનતા વિષે શ્રદ્ધા વધી. નંદ સારો થયો એટલે બકરો ચઢાવવાનો સવાલ ઉભો થયો. બકરો ખરીદવાના પૈસા

ધરમાં મળે નહિ અને નંદના બકરાને કેમ કપાય ? પણ માનતા ન પળાય અને માતાને રોષ ચઢે તો ? એટલે નંદ સવારે ઉઠે તે પહેલાં તેનાં માબાપ બકરાને કટેરી માતા આગળ લઈ જઈને ચઢાવી આવ્યાં. નંદની જીંદગીમાં પહેલો ભયંકર આઘાત આ હતો. દિવસોના દિવસો સુધી નંદ પોતાના એ વહાલા બકરા માટે રોયા કરતો. એક દિવસ તેણે તેનો શોક દલકો કરવા પોતાની માની પાસે કેટલાક ખુલાસા માગ્યા. નંદનાં માબાપ એક બ્રાહ્મણના ખેતરમાં મજૂરીએ જતાં હતાં. નંદે પૂછ્યું:-

“મા ! આપણા બ્રાહ્મણ શેઠનો છોકરો માંદો પડતો હશે ત્યારે તે લોકો શું કરતા હશે ? બકરો કાપતા હશે ?”

“ના ના, તેઓ તો દવા કરે અથવા મંદિરમાં પ્રાર્થના કરે. તેઓનાથી બકરા વધેરાય ? એ તો બહુ બહુ તો નાળિયેર વધેરે.”

“ત્યારે આપણે શા સાફ બકરાં અને મરલાં વધેરીએ છીએ ?”

“લાઈ ! તેમના દેવ જુદા, આપણા જુદા. આપણા દેવ તો ભયંકર હોય છે, લોહીવિના તેઓ તૃપ્તજ ન થાય.”

“પણ આપણે પણ મંદિરમાં જઈને બ્રાહ્મણની જેમ પ્રાર્થના કરીએ તો ?”

“અરે જા જા, ગાંડા ! આપણાથી તેમના મંદિરમાં જવાય ? આપણાથી તેમની માફક પ્રાર્થના થાય કે ? આપણે માંસ ખાઈએ, મુડદાલ ખાઈએ, દારૂ પીએ. આપણાથી તેમના મકાન પાસે ન જવાય તો મંદિરે તો શી રીતેજ જવાય ?”

નંદની શંકાનું સમાધાન ન થયું, પણ તેણે પોતાના મનની સાથે એટલો નિશ્ચય કરી લીધો કે હવે માંદા પડવું તો માબાપને ખબરજ ન આવવી, અને જે બ્રાહ્મણોના દેવની પ્રાર્થના થાય તો તે કરવી. પણ ‘આપણાં જીવન આવાં બૂંડાં, આપણે પાપીઆ, બ્રાહ્મણના દેવની શી રીતે પ્રાર્થના કરીએ ?’ એ મનલગ્નના તેની માતા બોલ તેના મનમાંથી નીકળતા નહોતા. નંદ તેના બાપ સાથે ખેતરમાં જતો ત્યારે જે કૂવેથી તેનો શેઠ પાણી લેતો તે કૂવેથી પાણી ન લેવાય, મેલા તળાવમાંથી પાણી લેવું પડતું તેની નંદને ખબર હતી. શેઠનો છોકરો પણ કેવો સાફ અને સુંવાળો લાગતો ! નંદને યાદ આવ્યું કે મારાં માબાપ તો તાડી દારૂ પીને ધરમાં કજીઓ પણ કરે છે; શેઠ શેઠાણી તો એવાં ચોખ્ખાં દેખાય છે કે કદાં કજીઓ નહિ કરતાં હોય. ‘આપણે આવા મેલા રહ્યા એટલે બ્રાહ્મણના દેવો આપણી પ્રાર્થના શી રીતે સાંભળે ?’ એજ વિચાર તેના મનમાં રમ્યા કરતો. આખરે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, તાડીદારૂ ન પીવાં, અને માંસ ન ખાવું. પણ માંસ ન ખાય તો કોઈક વાર બૂખ્યા રહેવું પડે, અને બીજું કશું ખાવાનું હોય નહિ ! એટલે જ્યારે

કશું ન મળે ત્યારે માંસ ખાવું એટલો અપવાદ રાખ્યો. આ સંકલ્પ કયા પછી પણ નંદના વિચાર તો ચાલ્યાજ કરતા કે “બ્રાહ્મણો બહારથી આટલા સાફ અને શ્વાળા દેખાય છે, શું તેમનું લોહી અને હાડકાં પણ આપણા કરતાં જુદી જાતનાં, અને જુદા રંગનાં હશે? એ બ્રાહ્મણ કેમ જન્મ્યા, અને આપણે પરાયા કેમ જન્મ્યા? તાડીમાંસ છોડ્યા છતાં પણ શું દેવોની પ્રીતિ મેળવવાને અને બ્રાહ્મણના જેવા થવાને મા કહે છે તેમ હજારો જન્મ જોઈતા હશે? બ્રાહ્મણોનાં કર્મ કેવાં અને આપણાં કેવાં એમ મા કહે છે, તો આપણાથી એવાં કર્મ શી રીતે કરાય?”

એક દિવસ નંદ ઘેર ચરાવતો હતો ત્યાંથી દૂર કેટલાક બ્રાહ્મણના છોકરા ગિલ્લીદંડા રમતા હતા. આમાંનો એક નંદના શેઠનો છોકરો હતો. ગિલ્લી એક વખત નંદની પાસે આવ્યો પડી; પણ તેનાથી ગિલ્લી ઉપાડાય નહિ તેની નંદને ખબર હતી. શેઠનો છોકરો દોડતો આવ્યો તેને તેણે ગિલ્લી બતાવી. તે લઈને દોડતાં છોકરો પડ્યો, અને પથરાથી તેનું ધુંટણુ છોલાયું, અને લોહી નીકળવા માંડ્યું. નંદ તેની પાસે દોડી ગયો. પેલાથી ઉઠાતું નહોતું, પણ નંદ મદદ શી રીતે કરે? નાના શેઠે નોકરના દીકરાને કહ્યું ‘લાગ આહીથી, ફૂતરા! મારી પાસે શેનો આવ્યો છે? મને અડવા માંગે છે કે શું?’ એમ કહીને એક પથરો નંદ ઉપર ફેંક્યો. નંદના લમણામાં પથરો વાગ્યો, તેને લોહી નીકળવા માંડ્યું, અને તે તમ્મર ખાઈને પડ્યો. બીજા છોકરા આવ્યો શેઠના છોકરાને તો ઉઠાવી ગયા, પણ નંદને કેણુ મદદ કરે? થોડી વારે બેઠો થઈ લમણે હાથ દબાવી તે તળાવે ગયો, મોં ઘોયું અને ઘેર ગયો. નંદે મનુષ્યનું લોહી આ પહેલી વાર જોયું. બ્રાહ્મણનું અને પરાયાનું એમ એ લોહીમાં તો ફરક નહોતોજ, પણ પશુના લોહીમાંયે ફરક નહોતો. અને જેમ પશુ ચીસ પાડે છે તેવીજ ચીસ બ્રાહ્મણના છોકરાએ પણ પાડી હતી! ત્યારે બ્રાહ્મણનું કર્મ અને પરાયાના કર્મમાં ફેર ક્યાં? અને પોતે પ્રેમથી અને દયાથી શેઠના દીકરા પાસે દોડ્યો હતો, ત્યાં પેલાએ નિર્દય થઈને તેને પથરો માર્યો એ શું? બ્રાહ્મણના છોકરા આવા નિર્દય હશે? અને એવા બ્રાહ્મણોની પ્રાર્થના દેવ સાંભળે અને પરાયાની ન સાંભળે? આ નવી વિચારશ્રેણી નંદને મુંઝવવા લાગી.

૨

નંદ હવે મોટો થયો, અને પોતે સમજ્યો તેટલી વાતનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. માંદા પડીએ ત્યારે પશુ ન જ કપાવા દેવાં, તાડીદાં છોડવાં, માંસ છોડવું, એટલી વાતો તે પોતાના સમોવડીઆઓને કહેવા લાગ્યો. એ અરસામાં આધનુરના પરાયા કાળી

દેવીને ખાડા વગેરે વધેરી સારી પેઠે માંસ ખાઈને આવ્યા, અને ખાડો રોગી હોવાને લીધે ધણાને રોગ થયો અને મરી ગયા. પછી તો એ રોગ ફેલાયો, અને ધણા મરવા લાગ્યા. આ સપ્તાહમાં નંદનો આપ પણ આવી ગયો. શોકમાં પડવાને બદલે નંદે સેવાસંધ કઢી દરેકને ત્યાં જઈ સેવા કરવાની, સજને સ્મરણને લઈ જવણી વ્યવસ્થા કરવા માંડી. પણ આ સેવાથી પ્રસન્ન થવાને બદલે ગામના ધરડી-આઓ તેના ઉપર ચીઠાયા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, નંદ બકરાં મર્યાં કાપવા નથી દેતો એટલે દેવી આટલી અપ્રસન્ન થઈ છે

પણ એટલામાં તો નંદને પણ રોગ લાગુ પડ્યો. ધરડીઆ રાજી થયા, અને કહેવા લાગ્યા કે દેવીને સારી પેઠે બલિદાન દઈને પ્રસન્ન કર. તેની મા પણ તેને કહેવા લાગી કે “તારા આપ પણ તારા પાપને લીધે ગયા, હવે તુંયે જવાનો. દહીસો થા મા, માનતા માનવા દે.” પણ નંદનો નિશ્ચય નિશ્ચય હતો. ‘બકરો મારીને જીવાતું હોય તો જીવવા કરતાં મરી જઈએ તો શું ખોટું?’ એમ તે કહેતો. નંદના સાથીઓ ગભરાયા. નંદ મરી જશે તો પછી કામ શી રીતે ચાલશે? કાંઈ નહિ તો ભવિષ્યમાં કામ કરવા માટે પણ નંદે જીવતું જોઈએ એમ તેઓ માંડોમાંડે કહેવા લાગ્યા. નંદે તેમને સમજાવ્યા કે, દેવ આપણાં કસોટી કરી રહ્યો છે, મરતાં પણ નિશ્ચય ન છોડીએ ત્યારે માણસ અને ત્યારે નિશ્ચયની કિંમત; તમે સૌ મારે માટે પ્રાર્થના કરો કે હું જીવું. તમારી સૌની પ્રાર્થનાથી હું બચીશ તો તમે સિદ્ધ કરી શકશો કે બકરાના વધથી નહિ, પણ તમારી પ્રાર્થનાથી હું જીવ્યો.

પેલાઓમાં દિંમત આવી, શિવને તેઓ યોગદારવા લાગ્યા અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. બીજી બાજુએ ધરડીઆઓ પણ પોતાતું કારસ્થાન કરી રહ્યા હતા. તેમણે નંદની માને સમજાવવા માંડી. બાઈ ગિયારી બોળવાઈ, તેણે કહ્યું ‘ધરમાં પૈસા તો નથી, પણ થોડાં વાસણ છે તે લઈને બકરા ખરીદી લાવો, અને વધેરો, નહિ તો મારે દીકરો મરી જશે.’

નંદે એક રાત બિછાનામાં પડ્યા પડ્યા બજન કર્યું. એક ક્ષણ પણ નિદ્રા લીધા વિના કરેલા બજનને અંતે તેને પાસેના તિરુપુર મંદિરના દેવ આવીને માથા ઉપર હાથ મૂકતા દેખાયા. નંદના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. સવારે તો તે સારો થઈ ગયો, અને બે દિવસમાં તે હરતો હરતો થયો. તેના સાથીઓએ ‘હર હર મહાદેવ’ ના સ્વર્પનાદથી ગામ ગળવી મૂક્યું.

ધરડીઆમાંથી એકે તો નંદના મોતની બાધા લીધી હતી, પણ નંદ તો જીવતો થયો; પણ તેની માએ તો વાસણ વેચી બકરા વધેર્યા.

પણ નંદનો સંધ વધવા લાગ્યો. જે જીવાનાંઆ તેને છોડીને

ભાગી મયા હતા તેને પાછી શ્રદ્ધા એટલી અને તેઓ પાછા જોડાયા. હવે નંદનો મનોરથ વધ્યો. જે તિરપુંકર મંદિરના મહાદેવે આમ દર્શન આપ્યાં તે શું પ્રત્યક્ષ દર્શન ન આપે? તેના મંદિરમાં ન જવાય? પરાયા પણ મંદિરોની થોડી સેવા તો કરતા. મંદિરની જમીનમાં તેઓ મજૂરી કરતા, મંદિરમાં અનેક જાતનાં વચ્ચાસં હોય છે તે માટે તેઓ મુએલા ઢોરનું ચામડું ઉતારીને મંદિરે લઈ જતા, ઢોરના શરીરમાંથી ગોરોચન નામનો સુગંધી પદાર્થ પણ તેઓ જ લઈ જતા. નંદે વિચાર કર્યો કે, તિરપુંકરના મહાદેવને માટે આવી પુષ્કળ સામગ્રી લઈને એક દિવસ જવું. પહેલાં તો તે આ બધી વસ્તુ વેચતો. હવે એણે દેવને આ ભેટ ધરાવવાનો વિચાર કર્યો. નંદ અને તેના ગોઠીઆઓએ એક શનિવારે ખૂબ શરીર યોજીને સ્નાન કર્યું, સ્વચ્છ થયા, શરીરે અને કપાળે ભસ્મ લગાવી, અને ભેટ લઈને તિરપુંકર જવા નીકળી પડ્યા. ત્યાં જઈ ત્રણ વાર મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરી, અને પૂજારીને પોકાર કરીને વીનવ્યા. એ નોકરોએ આવીને દ્વરથી ભેટ લેવાની કૃપા કરી. સાંજ પડી હતી. આરતિ અને દર્શનનો સમય થયો હતો. નંદ અને તેના સાથી બરોબર દરવાજા સામે જઈને ઉભા; પણ તિરપુંકરના મહાદેવની મૂર્તિ સામે મોટો નંદો હતો. બધાં મંદિરમાં મોટામાં મોટો નંદો અહીં હતો, અને તે મૂર્તિને ઢાંકી દેતો હતો. દરવાજાની બહારની કોઇ જગ્યાએથી આ નંદીને લીધે મૂર્તિનાં દર્શન કરી શકાતાં નહિ. નંદના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. તે તો માત્ર બંદા વગાડતા અને દર્શન કરતા થોડા બ્રાહ્મણોને જોઈ શકતો હતો, પણ મૂર્તિનાં દર્શન કેમે કરી થાય નહિ. તેની આંખમાંથી ચોધારાં આંસુ ચાલ્યાં, ગોરોચન અને ધૂપની સુગંધે આનંદિત થવાને બદલે તેનું મગજ ભમવા લાગ્યું. ‘હું પરાયો પાપીઓ, હું ક્યાંથી મહાદેવનાં દર્શન પામું? મારાં પાપ આ નંદી બનીને મારી આંખ આગળ ઉભાં છે’ એમ બોલતો બોલતો પોક મૂકીને રોયો. રોઈ રોઈને તેને મૂઝાં આવી, તે પડ્યો અને બેલાન થયો. તે ઉંઘો પડ્યો હતો, અને હાથ બંને પ્રણામ કરવા માટે જોડેલા હતા. તેના સાથીઓ બધું દ્રશ્ય જોઈ રહ્યા; પણ કોઈએ તેને જાગ્રત કર્યો નહિ. લાંબા સમયે નંદ જાગ્રત થયો, ત્યાં તો સૌએ કૌતુક દીધું. નંદીની મૂર્તિ એક બાજુએ ખસી ગઈ હતી, અને મહાદેવનાં દર્શન સ્પષ્ટ થતાં હતાં. નંદના આનંદ અને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. હર્ષ-ધેલો થઈ તે નાચવા લાગ્યો; અને ‘રામ અમલમાં રાતા માતા’ નંદને જોઈ, ધડાક વાર નંદીની મૂર્તિ ખસેલી તે જોવાનું બૂલી સૌ નંદનાંજ દર્શન કરવા લાગ્યા! આજે પણ નંદીની મૂર્તિ તિરપુંકરમાં એક બાજુએ નમેલી દેખાય છે!

ધર્મચરની આવી કૃપાનો બદલો શી રીતે વાળવો? તિરુપુ કરના મંદિર પાસે તળાવ નહોતું, અને લોકો પાણી વિના દુઃખી થતા. નંદ અને તેના સાથીઓએ તળાવ ખોદવા માંડ્યું. એ ભવ્ય તળાવ આજે પણ છે, અને દંતકથા એવી ચાલે છે કે મહાદેવે ગણેશને નંદને મદદ કરવા મોકલ્યા હતા, નહિ તો આવડું તળાવ શી રીતે ખોદાય?

૩

પણ ગણેશ મદદ કરી ગયા એમ માન્યાને આપણે ભણે સંતોષ માનીએ. નંદ તો પોતાનું કાર્ય કરીને ગામ ગયો, ત્યાં મહાદેવનું ભજન કરતો પોતાના શેઠને ત્યાં પાછી મજૂરી કરવા માંડી. જુનો શેઠ તો મરી ગયો હતો, અને શેઠ તો પેલા લમણા ઉપર પથરો મારીને હમેશને માટે નિશાની કરનાર શેઠનો દીકરો હતો. નવા શેઠે નંદો ખસ્યાની વાત ન માની. ‘કોણુ જોવા ગયું છે? એ તો મૂર્તિ અગાઉથી ખસેલી હશે. આપણે તો એટલું જાણીએ કે, નંદ બહુ મહેનતુડો છે. ભણે એ મજૂરી કરતો, આપણે એને અન્ન આપશું’-આટલી જ લાગણી બ્રાહ્મણ શેઠને હતી. નંદની સ્થિતિ પણ સુધરી, તેને મજૂરી પણ બહુ મળતી અને ચામડું તથા ગોરોચનની ભેટ તો ચાલુજ હતી. એ અરસામાં વૈથીશ્વરન કોઇલ (મંદિરમાં) એક ઉત્સવ હતો, તેની તેને ખબર પડી. નંદ અને તેના ગોઠીઆઓ ઉપડ્યા. આ ઉત્સવ વખતે મૂર્તિને એક રથમાં ફેરવવામાં આવે છે, અને પરાયાને દર્શન કરવા દેવામાં આવે છે. નંદે દર્શન કર્યાં, અને ત્યાં એક બ્રાહ્મણ કથા કરતો હતો તે સાંભળવા ઉભો રહ્યો. કથા સાંભળતાં નંદને આ શબ્દ કાને પડ્યા ‘અિદંબરમ્ એ પવિત્રમાં પવિત્ર સ્થાન છે-કાશી અને રામેશ્વરમના કરતાં પણ વધારે પવિત્ર. ત્યાં નટરાજનાં ભવ્ય મૂર્તિ છે. એ નટરાજનું નૃત્ય સૃષ્ટિની લીલા ચલાવી રહ્યું છે. નટરાજના હાથમાં ડમરૂ છે, અને એ ડમરૂના નાદમાંથી અનેક લોક ઉત્પન્ન થાય છે.”

“નટરાજના હાથમાં ડમરૂ! તે પણ આપણા જેવો પરાયો જ તો! આપણેય ઢાલ વગાડીએ અને તે પણ વગાડે!” કહીને નંદ આનંદધેણો થયો.

કથા આગળ ચાલી: “નટરાજનો બીજો હાથ બધાં ભુવનોને ઢીક રાખે છે. ડાબા હાથમાં અગ્નિ છે તેથી તે સૃષ્ટિને ભસ્મ કરવા ધારે ત્યારે ભસ્મ કરી શકે છે; કારણ કે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય, ત્રણે વસ્તુનો કર્તા એજ છે. નટરાજનાં દર્શન જે કરે તે ચંડાળ હોય કે પરાયો હોય પણ ક્ષણમાં ભવસાગર તરી જાય છે.”

નંદ એકે એક શબ્દ પી રહ્યો હતો. તેની આગળ નટરાજની મૂર્તિ ખડી થતી હતી. તેણે આકુળ વ્યાકુળ થઇને કથાકારને પૂછ્યું?

‘એ ચિદંબરમ્ ક્યાં છે તે તો મને કહો.’

‘કાલેજન નદીની ઉત્તરે. અહીંથી એક દિવસનો રસ્તો છે.’
ઉત્તર મળ્યો.

‘નટરાજ ચંડાળને પણ તારે?’ પાશુ નદે પૂછ્યું.

‘હાસ્તો, તું કાણ છે? આમ આવ તને બધી ખબર આપું.’

એક જણે કહ્યું ‘એ તો આધનુરનો પરાયો નંદ છે, એને અડશે માં. શિવનો એ ભગત છે, ચામકું અને ગોરાચન હમેશાં મોકલે છે.’

નંદ પાસે તો ન ગયો, પણ પાશુ પૂછ્યું? ‘મારા જેવા પરાયાને પણ નટરાજ મોક્ષ અપાવે?’

‘હા ભાઈ! સ્થલપુરાણમાં એમ લખેલું છે તે કાંઈ ખોટું હોય?’

નંદે બ્રાહ્મણને પ્રણામ કર્યા અને ઝપાટાબંધ ઉત્તર તરફ ચાલવા માંડ્યું.

તેના સાથીઓએ કહ્યું કે ‘આપણે તો આશમણા જવાનું.’
ઉત્તરમાં ક્યાં ચાલ્યા?’

નદે કહ્યું ‘ચિદંબરમ્ ચાલ્યો.’

‘અરે પણ ભાઈ! રસ્તોબસ્તો જાણ્યા વિના અંધારે ક્યાં જશે?’

‘ઉત્તરમાં ચાલ્યા કરીશ, અને સવાર થતાં રસ્તો પૂછીશ કોકને.’

‘પણ ભાઈ! આમ જવાય? આપણે રાત્રે અહીં આવેલા, સવાર થતાં કામે ચડવું પડશે. આપણે શેઠ નથી, ગુલામ છીએ તે કેમ ભૂલ્યો? આપણું કામ છોડીએ તે તો ઈશ્વરને યે ન ગમે.’

નંદ થોભ્યો, ઈશ્વરનું નામ આવી રીતે લેવાયું કે તરતજ તે ઉભો રહી ગયો, અને કહ્યું ‘હા ચાલો, ગુલામ તો ખરોજ. શેઠની રજા લઇને ચિદંબરમ્ જઇશ.’

૪

ઘેર ગયા પછી નંદને સખ વળે નહિ. પરાયાનો અવતાર, રોજ ઉચ્ચ લિંદુઓનાં મેણાંટાણાં ખાવાનાં, મનુરી કરતાં પણ પરાયા અને પરાયા, અને અનેક અવતારે મોક્ષ નહિ એ કેમ સહન થાય? પણ ચિદંબરમ્ જઇએ તો તરત મોક્ષ મળે, એ કેમ છોડાય?

તેના ઉપર તો પરાયાપણાનો ડામ પડેલો હતો, એટલે પરાયા જે ન કરી શકે તેજ તેને ખટક્યા કરતું હતું.

નંદ બીજે દિવસે વાડીએ ગયો, ઝાડને પાણી પાપું અને રજા લેવા શેઠને ત્યાં ગયો. શેઠ નહોતા. રાહ જોતાં જોતાં દહાડો આશમ્યો એટલે નંદ ઘેર આવ્યો. બીજે દિવસે પાછો તે રજા લેવા ગયો. શેઠ રસ્તામાં મળ્યા, તેમણે પૂછ્યું ‘કેમ, રોજ ક્યાં ભટકે છે? કાલે બપોરે ક્યાં હતો? તારે તો નિત નિત આશ્ચર્ય ને કાર્તન કેમ? પડોશી-એ પાણી પોતાના ખેતરમાં વાળી લીધું તેનું જ્ઞાન છે? અને પેલા

તારા બેડીદારે સેદો એટલો સાંકડો કર્યો છે કે મારા ખેતરના કરતાં તેના ખેતરની હદ વધી ગઈ છે.’

નંદે જાણ્યું કે શેઠ ખીજાયો છે, એટલે રજા માગતાં તે ડ્યોં. નંદના સાથીમાં નંદનો વિશ્વાસ નહોતો. ‘એમ પાખી અવતાર-માંથી તે એક નટરાજના દર્શને મોક્ષ મળતો હશે? નંદ તો ઘેઘો થયો છે ઘેઘો’ એમ તેઓ કહેતા; પણ નંદને તો વિશ્વની વાટ કેમે નહોતી ગમતી. તે ‘આઠે પહેાર ઉદાસ’ ફરતો હતો. એક દિવસ સૂર્યાસ્તની સુવર્ણપ્રભા જોઈને તેને નટરાજનું પેલા બ્રાહ્મણે વર્ણન કરેલું તે યાદ આવ્યું, અને હાથમાં દાતારકું લઈને ખેતરમાં ઉભેલો તેમનો તેમ નિશ્ચય, નિસ્તમ્બ ઉભો રહ્યો. સાથીમાંથી આવીને એકે બોલાવ્યો, પણ જવાબ નહિ. કોઈએ કહ્યું: ‘અલ્યા, ફલાણુની ગાય મરી ગઈ’ જવાબ નહિ. ઘણી વારે નંદને લાન આવ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે ‘સૂર્યના તેજમાં નટરાજ નાયતા હતા. તમે નહિ જોયા?’ ‘નંદ પાગલ થયો છે’ એમ કહીને સૌ તેને ઘેર ધસડી ગયા. ઘર-ડીઆ તો ખુશ થયા. તેઓ સમજ્યા કે, નંદના પાપનો બદલો દેવી આપી રહી છે. ઘણા કહેવા લાગ્યા કે ‘દેવિ! નંદને બચાવો; વીરા! નંદને બચાવો; કટેરી, નંદને સાજો કરો.’ પણ નંદ તો કથાજ કરતો હતો કે ‘મને તો મારો નટરાજ બચાવશે.’

મામના લોકોએ તો પાંચો બકરાં વધેરવાનો નિશ્ચય કર્યો. નંદ સૌને પગે પડ્યો, પણ કોઈ માને નહિ. એક જણે બકરાનું લોહી લાવીને તેના ઉપર છાંટ્યું. નંદથી આ સહન થયું નહિ, એટલે તે ચીસ પાડીને ત્યાંથી ભાગ્યો. લોકો નંદના શેઠને ત્યાં દોડ્યા. શેઠે કહ્યું ‘એને પકડી લાવો આડી; હું સીધો કરીશ.’

૫

નંદની પાછળ પેટા લાગ્યા, એટલે નંદને થયું ‘આ પાર કે પેસે પાર હવે તો રજા મેળવવીજ, અને આ લોકોનાથી બચવું; એટલે તે સૌની સાથે શેઠને ત્યાં ગયો, અને શેઠની પૂછપરછનો એકજ જવાબ આપ્યો કે ‘મારે નટરાજનાં દર્શન કરવા જવું છે. મને થોડા દહાડાની રજા આપો.’

‘તારે ચિંદખરમ જવું છે? પરાયા કોઈ દિ’ ત્યાં ગયા સાંભળ્યા છે? લાવ પેસો ચાલુક હું એને સીધો કરું.’

નંદે કહ્યું: “તમે મારવો હોય તો મારી નાખો. મને રજા નહિ આપો ત્યાંસુધી મને સખ નથી વળવાતું.”

પેલાએ ચાલુક મંગાવ્યો, પણ વાપરવાની હિંમત ન ચાલી. ‘આટલા દિવસ નંદ સાંથી સરસ કામ કરતો, મજૂરાને એજ ભેગા કરતો, સૌ એનું માનતા, અને આજે એને શું થયું?’ એમ તે ખીજાઓને પૂછવા લાગ્યો.

હવે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે નંદને સવાસો પૂછવા માંડ્યા.

‘નંદ! તું ઇશ્વરને માને છે કે નહિ?’

‘હા, ઇશ્વર એ મારું સર્વસ્વ છે.’

‘ઇશ્વરજી કર્તાહર્તા છે એ પણ તને ખબર છે ને?’

‘હાર્તો.’

‘ત્યારે તને તેણે પરાયો ગનાવ્યો તે તું કેમ જુલે છે? પરાયા-એ મજૂરી કરવી અને શેઠની નોકરી કરવી. તેને વળી નટરાજનાં દર્શન કેવાં?’

નંદ—‘હું બધું જાણું છું, પણ ઇશ્વરે મને ઘેલો કર્યો છે તેનું શું? મને તેને જોવા જાણવાની લાલસા થઇ છે, તેનું શું? તિરુ-પુકરમાં મેં તેનાં દર્શન કરેલાં. બ્રાહ્મણનો અને પરાયાનો ઇશ્વર જુદો હોય એવું શાસ્ત્રમાં લખેલું છે? મને તો એક તમારા જેવાજ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, ચિદંગરમાં નટરાજનાં દર્શન ચાંડાળને પણ થાય, અને ચાંડાળને મુક્તિ મળે છે. એ મારાથી કેમ જૂલાય? મારા મનમાંથી એ વાત નીકળતીજ નથી.

એટલે ઘરડા બ્રાહ્મણે કહ્યું:—‘હા, બધી મોકાણ પેલા બ્રાહ્મણ કથાકારની છે. જવા દો, એ દિવસ અથડાઈ આવવા દો. ઠેકાણે આવશે.’

પણ છ ખેતરમાં લણણી કરવાની હતી, અને ખેતરમાં પાક ઉભો તૈયાર હતો. નંદનો શેઠ તેની પાસે આ કામ લીધા વિના શેનો છોડે?

‘આ ખેતરમાં લણણી થવી જોઈએ પહેલી, અને પછી તું ભસે જા.’ એમ તેણે નંદને કહ્યું.

નંદ ઘેલો ઘેલો થઇ ગયો ‘ભસે, એ તો કરીને જઇશ’—એમ જવાબ આપી, નંદ તો લાગલોજ લણણીનો સરંજામ લઇ ખેતરે દોડ્યો. રાત્રે ઘેર આવેજ શેનો? આખી રાત કામ કર્યું, અને સવારના પહોરમાં જઇને શેઠનું ખારણું ખખડાવ્યું! ‘શેઠ! ડાંગર વાઢી પૂળા કરીને ગોઠવી આવ્યો. હવે રમ્મ આવો.’

‘અરે! તેં કર્યું શું? શું મજૂરો પરગામથી લાવીને છ ખેતર પૂરાં કર્યાં?’ અચંખાથી શેઠે પૂછ્યું.

‘નાજી, મજૂર ક્યાંથી લાવું? આખી રાત કામ કરીને તૈયાર કર્યું.’

‘સાચું કહે, કદી તું જૂઠું ખેલતો નથી, આજે ખેલીશ?’

‘નટરાજે આવીને મદદ કરી હોય તો તે જાણે. બાકી મારા સગા હાથ સિવાય બીજા કોઇના હાથ મને મદદ કરવા આવ્યા નહોતા. આપ આવીને જોઇ જાઓ, અને પછી ખાતરી થાય તો મને જવા દો.’

શેઠ ખળાં ઉપર ગયા, ડાંગરનું સુંદર કુંદવું જોઇને તે તો આભોજ બની ગયો. આજ ખળાં આગળથી શેઠે નાનપણમાં નંદના

લમણા ઉપર પથરો માર્યો હતો એ સૌ ઈશ્વરકૃપાથી પેલાને માદ આપ્યું.

‘નંદ ! નંદ !’ કરતો તે તેના તરફ દોડ્યો. નંદ ખસીને દૂર ઉભો રહ્યો.

‘ના, ના, ભાગ નહિ; તું તો સાચો ભક્ત છે. ભગવાને તારા ઉપર મહેર કરી છે. મેં આંધળા થઇ તારા ઉપર જે જીવન કર્યો છે તે મને કેાણુ માફ કરશે ? નંદ ! તુંજ મને ક્ષમા આપ.’

નંદ મૂંઝાયો. ‘ઈશ્વરે મહેર કરી, તમે એવું બોલો નહિ-હું તમારો શુભામ, હું મારી શેની આપું ? મને નટરાજનાં દર્શને જવા દો.’

‘જા ભાઈ ! સુખે જા. દર્શન કરી આવ, અને મારે માટે પણ તેની ક્ષમા માગી આવજો.’

૬

‘નટરાજ’ ‘નટરાજ’ પોકારતી નંદની સેના ચિંદઅરમ્ તરફ દૂર કરવા લાગી. ત્યાં પહોંચતાંજ મંદિરનો કળશ જોઇને નંદે લાંબા થઇને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યો. તેની આંખમાંથી અનુધારાઓ ચાલી રહી હતી. ગામે પહોંચતાં નંદ અને તેના સાથીઓ તેની પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યા; પણ મંદિરમાં શી રીતે જવું ? મંદિરની આસપાસ દિવાલ, અને તેની આસપાસ બ્રાહ્મણોના મહેલાની બનેલી બીજી દિવાલ ! નંદે ચામડું અને ગોરાચન મોકલ્યું, તે તો દીક્ષિતો-એ લીધું, પણ તેની દર્શનની માગણીને લસી કાઢી. નંદે સ્થલ-પુરાણની વાત સંભળાવી; એટલે કેટલાક ચીંચ્યા. કેટલાક કહેવા લાગ્યા: ‘સ્થલપુરાણમાં છેસ્તો, પણ તારા જેવો પરાયો મંદિરમાં જઇ શકે એવું પણ તેમાં લખેલું છે, એમ તે બ્રાહ્મણે કહેલું ખરું ?’

બ્રાહ્મણે એવું તો નહોતું કહ્યું. એટલે નંદ જૂઠું શેનો બોલે ? તે તો બિચારો ઉભો રહ્યો, અને તેને ત્યાં એમ મૂંઝતો મૂકી દીક્ષિતો રસ્તે પડ્યા. રાત પડી, બધે દીવા થયા, પણ નંદ ત્યાંનો ત્યાંજ મંદિરના કળશ ઉપર ધ્યાન ચોંટાડીને આખી રાત ઉભો રહ્યો !

આ તરફ દીક્ષિતોને-રહરહ દીક્ષિતોને રાત્રે એકજ સ્વપ્ન આવ્યું. ‘આધનુરનો પરાયો નંદ મારા દર્શને આવ્યો છે. મન, વાણી અને કાયાથી એના જેવો કોઇ પવિત્ર નથી. મારે મારેની એની ભક્તિ અસીમ છે. કાલે એને દેહશુદ્ધિ કરીને મારાં દર્શને લાવજો.’

સૌ એકબીજાને પોતાના સ્વપ્નની વાત કહેવા લાગ્યા, અને ચકિત થયા. મંદિરની દેવસભામાં સૌ ભેગા થયા. એક જણ બોલ્યો ‘આ તો નટરાજની આજ્ઞા. એનો અમલ તુરત થવો જોઇએ.’ બીજો બોલ્યો ‘નટરાજે પણ કહ્યું છે કે એની દેહશુદ્ધિ કરીને લાવજો.’ ત્રીજાએ કહ્યું ‘હોમકુલમમાં એને સ્નાન કરાવીએ અને લઈ જઇએ.’ વળી કોઇ બોલ્યું ‘હોમકુલમમાં સ્નાન કરીને સામાન્ય માણસ પવિત્ર થાય. પરાયા થતા હશે ? અને પરાયો કંઇ બ્રાહ્મણ થાય

ખરો કે? નટરાજની પાસે તો બધા બ્રાહ્મણ પણ નથી જઈ શકતા.' એટલે નટરાજ દીક્ષિત બોલ્યા 'અગ્નિ સિવાય એકે જૂત એને શુદ્ધ કરી શકે એમ નથી. પંચમહાબૂતોમાં એજ શ્રેષ્ઠ પાવક છે.'

એટલે બીજા દીક્ષિત બોલ્યા 'ત્યારે શું એ પરાયાને પહેલો ભસ્મસાત કરવો, અને ભસ્મને નટરાજ પાસે લઈ જવી?'

'ના, ના. મારા શબ્દની એમ મંજૂર ન કરો. ગાયના છાણને બાળીને પણ શુદ્ધિ કરી શકાય; પણ પરાયાને એમ શુદ્ધ કરાય?'

'અરે ભાઈ! નટરાજે કહ્યું કે, આના જેવો કોઈ મન, વાણી અને કાયાથી શુદ્ધ નથી. આપણામાંથી કોણ એના જેવો પવિત્ર હોવાનો દાવો કરી શકે? આ માણસ તો માત્ર જન્મચંડાળ લાગે છે, કર્મચંડાળ નથી. એ તો કોઈ નટરાજનો મહાભક્ત લાગે છે. આપણે એને માટે હોમ કરીએ અને પછી એને મંદિરમાં લઈ જઈએ, એટલો એને અગ્નિથી શુદ્ધ કરવાનો અર્થ.'

પણ આથી રીઠા સનાતની બ્રાહ્મણોને સંતોષ ન થયો. 'જે એ પરાયો આટલો શુદ્ધ હોય તો અગ્નિ એને બાળે શેનો? અગ્નિમાં એને નાખીએ અને એને કાંઈ ન થાય તોજ એ શુદ્ધ કહેવાય.' એવી એવી વાતો કરવા લાગ્યા.

નંદને આ વાતોની ખબર પડી. ખબર પડતાંની સાથે જ તે તો આનંદપ્રેક્ષો થઈ નાચવા લાગ્યો. એના સાથીઓ ડરી ગયા અને અગ્નિમાં ભસ્મ થવાને બદલે ઘેર જવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. પણ નંદે કહેણ મોકલ્યું કે 'હું' અગ્નિમાં શુદ્ધ થઈશ. અગ્નિ તૈયાર કરો. હોમકુલમમાં સ્નાન કરીને હું આવું છું.' નટરાજ ભસ્મ કરે તો પણ શું? પરાયાતરંકિતું સ્વકુળ જવન જીવ્યું તોયે શું અને ન જીવ્યું તોયે શું?

નંદ સ્નાન કરી આવ્યો, ભસ્મ લગાડી, રુદ્રાક્ષની માળા તો ગળામાં હતી જ. બીને વસ્ત્રે એ અગ્નિપ્રવેશ કરવાને માટે સજ્જ થઈને ઉભો. દીક્ષિતો દૂર ઉભા હતા. અગ્નિ શિખા ભડભડ સળગી રહી હતી. નંદે ત્રણ વાર આગની પ્રદક્ષિણા કરી અને નટરાજનું નામ લઈ, મંદિરના કળશને પ્રણામ કરી 'નટરાજ! નટરાજ! જે હું મન, વાચા અને કાયાથી પવિત્ર હોઉં, જે મેં કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરી હોય, જે તુંજ કલ્યાણકારી ઈશ્વર હોય, પરાયાનો અને બ્રાહ્મણનો તુંજ ઈશ્વર હોય તો આ અગ્નિની ભપંકર જવાળા મને હોમકુલમના જળ જેવી શીતળ પાવક બનો' એમ બોલતાં બોલતાં ઝંપલાવ્યું.

હજારો માણસો સ્તબ્ધ થઈને આ જોઈ રહ્યાં હતાં, પણ નંદ જેવો પ્રપ્રુક્ષિત હસતે વદને અગ્નિની પેલી પાર નીકળીને ઉભો થયો. ૪

રહ્યો કે 'નટરાજ કી જય, હરહર મહાદેવ !' ના પોકારથી દિશાઓ ગાજી રહી. નંદનો વાળ વાંકો થયો ન હતો, તેનું બીનું વસ્ત્ર પ્રથમની જેમ બીનું હતું.

બ્રાહ્મણોનો હવે ગર્વ ગળી ગયો. તેમણે નંદને પ્રણામ કર્યા, અને 'પધારો નટરાજના દર્શને, તે તમારી રાહ જોઈને બેઠા છે' કહી તેને મંદિરમાં લઈ ગયા.

નટરાજ દીક્ષિત બોલ્યા: 'જન્મ શું? અને જાતિ શું? સત્ય અને અહિંસા એનીજ ધશ્વરને કિંમત છે.'

નંદ નટરાજ પાસે ગયો એટલે મંદિરનાનાં ધંટ-નોખત વાગી ઉઠ્યાં, શંખો ફૂંકાયા, આરતી ઉતારવામાં આવી; પણ નંદને એની કશાની તમા નહોતી. તે તો નટરાજનાં અખંડ દર્શનથી પોતાની આંખ અને હૃદય ભરતો નિશ્ચેષ્ટ ઉભો રહ્યો.

તામીલ પ્રાંતના ૬૨ શૈવ દેવો હતા. તેમાં આ દિવસથી ૬૩ મી મૂર્તિ નંદની ઉમેરાઈ. ઘણાંખરાં શિવમંદિરોમાં એની મૂર્તિ છે, અને બીજી મૂર્તિની જેમ ધશ્વર સમાન તે પૂજ્ય છે.

(તા. ૧૦-૫-૨૫ના "નવજીવન" માંથી)

૬-વિજયોલાસ

આજુ હરિ હાંથન અસ્ર ગહ્યો-ટેક
જાગે ભાગ રાગ સબ ભાગે જીવન લાહુ લહ્યો ।
પ્રતિપાલ્યો મેરો પ્રન નિજ તજિ, પાયહું જૌન ચહ્યો ।
સફલ જનમ પુરુષારથ સ્વારથ વિજયબેલિ ઉલહ્યો ।
જોસુખ આજુ લહ્યો દન નૈનનિ સો નહિં જાત કહ્યો ।
મન બૂડત ઉતરાત હુલાસનિ બાંસન ઉછરિ રહ્યો ।
મદ મત્સર અભિમાન જાત સબ પ્રેમ પ્રવાહ બહ્યો ।
દૂજો કોન દયાલુ પ્રભુ સો જગ ભક્તન ભીતિ દહ્યો ।
સેવક-હિત સાહિબી વિસારેહુ હારેહુ જીતિ લયો ।

(“માધુરી”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. માતાદીન શુક્લ)

૭-માગતા શૈસા

જિન પુરુષોં ને ધોર પરિશ્રમ, સતત ઉદ્યોગ, વ્યવહારક્ષતા એવં સત્યતા ઇત્યાદિ ગુણોં સે અપના લાગ્યોદ્ય ક્રિયા ઓર દીન-હીન સ્થિતિ સે કુબેર-સમાન સંપત્તિ ઉપાર્જિત કી હૈ, ઉનમેં માહાતા શૈસા કી ગણના અસંગત નહીં હોગી. શૈસા ન તો સાહસી અમરિકન, ન દીર્ઘઉદ્યોગી અંગ્રેજ ઓર ન આશ્વાવાદી જર્મન થે. વે સિંહલદ્વીપ અર્થાત્ લંકા કે એક છોટે સે ગાંવ કે બૌદ્ધધર્માવલંબી અત્યંત દરિદ્ર પરિવાર મેં પૈદા હુએ થે.

માહાતા શૈસા કે ચરિત્ર કા પરિચય દેને કે પહેલે યહાં લંકા કે પૂર્વઇતિહાસ કા થોડાસા ઉલ્લેખ આવશ્યક હૈ. લંકા મેં પહેલે હિંદૂ-રાજા રાજ્ય કરતે થે. હિંદૂ-સત્તા નષ્ટ હોને પર મુસલમાનોં કા રાજ્ય સ્થાપિત હુઆ. ઉનકે બાદ પોર્તુગીઝ આયે. ઇનસે યહ યહ દ્વીપ ડચ જાતિ કે અધિકાર મેં ગયા. ડચ-લોગોં ને લંકા-વાસિયોં કો ઇસાઈ બનાને કા સંકલ્પ ક્રિયા. એક દાથ મેં કુરાન ઓર દૂસરે દાથ મેં તલવાર લે કર ઇસ્લામધર્મ કી દીક્ષા દેનેવાલે મુસલમાનોં કા જીલ્મ ડચ લોગોં કે અત્યાચાર કે સામને શર્મ ખાને લગા. ઇતિહાસ ઇસ બાત કા સાક્ષી હૈ. લંકાવાસી બૌદ્ધોં કો ઇસાઈ બનાને કે સંબંધ મેં ગરીબ દુર્બલ પ્રજા કે સાથ ડચ લોગોં ને જો વ્યવહાર ક્રિયા ઇસકા સ્મરણ કરતે હી શરીર પર રોંગટે ખડે હો જાતે હૈ. યદ્યપિ ડચોં કા સત્તા આજ લંકા સે ઉઠ ગઇ હૈ, તથાપિ બૌદ્ધોં પર ક્રિયે ગયે અત્યાચારોં કા વિસ્મરણ કદાપિ નહીં હો સકતા. ઉનકે રાક્ષસી વિધાનોં કા એક ઉદાહરણ યહાં દિયા જાતા હૈ. વહ ઇસ પ્રકાર હૈ—

“જો વ્યક્તિ ઇસાઈ ધર્મ કો નહીં સ્વીકાર કરેગા ઉસે કબી કિસી પ્રકાર કી કોઇ બી સરકારી ઉંચી નોકરી નહીં મિલેગી, ગૈર-ઇસાઈ કો ઉદ્યોગ-ધંધા કરને કે લિયે પરવાના નહીં દિયા જાયગા. ગૈર-ઇસાઈ કે ઘર, ખેત, ગાય, બેલ, ઘોડા, બકરા, ભૈંસ વગેરહ પશુઓં પર, ઇસી પ્રકાર ઘર કે બાલકોં સહિત પ્રત્યેક વ્યક્તિ પર કર બેઠાયા જાયગા. ગૈર-ઇસાઈ કો સરકારી કા લાયસન્સ બી નહીં દિયા જાયગા. ગૈર-ઇસાઈ તરુણ કો પ્રતિ-લગન ૧૦ રૂ. કર દેના પડેગા.”

ઐસે અત્યાચારોં કે સામને નિરુપાય હો કર બહુસંખ્યક લોગ ઇસાઈ હો ગયે; પરંતુ ઉનકે ચિત્ત મેં રાજપુરુષોં એવં શાસકોં કે પ્રતિ દોષ ઉત્પન્ન હો ગયા. જિન્હોંને ઇસાઈ ધર્મ સ્વીકાર નહીં ક્રિયા ઉન્હેં રાજકર્મચારી વિવિધ કષ્ટ દેતે થે.

अंत में इन अत्याचारों का परिणाम वही हुआ जो सदा से होता आया है. शीघ्र ही राजसंभलकों के प्रति प्रण के मन में विद्रोह के भाव भर गये.

गैर-धर्माधीनता पर तो राजद्रोह की मुहर लग ही चुकी थी, किंतु जो लोग ठाक-पीट कर धर्माधीनताये गये थे, वे लोग भी भीतरी तौर से कान्तिकारियों में शामिल थे. उच्च सरकार से यह बात छिपी नहीं थी. यथासमय लंका के एक छोर से दूसरे छोर तक राजद्रोह की प्रयत्नायिका धधक डूढ़ी, अभिस्र प्रण में कान्ति फैल गई. राजसत्ताधारियों को यहां तक नहीं सूझता था कि किसे झांसी दें, किसे काटे, किसे मारे? सभी कान्तिकारी थे. लायार हो कर उच्च-लोगों को भुल की आनी पड़ी और प्रण से संधि करने का निश्चय किया. विद्रोहियों ने संधि का प्रस्ताव अप्रसन्नता से स्वीकार किया, पाश्चात्य लोग जल्द हार जाते हैं तथा वे अपनी जेब छिपाने की सदा कोशिश करते हैं. संधि के शब्द ही इस बात के प्रमाण हैं. संधि की ये शर्तें थीं—

“धर्माधीनता के प्रत्यार्थ सरकार ने शुद्ध-हेतु से कानून बनाये थे, किंतु प्रण की इन कायदों के प्रति गलत दृष्टि तथा इस संघर्ष में प्रण की स्पष्ट अनिच्छा प्रतीत होते देख कर अपनी राजनिष्ठ प्रण के संतोष के लिये उच्च-सरकार कानून बनाती है कि लविष्य में धर्माधीनता स्वीकार करना अथवा अस्वीकार करना प्रण की इच्छा पर निर्भर है. किसी पर अल्प सत्ता नहीं की जायगी. आन्ध्र से राज-प्रण दोनों की संमति से राजकीय धर्म संघर्षी कानून रेट-युक्त से निकाल दिये गये हैं. ये कानून आन्ध्र से अतःप्रायः समझे जायेंगे. सरकार और प्रण की अनुमति से यह कायदा बनाया जाता है कि लविष्य में सिंहलद्वीप की औद्ध प्रण का प्रत्येक व्यक्ति उसी प्रकार इनकी उत्तरोत्तर संतान अपने औद्ध नाम के साथ साथ एक दूसरा धर्माधीनता भी धारण करें. दोनों पक्षों के प्रतिनिधियों की अनुमति और सही से आन्ध्र गुरुवार के दिन, सेंट वर्थोलासमियो चर्च में, हमारे प्रभु के राज्य के वर्ष १६६८, जुलाहा महीने की २४ तारीख को यह कानून स्वीकृत हुआ.”

इस प्रकार सरकार और प्रण में संधि हो जाने पर सिंहलद्वीप की औद्ध प्रण पुनः शान्ति का अनुभव करने लगी, परंतु उन्हें अपने औद्ध नाम के साथ एक अथवा अधिक धर्माधीनता रखना स्वीकार करना पडा. इस काम के लिये उच्च सरकार ने गांव गांव आदिस भोले. प्रत्येक पुरुष को इस आदिस में धर्माधीनता-नाम रजिस्टर करवाना पडता था. जैसे महाराष्ट्रदेशीय

ઈસાઇયોં મેં એમિલી કરમરકર, જર્જ માધવ પટવર્ધન, યા પિટર સુમંતરાવ પવાર ઈત્યાદિ ઈસાઇ-મરાઠી-મિશ્રિત નામ કબી કબી કણ્થુગોચર હો કર કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરતે હૈં, ઉસી તરહ સિંહલદ્વીપ કે બૌદ્ધોં કા નામકરણ બી એક કૌતુક કી વસ્તુ હો ગયા.

કઈ વર્ષ તક સિંહલદ્વીપ મેં ડચ-નાદિરશાહી કા બોલબાલા રહા, અંત મેં ઉસકા બી ભાગ્ય અસ્ત હુઆ. 'ભાગતે-ભૂત કી લંગોટી ભલી' વાલી ઉક્તિ ચરિતાર્ય કર કુછ લક્ષ રૌપ્ય મુદ્રાઓં મેં સિંહલદ્વીપ કી સ્વતંત્રતા અંગ્રેજોં કે હાથ બેચ કર ડચ-લોગ બોરિયા-બિસ્તર બાંધ કર અપને દેશ કો ચલે ગયે. અંગ્રેજોં કે આતે હી પ્રજા કો ધર્મ કી પૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હો ગઇ, તો બી ઈસાઈ નામ-ધારણુ-વિધિ કાયમ હી રહી. સુશિક્ષિત તથા અ-શિક્ષિત બૌદ્ધોં મેં અબી તક સૈકડા પીછે પચલત્તર મનુષ્ય બૌદ્ધ હો કર બી ઈસાઇ નામ ગ્રહણુ કરતે હૈં. બૌદ્ધોં કે ઈસાઇ નામ સે લોગોં કો પ્રાયઃ ભ્રમ હો જતા હૈ. જો કુછ હોં, માહાતા શૈસા કે પૂર્વજોં પર અનેક સંકટ આને પર બી ઉન્હોંને સ્વધર્મ કા પરિ-ત્યાગ નહીં ક્રિયા, પરંતુ ઉપયુક્ત રીત્યનુસાર માહાતા શૈસા કે પિતા કો બી ડી૦ કેરટા દિવાકર શૈસા નામ ધારણુ કરના પડા થા.

દિવાકર શૈસા ઘેર દારિદ્ર્ય સે પીડિત થા. કામચલાઉ શિક્ષા પ્રાપ્ત કર વહ જડી-બૂટિયાં બેચને લગા. ઇસીકી આય સે વહ અપને પરિવાર કા પાલન કરતા થા. માહાતા શૈસા દિવાકર કા જ્યેષ્ઠ પુત્ર થા. શૈસા કે આતિરિકત દિવાકર કો ઔરે બી ૩ લડકે તથા ૬ લડકિયાં થીં. અતએવ સુબહ કી કમાઈ શામ કો ખતમ હો જાતી થી, સદા યહી ચિંતા લગી રહતી થી કિ કલ ક્યા હોગા ? કબી કબી તો દિન દિન ફાંકે કરનં પડતે થે. એસી દશા મેં દિવાકર કે લિયે બાલકોં કો ઉચ્ચ શિક્ષા કી ખાત તો દૂર રહી, પ્રાથમિક શિક્ષા બી દેના અશક્ય થા. તથાપિ ઉદ્યોગશીલ શૈસા ને અપને પિતા તથા પડોસિયોં કી મદદ સે સિંહલી ભાષા કી વર્ણમાલા સીખ લી. ફિર સતત પરિશ્રમ કર વે માતૃભાષા મેં લિખના-પઢના બી સીખ ગયે. તદનંતર અંગ્રેજી ભાષા કા બી સાધારણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત ક્રિયા. બડા લડકા હોને કે કારણુ ઉન્હેં અપને પિતા કો ઘર કે કામ મેં બી સહાયતા દેની પડતી થી. પિતા કી શિક્ષા સે ઉન્હેં વૈદ્યક કા બી થોડા જ્ઞાન હો ગયા. પિતા કી અનુપસ્થિતિ મેં વે લોગોં કે સાધારણ રોગોં કી ચિકિત્સા બી કર દિયા કરતે થે. સિંહલી ભાષા મેં અનુવાદિત વાગ્બટ, ચરક, સુશ્રુત ઈત્યાદિ વૈદ્યક-ગ્રંથોં કા માહાતા શૈસા ને અધ્યયન ક્રિયા. ઇસ પ્રકાર પિતાપુત્ર કા ધંધા યથાવિધિ સે શુરુ હુઆ. ઇતના હોને પર બી ઉનકી આય ખેદજનક થી. રાત-બેરાત, ધૂપ-ઠંડ કી પરવા ન કર લક્ષ્યબર

भी विश्रांति न लेते. पिता-पुत्र दोनों ने धनोपार्जन करते थे, वह उनके पेट भरने के लिये भी पर्याप्त नहीं था. उनकी आमदनी और अर्थ की साधारण कल्पना वृद्ध दिवाकर के भरने पर अच्छी हुई पैत्रिक संपत्ति से लक्षे प्रकार हो सकती है. गृह का सारा भार असहाय बालक शैसा पर छोड़ कर जण दिवाकर भरा तब उसकी पुरानी, टूटी चेंदी में उड़ इपये, ४७ अड़ी भोतले, २६ छोटी भोतले, मिट्टी के १२ अर्तन, ओढ़ने-बिछाने के ३ जोड़ा वस्त्र, १ हरी और ५ अटाछ के अतिरिक्त कुछ नहीं था. यदि दूसरे टूटे-फूटे अर्तनों और कपड़ों की कीमत भी लगा ली जाय तो वह २५) से ज्यादा न निकलेगी.

शैसा की उम्र पिता की मृत्यु के समय केवल १८ वर्ष की थी. पास में पैसा नहीं, न पूर्वजोपार्जन का कुछ संपत्ति, न द्रव्योपार्जन का कुछ मार्ग, इसके अतिरिक्त घर में आनेवाले ११ अनुष्य! जैसे संकट के समय में घस बालक की मनःस्थिति उसी के प्रौढवयस्क होने पर बिजे हुअे स्वयंरित्र से ठीक प्रतीत होगी. शैसा ने लिखा है:—

“छोटे छोटे कुछ लाघ-अदिन सादिन मुझे और मेरी विधवा माता को नितान्त निर्धनावस्था में छोड़ कर मेरा आप मेरी उम्र के १८ वें वर्ष में परलोक सिधारा. फूटकर वैद्यकी के सिवा मुझे उद्दरपोषण करने की कुछ भी विद्या भावूम नहीं थी. घस वैद्यकी में प्राप्ति नाममात्र की थी. हमारे गांव में उस समय स्वदेशी और विदेशी वैद्य बहुत थे. अतएव नामांकित वैद्यों के रहते मेरे समान लड़के के पास कौन आने लगेगा? अपरंथ मेरे पिता से भत्सर करनेवाले कितने ही वैद्यों ने जैसे तैसे यत्ननेवाले मेरे धंधे को भी बिलकुल उठाने पर कभर कसी ‘अरे यह लौंडा! वैद्यकी का घसे यत्किंचित् भी ज्ञान नहीं!’ घस अनाड़ी से दवा लेना ज्ञान जेअिभ में डालता है!’ छत्यादि नमक-भिर्य लगा कर मेरे शत्रु, लोगों को बदकाने लगे. उनके युक्तिवाद का परिष्कार भी हुआ. मुझे कभी कभी जे चार आठ आने मिल जाते थे वे भी अंह हो गये. यहां तक दशा पहुंची कि मेरे साथ साथ किसी न किसीके घर में डाँके करने का प्रसंग आने लगा; तथापि मैं कभी हताश नहीं हुआ. जिस साल मेरा पिता भरा उस साल सिंहलद्वीप में लयंकर अकाल पड़ गया. सिंहलद्वीपवासियों का मुख्य आहार यावल है, लेकिन लंका में अहुतायत से न पैदा होने से वह भद्रास से ही आता है. घस वर्ष यावल ज्यादा महंगा था, घस लिये उसके अेवज में दूसरा धान्य ज्यादा आया. मेरी विधवा माता लोगों के घर जा कर अन्न पीस कर ६ आने पैसे दान

वाने लगी. जिस दिन मेरे पास कोछ रोगी नहीं आता, उस दिन मैं भी किसीका इटा-पुराना कपडा सी कर अथवा कुर्सी चुन कर बार आठ आने कमा लाता. मेरे पिता ने वैद्यकी के अति-रिक्ता मुझे ये दो धंधे भी सिखाये थे. अपने छोटे लार्ड-जहनों के लिये मैंने कार्ब निश्चित कर दिया था. उनही साला में मित्र-शुल्क पढने की व्यवस्था कर दी थी. छुट्टी में लार्ड क्लब तोड लाते और जहन उनही मासाओं गूँथती. इस प्रकार मासाओं से भी दो बार आने आ जाते थे. इस तरह जडे संकट से कुछ न कुछ उद्योग कर के जैसे तैसे हम अपना गुजर-जसर करते थे. मेरा स्वास्थ्य भी ठीक नहीं था, दारुण्य चिंता दिन-रात जलाती रहती थी, तो भी मैं निराश कला नहीं हुआ. अकाल परिश्रम कर के उपस्थित संकट का सामना कर, जैसे तैसे मैंने वे दिन काटे. आत्म-हत्या करना मैं घोर पाप समझता हूँ. कैसा ही दुःखी प्राणी क्यों न हो, मैं उसे आत्महत्या करने की सलाह कभी नहीं दूँगा; तथापि शिक्षा मांगने की अपेक्षा आत्महत्या करना कितना श्रेयस्कर है! शिक्षा को मैं आत्महत्या के पातक से भी अधिक सम-जता हूँ, इस लिये विपत्ति के समय शिक्षा मांगनेवाले पर मुझे अंतःकरुण से धृष्टा होती है. मुझ पर जडे जडे संकट आये, तो भी मैंने ओके क्षण के लिये भी इस निंद्य मार्ग का अवलम्बन नहीं किया. प्राप्त संकट से धैर्य और सतत उद्योग से टक्कर ली, और अपने अविरल परिश्रम की जड़ैलत मैं लक्षाधीश के पद पर आरुह हुआ.”

पिता की मृत्यु के कुछ दिन भीत जाने के बाद ओके दिन माहाता शैसा को ओके पत्र मिला. उसमें यह लिखा था—

“आपके पिता कुछ वर्ष से हमारे घराने के कुटुंब-वैद्य थे. उनकी मृत्यु का समाचार सुन कर आज मैं उनकी जगह पर आपकी नियुक्ति करता हूँ. हमारे घराने की रीति के अनुसार आपको कोछ वार्षिक वृत्ति नहीं मिलेगी, परंतु जय कभी हमारे कुटुंब का कोछ आदमी बिमार पड़ेगा तब आपसे ही हम चिकित्सा करावेगे, इस वक्त का जो कुछ मिलेगा सो देंगे. कुछ पीढ़ी-दर-पीढ़ी का यह संजोध है. इसे आप भी अनाधित रणेंगे. सांप्रत मैं क्षयरोग से पीडित हूँ. मैं आशा करता हूँ कि पत्र मिलते ही आप धीरे आवेंगे.”

यह पत्र लारेटो जेन्जमिन नामक ओके श्रीमान् सिंहाली धर्मा ने लेज था. लारेटो का पितामह उय लोगों की न्यायती से संतस्त हो औद्ध-धर्म त्याग कर धर्मा हो गया था. लारेटो और शैसा घराने का प्रति-संजोध पुराना था. लारेटो का पत्र

पहुँचते ही शैसा उसके गांव को गया, उसके रोग का निदान किया; किंतु वह औषधि के उपचार से ठीक होने लायक न था। किसी मानसिक चिन्ता से रोगी सूषता जग रहा था, तो भी शैसा ने अपनी हवा शुरू की और उसके गांव पर लड्डुवा जने लगा। लारेटो के घर के निकट एक पुराना आगीया था। छस आगीये में वनस्पति की शोध के लिये शैसा कभी कभी गया करता था। उसके अंदर की कहीं छिमाते गिर गछ थीं, कहीं चूतरे की शेष रह गये थे, जगह जगह जंगल भड़ा हो गया था; सर्प, सियाल तथा पक्षी रात-दिन धूम मचाये रहते थे; सहसा कौछ भी मनुष्य छस जयानक स्थान की तरफ दृष्टि नहीं डालता था। माहाता शैसा एक दिन छस आगीये में आया। एक भंडार में वह धूम रहा था कि उसके पैर के नीचे की जमीन अचानक अंदर छस गछ। अक्षमात् उसकी दृष्टि एक ताम्बे के ढाँडे पर गिरी। उसने ढाँडे के आसपास की मिट्टी हटाई तो उसे और भी कछ ढाँडे नजर आये। कठिन प्रयत्न के बाद वह एक ढाँडे का ढंका हटाने में समर्थ हुआ तो क्या देखा तो कि ढाँडा सुवर्ण-मुद्राओं से जालाल जरा है। अग तो शैसा को विश्वास हो गया कि दूसरे ढाँडों में भी सुवर्णमुद्राये हों।

उपयुक्त भाग में कौछ कभी नहीं आता था। शैसा के अति-रिक्त छस विपुल-धन-राशि का पता किसीको भी नहीं था। यदि शैसा यादता तो सग द्रव्य बिना किसी हिसाब के खूपाप अपने घर ले जा सकता था। वह नितान्त निर्धन भी था। अपनी उम्र में उसने कभी सौ रौप्य-मुद्राओं की देरी भी न देखी होगी। ऐसी स्थिति में बिना प्रयास ही प्राप्त लक्ष्मी का लक्ष कौन निरादर करेगा? सदा-उपलब्ध लक्ष्मी को लान भारनेवाला छस पृथ्वीतल पर मानवप्राणियों में कौछ विरला ही महात्मा हो तो हो। यहां तो लोग सार्वजनिक संस्थाओं की व्यवस्था तक मार बैठने से नहीं चूकते। फिर अगणित द्रव्य की जात तो दूर रही। उसके लिये तो भूत-भराभी तक की नौजत पहुँच जा सकती है। परंतु माहाता शैसा ने उस द्रव्य का लोभ नहीं किया। वह पृथ्वी पर देवदत्त से अवतीर्ण हुआ था। उसने सोचा—“जिसकी यह भूमि है वही छस धन का स्वामी है। उसकी अनुमति बिना छसे छूना भी महापाप है। वही छस धन का सच्चा अधिकारी है। मैं लारेटो को जा कर सग वृत्तांत कहूँगा।

छस तरह दहसंकल्प सत्यनिष्ठ शैसा ने लारेटो से जा कर सारा हाल कहा। लारेटो की सारी व्याधि धनचिन्ता थी। अपने रोग की यह रामबाण औषधि पाते ही तीन महीने से अटिया

का सेवन करनेवाला लारेटो विलक्षण शक्तियुक्त हो कर पिछौने से उठ बैठा, और लकड़ी टेकते हुये जाग में गया। सुवर्णमुद्राओं से लरे हुये हूँ देण कर लारेटो ने आवेश में आ कर कहा—“मेरा राग गया, यदि कुछ शेष भी रह गया होगा तो अज्य जडे वैद्य खुलवा कर शीघ्र ही आरोग्य लाल करंगा।”

विपुल द्रव्य मिलने से लारेटो के आनंद की सीमा न रही। उसने शैसा को अनुग्रहरूप से कुछ धन देना आह। शैसा ने साक्ष धनकार कर दिया, तो भी उसकी छिछा के विरुद्ध लारेटो ने उसे २०० सुवर्णमुद्राये और ५०० रौप्य मुद्राये जडे अनुनय-विनय के साथ अर्पण की। दूसरे दिन शैसा अपने घर के लिये स्वाना हुआ। मार्ग में जे घटना घटी उसका हाल शैसा अपने जवन-सरित्र में लिखता है—

“धन सुरक्षित रीति से मेरे घर पहुँचाने की नियत से लारेटो ने अपने तीन आदमी मेरे साथ कर दिये। जज्य हम पहाड़ी से लगे हुये सधन जंगल से रास्ता तय कर रहे थे, अकस्मात् लाहुध नाम के जंगली लोगों ने हम पर छापा मारा और हमें यथेच्छ ठोक-पीट कर हमारा सज्य द्रव्य हरण कर लिया। यहाँ तक कि हमारे वस्त्र भी छीन लिये, जैसे तैसे आदी हाथ और नंगे-जहन हम घर आये। अदृष्ट पर मेरा पूर्ण विश्वास है। प्राचीन काल से अदृष्ट पर जौहों का परम विश्वास रहा है। घर आते ही सारा हाल मैंने माँ से कहा। माँ ने ‘लाज्य में जे होगा वही मिलेगा’ कह कर मेरा समाधान किया।”

उपर्युक्त घटना के उठ साल आह लारेटो ने शैसा को फिर खुलवा जेज। शैसा ने ज कर देजा कि लारेटो का भकान राजलवन जन गया है, सर्वत्र लक्ष्मी की लीला दृष्टिगोचर हो रही है, हरवाजे पर हाथी जूम रहे हैं, नंगी तलवार का पहरा है, जाग में धोडे दिनदिना रहे हैं। लारेटो का वैभव देण कर शैसा अकित हो गया। जैसे ही लारेटो ने शैसा को आते देजा, जैसे ही वह उठ कर उसके स्वागत के लिये आगे जदा, उसका जडा आह्र किया और कहने लगा—शैसा! जे कुछ तू देण रहा है, सज्य तेरी ही कृपा का फल है।”

उपर जे कहा ज यूका है कि लारेटो और शैसा के घराने का स्नेह-संजध पहले से ही था। शैसा ने लारेटो को अगणित संपत्ति प्रदान की थी। लारेटो का मार्ग में उसके लूट जने का हाल भालूम हो गया था, लारेटो इस ज्ञात की प्रतीक्षा में था कि कज्य शैसा आवे और मैं उसे न केवल यथेच्छ धन ही, वरज्य धन से भी प्रिय अपनी अकलौती सहजुशी पुत्री उसे अर्पण करं।

परंतु शैसा तो दूसरी ही कोटि का आदमी था। स्वावलम्बी शैसा दूसरे के कृतज्ञतापाश में कम बंधनेवाला था। जिसका प्रयत्न ही लाज्य है, जो शिक्षा मांगना पाप समझता है, वह सत्वधीर तरुण्य बिना आभंगल्य, लारेटो के घर क्यों कर जाता? लारेटो के लुलाने पर जज्य शैसा उसके घर पहुँचा तज्य उसने अहुतसा द्रव्य और अपनी सुशीला पुत्री अपर्ण्य करने की छच्छा प्रकट की। शैसा ने तत्क्षण्य लारेटो का धन लेने से धनकार किया, परंतु दूसरी वस्तु अस्वीकार करने की उसकी छच्छा नहीं हुई। लारेटो की लउकी से उसका पहले से ही परिचय था और दोनों में परस्पर प्रेम भी पैदा हो गया था; परंतु लारेटो के समान श्रीमान् की लउकी की प्राप्ति उसके समान निर्धन पुरुष के आकाश-पुष्पवत् दुर्लभ थी। धस कारण्य वह अज तक रूपर्याप रहा था और धस विषय की कोछ भी र्यर्या न की थी। धिधर उस लउकी का भी अैसा ही हाल था। लाज्यवश लारेटो की कन्यादान की छच्छा जन कर शैसा ने उसके धस प्रस्ताव को ँठी प्रसन्नता से स्वीकार कर लिया। लारेटो की पुत्री को भी अपनी छच्छा हलवती देज कर उसी प्रकार आनंद हुआ।

लारेटो की कन्या अत्यंत सुंदर और गुणवती थी। ँडे समारंभ से शीघ्र ही उसका भाइता शैसा के साथ विवाह हुआ। ँौद्धों में नतिभेद नहीं है। यदां तक कि ँौद्ध-धसाध्यों तक का विवाह सिंहलद्वीप में प्रयत्नित है। अपने विवाह के संजध में शैसा लिप्यता है:—

“मैं ँौद्धधर्म का त्याग किये बिना ही लारेटो की कन्या से विवाह कर सकता था; लेकिन अपनी अनुपम सुंदर और गुणवती लार्या के आग्रह और विनय पर ध्यान दे कर मैंने धसाध-धर्म की दीक्षा ले ली और धसाधधर्मानुसार हमारा विवाह हुआ। भरुटीआ नाम के गांव के गिर्गधर में विवाहकार्य संपन्न हुआ था। मेरा ससुर धसी गांव में रहता था। मैंने धसी गांव में शैसा-कालेज की स्थापना की है। जिस समय मैंने धसाध-धर्म की दीक्षा ली, उस समय मुझे धस धर्म के संजध में कुछ भी नहीं मालूम था। धस धर्म के प्रति मुजमें पूज्यभाव नहीं पैदा हुआ था, तो भी मैंने धसाध धर्म की दीक्षा ग्रहण्य कर ली। विवाह के ँाद मेरे ससुर ने मेरी स्त्री को छ हज्जर रुपये अधनरवश्य दिये और मुझे भी विपुल धन देने का लठ करता रहा; पर मैंने उसके देनगी प्रस्ताव को अस्वीकृत करते हुआ कहा कि मैं दूसरे के धन से श्रीमान् होना नहीं चाहता। मैं पसीना ँहा कर जे कमा सकूंगा वही मेरी संपत्ति होगी। धसके अतिरिक्त

मैं जैसे धन के शिक्षा समझता हूँ और शिक्षा ग्रहण करना मैं मरच्युपर्यंत भी स्वीकार नहीं करूँगा।”

अपने दामाद के उद्धार सुन कर लारेटो के कितनी ખુशी हुई होगी ? कहां तो लारेटो समान धनशाली ससुर के आग्रह विपुल संपत्ति अर्पण करने पर भी स्वावलंबी, उद्योग एवं कर्मक्षमता पर जल्लि होनेवाला निर्धन दामाद माहाता शैसा अभ्युत्थित द्रव्य पर दात भारत है और कहां आणकल के धन-बोलुप, नराधम, सुशिक्षित, पुच्छ-विषाणु-हीन नर-पशु दामाद ! अस्तु. माहाता शैसा कहता है—

“मैंने अपनी प्रिय लार्या से एक पैसा तक उधार नहीं लिया, न एक पैसे की मदद ली. अपने परिश्रम से ही मैं धन-कुमेर एवं काट्यधीश बना, ससुर की मदद से नहीं.”

नववधू ले कर शैसा अपने गांव आया. माता के यरखों पर मस्तक रभ कर नव-दंपती ने उसका आशीर्वाद ग्रहण किया. माता के संमुख शैसा ने अपनी पत्नी के जे उपदेश दिया था वह इस प्रकार है—

“हे सहधर्मिणि ! मैं जनता हूँ तू कुलीन और श्रीमान् की दुलारी कन्या है. शैशवावस्था से आणपर्यंत तू अश्वर्य में पली है, परंतु मैं हहरा हरिद्री. पूर्ण हरिष ही मेरी संपत्ति है, तू भी दैभ रही है. यही मेरी पर्णकुटी, यही मेरे प्रिय-परिजन का निवासस्थान, यह सज्ज यित्र तेरे ध्यान में आ गया होगा. मैं हरिद्री हो कर तेरा पति हुआ हूँ और तू श्रीमान् का धारी पुत्री हो कर मेरे दुःख-सुख की हिरसेदार हुई है. आण से तुझे अपने पिता का राजमहल भूल जना चाहिये, यह जोंपड़ी ही तेरा वास्तविक गृह है. पति के दुःख-सुख का भार ग्रहण करना ही पत्नी का धर्म है. मुझ हरिद्र के घर तुझे हाथ पर हाथ रभ कर बैठने के नहीं मिलेगा. गरीब की स्त्री के जे गृहकार्य करना चाहिये वे सज्ज तुझे करने पडेगे. जूट साक्स यढा कर, सुंदर-वेशरयना कर, लेवेडर छिडक कर, निरुद्योगी जन कर तुझे आराम का अवसर नहीं मिलेगा. आप का सज्ज वैभव भूल ज. ‘मेहनत करो और पाओ’ यही मेरा सिद्धांत है. तुझे धंसी सिद्धांत के स्वीकार करना पडेगा. गृहकार्य यपलता और यत्नरता से संपादन करना गृहिणी एवं सती स्त्री का धर्म है. नाक सिकोडना, मुंह जनाना, आलस्य और सुषमोग में समय व्यतीत करना वाराजना के कर्म हैं.”

माहाता शैसा के यहां तक के यरित्रक्रम से उसके स्वभाव, संतत परिश्रम, सामर्थ्य धियादि गुणों की कल्पना सहज ही हो

सकती है. घर में आयाल-वृक्ष सहित वह घोर दारिद्र्य से तुमुल-युक्त करता था. वह कभी नहीं थका; कभी नहीं निराश हुआ. ऐसी दशा में यदि धंस तेजस्वी पुरुष को यशःप्राप्ति हुई तो कोछ आश्चर्य की जात नहीं! उसका चिकित्सा-व्यवसाय अथ अच्छी तरह चलने लगा. घर में सभी कुछ न कुछ उद्योग करते ही थे. धंससे कुछ कुछ धन-संयय भी होने लगा. मादाता शैसा को उच्च शिक्षा नहीं मिली थी. अतएव अथ वह धंस और ध्यान देने लगा और जय उसे समय मिलता, वह ज्ञानोपासना में ही लगा रहता. नाना प्रकार के देशी-विदेशी सामयिक पत्रों का पठन-पाठन भी वह ध्यानपूर्वक करता था. विदेशी पत्र पढ़ते पढ़ते उसने अपने तर्क और बुद्धि से यह अनुमान किया कि योरोप या अमेरिका में धनघोर युद्ध भयेगा, उसमें जापों मन हड़ियों की भांग होगी. धंस तर्क पर विश्वास कर वह गांव गांव से हड़ियों धकड़ी करने में लिप्त गया. तीन महीने तक सतत परिश्रम कर, उसने कोलम्बो में १२ गोदाम हड़ियों से भर दिये. हड़ियों के व्यापारियों ने भी हड़ियों संग्रह कर रक्की थीं. शैसा ने भूँड़-भांगा दाम देना स्वीकार कर उन्हें भी ખરીद लिया. धंस तरह पास की पूँछ से उसने १२ गोदाम हड़ियों से भर लिये, शेष माल सट्टे से ખरीद कर अपने हस्तगत कर लिया. शैसा का अनुमान हीक निकला. लडाछ छिड़ी, और युरोप तथा अमेरिका से सिंहलद्वीप के योरोपीयन-व्यापारियों को हड़ियों ખरीद कर लेजने के लिये तार पर तार आने लगे. व्यापारियों ने सारी लंका दूँद डाली, लेकिन सारे द्वीप का माल तो शैसा ने कोलम्बो में पहले से ही अंकुश कर लिया था. दैवयोग से वर्षा भी आ गछ. योरोपीयन व्यापारियों ने गांव गांव जा कर हड़ियों अंकुश करने का विचार भी स्थगित कर दिया. निरुपाय हो कर शैसा से ही उन्हें हड़ियों ખरीदनी पड़ी. शैसा ने धंस अवसर का उपयोग कर, भरपूर दाम पर अपना माल योरोपीयन व्यापारियों को बेच दिया. धंस व्यापार में उसको १ लाख ८७ हजार लाख हुआ.

शैसा के अभ्युदय एवं व्यापार का यह श्रीगणेश था. प्रायः धंस दो लाख की पूँछ से उसने अपना व्यापार जड़ाया और अपने व्यवसाय में वह दूरदर्शिता, सामर्थ्य, साहस एवं सव्याध के कारण सदैव यशस्वी ही होता चला गया. थोड़े ही समय में वह नील के २३ और चाय के १७ जागीरों का स्वामी बन गया और सिंहलद्वीप के देशी-विदेशी व्यवसाय का जडा लारी व्यापारी हो गया. वहाँ के जडे जडे नगरों में उसकी दूकानें खुल गछ, और उसके आउतिया जगद जगद धूमने लगे. गांव गांव में

जमीन खरीदने, जगह जगह में जो जमाने, आदि के कारण 'शैसा' का नाम लोगों की जमान पर एक साधारण बात हो गई। घर घर उसके नाम का उच्चारण होने लगा। जहां हमें वहां उसकी ख्याती होने लगी। जय कभी कोछ रहसि द्रव्यसंकट में हंसता या व्यापारी पैसे बिना अटक रहता, या किसी जमीनदार को राजस्व देना होता तब वह तुरंत ही शैसा की शरण लेता और उदारचित्त शैसा सज्जक उद्धार करता। उसकी कीर्ति सुन कर डाकुओं तक ने अपना निंदा व्यवसाय छोड़ दिया। छतना ही नहीं, सिंहलद्वीप के निवासी इस बात का अभिमान करने लगे कि शैसा के पवित्र नाम से आज शेर-जकरी एक घाट पानी पीते हैं। उसकी सिद्धार्थ से लोग जंगल जंगल नौकरी पाने लगे और उसके एक शब्द से हंसी की सज्ज नामजूर की जाने लगी। गवर्नर से लेकर मामूली सिपाही तक उसके जीवन में आने लगे। शैसा की गाड़ी के सड़क से निकलते ही लोग अपना अपना कामकाज छोड़ कर उसे आदर के साथ प्रेमपूर्ण अंतःकरण से उसका अभिवादन करते थे। दीन-दीन हरिद्र शैसा लंका का अनलिपिकत राज बन गया था।

शैसा सांप्रत इस संसार में नहीं है, तथापि वह मृत होते हुये भी अमर है। जैसे परोपकारी महापुरुष की मृत्यु कभी संभव भी है ?

लोकप्रवाद है कि भाषाता शैसा को जंगल से जंगल पदवी प्रदान करने की स्वीकृति विलायत से आ गई थी, किंतु शैसा ने उसका स्वीकार नहीं किया। इन विदेशी पदवियों को अस्वीकृत कर शैसा ने लंकाद्वीप के महानुभावों एवं प्रजा से सादर सप्रेम ही कुछ 'लोकेश्वर' की पदवी ग्रहण की। सिंहलद्वीप में महान पुरुष को 'भाषाता' कहने की रीति है। यह शब्द शायद संस्कृत के 'महात्मा' शब्द का सिंहली अपभ्रंश हो। जनताद्वारा समर्पित 'भाषाता' पदवी शैसा ने सादर स्वीकृत की और विशेषतः वह इसी नाम से प्रसिद्ध हुआ। सरकार के विशेष आग्रह से आज़िज में उसे कौंसिल का मेम्बर बनना और आदर के कोलोनिअल गवर्नमेंट के वाइस प्रेसिडेंट का पद भी स्वीकार करना पड़ा था। इस पद पर रह कर उसने बहुत दिन तक काम किया। वह पहला सिंहली था, जिसे सरकार में छतना उच्च पद प्राप्त हुआ।

केवल स्वपराक्रम से जिस प्रकार भाषाता शैसा ने कुमेर-समान अग्रणी संपत्ति प्राप्त की, उसी तरह नाना भाषाओं एवं शास्त्रों का अध्ययन कर उनमें भी प्रवीणता संपादित की। वैद्यक और संगीतशास्त्र के उत्कर्ष के लिये उसने लाखों रुपये खर्च किये।

उसी प्रकार कृषि-कर्म-शास्त्र के उद्धार के लिये भी अमूल्यत इन्ध व्यय किया, जिसकी सफलता की प्रशंसा योरोप-अमेरिका के विद्वानों ने की है.

शैसा के कर्तव्य का वर्णन करना अशक्य है. उसके दान-संयन्त्री महत्कार्यों का उल्लेख यहां किया जाता है—

१	भरुटाया शैसा कालेज	वार्षिक भर्त्य	३५५	२०	हज़ार
२	निमम्भो काली शास्त्र	" "	"	२	हज़ार
३	पारसेनिया कृषि-कालेज	" "	"	१	लाख
४	कालम्भो क-याशाखा ३	" "	"	६	हज़ार
५	कालम्भो शैसा कालेज	" "	"	२४	हज़ार
६	भरुटाया धसाध-मंदिर व सभा	" "	"	१३	हज़ार
७	कालम्भो धसाध समाज	" "	"	१०	हज़ार
८	कालम्भो, कंडी, अनंतपुर गाल अंदर सड़क-सुधार	" "	"	३३	हज़ार
९	कंडी कालेज	" "	"	१२	हज़ार
१०	त्रिकालीअंदर अनाश्रित दुःखनिवारण सभा	" "	"	२३	हज़ार
११	तद्वत् गाल-अंदर सभा	" "	"	२३	हज़ार
१२	जौह कंगाली सभा	" "	"	१२	हज़ार
१३	धसाध कंगाली सभा	" "	"	१३	हज़ार
१४	सिंदली धसाध पांथशाखा	" "	"	९	हज़ार
१५	सिंदली बापा के उत्तेजनार्थ	" "	"	२	हज़ार
१६	चार अरुपताल	" "	"	१	लाख
१७	सडीत कालेज	" "	"	१२	हज़ार
१८	देशी वैद्यक शाखा	" "	"	१	हज़ार
१९	अनाथाश्रम	" "	"	१०	हज़ार

शैसा के समग्र दान का वर्णन करना शक्य नहीं है, न धनता यहां स्थान दी है. जिसकी मों ६ आने के पैसे पर दिनभर लोगों का आटा पीसती थी, वही माहाता शैसा दीर्घ परिश्रम से कुंभेर बन गया. यह कथा लोककल्याणकारी ओप' उद्योग के दल का नवतंत उद्घाटन है.

मृत्युसमय माहाता शैसा ने अपने गडे लडके को २७ करोड रुपये नकद दिये थे. इसके अतिरिक्त नवाहिरात, सामान, जमीन, जयदाद, राय और नील के जागीरों और व्यापार में लगी छुट्टी करोडों रुपयों की पूंज अलग थी. लंका में जैसी काष्ठ भी महत्त्व की जगह नहीं थी जहां किसी न किसी रुप में शैसा की संपत्ति न हो.

शैसा के डेवल पांथ जालकों की शाही में ६१ लाख रुपये भर्त्य हुये थे. शेष जालकों की शाही का भर्त्य यहां दे कर हम

ઇસ લેખ કે નહીં બહાના આહતે. પાઠક અનુમાન કર સકતે હેં કે શૈસા કે સંપત્તિ કિતની હોગી, જાનસિદ્ધ ઉસડી ત્રી કે અંક પર ૧૭ કરોડ કે અલંકાર થે. માહાના શૈસા કે બન્ધર શરીર આજ ઇસ સંસાર મેં નહીં હૈ, તથાપિ ઇસ પુણ્ય પુરુષ કે અમર નામ, વિમલ યશ ઓર પવિત્ર ચરિત્ર શુદ્ધ ગુલાબપુષ્પ કે સમાન આજ બી સર્વત્ર સુગંધ ફેલા રહા હૈ. શૈસા કે સમાન પુરુષ જિસ ભૂમિ મેં પેદા હોતે હેં, વહ ભૂમિ ધન્ય હૈ.

(“સરસ્વતી”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. રામકૃષ્ણ રામવૈવ્ર)

૮-મહાત્મા કળાદ

ભારતમાં જે સમયે પુણ્યાત્મા એવા માનનીય ઋષિમુનિઓ હતા, જેનું અસાધારણ તપોગળ, બુદ્ધિ, અદ્ભુત દૈવી શક્તિ જગ-વિખ્યાત હતી. અધુના તો તેનું સ્વપ્ન પણ નથી. હાલમાં આપણા ભારતવાસીઓની ખરાબ દશા થઈ ગઈ છે. આપણું સર્વસ્વ ખોવાઈ ગયું છે. માત્ર આપણે એટલાજ માટે શ્રેષ્ઠ ગણાઈએ છીએ કે ઋષિમુનિઓના વંશજો છીએ.

કિંતુ શોચનીય છે, કે તેમનું શરીર પણ આપણી પેઠે પંચભૂતનુંજ હતું; છતાં આપણામાં તેઓના જેવું સામર્થ્ય નથી. તેનું કારણ શું ?

વર્તમાન સમયમાં જે વિજ્ઞાન, કળા વગેરેના અનેક અંકુરો ફૂટેલા છે, તે તે સમયમાં હતા નહિ એટલે પછી માન્યેસ્ટર, જાપાન આદિ વિદેશીય કપડાંનાં તો નામ પણ તેઓ ક્યાંથી જાણે! તેઓ તો માત્ર પર્ણકુટીમાં રહેતા અને સામે, સાડીઓખા આદિનું બોજન કરતા હતા.

હમણાંની પ્રચલિત ફેશનેબલ સભ્યતાની સામગ્રી તો તેમની પાસે ન હતી; પણ પરસ્પરની પ્રીતિ, સાચી સહાનુભૂતિ, ઉદારતા, વીરતા, સત્યતા, એકતા, ઉદ્યોગમાં દહતા તથા દયા આદિ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંતોના તેઓ એટલા બધા પાલક હતા, કે હાલના સભ્યોના કાન પકડાવે. પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતની સત્યતા બતાવવાને એક ઉદાહરણ-તરીકે આ ચરિત્ર છે.

મહાત્મા કૃષ્ણાદનું નામ તો સૌ કોઈએ સાંભળ્યુંજ હશે. એ મહાત્મા એક નિઃસ્પૃહ અને ત્યાગી મહાપુરુષ હતા. કહે છે કે, જ્યારે ખેડુતો પોતાનો સધજો મોલ ધેર લઈ જઈ ખેતર એવું તો સાફ કરતા, કે જેમાં પશુને પણ ચરવાનું ન મળે ત્યારે મહા-ત્માજી તે ઓખા ખેતરમાંથી રોજ દાણા શોધી લાવીને નિર્વાહ

કરતા હતા ! એ મહાત્મા આવા નિર્દોષ અને દિગંબર સ્થિતિમાં રહેતા હતા તોપણ આપણે માટે “વૈશેષિક શાસ્ત્ર” જેવો ઉત્તમ ગ્રંથ રચી ગયા.

જે વનમાં એ રહેતા હતા, તે વનની નજીકના મહારાજને જ્યારે એ સમાચાર મળ્યા કે “આપણા રાજ્યમાં આવી સ્થિતિમાં એ મહાત્મા દિવસો ગાળે છે” ત્યારે તે મહારાજે પોતાના ધર્માનુસાર પોતાના કારભારીને થોડું દ્રવ્ય આપી મહાત્માજીની સેવામાં મોકલ્યા. તેઓ તે દ્રવ્ય લઈ મહાત્માજીની પાસે ગયા ત્યારે કણદે પૂછ્યું કે તમે કોણ છો? ક્યાંથી આવો છો?

કારભારી—“અમે અહીંના રાજના નોકર છીએ, અને તેમણે મોકલાવેલ દ્રવ્ય આપની પાસે લાવ્યા છીએ.”

મહાત્માજી—“એ દ્રવ્ય શું કરવા લાવ્યા છો?”

કારભારી—“મહારાજે આપની ખર્ચાને માટે મોકલ્યું છે.”

મહાત્માજી—“જાઓ, એ કોઈ કંગાળને આપી દો.”

એ સાંભળી કારભારી વિચારમાં પડી ગયા, કે એની પાસે લંગોરી પણ નથી, છતાં કહે છે કે “કંગાળને આપી દો !” તો શું આ સંસારમાં એનાથી વધુ કંગાળ પણ કોઈ હશે? એવા સંકેત્તો કરતો, પોતાના સ્થાન તરફ તે પાછો ફર્યો. મહાત્માજીએ કહેલી વાત રાજ આગળ કહી. મહારાજ પણ વિચારવા લાગ્યા કે, એ તે વળી કેવાક મહાત્મા હશે? તેમણે દ્રવ્ય કેમ ન લીધું?

નરપતિએ રાજસભામાં એ વાત કાઢી. સભામાં નિશ્ચય થયો કે, મહાત્માજીની યોગ્યતાનુસાર એ સત્કાર ન હતો, તેથી પાછું મોકલાવ્યું હશે. આથી ખમણું દ્રવ્ય પુનઃ મોકલાવ્યું; પરંતુ મહાત્માજીએ તે પણ ઉપરોક્ત ઉત્તર આપી પાછું મોકલ્યું. વળી એ સવાલ પાછો સભામાં ચર્ચાયા, તો એવો નિર્ણય થયો કે, રાજાએ પડે આથી યોગણું દ્રવ્ય લઈને તથા ખીન્ને ઉપયોગી સામાન લઈને જવું.

x

x

x

x

ત્યાં જઈ મહાત્માજી સમક્ષ સર્વ સામાન ધર્યો અને બેઠા જોડી બોલ્યા:—“મહાત્માન ! આ મારી નજીવી બેઠ સ્વીકારશો?”

મહાત્માજી—તમે એ શું કરવા લાવ્યા છો?

મહારાજ—આપની ખર્ચા—ઉપયોગને માટે.

મહાત્માજી—અમારે માટે પરમાત્માએ સઘળાં સાધન આ અરણ્યમાં તૈયાર રાખેલાં છે; એટલે દ્રવ્યની કે અન્ય સામાનની આવશ્યકતા નથી. આપ આ સઘળી ચીજો લૂલાં, લંગડાં, આંધળાં, બહેરાં, મૂંગાં તથા કંગાળને આપી દેજો.

મહારાજ—(હાથ જોડી, નમ્રતાપૂર્વક) મહાત્માન ! અપરાધ

ક્ષમા કરો, તો હું કાંઈ નિવેદન કરવાની અપેક્ષા રાખું છું.

મહાત્માજી--કહો.

મહારાજ--આપની પાસે એક લાંગોટી સિવાય કાંઈ પણ દેખાતું નથી, તો પછી આપ કરતાં અધિક કંગાળ ક્યાં મળશે ?

મહાત્માજી--આપ જુઓ, એટલે કોઈ કંગાળ મળી રહેશે.

મહારાજ દિલ્લીર ચર્ચા ધર તરફ પાછા ફર્યા. આખો દિવસ એજ વિચારમાં પસાર કર્યો. રાતના અંતઃપુરમાં જઈ રાણીજીને સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. રાણીએ તે સાંભળ્યા પછી કહ્યું “સ્વામિન્ ! આપે બણીજ બૂલ કરી છે.” આપ દ્રવ્યાદિ સામાન લઈ, એવા વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માને બેટ કરવા ગયા તેના કરતાં તેમની સેવાશુશ્રૂષા-દારા તેમને પ્રસન્ન કરીને તેમની પાસેથી કોઈ પણ ખાખત (ધાર્મિક રાગ કેવાં આચરણથી મોક્ષ પામે, અને રૈયતને વધુ સુખ આપી શકે વગેરે) શીખવાની ઈચ્છા બતાવી હોત, તો તેઓ જરૂર પ્રસન્ન થાત. અને આપણું તથા પ્રજનું બહું થાય એવું કંઈક કહેત. હજી પાછા જાઓ, અને પ્રસન્ન કરો. મહારાણીનું આ કથન સુણી મહારાજે એકલાજ ચાલવા માંડ્યું.

x

x

x

x

મહાત્માજીના આશ્રમે પહોંચ્યા ત્યારે મધ્યરાત્રિનો સમય થયો હતો. તેઓ નમ્રતાપૂર્વક બે કર જોડી, આશ્રમમાંના સમાધિસ્થ મહાત્માજીના ચરણે દબ્યા.

મહાત્માજી--“આપ કોણ છો ?”

મહારાજ--“તે દિવસવાળો આપનો અભાગી સેવક રાજ.”

મહાત્મા--“આટલી બધી મોટી રાત્રિ આવવાનું પ્રયોજન ?”

મહારાજ--(નમ્રતાપૂર્વક બે કર જોડી) દેવ ! મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો. મેં બૂલથી આપ સમક્ષ દ્રવ્યાદિ સામગ્રી ધરી હતી. નાથ ! કૃપા કરો, અને મને કોઈ એવો ઉપદેશ આપો, કે હું મારા રાજ્યના દીનેનાં પાલન તથા રમણ ઉત્તમ રીતે કરી શકું.”

મહાત્મા--“રાજન્ ! પ્રથમ તો હુંજ તમોને પૂછું છું કે હું તમારી પાસે કોઈ વાર ચાલવા આવ્યો નથી, અને તમે આટલી ધોર રાત્રિએ મારી પાસે ચાલવા આવ્યા છો, તો તમે કંગાળ છો કે હું ?”

મહારાજ--(દંડવત પ્રણામ કરીને) “સ્વામિન્ ! ક્ષમા કરો, હુંજ બિખારી છું.”

મહારાજનું નમ્ર વચન સાંભળી મહાત્માને દયાની લાગણી સ્ફૂરી. અને બધા રનેહથી ભોલાનું સોનું બને એવો ઉપદેશ-અહ્મવિદ્યાશ્પી રસાયનનો આપી દીધો-બતાવી દીધો.

પ્રિય પાઠક ! જોયું ? આપણા ઋષિમુનિઓનું જીવન કેવું હતું ?

પોતાના પ્રાણથી પણ ધર્મને અધિક ચાનવાવાળા હતા, તેથીજ તેમનાં યશોગાન આપણે ગાયા કરીએ છીએ. ધન્ય છે આ ભારત મૈયાને કે જેની ગોદમાં આવાં આવાં નરરત્નો રમતાં હતાં ! પરંતુ પ્રકૃતિના નિયમાનુસાર કોઇ પણ દેશ એકની એક દશામાં રહેતો નથી, જેથી આજે ભારતની સ્થિતિ અદ્ભુત અદ્ભુત છે. અસ્તુ. પરંતુ એવો દિવસ પણ જરૂર આવશે કે જેથી પૂર્વવત્ દેશની આબાદી થશે. (“વિશ્વજ્યોતિ”ના એક અંકમાંનો અંગેલાલ એમ. સી. નો અનુવાદ થોડા સંશોધન સાથે સાબાર હિંદુત)

૧-મદ્રિયાણી નીલાદેવીની પતિમત્તિ

(૧)

“મારા કેસરબીના કંથ હો ! સિધાવોજી રણવાટ !
આજ મૂળે, ધરણી ધમધમે રાજ ! ધેરા ધેરે અંખનાદ !
ફુંદુબી બોલે મહારાજના હો ! સામન્તના વીરનાદ !
મારા કેસરબીના કંથ હો !

x

x

x

x

જયકેસરીએ વળજે, પ્રીતમ ! બીંજશું ફાગે ચીર !
નહિ તો વીરને આશ્રમ મળયું, હો સુરગંગાને તીર !
મારા કેસરબીના કંથ હો ! સિધાવોજી રણવાટ !”

નરપુરના બાટી ઠાકોર સૂરજદેવની ખ્યાતિ આખા પંજાબમાં પ્રસરી રહી હતી. આખા પંજાબમાં તેના જેવો વીર રાજપૂત નહોતો. તે મિત્રોનો ખરો મદદગાર અને શત્રુનો બચકર નાશ કરનાર નર-પુંગવ હતો. તેની સતી સ્ત્રીનું નામ નીલાદેવી હતું.

સિંધુ નદીની માફક પૂરવેગથી પહાડોમાંથી મુસલમાની મહાન દળનું પૂર ધસી આવ્યું, સર્વ પંજાબમાં ઉભરાઇ ગયું. તેની સામે નદીના પૂરમાં તણાઇ જતાં ગામેથી પેઠે નગરોની દિવાલો તૂટતી તૂટતી નાશ પામતી ગઈ. શહેરોનાં શહેરો એક પછી એક ટપોટપ પડવા લાગ્યાં. આ મહાપ્રલયરૂપી પૂરને કોઇ અટકાવી શક્યું નહિ. પણ મહાવીર રાજપૂતકેસરી સૂરજદેવને કોઇ મોટું શહેર કે મોટી દિવાલો નહોતી, તેનું ધર તે તેની હાવણી, અને ધરનું હાપર આસ્માન કે જે સર્વ પૃથ્વીના હાપરારૂપ છે તે હતાં. તેનું સિંહાસન થોડાનું જીન હતું. તેનું અખતર તેનો ઝખ્ખો હતો. તેના દરબારમાં તેના હજાર વીર સૈનિકો હતા. તે મોટા રાજ્યનો સ્વામી નહોતો, છતાં ખરો રાજવીર હતો. તેનો રાજદંડ તેની તીક્ષ્ણ તલવાર હતી. અને ધણી ધણી રાત્રિઓએ “સૂરજદેવ”ની વીરહાલો મુસલમાની

સેનાની “અલ્લાહો અકબર”ની વીરહાકોને લાલા અને બંદુકોથી દાબી દેતી હતી. અને ધણા ધણા દિવસો સુધી મગરૂખ મુસલમાન સેના-પર સૂરજદેવ વિષુત પડે તેમ ઝડપથી પડતો અને ગ્રાહે ગ્રહે પોક-રાવતો. તેની વીરપત્ની નીલાદેવી તેને જે બખ્તર પહેરાવતી તે બખ્તરને વિંધવા કોઇ પણ સમયેર કે બંદુક શક્તિવાન નહોતાં. સુલતાન મહમદનો સરદાર અબ્દુલ શરીફખાન, મહાન મુસલમાન સેનાનો નાયક તેનાથી તોખા પોકારી ગયો. મુસલમાનોની વીરમી આ વિષુત પેઠે ઓચિંતા આવી તૂટી પડતા વીરો સામે કામ કરી શકી નહિ. વિષુત પેઠે ચમકી આવી, નાશ કરી, પુનઃ વિષુત પેઠે વહી જતા, અલોપ થતા રાજપૂતોથી આલા બનતા મુસલમાન સૈનિકો એ વકાસી રહેતા-તોખા તોખા પોકારતા-અબ્દુલ શરીફખાનના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ મયા.

(૨)

લોખંડની કિલ્લેબંદી જેને કોઈ પણ હથિયાર ફેડવા સમર્થ ન નીવડી તે અંતે દગાખોરની જીહવાથી તલવારથી—તૂટી વીર સૂરજદેવ અંતે દગાનો ભોગ થયો. તેનાં ગુપ્ત રચણની લાળ કોઇ દગાખોરે આપી. તે વીરકેસરી જે જમતો પકડાયો નહોતો તે આજ ઉંધતો પકડાયો. ખાટલા સાથે બાંધેલો તેને શત્રુ સન્મુખ લઈ જવામાં આવ્યો.

મુસલમાની જાવણીમાં આજ હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. સૂરજદેવ પકડાયો ! દિવસોના દિવસો સુધી જે વીરે મુસલમાનોને હંકાવ્યા તે આખરે સપડાયો—સિંહ જકડાયો. પછી આનંદની થી સીમા હોય ! મધ્યાહ્ને દરબાર ભરાયો, સૂરજદેવને જંજીરમાં જકડી દર-બારમાં ખડો કરવામાં આવ્યો. ઝનુનમાં ઉશ્કેરાતો શરીફખાન બરાડયો “સૂરજદેવને જીવવું હોય તો મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારે; નહિ તો રીખાઈ રીખાઈને પૂર્ણ અપમાનયુક્ત મૃત્યુને ભેટવા તૈયાર થાય.” આ ફર સગ્ન અંકાઈ-જરા પથ્થુ ન ડરતાં, અડગ ઉચ્ચ મસ્તકે વીરકેસરી સૂરજદેવે આ સાંભળી તિરરકારયુક્ત હાસ્ય કર્યું; અને મદભરે અવાજે ઉત્તર આપ્યો:—“તારી મરજીમાં આવે તે કર-સૂરજદેવ ડરતો નથી. x x” પછી મુસલમાનોના કોપનું પૂછવું જ શું ? જાંછેડાયેલો શરીફખાન તડુક્યો, મુસલમાનોનાં નેત્રોમાંથી અંગારા વર્ષવા લાગ્યા. તે વીરને ગણો-શાપોના શિરપાવથી વધાવ્યો, એટલું જ નહિ પણ તેના શરીરના હાલહવાલ કર્યા, તેની સાથે અતિ ક્રૂરતાથી વત્ખાં, પણ તે તો અડગજ રહ્યો—તિરરકારથી હસતો રહ્યો. અંતે તેને પિંજરામાં પૂર્યો અને જતા આવતા મુસલમાનોને તે મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી તેના એજ હાલ કરતા જવાની ફર આજ્ઞા થઈ.

(૩)

એક પહાડીમાં નાનકડી ભાટી રાજપૂતની છાવણી પડી હતી. તેના નાયક વીર સૂરજદેવની સ્થિતિથી તેઓ અળગ થતા. ત્યાં એકે આવી ખબર આપી કે “ઓ રાજપૂતો ! ઉઠો. સૂરજ પકડાયો છે-આપણો શરણ કેદ થયો. દગો થયો. ઉઠો, દુષ્ટ ચંડાળ શરીરખાને તે મહાવીરને પિંજરામાં પશુ પેઠે પૂર્યો છે. જાળરથી જકડાયેલો ! સંહ લોખંડના પિંજરામાં પૂરાયેલો, મુસલમાનોનું અપમાન અને કૂરતા સહન કરતો પડ્યો છે. તેઓ પોતાનો સર્વ કોપ અને વેર તેના પર તોડી પાડે છે. ઉઠો, આ રાત્રિએ હલ્લો કરી આપણા વીર નાયકને છોડાવો, નહિ તો તેને છોડાવતાં પ્રાણ આપી ધરા-તીર્થ પડીએ-એજ આપણો ધર્મ, એજ આપણો માર્ગ.”—

એકસો સ્વારો-વીરકેસરીઓ તાડી ઉઠ્યા. તેમના હાથમાં ખુલ્લી સમશેરો ચમકવા લાગી. પોતાના વીર નાયક માટે પ્રાણ આપવા દરેક હૃદય ઉત્સાહી થતું સ્ફૂરી રહ્યું. ‘હર હર’ની વીર-હાક પોકારો. ક્ષણમાત્રમાં તો સર્વ સજ્જ થઈ ગયા, અને રાણી નિલાદેવીના તંબુ પાસે તેની આજ્ઞા લેવા ઉભા. વીર ભાટિયાણી રાણી નિલાદેવીએ-સૂરજદેવની વીરપત્નીએ-હલ્લો કરવા આજ્ઞા આપી નહિ. તેણે સૂરજદેવના બે ભાઈઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. અને સૂચવ્યું “મારા સાથે તમે બે ચાલો. આપણું શત્રુની છાવણીમાં જઈએ. પ્રેમ અને યુક્તિથી જે કાર્ય પાર પડશે તે દળર વીરોથી પાર પડશે નહિ. હવે પ્રેમ અને યુક્તિથીજ વિજય પ્રાપ્ત થશે. જે મારા સ્વામીનાથને બચાવવા પ્રેમ નિષ્કળ થાય તો તમે પાછા ફરજો અને જ્યાં રાજપૂત વીર મરે છે ત્યાં રાજપૂત પત્ની પોતાનો ધર્મ બરાબર સમજે છે-સતી થાય છે. આ ધ્યાનમાં રાખી અત્યારે પ્રેમ અને યુક્તિથી કાર્ય બળવવામાં હલાવણ છે.” સૂરજદેવના બેઉ ભાઈઓને નિલાદેવીની આ સલાહ યોગ્ય લાગી. બીજા નાયકો સાથે વિચાર ચલાવ્યો અને સૌનો એજ અભિપ્રાય થયો.

નિલાદેવીએ પાતળી સાડી, દાગીના, પગમાં નૂપૂર વગેરે સજ્જ કંચનીનો વેષ ધારણ કર્યો—મ્યાનામાં બેઠી. સૂરજદેવના બે ભાઈ તેની સાથે રહ્યા. બીજા પંદર વીસ સ્વારો તેનું રક્ષણ કરવા સાથે ચાલ્યા. મુસલમાન છાવણીથી થોડે દૂર તેઓ અટક્યાં-રાત્રિ પડી હતી.

(૪)

આખો દિવસ વીર સૂરજદેવ પિંજરામાં પૂરાયેલો પડ્યો રહ્યો. ઝનુની મુસલમાનો ક્રોધ અને ધિક્કારને વશ થઈ તેની સાથે આખો વખત અતિ કૂરતાથી વર્તતા રહ્યા-અતિ નીચ, શરમ ભરેલાં, કૂર કૃત્યોથી મનુષ્ય મટી હેવાન બનતા સૈનિકો તેનાં શરીરને પીડતાજ રહ્યા. તેઓએ તેના શરીરને તોડ્યું, હાલહવાલ કર્યા, પણ તેના

મનને કાંઈ પણ અસર કરી શક્યા નહિ. જાણે કાંઈ પણ શરીરને કષ્ટ થતું નથી એમ ધારતો થકો અને દૃઢતાથી હરિસ્મરણ કરતો થકો તે કેસરીસિંહ પેડે અડગ, અચળ રહ્યો. તેના શરીર પર પડતા લાઠીઓના ધા, પથ્થરના મારા, થુંકવું, હથિયારના ધા, ભાલાઓનું ઘોંચાવું વગેરેથી શરીરમાં સ્થળે સ્થળે હિડતા લોહીના ફવારાઓની કાંઈ પણ અસર તે વજ્ર જેવા વીર હૃદયમાં થતી નહોતી. આ ઉપરાંત આખો દિવસ તેના પર પડતો સૂર્યનો સખત તડકો વગેરે સર્વથી બેદરકાર રહીને એ વીર ઇશ્વરસ્મરણમાં ધૂન લગાવી રહ્યો. આખા દિવસમાં તેને પાણી સુદાં કોઈએ આપ્યું નહિ. સંધ્યા થતાં તે લગભગ મરવાની અણીપર આવ્યો એટલા તેના હાલ થયા હતા; છતાં કાંઈ પણ બન્યું ન હોય એમ બેદરકાર રહીને તે હરિનું ધ્યાન ધરતો, મૃત્યુની વાટ જોતો પડ્યો હતો. રાત્રિ થતાં મુસલમાનોએ તેનો પીછો છોડ્યો. તેના પિંજરા પાસે કોઈ રહ્યું નહિ—હવે શાંતિથી મોત આવશે એમ સમજી તેને બેટવા તે હરિસ્મરણ કરતો પડ્યો હતો.

રાત્રિનું સ્વચ્છ આકાશ તારાઓથી શોભતું હતું. ચંદ્ર પ્રકાશ્યો, આછો શ્વેત પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો. મૃત્યુની રાહ જોતા સૂરજદેવને કાને નપુરનો અવાજ આવ્યો—તેનાં આંખાં થતાં નેત્રોવાડે તે તરફ જોયું “એક કંચની—શું તે નીલા તો ન હોય ? અરે આ શું ? મારી નીલા કંચની—નાચનારીના વેશમાં—અંતે જોવાનું રહ્યું ! શું તે ક્ષાત્રધર્મ બૂલી ? નહિ, નહિ ! મારી આખો મને દગો દે છે. તે નીલા ન હોય, કોઈ બીજી છે.” ત્યાં તો કર્ણ પર નીલાનો મંજુલ સ્વર અથડાયો:—

“સ્વામિન્ ! તમારી નીલા તમારી સન્મુખ ઉભી છે. તે જીવનમાં અને મૃત્યુમાં તમારીજ છે. આ ભટ્ટિયાણી પોતાનો ધર્મ બૂલતી નથી ! તે તમારી સાથી, જ્યાં તમે ત્યાં તે, તમારા વગર તે કેમ જીવી શકે ? સ્વામિન્ ! જુઓ, મારો હાથ લ્યો. ધામે ખોલો, ચોકીદાર સાંભળી જશે. આજ રાત્રે જો તમે સ્વર્ગે સીધાવશો તો એકલા નહિ સિધાવો. દગાખોર શરીર પણ જીવતો નહિ રહે. આ નીલાએ નાચનારીનો વેશ લીધો છે તે અમરથો નથી સ્વામિન્ !”

સૂરજદેવે પોતાના ટ્રિક્કા ધૂનતા હોઠ નીલાદેવીના કામળ હસ્તપર અડકાડ્યા અને તેના ચહેરા પર સ્મિતતની—શાંતિની પ્રભા પ્રસરી રહી. આ જોઈ નીલાદેવી ખેલી—

“સ્વામિન્, સ્વામિન્ ! હું પણ આવું છું હો ! જરા ધીરજ ધરો. તમારી પૂઠે તમારી નીલા આવે છે.”

તે તરત પાછી ફરી અને ચાલી.

(૫)

“કોણ છે?” જાવણીના ચોકીદારોએ રવાખોર પૂછ્યું.

“નાચનારી.”

“શું માગે છે?”

“ખાનસાહેબ સન્મુખ મુજરો કરવાનું, આજની રતેહનો આનંદ ફેલાવવાનું.”

શરીફખાનને તરત ખબર કરવામાં આવી. આજ ભરપૂર આનંદ જામેલો હતો, તેમાં માત્ર નાચગાનની ખામી હતી તે પૂરી પડતી જોઈ ખાન તરતજ કંચનીને દાખલ કરવા હુકમ છોડ્યો.

(૬)

આનંદના દરબાર-મહેરીલ-માં ખૂબ દારૂ ઉડતો હતો. મુસલમાન સરદારો મધુમસ્ત બની ડોલતા હતા. ખાનને પણ શરાબનો ખૂબ નશો ચઢ્યો હતો. ત્યાં રાણી નીલાદેવી-અતિ સ્વરૂપવાન યુવતી આવી ઉભી. “યા અલ્લાહ!” કરતા મુસલમાન સરદારો દાઢી પંપાળતા ફાટી આંખે જોઈ રહ્યા. દારૂની પ્યાલીઓ હાથમાંજ રહી ગઈ. શરીફખાન તો આસક્ત નેત્રે ધરાઈ ધરાઈને આ સૌંદર્ય-લતિકાને જોઈ રહ્યો, જાણે તેની રક્ત આંખોને તૃપ્તિજ થતી ન હોયને ! તેણે ગાયન અને નૃત્યનો હુકમ છોડ્યો. રાજપૂત રાણી-પતિબક્ત નીલાદેવીએ મંજુલ સ્વરે ગાયન શરૂ કર્યું.

x

x

x

x

નૃત્ય અને ગાયન ચાલવા લાગ્યાં-મઘની પ્યાલીઓ પર પ્યાલીઓ ઉડવા લાગી. મદમસ્ત સરદારો લઈ થતા ગયા-ખાન તો વારુણી અને રૂપવતી વામાથી મોહાંધ થતો જાન બૂઝ્યો-દરબાર ખરખાસ્ત થઈ-ડોલતા ડોલતા સરદારો બહાર નીકળ્યા. મોહાંધ થયેલા ખાન નીલાદેવીને પાસે ખોલાવી મઘનો પ્યાલો આપવા કહ્યું. નીલાદેવી હાથભાવથી ખાનની સાન બુલાવતી પાસે આવીને તેની ગાદીપર બેઠી અને ખાનને મઘની પ્યાલી પાછ. ખાન નીલાદેવીને પાસે ખેંચી ચુંબન કરવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ વિદ્યુત્ત્વેગે નીકળેલી નીલાદેવીની કટારીનું ખાનને ચુંબન થયું-તે હોશમાં આવે તે પૂર્વે તો ખાનની જાતીમાં છેક હાથા સુધી ખંજર ભોંકાયું. નીલાદેવીની આંખમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. “દુષ્ટ નરાધમ ! જો, આ નીલાદેવી સ્વામીનું વેર લે છે-તારા રક્તથી આ રાજપૂતાણીનું ખંજર ભીંજાય છે. તારા મસ્તકથી પતિના આત્માને શાંતિ થશે ! લે આંડાળ ! બટ્ટીઓને જળવાનું ફળ !”

ઉઠીને ખાનની જાતીમાંથી ખંજર ખેંચ્યું. ખાન ચીસ પણ પાડી શક્યો નહિ. તેનો આત્મા તેનું તન-પિંજર ત્યજી ઉડી ગયો, નીલાદેવીએ તેનું ડોકું કાપી લીધું.

(૭)

રાત્રિના ચળકતા તારાઓ આ કૃત્ય નિહાળી રહ્યા હતા. તે મહાકાળીની પેઠે હાથમાં શત્રુનું લોહીલુહાણુ મસ્તક રાખી સ્વામીના પિંજરા પાસે આવી-સૂરજદેવના બે ભાષઓ તેની સાથે હતા. સર્વ ઊવણી શાંત હતી. મધ્યરાત્રિ વીતી ગઇ હતી. સ્વામીને શત્રુનું મસ્તક દેખાડતી તેના પગ પાસે તે મસ્તક ફેંકતી નીલાદેવી બોલી:-

“સ્વામિન ! મારું કાર્ય પૂર્ણ થયું ! મારું વચન મેં પાળ્યું ! તમારા શત્રુનું આ મસ્તક જુઓ !”

પિંજરામાંથી મૃત્યુને કાઢે પડેલા લઢીસિંહના મુખપર વિરલ પ્રકાશ-શાંતિ પ્રસરી રહી. તેની ઝાંખી થતી આંખોએ આ દૃશ્ય જોયું. તેના આત્માને શાંતિ મળેલી દેખાઇ અને સૂરજદેવના વીર આત્મા તેના વીર શરીરમાંથી નીકળી ગયેલો લાગ્યો.

“આવી, આવી ઓ નાથ ! આપની સંગાથે ! હવે નીલાને વાર નથી. જય અંબે !”

સૂરજદેવના ભાષઓએ પિંજરું તોડી નાખ્યું. તેમણે તથા નીલાદેવીએ સૂરજદેવનું શબ ઉંચક્યું, લઇને ચાલ્યા. ઊવણીના દાર-પર સૂરજદેવના વીર સ્વારો ચોકી પર હતા. મુસલમાન ચોકીદારો બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં બાંધેલા પડ્યા હતા. સ્વારો ભાલઓની નનામી કરી તે પર સૂરજદેવને ઉંચકી ચાલ્યા.

ઊવણીથી થોડે દૂર ઝાડીવાળા ભાગમાં ચિતા ખડકાઇ. વીર પતિભક્ત નીલાદેવી સ્વામીના શબને ખોળામાં લઇ ચિતાપર ચઢી. ચિતા લડલડ સળગી. પતિપત્ની બંનેને ભરમ થયાં.

પ્રભાત થયું. મુસલમાન ઊવણીમાં કોલાહલ મચી રહ્યો. ખાનનું માથું કોઇ કાપી ગયું, સૂરજદેવને કોઇ છોડાવી ગયો. ચોમેર ગડબડાટ મચી રહ્યો. શોધખોળ થઈ. ઊવણી બહાર માત્ર રાખનો ઢગલો દેખાયો.

(“ચિત્રમય જગત”માંનો સ્વ. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજનો લેખ થોડા સંશોધન સાથે સાબાર ઉદ્ધત)

૧૦-વીરહૃદયા સોફિયા

(૧)

રશિયાની સ્વતંત્રતાને સારૂ યુદ્ધમાં મરનાર વીર વ્યક્તિઓની નામાવાલિમાં એટલું ઉજ્જવલ અને પવિત્ર નામ બીજા કોઇનું નથી, જેટલું તે વીરરમણીનું છે. તે બીજા અલેક્ઝાંડરની હયાના સાધનની એક મુખ્ય શક્તિ હતી. તેનું નામ સોફિયા પૈરાસ્કિયા હતું. તેનો જન્મ રશિયાના અનંત ધનાઢ્ય તથા સર્વોચ્ચ પૈરાસ્કિયા કુળમાં થયો હતો. તેના પૂર્વજો ઝારની છત્રછાયા હેઠળજ આશ્રય મેળવતા આવ્યા હતા; તથા સ્વેચ્છાચારી ઝારના શુવનની રક્ષાને સારૂ પોતાની જાતને સંકટમાં નાખવાને પ્રત્યેક પળે તૈયાર રહેતા હતા. પૈરાસ્કિ-કુળ સામ્રાજ્યની મહા ઉચ્ચ અને જવાબદારીભરી પદવીઓને શોભાવતું હતું. સોફિયા પૈરાસ્કિયાના પિતામહ એક સમયે શિક્ષાવિભાગના મંત્રી હતા.

વિખ્યાત કાઉન્ટ પૈરાસ્કિ, જેણે નિકોલસ પહેલાના સમયમાં મધ્ય રશિયાના કેટલાક પ્રાન્ત શત્રુ હતા, તે સોફિયાના પિતાના કાકા હતા, અને ખુદ તેના પિતા કેટલાંક વર્ષ સુધી સેન્ટ પીટર્સ-બર્ગના ગવર્નર જનરલની પદવી ઉપર રહ્યા હતા. સોફિયાના શુવનની કમનીય કળિનો વિકાસ ૧૮૫૩ ના સપ્ટેમ્બરની પાંડલી તારીખે આ પૃથ્વીતલ ઉપર થયો હતો. તેની માતા પ્રતિભાશાલિની અને ધરરખુ ગૃહિણી હતી. તે પોતાનો બધો સમય સંતાનોની શિક્ષા-દીક્ષામાંજ વ્યતીત કરવાને તત્પર રહેતી; પરંતુ પાશ્ચાત્ય સભ્યતા તેની એ આકાંક્ષામાં વિઘ્ન નાખતી. સોફિયાની માતાનું હૃદય કમળ સરીખું કોમળ હતું; પરંતુ તેના પિતાનો સ્વભાવ તેનાથી સાવ વિપરીતજ હતો. સ્નેહમયી માતાના કરુણાપૂર્ણ અંચલથી કઠોર હૃદયના પિતાદ્વારા તાડિત સોફિયાનાં અશ્રુ લૂછવાનું તથા તેના મમતાભર્યા કરકમળદ્વારા સાંત્વનાદાન ગ્રહણ કરવાનું સૌભાગ્ય ઈશ્વરે તેને આપ્યું હતું.

સોફિયા સર્વ સંતાનોમાં સૌથી નાની હતી. માતાનું શિક્ષણ તેને આ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાની કૃત્રિમતાથી દૂર લઇ જવા ઇચ્છતું હતું; પરંતુ પિતાનું શિક્ષણ તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેને ઉચ્ચ સમાજમાં પ્રવેશ કરવાને જબરદસ્તીથી ધક્કેલી રહ્યું હતું. સોફિયા પોતાની માતાની માફક સાંસારિક સુખભોગને નિઃસાર સમજતી હતી; અને ફેશનને સંસારના ભારરૂપ લેખતી. તે એવા આડંબરાથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરતી. કારણ કે એ સર્વ તેને પોતાનાં પ્રિય પુસ્તકોના રાજ્યની સીમાથી દૂર ધસડી જતાં.

સને ૧૮૬૬ માં કાન્તિકારી કારાકોયુદ્ધે સેન્ટ પિટર્સબર્ગમાં અલેક્ઝાંડરનું ખૂન કર્યું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, સોદિયાના પિતાને રજા મળી. નોકરી જવાના કારણથી પૈરાસ્કિનું પ્રભુત્વ અને સંપત્તિ કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્રની માફક દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થવા લાગ્યાં. પૈરાસ્કિ કુટુંબની નૌકા ડોલવા લાગી. અંતમાં બધી સંપત્તિમાં માત્ર એક નાની જમીનદારી અવશેષ રહી. સોદિયાની માતા પોતાનાં બાળકોની શિક્ષા અને લાલનપાલનનો સંપૂર્ણ ભાર પોતાને શિર લઈ ત્યાં રહેવા લાગી.

જે ગામમાં એ રહેતાં હતાં ત્યાં એક મોટું પુસ્તકાલય હતું. ત્યાં સોદિયાને સારાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાનો લાભ મળ્યો. તેનો લાઈ શાસનસુધારણા સંબંધી નવીન વિચારોથી પરિપૂર્ણ પુસ્તકો તેને લાવી આપતો. સને ૧૮૬૮ માં પૈરાસ્કિને પોતાનું ઋણ ચૂકવવાને સાર પોતાની જમીનદારીના કેટલોક ભાગ વેચી નાખવો પડ્યો. આ અધિક કષ્ટથી સોદિયાની માતા જરાએ અધીર ન બની. તેણે સોદિયા અને તેની બહેન મેરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશથી કેટલીયે બહુમૂલ્ય ચીજો વેચી નાખી; અને તેમ કરવામાં જરાયે અચકાઈ નહિ. તે મેરી અને સોદિયાને લઈ સેન્ટ પિટર્સબર્ગ ચાલી ગઈ.

સોદિયાનાં માતપિતા એકબીજાથી વિરુદ્ધ પ્રકૃતિનાં હતાં. આથી તેમને સારી રીતે બનતું નહિ. સોદિયાનો પિતા કોઈ પણ કારણ-વિના વાતવાતમાં તેની માતાનો તિરસ્કાર અને અનાદર કરતો. કોઈ કોઈ વાર સરલહદયા સોદિયાને પણ પિતાનો એવો અન્યાય સહન કરવો પડતો. તે બિચારી પોતાનું દુઃખ તો સહન કરતી; પણ સ્નેહમયી માતાનું દુઃખ તેનાથી જોયું જતું નહિ. નિર્દય પિતાથી બુદ્ધ રહેવાનું છે એમ જાણતાંજ સ્વતંત્રતાની ઉપાસિકા સોદિયા અત્યંત પ્રસન્ન થઈ. બંને બહેનોએ ઉચ્ચ કક્ષામાં અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું; અને થોડાજ સમયમાં તેમના વિચાર પરિપુષ્ટ થયા. તે દિવસોમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેની ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ. આ વિદ્યાર્થીઓમાંના બહુએ રશિયાની રાજકાન્તિમાં વિશેષ ભાગ લીધો હતો.

જ્યારે સોદિયાના પિતાને આ હકીકતની ખબર પડી ત્યારે તેણે સોદિયાને તે સહાધ્યાયીઓ સાથે સંબંધ નહિ રાખવાની સખ્ત આજ્ઞા આપી. પિતાની આ આજ્ઞાથી સોદિયાના હૃદયને બહુ આઘાત લાગ્યો. તેને પોતાનું જીવન કંટકપૂર્ણ લાગ્યું. જ્યારે કોઈ પણ ઉપાય લાયક ન લાગ્યો, ત્યારે માતાની સંમતિથી તે ઘરમાંથી ચાલી ગઈ. તેનો પિતા આ જાણીને ગુસ્સે થયો; અને તેણે હવે પછી તેને તેનું મુખ નહિ ખતાવવાની આજ્ઞા કરી. સોદિયા બુદ્ધ રહેવા લાગી. તે પોતાના પિતાની ગેરહાજરીમાં અન્ય સંબંધીઓને મળતી. આ રીતે પોતાનાં બંધનોને તોડી તે મુક્ત થઈ.

હવે તેણે પોતાનો બધો સમય આંદોલનમાં લાગી લેવામાં પસાર કરવા માંડ્યો. ૧૮૭૩ ની સાલમાં સંખ્યાબંધ ક્રાન્તિકારીઓને પકડવા માંડ્યા. સંઘનાં કેદખાનાંઓ રાજનૈતિક કેદીઓથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યાં. સોફિયા પણ સરકારની આંખમાં ખુંચવા લાગી; અને તેને ૧૮૭૫ ની સાલમાં ગિરફતાર કરવામાં આવી. કઠોર હુકમના પિતાને આ હકીકતની ખબર પડતાં અત્યંત હર્ષ થયો; પરંતુ તેની માતા એ કેમ સહન કરી શકે? તેણે પોતાના જીવના જોખમે પણ તેને મુક્ત કરાવવાને પ્રયત્ન કર્યો. આખરે સોફિયા મુક્ત થઈ અને માતાની સુવ્યવસ્થાથી કીંમિયામાં બચેલી એક નાની જમીનદારીમાં જઈ તે રહેવા લાગી.

રશિયાની દીન—હીન પ્રજાનાં કષ્ટ દૂર કરવા માટે સોફિયાએ ડૉક્ટરીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તે નર્સની સ્કૂલમાં દાખલ થઈ, અને એક વર્ષમાં તે પરીક્ષા પસાર કરી. સને ૧૮૭૭ ના શિશિરમાં તેને પુનઃ પકડવામાં આવી. સામ્યવાદનો પ્રચાર કરવાના આરોપથી તેને કેદ કરવામાં આવી હતી. કોર્ટ દ્વારા તેને મુક્ત કરવામાં આવી; પરંતુ પોતાની મુક્તિથી તે સંતુષ્ટ ન થઈ. તેના હૃદયમાં પોતાના અન્ય સાથીઓને મુક્ત કરાવવાની લાલસા વિદ્યમાન હતી. તેણે તેમને કારાગૃહમાંથી નસાડી મૂકવાની ઘણી કોશીશ કરી; પરંતુ તેના તે પ્રયત્નમાં તેને સફળતા પ્રાપ્ત ન થઈ. આથી તેને ઘણું દુઃખ થયું. તે પોતાનાં સહયોગીઓની કારાગારની દુર્દશા અને વેદનાતું સ્મરણ કરી કેટલાય દિવસ અને રાત્રિ રડી.

ક્રાન્તિકારીઓનાં આંદોલનો વધતાં જોઈ સરકાર વધુ સખાઈ કરવા લાગી. સામ્યવાદીઓને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવતી; અને ખીન્ન અનેક પ્રકારનાં અસહ્ય દુઃખ દેવાતાં. સરકારની આ દમનનીતિએ ક્રાન્તિકારીઓની આગમાં ઘી હોમ્યું. નેરોડોયા વોલ્કિયા નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. સોફિયા પણ એ મંડળમાં પાછળથી જોડાઈ.

આ વખતે સોફિયાના કેટલાક મિત્રોએ તેને ખીન્ન દેશમાં જઈ તે આંદોલન જારી રાખવાનું કહ્યું; પરંતુ વીરાંગના સોફિયાએ ઉત્તર આપ્યો કે “હું બહાર જઈને મારો સમય નષ્ટ કરવા ઇચ્છતી નથી. હું રશિયામાં રહીને જ મનુષ્યોના અધિકાર માટે સરકાર સાથે લડીશ, અને તેને માટે જો મને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે તો તે પણ હું રશિયામાં જ અત્યંત પ્રસન્નતા-પૂર્વક સ્વીકારી ફાંસીએ ચઢીશ.” સોફિયાના આ ઉત્તરની સત્યતાની સાક્ષી તેના અંતિમ જીવને આપી.

(૨)

સોફિયાને પૂર્ણ સ્વરૂપે કર્મક્ષેત્રમાં જંપલાવ્યે થોડાજ દિવસ થયા હતા; પરંતુ તેટલા દુઃક સમયમાં તેણે પોતાની વીરતા અને

તેજસ્વિતાથી મહાન વિશ્લેષકારીઓને પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દીધા. સને ૧૮૭૬ માં મોસ્કોની નજદીકમાં ઝારની ગાડીને દારૂથી ઉડાડી મૂકવામાં તેનો મુખ્ય ભાગ હતો. ઝારની ગાડી પસાર થવાના સમાચાર તેના એક મિત્રને-જે ઇશારો થતાંજ બેટરીના પ્રાણનાશક તારને રેલ્વે લાઈનની નીચેના ઔમ્ય સાથે જોડવાને તૈયાર થઈ ઉભો હતો-આપવાનું કાર્ય તેણે પોતાને માથે લીધું હતું. તેમાં તેનો એક આશય હતો. જે કાર્યની સિદ્ધિ થતા પહેલાં સિપાઈઓ તેના મિત્રને ગિરફતાર કરે તો સોદિયા પોતાને હાથે નાઇટ્રોગ્લિસરીનની શીશીથી પડયંત્રકારીઓસહિત પોતાને ઉડાવી મૂકી શકે. આ સંબંધો પ્રબંધ થયા બાદ પણ ઝારનું ખૂન કરવામાં સફળતા ન મળી. બીજી વાર સોદિયાના પોતાના હાથેજ બીજા નિકોલસનું ખૂન કરવાનું પડયંત્ર રચાયું; પરંતુ એલેક્ઝાંડર બીજાનું ખૂન થયું.

એ બીજાણ પડયંત્ર સેન્ટ પીટર્સબર્ગની એક ગલીને સુરંગથી ઉડાડી દેવાનું હતું. તે ગલીમાંથી ઝાર ધણી વાર પસાર થતો. સુરંગ ફૂટવાથી જે ઝાર બચી જાય, તો પછી ઉપરથી ઔમ્ય ફેંકવાનું નક્કી કર્યું હતું. આ કાર્યની સિદ્ધિ માટે “મૈક્લે સોડોવાયો સ્ટ્રીટ”માં એક મકાન બાંડે લીધું અને પોલીસને દગો દેવા સાથે તેમાં ગાંધીઆટાની દુકાન ખોલી. ગુપ્ત રીતે તે ગલીમાં સુરંગ તૈયાર કરવામાં આવી.

એક ટુકડીને હાથમાં ઔમ્ય આપી, ઝારના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી ઉભી રાખવામાં આવી હતી. યથાસમયે ઔમ્ય ફેંકવાનો, સુરંગ ઉડાવી દેવાનો અને બીજાં કાર્યોનો બાર સોદિયાનાજ હાથમાં હતો.

સને ૧૮૮૧ ની ત્રીજી માર્ચે એલેક્ઝાંડર બીજાને ‘રાઈડીંગ સ્કૂલ’ જેવા ગયો. સોદિયા શાહી સ્વારીના પ્રત્યાગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી. આખરે સ્વારી આવી પહોંચી. સોદિયાએ રમણદ્વારા ઇશારો કર્યો. ઇશારો થતાંજ એક મોટો ધડાકો થયો; અને ઉપરથી ઔમ્ય પડવા લાગ્યા. ગાડીના ચૂરેચૂરા થતાંની સાથેજ ઝારનો ખુરદો થઈ ગયો. સેંકડો સૈનિકો તેમાં હોમાઈ ગયા. એલેક્ઝાંડર બીજાનું મૃત્યુ થયું. પરંતુ એ હત્યાથી થનારો લાભ ન થયો. ખૂનને દિવસે બપોરે ઝારે પ્રજાને કેટલાક અધિકાર આપવાનું જાહેર કર્યું હતું, અને પોતાની સહી પણ કરી આપી હતી. જે ક્રાંતિકારીઓને ઝારની આ ઉદારતાની ખબર પડી હોત તો ખુદ ઝારનો અંત તો નજ આવત; પરંતુ તેમ ન બન્યું. વિધાતાના વિધાનને કોણ મિથ્યા કરી શકે ?

ઝારના ખૂન પછી સેન્ટ પીટર્સબર્ગ એક ભયંકર સ્થળ બની ગયું. સરકાર ક્રોધથી મદમત્ત હતી, અને પ્રજા ભયથી વિહ્વળ હતી. જરા પણ શક પડતાં માણસને તુરંતજ પકડવામાં આવતો.

ખૂન થયા પછી બે દિવસમાંજ એકલા પીટર્સબર્ગમાંજ નવસો માણસને પકડવામાં આવ્યા હતા. કેવળ શકે પડવાથીજ ધરની બહાર કોઈ નીકળી શકતું નહોતું. અસંખ્ય લશ્કરી સિપાઈઓ તથા બસુસો બધી સડકો અને ગલીઓમાં ફર્યા કરતા અને જેના પર શકે પડે તેને તુરતજ પકડતા અને અસહ્ય દુઃખ દેતા. રાજ્યકાન્તિ-કારીઓને ખાત્રી હતી કે, ઝારના ખૂનથી સમસ્ત રશિયામાં ક્રાંતિ થશે; અને નવીન ઝાર બચની આશંકાથી પોતાની શાસનપ્રણાલીમાં તેમના મતને અનુકૂળ પરિવર્તન કરશે. આથી તેઓ નાસી જઈને કોઈ ઠેકાણે છુપાઈ બેઠા નહિ.

વિચારો અને પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે મર્યાદા રહેલા તે લોકો તરફ ધૂમતા ક્રમશઃ સિપાઈઓએ સમસ્ત પડયંત્રકારીઓને પકડ્યા. સોફિયાને કેટલાક મિત્રોએ નાસી છૂટવાની સલાહ આપી; પરંતુ તેણે એવી કાયરતા દાખવવાનું પસંદ ન કર્યું. એવા બચાનક સમયમાં સોફિયા સેન્ટ પીટર્સબર્ગની ગલીઓમાં અત્યંત સાહસપૂર્વક નિર્ભયપણે ધૂમતી હતી. કારાગારનું કષ્ટ અને ફાંસીની સગ્ગના બચની છાયા તેના હૃદયપર નામમાત્રની પણ નહોતી, પરંતુ આમ તે ક્યાંસુધી મુક્ત રહી શકે? આખરે દશમી માર્ચે તેને પણ પકડવામાં આવી.

ન્યાય કરવાનો દિવસ આવ્યો. પડયંત્રકારીઓના મુકદ્દમાને સાર એક વિશેષ ન્યાયાલય ઉઘાડવામાં આવ્યું; જેમાં પ્રત્યેક અપરાધીએ અતિ ગર્વ અને ગૌરવપૂર્વક પોતાને નેરોડિયા વોલિયાના સભાસદ હોવાનો સ્વીકાર કર્યો. વિચારકે સોફિયા ઉપર દોષારોપણ કરતી વખતે પોતાના ભાષણમાં કહ્યું:—

“હું રાજનૈતિક પડયંત્રના બચાનક અને કઠોર ઉપદ્રવની કલ્પના કરી શકું છું. એવા આંદોલનમાં એક સ્ત્રી ભાગ લે એ પણ હું કલ્પી શકું છું, અને એ કલ્પના આશ્ચર્યયુક્ત નથી; પરંતુ એક સ્ત્રી આવા બચાનક પડયંત્રની નાયિકા બને, સત્રાટનો વધ કરવાનો સંઘળો ભાર પોતાનાજ શિર ઉપર લે અને પોતાના ઇશ્વારાથી આવું બચાનક કાર્ય કરાવી પોતાના કાર્યની સફળતા જોઈ દર્શનમત્ત બને એ મારી કલ્પનામાં આવી શકતું નથી.”

કોર્ટ તરફથી પૂછવામાં આવ્યું કે “તમારે કાંઈ પૂછવું છે?” સોફિયાએ ઉત્તર આપ્યો “વિચારકે મારા ઉપર જે દોષારોપણ કર્યું છે, તેનો હું સ્વીકાર કરી ચૂકી છું. તે સંખ્યાથી મારે કાંઈ કહેવું નથી; પરંતુ મારા તથા મારા સાથીઓ ઉપર અધર્મ, અન્યાય અને લોકમતની વિરુદ્ધ કામ કરવાનો જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે તેનો હું વિરોધ કરું છું. જેઓ અમારા જીવન તથા કાર્ય-પ્રણાલીથી પરિચિત છે, તે કદાપિ અમને અધર્મી, અન્યાયી અને

નશન નહિ કહે.”

સર્વને પ્રાણુદંડની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી. સોહિયાને પણ એજ સજા ફરમાવાઈ. સોહિયાની સખી જેન્સી હાફમેનની સજા તે ગર્ભવતી હોવાના કારણે માફ કરવામાં આવી. સઘળા અપરાધી-એને અન્ય પડખંતકારીઓનાં નામ ખતાવવા માટે ધણાં દુઃખ આપવામાં આવ્યાં; પરંતુ કાંઈ પત્તો ન મળ્યો.

(૩)

સોહિયાની ગિરફતારીની ખખર સાંભળી તેની હૃદયભગ્ન માતા તત્ક્ષણ ક્રોધિયાથી સેન્ટ પીટર્સબર્ગ દોડી આવી. માતાની અનેક આશ્ચર્ય અને વાંનવણી છતાં, સરકારે સોહિયાની મુલાકાત લેવા દીધી નહિ. માતાએ પોતાની પુત્રીની ફાંસીના દિવસે-એપ્રિલની ૧૫ મી તારીખે-અંતિમ સમયે મુલાકાત લીધી. તે મુલાકાત કેવી હતી ? પાઠક ! તું વાંચીશ ?

પુત્રીના દર્શનની આતુર માતા એક સડકપર તેના આગમનની રાહ જોતી ઉભી હતી. તેનું ચિત્ત વિહ્વળ બન્યું હતું. આંખમાંથી અવિરત અશ્રુધારા વહી રહી હતી. લાગણીની સેના એક પછી એક આવી તેના કામળ હૃદયપર પ્રહાર કરી રહી હતી. તેના મનમાં અનેક પ્રકારના તરંગો ઉછળી રહ્યા હતા કે “વહાલી સોહિયાને એક વાર જાતી સરસી આંખી ખૂબ રોઈશ.” ‘ના, ના, મારી સંપત્તિને મારી પાસેથી કેણું છીનવી શકે તેમ છે ? હું હયાત છું લાંસુધી તેને ફાંસીએ લટકવા નહિ દઉં.”

એકાએક તેના કાનપર ગાડીનો અવાજ પડ્યો. તેણે ચમકાને જોયું તો એક ગાડી પૂરજોશમાં આવી રહી હતી. તેની જાતી ધડકા રહી હતી. તેની પાસે થઈને ગાડી પસાર થતાં તેણે શું જોયું ? ગાડીની બારીમાંથી તેની પ્રિય પુત્રી જે હાથે પ્રણામ કરી પ્રેમપૂર્ણ હૃદયે “પ્રણામ, માતા !” “વિદાય” કહી રહી હતી. એક સેકંડમાં જ તે દયાહીન રાક્ષસી ગાડી સોહિયાને ત્યાંથી લઈ વધસ્થાને પહોંચાડવા આગળ વધી. માતા-પુત્રીની એજ અંતિમ મેટ હતી.

સોહિયાના આશ્ચર્યજનક નૈતિક સાહસે અંત મુધી તેનો સાથ મૂક્યો નહિ. ફાંસી ઉપર ચઢતી વખતે તેના ચહેરા ઉપર તેજસ્વિતા આપી રહી હતી. મુખ ઉપરના બાવ સ્થિર અને શાંત હતા. મોહની એક ક્ષીણ જાયા પણ દૃષ્ટિગોચર થતી ન હતી. સોહિયાનું જીવન-કુસુમ કેવળ ૨૭ વર્ષની અવસ્થામાંજ રાજહસ્યાના કારણે કરમાઈ ગયું; પરંતુ સોહિયાને વિશ્વાસ હતો કે, તેણે કર્તવ્ય અને દેશભક્તિની વેદી ઉપર પોતાના પ્રાણની આદતિ આપી હતી. ફાંસીએ લટકતા પહેલાં તેણે પોતાની માતાને એક પત્ર લખ્યો હતો તે અક્ષરશઃ નીચે પ્રમાણે હતો:—

“સ્નેહમયી માતા !

તારા કષ્ટનું સ્મરણ મને હરધડીએ સતાવી રહ્યું છે. મા ! મારી વિનંતિ છે કે, તું મારા કષ્ટથી અધીર ન થઇશ, તારાં અન્ય સંતાનોને સુરક્ષિત રાખવાને તું સાવધાન રહેજે, મને મારા આ દુર્ભાગ્ય સાથે જરાયે શોક થતો નથી; કારણ કે હું તે પહેલેથીજ જાણતી હતી. હું જાણતી હતી કે, હું ધીર અને શાંત હૃદયે તેનું આવાહન કરી રહી હતી. મને કેવળ એક દુઃખ છે, અને તે મારા માટેનું તારું દુઃખ ! હાય ! હું સમજી શકતી નથી કે, આ જીવનની કયી વસ્તુ આપી, આ કષ્ટથી હું મુક્તિ મેળવું ?

તારે આશરે એક મોટા પરિવાર છે; અને તેને માતા ! તારા નૈતિક બળની જરૂર છે. તારા આધારરૂપ એ નૈતિક બળની સમીપ હું જઈ શકી નથી. એજ એક મારા હૃદયમાં સાક્ષી રહ્યું છે; પરંતુ મારી દુર્જનતાને સમયે તારી છાયામૂર્તિ મને આશ્રય આપતી હતી. હવે મારી તારા પ્રતિ જે દૃઢ શ્રદ્ધા છે તે પ્રકાશિત કરવાની જરૂર છે; કારણ કે મારા બાલ્યકાળથીજ તારો મારા ઉપર અધિક પ્રેમ રહ્યો છે. માતા ! હું એજ ઇચ્છું છું કે, તું ધીરજ ધર અને મારે સાથે તારે જે કષ્ટ સહેવું પડે તેને માટે મને ક્ષમા આપ. હું તારા કામળ હસ્તનું ધ્યાન ધરી, તેને પ્રેમપૂર્વક ચૂમું છું.

સર્વને મારા પ્રેમભર્યા અંતિમ પ્રણામ છે. વિદાય થતાં પહેલાં એક વાર પુનઃ લખું છું, કે મારે માટે શોક ન કરીશ. મારી દશા કરુણાજનક નથી. તારે તે માટે જરા પણ દિલગીર ન થવું.

તારી સોડીયા”*-ન. ચે.

(જુલાઈ-૧૯૩૦ના “ચિત્રમય જગત”માંથી)

११-देशबन्धु चित्तरंजन दास

देशबन्धु दास उन महान् पुरुषों में थे, जो राष्ट्रों के प्रतिहास में अपनी यादगार छाप जते हैं, जो जातियों के भाग्य के विधाता होते हैं। जिनके दिल मुर्दा हो चुके होते हैं, जिनमें हर्ष और शर्म की जलक तक नहीं रह गयी होती, जैसे ही का दीन दशा से उठा कर वे जैसे शक्तिमान् राष्ट्रों की पुनर्-याद डालते हैं कि देवनेवाले हात-तले उगली दयाते हैं। किसे उम्मेद थी कि कभी पंजाब में नादिर और अफ्गानी से टक्कर बेने-वाली कोष्ठ संस्था जनेगी ? कौन कह सकता था कि मुगलों का अफ्गंड राज्य एक पहाड़ी भरसके के हाथों जड़ से हिल जायगा ? जैसे वीरों के सिर पर मुकुट नहीं होता, लेकिन जाति के असली राजा वे ही होते हैं। उन्हें गर्दी पर पैरने की क्षमता नहीं होती; पर जनता के हृदयों में उन्हें वह स्थान मिल जाता है, जो राजों का भी भयस्सर नहीं हो सकता। देशबन्धु दास छसी श्रेष्ठी के मनुष्यों में थे। वह जडे विद्वान्, जडे वक्ता, जडे राजनीतिज्ञ न रहे हों, लेकिन उनमें वह प्रतिभा थी, जिसने उन्हें विद्वानों में विद्वान्, वक्ताओं में वक्ता और राजनीतिज्ञों में राजनीतिज्ञ बना दिया। वह स्वतंत्रता के लक्ष्य थे, और उसी पर अपना सर्वस्व अर्पण कर दिया। उनके मन में केवल एक अभिलाषा थी, और वह थी स्वदेश का स्वतंत्र देवने की। पर वह स्वतंत्रता-देवी के उन लक्ष्यों में न थे, जो मंदिर में गला झाड़ झाड़ कर गाते हैं, अपने सिंजदों से मंदिर की औषट का रगड़ डालते हैं और उसी लक्ष्ति और उपासना का अवसर पडने पर भान और पद का जना जना लेते हैं। उन्होंने अपनी सारी संपत्ति, यहां तक कि अपने प्राण भी उस देवी के चरणों पर चढ़ा दिये। यही कारण था कि भारतवर्ष का जन्म-जन्म उन पर प्राण होता था। वह जाति के सन्ध्ये सेवक थे और जाति ही उनपर सन्ध्ये दिल से प्रेम करती थी। उन्होंने जड़त थोडे दिनों से राजनीतिक क्षेत्र में पग रज्जा था; लेकिन अपने अनवरत उद्योग, अहम्य उत्साह, असीम उदारता और अनुपम त्याग के कारण छस थोडे समय में उन्होंने भारतवर्ष में एक युगांतर-सा उप-स्थित कर दिया। भारत में प्रजापक्ष का शायद ही कभी सफलता मिलती है। प्रजा की छच्छाओं और आशाओं तो कुचली जाने छिं के लिये होती हैं। किंतु वह गौरव देशबन्धु ही का प्राप्त हुआ कि उन्होंने स्वराज्य दल का जिस उद्देश्य से स्थापित

किया था, वह पूरा हो गया। उन्होंने द्वैध-सासन का अंत करने की ठानी थी। उनकी विजय से भारत को अपना अंतिम लक्ष्य प्राप्त करने में कहीं सहायता मिलेगी या नहीं, इसके विषय में कुछ नहीं कहा जा सकता; किंतु देशबंधु ने यह सिद्ध कर दिया कि भारत अथ पश्चिमा राजनीति समझने लगा है और उसे लड़किले भिक्षुओं से नहीं पुलाया जा सकता।

चित्तरंजन के पिता आण्णुवनमोहन दास कलकत्ता हाउसकोर्ट में वकालत करते थे। वह बहुत ही उदार, सहृदय पुरुष थे। जो कहाते थे, उससे ज्यादा अर्थ करते थे। नतीज यह हुआ कि ऋण का भार पढ़ने लगा, और अंत में दिवालिया बनना पड़ा। चित्तरंजन उन दिनों विधायक में थे। वहां से वापस आकर उन्होंने स्थिति बहुत भराव देयी। पिता की अदनामी के कारण पहले उनसे लोगों ने रुपाय की; काँच सहारा देने का तैयार न हुआ; पर नौजवान पैरिस्टर को इसकी बहुत जरूरत होती है। आप्तिर कलकत्ते से निराश हो कर चित्तरंजन को मुद्रिसिल में वकालत करनी पड़ी, और यहां थोड़े ही दिनों में उन्होंने शौण्डारी के सींग में अच्छा नाम पैदा कर लिया। तब वह कलकत्ते द्विरी लौट आये, और हाउसकोर्ट में वकालत करने लगे। यद्यपि आमदनी अभी अर्थ के लिये काफी न होती थी, पर आपको कर्ज अदा करने की दिक दमेशा लगी रहती थी। दस्तावेजों की मुदत गुजर चुकी थी। कानूनन मदाजन भी उनका कुछ न कर सकता था, पर चित्तरंजन अपनीति की आड में छिपनेवाले आदमी न थे। मुदत गुजर जाने से कर्ज नहीं मिट सकता, कर्ज तो अदा करने ही से मिट सकता है। ज्यों ही साथ ईला, चित्तरंजन ने अपने पिता का देना पाणि-पाय यूका दिया। मदाजन निराश हो यूका था। उसका कथन है कि जब मेरे पास येक पड़्या, तो मैं यकित हो गया। मौका पाकर जी जो लोग धर्म या कर्तव्य से विचलित नहीं होते, वे ही सच्ये धर्मात्मा हैं। इसी ओक काम से चित्तरंजन की विवेकशीलता का पता लग जाता है।

मि० दास को अब अपने पेशे में ज्यादा प्राप्त होने लगी। उनकी निरद, शैली और अदस को देख कर इस विद्या के विशारदों को अनुमान होने लगा कि किसी दिन यह युवक ज्यादा के शिपर पर पहुँचेगा। सन् १८०८ के पूर्व तक मि० दास को कहीं ऐसा मोर्के का मुकदमा न मिला था, जिसमें उनकी शुद्धि की कुशलता का परियय मिलता। मतने में अलीपुर के अभ का अलियोग यला। आण्णु अरविंद घोष और उनके कहीं सैककारियों पर मुकदमा यला। इस मुकदमे ने सारे भारतवर्ष में दलबल

પૈદા કર દી. સારે દેશ કી આખેં ઉસકી ઓર લગી હુમ થી. સરકાર કી ઓર સે પ્રસિદ્ધ ઐરિસ્ટર મિં નાટ'ન પૈરવી કર રહે થે. મિં દાસ ને જી તોડ કર ઇસ મુકદ્દમે કી પૈરવી કી. ઇન દિનોં ઉન્હેં કબી દો બજે સે પહલે રાત કો સોના નસીબ ન હોતા થા. મિં દાસ કેવલ અરવિંદ બાબૂ કે વકીલ હી ન થે, ઉનકે બક્ત બી થે. આબિર આપકી મેદનત ઠિકાને લગી, ઓર અરવિંદ બાબૂ, જે પ્રધાન અભિયુક્ત થે, છોડ દિયે ગયે.

ઇસ સફલતા ને મિ. દાસ કો વકીલોં કી પ્રથમ શ્રેણી મેં લા બિઠાયા, ઉનકી ગણના પ્રધાન વકીલોં મેં હોને લગી. શનૈ: શનૈ: આપકી ઇતની ખ્યાતિ હુમ કિ આપકી સાલાના આમદની ડ લાખ તક પહુંચ ગઇ. બંગાલ મેં લાર્ડ સિંહા કે સિવા આપકે જોડ કા દૂસરા કાનુનદો ન થા. લાર્ડ સિંહા અગર બહુસ મેં જ્યાદા કુશલ થે, તો જિરફ મેં મિં દાસ કા કોઇ સારી ન થા. વિશેષતા યહ થી કિ મુકદ્દમા જિતના હી કમજોર ઓર સારહીન હોતા થા, ઉતની હી ઉનકી બુદ્ધિ ઉસમેં લડતી થી. બેબન મુકદ્દમે ઉનકે હાથ મેં આ કર પનપ જાતે થે. રાજનીતિક અભિયોઓં પર તો માનો ઉનકા ઇજારા હી થા.

જિન દિનોં બાબૂ અરવિંદ થોપ પર મુકદ્દમા ચલ રહા થા, બાબૂ બિપિનચંદ્ર પાલ બી ઉસ મુકદ્દમે મેં ગવાહી દેને કે લિયે તલબ કિયે ગયે. બાબૂ સાહબ ને ગવાહી દેને સે ઇનકાર કિયા. સબકો વિશ્વાસ હો ગયા કિ અબ હજરત પર આકૃત આઈ. કાનૂન કી ધારા ઇસ વિષય મેં સાફ થી. જરા બી સદેહ યા શ્રમ ન થા. બચને કા કોઇ ઉપાય ન થા. મિ. દાસ ને આબિર યહ યુક્તિ નિકાલી કિ યહ ધારા અંગ્રેજી નીનિ-વિધાન પર અવલંબિત હૈ; ભારતવર્ષ કી નૈતિક ઓર સામાજિક અવસ્થા ઇસ ધારા કે વિરુદ્ધ હૈ. ઇંગ્લેંડ કી નીતિ મેં જે બાત ઉચિત હો, યહ ભારતવર્ષ મેં અનુચિત હો સકતી હૈ; ઓર ઉસ ધારા કા યહાં પ્રયોગ કરના સર્વથા ન્યાયવિરુદ્ધ હોગા. આપને ઇસ યુક્તિ કો ઐસે પ્રબલ પ્રમાણોં સે સિદ્ધ કિયા કિ બિપિન બાબૂ કો કેવલ ૬ માસ કી સાદી ફૈદ કી સજા મિલી.

યદ્યપિ અબ તક મિ. દાસ રાજનીતિ કે ક્ષેત્ર મેં ન આવે થે, લેકિન રાજનીતિક સંગ્રામ મેં ઉનકા કામ કિસી બડે-સે-બડે નેતા સે કમ ન થા. આપકી અભિરુચિ કા પરિચય ઉસી સમય મિલતે લગા થા. આપકી બાર-બાર ઇચ્છા હોતી થી કિ વકાલત કો તિલાંજલિ દે કર રણક્ષેત્ર મેં ફૂદ પડે, કિંતુ ઉન દિનોં અરવિંદ થોપ ઓર બિપિનચંદ્ર પાલ, દોનોં હી રાષ્ટ્રીય ઝંડા સંભાલે હુએ થે. ઇસ લિયે મિ. દાસ ને અપનેકો રોકા.

मि. दास का सार्वजनिक जीवन १९१७ में शुरू हुआ, जब धर्मोदय की क्षिप्र गवर्नमेंट ने बहुत दिनों के बाद अपनी हस्ती का संपूर्ण दिया, और घोषणा कर के यह स्वीकार किया कि भारतवर्ष का राजनीतिक लक्ष्य स्वराज्य है. दो साल तक मि. दास अंगल के राजनीतिक जीवन में नये विचारों का संसार करते रहे. अलीपुर के अभियोग के बाद अंगल में नरम विचार-वालों की विजय-सी हो गई थी. राजनीतिज्ञों का इस घोषणा में गुल-ही-गुल नजर आते थे. वे प्रुशी से दूरे न समाते थे. उन दिनों नरम और गरम दोनों में नये सुधारों पर जो वाद-विवाद हुये, और आंदोलन ने अंत में जो रूप धारण किया, वह अभी कल की बात है. उसका उद्देश्य करने की यहां जरूरत नहीं. केवल धतना कहना काफी है कि मि. दास पर भी पंजाब के अत्याचारों का वही असर हुआ, जो अन्य कितने ही सहृदय प्राणियों पर. आप भी असहयोग-दल में शामिल हो गये. कांग्रेस की ओर से उन अत्याचारों की तहकीकात करने के लिये जो कमेटी कायम की गई, उसमें मि. दास भी शामिल थे.

इसमें सदेह नहीं कि असहयोग का मार्ग कांटों से बना हुआ था, और महात्मा गांधी के जेल जाने के बाद हाथ ऐसा न रह गया था, जो उस लार के संजालता. अकर्मण्यता की कुछ ऐसी प्रतिक्रिया शुरू हुई कि आंदोलन जिलकुल जेमान-सा हो गया. दहातों में जाते हुये लोगों के इन्हे अडे होने लगे. उस अकर्मण्यता का दूर करने और गनीय उत्साह को किसी ढर्रे पर लगाने के लिये मि. दास को काउन्सिल में जा कर गवर्नमेंट का विरोध करने की सूझ गई. यही ऐसा मार्ग था, जिसका हमारे नेताओं को कुछ अनुभव था. अन्य को भी मार्ग उन्हे सूझ ही न सकता था. आप्रिस्वराज्य-पार्टी का जन्म हुआ, और महात्मा गांधी के छूट कर आते-आते इस पार्टी ने देश का बहुत कुछ सहानुभूति प्राप्त कर ली. मि. दास यद्यपि पहली बार यह प्रस्ताव स्वीकार न करा सके, पर उन्हेोंने हिंमत न हारी, और कांग्रेस को उनका प्रस्ताव मानना ही पडा. यह सचसे जड़ी विजय थी, जो मि. दास को अपने जीवन में प्राप्त हुई, और इसमें सदेह नहीं कि जिस दशा में सारा देश उत्साहग्रन्थ हो रहा था, इसीमें आपने उत्साही पुरुषों को काम करने का एक रास्ता दिया. पर असहयोग आंदोलन की इसी दिन पूर्णाकृति भी हो गई. लारी पथ्यर था, सजने यूम कर छोड दिया. काउन्सिल की मेम्बरी और असहयोग, दोनों में नैसर्गिक विरोध था. काउन्सिल में जाना सहयोग के मुंह में जाना था, और आज वे शंकाओं

पूरी हो रही है, जो उन दिनों कुछ लोगों के मन में छड़ी थी। मि. दास ने अपनी अंतिम वक्तव्यता में सहयोग का संकेत भी दिया था, और पंडित मोतीलाल नेहरू ने सैंडहर्स्ट-कमेटी में संमिलित हो कर अतला दिया कि अजब उन्हें वज्रगत स्वीकार करने में कोष्ठ आपत्ति न होगी। यह हमारी राजनीतिक पराधीनता और असमर्थता का करुणाजनक दृश्य है।

भग्न कुछ भी हो, मि. दास ने हमारे राजनीतिक जीवन का आदर्श अद्भुत उभारा कर दिया है। अजब राजनीति केवल कानिन्सल में या कैबिनेट के प्लेटफॉर्म पर नहीं रही। वह अजब आत्म-अलिप्तता का दूसरा नाम है। अजब वही प्राणी हमारा नेता बनने का दावा कर सकता है, जो जनता के लिये त्याग कर चुका हो, जिसने अपने को जनता के हाथ में समर्पण कर दिया हो, जिसका अरिज उज्ज्वल हो, जिसने अपने मन को जित लिया हो, और जो कड़ी-से-कड़ी आंच सह कर जरा निकल आवे। मि. दास के स्वराज्य का आशय भी वह न था, जिसकी साधारणतः कल्पना की जाती है। वह पश्चिमी नमूने का स्वराज्य न चाहते थे। वह तो यथार्थ में जनता का राज्य है। भारत के लिये वह ऐसा स्वराज्य चाहते थे, जिसमें गरीबों के अधिकार प्रधान हों। देहातों की उन्नति और स्वास्थ्य उनके स्वराज्य का सत्य उज्ज्वल भाग था। वह जंगल-शहरों की समृद्धि-वृद्धि के पक्ष में न थे। उसे वह नवीन सभ्यता का कलंक समझते थे। वह देहातों में जैसे केन्द्रस्थान बनाना चाहते थे, जो स्वावलम्बी हों, जिनकी सारी जरूरतें वहीं पूरी हो जायें। घन्टी केन्द्रों का वह अपने स्वराज्य का प्रवेशद्वार समझते थे। सारांश यह कि वह भारतीय जनता को भरभुजे शिक्षित समाज के पंजे से छुड़ाना चाहते थे। वह इस देश को योरप की नकल से आज रथ कर राष्ट्रियता की ओर प्रियता चाहते थे। उनका कथन था कि यदि देहातों में सड़के बन जायें, सड़क और रेलवे का प्रबंध हो जाय, तो केवल कारण नहीं कि अद्भुत-से वे व्यवसाय देहातों में न किये जा सकें, जो अजब शहरों की में किये जाते हैं। उन्हें भारतवर्ष से असीम प्रेम था। उनकी यह अलिप्तता थी कि मैं इसी देश में फिर जन्म लूं, और फिर इसकी सेवा में जीवन अर्पित। उनकी देश-भक्ति में अधिकार-प्रेम नहीं छिपा था। देशभक्ति ने उनकी अंत-रात्मा में घर कर लिया था। और, उनकी भक्ति भारत की तक भयाहित न थी। वह अशियाई संगठन के अनुमोदक भी थे। यदि अकाल मृत्यु ने उन्हें कुछ दिनों का अवकाश दिया होता, तो वह इस अद्भुत क्षेत्र में भी अपनी कीर्ति का अद्भुत अवश्य छोड़ जाते।

राजनीति हंमेशा से ओके अदनाम आन है। यहां वह सभ कुछ उचित और क्षम्य है, जिससे हमारा काम निकले, यहां औचित्य की परम परिणाम से होती है। यदि कुटिलता सफल हो, तो श्रेष्ठ है; उदारता असफल हो, तो त्याग्य है। भारतवर्ष में भी पहले छसी ढंग की राजनीति चलती थी। यहां सद्भाव और धर्मानुसार की जरूरत न थी। महात्मा गांधी पहले देशभक्त है, जिन्होंने राजनीति के माथे से यह कलंक का दाग मिटाने की चेष्टा की, और 'राजनीति' को 'सत्यवादिता' का समानार्थक बना दिया। मि० दास की राजनीति भी निष्कलंक थी। जिन्होंने कभी कुटिल आलों से अपना काम नहीं भेला किया; कभी धांधल नहीं की। जब वार किया, तो ललकार कर; कभी जाध के नीचे तीर न मारा। उनका वाणी और व्यवहार में कुछ भेद न होता था। उनके हृदय में गुप्त बातों के लिये कुछ अंधेरा स्थान न था। वह उन राजनीतिज्ञों में न थे, जे शब्द-गल ही को राजनीति का आणु समझते हैं; जिनका सारा जीवन सत्य पर परदा डालने और चिकनी-चुपड़ी आते बनाने में कट जाता है; जे मन में छुरी छुपा कर भी मुंह से मिसरी के उल्लेख करते हैं। यहां तो हृदय आधने की जाति निर्मल था। जे मन में था, वही मुख पर; याहे किसी को भूरा लगे, या लाला। छसी स्वच्छंदता के कारण कुछ भार गवर्न-मेन्ट को उन पर अनुचित सहेद हुआ। यहां तक कि आभिर वही सहेद स्वराज-दल पर कासे कानून के रूप में वज्र बन कर गिरा। अभी तक सहेद के गाल दूटे नहीं हैं। मि० दास शांति की भूति थे। यह सहेद सभसे कठोर आघात था, जे उन पर किया न सकता था। यह आघात उनकी आत्मा पर था। छस सहेद को मिटाने के लिये मि० दास को बारबार अपनी सद्भाव देने पड़ी, और आभिर उनकी दूरीदूरवादी चकृता ने किसी अंश तक सहेद को हटाया, हालांकि उस अवसर पर भी जिन्होंने साक साक कह दिया कि पशुगल का प्रयोग यदि प्रज की ओर से निंदा है, तो सरकार की ओर से यह और भी आपत्तिजनक है। कानून बंदी है, जिसे समाज अपने सुभ और कल्याण के लिये आवश्यक समझता हो। जे कानून समाज में अशांति और विद्रव पैदा करे, वह कानून नहीं। आश्चर्य तो यही है कि जैसे आत्मवादी पुरुष के विषय में जैसा सहेद क्यों कर हुआ ! असल में यह केवल ओके जलाना या स्वसंजयदल को परास्त करने का, उसकी शक्ति के हरने का। मि० दास जडवादी न थे। वह विश्व और लला की कल्पना भी न कर सकते थे। सेवा और भक्ति से ही उनकी आत्मा को शांति मिलती थी। जहां त्याग और समर्पण

के भाव राज्य करते हों, वहां हत्या और पडयंत्र के लिये स्थान कहां ? उन्हे तो प्रत्येक ऐतिहासिक घटना में ध्विरीय प्रेरणा छिपी हुई मालूम होती थी। भारत के इतिहास में भी वह ध्विरीय प्रेरणा का स्वरूप देખते थे। आर्यों का आगमन और अनार्य जातियों से उनका मेलजोल, बौद्ध-धर्म का प्रचार, वैदिक धर्म का पुनरुद्धार, मुसलमानों का आक्रमण, अंग्रेजों का प्रसार, ये सारी घटनायें, एक उसी प्रेरणा की शृंखला की कड़ियां थीं; और वह लक्ष्य क्या था ? वह था भारतवर्ष के संयुक्त और संगठित कर के राष्ट्रों के दरबार में उचित स्थान पर बिहाना; भारत के आध्यात्मिक प्रकाश से संसार को आलोकित करना; उन आदशों की सृष्टि करना, जिनका अनुसरण करने से संसार में शांति और प्रेम का साम्राज्य हो सकता है। जिसके विचार ऐसे उन्नत और परिष्कृत हों, उस पर ऐसे सारहीन सदेह करना घोर अन्याय है।

मि० दास हिंदू-मुस्लिम ऐकता के परम लक्ष्य थे। शायद सारे देश में महात्मा गांधी के सिवा ऐकता का महत्त्व किसी ने धितना न समझा था, जितना मि० दास ने। इस विषय में प्रायः हिंदू-नेताओं का आपसे मतभेद था। जब मि० दास ने अंगाल में मुसलमानों से वह समझौता कर लिया, जिसमें मुसलमानों को उनकी संख्या से अधिक स्वत्व दिये गये, तो हिंदू समाज में जड़ी पलपली मची। लोगों ने मि० दास पर लांछित लांछित के आरोप किये; लेकिन मि० दास अंत तक उस समझौते पर डटे रहे।

वह ऐकता का महत्त्व समझते थे, और थोड़ी-सी हानि उठा कर भी उसकी जड़ मजबूत करना चाहते थे।

यों तो अंगाल की भूमि महान् आत्माओं को जन्म देने में अद्भुत उर्वर है; लेकिन जे सार्वदेशिक ज्ञान मि० दास ने प्राप्त की, वह कदाचित् पहले और किसी ने नहीं थी। और, वह केवल ७-८ वर्षों की कमाई थी ! इसका कारण उनकी वह विनय और सेवाशीलता थी, जे दूसरों को आपका दास बना लेता थी। अंगाल में तो आप देवता ही समझे जाते थे। आपमें वे सारे गुण थे, जे जनता देवता में देखना चाहती है। आप अद्भुत ही सहृदय थे, परसे सिर के दीन-वत्सल। दानशीलता तो आपमें दुर्गुण की सीमा तक पहुँची हुई थी। आप अपने सिद्धांतों पर अटल, जे ही मिलनसार, हंसमुख और सरलहृदय पुरुष थे। अंग्रेजों में ऐसा छोटे-से-छोटा कार्य भी न था, जिससे आपका परियय न हो। कभी की मिला उन्हे कभी न सताती थी, और जमा करना तो उन्हे न सीमा ही न था। आप जे सादसी थे,

કઠિનાદ્યેમાં મેં આપકી હિંમત ઔર બી ચમક ઊઠતી થી. ઉદાર આપ ઇતને થે કિ આપકે દાર સે કોઈ નિરાશ ન લૌટતા થા. ઉનકે ગુપ્ત દાનોં કી સૂચિ બહુત લંબી હૈ. ઉન પર જનતા કી નિગાહ કદાચિત્ કબી ન પડેગી. આપકે જીવન મેં કઈ બાર એસે મૌકે આયે કિ આપકે પાસ ઉસ વક્ત જો કુછ થા, વહ સખ આપને દાન કર દિયા. પર આપ ન તો દખ કર દેતે થે, નતો દે કર કે એહસાન જતાતે થે. જો કુછ દેતે થે, બડી ખુશી સે; ઔર દે કર ફિર જૂલે સે બી ઉસકી ચચાં ન કરતે થે. આપમેં વહ આકર્ષણ-શક્તિ થી, જો મિલતે હી દૂસરોં પર અપના અસર ડાલતી થી. આપકી સુરુચિ, સુબુદ્ધિ, રસિકતા ઔર વિનોદ-પ્રિયતા, અખંડ ઉત્સાહ આદિ સબી એસે ગુણ થે, જિનસે આપ દૂસરોં કે દિલ મેં ધર કર લેતે થે. આપમેં બાલકોં કી-સી સરલતા થી, દિખાવે ઔર ઠાટ સે આપકો ધૂણા થી. એક લેખક કે શબ્દોં મેં—ઉનમેં ઋષિયોં કી સ્ફુર્મ દષ્ટિ, કવિ કો કલ્પના, રાજનીતિજ્ઞ કો દૂરદર્શિતા ઔર એક સિદ્ધ-હસ્ત નેતા કી ગંભીર, સુદૃઢ ઔર નિશ્ચિત શક્તિ થી.

જખ આપ જુહૂ મેં ઠહરે હુયે થે, તખ એક મહાશય ખદર કા એક થૈલા લાયે, ઔર આપકો દિખાયા. આપને લપક કર થૈલા ઉનકે હાથ સે ધીન લિયા, ઔર ઇતના ઉછલે-ફૂદે માનો કોઇ 'પડી હુઈ નિધિ' હાથ આ ગઈ.

સન્ ૧૯૦૨ મેં જખ મહાત્મા ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકા કે સત્યાગ્રહિયોં કે લિયે ચંદા માંગને કલકત્તે ગયે થે, તખ મિં દાસ કે પાસ બેંક મેં કુલ ૧૬૦૦) થે. આપકી વકાલત ઉસ વક્ત બહુત અચ્છી ન થી, ઔર આર્થિક દશા બી ચિંતામય હો રહી થી. પર આપને વહ સખ રૂપયા મહાત્માજી કો ભેંટ કર દિયા. આપકી વાર્ષિક આમદની ત્રીન લાખ કે લગભગ થી, લેકિન આપને ઉસકો અણુમાત્ર બી પરવા ન કી. યહ દરિયાદિલી થી, જિસને આપકો ઇતના પ્રભાવશાલી બના દિયા થા. એક બાર એક મહાશય કો, જિનસે ઉનકી વિશેષ મિત્રતા ન થી, વિના લિખા-પઠી કિયે ૨૮૦૦૦) દે દિયે. ઉન મહાશયને ચકિત હો કર પૂછા—'આપકો મુઝ પર ઇતના વિશ્વાસ કયોં કર હુઆ?' આપને કહા—'વિશ્વાસ કી બાત તો તખ હોતી, જખ મેં કિસી દૂસરે કો દેતા. મુઝે તો એસા માલૂમ હો રહા હૈ કિ મેં અપને હી કો દે રહા હૂં.' અગ્રેજ કે ઉંચે વિદ્વાન હોને પર બી આપકો જીવન ભારતીય થા. આપ અપને કુટુંબ કે સાથ મિલ કર પ્રેમ સે રહતે થે. આપ જો કુછ પૈદા કરતે થે, ઉસમેં ઘર-ભર કા હિસ્સા થા. યહ નહીં કિ અપને બાલ-બચ્ચોં કે ભરણુ-પોષણ કી ધૂન મેં આપ અપને સંબંધિયોં કો જૂલ જાયં. આપકો સંગીત ઔર કવિતા સે પ્રેમ થા. સ્વયં બી બડી મનોહર બાવ-

पूष्य कविता करते थे. आपकी रचनाओं में 'सागरसंगीत' बहुत सुंदर है. उसमें दर्शन नहीं, उपदेश नहीं, केवल भक्ति है, एक भक्तिविश्वल आत्मा के उद्गार हैं, और एक सौंदर्योपासक के पवित्र मनोभाव हैं. क्या उनके ये शब्द हम भूल जायेंगे?

"मैंने अपने प्यारे देश को जयपन में, जवानी में, जूझाये में, संपत्ति में, विपत्ति में, सदैव और सभी दशाओं में प्यार किया है. मैंने अपने लक्ष्य और अपनी आत्मा में उसकी मूर्ति को अंकित कर लिया है, और अल्प अंतसमय निकट आने पर वह बिह्व और भी उज्ज्वल और प्रकाशमय हो गया है."

("भाधुरी" भां लेखक:-श्री. प्रेमचंद७)

१२-श्रीमती कुन्तीदेवी

किसी महापुरुष का कथन है कि, संसार में सन्जनों के अतिरिक्त उनके पद-चिह्नानुगामियों के लिये उच्चतम शिक्षाप्रद होते हैं. महानुभावों के जवनचरित्रों का पढ़ कर लाभों मनुष्यों ने कंजूसी को छोड़ कर उदारता का पाठ पढ़ा है. परोपकारियों के जवनचरित्रों का पढ़ कर लाभों परोपकारी सुधर गये हैं, असा धृतिदास द्वारा प्रकट हो रहा है. महात्मा गौतम बुद्ध के अतिरिक्त लाभों ने मांसाहार को त्याग जवरक्षा का पाठ पढ़ा है, जो धर्म का एक अंग है और जिसका वेद और मनु जगवान ने "अहिंसा परमोधर्मः" कह कर जले प्रकार उल्लेख किया है. आदिकवि वाल्मीकि का अतिरिक्त धर्म आत का द्योतक है कि, सत्संग द्वारा पतित से पतित मनुष्य भी उच्च्यासन पर उठे हो, अमरत्व को प्राप्त होता है. प्रातरभरणीय जगवान रामचंद्र का जवन दयालुता, आतृवात्सल्य, सदाचार और करुणा आदि आदि अनेक गुणों का सिद्धान्तवाला है. उनके उज्ज्वल चरित्रों का पढ़ कर लाभों के जवनों में जडा लारी परिवर्तन हो गया और जल्प तक संसार में जैसे-जैसे महानुभावों के अतिरिक्त विद्यमान रहेंगे; तब तक उनके द्वारा संसार का धर्म प्रकार उपकार होता ही रहेगा !

आज "बौद्ध" की पाठिकाओं तथा पाठकों के संमुख, हम करुणा की साक्षात् मूर्ति, अहिंसाओं में आदर्श, सदाचारमूर्ति, धर्म का प्रचार करनेवाली, त्यागमूर्ति श्रीमती कुन्तीदेवी का जवन-वृत्तांत रचना चाहते हैं. हमें आशा है कि, पाठिकाओं को इससे शिक्षा मिलेगी. श्रीमती कुन्तीदेवी की मृत्यु का अली १ वर्ष से अधिक नहीं हुआ है. उनके जन्म प्रयाग में उस उच्च कायस्थ

कुल में हुआ था, जिसमें अनेकों नर-रत्न आज भी विद्यमान हैं।

स्वर्गीया कुंतीदेवी७ पूजनीय महात्मा आनंदबिभू७ की धर्मपत्नी थीं। महात्मा आनंदबिभू७—जो कि एक आदर्श प्रह्वारी, गृहस्थी तथा वानप्रस्थी हो कर अल्प संन्यस्तश्रम में प्रवेश कर चुके हैं—के साथ रह कर देवी७ का अरित्र क्यों न आदर्श होता ? देवी७ हिंदी, संस्कृत, ओं उर्दू आदि भाषाओं की अच्छी ज्ञाता थीं। इससे अतिरिक्त गायनकला से आपका विशेष प्रेम था, और इसमें भी प्रवीण थीं। वैदिक धर्म के प्रचार के लिये आपने आर्य धर्म का समस्त साहित्य पढ़ कर सन् १८२० में परीक्षा दी थी। इस परीक्षा में, अनेकों पुरुषों की विद्यमानता में, आपका प्रथम श्रेणी में प्रथम नंबर था। श्रीमती के आर्य प्रतिनिधि सला, संयुक्त प्रान्त की ओर से पारितोषिक भी प्रदान किया गया था और कुछ आर्य महानुभावों ने आपका रजत-पदक तथा स्वर्णपदक भी प्रदान किये थे। श्रीमती७ यहाँ कातने तथा वस्त्रकला में विशेष निपुण थीं। आप गलीचा बनाना, हस्त-कारी, श्रमिकारी, कसीदा और कोशिया आदि-आदि अनेकों कार्यों में प्रवीण थीं।

वैदिक साहित्य को पढ़ कर श्रीमती७ ने आर्य प्रतिनिधि सला की अवैतनिक उपदेशिका का कार्य अपने अंतसमय तक किया। आपका स्त्री-समाज में विशेष मान था। आप स्त्रियों में उच्च शिक्षा के प्रचार में सदैव प्रयत्नवान् रहीं। आपने अपनी बुद्धिमत्ता से थोड़े ही समय में अनेकों कार्य सीप कर श्री प्रेम गदाविद्यालय, वृंदावन में एक “ महिला-वस्त्र-कला श्रेणी ” जोड़ा दी थी। अनेकों देवियों ने इससे लाभ उठाया। आपके सत्संग से अनेकों दुश्चरित्रा स्त्रियां ने सम्मरित्रता का सपक सीपा।

आप वैदिक-धर्म के प्रचारार्थ मेलों में जया करती थीं। मुझे स्मरण है कि, एक बार वृंदावन में रथयात्रा का मेला था। वहां धर्मार्थ मेमें प्रायः स्त्रियां को जलका कर उन्हें धसाध धर्म की तालीम दिया करती हैं। उस वर्ष भी जगद जगद पर धसाध धर्म का प्रचार हो रहा था। कुछ भिन्न और पादरी, लोगों को जलकाते फिरते थे। श्रीमती कुंतीदेवी७ एक मात्र महिला थीं, जिन्होंने भिन्न से अनेकों बार शास्त्रार्थ और जलस कर उनको निरुत्तर कर दिया। आपने कुछ प्रश्न किये, जिनका उत्तर भिन्न से न जन पडा और वहां से दुम हवा कर लाग गई। इस प्रकार श्रीधाम वृंदावन के मेलों पर भिन्न ने आना ही छोड दिया।

आज जय लभ मातेश्वरी कुंतीदेवी७ का स्मरण करते हैं, तो आपने अश्रुपात करने लगती हैं। आपका शरीरान्त लगलग

૩૮ વર્ષ કી અવસ્થા મેં હીં હુઆ થા.

ઇસ સમય વૈદિક ધર્મપ્રચાર મેં સ્ત્રિયોં કી કિતની કમી હે? યહ સભી બહિનોં કો વિદિત હે. આજ ગુ'ડોં કે જાલ સે જુડાને કે લિયે ઉન્હેં ઇન છિપે હથક'ડોં કો પ્રદર્શિત કરને કે લિયે સ્ત્રી-સમાજ મેં ઉનકી મહાન્ આવશ્યકતા થી. આપને અપને પતિ-દેવ કે સાથ સાથ હી ગૃહસ્થાશ્રમ સે વાનપ્રસ્થાશ્રમ કી દીક્ષા પૂજ્ય-પાદ સ્વામી અચ્યુતાનંદજી મહારાજ સે ગ્રહણ કી થી. યદિ દેવી-જી આજ જીવિત હોતી, તો હમ ઉન્હેં આદર્શ સંન્યાસિનીરૂપ મેં દેખ કર અપનેકો ધન્ય માનતે !

ઉપનિષદોં કી ગાથાઓં મેં ઋષિ-પતિયોં કી ચર્ચા પઢને મેં આપા કરતી હે. ઇસ ઘેર કલિકાલ મેં યદ્યપિ વૈષ્ણવ દૃશ્ય દષ્ટિગોચર નહીં હોતા, તો ભી શ્રી મહાત્મા આનંદભિક્ષુજી તથા માહેશ્વરી કુંતીદેવીજી કો દેખ કર વહી દૃશ્ય દૃશ્યમાન હોને લગતા થા. દોનોં મહાનુભાવ વૈદિક સાહિત્ય કે પંડિત થે તથા મહાત્માજી શ્રી. આનંદભિક્ષુજી અખ ભા વિદ્યમાન હૈં. આપને અપની ઉચ્ચ વેતનશાહી સર્વિસ કો લાત માર કર લગભગ ૬-૭ વર્ષ તક ગુરુકુલ ઇંદાવન કી, અવૈતનિક સહકારી મુખ્યાધિષ્ઠાતા કે રૂપ મેં, મહત્તી સેવા કી હૈ. આજકલ આપ શ્રી પ્રેમ મહાવિદ્યાલય મેં અવૈતનિક (આનરેરી) જનરલ મેનેજર કા કાર્ય કર રહે હૈં. અંસે આદર્શ પુરુષોં તથા સ્ત્રિયાં કી ઇસ સમય બડી ભારી આવશ્યકતા હૈ.

અનાથસેવા

શ્રીમતી કુંતીદેવીજી ને અનેક અનાથોં કી પરવારશ કી, કંઈયોં કો આપને નિજ-વ્યય સે અનાથાલયોં મેં ભિજવાયા ઔર કંઈ અનાથ વિધવાઓં કો વિધર્મી હોને સે બચાયા. આપ દેશ-કાલાનુસાર દાન દેને મેં ભી કમી નહીં કરતી થીં. મુઝ પર ભી શ્રીમતીજી કી વિશેષ કૃપા થી. અસહાય દશા મેં મુઝ અપ્રોધ બાલક કો ઉન્હેંને પુત્રવત્ પાલા થા. ઉનકે ઉપકાર કા પ્રતિફલ મેં ઉન્હેંં કુછ ભી ન દે સકા. હાં, ઉનકે ઉપકારી જીવન સે, ઉનકી ધાર્મિકતા સે, ઉનકે સદાચાર સે ઔર ઉનકી ઇશ્વરભક્તિ કી ભાવના સે પ્રેરિત હો કર મૈને અપના જીવન ઉસી રૂપ મેં વ્યતીત કરને કા નિર્ણય કિયા હૈ, જિસ પથ કા ઉન્હેંને મુઝે દિગ્દર્શન કરાયા થા.

ઉનમેં શક્તિ થી, ઉનમેં બલ થા, ઉનકે પાસ ઉચ્ચતમ સુખ-મય જીવન વ્યતીત કરને કા સખ સામાન ઉપસ્થિત થા. યદિ ચા-હતી, તો વહ ભી ઐશ્વર્યમય જીવન બિતા સકતી થીં; પરંતુ દેશ કી દશા ને ઉન્હેંં ઇતના વ્યથિત કિયા કિ, તમામ ઐશી-આરામ પર લાત માર, આપ વાનપ્રસ્થાશ્રમ કો ધારણ કર બાલ-બ્રહ્માચારિણી

के रूप में रहा करती थीं।

हम परमेश्वर से उनकी सहगति की प्रार्थना करते हैं तथा अपनी देश की जड़ियों से अपील करते हैं कि, वे कार्यक्षेत्र में आये, श्रीमती कुंतीदेवी७ के जीवन से शिक्षा ग्रहण करें और देश और धर्म की परिस्थिति पर विचार कर श्रीमती७ की तरह अपने जीवन को देश और धर्म की सेवा में न्योछावर कर दें !

आर्थ देवियो !

श्रीमती कुंतीदेवी७ के जीवन पर दृष्टिपात करो ! आज वैदिक-धर्म की सेवा की जड़ी आवश्यकता है। परमेश्वर जल दें कि, हमारी माताओं और जड़ियों आदर्श जीवन जना सके और देश और धर्म के लिये श्रीमती७ की तरह मरते हम तक प्रयत्नवान रहें ! (अप्रिल-१९२६ ना "आदि" भां लेखक:-पं. भारतभूषण७ अवस्थी)

१३-भगवती पार्वती का संक्षिप्त चरित्र

हम हिंदू, भगवती पार्वती को विश्वमाता का पूर्णवतार मानते हैं, और हमारा विश्वास है कि विश्व की जननी-मृति के सामने पुण्य, पातिव्रत और प्रेम का पवित्र आदर्श एवं पावन उदाहरण रहने के लिये उन्होंने दो बार छस विशाल विश्वभरा की गोद में जन्म लिया था। पहिली बार उन्होंने कनजल के अधीश्वर, परम-तेजस्वी दक्ष प्रजापति की कनिष्ठा सुता के स्वरूप में अवतार लिया था और पिता के द्वारा अपने परमाराध्य पति का कठोर अपमान करने पर, उन्होंने यज्ञकुंड में अपना पवित्र शरीर की आहुति दे दी थी। पूर्वजन्म में उनका नाम था सती और आज भी भारत की परम पवित्र पुत्रियों का संघ उनकी शुभा नाम पर अपने को सती कह कर पुकारता है। कहने का तात्पर्य यह है कि वे भारतीय सतीमंडल की प्रमुख-अधिष्ठात्री देवी हैं; वे ही हिंदुओं की आदि-माता हैं, वे ही निम्बिल ब्रह्मांड की शक्ति और संचालनकर्त्री हैं। उनके पावन चरित्र का मनन, अध्ययन और अनुकरण प्रत्येक भारतीय ललना की धृष्टिसाधना है; भारत-वसुधरा की पतिगत-प्राणा पुत्री, सुभ में, दुःख में, आनंद में, आपत्ति में, विलास में, विराग में—सदा उनकी जगन्माता की मानसिक प्रतिभा की आराधना करती हैं। आज उनकी जगन्माता पार्वती के पवित्र चरित्र को लिख कर हम अपनी लेखनी को सफल बनाते हैं। परंतु लिखने से पहिले हम उन आदि सती के श्रीचरणकमलों में भक्तिपूर्वक अभिवादन कर के उनमें श्रद्धा, प्रेम

और आनंद की सुगंधमयी सुमनांजलि समर्पण करते हैं।

भारतवर्ष के उत्तर की ओर, इस पवित्र वसुंधरा के प्रमुख प्रहारी की भांति, विश्व का सर्वोच्च एवं सर्वश्रेष्ठ पर्वत हिमालय अपने सिर पर तुषार का त्रैलोक्यवत् मुकुट धारण कर के इंडायमान है। भारतवासियों की दृष्टि में इस पर्वत का धतना अधिक महत्व है कि वे स्वर्ग से उसे ढलने के लिये प्रस्तुत नहीं होत्रे। इसका कारण यह है कि हिमालय इसकी सभ्यता का मूल केन्द्र है। हिमालय की कंदराओंमें भारत के ऋषियों ने सत्य के समुल्लवत् दर्शन प्राप्त किये थे; हिमायत्त के गिरि-गुह्वरों में विपनिषद् और शास्त्रों के मूल सिद्धांतों की विवेचना हुई थी। हिमवान् की विपत्यका में वेदों के पवित्र मंत्रों की रचना और उनका पवित्र गान हुआ था। सृष्टि के आदिकाल से उद्दीपमान सूर्य की प्रथम किरण इसी हिमालय की तुषार-धवल शोभाभयी, खोटी के सजसे पहले सुंजन करती है। हिमालय की स्वर्ण-भूमि रत्नों की निधि है; हिमालय की वनभूमि तेजोमयी औषधियां का नंदन-वन है; हिमालय भारत की पवित्र अमृतप्रवाहिनी सरिताओं की जन्म-भूमि है। प्राचीन भारत का हिमालय अक्षय कोष है। लौकिक और पारलौकिक, दोनों प्रकार की समृद्धियों का भारत की आर्यजनता ने यहीं प्राप्त किया था। इस प्रकृति की लीलाभूमि में भारत के महात्माओं ने आदिशक्ति के दर्शन किये थे; इसकी प्रत्येक कंदरा, इसकी प्रत्येक विपत्यका, इसका प्रत्येक वन-प्रांत, भारत के इस सुवर्णकाल में भारतीय सभ्यता, संस्कृति और समृद्धि के संगीत से सुपूरित हो चुका है। तब क्यों न भारतवासी अपने हिमायत्त का स्वर्ग से भी अधिक प्रेम करें? जहां उनके पूर्वजों ने अभ्युदय समाधि के असीम आनंद का प्राप्त किया था, जहां उनके पूर्वजों ने विश्वप्रेम के लिये अनवरत साधना की थी, जहां उनके पूर्वजों ने विश्व के संहारकारी रोगों की अव्यर्थ औषधियां प्राप्त की थीं और जहां के प्राकृतिक सौंदर्य के अंतराल में उन्होंने अक्षय सौंदर्य का मधुर हार्य देखा था, वहां की पुण्य पवित्र भूमि का वे क्यों न प्रेमसहित अलिवादन करें? इसी पुण्य भूमि में विश्वनाथ शंकर का कांयन कैलास है, इसी अतुल शोभाभयी भूमि में कविजन, प्रसिद्ध राजहंससुपूरित सुवर्ण-कमल शोभाित मानसरोवर है, यहीं विश्व के अंतर योगियों की विश्रामशाला है और सजसे जडा सौभाग्य-सज से जड़ी महिमा-ज्जे इस पवित्र भूमि का आज भी अक्षय कीर्तिज्योति से समाच्छादित किये हुये है, यह है कि यहीं पर जगन्माता सती ने अवतार लिया था और इसी भूमि का अपनी मधुर बाल-

लीला से मुष्परित और अपने पवित्र दाम्पत्य-जवन से पवित्र किया था ! लारत की दृष्टि में छसी बिये हिमालय तीर्थेश्वर है.

छस विस्तृत हिमायल के अधीश्वर पर्वतराज हिमालय (उनका भी नाम हिमालय था; कम से कम पुराणों में वे छसी नाम से प्रसिद्ध हैं) की पार्वतीज दूसरी संतान थीं. लगवती पार्वती की जननी का शुल नाम था भैरवका देवी. पुराणों में बिभा है कि जिस दिन लगवती पार्वती का जन्म हुआ था, उस दिन स्वतः ही हिमालय की अपूर्व शोभा हो गछ थी. हिमालय के विस्तृत प्रदेश पर असन्त छा गया था; असंख्य लताओं ने अपना शृंगार किया था; यंदन-सुगंध-वाही समीर हो कर जूभने लगा था और निर्मल-सलिला नदियों ने मधुर राग अज्ञापना प्रारंभ कर दिया था. समस्त प्रकृति जगन्माता के अवतार देने पर प्रसन्न हो रही थी. पर्वतराज का रूटिक-प्रासाद भी स्वतः ही जगमग जगमग करने लग गया था. यह सख क्यों न होता ? ऋद्धिसिद्धि एवं निधि जिसकी यरलु-सेविका एवं परिचारिका हो, उसके अवतार देने पर क्यों न विश्व उत्फुल्ल और उल्लवल हो उठे ? देवताओं ने स्तुतिसहित आकाशमंडल से पुष्पवृष्टि की थी और हिमायलनिवासी तपस्वि-जनों ने जगन्माता के अवतार धारण करने पर मधुर स्वर में वेदस्तुति गाछ थी. किन्नरियों और यक्षकन्याओं के मधुर-मृदुल संगीत से हिमायल मुष्परित हो गया था, अल्लाओं के जय जय-नाद कन्दराओं में प्रतिध्वनित होने लगे थे. यह सख अमत्कार होच कर स्वयं पर्वतराज और उनकी मदिषी आश्चर्य से विमुग्ध हो गछ थीं. उन्होंने जन लिया था कि किसी उल्लवल आत्मा ने उनके घर में जन्म लिया है. उन सघःजन आलिका का मुष्म-मंडल होच कर तो उनके आनंद और आश्चर्य का पारावार नहीं रहा. अदा ! कैसा सरल आलसौंदर्य था ! उस मुष्म पर जे तेज, जे लावण्य एवं जे विलास था, उसका वर्णन कौन कर सकता है, जय स्वयं जगज्जयी कवि ने दार मान ली और वेदों ने मूक लाव से प्रलाम कर लिया !

धीरे धीरे आलिका पार्वती अदने लगीं. वह आलसौंदर्य किशोरलावण्य में परिणत होने लगा. पर्वतराज ने पार्वतीज के अद्भुत जंघी शिक्षा दिलाने का प्रणय किया; परंतु वह तो सख निमित्तमात्र था; जिसकी वाणी से वेद, विश्वास से प्राण्य और छच्छा से सृष्टि होती है, उसे कौन क्या शिक्षा दे सकता है ? पर लगवती के मानवलीला करनी थी; छसी बिये उन्होंने दत्तचित्त हो कर वेद-वेदांग, शास्त्र, संगीत, कला छत्यादि

समस्त प्रकार की विद्याओं में पारदर्शिता प्राप्त कर ली। उनकी दृष्टान्तसंबंधी जटिल समस्याओं की व्याख्या सुन कर हिमालय की कंदराओं में रहनेवाले योगी भी यमत्कृत हो जाते थे; उनके मुख से निकले हुये सत्य सुंदर सिद्धांतों का सुन कर अडे-अडे पुरंधर विद्वान भी विस्मयाविभूत हो जाते थे; उनकी वाणी का वाहन सुन कर पशुपक्षी तक विमोहित हो जाते थे और उनके द्वारा गाये हुये सरस संगीत का सुन कर कलकलमयी नदियों तक का प्रवाह रुक जाता था। योगी, तपस्वी और महात्मा उनमें जगद्धात्री का प्रकट सौंदर्य देख कर उन्हें प्रणाम कर के उनके पैरों की रज अपने जटाशोभित भस्त्रक पर लगाते थे। हिमालय के समस्त पशु-पक्षी उनसे प्यार करते थे। जग्य वे वनभूमि में वियरण करतीं, तब भृगराज सिंह से ले कर साधारण्य श्वशुक तक उनके पास निःसंकाय चल आते थे। वे भी सजको प्यार करती थीं। प्रत्येक पक्षी एवं प्रत्येक पशु उनकी असीम स्नेह-सरिता में स्नान करता था, तब लला मनुष्यों की तो जात ही क्या है ? भृगाधिप सिंह उनके दूर वनप्रदेश में निकल जाने पर, उन्हें अपनी पीठ पर बैठा कर अनेक प्यार उनके प्रासाद तक पहुँचा जाता था। उनकी धंस विलक्षण शक्ति का देख कर हिमालय और मैनाका दोनों यमत्कृत हो जाते थे।

अपनी संतान पर किन मातापिता का स्नेह नहीं होता है ? पर हिमालय और मैनाका पार्वती का अद्भुत ही प्यार करते थे। हिमालय तो फिर भी राजकाज में व्यस्त रहते थे; पर मैनाका की तो पार्वती आँखों की ज्योति थी। जग्य कभी वे वन और उपवनों में घूमने जातीं और उन्हें आने में देर हो जाती, तब मैनाका विकल हो जाती। पर्वतराज का भी पुत्री के दृष्टे बिना चैन नहीं पड़ता था। पार्वती का स्वभाव अज काल और सरल था; परंतु उनके स्वभाव में एक प्रकार से वैराग्य का ही अंश अधिक था और धसी लिये उनके माता-पिता का हृदय कभी-कभी अज दुःखी हो जाता था। किशोर अवस्था में प्रायः आलकों का हृदय जेल-दृढ़ ही में विशेष रमता है, पर पार्वती का हृदय सदा उपनिषद्कथित सिद्धांतों में रमता रहता था। जग्य किशोर अवस्था की समाप्ति होने लगी और उसके स्थान पर प्रपुत्र यौवन का आगमन हुआ, तब भी उस वैराग्यप्रवृत्ति में कुछ कभी नहीं दुष्ट। सरल विशाल लोचनों में प्रस्तुत कल की अरुण्य की तो विकास हुआ, परंतु उनमें भद्रमयी व्यपलता का कहीं पता भी नहीं था। उनके कान्तिमय कलेवर पर सरस अक्षत का भाग्य अलकने लगा; परंतु उसकी शोभा शान्तिमय

सुंदर तपोवन के समान ही रही. उनका भुजभंडल आलस्य के समान समुद्रकासित होने लगा और उनके अधर पर विश्वत्रेय का हास्य, उनके कपोलयुगल पर सरस शान्ति और शोभा और उनके ललाट पर समुज्ज्वल तेज का विलास नृत्य करने लगा. भूर्तिभृती साधना के समान, सञ्जव धुस्वशी के समान ज्येष्ठ प्राण्यभृती प्रण्यप्रतिमा के समान वे शोभा पाने लगीं. जहाँ साधारण्य आलिकाओं में यौवनयसंत के प्रस्फुटित होते ही शृंगार, विलास और आपत्त्य का विकास होने लगता है, वहाँ आलिका पार्वती के उस यौवन-वन में शान्ति, करुणा और आनंद की त्रिवेणी प्रवाहित होने लगी. उन्हें समस्त रंगों में गेरुआ रंग रुचिकर प्रतीत होता था और उसी रंग में रंगी कुछ साड़ी से उनका कान्तिमय कलेवर आच्छादित रहता था. उनके तेजोमय ललाट पर केसर-कुंडुम के स्थान पर पवित्र लरम का त्रिपुंड्र शोभा देता था, उनके वक्षस्थल पर लीरक हार, मोतीमाला घुंटादि के स्थान पर रुद्राक्षमाला आन्दोलित होती थी और उनके शीश-भूषण के स्थान पर वन्यकुसुमों का सरस गुच्छ विलसित होता था. उस वैराग्य वेश में लगवती पार्वती की जो अलिनव शोभा होती उसका वर्णन करना हमारे लिये संभव नहीं है. तरुण्य वैराग्यश्री की सञ्जव शोभा का वह विलास देख कर हिमाचलनिवासी समस्त ऋषिभंडल आनंद और लज्जा से विभोर हो जाता था. यद्यपि पुत्री की इस वैराग्यप्रवृत्ति को देख कर पर्वतराज और उनकी महाराणी बहुत दुःखी होतीं, परंतु पार्वती के हृदय को प्रतिवाद करने से दुःख न हो—इस कारण वे कुछ न कहते. पार्वती का सारा समय अध्ययन, मनन और चिंतन में व्यतीत होता था.

एक दिन की बात है. लज्जाशिवोभयि नारद विचरण्य करते करते हिमाचलेश्वर की औषधिप्रस्थ नामक राजधानी में आ पहुँचे. अपनी मधुर वीणा पर लगवान की पवित्र लीला का राग गाते हुये उन्होंने पर्वतराज के स्फटिक प्रासाद में प्रवेश किया. हिमाचल और उनकी राजमहिषी मैतका ने उसे आदर से उनका स्वागत किया और उन्हें अर्घ्य दे कर मणिमय आसन पर बैठाया. उसी समय पार्वतीजी ने भी उस स्थान पर पदार्पण किया और लड़ी लज्जा के साथ महर्षि नारद को प्रणाम किया; पर त्रिकाल-दर्शी नारद तो उस अलिनव वैराग्य-सौंदर्य को देख कर आश्चर्य और आनंद से विभोर हो गये. वे ससंभ्रम आसन से उतर पड़े और उन्होंने सहसा पार्वतीजी के शीररंजों में अपना जटा-जटभंडित भस्तक स्थापन कर दिया. पार्वतीजी को अज्ञात

हुआ; हिमालय और भैरव के तो आश्चर्य की सीमा ही नहीं रही। उन्होंने उठ कर कहा—“ हिमालय ! तुम वास्तव में भू के सौभाग्यशाही हो, जो तुम्हारे घर में साक्षात् जन्म-माता ने अवतार लिया है. आज मैं भी धन्य हूँ, जो मुझे इस स्वरूप के भूके दर्शन हुआ है. हिमालय ! यह निश्चय जनना कि भक्तों का शुभ विवाह त्रिलुवनपति चंद्रचूड़ लगवान शंकर के साथ होगा. पार्वती सती का अवतार हैं. ” भतना कह कर उन्होंने फिर एक बार लगवती पार्वती के शीशुओं में प्रणाम किया और हरि-गुण गाते-गाते वहाँ से अंतर्हित हो गये. हिमालय और भैरव के आनंद और उल्लास का पारावार नहीं रहा. देवर्षि के भक्त वयनों से उन्हें परम शांति प्राप्त हुई; पर लगवान शंकर के साथ उनका विवाह किस प्रकार करें, यह वे नहीं सोच सके. पार्वतीजी यौवन के मध्याह्न में पहुँच गयी थीं; शंकर की ओर से उनके साथ विवाह करने की कोश सूचना प्राप्त नहीं हुई और स्वयं वे इस लय से कि कहीं शंकर अस्वीकार कर दें तो उनका अपमान होगा. पार्वती को उनकी चरचुदासी जनाने का प्रस्ताव करते हुये वे संकुचित होते थे.

अब थोड़ी देर के लिये हमारी कथा की स्रोतस्त्रिणी दूसरी ओर को प्रवाहित होती है. दक्षकन्या सती के देहत्याग करने के उपरांत लगवान शंकर एक बार ही संसार की ओर से विमुक्त हो कर अर्ध-तपस्या में तल्लीन हो गये और उन्होंने अपने अकांतनिवास के लिये हिमालय के ही एक प्रदेश को चुना; यह एक अत्यंत रमणीय स्थल था. पास ही में निर्भलसखिला गंगा का प्रवाल कल-कल ध्वनि करता हुआ बला जल रहा था. आरो में ओर देवदार के उंचे-उंचे वृक्ष अपूर्व गंभीरता के साथ भूते हुए थे. स्वतः उत्पन्न केशर के सौरभ और कस्तूरी-भृगों की कस्तूरी की सुगंध से वह स्थल परिपूर्ण रहता था. पक्षिकुल के भक्षु संगीत से वह प्रदेश मुग्धित होता था; और वहाँ पर रातदिन चंदन-गंध-वाही समीर प्रवाहित होता था. प्रातःकाल के समय उर्वीपमान सूर्य की और सायंकाल के समय अस्तगत प्रलाकर की कोमल किरणों से वहाँ की तुषार-धवल शिखरमालाये सुवर्ण और चांदी की भूमि की भाँति समुद्रलासित होती थी. वहाँ पर अपने नंदी के पीछे पर रथ कर त्रिलोकपति शंकर आनंदमयी समाधि में तल्लीन रहने लगे. इसी प्रसंग में हम एक आत और कह देना चाहते हैं. जिस समय की आत हम कह रहे हैं, उस समय तारकासुर नाम का एक राक्षस देवताओं को भडा हुआ दे रहा था. उसने उनमें से कितनों की को भँदी कर लिया था. कितने ही उसके लय से पर्वत

की कंदराओं में छिप गये थे. जे जय रहे थे, वे उसकी आधी-नता और याकरी करते थे. वह स्वयं स्वर्ग का अधीश्वर जन पैदा था और देवताओं से अपनी सेवा कराता था. उसके अत्याचार से दुःखी हो कर देवताओं ने ज कर ब्रह्माण से प्रार्थना की. ब्रह्माण ने कहा—“देवगण ! तारकासुर ने अभ्यं तप करते भुजसे यह वरदान प्राप्त कर लिया है कि तुममेंसे कोई भी देवता उसे मार नहीं सकेगा. हां, उसको केवल एक जन मार सकता है और वह है त्रिलोचन शिव के वीर्य से उत्पन्न होनेवाला राजकुमार.”

देवताओं ने कहा—“महाराज ! शंकर तो एक बार ही संसार से विमुक्त हो रहे हैं. जय से सती ने देहत्याग किया है, तयसे उन्होंने एक बार ही संसार को परित्याग कर दिया है. दूसरी बात यह है कि शंकर एकपत्नीव्रत के परम पक्षपाती हैं. वे अज कबो विवाह करने लगे और विवाह न करने से कुमार की उत्पत्ति की भी क्या संभावना है ?”

ब्रह्मा ने कहा—“सो हीक है; पर सती ने ही पार्वती के रूप में हिमालय के धर अवतार लिया है. वे शंकर के लिये अभ्यं तप करेंगी और अंत में शंकर के साथ उनका पाणिग्रहण होगा. अज यह तुम्हारा कर्तव्य है कि तुम जैसे उपाय करो, जिससे उन दोनों का शीघ्र संजंघ हो जय. जगन्माता पार्वती का पुत्र ही तारकासुर का वध करने में समर्थ होगा—और किसी में वह शक्ति नहीं है.”

धतना कल कर ब्रह्माण अंतर्हित हो गये. देवताओं के हृदय में धीरज पैदा और वे शंकर और पार्वती के पुण्य संजंघ को शीघ्रातिशीघ्र स्थापित करने के उपाय सोचने लगे. अच्छी बात है, उन्हें उपाय सोचने दीजिये और आद्ये, हम आप अज फिर अपनी मूल कथा के स्रोत को प्रवाहित करें.

हम उपर कल यूके हैं कि देवर्षि नारद के वचनों को सुन कर हिमालय आनंद और चिंता के प्रवाह में युगपत् प्रवाहित होने लगे थे. पर जय उन्होंने सुना कि देवाधिदेव शंकर उनकी राज्य के एक प्रांत में निवास कर रहें हैं, तय तो उन्हें बहुत प्रसन्नता हुई और उनकी चिंता भी कम हुई. हिमालय जडे धर्मात्मा राज थे. अपने राज्य में रहनेवाले तपस्वियों और महात्माओं की वे सेवा करने में त्रुटि नहीं करते थे. शंकर तो सयके अधीश्वर हैं. उनके आगमन को जन कर स्वयं हिमालय अपनी परमप्रिय पुत्री सहित उनकी सेवा में उपस्थित हुये. उन्होंने उनकी प्रेम सहित स्तुति की और उन्होंने पार्वती को उनकी सेवा-शुश्रूषा में नियुक्त करने का प्रस्ताव किया. अनेक निर्णवात्मा

तपस्वी श्री के तपस्या में विघ्नस्वरूप मानते हैं। उनका विश्वास है कि श्री के पास रहने से मन में विकार उत्पन्न होता है, पर अर्धशतक योगी शंकर ने हिमालय के प्रस्ताव को सादर और सप्रेम स्वीकार किया। पार्वती उनकी सेवा-शुश्रूषा के लिये अपनी सभियों सहित वहीं रहने लगीं। शंकर की सेवा से बढ कर पार्वती को और कौनसा सुख हो सकता था ? वे उनके परमाराध्य प्रभु थे। वे उनके प्राणों के प्राण, ज्वन के संज्वन और उनकी आत्मा के आशोक थे। निर्विकार भाव से, अकाल शुद्ध प्रेम के साथ लगवती पार्वती उनकी सेवा और समाराधना करने लगीं। नित्य-प्रति वे अपने कामल दाशों से उनकी कुटी को परिष्कृत करतीं; उनके लिये गंगा के निर्मल प्रवाह से जल लातीं; पूज के लिये पुष्पयजन कर लातीं; यज्ञ के लिये समिधाये आनयन करतीं; उनके भोजन के लिये वे गाय के दूध का और सुंदर मधुर फलमूले का प्रबंध रखतीं—कहने का तात्पर्य यह है कि वे भूर्तिभती सेवा की भांति अपने महेश्वर की सेवा करतीं। यद्यपि उनकी अनेक सभियां उनके साथ थीं, मगर वे उन्हें इस अनुरागमयी सेवा में भाग नहीं लेने देती थीं। लगवान् यद्रथूडामणि शंकर उनकी सेवा से सदा संतुष्ट रहते और एक दिन उन्होंने उनकी शुश्रूषा से परम प्रसन्न हो कर उन्हें वर दिया—“पार्वति ! तुम्हें जैसा गुणवान् वर प्राप्त होगा, जे तुम्हारे अतिरिक्त विश्व की अन्य किसी सुंदरी की चिंता नहीं करेगा।” इस वरदान की आत सुन कर पार्वती का हृदय आनंद से उत्फुल्ल हो गया और उन्होंने मन ही मन कहा—‘देव ! यह तुम्हारी दासी तो तुम्हें ही पतिरूप में प्राप्त कर के प्रसन्न होगी। तुम्ही मेरे हृदयेश्वर हो।’ इसी प्रकार दिन व्यतीत होने लगे, पर शंकर के हृदय में किसी प्रकार का विकार नहीं उत्पन्न हुआ और उन्होंने पार्वती के साथ विवाह करने का कोष्ठ भ्रमिष्टा प्रकट नहीं की। यद्यपि पार्वती को इसकी चिंता नहीं थी, क्योंकि वे तो रातदिन उनकी सेवा में रहती थीं, जिनकी प्रतिभा उनके हृदयासन पर आसीन थी। लौकिक दृष्टि से लक्ष्मी ही उनका विवाह न हुआ हो, पर वे तो उनका अपना पूज्य पति बना चुकी थीं। रही भोगवासना की आत; सो पार्वती की प्रवृत्ति ही वैराग्यमयी थी, वे तो शिव को निर्विकार भाव से प्रेम करती थीं। पर देवताओं की चिंता तो बढ गध। उन्होंने सोचा था कि लगवती पार्वती और लगवान् शंकर के रातदिन साथ रहने से उन दोनों में अपूर्व स्नेह उत्पन्न हो जायगा और वे दोनों विवाहबंधन में बंध जायेंगे। पर उन्होंने देखा कि पार्वती की उस अनुरागमयी सेवा ने शंकर के हृदय में

तो किसी भी प्रकार की वासना को उत्पन्न नहीं कर पाया। तब तो वे बहुत चिंतित हुए। उनकी बुद्धि तो स्वार्थ से परिभ्रष्टी हो रही थी। वे यह क्या समझ सकते थे कि विशुद्ध प्रेम में वासना का स्थान कहाँ! धर्म में सहैह नहीं कि, नरनारी विवाह-पधन में आलस हो जाने पर परस्पर भोग-वासना में ही प्रवृत्त होते हैं। पर वह गौण वस्तु है, प्रमुख तो प्रेम है। वास्तव में इस प्रेम-वासना का रहस्य है सृष्टिकर्म की रक्षा करना और धर्म लिये जो आदर्श प्रेम के उपासक हैं, वे केवल धर्म ही के लिये भोगवासना में प्रवृत्त होते हैं। अस्तु; देवताओं ने अथ और उपाय सोचा।

एक दिन देवताओं की गरी लारी सभा हुई और इसमें यह प्रस्ताव हुआ कि भगवान् शंकर के हृदय में विकार उत्पन्न करने का लार कामदेव को सौंपा जाय। एक बार तो इस प्रस्ताव को सुन कर कामदेव कांप उठा। क्योंकि वह जानता था कि शंकर के हृदय में विकार उत्पन्न करना असंभव-प्रायः है और इसका परिणाम बहुत अनिष्टकर होगा; पर जब देवताओं ने बहुत कुछ कहा सुना, तब कामदेव ने कहा—“अच्छी बात है। आप सत्यकी आज्ञा शिरोधार्य है। मैं जानता हूँ कि इस कार्य में मुझे प्राणों की आहुति देनी होगी, पर यदि आपके मेरे प्राणोत्सर्ग से आप सत्यकी रक्षा होती है, तो वह मुझे सानंद स्वीकार है।” देवताओं ने कामदेव के धन जयनों को सुन कर उसे उच्च स्वर से इसका जयघोष किया। कामदेव शक्ति हृदय से अथंग योगी शंकर के हृदय में विकार उत्पन्न करने के लिये इसी स्थान की ओर चला, जहाँ शंकर रहते थे।

कामदेव ने अपने सभा असंत को बुला कर कहा कि, समस्त हिमालय को तुम आज नंदनवन बना दो। फिर क्या था; एक बार ही क्षणों में सरस सौंदर्ययुक्त सुमनलार से लय गंध और गंधे उल्लास और प्रेम से उन्होंने अपने आश्रयस्थों को आलिंगन करना प्रारंभ कर दिया। केसर, कस्तूरी और चंदन की सुगंध से सनी हुई वायु चलने लगी। सारा हिमालय आनंद का निवास-स्थल बना गया। ऋषियों के आसन डोल उठे। तपस्वियों की समाधि टूट गई। महात्माओं के मन विकारमय हो उठे। काकिल का रसभरा स्वर सुनते ही गे-गे साधकों का मन विकल हो उठा। एक प्रकार की रति-कांतिशी उत्पन्न हो गई। पशु-पक्षी सब रतिकेलि करने लगे। पत्ते से मद की धारा चलने लगी। पर धर्मना सब कुछ होते हुए भी, समस्त हिमालय के उद्वेलित हो जाने पर भी अथंग योगी शंकर की समाधि लंग न हुई। वे अपने

आसन पर उसी भांति निर्विकार भाव से बैठे रहे. सामने के अकुल वृक्ष पर बैठे हुआ असंत-सम्पा कामदेव शिव के इस अभ्युदय समाधिभग्न स्वरूप को देख कर स्वयं भी विमुग्ध हो गये. उसी समय कूबों के आबूषणों से अपने कूल से भी सुंदर और कामल अंगों का शृंगार किये हुये, और अपने करकमलों में कूबों की भाँसाये लिये हुये लगवती पार्वती ने उस स्थल पर प्रवेश किया. कामदेव ने अपने मन में कहा—“अहा! कैसा समुज्ज्वल सौंदर्य है ! यही हीक समय है ! इसमें सन्देह नहीं कि शिव अभ्युदय योगी है, पर पार्वतीजी के इस विमल सौंदर्य के सामने आनन्द के योग की क्या शक्ति है !” धतना कह कर कामदेव ने वही से अपने अक्षय ‘संभोदनाम्न’ को शिव के हृदय पर छोड़ दिया. शिव की समाधि लंग हो गयी. उन्होंने अपने सामने पड़ी हुई लगवती पार्वती को देखा. वास्तव में उनका मन व्यथित हो गया. उसी समय भेद भातंगति से आगे बढ़ कर लगवती पार्वती ने अपने हाथों की गूँथी हुई भाँसा अपने आराध्य देव के गले में पहना दी. शिव और भी व्यथित हो उठे. भेद-भेद हास्य करते हुये, भेदमयी दृष्टि से उन्होंने लगवती पार्वती की ओर देखा. लगवती के विशाल लोचनों में भी सलज्जश्री का प्रादुर्भाव हुआ. लगवती ने आँपों नीची कर लीं और उन्होंने उनके चरणों में भस्तक रत्न दिया. उनके ललाट से जल शिव के चरणों का स्पर्श हुआ, तब दोनों ही का शरीर कंटकित और हृदय उल्लसित हो उठा. लगवती पार्वती ने फिर एक बार अपने विशाल कमल-लोचनों को उपर उठा कर लगवान् शंकर के सुंदर मुष्मत्कूल की ओर देखा. उस समय भी उनकी विशाल आँपों में रस, प्रेम और आनंद की त्रिधारा प्रवाहित हो रही थी. लगवती ने फिर नयन नीचे कर लिये.

शिव के हृदय का विकार क्षणस्थायी था. उन्होंने शीघ्र ही उस विकार का दमन कर दिया और अपने चारों ओर देखा. यद्यपि अब तक कामदेव अपनी सद्गति पर प्रसन्न हो रहा था, पर जल उसने शिव के विकार को विलुप्त होते हुये देखा और शिव को चारों ओर उस विकारोत्पत्ति के मूलकारण का अन्वेषण करने के लिये दृष्टि दौड़ाते देखा, तब तो वह लय से काँप उठा और उसी समय उस कपित-कलेवर कामदेव पर शिव की दृष्टि पड़ी. उसी समय उनके तीसरे लोचन से एक जैसी लयंकर अग्नि प्रकट हुई, जिसने क्षणभर में कामदेव को लस्म कर दिया. जगज्जगत् कालीदास ने उस समय का वर्णन करते हुये लिखा है:—

“क्रोधं प्रभो संहर संहरोति, यावत् गिरा खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्भवनेज्जन्मा, भस्मावशेषं मदनं चकार ॥”

कामदेव लम्ब हो गया और शंकर भी विलाप करती हुई रति को दापर युग में प्रसन्न के स्वरूप में कामदेव के पुनर्जित होने का वरदान दे कर वहां से अंतर्हित हो गये.

तब तो पार्वती को महादुःख हुआ. शिव के वियोग में पार्वती व्याकुल हो कर विलाप करने लगीं. उनकी सभियां जितना ही समजती थीं, उतना ही उनका दुःख और दूना होता जाता था. अंत में हिमालय और मैनाका को भी धसका समाचार मिला, वे भी आये. व्याकुल पार्वती को उन-होंने भी समझाया, पर उसका कुछ प्रभाव नहीं हुआ. अहोरेरु कहा सुना, पर पार्वती घर लौटने को राज नहीं हुई. उन-होंने कहा—“माता ! अम्भ में घर नहीं जलेंगी. जिस महाभाग को मैंने अपने हृदय के आसन पर आसीन कर लिया है, उन-हें मैं किसी न किसी लांति अवश्य प्राप्त करूंगी. माँ ! मैं तपस्या करूंगी ! धसी स्थान पर, धसी पवित्र वेदी पर, जहां वे रहते और तप करते थे, मैं उनकी स्मृति को अपनी सप्पी बना कर तप करूंगी. यदि उन-हें न पसंदी, तो मैं अवश्य प्राण दे दूंगी.”

माता मैनाका राने लगी...आर आर वे ‘उः ! मा’ अर्थात् ‘उः ! नहीं’ कहने लगीं (और नन्ही से लगवती का नाम उमा पड गया); पर पार्वती ने उन-हें सांतवना देते हुये कहा—“माँ ! तुम दुःख मत करो. मुझे आशीर्वाद दो कि मेरी साधना सफल हो.” पुत्री का ऐसा सुदृढ संकल्प देख कर माता-पिता को संमति देनी ही पड़ी. सभियों को उमा की ओर से सावधान रहने के लिये आर-आर कह कर माता-पिता घर लौट आये. उमा अम्भंड साधना में प्रवृत्त हुई. उमा की इस कठोर तपस्या को देख कर अडे-अडे साधु तपस्वियों को भी आश्चर्य हुआ. निरादार रह कर, निर्जल रह कर, शीत, वर्षा, गर्मी की चिंता न करते, निर्विकार भाव से, वे अपने हृदयेश्वर, अपने महेश्वर को प्राप्त करने के लिये धीर तप करने लगीं. यही हिंदू धर्म की आदर्श प्रेमकल्पना है. उमा ने अपनी धीर तपस्या के द्वारा यह सिद्ध कर दिया था कि, नारीजति पुरुषजति की अपेक्षा किसी क्षेत्र में हीन नहीं है. यह मानृत्व की साधना है. यही प्रेम की पुण्य तपस्या है. यही गृहस्थाश्रम का प्रवेश-तप है. उमा की यह तपस्या ही का इल था वह लावी राजकुमार, जिसने तारकासुर का वध किया था. हिंदू-धर्म ने पुत्र की उत्पत्ति को साधना का विषय माना है और यही उस साधना का समुज्ज्वल उदाहरण है. उमा की निर्विकार

अपने समाधि को देख कर देवताओं को विश्वास हो गया कि अपन अवस्थ शंकर को उमा के साथ विवाह करना पड़ेगा। दिन पर दिन जाने लगे, पर उमा की अपन समाधि नहीं देखी। कल कल करती हुई जलननी के तट पर, विमल शिलापन के उपर, वक्षस मात्र धारण किये हुये अपन समाधि-भगना उमा की उस तेजस्विनी मूर्ति को देख कर सुर और योगी सग स्तब्ध हो गये। अंत में सगों ने ओक स्वर से शंकर से प्रार्थना की कि वे उमा की अभिलाषा पूर्ण करें। शंकर का हृदय तो उमा की उस घोर तपस्या से स्वयं ही विचल हो गया था। पार्वती की ऐकनिष्ठ साधना का, उनकी प्रभर तपस्या का और उनके निःस्वार्थ प्रेम का प्रयत्न आकर्षण छतना प्रबल था कि विश्वनियंता विश्वेश्वर भी उसे अमान्य नहीं कर सके। ओक दिन स्वयं वे उनकी साधना के सुहृत्स्वरूप उन्हें उनकी अभीष्ट वर देने के लिये यल दिये। उसी दिन शंकर की रक्ष्यमयी प्रेरणा से धीरे-धीरे उमा अपनी समाधि से जगी। सगियों ने प्रसन्न-चित्त से उनकी शुश्रूषा की।

मध्याह्नकाल का समय था। गडे-गडे देवदरों की छाया में अपनी सगियों सहित उमा औड़ी हुई उपनिषद् के तत्त्वों का निरूपण कर रही थीं। उसी समय उन्होंने देखा कि दूर से ओक व्याघ्रचर्म ओढ़े हुये, गौरवर्ण का परम तेजस्वी अस्त्रचारी उनकी ओर आ रहा है। उमा ने शीघ्रता से सगियों को अर्ध के उपादान लाने की आज्ञा दी। अस्त्रचारी के आते ही उमा ने उन्हें अर्ध दिया और कंद-मूल-फल भेंट किये। अस्त्रचारी के पूछने पर उमा की सगियों ने उमा का परिचय दिया और बताया कि वे लगवान् शंकर को पतिरुप में पाने के लिये घोर तपस्या कर रही है। अस्त्रचारी ने यल सुन कर आश्चर्य प्रकट करते हुये कहा—“औ ! शिव के साथ ब्याह करने के लिये ही क्या अपने धंस कामल सुंदर देह को तप की कठोरता से कृश कर रही हो देवि !” उमा ने सलज्जलाव से मुख नीचे कर लिया। वह उनकी संभति की सूचना देनेवाला मौन था।

अस्त्रचारी ने कहा—“शिव से विवाह करने की मूर्च्छता तुम्हारे मन में समाप्त कैसे ? क्या और देवता नहीं है ? स्वर्ग के अधीश्वर, कौस्तुभर्षि के स्वामी, लगवान् विष्णु से विवाह क्यों नहीं करती ? परम पंडित ब्रह्मा, देवराज इंद्र, अक्षुष्य कोष के स्वामी कुबेर, सर्वशक्तिमान् अग्नि, प्राणस्वरूप वायु, समुद्र-स्वामी वरुण छत्यादि अनेक देवता हैं जो तुम्हारी जैसी त्रिभुवन-सुंदरी को पा कर अपने आप को धन्य मानेंगे !”

उमा ने तीव्र स्वर में कहा—“अस्त्रचारी ! तुम क्या जानो;

नारी के हृदय के मूल्य का तुम्हें क्या पता ! जिस महाभाग की प्रतिभा के मैने अपने हृदयासन पर आसीन कर लिया है, उनके अतिरिक्त मैं और किसीका नहीं चाहती। स्वर्ग की विभूति, विश्व की संपत्ति, अस्त्राओं का आधिपत्य, सभ्य में उनके यरणों की ओक रण पर वार दे सकती हूँ।” अस्त्रयारी हंसा और उसने कहा “पर इस अम्भंड प्रेम के योग्य शिव कदापि नहीं है ! उसके पास न रहने का स्थान है, न पहिनने का वस्त्र। वह उन्मत्त की भाँति स्मशान में धूमता फिरता है, सर्पों का लिपटाये रहता है, पागलों की भाँति धूँली और चिता-लस्रम लगाये फिरता है। संपत्ति के नाम पर उसके पास केवल ओक टूटे सींग का नादिया मात्र है। गुण्य तो उसमें ओक भी नहीं। वह क्या किसी सुंदरी स्त्री—और वह भी तुम्हारी जैसी त्रिभुवन में अद्वितीय सुंदरी—के प्रेम का पात्र होने योग्य है ? उन्मत्त, नग्न, जटाजूटधारी....”

उमा अम्भ न सुन सकी। उन्होंने रोप से लरे हुये तीव्र स्वर में कहा—“सुप रहो ! महापुरुषों की निंदा करनेवाला तो पापी है ही, सुननेवाला महापापी है।” अपनी सन्धियों की ओर देख कर उमा ने कहा—“घनमे कल हो कि यह छत्ती समय मेरी कुटी से बसे जयों। महेश्वर की निंदा सुनने की अपेक्षा मैं प्राणत्याग कर देना अच्छा समझती हूँ।”

धर्तना कल कर उमा ने घृणापूर्वक अस्त्रयारी की ओर से मुष्ण डेर लिया। उसी समय अस्त्रयारी ने आगे जट कर उमा का हाथ पकड़ लिया। ओ ! यह शीतल, आनंदप्रद स्पर्श कैसा ! यह पवित्र, सरस अम्भं मधुर स्पर्श कैसा ! उमा ने आम्भ उठा कर देखा—अस्त्रयारी का कहीं पता नहीं। सन्धियां मुस्करा कर दूर खड़ी न रहती हैं और स्वयं जगदाधार देवाधिदेव शिव शंकर अपने हाथ में पार्वती का हाथ लिये हुये प्रेम और आनंदलरी दृष्टि से उनकी ओर देख रहे हैं। उमा के विशाल कमललोचनों से आनंद और अनुराग का स्रोत उमड़ पड़ा। उनके कपोलों में लज्ज की अरुण शोभा और अधर पर आंतरिक उद्वास की मधुर दास्य-श्री का प्रादुर्भाव हुआ। ओक प्रकार श्रद्धा और लज्जा के आवेश में वे महेश्वर के श्री-यरणों में प्रणाम करने के लिये झुकने लगीं, पर भगवान् ने उन्हें पीय ही में रोक कर हृदय से लगा लिया। उन्होंने कहा—“देवि ! धन्य है ! तुम्हारा अम्भंड प्रेम और उसे पा कर मैं भी धन्य हुआ हूँ। यज्ञो, आन कितने ही समय से कैलास की कुटी तुम्हारे गिना उसी प्रकार सूती पड़ी है, जिस प्रकार तुम्हारे शरीर-त्याग के उपरांत से मेरा हृदय शून्य हो गया था। यज्ञो ! अम्भ फिर कैलास के अपनी यरण-रण से पवित्र करो और

मेरे हृदय के अपने पवित्र प्रेम-प्रदीप से आलोकमय बनाओ।”

लगवती पार्वती की साधना सफल हुई. जिनकी निंदा के शब्दों के सुन कर उन्होंने अपने शरीर की आहुति दे दी थी, जिनके प्रेम और पवित्र संसर्ग के प्राप्त करने के लिये वे कठोर साधना और अभ्यास तपस्या में प्रवृत्त हुई थीं, उन्होंने पा कर उन्हें कितनी प्रसन्नता हुई होगी—सो क्या बिना कर मताने की वस्तु है? उस असीम आनंद की असीम कल्पना और उससे भी अधिक सीमापारक वाणी जैसे परिव्यक्त कर सकती है? पर तो भी हिंदू-कुमारिका के उच्च आदर्श के अनुसार लगवती ने कहा—“पूज्यवर! आज मेरा जन्म सफल हो गया. मैं आपके चरणों की दासी हूँ, पर आप मेरे पिता-माता से मुझे मांग कर अपने साथ कैलास ले चलिये!” ‘तथास्तु’ कह कर शंकर अंतर्हित हो गये. कठोर साधना में सफलबूत हो कर लगवती पितृप्रासाद में लौट गयी. माता भैरव ने उन तपकृश, पर परमतेजोमयी दुहिता के हृदय से लगा लिया.

शंकर ने सप्तर्षियों के जुलाया और उनके साथ ही वसिष्ठ-पत्नी सतीशिरामणि अरुंधती के भी जुला बेज. उनके आने पर शंकर ने लगवती अरुंधती के श्रीचरणों में प्रणाम किया. यह है भारतीय पतिव्रता का गौरव! विश्व के नियंता भी उसके गौरव की रक्षा के लिये उसके चरणों में प्रक्षिपात करते हैं! सप्तर्षियों ने शंकर के प्रणाम किया. शंकर ने प्रत्युत्तर में अभिवादन कर के कहा—“सती ने हिमाचलसुता पार्वती के स्वरूप में अवतार लिया है. अब मैं फिर उन्हें अपनी गृहस्थी की अधिष्ठात्री देवी बनाना चाहता हूँ. आप लोग लगवती पार्वती के मेरे लिये मांग लाइये. लगवती अरुंधती आपके साथ हैं; इससे आपका काम सरल हो जयगा.”

यथासमय यथारिति शंकर और पार्वतीजी विवाह-बंधन में आबद्ध हो गये. विश्व के आदि-दंपति सर्वश्रेष्ठ गृहस्थाश्रम में प्रविष्ट हो गये. यथासमय लगवती के ले कर शंकर कैलास पहुँचे. जे कैलास छतने दिनों से श्रीहीन और शोभाहीन पड़ा हुआ था, वह फिर समुज्ज्वल हो उठा. लगवती ने अपने हाथों से पुष्प, वृक्ष और फलों के पादप लगाये और कैलास की धूम-श्री के फिर से सज्ज कर दिया. लगवान् के श्रीचरणों में पैर कर लगवती वेदांत और उपनिषद् की व्याख्या सुना करतीं और इसी प्रकार स्निग्ध सुरजित प्रजात, उज्ज्वल आँदनी रात में लगवती की वीणा के मधुर स्वर के और उसके साथ में जाये हुये उनके सरस राग के भृहेश्वर विभुज्य हो कर सुना करते. आदिदंपति

का वह गृहस्थाश्रम कवि-कल्पना से भी अधिक सुंदर, वेद-मंत्रों से भी अधिक पवित्र, आदिप्रजात से भी अधिक समुन्नत और प्रस्तुतित पारिजात से भी अधिक सुरक्षित था। जैसे गृहस्थाश्रम में, यथासमय, जगवती पार्वती ने एक पुत्ररत्न प्रसव किया। उस दिन जगवती ने वीर माता के आसन को अलंकृत किया और विश्व को पावन मातृत्व के पुण्य उद्गाहरण का दर्शन कराया। इस आलोक का नाम रक्खा गया 'कार्तिकेय' स्वयं भृगुश्वर ने इसे वेद-वेदांग और शस्त्रास्त्रों की शिक्षा दी; शंकर ने कितने ही सिद्ध-शस्त्र उन्हे प्रदान किये। जगवती पार्वती स्वयं ही वीरांगना थीं और उन्हेने भी उस आलोक को शिक्षित बनाने में भृगुश्वर की सहायता की। वीर माता का वीर पुत्र विश्व की रक्षा के लिये समुद्यत हुआ। देवताओं ने इसे अपनी सेना का सेनापति बनाया और देवताओं का सैन्य ले कर वह तारकासुर और उसकी सेना से संग्राम करने के लिये जाने को समुद्यत हुआ। चलते समय उसने माता पार्वती के चरणस्पर्श किये। वीर माता पार्वती ने कहा—“जन्मो पुत्र! आनंद सहित संग्रामक्षेत्र को जन्मो! विश्व की शांति, निर्दल की रक्षा एवं पुण्य के पक्षपात ही के लिये शस्त्रधारण किया जाता है। जन्मो, देवताओं की रक्षा करो! विश्व को तारकासुर के अत्याचार से जन्मो! आज ही के दिन के लिये मैंने तुम्हें प्रसव किया था; आज ही के दिन के लिये मैंने तुम्हें शिक्षा दी थी! जन्मो पुत्र! मेरे दूध की लाज रचना!”

आजकल की माताओं को धन शब्दों के रहस्य को समझना आसिये। पुत्रप्राप्ति की साधना का यही रहस्य है और यही कुमार के प्रसव करने की साधना का मूलमंत्र है। कार्तिकेय ने यही वीरतापूर्वक युद्ध किया और देवताओं के सैन्य का यही योग्यता के साथ संयावन किया। कार्तिकेय के आणु ने तारकासुर के प्राणों का अपहरण कर लिया; स्वर्ग और मर्त्य सेनापति कार्तिकेय के जयघोष से गुंज उठा। विजयी पुत्र को उद्घासलने छंद से जगन्माता पार्वती ने छंद से लगा लिया। वीरमाता के वह परम गौरव का शुभ मुहूर्त था।

जगवती पार्वती के दूसरे पुत्र का पवित्र नाम था 'श्रीगणेश'। वे परम विद्वान् थे; कहा जाता है कि महाभारत उन्हेने ही लिखा है। व्यासजी जोलते गये थे और गणेशजी लिखते गये थे। आज भी उनका धितनी प्रतिष्ठा है कि सभी सृष्टियों में उनका पूजन सत्यसे पहिले किया जाता है।

जगवती पार्वती ने एक पुत्र को वीर और दूसरे को पंडित बना कर यह सिद्ध कर दिया था कि, यदि माता सुशिक्षिता और

वीरांगना हो, तो वह अपनी धृष्टि के अनुसार अपने पुत्रों का बना सकती है। लगवती पार्वती का पावन मातृत्व धृष्टि दिये आज हिंदू जति के लिये आदर्श है और उसीकी पवित्र कथा को अनेक कवियों ने अपनी वाणी का पवित्र विषय बनाया है।

लगवती पार्वती के जन्म के साथ एक और प्रमुख घटना का संबंध है। इस घटना को विवृत किये बिना हमारी दृष्टि में उनका चरित्र अधुरा रह जायगा, इसका कारण यह है कि लगवती ने अपनी इस बीजा के द्वारा विश्व को यह बताया था कि नारी, पुरुष की जड़ द्रव्य-सामग्री के समान नहीं है। पुरुष-जति को उसके अधिकारों को पैरों तले कुचलने का अधिकार नहीं है। वह उसकी संगिनी है, कीतदासी नहीं है। साथ ही साथ, उन्होंने अपने इस पवित्र चरित्र के द्वारा विश्व की जननीजति को यह बताया है कि अपने अधिकारों की रक्षा करने के लिये उन्हें अग्र धारण करने तक का अधिकार है। शक्तिशिरोमणि महर्षिवर भार्गव ने 'दुर्गा सप्तशती तृतीय चरित्र' में इस घटना को अक्षिप्त किया है। उसीका सार हम नीचे देते हैं:—

शुंभ और निशुंभ नाम के दो बाध थे। वे निशायर थे और उन्होंने देवताओं को जडा दुःख दे रक्खा था। उन्होंने स्वर्ग को अपना निवासस्थान बना लिया था। देवता उनके लक्ष्य से कांपते थे और धंघर उधर छिपते फिरते थे। लगवती ने अपने महाबलभी स्वरूप में देवताओं की प्रार्थना के उत्तर में वयन दिया था कि, वे उनका राक्षसों से रक्षा करेंगी। देवताओं पर विपत्ति जन कर लगवती पार्वती शस्त्राओं से विभूषित हो कर आद्य और जलनवी-तट पर स्नान करने के निमित्त गधं। उसी समय शुंभ-निशुंभ का हूत सुभीव ऊपर से जा रहा था। उसने जो लगवती का वह विमल सौंदर्य देखा, तो शुंभ-निशुंभ से जा कर कहने लगा— “आपने सभस्त देवताओं को परास्त कर के उनके सभस्त अभूद्य पदार्थ ले लिये हैं। औरावत आपके आधीन है, पुष्पक आपके पास है। मदाराज ! अभी मैं गंगातट पर एक अत्यंत सुंदरी रमणी को बैठी कुछ देखा आया हूं। सब पूछिये तो वह कीर्तन आपके ही योग्य है।” शुंभ-निशुंभ ने यह सुन कर कहा— “जो, इसे सभजा-भुजा कर हमारे पास ले आओ।” सुभीव ने जा कर लगवती पार्वती से शुंभ-निशुंभ की विशाल विभूति और प्रकांड जल की जात कही और उनमें से किसीको अपना पति बनाने के लिये आमह किया। लगवती मुस्कराद्य और उन्होंने कहा— “हूत ! जो आपने भाविकों से कह देना कि यदि शक्ति हो तो हमें पकड़ ले जा कर विवाह कर ले। क्योंकि मैंने

प्रतिज्ञा की है कि:—

“यो मे जयति संग्रामे यो मे दर्पव्यपोहति ।

यो मे प्रतिबल्लो लोके स मे भर्ता भविष्यति॥”

अर्थात् जे मुझे रण में जित सकेगा, जे मेरे धस अभिमान को तोड़ सकेगा और जे मेरे समान बलवान होगा, वही मेरा पति हो सकेगा. यह मेरी अटल प्रतिज्ञा है.” सुग्रीव हंसा; उसने कहा—“भालूम होता है कि तुम्हारी धिक्छा शिर के बाल पकड़ कर धसीटे जाने की है.” लगवती पार्वती हंसी और बोली—“लाज्य में लिप्ता होगा सो होगा.” सुग्रीव ने वैसे ही ज कर कह दिया. शुल निशुल क्रोध से उन्मत्त हो उठे और उन्होंने अपने सेनापति धूमकेतु को लेज. लगवती ने धूमकेतु को छुंकारमात्र से लरम कर दिया. धसके उपरांत शुल निशुल के यंड-मुंड नामक दो प्रकांड वीर लगवती को पकड़ ले जाने के लिये आये उनको भी पार्वतीजने परमधाम का मार्ग जता दिया. फिर राक्षसों का अद्वितीय वीर मायावी रक्तबीज रणक्षेत्र में आया उसका भी लगवती ने विनाश कर दिया. फिर तो अेक अेक कर के क्रोधेन्मत्त हो कर स्वयं राक्षसराज शुल-निशुल आये; पर लगवती ने उनका भी हनन कर दिया और धस प्रकार लगवती पार्वती ने अभिलक्ष विश्व के सामने रमणी के अलंध्य अधिकारों की रक्षा की.

उपर की घटना धस जात का स्पष्ट प्रमाण है कि यदि रमणी-शक्ति को विकसित होने का समय दिया जाय, तो वह उन्ही से उन्ही उठ सकती है. लगवती पार्वती का जवन मातृत्व का आदर्श, वीरत्व का उज्ज्वल उदाहरण जेवं नारीशक्ति के अरम विकास का पुण्य प्रमाण है. लगवती का जवन धस जात का उच्च स्वर से उद्घोष करता है कि नारी पुरुष के पैरों से दक्षित की जानेवाली अपदार्थ वस्तु नहीं है. वह शक्ति की प्रतिनिधि है; मातृत्व की गौरवमयी भूर्ति है जेवं विश्व-समाज की समृद्धि की आह्विसंवाहिका है. उसका अनादर और अपमान करना आत्मघात करने के समान है.

हमारा—हम हिंदुओं का—यह विश्वास है कि यह आदि-दंपति आज भी कैलास के तुषारधवल शिखर पर निवास करते हैं और विश्व की शांति, विश्व की समृद्धि और विश्व की उन्नति के लिये सदा अम्भंड तप में प्रवृत्त रहते हैं. कुछ भी हो, धस विश्वास की जात को अेक और रज्य दानिये, पर फिर भी यह तो मानना ही पड़ेगा कि लगवती पार्वती ने जिस आदर्श पतिव्रति का परिचय दिया है, जिस पवित्र मातृत्व की साधना का समुज्ज्वल उदाहरण विश्व की जननी-जति के सामने समुपस्थित किया है

और गृहस्थाश्रम की गृहिणी के महिमाभय पद की जो पावन महिमा संस्थापित की है, वे निस्संदेह धर्म की विभूतियां हैं, समाज की अक्षय दीपमालाएं हैं और कविवाणी की पुण्य विश्राम-स्थलियां हैं। भारतीय समाज जिस दिन फिर से धंस पावन चरित्र की महनीयता और महिमा को समझ लेगा, उस दिन फिर उसके सौभाग्यगण में भंगलप्रजात का सुंदर भधुर उदय होगा। भारत की जननी-जति को तो धंस चरित्र का नित्य प्रतिमानसिक पारायण्य करना चाहिये और उन महिमाभयी देवी पार्वती की पवित्र स्मृति को अपने हृदय की कौस्तुभमणि बना लेना चाहिये। धंससे उनका अशेष कल्याण साधित होगा। वे जनेंगी कि मातृत्व का वास्तविक अर्थ क्या है? वे जनेंगी कि रमणी के गौरव की महिमा क्या है? वे जनेंगी कि स्त्रीशक्ति का तेज कितना है? और सभसे बड़ी बात जो वे धंस चरित्र से सीखेंगी वह यह है कि रमणी पुरुष की सहधर्मिणी है, सुहृद् है, सभा है। वह उसकी कीर्तदासी, विलास की सामग्री और पैरों से सतत हुंकराध जनेवाली अपेक्षार्थ अनुगामिनी नहीं है और आवश्यकता पडने पर वह अपने नैसर्गिक अधिकारों और अभूष्य पाति-प्रत की रक्षा के लिये विंश की समस्त शैतान-शक्ति के विरुद्ध निर्बाध, निःशंक भाव से दंडायमान हो सकती है। यही आत्म-निर्भरता है, यही आत्मगौरव है और यही आत्मकल्याण है! लगवती पार्वती का चरित्र-तीर्थ धंस पवित्र त्रिवेणी से प्रक्षालित होता है। भारत माता की पुत्रियो! धंसमें स्नान कर के तुम अपनी विलुप्त महिमा को प्राप्त करो!

(अप्रिल-१९२६ना “आँद”भां लेखक:-श्री. चंडी प्रसाद “हृदयेश.”)

१४-स्वामी ज्ञानदास

जन्म, काल और वंशपरिवार

जिस समय पुण्य भूमि भारत के नरेशों में परस्पर कलहाग्नि की प्रज्वाला धधक रही थी, यमन साम्राज्य का प्रायः अवसान हो रहा था, नाममात्र का मुगलवंशीय आद-शाह मुहम्मदशाह दिल्ली के सिंहासन पर विराजमान था, अंगरेजों के राज्य का सूर्योदय होता देख फ्रांसीसियों का सेना-यति कुपे धन-हें मार लगाने की चेष्टा प्राणपण्य से कर रहा था, इसी समय अर्थात् सन १७४३ ईस्वी (वि० सं० १८००) में युक्तप्रदेश के जौनपुर जिलान्तर्गत अमौव नाम के गांव में हमारे अरितनायक रामलक्ष्मण स्वामी ज्ञानदास का जन्म हुआ था। आप सरयूपारीन शांडिल्यगोत्रीय पीठी तिवारी थे। आपके वंशज तो नहीं, किन्तु परिवार के लोग उक्त ग्राम में अत्यंत विद्यमान हैं।

आद्यकाल

आपके पिता एक निर्धन ब्राह्मण थे और स्वामीजी की अत्यंत छोटी अवस्था में परलोकवासी हुए थे। आपके पालन-पोषण का भार आपकी माता पर आ पड़ा। उनके सिवा और कोई ऐसा आत्मीय नहीं था जो लक्षण-पोषण एवं शिक्षा आदि का प्रबंध करता। जन्म आप सात वर्ष के हुए थे तब एक ग्राम्य पाठशाला में पढ़ाने के लिये प्रविष्ट किये गये। परंतु छस संस्कारी बालक को पढ़ाने की क्षमता उस ग्रामीण शिक्षक में कहां? आप पढ़ते तो कुछ भी नहीं। किन्तु, अपने सहपाठी बालकों के साथ वे कर रामलीला और कृष्णलीला के खेल के बहाने परमात्मा के ध्यान में तन्मय रहते। और, यदि अकेले किसी समय रहते तो लगवद्बलकृतमय संस्कृत श्लोकों अथवा मंत्र और तुलसी के पदों को गा गा कर आत्मानंद लाभ करते थे। शिक्षक धनके छस आचरण से असंतुष्ट रहते और धनकी माता की गरीबी का भ्याव कर कुछ बोलते न थे। एक दिन धनकी माँ ने शिक्षा-लय में आ कर शिक्षक से धनके पढ़ाने के संबंध में पूछा। शिक्षक ने झुंझला कर उत्तर दिया:-“तुम्हारे लड़के का क्या पूछना है? उसकी तो वही हालत है कि ‘आपु गये अरु आनहिं बालहिं’ स्वयं तो पढ़ता नहीं, दूसरे लड़कों को भी बहकाता है। मैं तुम्हारी गरीबी देख कुछ बोलता नहीं, किन्तु यह बालक छस पाठशाला में रहने योग्य नहीं है।” माता स्कूल से लम्बे-मनोरथ हो चुप-

आप घर आध, और भोजन करते हुये आलक जाम से तिरस्कार-
भी आनी से कहने लगी कि तुम गरीब के लंडके हो कर पढ़ने
में यत्न नहीं लगाते यह केवल मेरे लाज का दोष है. तुम्हें
तो चाहिये कि श्रमपूर्वक विद्यार्जन करो और व्यर्थ की धूम
मयाने से आज आओ. माता की कर्त्तानायुक्त वाणी सुन कर
आप भंद भंद मुस्कराते हुये बोले:-“माता! अध्यापक मुझे जो
पढ़ाते हैं वह मैं सज्ज नानता हूं. जिस आत को न जानूं उसे गुरु
के समीप सीखना उचित है. हां, यदि वे मुझे उस विषय की
शिक्षा दें, जिसे मैं न जानता हों तो सहर्ष शिक्षाग्रहण के
लिये तैयार हूं.” माता इस उत्तर से इस समय चुप हो गयी.
दूसरे दिन आलक के पाठशाला जाने के उपरांत स्वयं वहां गयी.
शिक्षक से गये दिन की सज्ज आते कल सुनायीं. शिक्षक महाशय
ने क्रोधावेश में आलक जाम को अपने सन्निकट पुलाया और
बोले—“जाम! कल तूने अपनी मां से कहा है कि गुरु जो मुझे
पढ़ाते हैं, वह सज्ज हमें मालूम है? यदि यह सत्य है तो मेरे
प्रश्नों का उत्तर दे, ठीक उत्तर न देने पर हांजात्रा से तेरी कभर
तोड़ डाली जायगी और तू स्कूल से आकर निकाल दिया जायगा.”
आपने भंद स्मित हास्य से उत्तर दिया—“गुरु! पूछिये, मैं यथा-
शक्ति उत्तर देने की चेष्टा करूंगा.” इस पर शिक्षक ने गणित,
व्याकरण, काव्य, संगीत आदि महान् जटिल विषयों में जैसे
जैसे प्रश्न किये जिसका उत्तर उन्हींको देना पड़ता तो शायद
न दे सकते. मेधावी आलक ने गूढ़तम प्रश्नों का जैसा सुंदर
मनोहर उत्तर दिया कि गुरु आवाक हो गये. अत्यंत हर्ष से
उन्होंने उन्हें गले लगा लिया और प्रशंसा करते हुये उनकी माता
से बोले—“माता! तुम्हारा यह आलक गुहरी का लाल है; मुझे यह
नहीं मालूम था कि इसमें इस प्रकार हैवदत्त विद्या का जांडार लारा
है. यह तो मुझ सरीजे शिक्षकों का शिष्य नहीं परन्तु गुरुदेव है.
अज्ज इस मेधासंपन्न जामदास को पढ़ने की आवश्यकता नहीं,
यह पूर्ण विद्वान् और पंडित है.” तात्पश्चात् माता उन्हें घर ले
आध, और स्वामीजी के पढ़ने की किया यही समाप्त हुआ.

विवाह और गृहत्याग

एक ब्राह्मण ने आपके पिता से कुछ इपया ऋण लिया
था, उनकी माता उसको यहां वह इपया मांगने गयी. ब्राह्मण ने
निवेदन किया कि श्रीमती! मैं इपया तो अवश्य दे दूंगा,
किंतु, साथ ही एक विनीत प्रार्थना है कि मैं अपनी कन्या की
शादी आपके पुत्र के साथ करना चाहता हूं. मैं अपनी कन्या
और कर्ण का इपया आपके घरवालों में अर्पण करना चाहता

હું. માતા ને બ્રાહ્મણ કી પ્રાર્થના સ્વીકાર કર લી, દોનોં તરફ વિવાહ કી તૈયારિયાં હોને લગી; કિંતુ, ચરિત્રનાથક બાલક ઝામ કો યહ વૈવાહિક અંધન પસંદ નહીં હુઆ. ક્યોંકિ આપ આજન્મ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાલન કરના ચાહતે થે. ઉધર આપકે મામા વિવાહ કે પ્રબંધ મેં હતચિત્ત થે, ઉસ સમય આપને મામા કે પાસ જા કર નિવેદન કિયા કિ મેં વિધ્યવાસિની ભગવતી દેવી કા દર્શન કરના ચાહતા હું, વહાં સે લૌટને જૈસા ચાહેં વૈસા આપ કીજિયેગા. ઉનકી દહતા કા સ્મરણ કર કે મામા ને સ્વીકૃતિ દે દી ઔર દો આદમિયોં કો સાથ દે કર દર્શનાર્થ ભેજ દિયા. અમાવ સે વિધ્યાચલ દેવી કા સ્થાન ૩૦ મીલ પર ગંગા-પાર અવસ્થિત હૈ. રાસ્તે મેં 'બરજ' નામ કા એક ગાંવ પડા, જો ઠીક ગંગાજી કે કિનારે ઇસ પાર બસા હૈ. યહાં સે વિધ્યક્ષેત્ર દિખાઈ દેતા હૈ. બીચ મેં ગંગાજી કી રેત ઔર ઉનકી તરંગ-માલાઓં કે સિવા ઔર કિસી પ્રકાર કા ઓટ નહી હૈ, ઇસસે ભગવતી કા ધામ ત્રીન મીલ કે અંતર પર સ્થિત રહને પર બી સ્પષ્ટ દિખાઈ પડતા હૈ. ઇસ ગાંવ કી દશા પહલે બહુત હી હીન થી, કિંતુ જબસે સ્વામી ઝામદાસ કી ચરણરજ ઇસમેં પડી તબ સે બહુત ઉન્નત અવસ્થા મેં હૈ. ગાંવ કે બાહર એક બગીચે મેં જયનાથ ઉપાધ્યાય નામ કે એક બ્રાહ્મણ, જો ઇન્હીં કે સમ-વયસ્ક થે, રહતે થે. વે અપને ઘર કે બાહર દરવાજે પર લડકોં કે સાથ ખેલ રહે થે. ઉન્હેં દેખતે હી સ્વામીજી પ્રેમભરી દષ્ટિ સે ઇસ તરફ દેખને લગે, માનોં વે ઉનકે ચિરપારાયત હૈં. ઉધર જયનાથ કી બી વહી દશા હુઇ. સ્વામીજી જયનાથજી કી ઓર બઢે ઔર ખેલે "મિત્રવર! બહુત દિનોં સે તુમસે મિલને કી લગન લગી થી, પરમાત્મા કી અપાર દયા સે વહ આજ પૂરી હુઇ." ઇસંક બાદ દોનોં મિત્રો ને બડી પ્રસન્નતા સે પ્રેમાલિંગન કિયા. યહ અદ્ભુત વ્યાપાર દેખ કર સ્વામીજી કે દોનોં સાથી ચકિત ઔર સ્તંભિત હો ગયે. કુછ દેર બાદ સ્વામીજી ને અપને સાથીયોં સે કહા:-"ભાઇયો! આપ લોગ ઘર લૌટ જાઇયે, અબ મેં કહીં ન જાઉંગા. ઇસી અપને અનન્ય મિત્ર કે સાથ ચાવજીવન રહુંગા, ક્યોંકિ જિસે મેં ખોજતા થા, વહ મિલ ગયા.' ઉન દોનોં ને લૌટને કે લિયે બહુત અનુનય-વિનય, લેલ, ભર્ત્સના, આદિ દિખલાયા; કિંતુ આપ અપને નિશ્ચય પર અચલ રહે, લૌટને કા નામ તક ન લિયા. ઘર જા કર ઉન્હોંને ઇનકી માતા ઔર મામા સે યથાતથ્ય બાતેં કહ સુનાઈ. માતાજી યહ બાત સુન કર અધીર હો ઉડી. ઉન્હોંને અપને ભાઇ કો ખુલાને કે લિયે ભેજ, પરંતુ વે બી દહપ્રતિજ્ઞ બાલક ઝામ કો અપની પ્રતિજ્ઞા સે વિચલિત ન કર સકે. ઇનકી માતા ને ફિર ખુલાને પર જોર

नहीं दिया, क्योंकि वे अच्छी तरह से अपने पुत्र की प्रकृति को जानती थीं। जयनाथ के पिता अपने पुत्र और जामदास में इस आध्यात्मिक प्रेम को देख प्रसन्न हुए। अपने पुत्र के साथ धनके रहने का प्रबंध कर दिया।

उधर जिस कन्या के साथ धनके विवाह की बात स्थिर हो चुकी थी, उसका हाल सुनिये, जामदास के पण्डित जीने पर कन्या के पिता ने उसके विवाह का दूसरा प्रबंध करना निश्चय किया। परंतु उस लड़की ने शादी करने से मन्कार किया। उसने स्पष्ट शब्दों में पिता से कहा कि हिंदू लक्ष्मी का जन्म, मन से ही सही, किसीके साथ संबंध हो गया तब वह उसे छोड़ कर दूसरे के साथ कभी शादी नहीं कर सकती। इस लिये पिताजी! मैं संपूर्ण जीवन कुमारी अवस्था में ही व्यतीत करूंगी।

लोगों ने बहुत समझाया कि ऐसा तो हुआ ही करता है, इसमें कुछ धर्मविरोध नहीं; किंतु, वह पतिव्रत की नवव्रत भूति आनन्दमय प्रकृति ही रही।

स्वामी जामदास को पण्डित में रहते जन्म कुछ दिन पीत गये तब एक दिन गांववालों को बुला कर उन्होंने कहा कि आप लोग मेरे लिये गंगातट पर एक कंदरा बना दीजिये, मैं इसमें अकांत चित्त से भगवत्स्मरण करूंगा। आपकी शिष्टता, प्रतिभा और भगवद्भक्ति के उन्मेष का सिक्का गांववालों पर पूरी तरह से जम गया था। सब ने मिल कर कंदरा तैयार कर दी। इसमें प्रवेश करते समय स्वामीजी ने कहा—“मैं छत्तीस दिन अनशन व्रत करूंगा, इस पीय कोष भी मेरे पास न आवे, आधसवे रोज मुझे शुद्ध से निकालना और आपनी धनानुसार कुछ भोजन देना, जिससे मैं न्यून लाल हो जाय।” इसके बाद आप समाधिस्थ हुए। गांववालों ने दिनरात शुद्ध की रक्षा का प्रबंध रक्खा और द्वादश आधसवे दिन आपको बाहर निकाला। इस समय आपके शरीर से कान्ति निम्बर पड़ी थी, किंतु भांस झपसा गया था। आपके साथ एक कागज भी शुद्ध से निकला था, जिसके संबंध में स्वामी जामदास ने कहा कि वह आत्मा-पुत्र रामायण की रचना करने के लिये पुण्यतोया भगवन्मयी जागीर थी ने मुझे दिया है। इस तपश्चर्या के बाद आपकी ज्वालि लौ और दूर दूर से जनता आपके सद्गुणों के सुनने के लिये आने लगी। आप के पांडित्यपूर्ण उपदेशों के भव्य कर शिष्यमंडली बढ़ने लगी।

सं. १८२७ विक्रमीय के अंत में आप की विन्यासेत्र में भगवती के दर्शनार्थ गये और वहीं पर श्रीगंगाजी की आत्मा

शिराधार्य कर "रामार्णव" नाम का श्रीरामचरित्र संबंधी ग्रंथ बनाना प्रारंभ कर दिया। ध्यान रहे कि इस समय ग्रंथकार की अवस्था केवल १८ वर्ष की थी। ग्रंथारंभ में आपने लिखा है:-
संवत् करि विधु वसु भलि मांही, भधु सित सोम राम जनु जही।

विध क्षेत्र सुरसरि के तीरा, करौ कथा बनन बन बीरा।

विध्यायल में कुछ दिन रह कर आप भिर्गपुर में नार-घाट के पास येतगंज महल्ल में एक मंदिर की स्थापना कर वहां रहने लगे; और वहीं पर रामार्णव ग्रंथ की रचना आपने पूर्ण की। जिस समय आप भिर्गपुर में रहते थे उस समय आपकी लावी स्त्री दर्शनार्थ आई। आपने उन्हें अपना विवाह करने के लिये बहुत समझाया, किंतु उस पतिप्राणा-रमणी ने इस प्रस्ताव को अस्वीकृत करते हुये निवेदन किया कि भगवन्! जग्य आप आशुवन अक्षय्य अहण्य कर परमात्मा की उपासना करने का दृढ संकल्प कर चुके हैं तब क्या मैं आपकी अनुचरी रह कर इस व्रत का अनुसरण नहीं कर सकती? अतएव आप विरुद्ध अनुरोध से मेरे हृदय को विद्ध न कीजिये। मेरी यह ओकमात्र कामना है कि मैं आपकी सेवा कर अपना शुवन सकल करूं। मेरे शरीर से आपकी तपश्चर्या में किसी प्रकार की विघ्न-आधा न पड़ेगी। स्त्री की प्रार्थना आपने स्वीकार कर ली।

भांडारान्य-पदार्पण

भिर्गपुर से दक्षिण-पश्चिम दिशा में २५-२६ मील पर भांडा नाम की एक छोटी सी रियासत है। राजधानी का नाम भी भांडा है। यहां के कतिपय राज आशुलक्ष, साधुसेवक और विद्याव्यसनी हो गये हैं। तत्कालीन राज सादय उपर्युक्त गुणों से विभूषित थे। विद्वानों का संमान करना आपका व्यसन हो गया था। असे साधुसेवी नृपति को एक मानसिक पीडा का शिकार बनना पडा, क्यों कि यह तो इस संसार-नाट्य-मंदिर का सत्य के लिये अनिवार्य विषय है।

यह पीडा एक त्रेत के ३५ में आविर्भूत हो कर महाराज के सत्य कामों में आधा पड़वाया करती थी। एक बार एक राज-महल जनवाते समय महाराज को जड़ी कठिनाईयों का सामना करना पडा। जग्य जग्य महल जन कर तैयार होता, तब तब त्रेत द्वारा गिरा दिया जाता। कर्ष बार लग्नमनोरथ हो। सहचरों की अनुमति से श्रीमान राज सादय तत्कालीन प्रसिद्ध साधु कूल-भारती के शरणापन्न हुये, जे जल से पश्चिम करीय हो मील पर जहांगीराबाद में रहते थे। महात्मा कूलभारती नृपति के प्रेमानुरोध से भांडा गये तो जश्न, किंतु कार्य में अपनी सह-

लता का विश्वास न कर हमारे यरित्रनायक की शरणा में राज साहब का जाने का अनुरोध किया. अस्तु. राज साहब स्वामी आभदास की शरणा में भिर्जापुर आये. महात्माओं का हृदय कामल होता ही है. भांडानरेश की विनीत विनति पर आप प्रसन्न हो भांडा रियासत में पधारे. जिस दिन आप पहुँचे, उसी रात को वह प्रेत कृत्रिम वेश बना कर स्वामीजी की सेवा में उपस्थित हुआ, और बोला—“महाराज! आपके आभमन से अथ मेरी आधा राज—महल पर बस न सकेगी, परंतु जिस प्रकार राज आपके शरणापन्न हो अपनी रक्षा चाहता है, उसी प्रकार मैं भी आपके शरणा में गताभिमान हो उपस्थित हूँ. मेरी विनति पर भी कृपा कर ध्यान दीजिये. स्वामीजी ने पूछा कि तुम्हारी छच्छा क्या है? तब उसने शिष्टता और नम्रतापूर्वक निवेदन किया कि राज से मेरा पूर्ण वैमनस्य उसके पूर्वजन्म से है; इसीसे मैं उसका जवन नहीं बनने देता हूँ; किंतु जब आपकी शरणा यहां आ गया है, तब सारा भक्त तो बनवा दीजिये, केवल तोरणाद्वार पर जरेठा न रक्खा जाय. वह बिना बना छोड़ दिया जाय. स्वामीजी ने इस प्रार्थना को स्वीकृत कर लिया. प्रातःकाल राज साहब का बुला कर स्वामीजी ने कहा कि आप महल बनवाइये, किंतु सदर द्राष्टक बिना जरेठा रक्के अधूरा छोड़ दीजिये. वह नहीं बन सकेगा. राज ने सक्षर्प आशा स्वीकृत कर महल बनवाया. वह राजजवन अथ तक तैयार है; सर्वसाधारण जन कर इसे देख सकते हैं कि इस आलीशान भमारत का तोरणाद्वार अधूरा ही प्रेत के हाँउ का प्रजल प्रमाणस्वरूप पडा है. इस उपकार से महाराज साहब आप पर जड़ी श्रद्धा रखने लगे. बहुत अनुनय विनय के साथ आपको रहने के लिये एक सुंदर मंदिर बनवा दिया. आपके रहने का हर तरह से सुपास कर दिया. आप वहां रहने लगे, और आपकी पत्नी भिर्जापुर की गद्दी की श्रीवृद्धि करने लगीं.

आपके पाद दोनों गदियों पर क्रमशः कौन कौन सज्जन महंत हुये उनकी नामावली—

भिर्जापुर
स्वामीजी की धर्म पत्नी
स्वामी रतीराम
” श्रीराम
” गोपालदास
” सरयूदास
” पं० काशीनाथ
(वर्तमान)

भांडा
स्वामी आभदास
पं० जयनाथजी
” हरिदासजी
” रामकलजी
” रामसेवकजी
” रामकिशोरजी
(वर्तमान)

सं० १७८८ विक्रमाब्द में स्वाभीष्ट स्वर्गगामी हुये थे, उस समय उनकी अवस्था ४५ वर्ष की थी. ज्ञानरव है कि निम्नांकित पद्य आप ही की रचना है.

“हस असु सत अरु वेद, वेद संवत गुरु वासर;
पौष शुक्ल तिथि रंघ्र, भकर कर उदित ह्वाकर.
तबि शरीर शुभ भंग, नीर भहं गुरु पद किंकर;
गो पद धव तरि गयो, पुरत लवसिंधु लयंकर.
उर राभि श्याम भूति सखिर, यदि विमान आधी उमिरि;
होई गयो जाम अलिराम पद, जाम राम रामहिं सुमिरि.”

अंथ और कविता

रामार्थव के अतिरिक्त आपने और भी अनेक रचनायें की हैं; उनमें जितनों का नाम उपलब्ध है, वे हैं नवरांशु, राम-सर्वस्व और गंगास्तवराज. यहां पाठकों के मनोविनोदार्थ आप की रचनाओं का कुछ नमूना उद्धृत किया जाता है. देखिये, लगवान रामचंद्र की पालकीवा और नभशिख शोभा का वर्णन कवि ने किस जुष्मी से किया है:-

शौपाद्य

नील कंठ पद पीठ सुहाये, नभ मानहुं भलि-गण जैहाये.
स्वर्ण कंठ सम पदतल सोहैं, अंकुश आदि रेणु तहं जेहैं.
सोह भधुर धुनि पद मंजरा, जिन महं लगे अनेकन हीरा.
कर भकराकृत सुंदर जंघा, मनहुं पल सुभमा करि संघा.
सुलभ कटि किंकिन पर जाजै, उर आयत त्रिजली छपि छाजै.
अरुण जलज सम पानि गिराजै, तामहं राज रेणु आत भ्रजै.
नभ अलि अभी कंठ रस पाछ, होत मनहुं अहलुन अरुणाछ.

होहा

पाहु विशाल जलय करणु, लुण अंगद अति राजु;
उर भनि भय भृगेस नभ, मनु पदित पिधु राजु.

शौपाद्य

कंठ कम्पुवत रेणु सुहाये, आनन अभित भयंक लजये.
त्रिभुज अधर अति सुंदर जेहू, दसन कुंड कलिका सम सोहू.
किलकिन हंसनि पिबोक्त जस, तन मन प्रान वारिये आस.
गंड सुलग सोभा गृह नासा, राजिव नैन लौह अलि आसा.
लुटुरी लुरत पदन पर आछ, मनु भयंक पर अलि सिसु धाछ.
लाल विशाल विभूषण सोहै, अंग अंग सुभभार्थव मोहै.
भूषी जीन पीत पट केरी, पहिरे मानहुं शोभा बेरी.
भेलत अनुजन संग उदारा, करत कुतूहल विविध प्रकारा.

હોહા

બોલત તોતરિ બૈન સુનિ, માતુ પિતહિં સુખ બૂરિ;
વિહંસિ ક્ષેત તેહિ અંગભરિ, જો જોમિન્હ કહં દૂરિ.

વેદાન્ત જૈસે ગૂઢ વિષય પર આપકી સરલ ઓર સીધી સાદી
રચના કા મંમૂના દેખિયે—

આપાઈ

નિર્વિકાર નિખિલાતમ રામા, નિષ્ક્રિય નિષ્પ્રપંચ નિષ્કામા.
અચલ અચિર અનિચ્છ અનસોચા, સંગ્રહ ત્યાગ ન સેચ અરોચા.
આનંદ રૂપ અચલ અવિનાશી, માયાસૃષ્ટક સંકલ પ્રકાશી.
યદ્યપિ દામ મહં નહિં અહિભાસા, યદ્યપિ જનને બિનુ બિશ્વાસા.
તેહિ વિધિ રામ રૂપ હનુમાના, જનહિં જન વિભ્રમ અવસાના.
શ્વનિ કહિ વિપુલ કથા બૈદેહી, બોલેઉ ગિરિજા પ્રભુ તથા તેહી.
આતમ ઇસ જીવ જિજ્ઞાસી, જનિ સુજન સુચિ આપુ પ્રકાશી.
સુતુ કપિ તત્ત્વ સુનાવહું તોહી, જાતે અજ અખંડ મોહિં જોહી.

હોહા

આતમ ઇશ અનાતમા, ચિદાભાસ સોઈ જીવ;
પરમાતમા વિચારિ સોઈ, સુદ્ધ ચેતનાતીવ.

આપાઈ

એક અખંડ નિરખુ ત્રય ભેદા, સુતુ કપિ કહઉં કદત જસ વેદા.
જિમિ અકાશ એક ત્રિવિધ દેખાઈ, વારિ ઉપાધિ પાવ સુતુ ભાઈ.
મહા ગગન અરુ થલ અવધિજા, પુનિ પ્રતિબિંબ બિલોકહું ભિજા.
પૂરન બ્રહ્મ વિશુદ્ધ કપીશા, બુદ્ધિ ઉપહિત ચેતન એક ઇસા.
બિંબ સ્થાન જીવ કહં જોડે, માયા જલ બિનુ દોઉ તંહ ગોહિ.
ચેતનબિંબ સદિત મનિ જોઈ, સો આભાસ બુદ્ધિ દિય હોઈ.
તેહિ ગત કર્તૃ કરૈ વ્યવદાર, બ્રમ તે અબુધ સાક્ષિ પર ધાર.
અવિચ્છિન્ન અવિકાર અનૂપા, જો ન જાન કપિવર પર રૂપા.

હોહા

કરહિં તથા અભ્યાસ બસ, અબુધ જીવતારોપ;
નિત્ય સત્ય અવ્યય અખિલ, આદિ બાદિ કર ઓપ.

પાઠક! સ્વામીજી કી સંસ્કૃત રચના કી ખાનગી દેખિયે—

રામો માતા મત્પિતા રામચંદ્રો રામો આતા મત્સત્તા રામમદ્રઃ ।
રામઃ સ્વામી રામ ઇવાર્થ વાતા રામાવન્યં નૈવ જાને ન જાને ॥
રામઃ સ્વેચ્ચો વન્દનીયોઽપિ રામો, રામો નિત્યમદૃશૌચિન્તનીયઃ ।
રામો જ્ઞાનં ધ્યાનગમ્યોઽપિ રામો, રામાવન્યં નૈવ જાને ન જાને ॥

रामाष्टक से उद्धृत

श्रीरामचंद्र रघुपुङ्गव रावणारे,
 राजाधिराज रघुनंदन राघवेश ।
 भूभार भंज्जन भवाब्धि वरिष्ठ पोत,
 मां त्राहि कान्त करुणाकर दीनबन्धो ॥
 दम्भोलिधृगविजय दुर्जय दर्पहारे,
 देवाधिदेव दनुजान्तक दूषणारे,
 दुःखोदर्थघटज दूषण दाव दाहे,
 दक्षाग्रगण्य दुरितान्तक देहि दास्यम् ॥

काव्य के गुणों के संबंध में तो रसिक पाठक ही अनुमान करें कि आप किस कोटि के कवि थे; किंतु, छतना निःसंकोच लिखने की हम धृष्टता करते हैं कि आपने जिस विषय का वर्णन करना प्रारंभ किया है, उसे ખૂબ विस्तृत रूप से अंत तक निर्यादा है, विषय को समझाने की पूरी पूरी चेष्टा की है. रामार्णव की पूरी प्रति हमारे मित्र श्रीयुत शत्रुघ्न किंकर पांडेय, लखड़ा के पास विद्यमान है; किंतु अभी वह ग्रंथ कहीं प्रकाशित नहीं हुआ है. गोस्वामी तुलसीदास के रामचरित मानस की भांति इस पृष्ठ ग्रंथ में श्रीरामचरित का विशद और लावण्यपूर्ण वर्णन किया गया है. हमारे मित्र इसके प्रकाशन के उद्योग में लगे हैं. अद्भुत संभव है कि कुछ ही दिनों में प्रकाशित हो कर यह ग्रंथ हिंदी जगत की शोभा बढ़ावेगा.

(“भनोरमा”ना अेक अंकमां लेखकः—श्री. पं. अयोध्याप्रसाद मालवीय)

૧૫-શંકરલાલ માહેશ્વરનાં સંસ્મરણો

(લેખક:-ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ)

મોરબી શહેરની કીર્તિ દિગંતમાં પ્રસરાવનાર, મોરબી કોઇ શહેર છે એમ કાશીપર્થત પડિતો અને વિદ્વાનોમાં જાણ કરાવનાર દેવાવતારી શાસ્ત્રીજી શંકરલાલનો જન્મ મચ્છુ નદીને રમ્ય કિનારે મોરબીમાં શંકરસમાન વૃત્તિવાળા માહેશ્વર ભટ્ટને ધેર સંવત ૧૮૯૬માં અષાઢ વદ ચોથ ને બુધવારે થયો હતો. મેઘના ગર્જનથી મદમત થયેલી, મેઘના વર્ષવાથી પ્રસન્ન થયેલી પૃથ્વી આ સમયે ઝોર આનંદ આપી રહે છે.

માહેશ્વર ભટ્ટ પરમ શિવભક્ત હતા, અને અહોનિશ શિવ-પૂજન કરવામાંજ પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા; તેથી જાણે મહાદેવે પ્રસન્ન થઈને પોતાના કોઇ વરરુચિ જેવા મહાપ્રસન્ન અને વિદ્વાન ગણને આજ્ઞા કરી હોય અને શાસ્ત્રીજીરૂપે પુત્ર આપ્યો હોય એમ લોકો કહેતા હતા.

શાસ્ત્રીજી પોતાની ૧૧ વર્ષની વયમાંજ સારસ્વત અને કુમાર-સંભવ જામનગરમાં મોસાળમાં ભણ્યા હતા. એ અલૌકિક નવીનતાથી જામનગરના વિદ્વાનો તથા વૃદ્ધો મુગ્ધ થયા હતા. તે વખતે તેમના પ્રથમના શ્લોકો અર્થ-ગૌરવવાળા થયા હતા. ગુરુની આજ્ઞાથી સરળ અને શાંતરસવાળા ઉપદેશમય શ્લોકો તેમણે પછી રચવા માંડ્યા.

પંદર વર્ષની વયે તેઓ ઉચ્ચ, કામળ અને સરળ કવિતાઓ કરતા; તેથી તેમના ગુરુશ્રી કેશવજી શાસ્ત્રી તેમના ઉપર સાનંદા-શ્ર્વર્થથી અતિ પ્રસન્ન રહેતા હતા.

જામનગરમાં તેમના ગુરુશ્રી કેશવજી શાસ્ત્રી પ્રતિભાસંપન્ન અને સમર્થ પંડિત હતા; અને તેમના ઘણા શિષ્યોમાં શાસ્ત્રીજી પ્રથમ હતા. દક્ષિણના એક તૈલંગી વિદ્વાન 'બાલ સરસ્વતી' નામધારી જામનગરમાં આવ્યા હતા, તેમણે જામ વિભાજીની કચેરીમાં ક્રમ વિના ૬૪ અક્ષરો બોલી કાઢ્યા. આવું કામ કોઇ કરી શકશે કે કેમ એવું જાહેર થતાં કેશવજી શાસ્ત્રીએ શંકરલાલ-નું નામ આપ્યું. શાસ્ત્રીજીએ ધાર્યા કરતાં વિશેષ કાર્ય કર્યું. તે ક્રમ વિના અક્ષરો તો બોલી ગયા, પણ તેમાંથી શ્લોકો નીપજાવી અર્થ કાઢી આપ્યો. આ પ્રસંગે તેમને જામશ્રી વિભાજી તરફથી અથાગ માન મળ્યું. આ તેમના અવધાનનો પહેલો પ્રસંગ.

તે પછી એક સ્વામી સદાનંદજી જામનગર પધાર્યા, તે વખતે શાસ્ત્રીજીએ જામશ્રીની કચેરીમાં પડાવધાન કરી બતાવ્યું. ૬૪ અક્ષરો-માં નવીન કવિતારસ બતાવી પૃથક્ પૃથક્ માણસોએ ક્રમ વિના બોલેલા અક્ષરો યાદ રાખ્યા અને તેની પણ કવિતા કરી દીધી.

આ વખતે આખી સભા ચક્રિત થઈ હતી, અને શાસ્ત્રીજીને અનુપમ માનસત્કાર મળ્યા હતાં. તે પછી શાસ્ત્રીજીની કીર્તિ દેશદેશ બહુ ફેલાવા માંડી.

મોરખીના હાકાર સાહેબ રવાજરાજ સુધી આ ખ્યાતિ આવી, અને એક મોરખીનું રત્ન અન્ય દેશમાં પ્રકાશ છે એમ બહુ શાસ્ત્રીજીને મોરખી આવવા બહુજ આમ્રહ કર્યો. ૨૧ વર્ષની વયે તેઓ મોરખીમાં આવ્યા, અને મહારાજ રવાજરાજે જાડેજની વંશાવળીનું પુસ્તક રચવા શાસ્ત્રીજીને આજ્ઞા કરી. મહારાજ રવાજરાજ ગુજરી ગયા પછી મોંઘીયા સાહેબે શાસ્ત્રીજીને બહુજ સત્કાર કર્યો અને રવાજરાજ પાઠશાળા સ્થાપી તેમને શાસ્ત્રીતરીફે નામ્યા. તે પાઠશાળા અત્રાપિપર્યંત ચાલુ છે. શાસ્ત્રીજીએ ૨૪ વર્ષની વયે જાડેજની વંશાવળીનું પુસ્તક પૂરું કર્યું, તે અપૂર્વ ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે. આ પુસ્તક હજુ સુધી અપ્રસિદ્ધ છે.

ત્યારપછી શાસ્ત્રીજીને મુંબાઈમાં આવવાનો બહુજ આમ્રહ થવા લાગ્યો, અને રાવબહાદુર વિશ્વનાથ નારાયણ મંડળીકના મકાનમાં તેમણે અષ્ટાવધાનના અનુપમ પ્રયોગો કર્યા અને ત્યાં તેમને “અષ્ટાવધાની શીઘ્રકવિ”ની પદવી મળી આ વખતે તેમની કીર્તિ આખા હિંદમાં ફેલાવા લાગી. કાશી સુધીના પંડિતો મોરખીનું નામ સાંભળે ત્યારે એટલુંજ કહેતા કે, શાસ્ત્રીજી શંકર-લાલ જ્યાં રહે છે તેજ મોરખી કે ? જ્યારે કચ્છના મહારાવ શ્રી-ખેંગારજી પ્રથમ મુંબઈમાં આવ્યા ત્યારે મુંબઈમાં વસતી કચ્છી પ્રજાએ સંસ્કૃતમાં એક અપૂર્વ અને મોટાં ચૌદ પાનામાં લખાયેલું માનપત્ર તેમને આપ્યું હતું. આ માનપત્ર શાસ્ત્રીજીએ લખી આપ્યું હતું, અને હજુસુધી મુંબાઈમાં એમજ કહેવાય છે કે, આવું અલૌકિક અને રસિક માનપત્ર કોઈ વખત લખાયું નથી, અને લખાશે નહિ. શાસ્ત્રીજીએ લેખનકાર્ય શરૂ કર્યું અને એ પ્રવાહ એટલો બધો જોસબધ અને વિશાળ હતો કે તેની યાદી વાંચી સૌ કોઈ દિગ્મૂઢ થઈ જશે. છૂટાં છૂટાં પ્રસંગોપાત કાવ્યો તો તેઓ બાર મહિનામાં બાવીસ કરતા. ત્રિન્સ આલ્બર્ટ બાવનગરમાં આવ્યા ત્યારે તેમનું સમયને અનુસરતું કાવ્ય રસિક અને અદ્ભુત હતું. તેમનાં સરસ અને રમુજ કાવ્યોની અત્રુટિ હતી. તેમના ગ્રંથોની યાદી નીચે મુજબ છે:-

સાવિત્રીચરિત્ર, ચંદ્રપ્રભાચરિત્ર, ધ્રુવાબ્યુદય, ગોપાળચિંતા-મણિવિજય, વિદ્વત્ કૃત્ય વિવેક, વિપન મિત્ર પત્ર, સેવ્યસેવક-ધર્મ, અનસૂયાબ્યુદય, પ્રયોગમણિમાળા ટીકા, લઘુસિદ્ધાંતકૌમુદી, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રોદય નાટક, ભગવતી ભાગવત, પાંચાળી ચરિત્ર, પ્રસન્નલોપામુદ્રા, અરુંધતીવિજય, કેશવકૃપાલેષ લહરિ, વામનવિજય

નાટક, ભ્રાંતિભયભંજન અને છેવટનું બાલાચરિત્ર.

રવાજરાજકીર્તિ-વિલાસ, વિભાવિલાસ, મહેશપ્રાણુત્રિયા કથા, સ્તોત્રસંગ્રહ, ટ્રેલાસયાત્રા, ઝંડુવિરહ, ભાવનગરનરેશને મહારાજનો ખિતાબ મળ્યો તે સમયે કરેલું કાવ્ય, શ્રીયુત પદ્મણી સાહેબને સી. આઈ. ઇ. નો ખિતાબ મળ્યો ત્યારે કરેલું કાવ્ય, આદિ અનેક નાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ કર્યો હતો.

મિસિસ એનિ બિસેન્ટ મોરબી આત્મા ત્યારે ધણુંજ રસિક કાવ્ય કર્યું હતું, ઈની વિસન્ટ વિદુષી ન હિ કસ્ય વંદ્યા એ પદ હતું પણ યાદ છે. મહારાજ શ્રી લખધીરજીના લગ્નોત્સવ પ્રસંગે ધણી ઉત્તમ પાદપૂર્તિઓ તેમણે કરી હતી, તે અત્યારે મને તો સાહિત્યમાં ઝોર રસ આવે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાંતરો પણ તેમનાજ શ્રમનું પરિણામ હતું.

શાસ્ત્રીજીના રનેહીઓમાં સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, સ્વ. મણિભાઈ જશભાઈ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી, સર ચીનુભાઈ, ઝંડુ ભટ્ટજી, વૈદ્ય વિશ્વનાથજી, મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાડી, શ્રીયુત સર પદ્મણી, કેશવકૃતિના સુપ્રસિદ્ધ કવિ કેશવલાલ અને કાઠિયાવાડના તમામ રાજા મહારાજઓ. લીંબડી, મોરબી, ભાવનગર, પોરબંદર, લખતર, વાંકાનેર આદિના રાજાઓ શાસ્ત્રીજી તરફ અત્યંત પૂજ્યથુદ્ધિ ધરાવતા હતા. વળી મોરબીના મહારાજ સર વાઘજી બહાદુરે હિમાલયની અને આખા હિંદની યાત્રામાં શાસ્ત્રીજીને સાથે રાખ્યા હતા, અને જ્યારે મોરબીમાં ૧૦૮ પારાયણો એસાડી હતી ત્યારે અગ્રાસન શાસ્ત્રીનેજ આપવામાં આવ્યું હતું. અમદાવાદની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં તેઓ હરવખત પરીક્ષક નીમાતા હતા.

ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં આપણા સહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ તરફથી તેમને “મહામહોપાધ્યાય”નો ખિતાબ આંદ આપવામાં આવ્યો હતો; અને સંવત ૧૯૭૨માં ભારતધર્મ મહામંડળ, જેના સંચાલકો પંડિત મદનમોહન માલવીયા અને દરબંગાનરેશ છે, તે મહામંડળ તરફથી શાસ્ત્રીજીને “કવિશિરોમણિ”ની પદવી મળી હતી. મોરબીની આર્થ હિતૈષિણી સભાએ શાસ્ત્રીજીને ધણું ઉચ્ચ કેટિનું માનપત્ર આપ્યું હતું. તે ધણું મનનીય છે. શાસ્ત્રીજી ગુપ્ત દાનો આપતા હતા, અને તે વિદ્યાપોષક હતા. તેમને ઘણી વખત પૈસાની તંગી રહેતી હતી.

મુંબઈમાં વસતા મોરબીના શ્રીમંતો આ હકીકત જાણતા હતા, તેથી તેમને આગ્રહ કરી મુંબાઈમાં બોલાવ્યા, અને સરસ્વતીના અધંગ સેવકોના યોગ્ય સત્કાર અને બદલો આપવા શતાવધાનના પ્રયોગો કરાવ્યા. એકી સાથે સો બીનાઓ યાદ રાખવી,

મકાનો પાસે જતી દ્રામની ઘંટડી કંડકરે કેટલી વાર વગાડી, દ્રામ કેટલી વાર આવી તથા ગઈ, અનેકવિધ કવિતાના પ્રયોગો, ગુણાકારો, છૂટાં છવાયાં વાક્યો, પાસે એક જણ ડંકા વગાડ્યા કરે તે ગણવા ઇત્યાદિથી તે વખતે આખું મુંબઈ જક થઈ ગયું હતું અને શાસ્ત્રીજીને એક ઉમદા પર્સ એનાયત કરી હતી. આ સંધના દ્રવ્યનો ઉપયોગ શાસ્ત્રીજીએ પોતાના ગ્રંથો છપાવવામાં કરી દીધો હતો. મુંબઈના હરેક વર્તમાનપત્રે અને ખાસ કરીને ગુજરાતી પત્રે આ સરસ્વતીના પુત્રની અત્યંત પ્રશંસા કરી હતી.

મોરખીમાં આ વખતે જાણે કેમ તેના પૂર્વજન્મના સહયોગી ગુરુભાઈ જેવા કેલાસમાંથી એક અખાડાના યોગીન્દ્રો મૃત્યુલોક-માંથી જન્મ લેતા આવ્યા હોય, ત્યારે એકજ સ્થળે ભેગા થયા હોય એવા શ્રીમંત અને જ્ઞાની પોપટભાઈ મોર્તાચંદ નામના મહાન ધર્મિષ્ઠ, ધનાઢ્ય અને પરમ જ્ઞાતા, તેમના અનન્ય મિત્ર, રનેહી અને ગુણાનુરાગી હતા. અહોનિશ પોપટભાઈ શાસ્ત્રીજીને ગુરુતરીકે પૂજતા અને મોટા સમારંભથી દરવર્ષે ગુરુપૂર્ણિમાએ ગુરુપૂજનમહોત્સવ શાસ્ત્રીજીને પૂજીને કરતા હતા.

આ પૂજન થયા પહેલાં શાસ્ત્રીજી પોતાના ગુરુશ્રી કેશવજી શાસ્ત્રીના ફેટાનું પ્રથમ પૂજન કરતા, અને તેના વંશજોને ગુરુદક્ષિણા મોકલી આપતા.

સાહિત્ય, વિદ્યા, નાટક, કાવ્ય વગેરે સેવા કરવા ઉપરાંત શાસ્ત્રીજી એક વેદાંતી હતા, અને વેદાંતના અનેક ગ્રંથોનું વાચન-વિવેચન પોપટભાઈને ધેર શાસ્ત્રીજી કરતા હતા. આ તેમની ઉત્તરાવસ્થાનું મહાન ધાર્મિક વર્તન સાહિત્યસેવા ઉપરાંત હતું. હમેશાં સાંજે એ કલાકથી ત્રણ કલાક પોપટભાઈને ધેર શ્રવણ થતું અને ૪૦ થી ૫૦ ભાવિક શ્રોતાઓ હમેશાં હાજર રહેતા. આવી વેદાન્તજ્ઞાનકથાથી કેટલીએ વિધવા બહેનો પોતાનો વખત પ્રભુ-ભજનમાં, જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વ્યતીત કરતી હતી, તેનું મહાન પુણ્ય શાસ્ત્રીજીને હતું. તેમને ધેર પણ પ્રભાતમાં નવથી દશ સુધી અને રાત્રે ત્રિકમરાયના મંદિરમાં નવથી દશ સુધી શ્રવણ કરાવતા.

તેમની આ વેદાંતજ્ઞાનકીર્તિ એટલી બધી વધી, કે હમેશાં વીસેક પરમહંસો શ્રીમાન પોપટભાઈના મહેમાન થઈને જ જાસ કે વર્ષો સુધી રહેતા, અને સર્વનું આતિથ્ય શ્રીમાન પોપટભાઈ સપ્રેમ કરતા. આથી નવીન તથા અદ્ભુત જ્ઞાનનો રસ મોરખીની પ્રજાને હમેશાં મળ્યા કરતો; એ મહાન પુણ્ય પણ શાસ્ત્રીજીના પ્રતાપથી હતું. શાસ્ત્રીજીનું નામ સાંભળીને ઘણાએ સંન્યાસીઓ, દંડીઓ, પરમ-હંસો મોરખીમાં આવતા હતા. એ બધો શાસ્ત્રીજીનો પ્રતાપ હતો. હવે તો મોરખીમાં એવા મહાત્માઓનાં દર્શન દુર્લભ થયાં છે.

શાસ્ત્રીજી હમેશાં દશ વાગ્યાસુધી મહાદેવની પૂજામાં નિમગ્ન રહેતા હતા. તેમને શ્રીરાજરાજેશ્વરનું ઇષ્ટ હતું, અને તે રાજરાજેશ્વર તે મોરખીના શ્રીકુબેરનાથ મહાદેવ.

શાસ્ત્રીજી પોતાની તમામ કૃતિઓમાં પ્રથમ શબ્દ “શ્રીરાજ-રાજેશ્વરો વિજયતે” એમ લખ્યા વિના કોઇ દિવસ ચૂક્યા નથી. આવા અલૌકિક શિવના ઇષ્ટથી શાસ્ત્રીજીને મોરખીમાં સૌ શંકરના ગણતરીકે માનતા. શાસ્ત્રીજીને પોતાના ગુરુ તરફ પણ અત્યંત પૂજ્યભાવ, ભક્તિ અને પ્રીતિ હતાં. તેથી શાસ્ત્રીજી દરેક પુસ્તકના મંગળાચરણમાં મહાદેવ, ગુરુ અને પિતા, એ ત્રણેને નમસ્કાર પ્રથમ કરતા હતા. તેમણે ગુરુનું શ્રાદ્ધ ગયાજી જઇને કર્યું હતું અને ગુરુ પાછળ લોટાનું લહાણું કર્યું હતું. આવી ગુરુભક્તિ આજે તો ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી.

ગુજરાત કાઠિયાવાડના મહાન પુરુષની કદર સાહિત્ય પરિષદ પણ કરતાં ચૂકી નથી, એ આનંદની વાત છે; અને સુરતની સાહિત્ય પરિષદમાં તેમને ઉપપ્રમુખ નીમી તેમને તથા સંસ્કૃત ગિરાને અપૂર્વ માન આપ્યું હતું. તેઓ મૃત્યુપર્યંત વેદાન્તજ્ઞાન-ચર્યા અને ગ્રંથલેખન કરતા હતા. છેવટનું તેમનું પુસ્તક બાલાચરિત્ર હતું. આમાં એક સર્ગ અધુરો રહ્યો હતો. બહુજ માંદગી આવી પડી તોય તેમણે કહ્યું કે, મને એક કલાક જરા સુખ થાય તો આ છેવટનો સર્ગ પૂરો કરું; પણ કાળની ગતિ વિચિત્ર છે. તે સર્ગ અધુરો રહ્યો. અને તેઓ આ નંબર વેદ છોડી અમરધામમાં સીધાવી ગયા. બાણુભટ્ટનું પણ આમજ થયું હતું. મહાન પુરુષોનું કાર્ય શું આવી રીતે અધુરું રહેતું હશે? બાકીનો સર્ગ શાસ્ત્રીજી હાથીભાઇએ પૂરો કર્યો, અને પછી ગ્રંથ છપાવ્યો. શાસ્ત્રીજીના ગ્રંથોનું સવિસ્તર વિવેચન કોઇ સમર્થ શાસ્ત્રજ્ઞ પંડિત હોય તેજ કરી શકે. તે માટે હું માત્ર રસજ્ઞ અભિપ્રાયો ટાંકી બતાવીશ.

x

x

x

x

શાસ્ત્રીજીના એક વિદ્યાર્થી તરફથી મને કેટલીક જાણવા જેવી હકીકત મળી છે, તે નીચે પ્રમાણે આપું છું:-

એક દિવસે એક બ્રાહ્મણનો છોકરો તેમને ઘેર ભિક્ષા માટે આવ્યો. ઘરમાં કોઇ હતું નહિ, માત્ર શાસ્ત્રીજી પૂજા કરવામાં નિમગ્ન હતા. તે છોકરાએ જાણ્યું કે, ઘરમાં કોઇ નથી, તેથી ફળિયામાં પડેલી એક તપેલી ચોરીને તે ચાલતો થયો. આ હકીકત શાસ્ત્રીજીએ જોઇ. થોડાક દિવસ જવા દીધા પછી શાસ્ત્રીજીએ તે છોકરાને ખોલાવ્યો. સ્નાન કરાવી પૂજા કરી ઘરમાં જેટલાં વાસણો જોઇએ તેટલાં તમામ વાસણોનું દાન કર્યું. જતી વખતે કહ્યું કે, મારી પાસે માગ્યું હોત તો હું આપત, પણ કોઇ દિવસ ચોરી

કરવી નહિ. આથી તે બાળક શરમીદો થઇ ગયો, અને ત્યારથી તેનું જીવન ધણુંજ સુધરી ગયું.

પોતાના પરમ મિત્ર ઝંડુભટ્ટજીની માંદગી પ્રસંગે મૃત્યુજય સ્તોત્રનું કાવ્ય ગાયું હતું, અને તે સ્તોત્રનો પ્રભાવ શાસ્ત્રીજીના શિષ્યમાં બહુ હતો. અને તેથી આફ્રિકામાંના તેમના શિષ્યનો એક પુત્ર માંદો હતો, તે વખતે આ સ્તોત્ર બહુજ પ્રેમથી સૌએ ગાયું હતું, અને તે બાળકનું રોગશયન થયું હતું.

ચંદ્રપ્રભાચરિત્રમાં વિદ્યાદાનનું એવું તો અપૂર્વ વર્ણન કરેલું છે, કે તે વાંચીને મોરખીના મહારાજને મોરખીમાં વખતુઆ ચેરિટેબલ હાઇસ્કૂલ ખોલવાની વૃત્તિ થઇ હતી. અને તેવી મફત હાઇસ્કૂલ સ્થાપવાનું માન પણ શાસ્ત્રીજીને હતું.

મુંબઈમાં એક વખતે તેમના ગુરુશ્રી કેશવજી શાસ્ત્રી આવ્યા હતા, ત્યારે મદ્રાસથી એક મહાન વિદ્વાન ગોપીભટ્ટ નામે પંડિત આવ્યા હતા, અને તેમણે કેશવજી શાસ્ત્રી પાસે શાસ્ત્રાર્થ માગ્યો હતો.

જ્યારે શાસ્ત્રીજીએ વિદ્યાબ્યાસ પૂર્ણ કર્યો, ત્યારે ગુરુદક્ષિણા માગવા ગુરુને કહ્યું, પણ ગુરુએ કહ્યું કે, વખત આવ્યે માગીશ.

આ વખતે મુંબઈમાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા શાસ્ત્રીજીને મોરખીથી તાર કરીને ગુરુએ મુંબઈ ખોલાવ્યા, અને ગુરુદક્ષિણામાં ગોપીભટ્ટ સામે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો અને વિજય મેળવ્યો.

શાસ્ત્રીજી સંસ્કૃત ભાષા ઉપર અત્યંત કાષ્ઠુ ધરાવે છે તે જાણી તેઓ મોદિન થઇ ગયા હતા. ભાષા, પવિત્ર વિચારો, સરળ અસરકારક અને સુંદર અલંકારો તથા કલ્પનાથી સંયુક્ત જાણે કેમ બાણભટ્ટ, વિખણશર્મા તથા કવિ ભાસ એમ ત્રણેના અંશે એકજ શાસ્ત્રીજીમાં આવ્યા હોય.

આશાચરિત્રનો પોણો અંથ છપાવવા મોકલ્યો, પણ ટપાલ-માં કયાંઇ ગુમ થઇ ગયો. એક પણ રૂઢ નકલ તેમની પાસે રહી ન હતી. તેથી તેઓ નિરાશ ન થયા, અને કહ્યું કે જગદંબાની એવીજ ઈચ્છા હશે કે તેથી સરસ લેખ કરાવવો હશે. માત્ર આઠ દિવસમાં પ્રથમ લખ્યા પ્રમાણે પણ તેથી ઘણેજ સરસ લેખ મોઢેથી યાદ કરી લખી નાખ્યો. દોઢ વર્ષની મહેનત માત્ર આઠ દિવસમાં તૈયાર કરી, એ તેમની અગાધ શક્તિ પૂરવાર કરે છે. હાલમાં કોઇ આમ કરી શકે એ શંકાસ્પદ છે.

શાસ્ત્રીજીનાં તમામ પુસ્તકોને યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરાવવા હાલના સાક્ષરોએ શ્રમ લેવો જોઇએ, સ્કૂલોમાં દાખલ થવાં જોઇએ.

શાસ્ત્રીજીના સ્મારક માટે હાલમાં મોરખીમાં સારી દિલચાલ થાય છે, અને ઝંડુ શંકરાશ્રમ સ્થાપવા વૈદ્યરાજ વિશ્વનાથભાઈ તથા તેમના ગુણી સુપુત્રો શ્રમ કરી રહ્યા છે, તો રાજ મહા-

રાજ્યો અને શ્રીમંતો આ શુભ કાર્યમાં સહાયજૂત થશે એવી પ્રાર્થના છે. તેથી ઝંકુ ભટ્ટ સાથે શાસ્ત્રીજીનું નામ જોડાઈ અને મહાન પુરુષોની કીર્તિ અમર થશે.

ચંદ્રપ્રભાચરિત્ર અને સાવિત્રીચરિત્રથી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે દેશની અનુપમ સેવા તેમણે બજાવી છે. પ્રાદેસર કાશીરામ સેવકરામ દ્વેષે લખ્યું છે કે, બાણભટ્ટની કાદબરી વર્ણનનો કોષ છે, તેમ શાસ્ત્રીજીનું ચંદ્રપ્રભાચરિત્ર સદ્ગુણદેશનો કોષ છે. તેમના રસમાં મલિન શૃંગારની ગંધ પણ નથી. ધર્મભાવનાના સંસ્કારો તેમના અક્ષરે અક્ષરમાં પ્રકટી નીકળે છે. સ્વ. સાક્ષર શ્રી. મણિલાલ નજી-ભાઈ અને નવલરામભાઈ આદિ અનેક સાક્ષરોએ તેમના વિષે રસિક પ્રશંસાત્મક વિવેચનો કર્યાં છે. કવિવર શ્રીયુત નાનાલાલ-ભાઈએ પોતાનાં કેટલાંક કાવ્યો ભાગ બીજામાં શાસ્ત્રીજીનું બહુ રમ્ય સ્વરૂપ આજેખ્યું છે.

“ તે સાધુ કવિ તે મૂર્તિ મહર્ષિ,
બ્રહ્મસમાન બ્રહ્મરત્ન શંકરલાલજીએ,
એ અતીર્થને તીર્થ કીધા અમ માટે.”

છેવટે મારી પ્રાર્થના છે કે, કાઠિયાવાડ સાહિત્યસભા સ્થપાય, ત્યારે તેણે અથવા ભાવનગરની સાહિત્ય સભાએ, મુંબાઈની સાહિત્ય સંસદે, અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ સહગત શાસ્ત્રીજીની જ્યંતી દરવર્ષે ઉજવવી જોઈએ, અને સાહિત્ય પરિષદની ભંડોળ કમિટીએ શાસ્ત્રીજીના જીવનચરિત્રનો વિસ્તૃત ગ્રંથ લખાવવો જોઈએ. તેમના અપ્રસિદ્ધ મોટા બે ગ્રંથો છે. એક તો તેમના સ્વહસ્તે લખેલું “ આદ્યનિક ” જે તેમના મુપુત્ર પાસે છે, અને બીજી જાડેજાની વંશાવળી. આ બે પુસ્તકો સાહિત્યરસિક શ્રીમાનોએ છપાવવાં જોઈએ; આટલી પ્રાર્થના કરી આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

શાદ્દલ

શ્રી માહેશ્વરપુત્ર શંકર સમા વાગીશ્વરીના તનુ,
શંકરલાલ સમર્થ શીઘ્ર કવિશ્રી વિદ્વાન કેશવ ગુરુ;
દીપાવ્યું પુર મેરબી જગતમાં વિદ્યા તથા તેજથી,
યોગી શંકરલાલ શીઘ્ર કવિને પાયે નમું પ્રીતથી.*

(“સાહિત્ય”માંથી)

૧૬-પરોપકારી ગંગાસ્વરૂપ રુસ્તીબહેન

(લેખક:-ડૉક્ટર હરિપ્રસાદ વજરાય દેસાઈ)

અમદાવાદ શહેરના બારે દરવાજાની આસપાસ અને શહેરની અંદર કોઈ પક્ષી ભૂખ્યું તરસ્યું નહિ રહેવું જોઈએ એ ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને ગં. સ્વ. રૂપીબહેને અથાગ મહેનત કરી.

હિંદુ ધર્મનો અનુયાયી “**વસુધૈવ કુટુંબકમ્**” એટલે આખી પૃથ્વી પોતાનું કુટુંબ છે, એમ માની જીવન નિર્ગમન કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ કૃતરૂં અને ગાય એના ગ્રાસ એટલે કોળિયા પહેલાં ભાણા આગળ મૂકી પછી જમે છે. ભૂતપક્ષ એટલે પ્રાણીમાત્રને માટે સ્વાર્થત્યાગ કરવાની એને ટેવ છે. કાઠી-મકાઈનાં દરમાં લોટ નાખી આવતાં અનેક ભાવિક સ્ત્રીપુરુષોને તમે છેક ગામની ભાગોળે ને ખેતરો સુધી જોશો. આદિસા પરમો ધર્મ: એ હિંદુ ધર્મની માન્યતા છે. પરંતુ જૈન ધર્મે એને મુખ્ય ધ્યેય બનાવી ખૂબ ખીલાવી છે.

ગુજરાતમાં જૈનધર્મે પુષ્કળ અસર કરી છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં કેવળ ગુજરાતના હિંદુઓ માંસાહાર કરતા નથી તે પ્રતાપ જૈનધર્મનો છે. હિંદુઓ ઉપરાંત ગુજરાતમાંના ઘણા મુસલમાનો પણ માંસાહાર નથી કરતા તે જૈન અને હિંદુ ભાઈઓના સહવાસથી.

ગુજરાતનાં શહેર અને ગામડાનાં મોટાં નાનાં ઘણાં ઘરોની બીંતોમાં તમે પોપટ, ચકલી વગેરેને રહેવા માટે બાકોરા, ગોખલા વગેરે જોશો. ઘણાં માણસો પોતાને ઘેર બપોળે શીંકાં લટકાવી રાખે છે. એક શીંકામાં પાણી અને એકમાં દાણા નાખ્યા કરવાના. ત્યાં ખિસ્કોલીઓ, ચકલાં, કાબર, કખૂતર, પોપટ, કાગડા વગેરે દાણા ખાવા અને પાણી પીવા રોજ ગમે તે વખતે આવવાનાં.

અમદાવાદમાં સારંગપુર ચકલામાં એક ટોસા છે. તે દરરોજ સવારે ચાર વાગે ઉઠી નાહી ઘોઘ પૂજાપાઠ કરી પાંચ વાગતામાં દાણાનું મોટું પોટલું બાંધી દરવાજા બહાર નીકળી પડવાના. મહાજને અસહ્ય નક્કી કરી રાખેલી દરવાજા બહાર કેટલીક જગાઓ છે. ચોતરા, મેદાનો, પરબડીઓ વગેરે. ત્યાં નિયમિત વખતે હજારો પંખીઓ આવવાનાં અને ત્યાં આ ટોસા, ખોખાઓ ભરીને દાણા નાખી આવવાના. બધે દાણા નાખી આવ્યા પછી પાછા બીજા દિવસને માટે જોઈતા દાણા વસ્તીમાંથી મૂડી મૂડી ઉધરાવી લાવી, પોતાને ઘેર લઈ જઈ, પછી પોતે જમવાના, ને કામઘંઘે વળગવાના.

ગુજરાતના કોઈ પણ ગામડે તમે જાવ ત્યાં જરૂર તમે એ ચાર પરબડીઓ જોશો. પરબડીમાં દરરોજ પક્ષીઓને માટે દાણા-

પાણી ન'ખાયોનાં. કેટલીક પરબો સુંદર કેાતરણીવાળી અને શોભીતા રંગથી રંગેલી હોવાની.

અમદાવાદ શહેરમાં જલ્લે જલ્લે આવી ધણી પરબો આવેલી છે અને એમાં દરરોજનું કેટલાયે મણુ અનાજ ન'ખાય છે.

શું આ દૃશ્ય મનોહર નથી ?

આ ઉપરાંત માછલાંને લોટ નાખવા અને વાંદરાંને રોટલા ખવરાવવા ધણા લોકો જાય છે. પાંજરાપોળો વિષે અને એના કાર્બ-વિષે, વિશેષ લખવાની જરૂર નથી, કારણ એ જગજગ છે.

રૂખીબહેન બાળવિધવા હતાં. હાલ એમની ઉંમર ૫૦-૫૫ થઈ છે. દરરોજ દરિયાપુર પ્રેમદરવાજા પાસે સરયૂદાસ મહારાજની કથામાં એ જતાં. એક દિવસ મારી બે બહેનોના બાળકદીકરાઓ એકે દિવસે મરી ગયા. અમારા ઘરમાં ત્રાસ થઈ ગયો. એ બાળકોના પુણ્યમાં શું કરીએ ?

એમના મૃત્યુને ચોથે દિવસે બે મણુ દૂધ અમે નિશાળે જતાં છોકરાં છોકરીઓને પાણું, પણુ છતાં શાન્તિ ના વળી. તાપ બહુ પડતો હતો. નળમાં પાણી બરાબર આવતાં નહોતાં. વટેમાર્ગીઓને માટે બે ઠંડા પાણીની પરબો બેસાડવા મારી બાએ સૂચના કરી અને અમે બધાંએ મંજૂર કરી.

અમારી પાડોશણુ જેકાર કાકી કહે “રહો, હું રૂખીબહેનને બોલાવી લાવું. શહેરમાં કયા જગાએ પરબ બેસાડવાની જરૂર છે તે એ બરાબર જાણતાં હશે.” અને થોડી વારમાં રૂખીબહેન અમારે ઘેર આવ્યાં.

હવેની થોડી હકીકત રૂખીબહેને પોતેજ કહેલી તે એમનાજ શબ્દોમાં હું કહીશ.

“હું બાળરાંડ. ઘરમાં કોઈ મળે નહિ. મારી એકલીનું પેટ ભરાય એટલી ગોઠવણુ મારું પલ્લું બલ્લું વેચીને મારા ભાઈએ કરી આપેલી. રહેવા ઘર અને ખાવા બાજરી હતી; પણ કાળ જેવો આખો દહાડો જાય શી રીતે ? સવારે દર્શન કરવા જવું, સાંજે કથાવાર્તામાં વખત જાય અને સગાંવહાલામાં કે નાતજાતમાં કોઈ માંદું-સાણું, જન્મ્યું-મર્યું હોય ત્યાં ઘડી જઈએ. જાતે સ્ત્રી એકલ-વાઈ; આશિયાળો અવતાર. આબરૂબેર માખાપની ને સાસરિયાંની લાજ રાખીને જીવાની લાતે મારી કાઢી.

૧૦ વર્ષથી, લાગટ સવારમાં સરયૂદાસજી મહારાજની કથામાં જતી. મહારાજ જાતે પરમજ્ઞાની, પવિત્ર, સાદા અને નિરપૂહી. એમની કથામાંથી હજારો લોકો સુધરી ગયા. કંઈ કુબારજી સ્ત્રીઓ ધણીની પૂજા કરતી થઈ ગઈ, કંઈ ‘લોકેશ્વર’ લાયકા ડેકાણે આવ્યા. હું શું કરું ? મહારાજ કહે—પરોપકારમાં જીવન માળવું. એ

વિચાર કર્યો—હું રાંડ શો પરોપકાર કરું ? મારી પાસે નથી ધન કે ગરીબગરબાને મદદ કરું; નથી જ્ઞાન કે કોઈને ઉપદેશ કરું. હા, એક જાત મારી છે. દર પૂનમે પૂનમે ચાલતી ડોકોર જઈ છું ને રોજ બારે માસ નદીએ નાહવાનો નીમ. એ ઉપરથી ડોકોરજીએજ સજાડયું કે, જાડે જાડે શીંકાં બાંધ્ય ને પશુપંખીની સેવા કર.

પણ એમ એક જીવથી કેટલું પહોંચાય ? તોયે બન્યું એટલું કયું. જ્યાં પરબડીઓ નહોતી ત્યાં ત્યાં બધે અમદાવાદ શહેરને ચારે છેડે, જાડે જાડે કાળાં કુંડાં લટકાવેલાં જીઓ ત્યાં જાણીને કે એ મારાં બાંધેલાં હશે.

પહેલાં નદીએ નાહતી આવું ને આજ આ દરવાજો તો કાલ પેલે દરવાજો એમ રોજી ફરતી આવું. એમ કરતાં કરતાં કુંડાં લાવી દોરીઓ બાંધી ને આજ તો ધામે ધામે કરીને ૩૦૦ ઠોકણે ૬૦૦ શીંકાં મારા હાથથી બધાયેલાં લટકે છે.

૨૦-૨૫ ઠોકણાં થયાં ત્યાંસુધી તો બધાંમાં રોજ દાણા અને તાજું પાણી હુંજ નાખી આવતી, પણ પછી તો રોજ ઘેર આવતાં ૧૨-૧ વાગી જવા લાગ્યો ને થાકી જતી. તેથી ધીમે ધીમે એવી ગોઠવણ કરી કે આઠ આઠ દહાડાના દાણા શીંકા પાસે રહેનાર કોઈ બહુ માણસ મળે એને લાંજ મૂકી આવું. તે પોતાની પાસેનું શીંકું સાચવ્યા કરે. દાણાના પૈસા કથામાં આવનાર લોકો પાસેથી હું ઉધરાવી લેતી. સરયુદાસજીને આ વાતની ખબર એટલે એમના પ્રતાપે ખર્ચ તો મળી રહેતું. એમ કરતાં કરતાં દાલ હસો શીંકાં બધાંયાં છે. દરેક રથજો દાણા ને શીંકાં અનાજપાણીથી ભરવાની ગોઠવણ પણ પાકી કરી દીધી છે અને અમદાવાદ શહેરના બારે દરવાજાની આસપાસ અને શહેરની અંદર કોઈ પક્ષી બૂખ્યું તરસ્યું નહિ રહેવું જોઈએ એટલો મારો ટેક હતો તે પરમેશ્વર પૂરો કર્યો છે. કર્તાહર્તા ઇશ્વર છે. આપણે તો નિમિત્ત છીએ.

હવે ફક્ત છે મારે એક ચિંતા. દેહ ક્ષણભંગુર છે. હું જીવું છું ત્યાંસુધી તો આ ત્રણસોએ જાડ હું તપાસતી રહીશ, પણ મારા મુવા બાદ એ કામ ચાંદા સૂરજ તપે ત્યાંસુધી ચાલવું જોઈએ. એ મારે મારે ટીપ કરવી છે. મંગળદાસ શેઠને ત્યાં જઈ આવી છું. શેઠ હરિવલ્લભ મૂળચંદ છે, ગોડિયાવાળા શેઠ છે, બધા મળીને એટલું કરી આપે એટલે હું સુખેથી મરું, નહિ તો તો મારો જીવ ગતે ના જાય !”

આટલું કહી પછી અમારે પાણીની પરબો ખેસાડવી હતી તે વાત પર અમે આવ્યા.

પક્ષીઓની સેવા સંપૂર્ણ કર્યા બાદ આજ રૂખીબહેનને જંપ નહિ વળેલો. સાડ કામ એવું છે. એક કાર્ય પછી બીજું ને બીજું

પછી ત્રીજું એમ સૂઝયાજ કરવાનું.

રૂખીબહેને ત્રણ વર્ષથી સ્થળે સ્થળે પાણીની પરબો ગોઠવવા માંડી છે. અમારે ત્યાં આવ્યાં ત્યાંસુધીમાં એમણે ૨૦ પરબો લોકોને પૈસે સ્થળે સ્થળે બેસાડી હતી. શુક્રવારમાંથી સારા મોટા માટીના ગોળા જાતે લાઇ આવે. કોઈ ગરીબ મદદ કરવા યોગ્ય બ્રાહ્મણી કે અનાથ વૃદ્ધને પગાર આપી પરબનું કામ પણ કરાવે ને એને મદદ કરે. જગા બરાબર શોધી કાઢે ને શીંકાં બેગી પરબની પણ દેખરેખ રાખે. અમદાવાદમાં આ કામનાં એ ‘સ્પેશિયાલીસ્ટ’ (પ્રવીણ થયેલાં) છે. અમને કહે એક પરબ સ્ટેશનપર અને બીજી ખોખરા મહેમદાવાદને રસ્તે બેસાડીશું. પછી ચાર દિવસે એ પાછાં આવ્યાં. તે વખતે પરબોની ગોઠવણ સંપૂર્ણ કરી દીધી હતી. દિવસે પરબ ક્યાં બેસે, રાત્રે વાસણો ક્યાં મૂકવાં, પગાર કેટલો આપવો વગેરે તમામ ગોઠવણ એમણે બરાબર કરી નાખી હતી. પરબપર બેસનારને આથી કેવી મદદ મળશે એ પણ એમણે વિગતવાર અમને સમજાવ્યું અને એક પુણ્યથી બે લાલ અપાવવાની એમની યોજનાથી અમે અજબ થયા.

ગં. સ્વ. રૂખીબહેન, આ રીતે પોતાના એકાન્તિક જીવનને કેવળ નિઃસ્વાર્થે ઉપયોગી બનાવી રહ્યાં છે; અને એનો બહોલો એમના અંતઃકરણમાં આનંદ અને શાન્તિ રહે છે તે છે. દુનિયા પોતાનાં ખરાં મોટાં માણસને વિષે કંઈજ જાણતી નથી, તેમ અમદાવાદ પણ આ રૂખીબહેનને વિષે કંઈજ જાણતું નથી.

(તા. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૧ ના “સાંજવર્તમાન”માંથી)

૧૭-દશુ સિસ્તનું અજ્ઞાત જાંઘ

એ વિષે કેટલીક નવી માહિતી

(લેખક:-શ્રી. મેજેશ)

x x ઈજીલોમાં ઇશુના જીવનના અમુક પ્રસંગોનું મુદત રીતે આલેખાયેલા છે; અને બધી ઘટનાઓ અનુક્રમ કે મહત્વની સાંકળો-થી સંકળાયેલી નથી. ઇશુ તેર વર્ષની ઉંમરે પહોંચ્યા પછી ક્યાં જયો, તેણે શું કયું અને કેવું જીવન ગુજાર્યું તેનો ઉલ્લેખ ઈજીલમાં માત્ર એક વાક્યથી કરવામાં આવ્યો છે, જેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, તે મુદત દરમિયાન ઇશુનું જ્ઞાન વધવા લાગ્યું તથા તેનો આત્મા બળવત્તર થવા લાગ્યો. ઇશુનું જ્ઞાન ક્યાં અને ક્યાં સાધનોથી વધ્યું તથા તેનો આત્મા કેવા અભ્યાસથી તેમજ તપશ્ચર્યાથી બળવત્તર થયો તે સંબંધી એક અક્ષર સુદ્ધાં ઈજીલોમાં લખાયેલો નથી!

ઇશુના આ અજ્ઞાત જીવનના સંબંધમાં રશિયાનો એક યાત્રાળુ મોં. નિકોલસ નોટોવિચ સારો પ્રકાશ પાડે છે. તેને ટીબેટમાંથી એક પુસ્તક મળી આવ્યું છે, જે તેણે “અનનોન લાઇફ ઓફ જસસ કાઇસ્ટ” (જસસ કાઇસ્ટનું અજ્ઞાત જીવન) એ નામે પ્રકટ કર્યું છે. એ પુસ્તક મૂળ પાલી ભાષામાં હિંદુસ્થાનમાં લખાયેલું. ટીબેટના પાટનગર લ્હાસામાં તેનો ટીબેટી ભાષામાં અનુવાદ થયો. નોટો-વિચ મહાશયને આજ અનુવાદ ટીબેટમાં આવેલા હિમિજના પુસ્તકાલયમાંથી હાથ લાગ્યો. તેમાં ઇશુ તેર વર્ષનો થયો ત્યાર-પછીની હકીકત નીચે મુજબ જણાવેલી છે:-

“ઇશુ જ્યારે તેર વર્ષનો થયો ત્યારે તેના વિવાહની વાતો ચાલવા માંડી. ઇશુને એ વાત ન ગમી અને તે બહુ નારાજ થયો. તે ગુપત્યૂપ વેપારીઓના એક કાફલા જેડે સિંધ નાસી ગયો.

“સિંધથી તે કાશી ગયો. ત્યાં તેણે છ વર્ષ સુધી ધાર્મિક શિક્ષણ લીધું. તેને વૈશ્યો તથા શૂદ્રોનો સહવાસ બહુ ગમતો અને મોટે ભાગે તે તેઓની જેડેજ રહેતો. કાશીમાં પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તે ભગવાન શુદ્ધની જન્મભૂમિ કપિલવસ્તુમાં ગયો અને ત્યાં તેણે પાલી ભાષાનો અભ્યાસ કરી છ વર્ષ સુધી ઔદ્યોગિકતાના સિદ્ધાંતોનું પાકું જ્ઞાન મેળવ્યું.

ઔદ્યોગિક મતનો અભ્યાસ કર્યા પછી તે ઇરાન ગયો અને ત્યાંથી ધર્મોપદેશ કરતો કરતો પોતાની ત્રીસ વર્ષની વયે જેરુસલેમ પહોંચ્યો.

જેમ ઉપર જણાવેલી હકીકત ઈજીલોમાં આપેલી નથી, તેમ જેરુસલેમ આવ્યા પછી ઇશુએ શું કયું અને કયા સંસ્થા

દારા ધર્મોપદેશકનું જીવન સ્વીકાર્યું, તે વિષે પણ કશો ઉત્સાહ જણાવ્યો નથી.

હિંદોના પ્રવાસ કરી જેડસલેમ પંજા રૂપો પછી ધિશુ લાંના એક ગ્રુમ મંડળનો સભાસદ બનેલો, એવી વાત “ધી કુસીરીકેશન બાઈ એન આઈ વિટનેસ” નામના પુસ્તકમાં પ્રકટ થયેલી છે. ધિશુના સૌથી મોટા ગણાતા, તેના પુનર્જીવનને લગતા અમતકારની વાત આ પુસ્તકમાં આપેલા પત્રથી ખોટી ઠેર છે. તેમાં ગ્રુપ મંડળના એક વૃદ્ધ સભાસદે ધિશુના કુસારોહણ પછી સાત વર્ષે એજ મંડળના બીજા એક સભાસદને લખેલો પત્ર આપવામાં આવ્યો છે. પણ લખનાર વૃદ્ધ સભાસદ અને ધિશુ જે મંડળના સભાસદો હતા તે ગ્રુપ મંડળ ધિશુના જન્મ પહેલાં મેકાનિયાના સમયમાં રચાયેલું હતું. ધિશુ જન્મ્યો ત્યારે આ મંડળની અનેક શાખાઓ પેસેસ્ટાઇન, ધરાક, મિસર વગેરે દેશોના શહેરશહેરમાં રચવાઈ ચૂકી હતી.

તે ગ્રુપ મંડળના સભાસદોના આચાર તથા યોગ્યતા ખ્યાનમાં લઈ તેઓની ચાર શ્રેણીઓ રાખવામાં આવી હતી, અને તેમાંની પ્રથમ શ્રેણીમાં આજન્મ બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લેનારા અવિવાહિત બાળકોનેજ દાખલ કરવામાં આવતા. આવા નવશિષ્યોને ઈસીન કહેવામાં આવતા. બાળપણ વીત્યા પછી જે કોઈ યુવક આ મંડળમાં દાખલ થવા ઇચ્છતો તો તેને પણ ત્રણ વર્ષ સુધી મંડળના વયોવૃદ્ધ સભાસદો પાસેથી આચારવિચારની તાલીમ લેવી પડતી અને તેની પરીક્ષા આપવી પડતી. બધા નવશિષ્યોને ઉચ્ચ શ્રેણીના સભ્યો પાસે ચિકીત્સાશાસ્ત્રનું તથા ઔષધિઓ, ખનિજ પદાર્થો તેમજ તેની શરીરના આરોગ્યપર થતી અસરનું અભ્યાસ કરવું પડતું.

ગ્રુપ મંડળનો એકેએક સભાસદ ખરેખરો સમર્પિવાદી કૌમુનીસ્ટ હતો. તેનું સંપૂર્ણ ઉપાર્જિત ધન તે મંડળને અર્પણ કરી દેતો અને પોતે લોકસેવામાંજ જીવન વ્યતીત કરતો. સભાસદોનો નિત્ય ક્રમ આવો હતો:-પ્રાતઃકાળે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠીને બધા સભાસદો ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવા બેગા થતા, પ્રાર્થના થયા પછી સવારનો નાસ્તો લઈ સૌ પોતપોતાને કામે નીકળી પડતા, બપોરે પાછા આવી હાથપગ ધોઈ સ્વચ્છ સ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરી તેઓ બેગા બેસીને જમતા.

જ્યાંસુધી અમુક સભાસદ ઉચ્ચ શ્રેણીમાં પહોંચતો નહિ ત્યાં સુધી તેને મંડળના ગ્રુપ બેદો જણાવવામાં આવતા નહિ. વળી ઉચ્ચ શ્રેણીના સભાસદને પોતાથી ઉતરતી શ્રેણીના સભાસદો અમુક આ ગ્રુપ બેદો ખુલ્લા કરવાની સખ્ત મનાઈ રહેતી અને જે કોઈ આ મનાઈનો ભંગ કરતો તેને મંડળમાંથી બરતરફ કરવામાં આવતો. આચારવિચારની પવિત્રતા, શુદ્ધિચત્તા, આસ્તિકતા અને વિદ્યામાં

નિપુણતા ધરાવનાર વ્યક્તિજ મંડળની ઉચ્ચ શ્રેણીમાં પ્રવેશ કરી શકતી. મંડળના સભાસદો રાજનૈતિક વિષયો અને ક્રાંતિકારક કાર્યોમાં કદી ભાગ લઇ શકતા નહિ. તેઓ શાંતિમય અને પરોપકારી જીવન ગુજારતા. ઉચ્ચ શ્રેણીના સભાસદને ઈસીર કહેવામાં આવતો અને તે પૂજ્ય ગણાતો. ઇસીરો સત્યનું કડક રીતે પાલન કરતા અને તેઓ છળ, અધર્મ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ અને હિંસાને પાપ સમજી તેનથી દૂર રહેતા.

ઇશુ આવા આદર્શ મંડળનો સભ્ય હોઇ તેનું જીવન અતિ પવિત્ર અને પરોપકારી હતું. તેણે આ મંડળના આશ્રય હેઠળ ધર્મોપદેશ કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું. તે સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતોનો લોકસમુદાયની અંદર પ્રચાર કરવા લાગ્યો. પોતાના ઉચ્ચ ધર્મજ્ઞાન અને પવિત્ર જીવનને લીધે ઇશુ આખા મંડળમાં પૂજ્ય થઇ પડેલો અને લોકગણ પણ તેને પૂજવા લાગ્યો. દિવસે દિવસે તેની ખ્યાતિ એટલી બધી વધી પડી કે ધર્મઢાંગી પૂજારીઓ તેનાથી ડરવા લાગ્યા અને તેના તરફ દ્વેષભાવની નજરે જોવા લાગ્યા. ઇશુ લોકો સમક્ષ આત્મિક સામ્રાજ્યની સ્થાપનાની વાતો કરતો, પણ આ ધર્મઢાંગીઓએ એવી વાત ઉડાવી કે, ઇશુ જેઝસલેમના રાજાને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકીને પોતે તે ગાદી પચાવી પાડવા માગે છે. પોતાના માર્ગમાં કંટકરૂપ થઈ પડેલા ઇશુને દૂર કરવાની, કહેવાતા ધર્મગુરુઓની તથા પૂજારીઓની આ એક તરફીબજ હતી. તેઓએ ભેગા મળીને ઇશુના ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો અને મુખ્ય પૂજારી કૈઆફસે ઇશુને પકડી આણવાનું ફરમાન કાઢ્યું. ઇશુના એક કૃતદ્ધ શિષ્ય જુડાસે ઇશુને છેતર્યો અને તેને પકડાવ્યો. ઇશુને એક રાજદ્રોહીતરીકે રોમન સૂબા પાઇલેટની અદાલતમાં ખડો કરવામાં આવ્યો. ભરઅદાલતમાં ઇશુએ જણાવ્યું કે, પોતે લોકોને સત્ય અને અહિંસાનોજ ઉપદેશ કરતો હતો; છતાં કૈઆફસ તથા ખીજ પૂજારીઓની શેઠમાં તણાઇને પાઇલેટે ઇશુને દેહાંતદંડની સજા ફરમાવી અને ઇશુને ક્રુસ પર ચઢાવવામાં આવ્યો.

કુસારોહણ પછી ઇશુ મરણ પામેલો અને તેનું શબ જોસેફ લઇ ગયો, ત્યાર પછી તે સજીવન થયેલો અને જુદે જુદે સ્થળે દશ વાર તેણે પોતાના શિષ્યોને દર્શન આપેલાં એવું ઇજીપ્તમાં લખેલું છે. પણ આગળ જણાવેલા ગુપ્ત મંડળના એક સભ્યે લખેલા પત્રમાં આ સંબંધી એવું જણાવેલું છે કે, ઇશુ વધસ્તંભ ઉપર મરણ પામ્યો ન હતો. તે બેશુદ્ધ પડેલો હતો. એ વખતે ગુપ્ત મંડળના જોસેફ નામના એક સભાસદે રોમન સૂબા પાઇલેટની પરવાનગીથી ઇશુનું જખ્મી શરીર મેળેવી લીધું. પછી એ મંડળના નિકોદેમસ નામના ખીજ એક સભાસદે ઇશુની શુશ્રૂષા કરી અને કેટલાક ઉપચારો પછી ઇશુ સાજો થયો. ત્યાર પછી ઇશુ પાછો ગુપ્ત

મંડળની દેખરેખ હેઠળ પોતાનું ઉપદેશકાર્ય કરવા લાગ્યો. આ અરસામાં જુદે જુદે સમયે અને સ્થળે તે પોતાના શિષ્યોને દશ વખત મળેલો. આ મેળાપોને ઇંગ્લેન્ડમાં ઇશુના સજીવન થયા પછીનાં દશ વારનાં દર્શનો લેખવામાં આવ્યાં છે. પછી પર્યટન કરતાં કરતાં ઇશુ સમુદ્રકિનારાપરના એક સ્થળે પોતાના કુદરતી મોતેજ મરણ પામ્યો અને તેજ સ્થળે તેના શબની દફનક્રિયા કરવામાં આવી.

ઇશુના મૃત્યુ પછી તેના ચમત્કારોની અને ખાસ કરીને તેના પુનર્જીવનને લગતા ચમત્કારની વાતો ખૂબ ફેલાવા લાગી. ધીમે ધીમે એ વાતો છેક મિસર લગી પહોંચી. આ સાંભળી એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં આવેલા ગુપ્ત મંડળના એક ઇસીરે જેસસલેમના ગુપ્ત મંડળના ઇસીરને એક પત્ર લખી ઇશુના ચમત્કારો વિષે ખરી હકીકત પૂછાવી. તેના ઉત્તરમાં જેસસલેમના ઇસીરે જે પત્ર લખેલો તેમાં “ઇશુ કુસારોહણ પછી જીવતો હતો અને નિકોદેમસની સારવારથી સાજો થયા પછી તે કેટલોક કાળ જીવ્યો પણ હતો” એવું જણાવેલું છે.

આ પત્ર કેવી રીતે મળી આવ્યો તે સંબંધી ઉપયુક્ત પુસ્તકમાં જણાવવામાં આવે છે કે, એપીસીનિયાના એક વેપારીને એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના કોઈ પુરાણા ઘરમાંથી એક જુનો પુરાણો પત્ર મળી આવ્યો. એ ઘરમાં પહેલાં કેટલાક જર્મન વેપારીઓ રહેતા હતા, જેઓએ એ મકાનમાં પોતાનું પુસ્તકાલય રાખ્યું હતું. જતી વખતે તેઓ એ પુરાણો પત્ર સાથે લઇ જવો ભૂલી ગયા. આ પત્ર જ્યારે હાથ લાગ્યો ત્યારે ક્રાંસના એક વિદ્યાનુરાગી સંજ્જને તે પત્રનો સાર છાપાંઓમાં પ્રકટ કરાવ્યો. પત્ર મૂળ લેટિન ભાષામાં લખાયેલો હતો તેને પ્રકાશમાં આવતો અટકાવવાને ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ પુષ્કળ પ્રયાસો કરેલા; છતાં અનેક વિટંબણાઓ પસાર કરીને એ પત્ર આજે વિદ્યમાન રહ્યો છે! પત્રપરથી આપણને માલૂમ પડે છે કે, ઇશુ જેસસલેમના ગુપ્ત મંડળનો સભાસદ હતો. આ અને બીજા અનેક વાતો તેમાં જણાવેલી છે, જે બધીની સમ્યાધ વિષે ઇસીરાનું સત્યાચરણ જોતાં બિલકુલ શંકા રહેતી નથી.

આ પ્રમાણે નોટોવિશ મહાશયના પુસ્તકપરથી અને જેસસલેમના ગુપ્ત મંડળના ઇસીરે લખેલા, પત્રપરથી આપણને ઇશુના અજ્ઞાત જીવન સંબંધી નીચે મુજબની નવી માહિતી મળે છે:-

ઇશુ બાળપણથીજ શિક્ષણ લેવાને માટે હિંદુસ્થાનમાં આવેલો. તેણે અહીંયાં વૈદિક ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલું અને આ બન્ને ધર્મોનું પૂરું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તે પોતાની યુવાવસ્થામાં જેસસલેમ પાછો ગયેલો. ત્યાં જઈ તે ગુપ્ત મંડળમાં દાખલ થયેલો અને એ મંડળના નિયમોને અનુસરીને તે પોતાના સિદ્ધાંતોનો લોકસમુદાયની અંદર પ્રચાર કરવા લાગ્યો. આથી તે પૂજારીઓના

દેવતા ભોગ થઇ પડ્યો અને તેને કૌસપર ચઢાવી દેવાની સજા થઇ. તેને કૌસપર ચઢાવવામાં આવેલો ખરો, પરંતુ તે મરણ પામ્યો ન હતો; તે માત્ર ભેશુદ્ધ થયેલો. ગુપ્ત મંડળના કેટલાક સભાસદોની મદદથી જોસેફે પાછવેટ પાસેથી ઇશુનું શરીર મેળવ્યું અને નિકોલમસે તેના જખ્મોનો ઉપચાર કર્યો. આથી ઇશુ પાછો સાજો થયો. ઇજીપ્તમાં ઇશુના શિષ્યોએ, કુસની આગળ જુદા જુદા માથુસોને દેખાડ્યા જે દેવદૂતોની વાતો લખી છે તે ખરું જોતાં દેવદૂતો ન હતા, પરંતુ તેઓ ગુપ્ત મંડળના શ્વેત વસ્ત્રધારી સભાસદો હતા. દેહાંતરૂંડની સજા ભોગવ્યા પછી ઇશુ કેટલોક વખત જીવતો રહ્યો અને ગુપ્ત મંડળની દેખરેખ નીચેજ તેણે પોતાનું ઉપદેશકાર્ય ચાલુ રાખેલું. આ અરસામાં તે પોતાના શિષ્યોને મળેલો; આવા મેળાપોને ઇશુએ સજીવન થયા પછી પોતાના શિષ્યોને આપેલાં દર્શનોત્તરીકે લેખાવવામાં આવે છે. ઇશુ ત્યાર પછી કેટલેક કાળે પોતાના કુદરતી મોતેજ મરણ પામેલો; એટલે ઇશુના પુનર્જીવનના જે બનાવને ઇજીપ્તમાં એક મહાન ચમત્કાર ગણાવવામાં આવે છે તે ઉપલા પત્રથી સાવ ખોટો ઠરે છે; પરંતુ ઇશુના ઉચ્ચ, સંમમી અને આદર્શ જીવનમાં તેથી જરાયે ઉણપ આવતી નથી. આમ જે બીનાઓ હમણાં નવી બહાર પડી છે તેને લીધે વસ્તુ-સંકલના પૂરેપૂરી સાચવીને ઇશુનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર લખવાની અતુલ્યતા પ્રાપ્ત થઇ છે. વળી ચમત્કારોથી જે ખોટી માન્યતાઓ અને કુશંકાઓ અજ્ઞાન લોકોમાં ફેલાય છે તે પણ હવે દૂર થશે. ચમત્કારો વિનાનું સરળ અને આદર્શ જીવન લોકગણને માટે જોઈતું અસરકારક અને આચરણીય નિવડે છે, તેટલું ચમત્કાર-ત્રાણું અને અટપટું જીવન લોકોપર અસર કરતું નથી. આ નવી હાથ લાગેલી માહિતી અને ઇજીપ્તપરથી ઇશુનું એક વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર જો ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરવામાં આવે તો તે અત્યંત ઉપયોગી થઇ પડે.

x

x

x

x

(તા. ૮-૧૧-૧૯૨૩ના “હિંદુસ્તાન”ના દીપોત્સવીઅંકમાંથી.)

१८-पैलेण्ड का त्राता-गायक पैड लुइ

(लेखक—श्रीयुत हाकुर प्रसाद शर्मा, जी० ओ०)

पोलैंड—इस, आस्ट्रिया और प्रशिया की छद्म और सुविधा के अनुसार असमर्थ स्थिति में नोचे पसोटे और अंत में बिनष्ट हुआ राष्ट्र पोलैंड—के भाग्य एक शताब्दी पीछे अन्य द्विजगते दिग्गज पड़ते हैं। इस महायुद्ध संघर्षी संधि के कारण सन् १८३० में के पीछे अन्य द्विजगते एक बार पोलिश राजसत्ता पोलों के हाथ के लिये और उन्हींकी अध्यक्षता में, जैदने लगी है। मि० लायड जर्जर के शब्दों में “इस संधि ने पोलैंड के इटे हुए अंशों को द्विज से जोड़ा है और अन्य वह एक स्वतंत्र और संयुक्त जति के उपर इतरा रहा है।”

पोलैंड एक सभ्य और जलवान राष्ट्र रहा चुका है। तेरहवीं शताब्दी में वहां राजसत्ता के लिये प्रतिनिधि युनने की प्रख्याती प्रयत्नित थी; और सन् १४१३ ईस्वी में—आधुनिक पाश्चात्य सभ्या के लिये एक जटिल प्राचीन समय में—वहां मनुष्यजति के जातृत्व की घोषणा की गई थी। पोलैंड में प्रजसत्ता जटिल पहिले से स्थापित हुई और उन दिनों वहां की राजप्रख्याती धृतिनी अच्छी समझी जाती थी कि चौदहवीं शताब्दी में रूथेनिया और लुथियोनिया, पन्द्रहवीं शताब्दी में डचकल, प्रशिया तथा सोलहवीं शताब्दी में मेसोविया और लिवलैंड की रियासतों स्वयं आ आ कर पोलिश राज्य में सम्मिलित हो गईं। ५०० वर्ष तक पोलैंड ने तुर्की आक्रमणों के आघातों को सहन किया, और द्विज जाह को भी यह जति सहन इसी धर्म तथा अन्य देशों की स्वतंत्रता के लिये अपने युवकों के अभूत्य शरीर जल्लिदान करने को तैयार रहती थी। ट्यूटन और रूस जतियों के जगड़ों में इसके अधःपतन का आरंभ हुआ। सन् १७७२ में जय प्रशिया के महान रूसिक और इस की रानी कैथरीन ने परस्पर इसका प्रथम जटंवार निश्चित किया था, इस समय पोलैंड सन् १८१४ के जर्मन साम्राज्य से भी जडा था। परंतु कमशः इस महान राष्ट्र को जिन जिन देशों के अंतर्गत परतंत्र प्रदेशों में जटं जना पडा, और इस कारणजिधि की धार जल्लिजना ने इस महायुद्ध में तीस पैतीस लाख पोल सिपाहियों को, उनही भाषा और भाष सभ्य एक होने पर भी, इस, जर्मनी और आस्ट्रिया आदि के सैनिक निजमें के अनुसार जलपूर्वक जिन जिन देशों की सेनाओं में

लतीं करा कर उनसे जातृहत्या का धोर पाप कराया.

धिस समय संसार में पोलैंड के पुनः संगठन का बिचार हुआ. राष्ट्रपति विक्सन ने अमेरिका के युद्ध में लाग लेने से प्रथम ही पोलैंड के संयुक्त और स्वतंत्र होने की आशा प्रकट की थी. उन्होंने अपनी प्रसिद्ध यौद्ध शक्तों में धिसका भी समावेश किया था; और अंत में, पेरिस की अंतर्भूतीय सभा ने भी यह निश्चित किया कि सत्य और न्याय से युक्त संधि के लिये पोलैंड की स्वाधिनता अत्यंत आवश्यक है.

पोलैंड की स्वाधिनता के नाटक में धिसी अवसर पर गायक-और स्वदेशभक्त-पैउइस्की प्रवेश करता है. पैउइस्की का जीवन पोलैंड अथवा अन्य पददलित देशों के स्वदेशभक्तों के समान सदा चिंताकुल और शोकपूर्ण रहा है. उसकी आत्मा पोलैंड की भद्रता और अत्याचारियों की क्रूरता के हृदयभेदक तथा द्वेग-पूर्ण वर्णन में निरत रही है और उसकी महान आत्मा सर्वदा अपनी प्यारी मातृभूमि के अरण्यों में सर्वस्व बलिदान करने का अवसर पाने के लिये उत्कण्ठित रही है. जे ओक धाटे में पियानो बज कर पांच छः सहस्र रुपया प्राप्त करता और कर सकता था, वह अपने देश के लिये असीम धन का लात भार कर तुरंत ही अमेरिका छोड़ा गया. वहां उसने अपनी पुरानी शान शौकत के तिलांजलि दे दी. अजब वह ओक राज की लांति न तो रिजर्व सेलून में ही बसता था और न अजब वह पदसे की लांति अनेक नौकर और सामान से लरे ट्रोंकी की को अपने साथ रखता था. उसने बोल्लो में, विश्वविद्यालयों में और राजनैतिक सभाओं में व्याख्यान दिये. वह शुद्ध अंग्रेज में बड़ी उत्तेजना और आवेश के साथ बोलता था और आरंभ में पोलैंड की प्राचीन सभ्यता और भद्रता के इतिहास तथा उसके महापुरुषों-श्रीमती सैम्ब्रिक और मोन्टेस्का जैसे चित्रकारों, मिर्काविज जैसे कवियों, सीनर्काविज जैसे विद्वानों और डोशियन्को आदि स्वदेशभक्तों का संक्षिप्त वर्णन कर के अंत में पोलैंड के आर्थिक और मानुषिक विनाश का हृदयविदारक चित्र प्वांच देता था. वह पोलैंड के गायक-देशभक्त निर्वासित योपिन का वर्णन सदैव बड़े प्रेम और भक्ति के साथ करता था.

यह प्रसिद्ध योपिन इस समय पेरिस में था, जजब सन् १८३१ में उसने इस के दाथों पोलैंड की राजधानी वारसा के पतन का समाचार सुना. योपिन इसी समय वहीं पैठ गया. उसने अपने क्रोध और शोक के आवेश में ओक नवीन राज की रचना की जे नीचे सूरे से आरंभ हो कर क्रोध और शोक

प्रकट करता हुआ भीलत्स ३५ से नृत्य करता भावूम होता है; और अंत में, भीड़ी और गंभीर आशा के साथ एक ठंठे मर पर समाप्त होता है। योपिन की इस समय की आशा दुराशा हो गई। उदार हृदय और पूज्य देशसेवियों के नाम राजविद्रोहियों में लिखे गये; और योपिन का प्यारा पोलैंड, इसका पवित्र देवमंदिर, जिसकी सीढ़ियों की रज लेने का फिर उसे कभी सौभाग्य प्राप्त नहीं हुआ। निराशा और पाप के धूम्र से परिवेष्टित हो कर विजेता के चरणों में गिरा। छसी पोलैंड का मित्र मित्रते हुये एक बार पैडरुस्की ने कहा था “आज पोलैंड क्या है ? वह एक रेगिस्तान है, ठण्डा है, श्मशान है। ँउं ँउं गिरने, कलाकौशल के सुंदर नमूने, अमूल्य पुस्तकें और हस्तलेख—हमारी सहस्रवर्षीय सभ्यताद्वारा उपलब्ध समस्त पदार्थ नष्टभष्ट कर दिये गये हैं। केवल थोड़े से नगर विजेता की सुविधा के लिये रहने पाये हैं, परंतु उत्तर में आस्ट्रिक सागर से ले कर दक्षिणीय कारपेथियन्स तक समस्त इसी पोलैंड और आस्ट्रियन तथा प्रशियन पोलैंड पूरी तरह से उगड़ा गया है। छलैंड और वेल्स से दूने क्षेत्रफल की भूमि, जिसमें २०० नगर, २००० गिरने और २०,००० ग्राम थे, विनष्ट कर दी गई है। फिर आश्चर्य कैसा यदि रोग और भूख समस्त देश में निर्विघ्न ३५ से धूमें !”

छसी प्रकार यह भवान गायक अपनी पत्नी के साथ पोलैंड की सहायता के लिये अमेरिका में अनथक परिश्रम करता रहा। उसने वहां के निवासी पोलैंड की एक सेना तैयार की, पीड़ितों के लिये सहायक संस्थायें स्थापित करने की व्यवस्था की और कुछ ही महीनों में अपने गायनद्वारा तीन लाख रुपये छन संस्थाओं की सहायता के लिये एकत्रित किये। जून सन् १८१७ में अमेरिका युद्ध में संमिलित हुआ इस समय छन्ही प्रयत्नों के फलस्वरूप पैडरुस्की ने वहां की सरकार से युद्ध के लिये अपने छक्के किये हुये एक लाख पोल सिपाही और पांचसौ पूर्ण शिक्षित सैनिक अक्सरे को स्वीकार कर लेने की प्रार्थना की; परंतु राष्ट्रपति विक्सन ने राजकीय कारणों से उन्हें अस्वीकार किया। फिर भी ३० सहस्र पोल स्वयंसेवक न्यूयॉर्क से फ्रांस पहुंचे और वहां जनरल हैलर की अध्यक्षता में युद्ध में बड़ी वीरता से लड़े।

छसके बाद पैडरुस्की के लिये सर्वसाधारण में पिमाने जनने का केवल एक बार और अवसर आया था। जून फ्रांस के भूतपूर्व प्रधान सेनापति जनरल जैक्रे ने न्यूयॉर्क में युद्धभूमि के समीप-स्थ ग्रामों की करुण दशा का वर्णन किया था तब पैडरुस्की ने उत्तेजित हो कर एक गान किया और उन ग्रामों की सहायता के

लिये हो लाख रुपया अंकजित कर के मैट्रोपोलिटन औपरा हाउस में जडे उत्साह के साथ जनरल जैकबरे को बेठ किये. इस गायन के पश्चात् पैडरस्की ने कहा था कि "मेरे अंतःकरण में कुछ जैसा प्रतीत होता है, कि अज्य मैं कभी गायक के रूप में सर्वसाधारण के समुप्य नहीं आऊंगा."

अज्य उसका आज्ञा पियानो नहीं था, किंतु दृढ़ डाटी अमेरिकनों की हृदयतंत्रियां थीं, जो उसके उत्तेजक स्वर के अल से, उसके धमिछानुसार, संयुक्त और सहानुभूतिपूर्ण निनाद करती थीं. उसका विषय सर्वदा पोलैंड और उसकी स्वाधीनता होती थी. अपनी आत्मावस्था की इसी अत्याचार की कहानी कह कर पैडरस्की श्रोताओं के हृद्यों को थरा देता था. सन् १८८५ के पोलिश विद्रोह के समय इसकी जुहिया पुलिस ओकाओक उसके गरीब घरपर दूट पड़ी थी और उसने उसके सरल पिता को अंही कर लिया था. राते लुये जालक ने पूछा था "मेरे पिता को क्यों लिये जते हो?" उत्तर में दीन पैडरस्की की पीठ पर कोंडों की औछार की गध थी. पैडरस्की कहा करता है "उस समय धृष्ट की अरमता के कारण ही मेरे आंजों से आंसू नहीं निकलने पाये." ओक बोण में उसके व्याख्यान से श्रोतागण छतने प्रलावान्वित लुये कि पैडरस्की के यह कहने पर कि "क्या तुम पोलैंड की सहायता करोगे?" वे उत्तेजनावश रकाणियों को जोर जोर से उपर डेकने लगे.

तेरदवर्ष की अवस्था में पैडरस्की ने गानविद्या का अभ्यास प्रारंभ किया था और चार वर्ष पीछे उसने अपना प्रथम पारितोषिक पाया. अपने गायन और व्याख्यान द्वारा आहमियों के हृद्यों को दल्ला देने की उसकी सदा से अभिलाषा रही थी और इसी अर्थ उसने जड़ी छिनाछ से दलाकने की उस आदत को दूर कर पाया, जो उसके भोलने में बहुत आधा डालती थी. उसकी अभीरी के दिन सन् १८८६ से प्रारंभ होते हैं जज्य उसने पदवी जार पेरिस के कंसर्ट लेमारुज में पियानो पर गान किया था. उसके बाद वह प्रथम जार अमेरिका गया, जहां उसके गायन-वाद्य की बहुत प्रशंसा हुई.

पैडरस्की ने छोटी अवस्था में ही अपना प्रथम विवाह किया था; परंतु उसकी अल्पवयस्का पत्नी ओक वर्ष के भीतर ही परलोक-गामिनी हुई. उसकी वर्तमान पत्नी वारसा के प्रसिद्ध वाद्यविशारद लेडिस्लास गोस्का की विधवा है. श्रीमती हेलेना अमेरिका, क्रान्स, पोलैंड आदि के राजनैतिक क्षेत्रों में सदा अपने पति की सेविका और सहायका रही हैं. उनकी जायरी से जिसमें उन्होंने अपना और अपने पति का आहिनक जवनवृत्त बिभा है,

प्रकट होता है कि उन दोनों ने अपने जीवन में जड़ी कठिनाइयों और भतरे उठाये हैं। एक स्थान पर वे लिखती हैं "घग्नेस (पैउइस्की) को बहुत कार्य करना पड़ता है। रातदिन वह अपने काम में तत्पर रहता है। वह सय कागजों को स्वयं ही पढ़ने और उन पर हस्ताक्षर करने का प्रयत्न करता है। वह व्याख्यान तैयार करता है, प्रतिनिधियों से मिलता है और दयियारों के अल से औरों के मार्गद्वारा निकल जाने की भी युक्ति सोचता है, जिससे जर्मन अक्सरों से सामना न हो पावे।" कितने कार्य! और कितने कष्ट!! और, इन कार्यों के कारण, जद्व के उन कामल हाथों ने-जिनका एक लाभ इपथों में भीमा हुआ था-हिर पियानो नहीं बजया। इन दिनों पैउइस्की के दिल बदलाने का साधन केवल मिलियर्ड का जेल था।

पैउइस्की तथा अन्य प्रभावशाली व्यक्तियों के परिश्रम से एक पोलिश जतीय सभा की स्थापना हुई थी; और अमेरिका, फ्रान्स आदि देशों में उसकी शाखाएँ थीं। फ्रान्स की राजधानी पेरिस में रोमन भौस्की उस सभा का अध्यक्ष था जिसने पीछे पोलैंड का प्रधान प्रतिनिधि की हैसियत से मित्रराष्ट्रों की सभा के सम्मुख अपने देश की आकांक्षाओं आश्चर्यजनक योग्यता के साथ प्रकट की थीं। पैउइस्की के परिश्रम से इस सभा की अमेरिकन शाखा को वहाँ की सरकार से बहुत सहायता प्राप्त थी। राष्ट्रपति विक्सन ने प्रकाश रूप से उसके साथ सद्गानुभूति प्रकट की थी और पैउइस्की जड़ी सुविधा के साथ वहाँ की प्रधान कार्यकारिणी समिति से मिल कर अपने देश की राजनैतिक समस्याओं को उनके सम्मुख उपस्थित कर सका था।

युद्ध के प्रारंभकाल में स्वराज्यवादी पोल तीन दलों में विभक्त थे। प्रथम दल रोमन भौस्की की अध्यक्षता में इस की सहायता के लिये उद्यत होने को कहता था, दूसरी ओर पिस्सु-उस्की का कथन था कि पोलैंड की आशाओं जर्मनी के उपर निर्भर हैं और यहही लोग आस्ट्रिया के पक्ष की ओर-जो राजनैतिक कारणों से औरों की अपेक्षा कुछ कम अत्याचार करता था-जूक रहे थे; हिर, जनरल हेलर के साथ फ्रान्स के पोल सिपाहियों के अपने जुड़े ही बियार थे।

उसी बीच में पैउइस्की ने पोलैंड का सहारा लिया और वह पुरतः ही पोलैंड का प्रधान मंत्री तथा परराष्ट्रविभाग का सचिव बनाया ज कर एक अंग्रेज जहाजद्वारा पोलैंड पहुँचाया गया। पोलैंड, फ्रान्स, अमेरिका आदि के प्रतिनिधियों ने पेरिस की मित्र परिषद में इस प्रबंध को समुचित माना। पैउइस्की की

धिस सक्षलता से उसके मार्ग की सज्जकावटे दूर हो गध और पोखैँड के धार्मिक, कृषक, सैनिक आदि सभी हलों ने उसे अपना नेता स्वीकार किया। विदेशों में ज जसनेवाले सज्ज पोखैँड अज्ज उसकी सहायता के लिये कटिपक्ष लुओ। उनको स्वतंत्रतादेवी की पवित्र मूर्ति फिर अपनी ओर मधुर मुसुकान के साथ हाथ ठाये दिग्भाध ही और वे संयुक्त हो कर अडे उत्साह और धैर्य के साथ उसकी अभ्यर्थना के हेतु आगे अडे। स्वतंत्रता के आह्वान का कोध ओक मंत्र नहीं है। यही पोखैँड था, जिसने अठारहवीं और उन्नीसवीं शताब्दियों में धस दैवदर्शन के लिये अपने और अपने शत्रुओं के ज-जन ओक कर दिये थे, अपने उत्तम से उत्तम रत्नों को पानी के मोल अदा दिया था, अपने अभूद्य से अभूद्य रक्त से अपना धरदार सिंघन किया था; तथापि प्रतिष्ठा नहीं मिली। यही पोखैँड था जिसने महा० कोशियन्को की अध्यक्षता में सर्वस्व-भेट ले कर गंभीर किंतु करुणास्वर से पुकारा था “देवि आओ!” देवी आध भी, पोखैँड उनके यरणों में लोट जाने के लिये आगे अदा; परंतु देवी फिर लौट गध और वह धृष्ट में जिलजिजाता लुआ उन-हों याह और आंसुलरी आंषों से दैपता रह गया! अंतर्राष्ट्रीय राजनीति के लंवर में पड कर उसकी स्वतंत्रता का अंत लुआ था और अंतर्राष्ट्रीय राजनैतिक यक के कारण ही उसे फिर स्वाधीनता के दर्शन लुओ। अत्याचार के दिनों का कंडोर और कटु स्मरण अज्ज भी उन पोखैँड के साथ था। धनमें अमेरिका के करोडपति जैकर मिस्टर जन ओइ. स्मस्की भी थे, जे आठ वर्ष की अवस्था में पोखैँड की वर्जित यतुङ्कोली राष्ट्रीय टोपी पाठशाला में पढन जाने के कारण जर्मनोंद्वारा भार से अधभरे कर के जेल में डाल दिये गये थे। पैडस्की ने अपने वेषणुपत्र में लिखा था—“अंत में, पोखैँड ने नसेनी की प्रथम सीढ़ी पर अपना पैर रकपा है!”

उस समय भी पैडस्की को अडी कठिनाधयां और क्लेश ठठाने पडे। पोखैँड के जर्मननिवासी उसके विरुद्ध थे, कध स्थानों पर अलवे भी हो गये। धिस जयानक समय के विषय में उसकी पत्नी श्रीमती हेलेना अपने पुत्र को धस प्रकार लिखती हैं—“हम ओक प्रकार से जिलकुल युद्ध-लूमि ही में रहते हैं। मैं आहत सिपाधियों के लिये संस्थाओं स्थापित कर रही हूं, जयानक कष्टों के प्रतीकार के निमित्त, जतिभेद को त्याग कर स्त्रियां की सजाओं अना रही हूं। हमारे मरणोन्मुख अधनन सैनिक जैधगाडियों में आते हैं और औषधालयों में रकपे हैं, जहां अहुत कम जोजन है और दवाधयां जिलकुल नहीं।” सौभाग्य से अमेरिकन

कमिश्नर ने छन कठिनाधियों को अछुत कुछ दूर कर दिया था।

छस पीय में पैडरुस्की ने अपनी पत्नी के शब्दों में “कांटों पर चल कर विजय पाछ।” आरिष्टयनों ने और साम्यवादियों की अवतती जतीय संस्था ने उसका विरोध किया, उसके उपर जर्मनी का गुप्त वेतनभोगी होने का भी लांछन लगाया गया; परंतु पैडरुस्कीने छस प्रकार की भूर्भता की तनिक भी चिंता नहीं की। वारसा में प्रतिनिधि-निर्वाचन के समय पैडरुस्की के दल की ही जित रही। साम्यवादियों के केवल ८० प्रतिनिधि राजसभा में आ पाये और पैडरुस्की दल के ४२०।

नवीन पोलैंड का निर्माण हो रहा है। श्रमजिवियों और यहूदियों के जगड़ों का अंत करने के लिये उनके लिये अलग अलग भूमि दे दी गई है; परंतु अभी स्पष्ट रूप से नहीं कहा जा सकता कि पोलैंड को वास्तविक स्वाधीनता प्राप्त हो गई या नहीं? विशेष कर इस के आक्रमणों को रोकने, जर्मनी को उससे पृथक् करने और दोनों देशों की भूमि और शक्ति कम करने के लिये ही उसके स्वाधीनता दी गई है। पोलैंडवासियों का कथन था कि हम पूर्ण और सच्ची स्वतंत्रता चाहते हैं, वह हमारा जन्मजात स्वत्व है और हम सत्य प्रकार से उसके योग्य हैं; दो प्रमुख राष्ट्रों के पीय में निर्जल पोलैंड को जल देने से कुछ लाभ नहीं होगा। वे केवल उनकी प्रदेशों को चाहते थे, जहाँके अधिकतर निवासी पोल जति के ही हैं। प्राचीन पोलिश साम्राज्य के समस्त प्रदेशों पर अधिकार करने की उनकी धृच्छा नहीं थी। वे कहते थे कि ऐतिहासिक और भौगोलिक दोनों दृष्टियों से पोलैंड एक अछा राष्ट्र है, उसकी रक्षा तथा समृद्धि के लिये सत्य प्रकार की सुविधा होनी चाहिये। संधि परिषद ने उनकी आकांक्षाये अछुत कुछ पूरी की हैं।

मेडेम हेलेना की डायरी में लिखा है:—“छगनेस पैडरुस्की ने जो कार्य अपने उपर लिया है वह अनुष्यशक्ति से परे है, परंतु परमेश्वर और मित्रशक्तियों की सहायता से जो कुछ उसने आरंभ किया है वह पूरा कर लेगा....हमारी रिपब्लिक के लिये अमेरिका के प्रथम राजदूत मिस्टर ह्यु जिप्सन हमसे भेट कर चुके हैं.....मेरे सन्मुख भी आहत, रागी, भूषों और अच्यों की सेवा का अछा लारी काम है। मैं लगभग एक सौ सलाहों की सलाहनेत्री हूँ, जिनकी शाखाओं बेम्पर्ग, विलन और सीमान्त प्रदेशों में फैली छु हैं....सत्य के प्रेम और कृतज्ञता द्वारा मुझे परिश्रम का सहस्रशुल्य इल मिल जाता है.....छभिर को आरं-आर धन्यवाद है। पोलैंड छस अशान्ति में से शान्तिमय और स्वतंत्र हो कर निकलेगा; परंतु कितने अविधान के बाद!...”

સન્ધિ પરિપક્વ કે સમય પૈડરકી વિસ્તન લાયક જન, ક્ષેત્રેશો આદિ કે સાથ બેઠા થા ઓર ઉસને સ્વદેસ કી પ્રસિદ્ધ ઓર પ્રશંસનીય સેવાઓં કી થીં. મત ૧૨ દિસમ્બર કે રાયટર કે તાર સે પતા ચલતા હૈ કે પૈડરકી ને અપના પદ ત્યાગ દિયા હૈ. ઇસ વિષય મેં ઓર કોઇ સમાચાર નહીં મિલે હૈં, ઇસ લિયે નહીં કહા જા સકતા કે રાજનૈતિક ફેરફાર કે કારણ કેસી પરિસ્થિતિ હો મધ હૈ !

(માર્ચ-૧૯૨૦ના “પ્રભા”માં લેખક:-શ્રી. ઠાકુરપ્રસાદ શર્મા બી. એ.)

૧૯-ભાવદાસજી

પડ્યાં પાણીનાં હીમ થઈ જાય એવી શિયાળાની રાત હતી. સરૂડ સરૂડ ટાઢો વાયરો ઝુંકાતો હતો. શેરીઓમાં ફૂતરાંય બખોલો કરી ટુંટિયાં વાળી પડી રહ્યાંતાં.

ત્યાં તો હાથમાં લાકડી અને ફાટમાંતૂટ્યાં કપડાં પહેરેલ એક બીખારી મંદિરના દરવાજે આવીને ઉભો છે. ટાઢની એને દરકાર નથી, કદાચ ટાઢમાંજ રહેવાની ટેવ હશે ! બીખારી તો દરવાજે સાદ પાડે છે ‘કોઇ રોટી દો.’

પણ ટાઢમાં તે કોણ બહાર નીકળે ! કોઇ જવાબેય નથી દેતું. બીખારી તો ફરીથી સાદ નાખે છે; પણ ક્યાં કોઇને પડી હતી ? એ...છ મળના ગપાટામાં બધાય પડ્યા હતા. બીખારીની ભૂખ કે ટાઢ કાંઈ એમને લાગતી હતી ?

ટાઢા ટાઢા વાયરો હજુય વાય છે. અંધારાં હજુય ઘેરાં ઘેરાં થાય છે, ને બીખારી તો સડેડાટ આગળ ચાલ્યો જાય છે. એને ભૂખ નહિ લાગી હોય ?

એક બીજું મંદિર આવ્યું. મોટો ડહેલો હતો. અંદર ઢુંકાળી ધૂણી બજતી હતી. સૌ ટોળટોળે ચઢ્યા હતા, ને ગાંજે ઝુંકતા હતા.

બીખારીએ ટુકડો રોટલો માગ્યો. ગાંજના તોરમાં એક ખાવો ઉભો થયો; ‘એઈ ! મોડી રાતે એ ખાન હૈ ! ઇધર રોટી બોટી ક્યા ? ચક્ર જા !’

બીખારી તો કહે ‘ભાઈ ભૂખ્યો છું. એક કટકો રોટલો આપો ને !’

ખાવાજી તો સમજ્યા ન સમજ્યા, ને બોલ્યા ‘અબે, ઇધર રોટી કહાં રખખી હૈ ? ચલે જા ! ક્યા, તેરે લિયે યે મંદિર હૈ ?’ એટલું કહીને ખારણું બંધ કરી ખાવાજી અંદર ચાલ્યા ગયા.

બીખારી તો અચડાતો ફૂટાતો ચાલ્યો આગળ. અંધારામાં

કેટલાંય મંદિર આવડ્યો હતો એ આપણે શું જાણીએ ?

પણ અધખોલી એક બારી પાસે તે બોલતો હતો ‘દુકડો રાટલો આપો.’

ને ત્યાં તો બારી આખી ઉઘડી. એક રાટી લઇને એક વૃદ્ધ બાવાજી આગળ આવ્યા. કહ્યું ‘ભાઈ ! બહુ મોડું થયું છે. વહેલો આવ્યો હોત તો ઝાઝું મળત. અત્યારે તો ‘રામરાટી’માંથી એકજ વધી છે. લે, સવારે આવજો ! તને આપીશ. તારે સૂઝું છે ? બાવાજીએ પૂછ્યું.

પણ બીજાનીએ ના પાડી અને પગથીઆં ઉતરવા માંડ્યાં. બાવાજીએ દીવો ધર્યો ને બોલ્યા ‘ભાઈ ! જળવીને ઉતરજો ! પડતો નહિ.’

x x x x

‘રામરાટી’ની ઝાળામાં તો ઉલરાઈ પડે તેટલી રાટી આવે છે; બાવાજી કહે છે ‘એ તો રામની માયા !’

કોઈ બૂખ્યું ત્યાંથી પાશું જતું નથી. ત્યાં તો સદાવ્રત બંધાયું છે.

x x x x

મહાજન બાવાજી પાસે આવીને કહે ‘લ્યો મહારાજ ! આ તમારા ‘લાગો’ ના રૂપિયા. તમને હીક પડે તે ઉપયોગ કરો.’

બાવાજીએ તો પૂછ્યું: ‘ભાઈ ! આ ‘લાગો’ શેના ? અને રૂપિયા શેના ?’

મહાજને કહ્યું ‘ગયે વર્ષે પેલા કલેક્ટર આવ્યા હતા, તેમણે તમારા મંદિરને લાગો આપવાનું કહ્યું છે. એ વિલાયતમાં રહેનારાનેય તમારા મંદિર ઉપર શ્રદ્ધા છે !’

બાવાજી કહે ‘રામડી માયા !’

x x x x

મહાજનમાંથી કોઈ કોઈ કહેવા લાગ્યું: ‘પણ એ કલેક્ટર તો બહુ જખ્ખર ! રાતે વેશપદ્ધતી કરીને એ નમરચર્ચા જેવા નીકળતો: ને એમજ એણે પેલું ખૂન પકડ્યું હતું.’

તે દિવસથીજ કરશનકાકા, દુકાનમાંથી નીકળતા ‘શુભ’ ખાતેના પૈસા ત્યાં મોકલવા લાગ્યા, અને ભાવસ્વામી બાવાજીમાં શ્રદ્ધા રાખવા લાગ્યા.

(“બાલજીવન”માં લખનાર:-છોટાલાલ અં. જોષી)

૨૦-તીર્થંકર પારશનાથ

(લેખક:—મિત્ર શ્રી. ભગવાન શર્મા 'નિર્વાણ')

(૧)

બાલકો ! તુમ લોગોં મેં સે જો કલકતે મેં રહતે હોંગે, વહ પ્રાય: પારશનાથ કા મંદિર દેખને ગયે હોંગે; કિંતુ યહી પારશનાથ હૈં જિનકે વિષય મેં તુમ લોગ નહીં જાનતે હોંગે. આજ ઉન્હીં પારશનાથ કા તુમ લોગોં કો ઉપાખ્યાન સુનાઉંગા.

તુમ લોગ પ્રાય: ઔદ્ધ ધર્મ કે પ્રવર્તક બુદ્ધદેવ કી કથા જાનતે હોંગે. વહ પારશનાથ બી બુદ્ધદેવ કે સમાન એક બહુત બડે રાજા કે પુત્ર થે. ઉનકા શુભ નામ પાર્શ્વનાથ થા. વે જિસ ધર્મ કે પ્રચારક થે ઉસકા નામ “જૈન ધર્મ” હૈ.

પૌષ માસ કે કૃષ્ણપક્ષ કી એકાદશી તિથિ મેં આરાણ્યશી કે ઇક્ષ્વાકુવંશ કે રાજા વિશ્વસેન કી પ્રધાન સ્ત્રી વામાદેવી કે ગર્ભ સે પાર્શ્વનાથ ને જન્મ લિયા થા. ઉનકા જન્મ હોને સે સ્વર્ગ સે ઇન્દ્રાદિ દેવતા આ કર અનેક પ્રકાર કે ઉત્સવ કા અનુષ્ઠાન કરને લગે. ઉચિત સમય પર બચ્ચે કા નામ “પાર્શ્વનાથ” રકખા ગયા.

પાર્શ્વનાથ દિન દિન શુક્લપક્ષ કે ચંદ્રમા કે સદશ બઢને લગે. કહા જાતા હૈ કિ આઠ વર્ષ કી અવસ્થા મેં ઉન્હોંને ગૃદસ્થ કે આચરણીય સાર વ્રતાદિ અનુષ્ઠાન કા શ્રીગણેશ કિયા. એક દિન કી ખાત હૈ કિ વહ સિંહાસન પર બેઠે થે ઇસી સમય ઉનકે પિતા ને આ કર ઉનસે કહા “તુમ્હારા વિવાહ કા સમય હો ગયા હૈ. અતએવ તુમ કિસી એક રાજકન્યા સે વિવાહ કરો. ઋષભનાથ ને જિસ પ્રકાર પિતા નાભિરાજ કે કથનાનુસાર વિવાહ કર પિતા કી ઇચ્છા પૂર્ણ કી થી, ઉસી પ્રકાર તુમ બી હમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો.”

પુત્ર કે વિવાહ કરને કી ઇચ્છા ન સુન પિતા મન હી મન અસંત દુઃખિત હુએ, કિંતુ જમ ઉન્હોંને સમજ લિયા કિ યહી ભાવી હૈ, તમ વે નિશ્ચિંત હો ગયે.

(૨)

પાર્શ્વનાથ કે માતામહ (નાના) કા નામ મહીપાલ થા. વે મહીપાલ નામ નગર મેં અપના રાજ્ય કરતે થે. પત્ની કી મૃત્યુ હોને સે રાજ્ય તથા ઔશ્વર્ય કો ત્યાગ કર કાશી કે સમીપ હી એક બન મેં કઠિન તપસ્થા કરને લગે.

ઉસી સમય એક દિન પાર્શ્વનાથ દાથી કે ઉપર સવાર હો જંગલ કે બીચ ખેલને કો ગયે થે. જમ વે વન સે લોટે તમ ઉન્હોંને માર્ગ કે એક બગલ મેં એક વ્યક્તિ કો અગ્નિ કે બીચ

जैसे तपस्या करते देखा. तब पार्श्वनाथ ने अपने हृदय में समझा कि यह मनुष्य अत्यंत कठोर 'पंचाग्नि साधन' नाम का अनुष्ठान करता है.

पार्श्वनाथ उपचाप उसकी घोर तपस्या देखने लगे. धसी तरह उसकी कठोरता देख मन ही मन जड़े ही व्यथित होने लगे. वह संन्यासी पार्श्वनाथ को इस प्रकार की लावना करते देख जडा ही क्रोधित हुआ; और सोचने लगा कि यह जालक जडा धमंडी है. मैं उसका मातामह तिस पर संन्यासी. इस पर भी उसने मुझे प्रणाम नहीं किया. इस प्रकार सोचते हुये अग्नि में लकड़ी देने के लिये लकड़ी खीरने के लिये उद्यत हुये. ऐसा करते देख पार्श्वनाथ समीप जल कर नम्रतापूर्वक बोला—“ आप कृपया इस काठ को मत झड़िये; क्योंकि इसके मध्य में एक सर्प और एक सर्पिली है.”

यह सुनते ही संन्यासी का क्रोध और भी द्विगुणित हो गया. और वह कहने लगे कि “तुम क्या सर्वज्ञ हो जे काठ के मध्य में क्या है तुम जनते हो ?”

यह कह वह पार्श्वनाथ की ओर कुछ भी ध्यान न देते हुये अपनी कुल्हाड़ी को उस काठ के उपर उसे काटने के लिये झेंका. ज्यों ही काठ के उपर वह अभयमाती सी कुल्हाड़ी उस पर गिरी त्यों ही नाग-नागिनी के दो भंड हो पृथ्वी पर आ गिरे और छटपटाने लगे. असा देख पार्श्वनाथ के हृदय में दया उत्पन्न हुई तथा दुःख से उसका हृदय झटने लगा. संन्यासी से उसने कहा—“ आप व्यर्थ तपस्या करते हैं. आपके हृदय में तिलमात्र दया नहीं है. आपका यह साधन जेकार है—इससे कदापि आपको इस की प्राप्ति नहीं हो सकती. ”

धतना सुनते ही संन्यासी आगजजूला हो उठा तथा आंख लाख कर बोला—“तुम जनते नहीं हो कि जिसके गर्भ से तुम्हारी उत्पत्ति हुई है वह वामादेवी हमारी ही पुत्री है. तुम क्यों मुझे ज्ञानहीन भूर्ख कहते हो—मेरी तपस्या निष्फल समझते हो ?”

पार्श्वनाथ ने भयुर वाक्यों में कहा—“आप जे तपस्या करते हैं उससे श्रवद्विंसा होती है; और रोज आपके हाथ से श्रवों का प्राणनाश होता है. तथा आप जनते हैं कि एक भी श्रव का प्राणनाश होने से पाप उत्पन्न होता है—अब उस पाप का इस अधोमति प्राप्त होती है. यही जन कर मैं आपकी इस घोर तपस्या की निंदा करता था. इससे यदि मेरा कुछ भी अपराध हुआ हो तो आप दया कर क्षमा करेंगे. वन के भीम

आम लग जाने से आंधा पुरुष जिस प्रकार छिपर छिपर झटक कर आहुर होने का भार न पाने से वही जल कर लक्ष्म हो जाता है, उसी प्रकार ज्ञानहीन मनुष्य धीरे तपस्या करते करते भर जाता है; किंतु उसे मुक्ति पाने का सौभाग्य प्राप्त नहीं होता है। परंतु यही कह कर रूप रहने से काम नहीं चलेगा। प्रत्येक मनुष्य को इस विश्व के अग्निशिखांशपी यंत्रणा से मुक्त होने के लिये ब्राह्मपन से यज्ञ करना होगा। उसके लिये ज्ञान तथा साध और सदाचार के विश्वास की आवश्यकता चाहिये। यह तीन वस्तुयें होने से ही इस धीरे संसार से मुक्ति पाने की आशा की जा सकती है।

आप जैन के मतानुसार कार्य करें; आपकी अर्वाष्ट सिद्धि होगी। मैं आपके भंगल के हेतु कहता हूँ। यदि आपको अच्छा लगे तो मेरे मतानुसार कार्य करें।' जे द्विपंडित नाग-नागिनी पृथ्वी पर पड़े थे वे पार्श्वनाथजी का यह ज्ञान सुन तथा उनका दर्शन कर शान्त भाव से मृत्युमुष्ण में पतित हुये। मृत्यु के पश्चात् दोनों (नाग-नागिनी) को देवत्व प्राप्त हुआ। संन्यासी की भी कुछ दिन के बाद मृत्यु हुई; तथा उन्होंने भी देवत्व प्राप्त हुआ।

(३)

पार्श्वनाथ की अवस्था जिस समय तीस वर्ष की थी, इसी समय एक दिन अयोध्या के राजा जपसेनने नाना प्रकार के उपहार-द्रव्य दे एक दूत को उनके पास भेजा।

पार्श्वनाथ ने उस दूत के पास जा संवादादि पूछा-वह क्या प्रसंग में अयोध्या में जे जे तीर्थंकर जन्म ग्रहण किये तथा जिस प्रकार जवननिर्वाह कर मुक्ति को प्राप्त किये थे वह संपूर्ण कहानी एक एक कर कह गये। यह संपूर्ण वृत्तांत सुनते सुनते पार्श्वनाथ के मन में वैराग्य की तेज आग जलक उठी और उन्होंने संसार त्यागने का संकल्प कर लिया।

(४)

कुछ ही समय उपरांत, पार्श्वनाथ ने नियमानुसार संन्यास-दीक्षा स्वीकार किये। उनके वैराग्य ग्रहण करने से स्वर्ग से देवता आ आ कर उनके वैराग्य की दीक्षाग्रहण पर आनंद मनाने लगे। नाना तरह के शंभ, बेरी, नगरादि की आवाज होने लगी। देवांगनाथें नृत्य तथा किन्नरीसमूह मधुर स्वर से गान करने लगीं। देवता सभ उनका (पार्श्वनाथ का) जयगान करने लगे।

पार्श्वनाथ पूज्य माता, पिता, परिवारजन तथा उपस्थित सज्जनों का वैराग्य के विषय में व्याख्यान दे उनका मन इस ओर आकर्षित करने लगे। माता अपने पुत्र के इस वैराग्य को देख उनही आंखों अश्रुपूर्ण हो गईं। पार्श्वनाथ ने अरे ही कह

સે માતા કે સમજા શાંત ક્રિયા. અંત મેં મોહરૂપી વિશ્વ કે ત્યાગ કિસી વન મેં જ તપસ્યા કરને લગે. ઉનકી (પાર્શ્વનાથ કી) તપસ્યા કે પ્રભાવ સે જંગલ કે પ્રાણીમાત્ર પરસ્પર દ્વેષ કે પરિ-ત્યાગ કર પ્રેમભાવ સે એકત્ર ખાસ કરને લગે.

(૫)

એક દિન ભગવાન પાર્શ્વનાથ વન કે ખીચ ખ્યાનસ્થ હો ખડે થે. ઉસી સમય એક દેવતા ઉસી રાહ સે વિમાન પર બેઠે ચલે જ રહે થે. વહ દેવતા ઔર દૂસરે કોઈ વહીં-વે પાર્શ્વનાથ કે માતામહ-વહી સંન્યાસી થે. ઉનકા વિમાન ઉનકે સિર સે ઢુકરાયા. ઉન્હેં (માતામહ) ને સમજા કિ ઉનકે પૂર્વજન્મ કા શત્રુ પાર્શ્વનાથ ઉસી જગહ ખડા હો કર ધ્યાન કર રહા હે ઔર ઉસકે હી માથે મેં રથ અડકા હુઆ હૈ. ઉસી સમય ઉન્હેંને સોચા 'શત્રુ કી પ્રતિ હિંસા લેને કા યહી ઉપયુક્ત સમય હૈ. ઇસ પ્રકાર કી દૂષિત ભાવના કરતે હુયે વે પરમાત્મા પાર્શ્વનાથ કે ઉપર ધોર અત્યાચાર કરને લગે. ઉનકે પ્રતાપ સે ધોર વૃષ્ટિ શુરુ હુઈ. ચારાં તરફ મહાન અંધકાર સે વહ જન છિપ ગયા, મેધ કે લયંકર ગર્જન સે કિસીકી આવાજ સુનના દુર્લભ હો ગયા—વર્ષા કે વેગ સે ખડે ખડે વૃક્ષ ગિર પડે. પર્વત સખ સ્થાનાચ્યુત હો ગયે. વર્ષાં સે સંપૂર્ણ પૃથ્વી જલ સે આચ્છાદિત હો ગઈ; કિંતુ ભગવાન પાર્શ્વનાથ તિલમાત્ર બી ટસ સે મસ ન હુયે—વહ જિસ પ્રકાર ખડે થે ઉસી પ્રકાર ખડે રહે. સોચો ઔર સોચ કર દેખો કિ પાર્શ્વનાથ કે અપનેમેં કેસા વિશ્વાસ થા. તુમ્હેં બી એસા હી સીખના ચાહિયે, જિસસે તુમ બી સંસાર મેં અમર હો જાઓ.

જિસ નાગ-નાગિની ને મહીપાલ કે હાથ સે પ્રાણ છોડા થા તથા મરને કે સમય જો પાર્શ્વનાથ કા દર્શન પ્રાપ્ત કર પાતાલ કે દેવતા હુયે થે, ભગવાન (પાર્શ્વનાથ) કે ઉપર ઇસ પ્રકાર કુકર્મ હોતે દેખ ઉનકા બી આસન કાંપને લગા. ખ્યાન કે બલ સે સમસ્ત ખાતોં કે જન ઉસી સમય ઉસી સ્થાન મેં ઉપ-સ્થિત હુયે. ઉસ સમય બી જોર સે વર્ષાં હોતે દેખ ઉનકે મસ્તક કે ઉપર અપને ફન સે ઉનકી રક્ષા કરને લગે.

ઉસસે ભગવાન પાર્શ્વનાથ કે મસ્તક કે ઉપર એક છાતા કે સમાન જ્ઞાત હોને લગા. ઇસકે ઉપરાંત ભગવાન પાર્શ્વનાથ કે ઉપર એક ખૂંદ બી જલ ન પડા સકા.* યહ સખ દેખ અત્યાચારી દેવતા કે મન મેં ખડા હી લાય ઉત્પન્ન હુઆ. વહ દ્રુત વેગ સે ઉસ સ્થાન સે ભાગ ચલે, ઇધર ભગવાન પાર્શ્વનાથ ને બી તપસ્યા કે બલ સે

* ઇસી ઘટના કે હોને સે પાર્શ્વનાથ કી મૂર્તિ કે ઉપર સાંપ કા ફન ફેલાને કી પ્રથા હુઈ હૈ.

સંસાર કે સંપૂર્ણ દોષ કે નષ્ટ કર એવું માસ કે કૃષ્ણપક્ષ કે સપ્તદશી કે શુભ દિન સર્વજતા લાભ કિયે. જ્ઞાન લાભ કરને કે બાદ ત્રીનો ભોક કી (આકાશ, પાતાલ, મૃત્યુલોક) સમસ્ત વસ્તુઓં કે અપની આંખોં કે સામને દેખને લગે. ઇસી સમય વે સખોં કે ધર્મોપદેશ દેને લગે. ઉનકે ઇસ મહત્વપૂર્ણ ઉપદેશ કે સુન ઇતને મનુષ્યોં ને વૈરાગ્ય ગ્રહણ કિયા કિ ઉનકી સંખ્યા અણનાતીત હો. મહા. પશુમણ્યપર્વત ઉનકા ઉપદેશ સુન કર વ્રત ગ્રહણ કરના આરંભ કિયે; તથા કિતની સ્ત્રિયોં ને બી સંન્યાસ ગ્રહણ કર અપને પતિ કે સાથ બન-યાત્રા કિયા. પાર્શ્વનાથ કે દેવત્વ પ્રાપ્ત માતામહ ઉનકે ઉપર અંતેકોં પ્રકાર કે અત્યાચાર કિયે થે. વે બી ઉનકા (પાર્શ્વનાથ કા) ઉપદેશ શ્રવણ કર ઉનકા ચરણ પકડ ક્ષમા કી બિક્ષા માંગતે હુયે ઉનકે કથનાનુસાર વ્રત ધારણ કિયા. ઉસી વન કે સાત-સૌ અન્ય ધર્માવલંબી તપસ્વી બી તપસ્યા કરતે થે. વે બી ભગવાન પાર્શ્વનાથ કે ઉપદેશ દ્વારા અપની બૂલ સમજ સકે તથા ઉનકી પ્રદક્ષિણા કર ઉનકે શિષ્ય હો ગયે.

ઇસકે પશ્ચાત્ વે સખોં કે ઉપકારાર્થ કાશી, કોશલ, પાંચાલ, મહારાષ્ટ્ર, મારવાડ, મગધ (વર્તમાન બિહાર), અવંતી, માલવા, અંગ, (વર્તમાન ભામલપુર) તથા બંગ પ્રભૃતિ દેશોં મેં ધૂમ ધૂમ કર ઉપદેશ દેને લગે.

ઇસકે અનંતર યહ સસ્મદે પર્વત કે ઉપર જ પુનઃ તપસ્યા કરને મેં દત્તચિત્ત હુયે. બહુત દિન કે બાદ શ્રાવણ માસ કી શુકલ પક્ષ કી સપ્તમી કે દિન મંગલમય અદ્વિતીય સમય મેં ભગવાન પાર્શ્વનાથ ને મોક્ષ કે પ્રાપ્ત કિયા તથા ઉનકે સાથ સાથ ઔર બી છત્તીસ મુનિયોં ને પરમ પદ કે પ્રાપ્ત કિયા. પાર્શ્વનાથ કે દેહ ત્યાગને કે પશ્ચાત્ ઇન્દ્રાદિ દેવતા આ ઉનકે દેહ કે રત્નજડિત પાલકી કે ઉપર રખ, ચંદન પ્રભૃતિ સુગંધિત પદાર્થોં કે દ્વારા ઉનકી દાહક્રિયા સંપન્ન કિયા. દાહક્રિયા કે બાદ સખોં ને વહ ભસ્મ અપને અપને શરીરોં મેં લગા પરમાનંદ હો અપને અપને ઘર કે ચલે ગયે. પાર્શ્વનાથ બી ચલે ગયે, કિંતુ ઉનકા નામ સંસાર કે ઇતિહાસોં મેં સુવર્ણીકિત અક્ષરોં મેં જો લિખા ગયા હે વહ અમર રહ જાયગા.

(“મનોરમા”ના એક અંકમાંથી)

२१-वीर बाल मडलीन

(लेखिका:—भीमती मनोरमादेवी, काशी)

संसार के अधिकांश स्त्रीपुरुषों की यह धारणा रही है कि शक्ति अथवा ताकत का कोष भी काम स्त्रियों के द्वारा नहीं हो सकता। पुरुषों का और अनेक स्त्रियां का भी यह विश्वास है कि स्त्रियां प्रकृति से कोमल और अशक्त बनाए गए हैं, यह बात बिल्कुल निर्मूल (बेजड की) नहीं कही जा सकती। पुरुषों की अनिरूपत (अपेक्षा) स्त्रियां अवश्य ही कोमल और कमताकतवाली होती हैं; किंतु यह धारणा, कि स्त्रियों के द्वारा कोष भी शक्ति का काम हो ही नहीं सकता मानने योग्य नहीं है। संसार की अनेक स्त्रियां ने समय समय पर अपनी ताकत शक्ति, साहस और भीरुता के कामों का परापर परिचय दिया है। जे पुरुषों के कार्य से किसी प्रकार कम प्रशंसनीय नहीं हुये हैं। मेरा तो विश्वास है कि यदि स्त्रियां के दिल का मजबूत और साहसी बनाया जाय तो वे अनेक स्थलों पर पुरुषों की अपेक्षा कहीं अधिक अपनी शक्ति का कौशल दिखला सकती हैं, और द्रुततर से द्रुततर काम के कर सकती हैं तथा आपत्ति के समय देश, जाति और कुटुंब की सेवा करने में समर्थ हो सकती हैं।

दो सौ वर्ष से भी पहिले की बात है कि कैनाडा के मौन्ट्रील नामक शहर से कोष भीस भील हट कर वॉरेन्स नदी के किनारे एक पुरानी बाल का किला बना हुआ था। यह किला लकड़ी के मोटे-मोटे कुन्डों का बना हुआ था, जिनके एक सिरे जमीन में गाड़ दिये गये थे। अछुतसी आड़ी मेढी और तिरछी लकड़ियां लगा कर इस कुन्डे की दीवार के छतनी मजबूत बना दी गयी थी कि जूँक की साधारण गोलियां उसे नहीं छेद सकती थी।

इस किले में केवल २० सिपाहियों की एक सेना रहती थी, जिनके नामक मि० बर्यर थे। मिस्टर बर्यर के कमांड: इस और पारह साल के दो लड़के और चौदह साल की एक लड़की मेडलीन अपनी माँ के साथ उसी किले में रहती थी। बाकी सिपाहियों में से भी कुछ की गृहस्थी थी जे उसी किले में रहती थी। इस तरह यह एक जगह कुटुंब ही बन गया था। इन सिपाहियों के केवल पहले का ही काम नहीं करना पड़ता था, बल्कि अपने अपने पीने के लिये प्येती प्यारी भी करनी पड़ती थी। क्योंकि वे सिपाही क्रॉस के थे और वहां से अंत रसद भेजा जा इधरे आदि की सहायता जड़त कम मिलती थी। इससे

ફસલ કે દિનો મેં કિલે કે પ્રાયઃ સભી સિપાહી અપને અપને ખેતોં પર ચલે જતે થે. કેવલ દો આર પહરે કે સિપાહી ઔર સ્ત્રિયાં તથા બચ્ચે કિલે મેં રહ જતે થે.

એક દિન ઇસી તરહ ફસલ કે અવસર પર કેવલ દો સિપાહી કિલે મેં છોડ કર મિં વચ્ચર ખેતોં પર ચલે ગયે. સખ સિપાહી અનાજ કાટને મેં લગ ગયે. ખૂબ સુહાવના દિન થા. ધીરે ધીરે શીતલ વાયુ ચલ રહી થી. કહીં કિસી તરહ કા ખતરા યા બચ નહીં માલૂમ પડતા થા કિ એકાએક એક ઔર ચીખ કી આવાજ સુનાઇ દી, ઔર એક સિપાહી જમીન પર લોટ ગયા. ઉસકી છાતી કેા છેદ કર એક તીર નિકલા ગયા થા, જિસસે ખૂન કી ધારા બહ રહી થી. “હરોકી! હરોકી!” કા શોર મચ ગયા. હરોકી એક બચાનક જંગલી જાતિ થી, જે ઉન દિનો ઇધર ઉધર લૂટ માર કિયા કરતી થી. યહ બરાબર મૌકા દેખ કર લોગોં પર ધાવા મારતી થી ઔર લોગોં કેા માર પીટ કર ઉનકે માલ-અસ-બાબ કેા લૂટ લે જાતી થી. મિસ્ટર વચ્ચર ને તુરંત હુકમ દિયા—“કિલે મેં ચલો.” પર અબ ક્યા હો સકતા થા! જંગલિયોં ને ઇન મુઠ્ઠીબર સિપાહિયોં કેા ચારોં ઔર સે ઘેર લિયા. એક વિકટ લડાઇ હુઇ, જે કેવલ કુછ હી મિનિટોં કે લિયે થી. ફ્રાંસી સિપાહી દેખતે હી દેખતે કાબુ મેં કર લિયે ગયે. અબ વે જંગલી બૈઠ કર આપસ મેં યહ વિચાર કરને લગે કિ કિલે પર હમલા કરના ચાહિયે યા નહીં.

સિપાહિયોં કે સાથ વચ્ચર કી લડકી મેડલીન બી કિલે કે બાહર આ ગઇ થી ઔર નદી કે કિનારે ટહલ રહી થી.

અપને પિતા—“કિલે મેં ચલો”—કી આવાજ કાન મેં પડતે હી આગે ધૂમ કર દેખા ઔર તુરંત કિલે કે અંદર દૌડ ગઇ. આતે સમય કિલે મેં દો સિપાહી ઔર થે જે પહરે કે લિયે છોડ દિયે ગયે થે. એક અસ્સી બરસ કા ખુદ્દા નૌકર થા, તથા કુછ સ્ત્રિયાં ઔર બચ્ચે થે. કિલે મેં પહુંચતે હી મેડલીન ને ફાટક બંદ કર દિયા ઔર જંગલી હરાસિયોં કે હમલા કરને કા હાલ સભી કેા સુનાયા.

સિપાહી, સ્ત્રિયાં તથા બચ્ચે સભી ડર કે મારે કાંપને લગે, જિસકો જહાં જગહ મિલી છિપને કી કોશિશ કરને લગા; પરંતુ વીર બાલા મેડલીન જરા બી ન ધબકાઇ! વહ અપને વીર પિતા કી વીર કન્યા થી. ઉસને સખકી ધબકાહટ કેા દૂર કર સાદસ બંધાયા ઔર કિલે મેં ચારોં ઔર ધૂમ કર સખ કમજોર જગહોં કેા મજબૂત કરાને લગી. દોનોં સિપાહિયોં કી સંમતિ થી કિ કિલે કે બારુદ મેં આગ લગા કર કિલા ઉડા દિયા જાય,

और सभ लोग अकसाथ भर गय; नही तो ये जंगली जडे कष्ट से जन लेगे. परंतु मेडलीन के साहस ने उन्हें धनित कर दिया और वे उसकी आज्ञा के अनुसार काम करने का तैयार हुए. मेडलीन के दोनों भाई ने भी हिंमत पाई और ये चारों आदमी अंकुश ले कर पुर्जियों पर जाते हो गये. उसी समय जंगलियों ने किले पर घावा माल दिया.

सांय सांय की आवाजें हुई और कछ जंगली जमीन पर तडपते हुए नजर आये. जंगलियों में धमडाहट हाउ गछ. उन्होंने तो सोचा था कि किले में दो चार औरतों का छोड कर और कोछ होगा ही नहीं—सहज ही में किला लूट लेगे; पर जात कुछ उलट्टी नजर आछ. उनके होश उड गये और हल में सजाटा छा गया. दूसरी आठ दगते ही सबों ने पीठ टिप्पा दी.

परंतु दो चार सिपाहियों का ले कर हजरो जंगलियों का सामना क्य तक किया जा सकता था? मेडलीन जयाव के दूसरे दूसरे उपाय सोचने लगी. अकअक उसे स्मरण आया कि अक पुर्ज में अक पुरानी तोप पड़ी हुई है. उसने यट उस तोप में पारुद लरी और उसे छोडा. उसका जयाव था कि जय आसपास के लोग तोप की आवाज सुनेगे तो अवश्य सहायता के लिये आवेगे. उधर तोप की जयानक आवाज सुन कर वे जंगली और भी डर गये और भाग कर जंगलों में छिप गये.

दिनभर राह देपने में भीत गया, पर कोछ सहायता का न आया. अंत में संध्यासमय अक नाव नदी में आती हुई टिप्पाछ पड़ी. उसमें उनके किसान मिस्टर 'फांटेन' थे. वे अपने स्त्री और जयों सहित उनके यहां मेदमान के रुप में आये थे! मेडलीन का जय हुआ कि कही जंगली उन्हें भी न मार डालें. अस्तु. वह अंकुश ले कर स्वयं गछ और साहस के साथ उन्हें किले में ले आछ, जहां उसने उनसे सभ हालत जयान किया. थोड़ी देर बाद रात हो गछ. फिर मेडलीनने अपने दोनों भाइयों तथा सिपाहियों की सहायता से किलेभर में पहरा देना आरंभ किया.

धसी तरह दिन पर दिन भीतने लगे. किलेवालों कि हिंमत जाती रही. यद्यपि जंगलियों ने फिर हमला नहीं किया परंतु ये किले का चारों ओर से घेरे रहे. दिनभर की परेशानी और रात के जगने से मेडलीन अकदम थक कर सुस्त हो गछ थी. किलेवालों का विश्वास हो गया था कि अज उनकी जन किसी तरह न जयेगी. धीरे धीरे अक सप्ताह धसी तरह भीत गया.

अंत में महद आछ रात के वक्त. जय मेडलीन बकावट के

भारे ओक कुर्सी पर बैठी बैठी सो गઈ थी, ओक सिपाही ने उसे जमा कर कहा—“कोई दरवाजा पटपटा रहा है, मेडलीन ओक छड़ी और किले के दरवाजे के पास पहुँच कर ज़ोर से पूछा “कौन है?” जवाब मिला “क्रांसीसी तुम्हारी सहायता करने आये है!” जल्दी जल्दी बेजों ने दरवाजा खोला, किलेदार के आहूती वहाँ आ लुटे ओक नवजवान अक्सर सिपाहियों के साथ भीतर आया. वह ओक दूसरे किले का अक्सर था. छसके देप कर जंगली सभ जय्य गये और किलेवालों का जय दूर हो गया.

मेडलीन छसे देप उँया सिर किये और हाथ में जूँक बिये आये जदी और ओली—“महाशय ! छस किले का जार अज में आपका सौपती हूँ. आप ओकदम अंतिम समय में आये हैं, और मेरे सभ आहूती बक कर जेकाम हो गये हैं.”

अज जय्यकी किसी तरह का कोप उर न रहा मेडलीन ओकदम हिंमत हार बैठी. वह बूझ गई कि अज तक वह किले की कमांडर थी. उसने दोनों हाथों से अपना मुँह टेक लिया और रोने लगी. उस सिपाही ने उसे जडे प्यार से गोद में उठा लिया और उसकी वीरता और साहस की जदी प्रशंसा की तथा साहस-जरे जय्यों से उसे ढाढस जधा कर उसके कभरे में ले जा कर सुखा दिया. दूसरे दिन कुछ बील जंगलियों और नये आये डुअे सिपाहियों की सहायता से मेडलीन के पिता और दूसरे सिपाहियों का जी जंगलियों के हाथ से छुड़ा लिया गया.

छस छोटी लडकी की वीरता और साहस का समाचार जय्य क्रांस पहुँचा तो उसकी जदी प्रशंसा डुछ; और छस वीरता के पुरस्कार में मेडल तमगा और वृत्ति (वज्झा) दिया गया. छसके जाद जंगलियों से ओक और गहरी लडाछ लड़ी, जिसमें वह वीरजाला के नाम से प्रसिद्ध डुछ.

जौदह वर्ष की छस वीर जाला की कहानी सुन कर जी ज्या हमारे किसी जार्ध-जहन के हृदय में अियां के साहस और वीरता के संजध में सदेह रह सकता है? यदि किसी प्रकार का अज भी सदेह हो तो वे उसे दूर करने का प्रयत्न करें और हमारी जालिकायेँ शक्तिमती जन कर उकत क्रांसीसी जाला के समान जविष्य में अवसर पडने पर उदाहरण जनने का अपने हृदय में साहस लावे.

(“मनोरमा”ना ओक अंकमांथी)

२२-महामापाध्याय स्व० पंडित यादवेश्वर तर्करत्न

(लेखक:-श्री. रामाया द्विवेदी)

बोम कहते हैं "संस्कृत मृत भाषा है. हो अथवा न हो; पर दिन-प्रतिदिन उसके प्रेमी कम होते जा रहे हैं. हिर भी यह मन कर प्रसन्नता होती है कि गत अनुषंगश्रुति में भारत में कुछ जैसे भी महानुभाव पाये गये हैं, जो संस्कृत की इस अपनी मातृभाषा मानते हैं. आज हम एक ऐसे ही स्वर्गवासी विद्वान के विषय में कुछ लिखते हैं.

यादवेश्वर महाशय का देहावसान अत वर्ष के अमरतभास में, ७३ वर्ष की अवस्था में, काशीधाम में हुआ. आप जंगल के ही नहीं, भारतवर्षभर के पंडितसभाज के रत्न थे. रंगपुर-ग्रंत के छटाकुमारी-ग्राम में उनका जन्म हुआ था. आप औदीत्य-भट्टाचार्य-वंश के कुलीन ब्राह्मण थे. उनके पूर्वजों में भी कितने ही संस्कृत के कवि एवं विद्वान हो गये हैं. यादवेश्वर का आत्यकाल से संस्कृत पदार्थ गद्य. ६ वर्ष की अवस्था में ही उन्होंने संस्कृत में आद्य-विषय पर कविता लिखी, और पड़ोस के लोगों का अयल्ले में डाल दिया. पर माता-पिता के विरोध के कारण जवन का प्रारंभिक भाग उन्हें कुछ कष्ट में पिताना पड़ा.

कुछ दिनों के बाद यह काशी में पढ़ने आये. उस समय स्वामी विशुद्धानंदजी का वहां पड़ा प्रभाव था. उन्होंने भट्टाचार्य महाशय ने वेदांत तथा योगदर्शन सीखा. नवमुक्त की सर्वतो-मुष्ठी प्रतिभा एवं कुशाग्र बुद्धि देख कर स्वामीजी यमकृत हो गये. पंडित ईलाशयंद्र शिरोमणि उस समय तर्कशास्त्र में अच्छे थे; उन्होंने आपने न्याय तथा वैशेषिक पढ़ने के लिये गुरु बनाया. उस समय गवर्नमेंट की ओर से संस्कृत की परीक्षाओं नहीं होती थीं. न्याय का अध्ययन समाप्त करने पर शिरोमणि महाशय ने यादवेश्वरजी को 'तर्करत्न' की उपाधि से विभूषित किया. किन्तु कैलेज में भी आप कुछ दिन तक पढ़ते रहे. उस समय त्रिप्रिय साहय वहां के प्रधानाचार्य थे, और डॉ० वेनिस विद्यार्थी. विद्यार्थीजवन में ही यादवेश्वर की कविता की प्रशंसा फैल रही थी. स्वामी इमानंद सरस्वती और विशुद्धानंद स्वामी ने जो आचार्य काशी के आनंदबाग में हुआ था, उसमें भट्टाचार्य महाशय भी उपस्थित थे.

शिक्षा समाप्ति होने पर यह हिर रंगपुर लौट गये. अपनी आप नवमुक्त ही थे कि छतने में जंगल के कंधे राने और

जमींदारों ने याहा कि यह उनके दरबार के पंडित हो लभ; पर धन्नेने किसीकी परवा न कर अपनी ओर से रंगपुर में ओक 'टोल' (पाठशाला) स्थापिता किया. ४० वर्ष के लगभग तर्क-रत्नञ्च धसी टोल में विद्यार्थियों के उच्च संस्कृत शिक्षा देते रहे. यह अण्ण भी वर्तमान है. लट्टाचार्य महाशय नौकरी करने के विरुद्ध थे. ओक बार उनके भित्र महाभट्टोपाध्याय महेशचंद्र न्याय-रत्न ने, जो उस समय कलकत्ते के संस्कृत कॉलेज के प्रिन्सीपल थे, धन्नें प्राच्य-दर्शन का आचार्यपद देने का कहा; पर धन्नेने अस्वीकार कर दिया.

आप कविता और दर्शन के ही नहीं, स्मृतियों के भी अच्छे पंडित थे. ओक बार नदिया के कुछ पंडितों से धनका विवाद छिड गया. स्मृति-शास्त्रों के कुछ जटिल प्रश्नों पर भूण्ण वाद-विवाद हुआ; पर अंत में पं० मधुसूदन स्मृतिरत्न एवं प्रणनाथ विद्यारत्न आदि विद्वानों ने धन्नेंका पांडित्य स्वीकार किया, और धनकी जजी ज्जाति छुई. रंगपुर में तो धनकी तूती ही जोलने लगी. उसी समय महाराष्ट्र की पंडिता रमायाछ ने अपना दिग्विजय शुरु कर दिया था. भारतवर्ष के और प्रांतों का पराजित कर के वह रंगपुर भी आ पहुँचीं. कविता और दर्शन आदि में दोनों की मुहब्बत छुई. निदान रमायाछ के यादवेश्वर का लोहा भानना पडा. कहते हैं, रमायाछ ने याहा कि धनसे विवाह कर लें; पर लोकाचार के विपरीत यादवेश्वर के कुछ भी करना स्वीकार न था. फिर तो धनकी धाक जम गई. धसी समय गवर्नमेन्ट ने संस्कृत की परीक्षा समिति बनाछ. धस समिति में यादवेश्वरञ्च भी रजे गये. डॉक्टर प्रज्ञेन्द्रनाथ शील के गुरु स्वर्गीय पूर्णचंद्र वेदांतय्यु धनके ही परीक्षार्थी थे.

मुझे स्वयं महाभट्टोपाध्यायञ्च के दर्शनों का सौभाग्य प्राप्त हुआ था. आप अन्य पुराने पंडितों की श्रेणी के न थे. मुझसे हिंदी और अंगरेञ्च की कविता सुनते, और फिर उसका अर्थ पूछते थे. जूढे लोग प्रायः नवयुवकों की प्रशंसा कम किया करते हैं; पर यादवेश्वरञ्च समाक्षेयना के साथ-साथ उत्साह भी भूण्ण जहाते थे. आप स्वयं संस्कृत और अंगला के कवि थे. संस्कृत में कछ ग्रंथ आपने लिजे हैं. मेघदूत की तरह का आपने ओक 'चंद्र-दूत' लिजा है. अश्वजिंदु, अश्वविसर्जन, रत्नकोष-काव्य, सुभाद्राहरण, गंगादर्शन, अन्नपूर्यास्तोत्र आदि धनके लिजे कछ ग्रंथ प्रकाशित हो चुके हैं.

आप धाराप्रवाह संस्कृत जोलते थे. जान पडता था, देव-वाणी ही धनकी मातृभाषा है आशु-कवि भी थे, और वृद्धा-

વસ્થા મેં તો કબી-કબી કવિતા લિખતે ઓર બોલતે ચલે જાતે થે. સંસ્કૃત કે અતિરિક્ત આપ બંગલા કે બી અચ્છે લેખક થે. આપ મૃત્યુકાલ તક સાહિત્ય કી સેવા કરતે રહે. પિછલે દિનોં આપ 'અશોક'-નામક એક ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ લિખ રહે થે, જો અપૂર્ણ હી રહ્યા. બંગલા કે 'વેદ-વ્યાસ', 'સોમ-પ્રકાશ' તથા 'આર્ય-દર્શન' ઇત્યાદિ પત્રોં કા જન્મ ઇતકી યુવાવસ્થા મેં હુઆ થા. ઇન સખ પત્ર-પત્રિકાઓં મેં યહ બરાબર લિખતે રહતે થે. બંગલા મેં 'દ્રૌપદી' નામક એક ખંડ-કાવ્ય આપને લિખા થા, જિસકે કારણ સાહિત્ય-સમાજ મેં બડી સનસની ફેલ ગઇ થી. મૈને સ્વયં ઇસે પઢા હૈ. ભાવોં કી જો પ્રૌઢતા હૈ, ધર્મ કી જો પુષ્ટિ ઇસમેં કી ગઇ હૈ સખ અદ્ભુત હૈ, સાથ હી રાજનીતિ કી પુટ બી ખૂબ ખરી હૈ. યહ કાવ્ય બટ્ટાચાર્યજી કી પત્ની શ્રી જગદીશ્વરી-દેવી કે નામ સે, જો અબી જીવિત હૈ, પ્રકાશિત હુઆ થા.

બંગલા-સાહિત્ય-પરિષદ કે આપ દો બાર સભાપતિ ચુને ગએ. સ્વયં લિખતે-પઢતે કે અતિરિક્ત ઉન્હોંને સાહિત્ય-સેવા કી કિતની હી સાર્વજનિક સંસ્થાઓં બી ખોલી થી. ઇન્હોંને સ્વર્ગીય સર આશુતોષ મુકરજી એવં મહામહોપાધ્યાય પદ્મનાભવિદ્યાવિનોદ-સરીખે વિદ્વાનોં કા અપને હાથોં ઉપધિયાં દી થી. ઇનકે મિત્રોં મેં સર જોર્જ ગ્રિયર્સન ઓર ડૉક્ટર કે. ડી. ધોષ જૈસે લોગ થે. ડૉ. ધોષ કુજ દિનોં તક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જોન રટુઅર્ટ મિલ કે બી શિષ્ય રહે થે. ઉનકી સંગતિ કે કારણ યાદવેશ્વરજી કા બી થોડે સમય તક અનીશ્વરવાદ કી ધૂનસી લગ ગઇ થી. ડૉક્ટર ગ્રિયર્સન કે પાસ આપને એક બાર 'ગાંધર્વ-વિવાહ' પર કુજ ગવેષણાપૂર્ણ પ્રબંધ લિખ કર બેજે થે; કયોંકિ ઉસ સમય મૈક્સ-મૂલર સે ઇસ વિષય પર વાદ-વિવાદ ચલ રહ્યા થા. મૈક્સમૂલર ને ઉન્હેં પઢ કર યહ ઉત્તર ગ્રિયર્સન સાહજ કા લિખા થા—

૭, નારહમ ગાર્ડેન્સ, ઑક્સફર્ડ, ૧૬ ઑક્ટોબર, ૧૮૭૭

પ્રિય મહાશય,

'ગાંધર્વ-વિવાહ' પર પંડિત તર્કરત્નજી ને જો લેખ લિખે હૈ, ઉનકે લિખે મેરી ઓર સે ઉન્હેં ધન્યવાદ દીજિયે. ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ યહ ઋષિયોં દ્વારા સ્વીકૃત થા. યદિ યે લેખ સંસ્કૃત મેં લિખે ગયે હોને, તો મેરે લિખે અધિક અચ્છે હોતે; કયોંકિ બંગલા પઢતે મેં મુઝે કઠિનાઈ હોતી હૈ.

ભવદીય — એફ. મૈક્સમૂલર

ઇતકી વિદ્વતા સે પ્રસન્ન હો કર સરકાર ને ઇન્હેં એક સંમાન-પત્ર ઓર મહામહોપાધ્યાય કી ઉપાધિ બી દી. યહ પ્રાયઃ દરબારોં મેં બી નિમંત્રિત કિયે જાતે થે. બંગલા કે ગવર્નર જીડબર્ન મહોદય

भी एक बार रंगपुर में धनका टोल देने गये थे। सभी दलों के लोग धनसे प्रसन्न रहते थे। नवद्वीप के पंडितों ने आपका 'पंडितराज' की उपाधि दी थी, और काशी के विद्वानों ने 'कवि-सम्राट' की पदवी से विभूषित किया था। श्रीभारतधर्म-महामंडल ने उन्हें 'पंडित-केशरी' स्वीकार किया था।

साहित्य की भी आप नकी, सामाजिक तथा राजनैतिक जीवन में भी धनका भाग था। अंगविच्छेद के दिनों में सरकार ने उन्हें नीचा दिखाने के लिये स्पेशल कंस्टेबल बना दिया था। इस पर सरकारी पदाधिकारियों से धनकी जड़ी लड़ाई हुई, और यह अपनी 'महामहोपाध्याय' की उपाधि भी छोड़ देने के तैयार हो गये। उन दिनों अंग्रेज लोग उन्हें 'पोलिटिकल पंडित' कहा करते थे। स्वदेशी आंदोलन के दिनों में भी आपने बहुत काम किया था। आप पक्के स्वदेशी थे, और कहा करते थे कि जिसका हृदय स्वदेशी है, वही कट्टर स्वदेशप्रेमी है। एक बार उन्होंने राजनीति के संजोध में लॉर्ड मेस्टन को एक पत्र लिखा था। उसके उत्तर में मेस्टन साहब ने यह उत्तर लिखा था—

प्रिय महामहोपाध्याय,

आपने २४ जुलाई के पत्र में भारतवर्ष की वर्तमान आवश्यकताओं, विशेष कर संस्कृत भाषा और तत्संजधी अन्य विषयों की शिक्षा के संजोध में आपने जो विचार प्रकट किये हैं, उनके लिये मेरा हार्दिक धन्यवाद स्वीकार कीजिये। आपका परिपक्व अनुभव और धन समस्याओं का तर्कपूर्ण अध्ययन विचारणीय है। आपके पत्रपर मैं विचार करूंगा, और आपके सुझावे दिये मार्ग का अनुसरण करने के लिये यथाशक्ति उद्योग भी। अवदीय—

जे० एस० मेस्टन

एक बार अंगाल के रिजले साहब कह बैठे कि वहां के राजवंशी लोग अनार्य हैं। इस पर तर्करतन ने यह सिद्ध कर दिया कि नहीं, ये लोग व्युत्पन्निय हैं। आपकी संभति थी कि विदेश-यात्रा शास्त्रों के प्रतिकूल नहीं है। अंगाली हो कर भी आप अलक्ष्य-भोजन के धीर विरोधी थे; परंतु विधवा-विवाह और शुद्धि के आप सदा अनुकूल रहे। अंगाल में विधवाओं के लिये ओकादशी के दिन जल तक न पीने का नियम है। आपने इसके विरुद्ध जड़े-जड़े प्रमाण दिये, और जल-विवाह के भी प्रतिकूल बहुत कुछ कहा। आप जियों का जडा आदर करते और सभी महिलाओं को माता कह कर पुकारते थे। उनका प्रणाम स्वीकार करने में भी आप हिचकते थे।

यद्यपि यह अकिमचंद्र मटल के समय के थे; पर इनकी

श्रेष्ठी के नहीं. अस्सय सरकार, धंदनाथ अनरल एव' काही धोष आदि उनके धनिष्ठ मित्रों में थे. आप रंगपुर की धर्मसभा के धर्माचार्य थे. समयसमय ऐसे सम्ये और पवित्रहृदय ब्राह्मण विद्वान् बहुत कम मिलेंगे. तभी तो उनके मरने पर यारों और कितनी ही सभायें हुई, और शोक प्रकट किया गया. उनके सुपुत्र आणू वृंदावन लदाचार्य एम्. ए. के पास सहानुभूति के कष्ट सौ पत्र आये थे. महामहोपाध्याय डॉ० गंगानाथ जा ने लिखा था—

“आपके पुण्य पिता की मृत्यु का संवाद पा कर मुझे बहुत दुःख हुआ.... इस केटि के पंडित शीघ्रता से अंतर्धान हो रहे हैं. आपकी हानि पूर्ति के परे है; पर यदि मित्रों की सहानुभूति का कुछ उपयोग है, तो आपके लिये वह काफ़ी है.”

जदवान, कासिमभाजर, दरभंगा आदि के महाराजों ने भी शोक प्रकाश किया था. कविवर रवींद्रनाथ ने उनके पास छस आशय का तार भेजा था—“मेरी हार्दिक सहानुभूति; विधुशेखर शास्त्री की ओर से भी.” अंगला तथा अंग्रेज के सभी पत्रों में उनके विषय में जड़े-जड़े लेख निकले थे. कलकत्ते के प्रसिद्ध दैनिक स्टेट्समैन ने लिखा था—

“प्रसिद्ध संस्कृतज्ञ नहीं रहा..... वह संस्कृत के योग्य ज्ञाता थे, और लोगों के कारण उनका यश दूर-दूर तक फैल गया था. रंगपुर के टाउनहॉल में एक सार्वजनिक सभा उनकी स्मृति में की गई. उनका उक्त जना अंगाल के लिये एक जडा जारी टोटा है.”

यादवेश्वरल काशीधाम के प्रगाढ प्रेमी थे. अंतिम दिन उनके यहीं जीते, और छसी विश्वनाथपुरी में उनका शरीर भी छड़ा. उनके एकमात्र पुत्र वृंदावन आणू हैं. आप छतिहास के भारी विद्वान हैं. हिंदू-विश्वविद्यालय में आप प्राचीन भारतीय छतिहास के प्रोफ़ेसर रह चुके हैं; और आणकल भूतियों के विषय में अनूवेषण कर रहे हैं. आपका लिखा हुआ सारनाथ का छतिहास हिंदी में अभी अनूदित हो गया है. अंग्रेज में भी आपने “भारतीय भूतियों” नाम की एक महत्त्वपूर्ण पुस्तक लिपी है. वृंदावन आणू अबी अविवाहित ही हैं. आपने पिता की मृत्यु से शोकातुर हो अथ आण-भ ब्रह्मचारी रहने का प्रण किया और माताल की सेवा में जवन जिताने का व्रत धान लिया है. परमात्मा आपको शक्ति दे.

(“भाधुरी”ना एक अंकभांधी)

૨૩-સદ્ગુણ ઔર દુર્ગુણ

(લેખક:-શ્રી. મંગલપ્રસાદ તિવારી, વિદ્યાર્થી.)

(૧)

ખાત પુરાની હૈ કિ ભારતવર્ષ મેં શ્રીવિલાસ નામક એક નગર થા. જહાં રાજા—શ્રીનિવાસ અપની રાની—કમલાસહિત રાજ્ય કરતે થે. ઉનકે લલિતંગ નામક એક પુત્રરત્ન બી થા, જે ખાલ્યાવસ્થા મેં હી 'હોનહાર બિરવાન કે હોત ચીકને પાત' વાલી કહાવત કે ચરિતાર્થ કરતા થા. દિન જાતે દેર નહીં લગતી, અખ ઉસકી અવસ્થા લગલગ દસ વર્ષ કી હો ગઈ. ઇતને અલ્પ સમય મેં વહ અપની તીવ્ર બુદ્ધિ સે બહુત કુછ પઠ લિખ ગયા થા. ઇસકે અતિરિક્ત ઉસમેં એક ગુણ ઔર થા, કિ વહ દીન-દુઃખિયોં સે અદ્વિતીય પ્રેમ રખતા થા ઔર જે ઉસકે પાસ રહતે ઉન્હેં થે દાન દે દેને મેં લેશ માત્ર ન દિયકતા થા.

એક દિન રાજકુમાર લલિતંગ કે એક લિલ્લુક પર દયા આઈ ઔર ઉસને અપને પિતા સે પાયા હુઆ હીરે કે હાર, ઉસ બિખારી કે દાન દે દિયા. સજ્જના ને, જે રાજકુમાર કે સેવક થા, ઇસ દાન કી ચર્ચા જા કર રાજા સે કર દી. રાજા લલિતંગ પર અત્યંત રુઢ હુએ ઔર બુલા કર ડાંટા કિ આઇન્દે સે અખ ઐસા કબી ન કરના.

ઉસ સમય તો રાજકુમાર ને બી મન મેં દાન લિયા કિ મેં અખ ઐસા કામ કબી ન કરંગા, જિસસે રાજા કે કિસી પ્રકાર કે દુઃખ હો; પરંતુ ઉસકા હૃદય દીન દુઃખિયોં કે પ્રતિ ઇતના કોમલ થા કિ ઉસને ફિર વહી હીરા, જવાહિર, સોના, ચાંદી ઇત્યાદિ દાન દેના આરંભ કર દિયા. દૂસરી બાર રાજા કે યહ સમાચાર મિલતે હી વે બહુત હી કુદ્દ હુએ ઔર યહાં તક કિ ઉન્હેંને રાજકુમાર કે મહલ મેં ન આને કિ બચાંકર આજ્ઞા દે દી.

રાજકુમાર કે કોમલ હૃદય મેં પિતા કી ઐસી કઠોર આજ્ઞા કે ઐસા પ્રભાવ પડા કિ વહ સર્વદા કે લિયે રાજપાટ છોડ કર ભાગ જાને પર પ્રસ્તુત હો ગયા. રાજકુમાર આધી રાત કે અપને ઘોડે પર સવાર હો જંગલ કી ઔર ભાગા. સજ્જના બી—જે રાજકુમાર કે કમરે મેં સોયા થા—અપના ઘોડા લે લલિતંગ કે સાથ ચલા. ચલતે ચલતે દોનોં રાજ્ય કે બાહર પહુંચે.

સજ્જના કે નામ સે તો યહી સ્પષ્ટ હોતા હૈ કિ વહ એક બોલા બલા આદમી હોગા, પરંતુ યથાર્થ મેં વહ ઇસ સે ઉલટા એક મહાન દુષ્ટ થા. સજ્જના ને રાજકુમાર સે પૂછા—'કયોં લલિ-

तब! यह तो पतलाओ कि सहगुण क्या है या दुर्गुण।

राजकुमार ने मुसकुराते हुए उत्तर दिया—‘क्या भूषण सरीखा पाते करते हो सज्जन! एक अदना भी तो यह कहने में आनाकानी न करेगा कि सहगुण से सुख प्राप्त होता है इसी लिये वह क्या और श्रेष्ठ है।’

‘अच्छा मैं भूषण हूँ; परंतु आपको यह भी माहूम है कि सहगुण और दुर्गुण कहते किसे हैं?’

‘सत्य भोजन, गरीबों पर प्रेम और दया रचना, गुरु और मातापिता के लक्ष्य और आज्ञाकारी होना, इसे सहगुण, कहते हैं; और इसके विपरीत को दुर्गुण कहते हैं।’

‘आप कहते हैं कि सहगुण से सुख, और दुर्गुण से दुःख प्राप्त होता है; परंतु मेरी समझ में इससे उलटा ही प्रतीत होता है। देखिये, यह सहगुण के ही कारण आपकी यह दशा हुई है। आपको अपना राजमहल छोड़ जंगल में मारा मारा फिरना पड़ रहा है। आपकी दशा से तो मेरा ही अनुमान हीक न्यता है कि सहगुण से ही दुःख मिलता है। इस लिये राजकुमार! यदि आप मेरा कहना मानें तो इस सहगुण के कारण एक में न पड़ें और दुर्गुण की ही शरण लें, जिससे आपके लाज्य अवश्य भुल जावेंगे।’

राजकुमार—‘मैं आपका कहना तो कभी नहीं मान सकता। हाँ, यदि कोई अन्य व्यक्ति आपके कहने का समर्थन करे तो मैं अपना धोड़ा, तथा जो कुछ मेरे पास किमती चीज़ें हैं आपको हार जाऊँ।’

(२)

चलते चलते वे एक जंगली गाँव में पहुँचे। वहाँ उनका एक जंगली से मुलाकात हुआ। सज्जन ने उसी जंगली को बुला कर वही प्रश्न किया कि दुःख सहगुण से मिलता है या दुर्गुण से? उत्तर वही मिला जो सज्जन कहता था। राजकुमार शर्त के अनुसार धोड़े पर से उतर पड़ा और अपने शरीर के समस्त किमती जेवर तथा धोड़ा सज्जन को लक्षपूर्वक दे दिया।

सज्जन—‘अब तो आपने अच्छी तरह देख लिया कि सहगुण के अपनाने से आपकी क्या गति होती जा रही है। इस लिये अब भी मेरा कहना मान लो और दुर्गुण की ही शरण लो।’

राजकुमार—‘सज्जन! मैंने जिसे एक बार अपना लिया उसे कदापि न छोड़ूँगा; क्योंकि मुझे पूर्ण विश्वास है कि अंत में मेरी ही विजय होगी।’

इस बार फिर दोनों में जाग्रत लगी कि अच्छा, एक बार और वही प्रश्न किसी अन्य पुरुष से पूँछा जाय और यदि फिर

વહી ઉત્તર મિલે તો રાજકુમાર અપની દોનોં આંખેં સજ્જના કો દે દે.
દુર્ભાગ્યવશ વે રાસ્તા બૂલ કર પુનઃ ઉસી જંગલી ગાંવ મેં
આ પહુંચેં ઔર ઉસી જંગલી સે સર્વપ્રથમ બેંટ હુધ. પ્રાંન કરને
પર વહી ઉત્તર મિલા કિ સદ્ગુણ સે દુઃખ કી પ્રાપ્તિ હે.

રાજકુમાર જરા બી વિચલિત ન હુઆ ઔર તુરંત એક પૈને
ચાક્ર સે અપની દોનોં આંખેં નિકાલ કર સજ્જના કો દે દી.
નિર્દયી સજ્જના ને રાજકુમાર કો એક વડ કે વૃક્ષ કે નીચે બેઠા
દિયા ઔર ખુદ આંખેં લે નૌ-દો ગ્યારહ હો ગયા.

(૩)

વડ કે વૃક્ષ મેં બહુત સે પક્ષી રહતે થે. જૈસે સૂર્યાસ્ત
હુઆ, પક્ષીગણ ધધર ઉધર સે અપને અપને ઘોસલોં મેં આને
લગે. બસેરા લેને કે પહિલે વે એકદૂસરે સે બાતચીત કરને લગે
કિ દિનબર ઉ-હોંને ક્યા દેખા, ક્યા સુના ઇત્યાદિ. એક પક્ષી
અપને ઇષ્ટમિત્રોં સે બતલાને લગા કિ વહ અપને એક રિસ્તેદાર
કે યહાં 'ચમ્પા'નગર ગયા થા. વહાં કે રાજા ને સમસ્ત નગર
મેં મુનાદી કરવા દી હૈ કિ જો રાજકુમારોં પુણ્યવતી કી આંખોં મેં
દષ્ટિ લગા દેગા ઉસે રાજકુમારોં અપના પતિ સ્વીકાર કરેગી તથા
રાજા અપના આધા રાજ્ય દે દેગા.

ઇતને મેં એક બચ્ચા પક્ષી અપને પિતા કી બાતેં સુન પૂછ
ઉઠા "ક્યા! કોઇ ઐસી ઔષધિ હૈ જિસસે રાજકુમારોં કી આંખેં
અચ્છી હો સકતી હૈ?" બૂઠા પક્ષી બોલા-"ચુપ રહો. ઔષધિ
અવશ્ય હૈ, પર મેં સવેરા હોને પર બતલાબિંગા; કયોંકિ કહીં ઐસા
ન હો કિ અંધેરે મેં કોઇ આદમી વૃક્ષ કે નીચે છિપા હો ઔર
વહ અપની સબ બાતેં સુન લે."

બચ્ચા-પક્ષી કયોં માનેગા વહ જાનને કે લિયે મચલ
ઉઠા ઔર રોને પીટને લગા. બૂઠે પક્ષી કો વિવશ હો બતલાના હી
પડા. ઉસને કહા કિ દેખો, ઇસી વૃક્ષ કી પીઠ પર એક લતા હૈ,
જિસમેં ગુલાબ સરીખે ફૂલ લગે હૈં. યદિ એક ફૂલ મસલ કર
ઉસકે રસ સે આંખેં ઘોઇ જાવેં તો રાજકુમારોં કો પુનઃ આંખેં
મિલ સકતી હૈં.

અન્ધા રાજકુમાર જો ઉસી બડ કે વૃક્ષ કે નીચે ઉઠાસ
બેઠા થા, યહ સબ અચ્છી તરહ સુન લિયા, અબ ક્યા થા ! વહ
તુરંત ઉઠા. સૂંબતે ટોલાલે વેલ કો પા કર ઉસમેંસે દો-તીન ફૂલ
તોડા. હથેલી મેં રગડ કર ઉસકા રસ નિકાલા ઔર તુરંત આંખોં
મેં લગાયા. રસ કા જાદુ સરીખા અસર હુઆ. ઉસકી આંખેં
ખુલ ગઇ. અબ તો ઉસકે આનંદ કી સીમા ન રહી. વહ સુખ
સે રાતબર ઉસી બડ કે નીચે સોયા ઔર પ્રાતઃકાલ હોતે હી

उसी क्षण के दो बार ब्रह्म से सम्पन्न नगर की ओर चल पड़ा। वहाँ वह सीधा राजा के महल पहुँचा और अपनी आँखों की तरफ राजकुमारी की भी आँखें ला दिया।

राज्य ललितंग पर अद्भुत प्रसन्न हुये। ललितंग का जमाह पुष्पवती के साथ जड़ी धूम-धाम से हुआ और राजकुमार को आधा राज्य दहेज में दिया गया।

राजकुमार और राजकुमारी जड़ी बुद्धिमत्ता से राज्य करने लगे।

(४)

एक दिन राजकुमार महल के छज्जे पर बैठे, राजकुमारी से कुछ बातें कर रहे थे कि धीरे में उनकी दृष्टि अचानक सज्जनना पर पड़ी। बिजारी सरीखा वह दृष्टे-पुराने यीथों में घूम रहा था। राजकुमार उसे देखते ही पहचान गया। पुरानी बातें सुन कर उसे खुलासा। उसे नहला धुला कर, अच्छे अच्छे वस्त्र पहनने को दिया और वहाँ तक कि अपने ही महल में रहने को स्थान भी दिया।

एक दिन पुष्पवती ने ललितंग से पूछा 'क्यों राजकुमार! यह कौन आदमी है जिस पर आप धतनी दया करते हो और जो आदरसत्कार से रहते हो?' राजकुमार ने अपनी पूरी कहानी जल्द से उसने अपने पिता को छोड़ा था वह सुनाई। कहानी ने राजकुमारी को चौंका दिया। राजकुमार का जैसे दृष्ट के प्रति मित्रता व्यवहार देख वह आवलीसी हो गध। सज्जनना जल्द धतना दृष्ट है तो कौन जाने फिर न एक नभ आकृत उत्पन्न कर दे ऐसा कहने लगी। राजकुमार के दयाकुंड में राजकुमारी का उपदेश ने आहुति का काम दिया। राजकुमार का प्रेम सज्जनना पर बना ही रहा।

राज ने कहीं एक दिन सज्जनना से राजकुमार ललितंग के विषय में कुछ पूछा। "साँप को चाहे कितना भी दूध पिलाओ वह तो विष ही उगलेगा।" सज्जनना ने अपना असली रंग फिर दिखाया और बोला "महाराज! ललितंग एक कुम्हार का पुत्र है और आपसे राजकुमार जलवाता है।" धतना वह सज्जनना वहाँ से चला गया। राज यह सुनते ही आगजबूला हो गया। उसकी आँखों में जून बढ आया। येहरा लाल सुर्भ हो गया। तुरंत जलवाहों को बुला कर आवा दी कि जे मनुष्य शाम को महल के द्वार से निकले उसका सिर एकदम उड़ा दो। राज ने ललितंग को हीक निश्चित संध्यासमय अपने महल में मिलने को बुला भेजा, जिससे वह आते ही मार डाला जावे।

जैसे राजकुमार संध्या को अपने ससुर से मिलने जाने-वाला था कि पुष्पवती आधी और ललितंग को जाने से रोक

લિયા. ઉસ દિન રાજકુમારી કે કષ અસગુન હુએ થે, જિસસે ઉસે એસા માલૂમ પડા થા કિ યદિ રાજકુમાર આજ રાત્રી સે મિલને ગયા તો ઉસ પર કુછ ન કુછ આપતિ અવશ્ય આવેગી. સજ્જના યહ સમાચાર લે કર કિ રાજકુમાર શામ કે ન આ કર દૂસરે દિન પ્રાતઃકાલ આવે-ભેળ ગયા, જૈસે હી સજ્જના ને ફાટક કી ચૌખટ પર પૈર રખા કિ ઉસકા સિર ધડ સે અલગ કર દિયા ગયા ઓર ઇસ તરફ સજ્જના કી અકાલ મૃત્યુ હુઇ.....અંત મેં સદ્ગુણ કી હી વિન્ય રહી ઓર દુર્ગુણી કે ઉચિત દંડ મિલા.

બાલકો ! કયા તુમ બી લલિતંગ સરીખે સદ્ગુણ કે દૃઢ-નિશ્ચય હોતે હુએ:—

- (૧) આરંભિક કઠનાઇયોં સે ન ધખરાઓગે ?
- (૨) “જો તોકો કાંટા ખોયે તાહિ ખોય તૂ ફૂલ” કી કહાવત કે અનુસાર સજ્જના સરીખોં સે બી મિત્ર કા સા વ્યવહાર કરોગે ?
- (૩) ગરીબોં કે અપના બાઈ સમજ ઉન પર દયા ઓર પ્રેમ રખોગે ?

(“મનોરમા”ના એક અંકમાંથી)

૨૪-ઉન્મત્ત

[લેખક:-શ્રી. સભામોહન અવધિયા]

મેં ઉન્મત્ત હુઆ હું અટપટ, હુઈ વિલક્ષણ સ્થિતિ મન કી; સુધિ-શુધિ કિંચિન્માત્ર નહીં હૈ, મુઝકો અપને જીવન કી. જાતા હું મેં વહાં, જહાં તક કોઈ અપ તક જા ન સકા; પાને કો વહ વસ્તુ ચલા મેં, જિસકો કોઈ પા ન સકા. પીને કો વહ પેય ચલા મેં, પી ન સકા જિસકો કોઈ; ગાને કો વહ ગાન ચલા મેં, ગા ન સકા જિસકો કોઈ. વહ સ્વર સુનને ચલા અબી તક, જિસે ન કોઈ સુન પાયા; ચુનને કો મેં ચલા વહી બસ, જિસે ન કોઈ ચુન પાયા. જાતા હું મેં ઉસે જાનને, જિસે ન કોઈ જાન સકા; પહચાનને ચલા હું ઉસકો, જિસે ન જગ પહચાન સકા. દિખતા હૈ જો નહીં કિસીકો, ઉસે દેખને જાતા હું; મિલતા હૈ જો નહીં કિસીકો, ઉસસે મિલને જાતા હું. ઉસે મનાને જાતા હું મેં, જિસે ન કોઈ મના સકા; ઓર ઉસીકો ચલા રિઝાને, જિસે ન કોઈ રિઝા સકા. અપને કો મેં કિસી અછૂતે રંગ મેં રંગને જાતા હું; ઇન્હીં અનોખે ભાવોં મેં પડ, મેં ઉન્મત્ત કહાતા હું.

(“માધુરી”ના એક અંકમાંથી)

२५-योगीश्वर दयानंद

परमानंद-कंद दयालु दयानंद का इस भारतभंडल में अव-
तरण हुये आज एक सौ वर्ष हो गये। इसी शिवरात्रि को योगी-
राज कृष्ण की नगरी मथुरा में योगीश्वर दयानंद की जन्म-
शताब्दी पर समारोह से मनार्घ न्ययगी। आर्यसभाज इसके लिये
तीन वर्ष से तैयारियां कर रहा है। यह महोत्सव इस परमोपकारी
सिद्ध पुरुष के प्रति आर्य जनता का और से अपने लक्षितभाव
तथा कृतज्ञता का प्रकाश होगा। दयानंद का प्रादुर्भाव धाटोप
अंधकार में सहसा विद्युत्-प्रकाश के समान था। जिनके नेत्र थे
उन्होंने इस दिव्य ज्योति को देखा। कुछ आगे उसे देख कर
यौधिया गध, और कुछ मिलकुल भंद हो कर पुनः इस तमोराशि
में ही छिप गध। दयानंद को किसी ने समाजसुधारक, किसी
ने राजनीति का प्रचारक, किसी ने धर्माचार्य, किसी ने गुप्त धसाध
और किसी ने अक्षरि सिद्ध पुरुष समझा। पर वह वास्तव में
क्या थे, इसका निश्चय आनेवाली संतानें ही कर सकेंगी। हम तो
अभी केवल धनना ही कर सकते हैं—

“जाकी रही भावना जैसी, प्रभु-मूरति देखी सो तैसी।”

समस्त धर्मावलम्बियों की यह दृढ धारणा है कि अटल धर्म-
विश्वास के बिना कोई भी पुरुष को परमोपकार का महान कार्य
नहीं कर सकता। अलख्य और योग इस विश्वास की प्राप्ति के
आवश्यक साधन हैं। इसी लिये आर्यावर्त में अलख्यारियों और
योगियों का सदा से सम्मान होता आया है। सत्य तो यह है कि
ऋषिसंतान ने कभी किसी ऐसे व्यक्ति को आचार्य रूप में
स्वीकार नहीं किया, जो अलख्यारी और योगी न हो। यह ठीक
है कि राममोहन राय और केशवचंद्र सेन गृहस्थ थे, और आजकल
श्रीसत्यानंद अग्निहोत्री (उपनाम देवगुरु लंगवान्) गृहस्थ हैं;
परंतु जलअलख्यारी शंकर के सामने ये पलडे में पासंग के समान ली
नहीं। जगतपिता की अपार कृपा से इस भारतवर्ष में समय समय
पर परम योगियों का प्रादुर्भाव होता रहा है। वे अपनी पुण्य-
प्रभा से संसारी जूवों को कल्याण का मार्ग दिखलाते रहे हैं।
धन्वीं मुक्ततात्मियों के प्रयत्न से यह भूमि सदा धर्मप्रधान रही है।

इस पाश्चात्य जडवाद के युग कलिकाल में, संभव है, कुछ
अदभ्य विज्ञानविशारद योग की अद्भुत सिद्धियों को पाप्पंड
और ठगविद्या कह दें; परंतु जिन धर्मजिज्ञासुओं का ऋषियों
के वचनों पर विश्वास और श्रद्धा है, वे योगदर्शन के विभूति-

પાદ મેં વર્ણિત ખાતોં કેા અસત્ય નહીં માન સકતે. સન્ ૧૯૨૩ ઇસ્વી મેં, લાહૌર મેં એક મદરાસી યોગી આયે થે. વહ કિલે કે પાસ, ખસ્તીરાય કી ધર્મશાલા મેં ઠહરે થે. અંગ્રેજી ઔર સંસ્કૃત કે વિદ્વાન્ થે. નામ સ્વામી નારાયણ થા. નગર કે ગણ્યમાન્ય વ્યક્તિ ઉનકે પાસ જાયા કરતે થે. વહ યોગ કેા ગુપ્ત રખને કે વિરોધી થે. વહ ઇસે એક વિજ્ઞાન માનતે ઔર સબકે સામને ઇસકી ક્રિયાયેં સિખલાયા કરતે થે. ઉનકે સત્સંગિયોં મેં સ્થાનીય ગવર્નમેંટ કોલેજ કે પદાર્થવિજ્ઞાન કે પ્રોફેસર તથા અન્ય કઇ એમ્. એ. ખી. એ. સુશિક્ષિત વ્યક્તિ ભી હોતે થે. એક દિન ખાત ચલી કિ ક્યા યોગી અપને શરીર કેા ઇતના હલકા કર સકતા હૈ કિ વહ ઉડ સકે? તખ યોગીજી ને કહા—હાં, શરીર કેા લઘુ બના કર આકાશ મેં ઉડના (લેવિટેશન) ખિલકુલ સંભવ હૈ. ઇન પંક્તિયાં કે લેખક કે વહ કહને પર કિ વહ તો પદાર્થવિજ્ઞાન કે નિયમોં કે વિરુદ્ધ હૈ, આપને કહા—નહીં, વિરુદ્ધ નહીં હૈ. ફિર ઉન્હોને પ્રાણ ઔર અપાન આદિ વાયુઓં કે રોકને સે શરીર કા હલકા હો જના એક ચિત્ર કે દ્વારા ઐસી સ્પષ્ટ ઔર યુક્તિ-યુક્ત રીતિ સે સિદ્ધ ક્રિયા કિ સબી શ્રોતાઓં કેા ઉનકી ખાત પર વિશ્વાસ હો ગયા. ફિઝિક્સ કે પ્રોફેસર ઔર એમ્. એસ. સી. મહાશય, સબી ને શિર ઝુકા દિયા. આપને કહા—તુ-હેં આધ્યાત્મિક જગત કે નિયમો કા જ્ઞાન નહીં હૈ, ઔર ન તુમ ઉન્હં જ્ઞાનને કા યત્ન હી કરતે હો. તુમ આધ્યાત્મિક ઘટનાઓં કી સમજાઇ કેા ભી જડ-જગત કે નિયમોં હી સે પરખતે હો. વહ તુમ્હારી ભૂત હૈ. મેરે એક ખી. એ. એલ. એલ. ખી. મિત્ર પ્રત્યેક ખાત કી હસી ઉડતે ઔર કઠી સમાલોચના કરનેવાલે થે. વહ ભી યોગીજી કી ખાતોં કેા સુન રહે થે. મૈને ઉનસે પૂછા—કલિયે, અખ આપકી ક્યા સંમતિ હૈ? ઉન્હોને ગંભીર ભાવ સે ઉત્તર દિયા—મૈં તો સ્વામીજી કી ખાત કેા સચ માનતા હૂં. તખ મૈને સ્વામીજી સે પૂછા—ક્યા આપને કિસીકો ઉડતે દેખા ભી હૈ? સ્વામીજી ને હંસ કર ઉત્તર દિયા—ઐસી ખાતોં નહીં પૂછા કરતે.

મેરે નવયુવક વકીલ મિત્ર ને મુઝે સુનાયા કિ સ્વામીજી યોં તો યોગ કી સિદ્ધિયાં દિખાને કે બહુત વિરોધી હૈ; પરંતુ એક દિન લોગોં કે બહુત કહને પર આપને એક ચમત્કાર દિખલાયા થા. આપને અપની સારી શારીરિક શક્તિ કેા અપની દાહની બાહુ મેં કેંદ્રીભૂત કર દિયા, ઔર દો મનુષ્યોં સે કહા કિ મેરી બાહુ કેા પૃથ્વી પર સે ઉઠાઓ. સારા બલ લગાને પર ભી વે ઉસે ન ઉઠા સકે.

વહ ઠીક હૈ કિ અધવિશ્વાસ હાનિકારક હૈ, લોગ ઇસસે પ્રાયઃ ઇંજે જાતે હં; પરંતુ આજકલ અશ્રદ્ધા ઔર જડવાદ કી જો લહર

बल रही है, वह भी कुछ कम हानिकारक नहीं है। बोली-सी पदार्थविद्या पढ़ कर किसी विश्वविद्यालय की डिग्री ले लेने से ही विश्व-ब्रह्मांड के सभी सूक्ष्म नियमों और शक्तियों का सम्यक् ज्ञान नहीं हो जाता। इसके विपरीत, आध्यात्मिक उन्नति के लिये जिस नम्रता और श्रद्धा की आवश्यकता है, वह नष्ट हो जाती है। ऋषि ह्यानंद की श्रवण संबंधी घटनाओं को ऐक्य करने के लिये जिस समय आर्य समाज की ओर से उद्योग हुआ था, उस समय अनेक ऐसी घटनायें वृद्ध पुरुषों ने सुनाई थीं, जिनका संबंध ऋषि के योगबल से था; भगवत् युक्ति वे उपर से असंभव प्रतीत होती थीं, इस लिये ऋषियरित के लेखकों ने उन-हें छोड़ दिया, ताकि लोग उन-हें जेहूँदा कह कर उनके आचार्य की हंसी न उड़ाने लग जायें। परंतु ऐसा करना उनकी अनुचित और अनधिकार चेष्टा थी। वे स्वयं योगविद्या से डरे थे। उन-हें भयावह होना यादिये था कि जो चीज आज असंभव समझी जाती है, हो सकता है, कल वही संभव सिद्ध हो जाय। इसके संभव या असंभव होने का निश्चय करने का उनको कोई अधिकार नहीं। उन लोगों की इस असावधानता से ऋषिश्रवण की अनेक घटनायें सदा के लिये संसार से छिप गਈ। आगे हम ऋषिश्रवण की योग संबंधी कुछ घटनायें देते हैं। इनमें से कुछ तो उनके छपे श्रवण्यरितों में मिलती हैं, और कुछ ऐसी हैं, जिनका उनके ररित-लेखक असंभव समझ कर, हंसी होने के डर से, छोड़ गये हैं। हमें आशा है कि अभ्यासी और जिज्ञासु सज्जन इनसे लाभ उठा सकेंगे।

(१) कर्णवास की यात है। माघ का महीना था। एक दिन प्रातःकाल अत्यंत शीतल पछियाव (हवा) पडे वेग से डाल रही थी। स्वामीजी महाराज स्नान-ध्यान से निवृत्त हो कर कुटिया से बाहर पद्मासन से बैठे थे, आर दर्शनी को आये हुये हाकुर लोग श्रीगुरु के वचन श्रवण कर रहे थे। यद्यपि वे संपन्न लोग रुई और जिन के वस्त्र पहने हुये थे, परंतु पाला पडने से उनके अंग ठिंडुर रहे थे। तन कांपते थे; नाक स और आपो से भी पानी निकल रहा था, हाथ-पैर सुन्न हुये जाते थे। परंतु ऋषि ह्यानंद निश्चल भाव से उपदेशकार्य में संलग्न थे—अकंप थे।

उस समय हाकुर गोपालसिंहजी ने हाथ जोड कर पूछा—“भगवन्, धीर पाले के कारण हमारे हांत जल रहे हैं”, परंतु श्रीमहाराज पर इस महाशीत का किंचित भी प्रभाव दिखाई नहीं देता। इसका क्या कारण है? स्वामीजी ने मुसकिला कर कहा—ब्रह्मचर्य और योगाभ्यास ही इसका कारण है। हाकुर ने कहा—यह हम कैसे जनें? उस समय स्वामीजी ने अपने हाथों के

अंगूठे धुटनों पर रख कर जैसे ज़ोर से दयाये कि तत्काल ही उनके लाल पर, ओस के कणों के सदृश, प्रस्फोटित हो यमकने लगे; तब पर रमाई हुई सारी मिट्टी लीग गछ; जगहों से पसीना टप-टप टपक पड़ा। यह देख सभी लोग मुकतकंठ से उनके योगफल की प्रशंसा कर उठे।

(२) एक रात को स्वामीजी गंगा के दूसरे किनारे पर आसन लगाये समाधिस्थ बैठे थे। शुक्लपक्ष का चंद्रमा विस्तीर्ण विमल व्योम की शोभा बढ़ा रहा था। रेती पर चांदनी और ली यमक उड़ी थी। उसके साथ नीलम की लंघायमान रेखा के सदृश गंगा की धारा अपूर्व शोभा दिशा रही थी। जैसे समय में अदभुत के कलेक्टर, अपने किसी योरापीयन मित्र के साथ, शिकार के लिये गंगातीर पर घूम रहे थे। अचानक उनकी दृष्टि स्वामीजी पर पड़ी। वह ज़ीं देर तक विस्मयोत्प्लुत नेत्रों से संन्यासी के सुंदर रूप को, समाधि की अकाशता और तपश्चर्या को, देखते रहे। अंत को जब स्वामीजी ने आंखें जोड़ीं, तो उन्होंने शिष्टाचार-प्रदर्शन के बाद कहा—जहां आश्चर्य है कि आप ऐसी शीतल रात्रि में हिम-समान ठंडी रेती पर केवल लंगोरी लगाये भजन बैठे हैं! स्वामीजी उत्तर देने लगे थे कि कलेक्टर का साथी प्रायः भोल उठा—भूय हृष्ट-पुष्ट मनुष्य है, जाने को अच्छे माल मिलते होंगे। उसे पाला कहा? स्वामीजी ने कहा—दम दाल-चपाती के जाने-वाले क्या भाव जायेंगे? आप अंदा-मुर्गी जाते हैं। कपड़े उतार कर आधिये, थोड़ी देर मेरे साथ यहां बैठिये। वह लज्जित हो कर चुप हो गया।

(३) स्वामीजी श्रीकाशीधाम में वैदिक धर्म का प्रचार कर रहे थे। कुछ दूरान्त उपद्रवियों ने महाराज को हानि पहुंचाने का षडयंत्र रचा। इस बात का समाचार पा ज्ञात अवश्य ने स्वामीजी के पास जा कर निवेदन किया—यदि ईश्वर-आयुष्य होता, तो आज श्रीचरणों की रक्षा के लिये ली आस-प्यास मनुष्य बैठ जाते, उपद्रव होने की ज़ीं ज़ारी आशंका है।

महाराज ने मुसकिला कर कहा—जलदेव, कुछ ली चिंता न कीजिये। योगीजनों का यह दृढ़ विश्वास है कि अविद्या की तमोराशि को सत्य का सूर्य अकेला ही ज़त लेता है। जलदेव, जे मनुष्य पक्षपात का परित्याग करके, केवल लोकहित के लिये, धर्म की आज्ञा के अनुसार सत्योपदेश करता है, उसे जय कहा? सत्पुरुष किसी से जयभीत हो कर सत्य को नहीं छिपाया करते। जवन जय तो जय, परंतु वे अंतरात्मा के आदेश को नहीं छोड़ते। चिंता किस बात की है? एक मैं हूं, एक परमात्मा है और

એક હી ધર્મ છે. દુસરા કોન છે, જિસસે ડરેં ઓર કાંપે ? જો કુછ હોગા, દેખ જિયા જાયગા.

(૪) યોગિરાજ દયાનંદ જળ ધ્યાન મેં બેઠતે થે, તો કોઠરી કે દ્વાર બંદ કર લેતે થે. ઉસ સમય કિસીકો બી ઉનકે પાસ જાને કી આજ્ઞા ન હોતી થી. એક ભક્ત કી પ્રજ્વલ અભિલાષા મહારાજ કો સમાધિસ્થ દેખને કી હુઈ. પરંતુ ઉસે ઉનકી યોગ-મુદ્રા કો દેખને કા અવસર ન મિલતા થા. અંત કો ઉસને મહારાજ કે ભૂત્ય કો વિનતિ કી. તખ ઉસ ભૂત્ય ને એક દિન ઉસ ભક્ત કો કિંવાડોં કી દરાર સે બીતર ઝાંકને કી આજ્ઞા દે દી. જળ ઉસને દષ્ટિ ડાલી, તો ક્યા દેખા કિ મહારાજ કા આસન બૂમિ સે કોઇ દો ફૂટ ઉપર અધર મેં ઠહરા હુઆ હૈ, ઓર મુખમંડલ સે એક વિશેષ દિવ્ય જ્યોતિ નિકલ રહી હૈ. યહ દેખ કર વહ ચકિત રહ ગયા.

(૫) એક બાર મહારાજ લખનઉ આયે, તો આપકા સ્વાસ્થ્ય અચ્છા ન થા. ઇસ લિયે વહ મદદ પિયા કરતે થે. મહાશય રામાધાર ને મદદ પિલાને કી યહ સેવા અપને ઉપર લે રકખી થી. એક દિન સ્વામીજી ને કહા—રામાધારજી ! આપકા મદદ બહુત મીઠા હોતા હૈ. માલૂમ હોતા હૈ, આપકે ઘર મેં ખર્તનોં કી સ્વચ્છતા પર વિશેષ ધ્યાન દિયા જતા હૈ. રામાધારજી ને કહા—મહારાજ ! મેરી સ્ત્રી કે નેત્રાં મેં દોષ આ ગયા હૈ. મૈને ઉસસે હંસી મેં કહા થા કિ દહીં સાવધાનતાપૂર્વક જમાયા કરો. ક્યા આશ્ચર્ય હૈ, જો મહારાજ કી સેવા સે તુમ્હારે નેત્ર હીક હો જાયં. તખ સે વહ ખડે પ્રેમ સે દહીં તૈયાર કરતી હૈ.

મહારાજ ને કહા—આપને યહ અચ્છા નહીં કિયા. ખૂડી આજ્ઞા દિલાના હીક નહીં.

જિસ દિન સ્વામીજી કો લખનૌ સે ચલના થા, ઉસ દિન ઉનહોંને રામાધારજી સે કહા—આજ હમ આપકે ઘર પર હી આ કર તક-પાન કરેંગે, ઓર સાથ હી ઉસ દેવી કો બી દેખેંગે, જો હમારી સેવા ઇતને પ્રેમ સે કરતી રહી હૈ. જળ ઉસ દેવી ને સ્વામીજી કે આને કા સમાચાર સુના, તો વહ બહુત પ્રસન્ન હુઈ. સ્વામીજી રામાધારજી કે મકાન પર આયે, ઓર દેવી સે કહા—તૂને હમારે લિયે બહુત કષ્ટ કિયા, ફિર વહ તકપાન કર કે સ્ટેશન પર ચલે ગયે. જળ રામાધારજી ઉનહોં છોડ કર વાપસ ઘર પહુંચે, તો દેવી કે નેત્રાં કો ખિલકુલ નીરાગ પાયા.

(૬) એક બાર સ્વામીજી મહારાજ મેરઠ મેં બાબુ છેદી-લાલજી (કમસરિયટ કે ગુમાસ્તા) કે બંગલે મેં બિરાજમાન થે. વહાં મિસ્ટર અલકાટ ઓર મેડમ બ્લૈવટસ્કી આદિ કઇ વ્યક્તિ બેઠે થે. વાર્તાલાપ મેં મિસ્ટર અલકાટ ને સ્વામીજી સે પૂછા—મહારાજ ! સુના!

જાતા હૈ, શ્રીશંકરાચાર્યજી આત્મા કેા અપને શરીર સે નિકાલ કર દુસરે કે શરીર મેં ડાલ સકને થે. સ્વામીજી ને ઉત્તર દિયા—ઇતના તો મેં બી કર સકતા હૂં કિ સારે શરીર કી જીવની-શક્તિ કેા ખીંચ કર કિસી એક અંગ મેં ઇકઠા કર હૂં. ઉસ વિશેષ અંગ કેા છોડ કર શેષ સારા શરીર મૃતપ્રાય પ્રતીત હોગા. અકેલે બ્રહ્માનંદ બોઝને કી અપેક્ષા દુસરે લોગો કેા દુઃખોં સે છૂટને મેં સહાયતા દેના અધિક ઉત્તમ હૈ. ઇસી વિચાર સે મેંને અખ યોગ કા અધિક અભ્યાસ છોડ દિયા હૈ. યદિ મેં ઇતને અભ્યાસ સે ઇતના કર સકતા હૂં, તો ફિર પરકાયપ્રવેશ અસંભવ નહીં જાન પડતા. બાકી રહી યહ બાત કિ શંકરાચાર્યજી ને એસા કિયા યા નહીં, યહ એક ઐતિહાસિક બાત હૈ, મુઝે ઇસ વિષય મેં વ્યક્તિગત રૂપ સે કુછ જ્ઞાત નહીં.

(૭) ઋષિ દયાનંદ દુષ્ટ જગન્નાથ કે વિષપ્રયોગ કે કારણ અજમેર મેં મૃત્યુ-શય્યા પર પડે થે. આર્ય સામાજિક સંજ્ઞન દૂર દૂર સે ઉનકે સમાચાર લેને કે લિયે આ રહે થે. રથાનીય અર્વર્નમેંટ કૉલેજ કે સાઇસ કે પ્રૉફેસર પં० ગુરુદત્તજી એમ. એ. બી લાહૌર સે ઉનકે દર્શનોં કેા આએ થે.

સાચંકાલ કે પાંચ બજે કા સમય થા. એક ભક્ત ને પૂછા-ભગવન્! આપકી તબિયત કેસી હૈ? મહારાજ ને ઉત્તર દિયા-અચ્છી હૈ. પ્રકાશ ઔર અંધકાર કા ભાવ હૈ. જખ સાઢેપાંચ બજે, તો મહારાજ ને સખ દ્વાર ખુલવા દિયે ભક્તોં કેા અપની પીઠ કે પીછે ખડે હોને કા આદેશ કિયા. ફિર પૂછા-આજ પક્ષ, તિથિ ઔર વાર કૌનસા હૈ? પંડયા મોહનલાલજી ને સિર નંવા કર નિવેદન કિયા પ્રભો, કાર્તિક કે કૃષ્ણપક્ષ કા પર્યવસાન ઔર શુક્લ કા પ્રારંભ હૈ. અમાવસ ઔર મંગલવાર હૈ.

તતપશ્ચાત્ મહારાજ ને અપની દિવ્ય દષ્ટિ કેા ઉસ કોઠરી કે ચારોં ઔર ધુમાયા, ઔર ફિર ગંબીર ધ્વનિ સે વેદપાઠ આરંભ કર દિયા. ઉસ સમય ઉનકે ગલે મેં, ઉનકે સ્વર મેં ઔર ઉનકે શબ્દોં મેં કિચિન્માત્ર બી નિર્જલતા ન પ્રતીત હોતી થી.

ભગવાન કે હોનહાર ભક્ત પંડિત ગુરુદત્તજી ઉસ કમરે કે એક કેાને મેં દિવાર સે લગે હુએ ભગવાન કી ભૌતિક દશા કે અંત કા અવલોકન કર રહે થે—ટકટકી લગાએ નિર્નિમેષ નેત્રોં સે ઉનકી ઔર દેખ રહે થે.

પંડિતજી ને પહલી બાર હી મહારાજ કે દર્શન કિયે થે, ઉનકે અંતઃકરણ મેં અબી આત્મતત્ત્વ કા અંકુર પ્રૂર્ણ રૂપ સે નહીં ઉગ પાયા થા. પરંતુ શ્રીમહારાજ કી અંતિમ દશા કેા દેખ કર વહ અપાર આશ્ચર્ય સે ચકિત હો ગએ. વહ ધ્યાનપૂર્વક દેખ રહે થે કિ મરણાસન્ન મહાત્મા કે શરીર મેં અગણિત જાલે ફૂટ

निकले हैं, उनको विषम वेदना व्यथित किये जाती है। उनके देह को दावानलसदृश दाहज्वाला एक प्रकार से दग्ध कर रही है। प्राणान्तकारी पीड़ा उनके सम्मुख उपस्थित है। परंतु महात्मा शांत बैठे हैं। दुःख क्लेश का नाभनिर्देश तक नहीं करते, छिलटे गंभीर गर्जन से वेद-मंत्र पढ़ रहे हैं। उनका मुख प्रसन्न है। व्याधि मानो उनके लिये त्रिलोकी में, त्रिकाल में उत्पन्न ही नहीं हुई। यह सहनशीलता शरीर की सर्वथा नहीं है, अवश्यमेव यह उनका आत्मिक अल है।

यह परलला क्षण था, जिसमें महर्षि की मृत्यु की अवस्था देख कर गुरुदत्त जैसे धुरंधर नास्तिक के हृदय की जिसर भूमि में आत्मिक ज्वन की जड़ जन्म गर्भ। धन भावों की विद्युत्-रेखा अमकते ही वह सहसा ओंक पड़े। उन्होंने देखा, एक ओर तो परमधाम का पधारने के लिये प्रभु परमहंस पलंग पर बैठे प्रार्थना कर रहे हैं, और दूसरी ओर वही व्याख्यान देने के वेश में सुसज्जित हो उसी कमरे की छत से लगे बैठे हैं। इस आत्मयोग के प्रत्यक्ष प्रमाण को पा कर पांडित महाशय का चित्त स्फटिक आस्तिक भावों की प्रला से अचमत्कृत हुआ, मानो एक ओर से निकली हुई ज्योति उनके देह के दीपक में धुस गई।

पं० गुरुदत्त अपने गुप्त रीति से आत्मदाता गुरुदेव को हिर अतिशय श्रद्धा से देखने लगे। लगवान वेदगान के अनंतर, परम-प्राप्ति से पुलकित अंग हो कर, संस्कृत शब्दों में परमात्मदेव की प्रार्थना करने लगे। हिर आर्य भाषा हिंदी में धृश्वर के गुण गाते हुये लकतों की परमगति लगवती गायत्री को जपने लगे। उस महामंत्र का पुण्य पाठ करते करते वह भौन हो गये, और चिरकाल तक स्वर्णमयी भूर्ति की भाति निश्चल रूप से समाधिस्थ बैठे रहे। उस समय उनके स्वर्गीय मुखमंडल के चारों ओर स-प्रसन्नता प्रभात की जलमलाहट-सी पूर्ण रूप से जगमगा रही थी।

समाधि की उच्चतम भूमि से उतर कर लगवान ने दोनों नेत्रों के पलक-कपाट खोल कर दिव्य ज्योति का विस्तार करते हुये कहा—हे दयामय ! हे सर्वशक्तिमान् धृश्वर ! तेरी यही धृच्छा है। सत्यमुय, तेरी ही धृच्छा है। परमात्मदेव, तेरी धृच्छा पूर्ण हो। आहा ! मेरे परमेश्वर तूने अच्छी लीला की !

धन शब्दों का उच्चारण करते ही योगिराज ने आत्मिक प्राण को, अलाउदार द्वारा, परमधाम को जने के लिये, स्वर्गसोपान पर आरुढ़ किया, और हिर पवनरूप प्राण को कुछ क्षणों तक भीतर रोक कर प्रणव-नाद के साथ बाहर निकाल दिया—उसे सूत्रात्मा वायु में लीन कर दिया।

(“माधुरी” ना एक अंकमांथी)

२६-स्वामी दयानंद की पुण्य स्मृति में

ऋषि! तुम्हारी जन्मघटिका सौरीं पार चक्कर काट गध. तुम जहां कहीं हो, वहां से देखो, कि ये सूपी निष्प्राण हड्डियां, जिनमें तुमने अपने प्राण डूंक दिये थे, आज फिर से कड़कड़ा रही हैं. तुम्हारी आत्मेयात्रा आज भी हमारे जीवन में जो कुछ अनमिल है, उसे भरभीभून कर रहा है. “यदा यदा यदा हि धर्मस्य” के पाठ को अविश्वासपूर्वक पढ़नेवाले हम तुम्हारे अवतार से समझ गये कि भगवद्वाक्य अनृत नहीं है. तुम्हारे महाप्रस्थान के अनन्तर हमारे पीय फिर तुम्हारे ऐसा कोई भड्गदस्त नहीं आया. यदि आता तो फिर हमारे पुरुषार्थ की परीक्षा कैसे होती? हम आत्मावलम्बन कैसे सीखते? तुम आये, जीवन डाल गये, हिंदू सभ्यता और हिंदू धर्म की प्राण-प्रतिष्ठा कर गये और चले गये. नवजीवन की उमंग में हमने गर्वातयां की हैं, कर रहे हैं और करेंगे. पर तुम्हारी जीवनशक्ति हमें भरने से अन्यायेगी.

x x x x

महापुरुषों के सग्न लक्षण तुममें थे. सत्य ही के लिये तुम जिये और सत्य ही के लिये तुम मरे. महापुरुषों की कद्र उनके समकालीन व्यक्ति नहीं करते. तुम्हें भी उन अज्ञानियों का ढोंछार सहनी पड़ी; पर तुम अपने पथ से विचलित नहीं हुए. तुम्हारे हृदय में प्रेरणा उठा रही थी. तुम संदेशवाहक थे. तब लला उन ढोंछारों की कल्प परवाह करने लगे? तुम यादू ले कर कलम करने नहीं आये थे, तुम तो कुदाही से भूलो-छेद करने पर तुल पड़े थे. “अपनी अंगुलियों के इलीते बना कर जलवाने” का तुम तैयार थे; पर सत्य से विचलित होने का तुमने स्वप्न में भी विचार नहीं किया.

x x x x

तुम प्रयत्न विफलकारी थे. “शुद्धि!”—यस भरलो-मुण्ण हिंदू धर्म में तुमने कितना जपरदस्त विज्ञव किया, स्वामिन्! अपने आपका सग्न तरङ्ग से जकड़े रखनेवाला यह हिंदू-धर्म केवल तुम्हारे विशुद्ध स्पर्श के कारण उन्मुक्त हुआ. यही क्यों, कर्ष सहस्र दशाब्दियों, और कर्ष शत शताब्दियों से वेदमंत्रों के जो अर्थ होते चले आ रहे थे उन-हों तुमने परिवर्तित और विफलित कर दिया. तुम्हारा प्रकांड पांडित्य, तुम्हारा आकरणज्ञान और सग्न से अधिक तुम्हारी प्रवाह के विरुद्ध जाने की जलवती ध्वंसाशक्ति-स्वामिन् ये सग्न हिंदू-समाज के संरक्षक सिद्ध हुये.

x x x x

એક પ્રાર્થના છે. તુમ્હારે સત્-આદર્શ હિંદુત્વ કે પ્રેમભય, જગરુક ઓર નિષ્પાપ બનાવે. વહ આતતાથી ન હો. વહ અપનેપન મેં અપને અસલી રૂપ કે બૂલ ન જાય. વહ સંકીર્ણ ન હો. દૂસરોં કે પ્રતિ ઉસમેં આદરભાવ રહે. ઉદારતા ઉસકા કબી સાથ ન છોડે. 'ત્યક્તેન મુંજીયાઃ' કે પરમ સત્ય આદર્શ કે વહ ન ખિસરા દે. તુમ્હારી શતાબ્દી કે બાદ યદિ હિંદુત્વ કી અપને સદાદર્શોં કી ઓર પ્રગતિ હુઈ તો આગામી દ્વિશતાબ્દી કે અવસર પર ભારતવર્ષ કે સબ પુત્ર, બેદભાવ બૂલ કર, તુમ્હારી પુણ્યસ્મૃતિ મેં આદર ઓર ભક્તિ કે આંસ બહાને કે એકત્રિત હોંગે.

(“પ્રભા”ના એક અંકમાંથી)

૨૭-કુમારિલભટ્ટ

(લેખક:-શ્રી. શંભુનાથ ત્રિપાઠી)

ભારત કી પ્રાચીન આર્ય સભ્યતા ઓર ઉસકે અનુયાયિયોં કે વિરોધી બૌદ્ધધર્મ કી જ્વાલા મેં જિન વેદવેત્તા મહાત્માઓં ને આત્માહુતિ કી હૈ તથા ઉસકે સ્થાન મેં પુનઃ વૈદિક હિંદુધર્મ કે પ્રતિષ્ઠિત કિયા હૈ ઉનમેં કુમારિલ કા નામ અપને આપ હી યાદ આ જતા હૈ. સંસાર કા ઇતિહાસ બી ઇસ ખાત કા સાક્ષી હૈ કિ કોઈ બી પુરાની પ્રચલિત રીતિ, ચાહે વહ કિસી બી સામયિક કારણુ સે લોકન્યવહાર મેં આ ગઇ હો, બી કઠિનાઇ સે દૂર હોતી હૈ. કઠિનાઇ સે હી નહીં, ઉસકે વિરુદ્ધ આદોલન કરનેવાલોં કે ઇસ સંસાર તક સે નમસ્કાર કરના પડતા હૈ. ઇસા ઓર ઉનકે પરવર્તી સુધારકો કે રામાંચકારી પ્રાણુતક દંડ કૌન નહીં જનતા ? ઇસ ખાત કા તો વૈસા પ્રમાણુ નહીં મિલતા કિ ભારતીય જનતા ને બી અતીતકાલ મેં અન્ય દેશેં કી તરફ સ્વધર્મલોચકોં કે સાથ કર વ્યવહાર કિયા હૈ, કિંતુ ઇસકે વિપરીત વહ પ્રમાણુ અવશ્ય મિલતા હૈ કિ ઉનકા યહાં આદરસંમાન હી હોતા થા. તથાપિ અપવાદરૂપ મેં હી સહી, યહ કહને મેં અત્યુક્તિ ન હોગી કિ વિક્રમ કી ચતુર્થ શતાબ્દી સે આઠવીં શતાબ્દી તક ભારતીય બૌદ્ધપ્રચારકોં ને ધર્મપ્રચાર કે લિયે બહુત ઉગ્ર ઉપાયોં કા આશ્રય લિયા થા. ઇસકા કારણુ ઉસ સમય કે ઇતિહાસ પર થોડા ધ્યાન દેને સે સ્વયં હી સ્પષ્ટ હો જતા હૈ. બુદ્ધ કે સમય સે ઇસા કે બાદ દૂસરી શતાબ્દી તક બૌદ્ધધર્મ આક્રમણુકારી ધર્મ નહીં થા, ઉસ સમય વહ વિશ્વહિતકારી સિદ્ધાંતો કે આધાર પર અપને સિદ્ધાંતોં કા પ્રચારભર કરતા રહા. યહાં તક કિ ઈતર

धर्मवालों को—वेदानुयायियों को—धर्म ज्ञात का अनुभव भी नहीं हो पाया कि औद्धर्धर्म वेदविरोधी है। वास्तव में पूर्वज्ञ उसका जैसा ही था। परंतु तीसरी शताब्दी में उसकी नीति ने पलटा जाया। प्रसिद्ध औद्धर्धर्शनिक नागार्जुन और वसुभंधु ने क्रमशः 'लंकावनार' तथा 'माध्यमिक सूत्र' बना कर अक्षपाद मुनि के वेदमूलक 'न्यायसूत्र' के सिद्धांतों पर आक्षेप किया। यह देख कर वैदिक विद्वान् संलग्नने लगे। इसी समय कांय्यावासी वात्स्यायन मुनि ने 'न्यायसूत्र' पर अपना प्रसिद्ध भाष्य बना कर औद्धर्धर्धों के आक्षेपों का निराकरण किया तथा 'न्याय-दर्शन' को क्रमबद्ध रूप प्रदान किया। महाभारतपाध्याय सतीशचंद्र विद्याभूषण का मत है कि इसी के छः सौ वर्ष पूर्व के अक्षपाद मुनि के सूत्रों में तीसरी शताब्दी के नागार्जुन और वसुभंधु के सिद्धांतों के अंश में सूत्र मिलना असंभव है। अतः धर्धनीं भाष्यकार वात्स्यायन ने ही औद्धर्धमत के अंश के लिये मूल में ही कुछ नये सूत्र जोड़ दिये हैं। इस भाष्य का दिगंनग नामक औद्धर्ध विद्वान ने शिर अंश किया। उसके प्रतिवाद में मैथिल आत्तणु उद्योतकरायार्ध (जन्मकाल १३३ धर्धवी) ने उक्त भाष्य पर 'न्यायवार्तिक टीका' अड़ी ही ओजस्वी भाषा में लिपी। इसके कुछ पूर्व शवर मुनि ने 'भीमांसा-सूत्र' पर 'शावर भाष्य' बनाया। इसमें भी औद्धर्धों का अद्भुत आरीकी से अंश किया गया है। तात्पर्य यह कि औद्धर्धों का आक्रमणकारी रूप देख कर आत्मरक्षणार्ध अनेक वैदिक विद्वान् अडे हो गये। इस संघर्ध के देख कर औद्धर्ध विद्वानों के संदेह होने लगा कि यदि ये लोग द्धयाये नहीं जयगे तो लोकदृष्टि में औद्धर्ध धर्म गिर जयगा। औद्धर्ध धर्म के राजशक्ति का साहाय्य तो था ही। उससे यहां तक सहायता मिलने लगी कि जे व्यक्ति वेदमार्ग के छोड़ कर औद्धर्ध धर्म न स्वीकार कर ले वह औद्धर्धधकृत भूमि में रहने का अधिकारी नहीं, जैसा कि आगे का श्लोक अताता है:-

सशिष्यसंघाः प्रविशन्ति राज्ञां गेहं तदादि स्ववशे विधातुम् ।
राजा मदीयोऽजिरमस्मदीयं तदाऽद्वियध्वं न तु वेदमार्गम् ॥

(शंकरदिग्विजय सर्ग ७, श्लोक ६१)

शंकरायार्ध के अत्तीस ही वर्ष के वय की राह दिपानेवाले विहार के औद्धर्ध पंडित अलिनवगुप्त की कथा प्राचीन ग्रंथों में लिपी छुछ है। जैसे प्राणुसंकटकाल में ओक लोकप्रचलित तथा राजश्रित धर्म के विरुद्ध आंदोलन करनेवाले गिन अद्भुतअ्यक छिंदू धर्माभिमानियों ने अपनी कर्तव्यपरायणता तथा निर्भिकता का परिचय दे कर अपने धर्म की रक्षा ही नहीं किंतु उसे सुप्रतिष्ठित करने का सत्कार्य किया था उनही नामावली में धन दो-तीन

आह्वयों का नाम अग्रगण्य है, कुमारिलभट्ट इनमें से एक हैं और उन्होंने जैसे ही समय में जन्म धारण कर भारत के धार्मिक मंच पर अपना अभिनय किया था, आज के हमारे हिंदू धर्म के आरंभिक रूप का निर्माण उन्होंने केवल हस्तों द्वारा हुआ था, इस क्षेत्र में उन्होंने केवल तथ्यात्मक कृति के संयोजन में कुछ विचार किया जयगा.

कुमारिल अपने समय के एक अद्वितीय प्रतिभाशाली बहुमुखी विद्वान थे, उनकी विद्वत्ता का परिचय एक उनके 'भीमांसा-श्लोक-वार्तिक' से ही जल्दी जाति प्रकट है, यह ग्रंथ 'जैमिनीयसूत्र' के जगप्रसिद्ध 'शावरभाष्य' पर वार्तिक रूप में है, जैमिनि मुनि के भीमांसासूत्र आरंभ अध्यायों में लगे हैं, प्रत्येक अध्याय के चार चार पाद हैं, साथ पर शवर मुनि का भाष्य है, प्रथम अध्याय का प्रथम पाद 'तर्क-पाद' कहलाता है, क्योंकि इस पाद में बौद्ध आदि दार्शनिकों के विभिन्न सिद्धांतों पर तर्कद्वारा गुणदोषों का उदाहरण दिया गया है, इसके 'भाष्य' पर कुमारिल के 'वार्तिक' श्लोक रूप में हैं, अतएव इसका नाम 'श्लोकवार्तिक' है, इस अध्याय के शेष तीन पादों के भाष्य के वार्तिक 'तंत्रवार्तिक' कहलाते हैं, यह गद्य-पद्य दोनों में है, शेष चार अध्यायों पर बहुत संक्षेप में वार्तिक है, इसका नाम "टुपटीका" है, इस प्रकार इनकी ये तीन रचनाएँ हैं, ये आज भी विद्वत्समाज में उच्च स्थान प्राप्त किये हुये हैं, इन ग्रंथों का प्रत्येक श्लोक या वाक्य घटना सारगर्भित, संयत, मर्मस्पर्शी तथा ओजस्वी है कि कोई भी उनकी रचनायातुरी की प्रशंसा किये बिना न रहेगा, उनकी इसी अनन्यगामी विशेषता के कारण ही शंकराचार्य अपने 'शारीरक भाष्य' पर भी उनसे वार्तिक बनवाने के उद्देश से प्रयाग जा कर उनसे मिले थे, यह बात आज के पक्ष से प्रकट होती है—

भाष्यस्य वार्तिकमथैव कुमारिलेन भट्टेन कारयितुमा-
दरवान् मुनीन्द्रः।.....(शंकरदिग्विजयः ७, ३१.)

इसके अतिरिक्त 'आश्वलायन गृह्यसूत्र' पर भी कुमारिल की एक पद्यात्मक टीका उपलब्ध है, वेद की बहुतसी कथाओं तथा रहस्यों की इसमें स्वतंत्रता के साथ व्याख्या की गई है, टीकात्मक ग्रंथों के सिवा अखिलतक कुमारिल का कोई स्वतंत्र ग्रंथ नहीं उपलब्ध हुआ है, स्वतंत्र ग्रंथ उन्होंने अवश्य बनाये होंगे, परंतु कालांतर में पड़ जाने से आज उनका नाम भी शेष नहीं रह गया.

भीमांसादर्शन में कुमारिल के सिद्धांत 'लाट्ट मत' के नाम से अपना स्वतंत्र स्थान रखते हैं, उनके ये सिद्धांत अपने सिद्धांत हैं, उत्तरभारत के बौद्धों का शास्त्रार्थ में अस्तव्यस्त शंकराचार्य

से पहले उन्होंने ही किया था। इस प्रकार शंकर के लिये वहां ओक उपयुक्त क्षेत्र का निर्माण कर दिया था। यदि वे जैसा न कर जते, यदि उन्होंने उत्तरभारत में वेदभर्यादा का अंकुर बोगां में न उगा दिया होता, तो शायद शंकर के वह सक्षलता न मिलती जे उनकी विजयलीला के साथ संअंध है। कुमारिल की धर्मप्रचार की नीति अहुत गंभीर थी। वे देशकाल के देख कर काम करते थे। शंकर जैसा अपरापन उनमें नहीं था। यह उसी अपरापन का इल है कि शंकर के अल्प समय में ही समाधिस्थ होना पडा। कुमारिल के पहले औद्धों के साथ केवल वैदिक नैयायिकों का ही शास्त्रार्थ होता था, सो भी विशेषतः पुस्तकस्थ अंडन-मंडन द्वारा। पर कुमारिल ने शास्त्रार्थ की ओक नछ शक्ति का जन्म प्रदान किया। यहां नछ शक्ति से हमारा मतलब पूर्वभीमांसा-दर्शन से है। अथ कुमारिल से शास्त्रार्थ करने के लिये औद्धों के समस्त वेद का विशेषतः कर्मकांड-भाग का, अर्थात् 'शतपथ', 'गोपथ' 'श्रातसूत्र' आदि का, ज्ञानना आवश्यक हो गया। वेदमूर्ति कुमारिल से माने। शास्त्रार्थ नहीं था, किंतु साक्षात् वेद से ही अथ शास्त्रार्थ करना था। अतएव उत्तरभारत में हिंदु-धर्म की विजय का श्रेय उन्होंने के देना उचित प्रतीत होता है। जैसा होते हुअे भी हम लोग प्रायः उनसे अभी तक अपरिचित हैं। यह वास्तव में हमारे लिये अडे परिताप और लज्जा की आत है।

पाश्चात्य विद्वानों ने, जिनमें विन्सेन्ट रिमथ का नाम प्रधान-रूप से उल्लेखनीय है, कुमारिल का जन्मस्थान गिहार अतलाया है। कुछ ने आसाम या उत्तरअंगाल के उनके जन्मस्थान होने का सौभाग्य प्रदान किया है। इसके अतिरिक्त १८१६ के रायल एशियाटिक सोसायटी के जर्नल में ओक लेखक महोदय उक्त दोनों से बिन्न किसी अनिश्चित स्थानांतर में उनका जन्म लेना अतलाते हैं। मेरा विचार उक्त तीनों अनुमानों से बिन्न है। उसके कारण ये हैं—(१) गिहार में औद्ध-धर्म के पराभव के बाद शैव तथा शाक्त धर्म का प्राधान्य हुआ था, जिनका संअंध अधिकतर तंत्र और पुराणों से है। वैदिक कर्मकांडी भीमांसक ब्राह्मण के जन्म लेने योग्य वातावरण वहां नहीं था। उदयनाचार्य उद्योतकर, वायस्पति मिश्र आदि मैथिल ब्राह्मण शैव और नैयायिक थे। उद्योतकर कुमारिल से आलीस या पचास वर्ष पूर्व के थे तथा उदयनाचार्य और वायस्पति मिश्र उनसे परवर्ती थे। वायस्पति का समय सन ६७६ ईस्वी माना गया है, और उदयनाचार्य का सन ६८४। इससे प्रकट होता है कि कुमारिल के पूर्वापर काल में गिहार में नैयायिकों का ही प्रभाव था, वैदिक

कर्मकांडियों का नहीं। अतएव अकरमात् कुमारिल जैसे महान भीमांसक का इस स्थल में जन्म होना नहीं ज्ञायता। (२) कोष्ठ कोष्ठ कुमारिल को आसामी और अंगाली भी अतलाते हैं। कुमारी-पूजप्रधान कामरूप (आसाम) या उत्तर अंगाल में जन्म होने के ही कारण उनका जन्मनाम प्राकृत-भाषा में कुमारिल रक्खा गया तथा अंगाली लट्ठायार्थ-वंश में जन्म होने के कारण वे लट्ठ या लट्ठायार्थ कहलाये। पर ये आते भी ठीक नहीं ज्ञायतीं। उनका जन्मनाम कुमारिल नहीं था। उनका दूसरा नाम था। जय वे विहार के ओढ़-विद्यालय में अपना नाम बदल कर, अपने को ओढ़ अतला कर, ओढ़ दर्शन की शिक्षा ले रहे थे उस समय यह कटिपत नाम उन-होने रक्खा था। उनका जन्मनाम वास्तव में 'सुब्रह्मण्य' था, जैसा कि आगे के पद्य से प्रकट होता है—

विशिष्टं कर्मकाण्डं त्वमुद्धर ब्रह्मणःकृते ।

सुब्रह्मण्य इति ख्यातिं गमिष्यसि ततोऽधुन ॥

(शंकरद्विजय-सं १, श्लो० ५४)

धस श्लोक में शिवश्रु देवनाओं की प्रार्थना से अपने पुत्र स्वामी कार्तिकेय को कर्मकांड के उद्धारार्थ सुब्रह्मण्य नाम से जन्म देने के लिये आदेश दे रहे हैं। उन्होंने सुब्रह्मण्य का आगे कुमारिल नाम पडा। यह नाम वादियों के सामने अधिक जगरुक होने तथा धस नाम के साथ ओढ़ विद्यालय में पढते समय अनेक घटनाओं का संभव होने के कारण उनके ग्रंथों के साथ अधिक प्रसिद्ध हुआ। यह गद्य 'लट्ठ' पदवी, सो यह अंगाली ब्राह्मणों के लिये ही नहीं है। कोष्ठ को कर्मकांडी वेदपाठी यज्ञकारयिता ब्राह्मण्य लट्ठ कहा जा सकता है। दक्षिणी वेदपाठी ब्राह्मण्य भी लट्ठ कहलाते हैं। धतर लोग भी काशीश्रु में धस नाम का उपयोग अपने नामों के साथ करते हैं। अतः आसाम, विहार या अंगाल में उनका जन्म होना ठीक नहीं ज्ञायता है।

'शंकर द्विजय' के अनुसार कुमारिल का मूलस्थान 'प्रयागराज' प्रकट होता है। यद्यपि उसमें जैसा नहीं ज्ञिप्ता है कि उनका जन्म प्रयाग में हुआ था, तथापि संकुटुंय तथा शिष्य-भंडारी सहित वे वहां निवास करते थे, धसका उद्देश्य मिलता है। शंकरायार्थ ने प्रयाग को ही उनका स्थायी निवासस्थान समझा था। धसीसे वे सीधा प्रयाग ही उनसे शास्त्रार्थ करने के लिये गये थे। गंगारान्न करते समय शंकर को ज्ञात हुआ था कि कुमारिल ओढ़ गुरु को घोषा दे कर विद्याध्ययन करने के आय-श्रित रूप में सुब्रह्मणी लुध भूसी की आग में देहातिपात कर रहे हैं जैसा कि आगे के श्लोक से प्रकट होता है:—

सोऽयं गुरोरुन्मथनप्रसक्तं महत्तरं दोषमपाकारिणुः ।

अशेषवेदार्थविदारितकृत्वात् तुषानलं प्राविश्वरेष धीरः ॥

(शंकरदिग्विजय-७, ७५)

धिस श्लोक से यह नहीं ज्ञात होता कि कुमारिल देहाविपात करने के लिये ही धस तीर्थ में आये थे. यदि धिस द्विदेश से उनका स्थायी वास प्रयाग में हुआ होता तो शंकर को यह ज्ञात पड़ने से ही ज्ञात होती. उक्त घटना को सुन कर उन्हें आश्चर्य करने की आवश्यकता नहीं थी. એક यह ज्ञात भी ध्यान देने योग्य है कि शंकर जैसे परित्राणक को कुमारिल के घर से पुरतं शिक्षा प्राप्ति हुई थी, जैसा कि धस पद्य से मालूम होता है—

अचीकरच्छिष्यगणैस्सपर्यामुपाददे तामपि देशिकेन्द्रः ।

उपात्तभिक्षः परितुष्टचित्तः प्रदर्शयामास सभाष्यभस्मैः ॥

(शंकरदिग्विजय-७, ८१)

श्रोत्रीय-गृहस्थ का यह अनिवार्य धर्म है कि आगतुक परित्राणक का अध्या, शिक्षा आदि से संभाल करे. जे गृहस्थ नहीं है उससे संन्यासी शिक्षा नहीं लेते. अतः कुमारिल का प्रयाग में सकुटुम्ब निवास करना उनके जन्मस्थान होने से ही संभव है. उनकी जवनघटनाओं के जे जे क्षेत्र प्रसिद्ध हैं उनकी उत्पत्ति भी प्रयाग जन्मस्थान मानने से ही संभव हो सकती है. जैसे काशी में शिक्षा-ब्रह्म, काशीराज की वैदिक धर्म के दास से विनित राजकुमारी के शोकसूयक शब्द सुन कर उनका वेदाङ्कार के लिये प्रतिज्ञा करना, औद्ध मत के पण्डित के लिये गिहार की किसी औद्धशाला में छद्मरूप से पढ़ना, किसी ज्ञात से भेद के फल जाने पर कुछ औद्धों द्वारा छत से गिरा दिये जाने पर उनकी ओक आप का कूट ज्ञाना, उज्जयिनीनरेश सुवन्वा की सभा में औद्धों को पराजित करना, उसके पास के महेश्वर (मालवा) के मण्डन मित्र को शिष्य बनाना आदि घटनाये उनके जन्म लेने का सौभाग्य प्रयाग को ही प्रदान करती हैं.

कुमारिल के जन्मकाल के संशोध में संक्षेप में यह कहा जा सकता है कि शंकराचार्य के ये समकालीन हैं. तिलक के मतानुसार शंकर का समाधिस्थान सन ७४५ है. यद्यपि धसमें मतभेद है, तो भी अनेक प्रमाणों से यही ठीक जन्मता है. शंकरदिग्विजय में कुमारिल के देहावसान के समय शंकर से उनकी भेंट की ज्ञात का उल्लेख है. धसके पश्चात् शंकर बहुत दिनों तक उत्तरभारत में अपना प्रचारकार्य, मठस्थापन आदि करते रहे. यदि उक्त पुस्तक की ज्ञात ठीक मान लें और उर वे वर्ष में समाधिस्थ होनेवाले शंकर का कुमारिल से समागम पचीस वर्ष

की अवस्था में मानें और कुमारिल की इस समय अवस्था ५० वर्ष की मान लें तो उनका जन्मकाल सन् ६८५ निश्चित होता है। शंकरविजय से यह भी प्रकट होता है कि कुमारिल का पचास वर्ष की अवस्था में देहावसान हुआ होगा। उन्होंने अपने सावर्कृत्य-कार्य कर लेने से हर्ष प्रकट किया है। शंकर से उन्होंने कहा था—
कृतो निबन्धो निरणायि पन्थाः निरासि नैयायिकयुक्तिजालम् ।
तथाऽन्वभूवं विषयोत्थजातं न कालमनं परिहर्तुमीक्षे ॥
(शंकरद्विजिज्य-७, ८८)

अतः धर्तने सय कार्य करने में कम से कम कुमारिल को ५० वर्ष अवश्य लगे होंगे। शंकरद्विजिज्य से जैसा ही प्रकट होता है; परंतु पाश्चात्य विद्वान् शंकरद्विजिज्य का प्रमाण नहीं मानते हैं। वे उसके औपहासिक अंश को अत्युक्तिपूर्ण समझते हैं; अतएव हम कुमारिल का समय निश्चित करने के लिये अन्य प्रमाणों का आश्रय लेते हैं।

‘शंकर द्विजिज्य’ के रचयिता भाषवाचार्य का समय सन् १३६१ माना जाता है। उन्होंने कुमारिल की कृतियों का इस ग्रंथ में वर्णन किया है, जैसा कि पूर्वश्लोकों से सात होता है। अतः कुमारिल भाषवाचार्य के पूर्ववर्ती सिद्ध हुआ। यद्वेलनरेश ‘श्रीतिवर्मा’ के राजकवि कृष्णमिश्र यति ने ‘प्रभाव-यद्रोहय’ नाम का एक नाटक बनाया है। उसमें उसने कुमारिल जट्ट और गुरु प्रभाकर का उल्लेख किया है। जैसे—

नैवाश्रावि गुरोर्मत न विद्रितं कौमारिलं दर्शनं ।

तत्त्वज्ञानमद्यो न शारिकगिरां वाचस्पतेः का कथा ॥

(अंक २, श्लोक ३)

राज श्रीतिवर्मा ने येदिराज कर्णदेव को संवत् ११२२ में युद्ध में पराजित किया था। उसी विजय के उपलक्ष्य में इस नाटक की रचना हुई थी। श्रीतिवर्मा का समय सन् ११०६ से ११५७ तक माना जाता है। अतः कुमारिल संवत् ११२२ से पूर्व के सिद्ध हुआ। सर्वतन्त्रस्वतंत्र वायस्पति मिश्र ने कुमारिल का अपने सभी ग्रंथों में उल्लेख किया है। जट्टपाद (कुमारिल) के शिष्य भंडन मिश्रकृत ‘विधि-विवेक’ की ‘न्यायकण्डिका’ (भीमांसा) नामक टीका वायस्पति ने ही बनाई है। वायस्पति ने अपना समय ‘न्यायसूत्रि’ नाम के अपने एक ग्रंथ के अंत में शकाब्द ८८८ (सन् ८७६) जतलाया है। उक्त कथन इस प्रकार है—

न्यायसूची निबन्धोऽयमकारि सुधियां मुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्यक्त वसुवत्सर ॥

उदयनाचार्य ने अपनी ‘कुसुमान्तर्ग’ में ‘जादू भत’ का

अंउन किया है. इनका समय ८-वीं के 'लक्षणावली' नाम के ग्रंथ के अंत में इस प्रकार लिखा है:-

तर्कान्वराङ्गप्रमितेष्वतीतेषु शकाब्दतः ।

वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम् ॥

इससे उदयनाचार्य का समय ६०६ शकाब्द (सन् ६८६) ज्ञात होता है. नवीं शताब्दी के जैन नैयायिक 'विद्यानंदी' ने भी 'श्लोकवार्तिक' के अनेक श्लोक उद्धृत करके अपने 'अष्टसहस्री' ग्रंथ में इससे अंउन करने का प्रयत्न किया है. अतः 'आष्ट मत' का समय उक्त प्रमाणों से नवीं शताब्दी के पूर्व का मान्य होता है.

सन् ७४५ के शंकराचार्य ने अपने भाष्य में कुमारिल के मत का कहीं भी जिक्र नहीं किया है और न कुमारिल ने ही अपने ग्रंथ में शंकर का उल्लेख किया है. अतः इन दोनों का समसामयिक होना तथा एक ही समय में एक दूसरे से अपरिचित रहते हुए अपने अपने ग्रंथों का प्रचलन तथा हिंदूधर्म संजंधी सिद्धांतों का प्रचार करना प्रमाणित होता है. उद्योतकर के सम कालीन धर्मकीर्ति नामक शैव विद्वान ने अपने 'न्याय-पिंडु' ग्रंथ में कुमारिल का कुछ जग जिक्र नहीं किया है. यह संभव नहीं था कि कुमारिल के सिद्धांत से परिचित हो कर इससे विरुद्ध वह कुछ न लिखता, इसका समय सातवीं शताब्दी का पूर्वार्ध माना गया है. कुमारिल ने अपने 'श्लोकवार्तिक' के आत्मवद-प्रकरण में लिखा है—

अन्तरा भव देहस्तु निषिद्धो विन्ध्यवासिना ।

तदास्तेत्वे प्रमाणं हि न किंचिद्वगम्यते ॥६२॥

इस श्लोक में धर्मरक्षक विन्ध्यवासी की 'सांख्यकारिका' में कथित सिद्धांत का स्पष्ट उल्लेख है. धर्मरक्षक का समय सन् २४० है. सन् ५६६ का ग्रीनी भाषा में लिखित 'वसुभंधु' का एक श्रवणचरित अथ प्रकाशित हुआ है. इसमें यह ज्ञात होता है कि वसुभंधु का गुरु "शुद्धमित्र" धर्मरक्षक का प्रतिपक्षी था. वसुभंधु का समय तीसरी शताब्दी है. अतः इससे कुछ पूर्व पूर्वोक्त समय धर्मरक्षक का निश्चित होता है. अतः कुमारिल का समय धर्मरक्षक और धर्मकीर्ति के बाद होना चाहिये. इस निष्कर्ष से भी कुमारिल का वही समय सिद्ध होता है, जो हमने उपर निश्चित किया है—अर्थात् उनका समय सन् ६८५ से सन् ७३० तक प्रमाणित होता है.

उपर्युक्त प्रमाणों से कुमारिल के संजंध में जो कतिपय आते मान्य होती हैं वे तथा इनके संजंध की परंपरागत कथा संक्षेप में इस प्रकार हैं.

सन ६८५ में प्रयाग के एक वेदपाठी ब्राह्मण के घर में एक बालक का जन्म हुआ, उसका नाम सुब्रह्मण्य रखा गया। कुछ दिनों तक सुब्रह्मण्य के अपने पिता से ही शिक्षा मिलती रही। इसके बाद काशी में या उसके पास उसने सभस्त शास्त्रों का अध्ययन किया। उसकी बुद्धि कुशाग्र थी ही। थोड़े ही दिनों में वह एक भर्मा तथा वादपटु विद्वान् हो गया। पढ़ते समय अनेक बार उसे घिस जात का अनुभव हुआ कि औद्धरान् तथा साधारण जन वेदविद्या के पढ़ने-पढ़ानेवालों के अनेक कष्ट पहुँचाते हैं तथा उन्हें अपना स्थान छोड़ कर अन्यत्र चले जाने का विवश करते हैं। इस प्रकार बालक सुब्रह्मण्य के तत्कालीन परिस्थिति का अच्छा ज्ञान हो गया। एक दिन वह काशी की किसी गली से जा रहा था। उपर से राजकुमारी 'वेदमता' के वैदिक धर्म की दुर्दशासूचक शोकशब्द उसके कर्णगोचर हुए, उसने सुना—

नाग्निहोत्रं श्रुतघोषो नाचागे वेदबाधितः ।

क्रमाभिदन्त किं ब्रूमः को वेदानुद्धरिष्यति ॥

यह सुनते ही ब्रह्मचारी सुब्रह्मण्य का हृदय भर आया। उसने तुरन्त अपने कर्तव्य का ज्वाल कर के राजकुमारी के धन शब्दों में उत्तर दिया—

माशुचो वर्षसे दिष्ट्या भद्रे भद्रं वचस्तव ।

एष कौमारिलो नाम वेदानुद्धर्तुमुद्यतः ॥

इस तरह राजकुमारी के सामने वेदाधार की प्रतिज्ञा कर और उसे सान्त्वना दे कर ब्रह्मचारी सुब्रह्मण्य वहाँ से निदा हुआ। कुछ ही दिनों में उस राजकुमारी के साथ उसका विवाह हुआ था। जो हो, इसके बाद जब वह औद्धों के साथ वादविवाद करने के तत्पर हुआ, तब उसे अपने में औद्ध दर्शन के ज्ञान की कभी भावम हुई। अतएव वह विचार जा कर एक औद्ध बाला में अपने को औद्ध जतला कर कुमारिल नाम से प्रसिद्ध हो कर पढ़ने लगा। एक दिन औद्ध गुरु वेद की निंदा करने लगे। यह सुन कर उसके हृदय को जड़ी चोट लगी। यद्यपि बोला तो कुछ नहीं, तो भी उसकी आंखों से आसू टपक पड़े। किसी औद्ध ने यह देख लिया। तुरन्त वह जान गया कि यह कौध ब्राह्मण है, औद्ध दर्शन के ज्ञान के लिये गुप्त रीति से पढ़ रहा है। यह बुद्धिमान भी है, अवश्य ज्ञान करेगा। यह सोच कर औद्धों ने रात को छत से सुब्रह्मण्य के ढकेल कर भार डालने का निश्चय किया। इसी विचार से रात में उसे ढकेल दिया। गिरते समय उसके मुँह से ये शब्द निकले कि यदि वेद सत्यप्रमाण है, तो मैं उसकी शरण में हूँ, मेरी रक्षा करे। कुमारिल ने कहा था—

पतन् पतन् सौधनलान्धरोरुहं यदि प्रमाणं श्रुनया भवन्ति ।
जीवेयमस्मिन् पतनेऽसमर्थं मज्जीवने तच्छ्रुतिमानतागतिः ॥

(शंकरदिग्विजय-७, ८८)

कुमारिल ने गिरते समय वेद की प्रमाण्यता का उच्चारण करने में यदि शङ्क से कुछ संशय प्रकट किया था, इसी लिये कहते हैं कि इनकी ओर आँख फूट गई थी। परंतु इनके द्वारा वेदाद्वार होने का था, इस लिये वे जय गये फिर क्या था! पहले उन्होंने अपने इस औद्ध गुरु का ही शास्त्रार्थ में परास्त किया। इसके बाद वहाँ के आसपास के सभ प्रसिद्ध स्थानों में वेद-मर्यादा का स्थापन और औद्ध मत का पंउन करते हुये काशीज होते हुये प्रयाग आये। वहाँ समावर्तन तथा अपना विवाद किया। फिर दूसरी यात्रा में उज्जयिनीनरेश सुधन्वा की सभा में गये। यह जडा औद्धालिभानी राजा था, पर विद्वान् था। राजा का सम्मान ग्रहण कर औद्ध पंडितों से लड़ी हुई सभा में कुमारिल ने राजा का कुछ उपदेश देने का विचार किया। अतएव ओर पास के वृक्ष से ओलती हुई डायल की अन्योक्ति से कहा—

मलिनैश्चेन्न संगरते नीचैः काककुलैः पिक ।

श्रुतिदूषकनिर्द्वादैः दलाघनीयस्तदाभवेः ॥

(शंकरदिग्विजय-१, ६५)

हे डायल, यदि तू धन मलिन, नीच, श्रुतिदूषक वयन-वाले लोगों का साथ छोड़ दे तो तेरी परापर उत्तम कोई भी न हो। इस पर औद्ध ने जडा डालाडल मचाया। उन्होंने समझा, यह अन्योक्ति हम पर कही गई है। यह देख कर राजा ने औद्धों के साथ कुमारिल के शास्त्रार्थ का प्रबंध कराया। अंत में दीर्घ शास्त्रार्थ के बाद औद्ध परास्त हुये। इसके बाद कुमारिल ने पश्चिम प्रदेशों में भ्रमण कर वेदमर्यादा का सुरक्षित किया। फिर अपने सिद्धांतों के ग्रंथ तथा विद्वान् तैयार करने के उद्देश से उन्होंने प्रयाग में ही रहना उचित समझा। वहाँ रह कर उन्होंने पूर्वोक्त ग्रंथों का जनाया और जलुतसे शिष्य भी तैयार किये। इनके शिष्यों में मंडन मिश्र और प्रतापर प्रधान हुये। मंडन मिश्र कुमारिल के अनन्य भक्त थे। विद्वान् भी वैसे ही थे। ये तब तक पकड़े भीमांसक जने रहे, जब तक शंकर से दीर्घ शास्त्रार्थ के बाद परास्त नहीं हुये। वेदांती हो जाने पर कुमारिल के पंउन में मंडन मिश्र ने कछ ग्रंथ जनाये हैं। वे आज भी उपलब्ध हैं। अपनी भीमांसक दशा में कुमारिल के मतसमर्थन में भी उन्होंने कछ ओर ग्रंथ जनाये थे पर अब इनमें ओर

ही मिलता है। दूसरे शिष्य प्रजाकर भी जडे सुतीक्ष्ण बुद्धि के थे। कहते हैं, कुमारिल એક दिन શાવર ભાખ્ય પઢા રહે थे, કિન્હી દો પંક્તિયાં કા પૂર્વાપર સંબંધ નહીં બેઠતા થા. કુમારિલ ને કુછ દેર તક સોચ કર કહા કિ ઇસકા કુછ ખાસ અંશ નિકલ ગયા હૈ. પ્રજાકર ને ઉન પંક્તિયાં કો લગા લિયા થા. કુમારિલ કે ચલે જાને કે બાદ પ્રજાકર ને એક કાગજ પર ઉન પંક્તિયાં કા મર્મ લિખ કર પુસ્તક કે બીતર રખ દિયા. દુસરે દિન કુમારિલ ઉસ કાગજ કો પઢ કર બહુન ખુશ હુએ. ઉન્હોને કહા—આજ સે તુમ હમારે ગુરુ હો. પીછે યહી પ્રજાકર ગુરુ નામ સે પ્રસિદ્ધ બી હુએ. આજ બી મીમાંસા મેં ભાદ્ર મત ઓર ગુરુમત બડા ઉચ્ચ સ્થાન રખતે હૈં. ગુરુ ને ભાદ્ર મત કે વિરુદ્ધ શાવર ભાખ્ય પર ‘બૃહતી’ ‘નિબંધવિવરણ’ આદિ ટીકાઓં મેં અપને મતભેદ કા વર્ણન કિયા હૈ. ઇનકે સંપ્રદાય મેં શારિકનાથ તથા ભવનાથ હુએ હૈં, જિનકે બનાયે ‘ઋતુવિમલા’ ઓર ‘દીપશિખા’ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ હૈં. ઇસ તરફ કુમારિલ કે શિષ્ય એક સે એક બઢ કર હુએ. યદ્યપિ ઇનકે શિષ્યોં મેં મતભેદ હો ગયા થા ઓર ઉન લોગોં ને અલગ અલગ અપને મત ચલાયે थे, તો બી ભાદ્ર મત કી જિતની પુસ્તકેં હૈં ઓર ઉનમેં જૈસી અકાટ્યતા હૈ ઉતની ઓર વૈસી કિસીકી બી નહીં હૈં.

અંત મેં સખ અપને કર્તવ્યોં કો સમાપ્ત કર કે જખ કુમારિલ ગુરુ કે સાથ વિશ્વાસઘાત કે પ્રાયશ્ચિત્ત મેં તુષાગ્નિ મેં પ્રવેશ કર રહે थे, તખ શંકરાચાર્ય સે પ્રયાગ મેં ભેંટ હુઇ. કુમારિલ ઓર શંકર કા બહુન પ્રેમપૂર્ણ ભાષણ હુઆ ઓર ઉન્હીં કે સામને હી ઉન્હોંને સન ૭૩૦ કે લગલગ અપના દેહાવસાન કિયા.

કુમારિલ કે સિદ્ધાંત ઓર બૌદ્ધ દર્શન કે ખંડન કરને કી રીતિ દુસરે લેખ મેં દિખાઈ જાયગી.

(“સરસ્વતી”ના એક અંકમાંથી)

२८-रामायणी शक्ति

[लेखक:-श्री. नलिनीकान्त गुप्त, अरविंद आश्रम-पांडीचेरी]

कवित्व की दृष्टि से अतुलनीय होने पर भी रामायण केवल एक काव्यमात्र ही नहीं है; रामायण है एक शक्ति।

यह रामायणी शक्ति, भारत-शक्ति का एक प्रधान अंग-एक मुख्य स्वरूप है। जिन मंत्रशक्तियों ने भारत की शिक्षादीक्षा को, भारत के धर्मकर्म को एक महान् वैशिष्ट्य प्रदान कर निर्मित किया है, उन सभ में वाल्मीकि की यह गाथा एक विशेष अवदान है।

प्रथम वेद और उपनिषद्, इनके बाद रामायण और महा-भारत, तीसरे पुराण एवं चौथे धर्म या स्मृतिशास्त्र है। भारत की समस्त शिक्षादीक्षा धन्वीं चार प्रस्थानों के द्वारा हुई है। धन्वीं चारों ने भारतीय जीवनप्रतिभा को आकृति और प्रकृति—स्वरूप और स्वभाव प्रदान किया है।

भारत की आदिमूल मानुशक्ति है वेद। भारत की अंतरात्मा यही है। दूसरे छोर पर, भारत के दैहिक आयतन का विधान है स्मृति। यह बाहरी स्थूल कर्मक्षेत्र की, व्यावहारिक जीवनयात्रा की व्यवस्था है। इन दोनों छोरों के-धस अंतरात्मा और देह के मध्य में जो अंतःकरणों की पृथक् पृथक् भूमियां हैं, उनका निर्माण किया है रामायण, महाभारत और पुराणों ने।

वेद-उपनिषद् भारतप्रतिभा की सुनियाम है, पर वह सुनियाम बहुत अंदर, बहुत गहरी और झोकादृष्टि से परे है। उसके सत्य, शाश्वत, अव्यय, स्थाणु ने गुप्त रूप से पीछेसे समस्त भारतजीवन को धारण कर रक्खा है और वह सभ में शक्ति का संसार कर रहा है। दूसरी ओर स्मृति केवल उसकी प्रशाखा-पत्रमात्र है। वह उसके केवल अहिरंग का विकास है। स्मृति का सत्य देश, काल और पात्र के नियमाधीन है, वह नित्यपरिवर्तनशील है। रामायण-महाभारत भारतीय जीवन के प्रधान कांड हैं, और पुराण हैं इनकी कतिपय मुख्य शाखाएं।

अंतरात्मा के सत्य को, वैदिक औपनिषदिक सिद्धि को रामायण और महाभारत ही ने जीवन में-प्राणों के स्पन्दनरूप में सत्यलभ्य कर के धारण करने की चेष्टा की है और पुराणों ने उसी प्राणलीला को विशद विवरणद्वारा व्याख्या करके विशेषरूप से स्पष्ट और विशेषरूप से नित्य-नैमित्तिक व्यवहार बनाना चाहा है। आरण्यक में साधकमंडली के मध्य में वेदशक्ति छिपी हुई है। परंतु जनसाधारण में, समाज के जीवन में जो शक्ति प्रकट है वह प्रकाश्य में निकलती

है रामायण, महाभारत तथा पुराणों से. भारत के चित्त को, भूलप्राण को—जो कार्यकारिणी प्रकृति की प्रतिष्ठा है—निर्माण किया है रामायण और महाभारत ने! पुराणोंने इस चित्तधर्म को और भी गौरव और अलंकृत कर के ग्रहण किया है और तदनुसार स्थूलतर मनशुद्धि को इसी सांघे में ढाल कर तैयार करने की कोशिश की है.

रामायण ने भारत की चित्तवृत्ति, प्राणों की धारा को स्पष्ट किया है, इसका निर्माण किया है हृदय के अवधान से, तथा सरल सुकुमार अथवा समर्थ भावशीलन के कल्याण से. परंतु महाभारत ने इन प्राणों को आंध लिया है स्थिर शुद्धि-स्थित ध्विछाशक्ति के—सुदृढ़ भानसिद्ध शक्ति के दृष्टाव से. कहा जा सकता है कि रामायण का मूलमंत्र है 'सत्य' और महाभारत का है 'धर्म'. सत्ता की सहज स्फूर्ति ही सत्य है; एक सहज बोध, सरल अनुभव उसे व्यक्त करता है. परंतु धर्म की उत्पत्ति है सम्यक शुद्धि से, कर्तव्यज्ञान से और आदर्श परायणता से. धर्म की स्थिति है न्यायसंगत और युक्तियुक्त विचार के आधारपर; परंतु सत्य तो स्वतःसिद्ध है. वह एक नैसर्गिक औचित्य के आधारपर स्वयं प्रकाशित है.

रामायण के दशरथ, राम, सीता, लक्ष्मण, भरत, हनुमान, सुग्रीव, विभीषण आदि सभी पात्रों ने कर्तव्य के निर्धारण और संपादन में विचारविवेचन पर विशेष निर्भर नहीं किया है. यदि वहां भस्तिष्क पड़्य कर तौल-माप करना चाहता तो कुछ पात्रों की अेकाधिक किया संभवतः दूसरे ही प्रकार की होती. परंतु ये तो अनुप्राणित हुआ हैं सहजत स्वभावसिद्ध विवेक से. इनके कर्म हैं अंतर की एक भद्रता के, उदारता के, विशालता के और विमलता के परिप्लव! यहां तक कि कैकेयी, मंथरा एवं रावण—सरीषे पात्र भी अपने विकर्म के पथपर जितने उत्साह के साथ चले हैं उतने शुद्धि, युक्ति अथवा किसी उद्देश्य का आश्रय करके नहीं. इसके विपरीत महाभारत के वीरगण युधिष्ठिर, अर्जुन, भीष्म, द्रोण, धृतराष्ट्र, दुर्योधन आदि में कर्म का प्रवाह सीधे प्राणों से उत्सरित हो कर नहीं आया, वह मानों धूम-झिर कर भरितष्क के अंदर से होता हुआ बाहर निकला है. महाभारत के महापुरुष श्रीकृष्ण में शुद्धियोग विशेषरूप से विकसित है. उनकी गीता का प्रधान मंत्र ही है 'शुद्धियोग'; परंतु श्रीराम सरल निर्मल प्राणों की सहज गति के विग्रह हैं. पांचाली के प्रत्येक भद्रनिक्षेप में एक परिशुत, आत्मप्रतिष्ठ, मन का स्थिर संकल्प, ध्विछाशक्ति की कल्पना परिरिपुटित है. परंतु सीता के कर्म के साथ है एक सरल भावगर्भा प्राण. इसमें मन, शुद्धि अथवा

युक्ति की भाव नहीं है।

महाभारत की शक्ति से मानो तपस्वी का, कृष्णता का ज्वार, उदारा और कठोर ताप निकल रहा है। रामायणी शक्ति भी शक्तिमान है किंतु वह ओंके उदारा, महान असमकान्त गुण से भूजित है। महाभारत उत्तम शैवशिखर है तो रामायण विशाल जलधि; महाभारत क्षात्रगुण का आधार है; कृप और द्रोण आत्मगुण होते हुए भी क्षत्रियधर्म और आचार का ग्रहण किये हुए हैं। रामायण के हावभाव में आत्मगुण का परिचय विशेष है। रामायण के नायक के क्षत्रिय होने पर भी शम, दम, श्रुति, अंतरात्मा की सरल शुभ्रता, प्राणों की सहज महत्ता आदि सच्चे आत्मगुण के गुणों ने उनकी प्रकृति का वैशिष्ट्य रच दिया है। वात्मीकि के हाथों से जिस सृष्टि की रचना हुई है, उसका सत्त्वगुण रत्नेगुण का अतिक्रम कर गया है। व्यास की सृष्टि में सत्त्व की अपेक्षा रत्नेगुण की ही अधिक प्रधानता है। महाभारत दिन-दुपहरी का प्रभर प्रकाश है तो रामायण है पूर्णिमा की स्निग्ध ज्योत्स्ना।

भारत के प्राणों में रामायणी शक्ति ने तारुण्य, सुकुमारता, सहज महानुभावता, नैसर्गिक गरिमा, अनायास सौष्ठव, अयत्न-प्राप्त परिपाठ्य सरलता और आनंद आदि गुण भर दिये हैं। व्यासदेव का आविर्भाव द्वार के अंत में हुआ था। उनका हमारा निर्माण करना था कलियुग के लिये। संभवतः छसी हेतु से उन्होंने हम लोगों को विशेष सज्ज, सावधान, दृढ़, कुछ रूढ़ और इया बनाना चाहा। परंतु सौम्य सहाय्य वात्मीकि को छसकी आवश्यकता नहीं थी। वे हमारे प्राणों में जिस शक्ति का संचार कर रहे हैं, उसमें कोई ज्वरदहती प्रयास और लुब्ध का संकल्प नहीं है। वह शक्ति है वर्धनशील शिशु या तरुलता की अद्वैत अव्यर्थ अथवा प्रशांत अंतःसलिला ज्वनी शक्ति, जो हृदय के अंतस्तल में प्रतिष्ठित है।

महाभारत का प्रयास है सत्ता का (गीता की भाषा में) 'जिर्णित' कर के निर्माण करना; रामायण चाहती है सत्ता को 'श्रीमान' कर के प्रकाशित करना!

(“कल्याण”ना रामायणिकभाषी)

२९-रामायण की प्राचीनता

(लेखक:-ओक रामायणप्रेमी)

आजकल कुछ लोग जैसा मानते हैं कि रामायण की रचना महाभारत के बाद की है, यद्यपि निरपेक्षतापूर्वक अर्थों का अध्ययन करने पर इस मान्यता में कुछ अतिरिक्त अन्य कोई भी आधार नहीं ढूँढता। जिस प्रकार जगवान राम का काल कौरव काल से लाखों वर्ष पहले का है वही प्रकार रामायण की रचना भी है। रामायण में जिस भर्थादापूर्ण सत्यमयी सभ्यता का वर्णन है, महाभारत में वैसा नहीं है। इसीसे पता लगता है कि रामायण-काल से महाभारत-काल की सभ्यता का आदर्श बहुत नीचा था। गुरुकुल कांगड़ी के प्रसिद्ध अध्ययनशील श्रीधुत रामदेवण ने लिखा है—“धर्ममय एवं आत्मिक तथा प्राकृतिक सभ्य प्रकार की उन्नतियों से परिपूर्ण रामायण के संक्षिप्त इतिहास के वर्णन कर तथा उसके पीछे के एक दीर्घकाल के इतिहास का छोड़ कर शोकमय हृदय के साथ महाभारत के समय का यत्किंचित् इतिहास लिखना पड़ता है। श्रीरामचंद्रण के पवित्र आचरण के प्रतिद्वंद्व युधिष्ठिर के जूआ खेलने आदि कर्मों का, लक्ष्मण जलताप के आतुरनेह के प्रतिद्वंद्व युधिष्ठिर के प्रति भीम के अपमानसूचक शब्दों का, महाराज हस्तरथ की प्रण के संभुष सीता का कुँकेयी द्वारा तपस्विनी के वस्त्र देने पर प्रण का एकसाथ शिक्षा डेना ‘धिक् त्वां दशरथम्’ तथा धृतराष्ट्र की राजसभा में द्रौपदी की दुर्दशा होने पर भी भीष्म-द्रोणादि वीरों का कुछ भी न कर सकना, कुटिला दासी मंथरा का भी अपमान जलत के लिये असह्य और महारानी द्रौपदी की दुर्दशा में दुर्योधन-कृष्णादि की प्रसन्नता, सती साध्वी सीता का पातिव्रत और श्रीरामचंद्रण का पत्नीव्रत, उसके प्रतिद्वंद्व सत्यवती और कुंती के कानीन पुत्रों की उत्पत्ति और पांडवादि के अछुविवाह श्रीरामचंद्रण के वन की ओर चलने पर अयोध्यावासियों का उनके साथ वनगमन के लिये प्रयत्न और युधिष्ठिर के दो बार हस्तिनापुर से निकाले जानेपर सिवा थोड़े से नगरनिवासियों के पांडवों के दुःख के साथ पुष्कल-पुष्कल दुःख प्रकट करने में अन्यो का कौरवों के जय से भौनावलंघन, श्रीराम और जलत का महान राज्य-जैसे पदार्थ का धर्मपालन के संभुष तुच्छ समझना और इसे ओक का दूसरे के हाथ में देना और दुर्योधन का यह कहना कि ‘सूच्यमं नैव दास्यामि विना युजेन केशव।’ युद्धक्षेत्र में रावण के धायल हो जानेपर श्रीरामचंद्रण का यह कहना कि धायल

કા વધ કરના ધર્મવિરુદ્ધ હૈં ઓર શસ્ત્ર છોડે હુયે બીબ્બ ઓર દ્રોણ કા વધ, રથ સે ઉતરે હુયે કર્ણ કા વધ, સોતે હુયે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન શિખંડી ઓર દ્રૌપદી કે પાંચોં પુત્રોં કા બ્રાહ્મણકુલોત્પન્ન વીરતા-ભિમાની અશ્વત્થામાદ્વારા વધ-કહાં તક ગિનાયે; યહ સખ ધટનાયે હેં જો સ્પષ્ટ રૂપ સે રામાયણ ઓર મહાભારત કે સમય કી અવસ્થાઓં કે પ્રકટ કરતે હૈં. યદ્યપિ મહાભારત કે સમય રામાયણ કે સમય કી ભાંતિ હી અથવા ઉસસે બી અધિક આર્યાવર્ત મેં સંપત્તિ ભરી હુધ થી ઓર રામાયણ કે સમય કે વીરોં કી ભાંતિ બીબ્બ, દ્રોણ, અર્જુનાદિ કતિપય યોદ્ધા વાયવ્યાસ, પાશુપતાસ, વારુણાસ, અંતર્ધાનાસ, બ્રહ્માસાદિ આગ્નેયાસોં કી વિદ્યા બી જનતે થે. અશ્વતરી નામ અમિયાન જલપર ચલતા થા, આર્યાવર્ત કા દબદબા સારી પૃથ્વીપર જમા હુઆ થા; પરંતુ રામાયણ કે સમય કી અપેક્ષા ઇસ સમય ધર્મ કા બહુત હાસ થા.....”

ઇસ ‘અવતારણ’ સે યહ સિદ્ધ હો જાતા હૈં કિ શ્રીરામ કા ઓર રામાયણ કા કાલ બહુત હી પ્રાચીન, શિક્ષાપ્રદ તથા ગૌરવમય હૈં.

(“કલ્યાણ”ના રામાયણાંકમાંથી)

૩૦-શ્રીરામચરિતમાનસ કી નવધા ભક્તિ

ચૌ૦—પ્રથમ ભગતિ સંતનનકર સંગા, દ્વસરિ રતિ મમ કથાપ્રસંગા.

દ્વ૦—ગુરુ-પદ-પંકજ-સેવા તીસરિ ભગતિ અમાન;

ચૌથિ ભગતિ મમ ગુનગન, કરૈં કપટ તજી ગાન.

ચૌ૦—મંત્રજાપ મમ દૃઢ વિશ્વાસા, પંચમ ભજનુ સો બેદ પ્રકાસા.

છઠ દમ સીલ બિરતિ બહુ કર્મા, નિરત નિરંતર સજ્જન ધર્મા.

સાતવૈં સમ મોહિ મય જગ દેખા, મો તેં સંત અધિક કરિ લેખા.

આઠવૈં જથાલાલ સંતોષા, સપનેહુ નહિં દેખૈ પરદોષા.

નવમ સરલ સખસન છલહીના, મમ ભરોસ હિય હરષ ન દીના.

(“કલ્યાણ”ના રામાયણાંકમાંથી)

३१-रामायण में आदर्श गृहस्थ

(लेखक:-महामहोपाध्याय पं. श्रीप्रमथनाथजी “तर्कभूषण”)

आत्मस्वरूप की सम्यक् उपलब्धि किये बिना धर्म संसार में कष्ट भी सामाजिक, नैतिक और आध्यात्मिक जीवन में स्थिति और उन्नति नहीं कर सकता। यह सिद्धांत जैसे व्यक्ति के लिये अभ्युदयीय सत्य है, जति के लिये भी वैसे ही अनुपेक्षणीय जीवनव्यमान सत्य है। व्यक्ति और जति के धर्म आत्मस्वरूप की अनुभूति आनन्द के लोकोत्तर में क्रमशः क्षीण्यपि क्षीण्यतर, होती चली जा रही है और धर्म के परिणामस्वरूप आनन्द हम अपने को सुख कर, ‘हमारे आत्मा का स्वरूप क्या है ? हमारी अपनी शक्ति कहाँ है ? और हमारे जीवनसंग्राम में विजय एवं श्री प्राप्त करने का आधार क्या साधन क्या है ? इन बातों की ओर के लिये हम पाश्चात्य सभ्यता का अनुकरण करने के निमित्त व्याकुल हो कर लटक रहे हैं, पदपद पर व्यर्थ संकल्प हो कर देश-विदेश में अपमानित और लाञ्छित हो रहे हैं। जीवन लक्ष्य हो रहा है, और मोक्षमयी आशा का क्षीण प्रकाश भी क्रमशः अंधकार के रूप में परिणत होता जा रहा है। धर्म सर्वतोभूषी विपत्ति के कराल कवल से छूटने का जो सर्वप्रधान साधन है उसी-का नाम है ‘रामायण’ सनातनधर्मी हिंदू के आत्मस्वरूप का पहचानने के लिये प्रत्येक हिंदू को रामायण का पाठ करना ही होगा। वेद, श्रौत, गृह्य और धर्मसूत्र, महाभारत, पुराण, तंत्र, ज्योतिष, काव्य और नाटक आदि में जिसका विस्तार है; न्याय, वैशेषिक, सांख्य, मीमांसा और वेदांत में जिसकी अत्यंत कठिनता से समझ में आनेवाले पारिभाषिक शब्दों के द्वारा आलोचना की गयी है; हिंदू धर्म के उसी भूमात्म तत्त्व को सरल भाषा में विविध रसों की सहायता से सज्जके मनःप्राण को प्रभावित कर, जीवन के अनुभवों के साथ मिश्रित कर और आनंदमय आस्वादन के योग्य बना कर रामायण हिंदूओं के जतीय जीवन के संगठन का सर्वप्रधान साधन बन गयी है। यह रामायण ही हमारे विशुद्ध और उद्वेगहीन जतीय जीवन को फिर से संगठित करेगी। यही विश्वास और यही आशा आज भी देश के सनातनधर्मी नेताओं को उनके गंतव्य पथ में पूर्ण सहायता दे रही है। मेरा दृढ़ विश्वास है कि भविष्य में यह विश्वास ही हमारी समस्त संगठन शक्तियों का केन्द्रस्थान बनेगा।

गृहस्थजीवन ही जति के धर्मौचित्य और पारलौकिक अभ्युदय का अनिवार्य साधन है। धर्म गृहस्थजीवन की धर्म के

उपर स्थापना करना और व्यक्तिगत भोग-कामना-इपी पिशा-
चिनी के कराल गाल से मुक्त कर धसके जैसा जना देना कि
जिससे धर धर में विवेक, आत्मत्याग, प्रसाद, शांति और
कर्तव्यपरायणता के अक्षय सुधासागर की आनंदमयी जादू आ
जाये। महर्षि वाल्मीकिप्रणीत रामायण का मूल उद्देश्य यही है।
धस उद्देश्य की सिद्धि के लिये निष्कलंक महान् आदर्श की जड़ी
जारी आवश्यकता थी। मर्यादा महापुरुष जगवान श्रीरामचंद्र
ज्योत्स्नीय आदर्शों में सर्वश्रेष्ठमणि हैं, अतएव आदिकवि महर्षि
वाल्मीकि ने उनकी नायक बना कर कविकल्पना के सर्वोच्च और
सर्वोत्तम कर्तिस्त्वत्तरूप जिस महाकाव्य रामायण की रचना की
है, उसकी तुलना जगत् में अन्यत्र कहीं नहीं मिल सकती।
सारे हिंदू-भारत में अनेक युगों से विद्वान् साधुओं का यही
स्थिर सिद्धांत है और यह अस्वीकार भी नहीं किया जा सकता
कि धस सिद्धांत की प्रतिष्ठा अर्थात् सत्य के आधारपर हुई है।

हिंदू का गृहस्थाश्रम आनंद, सरलता, त्याग, परार्थपरता
और विश्वप्रेम का लीलानिर्देतन है। धस आश्रम की सफलता पर
ही ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ और संन्यास की पूर्णता अवलंबित है।
धसके विपरीत धस आश्रम की असफलता ही शेष तीनों आश्रमों
की असफलता का कारण है। जिस दिन से हिंदूजाति ने धस
सत्य को लुप्ताना आरंभ किया उसी दिन से उसका अधःपतन
होने लगा। धस गृहस्थाश्रम के सर्वांगसुंदर सरस चित्र को
प्रत्येक हिंदू के घर में सुप्रतिष्ठित करने के लिये ही महर्षि
वाल्मीकि ने युग-युगांत-व्यापिनी कठोर तपस्या की थी। उसी तपस्या
के अमृत फल का नाम है 'रामायण।' जिन मर्यादापुरुषो-
त्तम का आश्रय पा कर धस गृहस्थ धर्म के समस्त अंग असा-
धारण्य पूर्णता को प्राप्त होकर सञ्चल हो उठते हैं, उसी मर्यादा-
पुरुषोत्तम की ओर में सारा जवन तपस्या में भिता कर जम-
बद्ध से जवन-संध्या पर उपनीत महाकवि वाल्मीकि आत्मशक्ति
में श्रद्धाहीन हो कर राते कुञ्जे पूर्णमानवता के अकनिष्ठ सेवक
महर्षि नारद की शरण हो कर उनसे पूछने लगे—

कोन्वास्मिन्साम्प्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् ।
आरित्र्येण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः ॥
आत्मवान्को जितक्रोधो द्युतिमान्कोऽनसूयकः ।
कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतुहलं हि मे ।
महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवं विषं नरम् ॥

“हे भरथे ! इस समय इस भूमंडलपर ऐसा हीन पुरुष है जो पुरुषोत्तम सभस्त श्रेष्ठों का आधार हो, अथ और आश्रय से सम्पन्न हो, प्राणीमात्र का हितकारी हो, छद्मविजयी, निरालोषी और तेजस्वी हो; और जो किसीके प्रति अस्मत्ता न करता हो तथा युद्धक्षेत्र में जिसके शय को देख कर देवता भी डरते हों। यदि ऐसे कोई महापुरुष हों तो आप उन्हें जनते होवे। मैं अत्यंत कौतूहल से उनकी आते सुनना चाहता हूँ।”

मर्यादा-पुरुषोत्तम के अनुसंधान में व्याकुल तपस्विभूत भर्षि वाल्मीकि के द्वारा इस प्रकार के नवीन विश-हितकर प्रश्न का सुन देवर्षि नारद ने जो कुछ कहा था, सो इस प्रकार है—

बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणः ।
मुने बक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः भूयतां नरः ॥
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
नियतात्मा महावीर्यो श्रुतिमान्धृतिमान् वशी ।
बुद्धिमाभीतिमान्वाग्मी भीमान्धनुनिबर्हणः ।
आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥
समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ।
पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवान्धुमलक्षणः ।
धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः ।
यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शुचिर्वन्द्यः समाधिमान् ॥
प्रजापतिसमः भीमान्धाता रिपुनिषूदनः ।
रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥
रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिमान्वान् ।
सर्वलोकप्रियः साधुरदीनारामा विचक्षणः ॥
सर्वशान्तिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ।
आर्यः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः ॥
स च सर्वगुणोपेतः कौशल्यानन्वर्धनः ।
समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण मिचतनिव ॥
विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवद्विषयदर्शनः ।
कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ॥
नवेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इत्यापरः ।

(वा० रा० १, १—७ से १६)

“हे मुने ! आपने जिन अति दुर्लभ श्रेष्ठों का नाम लिया है उन सभी श्रेष्ठों से युक्त एक पुरुष है, मैं विशेषरूप से सम्पन्न होऊँगे उनके सम्पर्क में आपका अल्लाहा हूँ, ध्यान दे कर सुनिये।

उनकी धृक्वाकुवंश में उत्पत्ति हुई है और वे राम नाम से सत्यमें प्रसिद्ध हैं। वे महावीर होने पर भी नितेन्द्रिय हैं, बुद्धिमान हैं, धीर हैं और मन का वश में किये हुये हैं। वे शुद्धिमान, नीतिपरायण, वक्ता, अच्छे ही सुंदर और अपने शत्रुओं को परास्त करनेवाले हैं। उनकी भुजमें ननुतक लम्बी है, सुंदर सिर है, प्रशस्त ललाट है और उनका पदविन्यास अत्यंत मनोहर है। उनके सभी अंग सुसंगठित और सुविकसित हैं। शरीर की कांति नेत्रों को स्निग्ध करनेवाली है। वे प्रतापी हैं। उनका वक्षःस्थल विशाल है, आंखें बड़ी बड़ी हैं, वे अत्यंत सौंदर्यशाली और शुभ लक्षणसंपन्न हैं, वे धर्म के रहस्य को जननेवाले और सत्यपरायण हैं। प्रण का हित करना ही उनके ज्वन का प्रधान कार्य है। वे यशस्वी, पूर्यु ज्ञानी, शुद्ध और साधुओं के वशीभूत हैं, वे समाधिसंपन्न, प्रणपति की भांति सदैव शुभ कार्यों के विधाता और शत्रुओं का दमन करनेवाले हैं। वे प्राणियों के और समस्त धर्मों के रक्षक हैं, अपने धर्म की और स्वजन आंधवों की रक्षा करनेवाले हैं। वे समस्त वेदवेदांगों के रहस्य को जननेवाले हैं और धनुर्वेद में भी पूर्यु प्रवीण हैं। वे सत्य शास्त्रों के गूढ़ तत्त्व को पूर्यु रूप से जनते हैं। उन्हें किसी विषय की विस्मृति नहीं होती। वे असाधारण प्रतिभावाले हैं। सत्य के प्रिय और साधुप्रकृति हैं। दीन नहीं हैं, साधु लोग उनसे प्यार करते हैं। वे शुद्धिमान हैं और सभी के संमान्य हैं। जिस तरह समुद्र नदियों में प्रधान है, उसी प्रकार वे भी सत्यमें प्रधान हैं। वे सत्य के साथ समान भाव से व्यवहार करते हैं। सर्वदा प्रियदर्शन हैं। समुद्र के समान गंभीर और हिमालय के समान धीर हैं। साक्षात् विष्णु के समान पराक्रमी और अंद्रमा के समान दृष्टने में सुंदर हैं। क्रोध में वे प्रलयकाल की अग्नि के समान और क्षमा में पृथ्वी के समान हैं तथा त्याग में कुम्भेर के समान और सत्य में तो साक्षात् धर्म ही हैं।”

उपर्युक्त श्लोकों में जो कुछ कहा गया है वही समस्त रामायण का भाग है। सातों काण्डों में छन्दों सत्य दुर्लभ गुणों से संपन्न भयादापुरुषोत्तम श्रीरामचंद्र के त्रिलोकपावन चरित्रों की विचित्र घटनाओं का वर्णन है, इस वर्णन के वैचित्र्य और भाधुर्य से आदिकवि महर्षि वाल्मीकिने रामायण में जिस उत्तम भाव-तरंग-माला-संकुल अगाध रससमुद्र की सृष्टि की है, उसीके तरंगविक्षिप्त कणों के कमनीय स्पर्श आज भी भारत के असंख्य नरनारियों के संसातापहृद्य हृदय शीतल होते हैं, नेत्रों में प्रेमाश्रुओं की जादू आ जाती है; शोक, ताप और दारिद्र्य से विक्षुब्ध आत्मा में नवीन निःस्वार्थ कर्तव्यनिष्ठा का विमल

प्रवाह पहले लगता है।

वाल्मीकि के बाद भी भारत में जड़े जड़े महाकवि हो गये हैं, और श्रीराम के चरित्र का अवलम्बन कर अपनी असाधारण कवित्वशक्ति और अलौकिक सृष्टिनिपुणता के द्वारा सहृदय समाज को आश्चर्य से पुलकित कर रहे हैं। यह बात नितनी उज्ज्वल सत्य है, इसकी अपेक्षा अधिकतर जनव्यथमान सत्य यह है कि इन समस्त पूर्ववर्ती महाकवियों में से किसीने श्रीरामायण-वर्णित चरित्रों की छाया का अनुकरण करने के सिवा कुछ भी नवीन रचना नहीं की। महाकवि के रामायणरूप नन्दन-कानन में जो अनंत सुरभित पुष्पसमुदाय भिसे दृश्य हैं, इसीमेंसे युन युन कर कुछ कुसुमों का संग्रह कर के राजशेखर, कल्लि-दास, जवभूति! जयदेव और मुरारि आदि अगणित भालाकाररूप महाकवियों ने ओक ओक सुंदर नवीन हार गूँथ दिया है। इन हारों में नाना वर्ण और नाना प्रकार के सुगंधिवाले पुष्पों के समावेश की शैली में उत्कृष्ट तारतम्य होने के कारण उनके काव्यों की सुंदरता में तारतम्य दीप्तता है। परंतु यह कहा जा सकता है कि मूल चरित्र के अंकित करने में उनकी कोष्ठ विशेष कृति नहीं है।

गृहस्थ के सामाजिक सुषों के लिये जो कुछ स्वाभाविक साधन हैं, महर्षि वाल्मीकि ने उन सभीको ओक रामचरित्र का प्रधान रूप से अवलम्बन कर के अपनी रामायण में सुंदर और निष्कपट भाव से विकसित कर दिया है। आदर्श पिता, आदर्श भाता, आदर्श भ्राता, आदर्श गृहिणी, आदर्श मित्र, आदर्श सहचर, आदर्श अनुचर, आदर्श मंत्री, आदर्श पुरोहित, आदर्श सेवक और आदर्श पड़ोशी आदि हिंदू गृहस्थजीवन के सभी सार-साधनों से महाकवि वाल्मीकि का साधनासृष्ट आदर्श गृहस्थ अपरिमित रूप से नित्य परिपूर्ण है। इस आदर्श हिंदूगृहस्थ-जीवन का आनंदन ले कर आज जो हिंदू पाश्चात्य गृहस्थजीवन के अनुकरण में प्रवृत्त हैं, इस पुण्य भारत में इसके लिये गृहस्थाश्रम के पालन की येष्टा विद्यमाना के सिवा और क्या हो सकती है? हिंदू जनतीय जीवन के सार-सर्वस्व रामायण का यथार्थ रस त्रितापतप्त वर्तमान हिंदूसमाज पर विशेष रूप से ज़रूरत के लिये 'कल्याण' के संवाहकों ने 'रामायणों' निकालने का जो यत्न किया है, इसके लिये वे अत्येक हिंदू हृदय से कृतज्ञतापूर्वक धन्यवाद प्राप्त करने के पात्र हैं, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है।

("कल्याण"ना रामायणोंकाशी)

३२-श्री कदेवजी और रामायण

(लेखक:-श्री. पी. जेन. शंकरनारायण बैयर.)

१-आपकी आत्मातुसार, श्रीमद्भागवत में श्रीशुकदेवकथित रामायण के कुछ ऐसे प्रसंगों का वर्णन करूँगा जो मुझे बहुत प्रिय हैं तथा जिनसे मेरे आचरण सुधर गये हैं. कर्मण्यकर्तुं ब्रह्मण्य पुंताम्' प्रभु की वीलाओं मनुष्यों को शिक्षा देने के लिये होती हैं. जगवान् के अरि ने हमें इसा सुसंस्कृत तथा जगृत किया है, इस बात को जब हम व्यक्त करने लगते हैं तो हमें अनुभव होने लगता है कि श्रीराम अभी विद्यमान हैं और हमें नित्य कल्याण का मार्ग दिखला रहे हैं. वर्तमान दशा में भारत को श्रीराम के नेतृत्व की महान् आवश्यकता है.

२-श्रीशुकदेव ने श्रीराम के मुख्य संदेश का निम्नोऽसि प्रकार उतलाया है—

स्मरतां हृदि विन्यस्य विद्धं दण्डककण्टकैः ।

स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्ततः ॥

(भागवत ८, ११, १८)

श्रीरामचंद्र दंडकारण्य के कंटकों से विद्ध अपने अरण्य-कर्मक्षेत्रों के लक्ष्यों के हृदय में स्थापित कर परमधाम को पधार गये. मर्यादा पुरुषोत्तम जगवान् श्रीरामचंद्र के वे रक्ताक्त अरण्य प्रायः मेरी आँखों के सामने उपस्थित हो जाते हैं और मुझे पीड़ित प्राणियों में धूमधूम कर उनका सेवा करने के लिये प्रेरित करते हैं. जब कभी मैं नंगे पैर जलती धूप में धूमता हूँ तो प्रायः यह सोच कर कि श्रीरामचंद्र और श्रीसीताजी भी मनुष्यों के प्रेमवश कांटों में वियर-रथ करते थे, मेरा हृदय अभित ह्रस्ताह और उल्लास से भर जाता है और मैं सारे श्रम को भूल जाता हूँ.

एक बार तीर्थयात्रा में मुझे आधीरात के समय वन के भीतर हो कर जना पडा. पहले तो मेरे मन में कुछ डर-सा हुआ; परंतु दूरंत ही मुझे यह श्लोक याद आ गया—

अग्रतः घृष्टवस्त्रैव पार्श्वतश्च महाबलौ ।

आकर्णपूर्णघन्वानौ रक्षेतां रामलक्ष्मणौ ॥

“आगे पीछे तथा दोनों ओर महाबली जगवान् राम और लक्ष्मण शरसन्धान किये मेरी रक्षा करें.” मेरे मन में यह निश्चय हो गया कि अब भी ओकाही यात्रियों की रक्षा के लिये दोनों राजकुमार उद्यत हैं, मेरे नेत्रों में आंसू भर आये और मेरा हृदय हर्ष से पूर्ण हो गया. मैंने सारे रास्ते उनको अपने साथ समझा

तथा मैं आनन्दमय हो गया और मुझे भाग्य में किसी भी श्रम का अनुभव नहीं हुआ। श्रीराम के पावन अरुण और उनका पुण्य संवत्सर छसी प्रकार देश के सभ्य मनुष्यों को प्रेरित करे, जिससे वे भी श्रीराम के समान ही दुःखाकान्त मनुष्यों में धूमे और उत्साह से उनका सेवा करें।

मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि राक्षसनिवास दंडकारण्य पृथ्वी पर से नष्ट हो कर जनसमुदाय के हृदयों में बस गया है, जिससे सारा राष्ट्र भागवत-धर्म से विमुक्त हो चला है। कुछ लोगों के हृदय तो व्यर्थ शिक्षा, अत्यंत स्वार्थपरता तथा आर्तजन्यों के अति उपेक्षा और क्षणिक सहानुभूति से भर गये हैं; और कुछ लोगों के हृदयों में अज्ञान, अंधविश्वास, दुरिद्रता तथा पुरुषार्थ का नष्ट कर देनेवाले दुःखसमूह बसे हुए हैं। धर्म का स्थान अंधविश्वास ने ले रखा है और कर्म के स्थान में केवल लंछी-चौड़ी जाते कर ली जाती हैं। छसी कारण भारतभूमि के रक्षक मनु और सप्तर्षियों ने प्रण को संतुष्ट करने के लिये मानो दुःख और दसत्व को चुली आग दे दी है। मैं समझा हूँ कि वर्तमान दुःख और अंधन राष्ट्र को उस भागवत-धर्म की ओर लौट लाने के लिये येतावनीस्वरूप हैं। जो यज्ञ की-स्वार्थत्याग की-भावना तथा सभ्य की प्रेमपूरुष सेवा से परिपूरुष है। छसी यज्ञस्वरूप भागवत धर्म को भगवान् श्रीकृष्ण ने गीता में राष्ट्र के अन्धहृदय और सुख का प्रधान साधन ज्ञतथाया है।

श्रीमद्भागवत में भी छसी यज्ञभावना का वर्णन करते हुये भगवान् श्रीकृष्ण ने यमुना के तीरपर स्थित उये वृक्षों को दिखला कर अपने मित्रों से कहा है—

पश्यतैतान्महाभागान्परार्थैकान्तजीवितान् ।

वातवर्षातपाहिमान्सहन्तो वारयन्ति नः ॥

एतावज्जन्म साफल्यं देहिनामिह देहिषु ।

प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा ॥

(भागवत १०. २२. ३२-३५)

“हे मित्रो! इन सभ्य महाभाग वृक्षों को देखो! इनका जीवन केवल परोपकार के ही लिये है। स्वयं वायु, वर्षा, धाम और हिम के प्रकोप को सह कर, ये उनसे हमारी रक्षा करते हैं। उनकी-का जीवन सहस्र है जो अपने प्राण, धन, सुख और वाणी से सदा परोपकार में रत हैं।” अगले अध्याय में भगवान् ने यह दिखलाया है कि जिन्होंने यज्ञ को संस्कारविशेष ज्ञतथाया है वे भगवान् और सत्य से दूर चले गये हैं और वे उनको या नहीं सकते, छसके पाद आलस्य जियों को वापस लौटा कर उन्होंने यह दर्शाया है कि जीवन की उन्मादिउन्म सहस्रता भगवान् के

प्रत्यक्ष शरीर के समीप रहने में ही नहीं है, वरन् दुःखी प्राणियों के अंदर भगवान के प्रेम और प्रकाश के फैलाने में है। प्राणी-मात्र की प्रेमपूर्वक निःस्वार्थ सेवा ही राष्ट्रीय समृद्धि की कुंज है और छसीका भागवत धर्म भी कहते हैं। भगवान श्रीरामचंद्रजी ने यही ही उत्तमता से अपने संपूर्ण जीवन में छसीका दिग्दर्शन कराया है। यदि भारतीय नेता आज केवल छसी भाव को जगत कर जनता में काम करें और राष्ट्र के हृदय में आत्मनिर्भरता, समन्वय तथा दूसरों की प्रेमपूर्वक सेवा के भाव भर दें तो केवल छसीसे देश में सुखसमृद्धि हो जाय। प्रत्येक मनुष्य जन्मतक यथार्थ संयम नहीं करता, यज्ञ की भावना से स्वधर्म में स्थित नहीं होता और श्रीराम के कंटकविद्ध चरणों को अपने हृदय में पथ-प्रदीप की भांति प्रतिष्ठित नहीं करता, तब तक वास्तविक स्वराज्य की प्राप्ति कैसे हो सकती है ?

३-श्रीशुकदेवजी के रामायण का अेक दूसरा अंश अत्यंत ही आकर्षक और चरित्रनिर्माण में सहायक है। इसमें रावण की मृत्यु के अनंतर लंका की यातुधानियों द्वारा किये हुए प्रलाप का वर्णन आता है। वे छस प्रकार के भदत्त्वपूर्ण शब्दोंद्वारा उसके पतनपर प्रलाप करती हैं—

हा हताः स्म वयं नाथ ! लोकरावण रावण ।
कं ययाच्छरणं लङ्का त्वद्विहीना परार्दिता ॥
नैवं वेद महाभाग ! भवान् कामवशं गतः ।
तेजोऽनुभावः सीताया येन नीतो दशामिमाम् ॥
कृतैषा विधवा लङ्का वयं च कुलनन्दन ।
देहः कृतोऽन्नं गृध्राणामात्मा नरकहेतवे ॥

(भागवत ८, १०, २६-२८)

“हे नाथ ! हे संसार को रुझानेवाले रावण ! हमारा सर्व-नाश हो गया ! आह ! तुमसे विहीन हो दूसरों के द्वारा पददलित यह लंका किसकी शरण लेगी ? हे महाभाग ! तुम कामान्ध हो सीता के पतिव्रत के तेज और प्रबल प्रभाव को नहीं जगन सके। छसीसे आज तुम्हारी यह दशा दुर्घट है कुल को आनंदित करने-वाले ! छसी कारण तुम्हारी लंका नगरी और हम तुम्हारी रानियां विधवा हो गयीं, और तुम्हारा शरीर गृध्रों का भोजन बना तथा तुम्हारी आत्मा नारकी हो गयी।” कामवासना के विरुद्ध धनसे लड़ कर ओजस्वी, यथार्थ कलापूर्ण, सुंदर गंभीर भाव भुजे अन्यत्र कही नहीं मिले।

४-श्रीशुकदेवजी के रायचरितचित्रण का तीसरा और अत्यंत आकर्षक भाग वह है जहां श्रीरामचंद्रजी के यज्ञों का वर्णन किया

मया है। वहां उन्होंने सत्ये ब्राह्मण, राज और राज्यसंघी आदर्शों की विशद व्याख्या की है।

भगवानात्मनात्मानं राम उत्तमकल्पकैः ।
सर्वदेवमयं देवमीज आचार्यवान्मखैः ॥
होत्रेऽद्दादिशं प्राचीं ऋत्विजे दक्षिणां प्रभु ।
अध्वर्यवे प्रतीचीं च उदीचीं सामगाय सः ॥
आचार्याय ददौ शेषां यावती भूस्तदन्तरा ।
मन्यमान इदं कृत्स्नं ब्राह्मणोऽर्हति निःस्पृहः ॥
इत्ययं तदलङ्कारवासोभ्यामवशेषितः ।
तथा राश्यपि वैदेही सौमङ्गल्यावशेषिता ॥
ते तु ब्रह्मण्यदेवस्य वात्सल्यं वीक्ष्य संस्तुतम् ।
प्रीताः क्लिन्नधियस्तस्मै प्रत्यर्प्येदं बभाषिरे ॥
अप्रसन्नस्त्वया किन्तु भगवन् भुवनेश्वर ।
यन्नोऽन्तर्हृदयं विश्य तमो हंसि स्वरोचिषा ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय रामायाकुण्ठमेघसे ।
उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तदण्डार्पितांग्रये ॥

(भागवत ८. ११, १-७)

तदनंतर सर्वदेवमय परमदेव भगवान रामचंद्र ने आचार्य-
द्वारा अतलायी हुई विधि से परमात्मा की पूजा के निमित्त बहुत
से यज्ञों का अनुष्ठान किया। होता के पूर्वदिशा का राज्य, ऋत्विज
के दक्षिण का राज्य, अध्वर्यु के पश्चिम का राज्य और उद्गाता
के उत्तर का राज्य दक्षिणा में दे दिया। पीथ में अग्नी हुई
पृथ्वी भी आचार्य के दे जाती। श्रीराम ने सोचा कि केवल धर्म-
रहित ब्राह्मण ही वास्तव में समस्त राज्य के अधिकारी होने
योग्य है; क्योंकि स्वार्थहीन ब्राह्मण जरा-सा अंश भी अपने
उपयोग में न ला कर सत्ये द्रुष्टी का भांति सत्यकी ललाट में ही
उसका प्रयोग करेंगे। अतः भगवान् रामचंद्र ने अपने शरीर के
वस्त्राङ्गकारों के अतिरिक्त सभी वस्तुओं का दान कर दिया। इसी
प्रकार महारानी सीता ने भी सत्य कुछ दे जाता, उनके शरीरपर
केवल मंगलसूत्र अथ गया। श्रीरामचंद्र का ऐसा वात्सल्य और
उदारभाव देख कर ब्राह्मणगण अत्यंत प्रसन्न हुए। उनका हृदय
प्रवित हो गया। अश्रुपूर्ण नेत्रोंद्वारा वे समस्त पृथ्वी श्रीराम
के लौटाते हुए कहने लगे 'हे पृथ्वीपति भगवन्! जय आपने
हमारे हृदय में प्रवेश कर के अपने प्रकाश से हमारा अज्ञानान्ध-
कार हर लिया है, तब ऐसी कौनसी वस्तु है जिसे आपने हम
लोगों को नहीं दिया है? हमें सत्य कुछ मिल गया है। हमलोग
ऐसे महापुरुष के सामने सिर झुकाते हैं, जो धर्मरहित निःस्पृह

आत्मज्ञ को देवता समझता है। हँ स्थितप्रज्ञ ! आप शुभाकीर्तियुक्त पुरुषों में अग्रगण्य हैं। आप वह महापुरुष हैं जिनके यशस्व-कमल उन्हींके हृदयों में रहते हैं जो दूसरों को दुःख देना छोड़ चुके हैं।

धर्मसे पता लगता है कि राज्यों और राज्ये आत्मज्ञों में कितनी उच्चकोटि की निःस्वार्थता, निष्कामता तथा प्रेम की भावना होनी चाहिये, तथा किस प्रकार दोनों को सत्यके कल्याण के लिये द्रष्टियों की भाँति परस्पर सहयोग करने चाहिये। जैसे राजा और आत्मज्ञों की अपनी संपत्ति तो केवल ज्ञान, प्रकाश और अगव-म्यन्तन ही है। यदि भारत इसी दशा को पुनः प्राप्त हो जाय तो यह कैसा सुखी देश हो जायगा ? मैं समझता हूँ कि भूमिदेव होने के कारण आत्मज्ञों का यह प्रथम कर्तव्य है कि वे धर्म पथ में अग्रसर हों। यदि वे अपने हृदय में श्रीरामचन्द्र के यशस्व तथा उनके यथार्थ आत्मज्ञ प्रेम को धारण कर मार्ग में अग्रसर होंगे तो अल्प भी धर्मराज्य-रामराज्य को पुनः स्थापित कर सकेंगे। महाराज पृथु ने श्रीमद्भागवतपुराण के चौथे स्कंध के छठीसवें अध्याय में स्पष्ट समझा दिया है कि राज्यव्यवस्था का उद्भव और विनाश प्रण की धर्मनिष्ठा पर अवलम्बित है। हम स्वयं अपने लक्ष्य के विधाता हैं।

४-आह ! देश की उस समय कैसी स्थिति होगी जब श्रीरामचन्द्र धर्म या सत्यायशस्वद्वारा धर्म देश पर राज्य करते होंगे ? धर्म विषय का एक सुंदर चित्र श्रीशुकदेव ने पिया है:-

रामे राजानि धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे ॥

वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि द्वीपसिन्धवः ।

सर्वे कामदुघा आसन् प्रजानां भरतर्षभ ॥

नाधिन्याधिजराग्लानिर्दुःखशोकभयकृमाः ।

मृत्युश्चानिच्छतां नासीद्रामे राजन्यघोक्षजे ॥

(भागवत ६, १०, ५२-५४)

जब प्राणीमात्र को सुख प्रदान करनेवाले धर्मज्ञ श्रीरामचन्द्र राज्य करते थे, उस समय वन, नदी, पहाड़, देश, द्वीप और समुद्र सभी प्रेमपूर्वक प्रण को मनयाही वस्तु देते थे। आधि, व्याधि, जरा, जल, ग्लानि, क्लेश, दुःख और शोक मिलकुल नहीं थे, यहाँ तक कि मृत्यु भी प्रण के पास उनकी छिछा के विरुद्ध नहीं आती थी। जब अगवान् रामचन्द्र शासन करते थे तब देश की ऐसी अवस्था थी, यह ज्ञात भूदमति के समझमें नहीं आ सकती।

जब प्रत्येक मनुष्य आत्मसंतुष्ट हो दूसरों के कल्याण में रत रहता है, तब देशभर में यश की भावना का आधिपत्य हो जाता

है, तथा सभी जगह समन्वय और स्वेच्छापूर्वक सहर्ष सहकारिता तथा प्रेम का प्रसार हो उठता है। वस्तुतः यशोवता की देश को आदर्श बनाने का भारतीय मार्ग है। श्री शुद्धदेव, शंकर, रामानुज, गारांग, कबीर और अन्यान्य महापुरुष देशभक्तिहीन नहीं थे, यद्यपि उनकी शिक्षा में 'राजनीतिक दृष्टि' कहलानेवाली कोई वस्तु नहीं है। वे तत्त्वदर्शी और सत्ये देशभक्त थे और उन्होंने यश की भावना-प्राप्तिमात्र की प्रेमपूर्वक सेवा-का अनेक प्रकार से प्रचार किया, और यही एक मार्ग है जिसके द्वारा भारत और संसार की सच्ची उन्नति हो सकती है।

यह हमारे हाथ की पात है कि हम याहें यश की भावना से उन्नति करें या विपरीत पथ अवलम्बन कर अशान्तिमय जीवन भितावे, किसी प्रकार के अहंभन्यता के मार्ग से हम स्वार्थपस्ता कपट और पारस्परिक द्रोह में इस जगत्; और वह मार्ग भारतीय नहीं होगा। इससे हमपर भगवान की कृपा नहीं होनी। किंतु यदि हम यश की सच्ची भावना में स्थित हो कर निःस्वार्थ सेवा के द्वारा सभका कल्याण करने की चेष्टा करेंगे तो यश और धर्म के आत्मा भगवान का इस देश में राज्य हो जायगा और कलि अपने सारे उपकरणों के साथ ध्वंस हो जायगा। विश्वव और अशान्ति के अवतार 'कलि' का महाराज परीक्षित ने जो कहा था, उसे सुनिये—

न वर्तितव्यं तद्धर्मबन्धो धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये ।
ब्रह्मावर्ते यत्र यजन्ति यज्ञैः यज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः ॥
यस्मिन्हारिर्भगवानिज्यमानः ईज्यामूर्तिर्यजतां शन्तनोति ।
कामानमोघान् स्थिरजङ्गमानां अन्तर्बहिर्वायुरिवैष आत्मा ॥

(भा० १, १७, ३३-३४)

हे अधर्म के जंधु ! तू इस ब्रह्मावर्त में नहीं रह सकता; क्योंकि यहां की प्रण धर्म और सत्य (श्रीकृष्ण भगवान् ने ११ वें स्कंध में जिसे समदर्शन कहा है) पर अव्यस्य रूप से आश्रित है। भूतमात्र की निःस्वार्थ सेवा में अपने को लुला देनेवाले सेवायुक्त लोग इस प्रकार की सेवाओं से समस्त सेवा के स्वामी की पूजा करते हैं। इस ब्रह्मावर्त में स्वयं भगवान्, जिनका एकमात्र कार्य ज्यों के कष्टों को हरण करना है और जो तन्मयतायुक्त सेवा के प्राण हैं, अपने उन यशकियाद्वारा आत्मविरभूत हो कर अर्था करनेवाले सेवकों का कल्याण करते हैं और समस्त यशस्वर की अभिलाषों को पूर्ण करते हैं, क्योंकि वे वायु के सदृश सभके प्राण हैं और सभके आहर-बीतर समान रूप से व्याप्त हैं।

अतः भगवान् रामयंद्रो की जवनी सभके प्रति यशस्वी

भूतसेवा की सच्ची भावना को हमारे हृदय में जगृत करे, जिससे धर्म पवित्र भूमि पर पुनः प्रभु का साम्राज्य हो। तभी भारतवर्ष अंतर्राष्ट्रीय शान्ति और समृद्धि की कुंज संसार को प्रदान कर अपने मिशन को पूरा करेगा।

(“कल्याण” ना रामायणकथांशी)

३३-श्रीसीता के चरित्र से आदर्श शिक्षा

(लेखक:-श्री. जयदयाल श्र गोयंदका)

यह कहना अत्युक्ति नहीं होगा कि अभिन्न विश्व के स्त्री-चरित्रों में श्रीरामप्रिया जगन्जननी जननी का चरित्र सभसे उत्कृष्ट है। रामायण के समस्त स्त्रीचरित्रों में तो सीता का चरित्र सर्वोत्तम, सर्वथा आदर्श और पद पद पर अनुकरण करने योग्य है ही। भारत-ललनाओं के लिये सीता का चरित्र सन्मार्ग पर चलने के लिये पूर्ण मार्गदर्शक है। सीता का असाधारण पातिव्रत, त्याग, शील, अलस, शान्ति, क्षमा, सहनशीलता, धर्मपरायणता, नम्रता, सेवा, संयम, सहव्यवहार, सादर, शौर्य आदि गुण एकसाथ जगत की विरली ही महिला में मिल सकते हैं। श्रीसीता के पवित्र ज्वन और अप्रतिम पातिव्रत धर्म के सदृश उदाहरण रामायण में तो क्या जगत के किसी भी छतिहास में मिलने कठिन हैं। आरंभ से लेकर अंत तक सीता के ज्वन की सभी बातें—केवल एक प्रसंग को छोड़ कर पवित्र और आदर्श हैं। ऐसी कोष्ठ बात नहीं है, जिससे हमारी मा-महिलाओं को सतृप्तिका न मिले। संसार में अत्यंत जितनी स्त्रियां हो चुकी हैं, श्री सीता को पातिव्रत-धर्म में सर्वशिरामणि कहा जा सकता है। किसी भी उंचा से उंचा स्त्री के चरित्र की सूक्ष्म आलोचना करने से ऐसी एक न एक बात मिल ही सकती है जो अनुकरण के योग्य न हो, परंतु सीता को ऐसी कोष्ठ भी आचरण नहीं मिलता।

जिस एक प्रसंग को सीता के ज्वन में दोषयुक्त समझा जाता है, वह है मायामृग को मारने के लिये श्रीराम के यक्षे जाने और भारीय के भरते समय 'हा सीते! हा लक्ष्मण!' की पुकार करने पर सीता का धमका कर लक्ष्मण के प्रति यह कहना कि 'मैं समझती हूँ कि तू मुझे पाने के लिये अपने गंडे बाध की मृत्यु देपना चाहता है। मेरे दोष से ही तू अपने बाध की रक्षा करने को नहीं जाता।' धर्म अर्थात् के लिये सीता ने

आगे चल कर बहुत पश्चात्ताप किया। साधारण स्त्रीचरित्र में सीताजी का यह अर्थाव कोई विशेष दोषयुक्त नहीं है। स्वामी के संकट में पड़े हुये समझ कर आतुरता और प्रेम की बाहुल्यता से सीताजी यहां पर नीति का उल्लंघन कर गयी थीं। श्रीराम-सीता का अवतार भर्यादा की रक्षा के लिये था, इसीसे सीताजी का यह एक गलती समझी गयी और इसी लिये सीताजी ने पश्चात्ताप किया था।

नैहर (पियरमां) में प्रेमव्यवहार

जनकपुर में पिता के घर सीताजी का सभके साथ अडे प्रेम का अर्थाव था। छोटे अडे सभी स्त्री-पुरुष साताजी के हृदय से आदते थे। सीताजी आरंभ से सलज्ज थी। लज्ज ही स्त्रियों का लक्षण है। वह प्रतिदिन मातापिता के चरणों में प्रणाम किया करती थी, घर के नौकर याकर तक उसके व्यवहार से परम प्रसन्न थे। सीताजी के प्रेम के अर्थाव का कुछ दृग्दर्शन उस समय के वर्णन से मिलता है, जिस समय सीताजी ससुरार के लिये विदा हो रही है—

पुनि धीरज धरि दुंअरि हंकारी, बार-बार लेटहि भइतारी.
पहुंआवहिं द्विरि मिलहिं अहोरी, अही परसपर प्रीति न थोरी.
पुनिपुनिमिलति सपिन्ह बिलगाई, आलपच्छत्रिभि घेनु लवाई.

प्रेमबिअस नर-नारि सअ, सपिन्ह अहित रनिवास;

मानहुं छीन्ह बिदेहपुर, करुना-भिरह-निवास.

शुक्रसारिका जननी ज्याये, जनक पिंजरन्हि राखि पढाये.

ज्याकुल कइहिं कहां पैदेही, सुनि धीरनु परिहरै न केही.

अये बिकल अगमृग जोहि लांती, अनुजइसा कैसे कहि अती.

अंधु समेत जनक तअ आये, प्रेम उमंगि लोअन जल अये.

सीय बिलोकि धीरता लागी, रहे कहावत परम बिरागी.

लीन्हि राय उर लाई जननी, मिटी महाभरजइ अ्यान घी.

जहां जानियों के आचार्य जनक के ज्ञान की भर्यादा भिट जाती है और पिंजरे के पंखेर तथा पशुपक्षी भी 'सीता सीता' पुकार कर व्याकुल हो उठते हैं, यहां कितना प्रेम है, इस बात का अनुमान पाठक कर लें ! सीता के इस चरित्र से स्त्रियों को यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये कि स्त्री को नैहर में छोटे अडे सभी के साथ ऐसा अर्थाव करना उचित है जो सभीको प्रिय हो।

માતા-પિતા કા આજ્ઞાપાલન

સીતા અપને માતા-પિતા કી આજ્ઞા પાલન કરને મેં કબી નહીં ચૂકતી થી. માતા-પિતા સે ઉસે જો કુછ શિક્ષા મિલતી, શ્રી સીતા ઉસ પર બડા અમલ કરતી થી. મિથિલા સે બિદા હોતે સમય જ્યોર ચિત્રકૂટ મેં સીતાજી કો માતા-પિતા સે જો કુછ શિક્ષા મિલી હૈ, વહ સીમાત્ર કે લિયે પાલનીય હૈ—

હોયેહું સંતત હિયહિ પિયારી, ચિર અહિયાત અસીસ હમારી.

સાસુસસુર-ગુરુ-સેવા કરેહુ, પતિ-રુખ લખિ આયસુ અનુસરેહુ.

પતિસેવા કે લિયે પ્રેમાગ્રહ

શ્રીરામ કો રાજ્યાભિષેક કે બદલે યકાયક વનવાસ હો ગયા. સીતાજી ને યહ સમાચાર સુનતે હી તુરંત અપના કર્તવ્ય નિશ્ચય કર લિયા. નૈહર-સસુરાર, ગહને-કપડે, રાજ્ય-પરિવાર, મહલ-બાગ, દાસ-દાસી ઓર ભોગ-રાગ આદિ સે કુછ મતલબ નહીં. જાયા કી તરહ પતિ કે સાથ રહના હી પત્ની કા એકમાત્ર કર્તવ્ય હૈ. ઇસ નિશ્ચય પર આ કર સીતા ને શ્રીરામ કે સાથ વનગમન કે લિયે જૈસા કુછ વ્યવહાર કિયા હૈ, વહ પરમ ઉજ્જવલ ઓર અનુકરણીય હૈ. શ્રીસીતાજી ને પ્રેમપૂર્ણ વિનય ઓર હૃદય સે વનગમન કે લિયે પૂરી કૌશિલ્ય કી. સામ, દામ, નીતિ સબી વૈધ ઉપાયોં કા અવલંબન કિયા ઓર અંત મેં વહ અપને પ્રયત્ન મેં સફલ હુઈ. ઉસકા ધ્યેય થા કિસી બી ઉપાય સે વન મેં પતિ કે સાથ રહ કર પતિ કી સેવા કરના. ઇસીકો વહ પરમ ધર્મ સમજતી થી. ઇસામેં ઉસે પરમ આનંદ કી પ્રાપ્તિ હોતી થી. વહ કહતી હૈ—

માતૃ પિતા ભગિની પ્રિય ભાઈ, પ્રિય પરિવાર સુહૃદ-સમુદાઈ.

સાસ-સસુર-ગુરુ-સજન સહાઈ, સુન સુંદર સુસીલ સુખદાઈ.

જહલગિ નાથનેહ અરુ નાતે, પિય બિનુ તિયહિં તરનિહું તેતાતે.

તન-ધન-ધામ-ધરાન સુરરાજૂ, પતિબિહીન સખ સોક સમાજૂ.

ભોગ રોગ સમ, ભૂષન ભારુ, જમ જાતના સરિસ સંસારુ.

વન કે નાના કલેશોં ઓર કુટુંબ કે સાથ રહને કે નાના પ્રલોભનોં કો સુન કર બી સીતા અપને નિશ્ચય પર અડગ રહતી હૈ. વહ પતિસેવા કે સામને સખ કુછ તુચ્છ સમજતી હૈ.

નાથ સકલ સુખ સાથ તુમ્હારે, સરદ બિમલ બિધુ બદન નિહારે.

યહાંપર યહ સિદ્ધ હોતા હૈ કિ સીતાજી ને એક બાર પ્રાપ્ત હુઈ પતિઆજ્ઞા કો બદલા કર દૂસરી બાર અપને મનોઅનુકૂલ આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરને કે લિયે પ્રેમાગ્રહ કિયા. યહાંતક કિ જબ ભગવાન શ્રીરામ કિસી પ્રકાર બી નહીં માને તો હૃદય વિદીર્ષા હો જાને તક કા સંકેત કર દિયા—

એસેહિં બચન કઠોર સુનિ, જો ન હૃદય બિલગાન;

तौ प्रभु विषम विभोग-दुःख, सहिषहिं पांवर प्रान.

अध्यात्मरामायण के अनुसार तो श्रीसीता ने यहाँ तक स्पष्ट
कह दिया कि—

रामायणानि बहुशः श्रुतानि बहुभिर्द्विजैः ।

सीतां विना वनं रामो गतः किं कुत्रचिद् ॥

अतस्त्वया गमिष्यामि सर्वथा त्वत्सहायिनी ।

यदि गच्छति मां त्यक्त्वा प्राणांस्त्यक्त्यामि तेऽग्रतः ॥

(अ० २।०)

‘मैंने भी ब्राह्मणों के द्वारा रामायण की अनेक कथायें सुनी हैं. कहीं भी ऐसा कहा गया हो तो अतलाछये कि किसी भी रामायतार में श्रीराम सीता को अयोध्या में छोड़ कर वन गये हैं. इस बार ही यह नयी बात क्यों होती है? मैं आपकी सेविका बन कर साथ चलूँगी. यदि किसी तरह भी आप मुझे नहीं ले सकेंगे तो मैं आपके सामने ही प्राण त्याग दूँगी.’ पतिसेवा की कामना से सीता ने इस प्रकार स्पष्ट रूप से अवतारविषयक अपनी पड़ाई के शब्द भी कह डाले.

वाल्मीकि रामायण के अनुसार सीताजी के अनेक राने, गिड़गिड़ाने, विविध प्रार्थना करने और प्राणत्यागपूर्वक परबोध में पुनः भिन्न होने का निश्चय अतलाने पर भी जब श्रीराम उसे साथ ले जाने को राज नहीं हुआ तब, सीता को पड़ा दुःख हुआ और वह प्रेमकाय में आँखों से गर्म गर्म आंसुओं की धारा बहाती हुई नीति के नाते इस प्रकार कुछ कठोर वचन भी कह गयी, कि—‘हे देव ! आप सरीजे आर्य पुरुष मुझ नैसी अनु-रक्ता, लक्ता, दीन और सुखदुःख को समान समझनेवाली सह-धर्मिणी को अकेली छोड़ कर जाने का विचार करें, यह आपका शोभा नहीं होता. मेरे पिता ने आपको पराक्रमी और मेरी रक्षा करने में समर्थ समझ कर ही अपना दामाद बनाया था.’ इस कथन से यह भी सिद्ध होता है कि श्रीराम लडकपन से अत्यंत श्रेष्ठ पराक्रमी समझे जाते थे. इस प्रसंग में श्रीवाल्मीकिजी और गो० तुलसीदासजी ने सीताराम के संवाद में जो कुछ कहा है सो प्रत्येक आ पुरुष के ध्यानपूर्वक पढ़ने और मनन करने योग्य है.

सीताजी के प्रेम की विजय हुई, श्रीराम ने उसे साथ ले चलना स्वीकार किया. इस कथानक से यह सिद्ध होता है कि पत्नी को पतिसेवा के लिये—अपने सुख के लिये नहीं—पति की आज्ञा को दुहराने का अधिकार है. वह प्रेम से पतिसुख के लिये ऐसा कर सकती है. सीता ने तो यहाँतक कह दिया था ‘यदि आप आज्ञा नहीं देंगे तब भी मैं तो साथ चलूँगी. सीताजी

के इस प्रेमाग्रह की आज तक कोश भी निंदा नहीं करता, क्योंकि सीता केवल पतिप्रेम और पतिसेवा ही के लिये समस्त सुखों को त्यागकर दे कर वन जाने को तैयार हुई थी, किसी ध्वनिसुप्पन्न स्वार्थसाधन के लिये नहीं ! इससे यह नहीं समझना चाहिये कि सीता का व्यवहार अनुचित या पतिव्रत-धर्म से विरुद्ध था। श्री का धर्म के लिये ही ऐसा व्यवहार करने का अधिकार है। इससे पुरुषों को भी यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये कि सहधर्मिणी पतिव्रता पत्नी की बिनाध्विष्टा उसे त्याग कर अन्यत्र गये जना अनुचित है। इसी प्रकार श्री का भी पतिसेवा और पतिसुख के लिये उसके साथ ही रहना चाहिये। पति के विरोध करने पर भी कष्ट और आपत्ति के समय पतिसेवा के लिये श्री का उसके साथ रहना उचित है। अवश्य ही अवस्था देख कर कार्य करना चाहिये। सभी स्थितियों में सभ्य के लिये ऐकसी व्यवस्था नहीं हो सकती। सीता ने भी अपनी साधुता के कारण सभी समय इस अधिकार का उपयोग नहीं किया था।

पतिसेवा में सुख

वन में जब कर सीता पतिसेवा में सभ्य कुछ झूल कर सभ्य तरल सुप्ती रहती है। उसे राजपाट, मदल-जगीये, धन-दौलत और दास-दासियों की कुछ भी स्मृति नहीं होती। राम को वन में छोड़ कर लौटा हुआ सुन सीता के लिये विषाद करती हुई माता कौशल्या से कहता है—‘सीता निर्जन वन में घर की लांछि निर्जय हो कर रहती है, वह श्रीराम में मन लगा कर उनका प्रेम प्राप्त कर रही है। वनवास से सीता को कुछ भी दुःख नहीं हुआ, मुझे तो ऐसा प्रतीत होता है कि (श्रीराम के साथ) सीता वनवास के सर्वथा योग्य है। यंत्रानना सती सीता जैसे पहले वहां जगीयों में जब कर खेलती थी वैसे ही वहां निर्जन वन में भी वह श्रीराम के साथ आलिका के समान खेलती है। सीता का मन राम में है, उसका जीवन श्रीराम के अधीन है; अतएव श्रीराम के साथ सीता के लिये वन ही अयोध्या है और श्रीराम के बिना अयोध्या ही वन है।’ धन्य पतिव्रत ! धन्य !

सास-सेवा

श्रीसीता पतिसेवा के लिये वन गयी, परंतु उसको इस बात का पता होना चाहिए कि सासुओं की सेवा से उसे अलग होना पड़ रहा है। सीता सास के पैर छू कर सम्ये मन से रोती हुई कहती है—

x x x, सुनिय माय मैं परम अभागी।

सेवा-समय दैव जन दीन्हा, मेर मनोरथ मुझ न दीन्हा।

तज्यछोडि जनि छांडिय छोड़, करम कठिन कछु होस न मोड़।

सास-पतोई का यह व्यवहार आदर्श है। भारतीय सभनाओं यदि आज कौशल्य और सीताका-सा व्यवहार करना सीख लें तो भारतीय गृहस्थ सभ प्रकार से सुधी हो लेंगे। सास अपनी बधूओं के सुधी होने के लिये व्याकुल रहें और बधूओं सास की सेवा के लिये छटपटावें तो दोनों ओर ही सुभ का सांभान्य स्थापित हो सकता है।

सहिष्णुता

सीता की सहिष्णुता का एक उदाहरण देखिये:-वनगमन के समय जब डुँडेली सीता को वनवास के योग्य वस्त्र पहनने के लिये कहती है तब वसिष्ठसरीभे महर्षि का मन भी क्षुब्ध हो उठता है, परंतु सीता इस कथन को केवल सुनकर ही नहीं लेती, आज्ञानुसार वह वस्त्रधारण भी कर लेती है। इस प्रसंग से भी यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये कि सास या उसके सभान नाते में अपने से बड़ी को भी स्त्री जो कुछ कहे या अर्थात् करे, उसके पुरी के साथ सहन करना चाहिये और कभी पति के साथ विदेश नगना पड़े तो सच्चे हृदय से सासुओं को प्रणाम कर, उन्हें सतोष करवा कर, सेवा से वंचित होने के लिये हार्दिक पश्चात्ताप करते हुए नगना चाहिये। इससे बधूओं को सासुओं का आशीर्वाद आप ही प्राप्त होगा।

निरालिभानता

सीता अपने समय में लोकप्रसिद्ध पतिव्रता थी। उसे कोष्ठ पातिव्रत का क्या उपदेश करता ? परंतु सीता को अपने पातिव्रत का कोई अलिभान नहीं था। अनसूया के द्वारा किया हुआ पातिव्रतघर्म का उपदेश सीता ने आदर के साथ सुनती है और उनके चरणों में प्रणाम करती है। उसके मन में यह भाव नहीं आता कि मैं सभ कुछ जानती हूँ, जबकि अनसूया ही उससे कहती है:-

सुनु सीता तव नाम, सुभिरि नारि पतिव्रत करहि;

तोहिं प्रानप्रिय राम, कहैउं कथा संसारहित।

इससे यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये कि अपने से बड़े को कुछ उपदेश दें उसे अलिभान छोड़ कर आदर और सम्मान के साथ सुनना चाहिये, एवं यथासाध्य उसके अनुसार चलना चाहिये।

अतिथिसेवा

सीता को अतिथिसेवा का भाव देखिये। वह अपने द्वार पर आये हुए अतिथि-अभ्यागत की सेवा करने से कभी नहीं चूकती थी। कपटवेष में द्वार पर आये हुए रावण को भी सीता ने आदर से बिछा देना चाहा था। इससे स्त्रियों को यह सीखना चाहिये कि द्वार पर आये हुए अतिथि का प्रेम के साथ

सहायकता सत्कार करना उचित है.

गुरुजनसेवा और भर्थादा

जहाँ की सेवा और भर्थादा में सीता का मन कितना लगा रहता था, उस जात को समझने के लिये महाराज जनक की चित्रकूट-यात्रा के प्रसंग को याद कीजिये. भरत के वन जाने पर राजा जनक भी राम से मिलने के लिये चित्रकूट पहुँचते हैं. सीता की माता श्रीराम की माताओं से-सीता की सासुओं से-मिलती है और सीता को साथ लेकर अपने उरे पर आती है. सीता को तपस्विनी के वेष में देख कर सगंडा विषाद होता है, पर महाराज जनक अपनी पुत्री के इस आचरण पर जड़े की संतुष्ट होते हैं और कहते हैं—

पुत्रि पवित्र किये कुल दौड़ि, सुजस धवल जग कह सगंडा.

माता-पिता जड़े प्रेम से हृदय से लगा कर अनेक प्रकार की सीमा और आशिष देते हैं. जात करते-करते रात अधिक हो जाती है. सीता मन में सोचती है कि सासुओं की सेवा छोड़ कर इस अवस्था में रात को यहाँ रहना अनुचित है, किंतु स्वभाव से ही लज्जशीला सीता संकोचवश मन की जात मायाप से कह नहीं सकती—

कहति न सीय सकुचि मनमाही, कहाँ असग रजनी लल नाही.

यहुर माता सीता के मन का लाव जन लेती है और सीता के शील-स्वभाव की मन ही मन सराहना करते हुये माता-पिता सीता को कौशल्या के उरे में बेज देते हैं. इस प्रसंग से भी स्त्रियों के सेवा और भर्थादा की शिक्षा लेनी चाहिये.

निर्भयता

सीता का तेज और उसकी निर्भयता देखिये. जिस दुर्दान्त रावण का नाम सुन कर देवता भी कांपते थे, उसीका सीता निर्भयता के साथ कैसे कैसे वचन कहती थी. रावण के हाथों में पड़ी कुछ सीता अति क्रोध से उसका तिरस्कार करती हुई कहती है 'अरे दुष्ट निशाचर! तेरी आयु पूरी हो गयी है. अरे भूर्भुव! तू श्रीरामचंद्र की सहधर्मिणी को हरण कर प्रज्वलित अग्नि के साथ कपड़ा बांध कर चलना चाहता है. तुझमें और रामचंद्र में उतना ही अंतर है, जितना सिंह और सियाल में, समुद्र और नाले में, अमृत और कांछ में, सोने और लोहे में, चंदन और कीचड़ में, हाथी और भिलाव में, गरुड और कौये में तथा हंस और गीध में होता है. मेरे अमित प्रभाववाले स्वामी के रहते तू मुझे हरण करेगा तो जैसे मकड़ी की के पीते की मृत्यु के वक्ष हो जाती है, वैसे ही तू भी काल के गाल में बंधा

जयगाँ।' इससे यह सीखना चाहिये कि परमात्मा के जल पर किसी भी अवस्था में अनुष्य को डरना उचित नहीं। अन्याय का प्रति-वाद निर्जयता के साथ करना चाहिये। परमात्मा के जल का सम्बन्ध भरोसा होगा तो रावण का वध कर के सीता को उसके अंगुल से छुड़ाने की भांति भगवान् हमें भी विपत्ति से छुड़ा देंगे।

धर्म के लिये प्राणत्याग की तैयारी

विपत्ति में पड़ कर भी कभी धर्म का त्याग नहीं करना चाहिये। इस विषय में सीता का उदाहरण सर्वोत्तम है। लंका की अशोकवाटिका में सीता का धर्मनाश करने के लिये दुष्ट रावण की ओर से कम चेष्टाओं ने सीता को लय और प्रलोभन दिखला कर जड़ित ही तंग किया, परंतु सीता तो सीता ही थी। धर्मत्याग का अश्रु तो वहां उठ ही नहीं सकता। सीता ने तो जल से भी अपने जाहरी जर्तों में भी विपत्ति से ज्यने के हेतु कभी दौष नहीं आने दिया। उसके निर्मल और धर्म से परिपूर्ण मन में कभी खुरी स्फुरण ही नहीं आ सकी। अपने धर्म पर अटल रहती दुष्ट सीता दुष्ट रावण का सदा तीव्र और नीतियुक्त शब्दों में तिरस्कार ही करती रही। एक बार रावण के वाग्जालों के न सह सकने के समय और रावण के द्वारा माया से श्रीराम-लक्ष्मण को भरे हुए दिखला देने के कारण वह भरने को तैयार हो गयी; परंतु धर्म से डिगने का भावना स्वप्न में भी कभी उसके मन में नहीं उठी। वह दिनरात भगवान् श्रीराम के चरणों के ध्यान में लगी रहती थी। सीताजी ने श्रीराम को हनुमान के द्वारा जो सदेश कलवाया, उससे पता लग सकता है कि उनका कैसी पवित्र स्थिति थी—

नाम पादरु दिवस निसि, ध्यान तुम्हार कपाट;

लोचन निज पद-जन्त्रिका, प्रान् जहिं केहि पाट।

इससे स्त्रियों को यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये कि पति के वियोग में जीषण आपत्तियां आने पर भी पति के चरणों का ध्यान रहे। मन में भगवान् के जल पर पूरी वीरता, धीरता और तेज रहे। स्वधर्म के पालन में प्राणों की भी आहुति देने को सदा तैयार रहे। धर्म न कर प्राण रहने में कोई लाज नहीं, परंतु प्राण न कर धर्म रहने में ही कल्याण है 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः।'।

सावधानी

सीताजी की सावधानी देखिये। जब हनुमान् अशोक-वाटिका में सीता के पास जाते हैं तब सीता अपने बुद्धिकौशल से सभ्य प्रकार उनका परीक्षा करती है। जबतक उसे यह विश्वास नहीं हो जाता कि हनुमान् वास्तव में श्रीरामचंद्र के दूत हैं, अज्ञान-

पन्न हैं और मेरी जोन में ही यहाँ आये हैं तब तक पुल कर आत नहीं करती हैं।

दाम्पत्य प्रेम

जब पूरा विश्वास हो जाता है तब पहले स्वामी और देवर की कुशल पूछती है, फिर आंसू बहाती कुछ करुणापूर्वक शब्दों में कहती है—हनुमान ! रघुनाथजी का चित्त तो बड़ा ही कामल है. कृपा करना तो उनका स्वभाव ही है. फिर मुझसे वह धतनी निष्ठुरता क्यों कर रहे हैं ? वह तो स्वभाव से ही सेवक का सुभ देनेवाले हैं, फिर मुझे उन्होंने क्यों जिसार दिया है ? क्या श्रीरघुनाथजी कभी मुझे याद भी करते हैं ? हे लार्छ ! कभी उस श्यामसुंदर के कामल मुपकमल का देख कर मेरी ये आँखें शीतल होंगी ? अहो ! नाथ ने मुझको जिलकुल सुखा दिया ! धतना कल कर सीता राने लगी, उसकी वाणी रुक गयी !

अब न आव नयन लरि जारी, अहल नाथ ! मोहिं निपट जिसारी.

धसके बाद हनुमानजी ने जब श्रीराम का प्रेमसंदेश सुनाते हुये यह कहा कि माता ! श्रीराम का प्रेम तुमसे दुगुना है. उन्होंने कहलवाया है—

तत्त्व प्रेमकर मम अरु तोरा, जनत प्रिया अक मन मोरा.

सो मन सदा रहत तोहिं पाछीं, जनु प्रीतिरस अतनहि भाछीं.

यह सुन कर सीता गहगह हो जाती है, श्रीसीता-राम का परस्पर कैसा आदर्श प्रेम है ! जगत के स्त्रीपुरुष यदि इस प्रेम का आदर्श बना कर परस्पर असा ही प्रेम करने लगे तो गृहस्थ सुप्रमय बन जाय !

पर-पुरुष से परहेज

सीताजी ने जयंत की धतना याद दिलाते हुये कहा कि 'हे कपिवर ! तू ही जता, मैं इस अवस्था में कैसे हो सकती हूँ ? शत्रु का तपानेवाले श्रीरामलक्ष्मण समर्थ होने पर भी मेरी सुधि नहीं लेते, इससे भावूम होता हूँ अभी मेरा दुःखभोग शेष नहीं हुआ है.' यों कहते कहते जब सीता के नेत्रों से आंसुओं की धारा बहने लगी, तब हनुमान ने उन्हें आश्वासन देते हुये कहा कि 'माता ! कुछ दिन धीरज रकजो, शत्रुओं के संहार करनेवाले कृतात्मा श्रीराम और लक्ष्मण थोड़े ही समय में यहाँ आ कर रावण का वध कर तुम्हें अवधपुरी में ले जायेंगे. तुम चिंता न करो. यदि तुम्हारी विशेष धरछा हो और मुझे आता हो तो मैं जगवान श्रीराम की और तुम्हारी दया से रावण का वध कर और लंका का नष्ट कर तुम्हें प्रभु श्रीरामचंद्र के समीप ले जा सकता हूँ. अथवा हे देवि ! तुम मेरी पीठपर बैठ जाओ, मैं आकाश-

भार्य से हो कर महासागर के बांध जड़िगा. यहाँ के राक्षस भुजे नहीं पकड़ सकेगे, मैं शीघ्र ही तुम्हें प्रभु श्रीरामचन्द्र के समीप ले जाऊँगा. हनुमान के वचन सुन कर उनके जल-पराक्रम की परीक्षा लेने के बाद सीता कहने लगी—‘हे वानरश्रेष्ठ ! पतिभक्ति का सम्यक् पालन करनेवाली मैं अपने स्वामी श्रीरामचन्द्र को छोड़ कर स्वेच्छा से किसी भी अन्य पुरुष के अंग का स्पर्श करना नहीं चाहती.’

भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर ।

नाहं स्पृष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं वानरोत्तम ॥

(वा० रा० ५-३७-६२)

कुछ रावण ने जलात्कार से हारण करने के समय भुजों का स्पर्श किया था, उस समय तो मैं पराधीन थी, मेरा कुछ भी वश नहीं चलता था. अब तो श्रीराम स्वयं यहाँ आवें और राक्षसों सहित रावण का वध कर के भुजे अपने साथ ले जायें, तभी उनका ज्वलंत कीर्ति की शोभा है.’

लला विचारिये ! हनुमान-सरीखा सेवक, जो सीताजी के सन्ध्ये हृदय से माता से जुड़ कर समजता है और सीता-राम की लज्जा करना ही अपने जीवन का परम ध्येय मानता है, सीता पतिव्रतधर्म की रक्षा के लिये, छतने धीरे विपत्तिकाल में अपने स्वामी के पास जाने के लिये भी उसका स्पर्श नहीं करना चाहती. कैसा अद्भुत धर्म का आग्रह है ! इससे यह सीखना चाहिये कि ज़ारी आपत्ति के समय भी स्त्री को यथासाध्य परपुरुष के अंगों का स्पर्श नहीं करना चाहिये !

वियोग में व्याकुलता

जगवान श्रीराम में सीता का कितना प्रेम था और उनसे मिलने के लिये उसके हृदय में कितनी अधिक व्याकुलता थी, इस बात का कुछ पता हारण के समय से ले कर लंकाविजय तक के सीता के विविध वचनों से लगता है. उस प्रसंग को पढ़ते-पढ़ते ऐसा कौन है जिसका हृदय करुणा से न भर जाय ? परंतु सीताजी की सच्ची व्याकुलता का समझने पर प्रमाण तो यह है कि श्रीरघुनाथजी महाराज उसके लिये विरहव्याकुल होकर मनुष्य की भाँति विह्वल हो कर उन्मत्तवत् राते और विलाप करते हुये, ऋषिकुमारों, सूर्य, पवन, पशु-पक्षी और जड़ वृक्षलताओं से सीता का पता पूछते फिरते हैं—

आदित्या ! भो लोककृताकृतञ्च लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ।
मम प्रिया सा क गता हता वा शंसस्व मे शोकहतस्य सर्वम् ॥
लोकेषु सर्वेषु न नास्ति किञ्चिद्यत्नेन नित्यं विदितं भवेत्तत् ।
शंसस्व वायो ! कुलशालिनीं तां मृता हता वा पथि वर्तते वा ॥

लोकों के कृताकृत को जननेवाले हे सूर्यदेव ! तू सत्य और असत्य कर्मों का साक्षी है। मेरी प्रिया को कोछ हर ले गया है या वह कहीं यही गछ है इस बात को तू बलीभांति जनता है; अतएव मुझ शोकपीडित को सारा हाल बतला ! हे वायुदेव ! तीनों लोकों में तुझसे कुछ भी छिपा नहीं है, तेरी सर्वत्र गति है। हमारे कुल की वृद्धि करनेवाली सीता मर गयी, हरी गयी या कहीं मार्ग में लटक रही है, जो कुछ हो सो यथार्थ कह।

हा गुनगानि जनकी सीता, रूप-सील-प्रत-प्रेमपुनीता।
लखिमन समुजये अहु लांती, पृच्छत यत्ने लता अरु पांती।
हे भग-भृग ! हे मधुकर श्रेणी, तुम्ह देखी सीता भृगुनैनी।

x

x

x

x

अहिभिधि जिलपत ज्योत्स्वामी, मनहुं महाभिरही अतिकाभी।

इससे यह नहीं समझना चाहिये कि भगवान श्रीराम 'महा-विरही और अतिकाभी' थे। सीताछ का श्रीराम के प्रति घटना प्रेम था और वह श्रीराम के लिये घटनी व्याकुल थी कि श्रीराम को भी वैसा ही अर्थात् करना पडा। भगवान का यह प्रत्यु है—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

श्रीराम ने 'महाविरही और अतिकाभी' के सदृश लीला कर इस सिद्धान्त को अतिरार्थ कर दिया। इससे यह शिक्षा लेनी चाहिये कि यदि हम भगवान को पाने के लिये व्याकुल होंगे तो भगवान भी हमारे लिये वैसे ही व्याकुल होंगे; अतएव हम सगुण पर-मात्मा के लिये इसी प्रकार व्याकुल होना चाहिये।

अग्निपरीक्षा

रावण का वध हो गया, प्रभु श्रीराम की आज्ञा से सीता को स्नान करवा कर और वस्त्राभूषण पहना कर विभीषण श्रीराम के पास लाते हैं। अहुत दिनों के बाद प्रिय पति श्रीरघुवीर के पूर्णिमा के अंद्रसदृश मुख को देख कर सीता का सारा दुःख नाश हो गया और उसका मुख निर्मल अंद्रमा की भांति चमक उठा। परंतु श्रीराम ने यह स्पष्ट कह दिया 'मैंने अपने कर्तव्य का पालन किया, रावण का वध कर तुम्हें दुष्ट के अंगुल से छुड़ाया; परंतु तू रावण के घर में रह चुकी है, रावण ने तुम्हें भुरी नजर से देखा है; अतएव अब मुझे तेरी आवश्यकता नहीं, तू अपनी कृच्छानुसार याहे जहां यही जग. में तुझे रहण नहीं कर सकता.'

नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो यथेष्टं गम्यतामितः ।

(वा० रा० ६, ११५, २१.)

श्रीराम के इन अश्रुतपूर्व कठोर और लयकर वचनों को

सुन कर दिव्य सती सीता की जे कुछ दशा दुर्घा उसका वर्णन नहीं हो-सकता ! स्वामी के वचनप्राणों से सीता के समस्त अंगों में क्षीणता धाव हो गये. वह कूट कूट कर रोने लगी. फिर करुणा का ली करुणासागर में डूबी देनेवाले क्षणों में उसने धीरे धीरे गहगह वाणी से कहा—

‘हे स्वामी ! आप साधारण मनुष्यों की भांति मुझे क्यों जैसे कठोर और अनुचित शब्द कहते हैं ? मैं अपने शील की शपथ कर के कहती हूँ कि आप मुझ पर विश्वास रखें. हे प्राणनाथ ! रावण ने हरण करने के समय जण भेरे शरीर का स्पर्श किया था, तब मैं परवश थी. उसमें तो दैव का ही दोष है. यदि आपको यही करना था, तो हनुमान को जण भेरे पास भेज था तभी मेरा त्याग कर दिया होता तो अजनक मैं अपने प्राण ही छोड़ देती !’ सीता ने बहुतसी आते-कहाँ, परंतु श्रीराम ने कोई जवाब नहीं दिया. तब श्रीसीताजी हीनता और चिंता से लदे हुए लक्ष्मण से बोली—‘हे सौमित्रि ! जैसे मिथ्यापवाद से क्लेशित हो कर मैं जना नहीं आसती. मेरे दुःख की निवृत्ति के लिये तुम यही अग्नि-यिता तैयार कर दो. मेरे प्रिय पति ने मेरे गुणों से अप्रसन्न हो कर जनसमुदाय के मध्य मेरा त्याग किया है. अब मैं अग्निप्रवेश कर के इस जीवन का अंत करना चाहती हूँ.’ वेहेही सीता के वचन सुन कर लक्ष्मण ने कापलरी लाल-लाल आंखों से ओंक आर श्रीरामचंद्र की ओर देखा, परंतु राम की रुचि के अधीन रहनेवाले लक्ष्मण ने आकार और संकेत से श्रीराम की रूप समझ कर उनकी धृष्टानुसार चिता तैयार कर दी. सीता ने प्रज्वलित अग्नि के पास जा कर देवता और आत्मियों को प्रणाम कर दोनों साथ जोड़ कर कहा—

यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ।

तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥

यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः ।

तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥

(वा. रा. ६, ११६, २५-२६)

‘हे सर्वलोकसाक्षी अग्निदेव ! यदि मेरा मन कभी भी श्रीरामचंद्र से बलायमान न हुआ हो तो तुम मेरी रक्षा करो. मेरा चरित्र शुद्ध होने पर भी श्रीराघव मुझे दुष्ट मानते हैं. यदि मैं वास्तव में शुद्ध हूँ तो हे देव ! तुम मेरी रक्षा करो.’

धतना कह कर अग्नि को प्रदक्षिणा कर सीता निःशंक हृदय से अग्नि में प्रवेश कर गयी. सभ और हाहाकार मच गया. ब्रह्मा, शिव, कुबेर, इंद्र, यमराज और वरुण आदि देवता आ कर

श्रीराम को समझाने लगे। अन्धकार ने बहुत कुछ रहस्य ही भाते कही।
 धतने में सर्व लोकों के साक्षी लगवान् अग्निदेव सीता को
 जोह में ले कर अकस्मात् प्रकट हो गये और वैदेही को श्रीराम के
 प्रति अर्पण करते हुये बोले—

एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते ॥
 नैव वाचा न मनसा नैव बुद्ध्या न चक्षुषा ।
 सुवृत्ता वृत्तशौटीर्यं न त्वामत्यवरच्छुभा ॥
 रावणेनापनीतैषां वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा ।
 त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जनाद्वनात् ॥
 क्रुद्धा चान्तःपुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परायणा ।
 रक्षिता राक्षसीभिश्च घोगभिर्घोग्बुद्धिमिः ॥
 प्रलोभ्यमाना विविधं तर्ज्यमाना च मैथिली ।
 नाचिन्तयत तद्रक्षस्त्वद्वनेनान्तरात्मना ॥
 विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीस्व मैथिलीम् ।
 न किञ्चिदभिधातव्या अहमाज्ञापयामि ते ॥

(वा० रा० ६, ११८, ६-११)

“राम! धस अपनी वैदेही सीता को ग्रहण करो। धसमें कोई भी पाप नहीं है। हे यत्रालिमान्नी राम! धस शुभलक्षणों सीता ने वाणी, मन, बुद्धि या नेत्रों से कभी तुम्हारा उत्सर्जन नहीं किया। निर्जन वन में जब तुम धसके पास नहीं थे तब यह भेयारी निरुपाय और विवश थी। धसीसे अलगवित रावण धसे अलात्कारसे छर ले गया था। यद्यपि धसको अंतःपुर में रक्षित किया था और दूरसे दूर स्वभाववादी राक्षसियां पहरे देती थीं। अनेक प्रकार के प्रक्षोभन दिये जाते थे और तिरस्कार भी किया जाता था; परंतु तुम्हारे में मन लगानेवाली, तुम्हारे परायण दुष्ट सीता ने तुम्हारे सिवा दूसरे का कभी मन से विचार ही नहीं किया। धसका अंतःकरण शुद्ध है, यह निष्पाप है। मैं तुम्हें आशा देता हूँ, तुम किसी प्रकार की भी शंका न कर के धसको ग्रहण करो।”

अग्निदेव के वचन सुन कर मर्यादापुरुषोत्तम लगवान् श्रीराम बहुत प्रसन्न हुये, उनके नेत्र क्षण से भर आये और उन्होंने कहा—

“हे अग्निदेव! धस प्रकार सीता का शुद्धि आवश्यक थी, मैं यों ही ग्रहण कर लेता तो लोग कहते कि दशरथपुत्र राम भूर्भ और काभी हैं (कुछ लोग सीता के शील पर भी संदेह करते जिससे उसका गौरव घटता, आज धस अग्निपरीक्षा से सीता का और मेरा दोनों का सुख उज्ज्वल हो गया है।) मैं जनता हूँ कि जन-कनंदिनी सीता अनन्यलक्ष्या और सर्वदा मेरी धम्मानुसार चलनेवाली है। जैसे समुद्र अपनी मर्यादा का त्याग नहीं कर सकता, उसी प्रकार

यह भी अपने तेज से भयोद्गम में रहनेवाली है। दुष्टात्मा रावण प्रदीप्त अग्नि की ज्वाला के समान अप्राप्त धस सीता का स्पर्श नहीं कर सकता था। सूर्यकान्तिसदृश सीता मुझसे अलग है। जैसे आत्मवान् पुरुष कीर्ति का त्याग नहीं कर सकता, वैसे प्रकार मैं भी तीनों लोकों में विशुद्ध धस सीता का वास्तव में कभी त्याग नहीं कर सकता।”

धतना कल कर लगवान श्रीराम प्रिया सती सीता को ब्रह्मण कर आनंद में निमग्न हो गये। धस प्रसंग से यह सीधना यादिये कि श्री किसी भी हालत में पति पर नाराज न हो। और उसे संतोष कराने के लिये न्याययुक्त विनित चेष्टा करे।

गृहस्थ धर्म

सीता अपने स्वामी और देवर के साथ अयोध्या लौट आती है। जड़ी जूड़ी खियों और सभी सासुओं के चरणों में प्रणाम करती है। सय और सुय छा जाता है। अय सीता अपनी सासुओं की सेवा में लगती है और उनकी जैसी सेवा करती है कि सयको मुग्ध हो जाना पड़ता है। सीताञ्च गृहस्थ का सारा काम सुचारु रूप से करती है, जिससे सभी संतुष्ट हैं। धससे यह शिक्षा ब्रह्मण करनी यादिये कि विदेश से लौटते ही सास और सभी जड़ी जूड़ी खियों को प्रणाम करना और सास आदि की सच्चे मन से सेवा करनी यादिये, एवं गृहस्थ का सारा कार्य सुचारु रूप से करना यादिये।

समान व्यवहार

श्रीसीताञ्च भारत, लक्ष्मण और शत्रुघ्न धन देवरे के साथ पुत्रवत् अर्थात् करती थीं, और आनपान आदि में किसी प्रकार का भी भेद नहीं रखती थीं। स्वामी श्रीराम के लिये जैसा भोजन अनता था, ठीक वैसा ही सीताञ्च अपने देवरे के लिये अनती थी। देवने में यह आत छोटीसी मालूम होती है किंतु धसी अर्थात् में दोष आ जाने के कारण केवल आने की वस्तुओं में भेद रखने से आन भारत में लज्जों सम्मिलित कुटुंबों की जूरी दशा हो रही है। सीताञ्च के धस अर्थात् से खियों को आनपान में समान व्यवहार रखने की शिक्षा ब्रह्मण करनी यादिये।

सीतापरित्याग

एक समय लगवान राम गुप्तचरों के द्वारा सीता के संश्र्ध में लोकापवाद सुन कर बहुत ही शोक करते हुये लक्ष्मण से कहने लगे कि ‘लाघ! मैं अनता हूँ कि सीता पवित्र और यशस्विनी है, लंका में उसने तेरे सामने जलती दुष्ट अग्नि में प्रवेश कर के अपनी परीक्षा दी थी और सर्वलोकसाक्षी अग्निदेव ने स्वयं प्रकट

हो कर समस्त देवता और ऋषियों के सामने सीता के पापरेहित होने की घोषणा की थी; तथापि उस लोकापवाद के कारण मैंने सीता के त्याग का निश्चय कर लिया है। उस लिये तू कल प्रातःकाल ही सुमंत सारथी के रथ में बैठा कर सीता को गंगा के उस पार तमसा नदी के तीर पर महात्मा वाल्मीकि के आश्रम के पास निर्जन वन में छोड़ कर चला आ। तुझे मेरे चरणों की और जवन की शपथ है, उस संजोध में तू मुझसे कुछ भी न कहना। सीता से भी अबी कुछ न कहना।' लक्ष्मण ने दुःखलरे हृदय से मौन हो कर आज्ञा स्वीकार की और प्रातःकाल ही सुमंत से कल कर रथ जुड़वा लिया।

सीताजी ने एक पार मुनियों के आश्रमों में जाने के लिये श्रीराम से प्रार्थना की थी; अतएव लक्ष्मण के द्वारा वन जाने की बात सुन कर सीताजी ने यही समझा कि स्वामी ने ऋषियों के आश्रमों में जाने की आज्ञा दी है और वह ऋषिपत्नियों को पाँटने के लिये बहुमूल्य गहने कपड़े और विविध प्रकार की वस्तुओं ले कर वन के लिये विदा हो गयी। मार्ग में अशकुन होते देख कर सीता ने लक्ष्मण से पूछा—'लाभ ! अपने नगर और घर में सज प्रसन्न तो हैं न ?' लक्ष्मण ने कहा—'सज कुशल है।' यदांतक तो लक्ष्मण ने सहन किया, परंतु गंगा के तीरपर पहुँचते ही भर्मावेदना से लक्ष्मण का हृदय लर आया और वह दीन की भाँति कूट कूट कर रोने लगा। संयमशील धर्मज्ञ लक्ष्मण को रोते देख कर सीता कहने लगी—'लाभ ! तुम रोते क्यों हो ? हमलोग गंगातीरपर ऋषियों के आश्रमों के समीप आ गये हैं, यहाँ तो क्षण होना आलिये; तुम उड़टा भेद कर रहे हो। तुम तो रात-दिन श्रीरामचंद्रजी के पास ही रहते हो। क्या रात्रि के वियोग में ही शोक करने लगे ? हे पुरुषश्रेष्ठ ! मुझको भी राम प्राणाधिक प्रिय है, पर मैं तो शोक नहीं करती। उस लड़क-पन को छोड़ो और गंगा के उस पार चल कर मुझे तपस्वियों के दर्शन कराओ। महात्माओं को लिन्न लिन्न वस्तुओं पाँट कर और यथायोग्य उनकी पूजा कर एक ही रात रह हमलोग वापस लौट आवेंगे। मेरा मन भी कमलनेत्र, सिंहसदृश वक्षःस्थलवाले, आनंददाताओं में श्रेष्ठ श्रीराम को देखने के लिये उतावला हो रहा है.'

लक्ष्मण ने धीन वचनों का कोष्ठ उत्तर नहीं दिया और सीता के साथ नौकापर सवार हो गंगा के उस पार पहुँच कर फिर उच्च स्वर से रोना शुरू कर दिया। सीताजी के आरंभार पूछने और आज्ञा देने पर लक्ष्मण ने सिर नीचा कर के गद्गद वाणी से लोकापवाद का प्रसंग वर्णन करते हुये कहा—'सीते ! तुम निर्दोष हो, किंतु श्रीराम ने तुमको त्याग दिया है। अब तुम श्रीराम को

हृदय में धारण कर के पतिव्रतधर्म का पालन करती हुई वात्सीकि मुनि के आश्रम में रहे।

लक्ष्मण के छन दारुण वयनों के सुनते ही सीता भूविर्छात-
हो कर गिर पड़ी। थोड़ी देर बाद होश आने पर रो कर विलाप करने
लगी और बोली—“हे लक्ष्मण ! विधाता ने मेरे शरीर के दुःख
भोगने के लिये रखा है। भावम नही, मैंने कितनी जेडियों के
पिछुड़ाया था, जिससे आज मैं शुद्ध आचरणवाली सती होने पर
भी धर्मात्मा प्रिय पति राम के द्वारा त्यागी गती हूँ। हे लक्ष्मण !
पूर्वकाल में जन्म में वन में थी तब तो स्वामी की सेवा का
सौभाग्य मिलने के कारण वन के दुःखों में भी सुख मानती थी,
परंतु हे सौम्य ! अल्प प्रियतम के वियोग में मैं आश्रम में
कैसे रह सकूंगी ? जन्म-दुःखिनी में अपना दुःखड़ा किसको सुना-
ऊंगी ? हे प्रभो ! महात्मा, ऋषि, मुनि जन्म मुझे यह पूछेंगे की
तुम्हें श्रीरघुनाथजी ने क्यों त्याग दिया, क्या तुमने कोई गुरा कर्म
किया था ? तो मैं क्या जवाब दूंगी ? हे सौमित्र ! मैं आज
ही इस लागीरथी में डूब कर अपना प्राण दे देती, परंतु मेरे
अंदर श्रीराम का वंशजीव है, यदि मैं डूब भई तो मेरे स्वामी
का वंश नाश हो जायगा ! धिरी लिये मैं भर भी नहीं सकती। हे
लक्ष्मण ! तुम्हें राज्ञा है तो तुम मुझे अलागिनी के यहीं
छोड़ कर यत्ने लो परंतु मेरी कुछ आत्मा सुनते लो।

“मेरी ओर से मेरी सारी सासुओं का हाथ जेड कर चरण-
वन्दन करना और फिर महाराज के मेरा प्रणाम कह कर कुशल
पूछना ! हे लक्ष्मण ! सपके सामने सिर नवा कर मेरा प्रणाम
कहना और धर्म में सदा सावधान रहनेवाले महाराज से मेरी
ओर से यह निवेदन करना—

“जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव ।
भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः ॥
अहं त्यक्ता च ते वीर अयशो भीरुणा जने ।
यच्च ते वचनीयं स्यादपवादः समुत्थितः ॥
मया च परिहर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः ।
वक्तव्यश्चैव नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः ॥
यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु नित्यदा ।
परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात्कीर्तिरनुत्तमा ॥
यत्तु पौरजने राजन् धर्मेण समवाप्नुयात् ।
अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ॥
यथाऽपवादः पौराणां तथैव रघुनन्दन ।
पतिर्हि देवता नार्य्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः ॥

प्राणैरपि प्रियं तस्मात्तर्तुः कार्यं विशेषतः ।

(वा० रा० ७. ४८. १२-१८)

“हे राधव ! आप जिस प्रकार मुझे तत्त्व से शुद्ध समझते हैं उसी प्रकार नित्य अपने में लज्जितवादी और अनुरक्त चित्तवादी भी समझियेगा. हे वीर ! मैं जननी हूँ कि आपने लोकापवाद को दूर करने और अपने कुल की कीर्ति कायम रखने के लिये ही मुझे त्याग दिया है; परंतु मेरे तो आप ही परमगति हैं. हे भद्वाराज ! आप जिस प्रकार अपने लार्थियों के साथ अर्त्ताव करते हैं, प्रण के साथ भी वही अर्त्ताव कीजियेगा. हे राधव ! यही आपका परम धर्म है, और इसीसे उत्तम कीर्ति मिलती है. हे स्वामिन ! प्रण पर धर्मयुक्त शासन करने से ही पुण्य प्राप्त होता है. अतएव ऐसा कोई अर्त्ताव न कीजियेगा जिससे प्रण में अपवाद हो. हे रघुनंदन ! मुझे अपने शरीर के लिये तनिक भी शोक नहीं है, क्योंकि स्त्री के लिये पति ही परम देवता है, पति ही परम अंधु है और पति ही परम गुरु है. नित्य प्राण्यधिक प्रिय पति का प्रिय कार्य करना और उसीमें प्रसन्न रहना, स्त्री का यह स्वाभाविक धर्म ही है.” क्या ही मार्मिक शब्द हैं ! धन्य सती सीता, धन्य धर्मप्रेम और प्रणवत्सलता ! धन्य भारत का सतीधर्म, धन्य भारतीय देवियों का अपूर्व त्याग.

सीताञ्च कहने लगी—“हे लक्ष्मण ! मेरा यह संदेश भद्वाराज से कह देना. लार्थ ! एक आत और है, मैं इस समय गर्भवती हूँ, तुम मेरी ओर देख कर इस आत का निश्चय करते जाओ, कहीं संसार में लोग यह अपवाद न करें कि सीता वन में जा कर संतान प्रसव करती है.”

सीता के धन वयनों का सुन कर हीनचित्त लक्ष्मण व्याकुल हो उठे और सिर झुका कर सीता के पैरों में गिर प्रद्वकार मार कर जेर जेर से रोने लगे. फिर उठ कर सीताञ्च की प्रदक्षिणा की और दो घड़ी तक ध्यान करने के आदबोले—“माता ! हे पापरहिता साते ! तुम क्या कह रही हो ? मैंने आज तक तुम्हारे अरुणों का ही दर्शन किया है, कभी स्वरूप नहीं देखा. आज लगवान रात्र के परोक्ष मैं तुम्हारी ओर कैसे ताक सकता हूँ.” तदनंतर प्रणाम कर के वह राते हुये नावपर सवार हो कर लौट गये और छधर सीता-दुःखभार से पीड़िता आदर्श पतिव्रता सती सीता-अरुण्य में गला द्वाड कर रोने लगी. सीताञ्च के रुदन का सुन कर वाष्मीकिञ्च उसे अपने आश्रम में ले गये.

इस प्रसंग से जे कुछ सीखा जा सकता है वही भारतीय देवियों का परम धर्म है. सीताञ्च के उपर्युक्त शब्दों का नित्य

पाठ करना चाहिये और उनके रहस्य को अपने ज्ञान में उतारना चाहिये। लक्ष्मण के जन्म से भी हम लोगों को यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये कि पद में माता के समान होने पर भी पुरुष किसी भी स्त्री के अंग न देखे। इसी प्रकार स्त्रियां भी अपने अंग किसीको न दिखावे। वाल्मीकि के आश्रम में सीता ऋषि की आज्ञा से अंतःपुर में ऋषिपत्नी के पास रही, इससे यह सीखना चाहिये कि यदि कभी दूसरों के घर रहने का अवसर आवे तो स्त्रियों को अंतःपुर में रहना चाहिये और इसी प्रकार किसी दूसरी स्त्री को अपने यहां रखना हो तो स्त्रियों के साथ अंतःपुर में ही रहना चाहिये।

पातालप्रवेश

जो स्त्री अपने धर्म का प्राणपन से पालन करती है, अंत में उसका परिणाम अच्छा ही होता है। जब लगवान श्रीरामचंद्र आश्रम में यज्ञ करते हैं और लव-कुश के द्वारा रामायण का गान सुन कर मुग्ध हो जाते हैं, तब लव-कुश की पहचान होती है और श्रीराम की आज्ञा से सीता वहां बुलायी जाती है। सीता श्रीराम का ध्यान करती कुछ सिर नीचा किये हाथ जोड़ कर वाल्मीकि ऋषि के पीछे-पीछे जाती कुछ आ रही है। वाल्मीकि मुनि सभा में आ कर जो कुछ कहते हैं उससे सारा लोकायवाह भिट जाता है और सारा देश सीता-राम के जयजयकार से ध्वनित हो उठता है। वाल्मीकि ने सीता के निष्पाप होने की बात कहते हुये यहां तक कहा कि 'मैंने हजारों वर्षों तक तप किया है, मैं उस तप की शपथ खा कर कहना हूं कि यदि सीता दुष्ट आयरणवाही हो तो मेरे तप के सारे फल नष्ट हो जायें। मैं अपनी दिव्य दृष्टि और ज्ञानदृष्टिद्वारा विश्वास दिलाता हूं कि सीता परम शुद्ध है।' वाल्मीकि की प्रतिज्ञा को सुन कर और सीता को सभा में आयी कुछ देर लगवान श्रीराम गद्गद हो गये और कहने लगे कि 'हे महाभाग! मैं जानता हूं कि जननी शुद्ध है, लव-कुश मेरे ही पुत्र हैं। मैं राजधर्मपालन के लिये ही प्रिया सीता का त्याग करने का आध्य हुआ था। अतएव आप मुझे क्षमा करें!'

उस सभा में ब्रह्मा, आदित्य, वसु, रुद्र, विश्वदेव, वायु, साध्य, महर्षि, नाग, सुपर्ण और सिद्ध आदि बैठे हुये हैं, उन सबके सामने राम फिर यह कहते हैं कि 'यदि जगत में वैदेही शुद्ध है और इस पर मेरा पूर्ण प्रेम है--शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे ।' धतने में काषायवस्त्र धारण किये हुये सती सीता नीची गर्दन कर श्रीराम का ध्यान करती कुछ भूमि की ओर देखने लगी और बोली—

यथाऽहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
 तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥
 मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये ।
 तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥
 यथैतत्सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात्परं न च ।
 तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥

(वा० रा० ७. ६७. १५-१७)

‘यदि मैंने राम को छोड़ कर किसी दूसरे को कभी मन से भी चिंतन न किया हो तो हे माधवी देवि ! तू मुझे अपने में ले ले, हे पृथ्वी माता ! मुझे मार्ग दे. यदि मैंने मन, कर्म और वाणी से केवल राम का ही पूजन किया हो तो हे माधवी देवी ! मुझे अपने में ले ले. हे पृथ्वी माता ! मुझे मार्ग दे. यदि मैं राम के सिवा और किसीका भी न जनती होऊँ यानी केवल राम को ही जननेवाली हूँ यह सत्य हो तो हे माधवी देवी ! मुझे अपनेमें स्थान दे और हे पृथ्वी माता ! मुझे मार्ग दे.’

धन तीन शपथों के करते ही अकरमात् धरती द्रुत गयी, उसमेंसे एक उत्तम और दिव्य सिंहासन निकला. दिव्य सिंहासन को दिव्य देह और दिव्य वस्त्राभूषणधारी नागों ने अपने भस्तक पर उठा रक्खा था और उस पर पृथ्वीदेवी बैठी हुई थी. पृथ्वी-देवी ने सीता का दोनों हाथों से आलिंगन किया और ‘हे पुत्री ! तेरा कल्याण हो’ कह कर उसे गोद में बैठा लिया. धनने में सभके दृष्टते-दृष्टते सिंहासन रसातल में प्रवेश कर गया. सती सीता के जयजयकार से त्रिभुवन भर गया !

सीता-परित्याग के डेढ़

यहां यह प्रश्न होता है कि ‘लगवान श्रीराम अडे दयालु और न्यायकारी थे, उन्होंने निर्दोष जन कर भी सीता का त्याग क्यों किया ?’ इसमें प्रधानतः निम्नलिखित पांच कारण हैं, धन कारणोंपर ध्यान देने से सिद्ध हो जायगा कि राम का यह कार्य सर्वथा उचित था—

१-राम के समीप इस प्रकार की आत आयी थी—

अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति ।

यथा हि कुरुते राजा प्रजा तमनुवर्तते ॥

कि ‘राम ने रावण के घर में रह कर आयी हुई सीता को घर में रख लिया इस लिये अथ यदि हमारी स्त्रियां भी दूसरों के यहां रह आवेंगी तो हम भी इस आत को सह देंगे; क्योंकि राजा ने कुछ करता है प्रज उसीका अनुसरण करती है.’ प्रज की इस

जावना से जगवान ने यह सोचा कि सीता का निर्दोष होना मेरी शुद्धि में है। साधारण लोग इस बात को नहीं जानते। वे तो इससे यही शिक्षा लेंगे कि परपुरुष के घर बिना आधा स्त्री रह सकती है। ऐसा होने से स्त्रीधर्म बिलकुल बिगड़ जायगा, प्रज में वर्णसंकरता की वृद्धि होगी, अतएव प्रज के धर्म की रक्षा के लिये प्राणधिका सीता का त्याग कर देना चाहिये। सीता के त्याग में राम को अजान था, उनका हृदय विदीर्ण हो रहा था। उनके हृदय की दशा का पूरा अनुभव तो कोष्ठ कर ही नहीं सकता, किंतु वात्मीकि राभायण और उत्तररामचरित को पढ़ने से किंचित् दृग्दर्शन हो सकता है। श्रीराम ने यहां प्रजधर्म की रक्षा के लिये व्यक्तिधर्म का अलिखित कर दिया। प्रजधर्म के यत्नानल में आत्मवर्षा सीता की आहुति दे डाली ! इससे उनके प्रजधर्म का पता लगता है। सीता राम हैं और राम सीता हैं, शक्ति और शक्तिमान् मिला कर ही जगत् का नियंत्रण करते हैं, अतएव सीता के त्याग में कोष्ठ आपत्ति नहीं। इस लोकसंग्रह के हेतु से भी सीता का त्याग उचित है।

२-याहें थोड़ी ही संख्या में हो सीता का जूझ अपवाद करनेवाले लोग थे। यह अपवाद त्याग के बिना भिड़ नहीं सकता था; और यदि सीता वात्मीकि के आश्रम में रह कर वात्मीकि के द्वारा प्रतिष्ठा के साथ शुद्ध न कड़ी जाती और पृथ्वी में न समाती तो शायद यह अपवाद भिड़ता भी नहीं, संभव है और भड़ जाता; और सीता का नाम आज जिस भाव से लिया जाता है शायद वैसे न लिया जाता इस हेतु से भी सीता का त्याग उचित है।

३-सीता श्रीराम की परमभक्ता थी, उनकी आश्रिता थी, उनकी परम प्यारी अर्द्धांगिनी थी, ऐसी परमपुनीता सती के निष्ठुरता के साथ त्यागने का दोष जगवान् श्रीराम ने अपने ऊपर धँसी लिये वे लिया कि इससे सीता के गौरव की वृद्धि हुई, सीता का जूझ कलंक भी भिड़ गया और सीता जगत्पूज्या बन गयी। जगवान् अपने लकड़ों का गौरव बढ़ाने के लिये अपने ऊपर दोष ले लिया करते हैं और यही यहां पर भी हुआ।

x x x x
x x x x

अनेक कारणों से सीता का निर्वासन राम के लिये उचित ही था। असली बात तो यह है कि जगवान् राम और सीता साक्षात् नारायण और शक्ति हैं। एक ही महान् तत्त्व के दो रूप हैं। उनकी बीजा वे ही जनें। हम लोगों का आलोचना करने का कोष्ठ अधिकार नहीं। हमें तो चाहिये कि उनकी दिव्य

दीलाओं से लाल उठावे और अपने मनुष्यजवन को पवित्र करे.

मानवदीला में श्रीसीताजी छस जात को प्रभाषित कर गयी कि बिना दोष ली यदि स्वामी स्त्री को त्याग दे तो स्त्री का कर्तव्य है कि छस विपत्ति में दुःखमय जवन भिता कर ली अपने पाति-व्रतधर्म की रक्षा करे, परिणाम उसका कल्याण ही होगा.

उपसंहार

सत्य और न्याय अंत में अवश्य ही शुल झल देंगे. सीता ने अपने जवन में कठोर परीक्षाये दे कर स्त्रीमात्र के लिये यह भयाँदा स्थापित कर दी कि जे स्त्री आपत्तिकाल में सीता की लांति धर्म का पालन करेगी उसकी कीर्ति संसार में सदा के लिये प्रकाशित हो जायगी. सीता में पतिलज्जित, सीता का लरत-लक्ष्मण और शत्रुघ्न के साथ निर्दोष वात्सल्य-प्रेम, सासुओं के प्रति सेवाभाव, सेवकों के साथ प्रेम का जर्ताव, नैदर और ससुराल में सज्जके साथ आदर्श प्रीति और सज्जके सम्मान करने की चेष्टा, ऋषियों की सेवा, लव-कुश जैसे वीर पुत्रों का मातृत्व, उनको शिक्षा देने की पटुता, सादस, धैर्य, तप, वीरत्व और आदर्श धर्मपरायणता आदि सभी गुणपूर्ण विकसित और सर्वथा अनुकरणीय हैं. हमारी जे माताये और अदने प्रमाद, मोह और आसक्ति को त्याग कर सीता के चरित्र का अनुकरण करेंगी उनके अपने कल्याण में तो शंका ही क्या है, वे अपने पति और पुत्रों को भी तार सकती हैं. अधिक क्या, जिसपर उनका दया हो जायगी उसका भी कल्याण होना संभव है. ऐसी सतीशरोमणि पतिव्रता स्त्री दर्शन और पूजन के योग्य है. मनुष्यों के द्वारा ही नहीं जहिक देवताओं के द्वारा भी वह पूजनीय है और अपने चरित्र से त्रिलोका को पवित्र करनेवाली है.

यद्यपि श्रीसीताजी साक्षात् लगवती और परमात्मा की शक्ति थी, तथापि उसने अपने मनुष्यजवन में लोकशिक्षा के लिये जे चरित्र किये हैं, वे सज्जक हैं कि जिनका अनुकरण सभी स्त्रियां कर सकती हैं. संसार की भयाँदा के लिये ही सीता-राम का अवतार था. अतएव उनके चरित्र और उपदेश अज्ञांकिक न हो कर ऐसे व्यावहारिक थे कि जिनको काम में ला कर हमलोग लाल उठा सकते हैं. जे स्त्री या पुरुष यह कह कर कर्तव्य से छूटना चाहते हैं कि 'श्रीसीता-राम साक्षात् शक्ति और धर्म थे; हम उनके चरित्रों का अनुकरण नहीं कर सकते.' वे कायर और अलक्ष्म हैं. वे श्रीरामको धर्म का अवतार केवल कथनलर के लिये ही मानते हैं. सच्चे लक्ष्मणों को तो श्रीरामसीता के चरित्र का यथार्थ अनुकरण ही करना चाहिये.

("कल्याणना"ना रामायणकमांथी)

૩૪-એક મુસલમાન રામભક્ત સિદ્ધ પ્રકીર શાહ જલાલુદ્દીન વસાલી

(લેખક:-શ્રી. જમુનાપ્રસાદજી શ્રીવાસ્તવ)

(૧)

જો વ્યક્તિ જીતે-જી પરમાત્મા મેં મિલ જતા હૈ ઉસે 'વસાલી' કહતે હૈં. યહ શબ્દ ફારસી ભાષા કા હૈ. ઇસકી વ્યાખ્યા કવિ વજીરામજી ને અત્યંત સરલ ઓર સરસ ભાષા મેં ઇસ પ્રકાર કી હૈ-
હેરા ડાલ દીજે ઉઠિ રાહ લીજે જિસ રાહ મેં પીવ કો પાઇયે જૂ.
'હમ-તુમ' સે ન્યારે હો રહિયે નિત્ય હસિયે, ખેલિયે, ગાઇયે જૂ;
મુઝે મુક્ત મીત કી ચાહ કેસી જો પૈ જીવતે પીવ ન પાઇયે જૂ;
વજી અંત સમય જહાં જીવના હૈ તહાં જીવતે ક્યોં નહીં જાઇયે જૂ.

પુરાણાન કે શાહ જલાલ-ઉદ્દીન વસાલી 'સૂરી હુસ્ન પરસ્ત' અર્થાત્ 'શૃંગાર-નિષ્ઠા' કે ભક્ત થે. શ્રીરામચંદ્રજી કે ઉપાસક હોને કે આતરિક્ત વે ઉનકી અલૌકિક મધુર છબિ પર મોહિત થી થે. ઉનકા વિશ્વાસ થા કિ શ્રીરામચંદ્રજી અત્યંત સુંદર, સ્વરૂપવાન ઓર સુકુમાર હૈં. ઉનકી ભક્તિ કરને તથા ઉનકા નામ જપને સે નિશ્ચય હી મુક્તિ મિલતી હૈ, જેસા કિ કવિ 'પુસ્તર' ને ઉર્દુ-રામાયણ મેં કહા હૈ—

કરે વરદે જ્યાં જો કોઇ યહ 'નામ', ગુલસ્તાને જહાંમેં પાય આરામ.
નજીતે હર વશર ઇસ 'નામ' સે હૈ, કિ આખિર કામ 'સીતારામ' સે હૈ.
ઇબાદતકા નહીં હૈ આજકલ કામ, ફક્ત કાશી હૈ 'સીતારામ'કા નામ.

મહાત્મા 'વસાલી' બ્રમણ કરતે હુઝે પંજબ પ્રાંત કે મુલતાન-નગર મેં જા નિકલે થે. ઉસી નગર મેં પંડિત ટેકચંદજી કથા-વાચક રહતે થે. વે ખડે વિદ્વાન ઓર સુયોગ્ય વક્તા થે. પ્રતિદિન સંધ્યાસમય સમઘ માઇ કે ચખૂતરે પર રામાયણ કી કથા બાંચતે થે. ઉનકા સ્વર અત્યંત કોમલ ઓર મધુર થા. શ્રોતાઓં કો વહ ખૂબ રિઝાતે થે, પદ-પદાર્થોં કી વ્યાખ્યા સુંદરસરલ ઓર સરસ શબ્દોં મેં કરતે થે, જિસસે સ્ત્રિયાં ઓર છોટ છોટ-બચ્ચે લી આસાની સે સમજ લેતે થે. જિસ રસ કા વે વર્ણન કરતે ઉસકા તો ચિત્ર હી ખિંચ દેતે થે. ઇન સખ સામગ્રિયોં સે ઉનકી કથા ખૂબ જમતી થી. દૂર દૂર સે લોગ આતે ઓર કઇ સદસ્ય શ્રોતા ઇકઠે હો કર કથા સુના કરતે થે.

(૨)

રાજા જનક કી ફૂલવારી કા પ્રસંગ થા. મિથિલાવાસી શ્રી-રામચંદ્રજી કી અદ્ભુત છબિ પર મુગ્ધ થે, પંડિતજી ને ઉનકી
શુ. ૧૮

अलौकिक छवि का वर्णन छतिनी सुंदर और सरस भाषा में किया कि आतागणु सुन कर गहगह हो गये और भेषज्जतयार उनही जगान से निकल गया—

किसीकी आंख में जल तेरी जगों में है.

कुछ रात्रि भीते कथा समाप्त हुई. आतागणु आरती ले कर अपने-अपने घर जाने लगे, पंडितजी ने अपनी पुस्तक बांधना आरंभ किया. छत्ती भीय में शाह साहेब ने आ कर कहा—

“पंडितजी! आपकी पद-पदार्थ की व्याख्या सुन कर मैं अत्यंत प्रसन्न हो गया हूं, कृपा कर के यह जतलाइये कि यह कौनसी अलुअर्थ-गौरवान्वित पुस्तक है और इसमें किस युसूझ के समान सुंदर व्यक्ति के सौंदर्य और लावण्य का वर्णन है.”

“शाहसाहेब! हिमालय से कुछ दूरी पर एक विशाल नगर जसा है. उसका नाम अयोध्या है. वह सूभे अवध की राजधानी है. वहां महाराज दशरथ राज्य करते थे. वे जडे प्रतापी और धर्मात्मा थे. महाप्रभु रामचंद्रजी उन्हींके सुपुत्र थे. वे अत्यंत सुंदर, शूरवीर और बुद्धिमान थे—

गुणसागर नागर जरणीरा, सुंदर स्यामल गौर शरीरा.

यह रामायण है. इसमें उन्हीं की भगवत्प्रिय लीला का वर्णन है. कहिये, आपको उनही कथा अच्छी तो लगती हैं?”

“पंडितजी! मैं कुछ दिनों से यहां रोज आ कर कथा सुनता हूं, जडा आनंद आता है. मैं तो शाहजहदे अवध का आशिक हो गया हूं. दीन व दुनिया से मुंह मोड़ उन्हांके कृपे में मुकाम हूं.”

“शाहसाहेब! आप कथा के जडे प्रेमी हैं. कृपा कर के प्रतिदिन आया कीजिये! मैं अपने पास ही जैसा लिया करूंगा.”

“हां, हां! मैं तो रोज सजसे पहले आता हूं और सजसे पीछे जाता हूं; लेकिन मुझे यहां काई जैसने नहीं होता. जडे-जडे सुन लेता हूं. अच्छा अज जाता हूं, कल फिर आऊंगा.”

(३)

शाहसाहेब की इस प्रेमवार्ता की ख्याति मुसलमानों के कानों में पहुंची. वे अत्यंत कोषित हुये, सजने सलाह कर के मौलवी अफ्दुल्ला के मकान पर मजलिस जेडी. संपूर्ण मुसलमानों को बुलाया और शाह साहेब को भी पकड़ा मंगाया. मौलवी साहब ने वायज दी, घरलाम धर्म की व्याख्या तथा तरीकत और शरियत की तलकीन की. सज लोग ध्यान दे कर सुनते रहे. शाह साहेब एक किनारे जैडे थे. उन्हांने ध्यान तक नहीं दिया. प्रेम के उभंग में वे यह गाते रहे—

काहिरें धरकभ मुसलमाननी भरा दरबार नेस्त.

અર્થાત્ મેં પ્રેમ પથ કા પથિક છું. મુઝે મુસલમાની કી જરૂરત નહીં હૈ.

ઔર અંત મેં યહ કહ કર—

હશરત મેરી યહ હૈ, મેરા અરમાન હૈ યહી,

આગમ તૂ નજર તો તુઝે દેખતા રહું.

ચુપકેસે કથા મેં ચલે આયે.

વાજ હો જાને પર શાહ સાહેબ કી ખોજ હુઘ, પરંતુ વે થે હી નહીં, મિલેં તો કૈસે મિલેં. લોગ ઉન્હેં હુંઢતે હુયે કથા મેં આયે. વહાં વે પંડિતજી કે પાસ બેઠે બેઠે પ્રેમ સે કથા સુન રહે થે. નેત્રાં સે અશ્રુપાત હો રહા થા. તન-મન કી સુધિ નહીં થી. ઉનકી યહ દશા દેખ કર મુસલમાનોં કો સંદેહ હુઆ કિ હો ન હો, પંડિતજી ને હી શાહ સાહેબ કો ગુમરાહ કર કે મુસલમાન સે કાફિર બના લિયા હૈ. સબ લોગ ઉનકે ઉપર ખિગડ પડે. મૌલવી સાહેબ ને ધમકા કર કહા—

“પંડિતજી ! જો કુછ હુઆ સો હુઆ. કલ સે કથા મત બાંચો. અપના પોથી-પત્રા યહાં સે ઉઠા લે જાઓ, વરના.....”

પંડિતજી બેચારે સીધે-સાદે થે ઔર મૌલવી સાહેબ કો અચ્છી તરફ જાનતે થે, બોલે—

“અચ્છા ! કલ સે મેં કથા નહીં બાંચુંગા. આપ ઇતમીનાન રકખે.”

(૪)

દૂસરે દિન કથા બંદ હો ગયી. બાલકાંડ સમાપ્ત હો ચુકા થા. પંડિતજી ને પ્રાતઃકાલ હવન કર કે દૂસરે શહર કા માર્ગ પકડા. રાસ્તે મેં શાહ સાહેબ મિલે, ઉન્હેંને પહચાન કર કહા—

“કહાં ચલે જા રહે હો ? પંડિતજી ! જરા ઉસ દિલદાર કા પતા તો દેતે જાઓ.”

પંડિતજી ને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોં સે કહા—

“શાહસાહેબ ! હસ સમય તો જાન લે કર ભાગા જા રહા છું. હહરને સે પકડે જાને કા ડર હૈ, વરના મેં આપકો ખારે પ્રભુ કા ચરિત્ર અવશ્ય સુનાતા.”

શાહસાહેબ સિદ્ધ ફકીર થે, ઉન્હેંને કહા—

“પંડિતજી ! ડરો મત ! મેં તુમ્હેં યહ અસા (છડી) દેતા છું. પૃથ્વીપર પટક દેને સે વહ અજદહા હો જાયાગા ઔર સબ લોગ ડર કર ભાગ જાયાંગે. ધૂલ મેં ડાલ દોગે તો વહ અપની અસલી સૂરત મેં આ જાયાગા, ઉસે હાથ મેં લિયે ફિરના, તુમ તો મેરે દિલદાર કી હિકાયત સુનાતે હો; તુમ્હેં ડર કિસ બાત કા હૈ ?”—

આહલે દુનિયા કાફિરાને મુતલક કંદ, રોજ શવવોદર જક જકો દરવક વકંદ,

अर्थात्--

महाजल जंगल लयंकर लव में नौन इंसारे,
महामूढ जे मतलब जक जक करते सांज सभेरे.

“अच्छा ! जरा धिर तो समझा दो कि शाहजहदे अवध कैसे
हसीन है.”

भेयारे पंडितजी क्या करते. पोथी जोल कर बैठ गये. रघु-
नाथजी की अपार शोभा का वर्णन करने लगे. जनकपुर की स्त्रियां
किस प्रकार मोहित हो कर निछावर हो गई थीं और धनुषयज्ञ के समय
देश देश के राज और महाराज किस प्रकार उनका अतुलित छवि पर
मेहमा भिन्न गये थे; धन्वी सभ आतों का सविस्तर वर्णन करते
रहे और आनंद में मग्न हो कर यह गाने लगे--

धरणी का लार हरने, यही राम अण्य जने हैं.

पापों का धन उड़ाने धनश्याम अण्य जने हैं.

विष्णु ! यही विश्वंकर ! यही नीलकण्ठधारी,

यही परब्रह्म धन्धर ! यही हैं राम सुरारी.

शाह साहेब मस्त हो गये, उन्होंने अपनी सिद्धियों से ध्यारे
की कथा सुनानेवाले की कुछ सेवा करना चाहा. और बोले--“वाह !
पंडितजी ! वाह वाह, प्रणाम सुनाया.”

“अच्छा ! मांगो क्या मांगते हो ?”

पंडितजी ने प्रणाम सोच विचार कर तीन चीजें मांगीं--

(१) मैं पुत्रहीन हूं, मेरे एक पुत्र हो जाय.

(२) मेरी मृत्यु अनायास हो, और

(३) श्रीरामजी के चरणों में प्राप्ति हो.

“अच्छा हो, दो वरदान अभी देता हूं. तीसरा जण धिर
भिक्षागे और हिलहार की आते सुनाओगे तब दूंगा.”

यही तो असली चीज थी. पंडितजी अपनी जूल पर पछताते
हुये कि मैंने पहिले यही क्यों न मांगा, उनसे कहा, “धिर मैं
आपको कहां पाऊंगा ?”

“यार के दूये में. मेरा यार तुम्हें जिय कर मेरे पास पहुँचा
देगा. अच्छा, अण्य नओ.”

पंडित टेकबंद बिदा हुये. शाह साहेब जूमते-जूमते निम-
लिपित मस्ताना गीत गाते हुये यार के दूये की तरफ चले--

हिलहार यार ध्यारे गलियों में मेरी आ जा,

आंजे तरस रही हैं सरत मुझे दिआ जा.

(५)

पांचवे महीने शाह साहेब अवध धाम में पहुँचे और आगरा
की मस्जिद में उतरे. छतने दिन की प्रणव उत्कंठा के बाद छष्टधाम

મેં પહુચને પર ઉન્હોં ને અસીમ આનંદ પ્રાપ્ત હુઆ ઉસકા વર્ણન કૌન કર સકતા હૈ ? વે ઉસી અપાર આનંદ મેં મગ્ન હો કર ઇષ્ટદેવ ખારે શ્રીરામ કી આરાધના મેં લગ ગયે. ઇતને મેં એક સજ્જન વહાં સે નિકલે. ઉન્હોંને શાહ સાહેબ કો અકેલા દેખ કર કહા—

“શાહ સાહેબ ! અકેલે કેસે બેઠે હો ?”

મહાત્મા વસાલી કા ધ્યાન ભંગ હો ગયા. ઉન્હોંને કિસી પ્રકાર અપની વિરહ-વેદના કો રોક ઓર ક્રોધ કો શાંત કર કહા—

“અબી તક તો અકેલા નહીં થા, અપને દિલદાર કે સાથ મળે ઉડા રહા થા. હાં, તુમહારે આ જાને સે અલખતા ધ્યાન ટૂટ ગયા ઓર મેં અકેલા હો ગયા.”

યહ ઉપદેશ-ભરે વચન સુન કર વહ અત્યંત લજ્જિત હુઆ. હાથ જોડ કર હામા માંગને લગા ઓર પ્રણામ કર ચલા ગયા.

(૩)

અનંતર મહાત્મા વસાલી ને ઇષ્ટધામ કી પરિક્રમા કરને કા વિચાર કિયા. ભગવદ્ભક્તોં કો યહ કાર્ય કિતના સુખકર હોતા હૈ, સો તો કોઇ ભક્ત હી જાનતા હૈ. આજકલ કે શૌકીનોં કો ઇસકા ક્યા પતા ? મૌલાના રૂમ સાહેબ ને ફરમાયા હૈ—

ન મન વેહદા ગિરહે દૂચ, વા બાગર મી ગરદમ.

મગ્નકે આશ કી દારમ, પયે દીદાર મી ગરદમ.

અર્થાત્ મેં યોં હી અસખ્ય કી ભાંતિ ગલિયોં ઓર બાગરોં મેં નહીં ધૂમતા, મુઝે પ્રેમ કા ચસકા લગ ગયા હૈ, મેં પ્રિયતમ પ્રભુ કો ખોજતા ફિરતા હૂં.

એક દૂસરે સંત કા કથન હૈ—

આં જમીને કિ નિશાને કેફ પાયે તૂ કુઅદ,

સાલહા સિજદયે સાહેબ નગરા ખુઆહિદ ખૂફ.

અર્થાત્—

પરમ સુદાવન તવ પદ અકિત ભૂમિ,

સદા રહેગે સજ્જન પ્રેમી ચૂમિ. (શરણુ)

અર્થાત્ પ્રભુપદ-આંકિત ભૂમિ કી મહિમા કા ક્યા કહના હૈ ! વહ તો ભગવદ્ભક્તોં કી સદા વંદનીયા હૈ.

યહી સખ સોચતે આર યહ કહતે હુયે—

નેહ-સરોવર મેં ધસિકે કદિઓ હાંસિ ખેલ નહીં હૈ.

આનંદપૂર્વક અયોધ્યાળ કી ગલિયોં મેં વિચરને લગે. ઉન દિનોં અયોધ્યાળ મેં મંદિર થોડે હી થે, પરંતુ ઉનકે બીતર ઇનકા પ્રવેશ હોના એક અસંભવ ખાત થી. ઇધર પ્રિયતમ કે દીદાર કી લાલસા, ઉધર પુજારિયોં કી ફત્કાર, ઇન દોનોં પ્રતિદંદી સ્થિતિયોં કે સંઘર્ષણ મેં વિરહી મહાત્માળ કે હૃદય મેં દર્શનલાલ કી

જવાલા ઔર બી જોર સે ધધક ઉડી. ઉન્હેં ખડા દુઃખ હુઆ, પરંતુ નિયમ હૈ જો જિસકી યાદ કરતા હૈ વહ બી ઉસકી યાદ કરતા હૈ. કહા બી હૈ—

તુલસી કમલન જલ ખસે, રવિ શશિ ખસેં અકાસ;
જો જાકે મન મેં ખસે, સો તાહિકે પાસ.

ઔર બી—

જિસકો હમ ચાહે ન ચાહે કયા મળલ.
દિલ સે લેકિન ઉસકો ચાહા ચાહિયે,

ઔર બી—

અસર હૈ જજવ-ઉદ્ધત મેં તો ખિંચકર આ હી જાવેંગે,
હમેં પરવાહ નહીં ઇસકી, અગર વહ તનકે ખેડે હૈં.

અંત મેં જખ ઉનકી ખેચૈની બહુત બદ ગયી તખ વહ આકાશવાણી હુધ—

“ઐ વસાલી, જદ્દ આ! મેં તુઝસે મિલને કે લિયે તડપ રહા હૂં.”

ઈસ આકાશવાણી કે સુનતે હી મહાત્મા વસાલી કા શરીર પુલકિત હો ગયા. આનંદ કે મારે ઉનકે નેત્રોં સે આંસૂ છલક પડે. ઉનકી જખાન સે ખરખસ નિકલ પડા—

ઐ કિ દર હેય જાનદારી જા ખુલ અજખ માંદઅમ કિ હરખઈ.
સર્વ રહિત સખ ઉર પુર ખાસી.

(૭)

અનંતર મહાત્મા વસાલી શ્રીસરયૂજી કે કિનારે ગયે. વિમલ વર વારિ કે દેખ કર પ્રેમ સે પરિપૂર્ણ હો ગયે. જલ ઔર થલ કી ઉન્હેં સુધિ નહીં રહી. ગુદડી પહને હુએ હી ખીચ ધારા મેં ફૂદ પડે. ઘાટ પર લોગ સ્નાન-ખ્યાન કર રહે થે, વહ દેખ ઉન્હેં આશ્ચર્ય હુઆ. સખોંને જાના કિ શાહ સાહેબ ડૂખ ગયે. કઈ મનુખ્ય ઝટપટ ફૂદ પડે. સ્વર્ગદ્વારઘાટ, લછમનઘાટ આદિ સખ છાન ડાલે; પરંતુ ઉનકા પતા ન લગા. આપાદ કા મહિના થા. સરયૂજી ખડે વેગ સે બહ રહી થીં. સખ લોગ નિરાશ હો કર ખેડ રહે. અંત મેં એક પહર કે પશ્ચાત્ત વે ગુમારઘાટ પર નિકલે. ઉનકા સંપૂર્ણ શરીર ભીગા થા, પરંતુ ગુદડી સખી થી—

ગર વદરિયા ખદવ વજદએ ઇશક, રિસ્તએ દલકશાં ન ગરદદ નમ.

અર્થાત્

પ્રેમ પગા જો ખૂડસરિતા માંહિ, એકહુ તાગ ગુદડિ કે બીજો નાંહિ.

વિનાયક

શાહ સાહેબ કિનારે ખડે હો કર ઇધર-ઉધર દેખને લગે. ઉન્હેંને ઉસ સમય કે દશ્ય કા વર્ણન ઇસ પ્રકાર કિયા હૈ—

દોશ રક્તમ વસ્યહ હમ્મામે, દીદમ આંજ ઇકે દિલારામે.

ચાલુકે દિલવરે ચ ખેબાકે, નાબુકે મહરખે ગુલ અંદા મેં.
સરો કંઠ યા સમન ખૂએ, સરકશે ખૂં ખુરે વખુદ કામે.
ગુન્દ ખોયે વ મરદુમ આબરે, મસ્ત ચસ્મે વ સાગિરે આશામે.
ગાહ દર વહસ હીલા પરદાને, ગાહ દર ઇદમ ઇસ્વા અલ્લામેં.
આશિકાંરા હમી નમૂદ અયાં, ઝી રુખો બુલ્દ કુરો ધરલામેં.
ચૂં મરા દીદ રુએ ખદ તલખીદ, તાનવર્જદ જરુચ અન્ધામે.
મુત્તહૈયર ચુના શુદમ કિન માંદ, વમન અજ હોશ દરગહે નામે.
મી નદાનમ કી અંદરાં હૈરત, વ 'વસાલી' ક દાદ પૈગામે.
કિ વચસ્માને દિલ મુત્રીં બુજ દોસ્ત, હર ચે ખીની વદાં કિ મજહર ઓસ્ત.

અર્થાત્

ગયઉં કાલ્હ મેં સરિતા તીર, દેખેઉં સુખદ એક મતિ ધીર.
ચતુર મનોહર વીર નિશંક, શશિ-મુખ કેમલ સારંગ અંક.
સુધર ઉકાનિ સુવાસિત ગાતા, વય કિશોર ગતિ ગજ સુખદાતા.
ચિતવત ચોખ બુકુટિ ખર બાંકે, નયન ભરિત મદ મધુરસ છાકે.
કળહૂં છબિયુત ભાવ જનાવૈ, કળહૂં કટાક્ષ કલા દરસાવૈ.
પ્રેમિત કુંદ અસ પરૈ લખાઈ, મુખ છબિ વૈદિક ધર્મ સુદાઈ.
મેચક કચ કુચિત ધુધુરારે, જતુ ઇસલામ ધર્મ છુતિ ધારે.
મમ દિશિ લખિ ભૂખંક સંભારેઉ, છબિ પ્રસાદ જતુ દેન હંકારેઉ.
ચકિત થકિત ચિત ભયઉં અચેતા, મુખ બુખ વિસરી ધર્મક-ખેતા.
નહિં જનો તિહિ જિન મોહિ બેહી, કે સદેશ જતાયઉ મોહી.

પ્રિયતમ પ્રભુ તજ આન, જનિ દેખિય હિમકી ચખનિ;

જો દેખિય મતિમાન, તાસુ પ્રકાશહિં જનિયે.

મહાત્મા વસાલી કુજ દિન સ્વર્ગદ્વાર ઔર મણિપર્વત પર રહે. ફિર વે પ્રમોદ વન કે ચલે આયે ઔર વહીં રહને લગે.

(૮)

પંડિત ટેકચંદજી શાહ સાહેબ કે ખોજતે હુયે અયોધ્યાજી મેં આયે, પરંતુ વે નહીં મિલે. તજ ઉન્હોંને ઇસ અભિપ્રાય સે કિ ખ્યાતિ હોતે હી જહાં હોંગે, આ જાયંગે, રામાયણ કી કથા ખાંચના આરંભ કર દિયા. કથા ખૂબ જમતી થી. સહસ્તોં મનુખ્ય ઇકેક્રે હોતે થે. એક દિન જખ કથાસમાપ્તિ હો ચૂકી ઔર હવન હોને કે ઉપરાન્ત પૂજ ચઢ ચૂકી, તજ પંડિતજી ને ઉદાસ હો કર કહા- 'રંગ પીસે પડ ગયે જિનકે લિયે, વે શાહજી આયે ન દમભર કે લિયે.'

ઇસી ખીચમેં શાહસાહેબ બી આ પહુંચે. વ્યાસાસન છ જાને કે ભય સે ઉન્હોંને દૂર સે હી પાંચ દાને યવ કે પુસ્તક પર ફેંક દિયે. દાને ચમકદાર થે. પાર્શ્વવર્તિયોં ને ખીન કર પંડિતજી કે દિયે. યથાર્થ મેં વે સોને કે થે. યહ દેખ કર લોગ દંગ રહ ગયે. પંડિતજી ને વ્યાસાસન સે ઉતર કર અભિવાદન કિયા ઔર અપને આને કા કારણ

कह सुनाया। शाहसाहेब ने कहा—

“अच्छा ! यहां से निपट कर प्रमोद-वन में भेर के वृक्ष के नीचे आओ !”

यह कह कर शाह साहेब चले गये। पंडितजी ने पोथीपत्रा प्यांघ, श्रोताओं से विदा हो प्रमोद-वन की राह ली। कुछ श्रोताओं ने पीछा किया; परंतु उन्होंने यह कह कर कि, उनके साथ रहने से शाहसाहेब के दर्शन नहीं मिलेंगे, उन्हें लौटा दिया। उस पर भी एक व्यक्ति चुपके-चुपके पीछे चला ही गया। पंडितजी ने प्रमोद वन में पहुँच, भेर के वृक्ष के नीचे भोजन की; परंतु शाहसाहेब नहीं मिले। तब वे वहाँ हट कर गये। परंतु दूसरा व्यक्ति जो पीछे पीछे आया था, निराश हो कर लौट गया। उसके जते ही शाह साहेब भेर के वृक्ष के नीचे प्रकट हुये। पंडितजी ने हाथ जोड़ कर विनति की और कहा—

“शाहसाहेब ! आपकी कृपा से पुत्ररत्न तो मिल गया, अग्न भेरा छिछित तीसरा वरदान दीजिये।”

“अच्छा ! जो कुछ कह कथा में पाया है, उसे दान कर के रात को किसी स्थान पर आ जाओ। परंतु आज की तरह किसी और को अपने साथ में मत लाना।”

(६)

पंडितजी ने किसी दिन सग्न कुछ दान कर दिया। सांज होते ही लिप्यारी जन कर शाहसाहेब के आश्रम में पहुँच और विनति की—

“मैं आपका सेवक लाज्जर हूँ।”

भदात्मा वसाली उस समय नेत्र मूँदे हुये लगवान् श्रीराम-चंद्रजी की अनूप इपराशि का असीम आनंद लूट रहे थे। उनकी इस समय की अवस्था का वर्णन करते हुये किसी कवि ने कहा है—
तुज में इना हूँ और तुझीमें इना रहूँ,

आ जाय तू नगर तो तुझे देखता रहूँ।

भदात्माजी ने आप्पें मूँदे ही मूँदे कहा—

“हां ! आ गये ? अच्छा, कहो ?”

भामुकीमाने कय दिल् दारेम, रुप व दुनिया वदीं नमी आरेम।

खुल खुलानेम कण कण व छर, ओइतादा लुदा न गुलजरेम।

मुर्ग शापे हरजत लाह तेम, गोदरे दुरे गंज छसारेम।

शाहसाहेब कहते जते थे और पंडितजी हुदराते जते थे। अंत में शाह साहेब ने कहा—

“अच्छा ! अग्न वली अल्लाह हो ज।”

पंडितजी ने कहा—

“मैं आपका सेवक टेकयंद हूँ।”

“હાં ! હાં, અચ્છા, વલીરામ હો જા.”

અખ પંડિત ટેકઅંદજી બી ઉન્હીં કી તરફ મસ્ત હો ગયે. ઉનકા નામ ‘વલીરામ’ પડા. મામુકીમાં કી ત્રીન શેરે પઢ કર વે ફારસી ઓર અરબી કે બડે વિદ્વાન હો ગયે. ઉનકા બનાયા હુઆ ‘દિવાને-વલીરામ’ અખ બી આદર કી દૃષ્ટિ સે દેખા જતા હૈ.

મહાત્મા વસાલી પ્રમોદ વન મેં રહતે થે ઓર પંડિત વલીરામજી મથિફૂટ પર વિચરતે થે. રાત્રિ કો જખ કશી દોનોં મિલ જાતે થે તખ ‘ખૂખ બન આતી જો મિલ બૈઠતે દિવાને દો’ વાલી કહાવત ચરિતાર્થ હોતી થી.

કુછ દિન પશ્ચાત્ મહાત્મા વસાલી ને જીવનયાત્રા સમાપ્ત કર સાકેતવાસ ક્રિયા, ઉનકી સમાધિ ઉસી બેર વૃક્ષ કે નીચે અખતક મૌજૂદ હૈ.

(૧૦)

‘મામુકીમાં’ નામકી પ્રસિદ્ધ પુસ્તિકા મહાત્મા વસાલી હી કી નિર્માણ કી હુઈ હૈ. આઘી રાત્રિ કે સમય યદ કવિતા અનાયાસ હી ઉનકે મુંદ સે નિકલ ગયી થી. દૂસરે હી દિન લખનઉ કે કીલકાલ કી મજલિસ મેં પીરજાદા નકીશાહ ને ઇસે ગા કર સુનાયા. લોગોં ને બહુત પસંદ ક્રિયા. સખ જગદ પ્રચાર હો ગયા, યહાં તક કિ વહ મક્તબોં મેં જરૂરી હો ગયી ઓર પાઠશાલાઓં મેં અખ બી પઢાયી જાતી હૈ.

એક દિન મૌલાના નજર, શાહ સાહેબ સે મિલને આયે. ઉન્હોંને બડે પ્રેમ સે વહ કવિતા સુનાયી. શાહસાહેબ ને કહા:-મૈને તો કિસીકો ઇસે લિખાયા તક નહીં ! આપકો કેસે પ્રાપ્ત હુઈ ? મૌલાના સાહેબ ને લખનઉ કીલકાલ કી મજલિસ મેં સુન કર યાદ કર લેને કા સંપૂર્ણ વૃત્તાંત કહ સુનાયા. શાહ સાહેબ કો બડા આશ્ચર્ય હુઆ. અપને પ્રિયતમ કા રહસ્ય સમજ કર વે ચુપ હો રહે.

એક દિન જનકપુર મેં સ્વામી જાનકીવરચરણજી કે મુખ સે અનાયાસ હી યહ પદ નિકલ ગયે થે—

ચિત લે ગયો ચુરાય જીલકાં મેં લલા.

હમ જાતી વે કૃપાસિંધુ હૈં, તખ ઉનસે લઈ પ્રીતિ લલા.

વિરહી જન કો દુખ ઉપજાવત કરત નયે નયે અજખ કલા.

પ્રીતિલતા ! પ્રીતમ બે દરદી છાંડિ હમેં કિત ગયો ચલા.

ઉન્હોંને યદ પદ કિસીકો લિખાયા બી નહીં થા; પરંતુ જખ વે અયોધ્યાજી મેં આયે તો વહાં બી યહી પદ લોગોં કો ગાતે સુના. ઉન્હેં બડા આશ્ચર્ય હુઆ.

શ્રીમાધવેન્દ્રપુરીજી જગન્નાથજી સે લૌટતે સમય માર્ગ મેં ગોપીનાથજી કે મંદિર મેં ઠહર ગયે. પ્રસાદ મેં ખીર બી મિલી

थी. उसे पा कर वे अत्यंत प्रसन्न हुये. ७ याहा कि कुछ और मिलती तो पाते, परंतु सँकाय के कारण भांग नहीं सके. रात्रि को श्रीगोपीनाथ७ स्वयं लंडारे से भीर ले कर उनके पास लाये. वे अत्यंत लज्जित हुये. अपनी ७ल्वा को धिक्कार देने लगे. अनंतर हाथ जोड कर प्रार्थना की—

“७वनधन ! धतना कष्ट क्यों कहाया ?”

लगवान ने कहा “क्या तुमने नहीं सुना है लगवान श्रीकृष्ण७ ने अर्जुन से क्या कहा था—

हम लकतन के ! लकत हमारे, सुन अर्जुन ! प्रतिज्ञा मेरी;

यत व्रत टरत न टारे ! हम लकतन के ! लकत हमारे !

धतना कह वे अंतर्धान हो गये.

माधवेन्द्रपुरी७ प्रतिष्ठा के लय से रात्रि ही को वहां से भाग भरे हुये. लार होते ही वे दस कोस पर निकल आये. वहां गांव-वालों को यह कहते सुना कि गोपीनाथ७ ने रात को भीर चुरा कर माधवेन्द्रपुरी७ को पवाध, धन्हे पडा आश्चर्य हुआ. अंगाक्षियों में कहावत है—

प्रतिष्ठा लये पुरी जय पावाधया, पुरी प्रतिष्ठा आगे नय गोंडाधया.

अर्थात् जिस प्रतिष्ठा के लय से माधवेन्द्रपुरी७ भागे वह प्रतिष्ठा उनके आगे आगे दौडी.

प्रानःकाण मंदिर जुला. लगवान के वस्त्रों पर भीर द्रव्य कर सजको आश्चर्य हुआ. लगवान ने भीर की चोरी और उस चोरी का कारण प्रकट कर दिया. उसी समय से उनका ‘भीरचोर’ नाम पडा.

महात्माओं के चरित्र में ऐसी ही विचित्रताओं होती है. प्रियतम प्रभु के धन रहस्यों को वही समझ सकता है, जो धन रहस्यों की आते जनता है.

धन्य है महात्मा वसाली. आपको और आपके अलौकिक प्रेम को ! उस यवनकाल में भी आपने लगवान श्रीरामचंद्र७ की विमल लकित का आस्वादन कर के दिंदुओं की आंखें जोल दीं. आलु हरिश्चंद्र७ ने डीक ही कहा है—

धन मुसलमान दरिजनन पर कोटिन दिंदुन वारिये.

जोखो लकत और उनके प्यारे लगवान सियावर रामचंद्र७ की जय !

(“ कह्यालु”ना रामायणुंकभांथी)

३५-भारत के कुछ अद्भुत पदार्थ

(लेखक:-श्री. संतराम)

सकल पदार्थ हैं जग माही, कर्महीन नर पावत नाही,

यह कथन जितना हम भारतनिवासियों पर अतिरिक्त होता है, उतना शायद ही किसी दूसरे देशवालों पर होता हो। भारतभर ही नाना दुर्लभ रत्नों से लरी पड़ी है; पर हम लोग अपनी अज्ञता के कारण उन रत्नों का प्राप्त नहीं कर सकते। विदेशी आते हैं, अटक और अल्ला के भूगर्भ से लाखों मन मिट्टी का तेल निकाल ले जाते हैं। काश्मीर की भूमि तेल और कायले से परिपूर्ण है; पर हममें उनका प्राप्त करने की बुद्धि नहीं। जो भारतवर्षधरा आज हमारे लिये नरक बन रही है, अंगरेजों की बुद्धि और विज्ञान के प्रताप से वही उनके लिये कामधेनु है। यह उनके लिये मर्त्यलोक में ही स्वर्ग का सुप्न देनेवाली है। कलने का तात्पर्य यह कि इस देश में अनेक ऐसे दुर्लभ पदार्थ पाये जाते हैं जिनका ज्ञान हो जाने से हम असीम लाभ उठा सकते हैं। इस लेख में मैं दो-तीन ऐसी ही वस्तुओं का वर्णन करना चाहता हूँ।

१-विष न्यूसनेवाला साँप का मनका अथवा मणि

यों तो मैंने बहुत दिनों से सुन रक्खा था कि साँप के सिर में एक मनका या मणि होती है। वह रान का दीपक के समान प्रकाश देती है। किसीका साँप काट जाय तो वह मनका उसके विष का न्यूस लेता है और रोगी बचा हो जाता है। पर मैं इसे एक ठोरी गप ही समझता था। मुझे इसकी सत्यता पर विश्वास न था। परंतु हाल में मुझे साँप का मनका देखने का सौभाग्य प्राप्त हुआ है।

लाहौर में पंजाब पब्लिक लाइब्रेरी नाम का एक पुस्तकालय तथा वाचनालय है। उसके सहायक पुस्तकाध्यक्ष श्रीयुत रामलाला नाम के एक सज्जन हैं। यह मनका इन्हींके पास है। आप इसे एक छोटी सी डिब्बिया में रखते हैं। डिब्बिया में मनके के अतिरिक्त एक छोटासा काँच का टुकड़ा और गीदड़-सींगी भी रहती है। ये दोनों चीज़ें भी आपका इसी संप्रे ने (महारानी) दी हैं, जिसने साँप का मनका दिया था। इस काष्ठ में यह विशेषता आता है कि जहाँ साँप उसे इस धाव के गिहँ इससे लकीर भिँय देने या इसे बाँध देने से विष इसी अंग या स्थान में बँधे हो जाता है—शरीर के शेष भाग में नहीं प्रवेश करता।

मनके का रंग शर्पटी है। देखने में वह अंगूठी में जड़ने का नगीनासा मालूम होता है। वह अर्धांगकार एक अद्भुत

सुंदर पथर देण पडता है. जिलकुल ठोस है. पथर में काँच छः भारो होगा. काँच सूक्ष्म छिद्र नंगी आँख से धसमें नहीं दिखाई देता.

धस जात का कैसे विश्वास हो कि यह मनका सर्प के विष को यूँस लेता है ? धस प्रश्न के उत्तर में श्रीयुत रामलभायाण ने कहा कि मुझे स्वयं धसका विश्वास न था. मैंने संपेरे से धसका प्रमाण मांगा. उसने एक विषैला नाग निकाला. वह नाग थं थं शब्द के साथ बहुत छिल-छूट कर रहा था. परंतु ज्यों ही उसने उस मनके से उसे छू दिया वह शांत हो कर जिलकुल सेट गया. अग्न उसने मनका अपनी हथेली पर रख कर उस साँप को भी उसी हथेली पर रख लिया. साँप जिलकुल दिखा-कुला नहीं. वह मुरदे के सदृश वैसा ही पड़ा रहा. फिर उसने साँप को जूँमि पर रख कर मनके को उससे दूर थैली में ंद कर दिया. अग्न साँप में पहलीसी स्फूर्ति आ गई. वह फुंकार करता हुआ धंघर धंघर दौड़ने लगा. जग्न संपेरे ने उसे पकड़ने की चेष्टा की तब उसने उसकी उँगली को काट लिया. संपेरे ने जट वदी मनका निकाला और दूसरे हाथ में पकड़ कर साँप के काटे हुए स्थान से कुछ दूर पर रक्खा. मनका अपने आप हाथ से छूट कर उस धाव पर न्न चिपका. थोड़ी देर बाद वह फूँल गया. अग्न संपेरे ने उसे उठा कर नियोड डाला. नियोडने पर उसमें से पानी के रंग की दो-तीन जूँहे गिरीं. नियोडने के बाद उसने दुआरा उसे धाव पर लगाया. अग्नके भी उसने थोड़ा-सा विष यूँसा. परंतु आश्चर्य की जात यह थी कि मनके में काँच छिद्र नहीं था और फिर भी वह विष यूँस लेता था.

संपेरे ने श्रीयुत रामलभायाण से कहा कि आप स्वयं धसका परीक्षण कर के देखिये. मैं यह साँप आपके हाथ पर रखता हूँ. यह आपको काटेगा. फिर आप मनका लगाइये, आपको पता लग जायगा कि वह कैसे विष यूँसता है. परंतु ऐसा जयंकर परीक्षण करने का साहस उन्हें न हुआ.

श्रीयुत रामलभायाण बहुत सज्जन पुरुष हैं. उन्हें धस मनके के संबंध में जूँह जालने की काँच आवश्यकता नहीं. वे चाहते हैं कि किसीको धसके अद्भुत गुणों के संबंध में किसी प्रकार का संदेह हो तो वह परीक्षण करके देख ले. दुर्भाग्य से किसीको साँप काट जाय तो वे अपना मनका उस पर लगाने को तैयार हैं.

धस मनके की उत्पत्ति के संबंध में संपेरे ने उन्हें जताया था कि हिमालय में एक विशेष प्रकार का सर्पलक्षी जकरा होता है. वह साँप के जिल पर मुँद रख कर धस जेर से हवा भिंयता है कि साँप आहर आ जाता है. साँप को आ कर

जब जंगल जलता है तब जलवायु का जग कभी कभी मुँह से निकल कर पथर पर गिर जाता है. वहाँ जंगल पर वह ठोस हो जाता है. वही जंगल हुआ जलवायु का जग यह मनका है. मालूम नहीं इस कथन में कितनी सत्यता है. कम से कम मनका को देख कर यह कहना कठिन है कि यह जग का जग है.

२-संशुद्धि जूरी

रामायण में कहा है कि जब लक्ष्मण जूरी लगने से भूविर्धित हो गये थे, तब हनुमान् उनके लिये हिमालय से संशुद्धि जूरी लाये थे. इस जूरी में विशेषता यह थी कि वह रात्रि के समय दीपक के समान प्रकाश देती थी. इसके प्रयोग से लक्ष्मण का धाव थोड़ी ही देर में भर गया था.

मुझे सन १९१२ में रामपुर अशहर की रियासत में जाने का मौका मिला था. यह राज्य सीमला से कोष सौ मील की दूरी पर हिमालय के गर्भ में है. इसमें अनेक गगनचुम्बी पर्वत-शिखर हैं. वे सदा अर्ध से ढंके रहते हैं. उन पर नाना प्रकार की जड़ी-भूटियां उगती हैं. राजधानी रामपुर अशहर में एक हाथ स्कूल है; पर जिन दिनों की आत में करता हूँ उन दिनों वह हाथ नहीं, मिडल था. उन दिनों उसमें एक हिंदू अध्यापक थे. उनका नाम तो इस समय मुझे याद नहीं, लोग उन्हें "नेगी" कहके बुलाते थे. उनके पिता किसी समय रियासत में तहसिलदार थे. धन नेगी महोदय ने मुझे बताया था कि एक समय की आत है, एक लकड़हारा उपर अर्धानी धार के निकट लकड़ी काट रहा था. काटते काटते कुल्हाड़ा उल्ट कर उसके पैर पर जा लगा. इससे पैर कट गया. लकड़हारे को उठा कर घर लाना पड़ा; परंतु ज्यों ही वह घर पहुँचा उसका धाव जिलकुल बरा हुआ पाया गया. कारण दुंदने पर पता लगा कि जिस लकड़ी को वह काट रहा था उसके ही रस में धाव को घतनी जलदी भर देने की तासीर थी. कुल्हाड़े के साथ उसका रस लगा हुआ था. पैर में जब कुल्हाड़ा धुसा तब वह रस भी साथ ही धाव के भीतर चला गया, इससे वह शीघ्र ही भर गया.

नेगी महोदय ने मुझे यह भी बताया कि जो लकड़ी उसने काटी थी जब वह उसे घर लाये तब वह रात को चमकने लगी. जितने दिन वह बरी रही, अराधन चमकती रही; परंतु धर की स्त्रियां ने उसे जल की लकड़ी समझ कर कुछ दिन बाद दूर जंगल में फेंकवा दिया.

३-सात दिन जूज न लगने देनेवाली जूरी

इसी वर्ष मुझे कोटगढ (सीमला) में मेकमिलन नाम के

એક યૂરેશિયન મહાશય મિલે થે. આપ ઇસાઇ પ્રચારક થે ઓર જહી-ખૂટિયોં દ્વારા રોગોં કી ચિકિત્સા ભી કરતે થે. આપને મુઝે ખતાયા કિ ડોડરા કુઆર કે હિમમય પ્રદેશ મેં એક ખૂટી હોતી હૈ. ઉસે ખા લેને સે છ:-સાત દિન તક ભૂખ નહીં લગતી ઓર શરીર કી શક્તિ ભી જ્યોં કી ત્યોં બની રહતી હૈ. અફાંની લાલૂ શીત-કાલ મેં ઇસી ખૂટી કે ખા કર જીતા હૈ. સન ૧૪ કી ખાત હૈ, લાહૌર કી કચહરી કે ડાકઘર મેં એક મુસલમાન સબજન સખ-પોસ્ટ માર્ટર થે. વે બહુત દિન તક વનોં ઓર પર્વતોં મેં ઘૂમ ચુકે થે. ઉન્હોંને એક ખાર સુનાયા કિ આખૂ પર્વત કે જંગલોં મેં ઘૂમતે ઘૂમતે એક દિન મૈં રાસ્તા ભૂલ ગયા. ભટકતે ભટકતે મૈં એક કુટિયા કે પાસ જ નિકલા. વહાં ત્રીન સાધુ ધૂની રમાયે પેડોં કે નીચે બેઠે થે. મૈંને જા કર પ્રણામ કિયા ઓર વન સે બાહર નિકલને કા માર્ગ પૂછા. સખસે વૃદ્ધ સાધુ ને કહા:-જરા ઠહર જાઓ, હમારા શિષ્ય તુમહેં બાહર છોડ આયેગા. તુમ અકેલે બાહર ન જા સકોગે. મૈંને કહા:-મહારાજ ! મુઝે ભૂખ બહુત સતા રહી હૈ. સાધુ ને અપને એક સાથી કે ફલ લાને કા કહા. વહ શીઘ્ર હી જા કર છોટે કેલે કે આકાર કે ચાર ફલ લે આયા. ઉનકો ઉસને આગ મેં દબા દિયા. થોડી દેર પક જાને પર ઉન્હેં નિકાલ લિયા. તખ એક ફલ એક ચૌડે પતે પર રખ કર ઉસને મુઝે દિયા. ફલ જુન કર ફટ ગયા થા, ચીરને પર ઉસમેં સે ચાવલ કે દાને અંસે નિકલે, મૈંને ઉનકો ખાયા. વે બડે હી સ્વાદિષ્ટ થે. મૈં સમજતા થા કિ ઇન થોડે સે ચાવલોં સે મેરા કુછ ન બનેગા; પરંતુ જખ ખાને બૈઠા તખ વે બી સારે ન ખાયે જા સકે. પેટ ભર ગયા. મૈંને ઉન ફલોં કેા દુંદને કા બહુતેરા ચતન કિયા, પર મુઝે ઉનકે પેડ કહીં ન મિલે.

ઇસ પ્રકાર કે અનમોલ પદાર્થ ન માલૂમ ઇસ દેશ મેં કિતને હૈં; પર ખેદ હૈ, ઇનકા જ્ઞાન બહુત કમ લોગોં કેા હૈ. યદિ યે વસ્તુયેં સુલભ હોં તો જનતા કા બહુત બડા ઉપકાર હો સકતા હૈ.

(“સરસ્વતી”ના એક અંકમાંથી)

३६-माता का हृदय

(लेखक:-श्री. प्रेमचन्द जी. ओ.)

(१)

माधवी की आंखों में आज सारा संसार अंधेरा हो रहा था। कोष्ठ अपना महद्वार न दिखाई देता था। कहीं आकाश की जलक न थी। उस निर्जन घर में वह अकेली पड़ी राती थी और कोष्ठ आंसु पोंछनेवाला न था। उसके पति का भरे हृदय २२ वर्ष हो गये थे। घर में कोष्ठ संपत्ति न थी। उसने न जने दिन दिन तकलीफों से अपने अन्धे को पाल पोष कर बड़ा किया था। वही जवान भेटा आज उसकी गोद से छीन लिया गया था। और छीननेवाले कौन थे ? अगर मृत्यु ने छीना होता तो वह सज्ज कर लेती। मौत से किसीका द्वेष नहीं होता, मगर स्वार्थियों के हाथों यह अत्याचार असम्भव हो रहा था। उस घोर संताप की दशा में उसका जो रह रह कर छतना विकल हो जाता था कि इसी समय यहाँ और उस अत्याचारी से उसका जल्ला लूँ, जिसने उसपर यह निरुद्ध आघात किया है। माई या भर जड़ें। दोनों ही में संतोष हो जयगा। कितना सुंदर, कितना होनहार बालक था ! वही उसके पति की निशानी, उसके जीवन का आधार, उसकी उन्नति की कमाई थी ! वही लड़का उस वक्त जेल में पड़ा न जने क्या क्या तकलीफें जेल रहा होगा ! और उसका अपराध क्या था ? कुछ नहीं, सारा मुहस्ता उस पर जन देता था, विद्यालय के अध्यापक उस पर जन देते थे, अपने भेजाने सभी तो उसे प्यार करते थे, कभी उसकी कोठी शिक्षायत सुनने ही में नहीं आया। जैसे बालक की माता होने पर अन्य माताओं उसे अधाई देती थी। कैसा सज्जन, कैसा उदार, कैसा परमार्थी ! भुदू लूणों से रहें मगर क्या मजल कि द्वार पर आनेवाले अतिथि को इन्हा जवाब दे। जैसा बालक क्या इस योग था कि जेल में जाता ! वह कभी कभी अपने दुःखी भाइयों का दुःख सुनाया करता था, अत्याचार से पीड़ित प्राणियों की मदद के लिये हमेशा तैयार रहता था, क्या वही उसका अपराध था ? दूसरों की सेवा करना भी अपराध है ? किसी अतिथि को आश्रय देना भी अपराध है ?

इस युवक का नाम आत्मानंद था। दुर्भाग्यवश उसमें वे सभी सदगुण थे जो जेल का द्वार जोल देते हैं। वह निर्भीक था, स्पष्टवादी था, साहसी था, स्वदेशप्रेमी था, निःस्वार्थ था, कर्तव्यपरायण था, जेल जाने के लिये अपनी सुखों की जरूरत

है। स्वाधीन प्राणियों के लिये ये शुभ स्वर्ग का द्वार ખોલ देते हैं, और पराधीनों के लिये नरक के ! आत्मानंद के सेवाकार्य ने, उसकी वक्तृताओं ने और उसके राजनैतिक लेखों ने उसे सरकारी कर्मचारियों की नज़रों में बढा दिया था। सारा पुलीस विभाग नीचे से ऊपर तक, उससे सतर्क रहता था। सभकी निगाहें उस पर लगी रहती थीं। आभिर जिले में अेक जयंकर डाके ने उनहें छच्छित अवसर प्रदान कर दिया। आत्मानंद के घर की तलाशी हुई, कुछ पत्र और लेख मिले, जिन्हें पुलीस ने डाके का पीजक सिद्ध किया। लगभग २० युवकों की अेक टोली झांस ली गध। आत्मानंद इनका मुभिया हहराया गया। शहादते तैयार हुई। धस भेकारी और गिरानी के जमाने में आत्मा से न्यादा सस्ती और कौन वस्तु हो सकती है ! भेयने का और किसीके पास रह ही क्या गया है। नाममात्र का प्रलोभन दे कर अच्छी से अच्छी शहादते मिल सकती हैं, और पुलीस के हाथों में पड कर तो निकृष्ट से निकृष्ट गवाहियां भी देनवाणी का भदत्व प्राप्त कर लेती हैं। शहादते मिल गध, भदिनेभर तक मुकदमा चला, मुकदमा क्या चला अेक स्वांग चलता रहा और सारे अलिमुक्तों का सज्जमें दे ही गध। आत्मानंद का सज्जसे कठोर हंड मिला। ८ वर्ष का कठिन कारावास ! माधवी रोज क्यदरी जाती; अेक कोने में कैदी सारी कारवाध देखा करती। मानवी यरित्र कितना दुर्भाग, कितना निर्दय, कितना नीच है, धसका उसे तज तक अनुमान ली न हुआ था। जज आत्मानंद का सज्ज सुना ही गध और यह माता का प्रणाम कर के सिपादियों के साथ चला तो माधवी भूच्छित हो कर जमीन पर गिर पडी। दो-चार हयालु सज्जनों ने उसे अेक तांगे पर ખड़ा कर घर तक पहुँचाया। जज से वह होश में आध है उसके हृदय में शलसा उठ रहा है। किसी तरह धैर्य नहीं होता। उस धोर आत्म-वेदना की दशा, में अज उसे अपने जवन का केवल अेक लक्ष्य दिखाध होता है और यह धस अत्याचार का जदला है। अज तक पुत्र उसके जवन का आधार था, अज शत्रुओं से जदला लेना ही उसके जवन का आधार होगा। जवन में अज उसके लिये कौध आशा न थी। धस अत्याचार का जदला ले कर वह अपना जन्म सइल समझेगी। धस अलागे नरपिशाच जागयी ने जिस तरह उसे रक्त के आंसु रुलाये हैं उसी लाति वह भी उसे रुलायेगी। नारी-हृदय कोमल है, लेकिन केवल अनुकूल दशा में, जिस दशा में पुरुष दूसरों का दयाता है। आ शील और विनय की देवी हो जाती है, लेकिन जिसके हाथों अपना सर्वनाश हो गया हो उसके

प्रति स्त्री को पुरुष से कम वृत्त्या और क्रोध नहीं होता. अंतर धितना ही है कि पुरुष शत्रुओं से काम लेता है, स्त्री कौशल से.

रात बीगती जाती थी, और माधवी उठने का नाम न लेती थी. उसका दुःख प्रतिकार के आवेश में विदीन होता जाता था. यहां तक कि धसके सिवा उसे और किसी आत की याद ही न रही. उसने सोचा कैसे यह काम होगा? कभी घर से नहीं निकली. वैधव्य के २२ साल धसी घर में कट गये; लेकिन अन्ध निकलूंगी, ज्वरदस्ती निकलूंगी; बिपारिनी बनूंगी, टहलनी बनूंगी, जूठ भोलूंगी, सख कुकर्म करूंगी. सत्कर्म के लिये संसार में स्थान नहीं. धर्म ने निराश हो कर कदाचित् धसकी ओर से मुंह फेर लिया है. जन्मी तो यहां जैसे जैसे अत्याचार होते हैं और पापियों को दंड नहीं मिलता! अन्ध धन्ही हाथों से उसे दंड दूंगी.

(२)

संध्या का समय था. लखनऊ में एक सजे हुए अंगले में मित्रों की महफिल जमी हुई थी. गाना बजना हो रहा था. एक तरफ आतशबाजियां रक्खी हुई थीं. दूसरे कमरे में मेजों पर आना चुना ज रहा था. यारों तरफ पुर्वीस के कर्मचारी नजर आते थे. यह पुर्वीस के सुपरिन्टेन्डेन्ट मि० आगम्यी का अंगला है. कछ दिन पहले उन्होंने एक भारके का मुकद्मा जता था. अहसरों ने जुश हो कर जिनकी तरफ़ी कर दी थी, और उसी की जुशी में यह उत्सव मनाया ज रहा था. यहां आये दिन जैसे उत्सव होते रहते थे. मुश्त के गवैये मिल जाते थे, मुश्त की आतशबाज, इल और मेवे और मिठाईयां आधे दामों पर आजर से आ जाती थीं और यट दावत हो जाती थी. दूसरों के जहां सौ लगते, यहां धनका दस में काम चल जाता था. दौड-धूप करने का सिपाहियों की झोंज थी ही! और यह भारके का मुकद्मा क्या था? वही जिसमें निरपराध युवकों का अनावटी शहादतों से जेल में ठूस दिया गया था.

गाना समाप्त होने पर लोग बोजन करने बैठे. जेगार के मजदूर और पदलेदार जे आजर से दावत और सजवट के सामान लाये थे राते या हिल में गालियां देते चले गये थे; पर एक छुटिया अभी तक द्वार पर बैठी हुई थी. अन्य मजदूरों की तरह वह लुनलुना कर काम न करती थी. छुकम पाते ही जुशहिल मजदूर की तरह दौड दौड कर काम करती थी. यह माधवी थी, जे धस समय मजदूरी का जेष धारण कर के अपना धातक संकल्प पूरा करने आछ थी.

महोमान चले गये, महफिल छिट भट. दावत का सामान समेट दिया गया. यारों और सन्नाटा छा गया; लेकिन माधवी अभी

તકે યહીં જૈહી થી.

સહસા મિં બાગચી ને પૂછા-બુઢી! તૂ યહાં ક્યોં જૈહી હૈ ?
તુજે કુછ ખાને કેા મિલ ગયા.

માધવી—હાં હજૂર! મિલ ગયા.

બાગચી—તો જાતી ક્યોં નહીં ?

માધવી—કહાં જાઉં સરકાર! મેરા કોઇ ઘર દાર થોડે હી
હૈ! હુકમ હો તો યહીં પડ રહું. પાવબર આટે કી પરવરતી હો
જામ હજૂર.

બાગચી—નોકરી કરેગી ?

માધવી—ક્યોં ન કરુંગી સરકાર? યહી તો ચાહતી હૂં.

બાગચી—લડકા ખેલા સકતી હૈ?

માધવી—હાં હજૂર! યહ મેરે મન કેા કામ હૈ.

બાગચી—અચ્છી ખાત હૈ. તૂ આજ હી સે રહ. જા, ઘર મેં
દેખ; જો કામ ખતાએં વહ કર.

(૩)

એક મહિના ગુજર ગયા. માધવી ઇતના તન મન સે કામ
કરતી હૈ કે સારા ઘર ઉસસે ખુશ હૈ. બહુત કા મિજાજ બહુત
હી ચિડચિડા હૈ. વહ દિનબર ખાટ પર પડી રહતી હૈં ઓર ખાત
ખાત પર નોકરોં પર જલ્લાયા કરતી હૈં. લેકિન માધવી ઉનકી
ધુડકિયોં કેા બી સહર્પ સહ લેતી હૈ. અજ તક મુશ્કિલ સે કોઇ
દાઇ એક સમાહ સે અધિક હદરી થી. માધવી હી કેા કલેજ હૈ
કે જલ્લી કટી સુન કર બી મુખ પર મેલ નહીં આને દેતી.

મિં બાગચી કે કઇ લડકે હો ચુકે થે, પર યહી સગસે
છોટા બચ્ચા બચ રહા થા. બચ્ચે પેદા તો હજુ પુષ્ટ હોતે, કિન્તુ
જન્મ લેતે હી ઉન્હેં એક ન એક રોગ લગ જાતા થા; ઓર કોઇ
દો ચાર મહિને, કોઈ સાલબર જી કર ચલ દેતે થે. માં-આપ
દોનોં ઇસ શિશુ પર પ્રાણુ દેતે થે. ઉસે જરા જુકામ બી હો જાતા
તો દોનોં વિકલ હો જાતે. ઓ-પુરુષ દોનોં શિક્ષિત થે, પર બચ્ચે
કી રક્ષા કે લિયે દોના ટોટકા, દુઆ તાવીજ, જાંતર મંતર, એક
સે બી ઉન્હેં ઇન્કાર ન થા.

માધવી સે યહ બાલક ઇતના હિલ ગયા કે એક ક્ષણ કે
લિયે બી ઉસકી ગોહ સે ન ઉતરતા. વહ કહીં એક ક્ષણ કે લિયે
ચલ્લી જાતી તો રો રો કર દુનિયા સિર પર ઉઠા લેતા. વહ સુલાતી
તો સોતા, વહ દૂધ પિલાતી તો પીતા, વહ ખેલાતી તો ખેલતા,
ઉસાંકો વહ અપની માતા સમજતા. ઉસકે સિવા ઉસકે લિયે સંસાર
મેં ઓર કોઇ અપના ન થા. આપ કેા તો વહ દિનબર મેં કેવલ
દો ચાર બાર દેખતા ઓર સમજતા યહ કોઇ પરદેસી આદમી હૈ.

माँ आलस्य और कमजोरी के भारे उसे गोद में ले कर टहल न सकती थी। उसे वह अपनी रक्षा का भार संभालने के योग्य न समझता था; और नौकर-याकर उसे गोद में लेते तो छतनी मेढरी से कि उसके कामल अंगों में पीड़ा होने लगती थी। कभी उसे उपर उछाल देता था, यहाँ तक कि अभोध शिशु का कलेज मुँह के आ जाता था। उन सबों से वह डरता था। केवल माधवी थी जो उसके स्वभाव के समझती थी। वह जानती थी कि क्या करने से आलस्य प्रसन्न होगा। छसी लिये आलस्य के भी उससे प्रेम था।

माधवी ने समझा था यहाँ क'यन परसता होगा, लेकिन उसे यह देख कर कितना विस्मय हुआ कि जड़ी मुश्किल से महिने का अर्थ पूरा पड़ता है। नौकरों से एक एक पैसे का हिसाब लिया जाता था और अलुधा आवश्यक वस्तुओं भी टाल दी जाती थीं। एक दिन माधवी ने कहा—अब्ये के लिये कौन सेजगड़ी क्यो नही भंगवा देतीं ? गोद में उसकी आठ भारी जाती होगी। भिसेज आगयी ने कुँडल हो कर कहा—कहाँ से भंगवा दूँ ? कम से कम ५०-६० में आयेगी। छतने इपये कहाँ है ?

माधवी—मादिकन, आप भी जैसा कहती हैं !

भिसेज आगयी—जूँ नहीँ कहती। आपुण की पहली बी से पांय लडकियाँ और है। सय छस समय छलाहाआद के एक स्कूल में पढ रही हैं। जड़ी की उम्र १५-१६ वर्ष से कम न होगी। आधा वेतन तो छिधर हाँ यला जाता है। छिर उनकी शादी की भी तो छिक है। पांयों के विवाह में कम से कम २५ हजार लगेगे। छतने इपिये कहाँ से आयेगे ? मैं तो यिंता के भारे मरी जाती हूँ। मुझे कौछ दूसरी जेमारी नहीँ है, केवल यही यिंता का रोग है।

माधवी—धूस भी तो मिलती है।

भिसेज आगयी—जूही ! जैसी कमाछ में परकत नहीँ होती। यहीँ क्यो, सय पूछो तो छसी धूस ने हमारी यह दुर्गति कर र'पी है। क्या जाने औरों के कैसे हजम होती है। यहाँ तो जय असे इपये आते हैं तो कौछ न कौछ नुकसान भी अवस्य हो जाता है। एक आता है तो दो ले कर जाता है। बार बार बना करती हूँ, हराम की कौड़ी धर में न लाया करो; लेकिन मेरी कौन सुनता है !

आत यह था कि माधवी के आलस्य से रनेह होता जाता था। उसके अभंगल की कल्पना भी वह न कर सकती थी। वह अय उसीकी निंद सोती और उसीकी निंद जगती थी। अपने सर्वनाश की आत याद कर के एक क्षण के लिये उसे आगयी पर क्रोध तो हो आता था और धाव छिर हरा हो जाता था; पर मन पर कुत्सित भावों का आधिपत्य न था। धाव ज़र रहा था,

देवल ठेस लगने से हई हो जाता था। उसमें स्वयं दीस बा जलन न थी। छस परिवार पर अण्ण छिसे दया आती थी। सोयती भिआरे मछ छीन जपट न करे तो कैसे गुजर हो! लडकियों का विवाह कहाँ से करे! स्त्री को जण्ण देजो भिमार ही रहती है। छिस पर आणुण को अेक भोतल शराय भी रोज आहिये। मछ लोग तो स्वयं अबागे है। जिसके घर में प-प क्वारी क-याअे हों, आलक हो हो कर भर जाते हों, धरनी सदा भिमार रहती हो, स्वामी शराय का लती हो, छिस पर तो यों ही धंशर का कोप है, धनसे तो मैं अबागिनी ही अउछी !

(४)

दुर्गल आलकों के लिये अरसात छुरी पला है। कभी आंसी है, कभी नवर, कभी हस्त। जण्ण सवा में ही शीन लरी हो तो कोछ कहाँ तक अयाये! माधवी अेक दिन अपने घर यली गर्भ थी। अउया राने लगा तो माँ ने अेक नौकर को दिया—छसे आहर से अहला ला। नौकर ने आहर ले ज कर हरी हरी धास पर भैठा दिया। पानी अरस कर निकल गया था। भूमि गीली हो रही थी। कहीं कहीं पानी भी जमा हो गया था। आलक को पानी में छपके लगाने से जमादा प्यारा और कौन जेल हो सकना है? अण्ण प्रेम से छिभक छिभक कर पानी में लोटने लगा। नौकर भैठा और आदमियों के साथ गप शप करता रहा। छस तरह घंटों गुजर गये। अउये ने अण्ण सरदी आछि। घर आया तो छिसकी नाक अह रही थी। रात को माधवी ने आ कर देखा तो अउया आंस रहा था। आधी रात के करीअ छिसके गले से अुरअुर की अवाज निकल रही थी। माधवी का कलेज सन से हो गया। स्वामिनी को जगा कर बोली—देजो तो, अउये को क्या हो गया है? क्या कहीं सर्दी वहीँ तो नहीं लग गछ? हाँ, सर्दी ही तो मालूम होती है।

स्वामिनी हकअका कर छिह जैदी और आलक की अुरअुराहट सुनी तो पांव तले से जभीन निकल गछ। यद लयंकर अवाज छिसने कछ आर सुनी थी और छिसे अण्ण पदअानती थी। व्यअ हो कर बोली—जरा आग जलाओ। थोडासा योकर ला कर अेक पोहली अनाओ। सेकने से लाज होता है। धन नौकरों से तंग आ गछि। आज कहार जरा हेर के लिये आहर ले गया था। छिसीने सर्दी में छोड दिया होगा।

सारी रात दोनों आलक को संकती रहीं। किसी तरह सवेरा हुआ। भि. आगयी को अजर मिली तो सीधे डॉक्टर के यहाँ दौरे। अरिअत छतनी थी कि जहद ही अेलतियात की गर्भ थी। तीन दिन में अउया अउछा हो गया; लेकिन छतना दुर्गल हो

गया था कि उसे देख कर डर लगता था। सच पूछो तो माधवी की तपस्या ने बालक को बचाया। माता सोती, पिता सो जाता; किंतु माधवी की आंखों में निंद न थी। आनापीना तक बूझ गछ। देवताओं की मनौतियां करती थी, अच्छे की बलाओं सेती थी, बिलकुल पागल हो गछ थी। यह वही माधवी है, जो अपने सर्वनाश का जदला लेने आछ थी। अपकार की जगह उपकार कर रही थी। विष पिलाने आयी थी, सुधा पिला रही थी। मनुष्य में देवता कितना प्रबल है !

प्रातःकाल का समय था। भि० जाग्यी शिशु के जुले के पास जंठे हुये थे। स्त्री के सिर में पीडा हो रही थी, वह चारपाई पर लेटी हुई थी, और माधवी समीप जड़ी अच्छे के लिये दूध गर्म कर रही थी। सहसा जाग्यी ने कहा—जूही ! हम जल्द तक जियेगे तुम्हारा यश गायेगे। तुमने अच्छे को जिला लिया।

स्त्री—यह देवी जन कर हमारा कष्ट निवारण करने के लिये आ गछ। यह न होती तो न जाने क्या हो जाता। जूही तुम से मेरी एक विनति है। यों तो भरना जना प्रारण्य के हाथ है; लेकिन अपना अपना पौरा भी जड़ी यीज है। मैं अजागिनी हूं। अज की तुम्हारे ही पुण्य प्रताप से अच्छा संजल गया। मुझे डर लग रहा है कि ध्विर धसे हमारे हाथ से छीन न लें। सच कहती हूं जूही ! मुझे धसे गोद में लेते डर लगता है। धसे तुम आज से अपना अच्छा समजो। तुम्हारा हो कर शायद अज जय। हम तो अजागे हैं। हमारा हो कर धस पर नित्य कोष न कोष संकट आता रहेगा। आज से तुम धसकी माता हो जज्यो। तुम धसे अपने घर ले जज्यो। जहां याहे ले जज्यो। तुम्हारी गोद में दे कर मुझे हिर कोष चिंता न रहेगी। वास्तव में तुम्हीं धसकी माता हो। मैं तो राक्षसी हूं।

माधवी—अहूँ ! जगवान सज कुशल करेगे। ज्यों ज धतना छोटा करती हो ?

जाग्यी—नहीं नहीं जूही माता ! धसमें कोष हरज नहीं है। मैं भस्तिष्क से तो धन जातों को ढकोसला ही समजता हूं, लेकिन हृदय से धन्हें दूर नहीं कर सकता। मुझे स्वयं मेरी माता-ज ने एक घोषिन के हाथ जेय दिया था। मेरे तीन लार्ध भर चुके थे। मैं जे अज गया तो माँ-आप ने समज्जा जेयने ही से धसकी जनन अज गछ। तुम धस शिशु को पासो पासो। धसे अपना पुत्र समजो। अर्थ हम जराज्जर देते रहेगे। धसकी कोष चिंता मत करना। कभी कभी जज्य हमारा ज याहेगा आ कर देख लिया करेगे। हमें विश्वास है कि तुम धसकी रक्षा हम लोचों से कहीं

अच्छी तरह कर सकती हो। मैं कुकर्म हूँ, जिस पेशे में हूँ उसमें कुकर्म किये अगैर काम नहीं चल सकता। जूही शहादते अनानी ही पड़ती है, निरपराधों के इंसाना ही पड़ता है। आत्मा धतनी दुर्बल हो गई है कि प्रबोधन में पड़ ही जाती है। जनता हूँ कि सुरास का इल सुरा ही होता है; पर परिस्थिति से मजबूर हूँ। अगर ऐसा न करें तो आज नालायक बना कर निकाल दिया जाऊँ। अंग्रेज हमरों भूखें करें, कोष नहीं पूछता। हिंदुस्तानी अक भूल भी कर बैठे तो सारे अइसर उसके सिर हो जाते हैं। हिंदुस्तानियों के तो कोष अउ पद न भिसे वही अच्छा। पद पा कर तो उनका आत्मा का पतन हो जाता है। उनको अपने हिंदुस्तानियत का दोष मिटाने के लिये कितनी ही औसी जाते करनी पड़ती है जिनका अंग्रेज के दिल में कभी अयास ही नहीं पैदा हो सकता। तो जोशे स्वीकार करती हो ?

माधवी गहगह हो कर जोखी—आजुअ ! आपकी यह धृष्टता है तो मुझसे भी जो कुछ अन पड़ेगा आपकी सेवा कर दूंगी। लगवान आलक के अमर करें मेरी तो उनसे यही अनिति है।

माधवी के औसा भालूम हो रहा था कि स्वर्ग के द्वार सामने खुले हैं और स्वर्ग की देवियां उसे अंचल इला इला कर आशीर्वाद दे रही हैं, मानो उसके अंतस्थल में प्रकाश की लहरें सी उठ रही हैं। इस स्नेहमय सेवा में कितनी शान्ति थी।

आलक अभी तक यादर ओढ़े सो रहा था। माधवी ने दूध गर्म हो जाने पर उसे जूले पर से उड़ाया, तो यिद्धा पड़ी। आलक की देह हंडी हो गई थी और मुष् पर वह पीलापन आ गया था, जिसे देख कर कलेज दिल जाता है, कंठ से आह निकल आती है और आंखों से आंसू बहने लगते हैं। जिसने उसे अक आर देखा है फिर कभी नहीं भूल सकता। माधवी ने शिशु के गोद से चिमटा लिया, हावां कि नीचे उतार देना चाहिये था। मि. आगयी उसके राते देख कर उठे और अच्ये के देखा। मां ने अच्ये के गोद में ले लिया और उसकी ओर देख कर राने लगी। कुहराम भय गया। मां अच्ये के गले से लगाये राती थी, पर उसे जभीन पर न सुलाती थी। क्या जाते हो रही थीं और क्या हो गया ! मौत के घोषा देने में आनंद आता है। वह उस वक्त कभी नहीं आती, जय लोग उसकी राह देखते होते हैं। रागी जय संजल जाता है, जय वह पथ्य लेने लगता है, उठने बैठने लगता है, घर पर पुशियां मनाने लगता है, सज्जे विश्वास हो जाता है कि संकट टल गया। उस वक्त घात में पैड़ी छुप मौत सिर पर आ जाती है। यही उसकी निकुर दीक्षा है !

आशाओं के आग लगाने में हम कितने कुशल हैं। यहाँ हम रक्त के पीज जो कर सुधा के दूध भाते हैं। अग्नि से पीधों के सिन्ध कर शीतल छाँह में बैठते हैं। हा भई शुद्धि !

दिनभर मातम होता रहा, आप रोता था, मैं तउपती थी और माधवी ज़ारी ज़ारी से दोनों के समझाती थी। यदि अपने प्राण देकर वह जालक को जिला सकती तो इस समय वह अपना धन्य भाग्य समझती। वह अहित का संकल्प कर के यहाँ आई थी और आज जल उसकी मनोकामना पूरी हो गई और उसे पुत्री से दूला न समाना चाहिये था, उसे उससे कहीं धेर पीड़ा हो रही थी, जो अपने पुत्र की जेलयात्रा से हुई थी। रुलाने आई थी और पुत्र रोती न रही थी। माता का हृदय दया का आगार है। उसे जलाओं तो उसमें से दया की ही सुगंध निकलती है, पीसो तो दया का ही रस निकलता है। वह देवी है। विपत्ति की दूर लीलायें भी उस स्वच्छ और निर्मल स्रोत के मलिन नहीं कर सकती !

(जुलाह—१८२५ ना “झाँह”भाँधी)

३७—गुरु गोविन्दसिंह की जयन्ती

संसार के सभी धर्मों ने किसी न किसी रूप में गुरुवाद के स्वीकार किया है। सिन्ध-संप्रदाय की संस्थापना के मूल में भी यही पवित्र गुरुवाद था और इसमें सदेह नहीं कि सिन्ध संप्रदाय में इस गुरुवाद का जड़ा सुंदर, मधुर और पवित्र विकास हुआ था। सिन्ध गुरुओं ने तेज और त्याग के साथ इस पवित्र गुरुपद की महिमा और भर्थादा की रक्षा की थी। गुरुवर्य नानकदेव इस संप्रदाय के आदिगुरु थे। गुरुदेव नानक ने जिस समय इस संप्रदाय की संस्थापना की थी, उस समय भारत में मुगल राज्य की संस्थापना हो रही थी और समग्र भारत हिंदू नरेशों की परस्पर छिन्ना का जीलत क्षेत्र बना हुआ था। हिंदू धर्म की भी ज़दी शोचनीय दशा हो रही थी और उसके अनुयायी अध-परंपरा और कुसंस्कार के प्रभाव से मोहंध और निर्धल हो रहे थे। गुरुदेव नानक ने तत्कालीन परिस्थिति को देख कर यह लक्ष्य लांति जन लिया था कि हिंदू धर्म के अनुयायी यदि प्राचीन परंपरा के प्रत्यक्ष मोह को नहीं छोड़ेंगे और उंच-नीच के अनुचित भेद और उसके परिणामस्वरूप छिन्ना और विद्वेष के फैलानेवाली जाति-संस्था को नष्ट नहीं करेंगे, तो हिंदू-धर्म का अस्तित्व

शीघ्र ही विलुप्त हो जायगा। इसी उद्देश से आचार्य नानक ने सिख संप्रदाय की संस्थापना की। उन्होंने जति और वर्ण के विभेद को हटा दिया और प्रत्येक समानता के सिद्धांत पर उन्होंने मनुष्य के पद की प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित की। इसी लिये सिख मात्र अके-दूसरे को 'भाई' कहते हैं और सिख मात्र परस्पर विवाह, आन-पान कर सकते हैं। कहने का तात्पर्य यह है कि गुरुदेव नानक ने जति और वर्ण के विषमय प्रभाव से भ्रूषित पड़ी कुछ हिंदूजति को फिर से सचेत और सजग बनाने के लिये सिख संप्रदाय की संस्थापना की थी। स्वयं गुरुदेव नानक ने अपने पुत्रों को गद्दी न दे कर अपने शिष्य को अपना उत्तराधिकारी बनाया था और इस प्रकार उन्होंने योग्यता ही को उच्च पदप्राप्ति का अकेला अधिकार अंगीकार किया था। सिख धर्म का इतिहास इस बात का साक्षी है कि सिखों ने अपूर्व तेजस्विता और अदम्य साहस के साथ धर्म और मानवी अधिकारों की रक्षा की है। गुरुदेव नानक ने जिस वृक्ष को लगाया था, उसे परवर्ती गुरुओं ने अपने स्वार्थ-त्याग और तप से सिंच कर बड़ा किया। गुरु गोविंदसिंह सिख-संप्रदाय के अंतिम गुरु थे। कहा जाता है कि स्वयं आचार्यदेव नानक ने गुरुवर गोविंदसिंह के रूप में अवतार ले कर सिख-धर्म और सिख-जति की मुसलमानों के अत्याचार से रक्षा की थी। कुछ भी हो, पर गुरु गोविंदसिंह का जीवन त्याग, तेज और तप का भूतिमान आदर्श और उज्ज्वल उदाहरण है। वैसे तो सभी गुरुओं ने अपूर्व त्याग और तेज के द्वारा सिखों की शक्ति को बढ़ाया था; परंतु अंतिम गुरु गोविंदसिंह ने जिस प्रकार अपने सर्वस्व को सिख संप्रदाय की रक्षा में उत्सर्ग कर दिया था, उसे देख कर यह कहना ही पड़ता है कि वे सिखों के अंतिम गुरु हो कर भी सज्जे शीर्षस्थानीय थे। संभव है इसी कारण से उनके उपरांत फिर कोई गुरु न हुआ हो। कहा जाता है कि गुरु गोविंदसिंह ने सारी 'गुरुआद्य' समाप्त कर दी थी। सत्य पूछा जाय तो इस कथन में अतिशयोक्ति नहीं है। वास्तव में उन्होंने अपने अपूर्व त्याग, अथवा तप अथवा समुज्ज्वल तेज से सिख-गुरु के पवित्र पद को और भी महिमाय अथवा गौरवमय बना दिया था। अतः पौष शुक्ल सप्तमी को इसी परम पूज्य गुरुवर्य गोविंदसिंह की जन्मतिथि थी। इसी लिये इस पुण्य अवसर पर हम उनकी पवित्र महिमाय स्मृति के यशोतल पर अपनी श्रद्धा की अंजलि समर्पण कर के अपने को कृतकृत्य करना चाहते हैं।

गुरु गोविंदसिंह में उन समस्त गुणों का पूर्ण प्रकाश था, जो भगवान् कृष्ण की व्याख्या के अनुसार एक निष्काम कर्मयोगी

में होने आदिथे। वे प्रकांड वीर थे, अथूक लक्ष्यवेधी थे, सुयोग्य सेनापति थे; परंतु केवल छन्हीं गुणों के कारण कोछ, गुरु के आसन को अलंकृत करने के योग्य नहीं हो सकता है। संसार में और भी ऐसे पुरुष हो गये हैं, परंतु इतिहास में उनके वीरत्व और विजय की कथा के होते हुये भी उन्हें कोछ गुरु अथवा आचार्य मानने को प्रस्तुत नहीं है। गुरु गोविन्दसिंह के जन्म का दिव्य श्री से समुज्ज्वल जनानेवाले दो विशिष्ट गुण थे। वे थे अपूर्व स्वार्थत्याग एवं सत्य की विजय में अभ्युदय विश्वास। इन दोनों गुणों का इनमें यरम विकास हुआ था। इनका समस्त जीवन इसी स्वार्थत्याग की अविवक्ष साधना से समुज्ज्वल था। हमारे शास्त्रों में कहा है कि महापुरुषों में दिव्य गुणों का परिस्पृष्टन आत्मकाल ही से प्रारंभ हो जाता है। एक दिन की आत है—गुरु गोविन्दसिंह उस समय केवल ८ वर्ष के थे। एक दिन सायंकाल को जब आप भेज कर घर लौटे, तब आपने देखा कि द्वार पर अनुज्यों का एक जड़त अडा समूह एकत्रित है। उन्होंने यह भी देखा कि उनके पूज्य पिता गुरुवर तेगबहादुर भी व्याकुल और चिंताग्रस्त हैं। उन्होंने जब पिता से इसका कारण पूछा, तो उन्होंने ने कहा—“पहाड़ी राज्यों का धर्म क्षीण हो रहा है।” आपने पूछा—“तब क्या होता आदिथे?” पिता ने कहा—“यदि कोछ महापुरुष अत्याचारियों की राजधानी दिल्ली में जा कर अपना शीश अर्पण करे, तो अत्याचारी का विनाश हो सकता है।” उसी समय, निर्विकार हृदय से, मंद मुस्कान के साथ उस महापुरुष ने उत्तर दिया—“आपसे यह कर कौन महापुरुष हो सकता है?” पिता ने कहा—“तब तुम्हारा रक्षक कौन होगा?” आलक गोविन्दसिंह ने हंस कर कहा:—

“जब थे माता के घट में, तब तो सहार्ध होय;

अब तो लये नौ अरस के क्यो न सहार्ध होय।”

कैसा निर्भीक उत्तर है ! कोछ भी वसुंधरा जैसे दार्शनिक, निर्भीक आलक की जन्मन्ती होने के कारण गर्व कर सकती है ! इस प्रकार यह मानव स्वतंत्रता की अखिलेदी पर पिता का पहिला अखिलेदी दे कर गुरु गोविन्दसिंह ने भगवान की करुणा पर अभ्युदय विश्वास प्रकट किया; परंतु यह पहिला अखिलेदी अंतिम अखिलेदी नहीं था। गुरुदेव का जीवन छन्हीं अखिलेदीनों की विमल आत्मा से देदीप्यमान है। सिंघों की रक्षा के लिये, हिंदूओं की रक्षा के लिये उन्होंने सज कुछ सह और प्रसन्नचित्त हो कर सह। धन और राज्य की तो आत ही क्या है ? उनके दो पुत्रों का निर्दयी शासक ने हिवालों पर युनवा दिया और दो पुत्रों को उन्होंने अपने हाथ

से कवच पहिना कर युद्धक्षेत्र में भेज दिया। वे दोनों भी अपने धर्म और देश का नाम समुज्ज्वल कर के परमात्मा की गोद में चले गये; और, उन चार पुत्रों के पिता ने आंशों से एक भी आंश न बहा कर, मुष्ण से एक भी आह न निकाल कर, निर्विकार हृदय में, उन्मुक्त आकाश के नीचे, उपर की ओर लागवान के उद्देश्य कर के हाथ जोड़ कर, धुटने टेक दिये और कहा—“विश्वपिता ! आज तेरा ऋण चुका दिया, तूने जे दिया था सो तूजे बौटा दिया !

“मेरा मुँह में कुछ नहीं जे कुछ है सो तेरा,

तेरा तुझको सौंपते कहा लगत है मेरा।”

कैसा समुज्ज्वल त्याग है और कैसा दिमाख से भी अचल धैर्य है। उस धैर्य की उस समय तो पराकाष्ठा हो गद्य, जण माताश ने (अर्थात् गुरु गोविंदसिंहजी की धर्मपत्नी ने) संगत में अपने प्यारे पुत्रों को न देख कर पूछा—“आज मेरे चारों पुत्र संगत में दिखाई नहीं पड़ते।” तब उस निष्काम कर्मयोगी ने स्थिर स्वर में उत्तर दिया—“जिसकी चीज थी, उसने वापिस ले ली। दुःख करने की क्या बात है ?” और सामने क्रेष्णीयद्ध पड़े हुये वीर सिंघों की ओर संकेत कर के उस विश्वप्रेमी गुरु ने असीम सतोष और अगाध स्नेहभरे शब्दों से कहा:—

“धन पुत्रों के शीश पर, चार दिये मुत चार;

चार मुये तो क्या हुआ, जवन कंठ हज़ार।”

यह है विश्वप्रेम की सकल साधना का समुज्ज्वल सञ्चय स्वरूप ! यह है त्याग की तेजोमयी अंश तपोमयी महामूर्ति ! गुरुदेव के छसी समुज्ज्वल त्याग का यह परिणाम हुआ कि सिम्ह एक सञ्चय ज्ञान जन गद्य और उन्हेने अविचल धैर्य और अथाह विश्वास के साथ अत्याचारी की सेनाओं से युद्ध किया। गुरुदेव को समाधि लिये हुये यद्यपि आज लगभग २५० वर्ष हुये, x परंतु यह उन्हींके तपोमय त्याग की ज्वलित है कि आज भारत के छस दुर्दिन में भी सिंघों की अजय शक्ति ने भारत के गौरव की रक्षा की है। कहां मिलता है असा समुज्ज्वल त्याग ! पून्यपाद पिता को, प्रियपात्र पुत्रों को, अतुल धनराशि को, राजबोगों और राजसुओं को मानव स्वतंत्रता और निर्मल की रक्षा के लिये हंसते हंसते जलदान करनेवाले छस महापुरुष गोविंदसिंह की समता करनेवाले कितने पुरुष छतिदास के अगाध समुद्र को मंथन करने पर मिलेंगे ? धन्य गुरुदेव ! धन्य योगीवर गोविंदसिंह !

और छसी अपूर्व उज्ज्वल स्वार्थत्याग के पास ही उनका सत्य और परमात्मा पर अथाह विश्वास भी अलौकिक आला के

समान देदीप्यमान है। एक नहीं, अनेक जार उन्हें मुक़ीबर सिंघों से विशाल मुगल सैन्य का सामना करना पड़ा, पर उन्हें क्षणभर के लिये भी किसी ने चिंतित नहीं देखा। उस छोटे से संपादकीय नोट में यह संभव नहीं कि हम उनके समस्त युद्धों का वर्णन कर सकें; पर उनके जवनचरित्र के अध्ययन से यह कोर्र भी ज्ञान सकता है कि उनका समस्त जवन एक योद्धा का जवन था; परंतु इसमें न विजय का उद्घास है, न पराजय का दुःख। निर्विकार भाव से उन्होंने निर्भयों की रक्षा और सत्य के पक्षपात के लिये युद्ध किया था। केवल ४० सिंघों को ले कर उन्होंने अमरौर के मैदान में असंख्य मुगलों के साथ युद्ध किया और उसी युद्ध में एक एक कर के जण ३३ सिंघ और उनके २ पुत्र युद्धस्थल में सदा के लिये सो गये, तथा भी उन्हें किसी ने अधीर होते हुये नहीं देखा। कदने का तात्पर्य यह है कि उनका सत्य की विजय पर और लगवान की करुणा पर अवियल अर्थात् विश्वास था। यही पर हम एक बात और कहेंगे। जड़तसे उद्घात घटि-दासलेखकों ने गुरु गोविन्दसिंह को मुसलमान जाति का परम शत्रु कह कर उल्लेख किया है और दुःख की बात है कि भारत के कितने ही हिंदु और मुसलमान भी उन्होंने उद्घात घटिदास-लेखकों की बात का सत्य मानते हैं; पर निष्पक्ष दृष्टि से उनके पवित्र जवन का अध्ययन करने से यही विदित होता है कि वे मुसलमानों के अत्याचारों के विरोधी थे; मुसलमानों के नहीं। स्वयं कितने ही मुसलमानों को उन्होंने समय समय पर सहायता दी थी। जहांगीरशाह को उन्होंने सहायता दी; और उसे दिल्ली के सिंहासन पर आसीन करवाया। कितने ही मुसलमानों ने भी उनको सहायता दी थी। दो पक्षों ने, जिनके नाम थे नजीबां और गनीबां, जडे आडे समय पर उनके प्राण जयाये थे। सैयद जुहूशाह तो गुरुजी के परम साहायक थे। स्वयं जहांगीरशाह ने भी गुरुजी से मिलने पर जड़ी लज्जा और श्रद्धा दिखायी थी। कदने का तात्पर्य यह है कि गुरुदेव मुसलमानों के विकट शत्रु नहीं थे; वे तो समस्त मानवजाति के अंशतः दितकर्ता और प्रेमी थे। बात यह थी कि वह अत्याचार के विरोधी थे और सारी मानवजाति को स्वतंत्र और सज्ज देवना पसंद करते थे। प्रसंगविरोध होने पर भी हम यह कहना चाहते हैं कि वे संस्कृत, अरबी, फारसी और हिंदी के प्रकांड विद्वान थे। उन्होंने हिंदी में अपूर्व कविता की है। वे समस्त मानवजाति को एक ही परमात्मा की संतान मानते थे, सत्य धर्मों को धर्मप्राप्ति का साधन स्वीकार करते थे; उनका उद्देश्य अंशतः शुद्ध और पवित्र था। उन्होंने स्वयं एक

कवित्त में कहा:—

“कोउि लयो सुँउ या संन्यासी कोउि जोगी लयो,
कोउि ब्रह्मचारी कोउि जती आन भानियो,
हिंदू अरु दुर्क कोउि राक्षु धमाम साही,
मानुष की जति सभै अक पहियानियो.
कता करीम सोध राजक रहीम ओही,
हूसरो न बेद कोउि भूल भ्रम भानियो.
अक ही की सेव सभ ही को गुरुदेव अक,
अक ही स्वरूप सभै अकै ज्योति जनियो.”

मानवजति की समानता और समता का कैसा सुंदर, सरस एवं सरल वर्णन है और यही गुरु गोविंदसिंह का दिव्य संदेश है। इसी संदेश की आण हम आवृत्ति करते हैं। भारत के लिये इस समय इस संदेश को हृदयंगम करने की अतीव आवश्यकता है। हिंदू समाज को यह ज्ञान लेना चाहिये कि गुरुदेव के इस दिव्य संदेश एवं आदेश को न मानने ही से आण उसकी दशा ऐसी क्षीण और भविन हो रही है। सिध जति ने इस संदेश को सुना था और उसीके अनुसार अनुगमन कर के उसने दिव्य शक्ति और स्मृति प्राप्त की थी। जतिबंधन से उत्पन्न होनेवाले उच्च नीच के विभेद को दूर कर के, समस्त मनुष्यों को ‘ब्राह्म’ मान कर, हिंदू समाज को अपने उद्धार में संलग्न होना चाहिये, यही दिव्य गुरु का आदेश है। इस संदेश अथवा आदेश के परिपालन करने से विकीर्ण हिंदू जति को वही दिव्य शक्ति प्राप्त होगी, जो समस्त शैतान शक्ति के सामने अविक्रम दिमायल के समान पड़ी होने में समर्थ हो सकेगी। यही संदेश समाजसुधार का जीवमंत्र है; यही संदेश स्वराज्य का सिद्ध साधन है और यही संदेश विश्वशान्ति का मूल रहस्य है। इस लिये हम, आण गुरुवर्य गोविंदसिंह की जन्मजयंति के मंगलमय अवसर पर, प्राचीन परंपरा एवं कुसंस्कार के पीछे मोहान्ध हो कर प्रधावित होनेवाली हिंदू जति से सादर अनुरोध करते हैं कि वह दिव्य गुरु के इस दिव्य संदेश को अपना मूल मंत्र बना कर समाजसुधार के पुण्य कार्य में अग्रसर होवे। सिधों की अजेय शक्ति इस महामंत्र की सफलता का समुज्ज्वल उदाहरण है। मंत्र और उसकी मदिमा का ऐसा सुंदर अमरकार देण कर भी यदि हम उसकी साधना में संलग्न न हों, तो यह मानना ही होगा कि हमारे दुर्भाग्य की रजनी के समाप्त होने में अभी विलम्ब है; अभी हमारे सौभाग्यप्रदान के अरुणोदय में अड़त देर है। पर नहीं; समाजसुधार के कठिन पथ पर

અલભેવાલોં કો બી સત્ય કી વિજય ઔર પરમાત્મા કી કરુણા પર અખંડ વિશ્વાસ રખના હોગા ઔર ગુરુદેવ ગોવિંદસિંહ કે 'પાંચ ખારોં' કી ભાંતિ ઉન્હેં બી અપને જીવન એવં જીવનસર્વસ્વ તકે ઇસી સાધના કે અરણ્યતલ મેં ઉત્સર્ગ કર દેને હોંજે. ક્યોંકિ:-

એક ઉઠકાર શ્રી વાહ ગુરુજી કી ફતહ.

x

x

x

x

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૨૬ના "ચાંદ"માંથી)

૩૮-એક હયાત સિદ્ધ યોગી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી

(લેખક:-શ્રી. લક્ષ્મીપ્રસાદ પાન્ડેય.)

જિસ પર શ્રીહરિ કી કૃપા હોતી હૈ વહી સદાચાર કા સોલહોં આને પાલન કરને મેં સમર્થ હોતા હૈ; ઔર જિસકે આચરણ અચ્છે હેં ઉસકે પ્રારબ્ધ કી પ્રશંસા હી કયા કી જાય ! જિસ પર દૈવ અનુકૂળ હૈ ઉસ પર સંતોં કી કૃપા હોતી હી ચાહિયે. કિંતુ એસે ભાગ્યવાન સંસાર મેં ઇને-ગિને હી જન્મ ગ્રહણ કરતે હેં જે અપની કરનાં સે અપના તો ઉદ્ધાર કર હી લેતે હેં, સાથ હી દૂસરોં કા ખેડા પાર કરને મેં બી પૂરે પૂરે સહાયક હોતે હેં. યહાં જિન મહાત્માજી કી કુછ જીવનઘટનાઓં કા ઉલ્લેખ કિયા જતા હૈ ઉનકી મળુના એસે હી ઉપકારી પુરુષોં મેં હૈ.

શ્રીવિશુદ્ધાનંદજી કા બાલ્યકાલ કા માતૃપિતૃદત્ત નામ બોલાનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય હૈ. આપકી જન્મભૂમિ હોને કા શ્રેય બર્દવાન જિલ્લે કે અંતર્ગત બંદૂત ગાંવ કો પ્રાપ્ત હૈ. આપકે પિતા કા નામ અખિલચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય ઔર માતા કા રાજરાજેશ્વરીદેવી થા. આપકે બડે ભાઇ કા નામ ભૂતનાથ થા.

જિસ સમય બાલક બોલાનાથ છઃ મહિને કે થે ઉસી સમય આપકે પિતાજી કા દેહાંત હો ગયા. ફલતઃ આપકે કાકા ને હી આપકા પાલન-પોષણ કિયા. જિન બોલાનાથ કો અપને ભવિષ્ય જીવન મેં લોકોત્તર કામ કરના થા ઉનકા બચપન ભોં વિચિત્રતા-વિહીન ન થા. લડકપન મેં જહાં ઔર લડકે ખિલોને ચાહતે હેં, તરફ તરફ કે ખેલ ખેલતે હેં, વહાં બોલાનાથજી પૂજા-પાઠ કા ખેલ ખેલા કરતે થે. ઉન્હેં ઉસ દશા મેં ઠાકુરજી કી મૂર્તિયોં સે હી પ્રેમ થા. વે ઉન્હોં સે ખેલતે થે. ઇસ બાલ્યાવસ્થા મેં હી આપકો યોગીજનસુલભ સિદ્ધિયોં પ્રાપ્ત થીં ઔર વિચિત્રતા યહ કિં ઉનકા પતા આપકો તો બાલ્યકાલ કે કારણ હોના હી ન ચાહિયે, ઔરોં કો બી ન થા. ઉસ સમય કે આપકે સિદ્ધિમાહાત્મ્ય

की अद्भुतसी घटनायें आपके सम्पर्कीयों के मालूम हैं। यहाँ, बेजबिस्तार के लय से, एक आघ का ही उल्लेख किया जायगा। अत्यन्त में आप लगभग १२-१३ वर्ष तक बिलकुल नंग-धडंग रहा करते थे, घोती तक न पहनते थे। याद को पलना भी दे तो उतार डालते या किसीको दे देते थे। एक बार आपके काका ने आपको नंग घोती पहना दी तो आपने उतार कर उसकी चिन्धियाँ कर डालीं। इस पर काकाजी अद्भुत भिगडे। तब आपने क्या किया कि उन चिन्धियाँ के एकत्र कर के फिर समूची घोती के रूप में परिणत कर दिया। लोग देख कर दंग हो गये। तनिकसा जम्मा और यह कराभात ! एक बार का और दाल सुनिये। आप जेल की धून में जालू के पार्थिवेश्वर बना कर प्रेम से उनका पूजा कर रहे थे कि एक साथी जालक ने विघ्न कर दिया। इस पर आपने असंतुष्ट हो कर शाप दिया कि 'मेरी पूजा में विघ्न डालने के कारण तुम्हें साँप डसेगा'। जेल की पूजा थी और जेल का ही था शाप। किसीने कुछ परवा न की; परवा तब की जब समयसमय साँप ने उसे काट लिया। अंत में आपके साथ डेर देने से ही वह जालक मर गया। शाप और शापानुग्रह दोनों के लोगों ने प्रत्यक्ष देखा लिया। असल में ये योग की सिद्धियाँ हैं, जो पूर्वजन्म के अनुष्ठानों के कारण आपको प्राप्त थीं। अस्तु।

काका ने आपको अत्रिज पढ़ाने का उद्योग किया, किन्तु आपने किसी तरह इसमें मन नहीं लगाया। तब आप संस्कृत पढ़ने के लिये एक पंडितजी की पाठशाला (टोल) में लर्नी किये गये। यहाँ अपने कुछ दिनों तक अव्यास किया।

भोलानाथ १३-१४ वर्ष के होंगे कि उन्हें एक पागल कुत्ते ने काट लिया। कुत्ते के काटे का छद्मज कर्ष जगद कराया गया, किंतु जाल न हुआ। उन दिनों पारम्परिक साधन की संस्था स्थापित कुछ न थी कि उसका शरण ली जाती। अंत में बहुत ही व्यथित हो कर आप कलकत्ते गये कि यहाँ गडे नामी नामी चिकित्सक हैं, उनका चिकित्सा से अवश्य ही लाभ होगा; किंतु हुआ कुछ नहीं। सभी ओर से निराश हो कर व्यथा के मारे आप आत्महत्या करने के चिन्ता से चिनसुरा में दुगली-किनारे पहुँचे। यहाँ आपको एक साधु के दर्शन हुये, जो कभी तो नदी की धारा में डूब जाता था और कभी पानी के आँबो पर भरा देखा पड़ता था। उसकी इस विचित्रता पर आप अचंचला कर दी रहे थे कि उसने पास आ कर उन्हें आत्महत्या करने से रोका। ज्यों ही साधु ने भोलानाथ के सिर पर हाथ डेरा कि भनकी देह की सारी जलन जाती रही। आसी ठंडक मालूम होने लगी। व्याधि से छूटकारा पाने की

પ્રસન્નતા મેં આપને સાધુ સે દીક્ષા દેને કી પ્રાર્થના' કી તો ઉત્તર મિલા—તુમ્હારે ગુરુ એક દસરે મહાત્મા હોંગે. તુમ્હેં દીક્ષા દેને કા અધિકાર હમકો નહીં. તુમ ધર જાઓ. હમ વહાં આ કર મિલેંગે. આગે, દીક્ષાપ્રાપ્તિ કે પશ્ચાત્, જ્ઞાત હુઆ કિ ઉન મહાત્મા કા નામ સ્વામી નીમાનંદ હૈ.

ચંગે હો કર ભોલાનાથ અપને ધર આ ગયે. ઉન્હોંને અપની માતા કો મહાત્મા કા સખ લાલ જનલા દિયા. ૧૦-૧૨ દિન મેં નીમાનંદ બી જાંડૂલ પધારે. ઉન્હોંને ભોલાનાથ કી માતા સે કહા કિ અપના યદ બેટા હમેં દે દો. માતા ને પ્રસન્નતા સે અંગીકાર કર લિયા, ક્યોંકિ ઈન્હીંકી કૃપા સે તો ભોલાનાથ કી જન જમી થી. કિંતુ પુત્રદાન કરતે સમય માતા ને યદ શર્ત કર લી કિ 'સાલ મેં એક બાર મુઝસે ભેટ કરા દિયા કરના'. નીમાનંદજી ને ઇસકો સ્વીકાર કિયા ઓર બરાબર પાલન કિયા. જાંડૂલ સે ખિદા હોતે સમય વે ભોલાનાથ સે કહ ગયે કિ તુમ બેખટકે રહો, હમ આ કર તુમકો લે ચલેંગે.

કોઇ એક વર્ષ ખીનતે પર ભોલાનાથ ઢાકા ગયે. વહાં સુના કિ એક સાધુ કબી તો નદી મેં ડૂબ જતા હૈ ઓર કબી જલ-સ્તંભ કે ઉપર દેખ પડતા હૈ. યદ ચમત્કાર દેખતે કો લોગ જ રહે થે. ભોલાનાથ બી ગયે. પહુચતે હી ઇન્હોંને નીમાનંદજી કો પહચાન લિયા. ઇનકે પ્રાર્થના કરને પર નીમાનંદજી ને કહા કિ હમ તુમ્હેં સાથ લે ચલને કો વહાં આયે હૈ. સંધ્યા-સમય ઇનકા હાથ પકડ કર નીમાનંદજી ઢાકે કે પાસ હા ગરેરિયા નામક સ્થાન મેં લે ગયે. વહા ઇનકી આંખોં પર પટ્ટી બાધ કર કહા કિ 'ખિના કુછ કંઈ-સુને હમારા હાથ થામે ચલે આઓ'. ભોલાનાથજી કી આંખોં પર પટ્ટી બાંધી રહને સે ઓર તો કુછ દેખ નહાં પડા, ઇતના હી માલુમ હુઆ કિ બડી તેજ સે ચલે જ રહે હૈ. પટ્ટી ખોલને પર એક તીર્થ મેં પહુંચ ગયે. ખીંછ સે જ્ઞાત હુઆ કિ યહ વિધ્યાચલ હૈ. અજ સુરોદય હો આયા થા. સ્વામી નીમાનંદજી ભોલાનાથ કો વહાં છોડ કર ચલ દિયે. ઇતના કહ ગયે કિ ફિર મિલેંગે. ભોલાનાથજી બડે સંકટ મેં પડે. હિંદી જનતે ન થે કિ કિસીસે ખાતરીત કર સકતે. પૂરા પરદેશ થા. ઘોડી ઉમર થી. ધનરાહટ કે મારે રોને લગે. બ્રુખ્યાસ અલગ સતા રહી થી. સંધ્યા-સમય ભોલાનાથ ને દૂર પર એક જ્યોતિર્મંડલ દેખા. કુછ સમીપ આને પર ઉસમેં એક મૂર્તિ દેખ પડી. મૂર્તિ સમાપ આઈ તો ભૈરવી નિકલી. ઉસને ઇન્હેં ગોદ મેં ખિદા કર દિવાસા દેતે હુએ કહા—ડરો મત, તુમ્હેં દોનાં સમય ભોજન મિલતા રહેગા, કોઇ જંતુ તુમ્હારા ખાલ લી ખાંકા ન કર સકેગા. હમ ઓર સ્વામીજી એક હી સંપ્રદાય કે હૈં. ભૈરવી કે જાતે હી, ઘોડી દેર મેં,

एक मनुष्य भोजन, जल और पान दे कर चला गया. छा-सात दिन इसी प्रकार विध्यायल में भीते.

अब फिर संध्यासमय नीमानंद आये, और पूर्वोक्त प्रकार से आंजो पर पट्टी बांध कर भोजनानाथल का हाथ पकड़ कर आगे बढ़े. प्रातःकाल होने पर एक नये स्थान में पहुँच गये. पीछे से ज्ञात हुआ कि यह 'ज्ञानगंज' है, जे जलंधर से दो ढाई सौ मील पर हिमालय में अवस्थित है. यहां पर भोजनानाथ को बहुत से योगियो और ब्रह्मचारियों के दर्शन हुये. बीड बाड थी. उपयुक्त पात्रों को 'सूर्यविज्ञान'* की शिक्षा दी जा रहा थी.

*विज्ञान-जगत में सूर्यविज्ञान को शिरोमणि समजिये. स्वामी विशुद्धानंदल ने यद्यपि यंत्रविज्ञान, नक्षत्रविज्ञान, वायुविज्ञान, शब्दविज्ञान प्रभृति का अनुशीलन कर के असाधारण सामर्थ्य प्राप्त कर लिया है, किंतु ये सभी विज्ञान सूर्यविज्ञान के ही अंग हैं. इस कारण सूर्यविज्ञान के ही संबंध में कुछ बातों का यहां उल्लेख किया जायगा.

हिंदू शास्त्र में सूर्य का नाम 'सविता' है. इससे प्रकट होता है कि हिंदूओं का विश्वास था कि विश्व जगत की सृष्टि सूर्य से ही होती है. तब यह स्पष्ट ही है कि सौर शक्ति से जगत का पालन होता है और इसीसे जगत का संहार भी. वेद, तंत्र और ज्योतिष प्रभृति में इसके पोषक प्रमाण पाये जाते हैं. यहां इसकी आलोचना का कुछ प्रयोजन नहीं; किंतु प्रमाण विद्यमान रहते हुये भी सावित्रीविद्या का प्रत्यक्ष ज्ञान किसीको है, यह अब तक अविदित था. शास्त्र में जिसका उल्लेख है उसीको स्वामील प्रत्यक्ष दिग्गता देने हैं.

सूर्यकिरणों के सहारे याहें जे चीज जन ली जा सकती है. किरण की रंगमाला की पदसे पदचान होनी चाहिये. प्रत्येक रंग से एक एक नतीय परमाणु का संबंध है. परमाणुओं की संयोग-वियोगक्रिया से ही दुनिया की सारी चीजें यथाक्रम जनती जगती रहती हैं. साधारण दृष्टि के लिये परमाणुओं का दर्शन संभव नहीं, इतल: उनकी योजना भी असंभव है. इसीसे परमाणुनिष्ठ रंग की पदचान कर लेनी चाहिये. रंग की पदचान और परमाणु की पदचान असल में एक ही चीज है. जिन जिन परमाणुओं की संमष्टि से जे जे वस्तु जनती है, उन्हीं परमाणुओं का रंग यदि ऐकत्र कर लिया जाय तो इलस्वरूप वही चीज जन जायगी; क्योंकि रंगों का ऐकत्र करने का मतलब ही परमाणु संयोग हुआ. इस संयोग से वस्तु जन कर तैयार हो जायगी; किंतु एक बात है. आवश्कीय रंगों का ऐकत्र

ત્રીમાતંદ્રજી ને બોલાનાથ કેા ખતલાયા કિ 'મૈં' યહીં રહતા હૂં; બહુતેરે યોગી ઓર મેરે ગુરુભાઇ લોગ બી યહીં રહતે હૈં. તુમ્હેં યહીં રહના હોગા'. એક દિન યહીં રહે. દસરે દિન ઓર આગે બદે તો તિખ્ખત મેં પ્રાતઃકાલ હુઆ. વહાં, માનસસરોવર સે કુછ આગે, રાજરાજેશ્વરી મઠ મેં મહાતપા અચ્ચલાનંદજી નિવાસ કરતે હૈં. ઉન્હીંકે આગે બોલાનાથ ઉપસ્થિત કિયે ગયે. ઇન મહાત્માજી કી આયુ કઈ સૌ વર્ષ કી હૈ. યે કુછ બી ખાતે-પીતે નહીં, અપને સ્થાન સે હિલતે તક નહી હૈં. ઇન્હીં મહાપુરુષ સે બોલાનાથ કેા

કર દેને સે હી કુછ વસ્તુ બન કર તૈયાર ન હો જયગી; ક્યોંકિ રંગોં કે સમુદાય મેં એક આનુપૂર્વિક સંબંધ હૈ. ઉસકી પરખ કે અનુસાર રંગોં કા વિન્યાસ કરના હોગા. અંતિમ રંગ કા વિકાસ હોતે હી અભીષ્ટ વસ્તુ બન જયગી. એક બાર પદાર્થ કી ઉત્પત્તિ હો જાને પર ફિર રંગોં કી યોજના કી ઓર ધ્યાન દેને કી આવશ્યકતા નહીં રહતી. ઉસ સમય તો સિદ્ધ ઉન રંગોં કી મિલાવટ સે ઉદ્દભૂત અભિનવ-મિશ્ર રંગ કી ઓર ધ્યાન દેના હોગા. જો કિ બિંદુરૂપ સે મૂલ મેં પ્રકટ હોતા હૈ; ધ્યાન રખતા હોગા જિસમેં બિંદુ કિસી સૂરત મેં હિલે-ડૂલે નહીં; કિસી પ્રકાર એકાગ્રતા મેં વિદ્ય ન હો. એકાગ્રતા રહને પર વસ્તુ કી કમવૃદ્ધિ અપને આપ હોતી રહેગી. કપૂર કા એક બિંદુ બન જાને પર, એક સેર બનાને કે લિયે, નયા ઉદ્યોગ નહીં કરના પડતા. એક સે અનેક કી ઉત્પત્તિ તો પ્રાકૃતિક નિયમ સે સિદ્ધ હૈ-અપને આપ હોતી રહતી હૈ. જખ તક અંચલતા ન હોગી, જખ તક રંગોં કી પરિપાટી મેં વ્યતીક્રમ નહીં પડેગા, તખ તક ઉક્ત પદાર્થ બરાબર બઢતા ચલા જયગા. માત્રાવૃદ્ધિ કે લિયે કુછ ઉદ્યોગ નહીં કરના પડતા.

ઇસી પ્રકાર ચાહે જિસ પદાર્થ કેા પરિવર્તિત કર કે અન્ય પદાર્થ મેં પરિણત કિયા જા સકતા હૈ. લોહે કેા સોના યા ફૂલ કેા પથ્થર બના દેના એક હી પ્રણાલી કે અંતર્ગત હૈ. સંયોગકાર્ય મેં તાપાંશ અથવા શક્તિ કે પ્રયોગસંબંધ મેં વિશેષ જ્ઞાન ઓર અવધાન કા પ્રયોજન હૈ. જિસ પદાર્થ કી ગહનપ્રણાલી અથવા રંગોં કા વિન્યાસ માલૂમ ન હો. ઉસકો વિશ્લેષણ દ્વારા ઉક્ત પદાર્થ બના લિયા જા સકતા હૈ. વિશ્લેષણ સે મતલબ રંગોં કે વિશ્લેષણ સે હૈ. ઇસકે લિયે બહુત અધિક સમય કા પ્રયોજન નહીં હોતા. સ્વામીજી ઇસ વિજ્ઞાન કી શક્તિ કેા અત્યેક સ્થાન મેં પ્રત્યક્ષ દિખલા કર સમજા દેતે હૈં કિ ઇસ પર અધિકાર કર લેને સે મનુષ્ય પ્રકૃતિ કે કિતને હી નિગૂઢ તરવોં કા આવિષ્કાર કર સકતા હૈ. દૂર કી વસ્તુ દેખના, દૂર કી પ્વનિ સુન લેના, અરણ્ય કે પશ્ચાત્ જીવ કી

दीक्षा प्राप्त हुई। गुरुदेव ने नीमानंद को आज्ञा दी कि 'विशुद्धानंद' (बोलानाथ) को शिक्षा के लिये ज्ञानगंज ले जाओ। अनन्तर वे वही लाये गये। वहाँ लगातार आरक्ष वर्ष तक परमहंस भृगुराम धनंजय योग-शिक्षा देते रहे। भृगुरामजी अडे सिद्ध योगीश्वर हैं। यही एक ऐसे महात्मा हैं जो स्थूलशरीर से सूर्यमंडल तक जा सकते हैं। सूर्य-विज्ञान की शिक्षा विशुद्धानंदजी को परमहंस श्यामानंद से प्राप्त हुई। योगशिक्षा अत्यर्थ अवस्था में हुई। छस दशा में विशुद्धानंद अपने गुरुभाष्यों के साथ, पीय पीय में, हिमालय प्रभृति अनेक स्थानों का यात्रा करते रहे। अत्यर्थ-अवस्था में अस्ती में रहने का निषेध है; प्रतिदिन तीन घर से अधिक शिक्षा नहीं मांग सकते; यदि तीन घरों में शिक्षा न मिले तो कुछ कंद-मूल, सो भी परिमित मात्रा में, आने का विधान है। छस अत्यर्थ की अवस्था में ही आपका अष्टसिद्धियां प्राप्त हो चुकी थीं।

यह संप्रदाय अहुन पुराना है। छतना पुराना कि सधड़ी जोड के संप्रदाय का पता नहीं लगता। छसमें पांच अवस्थाये—अत्यर्थारी, दंडी, संन्यासी, तीर्थस्वामी और परमहंस—हैं। प्रत्येक अवस्था कि कठोर परीक्षा होती है। परीक्षक विभिन्न भेदों के योगी हुआ करते हैं। परीक्षा में अनुत्तीर्ण होने पर फिर पूरे क्या गति होती है उसका ज्ञान, प्रेतात्मा की पूर्वदेह का निर्माण और उससे आनखीन, भय और देवता के स्वरूप का ज्ञान, मानसिक भाव का परिवर्तन, लयकर रोगों का उपशमन और भेदविद्या-ये सभ्य एक सूर्यविज्ञान से ही प्राप्त हो जाते हैं। स्वामीजी एक रक्षकनिर्मित लेन्स द्वारा रंगों का संयोग और वियोग किया करते हैं। विशेष आवश्यकता होने पर एक तांभी के तार से काम लेते हैं। तीव्र ताप या आवश्यकता होने पर ही छसका व्यवहार किया जाता है। जर्मनी, अंग्रेज, अमरीका प्रभृति स्थानों के और भारत के अहुनेरे विज्ञानवेत्ता अथवा शिक्षित लोग छस अखिलव विज्ञान को देख कर दंग हो गये हैं। वे सभी मुक्त कंठ से स्वीकार करते हैं कि यदि छस विज्ञान का प्रचार हो जाय तो समग्र विज्ञानजगत में एक जैसे विराट् विप्लव की सृजना होगी जो पृथिवी के भूतिकास में अलकृत्त नहीं होगी।

छस विज्ञान की शिक्षा देने के लिये स्वामीजी भी उत्कण्ठित हो रहे हैं, काशी में एक विज्ञानागार निर्मित हो रहा है। जय वह पूर्ण हो कर सुसज्जित हो जायगा तब संसार का एक प्रधान दर्शनीय स्थान हो जायगा; सभी अड-विज्ञान एक महा-विज्ञान में परिसीमित हुआ है। उसे प्रत्यक्ष देख कर और समझ कर सभ्य जगत विस्मित और आनंदित होगा।

એક હયાત સિદ્ધ યોગી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી રકૃત

સમય તક પરીક્ષાર્થી કો સાધન કરતા પડતા હૈ.

બ્રહ્મચર્ય કી પરીક્ષા મેં ઉત્તીર્ણ હો કર વિશુદ્ધાનંદજી દંડી હુયે. ઇસમેં ચાર સાલ તક આપને યોગ કી ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કી. અનેક સ્થાનોં મેં ભ્રમણુ કિયા. ઇસ દશા કી પરીક્ષા ઔર બી કઠોર હોતી હૈ. ઇસકે પશ્ચાત્ ચાર વર્ષ કે લિયે આપને સંન્યાસ ધારણુ કિયા. ઇસ દશા મેં દિગંબર રહના હોતા હૈ.

સંન્યાસ કી અવધિ પૂર્ણ હો ચૂકને પર ખડે ગુરુભાષ પરમ-હંસ ભૃગુરામજી ને કહા કિ 'વિશુદ્ધાનંદ! તુમને અપના કામ તો સફલ કર લિયા, અગ્ન જા કર જીવોં કા ઉદ્ધાર કરો. ખસ્તી મેં જાઓ, વિવાહ કર કે લોગોં કે ખીચ રહો.'

વિશુદ્ધાનંદજી ને ઇસ આજ્ઞા કા પાલન કરના ઉચિત સમજા. ઇસકે દો કારણુ થે, એક તો ભૃગુરામજી ને હી વાસ્તવ મેં ઇન્હેં સંપૂર્ણ શિક્ષા દી થી; ઔર દૂસરે થે દેખ ચૂકે થે કિ ઇસી પ્રકાર કી આજ્ઞા કા પાલન ન કરને-ગૃહસ્થ ધર્મ અસ્વીકાર કરને કે—કારણુ ઇનકે એક સિદ્ધિપ્રાપ્ત ગુરુભાષ કો ભૃગુરામજી તપોબ્રષ્ટ કર ચૂકે થે. તગ્ન ઇન્હોને યલ નિવેદન કિયા કિ 'વિવાહ તો કર લિયા જાગ્યા, કિંતુ નિર્વાહ કિસ પ્રકાર હોગા? ક્યોંક જંગલોં કે ખીચ યોગશિક્ષા મેં લગે રહને કે કારણુ હમને તો કુછ જીવિકા કા ઉપાય સાંખ્યા હી નહીં.' ભૃગુરામજી ને કહા—'ઇસકા ચિંતા ન કરો. તુમ જા કર ડાકટરી કરને લગો, આજકલ દેશી લાખા મેં કુછ પુસ્તકોં તૈયાર હો ગઇ હેં જિનકા થોડાસા અભ્યાસ કરને સે તુમ ઇસ વ્યવસાય કો કર સકોગે ઔર મેરે આશીર્વાદ સે તુમ્હારે હાથ મેં યશ રહેગા, કિંતુ કિસીસે કોઈ નિશ્ચિત શીસ ન માંગના જો મિલ જાય લે લેના.'

આપને ખડે ગુરુભાષ કી આજ્ઞા કા પાલન કિયા. વે દેશ ચલે આયે. ખોલપુર કે સમીપ ગુશકરા એક ગાંવ હૈ, યહ ઇં આઇઠ ૦ રેલ્વે કી સ્ટ્રીપ લાઇન કા સ્ટેશન હૈ. ઇસી ગાંવ મેં વિશુદ્ધાનંદજી ને ચિકિત્સાલય ખોલા, યહાં કે જમીંદાર સ્વર્ગીય બાબુ હરિશ્ચન્દ્ર યોગદાર આપકો ખડુત માનતે થે. યહાં આપને સન્ ૧૯૦૯-૧૦ તક એલોપેથી ચિકિત્સા-દારા લોગોં કા ઉપકાર કિયા. ઇસ કાર્ય મેં આપકો અસીમ સફલતા પ્રાપ્ત હુઇ. એક તો પરમહંત ભૃગુરામજી કે આશીર્વાદ સે આપકે હાથ મેં યશ થા, ઇસ લિયે જિસે દવા દેતે ઉસે અવશ્ય લાભ હોતા થા; દૂસરે રોગી કો આપને તત્ત્વાવધાન મેં લેને સે પૂર્વ આપ 'યોગ-જ્યોતિષ' કે દારા જ્ઞાત કર લેતે થે કિ યહ ચંગા હોગા યા નહીં. ફક્ત: આપ ક્ષીણ આયુવાસે રોગિયોં કો ચંગા કરને કા જ્ઞાર હી ન લેતે થે. કોઈ ૧૮ વર્ષ તક આપ ધર પર ગૃહસ્થી મેં રહે. ઇસ

दृशा में आपके दो पुत्र उत्पन्न हुए, जिनमें एक का तो देहांत हो गया और दूसरे छस समय 'अर्धवान आश्रम' की दृष्टि रखते हैं। गुह्यकार में रहते समय आपके अनेक यम-कार लोगों ने दृष्टे हैं, किंतु उनका यहाँ वर्णन न किया जायगा।

जिस समय आप ज्ञानगंज से बिदा होने का थे, परम-हंस भृगुरामजी ने प्रसन्न हो कर आपके एक दिव्य शिवलिंग पुरस्कार में दिया था। अन्य योगियों ने विरोध किया था कि संप्रदाय का यह शिवलिंग सदा से हिमालय में रहा है, यह कहाँ अंगाल में ले जा रहा है! किंतु गुरुकृपा से यह मिल ही गया, छसके द्वारा योगियों का आश्रमपरीक्षा हुआ करती है। यह शिवलिंग स्वामीजी के गांव अंशु में प्रतिष्ठित है और गांव के नामानुसार छसका नाम अंशुश्वर रखा गया है। स्वामीजी छसी (या छसी श्रेणी के) शिवलिंग की पूजा करते हैं। दूसरे की पूजा करें तो वह अंशुत हो जाता है। अंशुश्वर महादेव में कुछ विशेषताएँ हैं। उनकी ज्योति दो दो तीन तीन धटे में अद्वितीय रहती है; और यहाँ प्रायः परमहंस भृगुरामजी के दर्शन संप्रदाय के आहारी लोगों का भी हो गया करते हैं, यद्यपि उनका शरीर अगोचर रहा करता है। और और महात्मा भी आया करते हैं। छस शिवलिंग की प्रतिष्ठा सन् १८०५ में हुई थी। शिवालय से सटी कुछ एक गुहा भी है। सन् १८११ के लगभग 'अर्धवान-आश्रम' की स्थापना हुई। सन् १८१७ में काशी में हनुमानघाट के समीप आश्रम प्रतिष्ठित हुआ; सन् १८१८ के लगभग वैद्यनाथ में और उसी साल जालंधर (जिला मानसरोवर) में 'सूर्यविज्ञान' सिंघाने के लिये आश्रम बनाया गया। सन् १८२०-२१ के लगभग पुरी में आश्रम स्थापित हुआ था। यों आश्रम तो कुछ हैं, किंतु स्वामीजी प्रायः पुरी और काशी के आश्रम में ही निवास करते हैं। काशी का आश्रम अजयमलदहिया में स्टेशन के रास्ते पर ही है। यह सन् १८२२ में बना और सन् १८२५ में छसमें शिव की प्रतिष्ठा हुई है। छस आश्रम में गोपालजी की और यरुण्यिहनों की प्रतिष्ठा और होनी है।

छस क्षेत्र में स्वामीजी की एक भी अलौकिक शक्ति का वर्णन नहीं किया गया है। उसकी आवश्यकता भी नहीं। जिन्हें आपके सान्निध्य में रहने का अवसर मिल जाता है वे आपकी करामातों का, आपके योगसामर्थ्य के लिहाज से, साधारण समझते हैं। जय स्वामीजी छसकी आवश्यकता समझते हैं तब पात्र व्यक्तियों के सामने उन्हें कर भी दिखाते हैं। आपके बहुत से शिष्यों ने आपके द्वारा सूर्यविज्ञान से प्राप्त 'व्यवनप्राप्त' आदि

ઔષધિયાં ખાઇ છે' અને વહ સુગંધી દ્રવ્ય શીશિયોં મેં ખર લિયા છે, જિસકી સુગંધ શ્રીકૃષ્ણ કી દેહ સે નિકલને કા વર્ણન 'ચૈતન્ય-ચરિતામૃત' 'ગોવિંદલીલામૃત' પ્રભૃતિ પુસ્તકોં મેં છે.

છોટે સે લેન્સ દ્વારા સ્વામીજી કા ગંધહીન સાફ ફાહે મેં, ખાત કી ખાત મેં, સૂર્યકિરણ સે હિના, ગુલાબ, ખસ, ફાલગીની, ફિનાઇલ આદિ કી ઉત્કટ ગંધ લા દેના; ઉસી રીતિ સે કર્પૂરનિર્માણ; ખાયોકેમિક રીતિ સે બનાઇ ગઇ ઔષધિવિશેષ કા પ્રસ્તુતી-કરણ આદિ ઇન પંક્તિયોં કે લેખક ને અપની આંખો દેખા અને ઉસ ઉપાદેય સુગંધી કા આમોદ પ્રાપ્ત કિયા છે. એક ઇન તો સ્વામીજી કી કૃપા સે સંદેશ (બંગાલી મિઠાઈ) કા થોડા સા અંશ ચખને કો બી મિલ ગયા થા, જો સૂર્યવિજ્ઞાન સે પ્રસ્તુત કિયા ગયા થા. ઉસ સંદેશ કી ચિત્તમનોહર સુગંધ અને સ્વાદ કા વર્ણન બહા લોહ-નિર્મિત લેખની ક્યોં કર કર સકતી હેં. ઉસ મળે કો તો જિહ્વા અને નાસિકા યાદ કર રહી છે.

આપકે અનેક શિષ્ય હેં. ઉનમેં પ્રોફેસર, ડાક્ટર, વકીલ, જમીંદાર, એકલક્યુટિવ ઇન્જિનિયર અને જનજન પ્રભૃતિ સબી શ્રેણીયોં કે લોગ હેં. સબી સનજન સદાચારી હેં. અધ્યાત્મમાર્ગ મેં લગે હુએ હેં, ઇનમેં એક આધ ને તો યહાં તક આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કર લી છે કે વે, કુછ અંશોં મેં, સ્વામીજી કે સમકક્ષ હો ગયે હેં. આપકા શરીર બંગાલા હોને અને અધિકતર બંગાલ મેં રહને કે કારણ શિષ્યમંડલી બી અધિકાંશ ઉસી દેશ કી છે.

આપકે દર્શનોં કો ચોરપ અને અમરીકા તક કે નિવાસી આ જાતે હેં. એક ખાર એક એસે હી અમરીકન દર્શક ને આપકા ચિત્ર અને થોડા સા વર્ણન બંગલોં કે પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી સાપ્તાહિક 'ટાઇમ્સ' મેં પ્રકાશિત કરાયા થા. સર જેનકિન્સ લારેન્સ, જિન દિનોં કલકત્તા-હાઇકોર્ટ કે ચીફ જસ્ટિસ થે, આપકે દર્શનાર્થ ગયે થે. બહુતેરી મેમેં અને સાહબ જો આપકે દર્શનાર્થ ગયે ઉનકી બાવના કો આપને અચ્છા ખતલાયા, સો ઠીક હી છે. અચ્છી શ્રેણી કે વ્યક્તિ હી તો લીંદૂ-મહાત્મા કે દર્શન કરને જાયંગે.

ઇસ લેખ કી સામગ્રી સંસ્કૃત કાલેજ-બનારસ, કે પ્રિન્સિપાલ શ્રીમાન પંડિતવર ગોપીનાથજી કવિરાજ, એમ. એમ., મહોદય કી અશેષ કૃપા કા ફલ છે. અતએવ લેખક આપકે નિકટ ચિરકૃતજ છે. x
(“સરસ્વતી”ના એક અંકમાંથી)

x આ મહાત્માજી હયાત હોવાથી તેમના વિષે કોઈ સન્નજન પુરી ચોક્કસીપૂર્વક વિશેષ જાણી તથા પૂર્ણ સાચી માહિતી કોઇ પત્રદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરશે તો આ પોલપોલના તથા અંધશ્રદ્ધાના સમયમાં જનસમાજ ઉપર વિશેષ ઉપકૃત થશે.

વિશુ-અખંડાનંદ

૩૯-વે વારીનું દર્દ

(એક નાની વાર્તા)

[લેખક:—શ્રી. રમણીક વી. મહેતા]

વર્ષાઋતુનો વખત છે. બહાર ધોધમાર વરસાદ પડી રહ્યો હતો. એક મા તેના ૯ વર્ષના પુત્રને લઈને ઘરમાંની તાપણી સમક્ષ કોકકું વાળીને બેઠી છે. માળ વિનાનું ઘર એટલે વરસાદનાં ફેરાં છાપરાં ઉપર પડે છે તેથી બહારનો અવાજ સુધ્ધાં સંભળાતો નથી. એટલામાં ઘરનું આગલું બારણું કોઈ જોરથી ખખડાવે છે.

“અરે સાંભળ !” દાર તરફ મોં ફેરવી તે બાળકની માતા બોલી.

“અરે ! એ તો મારા બાપુ આવ્યા હશે” એમ બોલતો તે નાનો છોકરો બારણા તરફ ગયો. (બારણું ઉઘાડે છે.)

બારણું ઉઘડ્યું કે તરતજ પાણીથી તરબોળ કપડે તે બાળકનો પિતા અંદર આવ્યો. ઠંડીથી તે ધૂંજતો હતો. ઘણો થાક લાગ્યો હોય એમ દીસતું હતું; કારણ કે તે ઘણો લાકતો હતો.

“તમને હું કહી કહીને થાકી કે તમે આમ ઉતાવળા ધોંસ-ભર્યા ચાલો નહિ. બપોલું કદાચ અર્ધો કલાક મોડા અવાય તેની શીકર નહિ, પણ આમ ઉતાવળે ચાલવાથી દમ ભરાઈ જાય અને મૂળમાં છે તો દમિયેલ અને તેથી ન કરે નારાયણ ને કાંઈ આધુ-પાધુ થાય તો મારી શી વસ્તે થાય !” જરાક કંઠેર પણ વહાલભર્યા શબ્દોમાં બાળકની માતાએ એક પછી એક ઉપરનાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં.

(જરાક દમ બેસતાં) “આજે મારો વાંક નથી. તું જાણે છે કે ત્રણ ગાઉ ચાલવાનું તથા વરસાદ અને પવન એ બંને કહે કે મારું કામ. (અટકીને) કદાચ હું ધીમો આવું અને રસ્તામાં રાત પડે તો આવા ધોધમાર વરસાદમાં જ્યાં દિવસે પણ રસ્તો દેખાતો નથી તો રાત્રે તો મારી શી વસ્તે થાય ?” તે બાળકનો પિતા બોલ્યો.

આટલું બોલતાંમાં તો તે થાકી ગયો. બાળકની માતાએ તાપણી-માં બે લાકડાના કટકા મૂકી ભડકો કર્યો અને બાળકના પિતાને પલળી ગયેલાં કપડાં બદલી નાખવા પાસે પડેલું એક ફાટલું ધોતિયું આપ્યું. ગરીબ ઘરમાં સારાં અને વધારે કપડાં તો ક્યાંથી મળે !

બાળકનો પિતા પાસેના ત્રણ ગાઉ દૂર એક શહેરમાં પંદર રૂપિયાની એક મીલમાં કામદારતરીકેની નોકરી કરે છે. સવારના ૭ વાગે તો એ ઘેરથી રાટલા ખાઈને નોકરીએ જવા નીકળી પડે છે. સાથે એક કડકામાં એક રાટલો અને થોડું મીઠું અને કોઈ વખતે વળી ગામની કોડીએથી કોડું પાડી લાવ્યો હોય અને તેની ચટણી બનાવી રાખી હોય તો થોડો તે પણ લઈ જાય છે. સાંજના સાંકાસાત આઠ વાગેજ એ ઘરભેગા થવા પામે છે. કાપડની મીલમાં

૩ ઉરાડવાના કામ ઉપર એને મૂકેલો હોવાથી એ રૂની ઝેલુધીજ એનું અધુ પેટ તો ભરાઈ જતું. આખરે એને ક્ષયનો રોગ લાગ પડ્યો; પણ પાપી પેટ માટે મજૂરી કર્યા સિવાય છૂટકો નથી. ગામમાં કેટલા તો બેકાર છે. એના માથા ઉપર પણ બેકારીનો ભય ઝમૂમે છે. એનાથી પૂરતું કામ થતું નથી એટલે એનો ઉપરી અમલદાર એને રોજ કાઠી મૂકવાની ધમકી આપે છે. આથી “ નોકરીમાંથી કાઠી મૂકે તો ” એ પ્રશ્નજ એને એટલો ભયભીત બનાવે છે કે કોઈ કોઈ વખતે તો એ છૂરી પોકે રસ્તામાં રહી પડે છે. ઘેર પત્ની અને પુત્રના દિલને આઘાત ન થાય એટલા ખાતર એ ઉભરો દબાવીને બેસી રહે છે.

આ ગરીબ કામદારના જીવનનો આ ભયંકર અને હૃદયભેદક ઇતિહાસ છે. આજે એના હૃદયમાં અસહ્ય વેદના થતી હોય એમ જણાય છે. વારેવારે આમ તેમ બેબાકળાની માફક જીએ છે. કોઈ વારે હૃદય ઉપર હાથ મૂકે છે; વળી પાછો પાસે બેઠેલા પોતાના પુત્રના ગાલમાં હાથ નાખી એક ધીમું પણ મીઠું ચુંબન કરે છે અને વળી પાછો એક ઉડો નિઃશ્વાસ નાખી લમણે હાથ દબાવે પગ વચ્ચે માથું મૂકી આંખમાં આવેલાં અશ્રુ કોઈ ન જીએ તેમ ધોતીઆથી લૂછી નાખે છે.

બાળકની માતાએ ખાવાનું કરવા માટે ચૂલો સળગાવ્યો. ગામના એક પટેલને ઘેર આજે વલોચું હતું એટલે તેને ત્યાંથી એક પૈસાની એક દાણી છાશ લાવી હતી. એ છાશની કઠી બનાવી અને જીવારના લોટના રોટલા બનાવ્યા.

બાપદીકરો ખાવાને ઉઠ્યા. “ આજ માઈ શરીર સાઈ નથી ” એમ કહી ખાધું ન ખાધું કરીને તે બાલકનો બાપ બાણા ઉપરથી ઉડી ગયો. પંદર રૂપિયા જેટલી નાની રકમમાં પણ એ ત્રિપુટી રોજ આનંદથી જીવન બીતીત કરતી. “ ઈશ્વરને જે ગમે તે ખઈ ” એમ કહી સંતોષ માનતાં અને દુઃખને મૂંગે મોઢે સહન કરતાં હતાં. એ બિચારા કામદારને ક્યાં ખબર હતી કે જે દુઃખ આજે તે મૂંગે મોઢે સહન કરી રહ્યો છે તેનો સરજનહાર ઈશ્વર નથી, પણ આજની સમાજરચના છે. સવારથી સાંજ સુધી પેટે પાટા બાંધી, રોગોથી પીડાતા હોય તોપણ, જીવન ટકાવી રાખવા આટલી મહેનત કરે તોપણ દુઃખ અને દરીદ્રતા તો નસીજમાં હોયજ. મનુષ્યસર્જિત આવા અન્યાય અને અત્યાચાર તમે એ આજે અસહ્ય થાતના ભોગવી રહ્યો છે.

બાણા ઉપરથી ઉડીને તે ફરી પાછો તાપણી આગળ બેઠો. થોડી વારે પુત્ર પણ પિતા સમક્ષ આવીને બેઠો. પિતાનો ઉઠાસીન ચહેરો જોઈ તેણે પૂછ્યું.

“બાપુ! આજ તમે બોલતા કેમ નથી? તમને બહુ દુઃખ થાય છે? મારી બા તમને રોજ કહે છે કે તમારે બહુ ઉતાવળે ચાલવું નહિ.”

બાપની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, પુત્રને પાસે એની લઈ જાતી સરસો ચાંપો અને એક વઢાલબયું ચુંબન કર્યું. “જા, હવે સ્વપ્ન જા,” (મનમાં) “કાલથી મારે ક્યાં જવું છે.”

તે બાળક ઓરડામાં મૂકેલી એક પેટી ઉપર પડેલી એક ફાટી તૂટી ગોઠડી લઈ સૂઈ ગયો. તેની માતા પરવારીને તાપણી આગળ આવી બેઠી. પોતાના પતિની દુઃખદ સ્થિતિ જોઈ તેનું પણ હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

“કાલથી તમે કામે જશો નહિ. તમારો ચઢેલો પગાર જો શેઠ આપશે તો હું જઈને લઈ આવીશ. અને કાલથી તમારી જગ્યાએ મને રાખશે તો હું તે કામ કરીશ. તમે ફિકર કરશો નહિ. વખત તો જોતજોતામાં નીકળી જશે અને એટલામાં તો આપણો માધુ (બાળકનું નામ) મોટો થશે અને કમાતો પણ થઈ જશે!” પત્નીએ લાગણીભર્યા શબ્દોમાં કહ્યું.

એ બિચારીને પણ ક્યાં ખબર હતી કે, કાલથી એના પતિને નોકરીમાંથી રૂખસદ મળી ગઈ છે. એણે તો એના પતિપ્રેમનું દર્શન કરાવ્યું. કોણ કહે છે કે ગરીબની ઝુંપડીમાં સાચા દાંપત્ય-પ્રેમનો અભાવ હોય છે?

તે કામદારને કમકમી આવી, તેનું હૃદય ભરાઈ ગયું અને પત્નીના ખોળામાં માથું મૂકી બાળકની માફક છૂટી પોકે રડી પડ્યો. ગરીબ બિચારી પત્નીએ પણ રડી દીધું.

“તમે શા માટે રડો છો? આમ ગભરાવ છો શાને? કહેા હું મરી જઈ, તમને મારા સમ તમે ના કહેા તો.”

આટલાજ શબ્દો તે રડતી જાય અને બોલતી જાય. પતિનું કલ્પાંત જોઈ એ ગભરાઈ ગઈ હતી, એટલે બીજું શું બોલવું અને શું કરવું તેના એને ખ્યાલજ ન હતો. થોડી વાર પછી તેણી પાણી લેવા ઉઠી.

“લો, આ પાણી પીઓ, તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ. એમાં શું? શું ખારે દહાડા આપણા આમજ જવાના છે? લો, આ પાણી, જરા કોમળો કરી પાણી પીઓ.” પત્નીએ કાળજી કહણ કરી સાંત્વત આપતાં કહ્યું.

મોઢું ઘોષ જરાક પાણી પીધું અને એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખી પાછો તાપણી આગળ આવીને કામદાર બેઠો.

“ઓ પ્રભુ! તને આખરે આજ ગમ્યું? સૂકો રોટલો આપતો તે પણ તે લઈ લીધો! મેં એવાં તે શું પાપ કર્યાં છે અને કહાવ્યું

મેં પાપ કર્યાં હોય તોપણ આ भारी નિર્દોષ બૈરી અને પેલા મારા કુમળા નિર્દોષ બાળક સામું પણ તેં ના બાળ્યું ? ” ગળગળા અવાજે તે બોલી ઉઠ્યો.

અસહ્ય દુઃખ ક્યાં સુધી જાતું રાખી શકાય ? પત્ની તરતજ સમજી ગઇ કે આ સઘળા દુઃખનું મૂળ તેના પતિને મળેલી રૂખ-સદ છે. આટલા દુઃખનો જવાબ વાળવા તે તૈયાર હતી. પોતાનો પતિ જેણે કેટકેટલાં દુઃખો સહન કરી આજસુધી નબાળ્યું, અને આજે જ્યારે તે કામ કરવા છેક અશક્ત થઇ ગયો છે તે પતિ માટે તે ગમે તે કરવા તૈયાર હતી.

“ તમને કાલથી કામ ઉપર રજા મળી છે એટલુંજ ને ! ઓહો, એમાં શું ? મેં તો તમને ક્યારનુંએ કહી દીધું છે કે હવે તો કામ પર જવાનું બંધ કરો. આપણો માધુ મોટો થાય ત્યાં સુધી હું કામે જઈશ અને જે બે ચાર આના મળશે તેનાથી સૂકો પાકો રોટલો ખાઈ આનંદ કરીશું. જ્યારે ઈશ્વરેજ આપણી ઉપર આ દુઃખ નાખ્યું છે ત્યારે તો આપણે સહન કર્યાં સિવાય છૂટકોજ નથી. ” તે પત્નીએ પતિને સાંત્વન આપતાં કહ્યું.

પતિપત્નીની ભવિષ્ય ઉજળું દેખવાની એકજ આશા થોડે દૂર સૂતેલા તે નાના બાળક ઉપર હતી. “ માધુ મોટો થશે અને આપણું દુઃખ જશે ” એ વિચારોજ આજે તેમને સાંત્વન આપતા હતા. એટલું પણ સંતોષનું કારણ આજે તેમની સમક્ષ ન હોત તો એ ગરીબ ઘરમાં આજે દુઃખનો પારજ ન રહેત.

પત્નીના આ વહાલભર્યા સાંત્વનસૂચક શબ્દોથી તે કામદાર ગળગળો થઇ ગયો અને એક આભારની લાગણીથી તેણે પોતાની પત્ની સામે એક નજર નાખી. માધુ હજી બાળક હતો એટલે પત્નીને કામે મોકલ્યા સિવાય એનો છૂટકો ન હતો. એક બે ગાઉ ચાલીને જવાની હવે એની શક્તિ ન હતી. નિસાસા નાખી નાખીને તે કામે જતો, ત્યાં કામ કરતો, એનું ચિત્ત પણ ત્યાં ઠેકાણે રહેતું નહિ; પણ એમાં એનો શો વાંક ? પચીસ પચીસ વર્ષ સુધી પ્રમાણિકપણે પેટ પાટા ખાંધીને પેટ માટે એણે એ મીલમાં મજૂરી કરી હતી. એજ મીલમાં ૩ ઉરાડવાના કામમાં ૩ની ઝેલથી એના શરીરમાં જયંકર રોગે ધર ધાલ્યું હતું, અને એજ રોગને લીધે એ કામ કરવાને અશક્ત બન્યો. કામ કરવાને અશક્ત બનતાં એને નોકરીમાંથી રજા મળી. સમાજમાં આને ન્યાય ગણવામાં આવે છે ! આ કામદારની માફક એવા કેટલા જીવો આવી જાતના ન્યાય તળે યાતના ભોગવતા હશે ?

“ તું મનુષ્ય છે કે કોઇ દેવી છે ? ” એકાએક તે કામદાર લાગણીના આવેશમાં બોલી ઉઠ્યો.

આજે તેણે પોતાની બેરીને કોઈ નવાજ સ્વરૂપમાં નિહાળી. દુઃખ એ દાંપત્યપ્રેમની ખરી કસોટી છે. પોતાની બેરીને આજે એ દાંપત્યપ્રેમની સીમા ઓળંગતી જોઈ ધડી વાર તે પોતાનું સંધનું દુઃખ ભૂલી ગયો હોય તેમ જણાયું.

રાત બહુ વીતી ગઈ હતી અને પત્નીએ જોયું કે હવે પોતાના પતિને બહુ બોલાવવામાં તેના શરીરને વધારે હાનિ પહોંચશે. તેણે ઉઠીને એક ગોદડું પાથર્યું.

“હવે તમે સૂઈ જશો? રાત ઘણી થઈ ગઈ છે. તમારા શરીરને સારું નહિ અને તેમાં વળી આજે વરસાદમાં આવા શરીરે ચાલતા આવ્યા છો. એટલે આરામ લો; ફિકર કરશો નહિ. સૌ સારાં વાનાં થશે. ભગવાનનું નામ લઈ હવે સૂઈ જાઓ તો સારું. (બગાસું ખાય છે.) ચાલો, મને પણ હવે તો બગાસાં આવે છે. હું પણ હવે સૂઈ જઈશ.” તે કામદારપત્નીએ કહ્યું.

‘તું સૂઈ જા, આ તાપણી આગળ હું બેઠો રહીશ, આજે મને દમ ચઢ્યો છે એટલે સૂતાં સૂતાં મને વધારે ગભરામણ થશે. જરાક દમ બેસશે એટલે હું પણ સૂઈ જઈશ. મારે કાલે ક્યાં વહેલું ઉઠવું છે?’ તેણે જવાબ વાળ્યો.

એ કામદારને જ્યારે દમ ચઢે છે ત્યારે એનાથી સૂવાતું નથી તેમ ઉંઘ પણ એની શત્રુ બને છે તે એ કામદારપત્નીથી અનુભવ્યું ન હતું. તેને ઉંઘ આવતી હોવાથી તે ઉઠી. કદાચ પાણીની જરૂર પડે તેટલા માટે એક પાણીનું પવાલું ભરી પોતાના પતિ આગળ મૂકી તે સૂવાને ગઈ.

આજના આ કરુણ બનાવથી તેને પણ આઘાત પહોંચ્યો હતો. તે સૂતી ખરી, પણ નિદ્રાએ તેની ઉપર કૃપા કરી નહિ.

ભયંકર ભાવીના લણુકારા તેને સંભળાવા લાગ્યા. આપત્તિનાં વાદળ તેના ચક્ષુ સમક્ષ જણાવા લાગ્યાં. મનને કાળુમાં રાખવાનો ધણેએ પ્રયત્ન કર્યો; લવિષ્યના વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખવા માટે તેણે બીજા વિચારોને મનમાં સ્થાન આપવા ધણાં ફાફાં માર્યાં; પણ એ સર્વે પ્રયત્નો મિથ્યા ગયા. કેમે કરી તેને ઉંઘ આવી નહિ, છતાં પણ આંખ મીંચી તે પથારીમાં પડી રહી.

(તા. ૧૫-૭-૧૯૩૦ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

४०-बौद्ध तीर्थस्थानों पर एक ऐतिहासिक दृष्टि

(लेखक:—श्री. लक्ष्मीनाथ मिश्र)

राजगृह भारतवर्ष के प्राचीनतम नगरों में से है। इसका इतिहास बहुत ही प्राचीन है, और वह दो भागों में विभक्त किया जा सकता है—

(१) पूर्व-ऐतिहासिक काल, और (२) ऐतिहासिक काल। पूर्व-ऐतिहासिक काल में इसका नाम गिरिव्रज था। इसका दूसरा नाम राजगृह औद्ध समय में प्रख्यात हुआ। रामायण में ये दोनों नाम मिलते हैं, किंतु यह स्पष्ट नहीं होता कि यह भगवद् की राजधानी थी। रामायण का गिरिव्रज भरत के नाना अश्वपति की राजधानी थी। ये दोनों नाम एक ही स्थान के सूचनार्थ प्रयोग किये गये हैं, किंतु यह स्पष्ट है कि रामायण का गिरिव्रज भगवद् के गिरिव्रज से भिन्न था। क्योंकि रामायण का गिरिव्रज विपासा नदीपार पंजप में था। राजगृह केन्द्र देश की राजधानी थी, यह निम्नलिखित श्लोक से विदित है—

उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ ।

पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवसने ॥

(रामा० २, ६७, ७)

यूँही केन्द्र-राज्य पंजप में विपासा नदी पार स्थित था, इस कारण यह दूसरा ही राजगृह है।

महाभारत में गिरिव्रज का नाम अलुंधा आता है। उस समय यह नगरी भगवद्देश की राजधानी थी। यहां का राजा जरासंध अज्ञा ही समृद्धशाली हुआ। उसने बहुतसे राज्यों को परास्त कर अपना प्रभुत्व स्थापित किया। अपनी शक्ति के ही अभिमान से उसने युधिष्ठिर के यज्ञ में श्रीकृष्ण को सर्वप्रथम अर्घ्य दिये जाने में आपत्ति की थी, और अपनेका ही सर्वोत्तम सम्राट् था। महाभारत में जरासंध भी लड़ा था। जरासंध और भीम का द्वंद्वयुद्ध तो बहुत प्रसिद्ध घटना है।

महाभारत में जरासंध की राजधानी का वस्तुन इस प्रकार है—“भगवन्देश का नगर धनधान्य से संपन्न है। सुंदर वृक्ष वारों ओर से नगर की शोभा बढ़ाते हैं। जल और पशु भी पर्याप्त हैं। बहुतसे प्रासाद हैं। नगर हर प्रकार से सुरक्षित है। पांच पहाड़ियां—वेभार, वराह, वृषभ, ऋषिगिरि और चैत्यक—इस नगर की रक्षा करते हैं। नगर वारों आश्रमों के पुरुषों से युक्त है.....” जरासंध का नाम अल्प तक इस स्थान की जनश्रुति

में विद्यमान है, और उसके गढ़ के अगनावशेष अथवा भी सन्निकट की पहाड़ियों में स्पष्ट हैं।

राजगृह के ऐतिहासिक काल का आरंभ राजा जिंअसार के राज्यकाल (लगभग ५८२ ईस्वी पूर्व से ५५४ ईस्वी पूर्व तक) से होता है। राजा जिंअसार ने नया राजगृह, प्राचीन गढ़ के समीप ही, पहाड़ियों के आकर बनाया। इतिहास के वर्णनानुसार इस नये राजगृह के राजा अजितशत्रु ने बनवाया था; किंतु दुर्घटनाश्रम ने इसके निर्माण के विषय में एक कथा लिखी है, जिससे सिद्ध होता है कि यह नगर राजा जिंअसार ने ही बनवाया था। कथा इस प्रकार है—“राजा जिंअसार की राजधानी कुशाग्रपुर में बहुत आग लगा करती थी। अग्नि के प्रकोप से अचानक के लिये राजा ने यह नियम बनाया कि जिसके घर से आग लगेगी, वह नगर से निर्वासित कर दिया जायगा। संयोग से स्वयं राजा के ही घर से प्रथम आग लगी। अतः राजा-भार अपने लड़के अजितशत्रु को सौंप कर, वह नगर छोड़ कर, आकर रहने लगे। ऐसा अवसर पा कर वैशाखी देश के राजा ने इस नगर पर आक्रमण किया। नगरवासियों को जब अपनी रक्षा का कोई उपाय सुगम न जान पड़ा, तो कुशाग्रपुर को छोड़ कर, जहाँ राजा जिंअसार वास करते थे, वहाँ आ गये; क्योंकि इस स्थान में राजा पहले से ही निवास करते थे। इस कारण इस स्थान का नाम ‘राजगृह’ रक्खा गया।” दोनों मीनी यात्रियों के वर्णनों में मतभेद है। जौद्ध धर्म संबंधी ग्रंथों से जो कुछ पता चलता है, उससे स्पष्ट है कि यह नगर बहुत ही प्राचीन है। अजितशत्रु ने केवल इसे सुदृढ़ किया, और नगर कुछ लगवाने के बहुत पहले से था।

जैन तथा जौद्ध धर्म के युग में इस स्थान ने बहुत ही उन्नति की, और ज्ञाति प्राप्त की। महावीरजी ने अपना बहुतसा समय इसी स्थान के समीप व्यतीत किया। कहा जाता है कि यहीं पर उन्होंने जिंअसार के जैन धर्म की दीक्षा दी थी। महावीरजी के अकादश शिष्यों ने यहीं पर शरीरत्याग किया था। इसी कारण यह जैनियों का तीर्थस्थान है।

लगवाने कुछ राजा जिंअसार और अजितशत्रु के समकालीन थे। कुछ ने राजगृह में बहुत दिनों तक निवास किया, और लोगों को उपदेश दिया। इसी स्थान पर उन्होंने राज्यसुख छोड़ कर प्रथम बार शिक्षायाचना की थी। नगरवासियों ने गौतम की अवस्था और रूप पर मुग्ध हो कर उनकी चर्चा राजा जिंअसार से की। उन्होंने गौतम की शिक्षा के लिये अपने महल में बुलावा। उनका रूप और अवस्था देख कर महाराज जिंअसार को दया

आध. वह रात के समय गौतम के स्थान पर गये, और प्रार्थना की कि आप इस अस्पावस्था में संन्यास ग्रहण करने और कष्ट उठाने के अयोग्य हैं. कृपया आप मेरे इस राज्य का भोग कीजिये. गौतम अपने निश्चय से कण हटनेवाले थे ! उन्होंने राजा को इस उद्धारता के लिये धन्यवाद दिया, और उत्तर दिया—“महाराज, मुझे अश्वर्यभोग की आवश्यकता नहीं. यह कामना विष-पुल्य है. इससे कभी तृप्ति नहीं हो सकती—

अहमपि विपुलान् विजह्य कामान् तथापि च स्त्रिसहस्रान्दशनीयान्
अनभिरनुभवेषु निर्गतोह परमाशवां वरबोधिप्राप्तुकामः ॥

अर्थात् “मैं स्वयं विपुल अश्वर्य, ३५वती दर्शनीय स्त्रियों और अन्यान्य आनन्दप्रभेद की सामग्रियों का स्वामी था; किंतु मैं सज्जको लाग परम मंगलमय निर्वाणपदप्राप्ति के लिये निकला हूँ.” गौतम के धर्मने उच्च विचार सुन कर राजा लज्जित हो गये. जय उन्हें मालूम हुआ कि यह महाराज शुद्धोदन के पुत्र हैं, तो उनसे क्षमाप्रार्थना की, और अनुरोध किया कि “शुद्धत्व प्राप्त हो जाने पर अवश्य मेरे नगर में पधारियेगा, और मुझे उपदेश दे इतार्थ कीजियेगा.” जैसा कह, गौतम की वंदना कर भिंजसार अपने भद्वल को लौट गये. गौतम की ज्ञान प्राप्ति करने के लिये गया की ओर चले गये. कठिन तपस्या के पश्चात् गौतम को गयाज में मोक्षत्वपद प्राप्त हुआ. तभी से उन्होंने उपदेश देना प्रारंभ किया. सर्वप्रथम उपदेश सारनाथ में दिया. उपदेश देते हुये यह द्वार राजगृह पहुँचे, और वहाँ बहुत दिनों तक वास किया, तथा लोगों को उपदेश दिया. यहीं पर शुद्ध ने पञ्चगण सूत्र के उपदेश दिये. जय गृहकूट पर्वत पर वास करते थे, तो उन्होंने धर्म की व्याख्या करते हुये माध के माधसूत के उपदेश दिये. वेष्टवन में निवास करते हुये परित्राजक सलिय को सलिय-सूत के उपदेश दिये. महापरिनिर्णयान सूत का भी उपदेश यहीं की गृहकूट पहाड़ी पर हुआ था. शुद्ध ने स्वयं अपने प्रिय अनुयायी आनंद से कहा था—“.....एकं इवाहं आनंदसमयं राजगहे विहरामि गिज्झकूटे पम्बते । तत्रापि खो ताहं आनंद आमंतोसिं, रमणीयं आनंद राजगहं, रमणीयं गिज्झकूटो पम्बतो.....” अर्थात् “हे आनंद ! एक समय मैं राजगृह में गृहकूट पर्वत पर विहार करता था. मैंने वहाँ तुमसे कहा था—हे आनंद ! राजगृह कितना रमणीय है, और कितना रमणीय गृहकूट पर्वत है.” इसी प्रकार उन्होंने अनेकों बार राजगृह की प्रशंसा अपने शिष्य आनंद से की थी. राजगृह का प्रत्येक स्थान स्वयं जगवान्

शुद्ध के अरुणों से पवित्र किया गया है। यहां पर उनके उपदेश का बहुत बड़ा प्रभाव पड़ा, और अनेक पुरुषों ने संन्यास ग्रहण किया। इस कारण स्त्रियां भी जलजलीत हुईं। जय शुद्ध आत्म में शिक्षा के लिये जाते, तो स्त्रियां उर कर आपस में कहती थीं—

“अगतो खो महासयणो मगधानं गिरिव्वजं ।

सब्बे संचये नीत्वा न कंसुदानिं नचिस्मसि ॥”

अर्थात् “भागधों के गिरिवज में महाश्रमण आये हैं। सय लोगों का धीरे धीरे उन्होंने संन्यास दिया, और अपने साथ ले गये। आज वह पुनः आये हैं। देखें, अज किसे लिये जाते हैं।”

शुद्ध भगवान् के निर्वाण (५४४ या ५४३ ईस्वी पूर्व) के पश्चात् राजा अजितशत्रु के समय में, जौद्ध संप्रदाय की पहली सभा शुद्ध के सिद्धांतों को अेकत्र करने के लिये राजगृह में सप्तपथी (सप्तपन्ती) गुहा में, महाश्रमण कस्सप (कश्यप) के सभापतित्व में हुई थी। कुछ समय पहले सप्तपथी गुहा के विषय में बड़ा वादाविवाद हो रहा था, और निश्चयपूर्वक यह नहीं कहा जा सकता था कि सप्तपथी गुहा कौनसी है। जनरल कनिंघम स्वर्णभांडार-गुहा को ही सप्तपथी-गुहा समझते थे। सर आरल स्टीन ने सन् १८८८ में इसीके पास वैलार-गिरि पर जैनमंदिर आदिनाथ से लगभग १०० फीट नीचे अेक दूसरी गुहा को सप्तपथी अतलाया। स्टीन सादय ने जे प्रमाण सप्तपथी के सिद्ध करने के लिये दिये हैं, वे अकार्य हैं, और अज निश्चयपूर्वक यह कहा जा सकता है कि धन्डीकी जनलाई हुई गुहा सप्तपथी गुहा है। इस मतभेद का और सप्तपथी गुहा का हीक हीक पता न लगने का कारण यह था कि यहां पर अनेकों गुहायें हैं, जे अज सिंहव्याघ्र के रहने के स्थान हैं। अेक गुहा में हम लोग धुसे, तो भीतर सिंह के गर्जन का शब्द सुनाय दिया। हम लोग उर कर आदर भाग निकले; क्योंकि साथ में कांछ शब्द नहीं था। गुहाओं के जली लांति अवलोकन से विदित होता है कि अवश्य किसी समय इनमें तपस्या के लिये अनुप्य रहा करते थे।

अजितशत्रु के पौत्र तथा राजा दर्शक के पुत्र उदय ने राजगृह छोड़ कर पाटलिपुत्र को अपनी राजधानी बनाय। तभी से राजगृह की अवनति तथा पाटलीपुत्र की उन्नति दिनोंदिन होती गयी। तो भी तीर्थस्थान हो जाने के कारण राजगृह का भासात्म्य ज्यों का त्यों बना रहा। सम्राट् अशोक के पुत्र महेन्द्र ने राजगृह में गृद्धकूट पर्वत पर ही तपश्चर्या की। अैसा अनुमान है कि अशोक की मृत्यु भी (२३७ या २३६ ईस्वीपूर्व) यहीं की किसी पहाड़ी पर हुई थी। आरवेस (लगभग १७१ वर्ष ईस्वीपूर्व) के हाथिशुंका

सिद्धाक्षेत्र में एक 'राजगहन' (राजगृह-नृप) का प्रसंग आया है। परंतु इसका ठीक ठीक पता लगाना कि यह राजगृह-नृप कौन है, बहुत कठिन है। हां, यह निश्चय है कि इस राज की राजधानी राजगृह में थी, और वह आरवेष्ट के समकालीन थे। पांचवीं शताब्दी में चीनी यात्री हारियान ने इस स्थान की यात्रा की थी। उसके वर्णनानुसार उस समय पुराना राजगृह जनशून्य था, किंतु नये राजगृह में कुछ एक विहार थे, और अमलतशत्रु का बनवाया हुआ स्तूप तब तक वर्तमान था। सन् ६३७ ईस्वी में ह्यूएनशंग ने इस स्थान की यात्रा की, उस समय नगर की आहरी दिवालें तो नष्ट हो गयीं, किंतु भीतरी शेष थीं। नगर के सब निवासी ब्राह्मण थे। और लोगों का यह तीर्थस्थान था। उस समय राजगृह की प्र्याति भारत के आहर भी थी, क्योंकि अलख देश में एक नगर 'छोटा राजगृह' के नाम से था, जहां पर लगभग १०० विहार और ३००० क्षीनयान-सिद्धांत के अनुयायी और थे।

आजकल राजगृह में तीर्थयात्री प्रचुर संख्या में आते हैं, जिनमें अधिकतर जैनी हैं; क्योंकि जैसा पहले कहा जा चुका है, महावीरजी ने भी अपना अंतिम समय राजगृह के आसपास ही व्यतीत किया था। जैनियों के मंदिर भी पांचों पहलियों पर बने हुये हैं। केवल वैजारा गिरि पर पांच जैन मंदिर हैं। हिंदुओं का भी यह तीर्थस्थान है; क्योंकि यहां पर कुछ एक गरम पानी के कुंड हैं, जिनको हिंदू लोग धर्म के विभव का प्रकाशक समझ कर पूजते हैं। यह गरम जल के कुंड सरस्वती नदी के दोनों तटों पर स्थित हैं, जिनमेंसे सात वैजारा गिरि के किनारे और छः विपुलगिरि के किनारे पर हैं। वैजारागिरिवाले कुंडों के नाम हैं—गंगाकुंड, यमुनाकुंड, अनंत ऋषिकुंड, समर्षिकुंड, व्यासकुंड, मार्कंडेयकुंड और ब्रह्माकुंड। इन कुंडों के आरों और हिंदुओं के मंदिर बने हुये हैं। विपुलगिरि के कुंडों के नाम हैं—सीताकुंड, सूर्यकुंड, गणेशकुंड, चंद्रमाकुंड, रामकुंड और शृंगीऋषिकुंड। शृंगीऋषिकुंड पर मुसलमानों ने अपना अधिकार जमा लिया है, जिसको वे अल्ल भण्डूकुंड कहते हैं। इन कुंडों पर हर तीसरे साल मेला लगता है, जिसमें सहस्रों की संख्या में लोग एकत्रित होते हैं। इन कुंडों का जल पीना स्वास्थ्य के लिये अत्यंत लाभदायक है। कुंडों में स्नान करने से भी बहुतसे रोग नष्ट होते हैं। अष्टवा लोग जलवायु परिवर्तन के लिये इस स्थान में आया करते हैं। यदि इस स्थान में एक अच्छा सैनीटोरियम बनाया जाय, तो जनता का बहुत उपकार हो सकता है। यात्रियों के ठहरने के लिये यहां जैनियों की कुछ धर्मशालायें भी हैं। औरों का भी एक छोटा-

सा बिहार है, और ओक डाकबंगला भी बना हुआ है.

राजगृह में जुदाध (अक्सकावेशन) पूर्णरूप से नहीं हुई. सन् १९०६ से १९०८ तक जो जुदाध हुआ, उससे कोष संतोषजनक अवेषण का कार्य नहीं हुआ; केवल सूक्ष्म रूप से परीक्षा हुई. भारतवर्ष के प्राचीनतम स्थल के रहस्य अब भी गुप्त पड़े हैं. इस कारण इस स्थान की अवेषणपूर्व जुदाध की आवश्यकता है. पुरातत्त्ववेत्ताओं का ध्यान इस ओर अवश्य आकृष्ट हुआ है. परंतु धनाभाव के कारण वे भी कुछ नहीं कर रहे हैं. आशा है सरकार का योजनाविभाग फिर से इस स्थान की जुदाध कराने का प्रयत्न करेगा. ("भाधुरी"ना ओक अंकमांथी)

४१-पटने की ओरियंटल लाइब्रेरी

(लेखक-श्रीगिरीन्द्रनारायणसिंह)

पटने की ओरियंटल लाइब्रेरी सत्यमुच्य ओक गौरव की चीज है. यद्यपि वह मुस्लिम साहित्य का लांडार है और विशेषता मुस्लिम अध्वर्य के चित्रों का ही चित्राधार है, फिर भी वह सारे संसार के साहित्यप्रेमियों के लिये आदरणीय लाइब्रेरी है. विद्या का वह विमल स्रोत और ज्ञान का वह शान्तिदायी विश्रामागार सत्यमुच्य हो-हो हूण्डियां लगाने और ओक घड़ी ठहर कर छवन के सहल कर लेने की लायक है.

किंतु साधन के रहते हुआ भी, हम साधारण प्राणियों के लिये, उनका यथोचित उपयोग करना कठिन है. यहां न तो अरबी और फारसी की योग्यता है, न उनसे प्रेम, और न उन्हें अपनाने की उत्कंठा ही ! मगर फिर भी, यह कौन कह सकता है कि अरबी-फारसी का यह सर्वांगसुंदर संग्रहालय ही उपेक्षणीय है ? यही क्यों, उन साहित्यों पर श्रद्धालुता न रखते हुआ भी मैं इस संग्रहालय का कायल हूं. इसकी सदृश सुंदर सज्जपट, अद्भुत पुस्तकें और नयनालिराम चित्रों ने मुझे सैकड़ों बार अपनी ओर आकर्षित किया है.

उपर्युक्त पुस्तकालय जिस महापुरुष की अमर कीर्ति है, उनका नाम है जुदाधक्षप्पा. आपका जन्म ओक पड़े की कुलीन और कृतविद्य कुल में, बिहार प्रदेश के छपरानामक नगर में, सन् १८४६ ई० की दूसरी अगस्त को हुआ था. आपके पिता-मह भरते समय ३०० प्राचीन हस्तलिखित पुस्तकें छोड़ गये थे. आपके पूज्य पिता ने उन ३०० में १२०० और जोड़ कर

हस्तलिपियों की कुल संख्या १५०० कर दी. धतना ही नहीं, आपमें जतीयता और साहित्यप्रेम कूट कूट कर जरा था. यारों और अंग्रेजों की आग लगी देख कर आपको हृदय क्षुब्ध हो रहा था. आपको लय हो रहा था शायद यह अंग्रेजों की आग पूर्वी साहित्यों को लस्मसात कर डाले ! अतएव आप छस आक्रमण के अवरोध की तैयारी में थे; किंतु काल को कुछ और ही सूझा. आप भरपुस्तक-सन् हो गये. समय निकट देख कर आपने अपने पुत्र भुदायक्ष को भुजा भेजा. पुत्र के आने पर आपने उन-हों अपनी संग्रहित हस्तलिपित पुस्तकों में और जोड़-जोड़ कर सयको एक पुस्तकालय का रूप देने की आशा—अंतिम आशा—दी. समजिये तो, ओरियंटल लाइब्रेरी का इसी दिन शिक्षान्यास हुआ.

भुदायक्ष का पठन-पाठन कलकत्ते में हो रहा था, किंतु पिता की अस्वस्थता के कारण आप कलकत्ते से भुला लिये गये. छसके बाद ही आपके पूज्य पिता स्वर्गवासी हो गये. अस, पिता की मृत्यु का हृद्य, आप पर विपत्ति का पहाड़ टूट पड़ा. पठना-लिपना छूट गया. अथ पेट की सूजी. अतएव आपने पटने की मुसिफा में नायबपद के लिये आवेदनपत्र दिया; किंतु आपको निराश होना पड़ा. छसके कुछ दिन बाद आपको किसी न किसी तरह, पटने में डिस्ट्रिक्ट जज के दफ्तर में, पेश-कार का पद मिल गया; किंतु यहां आपसे न पड़ी. आपने त्यागपत्र दे दिया. छसके बाद आप पंद्रह महीने के लिये डिप्टी आइ रेव्यूस नियुक्त हुये; किंतु यहां भी आप न रहे. अथ आपको वकालत की सूजी. सन १८६८ ईस्वी में आपने पटने में, वकालत शुरू कर दी. वकालत भूय बल निकली. अस, आपके उपयोगी जवन का दुःखद प्रसंग यहीं समाप्त होता है, और सुखद तथा सारयुक्त जवन का प्रारंभ. आप भूय कमाने और हस्तलिपित पुस्तकों तथा चित्रों के संग्रह में संलग्न हुये.

सन १८७७ ईस्वी के दिल्ली दरबार में आपको 'सर्टिफिकेट ऑफ ऑनर' मिला. सन १८८३ ईस्वी में आप 'मानवहादूर' बने. फिर सन १८६४ में निजाम-हैदराबाद के यहां हाइकोर्ट के आइ जस्टिस का पद सुशोभित किया. सन १८६८ ईस्वी में आप हैदराबाद से लौट आये और पटने में फिर वकालत शुरू कर दी. सन १८०३ ईस्वी में आप सी० आर्ष० छ० हुये. आप कलकत्ता युनिवर्सिटी के इंसो भी थे. डिस्ट्रिक्ट जोड और म्युनिसिपैलि-टियों का जन्म होने पर पटने के पहले बारिस जेरमैन आप ही हुये थे. कदने का तात्पर्य यह कि आपको जवन 'सहल' था. हरिदत्ता और अविद्या की गोद से निकल कर आप अपने—

આપ સન્માન, ઐશ્વર્ય ઔર કીર્તિ તથા વિદ્યા કે સુંદર સિંહાસન પર વિરાજમાન હુએ; કિંતુ મૃત્યુ ને ઇન બાતોં કા કબ ખ્યાલ કિયા હૈ? તીસરી અગસ્ત, સન ૧૯૦૮ ઇસ્વી કે દિન, ૬૬ વર્ષ કી અવસ્થા મેં, ખાનખહાદૂર ખુદાખક્ષ સીં આધં ઇં સંસ્થાપક પટના-ઓરિયંટલ લાઇબ્રેરી, ઇસ સંસાર મેં અપની ધવલ કીર્તિ છોડ કર સ્વર્ગવાસી હો ગએ.

ખુદાખક્ષખાં અબ ઇસ સંસાર મેં નહીં રહે, કિંતુ ઉનકી કીર્તિ અમિટ હૈ; વહ કહી મિટનેવાલી નહીં. આપકો વકાલત સે ઔર ફિર જજ સે કાફી રૂપએ મિલે. ઉત્સાહ ઉમડા હી પડતા થા. પિતા કી પ્રતિષ્ઠા બૂલી હી ન થી. ફલતઃ દેખતે-દેખતે આપકા ઉદ્યોગ સફલ હુઆ, ઔર આજ ઉસકા મીઠા ફલ તૈયાર હૈ.

ઓરિયંટલ લાઇબ્રેરી કી પૂર્વી ઢંગ પર ખની હુઇ ઇમારત આજ પટને મેં મેડિકલ કાલેજ-હારિપટલ કે સન્નિકટ હી સાબિમાન ખડી હૈ. ઇસ જવન કે પ્રાયઃ ત્રીન ભાગ ખુદાખક્ષખાં ને નિજ કે વ્યય સે ખનવાએ થે. ઇસકે બાદ સરકાર ને ઉસમેં એક વાચનાલય ખનવા કર ઉસે 'પૂર્ણ' કર દિયા. જવન ખનને મેં પ્રાયઃ એક લાખ રૂપએ વ્યય હુએ હૈ. ફર્શ સંગમરમર કા ખના હુઆ હૈ, ઔર દિવાલેં ખૂબસૂરતી સે રંગી ગઈ હૈ. કિંતુ નહીં—મેં જૂલતા હૂં, ઉન બહિરંગ સગવટોં સે કઇ લગ્ગરગુના અધિક મૂલ્યવાન, સુંદર ઔર સજલી, ઉન ફરોં પર આલ્મારિયોં મેં સગ્ગ કર રકખી હુઇ ચુપચાપ પડી પુસ્તકોં ઔર દિવાલોં પર ટંગે—અબ હસે, તબ હસે—જૈસે ચિત્ર હૈ !

ખુદાખક્ષખાં કે પૈતૃક સંપત્તિસ્વરૂપ જો હસ્તલિપિયાં મિલોં ઉનમેં ઉન્હોને પ્રાયઃ ૩,૫૦૦ ઔર જોડ કર હસ્તલિપિયોં કી સંખ્યા કુલ મિલા કર પ્રાયઃ ૫૦૦૦ કર દી. ઇન્હેં પ્રાપ્ત કરને કે લિયે જગીરથ પ્રયત્ન કિયે ગયે, ઔર ખાનોં હારું કા હી ખજના લૂંટાયા ગયા ! આપને મુહમ્મદ મક્કી નામક એક 'પુસ્તકો' કે શિકારી કે પ્રાયઃ ૧૮ વર્ષોં તક ૫૦) વેતન તથા કમીશન, પુરસ્કાર ઔર રાહખર્ચ દે કર રકખા થા. ઉસને સીરિયા, અરબ, મિસર, ફારસ તથા અન્યાન્ય દેશેં મેં ધુમ-ધુમ કર પુસ્તકોં ઇકઠ્ઠી કર દી. ઇસકે અતિરિક્ત ખાનખહાદૂર ને ઉસ સમય યહ વિચાપન દે દિયા થા કિ જિસકે પાસ કોઇ બી હસ્તલિખિત પુસ્તક હો, લે આવે. ઉસે પુસ્તક કે ઉચિત મૂલ્ય કે સાથ હી રાહખર્ચ બી દિયા જાયગા. ઇસ તરફ આપકે પાસ પુસ્તકોં કી વર્ષા-સી હોને લગી. કુજ ઉદાર સજ્જનોં ને પુસ્તકોં બેંટ બી કી. ઇસકે અતિરિક્ત આપને ઇંગ્લેંડ મેં એક પૂરે પુસ્તકાલય કે નીલામ મેં ૬૦,૦૦૦ રૂં કર ખરીદ લિયા થા. કુજ હસ્તલિપિયાં ઉન્હેં હૈદરાબાદ મેં,

જ્યાં આપ જાણ હો કર ગમે થે, મિલી થી'. ઇનકે અલાવા આપકો કુછ ઉન પ્રાચીન પુસ્તકોં કી પ્રતિયાં કિસી તરફ પ્રાપ્ત હો ગઇ, જો રોને કે શરડોવા વિશ્વવિદ્યાલય મેં સુરક્ષિત થીં, ઓર મૂર જાતિ કે રોને સે નિકાલ બાહર કિયે જાને કે સમય નષ્ટ હોને સે બચ ગઇ થીં. મોટે તૌર પર ઓરિયન્ટલ લાઈબ્રેરી કી પુસ્તકોં કે પ્રાપ્ત હોને કા યહી ઇતિહાસ હૈ.

આજ ઇસ પુસ્તકાલય મેં ૫૦૦૦ હસ્તલિપિયોં કેા છોડ કર પ્રાય: ૪૦૦૦ અરબી ઓર ફારસી કી પ્રકાશિત પુસ્તકોં મૌજૂદ હૈં. ઇન પુસ્તકોં મેં ચોરપ, મિસર ઓર ભારતવર્ષ કી છપી હુઈ પુસ્તકોં હી વિશેષ કર હૈં. અંગ્રેજી કી બી પ્રાય: એક લાખ રૂપયે લાગત કી ૨,૫૦૦ પુસ્તકોં મૌજૂદ હૈં. અંગ્રેજી પુસ્તકોં મેં અધિક-તર ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક તથા પુરાતત્વપ્રધાન પુસ્તકોં હી હૈં. ઇન પુસ્તકોં મેં બી બોજ કા કામ કરનેવાલોં કેા હી અધિક પુસ્તકોં મિલેંગી, ઓર વિશેષતઃ ઉન્હીંકે લિયે વે સંગૃહીત બી કી ગઈ હૈં. ઇન અંથો મેં મિદ્રિથ કા 'અજંટા-કેવ', મેસી કા 'સાંચી' કનિંધમ કા 'ભરહૂત', ફર્ગુસન કા 'ધારવાર' ઓર ટાયલર કા 'મૈસુર' પ્રભૃતિ વિશેષ ઉલ્લેખનીય હૈં. અરબી ફારસી કી હસ્ત-લિપિયોં મેં તો એક સે એક બઢ કર પુસ્તકોં હૈં. યદિ ઉનકી સચિ હી દી જાય, તો એક પૂરી પુસ્તક તૈયાર હો જાય. અસ્તુ. ઉનમેં કુછ કે નામ નીચે દિયે જાતે હૈં—

'યુસુફ વ જુલેખા', 'સફીનત-ઉલ-ઓલિયા', અમીર ખુસરુ કા 'મસનવી', જહાંગીર બાદશાહ કા આત્મચરિત (ઇસે જહાંગીર ને સ્વયં લિખ કર ગોલકુંડા કે બાદશાહ કેા ભેંટ કિયા થા), હાફિજ કા 'દિવાન', ગુલબદન બેગમ કે સંસ્મરણ, હિંદુસ્થાન કા ઇતિહાસ (યહ મહારાજ રણજિતસિંહ કે લિયે લિખા ગયા થા), મુલ્લા જમી કા આત્મચરિત (લેખક કે અપને હાથ કી લિપિબદ્ધ કી હુઈ ઇસ પુસ્તક કે કેવલ હો ભાગ હૈં. એક લેનિનગ્રેડ કે રાજકીય પુસ્તકાલય મેં ઓર દૂસરા યહાં), 'દાર્તાન-એ-મસીહ' (યહ પુસ્તક વિલક્ષણ ધર્મસંદિબજી બાદશાહ અકબર કી આજ્ઞા સે 'જરૌનીનો ઝેવિયર' નામક પોર્ચુગીજ દ્વારા બાઇબલ સે અનુવાદ કી ગઈ થી), જાવેરી કી ચીર-ફાડ-વિષયક હકીમી પુસ્તક ઇત્યાદિ.

ઇનકે અતિરિકત પદ્ધ મેં બી એક-સે-એક રત્ન ભરે પડે હૈં. ઇનકી સંખ્યા પ્રાય: ૫૦૦ હૈ. ઇનમેં બહુતસી પુસ્તકોં સચિત તથા સ્વર્ણાંકિત હૈં. સ્વર્ણાંકિત તથા સચિત પુસ્તકોં મેં 'તવારીખ-એ-ખાનદાન-એ-તીમૂર' (ઇસમેં ૧૩૩ સ્વર્ણાંકિત પૃષ્ઠ હૈં). 'પાદ-શાહનામા' (યહ શાહજહાં કે રાજત્વ-કાલ કા ઇતિહાસ હૈ. ઇસકા અંતિમ ચિત્ર 'શાહજહાં કી પરલોકયાત્રા'-શીર્ષક હૈ), ફુસૈની કા

‘शाहनामा’ (यह पुस्तक सोलहवीं शताब्दी के अंतिम वर्षों में, कुस्तुतुनियां में, लिखी गयी थी, और वहीं के राजकीय पुस्तकालय में सुरक्षित थी; किंतु किसी लांति शाहजहां के राजत्व-काल में यह भारतवर्ष पहुंची। इस पुस्तक में और और लोगों के साथ राजकुमारी जहांनारा की भी एक मुहर लगी है। समस्त संसार में इस पुस्तक की यही एक प्रति है। अतएव पुस्तकालय की यह एक बेजोड़ निधि है। इसके चित्र भी न तो भारतीय और न इरानी की शैली पर जने हैं) और इरानी का ‘शाहनामा’ (इसकी दो स्वर्णोदित प्रतियां यहां मौजूद हैं) आदि हैं। इनके अलावा इस पुस्तकालय में विष्णुपुराण तथा रामायण की अनु-वादित प्रतियां भी सुरक्षित हैं।

पटना-ओरियंटल लाइब्रेरी में हस्तलिखित चार चित्रों का भी जडा ही सुंदर संग्रह है। यहां भारत, चीन, इरान, मध्य-एशिया, मिस्र, टर्की (योरप), स्पेन आदि के कुशल कारीगरों के कर्माधीय चित्रों के काजिलेदीद नमूने मौजूद हैं। चित्र एक-से-एक भट कर हैं—देखने ही लायक हैं। इनमें रज्जुजितसिंह के संग्रह के चित्र, मुगल राजकीय चित्रशालाओं के चित्र तथा लखनऊ, दिल्ली, आग्रा एवं हैदराबाद प्रभृति स्थानों के नवाबों और रजसों से प्राप्त अथवा क्रीत चित्र भी सम्मिलित हैं। इनके अतिरिक्त कुछ चित्र आंगरेज कर्मचारियों द्वारा बेंटस्वरूप दिये हुये हैं। इन चित्रों का देख कर देखनेवाले दंग रह जाते हैं। प्रसिद्ध ललितकला-विशारद मि. हैवेल्स तक ने इनकी मुक्तकंठ से प्रशंसा की है; और अधिक क्या, जितने देशों और समय-समय के चित्रों का यहां संग्रह है, उनके विभिन्न प्रकार के कागजों पर ही एक अच्छी सी मोटी-ताछ पुस्तक, उनके विवरण तथा विवेचना पर, लिखी जा सकती है। अस्तु। इन चित्रों में मुझे तो जाधू कुंवरसिंह का शिकारी चित्र, आरा-दाउस का चित्र तथा मुगल-सम्राजियों के ही चित्र न-जाने क्यों बहुत पसंद आये। जाधू कुंवरसिंह का शिकारी चित्र प्राचीन होने पर भी बहुत सुंदर, मनामोदक तथा ऐतिहासिक होने के कारण अपना एक निराज्ञा ही स्थान रक्खता है। आरा-दाउस का चित्र, इताइतों से जरे मैदान एवं खील-कौओं के शव-केलि का अच्छा दिग्दर्शन कराना है। मुगल-सम्राजियों के चित्र तो जरूरत ही हृदय को दरे लेते हैं। सम्राजियों की स्वर्णयुग्म-छवि, नयनालिराम वेश-भूषा और सर्वांगीण रूप-सौष्ठव देखने, सराहने और ‘वाह-वाह’ करने लायक हैं। सत्यमुच्य इन चित्रों का देखते ही उन सुंदरियों के सौंदर्य पर ‘भेक’ और अतुर चितारे के सकेल प्रयत्न पर ‘वाह !’ ये शब्द आप ही आप

मुँह से निकल पड़ते हैं। धन चित्रों के अलावा दूसरे-दूसरे चित्र भी जड़त ही सुंदर हैं। किंतु यदि उन सभका वर्णन किया जाय, तो एक पुस्तक ही तैयार हो जाय। अतएव इस छोटेसे परिचय में इनके लिये स्थान नहीं।

भुदायक्ष्मां ने उपर्युक्त पुस्तकालय का जवन और आग के साथ ही, सन १८८१ ईस्वी में एक ट्रस्ट डीड कर के ट्रस्टियों के सिपुर्द कर दिया। उस डीड की एक शर्त यह है कि कुछ भास कारखों के छोड़ कर पुस्तकालय की कोर्ष भी पुस्तक कहीं बाहर नहीं ले जाय जायगी। एक बार ब्रिटिश म्युजियम के अधिकारियों ने समस्त ओरियंटल लाइब्रेरी के परीद लेने के अभिप्राय से एक जड़ी रकम का प्रलोभन दिया; किंतु भुदायक्ष्मां ने साइ नालीं कर दी। इसी तरह इस पुस्तकालय के साथ इनका नाम जुडवाने की भी लोगों ने जड़ी कोशिशें कीं; लेकिन आपने अस्वी-कार कर दिया। आपके निःस्वार्थ भाव का यह दूसरा प्रमाण है; किंतु इससे क्या ? आपकी कीर्ति कभी कवलित होनेवाली नहीं। आज इस जगतप्रसिद्ध पुस्तकालय के जगल में ही आपकी कक्ष—अत्यंत सीधी-सादी छोटों की जनी कक्ष—पुस्तकालय के प्रत्येक दशक के हृदय में आपके प्रति श्रद्धा-भक्ति उत्पन्न करा देती है। आज संसार के जड़े-जड़े विद्वानों और विद्वन्मंडलियों में आपकी यथा श्रद्धा और भक्ति के साथ होती है, और यही पुस्तकालय का—इसका नाम ओरियंटल लाइब्रेरी होने पर भी—शायद श्रद्धाभक्ति के कारण ही उत्साहित हो कर लोग भुदायक्ष्मां-लाइब्रेरी कह देते हैं। यह है आपकी निःस्वार्थ और लोकसेवा का पुरस्कार!

यह पुस्तकालय जितना ही प्रसिद्ध, सुंदर और उपयोगी है, उतना ही मूल्यवान् भी है। आज इसकी संपत्ति सभ मिला कर प्रायः ८ लाख रुपये की है। इस पुस्तकालय पर संसार के जड़े जड़े विद्वान् मुग्ध हैं। सम्राट् पंचम जॉर्ज, वर्तमान प्रिंस ऑफ वेल्स तथा लॉर्ड कर्जन ने इसके दर्शन करना अपना कर्तव्य समझा था।

किंतु हमें तो इस पराध वस्तु पर श्रद्धा रखते हुये भी, उस पर गौरव करते हुये भी, उससे न-जाने क्यों धर्षा होती है; साथ ही अपनी दुरवस्था पर रक्षम भी आना है। हमारे यहां लाभों लभपति हैं, हमारे हिंदी के लिभायती हैं, और सैकड़ों संग्रह तथा सहाय्यसेवा में संलग्न हैं; किंतु क्या हमें भी कुछ वैसी ही, संसार को यकित करनेवाली, दशकों पर जह्म डालनेवाली और विद्वानों के लिये आदर और श्रद्धा की बीज प्राप्त है ?

(“भाधुरी”ना एक अंकभाषी)

४२-संसार में सबसे अधिक अपराधी देश!

(लेखक:-श्री. आनंदबिभु सरस्वती)

माउन् रिन्ग के गतांक में डॉक्टर सुधीन्द्र जोस ने सभ्यता की ढींग हांकनेवाले अमेरिका देश में होनेवाले अपराधों का जे चित्र पिया है उनको पढ़ कर रोंगटे भड़े हो जाते हैं और आधुनिक सभ्यता की ओर से उदासीनता उत्पन्न होने लगती है. यूरोप तथा अमेरिकावाले अपनेको स्वर्गीय प्राणी समझते हैं. एशियावासियों को तो वे नितांत जंगली और असभ्य मानते हैं. उनके स्पर्श से ही अपवित्र होने का उन्हें डर लगता रहता है. अमेरिका जितना सभ्य देश है पाप करने के उतने ही नीच ढंग उसने ढूँढ़ निकाले हैं. डॉ. जोस के लिखे कुछ अपराधों की सूची यहां पर देते हैं.

१—एक स्त्री के पति का ३०,०००) बीमा कंपनी में जमा था. उसमें शर्त लगी हुई थी कि यदि यह शांतिपूर्वक मृत जाय तो उसकी स्त्री को केवल १०००) मिले; परंतु यदि किसी दुर्घटना से मृत्यु होने की दशा में स्त्री ३०,०००) पाने की अधिकारिणी थी. स्त्री ने अपने पति को विष दे कर मार डाला और ३०,०००) पा लिये.

अंत में हम पुनः वैदिक पंचसंस्कारों के (संध्या, स्वाध्याय, संस्कार, स्वयंवर और स्वराज्य) प्रत्येक के लिये सहस्रशः निवेदन करते हैं.

२—एक स्त्री का १५ दिन का अन्धा अद्वुत बिल्लाता और रोता था. मा ने उत्तरे से गला और हाथ काट कर उसके राने से पीछा छुड़ा लिया.

३—एक भटे शहर में सला होनेवाली थी. विरोधियों ने उसको जबरदस्ती अंद करना चाहा. छोट, पथर और डंडों आदि की भूख वषां हुई. थानेदार की हथकड़ियां, रिवाजवर और उडे आदि छीन लिये और उसको भूख पीटा.

४—चिकागो के दो धनी विद्यार्थियों को पूर्ण अपराध करने की सूझी. एक छोटे अन्धे को आतों में लगा कर अपनी मोटर में बैठा कर शहर के बाहर ले गये और हथोड़े से उसके मस्तिष्क को कुचल कर लाश को डेक दिया.

५—ओहियोनिवासिनी महिला ने अपने उठ मास के अन्धे को डेग में बंधा कर नीचे आग जला दी. कर्ष घटे आह उसके पति ने आ कर देखा कि अन्धा जल गया है.

६—छलीनौधनिवासी एक नवयुवक जण यूरोप के स्वतंत्रता

संसार में सभसे अधिक अपराधी देश ! २५६

के युद्ध से लौट कर घर आया तो अपने जूठे पाप की सूरत उसे न मुहाष्ट और उसके गले में लावा लौंक कर, उसे यमपुर पहुँचा अपने क्रोध के शान्त किया।

७—दक्षिणी अफ्रीका के जैक में हों सशस्त्र महिलायेँ धुस गध. ओक तो ज्जननयी के सामने जरी पिस्तौल ले कर जड़ी हो कहने लगी कि मुझे दूसरों की जन लेने में दुःख होता है, कर्तव्य-पालन के समय मुझे छिपड़ी जरा परवा नहीं होगी. यदि तुम जरा भी हिंसे तो यहीं पर काम तमांम कर दूंगी. छतने में दूसरी ने सारा रुपया हथिया लिया और दोनों मोटरों में बैठ कर चलती जनी.

८—ओक न्यूयॉर्क निवासी किसी स्त्री पर आसक्त था. उसके जड़त कहने सुनने पर भी वह अपने पति के छोड कर उसके साथ जाग जाने पर सहमत नहीं हुई. उस स्त्री के सिर के हथोडे से कुचला यहां तक कि वह जेहोश हो कर गिर पड़ी. वह पिशाच टांग पकड उस अजला के नीचे धसीट लाया और जड़ी में डाल कर जालर से क्वाड जंद कर दिये. जेयारी जल जुन कर राज हो गध.

धन उदाहरणों से मालूम हो जवेगा कि सभ्यताजिमान्नी अमेरिका कि आंतरिक अवस्था क्या है. आजादी के लिहाज से जितने अधिक पाप यहां पर होते हैं उतने शायद ही किसी अन्य सभ्य देश में होते हों. योर, डग और गुंडों तथा लुटेरों की देश में जरमार है. अमेरिकन घरों में डुकके के समान ही जंदूक भी ओक साधारण् जीज हो गध है. लुटेरों के डर से लोगों के प्रति समय सशस्त्र रहना पडता है.

आजादी के लिहाज से शिकागो का संसार में तीसरा नंजर है. परंतु यहां पर कतलों की संख्या दिनों दिन जढती जती है, जैसे अपराधों का औसत ओक प्रतिदिन से भी अधिक है. उसको अमेरिका ही नहीं सारे छसार्ध देशों में अपराधों की राजधानी कहना अत्युक्ति न होगी.

अमेरिका में अपराधों की लहर ही नहीं ओक प्रकार का तूशन आया हुआ है. गत २४ वर्षों में यहां पर कतलों की संख्या दुनी हो गध है. गत योरोपीयन महायुद्ध में ४०,००० अमेरिकन हताहत हुये थे, परंतु उस महायुद्ध के जाह कत्ल हुआ की संख्या छससे कहीं जढ कर है. अतः ५ वर्षों में छिपड़ी संख्या का औसत ८० से १०० प्रति लाख रही है; परंतु जपान, ग्रेटब्रिटेन आयरलैंड, स्वीटजर्लैंड और नार्वे में ओक लाख पीछे केवल ३ से ६ तक कत्ल होत हैं.

अमेरिका में मोटर गाडियां भी नरसंहार में किसीसे पीछे नहीं है. धनसे हज कर होनेवाली मृत्युसंख्या का औसत प्रति

धंटे हो तक पहुँच गया है। इस जात में भी अमेरिका संसार के सभ्य देशों से आगे बढ़ा हुआ है। लोग अपने आनंद के सामने मनुष्यजवन की कुछ भी परवाह नहीं करते। अकेले न्यूयॉर्क नगर में प्रतिवर्ष ३०० अन्धे मोटरों की बेंट बंद जते हैं। शिकागो में प्रतिवर्ष २५० का औसत है। इस हिसाब से ७००८ अन्धे सारे देश में मोटरों के शिकार हो जाते हैं।

उकैतियाँ और दिन दहाड़े लूट भी ખૂબ बढ़ रही हैं। डाक-गाडियों पर सशस्त्र पहिरेदारों की आवश्यकता रहती है। डाकघाने के क्लार्कों के पास जरी अड्डे रक्खी रहती है। केवल रेल व जहाज आदि से ही तीन करोड़ रुपये का माल प्रतिवर्ष चुराता है। प्रायः प्रातःदिन ही किसी न किसी बैंक लूटाने के समायार आते हैं।

इन सब अपराधों से भी धृष्टित ज्वित मनुष्यों को जलाने की प्रथा है। पहिले इसका बहुत प्रचार था, परंतु नीत्रो लोगों के आंदोलन से इनकी संख्या दिन पर दिन कम होती जा रही है। इस धृष्टित कर्म के अत्रेण भाषा में लिनयिंग कहते हैं। इसका वर्णन इस प्रकार है—दश बारह नकाबपोश मनुष्यों ने किसी नीत्रो को पकड़ लिया। रेल्वे स्टेशन से एक इलाँग के हासले पर एक वृक्ष से जंजुओं द्वारा बस कर आंध दिया। हो जगद आग जलार्ध गह। एक में बोले की जड़ी सलाख गरम करने को लगा दी। वह जल लाल हो गई तो उनमेंसे एक आदमी उसे निकाल कर नीत्रो के पास ले गया। बेयारे ने डर के मारे उसे हाथ में पकड़ लिया और उसका मांस और यमडा जल गया। फिर उसके शरीर को बखड़ाया गया। नीत्रो रोता बिद्लाता था। दर्शकलोग मुंह बना कर उसे बिद्लाते थे।

इस प्रकार उसको सताने के बाद उनमेंसे एक मनुष्य ने उसके कपड़ों पर तेल डाल कर आग लगा दी। बेयारा छटपटा कर दर्शकों से प्रार्थना करता था कि मुझे गोली मार दी जाय, परंतु इसका उत्तर दर्शकलोग मुंह बना कर देते थे। इस प्रकार सता सता कर उसके प्राण हरण किये गये।

यह संसार में सभसे अधिक सभ्य देश की जात है। मानो कि प्रकृति पर आधिपत्य जमा कर अमेरिका ने बहुत उन्नति की है। आज वह संसार में सभसे अधिक धनी देश है; परंतु धार्मिकता, उदारता और सहनशीलता की दृष्टि से तो इसका देवादा ही निकल चुका है। विचारशील पुरुष पापों की इस जटिली कुछ लहर का निदान सोच रहे हैं, परंतु मर्ज अभी जटता ही जाता है। शायद भारत की आध्यात्मिकता इसको दूर करने में कभी सफल हो सके।

(“सर्वदेशिक”भाषा)

४३-देशद्रोही देशभक्त

(लेखक:-श्री. गिरिजानन्द शुक्ल)

(१)

असहयोग-आन्दोलन के प्रचार के लिये महात्मा गांधी दौरा कर रहे थे. उनके साथ कुछ मुसलमान और कुछ हिंदू नेता भी थे. वे जहाँ कहीं जाते थे वहाँ जनता में मनसनी ईश्वर जाती थी और बहुतसे विद्यार्थी स्कूलों और कालेजों से असहयोग कर बैठते थे. आज कानपुर में उनका व्याख्यान सुनने के लिये सभास्थल पर बहुत भीड़ भिड़ चुकी थी. डी. ए. वी. कालेज के प्रोडिग हाउस के प्रायः सभी बच्चे बहुत उत्साहपूर्वक इस सभा में सम्मिलित हुए थे. यदि राधवशरण भी आ गया होता तो हमें 'प्रायः' शब्द का प्रयोग करने की आवश्यकता न पड़ती. लेकिन वह बच्चों के जाने का समय होने के बहुत पहले ही अपनी पुस्तकें ले कर क्या जाने कहाँ भिँसक गया था. बच्चे ताड़ गये कि सभा में न जाने के लिये राधव कहीं और जगह चला गया है. प्रोडिग से सभास्थल के रास्तेजर सभी विद्यार्थी राधवशरण की निंदा करते रहे-कितना नीच आदमी है, महात्माजी का दर्शन तक नहीं करने आया, अंग्रेज-प्रोडिगों की यापलूसी करने को कल हो तो उसकी श्रद्धा न थके. रामदीन ने कहा "हम सभी तो घर से पढ़ने के लिये आये हैं. कुछ राधवशरण ही तो अकेले ऐसे नहीं हैं जिन्होंने पढ़ने का ठेका ले लिया हो." सर्व संमति से यह मान लिया गया कि राधवशरण नीच और देशद्रोही है.

व्याख्यान के चुकने के बाद महात्माजी ने उन लोगों से हाथ उठाने को कहा जिन्होंने असहयोगी होना निश्चित कर लिया हो. रामदीन ने भी हाथ उठा दिया, उसके साथियों को भी आश्चर्य हुआ. रजिस्टर में उसका नाम लिख लिया गया. उसके भित्र भीड़ धूमधाम के साथ उसे प्रोडिग में लाये.

राधवशरण अपना कमरा बंद कर के अंग्रेजों याद कर रहा था. जय शेर-गुल सुनाघ पड़ा तो इस लय से कि कहीं बच्चे आ कर तंग न करें वह भी रामदीन के स्वार्थत्याग की बुरि बुरि प्रशंसा करनेवाली भंडाली में सम्मिलित हो गया. उसे देख कर सजने उसे मनाना शुरु कर दिया.

अब ने कहा "राधवशरण ! युनिवर्सिटी में छस साल तुम्हीं इस्टी आओगे क्या ?"

इसरे ने कहा, "तलसीवदार साहज का बच्चा है, क्या डिग्री

કલેક્ટરી સે બી ગયા ?”

તીસરે ને કહા, “ભાઈ રાધવશરણ ! ડિપ્ટી કલેક્ટર હો જના તો મુઝે બી યાદ રખના.”

એક આદમી કહનેવાલા હો તો ઉસકા જવાબ બી દિયા જય. રાધવશરણ કે લન્જિત હોને કે સિવા દૂસરા ચારા ન રહ ગયા.

રામદીન કે ઉત્સાહી પ્રેમિયોં ને રામદીન કી વિદાઈ મેં પ્રીતિભોજ દેના નિશ્ચિત કિયા. પ્રતિ વિદ્યાર્થી પર એક રૂપિયા ચંદા લગા દિયા ગયા. વિદ્યાર્થીઓં મેં એક મહોદય કવિતા બી કરતે થે. અભિનંદનપત્ર મેં દેને કે લિયે ઉન્હોંને એક કવિતા ખનાઈ, જિસકી કુછ પંક્તિયાં નિમ્નલિખિત થી:—

“વન્ય તુમહારી દેશભક્તિ હૈ હે પ્રિય બ્રાતૃ હમારે,
ભારત-માતા કી સેવાહિત તન-મન-ધન સખ વારે.
તું મેં આતા હૈ અનુગામી હમ બી ખનેં તુમહારે,
કિન્તુ, પરિસ્થિતિ વિક્ષલ ખનાતી યત્ન હમારે સારે.
હે છાત્રાલયગૌરવવર્ધક જાઓ દેશ જગાઓ,
ભારત કા ઉદ્ધાર કરો નવ નિર્મલ કીર્તિ કમાઓ.”

દૂસરે દિન કોઈ આદ ખજે સખેરે પ્રીતિ-ભોજ ઔર અભિ-નંદનપત્ર દેને કા નિશ્ચય કિયા ગયા. રાધવશરણ ને લોકમત કે દબાવ મેં પડ કર ૧) ચંદા તો દે દિયા, લેકિન કસાસ કે બહુત સે આવશ્યક કાર્યોં કે કારણ વહ વિદાઈ કે જલસે મેં સંમિલિત ન હો સકા. એક ઘંટા આધ ઘંટા તો વહ દિલ બદલાવ કે ખ્યાલ સે બી ઈસ મંડલી મેં વ્યતીત કર સકતા થા, પરંતુ ઉસે યહ વિશ્વાસ થા કિ અભિનંદનપત્ર કા મામલા ખારહ ખજે દિન કે પહલે સમાપ્ત નહીં હો સકતા થા ઔર જખ તક ઉતની દેર રહને કા નિશ્ચય ન કર લિયા જય તખ તક વહાં જના વ્યર્થ હી હૈ. યહ સોચ કર પ્રીતિભોજ કે પહલે હી ભોજન ખનાનેવાલે મહારાજ સે થાલી લગાને કે લિયે કહ કર વહ બોર્ડિંગ સે ચલા ગયા. ડેઠ ખજે કાલેજ કી છુટ્ટી હો ગઈ. રસોઈ-ભવન મેં ઉસને મહારાજ સે પૂછા તો માલૂમ હુઆ કિ દૂસરે બાખૂ લોગ ઉસકે હિરસે કા ભોજન સફાચટ કર ગયે. રાધવશરણ કે બૂખ લગી હુમ થી, ઉસને ઝુંઝલા કર પૂછા “કિસ બાખૂ ને હમારા ખાના ખાયા?”

મહારાજ—બાખૂજી ! એક બાખૂ ને ખાના ખાયા હો તો નામ બી ખતાઉં, સબી બાખૂઓં ને તો ખાયા, અખ કિસકા કિસકા નામ ખતાઉં ?

ગુરસે મેં ચૂર હો કર રાધવશરણ અપને કમરે મેં આયા ઔર દરવાજે કી બીતરવાલી સાંકળ બંદ કર કે પૈંટ વગૈરહ પહને હુયે હી ચદર ઓઢ કર ચારપાઈ પર પડ રહા.

एक विद्यार्थी को पता लग गया कि राधवश्वरथ काबेज से आ गया है, उसने महाराज से सय जातों पूछ कर अन्य लोगों से मतलबाया। उस समय तक रामदीन के मोर्दिंग छोडने की पूरी तैयारी हो गई थी, मित्रों ने उसे अली धसी लिये राक रकपा था कि राधवश्वरथ से मिल कर वह जय।

राधवश्वरथ अपने कमरे में खेटा हुआ है, यह पता लगते ही रामदीन को प्रेम और उत्साहपूर्वक आगे ठेलते हुये कुछ लडके राधवश्वरथ के कमरे के सामने आ पहुँचे। लडकों ने किवाड़े पटपटाएँ, लेकिन पिडकी से दिखाई पडनवाले राधवश्वरथ ने ज़ही देर तक निंद का ज़हाना किये रकपा। एक लडके ने क़हा, “अज य़सो, राधव सो ऱहा है, ज़ेयारे को सोने दो, रात रात ज़ग कर पढता है।”

दूसरे ने क़हा “सोने क़्यों दे”, हम तो ज़गावेँगे, रामदीन अज सदा के लिये ज़ ऱहा है, दोनों की भेट तो हो ज़नी ही य़ाहिये।”

धसी ज़ीय में एक तीसरे विद्यार्थी ने ज़े जातों में न लगे ऱक कर दरवाने की ज़ीतररी सांकल ज़ोलने की छिकमत कर ऱहा था, सख़लता प्राप्त कर ली और सयके सय लडके धीरे से ज़ीतर य़ले आये। राधवश्वरथ युपय़ाप पडा ही ऱहा, अज वह डर ऱहा था कि क़हां उसकी क़लर्ध ज़ुल न ज़य।

कमरे में पहुँते ही लडकों को अय़ानक एक ज़याल सूज़ा-राधवश्वरथ का सामान किसी कुतूहलवर्धक ढंग से सज्जया ज़य। रामदीन की मौन तथा अन्य समस्त विद्यार्थियों की प्रकट संभति से यह क़ार्य शुरु क़िया गया। भसहरी की लकडियों में कोट और पैंट वज़ैरड पहना कर तथा एक कागज का विशाल येहरा, जिसके माथे पर ज़डे ज़डे अक्षरों में ‘देशद्रोही राधवश्वरथ इस्ट क़्लास डिग्री क़लेकटर’ लिखा था, कीसों के सहारे स्थापित कर वह भूर्ति एक कुर्सी पर ज़ैठा दी ग़छ। कुर्सी के सामने एक मेज पर कुछ सरकारी कागजत रज़ दिये गये। मेज के उस तरफ़ एक दूसरे आदमी की शरीर ज़ी धसी तरफ़ ज़नाछ ग़छ, केवल अंतर धतिना था कि वह अदर-पोश के रूप में ज़डा रकपा गया। धस काम के लिये मेज के पाये के साथ वह अख़्खी तरफ़ ज़ांध दिया गया। धस आदमी का य़हेरा ज़ी कागज का ज़नाया गया और उसके माथे पर लिखा गया ‘देशभक्त रामदीन।’ डिग्री साहज के हाथ में एक कागज रज़ दिया गया जिसमें लिखा था, “जनता में राज़द्रोह क़ैलाने के अपराध में तुम्हें छः महिने की क़डी क़ैद।”

सय कुछ ठीक हो गया था, लेकिन मेज पर रज़ने के लिये कोछ क़पडा नही था। लडकों की दृष्टि उस य़दर पर ग़छ जिसे

રાધવશરણુ ઓઢે હુએ થા. એક ને કહા “રાધવ સો રહા હૈ, સાથ હી જડે કી ઝતુ હૈ નહીં, ઇસ દશા મેં યદિ કોઇ ધારે સે ઇસકી ચદર કો ખિંચ સકે તો કામ બન જાય.” દૂસરે ને કહા “ખિંચ તો મેં લૂં, પર ડરતા હૂં કિ કહીં યહ જગ જાય ઓર સખ મામલા હી ખિગડ જાય.” ઇધર યે બાતેં હો રહી થીં ઉધર જિસ લડકે ને સાંકલ ખોલી થી ઉસને ધારે ધારે ચદર ખિંચ લી. સબી લડકે બહુત પ્રસન્ન હુએ. ચદર મેજ પર ખિજા દી ગઇ. અબ દશ્ય પૂરી તૌર પર તૈયાર હો ગયા ઓર આવશ્યકતા રહ ગઇ કેવલ ઇસ બાત કી કિ રાધવશરણુ જાગે ઓર અપના રૂપ દેખ કર જલે. રામદીન ને દબી જબાન સે અપને મિત્રાં સે કહા “નાહક મેં કિસી કા હૃદય કયોં દુખાતે હો.”

રામદીન કી બાત સુન કર બી અનસુની કર કે લડકોં ને રાધવશરણુ કો જગાને કા નિશ્ચય કિયા. એક ને કહા “અજી રાધવ જાગ રહા હૈ, ઓર તુમહારી સારી કરતૂત દેખ રહા હૈ.” દૂસરે ને કહા “યદિ વહ સોતા હોતા તો અબ તક અવશ્ય જાગ જતા. ઇતને શોરગુલ કે હોને પર બી વહ નહીં જગા, ઇસીસે યહ પ્રમાણિત હોતા હૈ કિ વહ જાગ રહા હૈ; કયોંકિ કહાવત હૈ “સોને-વાલા જાગ બી જતા હૈ, કિંતુ જાગનેવાલા નહીં જાગ સકતા.” તીસરે ને કહા “જાગને-સોને કી પદચાન કરતી હો તો મેં બતાઉં, રાધવશરણુ કી ચારપાઈ કો ઉઠા કર ટેટી કર દો, યદિ વહ જાગતા હોગા તો આપ હી ગિરને કે ડર સે ઉઠ કર ખડા હો જાયગા ઓર યદિ સોના હોગા તો જમીન પર ગિર પડેગા.”

રામદીન ઇસ મામલે કો ઇતના નહીં બદને દેના ચાહતા થા; લેકિન અબ મનોરંજન કી પ્રગતિ કો રોકના બી કહિન થા. એક લડકે ને એક ઓર ઓર દૂસરે ને દૂસરી ઓર હાથ લગાયા, ઓર ચારપાઈ કા ઉઠના તથા રાધવશરણુ કા જમીન પર ગિરના અબ પ્રાયઃ કુછ હી મિનટોં કી બાત થી, ઇતને હી મેં કુદ્ધ, ઉત્તેજિત ઓર છેડે ગયે ભુજંગ કી તરહ રાધવશરણુ ઉઠ કર ખડા હો ગયા ઓર તડપ કર બોલા “રામદીન! તુમને અસહયોગ કિયા હૈ તો કયા દૂસરોં કો રહને નહીં દોગે?” રામદીન ચુપ રહા, કિંતુ ઉસકે સાથિયોં ને ચિહ્ના કર કહા “જાગતે થે, જાગતે થે, અરે ચાર ઇતના અધિક કયોં બનતે હો? કયા બૂખ કે મારે નિંદ નહીં આતી થી?”

રાધવશરણુ ચુપ રહા.

એક લડકે ને કહા “કુછ લોગ ઇતને નીચ હોતે હૈં કિ સ્વયં તો સ્વાર્થ લાગ નહીં સકતે, સાથ હી સ્વાર્થ-ત્યાગિયોં કા આદર બી નહીં કર સકતે. આજ દો ઘટોં મેં તુમને કિતના

पढ बिधा और हमारा क्या भिगड गया ? लेकिन यह तो हृदय की बात है, किसीका हृदय दुर्जल होते हुये भी स्वच्छ होता है और किसीका दुर्जलतापूर्ण होने के साथ साथ धर्माद्वेष-पूर्ण भी होता है."

राधवशरथ कुछ उत्तर न दे सका.

रामदीन ने अपने साथियों से कहा "यसो, यह जगडा हटाओ." सभ लोग राधवशरथ के नीच और देशद्रोही कहते हुये भाहर चले गये.

धीरे धीरे चार पांच साल बीत गये. असहयोगआन्दोलन वर्तमान के स्थान में भूतकाल की बात हो गई. इस बीच रामदीन में जो कुछ परिवर्तन हुआ है उसका पता पाठक के 'प्राचीन भारत' नामक समाचारपत्र के निम्नलिखित अवतरण से लग जायगा—

"त्यागी, देशवक्ता अथवा असहयोगी व्यक्तियों से अग्न जनता के सावधान रहने की आवश्यकता है, क्योंकि धीरे धीरे यह भी एक पेशा होता जा रहा है और जिनको कोछ दूसरा व्यवसाय नहीं मिलता वे कांग्रेस के देशवक्तों की सूचि में अपना नाम लिखा कर जनता के डगने का काम आरंभ कर देते हैं. अली हाल में रामदीन नामक एक कोषाध्यक्ष ने कांग्रेस के कोष का कुछ हज़र रुपया हजम कर लिया है और एक प्रांतीय कांग्रेस कमिटी ने विवश हो कर महात्मा गांधी के सिद्धांतों के विरुद्ध अदालत में उक्त कोषाध्यक्ष के उपर नालिश दायर की है. छत्र देश के जैसे स्वार्थियों से जयावे."

जयलपुर के जेष्ठन्ट मैजिस्ट्रेट के सामने यह मुकदमा पेश हुआ.

(२)

राधवशरथ जी. ए. में इस्ट हो कर छ'ज्जंड चला गया था. वहां उसने स'मानपूर्वक आर्च. सी. एस. की परीक्षा पास की और अग्न उन्नाव में अपने घर पर उस दिन की प्रतीक्षा कर रहा है जग्न उसे सरकार कहीं जेष्ठन्ट मैजिस्ट्रेट बना कर भेजेगी. तहसीलदार, डिप्टी कलेक्टर, थानेदार, डिप्टी सुपरिन्टेन्डेन्ट सभी उससे मिलने के लिये आते हैं. पता नहीं, पिछली जाते उसे याद हैं या नहीं, किंतु आग्न 'बीडर' में रामदीन के स'म'ध में एक होषारोपणपूर्ण पत्र पढ कर वह व्यक्ति रह गया. पत्रप्रेरक से अनेक प्रमाणों के आधार पर यह सिद्ध किया था कि रामदीन ने कांग्रेस के रुपये से एक निज भकान भी बनवा लिया है. राधवशरथ के विश्वास नहीं हुआ, क्योंकि वह वास्तव में

રામદીન કે સમ્યા, ઇમાનદાર ઔર દેશભક્ત સમજતા થા.

રાધવશરણુ ને 'લીડર' કે સંપાદક કે પાસ એક પત્ર લિખ કર
કુછ અધિક જનને કી ઇચ્છા પ્રકટ કી.

દૂસરે હી દિન ઉસે સરકારી આગાપત્ર મિલા જિસમેં જખલપુર
કે બેઇન્ટ મેજિસ્ટ્રેટ સે ચાર્જ લેને કે લિયે ઉસે લિખા ગયા થા.

(૩)

રાધવશરણુ ને જખલપુર કે લિયે પ્રસ્થાન કર દિયા ઔર
ડાકખાને કે હિદાયત કર દી કિ ઉસકી ચિદ્દિયાં ઉભાવ સે વહાં
કે બેજ હી જયા કરે. ચાર્જ લેને કે બાદ જખ ઉસને ઉન અભિ-
યોગોં કે દેખના શુરુ કિયા જિનકા નિર્ણય ઉસે કરના હોગા તખ
વહ એકાએક આશ્ચર્ય મેં દૂખ ગયા--'લીડર' મેં જો કુછ નિકલ
ચુકા થા વહ સત્ય થા, રામદીન કે ઉપર મધ્યપ્રાંતીય કોંગ્રેસ
કમિટિ ને ગખન કા મુકદ્દમા દાયર કિયા થા. થોડી હી દેર બાદ
'લીડર' કાર્યાલય સે બી ઉત્તર આ ગયા.

રાધવશરણુ કે આશ્ચર્ય મેં પ્રસન્નતા બી મિલી હુમ્મ થી.
રામદીન હી કે કારણુ એક દિન ઉસને ઘોર અપમાન સહન કિયા
થા. ઉસ દિન ઉસે સબી નીચ ઔર દેશદ્રોહી સમજ રહે થે. ઉસકા
બદલા લેને કા મોકા આજ આ ગયા થા. ઇસી લિયે વહ રામદીન
કે દેખને કે લિયે વ્યાકુળ હોને લગા. ઉસને બહુન પતા લગાયા,
કિંતુ માલૂમ હુઆ કિ વહ કહીં બાદર ગયા હૈ. રાધવશરણુ
ઉત્કંઠાપૂર્વક રામદીન કે મુકદ્દમે કી તારીખ કી બાટ જોદને લગા.

રાત કે કોઈ આઠ બજે હોંગે. રાધવશરણુ બોજન કર રહા
થા. કિસીને બખર પહુંચ્યાઈ કિ એક આદમી મિલને આયા હૈ.
ઉસે સદેહ હુઆ કિ કહીં રામદીન હી ન હો. એક નૌકર કે બેજ
કર નામ પુછવાયા તો માલૂમ હુઆ કિ રામદીન હી હૈ. યથાશીઘ
બોજન સમાપ્ત કર કે વહ બેઠક મેં પહુંચ્યા. બદલા લેને કા એક
મોકા મિલને સે ઉસે જિતની પ્રસન્નતા હુમ્મ થી વહ સખ રામદીન
કે દેખને પર નષ્ટ હો ગઈ. ઉસને આશા કી થી કિ વહ રામદીન
કિસી હદ તક અપની પુરાની અકડ તો રખતા હી હોગા, કિંતુ
જુક કર સલામ કરનેવાલે રામદીન ને ઉસકી વહ સારી ધારણા
નિર્મૂલ કર દી. ઉસને દેખા કિ દેશભક્ત, ત્યાગી ઔર અસહયોગી
રામદીન કા યદિ કુછ બી અંશ વર્તમાન રામદીન મેં રહ ગયા હૈ
તો યહી કિ બદર કા કુર્તા ઔર ટોપી અખ બી બેદયાઇ કે સાથ
વહ ધારણુ કર રહા હૈ. મસ્તિબક મેં ઇન વિચારોં કે આતે રહને
પર બી રાધવશરણુ ને ઉસસે કુશલવાર્તા પૂછી ઔર કહા, "કહિયે,
એરે યોગ્ય કોઇ સેવા-કાર્ય હૈ?"

રામદીન ને નમ્રતા કે સાથ કહા "ઇસ સમય તો મેરી લાજ

“आप ही के हाथ में है।”

राध०—सो कैसे ?

राम०—आप ही की धनदास में तो मेरा एक मुकदमा है।

राध०—कैसा ?

राम०—यहां की प्रांतीय कांग्रेस कमिटी ने मुझ पर ग्यारह की नालिश की है, अनेक पत्रों द्वारा उसने मुझे गद्दनाम भी कर दिया है।

राध०—यह तो ग़रीबी नीयता की आत है। अवैतनिक देख-सेवकों की सेवा का क्या यही पुरस्कार है ? अपने स्वार्थसागी देशभक्तों का आदर क्या यह देश धर्सी प्रकार करेगा ?

राम०—मेरी कुछ सहायता कीजियेगा ?

राध०—जब तक धरने की भी जरूरत है ? आप्तिर आत क्या है ?

राम०—आत यह है कि यहां के कुछ लोग धर्मों और द्वेष के वशीभूत हो कर मुझे हानि पहुंचाने का षड्योग कर रहे हैं।

राध०—और कुछ नहीं ?

रामदीन ने हथी ग्यान से कहा “और कुछ नहीं।” राधव-शरणा के रामदीन का यह धीर पतन असह्य हो गया, किंतु अपने भाव के दयाये रभ कर वह थोड़ी देर तक सुप रहा। रामदीन ने फिर कहा “आपके ऊपर मेरा थोड़ा सा अधिकार है, धर्सीसे धस समय आपसे विशेष सहायता की आशा करता हूं। राधवशरणा ने उत्तर दिया “मैं आपकी सहायता करने का षड्योग अवस्थ ही करूंगा।” यह कह कर वह कुर्सी से उठ खड़ा हुआ, और विदा ले कर विश्राम-भवन में चला गया। रामदीन भी अपने स्थान के रवाना हो गया।

(४)

दूसरे दिन से मुकदमा शुरू हुआ। रामदीन की ओर से एक मैरिस्टर साहय धलाहायाद से आये थे। दोनों पक्षों की पहल सभास होने पर जेधन्ट मैरिस्ट्रेट ने रामदीन के दो वर्ष की कड़ी कैद सुनाते हुये अपने कैसले में निम्रलिखित आते भी कही:-

यह ग़रीबी की आत है कि जिन लोगों से स्वार्थसाग, देशभक्ति और सदाचार की आशा की जाती है वे ही सार्व-जनिक संस्थाओं में प्रवेश कर के नीय से नीय श्रेणी के स्वार्थ की उपासना में रत होते और देशद्रोह करते हैं। कार्यकर्ताओं की यह स्थिति किसी भी देश के लिये शोचनीय है; किंतु भारत-वर्ष में तो इससे बहुत ग़रीबी हानि की संभावना है। वर्तमान अपराधी उच्च कोटी का शिक्षाप्राप्त है और धर्सी कारण किसी भी प्रकार की सहानुभूति का पात्र नहीं है।

(“सरस्वती”ना एक अंकमांथी)

४४-दिव्य प्रकाश में आत्मनिरिक्षण

(लेखक:-श्री. आनंद)

प्रभो! मैं जडा पापी हूँ, मेरे पाप की कथा का अंत नहीं। मेरे गुनाहों की सूची जड़ी लम्बी है। मैंने जडे छोटे कर्म किये हैं। मुझे जल कभी अपने पिछले कर्म याद आते हैं तो मेरा हृदय कांप उठता है। लज्जा और लय से जैसा मेरा पुरा हाल हो जाता है, उसका वर्णन करना कठिन है। मैंने हमेशा अपने अवगुणों और पुरे कर्मों को छिपाने की कोशिश की। मैं सज्जका जडा रहूँ, मेरी पुराण भी जडा के रूप में प्रकट हो; मेरी कमजोरियों को कोर न देखे, हर जगह मेरा आदर और सत्कार हो, यही मेरी धिक्की रही; और मैंने इसके लिये जैसा कुछ यत्न किया, पाप समेटे, दंड और आडंबर की सृष्टि की, यह मैं ही जनता हूँ।

सला और सोसाधटियों में—जहाँ भी मेरा प्रवेश हुआ—मैंने अपना पक्ष प्रयत्न बनाये रखने में उद्योग और अनुचित का कभी भी विवेक नहीं किया। पार्टी-पॉलिटिक्स व दलबन्दी से सला के उद्देश को धक्का लगेगा, सार्वजनिक कार्य को हानि पहुँचेगी, इस ओर भी मैंने ध्यान नहीं दिया। मेरा लक्ष्य—मेरा उद्देश, केवल अपना आधिपत्य जमाना रहा है। जिससे मुझे सुख मिले, मेरा काम सिद्ध हो, मुझे सफलता प्राप्त हो, लोगों में मेरी धाक जमे, यही मैं चाहता रहा हूँ। जति, देश तथा समाजसेवा के कार्य में भी मैंने धिन्हीं भावों से काम किया है। स्वार्थत्याग और निष्काम सेवा के आधारभूत भी यही भावना रही। दान-पुण्य, जप-तप, ध्यान-योग, कर्म-उपासना छत्यादि को भी ऐसा काम नहीं हुआ, जिसमें मैंने अपने स्वार्थसुद्धि को प्रधान न रक्खा हो। अपने ज्ञान और बुद्धि के प्रकाश में भी मैंने कोछ दूट नीति नहीं छोड़ी। अपने सुख और संपत्ति के लहाने में किसी दूसरे के दुःख, सुख, हानि, लाभ की ओर तनिक भी ध्यान नहीं दिया। मेरे सामने सत्यासत्य, धर्म-अधर्म का कोछ विवेक नहीं था। मेरी दृष्टि अपने काम की सफलता पर थी। मैंने जवन का उद्देश्य सफलता समझ रक्खा था। एक नाहक मेरे नजदीक कोछ विचार की चीज नहीं थी। दया और धर्म, न्याय और सत्य का मेरे साथ वही तक संबंध था, जहाँ तक उनके द्वारा मेरा काम जनता हो। प्रेम और सिद्धांत की दुहाई देना मुझे प्रिय आता था। धर्म-कर्म के नाम पर शोर

मयाना में अच्छा जनता था। सच्चा व्यवहार और सच्ची भाव मुझे बहुत पसंद थी, समता और आतृभाव का मैं जडा पक्षपाती था; पर ये सच मेरे कहने की जाते थीं, लोगों के अपनी ओर आकर्षित करने की बातें थीं। हृदय में घनके लिये देवदास धतनी ही गुंजयश थी कि घनके आड में मैं अपना काम निकाल लेता था।

हयानिधि ! मैं तुम्हारे सामने अपने घन वृद्धित पापों की सीला कहां तक अपना कइं ! मैंने अपने घसि जवन में अपनी सहस्रता और सुख-संपत्ति तथा यश और कीर्ति के लिये जो कुछ और जैसा कुछ भी किया, उसके लिये मुझे घसि समय प्रसन्नता नहीं है, संतोष नहीं है, जडिक दुःख है, लज्जा है, लय है और है धीर पश्चात्ताप ! मेरे जवन का सचसे जडा और सचसे उतम भाग घनकीं दुर्व्यसनों और कुवृत्तियों के संतुष्ट करने में ही व्यतीत हुआ है। मुझे घसिके लिये क्या दुःख भोगना पडेगा ? कैसा प्रायश्चित्त करना होगा ? वह जो कुछ होगा, भुगतना ही होगा; पर घसि समय तो जो मुझे मेरे कर्मों के स्मरणमात्र से वेदना हो रही है, जैसा कुछ मुझे डर लगता है, वह प्रकट नहीं कर सकता।

संसार घसि समय मुझे जडा लयानक और अधकारमय प्रतीत हो रहा है। यंद्रदेव का दिव्य प्रकाश भी धुंधला हो गया है। जेल की कालकोठरी में जैठे हुआ जेक 'तपस्वी आत्मा'ने कभी अपने विशुद्ध आचरणों और सहव्यहारों से जेल की काली और लयानक दिवारों के ही 'प्रकाश स्तंभ' नहीं जना दिया था, जडिक सारे संसार में आशा और विश्वास का जवन संसार कर दिया था। परंतु आज जेक मैं हूं, जो..... लवन की जुली दुर्घ छत पर जैठा हुआ, घसि छिटकी दुर्घ यांदनी रात में, अपने हृदय के अधकार के भी नहीं दूर कर सकता ! आह ! सुकर्म और दुष्कर्म में घतना अंतर ! कर्मभेद से भनुष्य भनुष्य में घतना भेद !! शिव ! शिव ! !

यजुर्वेद में भनुष्यों के लिये उपदेश है 'कृतं स्मर । किये हुआ कर्मों का स्मरण कर !' अपने किये हुआ कर्मों के याद करना जडा लाभदायक है। अपने जवन पर इष्टि डालना, अपने आचरणों और व्यवहारों की आलोचना करना बहुत ही शुभारपह है; पर है यह कठिन काम ! बहुत ही कठिन काम ! कौन करता है ?

भनुष्य दूसरों पर टीका-टिप्पणी करना भूख जनता है, पर अपने लिये जेक शब्द भी जुह कइना या दूसरों से सुनना उसे कभी नहीं जाता। मुझे अपने किये हुआ कर्मों पर नित्य विचार करना आहिये और तदनुकूल उसके सुधार के लिये

बलवान होना चाहिये; परंतु मैं इस ओर भी सदा उदासीन रहा हूं। लोगों के दिमाग के लिये जैसे ही मैं कभी कुछ कह देता, या कुछ व्याख्य भूँद कर मौन बैठ जाता, परंतु उन्हीं भूरे भावों के उधेड़-धुन में, उसी स्वार्थ और वृष्टित प्रपञ्च में लगा रहता; आत्मसमीक्षा न होती !

जगवन् ! अथ दया करो और मुझे अलमयदान दो। मेरी इस समय भूरी हालत है। चिरकाल की पराधीनता और दासता के भावों ने मेरी बुद्धि भष्ट कर दी है। मैं अपना भूरा जला सोखने समझने में असमर्थ हो गया हूं। संसार के अनेक लय और बाधाओं ने मुझे बेतरह घेर रक्खा है। इस जयानक परिस्थिति में मुझसे कुछ नहीं होता। मुझे संसार के प्रत्येक पदार्थ लयप्रद प्रतीत होते हैं और मुझे हाथ-पैर हिलाने का भी साहस नहीं होता। शरणागत की वाञ्छ अथ तुम्हारे हाथ है।

“अभयं मित्रादभयममित्रादभयं ज्ञातादभयं परोक्षान् ।

अभयं नक्तमभयं दिवा नः सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु ॥”

मुझे न मित्र का लय हो न शत्रु का, न जनकार का न अनजन का, न दिन का न रात का, न उत्तर का न दक्षिण का, न पूरव का न पश्चिम का, न आगे का न पीछे का, न उपर का न नीचे का। मैं सर्वत्र अलमय हूं।

मैं इस अलमयपद के तुम्हारी शरण्य में ही प्राप्त कर सकता हूं। सांसारिक शक्तियों द्वारा यह अलमयानंद दुर्लभ है। माता-पिता, लार्घ-जहन, पति-पत्नी, पुत्रवधू आदि निकट और रक्त संबंधियों में भी यह आनंद कहाँ ?

(“सार्वदेशिक”ना ओक अंकभांथी)

४५-कर के जानना सीखो.

(विषयक:-साधु टी० ओल० वास्वानी. अनुवादक-श्री. वियोगी जगदीश)

अजुत दिन हुये छटली में एक आन्दोलन यथा था. उसका नेतृत्व इंगनीअरियो के हाथों में था. इंगनीअरियो ने एक जड़ी सुंदर पुस्तक लिखी है, जिसका अनुवाद अनेक भाषाओं में हो चुका है. पुस्तक का नाम “अपि” है. यह उन उपन्यासों में से सभसे उत्तम कटि का आध्यात्मिक उपन्यास है, जो मैंने पढ़े हैं. इसमें एक अत्यंत ही धार्मिक विद्वान् और ज्ञानवान् मनुष्य का वर्णन किया गया है. देशी, देशवासी, देश की आदर्श संस्कृति के लिये इसके हृदय में अगाध प्रेम और अपार भक्ति थी. इस महात्मा को नवयुवक अडे ही स्नेह और श्रद्धा की दृष्टि से देखते थे, यह भी उनमें अजुत प्यार करता था. छटली के काने काने से नवयुवक इसके पास आते और प्राचीन इतिहास, धर्म आदि पढ़ा करते. यह भी उनसे निम्न निम्न विषयों पर प्रश्न करने को कहता था. प्रतिदिवस नवयुवक आते और अनेकों प्रकार के प्रश्न किया करते थे; परंतु यह उत्तर सदा स्थगित कर दिया करता था, कहता “अच्छा, तुम्हारे प्रश्नों का उत्तर दूंगा.”

एक दिन किसीने कहा—“प्रभो ! हमने नाना प्रकार के प्रश्न किये हैं, परंतु आप उत्तर सदा ही स्थगित कर देते हो. यह क्या बात है ?” यह महात्मा बोला “अच्छा, आज तुम्हारे प्रश्नों का उत्तर दूंगा. तुमने निम्न निम्न विषयों पर प्रश्न किये हैं, पर मैं सभका एक ही उत्तर दूंगा.” यह सुन कर वे अडे आश्चर्यचकित हो एकदूसरे का मुंह देखने लगे, और बोले “भगवान् ! यह कैसे हो सकता है ? हमारे प्रश्न तो निम्न निम्न विषयों पर हैं; कोछ इतिहास पर है तो कोछ तत्त्वज्ञान पर, कोछ राजनीति पर है तो कोछ मनोविज्ञान पर; आप सभ के लिये एक ही उत्तर कैसे देंगे ?” गंभीरता से इसने कहा “हां, तुम्हारे प्रश्न अनेक प्रकार के अवश्य हैं, पर मेरा उत्तर केवल दो शब्दों में है और वे दो शब्द हैं—‘कर के जानना, हर काम को कर के जानना.’”

नवयुवको ! भारत के लोको ! तुमने भी मुझसे अनेकों प्रश्न किये हैं, परंतु मुझे जय है कि तुममेंसे अधिकांश केवल जातों ही जानते हो. प्रश्न पूछने के लिये प्रश्न करते हो, कुछ काम नहीं करते. स्मरण रखो, बिना कुछ किये-बिना सेवा के-ज्ञान नहीं आता. किसी वैज्ञानिक को यदि आविष्कार करना होता है तो वह सर्वप्रथम प्रयोगशाला में प्रयोग करता है. ठीक इसी

प्रकार ज्ञान विना कुछ किये कभी नहीं होता। तुम नहीं जानते कि भारत के अभी कितना ज्ञान प्राप्त करना है। इस ज्ञानप्राप्ति के लिये तुम क्या कर रहे हो ? जताओ, जताओ, भारत के नवयुवको ! तुम क्या कर रहे हो ? देश और जाति के लिये तुम क्या कर रहे हो ? अपने भूजे, अरीज भाइयों के लिये क्या कर रहे हो ? दीना, दीना, दुनियाँ में के लिये क्या कर रहे हो ? आह ! मत समझो कि स्वराज्य का नाम ही पुज्य है, जो केवल जातों जनानों से ही तुम्हें मिल जावेगी। स्वराज्य पाने के लिये कौनों सेवा करनी पड़ती है। सैकड़ों, हजारों, लाखों को रक्त में स्नान करना पड़ता है; प्यारी से प्यारी वस्तु को भी त्यागना होता है; कठिन से कठिन तपस्या का जीवन व्यतीत करना होता है; तब कहीं न कर स्वराज्य की जड़क दिखाई देती है। जताओ भारत के वीर पुत्रो ! जताओ, तुम क्या कर रहे हो ? तुम्हें देख का जिया हुआ औरव लाना है, माँ का लूँटा हुआ यौवन लौटना है। जताओ, जताओ तुम क्या कर रहे हो ? जताओ, क्या तुम्हारे हृदय में अभी भोग के लिये प्यास है ? संसार, धन, मान, बल की अभिलाषा है ? जताओ ! क्या तुम्हारे स्मृतिपटल पर से ऋषियों के वह संजव-सन्देह मिट रहे हैं ? तुम्हारे अंदर से आत्मविश्वास कम हो रहा है ? यदि ऐसा है तो मत लो स्वराज्य का नाम ! भूल जाओ, भूल जाओ, सदा के लिये भूल जाओ ! स्वराज्य ऐसे नहीं मिलता ! जिस दिन तुम्हारे हृदय में 'कर के जानने' का भाव लसे प्रकार जन्म जायगा, जिस दिन तुम 'सत्य' को 'इति' से जीया समझोगे, जिस दिन अगवान को समझो जडा और सर्वशक्तिवान समझोगे, जिस दिन ज्ञान के लिये हृदय में सच्ची प्यास रक्योगे, जिस दिन मातृप्रतिभा को हृदयमंदिर में प्रतिष्ठित कर तन, मन, धन से उसकी पूजा करोगे, उसी दिन-उसी घड़ी, स्वतंत्रतादेवी आ कर तुम्हारे गले में नयमाल डाल देगी।

ठो, ठो, भारत के सपूतो ! ठो, हर जात के 'कर के जानने' सीजो। यही देख, राष्ट्र और आत्मा की उन्नति का मूलमंत्र है।
(“प्रताप”ना ओक अंकमांथी)

४६-अमेरिका की कुछ आततायी संस्थाएँ (कू-क्लक्स-क्लान)

(लेखक:-आर्चु वृन्दावनदास जी. ओ. ओल. ओल. जी.)

प्रजा का स्वातंत्र्य, शासन एवं सुव्यवस्था का संस्थापन, अल्पसंख्यक जनतियों का संरक्षण, कार्यक्षेत्र, वाणी एवं धर्म की स्वाधीनता आदि सभ्य शासन के मुख्य अंग हैं। स्वाधीनता और प्रजासत्ता (सोवरीनटी ऑफ़ पीपल) प्रजातंत्र के प्रधान स्तंभ हैं। साधारणतया यह विश्वास किया जाता है कि अमेरिका संसार का सभसे बड़ा प्रजातंत्र-प्रधान देश है; परंतु (अमेरिकन) कोंग्रेस के अनुसंधानों से पता चलता है कि दुनिया के किसी अन्य देश में शासन की छतनी अवज्ञा नहीं की जाती है, स्वाधीनता का छतना नहीं कुचला जाता है, शासनव्यवस्था, जनमाल की रक्षा के नियमों का छतना उल्लंघन नहीं किया जाता है, जितना कि अमेरिका में।

इन अनुसंधानों से पता चलता है कि संयुक्त राज्यों (युनाइटेड स्टेट्स) में आततायी संस्थाओं का साम्राज्य है। जनता में दहशतियाँ हो गई हैं। प्रत्येक दह अपने संगठन एवं शक्ति के अनुसार अपना आतंक स्थापित करता है। परिणाम यह होता है कि जनता को एक सुदृढ़ शासन के नीचे रहने के अनन्य विभिन्न दलों की निरंकुशता के अधीन रहना पड़ता है।

इस विषय में अमेरिका की मुख्य संस्था 'कू-क्लक्स-क्लान' विशेष उल्लेखनीय है। इस संस्था के लोग एक प्रकार का सड़े हुए लावा पहनते हैं। इन लोगों का ध्येय श्वेतांग जाति के प्रभुत्व का, आतंक द्वारा, स्थिर रखना है। इस संस्था के सदस्य स्त्री-पुरुषों को चुरा ले जाते हैं, अलग ले जाकर उन्हें पीटते हैं, उनके शरीर पर कोल्टार भलते हैं, उन्हें गोली से मार डालते तथा झांसी पर लटका देते हैं। इस भुम संस्था को १८६६ ईस्वी में कुछ युवकों ने जन्मी किया था। कुछ काल शांत रहने के बाद सन १८९५ में कर्नल विलियम जेम्स साक्षमन ने इस संस्था को जन्मत किया। पिछले दिनों समाचारपत्रों से ज्ञात हुआ कि इसकी अभिनेत्री एक महिला है, जिसका नाम एलिजाबेथ टाफ्लर है। यह इस संस्था की 'महारानी' कहलाती है। इसकी अभ्यक्षता में ही सभ निष्ठुर कर्म किये जाते हैं। संस्था में अमेरिका के डे-से-डे पदाधिकारी गुपचुप सम्मिलित हैं। ५ लाख के लगभग इस संस्था के सदस्य हैं, जिनमें उक्त लाख के करीब स्त्रियाँ हैं।

'कू-क्लक्स-क्लान' तीन ध्वजों पर अवलंबित है:- (१)

रोमन कैथलिक से वृष्टा, क्योंकि यह पोप की सत्ता स्वीकार करता है. (२) ज्यू (यहूदी) से वृष्टा, क्योंकि यह अमेरिका का आर्थिक स्वामी समझा जाता है. (३) प्रदेशी अथवा निग्रो से वृष्टा, क्योंकि इससे संयुक्त राज्यों में श्वेतांगों के अकेलत्व का आधिपत्य को धक्का लगने की संभावना है. क्लान के लोग रात्रि के समय जायावह, नवम्य एवं रौरव दुष्कृत्य किया करते हैं. उनके आतंक का सपना से अच्छा प्रमाण इस बात से पाया जाता है कि एक दहा लूसियाना के शासक को क्लान के भीषण गुह्मों से परित्राणार्थ सहायता देने को वॉशिंग्टन जाना पड़ा था. युनाइटेड स्टेट्स की छड़ियाना स्टेट किसी जमाने में क्लान के आतंक के कारण राजनैतिक भ्रष्टता का ज्वलंत उदाहरण थी.

अबुतसे राज्यों में क्लान के लोगों द्वारा कड़े लगाये जाने की प्रथा पड़ी जायकर थी. न केवल निग्रो लोगों को वरन् श्वेतांग स्त्रियों को कड़े लगा कर भेड़ोश किया गया, और वे किसी तरह अत्यंत अवस्था में मरने को छोड़ दी गई. एक छोकरे को पेट की टहनियों से जैसी भार दी गई कि उसकी पीठ सत्यमुय 'मांस का बोथड़ा' बन गई. एक निग्रो को पेट से बांध कर कड़े लगाये गये और किसी तरह बांधा हुआ चौड़े मैदान में छोड़ दिया गया. मैदान में पड़े-पड़े सिसकने से उसे निमोनिया हो गया और वह मर गया. एक निग्रो ने, जिसको कि कड़े लगाये गये थे, अपनी जमीन को एक श्वेतांग के साथ जूमि के वास्तविक मूल्य के अन्वय उसके अंश पर ही भेज दिया. ("न्यू एंग" मार्च १८२८)

कू-क्लक्स-क्लान द्वारा लोगों को छूते छू जला देने की प्रथा पड़ी जायावह है. जैसी पाशविक अर्थात् संसार के शायद ही किसी अन्य भाग में हो. यह प्रथा लीन-यांग के नाम से कहलाती है. सन् १८२५ तक ४० वर्षों में ४००० मनुष्य अग्निमातृ किये गये, जिनमें ३००० कृष्णांग और १००० श्वेतांग थे-अर्थात् लगभग १०० हलायें प्रतिवर्ष इस प्रकार की गई.

यहां पर अमेरिकन अर्थात् के कुछ उदाहरण दिये जाते हैं. सन् १८२३ की एक रात्रि में मुंड-ढोये लुये मनुष्यों के एक समूह ने एक भ्रमणशील विक्तेन अरलेनसन को सुरा लिया. वे लोग उसे जंगलों में ले गये और वहां उसको रस्से से बांध कर धतना पीटा कि वह भेड़ोश हो गया..... फिर उस के धावों पर नभक छिड़क कर उसे वहीं मरने को छोड़ दिया. ("न्यू एंग" मार्च १८२८)

ओटावैन ओकला में एक कृष्णांगी स्त्री को उसके यतु-वर्षाई जालक के साथ एक जनसमूह उड़ा दो गया और उन दोनों को पुल से लटक कर दांसी दे दी. कोटसविलपा में एक

મનુષ્ય કો અસ્પતાલ સે ચારપાઇ પર સે ઉઠા કર લે ગયે, ઔર ઉસકો જીતે-જી અગ્નિસાત્ કર દિયા. ઉન સખ લોગોં કો જો કિ ઇસ “તમાશે” કે સંબંધ મેં પકડે ગયે થે, ફોરન હી છોડ દિયા ગયા. (“ન્યુ એજ” માર્ચ ૧૯૨૮)

ચેટનૂગા શહર કે ડેલી ટાઇમ્સ (૧૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૮) મેં સે ‘ફ્ર-કલકલ-કલાન’ કે સદસ્યોં દ્વારા જીવિતદાહ કો વર્ણન કિતના દિલ્લ દલવાનેવાલા હૈ—“જિમ મૈકલ્હાર્ન નીઓ કો લખાદા પહને હુયે લોગોં ને સતા-સતા કર જલા દિયા. લગ્નરોં સ્ત્રી-પુરુષ-બચ્ચે દૃશ્ય દેખ રહે થે. નીઓ કો ખૂન લેને કી અવાજોં આસમાન કો ફાડ રહી થી. નીઓ કો એક વૃક્ષ સે બાંધ દિયા ગયા ઔર ઉસકે સમીપ એક અગ્નિ કી ટેરી તૈયાર કી ગઇ. પ્રજ્વલિત અગ્નિ મેં લોહે કી શલાકા ગર્મ હોને કો ડાલ દી ગઇ. જખ્મ યહ જલ કર લાલ હો ગઇ, તો જનસમૂહ મેં સે એક ને ઉસે ઉઠા કર નીઓ કે શરીર મેં ઘુસેડ દિયા. વહ નીઓ લય સે વિક્ષિપ્ત હો ગયા. ઉસને શલાકા કો અપને હાથ સે સ્પર્શ કર દિયા. વહ ઉસકે હાથ કો પાર કર ગઇ.....લોહે કી ગર્મ શલાકા શરીર કે કઇ ભાગોં પર લગાઈ ગઇ. કઇ મિનટોં તક યહ કાન્ડ કરને કે બાદ એક ને ઉસકે કપડોં પર તેલ ડાલ દિયા ઔર આગ લગા દી. લપટોં મેં હજારોં જલને લગા. ઉસને જીવંદ આવાજ સે કહા—“મુઝે ઇસ યાતના કી અપેક્ષા ગોત્રી સે ઉડા દો.” પરંતુ ઇસ પર તિરસ્કાર-પૂર્ણ પહિલાસ હી સુનાઇ દિયા. નિર્દય આગ્નિશિખાઓં ને ઉસે ભસ્મ કર કે હી છોડા.” (“મોડર્ન રિવ્યુ” ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬)

કલાકલકલ, મિસીસીપી મેં એક કાલે આદમી કી અદાલત દ્વારા મુક્તિ પર રોષ પ્રકટ કરતે હુયે એક નિરંકુશ જનસમૂહ ને ઉસ મનુષ્ય કો, જો નિર્દોષ સિદ્ધ હો કર મુક્ત કર દિયા ગયા થા, અદાલત સે લે જા કર વધ કર દિયા.

૨૫ જાનવરી, ૧૯૨૧ ઇસ્વી કો નોડેના, આર્કેન્સાસ મેં હૈનરી લારી કો જીતે-જી જલા દિયા ગયા. સમાચારપત્રોં ને નિરંકુશ જનસમૂહ (લીન્ચિંગ મોખ) દ્વારા ઉસકે કેદિયોં પર કી ગઇ જલ્લ-નૃશંસતાઓં કો રોમાંચકારી વર્ણન કિયા હૈ. એક વર્ણન ઇસ પ્રકાર હૈ—“એક એક ઇંચ કર કે હજારોં કે સંપૂર્ણ શરીર કો અગ્નિસાત્ કર દિયા ગયા. એક નીઓ ને યહ કેશિશ કી કિ થોડીસી અગ્નિ ઉઠા કર અપને મુંદ મેં રખ લે, જિસસે શીઘ્ર પ્રાણ-પખેરુ ઉડ જાય; પરંતુ પ્રત્યેક બાર મનુષ્યોં ને ઉસકો ગર્મ રાખ લેને સે રોક દિયા.”

ઇસ બીવણ હત્યાકાંડ કી હમ ‘મનુષ્ય-આખે’ કે અતિરિક્ત ઔર ક્યા સંજ્ઞા દે સકતે હૈ? ઓહ! ઉન મનુષ્યોં કી, જો ઇન

जीपथु अलायारों के मनोविनोद मात्र समझते हैं, अथवा जो धन जन्य-कृत्यों के अतिरिक्त उनमें करलुभाव नग्नत हुये देखते हैं, पाक्षविकता के हल क्या करें ?

ऐसे अलायारपूथु अतिरिक्त कृत्यों में समाज के गण्यमान्य महाजनों, उच्च पदाधिकारियों और न्यायाधीशों का भी हाथ है। एक अमेरिकन विद्वान का कथन है कि “विनम्र, साह-सुधरा बद्र पुरुष, जिससे कि आप जाते कर रहे हैं, संभवतः एक हत्याकारी है, जो कि रात्रि के समय जंगलों में एक आदमी की हत्या करने के लिये सैकड़ों-हज़ारों मनुष्यों के साथ गया था और उन मनुष्यों में बहुत-से आपके मित्र होंगे।”

यह आश्चर्य की जान तो यह है कि इन जनसमूहों (मॉप्स) की निरंकुशता के आगे न्यायविभाग के अधिकारी वर्ग की असमर्थता कष्ट पार इन थोड़े वर्षों में ही प्रकाश में आ चुकी है। २५ जून १९१६ में “न्यू ओरलींस स्टेट्स” (समाचारपत्र) ने पहले पृष्ठ पर मोटे अक्षरों में लिखा था “तीन हज़ार मनुष्य एक नीज़ो के जलायेगे।” “लैक्सन मिसिसीपी डेली न्यूस” ने उसी रोज़ घोषित किया—“एलिसविल का उन्धूपल जनसमूह जैन हार्ट्फ्रीड को संध्या के पांच बजे अग्निसात करेगा।” उसी पत्र के उसी पृष्ठ की दूसरी लाइन में लिखा था “...गवर्नर गिब्सो कहता है कि वह इसको रोकने में असमर्थ है। हज़ारों मनुष्य इस दृश्य को देखने को एलिसविल में एकत्रित हो रहे हैं। शेरिफ और अधिकारीवर्ग इसको रोकने में असमर्थ हैं।”

इस लोभहर्षण मनुष्यवध के पक्ष में श्वेतांग लोग यह कहते हैं कि इसकी अमेरिकन महिला समाज के सम्मानरक्षार्थ आवश्यकता है; परंतु यह बात मिलकुल निर्मूल है, जैसा कि स्वयं स्त्रियां के प्रस्तावों से, जो उन्होंने इस प्रथा के विरुद्ध पास किये हैं, विदित होता है। उन्होंने स्पष्ट शब्दों में कह दिया है कि इस अतिरिक्त प्रथा की स्त्रियां के सम्मानरक्षार्थ कोई आवश्यकता नहीं है, इससे तो शासन की ही पहनामी होती है।

दूसरा पहलाना श्वेतांग गति का यह है कि “जलातकार व्यभिचार को रोकने के लिये अभियुक्तों को इसी प्रकार का दंड देना चाहिये।” परंतु फिर स्त्रियों को जैसी जीपथु सजा देने का क्या कारण है ? सन् १९२६ के एक महीने में दो स्त्रियां अग्निसात की गयीं। वस्तुतः ६२ स्त्रियां संयुक्त राज्यों में ४० वर्ष में छते-छ जलाय गयी हैं।

हमारी संभति में इस दुष्ट प्रथा का मुख्य कारण है वहां का गति-प्रश्न (रेस प्रॉब्लेम)। इसका प्रभाव यह है कि ४००० मनुष्यों

મેં, જે સંયુક્ત રાજ્યોં મેં અબ તક અગ્નિસાત કિયે ગયે હૈં, બહુત અધિકાંશ ભાગ હજિસયોં કા હી હૈ.

યદિ હમ અમેરિકા કે સામાજિક પ્રશ્ન કો વિશેષ રૂપ સે સમજને કી ચેષ્ટા કરેં, તો હમકો સહજ મેં હી પતા ચલ જાયગા કિ શ્વેતાંગ દુર્દમનીય જનસમૂહ કૃષ્ણવર્ણ મનુષ્યોં પર ક્યોં અત્યાચાર કરતે હૈં. અમેરિકા કે દક્ષિણી પ્રદેશોં મેં યદિ કોઇ કૃષ્ણ વર્ણ મનુષ્ય ફોર્ડ કે અતિરિક્ત દૂસરી મોટર રખતા હૈ, તો શ્વેતાંગ ઇસમેં અપના અપમાન સમજતે હૈં. સામાજિક કાયદે કે યહ ખાત વિરુદ્ધ સમજી જાતી હૈ કિ કોઇ કાલા આદમી અપની મોટર શ્વેતાંગ કી મોટર કે પાસ હો કર ગુજરે. ઐસી દશા મેં કાલે આદમી કો અપની મોટર કુછ કદમ પીછે હટાની ચાહિયે. અલિખિત કાનૂન કે ઇન નિયમોં કા ઉલ્લંઘન કરને પર બહુતસે હજિસયોં ને મૃત્યુદંડ પાયા હૈ. એક હજ્સી એક શ્વેતાંગી મહિલા કે મકાન કે દરવાજે પર, બગેર ઇસ ખાત કો જાને હુયે કિ યહ મકાન શ્વેતાંગ કા હૈ, કોઇ વસ્તુ માંગને ગયા. નીચો કો દરવાજે પર આયા દેખ કર વહ સ્ત્રી, જિસકો વાતોન્માદ કા રોગ થા, યહ ચિહ્ના કર ભાગ ખડી હુઇ—“યહ નીચો મુજ પર આક્રમણ કરના ચાહતા હૈ.” બસ, ઇસી ખાત પર નિરપરાધ નીચો કો અપને પ્રાણોં સે હાથ ધોને પડે.

વસ્તુતઃ ફૂ-કલકસ-કલ્લાન કી કાર્યવાહિયાં અમેરિકન ભોગોં કી સફેદ ચાદર પર કાલે ધજ્જે હૈં. અમેરિકન પ્રજાતંત્ર કી વિક્ષતા કા ઇસસે ખદ કર ઔર ક્યા પ્રમાણ હો સકતા હૈ ?

(“સુધા”ના એક અંકમાંથી)

૪૭-ધર્મરહસ્ય

(લેખક:—શ્રી. રામદત્ત ભારદ્વાજ)

કતિપય વિજ્ઞાનવેતાઓં ને અપને વિજ્ઞાન કે ખલ પર ઈશ્વર મેં અવિશ્વાસ કિયા હૈ ઔર ધર્મ કો જીવન મેં એક નિરર્થક પચડા સમજા હૈ, યદ્યપિ કુછ વૈજ્ઞાનિક ભોગ પડકે ધાર્મિક ઔર ઈશ્વરભક્ત હૈં. જે સાધારણ જન અપનેકો કદર ધાર્મિક ખતાને કા સાહસ કરતે હૈં, વે વાસ્તવ મેં ધર્મ કા તત્ત્વ નહીં સમજતે. હિંદુમુસ્લીમ કે પરસ્પર મનોમાલિન્ય કા આદિશ્ચોત ધર્માનબિજ્ઞતા હી હૈ. અમુક વ્યક્તિ કો મુસલમાનોં ને મુસલમાન ખના લિયા, અથવા આર્યસમાજિયોં ને અમુક મુસલમાન કો શુદ્ધ કર લિયા, અથવા ઇસાઇયોં ને અમુક જયકૃષ્ણ (જૈકિશ્ન) કો

नैऋत कर लिया—आदि जातों के सुन कर हंसी जाती है। राजनीति के नाते से, रीढ़ी-कपड़े के नाते से ये जाते लगे ही ठीक हों; किंतु धर्म के नाते से ये जाते जिसकुल जेहूझ प्रतीत होती हैं। क्या कोछ किसीका धर्म जलपूर्वक जल सकता है? क्या धर्म कोछ कपड़ा है, जो जलपूर्वक उतारा और पहना जा सकता है? धर्म का संबंध मन से है, और मन जलपूर्वक छीना नहीं जा सकता। मुसलमानसमाज में रहता हुआ व्यक्ति यदि प्रज्वल भस्मा करे, तो किसी अंश तक हिंदू धर्म का पालन कर सकता है और मुसलमान भी हिंदू समाज में मुसलमान धर्म का पालन किसी अंश तक कर सकता है। धर्म की ओट में जो कुछ अत्याचार होता है अथवा उसके नाम पर जो कुछ जगड़ा होता है, उस समाज का कारण यही है कि जगड़ालु धर्मप्रचारक वास्तव में धर्म का अर्थ ही नहीं समझते।

आजकल धर्म कोछ गंभीर वस्तु नहीं समझा जाता, वह तो एक मनोविनोद की वस्तुमात्र हो गया है। महाकवि आकबर ने इसी जात का संक्षेप से अपने शब्दों में इस प्रकार कहा है:—
हरमा गये हैं ये भूजलाध धूरन, दुनिया रीढ़ी है और मजहल धूरन।

वास्तव में आजकल साधारण जनता मजहल का 'धूरन' के बराबर ही समझती है। जैसे धूरन का अशुभ के समय अथवा स्वाद के लिये जल जो आड़े तल लोग जाते हैं, उसी प्रकार वे जन्म, मरण, विवाह आदि के अवसरों पर आवश्यकता पडने पर अथवा हाथी जैसे मनोविनोद के लिये, अथवा जल हाथ पुजते हों, तल धर्म के लक्ष्य जल जाते हैं। गूढ़ दृष्टि से देखा जाय, तो प्रतीत होता है कि धर्म का और जलन का गहन संबंध है। धर्म जलन की किसी विशेष अवस्था का नाम नहीं है। जलन का कोछ क्षण जैसा नहीं होता है, जो धर्मविहीन हो। धर्म मन का गुण है, अतजैव शारीरिक जल का प्रभाव धर्म का जल नहीं सकता। अतजैव धर्मप्रचार में नम्रता, सरलता, सज्जनता, विद्वत्ता की आवश्यकता है। महामना सम्राट् अशोक ने संसारजल में जौधधर्म का प्रचार केवल 'प्रेम' के जल पर किया, तलवार के जल पर नहीं। इसाज लोग भी इस अहिंसात्मक धर्मप्रचार-सिद्धांत का अनुसरण करते हैं।

किंतु क्या वास्तव में धर्म के नाम पर किये गये अत्याचारों के लिये साधारण जनता ही दोषी है? क्या पढ़े-लिखे लोग, जो अपने को विद्वान और सुधारक समझते हैं, दोषी नहीं हैं? सज्ज जात यह है कि जलत से अहंमन्य सुधारक लोग ही सुधार करना नहीं जानते; क्योंकि वे स्वयं धर्म का भर्म नहीं समझते।

उनका सन धार्मिक प्रयास धर्म के लिये नहीं होता, किंतु स्वार्थ के लिये, कीर्ति के लिये, दुकान खोलने के लिये, वकालत खोलने के लिये. अस्तु.

इन बूढ़े धर्मसुधारकों का भी क्या दोष है, जज कि स्वयं भद्रपियों ने भी धर्म के भर्म का अति गूढ़ ज्ञान है. लिखा है:-

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना, नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम् ।

तर्क द्वारा धर्म का अंतिम निश्चय नहीं हो सकता. श्रुतियों के वचन भी भिन्न भिन्न हैं. अनेक मुनियों के अनेक वचन हैं, अतएव धर्म का रहस्य ज्ञानात् अत्यंत कठिन कार्य है.

किंतु ऋषिबोधि आलसी नहीं थे. उन्होंने जड़े परिश्रम से धर्म का विवेचन किया है. ज्ञानवान् वेदव्यासजी धर्म की व्याख्या इस प्रकार करते हैं:-

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः ।

यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चितः ॥

धर्म शब्द 'धृ' धातु से बना है. वह शक्ति व गुण जो इस संसार को धारण करे, उसे धर्म कहते हैं, जो प्रजा को धारण करती है, जिसके कारण पृथ्वी, अंध्र, सूर्यादिक अपना अपना कार्य करते हैं—वही निश्चय रूप से धर्म है. भद्रपि पतंजलि धर्म की व्याख्या अपने शब्दों में इस प्रकार करते हैं:-

योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः ।

धर्म की योग्यतायुक्त शक्ति ही धर्म है. जो अथवा जैतन में जिस गुण व शक्ति के नष्ट होने से उस वस्तु कि सत्ता ही नष्ट हो जाय, वही धर्म है. जल का धर्म शीतस्पर्शत्व, पृथ्वी का अधवतीत्व इत्यादि. शास्त्रकारों ने उपरिलिखित भाव को और भी अधिक स्पष्ट किया है:-

या विभर्ति जगत्सर्व ईश्वरेच्छा ह्यलौकिकी ।

सैव धर्मो हि सुभगे मेह कश्चन संशयः ॥

अर्थात् ईश्वर की अलौकिकी इच्छा, जो इस सारे संसार को धारण करे, उसे धर्म कहते हैं, जो इसका पालन-पोषण कर रही है, वही निश्चय रूप से धर्म है. सृष्टि के पूर्व निराकार निर्गुण ब्रह्म अकेला ही था. उसने अके से अनेक होने की 'एकोऽहम् बहुस्याम्' इच्छा की. इच्छा मात्र से वह निर्गुण से सगुण, ब्रह्म से ईश्वर हो गया; तथा उसने मकड़ी के जाले कि तरह अपनेमें से ही जाल और प्रकृति रच दिये. गुणसाध्यावस्थावासी प्रकृति सत्, रज, तम, आदि के तारतम्य से अव्यक्त से वक्त होती गइ; और इसीमें अहंकार,

मन, बुद्धि, छद्मिय आदि यौग्यीस तत्त्वों का प्रादुर्भाव हुआ। श्रव और प्रकृति का प्रादुर्भाव सप्त अक्षेयों के कारण हुआ है; और इसी धर्मों के कारण प्रलय होता है। प्रकृति व्यक्त से अव्यक्त अवस्था का प्राप्त होती हुई श्रव के साथ अक्ष में लीन हो जाती है। वही अक्षेय धर्म है।

धर्मी जात के सरल कर के श्रीपूज्यपाद महर्षि कल्याण कहते हैं—

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ।

जिसके द्वारा अनन्त उन्नति हो और अन्त में मोक्ष प्राप्त हो, वही धर्म है। हिंदू दर्शनों में प्रकृति की व्यक्तावस्था से अव्यक्तावस्था का प्राप्त होना ही उन्नति* है, और प्रकृति से छूट कर अक्ष में लीन हो जाना मोक्ष है।

ये विचार दार्शनिक हैं, अतएव साधारण जन धर्मों के सरलता नहीं समझ सकते। धर्मी कारण से शास्त्रकारों ने साधारण जनता के हेतु धर्म का योजना लक्षण धर्म प्रकार बताया है—

वेदप्रतिष्ठितं कर्म धर्मस्तन्मङ्गलं परम् ।

प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधम उच्यते ॥

अर्थात् वेदविहित कर्म धर्म है और वेदनिषिद्ध कर्म अधर्म है। मुसलमान लोग और धर्मांध लोग भी अपनी-अपनी धार्मिक पुस्तकों के वचनों से यह हैं। जो पाठ्यलिख में विहित है, वही धर्मांधों के लिये धर्म और जो अविहित है वही अधर्म है। जिसका कुरान शरीफ में विधान है, वही मुसलमानों के लिये धर्म है और जिसका निषेध है, वही अधर्म है।

किंतु ऋषिभोग जनते थे कि उपदे-लिखे मनुष्य वेदादि के विधि-निषेध का किस प्रकार जन सकते हैं, विशेषतः वे लोग जिनका वेदाध्ययन निषिद्ध है। अतः उन्होंने ऐसे लोगों के हेतु लिखा है—

महाजनो येन गतः स पंथाः ।

अर्थात् महापुरुष जो कार्य करते आये हैं, वही कार्य छोड़ों का भी करना चाहिये। जो लोगों के श्रवणरित तथा उपदेश जो धर्म बताते हैं, वही निम्न-श्रेणी के मनुष्यों के लिये पर्याप्त है।

महर्षि लोग धर्म प्रकार सूक्ष्म से सूक्ष्म और स्थूल से स्थूल धर्म के लक्षण बता कर धर्म के दो प्रधान प्रकार बताते हैं— साधारण और विशेष।

साधारण धर्म वह है, जो मनुष्यमात्र के लिये आवश्यक है। क्या हिंदू, क्या मुसलमान, क्या धर्मांध सभी साधारण धर्म के

* पश्चिमी पंडित प्रकृति के अव्यक्त से व्यक्त होने का “उत्प्रेक्ष्यमान” मानते हैं।

लक्षण पर अेकमत है। कोछ भी जूठ ओलने को अच्छा नहीं जताता। सभी अस्तेय की प्रशंसा करते हैं। अतएव स्मृतिकारों ने मुक्त कंठ से कह दिया है—आचारः परमो धर्मः। (आसमन्तात् चरतीति आचारः) आचार से मनुष्यों के परस्पर व्यवहार का ज्ञान होता है। इसको आंग्ल भाषा में 'मॉरेलिटी' कहते हैं और पाश्चात्य दर्शन में यह 'ऐथिक्स' का विषय है।

मनुज ने इस साधारण धर्म के दश लक्षण जताये हैं—

धृतिः क्षमादमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्यासत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

जैन पौद्धों ने अहिंसा के अंतर्गत ही सय धर्म जताये हैं—'अहिंसा परमो धर्मः।' साधारण धर्म का विषय सरल है; किंतु धतना सरल नहीं है, जितना वह प्रतीत होता है। श्री लोक-मान्य तिलक ने अपने गीता-रहस्य में जताया है कि कर्तव्या-कर्तव्य का ज्ञान सरल नहीं है, किंतु अधिक बुद्धि व अध्ययन की आवश्यकता है—यथा कथ सय ओलना युक्त है, कथ अयुक्त; क्षमा और दण्डूपन में क्या अंतर है; अहिंसा का वास्तविक स्वरूप क्या है; क्या आक्रमण करते हुये हिंस्र पशु को मार जालना हिंसा है; धत्यादि प्रश्नों का उत्तर अति सरल नहीं है।

कर्तव्याकर्तव्य का विवेचन किस प्रकार हो, इस प्रश्न का उत्तर लिन प्रकार से लिन लोगों ने दिया है। यथा—वही कार्य करना चाहिये, जिसके करने से सुख हो, अथवा अंत में सुख निकले, अथवा जे अंतरात्मा के अनुकूल हो, अथवा जे उपयोगी हो धत्यादि। श्रीकृष्णज गीता में लिखते हैं—“कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।” अर्थात् कार्य को इल की जना छिछा किये हुये ही करना चाहिये अथवा कर्तव्य को कर्तव्य की दृष्टि से ही करना चाहिये और उसके इल को छिचराधीन करना चाहिये।

साधारण धर्म के अतिरिक्त विशेष धर्म भी विहित है। मन, अवस्था, काल, दिक् आदि जेहों के कारण निरासाधारण धर्म अपर्याप्त है। अतएव विशेष धर्म की अत्यंत आवश्यकता है। यह धर्म दो प्रकार का होता है—नैमित्तिक और नित्य। नैमित्तिक धर्म के अंतर्गत वे कार्य हैं जे नित्यप्राय करने के योग्य नहीं हैं, किंतु कभी कभी करने चाहिये; यथा—पाप का प्रायश्चित्त, आपद्धर्म, अश्वमेधादि यज्ञ नैमित्तिक कार्य हैं। नित्य कार्य वे हैं, जे नित्य करने चाहिये यथा—संभ्यावंदन, भोजन आदि। नित्य धर्म भी चार प्रकार का है—वर्णधर्म, आश्रमधर्म, वर्णाश्रमधर्म और गुणधर्म। वर्णधर्म (यथा ब्राह्मण अध्यापन कार्य करे) के अनुसार ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र आदि के कार्य लिन-लिन हैं।

आश्रमधर्म (यथा ब्राह्मण्य ब्रह्मचारी वीर्यरक्षा करे) के अनुसार ब्रह्मचारी, गृहस्थी, वानप्रस्थी और संन्यासी के कार्य विन्न हैं; और वर्णाश्रम-धर्म (यथा ब्राह्मण्य ब्रह्मचारी दाका का दंड) के अनुसार ब्रह्मण्य, क्षत्रिय, वैश्य, ब्रह्मचारियों, गृहस्थिकों, वानप्रस्थी और संन्यासियों के विन्न-विन्न धर्म होते हैं. श्रुत्य-धर्म (यथा राज्ञ प्रजा का पालन करे) के अनुसार राजधर्म, प्रज्यधर्म, नारीधर्म आदि अनेक प्रकार हो जाते हैं. इन सब धर्मों का सविस्तर वर्णन स्मृतियों में मिलता है. धर्म का भाग त्रिविध है—ज्ञानभार्ग, लक्ष्मिभार्ग और कर्मभार्ग.

श्रीभासा-शास्त्र के आचार्य श्रीमहर्षि जैमिनि और लर-दाज कर्मभार्ग के पोषक हैं. कर्मभार्गी कहते हैं, 'स्वर्गकामो यजेत' और भी—

प्राप्नुवन्ति यतः स्वर्गमोक्षौ धर्मपरायणाः ।

मानवा मुनिमिर्नूनं स धर्म इति कथ्यते ॥

सत्त्ववृद्धिकरो योऽत्र पुरुषार्थोऽस्ति केवलम् ।

धर्मज्ञाते तमेवाहुर्धर्म केचिन्महर्षयः ॥

महर्षि शांडिल्य, मुनि नारद आदि लक्ष्मिभार्ग के लक्षक हैं. वे जायन, कीर्तन रूप में परा-अपरा नवधा लक्ष्मि द्वारा जग-वदर्थन व साक्षोक्त्य मुक्ति की प्रशंसा करते हैं.

याज्ञवल्क्यादि ज्ञानभार्गियों का कथन है 'अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' ये लोग ब्रह्मचर्यतन का ही ध्येय समझते हैं.

जहुषा लोग समझते हैं कि उपर्युक्त तीनों भार्ग अलग-अलग तथा प्रतिकूल अथवा एक दूसरे के अनाश्रित हैं. वास्तव में तीनों भार्ग ही का अवबोधन करना चाहिये. हां, किसी एक को प्रधान मान कर—केवल एक भार्ग पर्याप्त नहीं. यही बात शांडिल्य ऋषि ने अपने लक्ष्मिसूत्रों में जड़ी योग्यतापूर्वक स्पष्ट की है.

क्या धर्म और मोक्ष एक ही वस्तु हैं? नहीं. धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष ये चार पदार्थ हैं, जिनके लिये मनुष्य को अपने जीवन में छिन्नोन्नत करना चाहिये. प्रथमतः उसको धर्म का रहस्य समझना चाहिये, तदनंतर धनप्राप्ति के लिये अर्थशास्त्र का अध्ययन और उसकी प्राप्ति के उपाय करने चाहिये; क्योंकि अर्थधर्म द्वारा प्राप्त किया हुआ धन गिरस्थायी अथवा शुद्ध हल देनेवाला नहीं होता. अर्थप्राप्ति के अनंतर ही कामशास्त्र का अध्ययन और विवाह आदि द्वारा कामप्राप्ति होनी चाहिये. तदनंतर उसकी निवृत्ति के पश्चात् ब्रह्मज्ञान और मोक्ष के लिये प्रयत्न करना चाहिये. अतएव प्रतीत होता है कि धर्म मोक्ष का साधन व उपायमात्र है.

धर्म व्यक्तिगत है अथवा जनितगत? धर्म दोनों प्रकार का

है। भोजसाधन व्यक्तिगत है। खट करना, भस्मिन् में बैठ कर नमाज पढ़ना, गिरिगंधर्व में धर्मप्रार्थना करना आदि व्यक्तिगत बातें हैं; किंतु यात यह है कि भारतवासियों ने अधिकतर, व्यक्तिगत धर्म को ही अपनाया है। मुसलमान और ईसाई व्यक्तिगत ही जोर विशेषतः भूके हैं। सूक्ष्म दृष्टि से देखा जाय, तो व्यक्तिगत धर्म ही मुख्य है। धर्म के बारे में कुछ जान लेना प्रत्येक व्यक्ति का काम नहीं। सत्य नमाजी ओक-से धार्मिक नहीं होते। ज्योतिष, गणित के सभी लोग अधिकारी नहीं होते। इसी प्रकार धर्मग्रन्थ के भी वास्तविक अधिकारी कोई कोई ही होते हैं। कद देना और अनुकरणीय करना ओक बात है और उसीका अनुभव करना दूसरी बात है। हां, साधारण दृष्टि से विचार किया जाय, तो संसारभर के हेतु व्यक्तिगत धर्म अथवा साम्प्रदायिक धर्म ही बहुत कुछ है; क्योंकि देखादेखा (हो आँख धमोटेस-स) धर्म ही जोर रजि और प्रवृत्ति होती है। मंदिर में भूर्तर्दशन करने जाना, मंजारना आदि ही उपादेयता सिद्ध ही है।

अथ और रीतियों का धर्म पर बहुत प्रभाव पड़ता है। हम आस्तिक हैं और मुसलमान भी आस्तिक हैं; किंतु जैन और जौद्ध धर्म के नाते हमसे दूर हैं, तो भी हम मुसलमानों का यवन कद कर उनको नीचातिनीय (न नीचो यवनात्परः) मानते हैं; और वे भी हमको काहिर समझते हैं। इसका कारण क्या है? केवल यही कारण है कि जैनों और जौद्धों का रहन-सहन हमारे समान ही है, मुसलमानों के समान नहीं। यदि भाषा, कपडे और रीतिप्रथाओं का विचार न होता, तो यवन कभी के हिंदू हो गये होते अथवा अपनेको मुसलमान न अतला कर मुहम्मदपंथी अतलाया करते—जैसा कि बहुत-से अपनेको कपीरपंथी, दादपंथी अतलाते हैं। मुसलमानोंका-सा आचार करनेवाले सैकड़ों हिंदू विद्यमान हैं, किंतु ओक भाषाभाषी और ओक-से रहन-सहन के कारण हम उनको कदर हिंदू ही समझते हैं। मेरे ओक ईसाई मित्र कहते थे कि भारतीयों का योरप्रदर्शित प्रितमत (किमिथानीटी) धतना उपयुक्त नहीं जितना कि ईसापंथ (भारतीयों के अनुकूल प्रितमत)।

पश्चिमी पंडितों ने धर्म का ओत व प्रारंभ जताने का प्रयत्न किया है। वे कहते हैं—धर्म का प्रारंभ तप से होता है, जप हम अपनेको अपूर्ण समझने लगते हैं, जपसे किसी विषयार्थ कभी का अनुभव करने लगते हैं, जपसे अपनेको किसीका कृपापात्र व आश्रित समझने लगते हैं—आश्रित व कृपापात्र किसी अनुरूप ही का नहीं, किंतु उससे भी परे किसी अन्य का, असंख्य जति का भी धर्म होता है। आस्तिकता के ओक से

उसमें और सभ्य जति में कोई भेद नहीं है। यदि है भी, तो केवल नाममात्र का। जिसके हम कृपापात्र हैं, वह कौन है—अस धर्मीके वर्णन में हम और वे लिन्नलिन्न हैं। असभ्यों की वह वस्तु पेड़ में, पहाड़ में, नदी में और अन्य धर्मी प्रकार की वस्तुओं में है। सभ्यों की वह वस्तु धर्म अथवा ब्रह्म का रूप धारण कर लेती है। भूर्तिपूजा, पशुपूजा, पितृपूजा, अकूदेववाद, अकूदेववाद, धर्मवाद, ब्रह्मचिंतन आदि उसी एक वस्तु की पूजा के लिन्न लिन्न रूप हैं।

अतथा यह प्रश्न पूछा जाता है कि धर्म त्रिकाल में एक-सा है अथवा परिवर्तनशील है। कोई कोई कहते हैं कि धर्म का रूप भूत, लविष्यत् और वर्तमान में एक-सा ही है। वह कभी नहीं बदलता। दूसरे कहते हैं कि धर्म बदलता रहता है और शब्द 'आपद्धम' ही उसका प्रमाण है। साधारणतः भुसधमान लोग धर्म को निश्चित तथा हिंदू और योरोपनिवासी धर्म को गतिशील समझते हैं। पहलेपहले वृक्ष और पशु आदि; तदनंतर अडे अडे नदी, पर्वत; फिर स्पर्शातीत, स्पातीत, आकाश, अरुत, आदि पदार्थ हमारे धर्मभाव की पूर्ति करते प्रतीत हुये। किंतु समय-वश धर्म वृद्धि को प्राप्त हुआ और धर्मियातीत उड कोटि देवता, फिर पंथदेव, त्रिदेव आदि उसी भाव की पूर्ति करने लगे। अंततः वह भाव धर्म और ब्रह्म में लीन हो गया। आनंदकंद भगवान् श्रीकृष्णयंत्र श्रीमद्भगवद्गीता में कहते हैं—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

जय जय धर्म में उकावट आती है, तय तय मैं धर्म की उन्नति के लिये प्रकट होता हूँ।

महर्षि कृष्ण की धर्मव्याख्या भी “यतोऽभ्युदयनिःश्रेयः सिद्धिः स धर्मः” विकासवाद का पोषण करती है। ‘नेदं-नेदं’ आदि केनोपनिषद् के वचन भी परिवर्तनशीलता के घातक हैं। उपनिषदों में ब्रह्म की अर्था नकारात्मक है। यथा—

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो नस्तद्वेद नो न वेदेति वेद च । (केन० १०)

अर्थात् मैं नहीं मानता कि मैं ब्रह्म को लक्ष्य प्रकार जानता हूँ, और मैं यह भी नहीं मानता कि मैं उसे नहीं जानता। हमसे जो व्यक्ति कहता है कि मैं ब्रह्म को लक्ष्य भांति जानता हूँ, वह व्यक्ति वास्तव में उसे नहीं जानता; और जो यह कहता है कि मैं उसे नहीं जानता वह वास्तव में उसे जानता है। विकासवादनुसार ही दशावतारों की संख्या गिनाई जाती है। यथा—

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥

धर्म मन का शुष्क है, मन प्रकृति है और प्रकृति परिवर्तन-शील है. अतएव धर्म भी परिवर्तनशील होना चाहिये.

धर्म और रिलीजियन

धर्म विस्तृत शब्द है और रिलीजियन संकुचित. आंग्लभाषा में 'धर्म' के जेड का डोछ शब्द नहीं है. पश्चिमी विद्वानों ने कहा है कि साधारणतः रिलीजियन का अर्थ सगुण धर्म, आत्मा और संसार तथा लविष्य में पापपुण्य का इल आदि में विश्वास है. भिन्न पटलर के अनुसार संसार के कर्ता तथा नियामक धर्म में तथा लविष्य में पाप-पुण्य के इल में विश्वास को ही रिलीजियन कहते हैं. डॉ० मार्टिनो का मत है कि सर्वदा रहनेवाले धर्म अर्थात् उस दैवीय मन—और धर्म में विश्वास रिलीजियन है, जो मानव-जति से सदायार संजध रभता है. मैक्समूलर का मत है कि रिलीजियन उस अनंत शक्ति के प्रादुर्भाव में विश्वास है, जो मनुष्यों के सदायार पर प्रभाव डालती है. डॉ० मेलन का मत है कि आवश्यकता के दयाव से उन्नत शक्तियों की पूजा का नाम ही रिलीजियन है. सर फ्रेजर का मत है कि उन मनुष्येतर उन्नततर शक्तियों का प्रसन्न करना अथवा उनसे मेल करना ही रिलीजियन है, जो मानवजवन और प्रकृति को प्रभावित और नियमित करते हैं. धर्म कतिपय व्याख्याओं से विहित होता है कि धर्म शब्द अद्वैत विस्तृत है! उसमें 'रिलीजियन' मेटाडिजिक्स (परमातिपरम यिंतन), ओथिक्स (सदायार-शास्त्र), लॉ (दंडनीति), पालीटिक्स (राजनीति) आदि का समावेश है.

हिंदुओं का सनातन-धर्म क्या है ?

हम धर्म की व्याख्या नहीं कर सकते; क्योंकि वह अनंत है. धर्म की व्याख्या करना मानो सागर को सागर में लर देने का—सा प्रयत्न मात्र है. इसी प्रकार सनातनधर्म को जो अद्वैत विस्तृत है, व्याख्या करना विश्व प्रयत्न है; तथापि उसके भूख-सिद्धांत मताना असंभव नहीं है, कठिन अवश्य है. सनातन धर्म निर्युक्त निराकार ब्रह्म में, सगुण सृष्टिकर्ता धर्म में; ब्रह्मा, विष्णु, महेश, साकार धर्मशक्तियों में; उनके यौग्यस अवतारों में; तेंतीस कोटि देवताओं में; स्वर्ग, नरक आदि अनेक लोकों की सत्ताओं में; ऋषि-पितृ-तर्पण और आर्चादि में; कर्मसिद्धांत, पुनर्जन्म और मोक्ष में; ४ वेद, १८ पुराण, ५५ दर्शन, ११ उपनिषद्, १८ स्मृतियों आदि ग्रंथों की प्रभाष्यता में; इक्षित न्योतिष आदि वैज्ञानिक विद्याओं में; उच्च कोटि के पातिप्रत-धर्म में;

तीर्थयात्रा और भूर्तिपूजा की दौड़िक आवश्यकता में; जति, गुण, कर्मानुसार समाजश्रेणियों और घाटस संस्कारों में; वैज्ञानिक शुद्धि में; तथा अधिस्तात्मक धर्मप्रचारादि में विश्वास सनातन-धर्म के अनुरूप है।

सनातन धर्म का प्रत्येक सिद्धांत वैज्ञानिक है और उसके पूर्ण रीति से समझना इस लेख के अधिप्राय से बाहर है।

(“माधुरी” पृष्ठ-१६८६ आधी)

४८-वह कौन था?

(लेखक-श्री. अजितशत्रु)

मैं कहता हूँ यतीन—मेम से, आप कहेजे वीर खड़ी श्रीयुत यतीन्द्रनाथ दास—अदा से; किंतु उसके परिवारवाले उसका कहते थे, जेहू-दुलार से।

आज भारत के काने-काने में उसके नाम की, उसके काम की धूम है। शहर में, देहात में, जालार में, गली में उस ‘जंगाली जाजू’ की ख्याती है, जिसने ६३ दिनों का उपवास कर जेल में आत्म-विसर्जन कर दिया है। वह अमृत-पुत्र था, अमर हो गया !

यतीन के पिता का नाम है श्रीयुत जंकम जिकारी दास। आप अभी ज्वित हैं और अज तो उनके यशस्वी पुत्र ने उन्हें सदा के लिये ज्वित बना दिया है—वे ऐतिहासिक वीर पिता जन गये हैं। प्यारे पुत्र की जल्लिहानवार्ता ने उन्हें कातर जर्र बनाया; किंतु वे वियलित न हुये। आपने कहा—हिंदू और मुसलमान दोनों ने मिल कर नवाज सिराजुद्दौला से पडयंत्र किया और देश का विदेशियों के हाथ जेयने का पाप किया; मेरे पुत्र ने उसी पाप का प्रायश्चित्त किया है !

यतीन की माँ १८१४ छरवी में, जज कि वह कुछ इस वर्ष का था, भर गर्भ थीं। उनके कोण से तीन रत्न पैदा हुये थे—एक और पहला यही मेरा यतीन, दूसरा भंजला किरण; और तीसरी संतान एक कन्या थी, जो भर सुकी है और जिसका विवाह यतीन भरते दम भी नहीं भूला था।

यतीन का रंग जिलकुल काला था—ठेठ जंगलियों के जैसा; किंतु किरण गोरा है, और यतीन से कहीं सुंदर। दोनों के एक जजद हथ कर सायद ही कोछ अनुमान कर सकता कि वे दोनों अहोदर—एक कोण के—बाध हैं।

अपने माता-पिता और परिवार-पंडास का यह ‘जोड़’

जबपन से ही अपनी महानता की सूचना देता था। उसके एक निमेष, उसकी अविच्छिन्नता जबपन से ही प्रगट थी। उसके दादा-पितामह-मुन्सिंह थे। जब उन-होने अपना वेतन मिलता, उसे घर के लोगों के निकट रख देते और कहते कि जितना ले लो, ले लो। अपने मुठियों में उन समयमाते यादों के टुकड़ों को लेते और अपनी आँखों को देते, किंतु 'जेम्स' अपने दोनों हाथों के लिये केवल दो रुपये लेता—प्रत्येक में एक एक। मैं कितना सिखाती, धसारे करती; किंतु दादा से तीन उसने कभी नहीं लिये। अपनी जिद और हठ के लिये वह जबपन से ही अदनास था, कोई धसके कारण उसे अधिक धार करते, कुछ लोग कुछ होते और कोई कोई लय भी पाते। वह थोड़ा 'झुंधु' भी समझा जाता था।

जेम्स के पिता एक अच्छे की कर्तव्यनिष्ठ पुरुष हैं। जब जेम्स लवानीपुर के मित्र चन्द्रीटयुथन में पढ़ता था, तो उसकी शरारतों के कारण हेडमास्टर ने उसे सज्ज देने के साथ ही स्कूल से अलग कर दिया। उस समय वे अपने पुत्र के लिये एक सज्ज भी हेडमास्टर से कहने नहीं गये, सिद्धांश करने को कौन कहे, छुट्टे उन-होने जेम्स को ही हेडमास्टर से क्षमा माँगने को बेजा। हेडमास्टर ने फिर उसे जर्ती कर लिया और वहीं से जेम्स ने इस्ट डिविजन में मैट्रिकयुथन परीक्षा पास की।

उसके बाद वह साठवें सप्ताह में—जो उस समय आशुतोष कॉलेज कहलाता है—जरती हुआ। उसी पत्र में असह-योग-आन्दोलन को बाद आया। वह भी इसमें जुड़-जान से रूढ़ पड़ा। अंकिम आणु-उसके पिता-यह नहीं चाहते थे। इस कारण उन-होने पहले उसे अछूत बना दिया—लाभ समझाया, किंतु उस पर नशा चढ़ गया था, जो उतरनेवाला थोड़ा था! उनका सारा समझाना व्यर्थ हुआ। उसने राजनीति से अलग होना स्वीकार नहीं किया और इस कारण उसे घर छोड़ देना पड़ा। उसके बाद वह श्री. पारितोष भेनर्जी के साथ कॉलेज का कार्य करने लगा। उसके उस समय के साथी या अंतरंग मित्र ही यह बात जानते हैं कि उन दिनों वह कितनी गरीबी से दिन बिताता था। कभी कभी तो उसे केवल जून्ग आ कर ही रह जाना पड़ता था। घर से कुछ सहायक नहीं, कॉलेज के काम से दूर रहने नहीं मिलती थी, किसी तरह समय लिया कर एक टयूशन करता था, वहाँ से इस रुपये मासिक मिलते थे। उसमें से भी आधाकांश कॉलेज के काम में ही अर्पण कर देता था। फिर जून्ग हाँकने की नौबत क्यों नहीं आवे? किंतु ऐसी अवस्था में भी मतीन ने परिश्रम के साथ श्रम कर जो काम किया, वह सराहनीय है। दिनभर काम

करता था और रात में वही कैमरेस-आदिस में ही सो रहता था। और उसी मन्त्र से लरे और अस्वास्थ्यकर स्थान में वह किसी तरह रात बिता लेता था।

यतीन अज्जा ही साहस और स्पष्टवादी था। जय श्रीमती हेमनलिनी घोष पर हमला किया गया था, तो एक पुलिस अइसर की छड़ी किसी स्वयंसेवक ने छीन ली थी, यतीन के मित्रों ने उसी संघ में उसके साहस की परीक्षा लेने की ठानी। उन लोगों ने कहा कि, तुम यह छड़ी मिस्टर किड को दे आओ; क्योंकि वे समझते थे कि मिस्टर किड ने ही उस महिला पर छड़ी चलायी थी। यतीन ने इसे सक्षर्प स्वीकार किया। वह ऐश्वेशियम रो में मि० किड के पास, उनके आदिस में गया। वहां उसने यह कह कर छड़ी वापिस कर दी कि कल यह आपसे छीन ली गयी थी। देखा आपने, इसे कहते हैं साहस! एक यही काम पुलिस की नजर में यह जाने के लिये काशी था। अस, क्या था? उसके बाद ही विदेशी कपडे के पहिणकार के लिये पिंडेडिंग करने के कारण उसे छ महिला की सप्त सग लुप्त। छ महिला की सग लुप्त कर लुगली जेल से छूटने के बाद उसके पिता ने उसे हिर कालेज में लती करवा दिया। वहां वह यूनिवर्सिटी केर में लती हो गया। इस्ट डिवीजन में आठ. ओ. पास कर के वह अंग-वासी कालेज में लती हुआ।

२४ नवम्बर १९२५ को वह अंगाल ऑर्डिनेन्स के अनुसार गिरफ्तार किया गया और लगभग तीन बरस तक नजरबंद रहने के बाद १९२८ अक्टुबर में उसे छुटकारा मिला।

इन तीन वर्षों के भीय वह अलीपुर, मिदनापुर, मैमनसिंग आदि विभिन्न जेलों में रहा गया। मिदनापुर जेल में जमी की अधिकता से वह एक दिन जेलोश तक हो गया था।

अब उसके साहस की ओक और जानगी देखिये। जय वह मैमनसिंग जेल में था, ओक दिन लेक्टेनेंट कर्नल ओझायन ने उससे कहा—“तुम मेरे सामने पडे हो।” यतीन ने कहा—“तुम कौन होते हो, जिसकी धन्यता के लिये मैं अज्जा हूँ।” ओझायन आगबधूला हो गया, चिखा उठा—“मैं तुम्हारा आप हूँ।” जवा, यतीन यह अपमान बर्दास्त कर सकता था? वह चिखा उठा—“ओझायन! चुप रह, नहीं तो तेरी पोपड़ी उड़ा दूंगा।” इसके इलस्वर्ष यतीन और उसके ओक साथी कैदी श्री. पन्नालाल मुकुर् पर मुकदमा चला। यतीन ने इस अन्याय के विरोध में उपवास करना शुरू किया। यह उपवास करीब बीस दिन तक चला। भूख बलबली मची। बाद में कर्नल ओझायन के माफी

भांगने पर छिने उपवास तोडा.

धस मुकदमे में धस तरह सुनल कुंठ. इसके बाद वह मिथावाही जेल में भेज दिया गया. वहां उसे जड़ीजड़ी मुसीबतों और दिक्रतों का सामना करना पडा. धसके बाद दाका और अठगांव के जेलों में धुमाये जाने के बाद उसे छूटकारा मिला.

और वह भी छोडा गया क्य ? जय जेल की यातनाओं का प्रभाव इसके भरितण्ड पर पड चुका था, उसकी स्मरणशक्ति क्षीय हो गछ थी; साथ ही आंजों की दृष्टि में भी कर्क आ गया था और छोडे जाने के लगलग हो सप्ताह पहले उसकी अकमात्र जहिन की—जिसे वह बहुत ही प्यार करता था—मृत्यु हो चुकी थी. वह यतीन के शोक में—उसीके अभाव में—भरी. यदि यतीन जेल की दिवारों से घिरे रहने के पहले अपनी इस अकमात्र जगिनीके पास भोजन रहता तो शायद इसके अंतकी जारी नहीं आती; पर वह तो पहले ही, वर्षों पहले, अपनी जहिन के पास से जजर्दस्ती हटा कर जेलकी हृदयहीन दिवारोंके भीतर कुंठ दिया गया था, अपनी धस जहिनका शोक यतीन भरते-दम नहीं भूला.

आडिने-स के पंजे से छूट कर वह फिर जंगवासी कालेज में जाती हुआ था, और उसी समय उसने विभिन्न देशों की राजनीति के साहित्य का अच्छा अध्ययन किया था.

गत कलकत्ता काँग्रेस के समय स्वयंसेवकों के संगठन के लिये उसने बहुत काम किया. उस अवसर पर भी उसका अक साग होअये—वह पुन स्वयंसेवकों में अक दल का मुखिया था. उसे काँग्रेस के भीतर—बाहर सभी जगह जाने की पूरी आजादी थी; किंतु वह काँग्रेस के भीतर नहीं आया. उसका कहना था कि अगस्थित गरीब कार्यकर्ता जैसे हैं, जे काँग्रेस अक नजर देअना चाहते हैं, किंतु यह सौभाग्य नहीं प्राप्त कर सकते. तय ऐसे हालात में मैं ही क्यों होऊँ ?

दक्षिण कलकत्ता के राष्ट्रीय विद्यालय में वह छ महीने तक अवैतनिक रूप से ड्रीलमास्टर भी था. वह साहित्य कलकत्ता काँग्रेस कमिटी का असिस्टेन्ट सेक्रेटरी भी था, किंतु धपर उसका ध्यान स्वयंसेवकों के संगठन की ओर अधिक था और वह धस काम की जड़ी लगन से और बहुत कष्ट उठा कर कर रहा था. धसी भीय में सौन्डर्स हत्याकांड के सुप्रसिद्ध पत्र—केस में वह गिरफ्तार कर के लाहौर भेज गया.

वह स्वयं भूष—हडताल (हंगर स्ट्राइक) के पक्ष में नहीं था. उसने गिरफ्तार होते समय कहा भी था कि मैं उपवास नहीं करूँगा और यदि मुझे उपवास करने के लिये मजबूर किया जयगा,

તો અંત તક ડટા રહ્યા. જૈસા ઉસને કહા થા વૈસા હી ક્રિયા; જન દે દી, લેકિન આન રખી.

સ્વાર્થ તો ઉસે છૂ નહીં ગયા થા. કોઈની કામ ઉસને અપને લિયે અપની પ્રસિદ્ધિ ઔર ખડાઇ કે લિયે નહીં ક્રિયા. જો કુછ કરતા થા-અપની પાર્ટી કે લિયે, અપને દલ કે લિયે, જિસમેં ઉસકે દલવાલે કુછ કામ કર સકે-આગે ખદ સકે. યહી ઉસકી નીતિ થી; ઔર ઇસકે લિયે વહ સખ કુછ કરને કેા તૈયાર રહતા. એક ખાર અંગલપ્રાન્તીય કોંગ્રેસ કમિટી કે યુનાવ કે અવસર પર રિટર્નિંગ ઓફિસર કે હાથ સે ઉસને જબર્દસ્તી નૌમિનેશન પેપર છીન લિયે થે, ફિર એક ખાર અપને પિતાકી જેમસે યુના વિષયક એક ગ્રુપ કાગજ ઉડા લાયા થા. ઉસકે પિતા કોંગ્રેસદ્વારા મનોતીત સજ્જનકે ખિલાફ કામ કર રહે થે, વહ રાજનીતિકા બહુત પ્રેમી નહીં થા. વહ રાજનીતિકા બહુત હી સડી-ગલી યીજ સમજતા થા.

યદ્યપિ વહ સાધારણતઃ ખદર હી પહનતા થા, પર એકમાત્ર ચરખે સે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હોગી-ઇસ પર ઉસકા વિશ્વાસ નહીં થા. વહ પ્રાયઃ ચરખે કી હંસી ઉડાયા કરતા થા. યોં હી વહ ઇશ્વર કી સત્તા બી નહીં માનતા થા. વહ કહતા, યદિ ઇશ્વર નામક કોઇ જીવ હોતા, તો એકસર ગરીબોં પર અત્યાચાર ક્યોં હોને દેતા? જાતિપક્ષ કે બેદવિબેદ કા વહ જાતી દુશ્મન થા. વહ અંતર્ગતીય વિવાહ કા પક્ષપાતી થા, મુસ્લિમોં સે વહ ચીઠતા થા ઔર ઉન્હેં રાજનીતિક ક્ષેત્ર મેં કામ કરને કે લિયે ફટકારતા થા.

ભય કા તો વહ નામ બી નહીં જાનતા થા. વહ નિર્ભીક થા, ગુલામ દેશ મેં રહને ઔર એક ગુલામ હોને પર બી વહ સ્વતંત્ર થા. વહ પૈદા હુઆ, તો સ્વતંત્ર રહા ઔર મર કર તો સદા કે લિયે સ્વતંત્ર હો ગયા. ઉસકી સ્વતંત્રતા મેં બાધા નહીં થી, વિદ્વ નહીં થા, વહ બાધાઓં સે પરે થા.

ઉસે બચ્ચોં સે બડા સ્નેહ થા, ઔરતોં કેા બી વહ પવિત્ર પ્રેમ કી દૃષ્ટિ સે દેખતા થા; કિંતુ ઉસકી વિવાહ કરને કી કબી ઇચ્છા નહીં હુઇ, ઉલ્ટે જગ્ય ઉસે અપને એક મિત્ર કે વિવાહ કરને કા સમાચાર મિલા, તો વહ બહુત દુઃખી હુઆ થા.

સોતે-જાગતે, ઉઠતે-ઐઠતે વહ આઝાદી કા હી સપના દેખા કરતા થા, ઉસીકી ખાત સોચતા થા. માતૃભૂમિ કેા સ્વતંત્ર બનાવે કે લિયે ઉસકા પ્રાણ લાલાયિત રહતા થા, વહ સ્વતંત્રતા કા દિવાના થા, વહ ઇસીકે લિયે જીતા રહા ઔર ઇસીકે લિયે મરા. કોન જાનતા હૈ, અબી એસે કિતને હરે-ભરે, જીતે-જાગતે, બિના ખિસે ગુઓં કી બેંટ પા કર વહ દેવી પ્રસન્ન હોગી!

(સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૯ ના “યુવક”માંથી)

४९-माँ दुर्गे !

(लेखक:—श्री. भगवानदास डेवा, भारतीय ग्रंथमाला, वृंदावन)

माँ ! जगद्भे दुर्गे ! अवहिताभिधापिष्ठी, दैत्यविमर्दनी, भद्रिपासुर यंड मुंड शुंभ निशुंभ आदि अनेक असुरसंहारिष्ठी, दिव्य अस्त्रधारिष्ठी, यंडी, भगवति, विजयकारिष्ठी, भव्य भावपूरुषी, वीरशोभितवपुधारिष्ठी, सिंहवाहिनी माँ ! तुम्हें नमस्कार. सत्य प्राप्तिमें मेँ और सत्य पदार्थों में शक्तिरूप से विराजमान देवि ! तुझे पारंपार नमस्कार ! शक्ति देवि ! विशाल अक्षांड का आधार तू ही है, तेरे बिना सृष्टि का निर्माण तथा उसकी स्थिति संभव ही नहीं. उद्भिन्न, पेशिन्न आदि जगत का छोटे से छोटा कण भी अपनी शक्ति रखता है और इस प्रकार तेरी व्यापकता का दिग्दर्शन है. तारा, चंद्र, सूर्य आदि प्रत्येक अपने अपने ढंग से तेरी भक्ति का अभ्यास कर रहा है. तेरी यथेष्ट स्तुति-प्रार्थना करने में कौन समर्थ है ? तुझे सलज्जित नमस्कार !

*

*

*

*

माँ ! तू एकमेवाद्वितीय होने पर भी पात्र अपात्र के भेद से हो परस्पर विरोधी स्वरूप धारण कैसे कर लेती है ? दैवी शक्ति और आसुरी शक्ति में कितना अंतर है ? तेरे एक रूप के उपासक देवता होते हैं. राम, कृष्ण, गौतम बुद्ध, हनरत भिंसा, लिंकन, अहिल्याभक्त और देवी जेन आदि होती हैं. इनमें लोग महापुरुष, देवी, देवता, अवतार या पैगम्बर कहते हैं. ये सहस्रों के अहं करते हैं. इनकी बुद्धि, इनका आचारव्यवहार, भोजनवस्त्र, रहनसहन, सांत्विक होता है. ये औरों की सेवा-सुश्रूषा और कल्याण करना ही अपना कर्तव्य समझते हैं. इसे पालन करने में ये अपना तन, मन, धन सहर्ष न्यौछावर करते हैं. ये सत्यसे दया और अहिंसा का पताव करते हैं. इनमें सत्य का आग्रह होता है और ये स्वयं स्वाधीन रहते हुये, औरों के लोकतंत्र या स्वराज्य प्राप्त कराने में दत्तचित रहते हैं.

तेरे दूसरे रूप के उपासक राक्षस, असुर, दैत्य, दुष्ट जन होते हैं—रावण, कंस, भद्रिपासुर, हिरण्यकश्यप आदि होते हैं. ये दुर्गुणों के ही आहक होते हैं, अलक्ष्य पदार्थ पाते हैं, मिथ्याचार-व्यवहार करते हैं, इनकी बुद्धि तामसिक होती है; इनमें अहिंसा, प्रद्विषिभ्रंसा, बोध, अहंकार आदि का ही प्राणव्य होता है. औरों के कष्ट पहुँचाने, उन्हें अपने दास या गुलाम बनाने, हनन करने, अपने प्रभुत्व की हींग ढाँकने और अपने साम्राज्य का जैसे जने

न्याय अन्याय, जेठे जूझ से विस्तार करने में ये अपना जवन सफल मानते हैं।

देवि ! तेरे धन दोनों स्वर्षों में जमीन आसमान का, पूर्व और पश्चिम का, धनविद्युत् और ऋणविद्युत् का, आग और पानीकासा अंतर है।

*

*

*

*

माँ दुर्गे ! तेरे धन दोनों स्वर्षों का प्रत्येक युग में, प्रत्येक समय में, प्रत्येक जति या समूह में और अनेक बार एक ही व्यक्ति में धार युद्ध रहता है। अङ्गुष्ठा जैसा भी होता है कि शैतान-स्वर्ष आसुरी शक्ति की विजय होती दिखाए देने लगती है, धर्मात्मा लक्ष्मण सङ्कट भोगते दुःखे निराश हो जाते हैं, जनता त्राहि त्राहि करती यमलोक की यात्रा आरंभ कर देती है; परंतु प्रतिज्ञास पतझाता है कि पाप के धडे का लहरना उसके कूटने का ही पूर्वायास है और उसके पूर्णतया लहर जाने तक धर्म का तिलांजलि देना उचित नहीं। हाँ, व्यक्तियों के एक एक जन्म में या जतियों की दो आर शताब्दियों में ही इस सत्य की घोषणा सर्वथा अनिवार्य नहीं है। न्याय होगा, अंततः देवी शक्ति की विजय होगी, यह तो निश्चित है; पर जितनी जलदी मानवी बुद्धि युद्ध का निर्णय कर लेना चाहती है संभव है वैसी जलदी न हो सके, देर लगे; अधीर होने की आवश्यकता नहीं है।

x

x

x

x

रावण और कंस आदि अपनी क्षुद्र विजयों से भटान्मत्त होते गये, अपना आसुरी कृत्य न छोड़ा। सम्झी जात कहनेवालों को अपना शत्रु समझा और दंड दिया; परंतु अंत में कल भी क्या हुआ ? अपमान, विनाश और मृत्यु ! अंग्रेजों, तैमूरलंग, नीरो, अजमल, धोरी और गजानवी अथ कहां है ? दारा, सीजर, सिकंदर, लुई और नेपोलियन भी अंदरेज अपनी अपनी धाक जमा कर गये गये; यही क्यों, भूतकालीन जडे जडे साम्राज्य अथ कहां हैं ? क्षारिस, मित्र, जेम्सोनिआ, युनान और रोम की क्या जाता रही है ? यह ठीक है कि इस समय दूसरों को पददलित कर के अपनी शान दिखानेवाली कुछ शासनसत्ताये विद्यमान हैं; परंतु कौन जाने कि यदि ये राहें रास्त पर न आयीं तो के धडी की मेहमान हों। हाँ, जतियों के जवन में दशाब्दियों का समय जैसा ही होता है, जैसा किसी व्यक्ति के जवन में कुछ धडी और धटों का। देवि ! प्रभुतापद में महान्ध व्यक्ति और जतियां इस महान् सम्झाई को पारंपार भूल जाते हैं; पर इस भूल से अपना ही तो अनर्थ करते हैं।

मैं दुर्गे ! तेरे दैवी रूप की यथार्थ भूमि भूल कर, अपने दुर्गल अंगों पर न्यायदतियां कर के तथा कर्ष शक्तिनाशक कुरीतियों को अपना कर हिंदू नृति दुस्ती गतवैभव हो गए ! हिंदू तेरी कथा का पाठ करते हैं. देवता और असुर दोनों अमृत से कर शक्तिशाली होना चाहते थे; अतः अमृत के लिये दोनों आपस में लड़ पड़े. देवासुरसंग्राम हो गया. देवताओं ने अमृत प्राप्त कर लिया, असुरों ने उन्हें भूल तंग करना और मारना पीटना शुरू किया. इस पर देवताओं ने सोचा कि जब तक हम लड़ी जाती संगठित न हो जायेंगे, ये असुर वश में न आयेंगे. अंततः सज्जक एकमत—एकभाव हो गया. सज्जक सम्मेलन से देवि ! तेरा शक्तिरूप प्रकट हुआ. अहो, विष्णु, भद्र, वरुण, कुबेर, अग्नि इत्यादि सज्जक अपनी अपनी संपत्ति, अन्न, शस्त्र तुम्हें सौंप दिये और तुमने महिषासुर आदि दैत्यों का दैवते दैवते हृदय विदीर्ण कर डाला. उनके रक्त की जल से कर ही तुम्हारी तृप्ति हुई. हिंदू यह भी मानते हैं कि तुम्हारी उत्पत्ति की कथा सुन कर और तुझे प्रसन्न कर के सुरथ नामक राजा जंगली आदिभियों से अपना राज्य लेने में सफल हुआ था.

इस कथा को वैज्ञानिक रीति से यों कह सकते हैं कि ज्ञान-विज्ञानयुक्त संगठित शक्ति की सज्जक सहायता करते हैं. यह शक्ति हवा, पानी, पृथ्वी, अग्नि आदि पर सहज ही विजय पा सकती है. इसके आगे पशुओं और मूर्खों की क्या बल. निदान जब आर्यनृति इस प्रकार की शक्ति से सुसज्जित हो विध्यायलसे दक्षिण की ओर बढ़ने लगी तो इसका महिष (जंगली बैसा) तथा अन्य असुरों (जंगली आदिभियों) को, भील आदि) से सामना हुआ; परंतु इसने सज्जक परास्त कर दुर्गम मार्ग को निष्कटंक कर लिया. इसका सर्वत्र आधिपत्य हो गया.

*

*

*

*

मैं ! तेरी उत्पत्ति—शक्तिउत्पत्ति और संगठन का भर्मा राणा प्रताप ने, शिवाजी ने और गुरु गोविंदसिंहजी ने समझा था. वे मातृभूमि के उद्धार के लिये अपना सर्वस्व नौछावर करने, स्वयं अपना जल्लिहान करने को उद्यत हुये थे; तभी तो वे जड़ी सीमा तक सफल भी हुये; वे सच्चे शाक्त थे. पर हम तो केवल कुछ गा जल कर, पूजा का आडंबर कर, जकरे और बैसे काट कर, भद्रभांस को लक्ष्य कर के ही शाक्त कहलाना चाहते हैं. शाक्त मनने के लिये शारीरिक, मानसिक और नैतिक शक्ति प्राप्त करनी होगी, और संगठन का भद्रत्व समझना होगा; शत्रु से भद्रत्व का व्यवहार करना होगा; शत्रुओं को वधेष्ट अधिकार देने

સુકરાત રોજ-રોજ ગાંવ મેં જાતે હેં ઓર ગાંવવાલોં કે સાથ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રથાઓં, રીઠિયોં ઓર રીતિ-રિવાજોં પર ઉનકી ખાત-ચીત હોતી હે. પ્રસ્તુત લેખ એક એસી હી ખાતચીત કા પરિણામ હે. —સંપાદક “ચાંદ”)

સુકરાત સડક પર ચલે જા રહે થે કિ ઉ-હેં એક ખારાત મિલી. ઉ-હેંને વર કે પિતા કા અભિવાદન કિયા ઓર ઉસે બધાઈ દી. બોલે—આપકા લડકા તો બડા બાગ્યવાન હે ચૌધરીજી ?

ચૌધરી—યહ કૈસે મહાત્મન ?

સુકરાત—ઈન ગાડિયોં ઓર જવાહરાતોં કે દેખિયે ન ! કિતને ઔશ્વર્ય કે સાથ યહ અપના વૈવાહિક જીવન પ્રારંભ કરને જા રહા હે !

ચૌધરી—અરે ! નહીં ખારે સુકરાત, યહ સખ તો ઉધાર ધન લે કર કિયા ગયા હે. ઇસ શાદી કે લિયે મૈંને દો હજાર રૂપયે કર્જ લિયે હેં.

સુકરાત—તખ ક્યા આપકા લડકા કર્જ સે લદ કર અપના વૈવાહિક જીવન પ્રારંભ કરને જા રહા હે ?

ચૌધરી—હાં, ખાત તો એસી હી હે; ઓર મૈંને બી એસા હી કિયા થા, તથા મેરે પિતાજી ને બી એસા હી.

સુકરાત—લેકિન એસા કરના ક્યા મૂર્ખતા નહીં હે ?

ચૌધરી—યહ તો હમારે યહાં કી પરિપાટી હે સુકરાતજી !

સુકરાત—એસી પરિપાટી કે, જે આપકે બચ્ચોં કે જીવન-ભર કે લિયે કર્જ મેં કુખા દેતી હે, છોડ દેના ક્યા બુદ્ધિમાની કી ખાત નહીં હે ?

ચૌધરી—હે તો, લેકિન ઇન રીતિ-રિવાજોં કે તોડના કિતના મુશ્કિલ હે !

સુકરાત—લેકિન આપકા લડકા—વહ ક્યા ઇન મૂર્ખતા કી ખાતોં મેં આપતિ નહીં કરતા ? જરૂર હી વહ પદા-લિખા ઓર નમ રોશની કા આદમી હોગા. જખ આપ ઉસકી શાદી મેં ઇતના ખર્ચ કર રહે હેં, તો ઉસકી પદાઈ મેં જરૂર હી ઇસકા દુગુના ખર્ચ કિયા હોગા, તાકિ વહ ઇસ કર્જ કે ચુકા તો સકે, જે આપ ઉસકે ઇસર પર લાદ રહે હેં.

ચૌધરી—આપને બી અચ્છા કહા ! વહ તો અબી સિફ દૂસરે હી ફર્જે મેં પડતા હે, જિસમેં કોઈ ખર્ચ નહીં લગતા.

સુકરાત—આપ કહતે ક્યા હેં ચૌધરીજી ? આપકા લડકા બડા કુખા, વહ બલા અખ તક દૂસરે હી ફર્જે મેં કૈસા પડતા હે ક્યા વહ નિરા બુધ્ધી હે ?

ચૌધરી—નહીં સુકરાત, મેરી બેઇજનજતી ન કીજિયે. મેરા બેટા બહુત હી ચાલાક લડકા હે.

सुकरात—भैं आपका मतलब नहीं समझ; अपनी आपने कहा है कि उसकी शादी होने ल रही है, और अपनी उसे आप ही अच्छा भी जाता रहे हैं ! !

यौधरी—तो धससे क्या ?

सुकरात—लेकिन छोकरे तो नहीं ज्यादा जते, यौधरी !

यौधरी—क्यों नहीं ? मेरी शादी बारह बरस की उमर में कुछ थी और मेरे पिताजी की भी बारह ही में. धससे हुआ क्या ?

सुकरात—कैसा घातक विचार है ! पाठशाळा छोड़ने के पहले ही लड़के-लड़कियों की शादी ?

यौधरी—क्यों बूढ़े मियां ! मुझे तो धस रिवाज में कुछ बुराई नहीं दी जाती; धससे हम लोग मरने के पहले पोते का भी मुंह देख लेते हैं.

सुकरात—ओ हां, और शायद यही कारण है कि आप लोग धतनी जल्दी मर भी जाते हैं; और बासीस वर्ष की अवस्था होने के पहले ही लुट्टे भी हो जाते हैं. अगर आप लोग अवस्था बड़ी होने के पहले विवाह न करते तो शायद धससे अधिक दिन ल सकते.

यौधरी—ऐसा हो सकता है, सुकरात ! मैंने स्वयं लुट्टों के मुंह से ऐसा सुना है, लेकिन जहां हमारी रीतिरिवाजों से संजोच होता है, वहां हम लोग लुट्टों की आतों पर ध्यान नहीं देते.

सुकरात—धसमें तो कुछ शक ही नहीं कि आलविवाह अच्छों की आद रोक देता है और उन्हें उतना पडा और मजबूत नहीं बनने देता, जितना कि वे बिना ज्यादा बन सकते.

यौधरी—कुछ शक नहीं.

सुकरात—और धससे दिनकी पढ़ाई में बाधा पडती है ?

यौधरी—भेसक पडती है.

सुकरात—और दिनके मस्तिष्क का विकास भी रुक जाता है ?

यौधरी—जरूर रुक जाता है.

सुकरात—और धससे उन्हें आत्मसंयम की शिक्षा भी नहीं मिल पाती, जो बहुत जरूरी है ?

यौधरी—नहीं, कदापि नहीं मिलती.

सुकरात—भैं समझता हूं, धन विवाहित अच्छों के भी अच्छे होंगे ?

यौधरी—हां, मुझे भी यही आशा है.

सुकरात—और अच्छों के अच्छे उतने पडे और मजबूत कभी नहीं हो सकते, जितने जवान आदमियों के अच्छे ?

यौधरी—नहीं.

सुकरात—आप लोग जो यह कहा करते हैं कि आजकल लोग कमजोर होते ल रहे हैं, उसका कारण भी शायद यही है ?

ઔધરી—હાં, વહ કારણ હો સકતા હૈ; સંભવતઃ અનેક પીઠિયોં સે હોનેવાસે બાલવિવાહ ને હી હમારી જાતિ કે કમ-જોર બના દિયા હૈ.

સુકરાત—ઔર બચ્ચોં કે બચ્ચોં કે પાલન-પોષણ મેં અધિક હોશિયારી કી જરૂરત હૈ ?

ઔધરી—નિશ્ચય હી.

સુકરાત—દૂસરી ઔર, ઉનકે માતા-પિતા સ્વયં બચ્ચે ઔર અશિક્ષિત હોતે હેં, ઇસ લિયે ઉન્હેં ઇન બાતોં કા કુછ બી જ્ઞાન નહીં હોતા હૈ ?

ઔધરી—નહીં, બિલકુલ નહીં.

સુકરાત—ઇસ લિયે, ઉનકે બચ્ચોં કે બચ્ચપન મેં હી મર જાને કા દોહરા મોકા રહતા હૈ; ક્યોંકિ એક તો વે બચ્ચોં કે બચ્ચે હોતે હેં, દૂસરે ઉનકે માતા-પિતા કેા ઉનકે પાલન-પોષણ કા કુછ બી જ્ઞાન નહીં હોતા.

ઔધરી—સચ હૈ સુકરાત ! આપકા કહના બિલકુલ સચ હૈ.

સુકરાત—ઇસ લિયે જબ તક ઇન બચ્ચોં કી મા, ઇનકા પાલન-પોષણ કરના સીખેગી, તબ તક ઇનમેંસે બહુતસે અભામે બચ્ચે ઇસ દુનિયા સે ચલ બસેગે ?

ઔધરી—એસા તો પ્રાયઃ હોતા હૈ.

સુકરાત—ઔર, બેચારી માતાઓં કે પ્રતિ વહ કિતના કૂર વ્યવહાર હૈ કિ પહલે તો ઉન્હેં બચ્ચપન કી કચ્ચી ઉમર મેં હી ગર્ભ ધારણ કરને કે લિયે વિવશ કિયા જાય, ઔર ફિર બચ્ચે પૈદા કરને તથા ઉનકે પાલન-પોષણ કે સબી કષ્ટ ઝેલને કે બાદ ઇન માતાઓં કેા ઉન્હેં એક-એક કર કે મરતે હુયે દેખના પડે; વહ સબ ઇસ લિયે કિ વે અપને માં-બાપ કી મૂર્ખતા પર બલિ-દાન કર દી જાતી હૈં, ઔર ઉન પર યે ભારી જિમ્મેદારિયાં ઉસ સમય લાદ દી જાતી હૈં, જિસ સમય ઉનકા શરીર ન તો ઇનકે લિયે તૈયાર રહતા હૈ, ઔર ન ઉન્હેં ઇન જિમ્મેદારિયોં કેા પૂરા કરને કી તાલીમ હી મિલ્લી રહતી હૈ ?

ઔધરી—મુઝે દુઃખ હૈ, સુકરાત ! આપકે સબી આરોપ સચ્ચે હેં.

સુકરાત—ઔર અબી એક બાત ઔર બી હૈ, ઔધરીજી ! આપકા લડકા અબી બચ્ચા હૈ; વહ બિલ્કૌના ચાહતા હૈ, ન કિ પત્ની.

ઔધરી—એસા !

સુકરાત—ઔર એસી અવસ્થા મેં આપને એક ઔર પ્રાણી ઉસકે જિમ્મે સોંપ દિયા હૈ. ક્યા આપને વહ બી સોચા હૈ કિ ઇસકા પરિણામ અચ્છા હોગા યા બુરા ?

ઔધરી—હાં-હાં, ક્યોં નહીં ?

સુકરાત—ઔર ન પતિ ને આત્મસંયમ સીખા હૈ ઔર ન શિક્ષા-ચાર; ઔર ન ઉસે યહી માલુમ હૈ કિ આત્મ-સંયમ કહતે કિસે હૈ ?

ચૌધરી—વહ તો ઠીક હૈ.

સુકરાત—ઔર, ઉસને અપની મૌ કે ખારે મેં ક્યા દેખા હૈ ? ધર મેં ઉસકી મૌ કી કોઈ ધજજત નહીં. આપ ઉસે અપની લૌંડી જ્યાદા સમજતે હૈં, સહધર્મિણી કમ.

ચૌધરી—મૈં બી યહી સમજતા હૂં, સુકરાત ! આપકે અભિ-યોગ કઠોર હૈં, લેકિન સચ્ચે હૈં.

સુકરાત—ઔર, વહ છોટી નાદાન બચ્ચી, જિસે આપને અપને બચ્ચે કે ગલે મઢ દિયા હૈ, ન શિક્ષિત હૈ, ન સભ્ય હૈ, ન પઢી-લિખી; ઉસકા સંમાન ન કોઈ કર સકતા હૈ, ન વહ કિસી સન્માન કે યોગ્ય હૈ ?

ચૌધરી—નહીં, સચ્ચમુચ્ચ હી નહીં.

સુકરાત—તબ, આપકા લડકા આરંભ સે હી અપની સ્ત્રી કા સંમાન નહીં કરેગા. આગે ચલ્લ કર બી વહ ન કબી ઉસકા સન્માન કરના સીખેગા ઔર ન વહ સન્માન પાવેગી. અધિક સે અધિક વહ ઉસકે આમોદ કી સામગ્રી બન જાયગી ઔર ખેચારા બચ્ચા, જબ ઉસસે ખેલતે-ખેલતે થક જાયગા, ઉસકી ઉપેક્ષા કરને લગેગા. ઔર આત્મસંયમ કી શિક્ષા ન મિલી હોને કે કારણ વહ અપની સ્ત્રી કો અનેક પ્રકાર સે તંગ કરને ઔર મારને-પીટને મેં બી કુદિત નહીં હોગા ?

ચૌધરી—મૈં ધન સારી ખાતોં કો સ્વીકાર કરતા હૂં, સુકરાત !

સુકરાત—હાય રે ! અભાગી બચ્ચિયાં ! અભાગે બચ્ચે !! ઔર અભાગા દેશ, જિસમેં ન જાને કિતની સદિયોં સે યહ પ્રથા ચલી આ રહી હૈ !!!

(મે-૧૯૩૦ ના “ચૌદ”માંથી)

५१-भा तवर्ष के साधु

(लेखक:-श्री. आनंदीप्रसाद श्रीवास्तव)

और देशों की अपेक्षा भारतवर्ष में साधु बहुत अधिक हैं। उनमें कुछ ऐसे भी होंगे जिनकी मानसिक उन्नति कुछ कुछ है। परंतु धनने साधुओं के रहते दुखे भी-अर्थात् धनने ऐसे मनुष्यों के रहते दुखे भी-जिनके न श्री है; न अर्थ है; न धर की दिक है; न ऋषि का सोय है; जो सर्वथा निश्चित है और मृत्यु के लिये सर्वदा प्रस्तुत है—भारतवर्ष की यह दशा है। वह परतंत्रता की जेडियों से जकड़ा हुआ है, सामाजिक पुराणियों का केंद्र है; हरिद्रता का धर है; अज्ञान का अड्डा है, धिसका क्या कारण है?

क्या भारतवर्ष के साधु जैसा अपनेको समझते हैं, नितांत निरुपलब्ध श्रव है? क्या उन्हें सत्यमुय कोष मोहभमता नहीं है? क्या वे काम-क्रोध आदि का श्रुते दुखे हैं? क्या वे सत्यमुय सांसारिक वैभव को असार समझते हैं? क्या वे सत्यमुय धनने उंचे उंच गये हैं कि उन्हें सारे संसार की राजनैतिक समस्याओं लडकों के जेल के समान उपेक्षणीय समझ पडती हैं? क्या वे सत्यमुय जैसे हैं कि यदि उन्हें सारे संसार की संपत्ति मिल जाय तो उसका वे तृष्ण के समान त्याग कर दें? धन प्रश्नों का उत्तर धनना स्पष्ट है कि उसके लिखने की आवश्यकता नहीं। यदि जैसा होता तो भारतवर्ष में गृहस्थों से जड़ कर हज्जरे अज्जारे न होते। धन अज्जारे में दांतों से कौडियां पकड़ी जाती है, एक जडा धर्मपत्नी-विहीन कुटुंब रहता है, जिसके सदस्य आपस में एक दूसरे से भमता रहते हैं, आपस में एक दूसरे का पक्षपात करते हैं—उनके उचित या अनुचित कार्यों में उनका साथ देते हैं। यदि जैसा होता तो हज्जरे की संख्या में साधु या महंत व्यक्तियारोप से दूषित न पाये जाते—महंतों की रभे-लियां, उनकी तरुण बेलियां न होतीं, और न होतीं उनके यहां भूथ-हत्याओं आदि, जिनका नाम लेने में भी लज्ज आती है। यदि यही जात होती तो भारतवर्ष में हज्जरे-लायों की संख्या में साधुओं में मुकदमेबाज न होती; छोटे-छोटे भूमिजों के लिये उनमें लड्क्याज न होती, एक-एक पैसे के लिये उनमें तकरार न होती।

जय यहां के साधु धरेलू, छोटे-छोटे जगडों का धनना महत्त्व देते हैं, तय वे संसार की समस्त राजनैतिक समस्याओं के जेल क्या समझे? धन सय जातों पर ध्यान देने से जैसा जन पडता है कि भारतवर्ष के अधिकांश साधु धर्म का डोंग करनेवाले, कपटी,

अनायासी, उदंड आदि विशेषों से विभूषित किये जाने योग्य हैं।

हम पूछते हैं कि जन्म ये साधु भारतवर्ष की राजनैतिक स्थिति की उपेक्षा करते हैं—कहते हैं कि हम तो पारलौकिक या आध्यात्मिक उन्नति करनेवासे श्रवण हैं, हमको धन अंगुओं से काष्ठ सरोकार नहीं; तब धन-होना जनता के धन पर-सार्वजनिक संस्थाओं की जमीनों पर-धिस भेदरही से लड़-पूड़ी उठाने का क्या अधिकार है? धनता ही नहीं, धनको जनता से शिक्षा मांगने का भी काष्ठ अधिकार नहीं है। जिस देश में आधि आदि-भियों से अधिक का दिनभर में आधा पेट भोजन नहीं मिलता, जिस देश के पुरुषों और स्त्रियों का तन ढंकने के लिये वस्त्र प्राप्त नहीं होते, जे देश सामाजिक श्रुतियों के रोग से पीड़ित हो कर अत्यंत कातरता के साथ कराह रहा है, उस देश की दशा सुधारने से जिन-होना मतलब नहीं है उनको उस देश की अकाश-पीड़ित, वस्त्रहीन, दुःखी जनता से शिक्षा मांगने का क्या अधिकार है? शिक्षा मांगना तो दूर रहा, उन-होना उसको जंगलों की ओर पत्ती तोड़ने तक का अधिकार नहीं। अतएव धन साधुओं का यादिये कि पारलौकिक या सूक्ष्म आध्यात्मिक भोजन से अपना उदर-पोषण करते हुये और सूक्ष्म पारलौकिक वस्त्रों से गरमी-सरही से अपने शरीरों की रक्षा करते हुये हम लोगों की आंखों से ओझल हो कर ही अपने गौरवमय श्रवण को व्यतीत करें। हम उनही दलमय गर्वोक्तियों, उनके कपटपूर्ण व्यवहारों, और भारत-वर्ष की दृष्टि जनता पर भारतस्वरूप उनके निकम्मे श्रवण से तंग आ गये हैं। हम अलुन देण चुके और सुन चुके, अथ हमारा यही प्रयत्न होना यादिये कि हम उनके नृशंस संगठनों का नाश करने के लिये उद्यत हो जावे और ओकरवर हो कर जनता से यह प्रार्थना करें कि वह धनके पालनपोषण का भार ग्रहण कर के धन-होना निकम्मा, आलसी और अनायासी बनाने का भीषण पाप अपने सिर पर न ले।

भारतवर्ष के साधु पारलौकिक कल्याण और आध्यात्मिक श्रवण की दुहाई दे कर भारतवर्ष को दगना यादते हैं। जिस समय राज्य में अनायास की वृद्धि होती थी, उस समय और सत्य काम छोड़ कर राज्यव्यवस्था का परिमार्जन करना हमारे यहां के साधुओं का सनातन नियम रहा है। वेणु-वध की भीषण घटना हम लोग भूल नहीं गये हैं। महर्षि जनक का सत्यसे पडे संन्यासियों में होते हुये भी राजकार्यसंवादन हमें स्मरण है। हम जूडे संन्यास के शब्द से अथ प्रभावित नहीं हो सकते।

कल्याण हो प्रकार का होता है, ओक औदिक और दूसरा

पारलौकिक, प्रेम और प्रेम दोनों हमारे साथ हैं। वह स्पष्ट है कि जिसमें प्रेम-साधन की शक्ति नहीं है, उसमें प्रेम-साधन की शक्ति का होना असंभव है। हमारे यहां के साधुओं का यही भ्रम है कि वे प्रेम-साधन में अशक्त होते हुए भी अपनेको प्रेम-साधन के योग्य समझने लगते हैं।

जिसको हमारे साधुनामधारी पुरुष त्याग समझते हैं वह त्याग नहीं है—वह है नितांत अभाव। वे अपनी तुलना करते तो उन प्राचीन महर्षियों से हैं, जिनमेंसे किसीने अर्यों की संपत्ति पर हात मारी थी, किसीने राजपाट का परित्याग किया था, किसीने अपनी अपूर्व अर्जनशक्तियों का ताक पर रथ कर संन्यास ग्रहण किया था; परंतु उनके साधु ऐसे हैं कि उन्होंने एक कौड़ी नहीं त्यागी; त्याग की बात तो दूर रही, उनमेंसे अधिकांश में चोरी का भाव भ्रम-रीति से विद्यमान रहता है। वे चाहते हैं दूसरे का धन हड़प करना, दूसरे की स्त्री को हथिया लेना। जहां तक हम समझते हैं उनमेंसे अधिकांश ऐसे हैं जिनसे सभी नृशंस कार्य हो सकते हैं। धर्म ब्रिये जनता को यादिये कि अथ वह गेरुआ वस्त्र का आदर करना छोड़ दे, जटा से सशंक रहे और दानस्वल्प उन्हें एक पाई भी न दे।

यदि ये साधुमंडल वास्तव में साधु होते तो वे भारतवर्ष को धर्म दीन-दशा में न रहने देते। साधु यदि पारलौकिक या आध्यात्मिक उत्थिति में भी दृष्टान्त रहे तो उसका हृदय साधु ही होगा, उसमें दया और सेवा का भाव बरा होगा। वह अपनी साधना से जया हुआ समय सेवाकार्य में ही व्यय करेगा। यदि भारतवर्ष के साधुओं में साधु-हृदय होता तो भारत-माता को वे धर्म उपेक्षा की दृष्टि से न देखते-जल्दिके वे उसके वायु, अन्न और जल से भ्रम-यापन कर रहे हैं, तो वे अवश्य ही उसकी सहायता करने पर कटिबद्ध हो जाते, उनकी संप्रथा पर्याप्त है। वे लगभग पौन करेण हैं। उनके शिर पर किसी प्रकार का भोज नहीं है। यदि वे संगठित हो कर धर्म बात के लिये तत्पर हो जाय कि हम भारतवर्ष की राजनैतिक अवस्था सुधारेंगे-हम उसकी सामाजिक भ्रष्टाचारों दूर कर देंगे तो वे बहुत-कुछ काम कर के दिखला सकते हैं।

साधुओं पर जनता का अथ भी बहुत विश्वास है। उसी विश्वास का लाभ उठा कर यदि वे जनता से कहें कि तुम्हारे भीतर अनेक सामाजिक भ्रष्टाचार हैं, तो जनता उनकी बातों को अवश्य मानेगी। उनके वेष में वह शक्ति है कि वे जनता से जो चाहें, करा सकते हैं। महात्मा गांधी को जनता ने जो आदर दिया है,

वास्तव में उसका एक मुख्य कारण यह है कि वह उन्हें महात्मा समझती है.

जिस समय पौन करोड़ साधुओं का संगठित समुदाय भारत-वर्ष की वर्तमान दुर्दशा का चित्र उसकी दुषित जनता के सामने रकभेगा—जब वह अपने करुण स्वर से भारत-माता की दुःख-गाथा उसको सुनायेगा, तब उसके लिये क्या न हो सकेगा ?

हम भारतवर्ष के साधुओं के विरोधी नहीं. हम देखते हैं कि वे कुमार्ग पर न रहे हैं, छसी लिये हमें यह अप्रिय-सत्य कहना पडा. हम चाहते हैं कि हमारे साधु अपनी श्रेष्ठता की रक्षा करें. जे एक समय हम लोगों के शिर के मुकुट थे, वे आज वैसे नहीं रहे हैं. उनको यादिये कि संसार को दिखला दें कि वे जनता को हमने के लिये जेरुआ वस्त्र नहीं धारण किये हैं, वरन् वे सन्धे साधु हैं और उनके संगठित समुदाय के एक बी प्राणी के जीवन-धारण करते हुये संसार में ऐसी कोर्छ शक्ति नहीं, जे भारतवर्ष पर अत्याचार कर सके. कोर्छ ऐसी सामाजिक भुराछ नहीं जे हिंदू-समाज का रक्त-शोषण कर सके. छतना ही नहीं, उन्हें तो छसि जात की महत्वाकांक्षा होनी यादिये कि वे भारतवर्ष की दशा को पूरुर्ण से सुधार कर अपने अपूर्व आध्यात्मिक प्रकाश से सारे संसार को जल देंगे—भारतवर्ष के आध्यात्मिक संहेश को संसार के काने-काने में पहुँचा देंगे.

(सप्टेम्बर-१९२६ ना “आँद” भांथी)

५२-नामधारी साधु

(लेखक:-श्री. जयगौरीशंकर सीताराम)

सधुधया देख ली तोरी सधुवाध.

जाना पडे-पडों का सिरपर राखत संग लुगाध,
निहुर हदै कछु.छिमा न राखत निपटै निहुर कसाध;
लेष जनाय साधु कहुवावत पाप के जात कभाध,
गांव गांव क्षिरि दैत ललुतिया गोद लरे तोरि भाध.
भूँ लालय दैध दैध जग व्यर्थ सपै लरभाध,
'कवलवास'कर राम-लजनवां जनम सद्गुल होध जध.

(“कल्याण”ना एक अंकभांथी)

५३-भारतीय महिलाएँ और फ़ान

(लेखक:-श्री. प्रतापचन्द्र जैन)

आजकल हमारे देश की महिलायें भी अपनी विलायती पहिनाओं की देखादेखा दिन-अदिन अपने को ईशानेयुक्त बनाने की चेष्टा कर रही हैं। वे अपने पुराने पहनावे को अब पसंद नहीं करतीं, बल्कि नई-नई बटुकीली-लटुकीली पोशाकें पसंद करती हैं। ओढ़नी अथवा साड़ी अब उन्हें नहीं इत्यतीं। इस तरह नकल करने में देश का लालो इया विदेशों का बला बन रहा है। विदेशी लोग तो रोज नये रंग-ढंग और ईशान के कपडे और पोशाकें निकाल कर भारत को लूना और मोहताज बनाना चाहते हैं। अडे धरों की स्त्रियों की पोशाकें तो विलायती महिलाओं के वस्त्रों से भी कहीं ज्यादा भंडगी हो गछ हैं।

आज देश के सामने यह ओक अडा प्रश्न है, जिसके कारण व्यापारी, जमींदार और नौकर सभी परेशान और चिंतित हैं; क्योंकि उनका जादी कमाछ का ओक अलुत अडा हिस्सा स्त्रियां की सज्जवट में ही अर्था हो जाता है। वे लोग अपने अस्त्रों का अच्छी तरह शिक्षा देने के लिये तथा अन्य आवश्यक आतों के लिये काशी धन नहीं अया पाते। इस यह होता है कि न तो अस्त्रे अच्छी तरह पढाये-लिखाये ही न सकते हैं और न उनका स्वास्थ्य ही ठीक रकभा न सकता है। इससे भारत के अविध्य पर भारी असर पडता है।

अलुतसी स्त्रियां तो ईशान में अभीरों की होड करती हैं और काशी आभदनी न होते हुये भी अपने स्वाभियों से यहां तक निद करती हैं कि धर को कलह की कोहरी अना सेती हैं। वे नितना अपने ओढ़ने-पहनने का अयाल रअती हैं, उतना अपने अ्यारे अस्त्रों की लिआछ-पढाछ और तंदुरस्ती का ध्यान नहीं रअतीं।

उनकी यह सज्जवट आहरी लोगों का दिआने का होता है। धर में तो इटे-पुराने और भैसे-कुयैसे कपडे पहने रहती हैं; पर आहुर जअ किसी भैसे-तमाशे के लिये निकलती हैं या रेल में अैठ कर कहीं जाती हैं तो अदिया से अदिया सेरों जेवर लाद कर और अडी आरीक और बटुकीली साडियां आदि पहन कर निकलती हैं। इस तरह का पहनाव कभी-कभी स्त्रियों का भारी संकट में डाल होता है।

इस पोशाकी होड की जगह यदि इस देश की महिलायें उन विलायती पहिनाओं की होड साइ सुधरा रहने में और शिक्षित तथा कार्यपरायण बनने में करें तो कलना ही क्या है। इस नकली

सौन्दर्य से तो सिवाय तुलसी के कोई बात नहीं है। यदि वे अपने देश की ललाट चाहती हैं, अपने प्यारे अन्धों के स्वस्थ और शिक्षित होना चाहती हैं, तो यह बटकीली पोशाक छोड़ दें और सादा और सस्ता पहनाव पहनें। अपने हाथ से भूख पारीक सूत कात कर शुद्ध अदर तैयार कराये। उसके अने हुये कपड़े भुद पहनें और अपने स्वाभी और अन्धों के पहनाये।

(संश्लेषण-१९२६ ना "मोह"भाषी)

५४-रिप्ल और शिक्षा-प्रचार

भारत में सिनेमा केवल मनोरंजन की सामग्री है। परंतु संसार के कुछ उन्नत देशों में इससे शिक्षा के प्रचार का भी कार्य किया जाने लगा है। इस संबंध में जर्मनी सभसे आगे है। उसने धन तस्वीरों की उपयोगिता पदयान ली है। इसीसे वहां के कोई १,१०० स्कूलों में चलने फिरनेवाले चित्र दिखला कर विद्यार्थियों के उनके पाठ्य विषयों की शिक्षा दी जाती है। स्कूलों के उपयोग में आनेवाली चलती-फिरती तस्वीरें बनाने के लिये अर्बिन में एक संघ ही स्थापित है। इस संघ के कार्यालय का संयोजन एक विशेषज्ञ ऐन्थुअट के द्वारा होता है। इस संघ में इसके २४ सदस्यों के अलावा कोई ७५ ऐसे व्यक्ति हैं जो स्वतंत्र रूप से शिक्षा संबंधी फिल्म बनाने का काम करते हैं। जर्मनी की निम्न निम्न प्रादेशिक सरकारें भी इस नूतन प्रणाली के समर्थक हैं। आर्थिक सहायता तथा दूसरे उपायों से वे शिक्षा संबंधी फिल्म बनाने तथा उनका उपयोग करने का प्रोत्साहन देती हैं। यही नहीं, सिनेमा-थियेटरों आदि पर वहां जो कर लगता है, वह शिक्षा संबंधी फिल्म पर कम कर दिया गया है। छः सौ फुट लंबे शिक्षा संबंधी फिल्म के दिखलाने में केवल ७ मिनट लगते हैं। ऐसे फिल्म पर कर का पंचमांश कम कर दिया गया है। यदि इससे भी कोई अज्ञ शिक्षा संबंधी फिल्म प्राप्य हो और इसमें मनोरंजन की काशी सामग्री हो, तो वह भी दिखाया जा सकता है; और लंबाई के अनुपात से उस पर का कर और भी अधिक कम किया जा सकेगा।

जर्मन लोग शिक्षा का महत्त्व ही नहीं जानते हैं, किंतु वे इसके प्रेमी भी हैं। निम्न अन्धों और १४ से १८ वर्ष तक के लड़कों के पहने-दिखाने के साथ साथ जिविकोपार्जन भी करना पड़ता है, उन्हें वहां जहाँ में एक दिन एक प्रकार के टेकिनकल

સ્કૂલ મેં જાના પડતા હૈ. વહાં ઉન્હેં ઉનકે વ્યવસાયોં કી શિક્ષા દી જાતી હૈ. યદિ કિસી લડકે કા કિસી સિનેમા-કંપની મેં ચિત્ર દિખાવનાવાલે કે સહાયક કા મન મિલ જાતા હૈ તો ઉસકો ઉસ સ્કૂલ મેં ક્યા કરના હોગા ઇસકી શિક્ષા નહીં દી જાતી હૈ; કિંતુ 'જો વહ કરતા હૈ' ઉસકી શિક્ષા દી જાતી હૈ. ઉસે ફિલ્મ કી મૈશીન કે ખોલને ઓર જોડને કી વિધિ ખતલાઇ જાતી હૈ. ઇસકે સિવા ઉસે ઇન્જિનિયરી ઓર રસાયન-શાસ્ત્ર કી બીઆવશ્યક શિક્ષા દી જાતી હૈ, જિસસે ઉસે ફિલ્મ કે બનાવે કા બી થોડા બહુત જ્ઞાન હો જાય. જર્મની મેં એસે અનેક સ્કૂલ હૈં ઓર ઉનમેં ચાર સૌ એસે હૈં જિનમેં ફિલ્મોં દ્વારા બિન બિન્ન વિષયોં કી શિક્ષા દી જાતી હૈ. ઓર ઇધર જગસે ખોલનેવાલે ફિલ્મોં કા આવિષ્કાર હુઆ હૈ, તખ સે તો શિક્ષા સંબંધી ફિલ્મોં કી ઉપયોગિતા ઓર બી બહ મહ હૈ.

સિનેમા-ધરોં કે પ્રદર્શન હમારે દેશ કે બિન્ન-બિન્ન બડે નગરોં મેં લોગ નિલ હી દેખતે રહતે હૈં; પરંતુ ખેદ કે સાથ કહના પડતા હૈ કિ ઉનકા યહાં ઉપયોગ મનોરંજન તક હી પરિમિત હૈ. પરીક્ષા કે લિયે બી ઉનકા ઉપયોગ ભારત કે કિસી બી પ્રાંત કે શિક્ષા-વિભાગ ને અબી તક નહીં કિયા હૈ. યહ વાસ્તવ મેં ખેદ કી ખાત હૈ.

(“સરસ્વતી” ના એક અંકમાંથી)

૫૫-શ્રી મહાવીર સ્વામી

(શ્રી. ડી. એલ. વસવાણીના એક લેખ પરથી લેખક:-

શ્રી. મણિલાલ કેશવલાલ પરીખ)

ચૈત્રનો પરમ પાવન મહિનો શ્રીમહાવીરનું સ્મારક છે. આ પુણ્ય માસમાં આજથી ૨૪ સૈકા પહેલાં તેમનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. તેમણે પટણીની નજીકના એક સ્થાનને પોતાની જન્મભૂમિ બનાવી. સમ્રાટ અશોક અને ગુરુ ગોવિંદસિંહનાં પણ ત્યાં સ્મારક હોવાને કારણે પટના પવિત્ર છે.

પરંપરાથી આ મહાપુરુષની જન્મતિથિ ચૈત્ર શુક્લ ત્રयोदशी માનવામાં આવે છે. આ દિવસ—શ્રીમહાવીરની વર્ષગાંઠનો દિવસ યુવકોની નોંધપોથીમાં સ્મરણીય છે. યુવાનોને યાદ રહે કે, એ તિથિ આપણા અનેક મહાવીરોની જનની છે.

જો કે ભારતવર્ષ દરિદ્ર છે છતાં પણ તે મીસંપન્ન છે. તેની આ શ્રી તેનાં મનુષ્યોમાં રહેલી છે. તેનાં કરોડો મનુષ્ય જો

કંઈ કરવાનો સંકલ્પ કરે તો શું ન કરી શકે? અને પ્રત્યેક શતાબ્દિ-માં ભારતવર્ષમાં એવા કેટલા મહાપુરુષો ઉત્પન્ન નથી થયા કે જેઓ આત્મશક્તિમાં મહાન હતા? કારણ જેની કીર્તિનો પ્રસાર આ ચેત્ર શુક્લ ત્રયોદશી કરી રહી છે તેવા આપણા ઇતિહાસમાં એકલા માત્ર મહાવીરજ નથી થયા, અન્ય મહાવીર પણ થયા છે. તે બધા થયા છે બીજા યુગોમાં. તેઓ આત્મિક ક્ષેત્રના ચોક્કા હતા. તેમણે ભારતભૂમિને પુણ્યભૂમિ બનાવી દીધી; તેને આધ્યાત્મિક આદર્શવાદશ્પી શ્રીધી સંપન્ન કરી દીધો.

આ મહાવીર—અર્થાત્ વિજયી—જ ઇતિહાસના સાચા મહાપુરુષ છે. તે ઉદ્ધતતા અને હિંસાના નહિ પણ નિરબિમાનતા અને પ્રેમના મહાવીર હતા.

રશિયાના મહાન ઋષિ ટોલ્સ્ટોયે એ વચનો વારંવાર આલાખ્યાં છે કે “જે પ્રકારે અગ્નિ અગ્નિનું શમન નથી કરી શકતો, તેજ પ્રમાણે પાપ પાપનું શમન નથી કરી શકતું.” કહેવાય છે કે, આ ઉપર ઈસુ ખ્રિસ્તે એક પ્રવચન કયું છે કે “પાપનો પ્રતીકાર ના કરો.” પરંતુ ખ્રિસ્તથી પણ પાંચ શતાબ્દિ પૂર્વે અહિંસાનો આ ઉપદેશ ભારતને જે આત્માઓ અને ઋષિઓ—બુદ્ધ અને મહાવીર—દ્વારા મળેલો અને આચારમાં મૂકાઈ ગયેલો. જૈન લોકો ભગવાન, ઈશ્વર, મહાભાગ ઇલાદિ કહીને શ્રીમહાવીરને અતન્ન્યભાવે પૂજે છે.

તેઓ તેમને તીર્થંકર પણ કહે છે, જેનો અર્થ હું ‘સિદ્ધપુરુષ’ કરું છું. મહાવીરનું સ્મરણ તેમને ૨૪ મા તીર્થંકર માનીને કરવામાં આવે છે. તેમના પ્રથમ તીર્થંકરનું નામ ઋષભનાથ અથવા આદિનાથ છે, જે અયોધ્યામાં જન્મ્યા અને કૌશાસ પર્વતપર મહત્તમ-આત્મજ્ઞાન-કૈવલ્યજ્ઞાનના અધિકારી થયા. તેઓ એ ધર્મના સૌથી પ્રથમ પ્રવર્તક હતા, જેને ઇતિહાસમાં જૈન ધર્મ કહેવામાં આવે છે. શ્રીમહાવીર જૈન ધર્મના પ્રવર્તકોની લાંબી સૂચિમાં ૨૪ મા આવે છે. તેમણેજ આ બૌદ્ધ ધર્મથી પણ પ્રાચીનતર ધર્મની પુનઃ ઘોષણા કરી એનું પુનઃ નિર્માણ કયું.

શ્રીમહાવીરના સંબંધમાં જે કંઈ મારા જાણવામાં આવ્યું છે, તેની મારા પર ઘણી ઊંડી છાપ પડી છે. તેમનું જીવન અદ્વિતીય ઉદારતા અને અદ્વિતીય સૌંદર્યથી પરિપૂર્ણ હતું. બુદ્ધના સમકાલીન હોવાના કારણે તે બુદ્ધના ત્યાગનું, બુદ્ધના તપનું અને બુદ્ધના માનવપ્રેમનું સ્મરણ કરાવે છે.

તે ઈસુ ખ્રિસ્તનાં ૪૯૯ વર્ષ પૂર્વે બિહાર પ્રાંતના એક શહેરમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતા સિદ્ધાર્થ એક ક્ષત્રિય રાજા હતા. તેમની માતા વિશલા-વન્નિજઓના પ્રજાતંત્રના મુખી ચેટકની પુત્રી હતી. મહાવીરને અન્ય છોકરાઓની માફક શાળામાં મોકલવા-

માં આવતા; પરંતુ સમજાયું કે એમને શિક્ષણની આવશ્યકતા નથી. તેમના હૃદયમાં એ જ્ઞાન વિદ્યમાન છે, કે જેનું કોઇ પણ વિદ્યાર્થી દાન નથી કરી શકતું. બુદ્ધની માફક તેઓ પણ આ જગતનો ત્યાગ કરી દેવા માટે વ્યાકુળ થઇ જતા હતા. ૨૮ વર્ષની ઉંમર સુધી તેઓ કુટુંબમાં જ રહ્યા હતા. જ્યારે તેમનાં માતૃપિતા ગુજરી જાય છે અને તેમને સંન્યાસમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવા માટે અંતર-પ્રેરણા થાય છે, ત્યારે તેઓ પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ પાસે અનુમતિ મેળવવા જાય છે. તેમના ભાઈ કહે છે—“ધા હજી તાજ છે, થોભી જાઓ.” તેઓ બે વર્ષ સુધી થોભી જાય છે. અત્યારે તે ૩૦ વર્ષના છે. ઇસુ ખ્રિસ્તની માફક હવે તેમને અંતઃપ્રેરણા થાય છે કે “હવે સર્વ કાંઇ છોડી દઇને સેવાના સુમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવો જોઇએ.” બુદ્ધની માફક તેઓ પોતાની સઘળી સંપત્તિ દરિદ્રોને દાન કરી દે છે. કુટુંબને ત્યાગવાના દિવસે તેઓ પોતાનું આખું રાજ્ય પોતાના ભાઇઓને અને સઘળી સંપત્તિ ગરીબોને આપી દે છે. પછી તેઓ તપશ્ચર્યા અને ધ્યાનમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. બુદ્ધને ૬ વર્ષની સાધના પછી પ્રકાશનાં દર્શન થયાં હતાં. શ્રીમહાવીરને એ જ્યોતિષ પાર વર્ષનાં અંતર્ધ્યાન અને તપસ્યા બાદ દેખાય છે. ઋણકુલા નદીને કાંઠે જુમ્મક ગામમાં તેઓ પરમ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. અંથોની ભાષામાં હવેજ તેઓ તીર્થંકર, સિદ્ધ, સર્વગ્ર અથવા મહાવીર બની રહે છે. તેઓ હવે એ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે, કે જેને ઉપનિષદોમાં કૈવલ્યદ્રષ્ટાની અવસ્થા કહે છે. જૈન અંથો પ્રમાણે હવે તેમનું નામ “કેવલી” થઈ જાય છે.

ત્યારે તેઓ બુદ્ધની માફક ધર્મપ્રચારને માટે એક મહાન મિશન લઇને લોકોને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાને નીકળી પડે છે. ત્રીસ વર્ષ સુધી તેઓ અહીંથી તહીં ધૂમતા કરે છે. બંગાળ અને બિહારમાં તે સાચા સુખની વાત(ગોસ્પેલ)નો સદુપદેશ આપે છે. પોતાના સંદેશને તેઓ જંગલી જાતિઓ સુધી પહોંચાડી દે છે અને તેમ કરતાં તેઓ તેમના કર વર્તનની પરવા નથી કરતા. તે પોતાના મિશન માટે હિમાલય સુધી જાય છે. અનેક પીડકો વચ્ચે પણ તેઓ કેવા જંબીર અને શાંત બની રહે છે અને આ ગાંભીર્ય અને શાંતિમાં કેટલું બધું સૌંદર્ય છે !

તેઓ ગુરુ હોવા સાથે ઉત્તમ વ્યવસ્થાપક પણ છે. તેમના અગિયાર મુખ્ય શિષ્યો છે. ચારસોથી વધારે મુનિઓ અને અનેક શ્રાવકો તેમના ધર્મને ધારણ કરે છે. બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણ બન્ને તેમના સમાજમાં સામેલ થાય છે, તેમની શ્રદ્ધા વર્ણ અને જાતિમાં નથી. તેઓ દિવાળીને દિવસે પાવાપૂરી(બિહાર)માં ૭૨ વર્ષની વયે ખ્રિસ્તનાં ૫૨૦ વર્ષ પૂર્વે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ મહાવીરનું-જેનીઓના આ મહાપુરુષનું-ચરિત્ર કેટલું સુંદર છે ! તેઓ ધનવાન ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મ લે છે અને મૃહનો ત્યાગ કરી દે છે. તેઓ પોતાનું ધન હરિદ્રોને દાન કરી દે છે અને વિસ્તૃત થઇ જઇને જંગલમાં અંતર્ધ્યાન અને તપસ્થાને માટે આશ્રય જાય છે. કેટલાક લોક તેમને ત્યાં પીડા દે છે, પરંતુ તેઓ તો શાંત અને મૌનજ રહે છે.

તપસ્થાની અવધિ પૂરી થવા પછી તેઓ બહાર આવે છે, તે પોતાના સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરવા સ્થળે સ્થળે ફરે છે અને ધણાંએ માથુસો એમની મળક ઉડાવે છે. સભાઓમાં તેઓ એમને તંગ કરે છે, એમનું અપમાન કરે છે; પરંતુ પોતે તો શાંત અને મૌનજ રહે છે.

એક શિષ્ય તેમનો લાગ કરી જાય છે, અને તેમની વિરુદ્ધ લોકમાં મિથ્યા વાર્તા ફેલાવે છે.

તેઓ એક મહાવીર-એક વિજેતા-એક સાચા મહાપુરુષ-બની જાય છે; કારણ તેઓ શાંતિની શક્તિનો વિકાસ કરતા રહે છે.

નિઃસંદેહ તેમના જીવનનો તેમના લકતો પર ધણો સારો પ્રભાવ પડ્યો. તેમણે પોતાના સંદેશને સર્વે બાળુ ફેલાવ્યો. કહેવામાં આવે છે કે, પાથરો નામક યુનાની વિચારક જિમિનોસોફિસ્ટોના ચરણોમાં બેસીને દર્શનશાસ્ત્ર શીખ્યો. જણાય છે કે, જિમિનોસોફિસ્ટો જૈન યોગી હતા, જેમ એમનું આ નામ નિર્દેશ કરે છે.

બચપણમાં તેમનું નામ વીર રાખવામાં આવેલું. તે સમયે તેમને વર્ધમાન પણ કહેતા હતા; પરંતુ આગળ જતાં તેઓ મહાવીર કહેવાયા. મહાવીર શબ્દોનો મૂળ અર્થ મદાન યોદ્ધો થાય છે. કહેવામાં આવે છે કે, એક દિવસ જ્યારે તેઓ પોતાના મિત્રો સાથે ગમ્મત કરી રહ્યા હતા તે વખતે એમણે એક મોટા કાળા નાગને એની ફણા પર પગ મૂકીને ધણા ગૌરવથી વશ કર્યો હતો અને ત્યારથીજ તેમને એ વિશેષણ પ્રાપ્ત થયું. અને તો આ વાર્તા રૂપક લાગે છે. કારણ કે મહાવીરે ખરી રીતે તો કપાયરૂપી સર્પને વશમાં કર્યો હતો. તેઓ મૂળથીજ એક મહાન વીર-મહાન વિજેતા હતા. એમણે રાગ અને દ્વેષને છૂતી લીધા હતા. તેમના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ચૈતન્ય હતો. એ જીવન પરમ શક્તિનું હતું. ‘પીતવણું’ અને ‘સિંદ’ એ બે તેમનાં પ્રિય ચિહ્ન છે. આધુનિક ભારતવર્ષને પણ મહાન વીરોની આવશ્યકતા છે, માત્ર ધન અથવા જ્ઞાન ધારૂંજ આછું ઉપયોગી છે; આવશ્યકતા છે આવા પુરુષાર્થી પુરુષોની કે જેઓ પોતાના હૃદયમાંથી ડરને દેશવટો આપી સ્વાતંત્ર્યની સેવા કરે. મહાવીરની વીરતા એમના જીવન અને ઉપદેશોમાં પ્રતિબિંબિત છે. એ જીવન અદ્વિતીય આત્મવિજયનું છે. તેમનો ઉપદેશ પણ વીરતાપૂર્ણ છે. “સર્વે જીવોને પોતાના સમાન સમજો અને

કેમને પણ કબ્જ ન આપો.” આ શબ્દોમાં અહિંસાના બેવડા સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન છે. એક સ્પષ્ટ છે અને બીજો ગૂઢ. અર્થમાં ‘સ્પષ્ટ’ તો એકમના સિદ્ધાંતનું અનુસરણ કરે છે—અર્થાત્ “પોતાને સર્વમાં જીવો.” અને ‘ગૂઢ’ તેમાંથી વિકાસ પામે છે—અર્થાત્ કેમની પણ હિંસા ના કરો. સૌમાં પોતાનાંજ દર્શન કરવાની મતલબ એ છે કે, કેમને પણ કબ્જ આપવાથી રોકવાનો હિંસ છે. અહિંસા સર્વ જીવોમાં અદ્વૈતના આભાસથીજ વિકાસ પામે છે.

આપણા ઇતિહાસના આ મહાન વીરનું જીવન અને તેમનો સંદેશ ત્રણ મુદ્દા પર ભાર મૂકે છે:—

(૧) **બ્રહ્મચર્ય:**—ધણાખરા સાધુઓ ગોશાળના નેતૃપદે નીતિ-બજ્ર જીવન વ્યતીત કરતા હતા. તેઓ સ્ત્રીઓના ગુલામ હતા અને ગોશાળ તેમનો એક નાસી ગયેલો શિષ્ય હતો જે પાછળથી દિવાનો થઈને મરી ગયો. જે લોક સાચું આત્મિક જીવન વ્યતીત કરવા ચાહે તેમને માટે મહાવીરે બ્રહ્મચર્ય વ્રત અનિવાર્ય ઠરાવી દીધું છે. એટલા માટે જે યુવકો ભારતવર્ષનું પુનર્નિર્માણ એક મહાન દેશના રૂપમાં કરવા ચાહતા હોય તેમણે બ્રહ્મચર્યની શક્તિમાં પૂર્ણ બનવું જોઈએ.

(૨) **અનેકાંતવાદ અગર સ્વાદ્વૈદ્ય:**—મહાવીરે શીખવ્યું કે, વિશ્વનું કેઈ પણ એક સ્વરૂપ સત્યનું પૂર્ણ પ્રતિપાદન નથી કરી શકતું. કારણ કે સત્ય અનંત છે. આ સ્થળે મને આઇન્સ્ટાઇનના સાપેક્ષવાદ (ડાક્ટ્રાન્સ ઓફ રિલેટીવિટી)ના આધુનિક પ્રયોગનું સ્મરણ આવે છે. મહાવીરની વાણી યુવકવર્ગ સાંભળે અને તેનો સહાનુભૂતિ અને સમાનતાનો સંદેશ ગામે અને શહેરોમાં લઇ જાય. બિન્ન બિન્ન ધર્મોએ બેદો અને ઝઘડાનાંજ ઝાડ ઉછેર્યાં છે. તેઓ આધ્યાત્મિક જીવન સંબંધી નવા વિચાર, નૂતન દેશમક્તિ અને નવીન રાષ્ટ્રીય જીવનને સરળવે; કારણ કે સત્ય અસીમ છે અને ધર્મનો ઉદ્દેશ બિન્નતા અને ઝઘડાને ઉત્પન્ન કરવાનો નહિ પરંતુ ઉદારતા અને પ્રેમનો પાઠ શીખવવાનો છે.

(૩) **અહિંસા:**—આ વસ્તુ આજસ અને કાયરતાથી પર છે. અહિંસા સત્તાત્મક છે, ખાલી કલ્પના નથી. એ તો સામાન્ય ગુણોથી ઉચ્ચ શ્રેણીની વસ્તુ છે. એ એક શક્તિ છે, એ શક્તિ શાંતિની છે. આ ઝઘડાળુ દુનિયામાં શાંતિની અંતઃપ્રેરણા છે.

ધણા વખતથી યુરોપમાં નિત્ય બળાટકાર અને હિંસાના નવા નવા કાર્યક્રમનો સ્વીકાર થતો જાય છે. આજે ભારતમાં પણ ધણા લોકો માટે તે આકર્ષક પૂરવાર થયા છે. એક કે અમોને હાલમાં પ્રગટ કરેલા એક પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે “અમારે જર્મનીના નાઝીની આવશ્યકતા છે.” એક ભારતવાસીએ પણ રશિયાના ઉદાર ફ્રંકમાં સહાયતા આપવા માટે આમહ કરવામાં આવતાં કહ્યું હતું

કે “અમારે આવશ્યકતા છે યુરોપીયનોના નાશની.” આવી આવી વાતોથી મારા હૃદયમાં તીવ્ર પીડા થાય છે. પછી હું ભારતના જ્ઞાની મહાત્માઓનું ચિંતન કરું છું અને મારું હૃદય તેમના મંગલ-મય મહાવીરની તરફ આકર્ષાય છે. જેણે આજથી ૨૫ સતાબ્દ પહેલાં ભારતના લોકોને તે મહાન સંદેશ:—“દેષને સહાનુભૂતિ અને નિઃસ્વાર્થતાથી જીતો” આપ્યો હતો.

હું ઇતિહાસનાં પાનાંને નાશ અને ક્ષયથી આચ્છાદિત થયેલાં જોઉં છું. યુદ્ધ, નાશ, ધાર્મિક અત્યાચારરૂપે આપણી જીવનયાત્રામાં આપણે અહિંસાને આપણું લક્ષ્ય નથી રાખ્યું? આપણા જીવનમાં, આપણા વ્યાપારમાં અને આપણા સામાજિક જીવનમાં શું અહિંસાના કરતાં હિંસા વધારે નથી? અને વર્તમાન રાજનીતિમાં આપણે શું જોઈએ છીએ? કપાયોની મંત્રણા કે અહિંસાની શક્તિ?

એક વાતનો મને ખીજો પણ અનુભવ થાય છે અને તે એ કે, રાષ્ટ્રીય આંદોલનને એક નવીન ઉદાર આધ્યાત્મિક સ્પન્દન (પ્રોત્સાહન) મળી જવું જોઈએ. એક ભ્રાતૃત્વમય સભ્યતાનું નિર્માણ થવું જોઈએ. દેષ આપણને સદાય નહિ કરે. આજકાલ રાષ્ટ્રો પોતાની માનસિક શક્તિઓની સંપત્તિ લડાઈ-ઝગડામાં ખર્ચી રહ્યાં છે. આપણે ઇચ્છીએ કે આપણે ઈશ્વરને આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ખેંચી લાવીએ, માનવ-વિશ્વના પુનઃનિર્માણને માટે આપણે આધ્યાત્મિક શક્તિની આવશ્યકતા છે.

જો કોઈ મને એકજ શબ્દમાં ઉત્તર પૂછે કે, ભારતનો આત્મા શું છે? તો હું કહીશ-‘અહિંસા.’ ભારતનાં અનંત અન્વેષણો અહિંસાનો વિચાર, કળા, ઉપાસના અને જીવનમાં સદાયતા કરતાં રહ્યાં છે.

અહિંસાના સિદ્ધાંતે ભારતવર્ષના સાંસારિક સંબંધો પર પણ ઠીક પ્રભાવ પાડ્યો છે. તે સામ્રાજ્યો અને વિજયોનાં સ્વપ્ન ન જોયાં અને તે જાપાન અને ચીનનું પણ ગુરુ બની ગયું. આપણી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના કારણે આ અપરિચિત દેશ તે દેશોને ઈર્ષ્યાપાત્ર બની ગયો. ભારતવર્ષ સૈનિકવાદીઓનો દેશ નહોતો. મનુષ્યત્વ પ્રત્યેની આદરબુદ્ધિએજ તેને સામ્રાજ્યવાદની આકાંક્ષાઓથી બચાવી લીધો. તે મહાન રાજનૈતિક સત્ય હતું, જેને જુદે પોતાનાં વચનોમાં વ્યક્ત કર્યું હતું કે “વિજેતા અને વિજિત બન્ને અસુખી છે. વિજિત અત્યાચારના કારણે અને વિજેતા એવા ડરનો માર્યો કે વિજિત કંઈ ફરી ઉભો ન થાય અને તેના પર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે.” ભારતવર્ષે કદી કોઈ પણ દેશને ગુલામ બનાવવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો. ગુલામ બનાવવા એ હિંસાનુંજ એક આચરણ છે.

યુરોપ આ પ્રકારે પીડાય છે અને ક્ષોભમાં ભટકતું ફરે છે, અને કેટલાક લોક તેની શક્તિને બૂલથી સ્વતંત્રતા સમજી બેઠા છે. સાધનો વિના અને નૈતિક નિયમોના અભ્યાસ વિના સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત

નથી થઇ શકતું. યુરોપ હજી સુધી રાષ્ટ્રીય જાતીય નિયમથી વધારે મહત્વના અન્ય કોઇ પણ નિયમને નથી માનતું, તેનુંજ પરિણામ છે. રાષ્ટ્રીય ધર્ષણ અને પશ્ચિમનો રાષ્ટ્રવાદ, તેનાજ પરિણામે બન્યું જમદગ્યાપી યુદ્ધ અને તે યુદ્ધનો હજી સુધી અંત નથી આવ્યો.

મને માલમ છે કે, યુવકોને અહિંસાના મૂલ્યની બાબતમાં સંદેહ છે. તેઓ પ્રકૃતિથીજ શક્તિમદમસ્ત અનિયંત્રિત શાસન દ્વારા પોતાના દેશને કરવામાં આવેલા અસત્ય અપમાનના કારણે સંક્લુષ્ઠ થઇ ગયેલા છે. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધમાં શક્તિનું રહસ્ય, ધૈર્યપુક્ત ઉદ્ધમ અને આત્મચક્રનો અભ્યાસ છે. જે અહિંસાની ચર્ચા હું અહીં કરી રહ્યો છું તે નિર્બળતા નથી. સાચી અહિંસામાં મૃત્યુનો ડર નથી, પરંતુ મનુષ્યત્વ પ્રતિ આદરબાવ છે. મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, ભારત સ્વતંત્ર થઇ જશે, જે તે પોતાના પ્રત્યે સાચું હશે. મને ઉપનિષદોના આ ઉપદેશ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, અહિંસા યજ્ઞ છે અને યજ્ઞ અથવા બલિદાન મહાન બળ છે. જ્યારે હું મારા કામ પર જઈ છું, ત્યારે ગીતાના એક વાક્યને હમેશાં ગોખ્યા કરું છું કે “હે કોતેય ! મારું ભારત કદી નષ્ટ નહિ થાય.”

(ઓક્ટોબર-૧૯૩૦ ના “ચિત્રમય જગત”માંથી)

૫૬-શ્રદ્ધાનંદ અનાથ મહિલાશ્રમ-માદુંગા

અનાથાશ્રમોં ઔર સંરક્ષણ-ગૃહોં કા ખુલના યદ્યપિ સમાજ કે લિયે કોઇ ગૌરવ કી બાત નહીં હૈ-વાસ્તવ મેં યહ સમાજ કી ધોર દુર્દશા કા હી પરિચાયક હૈ-તથાપિ હિંદૂ પરિવારોં મેં સ્ત્રિયોં કે ઊપર હોનેવાલે અમાનુષિક અભાવોં ઔર ઉનસે હોને-વાલી સમાજ કી ભયંકર ક્ષતિ કો દેખતે હુએ આજ દેશ મેં હજારોં કી સંખ્યા મેં અનાથાલયોં ઔર સંરક્ષણ-ગૃહોં કે ખોલને કી, ન કેવલ અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઉપસ્થિત હો ગઇ હૈ, વરન્ અસી સેવાપરાયણ સંસ્થાઓં કા નિર્માણ કરના ઔર ઉનકે દ્વારા જાતીય ક્ષાંતિ કો રોકને કા પ્રયત્ન કરના પ્રત્યેક સચ્ચે દેશ-હિતૈષી ઔર ધર્મપ્રાણ હિંદૂ કા પરમ કર્તવ્ય હો ગયા હૈ. હમ પાઠકોં કો એક અસી હી સંસ્થા કા પરિચય દેના ચાહતે હૈં.

બંબલ (માદુંગા) કા શ્રદ્ધાનંદ અનાથ મહિલાશ્રમ ભારત-વર્ષ કી ઉન ઇની-ગની સંસ્થાઓં મેં એક હૈ, જે અત્યાચાર-પીડિત, સમાજ કે દ્વારા ત્રસ્ત ઔર જખ્મસ્તી પાપ કે માર્ગ પર ઢેલ દી જાનેવાલી હિંદૂ સ્ત્રિયોં ઔર અસહાય બચ્ચોં કી રક્ષા કર કે દેશ કી અમૂલ્ય સેવા કર રહા હૈ. આશ્રમ કી પ્રથમ વાર્ષિક રિપોર્ટ (૧ માર્ચ, સન્ ૧૯૨૮ થી ૩૧ ડિસેમ્બર સન્ ૧૯૨૮

धर्म तब) हमारे सामने है. रिपोर्ट से पता लगता है कि उक्त संस्था ने नौ महीनों में २६ स्त्रियों और २१ पत्थरों का उद्धार किया. धर्म प्राणियों का यदि उपयुक्त अवसर पर आश्रम की सहायता न मिली होती तो धर्मसे अधिकांश स्त्रियां या तो घसाघ या मुसलमान हो जातीं या पाप के गदरे पंके में डूब कर आश्रम कल्पित जवन व्यतीत करने के लिये जाध्य होती. इसी प्रकार संरक्षित आश्रमों में से अनेक आश्रम भूषण और ध्यास से तडप कर प्राण गंवा देते. आश्रम के द्वारा रक्षित प्राणियों में सभी जगति का स्त्रियां और पत्थर हैं, पर जे दुःख और परिताप के साथ कहना पडता है कि उनमें आत्मज्ञान की—जे अपनेका सजका पूज्य और व्यवस्थापक कहने में लज्जित नहीं होते—स्त्रियों की संख्या सजसे अधिक है. धर्मसे कछ स्त्रियां की दशा तो घतनी दर्दनाक थी कि उसे सुन कर किसी भी आत्मसम्मानयुक्त पुरुष का भरतक लज्ज और जेद से व्यवनत हुअे जिना नहीं रह सकता.

ऐक आत्मज्ञानी युवती की माँ उसकी आत्मावस्था में ही परलोका सिधार गछ. उसके बाद उसके पिता ने घर में ऐक दूसरी स्त्री रज ली और उसकी जड़ी जलिन, जे विधवा हो गछ थी, पिता के छोड कर ऐक मुसलमान के साथ रहने लगी. उस युवती का विवाह १५ वर्ष की अवस्था में हुआ; पर ऐक दिन के लिये भी वह सुख और शान्तिपूर्वक जवन न जिता सकी. ससुराल में उसे पति तथा सास-ससुर के अत्याचार सहने पडते और पिता के घर में पिता तथा उसकी प्रेमिका के असह्य दुर्व्यवहारों का शिकार होना पडता. उसे प्रायः भूषों रहना पडता और वह निर्दयतापूर्वक पीटी जाती. जज ये अत्याचार ऐक-आरगी असह्य हो जे, तज ऐक दिन वह अलागिनी भाग कर अपने ऐक रिश्तेदार के घर गछ; पर हिन्दू-समाज के धिक्कार है ! और शत-शत धिक्कार हैं हिन्दू-समाज की व्यवस्थापक जननेवाली आत्मज्ञान जति के !! उस हत्यारे रिश्तेदार ने युवती के जड़ी रुपाध और धृष्टा के साथ उसी समय अपने घर से बाहर निकाल दिया. अकेली, जयातुर, भूषण और ध्यास से छट-पटाती कुछ जेयारी असहाय रमणी रेल्व स्टेशन पर पहुँची और भूषण के बारे जज उससे न रहा गया, तज विवश हो कर उसने रेलवे के ऐक यपरासी से कुछ जाने के मांगा. यपरासी मुसलमान था; उसने सताध कुछ रमणी के साथ सहानुभूति दिभाध; उसे जाने के लिये भोजन और रहने के लिये घर दिया. वह युवती उसके साथ शान्तिपूर्वक रहने लगी. जिस समय युवती के भाई के धर्म जातों का पता लगा, उस समय उसे आत्मज्ञान-

जति की 'लम्बी नाक' की रक्षा करने की सुध आछ ! वह दौडा हुआ स्टेशन गया और अपनी पहिन के ला कर उसने पुनः उसी अत्याचारमय वातावरण में घृष्टा, लज्ज, अपमान और उपवास सहन करने तथा निर्दयतापूर्वक पीटे जाने के लिये छोड दिया. इस यह हुआ कि बेचारी युवती पुनः घर से जाग कर रेलवे के मुसलमान यपरासी के यहां बली गछ. अखानंद अनाथ महिलाश्रम के ओक कार्यकर्ता ने युवती की दयनीय दुर्दशा देणी और उसका उद्धार किया. इस समय वह आश्रम में पवित्रता और प्रसन्नतापूर्वक निवास कर रही है और शिक्षा प्राप्त कर के अपने जीवन के सुधारने का प्रयत्न कर रही है.

यह है हिन्दू-समाज का नम्र ताण्डव ! और धतना कलुषित है इस समाज का व्यवस्थापक जननेवाली ब्राह्मण-जति का आंतरिक जीवन !! क्या काशी का ब्राह्मण "महासम्भजन" पत्र ब्राह्मण-जति के पतित कुपूतों के द्वारा होनेवाले इस निन्दनीय और राक्षसी कर्म के भी शास्त्रानुमोदित हलरावेगा ?

आश्रम इस प्रकार की अत्याचारपीडित हिन्दू-महिलाओं और अनाथ बालकों का उद्धार कर के देश की जे अमूल्य और प्रशंसनीय सेवा कर रहा है, उसके लिये हम आश्रम के हृदय से बधाई देते हैं, और आशा करते हैं कि प्रत्येक सच्चा समाज-सेवी और शुद्ध-हृदय से हिन्दू जति का दित यादनेवाले स्त्री और पुरुष आश्रम की सहायता करने में अपनी शक्तिभर कुछ भी उठा न रकभेगे. आश्रम में स्त्रियों के पढ़ाने-लिखाने और उन-हें सिवार्थ तथा भोग्य पुनने की कला सिखाने का बहुत ही उत्तम प्रयत्न है. आश्रम हिन्दू जति की आपद्ग्रस्त स्त्रियों की, बाहे उनकी संख्या कितनी ही अधिक क्यों न हो, रक्षा और उद्धार करने के लिये सदा प्रस्तुत है. प्रसन्न कराने का भी प्रयत्न किया जाता है. ऐसी उपयोगी संस्था की सहायता करना प्रत्येक हिन्दू का परम कर्तव्य है. जिन महाशयों को आपद्ग्रस्त स्त्रियों और अनाथ बालकों का पता लगे, उन-हें आश्रम के मंत्रियों को शीघ्र ही उनकी अवस्था की सूचना देनी यादिये. लक्ष्मी के सुपुत्रों का यह भी कर्तव्य है कि वे आश्रम की प्रयत्नसमिति के सहायक, संरक्षक आदि बन कर धन से आश्रम की सहायता करें. इस आश्रम का प्रयत्न बंगाल की हिन्दू वीमेन्स रेस्क्यु होम सोसायटी की ओर से किया जाता है. ऐसी उपयोगी और सेवापरायण संस्था का प्रयत्न करने के लिये हम उक्त सोसायटी के सदस्यों और उत्साही कार्यकर्ताओं को भी हृदय से बधाई देते हैं. (ज-युवारी-१९३० ना "आद"भांथी)

५७-नारयणी सेना !

(लेखक:-श्री. जैननाथजी भट्टाचार्य)

परमात्मा के प्रति अनन्य प्रेम का नाम ही भक्ति है। भक्त अपने आराध्य देव को केवल सिंहासन पर ही नहीं देखता, वह तो सारी जड़वैतन सृष्टि में उसका दर्शन करता है। भक्त सर्व-सम्प्रा होता है, दलित-पीड़ितों का वह अंधु है, कृपण की तरह वह आध्यात्मिक संपत्ति को अकेल करता है; पर उसकी भांति वह केवल अकेला ही उसका उपभोग नहीं करता, वह उसे अपने लाभों में बांटने के लिये अपने ज्ञान और दिव्य दृष्टि द्वारा उनकी सेवा करने के लिये माता की भांति व्याकुल रहता है। गन्ध की पुकार सुन कर लगवान शेषशय्या को छोड़, गरुड की परवा न कर पैदल ही दौड़ पड़े। देश में जग्य कि यारों और दारिद्र्य और दुःख का समुद्र तिमिर रहा है, उस परमात्मा के सम्ये भक्त को कैसे चैन पड सकती है? हमारे देश में धर्म और कर्म का नाश हो रहा है। धर्म का कारण क्या है? यही कि लोगों का पेटभर भोजन तक नहीं मिलता। 'भूमे भजन न होई गोपादा।' समाज अनेक व्यसनों और व्यभिचार में आकंठ डूबा है। सर्व कृपायु साधुओं को छोड़ कर उसे धर्म दुःखगर्त से दान उठा सकता है? भारत को अपने वीतरागी साधु-समुदाय का अभिमान है। यह लाभों की संप्रिया में नारायणी सेना अगर चले तो क्षण-क्षण में ही सारे संसार की कायापलट कर दे; पर आज उसका प्राण भक्ति नहीं, शिक्षा और भांगगांग हो रहा है, और भी अनेक भ्रष्टाचार उसमें हैं। धर्म नारायणी सेना को जमाने के लिये ही आज यह पुकार की जा रही है। हे अमोघवीर्यशालिनी नारायणी सेना! अपनी मोहनिद्रा से जग. भक्ति का दूसरा नाम अकर्मण्यता नहीं है, गाँजे और भांग के अल पर किया गया भतोविजय आत्महत्या नहीं तो आत्मविरमृति अवश्य ही है। अपने कर्तव्य को पदयान! मोहांध हो अपने भौतिक को छोड़ कर तुने दुर्योधन का पक्ष ग्रहण कर लिया है। समय पर जग, पदवी नारायणी सेना की भांति धर्म पार तु जी गलती न कर।

("कल्याण"ना अंक अंकमांथी)

૫૮-જન્મમરણમાંથી છૂટવાનો ઉપાય

(લેખક:—મં મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીજી)

આ અઠવાડિયે અપરિગ્રહવ્રત વિષે લખતાં ગાંધીજી “ધરવડા મંદિર”માંથી લખે છે:—“અપરિગ્રહ અસ્તેયને લગતું ગણાય. જે મૂળમાં ચોરી નથી તે અનાવશ્યક એકદું કરવાથી ચોરીના માલ જેવું થઈ જાય છે. પરિગ્રહ એટલે સંયમ અથવા એકદું કરવું. સત્યશોધક-અહિંસક પરિગ્રહ ન કરી શકે. પરમાત્મા પરિગ્રહ કરતો નથી. તેને “જોઈતી” વસ્તુ તે રોજની રોજ પેદા કરે છે, એટલે જો આપણે તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ તો સમજીએ કે, આપણુ-ને જોઈતી વસ્તુ તે રોજની રોજ આપે છે, આપશે. ઓલિયા અને ભક્તોનો આ અનુભવ છે. રોજના પૂરતુંજ રોજ પેદા કરવાના ઈશ્વરી નિયમને આપણે જાણતા નથી, અથવા જાણતા છતાં પાળતા નથી. તેથી જગતમાં વિષમતા ને તેથી થતાં દુઃખો અનુભવીએ છીએ. ધનાઢ્યને ત્યાં તેને ન જોઈતી વસ્તુઓ ભરી હોય છે, રખડી જાય છે, બગડી જાય છે; જ્યારે તેને અભાવે કરોડો રવડે છે, બૂખે મરે છે, ટાઢે હરે છે. સૌ પોતાને જોઈતોજ સંગ્રહ કરે તો કોઈને તંગી ન આવે ને સૌને સંતોષ રહે. આજ તો બંને તંગી અનુભવે છે. કરોડપતિ અજીવપતિ થવા મથે છે, તોયે તેને સંતોષ નથી રહેતો. કંગાલ કરોડપતિ થવા ઈચ્છે છે, કંગાલને પેટપૂરતુંજ મળવાથી સંતોષ પેદા થતો જોવામાં નથી આવતો; પણ કંગાલને પેટપૂરતું મેળવવા-નો અધિકાર છે અને સમાજનો તેને તેટલું મેળવતો કરવાનો ધર્મ છે. તેથી તેના અને પોતાના સંતોષને ખાતર ધનાઢ્યે પહેલ કરવી ઘટે. તે પોતાનો અત્યંત પરિગ્રહ છોડે તો કંગાલને પોતા પૂરતું સહેજે મળી રહે ને બંને પક્ષ સંતોષનો પાઠ શીખે.”

“આદર્શ-આત્મતિક અપરિગ્રહ તો મનથી અને કર્મથી જે દિગંબર છે તેનોજ હોય; એટલે કે તે પક્ષીની જેમ ધર વિનાનો, વસ્ત્ર વિનાનો અને અન્ન વિનાનો વિચરશે. અન્ન તો તેને રોજ જોઈશે તે ભગવાન આપી રહેશે; પણ આ અવધૂત સ્થિતિને તો કોઈકજ પહોંચી શકે. આપણે સામાન્ય કોટિના સત્યાગ્રહી જિજ્ઞાસુ આદર્શને ધ્યાનમાં રાખીને જેમ બને તેમ નિત્ય આપણો પરિગ્રહ તપાસીએ ને ઓછો કરતા જઈએ. ખરા સુધારાનું, ખરી સમ્યક્તા-નું લક્ષણ પરિગ્રહનો વધારો નથી, પણ તેનો વિચાર-અને ઈચ્છા-પૂર્વક ઘટાડો છે. જેમ જેમ પરિગ્રહ ઓછો કરીએ, તેમ તેમ ખર્ચ સુખ ને ખર્ચો સંતોષ વધે છે, સેવાશક્તિ વધે છે. આમ વિચારતાં ને વર્તતાં આપણે જોઈશું કે, આપણે આશ્રમમાં ઘણો સંગ્રહ એવો

કરીએ છીએ, કે જેની આવશ્યકતા સિદ્ધ નહિ કરી શકીએ; અને એવા અનાવશ્યક પરિગ્રહથી પડોશીને ચોરી કરવાની લાલચમાં ફસાવીએ છીએ. અભ્યાસથી મનુષ્ય પોતાની હાજતો ઘટાડી શકે છે, ને જેમ ઘટાડતો જાય છે તેમ તે સુખી, શાંત અને બધી રીતે આરોગ્યવાન થાય છે.”

“કેવળ સત્યની-આત્માની દૃષ્ટિએ વિચારતાં શરીર પણ પરિગ્રહ છે. ભોગેચ્છાથી આપણે શરીરનું આવરણ ઉભું કર્યું છે ને તેને ટકાવી રાખીએ છીએ. ભોગેચ્છા અત્યંત ક્ષીણ થાય તો શરીરની હાજત મટે; એટલે મનુષ્યને નવું શરીર ધારણ કરવાપણું ન રહે. આત્મા સર્વવ્યાપક હોય શરીરરૂપી પાંજરામાં કેમ પૂરાય ? એ પાંજરાને ટકાવવા સારૂ અનર્થો કેમ કરે ? બીજાને કેમ હણે ? આમ વિચાર કરતાં આપણે આલંકાર ત્યાગને પહોંચીએ છીએ, અને શરીર છે ત્યાંલગી તેનો ઉપયોગ કેવળ સેવાને અર્થે કરતાં શીખીએ છીએ. તે એટલે લગી કે, તેનો ખરો ખોરાકજ સેવા થઈ પડે છે. તે ખાય છે, પીએ છે, સૂએ છે, બેસે છે, જાગે છે, ઉંઘે છે તે બધું સેવાનેજ અર્થે. આમાંથી ઉત્પન્ન થતું સુખ ખરું સુખ છે, ને આમ કરતાં મનુષ્ય છેવટે સત્યની ઝાંખી કરશે. આ દૃષ્ટિએ આપણે સૌ આપણો પરિગ્રહ વિચારી લઈએ.

આટલું યાદ રાખવા યોગ્ય છે કે, જેમ વસ્તુનો તેમ વિચારનો પણ અપરિગ્રહ હોવો જોઈએ. જે મનુષ્ય પોતાના મગજમાં નિરર્થક જ્ઞાન ભરી મૂકે છે તે પરિગ્રહી છે. જે વિચાર આપણને ઈશ્વરથી વિમુખ રાખે અથવા ઈશ્વરપ્રતિ ન લઈ જતા હોય તે બધા પરિગ્રહ-માં ખપે ને તેથી ત્યાજ્ય છે. આવી વ્યાખ્યા લગવાને ૧૩ મા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની આપી છે, તે આ પ્રસંગે વિચારી જવી ઘટે છે. અમાનિત્ય ઇલાહિને ગણાવીને કહી દીધું કે, તેની બહારનું જે બધું તે અજ્ઞાન છે. આ ખરું વચન હોય-ને એ ખરું છેજ-તો આજે આપણે ધણું જે જ્ઞાનને નામે સંગ્રહીએ છીએ તે અજ્ઞાનજ છે ને તેથી લાભને બદલે હાનિ થાય છે. મગજ ભરે છે, છેવટે ખાલી થાય છે, અસંતોષ ફેલાય છે અને અનર્થો વધે છે. આમાંથી કોઈ મંદતાને તો નહિજ ઘટાવે. પ્રત્યેક ક્ષણ પ્રવૃત્તિમય હોવી જોઈએ; પણ તે પ્રવૃત્તિ સાત્ત્વિક હોય, સત્ય તરફ લઈ જનારી હોય. જેણે સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો છે, તે એક ક્ષણ પણ મંદ રહી શકેજ નહિ. અહીં તો સારા નરસાનો વિવેક શીખવાનો છે, સેવાપરાયણને એ વિવેક સહેજે પ્રાપ્ત છે.”

(તા. ૭-૯-૧૯૩૦ ના “નવજીવન”માંથી)

५९-भारत में सुषसमृद्धि का समय

(श्रीयुत चिंतामणि विनायक वैद्य ने मध्ययुगीन भारत का अंगरेज में इतिहास लिखा है. यह तीन भागों में समाप्त हुआ है. इसका हिंदी में भाषान्तर भी हो गया है. इसके दूसरे भाग में सन् ७५० से सन् १००० तक के भारत का इतिहास वर्णित है. इस काल में सन् ८०० से सन् १००० के काल के भारत के इतिहास का वैद्य महोदय ने भारत का सुवर्णकाल बताया है. इस काल में भारत में सुषसमृद्धि की क्या अवस्था थी, उसका वर्णन इस ग्रंथ के जिस प्रकरण में आया है उसीका कुछ संश्लिष्ट अंश यहां ('सरस्वती' अगस्त १९३० में) दिया गया है.)

भारत के आज तक के इतिहास में ४० स० ८००-१००० (वि० ८५७-१०५७) धन दो शताब्दियों जैसा वैभव-संपन्न, समृद्धि और सुष का काल किसी अन्य शताब्दी में देखा नहीं पड़ता. इन शताब्दियों में भारत पूर्ण स्वतंत्र था और देशभर में समृद्धि और शान्ति का साम्राज्य था. धार्मिक परिस्थिति निर्दोष थी. समग्र देश में एक ही धर्म प्रचलित होने से जनता में वैमनस्य का अभाव और एकता देखा पड़ती थी. विभिन्न जातियों में भेदभाव न होने के कारण विरोध की गुंजाइश नहीं थी. सेना का प्रबंध उत्तम था. इस कारण विदेशी आक्रमण का लय नहीं था और राज्यव्यवस्था भी प्रगति के लिये सुषकर थी. ऐसी समृद्धि और शान्ति का समय कहायित् वैदिक युग अथवा शुद्ध के पूर्व रहा हो. परंतु औद्ध काल से लेकर आज तक के बीच में इस प्रकार के सुवर्णकाल का पता नहीं चलता.

इस सर्वांग-सुंदर समय के दर एक पहलू पर विचार करना आवश्यक है. इस समय की सभ्य से अधिक महत्त्व की बात यह है कि समग्र देश में एक ही धर्म का प्रभाव था. कुमारिल भट्ट और शंकराचार्य ने वैदिक धर्म का (वैदिक विधि और वैदिक तत्त्वज्ञान दोनों का) पुनरुज्जीवन कर दिया था. इस नवीन धर्म-मत में सांप्रदायिक मत-भेद भी उत्पन्न नहीं हुये थे. इससे समस्त जनता की एक ही वैदिक धर्म में अटल श्रद्धा थी. वह इस दृष्टि तक पहुंच गयी कि देश में कहीं औद्ध देवालय नहीं देखा पड़ते थे. औद्ध धर्म की तरफ जैन धर्म का पूरा पतन नहीं हुआ था. इस कारण उसका प्रभाव कहीं कहीं देखा पड़ता था. गुजरात, दक्षिण महाराष्ट्र, पंजाब अथवा राजपूताना में प्रचार न होने से उसका कोई महत्त्व नहीं था. सारांश, इस समय भारतवर्षभर में एक ही धर्म का—वैदिक धर्म का—

प्रभाव था: सांप्रदायिक पंथ, मतभेद या कलह उत्पन्न नहीं हुआ था. शंकराचार्य का अद्वैत मत सर्वमान्य था और समाज में यद्यपि शिव, विष्णु, लगवती, आदित्य अथवा गणपति की विभिन्न उपासनाये प्रचलित थीं, तथापि विभिन्न देवताओं के उपासकों में द्वेषभुद्धि अथवा अपने ही उपास्यदेव के विषय में हठ या दुराग्रह उत्पन्न नहीं हुआ था.

हिंदूधर्म की वर्तमान और तत्कालीन परिस्थिति में एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण भेद है, जिसके कारण तत्कालीन लोग हमारी अपेक्षा अधिक सुधी थे. हिंदू धर्म की सामाजिक छ्मागत बहुत प्राचीन काल से वर्णाश्रम-व्यवस्था का लित्ति पर गडी की गछ है. परंतु उस व्यवस्था का स्वरूप छस समय बहुत अव्यवस्थित और उद्देगजनक हो गया है.

उस समय ब्राह्मणों-ब्राह्मणों अथवा क्षत्रियों-क्षत्रियों में कौछ भेदभाव नहीं था. वैश्यों में भी भेदभाव उत्पन्न नहीं हुआ था. हम पदले जाता अूके हैं कि उत्तरभारत के राजपूत क्षत्रियों और दक्षिण के महाराष्ट्रीय क्षत्रियों में परापर रौटी-भेटी का व्यवहार प्रचलित था. यही नहीं, तय राजपूतों के उद कुलों की गिनती तक नहीं हुई थी. गतियों में भेदभाव न होने और उनकी अनेक उपगतियां न जनने से उस समय देश में सुखशानि विद्यमान थी.

उस समय ब्राह्मणगण क्षत्रिय-वैश्यों और क्षत्रियगण वैश्यों की भेटी ग्याह सकते थे. अनुलोभ विवाह से उत्पन्न हुई संतान माता के वल्य की समग्री गती थी, उसकी कौछ स्वतंत्र गति नहीं जनी थी. यदि ऐसी गतियां जनती तो उसी समय कितनी ही उपगतियां हो गती. कडीं कडीं तो एक ही विप्र की ब्राह्मणी, क्षत्राणी और वैश्य गति की स्त्रियां और उनकी तीनों वणों का संतान देय पडती थी. सय संतान ऐकत्र ब्राह्मि-पात्रित होने से उनमें भेदभाव नहीं उत्पन्न होता था. सय कुटुंभी ऐकसाथ अह कर भोजन करते थे. मांसभक्षण का निषेध न होने से सयका आदार एक था. एक ही पात्र से सय पानी पीते थे, अतः स्पर्शस्पर्श का भी विचार नहीं था. सय संतान के वतअधन आदि संस्कार ऐकत्र और समान रूप से होते और सय वेदाध्ययन करते थे. तय लोगों की धारणा नहीं थी कि वेदाध्ययन का अधिकार केवल ब्राह्मणों का ही है. आन-काल ब्राह्मणों के छुआछूत, वेदाधिकार आदि के लह से क्षत्रियादि उनसे भीतर ही भीतर विद्वेष रअते हैं, आहें छपर से लले ही आदर प्रकट करते हैं. तय ऐसी दशा नहीं थी. तय तीनों गतियों का वेदाधिकार था, तीनों का आनपान एक था, अनुलोभ विवाह प्रचलित थे और छुआछूत का आडंयर

नहीं था। इससे वैर-विरोध के लिये कहीं अवकाश नहीं रह गया था और समाज के प्रेमबन्धन सुदृढ़ तथा सुरक्षित थे।

उस समय शत्रु के साथ सामान्यतः विवाह-संयम निषिद्ध होने पर भी कुछ शत्रु के साथ त्रिवर्षों का आनपान-संयम था। शत्रु बहिष्कृत नहीं समझे जाते थे। आनकल पवित्र आह्वय शत्रु की छाया भी स्पर्श नहीं करता, आन-पान का तो आत ही दूर है। तब यह आत नहीं थी। पंचम अथवा अतिशत्रु के छोड़, अन्य शत्रु के साथ,--जिनका कृषिकर्मादि के अवसर पर निकट संयम आता था,—तीनों वर्णों के लोग आन-पानादि व्यवहार करते थे।

जिस समय का हम विचार कर रहे हैं, उस समय शिक्षा-वृत्ति से श्रविका-निर्वाह करनेवालों का अभाव था। क्या यह उस समय की सुरक्षितता का निदर्शक नहीं है? जौद्ध धर्म के उदय से देश में जे लक्ष्मी-शुभ्र प्रथाये प्रयत्नित हुई, उनमें सभसे शुभ्र प्रथा शिक्षावृत्ति की थी। जौद्ध धर्म के उत्कर्षकाल में जौद्ध विद्वानों में शिक्षा असते और गांवों में शिक्षा मांग कर उद्घर-पूति करते थे। जौद्धों के समय में जहां तहां लिपारियों की भरमार हो गयी थी। जौद्ध लिखुओं का पंथ नष्ट हुये अक द्वा शताब्दियों भी नहीं जाती थी कि शैव और वैष्णव गुसाव्यों तथा वैरागियों के पंथों का उदय हुआ। ये लोग भी जौद्ध लिखुओं की तरह अविवाहित रह कर भों और मंदिरों में निवास करते थे और शिक्षावृत्ति से श्रविकानिर्वाह करते। विचारणीय समय में धन पंथों का दूर-दूरा नहीं था और जौद्ध लिखुओं का अंत हो गया था। इस कारण देश में शिक्षाचर्य का उपद्रव बहुत ही कम था।

प्राचीन समय से शिक्षावृत्ति निंदनीय मानी गई है। कुछ विशिष्ट आह्वयों को ही शिक्षा का अधिकार दिया गया था, किंतु उनका भी धार्मिक वृत्ति देना जाती थी। सभ आह्वय शिक्षा नहीं मांग सकते थे। अधर्मी या अशिक्षित आह्वय शिक्षा मांगने के अधिकारी नहीं थे। एक स्मृति में ऐसे आह्वयों को शिक्षा देने-वाले आम को दंड देने की व्यवस्था है; क्योंकि इस प्रकार की शिक्षा या दान से चोरों का समर्थन होता है—“तं ग्रामं दण्डयेद्वाजा चोरभक्तप्रदो हि सः।” जण आह्वयों के लिये धनता कडा नियम था, तब अन्य वर्णों के लिये तो कहना ही क्या है। शिक्षावृत्ति के संयम में धनता कडा बंधन होने के कारण ही सभ वर्णों के लोग अपने पूर्वपरंपरागत धर्मों से ही श्रविका निर्वाह करते थे; उन्हें अन्य कोई उपाय नहीं था। आह्वय आमः धर्माचरण में ही अपना कालक्षेप करते थे, नहीं तो छात्रवृत्ति से श्रविका-निर्वाह करते

और विवश हो कर ही भेती करते थे. अस्तु उस समय ब्रिक्षात्रिणि निषिद्ध मानी जाने के कारण कोई निकम्मा नहीं रहने पाता था. जिस देश में निरुद्योगियों का आदर कम होता है, उस देश के उत्कर्ष में सदेह ही क्या रह जाता है ?

और धर्म से हिंदू समाज का हाल भी कम नहीं दूये हैं. हिंदू धर्म के ही कुछ मूल सिद्धांतों पर और धर्म ने धृतिना अधिक ज़ोर दिया कि लोग उन्हें और सिद्धांत ही समझने लगे. बहुत प्राचीन काल से हिंदू तत्त्वज्ञान में पुनर्जन्म और कर्मवाद के सिद्धांत रहें. और धर्म ने दोनों का ऐसा सुंदर और प्रभाव-शाली मेल मिलाया कि यह नीति के संवर्धन में बहुत ही उप-योगी सिद्ध हुआ. इन दो तत्वों की ही नींव पर और धर्म ने नीति का लघु मंदिर निर्माण किया, जिससे हिंदू समाज नीति के अत्युच्च शिखर पर गिराजमान है. तत्कालीन विदेशी व्यापारियों और प्रवासियों ने हिंदूओं की धर्मानुधारी की भूरि भूरि प्रशंसा की है. यह कहने की आवश्यकता नहीं कि सर्वसाधारण लोगों की उत्तम नीतिमत्ता ही समाज का अद्भुत सहगुण समझी जाती है.

और धर्म ने हिंसायुक्त याग-यज्ञों का निषेध किया, यह उसका दूसरा विरतन और अनुद्वेज परिणाम है. और धर्म का अंत हो गया, परंतु उसके अदिंसा धर्म का लोगों पर धृतिना अधिक प्रभाव पड़ा कि अग्निसाधुक्त याग-यज्ञों का पुनः प्रचार होना असंभव हो गया है. और धर्म ने वेदों के संश्लेष में लोगों की श्रद्धा शिथिल की थी, वह भीमांसकों ने फिर दृढ़मूल कर दी; परंतु उनसे वेदप्रणीत हिंसायुक्त याग-यज्ञों का पुनरुत्थान करते न आना. हमारे कथन का यह तात्पर्य नहीं कि अग्निहोत्रादित सभी यज्ञादि कर्म लुप्त हो गये थे. हमारे कथन का आशय यह है कि हिंसाप्रधान वैदिक कर्मों का अग्निहोत्र के समय में जो हास हुआ, उसका फिर उदय न हो सका. अग्निहोत्रादि कर्मों का व्यक्ति से संश्लेष रहता है, समाज के लिये उनका कुछ भी महत्त्व नहीं; किंतु अनेक अनेक यज्ञों के संश्लेष में यह आत नहीं है. अनेक यज्ञों का अग्न आहुति होता है. उनमें शक्ति और धन का अद्भुत व्यय होता है. उनका क्रियाये (विधियां) भी अद्भुत पेचीली होती हैं, केवल धनी लोग ही यथासार्ज याग-यज्ञ कर सकते हैं. अश्व-मेध, राजसूय जैसे यज्ञ राज्यों के सिवा कोई कर ही नहीं सकता. इन यज्ञों के लिये संग्राम भी हो जाते और समाज में अकारण अशान्ति उत्पन्न होती है. परलोक में इन यज्ञों से जितना पुण्यदायक होना संभव है, उससे कहीं अधिक लोगों

की प्राप्ति यही हो जाती है। ऐसे यागयज्ञों के अंद होने से देश का निरर्थक धन-व्यय और हिसाकर्म रुक गया और इससे देश में सुभसमृद्धि की वृद्धि हुई। यहां यह बात ध्यान में रखने योग्य है कि इस समय के नये राजपूत राज्यों ने अश्व-मेधादि यज्ञ नहीं किये थे।

सारांश यह है कि समस्त समाज का एक ही धर्म होने और पंथों तथा संप्रदायों की उत्पत्ति न होने के कारण धार्मिक दृष्टि के लिये अवकाश नहीं था। जातिअंधन वर्तमान काल के समाज अधिक कठोर न होने के कारण इस समय अनिद्वेष धर्तना तीव्र नहीं था। समाज का शोषण करनेवाला निरुद्योगियों का दल नष्ट हो जाने और समाज की नीतिमत्ता उच्च श्रेणी की होने के कारण समाज की परिस्थिति सत्य तरफ से विभवानुकूल थी और राज-सूय, अश्वमेधादि जगडेवाले यज्ञों के अंद हो जाने के कारण देश में अकारण युद्ध नहीं होते थे।

तत्कालीन समाज की आर्थिक अवस्था भी संतोषजनक थी। इस समय के वैभव का वर्णन करने के लिये यदि वैभव-धातक जातों के अनाय का वर्णन किया जाय तो वर्तमान समय में वैभव नष्ट करनेवाली कौनसी जाते प्रयत्नित हैं, इसका ज्ञान पाठकों को हो जायगा। संसार के धर्तदास का अवलोकन करने पर एक यही सिद्धांत अभाधित रूप से निकलता है कि जिस देश पर किसी दूसरे देश के लोगों का किसी रूप में अधिकार हो जाता है, उस देश की संपत्ति क्षीय हो जाती है। फिर वह देश या तो धीरे धीरे दुर्दशाग्रस्त हो जाता है या एक बार ही नष्ट हो जाता है। परंतु जिस समय का हम विचार कर रहे हैं, उस समय सिंधु प्रांत के अतिरिक्त भारत के किसी भाग में ऐसा अन्याय नहीं था। उत्तर, दक्षिण और पूर्व में स्वतंत्र राज्य थे। कन्नौज, मालवे और मुंगेर के साम्राज्य स्थानीय वंशों के ही अधिकार में होने के कारण उन प्रांतों के हितसंवर्धक थे। मराठों का प्रभुत्व अंगाल पर अथवा अंगाल का प्रभुत्व आसाम पर नहीं था। काठियावाड़ और उत्तर गुजरात कन्नौज के अधिकार में था, किंतु अंत में गुजरात में “यावडा” राजपूत घराने की स्वतंत्र स्थापना होने पर काठियावाड़ गुजरात का ही स्वाधीन राज्य हो गया। कन्नौज का प्रभुत्व अन्यत्र भी निकटवर्ती स्थानों पर था, पर उसे ठाढ़ पराया नहीं समझता था। दक्षिण के राज्यों की भी यही अवस्था थी। दक्षिण में राष्ट्रदूतों का समूह था और उसका प्रभुत्व समस्त दक्षिण प्रांत पर था। उसकी छत्रछाया में अनेक मांडलिक राज थे, पर वे आंतरिक राज्यप्रबंध में पूर्णतः

स्वतंत्र थे. उन्हें केवल विशेष अवसर पर सम्राट् के दरबार में उपस्थित होना और युद्ध के समय सम्राट् की सहायता करनी पड़ती थी. एक अरबी प्रवासी ने तो यहां तक लिखा है कि भारत के प्रत्येक प्रांत में उस प्रांत के राजा ही राज्य करते हैं.

देशभर में जिस प्रकार पराध सत्ता का कहीं जन्म नहीं था, उसी प्रकार जनता को कुलेश में डालनेवाली व्यवस्थित राज्यप्रणाली भी नहीं थी. इसका प्रधान कारण उस समय की कर-प्रणाली की सुंदर रीति है. कृषक उत्पन्न हुये धान्य का छठा भाग सरकार को देते थे और इसल तैयार होने पर सरकारी अधिकारी इसे वसूल करते थे. अवर्षण आदि के कारण यदि पैदावर कम हुआ, तो सरकार को भी उसी दिसाय से अन्न मिलता था. नकद कर वसूली में सरकार को सुबीना रहता है, किंतु धान्य के रूप में कर देना किसानों को नहीं अपरता और वे नंगे-बूझे नहीं रहने पाते. उस समय कृषि के अतिरिक्त अन्य कोई कर नहीं था. यह हम कह चुके हैं कि जंगल या व्यापारी का विभाग तब नहीं बना था. अन्य करों के न होने से जनता सरकार के तले दबती नहीं थी. उस समय जेगार की प्रथा अवश्य थी, किंतु उससे कृषकों को कुछ कष्ट नहीं था. अरबी प्रवासियों के वर्णनों से सत्य से महत्त्व की बात यह मालूम होती है कि राज्य के अंतःस्थ शत्रु योर-आकुओं का देश में लय नहीं था. कन्नौज राज्य में घनका कडे दंड दिये जाते थे. अतः वह राज्य घन उपद्रवियों से जिसकुल निश्चित था. घनके उपद्रव से जयने का प्रयत्न पूर्व और दक्षिण के राज्यों ने भी कन्नौज के अनुकरण पर ही किया था.

देश के अनर्थ का सत्य प्रत्यक्ष कारण उस पर होनेवाला विदेशियों का आक्रमण है. भारतवर्ष पर अनादिकाल से आज तक बराबर विदेशियों के आक्रमण होते आये हैं. परंतु इसकी नववीं और दशवीं शताब्दी की विशेषता यह है कि घन दोनों शताब्दियों में किसी भी विदेशी ने भारत पर आक्रमण नहीं की. अरबों ने सिंधु प्रान्त अपने अधिकार में कर लिया था, परंतु वे आगे नहीं बढ़ सके; क्योंकि उनका शक्ति आप ही क्षीय हो चली थी. तब तुर्क मध्य-एशिया में ही थे. उन्हें भारत की अटूट संपत्ति का पता नहीं था. पर्यकों से उस समय भारत जिसकुल जया हुआ था. राष्ट्रद्वैत अथवा पालों के भीय जे युद्ध या आक्रमण हुये उनमें किसीका यह उद्देश्य नहीं था कि विपक्षी का राज्य ही हडप लिया जाय अथवा प्रग्न को पीडा पहुंचाई जाय. वे एक दूसरे पर केवल अपना प्रभुत्व स्थापन करना चाहते

ये, ओक इस जग हार स्वीकार कर लेता तो युद्ध उसी समय अंत हो जाता था। योरप में घसा की पंद्रहवीं और सोलहवीं शताब्दी में छत्रेड, फ्रांस, जर्मनी और स्पेन में अपना अपना प्रभुत्व स्थापित करने के लिये कैसे युद्ध हुये, ठीक वैसे ही युद्ध भारत में नवीं और दशवीं शताब्दी में हुये थे।

यह बात नहीं कि प्राचीन युद्धनीति का कभी उच्छेद नहीं होता था। कभी कभी होता भी था। कृषि की हानि होती ही थी और कभी कभी कदाचित् विजित प्रदेश भी उद्घ्वस्त हो जाते थे; परंतु अड़ियों के आक्रमणों के पश्चात् ही यहां ऐसी आतें हुई थीं। अहुत प्राचीन काल से भारतीय युद्धों में अनीति का अतीव अपवाद के रूप में ही होता था। शत्रु को नजर करना, उसके प्रान्तों को उद्घ्वस्त कर उसकी शक्ति नष्ट कर देना, आदि आतें भारतवासियों ने अड़ियों से सीखा थीं। राष्ट्रदूतों के गोविंदराज ने कन्नौज को ऐसा ध्वस्त किया कि वहां के सुंदर प्रासादों के स्थान पर घास का जंगल हो गया और उसका दुःस्थिती नाम सार्थक (अन्वर्थक) हो गया। ध्यान में रखने योग्य बात यह है कि ऐसी घटनायें पहले नहीं, मुसलमानों के आक्रमणों के पश्चात् ही हुईं।

युद्धों से अनेक हानियां हैं; परंतु इस बात को भी न भूलना चाहिये कि मर्यादित युद्ध राष्ट्र के अभ्युदय और उन्नति के कारण होते हैं। छोटे मोटे युद्धों से जनता में वीर्यवृत्ति बनी रहती और शौर्यवृत्ति जगरित रहती है। लोगों में धैर्यादि गुणों और कल्पनाशक्ति की वृद्धि होती है। परंतु युद्ध में अनुदारता अथवा क्रूरता न होनी चाहिये। घसा की नवीं और दशवीं शताब्दी में इस प्रकार के (अनुदार और क्रूर) युद्ध विशेष नहीं हुये, इस कारण हम इन दोनों शताब्दियों का काल तेजस्वी और अवशादी मान सकते हैं। ("सरस्वती" ना ओक आंकमांथी)

६०-हजरत मुहम्मद का जन्मदिवस

ओक मुसलमान लेखक अपने पत्र में लिखते हैं:—

"सुप्रसिद्ध अराजकवादी जेकुनिन धर्म-अहिण्कार के लिये सजसे जड़ी दलील यह पेश करता था कि धर्म का उद्देश्य तो संसार में शान्ति का राज्य स्थापित करना है, लेकिन उसके सजस से जितनी अशान्ति हुई है, उतनी और किसी सजस से नहीं। इतिहास इस दावे की समर्थता साक्षी है। लेकिन हम पूछेंगे कि क्या वह अीज धर्म थी? यदि शान्ति के पूजारी हजरत घसा के नाम आन के अनुयायी इसाधतकी आउ से कर गरीज

आहमियों तथा निर्जल जलियों पर अत्याचार करें, तो क्या धर्मसे धर्माधर्म पर धर्म लग सकता है? हर असल बात यह है कि इष्टियों, कुरीतियों, कदरता तथा संकीर्णता ने धर्म के नाम पर बहुत जुद्ध दायें हैं।

धर्मी प्रकार हम पूछ सकते हैं कि वह कौनसी चीज थी, जिसने मानवधर्म के अवतार हजरत मुहम्मद के अनुयायियों को धर्माधर्म संकीर्ण दुष्ट बना दिया कि वे तमाम गैर-मुसलमानों को वध्य समझने लगे? और किस वस्तु ने लगवान राम और कृष्ण, बुद्ध और महावीर के वंशजों के धर्माधर्म अनुहार बना दिया कि वे अपने ही भाइयों को अशुद्ध और पशुपुत्र मानने लगे? फिर भी यही कहना पड़ता है कि हर असल गलती यह हुई कि लोग धर्म और इष्टिवाद को एक ही चीज मानने लगे, और धर्मी कारण उनका धर्माधर्म का ज्ञान जाता रहा।

कितने अहंसास की बात है कि एक हजार वर्ष से साथ-साथ रहने पर भी हिंदू और मुसलमान एक-दूसरे की संस्कृतियों के विषय में भिन्न-भिन्न अनभिज्ञ हैं। हिंदू मुसलमानों को मलमूह गणनवी तथा तैमुर के अनुयायी मानते रहे और उधर मुस्लिम उन्हें फिर उनके वंशज कहते रहे। नानक और कबीर ने अवश्य हिंदू-मुसलमानों को मिलाने का प्रयत्न किया, पर उनके उन्मत्त सिद्धांतों की नदी पंथवाद के रेगिस्तान में गिर कर बिलान हो गई। अशुद्ध इज्जत और ईश्वर ने 'दीने छलाही' मजहब धर्मों से प्रेरित हो कर प्रयत्न किया, पर वह भी फलपन न पाया। सरमद और हारा शिकोह की उदारता मुस्लिमों की कोप गिन में लक्ष्य हो गई।

धर्म उदासी को दो-सौ वर्ष जीत गया, पर आज तक सांस्कृतिक एकता के मद्देन के दम लोगों ने न पल्लवना। कांग्रेस आदि संस्थाओं, राजनीतिक एकता के लिये छ-तोड़ काशिश करती रही, पर सांप्रदायिकता की जड़ पर उदाराधान करनेवाली सांस्कृतिक एकता के लिये उन्होंने भी प्रयत्न नहीं किया।

सांप्रदायिकता को हर करने का एक उत्तम उपाय यह है कि हिंदू-मुसलमान एक-दूसरे के धर्म का ध्यानपूर्वक और सदानु-भूति के साथ अध्ययन करें, और एक-दूसरे के महात्माओं के चरितों का पढ़ें। मुसलमानों को लगवान श्रीकृष्ण के जन्मोत्सव में भाग लेना चाहिए और हिंदूओं को हजरत मुहम्मद के जन्म-दिवस के जलसे में शरीक होना चाहिए। जिस तरह गीता का सदेश केवल हिंदूओं के लिये ही नहीं, परन्तु समस्त संसार के मनुष्यों के लिये है, धर्मी प्रकार हजरत मुहम्मद सिर्फ मुसलमानों को ही नहीं, बल्कि समस्त मानवजाति को अपनी वाणी

सुनाने आये थे। आगामी सात या आठ अगस्त (६ रण्डीकल अव्वल) को संसार के बिन्न-बिन्न स्थानों में उनका जन्मोत्सव मनाया जावेगा। क्या ही अच्छा हो, यदि हिंदू लार्ड उस अवसर पर सम्मिलित हो कर उस महात्मा के प्रति अपनी श्रद्धांजलि अर्पित करें और उस प्रकार उस सांस्कृतिक ओकता की नींव डालें, जिसके आधार पर सुष्पी और समृद्ध स्वाधीन राष्ट्रीय-जीवन तैयार किया जा सके।”

लेखक के प्रस्ताव का हम हृदय से समर्थन करते हैं। इस विषय पर हम अपने विचार अन्यत्र प्रकाशित कर चुके हैं, इस लिये अधिक लिखने की आवश्यकता नहीं।

(जून-१९३०ना “विशाल भारत”मांथी)

६१-वायुयानों का मुकुटमणि

पट्टलित जर्मनी संसार का सर्वप्रधान विज्ञानविद्या-संपन्न देश है। अभी उसने एक सभसे बड़ा और अत्यंत विचित्र वायुयान बनाया है। उस वायुयान का नाम ‘डी. ओ. ऐक्स.’ रक्खा गया है। इसके निर्माणकर्ता डैनियर अंधु हैं। लगभग २० वर्षों से वायुयान संशोधी विषयो से आपका संशोध है।

इस वायुयान की सभसे बड़ी विशेषता तो यह है कि इसका आकार बहुत बड़ा है। जिस जहाज के द्वारा कोलम्बस ने अटलांटिक महासागर पार करके नए दुनिया का पता लगाया था उससे यह ४० फुट अधिक लंबा है। इसके पांख की लंबाई १४७ फुट है और ६,३६० हार्स-पावर की शक्ति के ध्वजिन इसको संचालित करते हैं।

इसके अनिरिक्त यह यान बहुत-सा सामान भी ले जा सकता है। १३६ मनुष्यों को लाद कर ले जानेवाला यही सर्वप्रथम वायुयान है। अभीतक जेपलिन के द्वारा केवल ८४ आदमी जा सके थे।

जो ही आश्चर्य की बात है कि न केवल समुद्र पर ही जटिक वायुमंडल में भी जर्मनी ने संसार के अन्य देशों को हरा दिया। अभी अधिक दिन नहीं लुये जन्म जर्मनी के “श्रीमन्” नामक जहाज ने अपनी तीव्र गति से समुद्र की सतह पर प्रति-द्वन्द्वता में विजय पाई थी। “आइ जेपलिन” नामक जर्मन हवाज जहाज संसार का ओकमात्र हवाज जहाज है, जिसने २० दिनों में संसार की परिक्रमा कर दिया है और अज डैनियर जर्मन-अंधुओं ने संसार के आन्तर में सभसे बड़ा, सभसे भारी और सभसे अधिक मनुष्यों को ले जानेवाला वायुयान बना डाला। इसीके आव्यवसाय कहते हैं। (“सरस्वती”ना ओक अंकमांथी)

૬૨-આ તે જ્ઞાતિના કે આવરૂના કાંકરા?

ક્યાં છે યુવાનો?

યુવાનો એટલે આવતી કાલના વારસો! ધરડાઓ એટલે ગઈ કાલનાં માનવી. આવતી કાલે શું થશે? આ સવાલનો જવાબ આજના કામ ઉપર છે. જેણે આજ ગુમાવી તેણે કાલ ગુમાવી. ધરડાઓ આજ ગુમાવવા બેઠા છે, યુવાનોને તેમ કરવું નહિ પાલવે!

જગત ઝૂઝે છે, દેશભરના યુવાનો આગળ ધપે છે, ત્યારે હિંદુસમાજનાં જાળાં કોણ ખંખેરશે? કોણ સાફ કરશે? મર્સાદના હોજનું પાણી બળાતકારે હોંડે અડે એટલે વટલાવાય! કાંકેરા, મરડી, ઇન્દ્રિયએન્જાના રોગે ધણી અકસ્માતથી મરણ પામે એટલે ચૂડા ભાગવાના શરૂ થાય! પાડાને દુઃખ અને પખાલીને ડામ! પ્રભુનાં બે પગ, બે કાન, બે હાથવાળાં બાળકોને ન અડકાય અને કૂતરાં, ખિલાડાં, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી જેવા ગાયબલકોની નીરાંતે પગચાળી થાય અને આ બધું શાસ્ત્રને નામે! હિંદુધર્મને નામે! પિતૃલોકને સ્વર્ગમાં અનામત ડબ્બો (રીઝર્વ) મળે, પાપના ઢગલામાં દટાયેલા પૃથ્વી ઉપર ઝંપવાવારે નહિ પણ બાપડને પરભવના સુખ સાથે પાછળ રહેલાંઓ 'હી-હૂધ'ની ધારાના અભિષેક જેવા જ્ઞાતિવરાના છંટકાવ કરે! અને આ બધું શાસ્ત્રને નામે! ઉજળા હિંદુ ધર્મને નામે!

આ બધો દંભ, પોપલીલા, ન્યાયના નામનાં નાટક ક્યાં સુધી નભવાનાં? ક્યાંસુધી ટકવાનાં? ક્યાં સુધી આવા સેનાની ચરખામાં સમાજને પીલાતો જોયાં કરવાનાં? વેદ-ઉપનિષદનું ઘોળું પૂંડું કે કાળું પૂંડું છે તેનું ભાન નહિ, સ્ત્રીની લાજ લૂંટાનાં ધરમૂણો ખોળે, મંદિરના દેવને પંપાળવાના બદાને માલમલીદાનાં સંપ્રદ-સ્થાન રચવા માંડે, આવા શામશ્ચ રામશ્ચ ભુદ્યાચૈરોની કંપની શાસ્ત્રની, ધર્મની વાતો કરે તેમને ક્યાં સુધી અરદાસ કરવાના છે? બધા દુઃખનું મૂળ ગરીબાઈ છે. આર્થિક મુશ્કેલી છે. ધનની વિટંબણા છે. દૂધ-ધી ખાવા નથી. દિવસમાં બે ટંક પેટપૂર જમાવું નથી. શરીરમાં હાડકાની લારમાળા થઈ છે; છતાંયે શાસ્ત્રો અને ધર્મ!

શરીરની રક્ષા કરવા, ધર્મની ધજા ફેરવવા અને સાચાં શાસ્ત્રોની ઝાંખી કરવા રાક્ષસી જ્ઞાતિવરા બંધ કરો! શું આટલો સહેલો ઉપાય પણ નથી સૂઝતો? તો એમજ કહેને અમારે મરી જવું છે. દુનિયામાં મરદ થવાનું મન નથી, નપુંસક થવામાં રસ આવે છે.

યુવાનોની આંખમાંથી અગ્નિના તણખા ઝરે, રૂઢિનાં જાળાં કાપવાની તુમાખી આવે, પોપલીલાના પાખંડીઓને પૂરા કરવાનું

ખાકુબજી આવે, અને હિંદુત્વની સડી રડી પડેલી લાવનાને જાગ્રત કરવાનો જીસો આવે એજ પ્રભુ ધ્વજરને પ્રાર્થના અને એજ ધ્વજા !

હાથાઓનો ખોરાક “મૂખા !”

હિંદુસ્તાનના લોકોને આજકાલ કેટલીક જગો વળગી છે કે જે નિરંતર લોહી ચૂસવાનો ધંધો આદરી રહી છે. કૌભેરા, મરઝી, ઇન્દુએન્ડા, તાવ, મેક્સેરિયા, કેગળિયું, પ્લેગ આ સૌ એક પ્રકારની જળોજ ગણાય. આમાં જ્ઞાતિવરની ‘રૂઢિ’ મોટી જળો છે. આપણાં પુરાણોમાં એક કથા છે કે, ભસ્માસુર નામના રાક્ષસને દર-રોજ એક દરીદ્ર લડવા જોઈએ. આને સાર તેણે તપ કર્યું. આખરે શિવજી પ્રસન્ન થયા. તેણે વરદાન મેળવ્યું કે “જેના માથા ઉપર હું હાથ મેલું તે બળીને ભસ્મ થાય.” શિવજી સાથેજ તે પછી બાટકપો, અને શિવજીને માથેજ હાથ મેલવા આવ્યો. શિવજી નાસીને શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયા. શ્રીકૃષ્ણે મોહિનીનું રૂપ લીધું, અને નાચવા માંડ્યું. ભસ્માસુર મોહમાં પડ્યો. તેને મોહિનીના રૂપવાળા શ્રીકૃષ્ણને પરણવાનું મન થયું. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું ‘તું મારા જેવો હાથ મૂકી નાચે એટલે પરણું.’ આમ કરતાંજ ભસ્માસુરનો હાથ પોતાનાજ માથા ઉપર મેલાયો. ભસ્માસુર શિવજીના વરદાન અનુસાર બળીને ભસ્મ થયો. આમ ભસ્માસુર પોતાની રચેલી ભૂલભુલમણીમાં ફસાયો અને મરણ પામ્યો. આજે હિંદુસમાજની સ્થિતિ કંઈ આવીજ થઈ રહી છે, એટલે હિંદુસમાજ પોતેજ પોતાને ખાઈ રહ્યો છે. હિંદુસમાજની ચલતી સાર કરવામાં આવેલા નીતિનિયમના કાયદા કેટલાક સ્વાર્થી લેભાગુ ઉદ્ધરંભરી પડિતોએ વિપરીત અર્થમાં સમાજ સમક્ષ રજૂ કરી દીધા છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, સાચાં શાસ્ત્રો, સાચો ધર્મ અને સાચી ધર્મપ્રણાલિકાને નામે મીઠું થતું જાય છે, અને પોપટિયાં શાસ્ત્રો, કપોલકલ્પિત ધર્મ અને જૂની બે ત્રણ સૈકાની ધરેડવાળી અર્થવિહીન રૂઢિનો ગુલામ આખો સમાજ થઈ રહેલો છે. શાસ્ત્રમાં શું લખ્યું છે કે, સવારમાં આઠ વાગે ઉઠવું, બીડીઓ પીવી, ચાહ પીવો, ગાંજે ફૂંકવો, તેર વર્ષથી ઓછી ઉંમરની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાં, તુરત ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો, ગૃહસંસારના ધુંસરામાં બાપડી જીંતે મોંએ પોતાને પરાણે ‘પતિદેવ’ કહેવરાવવાનો લહાવો લઈ લેવો ? વળી શાસ્ત્રમાં એવું ક્યાં લખ્યું છે કે, બારમાં તેરમાં ખૂબ અચ્છી રીતે કરી મરણ પાછળ મોજશોખનો ઓરિયા મરનારને ભોગવવાનો બાકી રહ્યો હોય તો તેમની પાછળ જમણવારનો રાક્ષસી ખર્ચ કરી પૂરો કરી દેવો ? વળી શાસ્ત્રમાં એવું કયે રથને લખ્યું છે કે, ફાંસીની સજા કરતાં પણ વધારે દુઃખ સહન કરવાની તૈયારી ઉપર જતી, યા તો પોતાના પ્રાણનું પડીકું ખાંધી સુવાવડના ચમ-દારમાં દાખલ થતી સીમંત ઉપર ખૂબ ચૂરમાં અને મોદકોના

મહાપ્રસાદ ઉડાવવો અને પેટ ઉપર હાથ ફેરવી ઓડકાર આવે અથવા વાણ્ટ થાય ત્યાંસુધી ગેદણિયા ગળામાં ઝીકેજ રાખવા ? ખરૂં કહીએ તો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર એટલે વેદ, ઉપનિષદ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને મીમાંસાને ગણી શકાય. આમાંય કોઇએ પાછળથી બાલધૂસલ કરી શ્લોક લખી લીધા હોય તો ભગવાન જાણે ! તે છતાં આ ગ્રંથોમાં કેવળ વિધિસંસ્કાર અને ધાર્મિક ક્રિયા સિવાય 'લાડુ-જમણુ-લીની ધાર-ચૂરમાં-દૂધપાક'નાં કોઇ ઠોકણે દર્શન થતાં નથી. જેમને દર્શન થતાં હોય તેમને ચેલેજ કરું છું કે, એકાદ સંસ્કૃત લીટી, શ્લોક અને પેરો તો બતાવો ! પછી આપણે શાસ્ત્રની વાતોનો વિચાર કરીશું. શાસ્ત્રની ફિલ્સુફીને નામે ભોળા લોકોની અધ્રજાને લાભ લઇ આપડાં ઘેટાંઓને કતલખાનામાં ધકેલવાં હોય તો તેવા ધર્મીયા ચુર મહારાજોની સાથે અમારે કશું નથી ! જે દેશમાં દગલખાણવાળા ડાહ્યાઓનો ખોરાક મૂખાંઓ છે, ત્યાં મૂખાંઓને સમજવનાર જગતમાં કોઇજ નથી. સિવાય તેમની જગત બુદ્ધિની જિજ્ઞાસા !

‘શાસ્ત્ર’ની વ્યાખ્યા

આપણાં હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રા કેવળ સત્ય અને અદિંસાના પાયા ઉપર રચાયાં છે. વળી તેમાં વ્યાવહારિક ધર્મ અને શાશ્વત-સનાતન-સદાનો ધર્મ એવા બે વિભાગ રાખેલા છે. જેઓની નજર આ રીતે શાસ્ત્ર વાંચવાની હોય છે, તેમને કેવળ સત્ય જડી આવે છે. પરંતુ જેઓ ખાલી દેખાવ, મિથ્યા પાંડિત્ય અને વિવાદકળાના શોખની ખાતર શાસ્ત્રોને ઉપરટપકે વાંચવાની તરફી લે છે; તેઓને કાં તો ધર્મને નામે ધતિંગનું અજીણું થાય છે, અથવા કાં તો ધર્મને નામે પોપ-લીલા ચલાવી પાખંડના પૂજારી બની જઇ પ્રસાદના પડિયા ઉડાવવા ભકતોને ભભેરવાનો ધંધો લઇ ખેસે છે. આપણા શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે, **સત્યાન્નાસ્તિ પરો ધર્મઃ** । (સત્ય સિવાય બીજો કોઇ ધર્મ નથી.) અથવા **અર્હિના પરમો ધર્મઃ** । (અદિંસા સૌથી મોટો ધર્મ છે.) આ બે દાખલાઓમાં સાચાંજ રીતે ખરા ધર્મનું રહસ્ય છે. અને તે રહસ્ય સનાતન-સદાસર્વદા-દમેશને સારૂ છે. અને તેથી તે શાશ્વત ધર્મનો સિદ્ધાંત થયો. પરંતુ પ્રાચીન કાળના ઋષિમુનિઓ આજ-કાલના બૂદેવો જેવા ઉલ્લુ ન હતા અથવા તેમને પાપી પેટને સારૂ ટેક મૂકાને પાધરીનો વળ ફેરવવાનો હતો નહિ. તેમને સરવણીના ખાટલાનો સરસામાન જોઇતો ન હતો. અથવા તેમને જીવતાં જગતાં ગરીબોનાં ગળાં ઉપર છરી ફેરવનારાઓને સારૂ મરણ પામ્યા પછી બ્રહ્મભોજન કે પિતૃભોજન કરી સ્વર્ગનાં દ્વાર કિલાડાં નહોતાં રાખ્યાં. એટલે વ્યવહારમાં અનુકૂળ, ઉપયોગી અને સર્વતોબદ્ધ, સૌને સરખી રીતે લાભદાયી થઇ પડે તે સારૂ સિદ્ધાંત રચ્યો કે:—

સત્યં જ્ઞયાત્ પ્રિયં ત્રયાત્ ન જ્ઞયાત્ સત્યમપ્રિયમ્ ।

પ્રિયં ચ નાનૃતં જ્ઞયાત્ एष धर्मः सनातनः ॥

(સાન્યું ખોલવું પણ સામાને પ્રિય લાગે તેવું ખોલવું. અને સામાને ખરાબ લાગે તેવું સત્ય હોય તો પણ ન ખોલવું. વળી સામાને સારું લાગે છતાં જૂઠું હોય, તો તે પણ ન ખોલવું, એ સનાતન ધર્મ અર્થાત્ હમેશાં આચરણમાં મૂકવાની એ રીત-નિયમ.) આમ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ સાન્યું ખોલવાની શાશ્વત ધર્મની આગાને શોકકલ્યાણ ખાતર ઘટાવી અને ઠસાવી. અહિંસા અને પ્રેમને નામે આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ । (સૌ પ્રાણીમાત્રને પોતાના આત્મા સમાન માનવો.) આમ કલ્યાણ છતાંય હિંસક પશુ, વાઘ, સિંહ વગેરેને મારવાની આગા કરી. અને જી, ચાંચડ, મચ્છર, સર્પ, વિંછીથી ડરી જવાનું લખ્યું નહિ. અથવા વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં વદો, ગોકળગાય, ધરાળી વગેરે પ્રાણીઓનો વિધિ અનુસાર વધ કરી દેવામાં ઉપયોગમાં લેવાનું સૂચ્યું. દિલીપ જેવા રાજાએ ગાયત્રી રક્ષા ખાતર સિંહને આત્મજલિદાન દેવાની તૈયારી ખતાવી. મહારાજા મયૂરધ્વજે પોતાના શરીરનું માંસ જોખવા માંડ્યું અને હરિશ્ચંદ્રે રાજપાટ લૂંટાવ્યાં. ગુરુ તેગબહાદૂરે શિર રણમાં રોળાવ્યું; સીતાજીએ અશોકવનમાંથી રાવણથી છાનામાના રામ પાસે આવવા ના પાડી. આવા આદર્શ સિદ્ધાંતવાદી સત્ય અહિંસાના ઉપાસકો હમેશાં યાવન્યંદ્રદિવાકરૌ પૂજપાત્ર છે; પણ તેથી વ્યવહારમાં જે ધર્મ આચરવાનો લખ્યો છે તેની કિંમત જરાએ ઓછી સમજવાની નથી. આજે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો એટલે બાળબોધ લિપિમાં સંસ્કૃત ભાષામાં જેટલું લખ્યું તે સર્વ; અથવા તો ચંડીશાસ્ત્રમાંના દારૂપ્રશંસાના શ્લોકોથી માંડીને બ્રાહ્મણો ‘સોમરસ’ પીતા હતા, અને શિવજીને ચલમ, ભાગ, ગાંજે, પ્રિય હતો તેથી ધૂમ્રપાનની જરૂર ખતાવનારા પોતાને મનમાને તેમ અર્થ કરે એવો તો છેજ નહિ. શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનો આધ્યાત્મિક અર્થ-રહસ્ય-શરીરની ઇન્દ્રિયોના સંયમ બાળુએ મૂકી કોઈ અક્ષરશૂન્ય ગોટાલો રૂપસુંદરીઓ સાથે મસ્તી કરવા મંડે તો તમારો ખાવ. તેમ હિંદુશાસ્ત્રોને માખણનો લેવો ખતાવી મૂખરાજશિરોમણિ મહારાજો મનગમતા અર્થની મેજે ઉડાવે તો તેમને ગરુડપુરાણમાં લખેલી સજ્જ ધર્મરાજના દરબારમાં ચિત્રગુપ્તના ચોપડે નોંધાયેલી થશે તારે થશે, પણ આજે તો આખો હિંદુસમાજ આવા જૂખડીઆરસ ભામટાઓના પાપનુ પ્રાયાશ્રત કરી રહ્યો છે. બુદ્ધિથી પર હોય. અક્ષયમાં આવે નહિ, સામાન્ય વ્યવહારક્રમથી વિવિધ રીતનું ભિન્ન વર્તન હોય એવું શાસ્ત્રમાં કદી લખેલું હોયજ નહિ. ધોળે દિવસે ઘીની મસાલ લઈ ફરવાનું કેાઈ કહે તો તે જેમ ગધેડો છે, તેવાજ આખેદ્રખ હાલત શાસ્ત્રને નામે ઠગી મઠ-મંદિરમાં રહેનારા ખોલદાજ

ગજરામાર મોલખ સેતાન સાધુઓની છે.

પુરાણા હિંદની સ્થિતિ

કદાચ દલીલની ખાતર એક વખતે માની લઇએ કે, મરણ પાછળનો ખારમાં-તેરમાં વગેરેનો ખર્ચ, સીમંતનો ખર્ચ, બ્રાહ્મણો-માં જનોઈ દેતી વખતનો ખર્ચ શાસ્ત્રમાં કરવાનું કહેલું છે તોપણ તેથી શું? જે સમયે શાસ્ત્રો લખાયાં તે સમયની હિંદુસ્તાનની હાલત શી હતી અને આજે શી છે તે તો તપાસો! મહાભારતમાંના મયદાનવે રચેલા મહેલનું વર્ણન વાંચો, યા તો પાંડવોના અશ્વમેધ યજ્ઞ સમયની ભારતની સંપત્તિ તપાસો! અથવા તો સીતારવયંવરની જાહોજલાલીનું ચિત્ર જુઓ! અને રામરાજ્યા-રોહણનો વૈભવ વિચારો તો જણાશે કે, પ્રાચીન ભારતની ધન-વૈભવવિલાસ સામગ્રી અખૂટ અને અતુલ હતી. મહમદ ગિઝનીની હિંદનું જવાહીર લૂટવા કરેલી ખાર સવારીઓ, સોમનાથ પ્રભાસ-પાટણના શિવલિંગમાંથી નીકળેલી અદ્યત્ન દોલત ક્યાં? નાદિરશા, તૈમુર અને દુરાનીએ લૂટેલું હિંદ ક્યાં? અને ક્યાં આજની હિંદની ગરીબાઈ? અશોકના સમયમાં ઇ. સ. પૂર્વ ૩૨૨ માં એટલે લગભગ ૨૨૦૮ વર્ષ પહેલાં એક રૂપિયાનું ચોસઠ મણુ અનાજ, ચોસઠ મણુ દૂધ, ચાર મણુ ઘી, આઠ આનાનો ઘોડો, છ રૂપિયાનો હાથી અને નોકરને ત્રણ પૈસાનો માસિક પગાર મળતો હતો. અને એક તોલો સોનાની કિંમત ફક્ત ત્રણ આના જેટલી હતી. આજે આ વસ્તુઓની સોંધવારી કેટલા પ્રમાણમાં વધી ગઈ છે? ઇ. સ. ૭૬૪ થી ઇ. સ. ૪૧૩ સુધીમાં હિંદની મુસાફરીએ આવેલા હુ આનસિંગ અને ફાલ્ગુન નામના ચીના બુદ્ધિસ્ટ મુસાફરોએ હિંદમાં ચાલતી અતિશય સોંધવારી અને લોકોને સારૂ 'મફત દવાખાનાં'ની સગવડ હતી, એમ લખ્યું છે. વળી આ સમયમાં કેટલેક ઠેકાણે બહુવા વસ્તુઓની અદલા અદલી થતી: એટલે કે જેને ભેંસ જોઈએ તે પોતાને ત્યાં ગાય હોય તો આપે. લોટાની જરૂરનાળો પવાલું આપે. ધઉંવાળો બાજરી આપે એટલે વસ્તુની આપ-લેથી સોંધવારી બહુ ટકી રહેતી. વળી એમ કહેવાય છે કે, લોકો નાણાંનો ઉપયોગ જવલ્લે કરે તે માટે ગ્રીસ દેશમાં એક રાજ્યે રૂપિયા, અડધા, પાવલાં વગેરે ગાડાના પૈસાં જેવા લાંબા પહોળા, દશ શેર અધમણુ વજનના બનાવ્યા હતા, કે જે સહેલાઈથી ફરવાઈ શકાય નહિ, અને સંગ્રહ કરતાં બહુ વિશાળ જગા રોકે! ઇ. સ. ૯૪૨ માં કદ્યાબુરાય નામના વણિકે ખંભાત શહેર કબજે કર્યું, તે શહેર વસાવ્યું અને ચોરાશી ગામડાં તેણે પોતાને પૈસે બાંધ્યાં, છતાં દોલત ખૂટી નહિ. તેને માટે એવી કહેવત ચાલી કે:—

માન સરોવર માદ્યું, મહાકાળેશ્વરનો આરો;

હીંગલે (પૈસે) પાંચ શેર બાજરી, કલ્યાણરાયનો આરો.

એ સમયે એક પૈસાની પાંચ શેર બાજરી વેચાતી હતી. ઇ. સ. ૧૫૩૦ ની સાલમાં એક રૂપિયાનું સાડીબાવીશ શેર ઘી મળતું. ૯૦ સં ૧૬૦૫ માં અકબર આદશાહના મરણ પહેલાંનો ઇતિહાસ વાંચતાં ‘આઇને અકબરી’માં બાર આને અઢીમણ મગ તથા મઠ, અને છ આને મણ ઘઉં તથા આઠ આને ચોખા મળતા હતા. વળી એક રૂપિયાનું સાડા આઠશેર ઘી મળતું હતું. એમ કહેવાય છે કે, દર શ્રાવણ સુદી પૂનમને રોજ ખિંડુસાર મહારાજ પોતાનો ખજાનો લૂંટાવતા હતા. વળી પુરાતન વણજારાની પોઠોનાં વાવ, તળાવ, કૂવા, ધર્મશાળા વગેરે સાર્વજનિક કામોમાં ઇમારતો પાછળ કેટલો અઢળક પૈસો ખર્ચાયો છે ! પાવાગઢ ઉપરનો ખાપરા ઝવેરીનો મહેલ, આશુનાં વિમળશાનાં દહેરાં, પાલીતાણાનું જૈન મંદિર, અમદાવાદની હડીસિંગની વાવ, દિલ્હીની જુમ્મા મસ્જિદ, આગ્રાનો તાજમહેલ, અશોકનો લોહસ્તંભ વગેરે જેતાંજ જણાય છે કે આમાંનું કશુંય આપણાથી હાલમાં થઈ શકે એમ છે ? હિંદુસ્તાન આજે હિમાલયથી રક્ષાયેલો અને સમુદ્રથી વિંટળાયેલો સુરક્ષિત સ્વરાજ ભોગવતો દેશ નથી. આજે હિંદુસ્તાન કેવળ આર્ય જાતિથી વસાયેલો અખંડ જંબૂદ્વીપ નથી. આજે હિંદુસ્તાનમાં રામચંદ્ર, હરિશ્ચંદ્ર, અશોક, કુમારપાળ, શાલિવાહન જેવા ત્યાગી પ્રજાપ્રેમી રાજાધિરાજો નથી. આજનું હિંદુસ્તાન કંઈક જુદુંજ છે. આજે હિંદમાં પરદેશીઓ ધુસ્યા છે. પરદેશીઓએ પોતાનો પગદંડો જમાવવા હિંદુ વિં મુસલમાન, બ્રાહ્મણ વિં અબ્રાહ્મણ, સ્પર્શ વિં અસ્પર્શ આમ તેખડાં ઉભાં કર્યાં છે. રેલ્વે, તાર અને વિમાનદ્વારા પરદેશી યાંત્રિક કળાના પ્રભાવે દેશનું હીર ઝપાટાખંધ ચૂસાવા માંડ્યું છે. આજે દેશના રાજમહા-રાજાઓને વિભાવતના વાયરા વાયા માંડ્યા છે અને પરદેશનાં હવાપાણી રુચતાં થઈ જઈ ત્યાંનીજ પરદેશી ચીજો પ્રિય થઈ પડી છે. આજે દરેક હિંદીની વર્ષિક સરાસરી આવક ફક્ત રૂપિયા સત્તાવીસ જેટલી થઈ રહી છે. જીવનમર્યાદા સરાસરી ૨૪.૫ (સાડીચોવીસ) વર્ષ જેટલી છે. તેવા સમયે જ્ઞાતિવરને નામે શાસ્ત્રનો ઓથો લઈ, કલ્પિત સ્વર્ગ મેળવવાની ઝંખનામાં પડી, હજારો રૂપિયા ખર્ચી નાખવા તે આપણા જેવા ગરીબ દેશને પાલવે તેમ નથી. કદાચ અસહના વખતમાં ધનધાન્યની સોંધવારી હતી ત્યારે ભાઈઓ ભેગા થઈ જમે એવો આશય બંને રાખ્યો હોય, પરંતુ આજે સગા ભાઈઓમાં સંપ રહ્યો નથી, અને કાકા ભત્રીજાઓ સરકાર દેવડીએ ચઢી ન્યાય માગે છે; ત્યાં જ્ઞાતિના ભાઈઓ ભેગા બેસી સંપથી અને શાંતિથી જમે એ તો લગભગ દુર્લભજ થઈ પડ્યું છે. આજે રૂપિયાનું એક-શેર સવાશેર ઘી મળતું હોય ત્યાં જ્ઞાતિવરો પાછળ ખર્ચ કરી દેશના

અનાજપાણીનો જથ્થો એક રાત્રિના વાળુ ખાતર વેડી નાખવો એ ગરીબના મોંમાંથી ફાળિયો ખુંચવી લેવા બરાબર છે.

જ્ઞાતિગંગાનો પ્રવાહ (?!)

આપણે અત્યાર મુઘી જોયું કે, શાઓને સાચી રીતે જોઈએ તો કેાઇ સ્થળે રાક્ષસી જ્ઞાતિવરાની પ્રથાને યોષવા સાર, બારમાં-તેરમાં, સીમંત, જનોષ કે બીજા પ્રસંગે ધર્મની ખાતર ખર્ચ કરવાનું જરાએ લખ્યું નથી. કેવળ ધર્મની ક્રિયા ખાતર કેટલેક ઠેકાણે અમુક વિધિ લખેલો છે. તેમાં 'અન્ન' એ ઉત્તમ વસ્તુ છે, એમ માની ફેટલાકાએ તે વિધિસમયે જમાડવાનું નક્કી કર્યું હશે, અને તેમાં પુણ્ય માન્યું હશે. પરંતુ આજે

અન્નદાનં મહાદાનમ્ વિદ્યાદાનમવિશિષ્યતે ।

અન્નાય ક્ષણિકા તૃપ્તિર્યાવત્ જીવંત વિદ્યયા ॥

(અન્નદાન મોટું દાન છે, પરંતુ તે કરતાં અધિક મોટું દાન વિદ્યાદાન છે. અન્નથી તો જીવને થોડોક સંતોષ થાય છે, પરંતુ વિદ્યાથી આખો જન્મારો માણસને તૃપ્તિ થાય છે.) અન્નદાન કરતાં વિદ્યાદાનનું વધારે મહત્ત્વ ગણવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. હિમાલયમાં ગંગોત્રીનું મૂળ છે, તેમ ગરીબાઈમાં આપણી પડતીનું મૂળ છે. શું યુવાનોને પૂરતી કેળવણી મેળવવાનાં સાધનો આપણી પાસે છે? શું તેઓને પૌષ્ટિક ખોરાક આપવાના કાજલ પૈસા આપણી પાસે છે? શું તેમને દૂધ-ઘી ખવડાવવાના પણ સાંસા પડતા નથી? પછી શરીરે શિથિલ થાય, મગજે સણકા નાખે, પરીક્ષાના દિવસોમાં લયડીઆં ખાય અને આખરે નાપાસ થાય તો તેમાં વાંક કેનો છે? આપણા સામાજિક વ્યવહારને નામે ધૂળમાં ઢળી જતાં, જ્ઞાતિવરામાં ખર્ચાતાં નાણાંનો કે બીજા કોઇનો? એક રાત્રિના વાળુમાં નાણાંનો દુરુપયોગ કરવો, તે તો દિવાળીનું દાડખાનું ફેાડી મલકાવું એના જેવું થયું. હવે જ્ઞાતિવરાના હિમાયતીઓની દલીલો એક પછી એક લઇએ. (૧) પ્રથમ દલીલ એ છે કે, જ્ઞાતિ એ તો ગંગાનો પ્રવાહ છે. જ્ઞાતિજનો જન્મે અને આશીર્વાદ આપે તો પિતૃઓ સ્વર્ગમાં બિરાજે અને તેમનાં સગાંવહાલાં ઉપર અમી વરસાદના છાંય નાખે. આ દલીલ કરનારા ડાપણના ઈજરદારોને કાં તો જીલનો દરામ ચરકો લાગ્યો હોય છે; અથવા તો જેમને આગળ એકે ઉલાળ નથી, પાછળ એકે ધરાળ નથી, એવા બાયડી છોકરાં મરી ગયા પછી પન્વારીને એકેજા હોય છે; અથવા જેઓ ધરને આગણે ધંધા સિવાય એસનારા હેઠ ઝેમના છોકરા પન્દેશ કમાવા ગયા હોય છે, અને ખાવાને સાર પરસેવાનાં ટીપાં પાડેલા રૂપીઆના મનાઓડર મોકલે છે; અથવા તો જેમનો જીવનવ્યવહાર કેવળ પરાયું અન્ન ખાઇને તાગડધીન્ના કરી 'ભોક-

નિંદા કરવામાં શરીપૂરી' એવી જીભડીને ચલાવવામાં ખતમ થાય છે; એવા જડભરત આત્મા(!)એજ આવી દલીલ કરે છે. તેમને ખબર નથી કે, આજની જ્ઞાતિ સંસ્થાઓ ગંગાનો પ્રવાહ નથી, પણ ગટર કરતાં પણ ભૂંડી થઇ ગઈ છે. કારણ કે ગટરના પાણીથી તો શાક-ભાજી પાકે છે, જ્યારે જ્ઞાતિ સંસ્થાથી અદેખાઇ સિવાય કશું પાકતું નથી. પ્રાચીનકાળમાં ઋષિમુનિઓએ ચાર વર્ણ રચી. બ્રાહ્મણમાં આજે ચોરાશી કરતાં વધારે જાતના બ્રાહ્મણો ક્યાંથી ધૂસ્યા ? બ્રાહ્મણનો છોકરો દારૂ પીએ તોપણ બ્રાહ્મણજ, એ 'ધંમરો-કંદાકટ' ક્યાંથી આવ્યો ? ત્રિકાળ સંધ્યા કરવાનીજ જેને બાધા (?) હોય, ખાંડી પીધા સિવાય ધર બહાર નીકળવું નહિ એવીજ બીજમ પ્રતિજ્ઞા હોય, તે બ્રાહ્મણ નામને લાયક છે ખરા ? બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણં દૃષ્ટ્વા શ્વાનવત્ છુર્છુરાયતે-બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણને સામે મળે તો ફૂતરા પ્રમાણે ભસવા માંડે; આટલી બધા તો તેમની હૈયાની હોળી નિરંતર સળગતીજ હોય છે. વળી

કાયસ્થા કરદુપા કાકા યવનાશ્ચ જ્ઞાતિબન્ધનઃ ।

ચતુર્થ જ્ઞાતિ વિનશ્યન્તિ શ્વાનો સર્પો દ્વિજો ગજઃ ॥

[કાયસ્થ (નાગર મુત્સદી), કુકડો, કાગડો અને યવન, એ ચાર જ્ઞાતિ પોતાનું દિત સમજે છે; જ્યારે ફૂતરો, સાપ, બ્રાહ્મણ અને દાથી પોતાની જાતિનું જ નખોદ કાઢે છે.]

વર્ણાશ્રમશિરોમણિ બ્રાહ્મણોની આ દશા, પછી ખીજનું તો કહેવાનું જ શું હોય ? સ્વર્ગના દરવાજાને બોલવાનો ધંમરો ધરાવનાર બ્રાહ્મણવર્ગની આ ગંગાપ્રવાહ (!) જેવી જ્ઞાતિ સંસ્થાનું કોહું તો જુઓ! જ્યાં ચડમાંજ લિંગ બરાબ છે, પછી ઝાડ લીલું શી રીતે રહેવાનું ! એનો તો પડચેજ છૂટકો; તેમ વર્ણાશ્રમ ધર્મના અગ્રમુખી બ્રાહ્મણો જ વ્યસન, આળસ અને વહેમની ગળથુથી જન્મથીજ બાધ ચૂક્યા છે, ત્યાં ચઢતી ક્યાંથી હોય ? તેથી આજે ખરા બ્રાહ્મણો તો તેમનેજ ગણવાના છે, કે જેઓ જનસમૂહના કલ્યાણ ખાતર શાસ્ત્રને સાચાં સ્વરૂપે પ્રજા સમક્ષ રજુ કરી, શયતાની રૂઢિબદ્ધ જ્ઞાતિવરા સામે માથું ડચકી ઝુંબેશ ચલાવવા બહાર મેદાને આવે !

આ તો જ્ઞાતિસંસ્થાને 'ગંગાનો પ્રવાહ' માનનારા બ્રાહ્મણોનું વર્ણન થયું; પણ દંજી 'ગંગાના પ્રવાહ' (!) જેવી જ્ઞાતિનું વર્ણન તો બાકી છે. આજની જ્ઞાતિ એ મુખ્ય વર્ણાશ્રમના બિન્ન બિન્ન વિભાગ માત્ર છે. વર્ણાશ્રમની બાવનાનો આજે મુખ્યત્વે જ્ઞાતિ-સંસ્થામાં લોપ થયો છે. દાખલાતરીકે એક જ્ઞાતિમાં પાંચસો ધર હોય તો તેમાં ત્રણ તડ પડે. એક તડવાળા ખીજ તડવાળાને ત્યાં જમે નહિ, કન્યા ન આવે; આ 'ગંગાના પ્રવાહ' (?) જેવી જ્ઞાતિની દશા ! વળી અમુક અમુક ગોત્રનો છે, અમુક કુળવાન છે, અમુક

તો હજકો છે એવી નીચ વૃત્તિથી એકબીજાની ખોદણી નિંદાનાં જીવડાં સિવાય જ્ઞાતિના ખાખોચીઆમાં આજે બીજું કશુંજ બદ-બદતું નથી. બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણ માત્ર એક થઇ રોટાંબેટી બ્યવહાર શરૂ ન કરે, ત્યાં સુધી કન્યા આપવાવાળાનું ક્ષેત્ર બહુ ટુંકુ થવા માંડ્યું છે. એટલે અલણ, અક્ષરશન્ય જડયા સાથે કદળા જેવી કુમળી કન્યાને પરણાવવામાં આવે છે. નથી સંસ્કાર, નથી કેળવણી, નથી સ્વભાવમાં સમાનતા, નથી ઉંમરપ્રમાણ કે નથી જીવનરહસ્યની ચિંતા. કેવળ લોકડે માંકડું વળગાડવાની કળા કરવામાં શરાપૂરા જ્ઞાતિના પટેલિયાઓ, કોઇને જ્ઞાતિ બહાર મૂકે, પંક્તિ બહાર કાઢે, એક ઘર જ્ઞાતિમાં ઘટાડે: વધારવાનું તો સ્વપ્નમાં ન સૂઝે; જૂજની દરગુજરની વાતજ નહિ, પણ કીડીના છડાને કોહોળાનું રૂપ આપી, રજતું ગજ કરી, કાગનો વાલ બનાવી, ગરીબને ગરદન મારી, તફાવાળાને ત્રાજવે બેસી જઇ, પૈસાદારની શરમમાં અંજનનારા ન્યાયાધીશ બની બેસે અને ‘પીઠ ઉપર માર પડવા છતાંય’ કાચબાની દાલ જેવી પીઠ બનાવી મોંઘા પૈસા જ્ઞાતિજનોને જંમણ આપવામાં ખર્ચવા છતાંય જેઓ લાગ આવે ડસવાનાજ છે, તેમને ખવરાવવાથી આશીર્વાદ મળ્યા જાણ્યા છે? પ્રથમ જ્યારે વર્ણાશ્રમ ધર્મની વિશાળ મર્યાદા અંકાતી ત્યારે વિશાળતા, ઉદારતા, ક્ષમા અને ધીરજના ગુણો સંસ્થાઓમાં હતા. પહેલાં વર્ણાશ્રમ હતો, જ્ઞાતિ-સંસ્થાઓ તો ન હતી. એટલેજ વાદ્મીદિ ઋષિ બીલ છતાં ગુણકર્મ-ને લીધે બ્રાહ્મણ થઇ શકતા. જાગ્રાહી ઋષિ અગ્રાત કુલના હતા. માતંગ આંગલ હતો. વસિષ્ઠ વેશ્યાપુત્ર હતા. વિદુરજી દાસીપુત્ર હતા. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં અર્જુન બ્રાહ્મણવેશે આવેલા. સીતાના સ્વયંવરમાં રાવણ બ્રાહ્મણ છતાં ક્ષત્રિય કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરવા આવેલો. ગર્ગ, શાંડિલ્ય અને કાત્યાયિની ગોત્રા આજે બ્રાહ્મણોનાં છતાં ક્ષત્રિયોમાંથી ઉતરી આવેલાં છે. અગ્નિવંશના રાજપૂતો બ્રાહ્મણપ્રજા છે. નાગકન્યા ઉલૂપીનો અર્જુન સાથે, અને ગ્રીસના સેલ્યુકસની પુત્રીનો ચંદ્રગુપ્ત સાથે વિવાદ થયો હતો. આ પ્રમાણે હજી, સીચિયન, યવન, ક્ષત્ર, તુરષ્ક, મૈત્રિક વગેરે લોકો વિદેશથી આવી હિંદુ પ્રજામાં ભળી ગયા. ક્ષત્રિયવંશી ઋષભદત્તનો સંગ-મિત્રા સાથે વિવાદ થયો હતો. ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં કનોજના બ્રાહ્મણ રાજા રાજશેખરનો વિવાદ ચોદાણુ કન્યા અવંતી-સુંદરી સાથે થયો હતો. આજે આમાંનું શું છે? આવા દાખલાઓથી હિંદનો ઇતિહાસ સેના જેવો ઝળકયો! ‘અભડાવું’ અને ‘વટલાવું’ શબ્દો ધુસ્યા કે હિંદની પરતંત્રતા શરૂ થઇ. પ્રેમની ગંગા ગઈ, સંપત્તી સરિતા સરી ગઈ, એકતાનાં મોજાં ઉડી ગયાં. કુંકાર વધ્યો, વાડાઓ વધ્યા, તફા વધ્યા. તડ વધ્યાં, તાઈફા

અમારું અને આખરની ભાવના બ્રહ્મ થઈ. પરદેશી થવનો સામે લડવા નીકળતાં ‘ગાય અને બ્રાહ્મણો યુદ્ધને મોખરે મૂકે’ એટલે રજપૂતો ભાગવા લાગ્યા.

સમૂહ દુઝેકો થયો, જથ્થો નાનો થયો, સંખ્યાબળ ઘટ્યું; એટલે અદેખાઈ જાગી, ઇર્ષ્યા આવી, દ્વેષ પેડો, વેર વધ્યાં, ઝેર જામી ગયાં, કોઈ ઉંચો ચઢ્યો તો તેને પછાડ્યો. એક આગળ આવ્યો તો તેને પાછો ધકેલ્યો. આમ સંતાકૂકડીની ડાકડારીની રમત જ્ઞાતિના લવાડામાં દેડકાંએએ આરંભી ! કહો ધરનાં છોકરાંને લીનો છાંટો નહિ, નિશાળમાં લણવાને શી આપવાનાં ઠેકાણાં નહિ, પરદેશમાં કમાવા મોકલવાને સગવડ સારૂ ટિકિટના પૈસાની તાણાતાણ, તેમાં દેવું કરી વરા કરવામાં આશીર્વાદ આવવાનો હતો ? અને કયા પિતૃઓ સ્વર્ગમાંથી આશીર્વાદ મોકલવાના હતા ? વળી ‘ઋણ-કર્તા પિતા શત્રુઃ’ તેમ દેવું કરનારો ખાપ શત્રુતુલ્ય છે, તો પોતાનાં છોકરાં પિતાને સ્વર્ગમાં પહોંચાડવા દેવું કરે તે પુણ્યશાળી પિતાને રૂચે ખરું ? વળી દેવું કરીને જ્ઞાતિવરો કરવાથી સ્વર્ગ મળવાનું જ છે, એવું ચાંચસ તો કોઈ કહેતું જ નથી. કોઈના કાગળ-પત્ર, તાર-ટપાલ, સંદેશો કે વાયરલેસ કંઈ સ્વર્ગથી પૃથ્વી ઉપર અલાર સુધી આવેલું જણાતું નથી. માટે જ્ઞાતિને ‘ગંગાનો પ્રવાહ’ માની પિતૃઓને સ્વર્ગ અપાવવાની લાલચે જમણવાર કરનારાઓ ધૂણીમાં ખાયકા ભરે છે, યા તો પાણીમાં ડાંગો મારે છે, એમજ માનવું. એમ સ્વર્ગ સસ્તાં નથી, અને ‘ગંગાના પ્રવાહ’ ગલીકુંચીએ ઉભરાઈ જતા નથી. એ બધી વાતો સાચી હોત તો આજે હિંદુસ્તાનમાં એટલું બધું પુણ્ય જમા બાળુએ થઈ ચૂક્યું હોત, કે અંગ્રેજોને સ્વરાજ આપી દઈ વિલાયત વિદાયગીરી લેવાની ફરજ પડી હોત.

‘ઉતાવળ’ એટલે શું ?

બીજી દલીલ જ્ઞાતિવરના દિમાયતીઓ એવી કરે છે કે, ભાઈ! ધીરે ધીરે સૌ થશે. ઉતાવળ કરશો તો બાજી બગડશે. જેની પાસે પૈસા હોય તે કરે, ના હોય તે ના કરે. તેને ઘર કોઈ લાંઘવા બેઠું છે ? જમાડીને જમવું છે. ઘંટી ઉપર ઘઉં મૂકીને ખાવું છે. લાત મારવી અને લાત ખાવી છે તેમાં કાંઈ સપાડું છે ? વગેરે

આ દલીલ ઉપરટપકે ઠીક દેખાય છે, પણ તેમાં પાપભુદ્ધિ, સ્વાર્થવૃત્તિ અને ગરીબોને છુંદવાની કળા સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. વળી જમવાની ખાતર જમાડવું એનો અર્થ શું ? ‘ધીરે ધીરે’ શું અને ‘ઉતાવળ’ શું એનો અર્થજ આપણે સમજતા નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે એક વખતે કહેલું કે “આપણી એક દિવસની આજસ ‘એમાં શું ?’ ‘આવતી

કાલે થશે' એટલા સમયમાં તો વિલાયત-અમેરિકાવાળા પચાસ વર્ષો જેટલા આગળ વધી જાય છે." કહો ક્યાં એક દિવસ બરાબર પચાસ વર્ષનું પ્રમાણ? આજે બલૂન, વીજળી અને આગ-ગાડીની ઝડપે જમાનો આગળ ધપે છે, ત્યારે 'ઉતાવળની' ગણતરી કયો ધડિયો ત્રિરાશી માંડી કરશે? ગામડાંમાં ગાડાં ચાલતાં જોનારો આમડિયો, વડોદરા શહેરની 'ધોડાગાડી'ને 'ઉતાવળી' કહે એમાં કંઈ નવાઈ લાગે ખરી? શહેરના 'ધોડાગાડી'વાળાને મુંબઈની મોટર 'ઉતાવળી' લાગે, મુંબઈની મોટરવાળાને વિલાયતની વીજળીની ઝડપવાળી આગગાડી 'ઉતાવળી' લાગે, વિલાયતવાળાને અમેરિકા-જર્મનીનું 'બલૂન ઝેપલીન' ઉતાવળું લાગે. વળી સંદેશા લખ જનારો કાસ્ટ 'ટપાલી'ને 'ઉતાવળો' કહે, ટપાલી તારવાળાને 'ઉતાવળો' કહે, તારવાળો વગર દોરડાંથી જનારા સંદેશાને 'ઉતાવળ' માને તો તેમાં કોઈની ગણતરી કે બુદ્ધિભેદ યા તો મૃગજળની શંકા છે એમ ગણાય? વાસ્તવિક રીતે તો 'ઉતાવળ'નો અર્થ આમાં તો 'ધીમાશ' એવોજ ગણાય! યુવાનોની ગણતરી અનુસાર, જૂના જમાનાના રૂઢિદાસો પણ આંકડા તપાસી શાંતિથી વિચારશે તો તેમને પણ જણાશે કે, યુવાનોનું જ્ઞાનિવરો સામે, પગલું બરાબર વખત-સરનું, નીચોવાઈ ગયેલી આર્થિક સ્થિતિને અધ્યક્ષેસતું અને આત્મ-શુદ્ધિનું વાતાવરણ તૈયાર કરનારું છે.

'મુખ મેં રામ બગલ મેં છુરી, રૂપ સાધુકે ઓર દાનન છુરી' તેમ સૌ કહે છે; યથાશક્તિ ખર્ચ કરવાં, છતાં પરિણામ એ પ્રમાણે નથીજ આવ્યું. વધારે મળે તે વધારે ખર્ચ કરે અને ઓછું મળે તે ઓછું ખર્ચ કરે, તે સિદ્ધાંત બોલવાનો સાવ સહેલો છે, પણ સામાજિક જીવનમાં તેનો અમલ કરવો મુશ્કેલ જણાયો છે; એટલે આજે તો જ્ઞાતિમાં રડયા ખડયા પેસાદાર યા તો કુળવાનોએ પોતાને ત્યાંથીજ દાખલો બેસાડી ખર્ચ કમતી કરી પોતાના બીજા ગરીબ પણ ઉમરાવ દિલના જ્ઞાતિજનોના લાભ માટે રૂઢિને ડંચી મૂકવી જોઈએ.

દેશ દળાયો છે !

આજે આપણા દેશમાં રૂ. ૧૦૦૦ ની આવક ઉપર સરકારવેરો લે છે, જ્યારે અમેરિકામાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૬૫૦૦૦ ની આવક હોય તોજ આવકવેરો ચોટે છે. કહો, પેસાદારી અમેરિકામાં છે કે હિંદુસ્તાનમાં? હિંદમાં સાચા પેસાદારો છેજ ક્યાં? પરદેશી કંપની-ઓના દલાલો એટલે વેપારીઓની ફાજ. અત્રથી કાચી ધાતુ વિલાયત જાય ત્યારે આપણે છવી શકીએ, એવી સ્થિતિ છે. હાડકાં પરદેશ ચડે, તેમાંથી ચપ્પુના દાથા, ખટન, કાંસડાં, રમકડાં, છત્રીના દાથા, કમરપટા, ઇન્ડીપેન વગેરે અને, વિલાયતથી આવ્યાં એટલે પવિત્ર થાય; અને બિચારાં હાડકાં હિંદુસ્તાનમાં-કૃષ્ણ ભગવાનની

જન્મભૂમિમાં-રહે તો અપવિત્ર થાય ! કપાસ પરદેશ ચઢે, ત્યાં લૂગડાં વણાય અને ખરીદાય. અત્રે વણાયેલી ખાદી પૈસાદારોથી ના પહેરાય ! બિન પરદેશ જાય : ત્યાંથી બનસ, ટોપીઓ અને અને તે આ દેશમાં પહેરાય. ચામડાં પરદેશ જાય તેમાંથી શીનીશ ચઢાવી પાવન થઈ ચામડાની ટ્રંક, કોથળા, ખૂટ, ચોપડી બાંધવાનો સામાન અને; હિંદના વેપારીઓને આ ન સૂઝે. આમળાં, હેડાં, અરીઠાં વગેરે પરદેશ જાય તેમાંથી રંગ અને; આપણે ત્યાં ઉકરડે નંખાય તો ફિક્કર નહિ !

આપણા દેશની નદાઓમાં હજારો ટન રેતી મૂકત પડી રહે છે, પરંતુ જર્મનો રેતીમાંથી લખોટેલાં વાસણો બનાવે છે. અમેરિકાના ધનાઢ્યો પાસે ફૂતરાની કિંમત રૂ. ૩૦,૦૦૦ સુધી બેસે છે. મિ. ફ્રાઈડ, મિ. રૉકફેલર જેવા અબજપતિની સ્ત્રીઓનું ખાર મહિનાનું સેન્ટ-લવંડર ખર્ચ રૂ. બે લાખ ત્રણલાખ થઈ જાય છે. આના હિસાબે આપણા પૈસાદારો તો કેવળ ગરીબમાં ગરીબ જેવા જ છે. જ્ઞાતિવરા પાછળ ખર્ચાતો પૈસાનો ધોધ જો આવા કોઈ હુન્નર-ઉદ્યોગના કામમાં પૈસાદારો વાપરે તો હજારો ગરીબોને પોષણ મળે. એક જ્ઞાતિની સંકુચિત સંસ્થામાં કહેવાતો પૈસાદાર, ખર્ચ કરીને હરિકાષ્ટ અને હાંસાતુસીનું વિપ્રમય વાતાવરણ ઉભું કરે છે. ગરીબની ઇચ્છા ન છતાંય સમાજની કક્ષામાં રહેવા ખાતર અથવા તો પોતાની પાસે પણ કંઈક છે, તેમ જણાવવા ખાતર (પેટમાં પાશર પાણી નહિ પણ માંસ નામ દરિયાખાં) થઈને દેવાના કુંગર કરીને જ્ઞાતિવરો કરવો પડે છે. શ્રીમંતો જો પહેલ કરે તો ગરીબો પણ નૈતિક હિંમત બતાવતાં શીખે. જે દેશ પરાધીન છે, જ્યાં અરધાઅરધ લોકોને માત્ર એકજ વખત ભાગ્યેજ ખાવાનું મળે છે, જે દેશના કોઈ ભાગમાં નિરંતર દુકાળ, મહામારી, રેલસંકટ આવ્યાજ કરે છે; જ્યાં બેકારોને લઈ લાખો નિરાધારને અન્નવસ્ત્રનાં ફાંફાં છે; ત્યાં શાસ્ત્રની ખેડી બાંગને નામે રાક્ષસી નાણાંનો વ્યય ન શોભે, ન ઘટે, ન યોગ્ય ગણાય. આજે પરદેશીઓની શાસનચક્ષીમાં દેશ દળાયો જાય છે. એક જ્ઞાતિમાં તો સૌ એક માતાપિતાનાં અમુક પેઢાંએ સહોદર ગણાઈએ ત્યાં ઉંચનીચ, કુળવાન હલકો, પૈસાદાર ગરીબ એવા ‘પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર’ના વિચાર શું શોભે ? વળી ખવરાવીને ખાવું છે એવો સાદાનો ધર્મ પણ શા કામનો ? પ્રભુની રચેલી સૃષ્ટિમાં કોઈને સાધન વધારે હોય તો તે ઓછા સાધનવાળાને મદદ કરવા સાડજ છે, એમ માનવામાંજ લાલ છે. વધારે સાધનવાળો, ઓછા સાધનવાળાની પજવણી કરશે તો જરૂર એક વખત રશિયાનું ‘બોલ્શેવીઝમ’ હિંદમાં ધુસી જશે, અને ગરીબો ભેગા થઈ પૈસાદારોને લૂંટી ભેશે, એ ઓછસ છે. માટે પણ પૈસાદારોએ સાવધ થઈ ગરીબોને સાથ દેવાનો છે.

છંદગીને સાટે જાતિજનમણુ

જાતિવરાના હિમાયતીઓ વળી એવી દલીલ કરે છે કે “હવે કમાવાની તાકાત ન રહી, મારે નવરાઓએ જાતિવરા બંધ કરવાનો ધંધો આરંભ્યો છે. અમે આટલા વ્યવહાર ચલાવ્યા, અમે તો કંઈ થાક્યા નથી અને તમારે (યુવાનોએ) અત્યાર-થીજ ‘શકમ’ કરવાની દાનત રાખવી છે.”

આ હસવા જેવી વાતનો સચ્ચસણાટજયો રદિયો તૈયારજ છે. આપણે જોયું કે ‘પૈસાદારો’ પોતાને પૈસાદાર માને પણ વાસ્તવિક રીતે શુદ્ધામી ભોગવતા દેશમાં સૌ ગુલામ. કોઈની બેઠી ચળકતી તો કોઈની બેઠી કાટ ચટેલી. ખરો ‘પૈસાદાર’ જોવો હોય તો મુંબઈમાં જાઓ અને ગગનમાં ગાજતી હવેલીઓ જોઈ મોંમાં આંગળાં ધાલો. ‘કમાવાની તાકાત’વાળા જીજ્ઞાસુઓને પૂછો કે “તમે કયો કરોડોનો વેપાર કરી, લાખોની દોલત બેગી કરી, હજારોની બક્ષીસ કરી સેંકડોનો યુગરો ચલાવ્યો? જાતિવરા બંધ કરવાની હિમાયત કરનારા યુવાનો નવરા નથી, પરંતુ ‘દીકણા ભાઈ ઉતારત, ફલાણાનું આવું અને દીકણાનું પેડું’ એ વાતાવરણના નાશમાંજ જાતિનું હિત સક્ષાત છે, તેવું તેમને હૈંડ વસ્યું છે. માંખ, પતંગીઆં અને ભમરાંને ઉડતાં જોઈ અરધો કલાક ઠરી દામ થઈ રહેનારા જૂના જમાનાના દંડુઓને ‘ચાક’ નથી લાગ્યો તો તેમણે જીવનમાં જીવતાં છતાં મરવાની આગસેજ જીવવાનું પસંદ કયું છે, એમજ માનવાનું છે. યુવાનોની તાકાત, પેટે પાટા ખાંધી, મીઠું મરચું રોટલો છાશ સાથે ખાઈ, સુદામાની ચીંદરડી-ઓમાં ટપુ પૈસા સક્ષાત રીતે સાચવી રાખી મરણ પછી ખાર તેર દિવસમાંજ સદાચંદ્ર થવાના સોદાસદા કરવામાં નથી વેડફી નાખવાની એ તો ચોક્કસ છેજ. એવી તાકાત તેમને જોઈતી નથી. આપ મરે ત્યારે પ્રેમથી રડવાને બદલે, માણસની ખાટ પડી તે જાણી જોઈ હૈયું ડકળાવવાને બદલે, ખાર દિવસમાંજ નાણાંની ત્રેવડ કરવી પડશે, એ ચિંતામાં યુવાનોને સળગતી ચિંતામાં ફૂદી પડવાનો મોહ નથી. એ મોહ મલાન (!) માણસોને સારૂ બલે અનામત રહે. બંટીબાવટાનો રોટલો શાંતિથી ખાઈ, પ્રભુસ્મરણ કરી, દેશનાં કંકળતાં સંતાનોને દિલાસાના બે શબ્દો કહી કોઈ અંગત જનના મરણ-પ્રસંગે અથવા કોઈ ટાણે ‘ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી’ તેના આત્માના કલ્યાણ ખાતર વિદ્યાદાનમાં ખર્ચે એ જાતિવરાની ધમાલ કરતાં, અને ‘એક ઘાલ ઉઠી, બે ઘાલ ઉઠી’ એમ પોકાર કરી તેની આખી જીવનયાત્રાને ઉઠાડી દેવા કરતાં હજાર દરજ્જે સારૂ છે.

ખિયારાં વસવાયાં!!

જાતિવરાના હિમાયતીઓ એક ચોથી દલીલ કરે છે અને

જણાવે છે કે ‘જ્ઞાતિવશ અટકી જાય તો બિચારા ધોળી, હાલમ, અંત્યજ વગેરે વસવાયાંનો રોટલો જાય, અને મૂખ-મરનો વખત આવે.’

જ્ઞાતિવશ કરનારા, કેટલા દયાના દેવતાઓ છે, તે તો ‘ઐહુ’ આચતી વખતે તેમના મુખમાંથી ‘અચ્ચો-મન્મે’ સિવાય બીજી માળોજ નીકળતી નથી, એ દેખાવ જેમણે જોયો હશે, તેઓ જાહેરી-ભર બૂલે તેમ નથી. જેઓ ‘વસવાયાંને રોટલો નહિ મળે’ એવું બકે છે; તેઓને આર્થિક શાસ્ત્રનું બહુજ ઓછું જ્ઞાન છે. ધન-સંપત્તિ જેમ એક સ્થળે એકત્ર થાય અને પરિણામે એકહથ્થુ મુડીવાદનું જોર વધતાં, જગતની પાયમાલી સંભવે, તેમ અનાજનો જથ્થો એક સ્થળે અમુક સંયોગોમાં થઈ જાય તેથી સમાજને લાભ કરતાં નુકસાનનો ઝાઝો સંભવ છે. યુરોપમાં મુડીવાદીઓની સંખ્યા વધી, પરિણામે આજે ત્યાં સમાજવાદીઓની—મજૂરોની ચળવળ જોસમાં આવી છે. આના છાંટા એટલે મુઠ્ઠી ઉડ્યા છે કે કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર આજે યુરોપમાં મોટા પાયા ઉપર થઈ રહ્યો છે, અને સોશિયાલિસ્ટ ચળવળે બહુ જોસ પકડ્યું છે. રશિયામાં તો મુડીવાદીઓનાં એકહથ્થુ નાણાંનો સરકારે બળ-જોરીથી કબજો કરી ‘સોવિયેટ-મજૂર સરકાર’ સ્થાપી છે. મુલાગ્યે આપણા દેશમાં મુડીવાદીઓની સંખ્યા બહુ થોડી છે, તોપણ અમ-જીવીઓને સંતોષ થાય એટલો ‘રોટલો’ નહિ મળે, અને જ્ઞાતિ-વરાની હાલની પદ્ધતિ ચાલુ રહેશે તો આપણા દેશના ‘વસવાયા વર્ગો’ એક દિવસ જરૂર બળવો જમાવશે. અંત્યજો બાપડા કૂતરાં બિલાડાં હિંદમાં જન્મ્યાં નથી, નહિ તો તેમને અડકવામાં બાધ ન હતો! તેમના ભોગ છે કે તેઓ માણસ થયા, નહિ તો એક પૂછડાના પ્રાણી બન્યા હોત તો અડકવામાં વાંધો ન નીકળત! આવી દયા આ વસવાયાં કેમ પ્રત્યેની! તુળસીકપારો પૂજે, શ્રી-કૃષ્ણનું નામ દે માટે ન અડકાય; પરંતુ તે હિંદુ મટી ‘અલ્લા અલ્લા’ પુકારે અને ગોમાંસ ભક્ષણ કરે, અથવા તો ક્રિશ્ચિયન બની વિલા-યતવાળાના ‘ચર્ચ’માં ધુસી ભાખરી, આ અને શરાબ પીએ એટલે તેને અડકવામાં વાંધો નહિ; આટલી બધી દયા હિંદુસ્તાન સિવાય બીજે ક્યાં શોભે? વળી અંત્યજો જ્ઞાતિવરાને લીધે પાપરૂપે બીજો દિવસે ‘હાજત વધી પડે’ તો વાળવાને તૈયારજ છે. તેમને અપાચ છે તે મજૂરીના બદલામાં, કંઈ દયાદાનમાં કે વસવાયાં તરીકે નહિ! જો ગુલામીની આપણા દેશમાં પ્રથા હોત, અને વેઠબંધીનો કાયદો ન હોત તો જરૂર અંત્યજો પાસે ‘ઐહુ’ આયા સિવાય મજૂરી કરતાં કરાવતાં આપણા બુદ્ધિસાગર (!) વશના હિમાયતીઓ પાછા હૈં તેમ નથીજ. ધોળી-ગાંધજીઓનો તો સવારના પહેરથી મરોજ

હોય છે. તેમની મજૂરીનો જાણે હિસાબજ હોય નહિ, અને થોડું 'લોચો ધાન' આપવાનો રિવાજ એ વસવાયાં કોમને સારૂ 'કામધેનુ' ગાય હોય એવો ઢોંગ કરવો વીસમી સદીમાં નબે તેમ નથી. વળી 'લોચો ધાન' વસવાયાંના બહોળા કુટુંબને ઓછું મહિનાઓ સુધી ચાલવાનું હતું? થોડા દિવસમાંજ વળી તેમને 'એહું' લેવા આવવાની ગરજ તો ખરીને! શું આ દાસ્યવૃત્તિ-શુભામીની એક જડ પ્રથા ઇચ્છવા યોગ્ય છે? વળી એહું, ઉતરેલું અનાજ ખાધને તેમની શારીરિક તંદુરસ્તી શી રીતે ટકવાની હતી? જ્ઞાતિવરાના ભોજનની પત્રાણી ઉપર ખિરાજેલા ગજનનસ્વરૂપ પલાંડીધરોના પેટમાં અપાતી આહુતિઓની ગણતરી કરો, તેમને થતા આગ્રહ-વિવિધ ખેંચતાણુ-લાલટેકની માદી તરફ નીધા કરો, અને પછીથી તેની સાથે વસવાયાંને ઉંચેથી બેઠરામાં દલવાતાં જુઓ. માંડવા મુદ્દતથી ગાળોની શરૂઆત કર્યા પછી માંડવો છોડનાં સુધી ગાળોજ ગાળો એ દયાના ઢાળો છે? અથવા તો વસવાયાંની આર્થિક સ્થિતિ ઉકેલવાના રસ્તા છે? યા તો તેમની મુશ્કેલીભરી સ્થિતિમાં મદદના રસ્તા છે? અથવા તો તેમના પ્રત્યેનો ઉચ્ચ કોમનો કૃપાકટાક્ષ છે કે તેમની દયામણી, ચુસાયેલી, દબાયેલી-ચંપાયેલી દાલતને વધારે કરુણ બનાવવાના રસ્તા છે? તેનો ખ્યાલ કદાચે પાપાણુ દિલમાં આવ્યો છે? દલપતરામે કહ્યું છે તેમ 'રેટલી નાખી બીખારી ન રાખો' એટલે તેમને સારૂ કંઈ ધંધારોજગારની વ્યવસ્થા કરો. (આ વ્યવસ્થા તમારા જ્ઞાતિવરાનાં નાણાંમાંના દિરસા-માંથી આખાદ રીતે થઈ શકશે.) તેમને કંઈ જીંદગીભરના નિર્વાહનું સાધન કરી આપો, પરંતુ તેમને 'ટુકટો ગેટસો' નાખી વળી પાછું 'ટુકટો' ફરીથી લેવા અવવાની સ્થિતિમાં ચાલુ નિભાવે રાખવું, એ સેનાનીયત અને હેવાનીયતની પરાકાષ્ટા છે! એટલે જ્ઞાતિવરા અટકવાથી વસવાયાં બૂખે મરશે, એ તો દારનાં પીઠાં બંધ થવાથી દારડીઆઓ ટળવળી મરશે, એવી દયાના જેવી રાક્ષસી દયા (!) થઈ, જેની સમાજને તલભાર પણ જરૂર નથી. વળી આટલાં વર્ષોથી વસવાયાં પ્રત્યેની દયાનો કુંગર ફાટવા છતાંય દિનપ્રતિદિન તેમની સ્થિતિ વધુ ને વધુ અગડતી જાય છે, તો વધુ નહિ તો કેવળ એક અખતરા તરીકે પણ વસવાયાં પ્રત્યેની દયા-જે ખરેખર દયાના રૂપમાંજ હોય-કોઈ સારે રસ્તે દોરી તેમને જીવનભય વધુ થોડું થાય તે પહેલાં અગડનાં અટકાવો. આ અટકાવવાનો ઉપાય ઉપર બતાવ્યો છે. એમ જતાં તેમના પ્રત્યે પ્રેમ હોય તો એ પ્રેમ (હૃદય-છી: છી: અડશો મા! અભડશો!) એવો તો નજ રાખો!

આખરૂ શામાં છે?

વળી જ્ઞાતિવરાની તરફેણ કરનારાઓ એક પાંચમી દલીલ

કરે છે અને જણાવે છે કે:—

“અમે અમારે ત્યાં આવેલો જ્ઞાતિવ્યવહાર-વરો ન કરીએ તો અમારા બાપદાદાની આખર જય એટલે ગમે ત્યાંથી ઉછીનાં પાછીનાં નાણાં કરીને ઘેર આવેલું કારજ કુર્ચજ છટકો.” હવે જમાનો એવો આવ્યો છે કે, આપણી પોતાની આખરનો કે ‘બાપદાદાની આખર’ સાચવવાનો કોષ્ઠથી ઈગ્નરો રાખી શકાય એમ નથી. ધાયું તો ધરણીધરનું થવાનું જ છે. ‘બાપદાદાની આખર’ રાખવાવાળા વળી આપણે કોણ? વળી જે આખર સાચવવા ખાતર પોતાની જાતને દેવામાં કુખાડવાની હોય અથવા તો ભાવી પ્રજના માથા ઉપર દેવાના કુંગર રચવાના હોય, તો તેવી આખરને ક્યાંસુધી વળગી રહેવું છે? નજીકમાં લાય લાગી છે અને બળતું પાસે આવ્યું છે, કપડાંને ઝાળ લાગવાનો વખત થયો છે, છતાં કોઈ કહે કે, ‘મારે બળી જવું છે’ તો તેને બચાવનાર કોણ નીકળશે? તેમ આપણે જોયું કે, જે વસ્તુને શાસ્ત્ર સાથે સંબંધ નથી; જે આર્થિક દૃષ્ટિએ નુકસાનકારક છે; જેને લીધે જીવનપર્યંત કંજુસાઈથી પેટે પાટા બાંધવાના શરૂ થવાના છે; તે વસ્તુને ‘બાપદાદાની આખર’ને નામે વળગી રહેવામાં કશોજ સાર નથી. વળી બ્યારથી દિંદુસ્તાન પરદેશીઓના પંજમાં જકડાયું છે, ત્યારથી દિંદુસ્તાનની ‘આખર’ શીતકમાં છે, એવું માનવાને જરાએ કારણ નથી. દિંદની સાચી આખર આજે સ્વરાજ હાથ કરવામાં છે. વળી જે આખર આપણે ‘અમુક વરો-વ્યવહાર’ નહિ કરીએ તો જતી રહેવાની છે, તો તેવી તકલાદી, લેઆગ, કાગળની હાંડી જેવી આખરની આપણને જરૂર પણ શી છે? આપણે તો કોઈ એવી સંગીન સીમેન્ટ જેવી ‘આખર’ શોધી કાઢવાની છે કે જે ‘જ્ઞાતિવરો ન કરીએ’ તોપણ નાસી જઇ ન શકે, અને જે જીવતાં સુધી અને મરણ પછી પણ ટકી શકે. જે નીતિને રસ્તે ચાલે છે, જે ધરસંસાર કજીયા સિવાય શાંતિથી ચલાવે છે, જે પોતાના પૈસાનો ઉપયોગ આત્મ કુટુંબીઓને વિદ્યાદાન આપી ભરણ-પોષણમાં કરે છે, જે ફાજલ પૈસાનો ઉપયોગ ગામના કે દેશના હિતમાં કરે છે, તે પોતાની આખર વધારે છે; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ‘બાપદાદાની આખર’ હજાર દરજ્જે વધારી મૂકી, પેઢીની કાર્તિ ઉપર સોનાનો કળશ ચઢાવે છે.

સેતાની ચક્ર

જ્ઞાતિવરના હિમાયતીઓ છઠ્ઠી દલીલ એવી કરે છે કે “પણ બીજાને ત્યાં આટલી ઉંમર ન્યાતો જમી આવ્યા તેનું શું? અમારે ઘેર પ્રસંગ આવ્યે અમે જમાડવાની ના પાડીએ એ કેમ ચાલી શકે? લોક અમારી સામે આંગળી ન કરે?”

(આ દલીલનો ઉત્તર આપણે શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરના સુંદર સચોટ શબ્દોમાં આપીએ.) “આ દલીલમાં કાયરતા છે. દરેક સુધારાની વેળાએ સુધારો કરનારને કેટલીક વસ્તુઓ જતી કરવીજ પડે છે. કેટલીક ભોકનિંદા ખમવીજ પડે છે. એટલા માટેજ સુધારકોને બહાદુર કહેવામાં આવે છે. જેમાં પુરુષાર્થ નથી, તેવા કામની કિંમત પણ તેટલીજ. હું તમને કહું છું કે, તમે ન્યાતો જતી આવ્યા છો તેના બદલામાં ન્યાતના સાચા કલ્યાણાર્થે ખીજી રીતે તમે ન્યાતની સેવા કરો. પૈસો ખર્ચો. તમારે ત્યાંની રાષ્ટ્રીય શાળાનો એક વર્ષનો ખર્ચ આપો. વિદ્યાદાન કરી તે મારફતે આજન્મ અન્નદાન કર્યાનું પુણ્ય મેળવો, અને ન્યાતો ભેગી કરો ત્યારે સાદા સ્વચ્છ અને સાસ્ત્રિક ખાનપાનની તજવીજ રાખો.” શ્રી. કાકાસાહેબના આ ઉત્તર પંદી આ દલીલ ઉપર વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, છતાં લેાચા ધાનને પેટમાં નાખ્યું તેના ઉરનો આક્રોશ ચઢતો હોય અને પ્રતિઉપકાર કરવાનું મન થઈ જતું હોય તો આ કુંડાળું ક્યાંસુધી ચલાવ્યે રાખવું છે? તેનો કંઈ અંત આવવાનો ખરો? વળી અન્ન જેવી ખાખતમાં સાટાં શાં? સામનો શો? આવી ઝીણી ઝીણી ખાખતમાં ઉપકાર માનવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તો બેશક દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો છે, પરંતુ કેવળ દેખાદેખીથી અને દલીલની ખાતર દલીલ કરી ચુંચવણીના માર્ગો શોધવામાં ઉંચી ગતિ નથી થવાની. જાનિતા જમણવારમાં જવાનું બંધ કરો, પીરસણના ટોપલા લેવાનું માંડી વાળો. દારો મારો કરી બેરક છુદ્ધિને તિલાંજલિ આપો એટલે આપોઆપ ‘આંખમાં આંગળી કરનારાઓનું’ જેર નરમ પડશે. આમ છતાં મીણખત્તી ખેડે ખાજુથી બળવા માંડી છે, એટલે ટીકા કરનારાઓ તમારા ઘરનાં તળિયાં તપાસાય તેની રાહ જોઈને બેઠા છે. એટલે તળિયાં, વાંસડા તળિયાં વેચીને પણ જાતિવરો કરવાની તમને સલાહ આપવાનાજ છે. તમે સાફ થઈ જશો, એટલે ટીકા કરનારો પણ ‘આવ હરખા, આપણે બે સરખા’ કરી તમને ભેટી પડશે. અત્યારથી આદર ઓઢવાને બદલે પગ ન પહોંચે ત્યાં સુધી રાહ જોવી હોય તો, બેશક ‘જમો અને જમાડોનું’ સેનાની ચક્કર ચલાવ્યે રાખો. ખૂટશે ત્યારે પરસેવો છૂટશે, એ ઉલ્લો જવાબ સાચો!

મરદાની ચિંતા

જાતિવરના વિમાયતીઓ સાતમી દલીલ કરે છે કે, મરી જઈએ અને ઠાઠડી ઉંચકે તેમને બચાવ્યા વિના કેમ ચાલે? અને આમ જમાડીએ નહિ તો મરદાં ઉંચકવા કોણ ઉભો રહે?

આ દલીલ કરનારાઓએ હવે ખ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે, તેઓ ઇ. સ. ૧૯૨૬ ની સાલમાં જીવે છે. ‘મરી જવું’ ‘ઠાઠડી ઉંચકવી’

અને 'જમવું' ત્રણે વાતનો પૂર્વાપર સંબંધ ઠીક જોડી દીધો જણાય છે ! મરનારની ઠાઠડી ઉંચકનારો જમવાની લાલચેજ એ પુષ્પ-કૃત્ય કરે છે, એમ માનવું તે બિલકુલ નીચ અને આર્થ માતાની કુખને લગવવા જેવું છે. મરનાર પ્રત્યેની સદૃશ્તિ અને મરનાર પ્રત્યેની ઉચ્ચ માનની લાગણી અથવા તો અંગત પ્રેમ-સ્નેહસંબંધ સિવાય કોઈ ઠાઠડી ઉંચકવા આવતુંજ નથી. ઠાઠડી ઉંચકવા આવનાર ઉપર જણે અજણે પણ 'જમવાની લાલચ'નું દોષારોપણ કરવું એ હડહડતી હરામ વિદ્યા સિવાય બીજું કાંઈજ નથી. વળી 'આપ મૂઆ પીછે દૂખ ગઈ દુનિયા' 'મરનારને કંઈ ઉંચકનારનો સંતાપ છે ?' આ કહેવતો શું સૂચવે છે ? આમ છતાં ઠાઠડી ઉંચકનારને ખવરાવવુંજ હોય તો ઘરને ખૂણે સાફું ભોજન ખવરાવો; પણ તેને સારૂ પ્રદર્શન શાં ? લીની છાલકો શી ? એ તે મરણનો શોક છે કે મરણ પાછળનો શોખ છે ? દિલગીરીની લાગણી છે કે માતાની ઉમણી છે ? આજનાં પ્રેતભોજન-મરણભોજન તો મૂએલા મડદા ઉપર ખેસીને રમશાનમાં લાડુ ખાવા જેટલી અધમતા સૂચવે છે. આમાં નથી જમાડનારની શોભા, નથી જમનારની શોભા. અને ઘરઘણીને ખોટા મોલા ખાતર પૈસે ટકે ખુવાર થઈ નાદકની ઓભામણ છે. આ સંબંધમાં લોકમાન્ય તિલકજી વિષે સુંદર વાત છે. ન્યુ ઈંગ્લિશ સ્કૂલ શરૂ થઈ ત્યારે લોકમાન્ય ત્રીસ રૂપિયા પગાર લેતા. એક સાર્યાએ કહ્યું 'મરી જઈએ ત્યારે પ્રેતદહન કરવા જેટલા પૈસા પણ આપણે ન જચાવી શકીએ ?' લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો 'તેની પંચાત આપણા કરતાં સમાજને વધારે હોવી જોઈએ. માન આપવા નહિ તો ગંદકી અટકાવવા ખાતર પણ તેઓ આપણું મડદું ફૂંકી બાળશેજ ! આપણા મરી ગયા પછી 'મડદું રઝળશે' ! 'કોણ ઉંચકશે ?' એવી ચિંતા રાખનારાઓને લોકમાન્યનો સચોટ માર્મિક જવાબ બસ છે. વળી આત્માને અમર માનનારી હિંદુ પ્રજા, આત્માના મોક્ષની વધારે ચિંતા કરે કે આત્માવિહીન શરીરની વધારે ચિંતા કરે ?

અચતમાં શાન્ય "૦"

આજે કુટુંબમાં એક પુરુષ, એક સ્ત્રી અને એક બે સંતાન હોય. પુરુષને સામાન્ય મસિક રૂ. ૪૦ મળતા હોય (જો કે હિંદુ-સ્તાનના પ્રત્યેક માણસની સરાસરી આવક વાર્ષિક રૂ. ૨૭ જેટલી થવા જાય છે, ત્યાં આવી ગણતરી કરવાનો આપણને હક્કજ નથી, છતાં હલીલ ખાતર લખ્યું છે.) ત્યાં તેનું માંડ માંડ પૂરું થાય છે. ઓછામાં ઓછું એક વ્યક્તિ સરાસરી રોજ ૧૧૧ શેર અનાજ ખાય તો ચાર વ્યક્તિવાળા કુટુંબને એક માસે ઓછામાં ઓછું ૪૪૪ મણ થાય. એટલે થઈ, બાજરી, ચોખાની સરાસરી ૧ મણની કિંમત

૩૧. ૩ લઘ્યે તો ૩૧. ૧૩૧ જેટલો ખર્ચ અનાજનો આવે. અનાજ પછી ખીજી જરૂરિયાત કપડાંની છે; પ્રત્યેક વ્યક્તિ દીઠ સરાસરી માસિક કપડાંનો ખર્ચ ૩૧. ૧ ગણીએ તો ૩૧. ૪-૦-૦ થાય. પૌષ્ટિક તત્ત્વો શરીરને પોષણ આપે તે ખાતર ચાર વ્યક્તિનું કુટુંબ ઓછામાં ઓછું મહિને ૩૧. ૨ નું ધી તથા ૩૧. ૨ નું દૂધ ખાય તો તેણે ખર્ચાળપણું ક્યું એમ લાગ્યેજ મનાય. ગામડા ગામમાં બળતણ શહેરના પ્રમાણમાં સોંધું પડે છે, તોપણ સામાન્ય રીતે માસિક ૩૧. ૨) બળતણ ખર્ચ વધારે ન ગણાય. ઘોખી, હળમતના આપણે મહિને ચાર આનાજ ગણીએ. મીઠું, મરચું, હળદર, આમલી વગેરે સારૂ આપણે ફક્ત ચાર આનાજ ગણીએ. તેલ, દીવેલ, ધારતેલ સારૂ આપણે ફક્ત આઠ આનાજ ગણીએ. હવે ટપાલખર્ચ પણ પેડો છે તો માસિક ચાર આના ટપાલખર્ચ ગણીએ. હવે રેલ્વે પણ આવી ગઈ છે, તેથી સરાસરી ચાર આના રેલ્વે ભાડું પણ માસિક ગણી લઘ્યે તો વાંધો નથી. હવે દવાખાનાં પણ દાખલ થઈ ગયાં છે. શરીર પણ તકલાદી બની ગયાં છે. ડોક્ટરો વધ્યા છે. શી પણ વધી છે. ધરગથ્થુ દવા જાણનાર વૃદ્ધ ડોસી-ડોસા ઓછાં થવા માંડ્યાં છે. તો દવાનો પણ માસિક ખર્ચ ચાર આના ગણીએ તો કોઈ ના નહિ પાડી શકે. ઘેર ઘેર મ્હાદેવી (!) રાક્ષસી દિંદમાં ઘૂસી છે. રોજનું ૧ તોલો દૂધ, ૧ તોલો ખાંડ, અને મ્હા રૂપિયાની ૧ શેર કરતાં પણ થોડી મળે છે, તેની ગણતરી કરીએ તો નિદાન માસિક ખર્ચ ૩૧. ૩ નો ચાર માણસના કુટુંબને થાયજ. ખીડી પણ ધડાકાખંધ દિંદુ સંસારમાં પેડી છે, અને મ્હોલે મોં ઉપર આગ મૂકવાનો લડાવો સૌ લેતા થયા છે, (કારણ કે તેમને અત્રદ્ધા કૃત્ત્ર થઈ છે કે કદાચ મરણ પછી પુત્ર આગ મૂકશે કે કેમ અને આગ નહિ મૂકે તો સ્વર્ગ પમાશે કે કેમ તેની શંકા રહી છે.) એટલે ખીડી પાછળ પણ માસિક રોજ એક પેસો ગણતાં લગભગ આઠ આના થવા જાય છે. બાર માસે એક પગરખાનો જોડો જોઈએ. (સુભાગ્યે કે દુભાગ્યે મોટા પુરુષો જોડા પહેરે છે, પગરખાં સ્ત્રીઓને ન હોય એવું ઘેલાઓ માનીને મનાવવાની કોશિષ કરે છે. અને બાળકોનું તો નાનકડો કાચ, કાંકરી કે વિંછીકુંછીથી પ્રભુ રક્ષણ કરનાર છે, એટલે તેમને તો જોડા જોઈએજ નહિ, એવી તાત્ત્વજ્ઞની કંઈ ગણતરી હશે ?) તેના માસિક ચાર આના જેટલો તો હક્ક ખરો ને! હવે એક છતાં જોઈએ. (કુટુંબના પ્રત્યેક માણસ ચાર નેખી ગણતરી ગણી નથી, કારણ કે એટલું 'સ્વરાજ-સ્વતંત્રતા' હજી આપણા ઘરોમાં દાખલ નથી થઈ, તેથી સૌ વચ્ચે 'એક'ની ગણતરી કરી છે.) તો માસિક તેના સારૂ પણ ચાર આના અનામત રાખવા રહ્યા. હવે ફક્ત ૩૧. ૩૦ ની માસિક કમાણીમાંથી આટલું ખર્ચ જતાં ફક્ત

ખાર આના ખાકી રહ્યા. આ ખાર આનામાં ધરવાખરા સાર વાસણ-કુસણ, રાયરચીલું, ગોદડાં, પાથરણું, સાધારણ ફર્નિચર, સાવરણી, કાંસકી, ધરભાકું હોય તો તે વગેરેનો સમાવેશ કરીએ તો ભાગ્યેજ તેમાં પૂરેપૂરું થઈ રહે ! એટલે રૂ. નો મેળ ખેસી ગયો, અને ‘મીયાં નૂરાં અને લેખાં પૂરાં’ તેમ માસ આખરે કશુંજ ખાકી ન રહે ! વળી આ ઉપરાંત ગૃહસ્થાશ્રમને તો ઉચ્ચ ક્ષેત્રીનો આશ્રમ ગણ્યો છે; કારણ કે તેનાથી અતિથિ, મહેમાનો, સંન્યાસી વગેરે વર્ગનું પોષણ થાય છે. તો આપણે ત્યાં મહેમાન આવે તો ઓછું કંઈ ખારણે તાળું દેવા જવાનું હતું ! અથવા ખારણાની સાંકળો ચઢાવવાની હતી ! વળી ધરડાં માખાપ હોય તો તેમને કંઈ ઓછો ગોળીખાર થવાનો હતો ? ! એટલે આ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ સાબીત થાય છે કે, માણસની પાસે બચતની વાત આ મોંઘવારીના ખર્ચાળ જમાનામાં શી રીતે કરવી ? કળિયુગમાં અકસ્માત તો સહેજ થઈ પડ્યા છે, તો તે વખતે તેણે કેનો આધાર રાખવો ?

જ્ઞાતિવરા ‘અનીતિનું’ મૂળ !

હવે આપણે એક ખીજ સાધારણ ગણતરી કરીએ ! બચત રહેતી નથી, સીલક વધતી નથી, તળિયાં સાફ છે. પરાણે પેટ પૂરાય છે. નાડીઓમાં લોહીના ધમકારા ચાલુ રાખતાં રાખતાં કંઈ પ્રાણુ આવે છે. આંકેશિયાં ઉંચાં થાય છે, લોહીનો પરસેવો થાય છે. એટલે પછી ખીજ સાંસારિક વ્યવહારને સાર ખર્ચ કરવાને નાણાં ક્યાંથી લાવવાં ? શું કોઈને ત્યાં ચોરી કરવી ? શું કોઈનું ધર ફાડવું ? શું કોઈ સગાને ત્યાં તફડચી કરવી ? અથવા જે આપણામાં વિશ્વાસ મૂકે તેને ઘેરજ ગોદો ધાલી, દરામ દાનન કરી, વિશ્વાસઘાત કરવો ? ગમે તેમ પણ સંસ્કૃતમાં એક કેકાણે લખ્યું છે તેમ ‘**बुभुक्षितो किं न करोति पापम् ।**’ બૂખ્યો કયું પાપ નથી કરતો ? અર્થાત્ જ્યારે માણસની પાસેનાં સાધનો પૂરાં થાય છે, સારે પેટનો ખાડો પૂરવા ખાતર ગમે તે પાપ કરતાં પાશું વાળી જોતોજ નથી. એક માણસના જીવનવ્યવહારમાં ઓછામાં ઓછા ચાર જ્ઞાતિવરા આવે (૧) પોતાની માનું ખારમું તેરમું—મરણક્રિયા, (૨) પોતાના ખાપનું ખારમુંતેરમું—ઉત્તરક્રિયા, (૩) પોતાની સ્ત્રીનું સીમંત અને (૪) પોતાને ત્યાંના ફરજંદ-પુત્ર કે પુત્રીનું લગ્ન. (આમાં બ્રાહ્મણ કોમને જનોઈનો એક વરો વધારે થાય છે. જે ઈતર કોમોમાં ન હોવાથી ગણતરીમાં લીધો નથી.) આ ચાર વરામાં સરાસરી રૂ. ૪૦૦ ખર્ચ જણીએ તો એક વ્યક્તિની પાસે ઓછામાં ઓછા રૂ. ૧૬૦૦ તો બચત હોવીજ જોઈએ. હવે આપણે પ્રથમની ગણતરીમાં જોયું કે, બચત તો રહેવાનાં ફાંફાં છે, તેથી રૂ. ૧૬૦૦ ને બ્યાજે કાઢેજ છૂટકો. હવે દર-વર્ષે દર સેંકડે આઠ આનાની તેરીખનું બ્યાજ ગણીએ તો રૂ.

૯૬-૦-૦ વ્યાજના થવા જાય. એટલે મુઠી આપવાની વાત તો બાબુએ રહી, પણ વ્યાજ ચૂકવવાપૂરતા પણ એક માણસને ફરજ-આત રૂ. ૮-૦-૦ આઠ બચત માસિક કરવી પડે. આ બચતને સારૂ તેને અનીતિનો રસ્તો લેવોજ પડવાનો, એ વાત દીવા જેવી ચોખ્ખી છે. પાટીદારો સિવાય બીજી કોમમાં કોઈ મોટી જમીન-વાળા આસામીઓ નથી; એટલે આડકતરી આવકના અભાવે ખર્ચની સેર પૂરાવી મુશ્કેલ પડે છે. શિક્ષકનો ધંધો કરતા હોય તો બે ચાર ટ્યૂશન-છોકરાં ભણાવવાનાં રાખે. બે ચાર વિદ્યાર્થીઓને તે બિચારો શું ભણાવી શકવાનો હતો ? એટલે બાર માસે પરીક્ષા વખતે પ્રશ્નપત્રો આવે તો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સવાલના જવાબ લખાવવા સારૂ ‘કૉપી કરાવે-ચોરી કરાવે-માર્ક’ સુધ-રાવે’ વગેરે અનીતિમૂલક રસ્તાઓ લેતાં જરાએ ન ખચકાય. તલાટી હોય તો મોંબદલા વખતે, ગણવતપટ્ટા સમયે અથવા જમીન માપણીના બાણ વખતે કંઈક પડાવવાની દાનત રાખે અને અનીતિ આદરે! પોલિસ હોય તો અનેક લાંચના કિસ્સા ઉભા કરે! રેલ્વે નોકરોની લાંચનો ઇતિહાસ તો બેરંમશદુર છે. આમ પ્રત્યેક પોતપોતાના ધંધાને અનુસરતી ગલીગુચીઓમાં પારંગત થઇ ગરીબોનાં અથવા જરૂરિયાતવાળાઓના ગળવા ઉપર કાતર ચલાવવાની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ રચે. ‘દયા ધર્મનું મૂળ છે’ એ બધું પેથીમાંનાં રિંગણાં જેવું થયું. ધરનાં છોકરાં ટળવળે, અન્નપાણીનાં દાંતીયાં થાય, હાડકાની હારમાળા થાય, ધરની હરરાજી બોલાય યા તો ખાયડીની જણસો ગરીબ મૂકાય અથવા તો નાણાંના અભાવે કુમળાં છોકરાંઓને ભણતરમાં ભરસેડો ફેરવવાની સ્થિતિમાં રાખી, જ્ઞાતિવરો થાય, જ્ઞાતિ જનોનાં કાળજી દંડાં થાય. કહો આ દયા છે ? ધર્મ છે ? સ્વર્ગનું નાકું છે કે અધર્મ અને પાપ છે ? વળી કન્યાવિક્રયની તૈયારી કરે, સીધી રીતે ન થાય તો આડકતરી રીતે ‘માંડવાનું ખર્ચ’ વરપક્ષને માથે નાખે; આમ કન્યાવિક્રયનો ખાપો થાય ! કહો આ તે દલાવા કે સળગતા દલાળા ! સૌને કંકુનો વહાલો છે, કેને મેંશનો ચાંદલો રચે છે ? સૌને જશ જોઇએ છે, અપજશ કેને ગમે છે ? સૌને મોટાભા થયું છે. નાનામાં ખપવાનું કેને મન છે ? સૌને ‘પોતાનાં છોકરાં ઘોડીઆમાંથી ઝડપાય’ એવો ઓરિયો-ઉમળકો-ઉદ્દાસ છે. કેને (જૂના વિચારવાળાઓને) આથી વિરુદ્ધ આચાર ગમે છે ? સૌને જ્ઞાતિના પટેલ થઈ ધરાં કાપવાં, નોતરાં કાપવાં, ગરીબને હેરાન કરવાનું ગમે છે. કેને ક્ષમા કરવી, દરગુજર કરવી, ભૂલને ભૂલી જઈ ગરીબની આંતરડી દારવાને અમી-છાંટો નાખવાનું સૂઝે છે ? એટલે આ બધાનો સાર એ છે કે, પોતાની કહેવાતી ‘આબરૂ’નો લલાવો લેવા ખાતર અને આંગણે

આવેશો વ્યવહાર ચૂકવવા ખાતર કંબુસાધ, કરજ, નીતિવિરુદ્ધ કરપીણ કામે કરવાની કુટેવ તેને મન સહજ થઇ જાય છે. એવો સ્વભાવજ ધડાઈ જાય છે. અને 'ચોરની મા કોડીમાં પેસીને રહે' થા તો એક નાકકટો બધાને ખુશિયા બનાવે તેમ જ્ઞાતિસંસ્થામાં એક વ્યક્તિ ધરખાર ધરાણે મૂકી ખલાસ થઇ, તેવીજ બીજી વ્યક્તિઓ થાય તેની નિરંતર તજવીજમાંજ રહે છે. કોઇ કોઈની ચઢતી સહનજ નથી કરતું. સૌ બીજો પોતાનાથી વધી ન જાય તેનું નિરંતર રટણ કરે છે. પરિણામે સામાના આણું જેટલા છિદ્રને, ઉણપોને મોટું ટોપલા જેવું રૂપ આપીને ચાડીચુગલી-નિંદા-મેણા-ટાણામાં બિચારાને કચરી નાખે છે, અને તેની સામે એક એવું પ્રચંડ દુઃખદ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે કે પૈસેટકે ખુવાર થયેલો ગરીબ માણસ ધરખાર વેચીને વરો કરવો કે તીર્થ કરવું એ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછીયે તેને આત્મધાત સિવાય બીજો મોક્ષનો માર્ગ જણાતોજ નથી. અથવા જેમ તેમ જીવનનો આવરદા પૂરો કરવા સિવાય દિશા દેખાતીજ નથી. પોતાની ભૂલો જોતા થઈ જવાની ટેવ જરાએ બંધાતી નથી. જીવનના આનંદનો નાશ થાય છે, શાંતિનો ભંગ થાય છે, સુખનો અંત આવે છે, ઉંધ વેચીને ઉમ્મગરો લેવાનો વારો આવે છે. શિવ! શિવ! છતી આંખે પાટા બાંધી દીવો લઈ જ્ઞાતિવરાને નામે ખર્ચ કરી દરજના દૂવામાં ઉતરી સ્વર્ગ-મય સંસારને શૂળીમય ન બનાવો. સદેહે સજગતી ચિંતામાં પગ મૂકતાં બચો! અને રાક્ષસી જ્ઞાતિવરા બંધ કરી આત્માનું કલ્યાણ કરો!

સીમંત ઇત્યાદિના વરાવિષે ગાંધીજી—

જંબુસરથી શ્રી. મણિલાલ છત્રપતિ લખે છે કે:—તેમના કુટુંબમાં સીમંતનો પ્રસંગ આવવાથી એમણે છેવટે ન્યાતવરો નહિ કરવાની હિંમત કરી છે. આને સાફ હું તેમને ધન્યવાદ આપું છું. મહાસભાનું કામ કરનાર સેવકોમાં આટલી હિંમત એ નવાઈની વાત ગણાવીજ નહિ જોઈએ. એવી હિંમત આવવાને સાફ એકજ વસ્તુની જરૂર હોય છે; એટલે કે ન્યાતબહાર થવાને વિષે નીડરતા. ન્યાત બહાર થવું એટલે તેના જમણુ ઇત્યાદિમાં ન જવાય ને છોકરાછોકરીની લેવડદેવડ તે ન્યાતમાં ન થાય. જમણુનોજ જ્યાં બહિષ્કાર કરવો છે ત્યાં જમણુમાં નોતરું ન મળે એ તો 'ભણું થયું ભાંગી જંગળ.' અને દીકરા દીકરીની સગાઈ તે ન્યાતમાં ન થાય એટલે સહેજે ન્યાતના વાડા ભાંગી શકાય. જો દેશનો ઉદય થવાનો હોય તો તે વાડા તો ભાંગવાનાજ છે. એટલે શ્રી. મણિલાલ છત્રપતિ જેવા સુધારકોએ કશી વસ્તુનો ડર રાખવાનું કારણજ નથી. આ જમણુવારો સભ્યને જંગલી બનાવે છે, ગરીબોને કચરે છે, દેશને કલંક પહોંચાડે છે. પૈસેટકે સુખી સોકો પણ જમણુધેલા

થાય એ આપણને મુદ્દલ ન શોભે એવી વસ્તુ છે. એટલે શ્રી. મણિલાલ છત્રપતિ જેવા સુધારકો જેમ જેમ વધતા જશે, તેમ તેમ કુરિવાજ મોજો પડતો જશે. આવા વરાથી બચતાં નાણાંનો કંઈક ભાગ સુધારકોએ જાહેર કામમાં ને ન્યાતના વાડામાં રહેવા માગતા હોય તેમની સાત્ત્વિક સેવામાં વાપરવો ઘટે છે. જ્યાં મહાજન અજ્ઞાનવશ વર્તે છે, ત્યાં તે પોતાનું મહાપદ છોડી દે છે ને માનને પાત્ર નથી રહેતું. તેથી ન્યાતના સુધારાને સાર યોજેલું દ્રવ્ય પણ સીધી રીતે વપરાય તેની ચોક્કસી દાન કરનારે કરવી ઘટે છે.” (ગાંધીજી)

જાપાનમાં જ્ઞાતિવરા નથી !!

ઘરમાં મરચું ને રોટલો ખાઈને જમણમાં ઉપર ઘીની ધાર કરવી અને બે પેટ કરીને બીજે દિવસે પૂંછડું છૂટી જાય ત્યાં સુધી ખાવું, આ દેવ શરીર સુધારવામાં આરોગ્યની નજરે પણ આડે આવે છે. ન્યાતવરામાં દેવું કયું હોય તે ચૂકવવાની ફિકરમાં અને વળી ઘરમાં ચાર વખત ‘ચાલજ’ પીવાનો. પછી શરીરમાં જીરસો કંઈ મંતર માર્યે આવે નહિ. ખારમાં અને સીમંતની નાતો ઘણી જ્ઞાતિમાંથી નીકળી ગઈ છે, અને હવે બીજી જ્ઞાતિઓ પણ સમજાવવાથી નહિ પણ માર ખાઈને તેનું અનુકરણ કરતી જશે, એ ચોક્કસ છે.

x x x x x x

અહીં (જાપાન દેશમાં) નાતવરાનું તોફાન નથી. શરીરે સુખી રહેવું એને પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય સમજે છે. (જાપાન દેશની વસ્તુસ્થિતિ નજરે જોયા બાદ આપણા વાતાવરણ સંબંધી શ્રી. કૃષ્ણશંકર નાથાભાઈ (વસો) કોબે(જાપાન)થી તા. ૪-૧૨-૨૬ ના પત્રમાં લખે છે.)

(મહામદવાદી યુવક મંડળ-વંડાદરાની પત્રિકામાંથી)

૬૩-વચનામૃત

“જ્ઞાતિની મહત્તા વિષેનાં શાસ્ત્રવચનો ટાંક્યે કે સુધારાવાળાઓને ગાજો દીધે જ્ઞાતિ ટકવાની નથી.”

x x x x

“જબરદસ્તીનું તત્ત્વ કાઢી નાખી બે આપણે સહકારનું તત્ત્વ કેળવીએ તોજ જ્ઞાતિનો પુનરુદ્ધાર થાય.”

x x x x

“પણ હું જેઉં છું કે, ન્યાતો સામે લોકોનો જેટલો અસંતોષ

છે, તેટલા પ્રમાણમાં ન્યાત સુધારવાનો કે મટાડવાનો પ્રયત્ન કોઈ કરતું નથી. નિષ્ફળ અસંતોષ સમાજનો સડો કાઢી નાખવાને બદલે વધારવાનું જ કામ કરે છે. ન્યાત જેટલી છૂટ આપે, અથવા ખાનગી રીતે જેટલી છૂટ લેવાય તેટલી લઈને સ્વચ્છંદ કરવો એ કંઈ સમાજને સુધારવાનો રસ્તો નથી.”

x x x x

“આજે ન્યાતજમણે જે રૂપ પકડ્યું છે એ જોઈને તો કંપારી છૂટે છે. આ જમણનો પ્રસંગજ ભૂલી જવાય છે. ન્યાત બહાર કોને મૂકવ, કોનું વેર લેવું, કોની કેવી કેકડી કરવી વગેરેનો જ જાણે એ એક મહોત્સવ હોય છે.”

x x x x

“ગુજરાતને જમણવારનો રિવાજ સુધારવાની જરૂર છે ખરી. જ્ઞાતિબંધન અને જ્ઞાતિપ્રેમ પોષવાની બીજ કોઈ ને કોઈ રીત શોધી કાઢવી જોઈએ. ન્યાતને નામે ‘આણુઆચાર’ને ઉત્તેજન નજ મળવું જોઈએ. કેટલીક ન્યાતોમાં હુકા-પાણી એજ ન્યાતબંધનનું લક્ષણ થઈ ગયું છે, અને કેટલીકમાં કસુંબો. વ્યસનોને જે ન્યાત પ્રેમ-બંધનની પ્રતિષ્ઠા અર્પે છે તે ન્યાતની વિવેકશક્તિનું દેવાળું નીકળ્યું છે, એમજ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે.” (અધ્યાપક કાલેલકર)

x x x x

“બારમાં તેરમાં જમવાં એ પાપ છે.”

(દરબાર શ્રી. ગોપાળદાસ)

“ધુવાનો મરણુભોજનનો ત્યાગ કરે એ સાચી સેવા છે.”

(મો. ન. અમીન)

“સરકારના કરવેરા સાથે સામાજિક કરવેરા બહુ સાથે છે.”

(સૌ. શારદા મહેતા)

“જ્ઞાતિવરાનો મોજશોખ આપણા ગરીબ દેશને પાલવે તેમ નથી.”

(ડૉ. સુમંત મહેતા)

“દેખાદેખીથી થતાં ભારે ખર્ચો નુકસાનકર્તા છે.”

(ઈંકીલ પુરોહિત)

“સામાજિક સુધારણા સિવાયનું સ્વરાજ શા કામનું?”

(પંડિત માલવીયાજી)

“અછૂતોના ઉદ્ધાર સિવાય હિંદની ચઢતી નથી.”

(સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી)

“મરણુભોજન કે સીમંતનો વરો શાસ્ત્રમાં ક્યાંયે નથી.”

(પંડિત રમાકાન્ત)

“મારા પુત્રનું લગ્ન કેવળ અગિયાર રૂપિયામાં ક્યું.”

(સરદાર વલ્લભભાઈ)

“સાતિવરા પાછળ ખર્ચાતા પૈસા કેળવણીમાં વપરાવા જોઈએ.”

(ના. ગાયકવાડ)

“સાતિવરાનો ખર્ચ એટલે ઉગતી પ્રજાને દૂધ-ધીના સાંસા.”

(ડૉ. ચંદુલાલ.)

“મરણ પાછળનાં ખર્ચ, લગ્નના વરઘોડા અને દિવાળીનું દારખાતું હિંદને સ્વરાજ મળતાં સુધી મુલતવી રાખો.”

(સ્વ. લાલા લજપતરાય)

“આપણાં ખોટાં ખર્ચો ખંધ કર્યા સિવાય આર્થિક સ્થિતિ નહિ સુધરે!”

(શ્રી. દયાળજીભાઈ)

“ખારડોલી સરકાર સામે જીત્યું, પણ હજી તેટલીજ બહાદુરી સામાજિક સડો દૂર કરવામાં બતાવવાની છે.”

(શ્રી. મહાદેવ.)

(મહમદવાડી યુવક મંડળ-વડોદરાની પત્રિકામાંથી.)

૬૩-મૂતકાઢની એક વાત

નિરીક્ષણ

એક સૈકાથી ઓછા સમયની વાત છે. રાજપૂતાનાના જોધપુર રાજ્યની વાત છે. એ રાજ્યના એક નરેશનું અવસાન થયું ત્યારે એમના પાટવી કુમારની ઉંમર સાત વર્ષની હતી. હાલ સરકાર તરફથી સગીર ઉંમરમાં રાજ્યવહીવટ થાય છે, તેમ તે વખતે સરકારી અધિકારીઓ દ્વારા કરવાનો રિવાજ શરૂ થયો ન હતો. કેમકે તે વખતે રાજ્યોની સાથે કરારોથી બંધાતો મિત્રતાનો સંબંધ જન્મ પામતો હતો, એટલે રાજ્યોમાં ડબલગીરી થઈ શકતી ન હતી.

તે વખતે ભાયાતોનું રાજ્યમાં જોર હતું. રાજ્ય અને ભાયાતો બન્ને એક કુટુંબના હોવાથી એમના સ્વાર્થની પણ એકતા હતી અને તેથી મુખમાં જોમ સર્વ સાથે આનંદ લેતા હતા, તેમ દુઃખમાં સર્વે એકબીજાને પડખે ઉભા રહેતા હતા. હિંદનાં રાજ્યો આ રીતેજ આટલા લાંબા સંકાથી ટકી રહ્યાં છે.

એવા એક કાળમાં જોધપુરનરેશની નાની ઉંમરમાં તેમના સગા કાકાએ રાજ્યની સંભાળનો બોજો પોતાના ઉપર લીધો. રાજ્યની સંભાળ રાખી તે કરતાં વિશેષ સંભાળ તેમણે બાળનરેશની રાખી. રાજપૂતીને યોગ્ય ઉછેર થવા માંડ્યો. રાજ્ય ચલાવવાને પૂરતી કેળવણી માટે એ જમાનાના ધોરણ પ્રમાણે એમને કુલચુરને સોંપવામાં આવ્યા. તે વખતની રાજપૂતાણીઓ શરવીર સ્ત્રીઓ

હતી. એટલે તેની ગોદમાં ઉછરતાં ઉછરતાં બાળક સહુદય, શરાતન-વાળો અને કેળવણીના પ્રભાવે ઉદારચરિત તથા સારી સમજણવાળો થવા લાગ્યો. પોતાના પુત્રથી પણ અધિક પાળે એવા કાકાની સંભાળ નીચે તે ખૂબ આનંદમાં અને તંદુરસ્તીમાં રહેતો હતો. ઉછેરની આ વ્યવસ્થામાં કયું બાળક સુંદર રીતે ન ઉછરે? સારા ઉછેરના કાર્ધ પણ સાધનની ખોટમાં સ્વાર્થ જેમ કેટલેક ઠેકાણે ઉછેરને ખગાડે છે, તેમ આ જગાએ સ્વાર્થ તો લેશ પણ ન હતો. વર્ષો વીતતાં ગયાં, તેમ લાયકાતમાં કુમાર આગળ વધતા ગયા; અને તેમની ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ કાકાની જવાબદારીઓ વધતી જતી છતાં “હવે થોડાજ કાળમાં એનું હું એને સોંપી દઉંશ” એ વિચારની હેંશથી કાકાનું જવાબદારીવાળું જીવન આશાના વહનમાં ને વહનમાં આનંદમાં રહેતું. કાકા સમર્થ રાજપૂત હતા. રાજવીનો સગો ભાઈ હોવાથી રાજવીના બધા ગુણો તેનામાં હતા; એટલે ભાયાતોને પોતાની સાથે રાખવામાં, અધિકારીઓને ખરાખર પોતાના અધિકારની હદમાં રાખવામાં, ખટપટ અને તોફાનને દબાવવામાં તે સુચતુર હતા. પોતાનાજ વખતને માટે નહિ પણ બાળક ઉંમર-લાયક થઈ ગાદીએ આવે ત્યારે કોઈ જનની ઉપાધિ રાજ્યમાં રહે નહિ એવો એણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. જે સગીર નરેશને આવે સંભાળ રાખનાર મળે તે નશીબદાર છે. હાલમાં ઉંચી કેળવણીના સમયમાં તેવા હૃદયનો કોણ જાણે કેમ કયે કમનસીબે અભાવ છે. જોધપુરને તે વખતે તેવો એક નર સાંપડ્યો હતો, કે જેણે પોતાની જવાબદારીના વખતમાં રાજ્ય સાફ ચલાવ્યું અને બાળકને ઉછેરવા-માં એવો બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, કે જે પોતાની જાંઘળી સુખરૂપ ભોગવતાં ભોગવતાં રાજ્ય તરફ ભક્તિભાવથી વર્તે.

જ્યાં આવી જાતનો પ્રયત્ન હોય છે, ત્યાં વર્ષો જતાં વાર લાગતી નથી. સાત આઠ વર્ષની ઉંમરમાં બાળરાજ્યવહીવટ થયો હતો તે અગિયાર વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે બાળજાંઘળી પૂરી થઈ. અને રૈયત હર્પથી નીરખી શકે એવો રાજ્યાભિલાષી યુવાન તૈયાર થયો. કાકાની જાંઘળી તો તેને માટે જ હતી. એટલે તેમને વિચાર થયો કે ભત્રીજાને હવે પરણીને ગાદીએ બેસે તો મારી આંખો ઠરે. સાફ સુહૃત જેમને રાજ્યાભિષેકનો દિવસ ઠરાવ્યો. રાજ્યોમાં, ભાયાતોમાં, રૈયત વર્ગમાં એ શુભ દિવસનાં આમંત્રણ મોકલાવ્યાં. બીજો દિવસે સવારે રાજ્યાભિષેક થવાનો હતો. તેને આગલે દિવસ કાકાએ ભત્રીજાને કહેવરાવ્યું કે, આજ આપણે બંનેએ સાથે એકલા શિકારે જવું છે. સ્નેહમાં ઉછરેલો, આંખની કીકીના જેવી સંભાળથી પોષાયેલો અને બાળપણથીજ કાકાના ખોળામાં રહેલો એવા એ કુમારે એ કહેણ માથે ચલાવ્યું. રાજ થયા પહેલાં

દીકરાતરીકે કાકા સાથે છેલ્લો શિકારનો આનંદ લઇ લઉં એવો તેને ઉત્સાહ થયો. શિકારે જવાનો વખત ૧૧ વાગ્યાનો હતો. કાકો-ભત્રીજો સફેદ અશ્વ ઉપર સજ્જ થઇને નીકળ્યા.

ઉનાળાના દિવસો હતા. મારવાડ એટલે મરુભૂમિ. રેતીનું રશ્મ અને ઉનાળાનો સૂર્ય. પછી ગરમી માટે શું પૂછવું હોય ? વિશ્વામને માટે ઝાડ આ સુધરતા જમાનામાં પણ મારવાડમાં થોડાં છે, તો એ કાળમાં છાયાની આશા શાની હોય ?

ત્રણેક ગાઉ ગયા પછી સૂર્ય જરાબર મધ્યાહને માથા ઉપર આવ્યો હશે ત્યારે કાકાએ કુમારને હુકમ કર્યો “ભાઇ ! ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી જાઓ.” વિશ્વાસુ કુંવરે તેમ કયું. નીચે ઉતર્યા પછી હુકમ થયો “પગરખાં કાઢી નાખો.” આશ્ચર્યચકિત કુંવરે તે પણ કયું. મહેલમાં પણ ઉઘાડે પગે ન ચાલનાર બાળકને ધગધગતી રેતીમાં પગ મૂકતાં શા ભાવો થયા હશે તે એવી સ્થિતિ ન ભોગવી હોય એવા માણસો અટકળ પણ ન કરી શકે. પગરખાં પગમાંથી નીકળી ગયાં. જમીન ઉપર પગ મૂકતાં એક પગ મૂકે અને એક પગ અદ્ધર લે તેમ વારાફરતી ઘોડાના થનથનાટ માફક બાળક થનથનાટ કરવા લાગ્યો. કાકાના હાથમાં ચાખૂક હતો. એક ચાખૂક ફટકાવી કાઢીને કાકાએ કહ્યું “મારા ઘોડાની આગળ દોડ.” આગળ ભાવિ નરેશ અને પાછળ ઘોડા ઉપર સવાર થયેલો કાકો. ઘોડો દોડતો જાય અને કુમાર આગળ ભાગતો જાય અને ભાગતાં ભાગતાં ચાખૂકના સોટા વાંસામાં પડતા જાય, આંખમાંથી અશ્રુ વહેતાં જાય, પગનાં તળિયાંમાં ફેાલા પડતા જાય, રાજપૂતી હિંમત છતાં મુખમાંથી રડવા જેવો અવાજ નીકળતો જાય; એવું દૃશ્ય ત્યાં થઇ રહ્યું. લગભગ માઇલેક દોડાવ્યો હશે, પછી ઉભો રાખી સાથે લઈ લંધિલાં પગરખાં પહેરાવી કાકાએ સાથે દોરવેલા ઘોડા ઉપર કુમારને ચઢી જવા હુકમ કર્યો. થરથર ધ્રુજતે શરીરે રીસને દબાવી અને મારો અધિકાર થશે ત્યારે કાકાને ધાણીમાં ધાલી તેજ કાઢીશ એવો નિશ્ચય કરતાં કરતાં કુમાર ઘોડા ઉપર ચઢ્યો.

શહેર કાંઇ બહુ દૂર ન હતું. દોડતે ઘોડે થોડાક વખતમાં બધા રાજદરબારમાં આવી પહોંચ્યા.

મહેલમાં દાખલ થયા પછી શિકારથી આવીને જેમ માણસ રનાન કરી સ્વચ્છ થાય, તેમ કાકો ભત્રીજો રનાન કરી પોતપોતાના આગારમાં ગયા. યુવાન રાજા મનમાં ને મનમાં સમસમી ગયો. ગાદી ઉપર આવવાને હજુ ૮ દિવસની વાર હતી. એટલે શું કરવું તે બાબત કોઇની સલાહ લેવાની તેને જરૂર લાગી નહિ. પણ પડેલું દુઃખ કોઇને કહ્યા વગર કે એકલું ખેસીને રડી લીલા વગર એકલું થતું નથી. તેની મા પાસે જઇને તે દિવસે બનેલ હકીકત યથેચ્છ

બની હતી તેવી કહી સંભળાવી અને ઉમેર્યું કે “મા ! અને એ વખતે તો એમ થયું કે ૧૧ વર્ષ સુધી પાળાપોષીને મોટો કર્યો પરંતુ ૧૧ વર્ષ સુધી કાકાએ યથેચ્છ રાજ્ય કર્યાને લાંધે અને રાજ્ય સોંપવાની એની ઇચ્છા નહિ હોય તેથી એકલો જંગલમાં આ રીતે લઈ જઈને જાણે અને મારી નાખવાનો ઇરાદો હોય એવું અને લાગ્યું હતું. હું ખાઉં કેમ આવવા પામ્યો તે હું જાણી શકતો નથી.” એમ કહેતાં બાળક, બાળકની માફક રડી પડ્યો. માએ માથે હાથ ફેરવી શાંતિ આપી અને સ્નેહથી માથું સૂંધ્યું.

મજબૂત પાળથી બંધાયેલું તળાવ હોય અને ધાર્યા કરતાં વિશેષ વરસાદ આવે અને તે છલોછલ ભરાઈ જાય ત્યારે કોઈ વખત એવો ભય ઉત્પન્ન થાય છે કે પાળ ફાટશે અને નીચેનાં ગામોને નુકસાન કરશે. એવે સમયે તળાવની એકાદ પાળ તોડીને પાણીના પ્રવાહને રસ્તો આપવામાં આવે છે, ત્યારે ગામમાં શાંતિ થાય છે. એજ પ્રમાણે જ્યારે અતિશય શોક કે દિલગીરીથી હૃદય ફાટી જાય એવું દુઃખ થાય છે, ત્યારે કોઈ સ્નેહીની ગોદમાં કે પછી એકલા રહીને માણસ પોતાના ચિત્તને સાંત્વન આપે છે. પડતાં એ અશ્રુ, જેમ હૃદય ફાટવાના ભયને દૂર કરે છે, તેમ આ બાળક મહારાજાએ માના બોળામાં કર્યું.

રાજ્યાભિષેકને ચોવીસ કલાકથી પણ્ય ઓછા કલાક બાકી રહ્યા હતા. સવારે સાડા આઠ વાગતે મુહૂર્ત હતું. દરબારની સંધ્યા તૈયારી થઈ રહી હતી. અભિષેક માટે કાવડોમાં કાશીથી ગંગા-જળ પણ્ય આવી ગયું હતું. આખા મેવાડ અને મારવાડના રાજાઓની બેઠકો ગોઠવાઈ ગઈ હતી. એવું કાંઈ બાકી ન હતું કે જે આવા શુભ પ્રસંગ માટે તૈયાર હોય નહિ. બીજા દિવસની સવારે શહેરમાં આનંદ પ્રસરી રહ્યો. સાડાઆઠ વાગે રાજ્યાભિષેક થયો. રાજ્યની સીલ એક પણ્ય શબ્દ બોલ્યા વગર કાકાએ નરેશ થયેલા ભત્રીજાના હાથમાં ધણાજ નમન સાથે મૂકી અને પછી જતે નમીને પગનું ચુંબન લીધું. પાછા ઉભા થતા લોકોએ કાકાની આંખમાં અશ્રુની નદીઓ વહેતી દીડી. એકજ શબ્દ કહ્યો “ભાઈ ! તમારું તમને સોંપીને આજ હું કૃતાર્થ થયો. સુખેથી ભોગવજો. પ્રજાને સ્નેહથી પાળજો, જેમ મેં તમને આજસુધી પાળ્યા હતા તેમ.” એટલું બોલતાં ત્યાંજ બેસી જવાયું. નવા રાજાને આશ્ચર્ય થયું. એને થયું કે કાલે હું અનુભવતો હતો તે સાચો કે આજ હું જોઉં છું તે સાચું. અગિયાર વર્ષનું વહાલ આજ રાજ્યાભિષેક વખતે તેમણે ફરીને જોયું, ત્યારે એમને થયું કે કાલને બાર વાગ્યાને અર્ધો કલાક આ બધા જીવનથી સાવ નોખો કેમ તરી રહેતો હશે ? એ વિચાર થતાં થતાં પણ્ય બાળક

ઉપર, અનુભવનું અજ્ઞાન અને નવા અધિકારનો મોહ એને એમ કહી રહ્યો કે “ ના ના, એ માફ થઈ શકે એવું નથી. ” એ વિચાર આવતાંજ નેત્રમાં સહેજ ફેરફારની સાથે, હમેશની ટેવ પડી ગયાને લીધે નરમાશથી તો ખરું પણ સહેજ કડકાશથી ગાદીનશીન નરેશે કહ્યું:-“ મને કાંઈ ખુલાસો કરશો ? કાલના પ્રસંગનો કાંઈ ખુલાસો થશે ? તે અસભ વાત હતી. હું સમજી શકતો નથી કે કાલે તમે એજ કાકા હતા કે જેણે મારા પિતા કરતાં પણ વિશેષ અગીઆર વર્ષ સુધી મને પાળ્યો અને પોષ્યો ? ” એ નેત્રની કડકાશમાં પણ કાકાને વિશ્વાસનો આનંદ આવ્યો. એને થઈ ગયું કે એનો શ્રમ સફળ છે. કાકાએ ધણાજ વિનીતભાવે (કેમકે આજ તે ભત્રીજો નહિ પણ ધણી હતો) કહ્યું કે “ મહારાજ ! આપ ન સમજી શકો એવું હું માનતો નથી; છતાં ખુલાસો કરવાની રજા લઉં છું કે, આખી ઉંમર મેં ફૂલની માફક આપને રાખ્યા હોવાથી ગરીબ માણસોની રિયતિનું આપને જાન થાય નહિ, તો રાજ્ય હાથમાં આવ્યા પછી રૈયત તરફની વતણુંક શી હોવી જોઈએ તે સમજાય નહિ. આપને પાળવામાં જેમ મેં મહેનત કરી છે, તેમ આપને જાણાવવામાં પણ તનતોડ મહેનત કરી છે. કોઈ પાઠ એવો રહી ગયો નથી કે આપને જાણાવવામાં નહિ આવ્યો હોય. મને લાગ્યું કે, એક પાઠની ઉણપ છે, અને તે પાઠ મારે આપને કાલે જાણાવવો હતો તે જાણાવ્યો. ”

“ માણસના પોતાના ઉપર જ્યાંસુધી દુઃખ પડતું નથી ત્યાં સુધી ખીજનાં દુઃખોનું મનુષ્યને જાન થતું નથી. જે નરેશને ગરીબ લોકોના ઉપર પડતી હાડમારી પડી હોતી નથી, તેઓને લોકોનાં ખરાં દુઃખનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. ધણાં રાજ્યોમાં લોકોની પીઠ ઉપર ચાણકના માર પડતા મેં જોયા છે તે વખતે મને થયું કે, તે વાગનારને કેવું દુઃખ થાય છે તેનું જાન ન થવાનું મારનારને એજ કારણ હોવું જોઈએ કે તે માર પોતાને નથી પડતો. ”

“ આપની રૈયતના સુખ માટે, આપના રાજ્યના સ્થાયીપણા માટે કોઈ પણ પાઠ જણાવગરનો ન રહી જય માટે તમને ધણું દુઃખ થયું હશે છતાં અને મારું તો મેં જે કાલે ક્યું તે માટે હૃદય ચીરાઈ જતું હતું; છતાં આ છેલ્લો પાઠ આપને જાણાવી દઉં તો મારા અવસાન પછી પણ મારી હયાતીમાં જેવા સુરક્ષિત છો તેવા આપની પ્રજામાં રહી શકો તેટલા માટે તે સાદસ મેં ક્યું. ” હાથ જોડીને ખુલાસો કરતાં કરતાં તેનાં નેત્રમાંથી આંસુ ઢળતાં હતાં. બાળરાજા નરેશ થયા હતા, પણ એવા ઉછેરમાં ઉછર્યા હતા કે કાકાના આ શબ્દો, કાકાનાં અશ્રુ, અને કાકાનું વિનીતપણું જોઈને સિંહાસન ઉપરથી ઉભા થઈ ગયા. બે હાથે કાકાને ઉભા

ક્યાં અને પછી પગમાં પડ્યા. અને કહ્યું કે “પિતાના મરણ પછી એનાથી પણ અધિક આપે પાળ્યો છે, પણ આજે આ પાઠ બચાવી-ને તો આપે મને હમેશને માટે જીવાડ્યો છે.”

રાજા સત્તાધીશ હતા છતાં કાકા જીંદગી સુધી તેના માનને પાત્ર રહ્યા. જાણે એજ રાજા હોય, તેમ તેની સૂચનાઓનો અમલ થતો.

(“ક્ષત્રિય”માંથી)

૬૪-અકબર કા વિદ્યાપ્રેમ

(લેખક:-શ્રી. પારસનાથ સિંહ બી. એ. એલ. એલ. બી.)

અકબર કો પઢાને-લિખાને કી સારી ચેષ્ટાઓં નિષ્ફલ હુઇ, ઉસને અક્ષરજ્ઞાન તક પ્રાપ્ત ન ક્રિયા. કઈ શિક્ષક આયે-ગયે; પર કિસીસે કુછ ન બન પડા. હુમાયૂં ને બહુન સમજાયા-બુઝાયા કિ બચપન વિદ્યાભ્યાસ કા સમય હૈ, કુછ તો હાસિલ કર લે; પર અકબર ઈસ વિષય મેં પિતા કી બી સુનનેવાલા ન થા. ઉસકા ધ્યાન ઔર હી અભ્યાસ કી ઔર થા, ઉસને ઔર હી વિદ્યાઓં મેં કમાલ હાસિલ ક્રિયા. અક્ષરોં કો તો ન પઢયાન સકા, પર કુત્તોં ઔર ઘોડોં કા થોડી હી ઉઝ મેં અઝા પારખી હો ગયા. ચલો, ઉસકે હક મેં વહ અઝા હી હુઆ.

પર પઢને-લિખને મેં અસમર્થ હોતે હુયે બી વહ અશિક્ષિત ન થા. શિક્ષા કેવલ પુસ્તકોં સે હી નહીં મિલતી, ઉસે પ્રાપ્ત કરને કે ઔર બી સાધન હૈં. અકબર ને સંસાર કે અનુભવ સે હી બહુત કુછ સીખા થા, ફિર બી વહ પુસ્તકોં કા મહત્ત્વ અઝી તરહ સમજતા થા, ઔર ઉનસે લાભ ઉઠાને કે લિયે બરાબર તૈયાર રહતા થા. કઈ વિદ્વાન કેવલ ઉસે ગ્રંથ પઢ સુનાને કે લિયે નિયુક્ત થે. ‘આઘને-અકબરી’ મેં લિખા હૈ—“સમ્રાટ ને પ્રત્યેક ગ્રંથ કો આદિ સે અંત તક સુનને કા નિયમ કર રખા હૈ. પાઠ-વિરામ-સ્થલ પર વહ સ્વયં અપને હાથ સે એક ચિહ્ન કર દેતે હૈં, ઔર પુસ્તક પઢ સુનાનેવાલે કો પૃષ્ઠોં કે હિસાબ સે સોના યા ચાંદી પુરસ્કાર મેં દેતે હૈં. શાયદ હી કોઈ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ એસા હોગા, જિસે ઉનહોંને ઇસ પ્રકાર ન સુના હો; ઔર ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન યા દર્શન-શાસ્ત્ર કી શાયદ હી કોઈ ખાસ બાત હોગી, જિસસે વે અપરિચિત હોં.” અકબર કે પ્રિય ગ્રંથોં મેં ‘ઇખલાકે-નાસિરી’, ‘ઇમિયાયે-સઆદત’,* ‘શુલિસ્તાં’, ‘બેસ્તાં’, ‘મસનવી-એ-માનવી’ ‘જામે-જમ’,

* આ ગ્રંથ એક હજારથી પણ વધુ વર્ષ અગાઉ એક મુસ્લીમ મહા-ત્માએ (બાબુકરીને તેમનું નામ ‘અલ મજલી’ હતું તેમણે) રચેલો હોય તેવો હોય તેવો સંતપ્રિય હિંદીગ્રંથ “પારસનાથ” એના અનુવાદરૂપ છે, એમ આ સેવકે સાંભળ્યું છે.

લિખુ અખંડાનંદ

‘साहित्य’ आदि मुख्य थे. अभीर, भुसरो और नगी का भी वह अध्ययन था, और उनके कितने ही पद्य उसे कंठस्थ थे.

अकबर को पुस्तकों से पड़ा प्रेम था, और उसका संग्रह उस समय अद्वितीय कहा जा सकता था. सभी ग्रंथ हस्तलिखित थे. चोटीगीज पादरियों ने कुछ छपे हुए ग्रंथ उसके पास उपहार-स्वरूप भेजे भी, तो उसने उन्हें अपने संग्रह में स्थान न दिया. एक-एक ग्रंथ को ‘सन्निद्ध और सचित्र’ कराने में हजारों रुपये व्यर्थ हुये थे, और उनकी सज्जण या शोभा देखते ही बनती थी. अकबर के देहांत के बाद सन् १६०५ ईस्वी में जे. बिस्ट तैयार हुई थी, उसमें २४ हजार ग्रंथों के नाम थे, और उनकी किंमत ६४,६३,७३१ रू. बताई गई थी. इन अंकों की पुष्टि उस समय के दो एक यूरोपीयन यात्रियों के विवरण से भी होती है, और आधुनिक इतिहासकार भी इनकी सत्यता स्वीकार करते हैं. पुस्तकालय कुछ विभागों में बंटा हुआ था. पहला विभाग ‘हिंदी’ या संस्कृत ग्रंथों का था और अंतिम विभाग अरबी ग्रंथों का. कदना अनावश्यक है कि सज्जण देख-रेख का उत्तम-से-उत्तम प्रबंध था.

अकबर के विद्याप्रेम का एक दृष्ट यत्न हुआ कि कुछ अच्छे ग्रंथों के द्वारशी में अनुवाद हो गये. संस्कृत से—जैसे अथर्ववेद, परापर ‘हिंदी’ लिखना है—‘अथर्ववेद’, ‘महाभारत’, ‘रामायण’, ‘लीलावती’, ‘हरिवंश’ आदि अनूदित हुये; पर इन अनुवादों का महत्त्व बहुत कम है. अनुवादक, या यों कहना चाहिये कि संपादक, प्रायः मुसलमान विद्वान् थे, जिनका संस्कृत ज्ञान नहीं के परापर था. इस विभाग के पंडित जे. उलटा-सीधा अर्थ बना देते थे, उसीके आधार पर वे द्वारशी-अनुवाद तैयार होते थे. साहित्यिक दृष्टि से वे दोनों से बरे पडे हैं—कहीं-कहीं मूल को पहचानना भी मुश्किल हो जाता है; पर उस समय को देखते हुये कदना पड़ता है कि जे. कुछ हुआ, वही बहुत था. कम-से-कम अकबर की तो प्रशंसा करनी ही पड़ती है कि उसने प्रोत्साहन और पुरस्कार दे कर विद्याप्रियार में ऐसी सहायता पहुँचाई और दो भाषाओं के बीच ऐसा संजंघ स्थापित किया.

मौलाना अबुल फज्जिर जहायूनी लिखता है—“सन् ६८३ हिजरी (१२८५ ईस्वी) में इजिप्त से शेख लावन नाम का विद्वान आगरे आया. यह ब्राह्मण से मुसलमान बन गया था. इसी समय मुझे सम्राट से अथर्व (वेद) का अनुवाद करने की आज्ञा मिली. इस ग्रंथ की कुछ भागें इस्लाम के आदेशों से मिलती-जुलती हैं. अनुवाद में मुझे कितनी ही कठिनाइयों का सामना करना पड़ा.

जब वे शेष भावन से लड़ न हो सकीं, तब मैंने सम्राट् के धसकी सूचना दी। उन्होंने शेष ईश और फिर हाथ धक्काहीम के अनुवाद करने की आज्ञा दी.....अथर्व में एक मंत्र के विषय में यों लिखा है कि बिना धसका पाठ किये मुक्ति नहीं मिल सकती। धस मंत्र में 'ल' अक्षर कथ पार आया है, और यह हम लोगों के 'ला धलाह धल्लिहाह' से बहुत-कुछ सादृश्य रहता है। धस ग्रंथ से मुझे मालूम हुआ कि हिंदू अवस्थाविशेष में गोमांस खा सकते हैं। यह भी मालूम हुआ कि पहले वे मुर्दों के जलाने के जगज दहनाते थे। शास्त्रार्थ में शेष भावन बड़ी आते दिसा कर ब्राह्मणों के निरुत्तर कर देता था। वह स्वयं धन्वीके देण कर मुसलमान हुआ था, जिसके लिये हमें पुद्गल का शुकिया अदा करना आलिये।"

महाभारत के अनुवादक या अनुवादनरीक्षक नकीयणां, अण्डूल कादिर जदयूनी और बानेश्वर के शेष सुलतान थे। जदयूनी के यह काम जरा भी पसंद न था; पर पापी पेट के कारण उसे धस जुये में जुतना ही पडा। धस गुनाह के लिये पुद्गल से माशी मांगते हुये वह लिप्यता है—"हो रात तो सम्राट् ने पुद्गल तर्जुमा किया और नकीयणां से भावार्थ लिखाते गये। तीसरी रात उन्होंने मुझे जुला कर नकीयणां के साथ काम करने का हुक्म दिया। तीन-चार महीने में, 'पुराक्षत' और 'जेहूगरी' से बारी हुध, धस किताब (महाभारत) के १८ पर्वों में से दो का अनुवाद पूरा हुआ, और सम्राट् के सामने पेश किया गया। उन्हें मेरा अनुवाद पसंद न आया और उन्होंने मुझे गुरुसे में 'हरामजोर' तक कह डाला ! फिर यह काम नकीयणां, मुद्गल शरी, बानेश्वर के सुलतान हाथ और शेष ईश के सौंपा गया। हाथ साहज ने अपने अनुवाद में भक्षिका स्थाने भक्षिकावाली कहावत यरितार्थ कर दी। कुछ ही समय बाद उनका दरबार से निदार्थ हो गध, और आजकल आप लकपर में समय जिता रहे हैं। हां, कौरवों और पांडवों का युद्ध जरी है, अनुवाद होता ही न रहा है। हमारी तो पुद्गल से बड़ी दुआ है कि जिन लोगों का धस काम में हाथ नहीं है, जे धरबाम के सच्चे जदें हैं और अपने गुनाहों की सच्चे दिल से माशी मांगते हैं, उन पर वह रहम करे और उन्हें होज्ज की आग से ज्जावे !" महाभारत के अकबर 'रज्जनामा' (वीर-रस का काव्य) कहा करता था। उसने धसके अनुवाद की कितनी ही सुंदर प्रतियां तैयार कराई थीं। एक प्रति कलकत्ते में 'अश्वि-मटिक सोसायटी' की लाइब्रेरी में भी है।

राभायथ के अनुवादक भी प्रायः वही थे, जे महाभारत के

अद्यायूनी के २४ हज़ार श्लोकों के अनुवाद के लिये १५० अश्विनी और १० हज़ार 'ट'के धनाम में मिले थे. 'लीलावती' के अनुवाद का उल्लेख अथर्व इण्ड ने धन शब्दों में किया है—“लीलावती भारत के गणितविषयक उत्तम-से-उत्तम ग्रंथों में है. मेरे अडे लार्ड ईश ने इसका हिंदी (संस्कृत) का धुंधल उतार कर इसे द्वारसी का लुका छिपा दिया.” ईश ने नल-दमयंती के उपाख्यान के आधार पर अपनी 'नल-दमन' नामक प्रसिद्ध भसनवी भी लिखी. इसमें ४२०० पद्य हैं, और यह ग्रंथ पांच महीने में पूरा हुआ था. ईश के प्रजल विरोधी अद्यायूनी ने इसकी प्रशंसा में लिखा है—“यह सत्यमुच्य 'भसनवी' है. अभीर भुसरे के बाद, ध्वर तीन सौ परस के पीय, औसी कविता किसी दूसरे ने नहीं की.” ‘हरिवंश पुराण’ और ‘पंचतंत्र’ के भी अनुवाद हुये. पंचतंत्र का परियय द्वारसी-संसार के ‘कलीलादमना’ के द्वारा पहले ही हो चुका था. ‘कलीलादमना’ वास्तव में कर्कट दमनक का विकृत रूप है, पर सम्राट् के उस पुस्तक की भाषा पसंद न थी, इस लिये ‘अप्यारदानिश’ के नाम से ‘कलीलादमना’ की कड़ानी द्वि से द्वारसी में लिखी गइ. अथर्व इण्ड ने धन अनुवादों के प्रसंग में तीन और संस्कृत ग्रंथों या ग्रंथकारों का जिक्र किया है. उनके नाम हैं कृष्ण जेशी, गंगाधर और भद्वेश भट्टानंद.

संस्कृत के अलावा और भाषाओं के साहित्य की ओर भी अकबर का ध्यान गया, और उसकी प्रेरणा से युने हुये ग्रंथों के द्वारसी में अनुवाद हुये.

अथर्व इण्ड ने लिखा है कि हज़ारों कवि दरबार में आते-जते थे, और उसने पद ऐसे कवियों के नाम दिये हैं, जे सम्राट् के विशेष कृपापात्र थे. उसने अकबर के कविता का भर्त्स जताया है, और लिखा है कि वह उसी कवि का आदर करते थे, जिसकी कविता में प्रधानता भाव की थी, भाषा की नहीं. कुछ लोगों का कदना है कि अकबर ‘रत्नवाही’ था.

‘आर्धने-अकबरी’ में उन विद्वानों की नामावली मिलती है, जिनकी दरबार में धन्यता थी, या कम से कम जिनके गुणों से सम्राट् परिचित थे. ये विद्वान् पांच प्रकार के थे. अथर्व इण्ड ने अपनी सफा में कहा है—“मे निरुत्ता या न्यायाधीश होने का दावा नहीं करता. किसीके दोषों पर प्रकाश डालना भी मुझे अभीष्ट नहीं. विद्वानों का श्रेणीविभाग करने की तनिक भी धृष्टि न थी, पर सत्य के अनुरोध से करना ही पड़ता है.” पहला वर्ग उन विद्वानों का था, जे पूरे दार्शनिक थे और जिनकी आंखें भाषा के आवरण के ओढ़ चुकी थीं. उनके लिये संसार में न तो कोई

રહસ્ય થા, ન કોઇ પહેલી. દૂસરે દર્જે કે વિદ્વાન ભક્ત યા ભાવુક થે ઔર સંસાર સે પ્રાયઃ વિરક્ત રહતે થે. તીસરા દર્જા 'માફૂલ વ મન્કુલ' માનનેવાલોં કા થા, પર ઇસમેં પ્રધાનતા યુક્તિવાદિયોં કી હી થી. ચૌથે દર્જે કે વિદ્વાન બી કુછ ઐસે હી થે. યે 'અકલી કલામ' કે કાયલ થે ઔર બિના તર્ક કી કસૌટી પર કસે કુછ બી માનને કો તૈયાર ન થે. અબુલ ફઝલ ને પાંચવે દર્જે મેં ઉન વિદ્વાનોં કો રકખા હૈ, જો સંકીર્ણ હૃદય ઔર દુરાગ્રહી થે—જિનમેં અબ્દુલ કાદિર બદાઇતી જૈસે તઅસ્સુખી લેખક યા આલોચક થે. ઇસ સિલસિલે મેં અબુલ ફઝલ ને કુછ હિંદુ વિદ્વાનોં કે બી નામ ખતાયે હૈં, જો ઉસકે કમાનુસાર નીચે ઉદ્ધૃત હૈં:—

પ્રથમ શ્રેણી:—(૧) માધવ સરસ્વતી, (૨) મધુસૂદન, (૩) નારાયણ-આશ્રમ, (૪) હીરવિજય સૂરિ, (૫) દામોદર ભટ્ટ. (૬) રામતીર્થ, (૭) નૃસિંહ, (૮) પરમેન્દ્ર (?) ઔર (૯) આદિત્ય.

દ્વીતીય શ્રેણી:—(૧) રામભદ્ર ઔર (૨) જગદ્ગ.

તૃતીય શ્રેણી ઔર ચતુર્થ શ્રેણી:—(૧) નારાયણ, (૨) માધવભટ્ટ, (૩) શ્રીભટ્ટ, (૪) વિષ્ણુનાથ, (૫) રામકૃષ્ણ, (૬) બલભદ્ર મિશ્ર, (૭) વાસુદેવ મિશ્ર, (૮) વામન ભટ્ટ, (૯) વિદ્યાનિવાસ, (૧૦) ગૌરીનાથ, (૧૧) ગોપીનાથ, (૧૨) કૃષ્ણ પંડિત, (૧૩) ભટ્ટાચાર્ય, (૧૪) ભગીરથ ભટ્ટાચાર્ય, (૧૫) કાશીનાથ ભટ્ટાચાર્ય, (૧૬) મહાદેવ, (૧૭) ભીમનાથ, (૧૮) નારાયણ ઔર (૧૯) શિવાજી. (ઇનમેં અંતિમ ચારોં રાજવૈદ્ય થે.)

પંચમ શ્રેણી:—(૧) વિજયસેન સૂરિ ઔર (૨) ભાનુચંદ્ર. (અબુલ ફઝલ ને યહ સમજ કર ઇન્હેં ઇસ શ્રેણી મેં રકખા હૈ કિ યે દોનોં હી શબ્દપ્રમાણ માનનેવાલે થે.)

આશ્ચર્ય કી ખાત હૈ કિ ઇસ લિસ્ટ મેં ગોસ્વામી તુલસી-દાસજી યા ભક્તશિરોમણિ સુરદાસજી કા કહીં ઉલ્લેખ નહીં હૈ. અબુલ ફઝલ ને દૂસરે પ્રસંગ મેં 'સૂરસાગર' કે સુકવિ કા નામ લિયા હૈ, પર 'રામચરિતમાનસ' યા ઉસકે રચયિતા સે વહ અપરિચિતસા હી જન પડતા હૈ. વિન્સેન્ટ રિમથ કા અનુમાન હૈ કિ અકબર કો ઇન મહાકવિયોં કે અસ્તિત્વ તક કા પતા ન થા, ઔર રહીમ તથા રાજ માનસિંહ, સમ્રાટ્ કી મૃત્યુ કે બાદ, ગોસ્વામી તુલસીદાસજી સે પરિચિત હુએ થે. રિમથ ને સ્વામીજી કે સંબંધ મેં જો કુછ લિખા હૈ, વહ ઉદ્ધૃત કરને લાયક હૈ:—

“અધિકાંશ ફારસી કવિયોં કી રચનાઓં અશ્લીલ ઔર અસાર થીં. ઉનકી ઓર સે ધ્યાન સમેટ કર ઉસ સમય કે એક હિંદુ કવિ કે કૃત્રે મેં આતે હી આલમ બદલ જતા હૈ, કવિતા-પ્રેમી કે દિલ કી કલી ખિલ ઉઠતી હૈ. ઇસ કવિ કી લેખની મેં

अपूर्व ओज था, और इसके विचार अत्यंत शुद्ध तथा सात्त्विक थे. हम इसे मध्ययुग के कविताकानन का सत्यसे उँचा दृक्ष कह सकते हैं. उसका नाम आपका 'आधने-अकणरी' या किसी दूसरे मुसलमान धर्तिलासकार के ग्रंथ में कहीं न मिलेगा. शरसी तवारीजों के आधार पर लिखनेवाले युरोपीयन यात्रियों के वृत्तांतों में उसका कहीं जिक्र नहीं है. फिर भी वह हिंदू भारतवर्ष में अपने समय का सर्वश्रेष्ठ व्यक्ति था और उसका आसन अकणर से भी कहीं उँचा था. अकणर ने अपने शत्रुओं पर विजय अवश्य प्राप्त की, उनका अपने वश में कर के छोड़ा; पर इस कवि ने तो लाखों-करोड़ों दुष्टों पर अपना अधिकार जमा लिया. उ-हें सदा के लिये अपने वश में कर लिया. महत्त्व या स्थायित्व में अकणर की कोष्ठ भी विजय या दिग्विजय, इस महाकवि की विजय की जराजरी नहीं कर सकती."

अकणर पढ़ा-लिखा न होने पर भी उस समय की शिक्षा-प्रणालि के दोषों का पूरा जनता था, और उसके आदेश से इस विषय में बहुत-कुछ सुधार भी हुआ था. थोड़े से थोड़े समय में अधिक से अधिक विद्या प्राप्त करा देना, यही अकणर के शिक्षा-सुधार का मुख्य उद्देश्य था. यह कहना कठिन है कि इस सुधार का कितना श्रेय उसे मिलना चाहिये और कितना अशुद्ध झलक; पर इसमें संदेह नहीं कि सम्राट् के शिक्षा संशोधन आदेश की तह में उसका जयपन का अपना अनुभव था. 'आधने-अकणरी' में लिखा है:—

“प्रत्येक देश में, पास कर दिंदुस्तान में, जय्यों के कर्ष परस मकतल या मद्रसे में गिताने पडते हैं. वहां केवल अक्षरों और उनका मात्राओं के लेख जनने में उनका बहुत कीमती समय नष्ट हो जाता है. सम्राट् का आदेश है कि अक्षरज्ञान इस तरह प्राप्त कराया जाय कि दो दिन में आलक प्रत्येक अक्षर के नाम और स्वरूप से परिचित हो जाय. फिर उसे संयुक्त अक्षरों का अभ्यास कराना चाहिये. इस काम के लिये एक सप्ताह काफी है. बाद उसे कुछ नञ्म (पद्य) और नञ्म (गद्य) याद करा देना चाहिये. यह (गद्य-पद्य) या तो ध्वर की स्तुति हो या नीति का उपदेश हो. ध्यान इस बात का रखना चाहिये कि आलक कुछ तो आप समझता जाय और कुछ उसे शिक्षक समझता जाय. फिर दोन कुछ देर तक आलक से काँर्ष मिसरा (पाद या यरलु) या जैत (पूरा पद्य) लिखाया जाय, ताकि लिखने में उसका हाथ प्रबल जाय. शिक्षक को पाँच चीजों का विशेष ध्यान रखना चाहिये. ये हैं:—(१) अक्षरज्ञान, (२) अक्षर, (३) मिसरा,

(४) जैत और (५) पिछले पाठ की पुनरावृत्ति. अगर इस प्रणाली से शिक्षा दी जाय, तो जे जात पहले घरों में आती थी, वह एक महीने या एक दिन में ही आ जाय, और लोग यह देख कर हंग रह जायें. प्रत्येक बालक को छन विषयों की शिक्षा देनी चाहिये—नीति, गणित, रेखागणित, नाप-जोख, गृहनिर्माण, विद्या, रमल, शासनपद्धति, चिकित्साशास्त्र, ज्योतिष, न्याय, विज्ञान, दर्शन और इतिहास.

“संस्कृत के विद्यार्थियों को व्याकरण, न्याय, वेदांत तथा पातंजल (योगदर्शन) का अध्ययन करना चाहिये. सभसे जरूरी यह है कि समय का दुरुपयोग न हो.”

अबुल इब्न का दावा है कि सम्राट के इस आदेश के इल-स्वर्ष शिक्षाप्रणालि में आश्चर्यजनक सुधार हो गया. स्मिथ साहब यह मानने को तैयार नहीं है. संभवतः वह सुधार स्थायी न हो सका, पर किन्डर गार्टन या डाउरेकट मेथड के जन्म से बहुत पहले इस देश के एक शासक का ध्यान इस ओर गया था कि अगर उचित रीति से शिक्षा दी जाय, तो घरों में आनेवाली विद्या महीनों में आ सकती है.

(ऑगस्ट-१८२६ना “विशाल भारत” भांथी)

६५-मानवी प्रेम विषे वेदपरिचय

(लेखक:—श्री. पं० गंगाप्रसाद, उपाध्याय ओम० ओ०)

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।

अन्यो अन्यमभिहृत्य वत्सं जातमिवाध्या ॥

(अथर्ववेद कांड ३, सूक्त ३०, मंत्र १)

धृतिर कहता है कि (कृणोमि) मैं जनाता हूं (वः) तुमको (सहृदयं) हृदयवाला और (सांमनस्यम्) मननशक्ति वाला (अविद्वेषं) और वैररहित. (अभिहृत्य) व्यवहार करो. (अन्यो अन्यं) एक दूसरे के साथ (इव) जैसे (अध्या) गौ (जातम्) उत्पन्न हुवे (वत्सं) अन्य के साथ.

इस मंत्र में मनुष्यों के परस्पर व्यवहार की रीति बताई गई है. धृतिर ने समस्त प्राणियों को हृदयवाला बनाया है—अर्थात् उनके हृदय में प्रेम आदि भाव उठते रहते हैं. सिंहनी अपने अन्य से प्रेम करती है. कुत्ता अपने पिंसे से प्यार करती है. अन्य पशुपक्षी भी अपनी संतान से स्नेह करते हैं; परंतु मनुष्य में एक विशेषता है, मनुष्य को धृतिर ने न केवल ‘सहृदयं’ अर्थात्

दिववाला ही बनाया है किंतु 'सामनस्य' अर्थात् दिभगवाला भी बनाया है। उसे भावों के साथ साथ उन भावों का नियमित करने के लिये बुद्धि भी दी है। इस बुद्धि का प्रतिफल यह होता है कि उसके भाव विशद और विकसित हो जाते हैं। उनमें अनियमता नहीं रहती। उनमेंसे पशुता दूर हो जाती है।

पशुओं और मनुष्यों के भावों का भेद जनने का यत्न कीजिये। अशिक्षित मनुष्यों तथा शिक्षित मनुष्यों के भावों की विशेषताओं पर विचार कीजिये। परिष्कृत यह निकलेगा कि ज्यों ज्यों मनुष्य में विचारशीलता अधिक होती जाती है, त्यों त्यों उसके भाव उत्कृष्ट होते जाते हैं। गधे के प्रेम और मनुष्य के प्रेम में भेद है। असभ्य मनुष्य और सभ्य मनुष्य के प्रेम में भेद है। एक अशिक्षित माता अपनी संतान से और प्रकार प्रेम करती है और शिक्षित माता और प्रकार। यह क्यों ? इस लिये कि मनुष्य का परमात्मा ने 'सामनस्य' अर्थात् बुद्धिवाला बनाया है। यह बुद्धि मनुष्य को भावों के ऊपर आधिपत्य स्थापित रहने के योग्य बनाती है। विचारशून्य पुरुष भावों का दास होता है। विचारशील पुरुष के भाव उसके दास होते हैं। विचारशील पुरुष को प्रेम करेगा तो सोच समझ कर। वह प्रेम करेगा तो सोच समझ कर। वह अपनी आँखों को बंद कर चलाता है। वह अपने भस्तिष्क को अपने हृदय का गुलाम बनने नहीं देता।

जन्म धर्म ने मनुष्य को हृदय दिया और बुद्धि दी तो उससे तीसरी आत्मा की आशा रहना स्वाभाविक ही है—अर्थात् 'अविद्वेष' (वैर रहित होना)। कभी कभी मनुष्य अंधे के समान 'भावों' का दास हो जाता है। यह भाव ही उसे किसीसे प्रेम और किसी से घृणा करने पर आधित करते हैं। परंतु यदि उसने अपनी बुद्धि के द्वारा अपने भावों का नियंत्रण किया है, यदि उसके भस्तिष्क का उसके हृदय पर पूरा आधिपत्य है, यदि उसने अपने भावों के धोड़ों को स्वतंत्र नहीं छोड़ दिया है तो वह अवश्य वैररहित हो जायगा। कहते हैं कि पूर्ण योगी का सिंह आदि हिंसक जवों से भी वैर नहीं रहता। इसी लिये कि उसे सृष्टि के उद्देश्यों का पता होता है। वह जवों की परिस्थिति तथा उनके जीवन के उद्देश्य को समझता है। वह जानता है कि सृष्टि का अंश हमको वैरशून्य होने के लिये उपदेश कर रहा है।

मंत्र के अगले पद में परस्पर व्यवहार की रीति को एक उत्तम दृष्टांत दे कर स्पष्ट किया है। यह दृष्टांत धतना अद्भुत, धतना उत्कृष्ट और धतना स्पष्ट है कि सामाजिक व्यवहार के लिये उससे उच्च आदर्श संसार की किसी पुस्तक में पाया नहीं जाता, इस

पर अन्धने से व्यक्ति तथा समाज सभी प्रकार की सामाजिक उत्पत्ति कर सकते हैं और हर प्रकार के सामाजिक दोषों तथा सामाजिक अलाचारों से जय सकते हैं। यह दृष्टांत है गौ का अपने नवजात बछड़े के साथ व्यवहार का। गौ अपने नवजात बच्चे से क्या व्यवहार करती है ? यों तो सभी मातायें अपने बच्चों से प्यार करती हैं। परंतु गौ में एक विशेषता है। गौ का द्विद्वं लोग माता कहते हैं। यह ठीक ही है कि मातृप्रेम ही जे उत्कृष्टता 'गौ' में देखा जाती है, वह अन्य प्राणियों में कम होती है। अर्थात् गौ सच्ची माता कहलाने के योग्य है। गौ मातृत्व का आदर्श है। जरा विचारिये।

बच्चा पैदा होता है तो वह अनेक प्रकार के भक्षों से सना होता है। इसको छूने का भी ज नही आहता। परंतु माय क्या करती है ? वह अपने शरीर के पवित्रतम अंग अर्थात् जल से इसको साफ करने लगती है और इस समय तक दूध नही देती जय तक बच्चा जिलकुल स्वच्छ नही हो जाता। वह इससे बृथा नही करती। वह इसको यादने लगती है। जय बच्चा स्वच्छ हो गया तो इस समय वह उसे अपना मधुर दूध पिलाती है, जिससे बच्चा पुष्ट हो जय। वेद ने मनुष्य के लिये छसी आदर्श की और संकेत किया है। छस आदर्श का ध्यान में रखना मनुष्य-मात्र का कर्तव्य है। मनुष्य के परस्पर व्यवहार के लिये दो उद्देश्य सामने होने चाहिये। माय दो काम करती है; एक बच्चे की शुद्धि और दूसरा बच्चे की पुष्टि। छसी प्रकार मनुष्य को भी दूसरे मनुष्यों के भक्षों को दूर करना पहला उद्देश्य होना चाहिये और फिर उनके साथ उपकार करना दूसरा। जय तक बच्चे का भल दूर न किया जय, इस समय तक दूध पिलाना व्यर्थ है। छसी प्रकार हमको ऐसा बत करना चाहिये कि अन्य प्राणियों के शारीरिक, मानसिक तथा आत्मिक भल दूर हो जय। यह भल ही कमजोरी और रोग का कारण है। जय तक भल है इस समय तक पौष्टिक पदार्थ पुष्टि नही पहुँचा सकते। छसी लिये भल दूर करना पहला कर्तव्य है। परंतु भल कैसे दूर किये जय ? छस प्रकार नही जैसे कि घोषी अपने बपड़े को पथर पर पटक पटक कर साफ करता है, किंतु इस प्रकार जैसे माय अपने बच्चे को यादती है।

माय का दृढ प्रेम से पूर्ण है। इसको ध्यान में बच्चे को छोड कर और किसी वस्तु का ध्यान ही नही। वह अपनापन भूल गछ है। इसको सामने गुड रख दो तो वह गुड को छोड कर बछड़े को यादने लगगी; और बच्चा भी अदृश्य शक्ति से अपनी माता के प्रेम का पहचानता है। वह माता के छस शुद्धीकरण के

कार्य से अप्रसन्न नहीं होता। ज्यों ज्यों माता उसे यादती है, उसे भग्न आता है। उसे माता का यादना दूध से अधिक भीड़ा प्रतीत होता है। यदि मनुष्य में दूसरे लाभों के प्रति यह लाव उत्पन्न हो जाय तो वह उनके लाभों को सुगमता से दूर कर सकता है। संसार में नाम के कितने सुधारक हैं। वह जिनका सुधार करना चाहते हैं उनसे घृणा करते हैं, वह उनका ताड़ना और लतर्जना करते हैं। वह उनको ताने देते हैं। वह उनको म्रिडाते हैं। कभी कभी तो वह उनको लायानक दंड देते हैं। यह सत्य किस लिये ? सुधार के लिये। परंतु यह सुधार वास्तविक सुधार नहीं है। वास्तविक सुधार वह है जो अगाध प्रेम के साथ किया जाय, सुधरनेवाले को भी भग्न आ जाय।

परंतु सुधार के साथ उपकार भी करना होगा। गाय अन्धे को याद कर ही संतुष्ट नहीं हो जाती, किंतु वह उसको भीड़ा दूध भी पिखाती है। इसी प्रकार हमको दूसरों के साथ उपकार करना चाहिये।

हे सुधारक लोगो ! यदि तुम्हारे हृदय में उन लोगों के लिये अगाध प्रेम नहीं है जिनका तुम सुधार करना चाहते हो तो तुमको सुधार का अधिकार नहीं। तुम सुधार का काम छोड़ दो और उस समय तक सुधार का नाम मत लो, जब तक तुमको उनके प्रति प्रेम न हो।

वेद इस दृष्टांत से ओक जात और स्पष्ट करता है। यद्यपि गाय में मातृत्व का आदर्श है तथापि वह पशु है। नवज्मत अन्धे के साथ तो वह अगाध प्रेम करती है; परंतु अन्य पशुओं के समान उसका अंडे अन्धों के साथ वह प्रेम नहीं रखता। वेद यह कहता है कि मनुष्य को प्रत्येक मनुष्य के साथ इसी प्रकार व्यवहार करना चाहिये जैसे गाय अपने नवज्मत अन्धे के साथ। मनुष्य जितना इस आदर्श को ओर चलता जायगा धतना ही वह उत्कृष्ट होता जायगा।

वेद में 'अध्या' शब्द योगश्चिद्वि रूप से गाय के अर्थ में आता है। अध्या कहते हैं, उस आदमी को, जो भारने के योग्य न हो अर्थात् जो प्रेम करने योग्य हो। जो पशु, सृष्टि में हमारे सांसारिक जीवन के सुधार का इस प्रकार आदर्श हो सके उसके लिये 'अध्या' कहना और उस पर प्रेम करना केवल कृतज्ञता मात्र है।

(जन्मुआरी-१९३० ना "सार्वदेशिक" भांथी)

६६-भविष्य का महान् प्रदीप

(लेखक:—श्री. साधु टी० ज्योतिष वास्वानी)

संसार में क्या त्रुटि है? अविद्या। एक प्रकार के ज्ञान की जोख की जग रही है; परंतु इसका जड़तसा भाग मुर्दा ज्ञान है। विद्या मुर्दा ज्ञान नहीं; विद्या, जवन के आध्यात्मिक केंद्र के लिये जोख होती है।

साधनों के बिना जोख कहाँ? अध्ययन स्वयं एक साधन है, परंतु यह अपूर्ण है, इसे सफल बनाने के लिये अन्य साधनों की जरूरत होती है। अध्ययन के अज्ञाता जिन तीन साधनों को प्राचीन गुरुकुलों और आश्रमों के विद्यार्थी काम में लाते थे, वे ब्रह्मचर्य, परिश्रम और उपासना थे।

यह ज्ञान जे बुद्धिमत्ता में परिणत होता है किताबों के रटने से नहीं मिलता। आत्मा का शिक्षण जिससे होता है, उसे विद्या कहते हैं। यह शिक्षण शरीर और भस्तिष्क के ब्रह्मचर्य के बिना संभव नहीं। हमें बिना कारण के ही यह नहीं जतलाया गया है कि सरस्वती का विवाह शाश्वत ब्रह्मचारियों से हुआ था।

पाश्चात्य देशों के नवयुवकों के आन्दोलनों में ब्रह्मचर्य के सत्य की अवहेलना की जग रही है। प्राचीन काल में विद्यार्थी-जवन की श्रद्धा का आधार ब्रह्मचर्य समझा जाता था, तथा शरीर और भस्तिष्क को नियंत्रण में रचना, विचारों और प्रयत्नों का पवित्र जनाये रचना, मुख्य उद्देश्य समझा जाता था। साध जवन पवित्र होता है। आमोद-प्रमोद ही इस जवन को निकृष्ट जना देते हैं, दूसरा साधन परिश्रम वा हाथ का काम है। हमने पुस्तकों में पढ़ा है कि विद्यार्थी अपने गुरु के लिये पानी जरते, धधन लाते और पशुओं का पालन भी किया करते थे। इसी रीति से सेवा आश्रमों में विद्याध्ययन होता था। प्राचीन भारत के शिक्षणालयों में सहाय्य और परिश्रम एकसाथ हाथ जंटाते थे।

इसके बाद दैनिक उपासना का साधन है। अध्ययन, ब्रह्मचर्य, परिश्रम और उपासना ने प्राचीन भारत में गुरुगृह को पुण्य तीर्थ जना दिया था।

मैंने जड़धा इस ज्ञात पर विचार किया है कि यदि हम चार प्रकार के काम पर ध्यान दें तो स्वराज्य की प्राप्ति शीघ्र ही हो जगे। यह चार प्रकार का काम शिक्षा, स्वास्थ्यशास्त्र, स्व-देही और कृषि है। यह कार्य हमारे जनसमुदाय की जलति के लिये परभावश्यक है।

प्राचीन भारत में विद्वान और प्रचारक स्थान स्थान पर जाते और जनता में शास्त्रों की शिक्षा का प्रचार करते थे. वे लोग जनता के सामने महात्मा लोगों के जीवन को भी पढ़ कर सुनाते. उस समय सर्वसाधारण की शिक्षा में वास्तविकता थी. आन्कल युरोप में सर्वसाधारण की शिक्षा के महत्त्व के लोग समझने लगे हैं. वहां पर सर्वसाधारण के लिये पुस्तकालय, वाचनालय, लेक्चर हॉल मौजूद हैं. वहां के लोग हमारे देश के सर्वसाधारण की अपेक्षा वर्तमान जीवन का अधिक आदर करते हैं. पाश्चात्य देशों के जो भी हमारे देश के मध्यम श्रेणी के लोगों में से बहुतों की अपेक्षा राजनीति में अधिक दिलचस्पी लेते हैं.

हमारे सर्वसाधारण तो अक्षरवाहों और पुजारियों के शुद्धात्मक होने लगे हैं. हमारा परिश्रम सुव्यवस्थित नहीं. हमारे किसान अभी तक कृषिसंजग्धी शान्ति में निवास कर रहे हैं. उन्हें पता भी नहीं कि संसार में क्या क्या भौतिक परिवर्तन हो रहे हैं? पश्चिम के बहुतसे देशों में प्रायः सर्वसाधारण शिक्षित हैं. कर्ष वर्ष लगे भैंने स्त्रिटल में श्रमजीवी कॉन्फ्रन्स में भाषण दिया था. मुझे यह ज्ञान कर आश्चर्य हुआ था, कि बहुतसे श्रमजीवी संघ भारतीय समस्या में दिलचस्पी रखते हैं.

किसानों और श्रमजीवियों के स्कूलों की उपयोगिता के संजग्ध में कोई अत्युक्ति से काम नहीं ले सकता. लविष्य सर्वसाधारण के साथ होता है. हम पहले देख चुके हैं कि योजन नेतृत्व में सर्वसाधारण क्या नहीं कर सकते? हम कमाल की विजय की चर्चा करते हैं. हम भूल जाते हैं कि 'कमाल' का कमाल अंगारा के किसानों की अन्ध से है. नवीन इस पर वहां के मजदूरों का ऋण है. इस के कृषकों और मजदूरों के लिये हमारे की संजग्धा में स्कूल और पुस्तकालय जोल दिये गये हैं. कान्ति के वाद से अज तक लगभग ४ करोड़ इसी विजयता पढ़ना सीध चुके हैं. हर जगह लविष्य सर्वसाधारण के साथ होता है. इसी लिये मैं कहता हूं कि सर्वसाधारण को शिक्षित जनाओ.

मैं स्कूलों की दीवारों पर भारत माता, भारत के ऋषियों, कवियों, वीरों, शहीदों, धर्माचार्यों और देशभक्तों के चित्र लगे देजना चाहता हूं; क्योंकि प्रत्येक चित्र एक शिक्षक का काम होता है. प्रत्येक चित्र ठीक रीति से एक पाठ हमारे सामने रखता है. मैं यह चाहता हूं कि हमारे जनसमुदाय रामायण और महाभारत का पाठ करें. इन प्राचीन ग्रंथों में आश्चर्यपूर्ण बातें लरी हैं. महाभारत को पढ़ो तो पता लगेगा कि पन्ने पन्ने पर कैसी सुंदर सुंदर कहानियाँ और उपदेश दिये गये हैं. 'मेरुमान्नी

नरक का द्वार है' अपने जन्मों के घसिका पाठ कराओ। निम्न ही वे लोग आदिसों या दुकानों में धिमानदार सिद्ध होंगे (सत्य परमात्मा का स्वरूप है)। अहा! यह कैसी सुंदर कथावत है "मित्रता समान में निभ सकती है।" स्वराज्य की तमाम शिक्षाक्षरी धंस सारगर्भित कथावत में डेप्रित है। यदि धर्मविस्तार और हिंदुस्तान मित्रभाव से रहें तो आवश्यक है कि हिंदुस्तान स्वतंत्र हो। प्रेम हमारा शास्त्र है। भारतवर्ष अपने धतिहास के जड़े युगों में प्रेम के आदर्शवाद का साक्षी रह चुका है। मुझे प्रत्येक स्कूल के विद्यार्थी के धंस सदेश देने में प्रसन्नता होती है कि 'प्रेम हमारा शास्त्र है।' प्रेम का यह सदेश भारतवर्ष के ऋषियों और महर्षियों के हृदयों का जोल कर हमारे सामने रखता है। प्रेम करना व्यापार करना नहीं, प्रेम करना धन संयय करना नहीं, प्रेम करना अंगुल में इसाना नहीं। प्रेम का सद्प्रयोग करो।

जन्म लगवान शुद्ध वनाश्रम से निकल कर संसार के लोगों के दुःख निवारण का कार्य आरंभ करते हैं, अकरमातृ ही उनका अपने मातापिता से राजप्रासाद में भेंट हो जाती है, और वे दोनों अपने राजकुमार का साधुवेष में देखते हैं तो जड़े दुष्पी हो जाते हैं। और पूछते हैं—राजकुमार! तुम राज्याध्यक्ष का छोड़ कर भीम मांगते क्यों फिर रहे हो? शुद्ध लगवान उत्तर देते हैं 'पूज्य माता-पिता! मैं अपनी जाति की रीति पर यत्न रहा हूँ। अहा! हमारे ऋषियों और महर्षियों, ऋषियों और आचार्यों की यही रीति रही है। ध्यानंद त्यागी था। जिन्हें त्याग की शिक्षा मिल चुकी है, वे ही नवीन युगों के निर्माता बनते हैं। भारतवर्ष में पुनरुज्ज्वन के अद्भुत पीण कौन भोगेंगे? धनाभिमान नहीं, पदाभिमान नहीं; वरन् तपस्वी और विद्वान लोग। ये लोग जनसमुदाय के सहयोग देंगे, और भारत की सेवा और स्वाधीनता के लिये उन्हें शिक्षित बनायेंगे? हमारे स्कूल और कालेज आर्यावर्त के साढ़े आध्यात्मिक वातावरण में धूमें। धूसीमें हमारी आशा है, और धूसीके द्वारा राष्ट्रों का कल्याण होगा।

प्राचीन ज्ञान अविष्णु के लिये एक सदेश लाता है।

प्रकृति की निस्तब्धता में, वर्तमान अहंभाव से रहित, अध्यात्मवाद और सादगी से सुवासित वनाश्रमों में, अपरिमित ज्वन के आनंद में और धतिहास के प्रभात में आर्य संस्कृति का जन्म हुआ था। धससे कहीं दूर यह संस्कृति नागरिकता की पोषक वर्तमान सभ्यता में परिवर्तित हो गई। हम आतृत्व और ज्वन के स्वाभाविक आनंद को जो भेड़ें! लोग, आत्मवृद्धि और

निर्भक्षों पर असाधार करने के लिये सभ्यता (सिविलाइजेशन) एक बिकना सुपडा शब्द बन गया। हम इस सभ्यता का अंत बनते हैं गडगडी ! संसार की आशा आत्मिक ज्ञान में है। वैदिक ज्ञान में है। परमात्मा करे हमारे देख में ऐसे अद्भुतसे नवयुवक हों, जिनके पवित्र हृदयों में महान लविष्य के प्रदीप के लेने की अक्षवती छत्रा विद्यमान हो।

(डिसेम्बर-१९२८ ना "साप्ताहिक" मांथी)

६७-पीहू

(लेखक:-श्री. प्रेम)

'पीहू' 'अँ ओले पक्षी ! क्यों नन्हे से कंठ को टूक टूक कर व्यर्थ सूझा रहा है ! तू क्या यादता है ?'

'शान्ति'

'तो धतना टूकता क्यों है ? शान्ति यादता है, तो शान्त हो दुःख के प्रथम वेग को रोक !'

'पीहू ! पी—हू ! पी—हू !'

'अरे फिर वही ध्वनि ! क्या समझ में नहीं आता ? इस जरासी जन पर धतना कष्ट !'

'पीहू ! पी—हू !'

'तो क्या शान्ति का साधन अशान्ति है ? जरा मुँह से तो बोल ! कौनसी वस्तु तुझे शान्ति दे सकती है ?'

'एक जलपिंडु !'

'जस धतने के लिये यह शोर ! यह अतीकार !! सारा आस-मान सिर पर उठा रखा है। क्या दुनिया की ताल-तलैया लोप हो गई ? नदियां अँह हो गई ? समुद्र सूख गया ?'

'परंतु गिरे डुबे को कौन उठाये, जे गिरा वह गया.'

'अरे, धतना अहंकार ! छोटे मुँह अजी बात !'

'नहीं जिलकुल नहीं, तुम पृथ्वी पर रहते हो, पृथ्वी का जल तुम से नीचे नहीं ? अतः तुम उसे ले सकते हो ! परंतु मैं आकाश में रहनेवाला, हवा में उड़नेवाला, उसे क्यों कर ले सकता हूँ ? शरीर में छोटा अवश्य हूँ, पर कनवे में तो अडा हूँ !'

'तब क्या, शून्य आकाश से भीष मांगता है ?'

'नहीं, नहीं ! जल से लरे डुबे, मुझ से डुबे आकाश में रहनेवाले प्यारे मेघ से मांगता हूँ ! भीष जड़र मांगता हूँ, पर नीचे से नहीं !'

'परंतु व्यर्थ—'

‘ਤੁਮਹੋਂ’ ਖੁਸ਼ ਅਨ-ਨ੍ਯਤਾ ਕਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ? ਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ‘ਭਟਕਨੇਵਾਲਾ’
ਭਵ ! ਤੁਮ ਨਹੀਂ ਜਾਨਦੇ ਪੀੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਐਕਤਾਨਤਾ ਕੋ। ਧਰ
ਤੁਮਹਾਰੀ ਆਤ ਆਤ ਪਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਪਨੇ ਟੋਕ ਸੇ ਟਲਨੇਵਾਲਾ ਨਹੀਂ
ਹੈ। ਤੁਮ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੋ। ਤੁਮਹਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਸਾਹਸ ਕੋ ਕੀਤਾ
ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਖੁਸ਼ ਹੁਣੇ ਦੇ ਅਨੁਭੂਤ ਭਾਵਾਂ
ਕੋ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਮੇਰੇ ਆਸ਼ਾਐਂ ਦੇ ਯਾਗ ਮੇਂ ਸਦਾ ਵੀ ਕੁਲ
ਲਗਤਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ ਹਰੇ-ਭਰੇ ਵਾਟਿਕਾ ਦੀ ਫਰਿਆਦੀ ਕਬੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੀ !
ਸਮੁੱਚੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਹੋ ? ਅਣਭਾ ਵੇਖੋ। ਪੀੜ ! ਪੀ-ੜ ! ਪੀ-ੜ ।’

x x x x

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਵਲ ਗਈ। ਧੂਪ ਸੇ ਤਪੀ ਫੁੱਲ ਪ੍ਰਾਈ ਪ੍ਰਵੀ ਮੁੱਢ ਯੋਲ
ਯੋਲ ਕਰ ਅਪਨੇ ਕੰਠ ਕੋ ਟਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਨਦੀਆਂ ਜੋ ਸਾਗਰ ਦੀ
ਭੇਂਟ ਦੇ ਲਿਥੇ ਵਧਾਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਟਰ ਰਹੀ ਥੀਂ, ਅੱਖ ਫੌੜ ਫੌੜ ਕਰ ਉਸੇ
ਯੋਲੇ ਲਗਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਧੋਸਲੇ ਟੋਲੇ। ਵੱਖੋਂ ਨੇ ਯੋਲੇ ਅਵਲ
ਭਾਲੇ। ਆਸਮਾਨ ਨੇ ਆਸਮਾਨੀ ਆਦਰ ਛੁਟਾ ਕੇ ਮੋਤਿਆ ਆੜ ਵੀ।
ਭਗਵਾਨ ਦਿਨਨਾਥ ਪਰਦੇ ਦੇ ਆਟ ਮੇਂ ਛਿਪ ਗਏ। ਅੱਗ ਟੋਕਵਾਲੇ
ਪੜ੍ਹੀ ਦੀ ਟੋਕ ਰਹ ਗਏ !

ਭਗਵਨ ! ਜੇਕਰ ਖੁਸ਼ ਖੋਟੇ ਸੇ ਹੁਣੇ ਦੀ ਫਾਇਦਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਮੇਂ ਖੁਸ਼ੀ
ਅਵਲ ਹੈ, ਤੋ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀਸ਼ਕਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ? ਸਮੁੱਚੇ
ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਪਰ ਦਰਦਤਾ ਆਰ ਅਨ-ਨ੍ਯਤਾ ਫੋਨੀ ਆਲੋਚਕ !

ਅਵਸ਼ !

ਮੈਂਨੇ ਸੁਨਾ ਠੰਡੀ ਵਾਯੂ ਨੇ ਸਰ ਸਰ ਕਰ ਕੇ ਕਹਾ ‘ਅਵਸ਼’

ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਝੂਝ ਝੂਝ ਕਰ ਕਹਾ ‘ਅਵਸ਼’

ਨਦੀ ਦੇ ਕਲ ਕਲ ਨਿਨਾਦ ਮੇਂ ਧੁਨਿਤ ਹੁਆ ‘ਅਵਸ਼’.

ਅਤਿਧੁਨਿ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਯਾ ‘ਅਵਸ਼.’

(ਮੇ-੧੯੨੬ ਨਾ “ਸਾਵਫ਼ਿਕ” ਮਾਂਥੀ)

६८-उद्दवानाला का युद्ध

(लेखक:-भी. सुरेश्वर)

अठारहवीं सदी के प्रारंभ से अंगाल की ब्यबसा राज-
 लक्ष्मी 'सात समुद्र पार' से आ, अंगाल और बिहार की गलियों
 में धूम-धूम कर व्यापार करनेवाले अंग्रेजों के गोरे बमडे पर
 लड़ू हो, उन्हीं लोगों के पास जाने के लिये ब्यबल होने लगी.
 सन १७५७ में पलास-पादवों से आच्छादित पलासी के मैदान
 में क्लाइव के पञ्चत्र और बालबानियों ने उस समय के मोले-
 बाले अंगाल के नौजवान नवाब सिराजुद्दौला को परास्त कर यह
 निर्णय कर दिया कि अंगाल और बिहार की ही नहीं, बल्कि
 सारे भारतवर्ष की स्वतंत्रता के अपहरण होने में अब देर नहीं
 है. पलासी की लड़ाई का अंत हुआ और अंग्रेजों ने दहता के
 साथ अंगाल और बिहार में अपना सिक्का जमा लिया. मीर
 ज़ादर अंगाल का नवाब हुआ—हमारी स्वतंत्रता की टिमटिमाती
 छुई दीपशिखा का अवसान सन्निकट दीप पड़ा. लेकिन, पांच-
 छः वर्ष के बाद जब अंगाल की नवाबी मीर कासिम के हाथ लगी,
 तब आशा की ओर क्षीण जलक पुनः दिखाई पड़ी. यहां की
 स्वतंत्रता के गोशों द्वारा अपहरण होने से बचाने के लिये उस
 स्वातंत्र्यप्रिय वीरपुंगव ने ओर पार फिर प्रयत्न किया और
 किया अपनी यतुरता, बुद्धिमत्ता और वीरता के अद्भुत प्रदर्शन
 द्वारा प्राणों की आश्रुत लगा कर. ऐतिहासिक महत्त्व रखनेवाले छसी
 बिहार प्रांत के पहाड़ी भूभाग से घिरे हुये राजमहाल से उद्दवा-
 नाला पर यह आशा की जलक दृष्टिगोचर हुई थी. अपनी
 स्वाधीनता की रक्षा करने का यही हमारा अंतिम साधन था.
 परंतु लाज्य पलटा भा चुका था—ध्वज के यही भंजूर था कि
 हमलोग कुछ दिनों के लिये परतंत्रता की ओडियां ही धारण करें.
 अतएव आशा की ये शुभ किरणें पूर्वक्षितिज पर दृष्टिगोचर
 होते ही क़िस्तान सैनिकों के पञ्चत्रही आदलों से औसी एक गछ
 कि संध्यापर्यंत दिखाई न पड़ीं. यही मीर कासिम के साथ
 अंगाल और बिहार के लाज्य का भी अंतिम निर्णय हो गया.
 स्वातंत्र्यरक्षा की विमल लावना से प्रेरित हो कर होते हुये छस
 उद्दवानाला के युद्ध में मीर कासिम की हार हो जाने से अंग्रेजों
 के अंगाल से बाहर निकाल देने की उसकी ओकांत अभिलाषा,
 उन्त्य महत्वाकांक्षा सदा के लिये विरवित्राभ देने लगी—उसकी
 विर अभिलषित आशा निराशा के लंवर में गोते लगा-लगा

ਕਰ ਲਵਾ ਕੇ ਲਿਏ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਏ—ਅਤੇ ਹਮੇ ਆਜ਼ ਤਕ ਪਰਵਾਨਾ
ਮੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਰਹੇ. ਅਜੇਹੇ ਭਵਾਨਾਨਾਨਾ ਨਾ ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਯੁਧ ਹਮੇ
ਲਿਏ ਹਮੇ ਚਿਤਿਕਾਸਿਕ ਕੇ ਲਿਏ ਕਮ ਮਹਾਨਾ ਨਾ ਯੁਧ ਨਹੀਂ ਹੈ. ਹਮੇ
ਭਲੇ ਯੁਧ ਨਾ ਕਰੀ ਨਹੀਂ ਭਲੇ ਸਕਦੇ, ਜਿਸਨੇ ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਨੇ ਅਪਨੇ
ਯਾਧੁਯਲੇ ਨਹੀਂ, ਅਪਨੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਪਰਾਕਰਮ ਨਹੀਂ, ਤਲਵਾਰ
ਨਾ ਤੋਪ ਕੇ ਯੁਧ ਪਰ ਨਹੀਂ, ਅਤਿਕਾਸਿਕ ਅਪਨੀ ਕੁਟ ਨੀਤਿ ਕੀ ਯੁਧ
ਮਿਲਾ ਕਰ, ਅਪਨੇ ਧਾਰੇ ਅਤੇ ਅਧੂਰੇ ਅਨੁਪਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-
ਭਾਵ ਨਾਨਾ ਹਮੇ ਸਵਾਨਾਨਾ ਨਾ ਸਰਵਾਨਾਨਾ ਕਰ ਹਮੇ ਮੁਲਾਮ ਨਾਨਾ
ਭਲੇ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਏ ਹੈ.

ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਕੇ ਕੁਲਿਤਿਕਾਸਿਕ, ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਕੰਪਨੀ ਅਨੁਯਿਤ ਅਲਾ-
ਅਰ ਸੇ, ਭਨਕੀ ਯਾਧੁਯਲੇ ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਨੇ, ਭਨਕੇ ਨਾਨਾ ਹੋਤੀ ਕੁਧ
ਯਾਧੁਯਲੇ ਕੁਧ ਨੇ ਤਥਾ ਕਲਕਤੇ ਕੀ ਕੌਲਿਕਾਸਿਕ ਅਨੁਯਿਤ ਕੁਟ ਨੀਤਿ
ਨੇ ਅਤੇ ਕਾਸਿਮ ਨਾ ਕੁਧ ਨੇ ਤਾਂ ਆ ਗਏ. ਚਿਤਿਕੇ ਪਰ ਨਹੀਂ ਭਲੇ ਅਨੁਯਿਤ
ਅਤੇ ਨੀਤਿਕਾਸਿਕ ਨਵਾਯ ਨੇ ਪਰਿਸਥਿਤਿ ਨਾ ਧਿਆਨ ਰਖਦੇ ਹੁਏ ਅਪਨੀ
ਅਤੇ ਸੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਨੇ ਨਾ ਪਰਿਸਥਿਤਿ ਕੀ. ਵਲ ਯਾਦਤਾ ਥਾ ਕਿ ਪਹਲੇ
ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਕੋਲ ਹੀ ਯੁਧਧੋਸ਼ਣਾ ਕਰੇ. ਪਰਨੇ ਮੇਂ ਅਪਨੀ ਅਨੁਯਿਤ-
ਪੂਰ੍ਵ ਕਾਰਵਾਯ ਕੇ ਕਾਰਣ ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਨਾ ਅਤੇ ਕਸ਼ਾਨ ਮਿੰ ਅਲਿਕਾਸਿਕ
ਯੁਧ ਅਤੇ ਕਾਸਿਮ ਨਾਨਾ ਗਿਰਕਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਏ, ਤਥਾ ਤੋ ਨਾਨਾ
ਕੀ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਪਰਿਸਥਿਤਿ (?) ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਨੇ ਅਪਨੀ ਕੌਲਿਕਾਸਿਕ ਮੇਂ ਅਤੇ ਕਾਸਿਮ
ਕੇ ਵਿਰੁਧ ਯੁਧਧੋਸ਼ਣਾ ਕਰ ਕੀ ਹੀ. ਅਤੇ ਕਾਸਿਮ ਸਾਵਧਾਨ ਥਾ.

ਯੁਧ-ਧੋਸ਼ਣਾ ਹੋ ਗਏ. ਜਨ ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਕੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਮੇਂ ਅਤੇ
ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਸੇਨਾ ਅਤੇ ਕਾਸਿਮ ਕੀ ਸੇਨਾ ਨੇ ਮੁਲਾਮ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਕਲ-
ਕਤਾ ਨੇ ਨਵਾਯ ਕੀ ਨਵਨਿਰਮਿਤ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮੁੰਗੇਰ ਕੀ ਅਤੇ ਅਨੁਯਿਤ ਪਈ.
ਭਲੇ ਸੇਨਾ ਨਾ ਸਾਮਨਾ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਅਤੇ ਕਾਸਿਮ ਕੀ ਸੇਨਾ ਨਹੀਂ
ਤਕੀਯਾਂ ਕੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਮੇਂ ਆਏ ਅਤਿ. ਰਾਸਤੇ ਮੇਂ ਕੁਲ ਤਿੰਨ ਲਾ-
ਖਾਂ ਕੁਧ. ਤਕਵਾ ਕੇ ਕੇਸ਼ੇਰ ਮੇਂ, ਜੋ ਮੁਲਿਕਾਸਿਕਾਸਿਕ ਕੇ ਹੀ ਨਿਕਟ ਹੈ,
ਪਹਲੀ ਮੁਲਾਮ ਕੁਧ. ਚਿਤਿਕਾਸਿਕਾਸਿਕ ਮਿੰ ਅਨੁਯਿਤ ਕੇ ਕਥਨਾਨੁਸਾਰ ਭਲੇ
ਲਾਖ ਮੇਂ ਪਹਲੇ ਤੋ ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਕੇ ਚੁਕੇ ਛੁਟ ਗਏ; ਲੇਕਿਨ ਅਨੁਯਿਤ ਮੇਂ
ਕੀ ਨਵਾਯ ਸੇਨਾ ਕੇ ਨਾਯਕ ਤਕੀਯਾਂ ਨਾ ਅਨੁਯਿਤ ਗੋਲੀ ਲਗ ਜਾਨੇ
ਨੇ ਭਲੇ ਸੇਨਾ ਮੇਂ ਕੁਲਕਾਸਿਕਾਸਿਕ ਮਧ ਗਏ. ਸੇਨਾਧਿਕਾਰਤਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਨੇ
ਕੇ ਕਾਰਣ ਨਵਾਯ ਕੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸੇਨਾ ਅਨੁਯਿਤ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਆਏ
ਅਤੇ. ਮਿੰ ਸੇਨਾ ਨਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ, ਅਤੇ ਕਾਸਿਮ ਕੀ ਸੇਨਾ ਮੇਂ ਅਨੁਯਿਤ-
ਯੁਧਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਿਯਾਂ ਨਾ ਲਗਦਾਰ ਥੀ. ਭਲੇ ਅਤੇ ਸੇਨਾਨਾਯਕ
ਮਿਰਜਾ ਖਰਾਨਾਨਾ ਨਾਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਭਾਵਤਿਕ ਨਿਕਲਾ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਟ ਰੂਪ ਨੇ
ਤੋ ਨਵਾਯ ਕੀ ਸੇਨਾ ਮੇਂ ਨਾਯਕ ਨਾਨਾ ਕੁਧਾ ਥਾ, ਪਰੰਤੂ ਅਨੁਯਿਤ ਨੇ
ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਕੀ ਅਤੇ ਮਿਲਾ ਕੁਧਾ ਥਾ. ਚਿਤਿਕੇ ਪਰਿਸਥਿਤਿ ਕੀ ਅਨੁਯਿਤ
ਕੀ ਅੰਤਿਕਾਸਿਕ ਆਏ ਅਨੁਯਿਤ ਮੇਂ ਸਮਰਥ ਕੁਧੇ. ਕਥਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਤਾ ਕਿ,

धंस लडाई में भी इन पञ्चत्रकारियों की गुप्त सहायता से ही, जिन्होंने युपके शत्रु के भेजे में सज्ज भाग दिया और विद्रोह की लय कर आगे लगा आपस में कूट पैदा कर दिया था. अंग्रेजों की विजय कुछ—तबवार के भूते पर नहीं.

तबवा के बाद धरदा नामक स्थान में नवाब की विजयी कुछ सेना पुनः शम्भलायद कुछ. धंस लडाई में अंग्रेजों की ज़ी हाँनी कुछ, लेकिन भीर कासिम के नये सेनाधिपति शेर अलीभा की निर्णयता और धंससे भी ज़रूर कर हानिकारक अनुभवहीनता से ही अंगरेजों की ज़रूर कुछ.

तब अंत में भीर कासिम ने अपनी सेना को ओक पार हिर उद्वानावा पर ओकत्र करने का विद्योग कर अपने भाग्य का, साथसाथ देश के भाग्य का भी अन्तिम फैसला कर देना ही श्रेयस्वर समझा. भीर कासिम को पूरी आशा थी कि धंस सुरक्षित स्थान में अवश्य ही अंग्रेजों के हाँत ज़रूर कर दिये ज़रूर. यह नावा ओक छोटीसी दलदली नदी थी, ज़े राजमहल की पहाड़ी से निकल कर उसीके निकट ही गंगा में मिल गयी थी. धंसके दोनो पार्श्व धँतने उये और दालुये थे कि धंसके किनारे पर सेना रभने से दुश्मनों के आक्रमण का डोछ रास्ता नहीं रह जाता था. अगर ऐसा संभव भी था तो ज़ी ज़ी आपत्तियाँ ज़ेवने के बाद. भीरकासिम ने लय की आशांका से पहले ही यहाँ धँट और पथरों का ओक पूल ज़ंधवा रक़्पा था. वह धंस ज़गह की प्राकृतिक रचना, कुहरती ज़नावट को देख कर स्तब्धित रह गया था और नदी के किनारे-किनारे ओक विशाल ज़ाछ ज़ुदवा कर उसके ज़गल में ही ज़ी ज़ी दवाल धंस दंग से ज़ी करवा दी थी कि जिससे ज़ाछ और दवाल दोनों पहाड़ी प्रदेश से आरंभ हो कर गंगा नदी तक फैल गयीं. धंस दवाल से धिरी कुछ ज़ाछ और नदी के ज़ीय धतनी ज़गह छोड दी गयी थी कि जिस पर सैनिकों के यथेष्ट भेजे रह सके. ज़ाछ ज़ी यथेष्ट गहरी थी, जिस पर ओक ज़गह काठ का ओक ज़ैसा पूल रभवा दिया गया था, ज़े समय पर उठा लिया जा सकता था. साथ ही वह ज़ाछ पहाड़ी ज़ू—लाग में स्थित ओक दलदली ज़ील से मिला दी गयी थी, ज़े निकटवर्ती पहाड़ी की ज़ड से सरी कुछ थी और दवाल के अधिकांश लाग तक धिरी कुछ थी. धंस प्रकार धंस भोर्जे को सुरक्षित कर देने के बाद केवल ओक ही राह ज़य गयी थी, ज़े ज़ाछ और दवाल के ज़ीय पडती थी और जिस पर ज़ुर्ज ज़नवा कर पहरा ज़िठा दिया गया था. क़हने का तात्पर्य यह है कि, इस ज़गह थोडा ही परिश्रम करने से क़िला

જેના એક એસા દંડ મોર્યા બન ગયા થા કિ બિના ઉસે અચ્છી તરહ તોડે દુશ્મનોં કા મુઝેર તક બઢ આના અસંભવ હી થા. હાં, પર્વત લાંબ કર યા ગંગા નદી પાર કર આના સંભવ થા, લેકિન જૈસી અવસ્થા મેં જગજિ સામને હી સૈનિકોં કા દલ શઅ બાંધે કટિબદ્ધ રહે—ઇસ તરહ આને મેં બી કુશલ નહીં થા. જૈસી હી સુરક્ષિત જગહ મેં—ઉસી ઉઠવાનાલા પર—મીર કાસિમ કી સેના અંગ્રેજોં સે અન્તિમ લોહા લેને કે લિયે એકત્ર હુઈ.

મીર કાસિમ બડા હી દૂરદર્શી થા. અપની રાજધાની મુઝેર લાતે હી ઉસને ભાવી બચ કી આશંકા સે, અપની સેના કો નયે ઢંગ સે કવાયદ સિખલાના પ્રારંભ કર દિયા થા. વહ સ્વયં બી વીર થા. ઉસમેં સૈનિકોં કો સજને કી વિલક્ષણ શક્તિ થી. અતએવ ઉસકી સેના બડી હી શક્તિશાલિની થી. વહી શક્તિ-શાલની સેના ઇસ નાલે પર સજ કર મુસ્લૈદ હો ગઇ. પરંતુ દેશ કે દુર્ભાગ્ય સે મીર કાસિમ કે ઇસ અદ્ભુત સૈન્ય-સંગઠન મેં બી એક ભારી ભૂલ રહ ગઈ. ભૂલ યહ થી કિ ઉસકી સેના મેં જો બહુતસે ક્રિસ્તાન અફસર થે ઉન્હેં હી લિન્ન લિન્ન દલોં કા ઉપનાયક બના દિયા થા. યહ તો પ્રત્યક્ષ હૈ કિ ઉસી પ્રાચીન તિથિ સે જગજિ પહલે-પહલ મુસલમાનોં કે સાથ ક્રિસ્તાનોં ને ધર્મ કે નામ પર કુઝેડ યુદ્ધ હોડા થા—વે લોગ બરાબર મુસલમાનોં કે દુશ્મન બને હી રહે ઔર અબ બી હૈં. ફ્રાંસ કે અનુયાયિયોં ને ટુર્ક ઝંડે કે અસંખ્ય અનુયાયિયોં કે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોં કા અસ્તિત્વ હી યુરોપ સે મિટા દેને કી કોશિશ કી. ઇસીસે તો પૂર્વીય પ્રશ્ન (ઇસ્ટર્ન ક્વેશ્ચન) કી સમસ્યા યુરોપ કે લિયે એક બડે હી માર્કે કી સમસ્યા હૈ. જૈસી દશા મેં યહ કબ સંભવ હૈ કિ, ક્રિસ્તાન નૌકર અપને મુસલમાન માલિક કે ભક્ત યા વિશ્વાસપાત્ર બને રહેં. અપની ઇસી નાસમઝી કે કારણ કિતને મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોં ઔર મુસલમાનોં કા અસ્તિત્વ હી મિટ ચુકા હૈ. દેશ કે દુર્ભાગ્ય સે મીર કાસિમ ને બીઇસ રહસ્ય સે અપરિચિત હો કર, બહુત સે ક્રિસ્તાનોં કા સ્વાગત કિયા, ઉન્હેં નૌકરી દી, બડે બડે ઓદ્દહે દિયે, જો ઉસકે સાથ હી દેશ કે સર્વનાશ કા કારણ હુઆ.

ઉઠવાનાલા પર મીર કાસિમ કા મોર્યા ઇતના દંડ થા કિ અંગ્રેજોં કે લિયે બલપ્રયોગ દ્વારા હી નવાબી સેના કો હટા કર ઉસે તિતિર-વિતિર કર દેના એકદમ અસંભવ થા. મહીનેભર તક અંગ્રેજી સેના ખેમા ડાલે પડી રહી, પરંતુ મીર કાસિમ કી દંડ મોર્યાબંદી પર જરા બી આઘાત નહીં પહુંચા. કિસી બી પ્રત્યક્ષ ઉપાય સે—સીધી ચોટ પહુંચા કર ઉઠવાનાલા કો ઘેર કર મોર્યોં કો તીન-તેરહ કરને મેં જગજિ અંગ્રેજી સેના અસહ્ય રહી, તબ

द्विरे वही मेघनीति अफितयार की कोशिश की जाने लगी, जिस नीति के सहारे बिना हाथ-पांव डुबाये उलाछन ने धासी के युद्ध में इतल पाछ थी। धधर तो ये अंग्रेज बाहर डेरा डाले चुपचाप अपनी ताक में लगे थे और उधर रात में घन लोगों के जमे में भी भीर कासिम के ही आहमियों की जमघट लगी रहती थी। भीर कासिम की सेना के पतन का एक कारण और हुआ, जे यों है:-

नवाब के लिये छससे जठ कर दुर्भाग्य की जात और क्या हो सकती है कि धधर अंगरेजों के जमे में रातभर जलसाथ के भडे भडे मनसुजे जांघे जाने लगे और उधर नवाब की सेना कान में तेज डाले निश्चित पड़ी रही। शत्रुओं के अत्यानक धावा का कुछ भी ध्यान नहीं रकपा गया। नवाब की सेनायें तो छस गुमान में डूली डुध थी कि जैसे सुरक्षित स्थान तक, जहां द्रोणाचार्य के यक्षव्यूह की तरह प्रवेश करने का एक ही मार्ग है, किस प्रकार शत्रुसेना आने में समर्थ हो सकती है। तभी तो सभी सैनिक अपने कर्तव्यपालन में जिलकुल जेजगर हो रहे। छसके अतिरिक्त भी कुछ मुसलमान अइसर, जिनके पास द्रव्य था, रात में भदिर के नशे में चूर रहने लगे। जैसे नशाभाज अइसर रात के प्रथम प्रहर में भदिरादेवी की उपासना में ही व्यस्त रहते थे और शेष रात्रि वेश्याओं की नृत्यक्रीडा देणने में व्यतीत करते थे। छतना ही नहीं, जदिक आगे जठ कर व्यलियार का छिपा नृत्य भी होने लगा। यह देणते हुआ यह कदा न सकता है कि भीर कासिम के दल को श्रष्ट करने का एक कारण भदिरा और भद आलवाली कामिनी भी डुध; लेकिन भीर कासिम का एक विश्वासी अइसर छस कुत्सित मद्यपान और व्यलियार की ओर आकर्षित नहीं हुआ। उस वीर का नाम था नछुइयां। यह सावधान और भुत्तैद अइसर था। जहां एक ओर जेमें में रात रात-भर भदिरा, नृत्य और गान का अभाडा जमा रहने लगा, वहां दूसरी ओर वह वीर सैनिक जरागर छसी चिंता में रहने लगा कि, किस ढंग से अंगरेजों से लोहा लिया जाय।

उस सुरक्षित मोर्चेबन्दी में प्रवेश करने का एक गुप्त मार्ग भी था। अंगरेज लोग उस गुप्त राह से अपरचित थे; लेकिन उस मार्ग का रहस्य मालूम होने से अंगरेजों के लिये मोर्चे लंग करना सहज काम हो जाता था। अतः तक यह लेद नहीं मालूम रहने के कारण वे लोग पंगु जाने जंके थे। धधर नछुइयां प्रति दिन रात में कुछ छमानदार सैनिकों को ले कर चुपके से उसी मार्ग से बाहर निकल पडता था और धीरे से अंगरेजों के कैंप में छापा मार कर थोड़े जलुत युद्ध के सामान लूट कर गायब हो

जता था। कई दिनों तक लगातार उसने ऐसा ही किया। अंगरेज सेना यह जल्दबारी कार्रवाई देख कर अवाह रह जाती थी। कुछ करते—धरते नहीं जनता था। परंतु अंगरेज पहले से भी अधिक सावधान रहने लगे और इस युद्ध रक्ष्य के उद्घाटन की ताक में लगे रहे। अंत में उस छिपे मार्ग का पता लगा कर ही छोड़ा। कहां जता है कि एक अंगरेज सैनिक ने ही जो किसी कारखाने अपने दल से जाग कर भीर कासिम की शरण में चला गया था और जिसे भीर कासिम ने अपनी सेना में नौकरी भी दी थी—अंगरेजों के उस युद्ध मार्ग का सारा भेद जता दिया, जल्द यह अंगरेज सैनिक अपने जतिवालों के यहां से सज्जवार हो कर जाग गया था। उसे पकड़वा कर मार डालने की भी पूरी कोशिश की गयी थी—लेकिन जल्द नवाज की शरण में गया तो उसकी रक्षा हो सकी थी। वही विश्वासघाती सैनिक एक अघेरी रात में चुपचाप घेरे से जाकर निकला और अंग्रेज सेना के कमान से जा कर कहा कि अगर मुझे प्राणदान मिले तो मैं युद्ध मार्ग का सारा भेद जता दूँ। अंधा याँहें आँख! अंग्रेज लोग तो यह चाहते ही थे। उसे प्राणबिक्षा दी। उसने धिमानदारी और नमकहलाही के एक ओर रण कुल पता जता दिया। अज तो अंग्रेजों की प्रसन्नता का क्या ठिकाना? उन लोगों ने तो उडवानावा के सुदृढ घेरे के विजय करने की मानों कुंज ही पा ली।

घेरे में युद्ध मार्ग द्वारा प्रवेश करने की कुंज मिल गयी। इसी के जन्म १७६३ वें वर्ष की यौथी सितम्बर थी—समय आधी रात। अंगरेज और गिदार का अलागा नवाज अपने दुर्ग मुंगेर में निश्चित सोया था—उसे उडवानावा के घेरे के संयंघ में तो यह पूरा विश्वास था कि, अंग्रेज वहां से एक पग भी आगे नहीं बढ़ सकते हैं; परंतु यहां का घेरा तो जलसाज नशे-जाज और व्यबियार का अहा हो रहा था। उस समय तक तो नवाज की सेना नाय-रंग हो चुकने के पश्चात् निद्रादेवी की सुषमय जोह में भेसुध हो कर सुषपूर्वक परोटें भरने लगी थीं। इसी निर्जन रात्रि में, अनुकूल अवसर ज्ञान कर कुछ अंग्रेज सैनिक अस्त्र शस्त्र से सज्जित हो कर युद्ध मार्ग के द्वारा काण्डे घेरे में घुस गये। जाज उन लोगों के साथ था। घुसते ही उन लोगों ने एक-एक धावा जाल ही तो दिया—जेजवर सोजे दुजे नवाज के सैनिक योंक पडे। उस समय न तो उन लोगों के पास कोष्ठ अस्त्र-शस्त्र ही था और न वे लडाइ के लिये तैयार ही थे। कितने तो नशा की जुमारी में जंपकियां ही ले रहे थे। सिवा तीन-तेरह होने के और कौन उपाय था! सारी सेना जिन जिन

हो गर्भ। सारा संगठन धंटेकर में ही टूट गया। आरो और भार काट और धर पकड़ का आगार गर्भ हो गया। इस आंधाधुनी में भीर कासिम के पूरे पंद्रह हजार सैनिक भेत रहे।

उदवानावा का घेरा टूटा। अंग्रेजों के आगे बढ़ने का अवसर मिला। भीर कासिम की शक्ति पिलकुल क्षीण हो गई। आगे न कर १७६४ में अकसर की लड़ाई में उसका पतन हो ही गया।

उदवानावा में नवाबी सेना की हार के दो कारण कहे जा सकते हैं। पहला तो भीर कासिम का स्वयं वहां उपस्थित नहीं रहना था। अगर भीर कासिम युद्धस्थल पर स्वयं मुस्तेदी से उपस्थित रहता तो उसके अष्ट अक्षर नाय-रंग और व्यभिचार में व्यस्त रहने का साहस कभी न करते। जहां भद्र और महिला का संयोग हो, वहां किसीके कर्तव्यपालन की सुधि रहे, यह कल्प आशा की जा सकती है? इसरा कारण हार का यह हुआ कि, भीर कासिम ने अपनी सेना में क्रिस्तानों और आरमेनियनों के स्थान दे कर भड़ी गलती की। जहां क्रिस्तानों के स्वार्थ का प्रश्न हो, वहां वे क्रिस्तान और आरमेनियन कल्प तक अपने मुसलमान स्वामी के लक्ष्य में रह सकते हैं? यही भीर कासिम के पतन का सत्यसे मुख्य कारण हुआ।*

(डिसेम्बर-१८२६ना आंकमांथी)

६९-मेरा रंग दे वसंती चोला

(लेखक:-श्री. अजितशत्रु)

ये ही दिन थे—गडा जा रहा था, गर्मी आ रही थी; दोनों के बीच में एक अलमस्त मौसम कभी थर-थर कंपाता था, कभी पसीने से तर करता था।

सरसों ने अपनी पीली यादर पसार दी थी—अलसी, अने, भट्टर ने उस पर लाल, नीले, गैजनी भूरे कर दिये थे; किंतु प्रयं पाश्चिमी पवन के ओंके को यह जीनी यादर कल्प तक धर-दास्त कर सकती—उसके तार-तार उड़ गये !

आम मुस्करा पडा, महुआ राने लगी,

कोयल थीम उठी, संसार पिलपिला पडा !

ये ही दिन थे। वसंत के दिन—उत्साह-उमंग के दिन, अलमले-अरमान के दिन; हंसने हंसाने के दिन, मिलने मिलाने के दिन। वाह रे दिन ! आह रे दिन !

x

x

x

x

न्यायाधीश आसन पर आ जमे थे. सामने सरकारी वकील ओक कुर्सी पर बैठे छत की ओर देख रहे थे—शायद कुछ कानूनी दावपेच सोच रहे थे. कोर्ट में दर्शकों की भीड़ थी. संगीनों का पहरा था; किंतु वे अलग तक नहीं आये थे, जिनके लिये यह सभ अयोजन था.

ओक लौरी हड-हड भड-भड करती आ पड़ी कुछ. सन-सनी ईल गछ. लोग उस ओर देखने लगे. न्यायाधीश और सरकारी वकील की तिरछी नजर भी उस ओर आकृष्ट हुये बिना न रही.

लौरी से मधुर गान की आवाज आछ. फिर गाते हुये कुछ युवक उसमें से निकले. सभी के चेहरे पर मुरकुराहट, सभी के हृदय में छिभंग. उनके कपडे वसन्ती रंग में शराबोर थे—गाल और कपाल पर लाल अजीर भिल रही थी. वे पंक्तिबद्ध हो, गाते हुये कोर्ट की ओर बढ़े—

मेरा रंग है वसन्ती योला.

छसी रंग में रंग के शिवा ने मौ का अंधन जोला.

यही रंग हल्दी धाटी में, फुल कर के था जोला.

नव वसंत में भारत के हित वीरों का यह मेला.

मेरा रंग है वसन्ती योला.

x

x

x

x

वे कौन थे ?

मैं भी नहीं जानता; कोर्ट की नजरों में हत्यारे लूटेरे; जनता के शब्दों में—उतावले देशभक्त.

छनकी कहानी ली पड़ी विचित्र है.

सन १९२५ छस्वी की ८ अप्रील की रात थी. उस पक्ष की सभसे अंधरी रात ! उसके अंधेरे का आहवां के हल ने और भी गाढा कर दिया था—जब तब भूँदाभूँदी ली हो जाती थी. इस नौजवानों का हल सहारनपुर से लखनऊ जानेवाली गाड़ी पर सवार हुआ—कुछ लोग यार्ड क्लास में बैठे, पाकी सेकंड क्लास में. जब गाड़ी कोकरी स्टेशन के निकट थी, सेकंड क्लास की जंश्र भींच कर उसे पड़ी की गछ. गाड़ी पड़ी होने पर हल के सभी नीचे उतर आये—कुछ लोग यार्ड के उभने की ओर चले, जहां सरकारी भग्ना था. कुछ छजिन की ओर बढ़े—जिसमें गाड़ी रोक रकपी लय. उनमें से छी हो लाछिन से कुछ दूर हट कर, लगातार पांच-पांच मिनट पर, पांच पांच हायर करने लगे. लोग आतंक में आ गये. यात्रियों से कह दिया गया कि आप लोग गाड़ी में छी बैठे रहें—आप पर आक्रमण न किया लयगा,

देवस सरकारी भण्डाना लूटा जायगा. दल के जे लोग भाई के उभये की ओर पड़े थे, छिन्होंने सभ से पहले भाई के लेट जवने की आवा दी. वह लेट गया. फिर भण्डाने का स'दक उतार लिया और छिनियों से काटने लगे. जय छेनी से काम न चला कुल्हाड़ा चलाया गया. आभिर स'दक टूटा, भण्डाने का तीन बर्तनों में बांभ कर वे च'पत हुये !

इस प्रकार इस आदमियों ने-जिनमें अधिकांश विद्यार्थी थे, २०-२२ वर्ष के छोकरे थे—गाड़ी को रोक कर महान प्रिटिख साम्राज्य के पवित्र भण्डाने का लूट लिया. उस गाड़ी में चौदह पुरुष जैसे थे, जिनके पास प'दके या रायद्वे थे. दो शस्त्र अश्लेष दौलत नवान सही थे; पर सभ पत्थर की मूर्ति जने थे, किसीकी हिंमत नहीं हुई कि इन छोकरों का मुकाबला करें. ड्राइवर महाशय तथा एक इंजिनियर साहय का घुरा हाल था—ड्राइवर महाशय इंजिन में लेट रहे थे, इंजिनियर साहय पापाने में ज छिपे थे. ये दोनों जहाइर अश्लेष जति के सपूत थे. दनादन कायर होने से लोग समझ बैठे थे कि कम-से-कम आलीस आदमियों ने ट्रेन को घेर लिया है. यद्यपि लोगों का इस पर विश्वास न होगा कि कायर भारतीयों में ऐसे इस नौजवान हो सकते हैं कि पूरी ट्रेन को लूट लें, किंतु जात सच्ची है. ये छोकरे शरीर से ली तो अधिक हष्टपुष्ट न थे !

सरकार का भण्डाना लूटा-कितना महान अनर्थ ! दौड-धूप होते लगी, पुलिस का उछलकूद होजाने लायक थी. आभिर, गिर-इतारियों शुरु हुई—पूर्वज'गल से दिल्ली तक का भाक छाना गया. ४४ युवक गिरइतार किये गये. पीछे १५ आदमियों पर से मुकदमा उठा लिया गया. जाकी लोगों पर जे मुकदमा चल रहा था, उसका एक दस्य उपर लिखा गया है !

x

x

x

x

यह सभ से आगे कौन है ?—इस दल का मुखिया—पं० रामप्रसाद गिरिमल ! ब्राह्मण हो कर ली क्षात्रधर्म के प्रती—पूरे परशुराम. आजन्म ब्रह्मचारी ! इनकी वीरता के ओक-ओक इस्तान रांगटे पड़े करनेवाले हैं ! छन्ही' ऐसे साहसी सेनापति का काम था कि दस नौजवानों के छोटे-से रेजिमेंट ने घतना जडा काम किया ! इनकी दाहिनी ओर देखिये, वह कौन भरत आदमी है ? राजकुमारों-सा रूप, गठीला जदन, वह है—अशकल. रामप्रसाद के, कोर्ट के शब्दों में 'लेइटेनेंट'. जडे जहाइर, जडे भरत. जिस समय धरपकड होती थी, आप फिरार थे. मित्रों ने कहा—इस काज जज्जे. आप जोसे—मेरा कार्यक्षेत्र हिंदुस्तान है, इस नहीं; मैं

जब के दर से नहीं आया हूँ, मैं तो अपने-अपने घर से बिले आया हूँ कि हमारा काम जारी रहे। किन्तु इनका राजकुमारसा चेहरा कम तक छिपता—पकड़े गये। जज कोर्ट में लाये गये तो आपने मैजिस्ट्रेट से पूछा आपने मुझे कभी अपने कोर्ट में देखा है ? मैं तो कितने दिन यहां आया हूँ और इस मुकदमे की कर्वाही देम गया हूँ। पूछा गया—कोर्ट में आप कहां बैठते थे ? जैसे, उम्र जगह—एक राजपूत के वेश में। कितना साहस ! पुलिस जोज में डेरान है, सिर पर झांसी की रस्सि टांगी है, और आप सरे आम कमहरी आते—जते हैं—सिंह के माँह में झूल कर उससे सम्भाल करनेवाली इस हिंमत की बलिहारी ! अच्छे कवि भी हैं। कभी कभी शेर में डी मैजिस्ट्रेट से चुड़चुड़ कर लेते। और वह अंगावी आणू ? वही श्री राजेन्द्र बाबू हैं—सभसे हंसोड और हिंमत के पूतले भी। अंगावी हो कर भी शृंगार—जनाव से धुंधें बिछा है—सादगी के अवतार ही समझिये ! जो नीरव कार्य-कर्ता, परसों तक कार्य करते रहे, किसीको पता नहीं। हिंदू विध्विषाक्षय के अम० अ० क्लास के विद्यार्थी। पुलिस के धन पर हाँत गडे थे। तैरने, दूढ़ने, हँकी जेलने में निपुण ! जेलना, हंसना, लतीई सुनाना, साथियों को हंसाना—इनका काम। लखंकर से लखंकर आपत्ति हो, उस समय भी मँह मुस्कान ! मुकदमा चल रहा है, झांसी की डोरी सिर पर झूल रही है तो भी लापरवाह से हंसते-हंसाते हैं। इनके पैरिस्टर ने एक बार पूछा—क्यों छु ? क्या तुम्हें पता है कि तुम्हारे विरुद्ध कितने गवाह गुजर चुके हैं ? आपने इस सरलता और निश्चितता से 'नहीं' कहा, कि सभी जिल्लजिमा पडे। छतना होने पर भी अपने किसी क्षम में त्रुटि नहीं होने देते ! और वह-वह लड़ाकू पक्षी उम्र का जवान—उन्ही का नाम है हापुर रौशन सिंह, क्षत्रियकुल की राजनी ! क्षत्रिय को पढ़ने-लिखने से क्या काम ! थोडा-जहुत पढ लिखा है—किंतु तलवार, अंठक, गदकादरी के पूरे इस्ताद। उडती बिडियां पर अंठक का अयूक निशाना मारते हैं। कुस्ती के भी अच्छे लडाके हैं। आर्यसमाज हैं, किंतु कट्टरता नहीं। नियमानुसार पूज-पाठ करते हैं, व्यायाम में भी त्रुटि नहीं होने देते। धर्म के पूतले-पिता की मृत्यु का समाचार आता है, दो बार 'ओईम् तत्सत्' कह कर अपने काम में लग जते हैं। इस मुकदमे में एक पीतराज योगी की आंति रहते हैं।

ये वही बार हैं, जिन्हें आगे चल कर झांसी पर जुलना पडा ! और भी जितने हैं, सभ बीर आंकुडे, भरती और दिवाना-पन के अवतार !

કોકોરી કેસ કે નામ સે પ્રસિદ્ધ વહ મુકદ્દમા ચલતા રહ્યા— એક હી મહીને તક નહીં; પૂરે એક વર્ષ સે બી કુછ અધિક દિનાં તક કોર્ટ મેં ઇન નોજવાનોં કી મસ્તી દેખને લાયક થી—સખી આંખોં કે સામને લંબી—લંબી સખત સખયે, કાલાપાની કી ચાત-નાયેં ચા ફાંસી કી ટિકટી દીખ પડતી થી. વે સખ અપને બવિખ્મ કા અનુભવ કરતે થે, અચ્છી તરહ જનતે થે, તો બી વે મસ્ત થે. કોઈ ગાતા થા, કોઇ બજતા થા, કોઇ ચુલસબાજિયોં સે મૈન્જિસ્ટ્રેટ કો નાકોંદમ કિયે રહતા થા. અભિયુક્તોં કા કચહરી આને જાને કા દૃશ્ય દર્શનીય થા. જિસ સમય વે વીર બાંકુરે તપસ્વી રાજકુમાર રાજહંસ કી ચાલ સે મોટર સે ઉતરતે થે, માલૂમ હોતા થા મૂર્તિમાન સુરેશ દેવતાઓંસહિત ઇલેક્ટ્રીક—લીલા દેખને કે હેતુ આયે હૈં. દલ કે નેતા પં. રામપ્રસાદ બિસ્મિલ કે પીછે જખ સખ આમાયેં એકસાથ ‘વંદે માતરમ્’ ગાતી ચલતી થી, ઉસ સમય કે દૃશ્ય કા વર્ણન નહીં હો સકતા. ‘વંદે માતરમ્’ ‘ભારત માતા કી જય’, ‘ભારત-પ્રજ્ઞાતંત્ર કી જય’ સે કચહરી કા વાયુમંડલ પવિત્ર હો જતા થા. અધિકારિયોં કે દિલ ઇસ નિનાદ સે દલલ ઉઠતે થે, કિંતુ ક્યા કરતે—ઇન પાગલોં પર કિસકા કબ્જ થા? એક દિન એક કાન્સ્ટેબલ મહાશય ને જરાસી ધૂષ્ટતા દિખલાઇ—સ્વાલિમાની મસ્તાનોં કી આંખ મેં ખૂન ઉતર આયે, એક ને કાન્સ્ટેબલ કો ઐસા થપ્પડ રસીદ કિયા કિ બચ્ચા કો છડી કા દૂધ સ્મરણ હોગા.

જેલ મેં બી ઇનકી મસ્તાની અદા થી. શ્રીરામદુલાર ઔર રાજકુમાર કે ગાને સે જેલ કે કર્મચારીગણ તક મુગ્ધ થે. ઇન લોગોં કે સાથ તાથ, હારમોનિયમ, ઇસરાજ ઇલાદિ થે—કબી ગંધ-વોં કી સભા જુટતી, તો કબી કીર્તન કી બહાર રહતી. કમઠ્ઠી બી હુઆ કરતી ઔર લૈકચરબાજી બી. સુરેશ બાબુ કી મંડલી અધ્યાત્મવાદ, વસ્તુવાદ ઔર આદર્શવાદ કી વિવેચના કરતી, તો સચીવ બાબુ ધર્મવાદ કી વ્યાખ્યા કરતે. ઇન વાદોં કા વિવાદ દેખ પં. રામપ્રસાદ ચિદ્ધા ઉઠતે—

“અખ દિન હૈ તો યહ હૈ ઇમાન હૈ તો યહ હૈ!”

સરસ્વતી પૂજા, ખસંતપંચમી, હોલી સબી ત્યોહાર શાન સે મનાયે જતે. કબી—કબી બાઇસ તરકારિયોં કા બી મજા લિયા જતા.

આખિરી ફૈસલે કા દિન ૬ અપ્રિલ આયા. ઉસ દિન કડા પહરા થા. કરીખ ૧૧૧૧ બજે અભિયુક્ત આપની મસ્તાની અદા સે ‘સરકારોશી કી તમન્ના અખ હમારે દિલ મેં હૈં’ ગાતે હુએ અદાલત મેં ધુસે. ફૈસલે મેં જજજ ને સ્પષ્ટતા કહા કિ ‘યહ ડકેતી વ્યક્તિગત લાભ કે લિયે નહીં ડાલી ગઈ. જજજ સાદબચાહતે થે,

ये लोग अपनी छस गवती के लिये पश्चात्ताप करें, तो कुछ रियायत की जाय; किंतु ये लोग अपने पथ से क्यों डिगने लगे ! सज्जनों सुनाय जाने लगी—झांसी, कालापानी आदि बंभी-बंभी सज्जनों की सखी थी। रौशनसिंह के झांसी छुट, उन्होंने हंस कर कहा यह तो होना ही था। यों ही झांसी की सज्ज पाने पर राजेंद्र लाहिरी ने जज्ज के छस कृपा के लिये धन्यवाद दिया। इससे सुनने पर सज्ज सदस्य आगे बढ़े और पं० रामप्रसाद के पैरों की धूल अपने-अपने भस्तक पर रक्खी। अदालत से बचते समय आगे रामप्रसाद छ थे; ओके आर सुनाय पडा—‘हैक जिस पर कि हम तैयार थे, भर जाने के’ फिर दूसरी आर गंभीर घोष हुआ, वायु-भंडल गूँज उठा—

दर्रे दीवार पै हसरत से नजर करते हैं;
भुश रहो अहले वतन हम तो सझर करते हैं।

x x x x

झांसी के दिन भी आये—पं० रामप्रसाद, अशकाकुल्ला, रौशनसिंह और राजेंद्र लाहिरी के झांसी दे दी गर्भ ! सजी लड़ी वीरता और वीरता से स्वयं झांसी के तज्जे पर बढ़े, अपने ही हाथों अपने गले में रस्सी लटकाई और जुब गये मृत्यु के उस निष्ठुर भूसे पर; किंतु किसीके चेहरे पर मृत्यु के आद भी पीडाजनक शिकन भी न देखी गछ—मालूम पडता था, ये अभी अभी सोये हों, कैसी अनंत निद्रा थी वह ! उनके अंतिम वाक्य कितने रोमांचकारी है !

राजेंद्र लाहिरी ने कहा था—हमारी मौत व्यर्थ न जायगी।

रौशनसिंह का कहना था—मेरी मौत किसी प्रकार अक्ष-सोस करनेलायक नहीं है।

x x x x

अशकाक ने कहा था—सज्ज भिन्न कर नौकरशाही का मुकाबला कीजिये।

रामप्रसाद ने बिल्हा कर कहा था—मैं छस साम्राज्य का नाश आदता हूँ।

x x x x

राजेंद्र, रौशन, अशकाक और रामप्रसाद न लौटे; किंतु वह असंत हर साल लौटता है, फिर लौटा है, वह होली फिर आछ है जिसे वे लोग जेल में भी न भूले थे। क्या छस होली के छल्लड छरदंग में दो जूँद आंसू उनके नाम पर हम टपका सकेगे ? हम उनकी कार्यपद्धति पसंद न करें, उस पद्धति की जरूरत भी नहीं; किंतु उनकी उज्जवल देखभक्ति और जखिदान

की उच्चतम भावना तो हममें से प्रत्येक के लिये अनुकरणीय है! पं० रामप्रसाद के 'लेक्चरिनेट' कवि हृदय अशङ्क के स्वर में स्वर भिला कर, हम हाज और धमारे के साथ क्या यह न जा सके जे—

वतन हमेशा रहे शाह, काम औ आजाह;
हमारा क्या है अगर हम रहे रहे न रहे.

(१६३००० "युवक" भांथी)

७०-जीवन और मृत्यु

(लेखक—श्री. मुनीश्वरदेव सिद्धांतशिरौमणि, गुरुदत्त भवन-लाहौर)

हमारे ऋषिमुनियों ने अपने योगाभ्यास से परिशीलित एवं अलौकिक भस्तिष्क से विचार विचार कर हमें ज्ञतलाया, कि औ आर्यजति! तेरे ज्वन का आधार (मूल) अक्षय्य ही है. जिस प्रकार गगनयुग्मी विशाल महलों की स्थिरता उनही नींव पर आश्रित है, हीक इसी प्रकार वैयक्तिक ज्वन अथवा जतीय ज्वन की स्थिरता अक्षय्य पर ही अवलम्बित है. जिस व्यक्ति अथवा जति में इन उक्त रत्न की प्रतिष्ठा, अर्थात् नियमतः नित्यशः पालना होता है, वह व्यक्ति व जति अपनी पूर्ण शतायु को भोगती है. लोग कहा करते हैं कि सत्ययुग अर्थात् रामराज्य में कभी पिता स्वात्मज की मृत्यु को नहीं देखता था. हीक, ऐसा हो भी क्यों न? जयकि वे अपने नियमानुसार वीर्य की रक्षा करते थे. यदि अज भी इसी प्रकार वीर्य की रक्षा की जय तो इस युग में भी वैसा ही हो सकता है, परंतु जिस दिन से हम लोगों ने वेद के निम्न पवित्र संदेश को लुथाया है, उसी दिन से आज तक मृत्यु का शिकार जने हुये हैं, वेद का पवित्र संदेश क्या है:—

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाप्नत । (अथर्व)

अर्थात् जय मृत्यु अपने पूर्ण वेग से अक्षय्यारी को आह-वाती है तज आदित्य अक्षय्यारी अपने तप से उसके उत्साह को जंग करता, और उसे जतता है. जतना क्या है? कि उस अक्षय्यारी को मृत्यु का कोष कुछ अनुभव नहीं होता. पाहकृष्ट! ऋषि की मृत्यु हमारे सन्मुख है. शरीर पर रक्त और पीप के जरे हुये पैसे पैसे के जराजर जाले पडे हुये हैं, जय कोष डॉक्टर देखने को आता तो हांतां तजे अंगुली दया कर यकित हो कर कह देता, कि यह कोष साधारण व्यक्ति नहीं अपितु कोष देवता

है, इसी भुरी अवस्था है; परंतु मुझ अंदरवा भिक्षा हुआ है और तेज से बमक रहा है। धन्य हो दयानंद! तुम धन्य हो! तुने जति के लिये अक्षय्य की शक्ति का अपूर्व दृश्य दिखा कर हमें उपकृत किया, परंतु अज्ञानवश देव! हमने उसको भुल दिया, और मृत्यु के मुझ का आस जने हुये हैं। आजकल की विचित्र परिस्थिति है, कि हमें छोटी उमर में ही बुढ़ापा आ घेरता है, और आल श्वेत हो गिरने लग जाते हैं। इसका यही कारण है कि हममें रोगों की परमौषधि और बुढ़ापे का एक महान शत्रु जो कि अक्षय्य नाम से पुकारा जाता है नहीं है। योगशास्त्र में महामुनि पतंजलि लिखते हैं कि:—

ब्रह्मचर्यं प्रतिष्ठायां वीर्यलाभौ। योग०

अर्थात् पूर्ण रीत्या अक्षय्य के पालन से वीर्यप्राप्ति होती है। जैसी कि आलक्षय्यारी बीज के यह वीर १०० वर्ष की अवस्था में जडे जडे महारथियों का सामना करता है, और अंत में प्रतिष्ठा करता है कि जज तक सूर्योदय दक्षिणायन से उत्तरायण में नहीं होगा, मैं तावत् प्राणों का नहीं त्यागूंगा। क्या ऐसी घोर प्रतिष्ठा के लिये वीर्यहीन कर सकता है? कदापि नहीं। अस्तु। इस प्रकार हमको अक्षय्य की रक्षा के लिये लरकस प्रयत्न करना चाहिये। अक्षय्य की रक्षा सद्वृत्त पर निर्भर है। हम संसार में नित्य प्रति देखते हैं कि जज प्रत्येक मनुष्य किसी काम के आरंभ करता है तो आरंभ करने से पूर्व अवश्य एक अश्वील शण्ड ओलता है। रोटी के उठाने के लिये, दातुन तोलने के लिये, स्नान करने के पानी लेने के लिये, जज ली उठता बैठता व येषा करता, तभी गाढी होता है—अज इसे यह नहीं पता कि इन गलियों का मेरे आयरण पर क्या प्रभाव पड़ता है। इसीका कारण है कि छोटे छोटे आलक अनेक धूलित दोषों से आरंभ से ही इंस जाते हैं। इस लिये जहां अश्वील जाते, अश्वील गीत होते हों वहां आलकों का क्या किसी मनुष्य के ली नहीं बैठना चाहिये। जज हमारा आयरण पवित्र होगा, तभी अक्षय्य की रक्षा अनायास हो सकती है—और अक्षय्यरक्षा ही जवन का मुष्माधार (मूल) है। जहां हमारे ऋषियों ने यह उक्त जवन आधार जताया वहां मृत्यु का आधार (मूल) आल-विवाह के ली जताया था। आज संसार में आलविवाह की कुप्रथा आरंभ है, इसी लिये हमारी जति व देश में जिमारियों का और भौत का साम्राज्य स्थिर हो गया है। आज वह जिमारियों, जिनका हमारे चिकित्साशास्त्रों में नाम ली नहीं था, आ गध है; इसका मूल कारण यदि कहा जाय तो अस्पवयस्की

शादी ही है। यदि विवाह के समय हिंदू (आर्य) लोग डाक्टरों, हकीमों और वैद्यों की भांग रखते, तो आज हमें ऐसा अनर्ब न देखना पड़ता। छोटी छोटी भिमारियों में हम वैद्यों के पास जाते रहते हैं, परंतु इस पवित्र काम में हमने उनको अपमानित कर छोड़ दिया। देखिये सुश्रुत में जो कि चिकित्सा की अपूर्व पुस्तक है क्या लिखा है—

पंचविंशे ततो वर्षे पुमान्नारिनु शोडशे ।

समत्वागत वीर्यो तु जानीयात्कुशलोभिषक् ॥

अर्थात् प्रवीण वैद्य का कर्तव्य होना चाहिये, कि वह उनको बताये कि यह आपका आलक २५ वर्ष का होने पर विवाहाधिकारी होगा, और यह आपकी कन्या १६ वर्ष की होने पर विवाहाधिकारिणी होगी। यदि वह लोग किसी अभिमान में आ कर उक्त बात को न मानें, तो कहो—

ऊन शोडष वर्षायाम् प्राप्तः पंचविंशतिम् ।

पद्याधत्ते पुमान्गर्भं कुक्षिस्थः सचिपद्यते ॥

कि यदि तुम उक्त नियमानुसूल न करोगे, तो याद रखो कि तुम्हारा गर्भ कुक्षिस्थ हो भर नयगा—अर्थात् पैदा नहीं होगा। यदि किसी दवाध जूरी से पैदा ली हो नय तो उनको निम्न श्लोक सुनाये—

जातो वानाचिरंजीवेदजीवेद् वा दुर्बलेंद्रियः ।

तस्मादत्यंत बालायां न कुर्याद् गर्भधारणम् ॥

कि यदि तुम संतान पैदा ली कर लोगे, तो दुर्बल रहेगी और पुरुषार्थ न लोगेगी। इस लिये तुम इस उक्त शास्त्रीय आज्ञा का अपमान न करो, यदि कस्यालु चाहते हों। समयभूष जिस दिन से हमने उक्ताज्ञा को न माना, उसी दिन से भौत ने हमारा पक्ष पकड़ लिया। प्राचीन विधि तो यह थी कि—घी, श्री, स्त्रीम् अर्थात् पहिले विद्वान् जनना, और फिर धन-संवय की योग्यता प्राप्त करनी, तदुपरान्त विवाहार्थ गृहस्थ में प्रवेश करना। नय ऐसी विधि हमारे देश में पुनः प्रचलित होगी, तभी हमारी जाति का कल्याण, देश का उत्थान और मृत्यु के भूष से बचाव होगा।

(अप्रिल-१९२८ना “सार्वदेशिक”भांथी)

७१-भक्त की टेर

[लेखक:-श्री. आनंदबिक्षु सरस्वती]

आभिर यह क्या ? यह आंख भिन्नैसी कैसी ? अभी-अभी तो सामने था, अचानक कहां छिपा है ? मैं जरे जरे में यमकने-वाले, मुझे मत दृष्टा ! हर जगह हानिर-नानिर रहनेवाले, मेरे सामने आ जा ! आ जा ! आ जा ! मैं तुझे आंखों पर पैदाऊंगा, सिर पर रखूंगा, दिल के गोशे में छिपाऊंगा. तू मेरा है, मैं तेरा हूंगा ! आ जा, मैं तेरे लिये भेताम हूं, तेरे लिये तडप रहा हूं. क्या तुझे मेरी भेद्यैनी अच्छी लगती है ? क्या तू यह पसंद करता है कि, मैं तेरे लिये धतना परेशान हूं, धतना हिरान हूं, और तू मुझे अपनी प्यारी सूरत तक न दिखवाये ?

प्यारे, आ जा ! आ जा ! अचानक सारा जहान का रोशन करनेवाले, मेरे दिल का भी रोशन कर दे; सूर्य और चंद्रमा के नूर पचशनेवाले, मेरी आंखों का भी नूर पचश दे.

‘ तेजोऽसि तेजो मयि धेहि । ’

तू शान्ति का बांडार है, मेरे जेकरार दिल का भी शान्ति दे. तू आनंदस्वरूप है, मुझे भी आनंद दे; तू ज्ञान है, ज्योति है, मेरे हृदय में भी ज्ञान भर, प्रकाश कर. मेरे हृदय आत्मा का शान्त कर. मेरे प्यारे ! आ जा. तो मैं आंखों का जूँद किये लेता हूं. आ जा, आ जा ! मेरी आंखों में समा जा, मेरे दिमाग में समा जा. मेरे सिर के जालों में रम जा, मेरे दिल में रम जा. मेरे रोम रोम में रम जा. मुझमें बस जा, कूल की तरह बस जा, सुगंधी की तरह बस जा. ज्योति की आंखों में प्यारी निदहा की तरह धूल जा. तू मेरा पिता है, तू मेरी माता है; मैं तेरा ज्योति हूं.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव, त्वमेव सर्वं मम देव देवः॥

*

*

*

*

तू ही मेरा धर्म है. तू ही मेरा कर्म है. तू ही मेरी जान, तू ही मेरा ध्यान है. मैं तेरे बिना नहीं रह सकता. आ जा ! आ जा ! देव, अचानक मुझसे तेरी जुदाई सही नहीं जाती; पर क्या तू मुझसे जुदा भी है ?

नहीं, तू मुझमें है, मैं तुझमें हूं. तू मुझसे जुदा नहीं हो सकता. तू सर्वव्यापक है, धट धट में विराजमान है, अक्षु-अक्षु में समाया हुआ है. तेरी सत्ता से कोई स्थान,

कोछ पदार्थ आली नही। पर मुझे दिखाई क्यों नहीं होता ? क्या मैं तुझे देख नहीं सकता ? तेरे देखने के योग्य नहीं, अधिकारी नहीं, पात्र नहीं ? आभिर मुझे क्या हुआ ? मुझमें क्या जोड़ है ? पापी हूँ ? तो तू भी तो पतितपावन है, क्या तू पतितपावन नहीं ? ऐसे ही यह उपाधि तुझे मिल गछ है ? अच्छा हां, यह उपाधि तू अपने पास रख, मैं दुरात्मा बन के, धर्मात्मा कहला के तुझे नहीं पाना चाहता। जानी और योगी बन के भी मुझे तुझसे मिलने की जरूरत नहीं। मैं तुम्ह हूँ, गरीब हूँ, कंगाल हूँ, गरीबी मेरा जीवन है, मेरी साध है, मेरी साधना है। तू गरीबनिवाज है तो आ ज, आ ज ! मैं तुझे चाहता हूँ, प्यार करता हूँ। तेरा प्रेम, तेरा प्यार मुझ गरीब का सर्वस्व है ! मेरे सारे जीवन की कमाछ है, मेरी साधना की विभूति है ! मैं इस विभूति का बे कर अपनेको संसार के सम्राट् का भी सम्राट् समझता हूँ। मेरे प्यारे, मुझे प्यार करनेवाले, अथ ना तरसा, आ ज, आ ज ! क्या तू मुझसे बहुत दूर है ? नहीं, तू तो मेरा प्यारा ही है, मेरे हृदय ही में रहता है—मेरे साथ ही रहता है। तेरे बिना तेरे साथ के बिना—मैं जिवित ही कैसे रह सकता हूँ ? तू तो मेरा जव। आधार है, मेरे प्राणों का प्राण है, आ ज, आ ज !

ओ आ ज, आ ज विश्वभुक्तिदा ! आ ज, आत्मदों के उद्धार-भुक्तिदा ! आ ज.

*

*

*

*

मैं तेरे लिये व्याकुल हूँ, तू धनना निष्ठुर है ? मेरे सामने तक नहीं क्यों आना ? क्या इसमें कोछ रहस्य है ? हां, तू महान है, महान से महान है, मैं छोटे से छोटा हूँ। शायद इसी लिये मैं तुझे देख नहीं पाता; पर तू तो सूक्ष्म भी है, हां, अत्यंत सूक्ष्म है, मैं इस स्थूल यशु से तुझे देख नहीं सकता। कटोपनिषद् में लिखा है—

“अणोरणीयान् महतो महीयाना आत्मास्य जन्मोर्धिहीनं गुहायाम्।
तमक्रतुः पश्यति वीतरागाः धातु प्रसादान्महियान् मान्मनः॥”

x

x

x

x

किर क्या मैं तुझे एकदम देख नहीं पाऊंगा ? मैं भूषण अथ तेरे दर्शन न कर सकूंगा ? तेरे दर्शन को ही जानी और बुद्धिमान पुरुष ही पा सकता है; परंतु तू तो दीनबन्धु है, अक्रान्तसत्त्व है, अपने अक्रान्तों के लिये तुने क्या नहीं किया ? क्या नहीं करता और क्या नहीं करेगा भी ? योगी, यती, त्यागी, संन्यासी एक तेरी ही दया और कृपा के लोभसे नाना प्रकार के दुष्प्र—द्वंद्व उाते हैं, मुसीबतें जेवते हैं, अपमान सहते

हैं। तू ओला जानियों का हो गया तो ये जेयारे यहाँ-वहाँ दोनों जगह से गये ! छ-हे' लोक—परलोक दोनों जगह निराशा रही. नहीं ! तू किसी एक का नहीं, एक का हो भी सकता नहीं ! तू सगका है, तेरे सग है. तू प्रेम का भूषा है, तू भाव देभता है. भाव देभता है—भार नहीं. तू भावर नहीं देभता, अंदर देभता है. वेश और भाषा का आडम्बर तुझे पसंद नहीं. किसीके जेय और गांठ से तुझे सरोकार नहीं. नीराज्ञान भी तू नहीं यादना. तू केवल स्याध, हृदय की पवित्रता और शुद्ध आचार—व्यवहार देभता है. तुझे शब्दमल और दिवा-सरी नहीं आतिये. तर्क और विज्ञान की आवश्यकता नहीं. तेरी दृष्टि प्रेम पर रहती है. तू लज्जाभाव का यातक है. हाँ, प्रेम—पूखी प्रेम, अभांड प्रेम, निश्चल प्रेम का तू उपासक है. नहीं, नहीं, उपासक कैसा ? तू तो साक्षात् प्रेमस्वरूप है, प्रेम की प्रतिमा है. प्रेम है ! प्रेम ! प्रेम !! में तेरा प्रेमी हूँ, तेरा लज्जा हूँ, तेरे प्रेमभंडिर के द्वारे का एक तुच्छ लिपारी हूँ. मेरी जोखी में अपने प्रेम—केवल अपने प्रेम की लिखा डाल ल, अपनी प्यारी सुरत दिष्ठा ल.

*

*

*

*

औ ! मुझसे यह परदा कैसा ? लिशुकों का परदे से कहीं भीज दी ल सकती है ? औ मेरे दिल में रहनेवाले, मेरी निगाहों में फिरनेवाले, प्यालों में रहनेवाले, तू मुझसे क्या तक छिपेगा ? आ ल ! आ ल ! अच्छा, मेरे सामने क्यों नहीं आता ? मुझे दिखाओ क्यों नहीं पड़ता ?

क्या तुझे देभनेवाली आंखें मेरे पास नहीं हैं ? यदि छन आंखों का दोष से यह तुझे नहीं देभ सकती, तो मैं छ-हे' अभी निकाल देऊंगा. यह मेरे किसी काम की नहीं. लज्जा सुरदास ने शायद अपनी आंखें छसी जिये डोड डाली थीं कि, वह उनसे तुझे नहीं देभ सकता था. उनमें भलिनता आ गछ थी, विष भर गया था. तुझे देभने के लिये पवित्र आंखों की जरूरत है. अवश्य तुझे देभनेवाली आंखें और होती हैं, निराखी होती हैं; और वह हरएक के पास नहीं होती. हरएक का नहीं मिलती; पर छसमें आंखों का क्या दोष ? यह दोष तो पैरी भन का है. यही दुष्ट सग कुछ करता-धरता रहता है. छसीकी अंथलता और कुटिलता से दूसरे भारे लते हैं. यह लडा पापी है. स्वयं पाप करता है, और दूसरों को दंड दिलाता और दूषित करता है. कितने ही बोले बोले मनुष्य छसके दाव धात को न समझ कर गरीब और निर्दोष छदियों के भावे भड देते हैं. मनुष्य

मैं अपने मन को टटोलना चाहिये, इसे संयत करना चाहिये। धर्मी की कृता से मन का इरनेवाला हाथ और शुभाशंकर पर यत्नेवाला पैर कहां से कहां पहुँच जाता है। धर्म-कर्म, ज्ञान-ध्यान, दान-पुण्य, जप-तप धियादि अनेक पवित्र कार्य अपवित्र हो जाते हैं। मनुष्य लक्ष्यब्रह्म हो कर क्या करने लगता है? मैं इस दुष्ट मन का दमन करूँगा। इसके प्रयत्न वेग को शमन करना मैं अपना कर्तव्य समझूँगा। मेरी आंखों का दोष नहीं, मैं छिन्हे नहीं करूँगा। धनसे मुझे तेरे दर्शन करने हैं। छिन्हे तूने एक विशेष कार्य के लिये बनाया है। मैं धन की उपयोगिता से यथेष्ट लाभ उठाऊँगा। संसार में यह एक अनोखी वस्तु है। छिन्हे तूने मुझे धसी लिये प्रदान किया है कि धनसे मैं तूने द्रुपु, तेरे प्रकृति के सौंदर्य का आनंद और दूसरों को सहायता पहुँचाऊँ। क्यों यही आता है न?

x

x

x

x

अहा! कल सायंकाल को यमुनातट पर बैठे हुए आकाशमें कैसे सुंदर सुंदर दृश्य दिखाई देते थे, जलकारी प्रभो! तू अद्भुत, तेरी महिमा अपरम्पार! क्या कोछ धन सुंदर और अत्यंत मनोहर दृश्यों को जिना आंखों के देख सकता है? हो, हो, मेरा प्रभु आकाश से उतरता है। धन नीले-पीले आदलों से आता है। वह देखो, आदलों के गरज के साथ आता है। आदट पा कर वह आ गया। ओ! आ कहां से गया? वह तो सर्वत्र व्यापक है, वह था कहां नहीं? उसे आना जना कहां? पर मेरे पास कहां? मेरे पास क्यों नहीं आता? क्या नहीं आयागा? आ जा, आ जा!

प्रभो, मैं तेरा पुत्र हूँ, पापी हूँ, अपराधी हूँ; परन्तु कुछ हूँ तेरा हूँ, तेरे शरणागत हूँ। हाँ, तेरी ही कुछ चीजों का मैंने उचित उपयोग नहीं किया और अथ भी यथोचित उपयोग नहीं कर रहा हूँ। तेरे वेदप्रतिपादित आशाओं का मुझसे हीक साधन नहीं हो सका। मैं तेरी उपासना करता हूँ। यह भी शायद मुझे हीक नहीं बन पड़ती। क्षमा चाहता हूँ। अथ यूँ नहीं होगी। मुझे वैदिक धर्म का अनुयायी होने का गर्व है। तेरे प्रेमसंदेह को यथाशक्य मैं सज्जको सुनाने का यत्न करता हूँ। अपने बाध्यों की सेवा करने में मुझे आनंद मिलता है। मैं दल और आडंबर से भी यथाशक्ति जयने की कोशिश करता हूँ; परंतु फिर भी मैं जनता हूँ मैं क्या हूँ, कैसा हूँ, क्या करता हूँ, और मुझे क्या करना चाहिये? मेरी बुद्धि कैसी और कितनी है। आ! मैं इस समय मुझे जो विनीत भाव से बुलाता हूँ। तू तो घटघट की जनता है। तू

अंतर्यामी है ! क्या तू मेरे भावों को नहीं जानता ? जहर जानता है, हाँ, हाँ, जहर जानता है, मनुष्य-मनुष्य को घोषा दे सकता है, कभी कभी अपनेको भी घोषे में डाल लेता है; परंतु क्या कोई बुद्धिमान से बुद्धिमान मनुष्य तुझे भी आँति में डाल सकता है ? नहीं, कदापि नहीं। तेरे सामने किसीका अहङ्कारियापन नहीं चल सकता। तू जोटाभरा मान समझ लेता है, मनुष्य अपनी अज्ञानता से यादें जैसा भी अपनेको समझ ले, पर अंत को उसे अपने असली रंग रूप में आना ही पड़ता है। उस समय वह अपने मिथ्याभिमान, भूर्भुता और आडंबर पर पछताता है, सिर धुनाता है, रोता और चिन्ताता है; पर उसे शांति नहीं मिलती। मिले भी कैसे ? शांति का लंडार छोड़ कर अशांति का अग्नि में दूढ़ कर क्या कोई शांति लाल कर सका है ? शांति तो तेरी गोद में ही प्राप्त हो सकती है।

* * * *

पिता ! क्या मैंने तुझे पाने की कोशिश नहीं की ? नहीं, की और अन्न भी कर रहा हूँ; लेकिन जैसी चाहिये थी, वैसी नहीं बन पड़ी ! मैंने अपने विचार से बहुत दाब पांव मारे, परंतु गढ़े से निकल कर दल-दल में दूंस गया। जन्म के अंधु-आंधवों को छोड़ कर, धर्म के साथियों को अपनाया। काम के भोग को त्याग कर, त्याग के भोग को गले का हार बनाया। राम के नाम को छोड़ कर काम के पीछे पड़ गया ! पर हा, यह सज्ज मेरी निर्जलता थी। बुद्धि की निर्जलता थी, चरित्र की निर्जलता थी ! मुझे घन ढोसलेआजियों से जयने की आवश्यकता थी। अन्न क्या कइ ? अहुत गध, थोड़ी रही ! छतिने में क्या होगा ? क्या भनेगा ! उइ ! मेरा जवन यों ही गया ! अन्न ?

* * * *

यह तृष्णा किसी-न-किसी रूप से पीछे लगी रही, जिससे शांत न हुआ, हृदय की गाँठ न झुकी। संस्कार और आये द्विज के सुरे-लक्षे कामों की वासनाओं से यथार्थ सक्षलता न हुआ। भिक्षुओं का आना धारण करते हुये भी पुरानी सुन गध. ओंपड़ों में रहते हुये महलों की वासना अपनी ही रही। पण्डितद्वीर जन-वाते हुये भी 'आनंद लवन' की याचना रही, तपोवन की पवित्र पंचवटी न बन सकी। भीष्म की ओली गले में डाले हुये भी मेरा झाड़ी हिमाग बना रहा। नम्रता, विनमशीलता, गरीबीपने का लाव हृदय में न डहरा ! अमीरों, दरबारियों, महलों और गद्दीदारों के द्वार अटपटाये; परंतु उन उच्च दुकानों में शीका भी पकवान्न निकला। घन महधारियों के आगे ओली ईलाते हुये

मुझे सच्ची भीष्म न मिली, और मैं सच्चा जिहारी न बन सका। जिस जाना के मैंने धारण किया था, उसकी धारण यथेष्ट रूप से मैं न रख सका। इसका मुझे दुःख है, पश्चात्ताप है। कदाचित् इसीसे तू मुझे दर्शन नहीं देता, मेरे सामने नहीं आता ! मैं इस धार्मिक वेश में जंतु बना हुआ हूँ; इस पवित्र जाना के अपवित्र और लज्जित कर रहा हूँ।

x

x

x

x

लगवन्! तेरी ही प्रसन्नता के लिये तो मैंने इस संसार की रंगस्थली में अनेक प्रकार के नाटक खेलें हैं—स्वांग रचे हैं। मैं आपके सामने अनेक बार कर्छ-कर्छ विचित्र विचित्र रूपों में पाट खे कर आया हूँ। मेरे नकली स्वरूपों का यह कार्य कैसा भी हो, अभिनय तो सदैव प्रेक्षता रहा। इस लिये, हे जगन्नायक स्रष्टा ! यदि मेरे मन कार्यों से तू प्रसन्न हुआ है, तो मेरे मनोरथ के पूर्ण कर। अगर मैं अपने कार्य में असक्षम हुआ हूँ, तो मुझे संसार की नाटकशाला से बाहर निकाल दे। क्यों, मन दानों पातों का तू क्या पसंद करता है ? मुझे किस योग्य समझता है ? यह स्मरण रहे, इस पर भी—इस बार भी यदि तूने ध्यान न किया तो मैं कहां का न रहा।

इस भारत भू से, आरत शब्द हटा न;

करुणा कर के कलि—कल्मश—कलेश कटा न।

निज कर्म मही पर, तू से हमें दटा न;

ओ ! दीनों के सुख, शांति—मुक्तिदा आ न।

x

x

x

x

आह ! मैं पड़ा पापी हूँ ! पड़ा अधर्मी हूँ, मुझे तेरा दर्शन न होगा, न होगा। क्या समयभय न होगा ? होगा क्यों नहीं ? होगा, जरूर होगा। न होगा, तो मैं जियूंगा भी नहीं—तू सकता भी नहीं। बिना जल के कहीं मछली रही है ? बिना वायु के कोष्ठ प्राण्वी रह सका है ? या कभी रह सकता है ? क्या जगद्धार के बिना यह जगत रह सकता है ? नहीं, कभी नहीं। जय यह अपने ज्वनाधार के बिना नहीं रह सकते, तो मैं भी अपने प्राणधार के दृष्टे बिना कैसे रह सकता हूँ और वह मुझे कैसे त्याग सकता है ? मुझे निराश नहीं होना चाहिये !

सांसारिक मातापिता भी जय अपने आलोक की आवाज सुन कर अपने स्थान पर ठहर नहीं सकते, तो मेरा पिता मुझे कैसे छोड़ सकता है और मेरे आर्तनाद पर कैसे नहीं आयेगा ?

x

x

x

x

मैं, मैं तो क्षीय में क्षतपत हूँ। आ न और मुझे छोड़ कर

मझे लगता है। मैं पापी नहीं, पर तू दयालु है। मैं पतित नहीं, पर तू तो पतितपावन है। हां, हां, अग्न कृपादृष्टि हो जगत्। मैं जो कुछ हूँ, जितना हूँ, जिस तरह हूँ, जैसा हूँ, जहाँ हूँ, जिस अवस्था में हूँ, जिस दशा और जिस संस्कार में हूँ और जैसी भी मेरी वासनाये हैं, तुझसे अप्रकट नहीं हैं। तेरा हूँ, अच्छा या बुरा हूँ। किसी और का नहीं। तेरे नाम पर जाता हूँ, तेरे नाम पर ही भड़ंगा। मैं तेरा था, तेरा रहने की इच्छा थी, और अग्न तेरा ही हो चुका। मैं, हां, तेरा ही हो चुका! तेरा हूँ, केवल तेरा हूँ। तू मेरा जन जन्म। मेरे सामने आ जन्म। मैं सिर्फ तुझीका चाहता हूँ और तुझसे तुझीका भांगता हूँ। यही मेरी शिक्षा है। छसीका बलिष्ठ हूँ; और कुछ न चाहिये। यही मेरा स्वराज्य है, यही मेरा साम्राज्य है!

धतने में जैसे मेरी आंख खुल गई, मैंने देखा मैं अपनी माता के अरण्यों में बोट रहा हूँ और वह जो प्यार से मेरा सिर सहला रही हैं।

प्रभु ने मुझे मेरी माता मेरी प्यारी अम्मा के रूप में दर्शन दिया!!

(भार्य-१८३०ना “सार्वदेशिक”भांथी)

७२-अनंत का हिसाब

छत्तेंड में एक जो प्रसिद्ध ज्योतिषाचार्य हैं। उनका नाम है सर जेम्स जन्स। हाल ही में उन्होंने एक ग्रंथ लिखा है, जिसका नाम “धी युनिवर्सल ओरिजिन्स अस” (हमारे आस-पास का विश्व) है। इस ग्रंथ में सर जेम्स महाशय ने साधारण पाठकों के विश्व की महानता और उसकी विशालता का ज्ञान कराने की चेष्टा की है। ग्रंथ पढ़ने के उपरान्त अनुष्य को अपनी निपट समझता का ज्ञान होता है। जरा गौर कीजिये प्रकाश की किरणें एक सेकेंड में १, ८६,००० मील मार्गक्रमण करती हैं और हमारे इस अनंत आकाश में अर्थात् इस जूमंडल से दीप्तनेवाली आकाश-जंगा में एक एक सितारा धतनी दूर है कि वहां से इस पृथ्वी तक प्रकाशकिरणों का एक लाख छियासी हजार मील प्रति सेकेंड की द्रुत गति से मार्गक्रमण करने में लाखों परस लग जाते हैं। सर जेम्स जन्स ने इस महद् अंतर को जरा सरलतापूर्वक समझाने के लिये एक कल्पना की है और वह कल्पना इस प्रकार है—हमारी पृथ्वी एक वर्ष में सूर्य के आसपास ६०,००,००,०००

(साठ करोड़) मील का बक्कर लगाती है, अगर हम लोग इस साठ करोड़ मीलों की परिधि को एक छय का एक सोलहवां हिस्सा मानें और फिर इसी पैमाने पर अपने छस दस्य विषय का नकशा बनावे तो छस अनंत आकाश में जो हमको समझसे नजदिक सितारा मिलेगा, वह हमारे पैमाने के हिसाब (और याद रखिये पैमाना है ६० करोड़ मील $\frac{1}{16}$ छय के बराबर) २२५ गज की दूरी पर होगा। इस प्रकार हम सिर्फ १०० सितारों का नकशा बनावे तो हमारा नकशा उसी पैमाने पर एक मील लंबा, एक मील चौड़ा और एक मील उंचा होगा। आकाश में न जाने कितने सितारे हैं, पर सिर्फ १०० सितारों का नकशा बनाने में इस पैमाने पर एक धन-मील जगह घिरती है। अगर इसी पैमाने पर हम पूरी आकाश-गंगा का नकशा बनावे तो हमारे नकशे का विस्तार ७००० धन-मील होगा और याद रखिये कि अभी तक आप आकाशगंगा के बारे में नहीं छुये हैं। इस हिसाब को यदि दूसरी तरफ व्यक्त करें तो यों कह सकते हैं कि यदि पृथ्वी के, सूर्य की चारों ओर के, मार्ग-कमल के ६० करोड़ मीलों के सम छय मान लें तो संपूर्ण आकाश-गंगा का नकशा उतना बड़ा होगा, जितना बड़ा कि उत्तर और दक्षिण अमेरिका का संपूर्ण महाद्वीप। अब आकाशगंगा को पार कर और आगे चलिये। इसी पैमाने के मुताबिक आपका ३०,००० (तीस हजार) मील जगह छोड़नी पड़ेगी और उसके बाद फिर एक नया नक्षत्रमंडल प्रारंभ होगा। इस प्रकार आप अपना नकशा बनाते चले जछये और हर तीस तीस हजार मील की दूरी पर करोड़ों और अरबों और परबों नक्षत्रों की गिनती करते जछये। यहां तक कि आपका नकशे में—केवल उतने विश्वाकाश के नकशे में, जितने को आप दूरवीक्षण यंत्र से देख सकते हैं—२०,००,००० (बास लाख) नक्षत्रमंडलों का दिग्दर्शन हो सकेगा। विश्वाकाश यही आपका दृश्य-जगत है। और आप जानते हैं कि आपका नकशा कितना बड़ा हो गया? इस समय आपका नकशे का विस्तार ४०,००,००० (चासीस लाख) मील लंबा, ४० लाख मील चौड़ा और ४० लाख मील उंचा है—और सो भी इस पैमाने पर जब कि साठ करोड़ मील बराबर है सिर्फ एक छय के सोलहवें भाग के। एक एक सितारे से जब दशनी चलती है तो उसे दूसरे सितारे तक पहुँचने में १४,००,००,००० (१४ करोड़) वर्ष तक लग जाते हैं। यानी आप समझे छसका मतलब क्या? छसका मतलब यह है कि दशनी एक सेकंड में एक लाख छियासी हजार मील चलती है। इस हिसाब से एक मिनट में यह १,८६,०००×६० मील और एक घंटे में १,८६,०००×६०×६० मील

और एक दिन में १,८६,०००×००१×००२४ भील और एक वर्ष में १,८६,०००×००१×००२४×३६५ भील बसती है; और जो रेशमी एक वर्ष में धतना भारी तय करती है, उसी रेशमी को एक से दूसरे सितारे तक पहुँचने के लिये चौदह करोड़ वर्ष लग जाते हैं। अगर पाठकों का दिमाग सहीसलामत है तो वे कृपा कर इसका हिसाब लगावे और इस अनंत विश्वाकाश की महानता तथा विशालता का अनुमान करें। ("प्रताप"ना एक अंकमांथी)

७३-एक उदार मुस्लीम की नसीहत

श्री.मोहम्मद अमीन साहिब पैरिस्टर-अट-लॉ लाहौर ने अपने मुसलमान भाइयों के प्रति कुछ भाव सितंजर भास के ट्रीब्युन में प्रकाशित किये हैं। हम उनका आवश्यक अंश नीचे उद्धृत करते हैं:- "...भाइयो ! तुकों और भिक्षियों की भांति सभ जगों पर पानी डेर कर देशसेवा में एक हो जाओ। देश के महान नवयुवक देश के लिये ही असह्य कष्ट सहन कर रहे हैं। जगडे क्या हैं ? वही छोटी छोटीसी जाते जो राष्ट्रपी भधुर संगीत में कर्कश शब्द उत्पन्न कर देती है। कादयानियों ! कसार्थिमाने को फिर से स्थापित करने की जात हृदय से निकाल दो, क्यों कि इससे बहुत से देशवासियों के हृदय में ठेस लगती है। थारे दुरांनी ! हयानंद के संजंघ में लिपित पुस्तक वापिस ले लो; क्योंकि इससे आर्यों का मन दुपता है..." "...मुसलमानों का यह नहीं बूझ जाना चाहिये कि हिन्दू-पून उनकी रगों में अभी तक दौड़ रहा है। केवल मोहम्मद साहिब के अनुयायी होने से वह हिंदुस्तान को नहीं त्याग सकते, हीक उसी प्रकार जिस प्रकार एक तुर्क मुसलमान होता हुये भी तुर्क बना रहता है। मोहम्मद साहिब हमारे आध्यात्मिक नेता हैं, परंतु हम हिन्दू संतान हैं। अनलिज मुस्लाओं के घोर में मत पड़ो, उनोंने अक्षान जति की उन्नति में राज अटक दिया। तुकों, भिक्षियों और पारसियों से अपना सभक लो....."

....मुसलमानो ! गोभांस जाना छोड दो, गोभांस धर्म-पुस्तकों में अनिवार्य नहीं, भिक्षियों के समान इससे जग्ये उट-भांस का उपयोग करो, जो उतना ही अच्छा और स्वास्थ्य-प्रद होता है। "....अहोभाग्य है हमारा जन्म जैसे देश में हुआ है जिसमें सी. आर. दास, गोअबे, तिब्रक, बाबा बाजपतराय, लकीम अजलभां, जैसे निःस्वार्थ राजनीतिविशारद हुये। साहित्य-

ક્ષેત્ર મેં રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, મૌહમ્મદ ઇકબાલ ઓર બંકિમ ચટ્ટર્જી જેસે મૌજૂદ હેં. વિજ્ઞાન મેં સર બોસ, સર રમન ઓર સર રે કે સામને સમસ્ત સંસાર નીચા દેખતા હો ઓર મં ગાંધી કી સહન-શીલતા કા સંસારબર મેં બચ્ચા-બચ્ચા સંમાન કરતા હે. કમા ઉન પર તુમ્હારા હૃદય દેશબક્તિ સે નહીં ઉમડ પડતા ઓર છોટે છોટે બેદ-ભાવપને કો એકદમ જુલા દેને મેં કુછ સહાયતા નહીં પહુંચાતી?.....”

“....મગર કોઈ અમાનુષ્ટાખાં, મુસ્તફા કમાલ પાશા, માનનીય જગલૂલ પાશા, યા રિઝ ખાં પહલવી કે પાસ યા કિસી બી ઉચ્ચ-હૃદય મુમલમાન કે પાસ જાય તો વહ નિસ્સંદેહ યહી કહેગાકિ દેશ-સેવા કે લિયે હિન્દૂ મુસલમાનોં એક હો જાઓ!.....”

કયા મુસલમાન ભાષયોં ને ઇન શબ્દોં કા સચ્ચે હૃદય સે સ્વાગત કિયા હૈ ?

(નવેમ્બર-૧૯૨૯ના “સાર્વદેશિક”માંથી)

૭૪-ઇતિહાસદર્શન

[લેખક:-શ્રી. ધૂમકેતુ]

રાજ્યરક્ષકનું પદ ખોયું ને માધવરાવ પેશ્વાના હાથમાં સત્તા સોંપવી પડી તેથી રિસાઇને રઘુનાથરાવ પેશ્વા નિઝામઅલી નિઝામ-ને આશ્રયે ગયો. ત્યાં તેણે સંધિ કરી તે પ્રમાણે વાર્ષિક ૫૧ લાખ રૂપિયા અને ચાર કિલ્લા નિઝામને આપવા તેમ હતું. રઘુ-નાથરાવનું લશ્કર નિઝામની મદદ લઇને મરાઠા ઉપર આવ્યું. થર્ષ-શકે તેટલું લશ્કર ભેગું કરી માધવરાવ પેશ્વા તેની સામે ગયો. પાંચ દિવસ લડાઈ ચાલી. બંને પક્ષમાંથી કોઇની હારજિત ન થઈ. માધવરાવે વિચાર કર્યો કે, આ લડાઈમાં હારવાથી મરાઠી રાજ્યની પાયમાલી છે ને જીતવાથી પણ પાયમાલીજ છે. રઘુનાથરાવના પક્ષનું મરાઠી લશ્કર નાશ પામશે તોપણ મરાઠા તો નજાગાજ પડશે; એટલે તેણે લડાઈનો અંત આણવા નવી યુક્તિ અજમાવી. તે હિંમતભરે એકલો ઠાકાની પાસે ગયો ને ત્યાં જઇને કહ્યું:-‘ઠાકા! ત્યો મને કેદ કરો, તમે સત્તાધીશ બનો, પણ આ આપણી જાતિનુંજ નિકંદન કરનાર યુદ્ધ પૂરું કરો.’

રઘુનાથરાવ આ હિંમતથી અંજાઈ ગયો. તેણે રાજ થઈ સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો ને નિઝામનો પક્ષ છોડી દીધો. માધવરાવ અત્યે તેણે સંપૂર્ણ માનબરી વર્તણૂક રાખી.

પરંતુ આટલું છતાં આ ભયંકર કુસંપનો અંત આવ્યો નહિ. મહારાષ્ટ્રના સાડાત્રણ ડાહ્યા પુરુષો—(સખારામ બાપુ, દિવાળી પંત, વિકૃત સુંદર રાજે પ્રતાપવંત અને અરધો ડાહ્યા તે નાના ફૂનવિસ. પરંતુ અરધો ડાહ્યો ગણાતો નાના બધાના કરતાં બુદ્ધિબળમાં ચઢ્યો)—માં ગણાતો વિકૃત સુંદર રાજે તે વખતે નિઝામેનો દિવાન હતો. હવે તેણે, જે મરાઠા સરદારો રઘુનાથરાવ ફરી સત્તા પર આવવાથી નાખુશ થયા હતા, તેમને પોતાના પક્ષમાં આવવા આમંત્રણ કયું, અને હરિપંત ફડકે તથા નાના ફૂનવિસ સિવાય ઘણાખરા ગયા પણ ખરા.

અંદરઅંદર વધારે કુસંપ થાય માટે નિઝામે એમ પણ જાહેર કયું કે, નાગપુરના જનોણ બોંસલેને ગાદી આપવી છે અને બ્રાહ્મણોની સત્તા નિર્મૂળ કરવી છે. રઘુનાથરાવે હૈદરાબાદ પર ચડાઈ કરી અને નિઝામે પૂના ઉપર સવારી કરી. અંતે સખારામ બાપુની દૂર-દેશીથી જનોણ બોંસલેને શત્રુપક્ષમાંથી છૂટો પાડવામાં આવ્યો. નિઝામે પૂના તો લૂટ્યું. તેણે ઔરંગાબાદમાં ચોમાસું ગાળી પછી લડાઈ ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. ગોદાવરીના કિનારા પર આવેલા 'રાક્ષસ ભુવને' તે પહોંચ્યો અને તેનું અરધું લશ્કર હજી ગોદાવરી ઓળંગી જઈ, અરધું બાકી રહ્યું ત્યારે સખારામ બાપુએ જનોણ સાથે ચલાવેલા સદેશાનું પરિણામ આવ્યું. જનોણ બોંસલે તે વખતે વિકૃત સુંદરથી છૂટો પડ્યો અને આ તકનો લાભ લઈ રઘુનાથરાવ, વિકૃત સુંદરની સરદારી નીચેના અફધાન લશ્કર પર તૂટી પડ્યો.

x x x x

'બીજું પાણીપત થશે કે શું?' એ ચિંતાથી માધવરાવ પેશ્વા બ્યાકુળ બની ગયો. મરાઠા લશ્કરના છેક પાછત્રા ભાગમાં, નામધારી સરદાર તરીકે, પરંતુ ખરી રીતે તો રાજદારી કેદા જેવીજ સ્થિતિમાં, માત્ર પંદરસો માણસો સાથે તે ઉભો છે. રઘુનાથરાવનો હાથી અફધાન સિપાઇઓથી ઘેરાઈ ગયો છે. બીજીજ પણ મરાઠા રાજયનું સર્વસ્વ નાશ કરનારી નીવડશે એવી ભયંકર સ્થિતિ બની રહી છે. એજ વખતે મહારાવ હોલ્કર માધવરાવ પાસે આવી પહોંચ્યો. હોલ્કરનું લશ્કર નાસભાગમાં પડ્યું હતું અને તે પણ નાસભાગમાંજ માધવરાવ પેશ્વા પાસે થઈને નીકળ્યો હતો. માધવરાવે તેને રોક્યો ને આ ભયંકર સ્થિતિને પહોંચી વળવા, અનુભવી સરદારતરીકે તેની સલાહ માગી. 'પૂના તરફ ચાલો, ત્યાં સિંહાસનારૂઢ થઈ જાઓ પછી જોઈ ભેવાશે' મહારાવે કહ્યું.

જીવાન માધવરાવના અંતઃકરણમાં સ્વદેશપ્રેમની જે આજ બળી રહી હતી તે બજૂડી ઉઠી: 'શું?—' તેનાથી ભયંકર જૂઝ

પડાઈ ગઈ: ‘અત્યારે સિંહાસન પડાવવાનો વખત છે? તારામાં નયો દેશદ્રોહ લયો છે; પાણીપતના મેદાનમાં મરાઠી લશ્કર તેજ સાફ કરાવ્યું એ સાચું છે કે શું?’

અને એક ક્ષણ પછી ગુમાવ્યા વિના પોતાનાં પંદરસો માણસો સાથે માધવરાવ વિકૃષ્ઠ સુંદરના અફધાન લશ્કર તરફ ધસ્યો. વિકૃષ્ઠ સુંદર ગોળીથી વિધાઈ ગયો અને રઘુનાથરાવ ઘેરામાંથી ફૂટી થઈ ગયો.

રઘુનાથરાવે પોતાના ભત્રીજાની બહાદુરી જોઈ લીધી અને આજન્મ સરદાર તરીકેની તેની હોંશિયારીથી ખુશખુશ થઈ ગયો. રાજ્યકારભારની ધણીખરી સત્તા તેણે માધવરાવના હાથમાં સોંપી અને પોતે નામનો રાજ્યપરક્ષક થઈ રહ્યો.

x

x

x

x

આજથી આશરે ઓગણીસસો વર્ષ પૂર્વે મહારાજા કનિષ્કે મગધ ઉપર સવારી કરી ત્યારે એક જુવાન માણસ તેની સાથે હતો. આ જુવાનમાં અદ્ભુત શક્તિ હતી, તે મુકદ્દામાં પ્રાણ ફૂંકી શકતો. ગાંધારમાં જ્યારે રાજચાળો ફાટી નીકળ્યો ને કનિષ્ક ધડી બે ધડી જીવશે એમ લાગ્યું ત્યારે આ જુવાને તેની જીવનદોરી લંબાવી દીધી હતી.

જેવી નિષ્કલંક એની વિદ્યા હતી, તેવુંજ નિષ્કલંક એવું યૌવન હતું. રાજાની બહેન કમલાવતીને એના પર અત્યંત પ્રેમ હતો. એની આંખમાં જીવનને સંપૂર્ણ રીતે જાણવાનો નશો હતો. પણ આ જુવાનનું હૃદય રાત ને દિવસ શંકાથી વિધાઈ રહ્યું હતું. તથાગતના શબ્દો એના કાનમાં આડે પહોર અથડાયા કરતા. જીવન ક્ષણિક હોય તો પછી વૈભવ-ભોગ-શક્તિ એ બધાંનો ઉપયોગ શે? પછી તો રાત્રિદિવસ અર્હંતપદ મેળવવા મથવું એજ સર્વત્રેષ મનુષ્યધર્મ નથી?—પછી આ વિદ્યા, જ્ઞાન, બધાંનું કામ શું?—સંતોષ પરમધન હોય તો પછી જીવનમાં મહત્વાકાંક્ષા શા માટે જોઈએ?

એ જુવાનને ક્યાંય એન પડે નહિ. એનામાં શક્તિ અપરિમિત; એનામાં કલ્પના તેજસ્વી; એનામાં ગ્રીણુવટ વિજ્ઞાનવેત્તાને શોભે તેવી. ઉપનિષદ એને મોએ. એરિસ્ટોટલ ને સાક્રેટિસના વિચારો પણ જાણે. કનિષ્કના દરબારમાં માત્ર એ એકજ જુવાન સંખળા વૈભવોથી ઢંકાયેલો છતાં ઉદાસી ને એકલો રહેતો.

મહારાજા કનિષ્કની મગધની સવારી વખતે તે સાથે ગયો. એનો હેતુ હતો તે વખતના વિદ્વાન આચાર્ય અશ્વધોષને મળવાનો. પોતાની શંકા તેની પાસે ઠાલવાને એને જીવનનો મર્મ શોધવાની-પોતાનો જીવનમાર્ગ જાણવાની ધગશ હતી.

આચાર્ય અશ્વધોષને તે મળ્યો. મગધરાજા તો હવે કનિષ્કને અર્પણે ને મિત્ર બની ગયો હતો. એક દિવસ કનિષ્ક, મગધરાજા,

અશ્વધોષ ને આ જીવાન ચાર જણા એકાંતમાં ધર્મકથા કરતા હતાં.

જીવાને પોતાની શંકા રજી કરી: 'સંસાર અસાર છે એ જાણ્યા પછી સંસારમાં કેણુ રહી શકે? જે નિર્વાણ માટે મહાપુરુષો મથન કરે છે તે નિર્વાણ આ જીવનમાં ન મળતું હોય ને ખીજા જીવન ઉપર આધાર રાખતું હોય, તો પછી એવા નિર્વાણનો ઉપયોગ શો?'

મહારાજ કનિષ્કે કહ્યું: 'આચાર્યદેવ! આ જીવાન વિહારમાં વસીને અને સાધુ થઇનેજ જીવનનો મર્મ શોધવા મથે છે. એનામાં અદ્ભુત શક્તિ છે અને એ સંસારમાં રહે એમાંજ સમાજનું શ્રેય છે.'

આચાર્ય બોલ્યા: 'તથાગતે શું કહ્યું છે તે તને યાદ છે જીવાન? અનાથપિંડને તથાગતે કહ્યું છે કે, ધનવૈભવ કે સત્તા મનુષ્યને બંધન કરતાં નથી, પરંતુ તૃષ્ણા ભરેલા હૃદયે એને ચોંટી રહેવાની મનોવૃત્તિ એજ બંધન કરે છે. ક્યારે જીવન સમર્પણ કરવું એમ સમ્યક્ રીતે જાણનારો માણસ જીવનમુક્ત છે અને તે આ જન્મમાંજ નિવાર્ણ પામ્યો છે.'

જીવાનના હૃદયમાં અજવાળું અજવાળું થઇ ગયું હોય તેમ તે એકદમ બેઠો થઈ ગયો: 'આ વિચાર હું કરી રહ્યો હતો, પણ કોઇ આચાર્ય મને ટેકા આપ્યો નહિ, કોઇ શાસ્ત્રે સંમતિ આપી નહિ, એટલે મને લાગ્યું કે હું ખોટો છું, અધાર્મિક છું, નાસ્તિક છું.'

આચાર્ય બોલ્યા: "મારો તને ટેકા છે, જા. પોતાના ધર્મ માટે જીવન સમર્પણ કરવું તેમાં હિંચામાં હિંચી ધાર્મિકતા છે."

કનિષ્ક બોલ્યા: 'એના જેવો વિદ્વાન લિષગ્ગર ભયાં ભારત-વર્ષમાં અત્યારે નથી.'

આચાર્ય બોલ્યા: 'તારું નામ શું?'

જીવાન બોલ્યો: 'ચરક!'

ચરક અને સુશ્રુત નામથી જે બે વિદ્વાન વૈદ્યરાજ થઇ ગયા તેજ આ ચરક. અશ્વધોષના ઉપદેશને પરિણામે તે બૌદ્ધધર્મનો સાધુ થતો મટ્યો અને એને હાથે ભારતવર્ષની વૈદ્યવિદ્યાની અભિ-વૃદ્ધિ થઈ.

(આસો-૧૯૮૬ ના "કુમાર"માંથી)

૭૫-શ્રી તુલસીદાસાષ્ટક

હરિગીતિકા છંદ

જે બાળપણમાં લોકથી અપમાન અતિશય પામ્યા,
પણ મોટપણમાં મહીપતિનાં શીશ નિજપદ નામિયાં;
સત્કૃપા પર નરહર ગુરુએ જહનું લાલન કર્યું,
તે બાલ તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૧

- થઈ વેદ-શાસ્ત્ર-પુરાણ-પારગ ગુણનિધિ શીલોદ્ધિ,
સૌંદર્યનો શણગાર ગુણભંડાર રત્નાવલી વરી;
થઈ પ્રેમમસ્ત સમસ્ત જણે નારીને ચરણે ધર્યું,
આસકત તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૨
- “સંસાર આ નિઃસાર નહિ કીરતાર વિણ બેલી કર્યું”
એ સત્ય પત્ની પ્રતાપથી બસ જહને અંતર વસ્યું;
ત્રણ ટુક ડોપીન તુંબડી સિવાયનું સઘળું તજ્યું,
તે ત્યાગી તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૩
- દુઃખ દેખી દાઝે દિલમાં દીનોતણાં દુનિયા મહીં,
અપકારના કરનારનું ચાહનાર હિત નિત્યે સહી;
વર્ણી માન ને અપમાન જણે સમ ગણી દિલ ના ધર્યું,
તે સાધુ તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૪
- હનુમાન હાજર રહે હમેશાં જહના આવાસમાં,
ભગવાન પણ પહેરો ભરે જ સાંધુના સહવાસમાં;
પથ્થર તણા પશુનેય જણે ખંતથી ખાતું કર્યું,
તે ભક્ત તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૫
- કાશી, અયોધ્યા, ચિત્રકૂટ, પ્રયાગ આદિમાં વસ્યા,
અભિરામ રટી રટી રામ નામ જ ભક્તિના રસથી રસ્યા;
ભાગીરથી, મંદાકિની, સરયૂ, યમુનજલ પ્રાશીયું,
તે યાત્રી તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૬
- સંસાર દારણ કેરું તારણ રામ-યશ-માનસ રચ્યું,
રસ, ભાવ, ધ્વનિ, શણગાર, ગુણ, છંદોતણાં રત્ને ખર્યું;
માયા-વિદારણ જ્ઞાન-કારણ ભક્તિના રસથી ભર્યું,
તે કવિ તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૭
- ભવ ગહન વન ઝાડી અતુલ ભૂલામણીઓથી ભર્યું,
ત્યાં ચોર ને હિંસક પશુનું લેખું ક્યમ બચે કર્યું;
ભૂલો પડ્યો છું, આવજો, ઉદ્ધારજો, ચરજો કરું,
હે ! ગુરો ! તુલસીદાસ ! તમને વહાલથી વંદન કરું. ૮
- માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ

૭૬-મૅક્સિમ ગૅર્ડી

રશિયન પ્રજાના પુનર્વિધાન અને રશિયાની રાજકીય ઉત્કાન્તિમાં સાહિત્યકારોનો જેવો તેવો ફાળો નથી; બદલે રશિયાનું આજનું નૂતન રાષ્ટ્રવિધાન ઘણું ખરું ત્યાંના નવા યુગના સાહિત્યકારોની અસરનું પરિણામ છે. એવા અનેક સાહિત્યકારોમાં લીઓ ટૉલ્સ્ટૉય ને મૅક્સિમ ગૅર્ડીનાં નામ અગ્રણી છે.

ટૉલ્સ્ટૉય ગર્ભશ્રીમંત અમીરનું ફરજંદ હતો. જીવનપલટો કરી, જમીનદારીની બાદશાહી ને મોજશોખ છોડી, તેણે સામાન્ય રશિયન ખેડૂતનું જીવન સ્વીકારી ગરીબની જોડે અનુસંધાન કર્યું. ગૅર્ડી ગરીબ રશિયન આમપ્રજાના એક મામૂલી ગાદીતક્રિયા મઠનાર કારીગરનો છોકરો હતો; ને જગતના સાહિત્યસ્વામીઓની દરેજમાં આજ ઉભેલો છતાં હજી મહત્તાનો દાંલ એને લેશમાત્ર સ્પર્શી શક્યો નથી.

રશિયાનો સામાન્ય પ્રજાવર્ગ જેને પોતાના જીવનનું હૃદય, સત્યને વેધક પ્રતિબિંબ આલેખીને જગત સમક્ષ ધરનાર સમર્થ સાહિત્યકાર તરીકે સન્માને છે તે મૅક્સિમ ગૅર્ડીના નામનો અર્થ 'કડવો મૅક્સિમ' એવો થાય છે. પરંતુ એ તો એનું તખ્તલુસ છે. એનું ખરું નામ તો અલેક્સે મૅક્સિમૉવિચ પેટ્રૉફ. પણ નીચેનું એનું દુંકું જીવન બતાવે છે તે પ્રમાણે શરૂઆતની જીંદગી જે હાડમારીઓ અને જહેમતોમાં એણે ગાળી તેની કડવી અસરને ક્ષીધે એણે એવું વિચિત્ર તખ્તલુસ પસંદ કર્યું. (રશિયન ભાષામાં ગૅર્ડી એટલે કટુ) અને તેથીજ એનાં શરૂઆતનાં લખાણોમાં જીવન પ્રત્યે કડવું વલણ જોવામાં આવે છે.

પાંચ વર્ષના મૅક્સિમને નિજની-નોવગૉરોડના ભર્મા ગામમાં અનાથ મૂકીને એનો ગરીબ કારીગર બાપ ગુજરી ગયો, ને એ અનાથતામાં ઉમેરો કરી માતાએ પુનર્લગ્ન કર્યું; એટલે નાનો મૅક્સિમ માતામહને ત્યાં મોટો થયો. પણ એ ગરીબ રંગરેજને ઘડપણમાં મોટા કુટુંબનું પોષણ કરવાના વાખા પડતા ગયા અને અંતે નવ વર્ષના મૅક્સિમને જાતેજ પોતાનું ભરણું પોષણ કરી લેવાનો વખત આવ્યો. તે પછીનાં પંદર વર્ષ એણે શી રીતે વીતાવ્યાં તે એનું મનજી જાણે છે. પેટનો ખાડો પૂરવા એને ચીંથરાં વીણવાનો, ફળફળાદિની ફેરી કરવાનો, ગોદીની મજૂરીનો, બઠિયારાનો, મૂર્તિઓ રંગવાનો, દેવળના ગવૈયાના મદદનીશનો, વકીલની ગુમાસ્તીનો—એવા એવા ચિત્રવિચિત્ર ધંધાઓ કરવા પડ્યા. એ પંદર વર્ષમાં આવી વિવિધ રોજી મેળવવા એ નિજની-નોવગૉરોડથી માંડીને ડાન્યૂબ તથા જ્યૉર્જિયા-ફૅકેસસ સુધીનો પૂર્વ અને દક્ષિણ

રશિયા આખો ખૂંદી વળ્યો, અને એ દરમિયાન અનેક આપત્તિઓ ને વખા એને વેઠવી પડી.

બાળપણની અનાથતા અને આ ત્રાસભરી ગરીબાઈમાં એને શાળાનું શિક્ષણ તો પૂરું ક્યાંથીજ મળ્યું હોય? થોડું વાંચતાં લખતાં શીખેલો. પણ સાહિત્યનો ઉમંગ અંતરમાંથી થાય છે; યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાંથી નહિ. ઉગતી અવસ્થામાંજ કિશોર ગૌડીને એક એવો ગુરુ મળ્યો, જેણે એના અંતરના દરવાજા ઉઘાડી નાખ્યા. વોલ્ગા નદીની એક હોડી ઉપરના એક રસોઇયા પાસે ગૌડી નોકર રહેલો. તેણે એને વાચનનો રસ લગાડ્યો. એ રસોયા પાસે શાખથી ભેગાં કરેલાં ધણાંજ સુંદર પુસ્તકોનો સંગ્રહ હતો. તેમાંથી એ રોજ ગૌડીને કંઈ ને કંઈ વાંચી સંભળાવતો. ગૌડીની જ્ઞાનપિપાસા ઉત્તેજિત થઈ અને એ તૃપ્તિને તૃપ્ત કરવામાં, એને કદી કોઈ શાળા ન આપી શકત એવી કેળવણી મળી.

જુવાન ગૌડીનું બીજું ઘડતર ક્યું? કઝાન ગામના રામસ નામના એક ભઠિયારાએ. અદાર વર્ષની ઉંમરે ગૌડી એને ત્યાં ભઠિયારું કરવા નોકર રહેલો. ગૌડીથી પંદર વર્ષે મોટો રામસ બહુ તેજસ્વી બુદ્ધિનો ને મધુર આદમી હતો. એની અસરથી ગૌડીનું ચારિત્ર્યગદન બહુ સંગીન થયું. એને ત્યાંજ ગૌડી પહેલવહેલો ક્રાંતિકારી ચળવળના પ્રસંગમાં આવ્યો. રામસ એક ક્રાંતિમંડળનો અગ્રણી હતો અને તેની દુકાનમાં રોજ રાત્રે મંડળની બેઠક મળતી. ભઠિયારાનો ધંધો એટલે રાત્રે ભઠીઓ તો સળગતીજ હોય; એજ કારણે સત્તાવીંશોની શંકામાંથી એ મંડળ બચી જવા પામતું અને રોજ એ ભઠીઓના ભડકાને એથે રહી સિતમગારોના જુલમોને ગાળવાની બીજી પ્રયત્ન જવાળાઓ ચેતાવતું.

તે પછીને વર્ષે સહુદય માનવતાથી પ્રેરાઈને વહેરેલાં જે ઘાત ગૌડીને માથે ગઈ તેણે એના શરીરના અંધેઅંધ તોડી નાખ્યા ને એને જીવનભરનો માંદલો બનાવી દીધો. દક્ષિણ રશિયાનાં ગામડાં-ઓમાં તે ભટકતો હતો એવામાં એક ગામને પાદરે કેટલાક ખેડૂતો એક સ્ત્રી પર સામાજિક સળનો અસર જીવમ ગુજરતા તેણે જોયા. કોઈ ખેડૂતની એક સ્ત્રીને બેવફા થવાના ગુન્હા બદલ, તેમની અનાદિ કાળથી આવી આવેલી શિક્ષાની પરંપરા મુજબ, ગાડાને હૂંડે તેનો ચોટલો બાંધીને પછી ગાડાને તોડાની ધોડા જોડી સ્ત્રીને ધસડતા ધસડતા બીજે ગામ લઈ જવાની તેઓ તૈયારીમાં હતા. ગૌડીથી આ સીતમ સહ્યો ન ગયો. પેલી સ્ત્રીના રક્ષણ માટે તે એકલે હાથે ગામલોકોની સામે થયો, અને પરિણામે ક્રોધે ભરાયેલા આખા ગામે—બસો ત્રણસો માણસોએ—તેના પર તૂટી પડીને નિર્દયપણે તેને બેશુભાર માર માર્યો. તેની પાંસળીઓ બધી ભાંગી ગઈ; તેનાં

બને જડખાંનો ચૂરો થઈ ગયો. મારથી અધમૂઆ ને મૂર્ચ્છિત બનેલા મૅક્કીને મરી ગયેલો ધારી તેમણે ગામ બહાર ખાખમાં ફેંકી દીધો. લાંબી બીજે દહાડે કાઈએ એને ઇસ્પતાલમાં પહોંચાડ્યો. લાંબી મુદતે તે સાજો તો થયો, પણ મારથી ફેફસાં પર થયેલા નુકસાનને લીધે એને જીવનભરનો ક્ષય ચોંટ્યો.

રખડપાટ તો ચાલુજ હતો. ધંધાઓ બદલાયા કરતા હતા. શ્વેલિયાપાઘન જોડેની મિત્રાચારીને લીધે (અને બેકાર હોવાથી પેટ પૂરવા) ગાતાં આવડતું ન હોવા છતાં તેની સાથે તે કઝાનની નાટકશાળાના ગાયકમંડળમાં નોકરીએ રહ્યો. આ દરમ્યાન વાચન ચાલુજ હતું અને લેખનની પણ થોડી થોડી શરૂઆત થઈ હતી. તેનો પરચો પણ તરત મળ્યો. પ્રચલિત ધર્મશ્રદ્ધે સામે કંઈક નીડર લખાણ કરવા માટે ધર્મસત્તાધીશોએ તેનો 'ચર્ચ'માંથી મુદતી બહિષ્કાર કર્યો. ૧૮૯૭ માં, એ બહિષ્કારની મુદત પૂરી થઈ તેજ દિવસે, ગૉર્કી ચર્ચમાંજ જઈને પરણ્યો.

૧૮૯૨ માં ૨૪ વર્ષની ઉંમરે ટિક્લિસની રેલ્વે વર્કશોપમાં મિકેનિક તરીકે તે કામ કરતો હતો તે વેળા તેની પહેલવહેલી ટૂંકી વાર્તા એક સ્થાનિક રોજીંદા પત્રમાં પ્રકટ થઈ મૅક્સિમ ગૉર્કીના તખલ્લુસથી, જે નામેજ આજ આખું જગત એને ઓળખે છે. પણ એને ખરી કીર્તિ તો અપાવી ત્રણ વર્ષ પછી પ્રકટ થયેલી 'ચેલકાશ' નામની એની વિખ્યાત નવલિકાએ. ૧૮૯૫ માં સેન્ટપીટર્સબર્ગના એક અગ્રગણ્ય સામયિકમાં તે આવી ને જગતે એની પ્રતિભા બરોબર પ્રીછી. એ વાર્તાએ એને અપૂર્વ નામના અપાવી અને એનું નામ ટૉલ્સ્ટૉય જેવા સમર્થ વિચારકની જોડાજોડ મૂકાવા લાગ્યું. એ વર્ષ પછી ૧૮૯૭ માં એનો પહેલો વાર્તાસંગ્રહ બહાર પડ્યો.

હથોડા છોડી એણે હવે કલમ પકડી. પત્રકારિત્વનો ધંધો લીધો; નાટકો, વાર્તાઓ ને છૂટક લેખો પર ખૂબ હાથ અજમાવ્યો. થોડાજ વખતમાં રશિયાના સીમાડા ભેદી એનું નામ દેશદેશાંતરમાં પહોંચી ગયું; જગતકીર્તિનો કળશ એને સિર ઢલ્યો.

કઝાનની ભદિયારાની દુકાનની પેલી ક્રાંતિ-મંડળીઓની છાપ દિવસે દિવસે મન પર દબ થતી જતી હતી; અને રશિયામાં દિનપર દિન વધતી જતી સત્તાધીશો ને ધનિકો તથા જમીનદારો ને ધર્માધિકારીઓની આપખુદીની સામે હવે ખુલ્લી રીતે તે વલણ ધરાવતો થયો હતો. ૧૮૯૯ માં સોશિયલ ડેમોક્રેટ મંડળમાં તે જોડાયો તેની સાથેજ પોલીસને ચોપડે તેનું નામ ચડ્યું; અને જેલની મુલાકાત થવા માંડી ! પણ એથી તો એની નામના વધતીજ ચાલી.

૧૯૦૫ માં ક્રાંતિની ઝુંબેશમાં એણે છોડ્યોક લાગ લીધો અને શિશિર-રાજમહાલય (વિન્ટર પેલેસ) ઉપર બિશપ ઝેલ્પન કામગારો

ને કારીબરોની જે ધાડ લઈ ગયો તેની પકડાપકડીમાં એ પણ ઝડપાઈ ગયો. આ સમયનો એક નોંધવા જેવો પ્રસંગ એ છે કે, સેન્ટ પિટર્સબર્ગની સાયન્સ એકેડેમીમાં આજ વર્ષે તેનું નામ રજુ થયેલું. જાર પાસે જ્યારે એ કાગળ મંજૂરી માટે ગયો ત્યારે એણે 'ગોર્કીનું' નામ એમાં જોતાં જ હાંસિયા પર શેરો માર્યો કે 'બહુ જ વિચિત્ર!' કહેવાની જરૂર નથી કે, ગોર્કીની એકેડેમીની નીમણૂક રદ થઈ. આથી બધે બહુ ખળભળાટ મચ્યો ને ગોર્કીના એ મિત્રો એકાદ અને ફોર્સલેંકાએ તો એકેડેમીમાંથી રાજીનામાં આપી દીધાં.

ક્રાંતિની ચળવળમાં હવે તે ધણો વખત આપતો; પણ રાત ને દિવસ પોલિસની છુપી નજરની હાયા તળે જીવન ગાળવાથી તે કંટાળી ગયો. એટલે ૧૯૦૬ના અંતમાં મોસ્કોના નાટ્યકલાગૃહની નટી માદામ આંદ્રેવના સાથે અમેરિકામાં ગારશાહી-વિરોધી પ્રચારકાર્ય કરવા જવા માટે તેણે રશિયા છોડ્યું. પણ પરિણામ સારું ન આવ્યું. છેવટે ૧૯૦૭માં તે કંપ્રી મુકામે જઈને ઠરીઠામ થયો. અહીં તેને લેનિનનો પરિચય થયો અને બંને વચ્ચે મૈત્રી જામી.

કંપ્રીમાંના વસવાટ દરમ્યાનની છ વર્ષની એ મૈત્રીમાં બંનેએ મળી નૂતન રશિયન રાષ્ટ્રવિધાનનાં કે'કે' સ્વપ્ને રમ્યાં, કે' કે' યોજનાઓ ધડી. સમય પાકતો આવતો લાગ્યો. ૧૯૧૩માં ફરી સેન્ટ પિટર્સબર્ગ આવીને ગોર્કીએ 'લેટોપિસ' નામનું એક પત્ર શરૂ કર્યું. ત્યાં તો પૂરું વર્ષ પણ ન વીત્યું ને મહાયુદ્ધ સળગ્યું. ગોર્કીનું વલણ યુદ્ધવિરોધી શાંતિપક્ષનું હતું.

પણ હવે ધણા સમયની સાધના, તપશ્ચર્યા અને લોકોની મૂંગી સહનશીલતાનું ફળ પાડી ગયું હતું. જીલમનો ધડો ભરાઈ ચૂક્યો હતો. કાળની નોખત ગગડી ઉઠી ને ક્રાંતિકારીઓએ ખરોખર સમય વર્તી નગારે ધાવ દીધો. મહાયુદ્ધની જવાબાઓ હજી એક તરફ શમી પણ નહોતી ત્યાં રશિયામાં બોલ્શેવિકમનો હુતાશ શતશિખાએ ભભૂકી ઉઠ્યો. કોઈની મગદૂર નહોતી કે એનો સામનો કરી શકે કે એને શમાવી શકે. કાં તો એની સાથે ભભૂકવું રહ્યું, કાં તો એમાં ભસ્મ થવું રહ્યું.

લેનિન હોય ત્યાં ગોર્કી હોયજ. ૧૯૧૭ના એ રશિયન રાજ્ય-પલટા તરફ એણે સહય સહાનુભૂતિ આપી. ક્રાંતિ પૂરી થઈ, ગાર-શાહી નાખૂદ થઈ ને બોલ્શેવિક રાજ્યતંત્ર સ્થપાયું. ગોર્કી તેમાં શિક્ષણ ને સંસ્કારિતાનો મુખ્યાધિકારી નીમાયો.

પણ એની તબિયત હવે રશિયાની ઠંડી હવા સહી શકે તેવી રહી નહોતી. એની ધણી આનાકાની અને વિરોધ છતાં લેનિને એને આગ્રહપૂર્વક એની તબિયતને ખાતર રશિયાની બહાર વસવાટ કરવા મોકલ્યો. થોડો સમય ફિન્લેન્ડમાં ને ત્રણ ચાર માસ જર્મનીના

બેંક ફૅરેસ્ટમાં ગાળી અંતે ૧૯૨૨માં તે ધટાલીના કૃષિ હી સૌરેન્ટો ગામે આવી વસ્યો, અને એજ આજ આઠ વર્ષથી એનું કાયમી વતન થઇ રહ્યું છે. વચ્ચેવચ્ચે જરૂર પડ્યે તે સારી ઋતુમાં રશિયા આંટો મારી આવે છે.

ગોર્કીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિના ત્રણ સ્પષ્ટ વિભાગ પડી આવ્યા છે. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તેણે નવલિકાઓ લખી, જેણે એને કાર્તિ-માળ આરોપાવી. એ વાર્તાઓનાં મુખ્ય પાત્રો ભટકેલ રખડુઓ અને સમાજે તરછોડેલી વ્યક્તિઓનાં છે. પણ ગોર્કીએ સહૃદય સહાનુભાવથી એમનાં જીવનનાં જે ઉઠાવદાર ચિત્રો આલેખ્યાં છે તે એમાં રહેલી રંગીલા જીવનની ભભક વર્ણવી છે તેને લીધે એ રશિયનોમાં અતિ પ્રિય થઇ પડ્યો. ‘ચેલકાશ ને ખીજ વાતો’, ‘જે પ્રાણીઓ એકાદ માનવી હતાં’ તથા ‘એક નવલકથાની કથા ને ખીજ વાતો’ એ ત્રણ એના દ્વંદ્વી વાર્તાઓના સંગ્રહ છે.

૧૮૯૯ પછી એણે લાંબી નવલો ને નાટકો લખવાં શરૂ કર્યાં અને એમાં રશિયન પ્રજાજીવનનું વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુ લઇને તેના બળતા પ્રશ્નો છપ્યા. ‘પાતાળાગાર’ (લોઅર ડેપ્થ્સ) નામનું એનું નાટક જગપ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. બર્લિનમાં તે લાગટ બે વર્ષ સુધી ભજવાયેલું. ખીજું એક એનું નાટક ‘રાતવાસો’ (નાઇટ્સ લોન્ગ) નામનું છે. લાંબી નવલકથાઓમાં રશિયા-અને દુનિયા-ના આમવર્તે જેને અંતરથી વધાવી છે તે ‘જનેતા’ (મધર) નામની કથા. આમ જીવનનું પ્રતિબિંબ પાડતી એ સમાજવાદી નવલનો અનુવાદ ચાલુ વાર્તા તરીકે ગુજરાતી માસિક ‘નવયુગ’માં આવે છે. ‘અસ્ત’ (ડીકેડન્સ) ‘જસસ’, ‘માર્’ બાળપણ અને ‘દુનિયામાં’ એ ચાર એનાં ખીજાં નવલો છે. એમાંનાં છેલ્લાં બે એની આત્મકથા જેવાં છે, અને એના પ્રકાશન સાથે એની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ત્રીજો-અને વધારે ઉજ્જવલ-ટપ્પો શરૂ થયો છે. પછી તો એણે ‘મારી વિદ્યાપીઠો’ માં પોતાની યુવાવસ્થાનાં સ્મરણો આલેખ્યાં અને ‘સંસ્મરણો’ નામના પુસ્તકના એક ભાગરૂપે ‘ટાઇટ્ટાઇનાં સંસ્મરણો’ જે આલેખ્યાં તે તો બહુજ આદર અને પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં. ‘મારી રોજનિશિમાંના થોડા ફકરા’ એ પણ એનું એટલુંજ આદરપાત્ર-ને છેલ્લું-પુસ્તક છે.

રશિયનોના જીવનનું વેધક ચિત્ર આલેખવામાં ગોર્કીને હજી કોઇ આંટી શક્યું નથી. એનું પાત્રાલેખન જેટલું ઉઠાવદાર અને સજીવ છે તેટલુંજ વિશાળક્ષેત્રી છે.

વાચનનો જીવાનીનો શોખ એનો હજી ઓસર્યો નથી. ‘પુસ્તક તો—’ એ લખે છે કે ‘હાથમાં લઉં છું ને મને રોમાંચ થાય, છે ને પ્રેરણાના ઓધ છૂટે છે. મારામાં જે કંઇ સારું માનવ તત્ત્વ હશે તે બધું ગ્રંથવાચનને પ્રતાપે છે.’ નોર્વેજિયન લેખક નટ

હંમસન, ફ્રેન્ચ લેખક રોમાં રોલાંડ અને જર્મન સાહિત્યકાર ટૅમસ માન—જે હમણાં છેલ્લું નોબેલ ધનામ જીત્યો—એના પ્રિય લેખકો છે.

(આસો-૧૯૮૬ ના “કુમાર” માંની માધુકરી)

૭૭-આંચ ઉડાં

(લેખિકા:—સૌ. શુભશુભ પડયા)

(૧)

“બહેન જરા પાણી પાશો!” “ભગવાન તમારું બહુ કરશે, આ છોકરાને બહુ તરસ લાગી છે માઆપ.”

અમદાવાદમાં ખરે ખપોરે ઉન્હાળાના સખત તાપમાં કામ કરતી એક કારિયાવાડી દેયડીએ જેકાર ડોશીના બારણા આગળ જઈ ઉપર મુજબ ખૂમ પાડી.

વૈષ્ણવ ધર્મનાં ચુસ્ત ઉપાસક અને અધશ્રદ્ધામાંજ રચી પચી રહેલાં જેકાર ડોશીને આજે એકાદશી હતી. સવારનાં પાઠપૂજન, દેવદર્શન વગેરેથી પરવારી, ડોશી એકટાણું હોવાથી ફરાળ કરતાં હતો.

ખૂમ સાંભળી બૂલમાં ઉભાં થઈ ગયાં, અને તરતજ બહાર આવ્યાં. બારણું ઉઘાડી બડબડતાં બડબડતાં પૂછવા લાગ્યાં:—કોણુ છે? કેમ ખૂમ મારે છે? ડોશીને જોઈ મનૂરણે પાછું પાણી માગ્યું. “બેન પાશો તો ભગવાન તમારું બહુ કરશે. છોકરાં છૈયાં સુખી રાખશે માઆપ.”

જમતાં ઉઠવું પડ્યું તેમાં ઉપજેશે અને હવે જમાશે નહિ તેનો ગુસ્સો ડોશીએ ગરીબ બિચારી દેયડી પર કાઢ્યો, અને ગુસ્સામાંજ બરાડયાં “રાંડ ચાલી જા, મને જમતી ઉઠાડીને પાણી પાણી માગે છે! જ નથી આપતી! ખખર નથી, આજે મારે એકાદશી છે તે! હવે મારાથી જમાશે નહિ સમજ, જ સીધી સીધી ચાલી જા, પાણી બાણી કંઈ નહિ મળે.”

એમ બડબડતાં બડબડતાં એમણે બારણું વાસી દીધું, અને ક્રુધા તથા ગુસ્સો શાંત કરવાને થોડું દૂધ પીધું. ગરીબ બિચારી મનૂરણુ તો જેકાર ડોશીનો ગુસ્સો જોઈને ગભરાઈ ગઈ, અને મૂંગી મૂંગી આંખમાં પાણી લાવીને છોકરાને ઉચકી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

ખપોરે સડક ઉપરના નળ પણ બંધ હતા. પાસે નજીકમાં કોઈ બીજું ઘર પણ દેખાતું ન હતું. નાનો છોકરો પાણી પાણી એમ ઘાંટા પાડી મોટેથી રડતો હતો, અને ગરીબ બિચારી બાઈ છોકરાને છાનો રહેવા સમજાવતી હતી, અને પોતાનાં આંસુ એક હાથે લૂછતી હતી. તે પોતાના નસીબને દેવ દેતી હતી.

એટલામાં ત્યાં આગળ મીશનરીના એક બે માણસો આવી પહોંચ્યા. તેમણે પેલી મનૂરણને ભાગીતૂટી હિંદુસ્તાની ભાષામાં પૂછ્યું: ‘કૌન હય ! કયો રડતી હય ! ક્યા કુછ કામ હય ?’

મનૂરણે ડોકું હલાવી ધીમેથી રડતાં રડતાં કહ્યું “છોકરાને પાણી પીવું છે, તેથી એ રડે છે. મારી પાસે પૈસા પણ નથી કે દાખ હોટેલમાં લઇ જઈ. પાસેના ઘરમાં પાણી માગ્યું પણ ગાળ દઈ કાઢી મૂકી.”

આ સાંભળી પેલા મુક્તિ ફાંજના માણસોએ પોતાની પાસેના પૈસામાંથી હોટેલમાં માદીકરાને લઇ જઇ ખરક નાખેલો લેમોનેડ પાયો, થોડું ચવાણું પણ ખવડાવ્યું અને તેમની ભૂખ તરસ છીપાવી. લેમન પીને અને ખાવાનું ખાઇને જ્યારે મા દીકરો શાંત થયાં, ત્યારે મીશનરી બોલ્યો: “બાપ ! જોયો આ તમારો હિંદુધર્મ, તમે ને તમારો છોકરો તરસે મરી જાયો. તોપણ પાણી પાવાની તેમને પુરસદ નહિ અને માગતાં પાછો ઉપરથી તિરસ્કાર કરે તે જુદો. આવું દુઃખ અને અપમાન ફક્ત તમે લોકો સહન કરો. જે તમે માફ કહ્યું માનો તો મારી સાથે આણુંદ મીશનરીમાં ચાલો. હું તમને બન્નેને બણાવી ગણાવીને હોંશિયાર બનાવીશ. પછી એ હિંદુઓ તમને હેરાન નહિ કરે પણ તમારા પગ પૂજતા તમારી પાસે આવશે. ખરેખર ઇસુ ખ્રિસ્તના ધર્મ જેવો સરસ ધર્મ બીજો કોઈ છેજ નહિ, તમે પણ આ ધર્મ છોડી તેમાં દાખલ થશો તો તમે બન્ને સુખી થશો.”

પેલા માણસનું બોલવું સાંભળી બાપ થોડી વાર વિચારમાં પડી ગઈ. આજે પોતાના એકના એક બાળકને તરસે રખડવું પડ્યું, તેથી એને પણ હિંદુઓ ઉપર ખૂબજ તિરસ્કાર આવ્યો હતો અને એ તરતજ આણુંદ જઈ ખ્રિસ્તી થવા તૈયાર થઈ.

મુક્તિ ફાંજનો માણસ એને તથા એના પુત્રને આણુંદ લઈ ગયો. ત્યાં બંનેની પાસે એણે ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા લેવડાવી. થોડાં વર્ષમાં તો બાપ શીખીને નર્સનું કામ કરવા લાગી.

એનો છોકરો વધારે હોંશિયાર અને ચંચળ હોવાથી દાકતરી લાઇન લઇને પ્રખ્યાત દાકતર થયો.

(૨)

આજે દશબાર દિવસ થયાં જેકાર ડોશીના એકના એક પુત્ર જયંતિલાલને સપ્ત તાવ આવતો હતો. ડોશીએ ધણી બાધાઓ રાખી, ધણી ધણી દવાઓ કરી પણ હજી ફેર પડતો ન હતો. એટલામાં એમના સગા મંગળદાસ ત્યાં આવ્યા, જયંતિલાલની તબિયત જોઇ એ બોલ્યા “જે માફ કહ્યું માનો તો હાલમાંજ પાસે ચલેલા પણ પોતાની હોંશિયારીથી પ્રખ્યાત ચલેલા ડૉ. જેસફને બોલાવી મંગાવી

તેની દવા કરો તો સારું. આણુંદથી થોડા વખત થયાં એ અહીં આવ્યા છે, પણ ખરેખર બહુ હોશિયાર માણસ છે. લલલલા રોમ અને તાવ થોડાજ વખતમાં સારા કરી આપે છે. હા, જરા શી આકરી છે પણ તે તો શું કરીએ? વખતે એની દવાથી જ્યંતિ-લાલને આરામ થઇ જાય.”

મંગળદાસની વાત સાંભળી ડોશી બોલી ઉઠ્યાં “ભાઈ! તમેજ જમને બોલાવી લાવોની! ભગવાન કરે ને મારો જ્યંતિ પાછો ઉઠે એટલે બસ. મને કંઈ છોકરા કરતાં પૈસો વધારે વહાલો નથી. “જો શ્રીનાથજી મારા જ્યંતિને સારો કરશે તો મહારાજની ઘેર પધરામણી કરાવીશ અને ખાટકી પાસેથી સો બકરા પૈસા આપીને છોડાવીશ!” આમ ગળગળતે અત્રાજો બોલતાં બોલતાં ડોશી રડી પડ્યાં. મંગળદાસ એમને શાંત કરીને દાકતરને તેડવા ગયા. થોડી વારમાં દાકતરને લઈ મંગળદાસ આવી પહોંચ્યા. દા. જોસફને જોઈ ડોશી બોલ્યાં “સાહેબ! ગમે તેમ કરીને મારા દીકરાને સારો કરો. શ્રીનાથજી તમારું લલું કરશે. હું તમારો ઉપકાર જીંદગી સુધી નહિ ભૂલું. એ મારી આંધળીની આંખ છે.” દાકતરે ડોશીને ધીરજ આપી, અને પછી દરદીને ખરાખર તપાસ્યો. તપાસ્યા બાદ દાકતર બોલ્યા “એમને સખત ટાઇફોઇડ થયો છે, બહુજ સારી સંભાળની જરૂર છે. માથે ચોવીસ કલાક ખરફ રાખવો પડશે. માટે જો તમે કહો તો કોઈ નર્સને મોકલી આપું. એમની સારવાર ખરાખર કરશે. તમારા એકલાંથી થાય એમ મને લાગતું નથી.” એ સાંભળી ડોશી બોલ્યાં “દાકતર સાહેબ! જરૂર મોકલી આપજો; કેમકે એની વહુ પહોર સુવાવડમાં મરી ગઈ છે. બીજું કોઈ ઘરમાં છે નહિ. મારાથી તમારા કલ્લા પ્રમાણે આકરી થશે નહિ. પૈસાની કંઈ મારે ત્યાં ભગવાનની કૃપાથી ખોટ નથી. તમારું અને નર્સનું બીલ હું ખુશીથી આપીશ. પણ ફક્ત તમે મારા જ્યંતિને જલદી જલદી સારો કરી નાખો એટલે થયું.”

દાકતરે કાંઈ પણ જવાબ આપ્યા સિવાય ફક્ત મોં મલકાવ્યું, અને શી લઈ ગળવામાં મૂકી. કલ્લા મુજબ એમણે નર્સ તરત મોકલી આપી. નર્સ પ્રૌઢ વયની હતી. તેનું નામ મેરી હતું. એણે તરત જ્યંતિલાલની સારવાર કરવા માંડી. એની સારવાર કરવાની પદ્ધતિથી તથા સ્વચ્છતાથી જેકાર ડોશી જીક થઇ ગયાં. એમ કરતાં કરતાં રાત પડી. ડોશી વાળુપાણીથી પરવારી પાસે બેસી નર્સ સાથે વાતે વળગ્યાં. વાત કરતાં કરતાં મેરીએ ડોશીને પૂછ્યું “માજી મને ઓળખો છો કે?” એ સાંભળી ડોશીને નવાઈ લાગી અને બોલ્યાં “ના રે બાપા! હું તમને ક્યાંથી ઓળખું? આ વખતેજ મારે નર્સને ઘેર બોલાવવી પડી, આપણે દજી કોઈ દિવસ બોલાવીજ ન હતી.

આજ પહેલો પ્રસંગ છે. પ્રભુ ફરી આવો પ્રસંગ તમને ઘેર બોલાવવાનો ન લાવે એટલે બસ. ” એ સાંભળી મેરી બોલી “ માણ ! નર્સ તરીકે નહિ પણ મને કોઈ દિવસ જોઈ હોય એમ તમને યાદ આવે છે કે ? ” ડોશીએ યાદ લાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ એને કંઈ યાદ આવ્યું નહિ. એણે કહ્યું “ બહેન ! મેં તમને આજે પહેલી વાર જોયાં હોય એમ મને લાગે છે. મેં કોઈ દિવસ તમને સ્વપ્નેય જોયાં હોય એમ મને યાદ આવતું નથી. ”

એ સાંભળી મેરી હસી પડી, અને બોલી : “ માણ ! મનુષ્ય તે હું અને નાનો છોકરો તે મારો દીકરો દા. જોસફ. તમે અમને કાઢી મૂક્યાં એટલે અમે રડતાં રડતાં ચાલતાં થયાં, રસ્તામાં એક પાદરી મળ્યો તે અમને આણુંદ લાઇ ગયો. ત્યાં અમે ખ્રિસ્તી થઈ ગયાં, અને ત્યાંજ રહી શીખ્યાં. હું નર્સ થઈ, અને છોકરો દાકતર થયો. તમારા તિરસ્કારને લીધે અમે હિંદુધર્મ છોડી ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો. અમારાં જેવાં કેટલાંય ગરીબો દર વર્ષે ખ્રિસ્તી થાય છે તેનો તમને ભાગ્યેજ ખ્યાલ હશે. ”

મેરીની વાત સાંભળી ડોશી સડકળ થઇ ગયાં. એકદમ જોડાવું તે સૂઝ્યું નહિ. પછી થોડી વાર રહીને બોલી “ બહેન ! મારી બૂલ થઇ ગઇ. મને ક્ષમા કરજો. ખરેખર મારો જ્યંતિ માંદો પડ્યો, તેનું કારણ પણ એજ હશે. મારા પરનો ગુસ્સો જ્યંતિ પર કાઢતાં નહિ, એ બિચારો તો તર્કન સુધરેલા વિચારનો છે; પણ હુંજ નહારી છું. ” એ સાંભળી મેરી બોલી “ માણ, જ્યંતિલાલની શીકર કરશો નહિ. એ તો મારો ધર્મજ છે, એટલે હું એમની ચાકરી બરાબર કરીશ. ફક્ત તમે લોકો અધઘ્રહાથી દોરવાઇ કેવું કરો છો અને તેનું શું પરિણામ આવે છે તે તમને સમજાવવા માટે મેં વાત કાઢી. ”

મેરીની વાત સાંભળી ડોશી નિશ્ચિંત થયાં. ફરીથી એમણે મેરીની માફી માગી. દા. જોસફની દવાથી અને મેરીની સારવારથી જ્યંતિલાલની તબિયત ધીમે ધીમે સુધરવા માંડી. તબિયત સારી થઈ, એટલે જોકેર ડોશીએ જોસફ અને મેરીની વાત એને કહી. જ્યંતિલાલ સુધરેલા વિચારનો યુવાન હતો. એણે મેરી તથા જોસફને પાછા હિંદુ થવાનો ખૂબ આગ્રહ કર્યો. જોકેર ડોશી પણ પોતાની બૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યાં. માદીકરાના આગ્રહને વશ થઇ મેરી તથા જોસફ બંનેએ આર્થ સમાજ દ્વારા શુદ્ધિની ક્રિયા કરાવી હિંદુ ધર્મ સ્વીકાર્યો.

આ બનાવ બન્યા પછી જોકેર ડોશી તો અંત્યજનો તિરસ્કાર કરવાનું બૂલી ગયાં; એટલુંજ નહિ, પણ બીજું કોઈ પણ તિરસ્કાર કરવું તો તેને વારતાં અને પોતાની આપવીતી સંભ-

બાવતાં. વળી અત્યંતજેદારના કામમાં પોતાથી બની શકતી આર્થિક તેમજ શારીરિક સહાય કરતાં, અને એ રીતે પોતે કરેલી બધું પ્રામશ્વિત્ત કરી અનેક પતિતોનો આશીર્વાદ પામતાં.

(“સાહિત્ય”ના એક અંકમાંથી)

૭૮-શિલાલ ન

(લેખક:-રા. પ્રાણભાર્ગ મ. મહેતા.)

(૧)

“ઓ કડીઆ ! મને એક કાળા પથ્થર ઉપર આટલું કોતરી દે કે ‘આ પ્રેમલ જીવે સદાએ પોતાની પ્રાણુવશ્લબાને રાજી રાખી છે.’ આટલા શબ્દો બોલી એક નિબુર જેવી દેખાતી વ્યક્તિએ કહ્યું.

ટાંકણાંથી કામ કરતા કડિયાએ આ શબ્દો સાંભળી ઉંચું જોયું. તેના અવાજમાં એટલું બધું દુઃખ હતું કે તેના બોલવા ઉત્તરથીજ તે બધું જણાઇ આવતું હતું. અંતરની આહને ઓળખી એ શિલ્પીએ તેણીને તરતજ કહ્યું “ભલે બાર્ધ, બે દિવસ પછી આવીને શિલાલેખ લખ જજો; પણ એ પ્રેમલ જીવ તમારે શું થતો હતો ?”

“મારે ?” આંખમાંથી એકાદ બે આંસુ ખેરતી તે રમણી બોલી “મારે અને એને માત્ર એજ સંબંધ કે હું તેની હતી, તે મારો હતો ! પણ તમે એ શિલાલેખનું મહેનતાણું શું લેશો ?”

“મેં અસાર સુધી પ્રેમીઓની કબર પર મૂકવાના શિલાલેખોનું મહેનતાણું લીધું નથી. મને ખાતરી છે કે જ્યારે હું મરીશ ત્યારે મારા ઉપર શિલાલેખ વિના મૂલ્યેજ મુકાશે. જો કે હું શિલ્પી છું, આહું તો અત્યારે જીવતાં મારી કબર ઉપર મૂકવાનો એક શિલાલેખ તૈયાર કરી શકું; પણ તેના ઉપર કયા શબ્દો મૂકવા તે મને જીવતાં યાદ આવતું નથી; માટે હું તેમ કરી શકું તેમ નથી. બાપુ ! તારે જોઇતો શિલાલેખ આ શિલ્પી મક્કત કરી આપશે; પણ હું આ સૃષ્ટિ ઉપરથી ગયેલો છું એવું જ્યારે તારા જાણવામાં આવે ત્યારે તેની ઉપર શું લખવું તે કોઇ મહાકવિને પૂછી, કોતરાવી, રંગ ભરાવી, મારી કબર ઉપર મુકાવજે. આથી મારી અંતરની દહતી આગ ઉપર શાન્તિ થશે. પોતાની ઉંડી ગયેલી આંખો વડે નીચું જોઇ શિલ્પીએ ટાંકણું ચલાવ્યું.

તે શિલાલેખ કોતરાવવા આવેલી મજૂરણુ ગર્ભ. શિલ્પીએ પોતાનું ટાંકણું ચલાવ્યું. આ શિલ્પી પોતાની મૃત પત્નીની મૂર્તિ સંભારી સંભારીને કોરતો હતો. જીવનમાં તેણે જો કે બધું

મંદિરો ખાંખ્યા હતાં, બધાં કળાનાં સ્થાપત્ય સૃષ્ટિ ઉપર ખડાં કર્મો હતાં; પણ ન્યારથી પોતે જોના હતા એ તેની પત્ની મર્ધ ત્યારથી બધાં કામો છોડી દઇ તેની મૂર્તિ ઘડવામાં અને વચમાં વચમાં પ્રેમીઓની કબર ઉપર મૂકવામાં આવતા શિલાલેખો ઘડવામાંજ પોતાની જીંદગી વીતાવતો હતો. સારી આલમમાં વખણાયેલો કલાકાર પોતાની બધી કલા સંકેલીને એ મૂર્તિ ઘડવા પાછળજ વાપરતો હતો.

બીજી રાતે ધૂળથી ખરડાયેલી પેલી મનૂરણુ ત્યાં આવી. તેનો ચહેરો કાલના કરતાં આજ વધારે સ્થામ થયેલો હતો. તેનું હૈયું હમેશાં ભાંગતું હતું. તેની આંખો વધારે ને વધારે ઉંડી જતી હતી. પેલો શિલ્પી, તેણી આવી કે તરતજ પોતાનું ટાંકણું, નીચે મૂકી, ગોઠણુની આસપાસ હાથ ટેકવી સ્વસ્થ થઇને બેઠો અને બોલ્યો “ બાઈ! બાપુ! શિલાલેખ કોતરતાં પહેલાં મારે તમારી અને જેની કબર ઉપર શિલાલેખ મૂકવો છે તેની હકીકત સાંભળવી પડશે. મેં ઘણાંએ શિલાલેખ આવી રીતે વાતો સાંભળીનેજ કોતર્યા છે. જ્યાંસુધી હું તમારી વાત સાંભળું નહિ ત્યાંસુધી મારું ધાયું થાય નહિ અને શિલાલેખ અધુરોજ કોતરાય. તમે તમારી વાર્તા કહી સંભળાવો.

(૨)

મનૂરણુ વાત કરવા માંડી:-

“ હું એક માળાપ વગરની છોકરી હતી, એમ મને કેટલાક લોકો કહેતા. આ પથ્થરની ખાણના ઇન્જરદારે મને પોતાની ખાણમાં કામ કરવા રાખી. પહેલાં તો મને આખો દિવસ કામકાજ કરવાના બદલામાં માત્ર ફાટયાંતૂટયાં લૂગડાં અને ખાવાને વખ્યું-સખ્યું એકું-નૂહું અન્ન આપતા. આથી હું મારા પાપી પેટને ભરતી. સાંજે જ્યારે સૌ મનૂરો કામકાજથી થાકીને આરામ માટે ઘેર જતા, ત્યારે હું મારા ઇન્જરદારનાં છોકરાંઓની પારણાની દોરી તાણી મોઢી રાત સુધી ઘેરાતી આંખે બેસી રહેતી. પછી મને ખાવાનું મળતું તે ખાઇ એક ખૂણામાં એક ફાટયાતૂટયા શણુના લૂગડા ઉપર પડી રહેતી. ઠંડીના વખતમાં પણ મને માત્ર એક ફાટેલું શણિયું મળતું; આથી હું કૂતરાની પેટે એક ખૂણામાં પડી રહેતી અને ટાઢથી કંકડી જતી.”

“ શું એ ઇન્જરદાર એવો રાક્ષસ હતો ?” પેલા શિલ્પીથી વચ્ચે બોલી જવાયું.

“ તમે જે અતુમાન કરો તે ખરું, પણ મને તો એ દેવ જેવો લાગતો; કારણ કે મને એમજ લાગતું કે મને ખાવાનું તેજ આપે છે !” બામ બોલી પેલી મનૂરણુ વળી ફરી વાત શરૂ

કરી. “હું નાનપણથી કંઈક દેખાવડી હતી તોપણ મારા ઉપર અસલ કામના બોજ વડે તે રૂપ બદીક તો સંતાઈ ગયું હતું. એમ કરતાં હું દશબાર વર્ષની થઈ અને પછી તો મને દરરોજના બે આના મળવા માંડ્યા; એટલે મને કંઈક પૈસા બેગા કરવાની ઇચ્છા થઈ. એ બેગા કરી હું મારા શરીર પૂરતાં કપડાં લેવા લાગી. એટલામાં એક રખડતો છોકરો આ પથ્થરની ખાણમાં કામકાજ કરવા આવ્યો. તે ઉંમરમાં સોળેક વર્ષનો તે વખતે હતો અને હું ચૌદ વર્ષની થવા આવી હતી.”

“મને ઇનરદારની યુલામી પસંદ ન પડવાથી પછી હું તેને ઘેર જતી બંધ પડી, અને તેણે પણ મારી ભાળ કદી કઢાવી ન હતી. માત્ર મને દરરોજના પથ્થરના ઢગલા કરવાના ચાર આના મળતા, તે લઈ હું એક ધર્મશાળામાં જતી અને ચાર પૈસાનો કોટ લાવી એક ખૂણામાં ત્રણ પથ્થર ગોઠવી ચૂલો બનાવી રોટલો બનાવતી અને ચાર પૈસાનું દૂધ લાવી તેની સાથે વાળુ કરતી. સવારે વહેલી ઉઠી ચાર પૈસાના દાળિયા લાવી ખાઈને પથ્થરની ખાણમાં કામકાજ કરવા પહોંચી જતી. આમ ધણો વખત ચાલ્યું.”

અધીરા થઈ શિલ્પીએ પૂછ્યું “પછી !”

“પછી” જરા થાક ખાઈ મજૂરણે વળી વાત શરૂ કરી, “પછી પેલો યુવાન મજૂર પણ... (એક આંસુ સરી પડે છે) મારીજ સાથે મારી પાડોશમાં ધર્મશાળામાં સૂતો અને સાંજે રોટલો કરવા બેસતો, પણ ખિચારાને રોટલો કરતાં આવડે નહિ, એટલે કાચું પાકું જેવું હોય તેવું વાળુ કરીને તે સૂઈ રહેતો. આમ બે ચાર મહિના મેં જોયા કયું. પછી તો મને દયા આવી, મેં તેને કહ્યું: ‘હું તમને રોટલો કરી આપીશ. દરેથી તમારે કોટ લાવી મને આપવો.’ આથી એ બહુ રાજ થયો અને મારો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. અમે બંને સાંજ પડતાં સાથે બેસી વાળુ કરીએ. અમારાં દુઃખ આથી અમે ભૂલ્યાં. કારીગર! રાત ધણી ગઈ છે. દરે બાકીની વાત કાલે કરીશ, પણ તમે દર શિક્ષાલેખ કાતરવાનો પથ્થર પણ ધડ્યો નથી ?”

“ધડ્યો છે” આંગળી ખેંચી શિલ્પી બોલ્યો “આ રહ્યો, કાલથી એના અક્ષરો કાતરવા શરૂ કરીશ.”

(૩)

ખીજે દિવસે શિલ્પીએ સાંભળેલી વાત ઉપરથી અક્ષરો લખવા માંડ્યા કે “જેણે દુઃખમાં ભાગ લીધો, જે જીવનનો સાથી બન્યો, વહી જતાં હયાના પૂરને જેણે રોક્યાં,” બસ! આટલું લખાયું ત્યાં તો સાંજ પડી અને પોતાના ચારે તરફથી અસ્તવ્યસ્ત જણાતા મકાનમાં એક દીવડો પ્રકટાવી, શિલ્પી પેલી મજૂરણીની વાટ જોવા લાગ્યો; ત્યાં તો તે આવી. તેના ચહેરો કાલના કરતાં વધારે કાળો

હતો, પણ તેની આંખોમાં તેજ વધારે ચમકતાં હતાં.

પેલી મજૂરણી બેઠી અને વાત શરૂ કરી “ ઠીક કારીગર ! પછી અમે બંને જણાંએ વિચાર કર્યો કે આમ રહેવા કરતાં આપણાં લક્ષ થાય તો શું ખોટું ? બંને જણાંએ વિચાર કરી એક બુદ્ધ નાનકડું મકાન લીધું અને અમારાં લગ્ન કર્યાં. પછી તો અમે બંને એકબીજાની હુકમાં સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યાં. તેણે (શરમાતી હોય એમ દેખાડતી) મને કામે જવાની ના પાડી અને ઘેરજ રહેવાનું કહ્યું. અમારી પાસે જે પૈસા વધ્યા હતા તેમાંથી થોડોક ધરનો સામાન લાવી વસાવ્યો. તેઓ કામે જાય અને હું ઘેર રહું. સાંજ પડવા માંડે, એટલે હું ગીતના ટુકકાર કરતી રોટલા અને શાક બનાવું. તેઓ સાંજે ઘેર આવે એટલે તેમને હાથપગ ધોવાનું પાણી આપી વાળુ કરાવું. તેઓ કહેતા કે “વાળુ કર્યા પછી મારો તમામ થાક જતો રહે છે.”

“ એમ કે ! ” તેણી ઉંચાં ચડાવી કંઈક સાંભર્યું હોય તેમ બતાવી સૂકા મુખ પર જરા હાસ્ય લાવી શિલ્પી બોલ્યો “ પછી ? ”

“ પછી પેલા ઈજરદારે મજૂરીના દર સખત કર્યાં. હંમેશાં જે ચાર છ આના રોજ હતો તેને બદલે ચાર ધનકુટ પથ્થરના ચાર આના મળે તેવી જાહેરાત કરી. આથી ધણી મજૂરો નિરાશ થયા પણ તેઓ તો રાજ થયા. હંમેશાં વહેલા ઉઠી થોડોક રોટલો ખાઈ, બપોરનું લાથું બેળું લઈ જઈ પથ્થર ખોદવા મંડી જતા. સાંજ પડતાં ચાર ધનકુટની એક એવી ચાર ચોકડીઓ તૈયાર કરી એક રૂપીઓ રોકડો લાવતા; તેમાંથી હંમેશાં બજારમાંથી એક ચીજ લાવી મારા હાથમાં મૂકતા અને રાજ થઈ મને એક ચુંબન લેતા. હું પણ તેમને માટે સાઈ ખાવાનું તૈયાર કરતી; પણ કારીગર ! અમારાં નસીબ બહુજ મોળાં ! ”

“ કેમ, પછી શું થયું ? ” શિલ્પી વાત સાંભળવા ટટાર થયો.

“ કારીગર ! પછી મારો હેતાળ ધણી કાળી મજૂરી કરતાં કરતાં નબળો પડવા લાગ્યો. મને લાગ લડાવવામાં તે પોતાના દેહનું જાન ભૂલ્યો અને મજૂરી કરતાં પાછું વાળી જોયું નહિ. બહુ મહેનત કરવાથી તેના શરીરમાં રોગ પેદા થયો અને અમારા ઉપર પ્રભુનો કોપ ઉતર્યો. આજથી અઠવાડિયા પહેલાં તે મરણ પામ્યા. તેના મોત અગાઉ ચાર દિવસે તેણે કહ્યું : ‘ આજે મને સહેજ ગલ-રાટ થાય છે, તેથી મજૂરી કરવા જવું નથી. ’ તેઓ ઘેર રહ્યા અને હું તેનું શરીર ચાંપતી આખો દિવસ તેની પાસે બેઠી. બીજે દિવસે તેનાથી ઉઠાયું નહિ. આથી હું બે રૂપીઆ ફીના ભરી એક દાકતરને તેડી આવી. તે નિર્દય દાકતરે તરતજ કહી દીધું કે ‘ આ માણસનું શરીર હાથથી ખવાઈ ગયું છે, બે દિવસ પછી મરી જશે ! ’ ”

એમ બોલી તે મનૂરણુ ધરણી ઉપર ઢળી ગઈ. બે ધડી થતાં શુદ્ધિ-માં આવી ફરી ડૂસકાં ભરતી બોલી:

“કારીગર, પછી તો લેઓ કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર આ લોકમાંથી પરલોકમાં જતા રહ્યા. મેં મારું સર્વસ્વ ખર્ચી તેના નામનો એક ચણતરો બંધાવ્યો, હવે તમે શિલાલેખ આપો એટલે તેમાં જડાવી જગતમાં બાવરી બની ફર્યા કરું.”

“બાઈ! કાલે એ લેખ પૂરો થશે. આવીને લઈ જજો.” એમ બોલી શિલ્પીએ ટાંકણું અને હથોડી હાથમાં લીધાં ને મનૂરણુ ચાલી ગઈ.

આખી રાતનો ઉજાગરો કરી, પહેલાં લખેલાના અનુરોધમાં શિલા ઉપર શિલ્પીએ લખ્યું કે “તેણે પોતાનું અધુરું અંગ આ દુઃખી સંસાર ઉપર મૂકી મૃત્યુદૂત સાથે યુદ્ધ આરંભી, જે માર્ગે બધા જીવો વહેલામોડા જાય છે તે રસ્તો લીધો.” સવાર પડતાં શિલ્પી સૂઈ ગયો અને સાંજ પડતાં ઉઠ્યો અને પેલી મનૂરણુની રાહ જોતો શિલાલેખમાં લખેલું વાંચતો વાંચતો બેઠો.

મનૂરણુ આવી અને બોલી “કાં કારીગર! ક્યાં છે શિલાલેખ?”

“આ રહ્યો.” આંગળી બતાવી શિલ્પીએ કહ્યું.

“આ નીચેનો ભાગ કેમ ખાલી છે?” મનૂરણે પૂછ્યું.

“અરે! શું માપમાં ભૂલ્યો! તમે મારી ઠીક ભૂલ કાઢી. મને જાન ન રહ્યું અને અક્ષરો કોતરાઈ ગયા.” આશ્ચર્ય સાથે શિલ્પી બોલ્યો.

પેલી મનૂરણે એ શિલાલેખ ઉપર નીચું માથું નાખી તેને એકાદ ચુંબન લઈ અશ્રુથી પવિત્ર કરવા વિચાર કર્યો, પણ ત્યાં તો તેનું હૃદય દુઃખના ભારથી એકાએક બંધ પડ્યું અને તેનો જીવન-દીપ માત્ર આંટલું અધુરું કાર્ય મૂકી ઓલવાઈ ગયો.

શિલ્પીએ જાણ્યું કે એ એના ધણીના શિલાલેખને ચુંબન કરે છે, પણ ધડી વારે તેને દલાવી તો તે અચેતન હતી. પેલા શિલ્પીએ તરતજ ટાંકણું લઈ પેલા અધુરા ભાગમાં લખ્યું કે “અને તેનું અધુરું અંગ, તેની પાછળ તેનો શિલાલેખ કોતરાવી તેની પાછળ માત્ર ચારજ દલાડા આ જગત ઉપર રહ્યું હતું.”

બીજે દિવસે પેલી મનૂરણુને તેના ધણીના ચણતરા પાસે દટાવી અને તેના ધણીના જેવો ચણતરો બાંધી વચમાં એ શિલાલેખ મૂકી દીધો. આ બનાવ જોઈ ઘણાં આશ્ચર્ય પામ્યાં.

પેલો શિલ્પી પણ પોતાની પ્રિયતમાની મૂર્તિ પૂરી કરી રહ્યો એટલે હાથમાં ટાંકણું અને હથોડી સહિત છેલ્લે ટચકે મરણુ પામ્યો હતો. કોઈ દિલવાળા કારીગરે તે મૂર્તિની નીચે લખ્યું કે:

“આ મૂર્તિ ઘડનાર શિલ્પી માત્ર પોતાની આ પ્રિયતમાની મૂર્તિ ઘડીનેજ મરણુ પામ્યો છે. તે જીવ્યો હતો માત્ર પ્રેમનું આ અવશેષ મૂકી જવા માટેજ.” (માર્ચ-૧૯૩૧ ના “નવચેતન”માંથી)

૭૧-વર્તમાન જીવનપ્રવાહ

(લેખક:—શ્રી. કલ્યાણપ્રિય)

વર્તમાન જીવનપ્રવાહ સન્માર્ગે જાય છે કે ઉન્માર્ગે એ પ્રશ્ન અનેક વિચારશીલ મનુષ્યોના મનને મથી રહ્યો છે. ઉત્કાન્તિવાદીઓ કહે છે કે જગત ચઢે છે. ઉત્કાન્તિનો માર્ગ સીધો સરલ નથી પરંતુ અનેક ચઢાવ-ઢોળાવમાંથી પસાર થતાં આખરે ઉંચે ચઢી શકાય છે એમ તેઓનું મતવ્ય છે. આ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરતાં ટેનિસન કહે છે કે:—

“અહો ! હજુ અમને શ્રદ્ધા છે કે વિપત્તિઓને અંતે કંઈ પણ સારા ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થશે.”

ઉત્તમ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિગ્રંથુથી આ કથન યથાર્થ છે. પરંતુ આ દૂર દૂરના ઉજ્જવલ ભવિષ્યની આશા અને શ્રદ્ધા સર્વમાં રહેતી નથી—રહી નથી. જીવલેણ જીવનકલહ, નીચ હરીફાઈ, અધમ પ્રપંચ, નિઃસીમ દ્રવ્યલાલસા, જીવનની ઉતાવળ અને ધમાલ જોષને અનેક આશાવંત યુવાનો પ્રબલ નિરાશાવાદી બન્યા છે. જ્યાં જીવનની સમગ્ર શક્તિ અથવા ધણીખરી શક્તિ કેવળ ઉદરપોષણને માટે વાપરવી પડે છે અને છતાં ધણી વાર જીવનનિર્વાહ થઈ શકતો નથી ત્યાં આશા ક્યાંથી રહે ? આ સ્થિતિને ગુલામી વિના બીજું કયું નામ આપી શકાય ? યુરોપ અને અમેરિકામાંથી ગુલામીનો વેપાર બંધ થયો તોપણ જનસમાજના મોટા ભાગની સ્થિતિ તો ગુલામીની જ છે. કેટલાકને આજીવિકાનાં સારાં સાધનો મળે છે અને ધન અને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ધણું કરીને તે દેહ અને આત્માના રુધિરના ભોગે ખરીદેલાં હોય છે. જ્યાંસુધી આત્મનિરીક્ષણ અને તજજન્ય આત્મવિકાસને માટે સ્વાસ્થ્ય-આરામ-જંપ-મળે નહિ ત્યાંસુધી તે વર્ગ પણ ગુલામીની બેડીમાં જ જકડાયેલો છે. જે દેશમાં ખરી સંસ્કૃતિ છે, ત્યાં સાધારણ સારું જીવન ધણા થોડા કલાકની મહેનતથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

પરંતુ વર્તમાન જગત ધનતૃષ્ણારૂપી રાક્ષસના મુખમાં સપડાયું છે. ધનરસ વિના અન્યત્ર ભાગ્યેજ સુખ અનુભવાય છે. પતંગીઆની પેઠે જીવન હોલવાઈ જાય ત્યાંસુધી મનુષ્ય દ્રવ્યને માટે ભગ્યા કરે છે. આ એક સુવિદિત વાત છે કે, દ્રવ્ય એ પુરુષાર્થ હોઈ સમાજવ્યવસ્થામાં ઉપયોગી સ્થાન ધરાવે છે, પરંતુ તેની સાથે તેની મર્યાદા પણ છે. સ્વાસ્થ્ય અને જીવનરસને ભોગે કરેલું દ્રવ્યોપાર્જન નિરર્થક છે બલકે હાનિકારક છે. શાંત નિઃસ્વાર્થ નિર્લોભી જીવન મનુષ્યઆત્માની ઉન્નતિનું પોષક છે. જો મનુષ્યની પ્રવૃત્તિનું

કેન્દ્ર અને મહત્તાનું ધોરણ ધનસંપત્તિજ હોય, જે અનિયંત્રિત સ્વાર્થબુદ્ધિ અને લાભજ સુખનાં પરમ સાધન મનાય તો સભ્ય, સૌંદર્ય, સદાચાર, ન્યાય, દયાલાવ વગેરે ઉન્નત લાભો જગતમાંથી હુમ થાય અને સમસ્ત જીવન શુષ્ક, અધમ અને યંત્રવત્ બની જાય.

દેટલાક મનુષ્યોને ઐહિક સંપત્તિની પ્રાપ્તિમાં અને ધંધાના અવિરત શ્રમમાં અત્યંત રસ પડે છે. આવા માણસો પોતાની લોભવૃત્તિ બીજાઓ ઉપર લાદવાના પ્રયત્નો કરે છે અને પોતાની આસપાસ ધનલાલસાનું પ્રબલ અને ઝેરી વાતાવરણ ઉભું કરે છે. તેઓ ઉલ્લોગ અને વેપાર દ્વારા શતગણો નફો લઈ અઢળક દ્રવ્ય મેળવી વૈભવમાં આળોટે છે અને ઉલ્લોગનાં અનેક કારખાનાં દ્વારા વધારાની જરૂરિયાતો ઉત્પન્ન કરે છે. આ કારખાનાંમાં કામ કરનાર મજૂરો ગુજરાનને માટે દિવસના ધણી કલાકો સખ મહેનત કરે છે અને તેમ છતાં નિરંતર થોડો ધણો ભૂખમરો વેઠે છે અને નીરસ, કંગાળ અને નિરાશામય જીવન ગાળે છે.

અત્રે એક પ્રશ્ન થશે કે, આધુનિક સ્થિતિ કરતાં પ્રાચીન સ્થિતિ સારી હતી? આનો ઉત્તર એ કે, આપણા સમાજની નિષ્કુરતા પ્રાચીન સમાજ કરતાં ધણી વધારે છે. પ્રાચીન કાળમાં સર્વે નિઃસ્વાર્થી સાધુ પુરુષો હતા એમ કહેવાનો લેશ પણ આશય નથી. પરંતુ તે સમયે દ્રવ્ય તરફ તિરસ્કાર નહિ પણ કાંઈક ઉદાસીનતા-કાંઈક વિરક્તિ-જરૂર હતી. પરંતુ હાલમાં દ્રવ્ય એ પરમ અને એકજ પુરુષાર્થ મનાય છે અને જીવનનું અંતિમ ધ્યેય ગણાય છે. આમ ઉત્તમ આદર્શોનું સ્થાન દ્રવ્ય છીનવી લે છે ત્યારે તે વિનાશકારક નીવડે છે. વળી વિજ્ઞાનની ઉત્તરોત્તર થતી શોધોની સહાયતાથી વેપારીઓના નફાની સીમા રહેતી નથી. આ સ્થિતિ પણ પૂર્વે નહોતી. પ્રાચીનકાળમાં બુદ્ધિ અને ધર્મનું જીવન ઉન્નત મનાતું અને તેથી અધ્યાપક અથવા ઉપદેશક વર્ગની આજીવિકાનો પ્રબંધ કરી જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં આવતી અને તેમને દ્રવ્યોપાર્જનના શ્રમમાંથી નિવૃત્ત કરવામાં આવતા. હાલના સમયમાં ધનવાન સિવાય ઇતર વર્ગને ઉદરપોષણ માટે તનતોડ મહેનત કરવી પડે છે અને કોઈ અપવાદ નથી. પ્રાચીન આદર્શ ત્યાગનો હતો; જ્યારે વર્તમાન જગતની લાવના સુખ અને સમૃદ્ધિમાં પર્યાપ્ત થાય છે.

દ્રવ્યસંપત્તિ જાતે ખરાબ નથી. તેની સહાય વડે જનમંડળનું સુખ અનેકંવા વધારી શકાય છે. પરંતુ હાલમાં મનુષ્યજાતિના કલ્યાણને માટે દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થતી નથી પણ અમુક વ્યક્તિ કે નાના મંડળના લાભમાટે થાય છે તેથીજ તેનાં પરિણામો દુષ્ટ નીવડે છે. મૂડીદારોના ત્રાસથી મજૂરો અને ખેડુતો પરાધીન અને દુઃખી બન્યા છે. જીવન માત્ર પવિત્ર છે. મનુષ્ય પરમાત્માની પ્રતિકૃતિ છે.

પ્રત્યેક જીવને વધારે ને વધારે સુખી કરવો એ પ્રતિ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. કોઈ જીવને નિરંતર દારિદ્ર્ય અને દુઃખમાં રહેવા દેવાનો કોઈને અધિકાર નથી.

હવે આ વૈશ્વયુગમાં ઉન્નત આદર્શોરૂપી દેવાને પદ્મપદ કરી તેમનું સ્થાન ધનતૃષ્ણારૂપી રાક્ષસે શી રીતે લીધું છે તેનાં કારણો વિચારીએ.

પ્લાસીના યુદ્ધને અંતે બંગાળાની સંપત્તિ ઇંગ્લંડ ગઇ અને તાત્કાલિક અસર થઇ. ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લંડમાં વર્તમાન યંત્રપદ્ધતિનું મૂળ—ઔદ્યોગિક અને યાન્ત્રિક ક્રાન્તિ થઇ. હિંદમાંથી નિરંતર વહેતા ધનપ્રવાહથી ઇંગ્લંડની રોકડમાં ધણો ઉમેરો થયો અને દ્રવ્યના ઉત્તેજન વિના પડી રહેલા ઉદ્યોગો સતેજ થયા. વણાટનો સંચો, વરાળના બળથી ફેરવવાનો રેંટિયો, ત્રાકોની ગાડી અને વરાળયંત્રની શોધ થઈ. વળી પચાસ વર્ષ સુધી કોઈ પણ યુરોપીયન દેશ ઇંગ્લંડનો પ્રતિસ્પર્ધી નહોતો; કારણ કે ઇટલી, સ્પેન, ફ્રાન્સ, જર્મની વગેરે દેશો સ્થાનિક પરિસ્થિતિને લીધે ઇંગ્લંડની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરી શકે તેમ નહોતું. આમ કોલસા અને લોઢાની ખાણોથી સંપન્ન ઇંગ્લંડે યુરોપ અને અમેરિકાનાં બજારોમાં પોતાનો વેપાર ધમધોકાર ફેલાવ્યો. અન્ય દેશની પણ જેમ જેમ મૂડી વધતી ગઇ, તેમ તેમ તેમને ઇંગ્લંડનું અનુકરણ કરવાનું મન થયું અને તેથી તેમને તેની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરવાનું થયું. પરંતુ દરમિયાન ઇંગ્લંડે તો પૃથ્વીના અનેક ભાગોમાં પોતાનાં સંસ્થાનો જમાવી, પોતાનાં કારખાનાંમાં તૈયાર કરેલો અનર્ગળ માલ વેચવાનાં બજારો હસ્તગત કર્યાં હતાં અને જગતમાં અદ્વિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વેપારઉદ્યોગમાં આવું સર્વોપરિપક્વ મેળવવાને જર્મનીએ ધણી મહેનત કરી અને પોતાના દેશમાં દરેક પ્રકારનો માલ ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યો. પરિણામે જર્મનીને પણ, ખીજા દેશોમાં સંસ્થાનો સ્થાપી પોતાનો માલ ખપાવવાના હેતુથી ઇંગ્લંડની સાથે અથડામણ થઈ. આ બધાનું પરિણામ યુદ્ધ, અવ્યવસ્થા અને મનુષ્યજાતિની અવનતિમાં આવ્યું અને મજૂર અને શેઠ, ગરીબ અને તવંગર વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું.

આ વધતી જતી ધનલાલસારૂપી મહારોગને પરિણામે આપણા દેશનું જીવન કેવું જર્જરિત થઇ ગયું છે તે તપાસીએ. પશ્ચિમ સાથેના આપણા વર્તમાન સંબંધને લીધે આપણા દેશનું ધન સહસ્ર-મુખે પરદેશ ધસડાઇ જાય છે. કરના અસહ્ય ભોગને લીધે ગરીબ ખેડૂતોના દેહમાં રુધિર રહ્યું નથી. દુષ્કાળ એ હવે આપણા દેશમાં અજાણ્યો અતિથિ રહ્યો નથી, પરંતુ ધરનાં બાળકની પેઠે નિરંતર આપણી સાથેજ વસે છે. આથી રોટલાને માટે ટળવળતાં અનેક

હાડપિંજરો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. જૂના વખતમાં દુકાળો પડતા પરંતુ ધણાખરા સ્થાનિક હતા. હાલ દુકાળની સંખ્યા અને ભયાનકતા સવિશેષ છે અને લગભગ સાર્વાત્રિક થયા છે. ઝોછો ખોરાક, અધુરાં વસ્ત્ર, અયોગ્ય ગૃહો અને અવિશ્રાંત મહેનતથી ઉત્પન્ન થતા તાવથી લોકોનું મરણપ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. વળી ખેતીવાડીની અવદશા અને ગૃહઉદ્યોગનો નાશ એ પણ આપણી કંગાલિયતનાં કારણો છે.

પૂર્વોક્ત શારીરિક અને આર્થિક દુઃખો ઉપરાંત સામાજિક, માનસિક, નૈતિક અને રાજકીય કળ્લો કાંઈ ઝોછાં નથી. મનુષ્યના આકર્ષણનું પરમ અને પવિત્ર ધામ ગૃહ પણ આજ નીરસ બન્યું છે. દ્રવ્યની લોલુપતાએ ગૃહના સુખનો ધ્વંસ કર્યો છે. હોટેલો અને ક્લબોએ કૌટુંબિક જીવનમાં વિચ્છેદ નાખ્યો છે. પરિણામે કુટુંબના ભણેલા અને અભણ, સમજી અને અજાણસમજી, પુરુષ અને સ્ત્રી વર્ગ વચ્ચે અંતર વધતું જાય છે. એક સમયે આ દેશમાં રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત કે એવા ધાર્મિક ગ્રંથનું અધ્યયન અને શ્રવણ ગૃહમાં અને શરીરોમાં નિયમસર થતું અને સંખ્યાબંધ લોકોની એ મુખ્ય કેળવણી હતી. હવે એ પ્રાચીન પ્રથા લુપ્ત થતી જાય છે અને તેની જગ્યાએ કોઈ પણ ઉચ્ચ શિક્ષણે સ્થાન લીધું નથી. આપણા દેશની સ્ત્રીઓ (અભણ પણ) શ્રુતિપરંપરાએ સાંભળેલાં ભજનો કે કાવ્યો નિત્ય સવારમાં ઘણતાં કે ઘરનું કામકાજ કરતાં લલકારતી તે પણ હવે કવચિત્તજ સંભળાય છે. પ્રભાતમાં સ્નાનસમયે અનેક ભાવિક નરનારીઓ આપણા દેશનાં પવિત્ર તીર્થો, નદીઓ અને પર્વતોના નામોચ્ચારણ કરતાં અને આપણા દેશની વાસ્તવિક એકતાનો નિત્ય સાક્ષાત્કાર કરતાં. વળી સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી આદિ મહાસતીઓ અને રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, શંકર આદિ મહાત્માઓનાં ચરિત્રાનાં સતત સ્મરણો જીવનની જ્યોત અખંડ જાગ્રત રાખતાં. આ ઉપરાંત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત વીરપુરુષો અને વીરાંગનાઓની કથાઓ દ્વારા પ્રેમશૌર્ય વગેરે ઉન્નત ભાવો દેશનાં બાલકોનાં હૃદયમાં ઉભરાતા અને તેમનાં પરાક્રમનું અનુકરણ કરવાનું તેમને મન થતું અને તેમ કરવાનો અવકાશ પણ હતો.

આ બધા સંપ્રદાય હાલ શિથિલ થઈ ગયો છે. વળી વ્રત, ઉપવાસ, યમ, નિયમ, યાત્રા, ધર્મ, પૂજા, દાન પણ પ્રથમના જેવાં હવે ક્યાં છે ? ક્યાં એ પ્રાચ્ય જીવનની સાદાઈ, નિર્દોષતા અને પ્રાણપોષક શક્તિ અને ક્યાં વર્તમાન યાત્રિક ઉદ્યોગગૃહોથી ભરપૂર ભરેલાં નરકસમાન શહેરો ! આપણા દેશની સંસ્કૃતિનું મંડાણ ગામડું હાલ અજ્ઞાન અને દારિદ્ર્યથી અંધકૂપમાં ડૂબી ગયું છે.

પણ સાંપ્રત સમયમાં કેળવણીનો બહોળો પ્રચાર થાય છે એ હર્ષનું કારણ નથી? આપણા દેશની સંસ્કૃતિ, સ્વભાવ, સંપ્રદાય અને વસ્તાવરણને અનુરૂપ કેળવણી મળે તોજ દેશોદય થાય. એ વિના અન્યશિક્ષણ સત્ત્વહીન છે. પ્રાચીન આશ્રમો અને સંગમો, બૌદ્ધોના વિહારો અને મુસલમાનોની મદ્રસાઓનો ઉપયોગ વર્તમાન શિક્ષણને ધડવામાં અનિવાર્ય છે. માત્ર પશ્ચિમનાં વિદ્યાલયોનું અનુકરણ કરીને આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓને આપણે ઉછેરી શકતાં નથી અને ઉછેરીએ તોપણ તેમાં મીઠાં ફળો ખાઈ શકવાનાં નથી. વળી પ્રાચીન કાળમાં કેળવણીનું ધોરણ પણ હાલ કરતાં જુદુંજ હતું. ધણું ખર્ચ જ્ઞાન શ્રવણદ્વારા પ્રાપ્ત થતું. અક્ષરજ્ઞાનનું અજ્ઞાન એ મનુષ્યના ઉત્કર્ષનું બાધક નહોતું—ન હોતું જોઈએ. અકબર અને શિવાજી હાલના અર્થમાં જરા પણ બણેલા નહોતા, છતાં તેમનું જીવનકાર્ય તેઓ અદ્ભુત કાર્યદક્ષતાથી કરી શક્યા. તેમનું જીવન હેતુ વિનાનું નહોતું. પરંતુ વર્તમાન શિક્ષણમાં જીવનમાં મૂર્તિમંત કરવાના આદર્શોની કેટલી ઉણપ છે? વળી રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ રાષ્ટ્રપૂજ્યવાદ અને સાત્રાન્યવાદનો ઉન્માદ કેટલો વિદ્વાતક નીવડ્યો છે! આમ જ્યાં જ્યાં દષ્ટિ ફેરવીએ છીએ ત્યાં ત્યાં વર્તમાન જીવનપ્રવાહ ઉલટી દિશામાં ચાલી રહ્યો છે. હે સવિતાદેવ! અમારા અંતરમાં અને અમારી આસપાસ પથરાયેલા અજ્ઞાનના થરો દૂર કરી અમારી—મનુષ્યજાતિની—બુદ્ધિને સન્માર્ગે પ્રેરો. ‘ધિયોયો નઃ પ્રચોદયાત્’

(“વસંત”ના એક અંકમાંથી)

૮૦—શિલ્પી કા અવસન

(લેખક:—શ્રીગોપાલ નેવટિયા)

ક્ષિતિજ અસ્ત હોતે હુએ સૂર્ય કી લાલિમા સે સુશોભિત થા. વિસ્તૃત ભૂમિખંડ કે એક છોર પર વટવૃક્ષ કે નીચે એક શિલ્પી બેઠા થા. ખાસ હી ઉસકી જીર્ણુશીર્ણુ કુટિયા થી. કુટિયા ક્યા થી, અપને સ્વામી કી અવસ્થા કા ચિત્રપટ થી. કુટિયા કા વહ દીન વેશ ખતલા રહા થા કિ વહ કલાવિદ્ ઉસકી ઓર સે ઉદાસીન હૈ, ઉસકી ઓર આંખ ઉઠા કર દેખને કા બી ઉસે અવકાશ નહીં હૈ, વહ તો કિસી દૂસરે જગત મેં હી વિચરણ કર રહા થા.

તો ક્યા શિલ્પી શિલ્પકલા મેં વ્યસ્ત થા? નહીં; ખરસોં સે ઉસને યહ કામ છોડ દિયા હૈ. શિલ્પી કા મૌવન અબી સમાપ્ત નહીં હુઆ હૈ, પર ઉસકે મુખમંડલ પર યૌવનપ્રભા કે સ્થાન મેં વિષાદ કી છાયા દષ્ટિગોચર હોતી હૈ. તો બી, ઉસકી આંખોં મેં

વહ આભા થી જો બતલા રહી થી-વે કિસી ચિર-અભિલષિત કોષ કે અન્વેષણ મેં લગી હુઈ હૈ !

ધીરે ધીરે સૂર્ય કી લાલિમા પીતવણું હો કર અધકાર મેં પરિવર્તિત હો ગઈ. શિલ્પી ઉસી સ્થાન પર ઉસી ભાવ સે બેઠા રહા. કિસી અદૃશ્ય કી ઓર વહ દૃષ્ટિ ગડાયે થી. રાત્રિ અપના આંચલ પસારે ચલી આ રહી થી.

શિલ્પી કા ધ્યાન ટૂટા. એક ઉસાંસ કા સહારા લે કર વહ બહુત હી મંદ વ ગંભીર ચાલ સે અપની ભગ્ન કુટિર કી ઓર ચલા. કુટિયા કે ટિમટિમાતે દીપક કે પાસ આ, કૃશિત જનુઓં પર સિર ધર કર, કિસી અગાધ કલ્પના મેં પ્રસિત વહ બેઠ ગયા. બીચબીચ મેં ઉસકે નેત્રદ્વય સામને ખડી હુઈ પાપાણુમૂર્તિ તક જ કર લૌટ આતે થે.

નભમંડલ આંદ કે કોમલ પ્રકાશ સે ખિલ ઉઠા. કણુકણુ મેં એક નવીન શોભા કા પ્રાદુર્ભાવ હો ગયા. ગરીબ કી વહ કુટિયા બી ચંદ્રિકાસિક્ત હો કર મનોહારી હો ગઈ. વહ સંભ્રાંત શિલ્પી ફિર ઉઠા. મંદ મંદ ગતિ સે ઉસ મૂર્તિ કે સમીપ જ કર ઉસને ઉસકા આવરણ હટા દિયા. ઓહ ! કિતના સૌંદર્ય થા ! નિર્જીવ પાપાણુ મેં ઐસા સજીવ સૌંદર્ય અંકિત કરનેવાલા શિલ્પી ધન્ય થા.

સ્થિર દૃષ્ટિ સે શિલ્પી અપની ઉસ મૂર્તિ કા નીરખ રહા થા. અકસ્માત્ ઉસકે લોચનકોણુ જલકણોં સે ભીંગ ગયે. એક આહ કે સાથ શિલ્પી કે મુંહ સે યે શબ્દ નિકલે—“ઓહ ! કિતની નિર્દય હે વહ, ઉસકા કલેજ બી પથ્થર કા હૈ. ઇતના અનુરાગ, ઇતના આદરસત્કાર ઔર ઇતના પ્રેમ—ક્યા સભી નિરર્થક ગયે ? ક્યા વહ ધડીલર ઔર નહીં દહર સકતી થી ? ક્યા સારા આકર્ષણવાદી કે દુકડોં મેં હી સમાયા હૈ ? વાર-વિલાસિની કે લિયે તો યહી એક આકર્ષણુ હૈ.”

ભાવોદ્રેક મેં શિલ્પી સંજ્ઞાશૂન્ય હો કર કુટિર કે આંગન મેં પડ ગયા.

*

*

*

*

સહસા શિલ્પી બોલ ઉઠા—

“તુમ કૌન હો ?”

“વિદ્યુત !”—ઉત્તર મિલા.

“વિદ્યુત ક્યા તુમ હો ? અમીરઉમરાવોં કે માનસમ્માન કે છોડ કર તુમ ઇસ ભયાવહ ઝોંપડી મેં ક્યોં આઈ હો ? અથવા તુમ આઈ હી નહીં; તુમ યહાં સાક્ષાત્ ખડી હોં, યા યહ બી એક સ્વપ્નમાત્ર હૈ ? ઉન આશાઓં ઔર મધુર કલ્પનાઓં કા ક્યા હુઆ ? હાં, હાં, તુમ્હારે આગે હૃદયદાન-સર્વસ્વ દાન કા કોઇ મૂલ્ય નહીં રહ ગયા થા, તુમ્હારા એક માત્ર આકર્ષણુ થા ધન-ચાંદી, સોના ! ક્યોં યહી ન ? આજ યહાં ક્યોં આઈ હો ? ક્યા રાસ્તા ભૂલ ગઈ ?”

“હાં, રાસ્તા હી જૂલ ગઇ થી” દુઃખિત ચિત્ત સે વિદ્યુત ને કહા—“મુઝે સત્પથ કા જ્ઞાન હો ગયા હોતા, તો મેં ઈસ તરફ ક્યોં બટકતી? શિલ્પી, તુમ્હીં કહો, મેં ધન કે પીછે ક્યોં દોડતી, એક હૃદય ખોજતી ઓર ઉસકી પ્રેમમય છાયા મેં સુખી જીવન બિતાતી. શિલ્પી! આજ ઉસીકી બીખ માંગને મેં તુમારે દાર પર આધ હું. તુમ દેવ હો, ક્ષમાશીલ આર ઉદાર હો—યહી મેરી આશા હૈ. દયા કરો શિલ્પી!”

“ક્યા કહા? બીખ માંગને—એક બિખારી સે? ક્યા તુમ ઉપહાસ કર રહી હો?”

“નહીં નહીં, શિલ્પી, નહીં. મેં આજ ઉપહાસ કરને નહીં, બીખ માંગને આધ હું. એક બાર મેરી ઓર દેખો તો સહી. તુમ્હારે મન મેં સહાનુભૂતિ ઓર દયા કા ઉદય અવશ્ય હોગા.”

શિલ્પી ને આંખ ઉઠા કર દેખા—“ક્યોં વિદ્યુત! યહ ક્યા? તુમ આંખ બંદ કિયે ક્યોં ખડી હો? વિદ્યુતપ્રભાવાલી તુમ્હારી આંખોં કા ક્યા હો ગયા?”

“મેરે નેત્રોં કી શક્તિ કા હરણુ કરનેવાસે તુમ હો!” ક્રોધ ઓર દુઃખ સે મિશ્રિત સ્વર મેં યુવતી ને કહા—“જો આગ એક દિન મેંને તુમ્હારે દિલ મેં લગાઇ થી, વહી આગ મેરી આંખેં ખા ગઇ. અપની આંખેં વાપિસ પાને કે લિયે મેંને ક્યા નહીં કિયા? દવાદાર, પ્રાર્થના, ભત્સર્પના સખ નિષ્ફલ રહે. કોઇ અજ્ઞાત મુઝે પ્રેરિત કર રહા થા ‘ઇન સબસે કુછ નહીં હોગા. જાઓ, ઉસી શિલ્પી કી શરણુ મેં જાઓ, જિસકા જીવન તુમને નષ્ટ કર દિયા હૈ. શિલ્પી તુમ્હેં અપની આંખેં વાપિસ દે દેગા.’ અપને ઈસ સ્વાર્થ કે લિયે બરસોં સે અનેક કષ્ટ સહતી હુઈ આજ તુમ્હારી શરણુ મેં પહુંચ ગઇ હું. ઓ શિલ્પી! મુઝે આંખેં દે દો! ચારોં ઓર કી દુનિયા દેખને કી શક્તિ દે દો! મેં પ્રતિજ્ઞા કરતી હું, અપના શેષ જીવન ઓર યૌવન સખ કુછ તુમ્હારી સેવા મેં અર્પણુ કર હુંગી.”

વહ સંભ્રાન્ત શિલ્પી ચુપચાપ સખ ખાતેં સુન રહા થા. અખ વહ કહકહા કર હંસ પડા ઓર બોલા—“મુઝે સ્વાર્થી મત બનાઓ વિદ્યુત! ભગવાન કે લિયે મુઝે એક સાધારણુ સૌદાગર કી શ્રેણી મેં મત લાઓ. તુમ્હારા શરીર લે કર ક્યા ઉસકે બદલે મેં મેં તુમ્હેં આંખેં હુંગી? દુઃખ હૈ, યુવતિ! તુમ મુઝસે ઐસી આશા મત કરો. મેં તુમસે કુછ નહીં ચાહતા. પ્રતિજ્ઞા કરો, ઈન દો મોહિની આંખોં કા ઉપયોગ ભવિષ્ય મેં કિસીકો પાગલ બનાને કે લિયે નહીં કરોગી.”

“પ્રતિજ્ઞા કરતી હું શિલ્પી! અખ ન કરુંગી!”

એક હી ક્ષણુ મેં શિલ્પી કે ચેહરે પર એક જ્યોતિ દિખાઈ

દી ઔર સમ્યે હૃદય સે ઉસને ઉસ નૈત્રવિહીન વાર-વિલાસિની શુવતી કે આશીર્વાદ દિયા. દૂસરે હી ક્ષણ, પડે-હી-પડે ઉસને અપની ફટી-પુરાની ચાદર અપને શરીર પર ખસકા લી. ઉસ કલાવિદ્ શિલ્પી કે જીવન કે યહ અન્તિમ સમય થા.

વહ સદા કે લિયે સો ગયા; ફિર કબી નહીં જાયા.

વિદ્યુત કાંપ રહી થી. ઉસને દેખા—હાય ! શિલ્પી અબ નહીં રહ ગયા. ઉસકે ચરણોં પર પડ કર, સજલ નયન હો કર, ઉસને ખિસર-ખિસર કર વિલાપ કિયા ! કાતર સ્વર સે ઉસને કહા—“ઓ પ્યારે શિલ્પી, અપની દી હુઈ યે આંખેં લોટા લો ! મેં ઇસ પ્રકાશ કે સહન નહીં કર સકતી. મુઝ પાપિન કે લિયે તો મૃત્યુ કે અંધકાર હી હીક હૈ !”

(“શિલ્પી” મેં પ્રકાશિત શ્રી. મણુમદાર કી એક અગ્રેજી કહાની પર)

૮૧-પુરુષોત્તમ શ્રાવણ

(લેખક:-શ્રી. ચક્રવાક)

“ બ્રહ્માંડકેરં આકર્ષણુ શ્રી કૃષ્ણ નામ. ” બ્રહ્માંડનું નહિ તો હિંદના આકર્ષણુ કેરં તો એ નામ છેજ. અને દુનિયાના દિલ્લેહ-તત્ત્વજ્ઞો, વિદ્વાનો પણ એ નામને પૂજે છે. અને જ્યારે દુનિયાનો માનવી, માનવી ગીતાના મર્મને પૂછશે; ત્યારે એ બ્રહ્માંડ આકર્ષણુ થતાં વાર નહિ લાગે. અને કદાચ ભૂતકાળમાં—એના જમાનામાં, એ બ્રહ્માંડ-નું—જગતનું આકર્ષણુ હોય તો કાંઈ નવાઈ નથી. હવે પણ તેમજ.

આવા આ નરોત્તમનો જન્મ શ્રાવણ વદી ૮ ની મધરાતે થયો હતો. એની જન્મદાત્રી અષ્ટમી-માત્ર કૃષ્ણાષ્ટમી ન રહેતાં ભારતના ઇતિહાસે જન્મદાત્રી નોંધાઈ ચૂકી—જાણે કેમ કૃષ્ણના બદલે એ જગતની જન્મદાત્રી હોય !

જન્માન્તરનો એ યોગી કારાગ્રહમાં જન્મે છે. જન્મતાંજ એને જન્મદાતા માળાપથી વઘૂટવાનો—ધોર શન્યકાળ કાળીરાતે કલિંદીનાં કાળાં જળ પાર થવાનો—અને ગોવાળગ્રેહ નંદ યશોદાનો અપત્ય થવાનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે.

એનું લાવણ્ય—એની બાળચેષ્ટા બલબલાં નરનારીને કામણુ કરે છે. એની બાળમસ્તી—એનું બાળચાપત્ય ગોકુળને ગાંડુ કરે છે. ગોકુળ એટલા માટે કહેવાનું કે ત્યાં ગાયોનાં કુળોજ વસતાં, બાકી તો વન હતું. ગોપાળો—ગોવાળોની એ ભૂમિ હતી. નંદરાય પાસેજ સવા લાખ ગાયો હતી. એવા અસંખ્ય ગોપાળો ત્યાં વસતા. વંશ-પરંપરાના ગોપાલનના અંતે તેમની જાતિજ ગોપ ગણાવા લાગી

હતી. અને ત્યાંનાં નરનાર ગોપગોપીથીજ ભારતે પ્રસિદ્ધ હતાં. ગાયે વસાવવી-વધારવી-વેલાવવી-એની ઉત્તમોત્તમ ઓલાદ પ્રકટાવવા મથ્યા કરવું, એજ એમનું જીવનકર્તવ્ય હતું. ગો-ગોકુળ એમનું જીવન હતું. એ એની સંપત્તિ હતી, વિશેષ સંતતિ હતી, કીર્તિ હતી. ગોસેવન એ એની ભક્તિ હતી. ગોસમૂહ એ એની શક્તિ હતી. ગોસંગ એ એની આસક્તિ હતી. ગોચર એ એનું મંદિર હતું. એ ગોમય હતા. ગો એ મય હતી, તેથી તે ગોપ હતા. તેથી એ ગોપી હતી. આવા એકધારા ને નિર્લેપ વાતાવરણમાં પળનાર બાળક અજબ નીવડે તેમાં શી નવાઇ ! ત્યારે આ તો જ-મનો કલાધર ! એની નવનવી લીલા-રમત ભલભલાના દિલને ખેલાવતી-ડોલાવતી. એ સૌના ચિત્તને ચોર હતો. એના ચોર સૌ હતા.

માત્ર તે નંદયશોદાનો બાળક ન હતો. સમસ્ત ગોપગોપીને એ બાળકથી પણ અધિક પ્રિય હતો. એનું આકર્ષણ અજબ હતું. એનું મનમોહન સ્વરૂપ જોતાં ધરાઇએ નહિ તેવું મધુરું હતું. એને જોયા સિવાય-બોલાવ્યા સિવાય દુઃખનોને પણ ન ચાલતું. એને નીરખ્યા સિવાય ઘણાને અન્ન ભાવતું નહિ. એને રમાડ્યા સિવાય ઘણાને લહેજત પડતી નહિ. એને અડક્યા સિવાય ઘણાનું અંતર સ્ફુરતું નહિ, હૃદય રીઝતું નહિ. એને ન જોતાં તો દિવસો સૂતા લાગતા. એને ન સુણતાં તો ચિત્ત સૂકાતું. એ મોહક રૂપ-એ નમણાં નખરાં-એ ચિત્તવેધક હાસ્ય ને હમકાં, એ કાળા મધુરા બાળગોપ ગોપીઓને એવાં ઘેલાં કરતાં કે એમને એ એમના બાળક-થીએ એના ઉપર અધિક વહાલ ઉછળતું. ખાસ કરીને ગોપીઓ તો એના વિના ગાંડી બની જતી. વિયોગઘેલી વ્હાલુડી માતા ! જાણે એ છોકરો એમનો પોતાનો ન હોય, એમ એનાં એમને સ્વપ્નાં આવતાં; રાતે મધરાતે પણ જગવતાં. અસુર સવાર પણ મોહક રૂપ જોવા દોડાવતાં. એની મીઠી મસ્તી એમનાં હૈયાં હુલાવતી. એનું અદ્ભુત ખેલન એના પર વારી જવા પ્રહુલાવતું, એને જોયા સિવાય એનાથી રહેવાતું નહિ. એને ખવરાવ્યા સિવાય એમનાથી ખવાતુંજ નહિ. દૂધ દહીંથી એને નવડાવવો, માખણ મીસરીથી એને ધરવવો, એ ગોપીઓનો જીવનોહાસ હતો. તેમ કરવાથી વધી જવું એ હરિકાઇ હતી-અદેખાઇ હતી-મારું તારું હતું.

છાતી બીંસી એને રમાડવો-ગોદે ભેરવી એને ગભરાવવો-હૈયે ચાંપી એને હુલાવવો-એ એમનો જીવનહાવ હતો. એને પોતે લઈ પુલાવું, બીજું લે એટલે ખસીઆણા પડી જવું, એવું એ મમત્વ હતું. એનો સંગમ એ સાયુજ્ય મુક્તિ હતી.

બાળક વધતો હતો, અને સૌને આકર્ષતો હતો. એની ફારમ ચોગરદમ પમરતી હતી. કંસે પણ એ અજબ બાળકનાં ગુણગાન શ્રુ. ૩૬

સાંભળ્યાં. એ ભડક્યો, પૂતના નામે તેની બહેન તેના જેવાજ રાક્ષસી સ્વભાવની હતી. તેને આ બાળકને કે તેના પ્રાણને હરવા તેણે મોકલી. પૂતના માશી હતી-માથીએ પણ વહાલી માશી હતી! બેનના દીકરાને એ રમાડ્યા-રીઝાવ્યા સિવાય કેમ રહી શકે ? પૂતનાને વહાલ આવ્યું, ને ઉછળ્યું-માંડી બાળકને ધવરાવવા. પણ એ દુષ્ટ માશી સ્તનને ઝેર લગાડી બાળક મારવા આવી હતી. પણ આ ચતુર બાળક ઝેરની તીવ્ર ને કટુ વાસ લેતાંજ ચમક્યો-ચોક્યો ને બાળમસ્તી કરતો હોય તેમ ઉછર્યો. ને પ્રાણ લેવા આવનાર માશીને એવો ગળે ચોંટયો કે નિશ્ચિતન કરી જ્યારે તેને ભોંયે પટકી ત્યારેજ જાંખ્યો. માશી પ્રાણ લેવાને બદલે દધને ગમ્મ.

કાલિંદીના એક તટે કાળીનાગ રહેતો. તે તીવ્ર વિષધર હતો. એના વસવાટના ભાગમાં ગોપકુળો જન્મ શકતાં નહિ. એના ફરતે બાર ગાઉનું પાણી પી શકાતું નહિ. બાર બાર ગાઉમાં ચક્રાંકુ ફરકી શકતું નહિ. આવું ઉગ્ર તેનું ઝેર હતું. વળી તે નદી નીચે એવી રીતે દર કરી રહેતો કે જેનો પત્તો મેળવવો કઠિન હતો; પણ કૃષ્ણ ધેનુ ચરાવતો થયો ત્યારે એ એણે જાણ્યું. એનાથી એ ન જીરવાયું. એજ ધડીએ એકદમ જન્મ તેને શોધી કાઢી તેને નિર્વિષ બનાવી મૂક્યો, ને એ વિશાળ ગૌચર-એ સુંદર જળ ગોપો ને અતે ગાયોને નિર્ભય ને નિરુપદ્રવ બનાવ્યાં.

એક વખત અતિવૃષ્ટિ થઈ. અનરાધાર વરસાદ. રાતદિવસ સૂઝે નહિ. કામધંધો થાય નહિ. તેમાં આ તો ગોપકુળ જુદામાં-સાદા ઝુંપડામાં-ફરતા ફરતા ધરબાર વિના પણ ચત્રાચી લેનાર ! બહુ મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા, ત્યારે આ નાના ગોપે એક પર્વતની તળેટીમાં એવા અધુરા સાધનવાળા બધા ગોપોને એકઠા કરી જુદી જુદી યુક્તિઓ બતાવી, એથી ને એટલી વિશાળ જગ્યા સપાટાબંધ છાવરી દીધી કે જ્યાં વરસાદનું ઝુંદ ન પડે. જેની નીચે ગોપ ને ગાયો નિર્ભય ચરી-વિચરી શકે-ગોકુળો તો તેનું આ ઐશ્વર્ય-શક્તિ જોઈ છક થઈ ગયાં. ગોવર્ધન-ગાયરૂપી શ્રેષ્ઠ ધન ગોખ વર નધન) ત્યાં પળાયું. તેથી એ પર્વત ગોવર્ધન ગણાયો. ગાયરૂપી શ્રેષ્ઠ ધનને રક્ષનારા-ધરનારા કૃષ્ણ ગોવર્ધનધારી કહેવાયા.

અતે આલંકારિક ભાષામાં આવા પ્રસંગો 'કાળીનાગ નાથ્યો'- 'ગોવર્ધન તોળ્યો' ઇત્યાદિ કહેવાયા.

આ રીતે ગોકુળનાં તમામ વિધનો વિદ્યારણ થતાં આનંદ ઉત્સવ થઈ પડ્યો. રસછોળ ઉડવા લાગી-જીવન મધુગં મધુનં થઈ ગયાં, ઘેર ઘેર નાટારંભ ને લીલા થઈ રહ્યાં. આ વખતે તે ધેનુ ચારતો- ને કંઈ કંઈ નવનવા ખેલ ખેલતો, અનેક વેષ ભજવતો, મોરપીંછો નો સુરમ્ય મુકુટ બનાવતો ને તે ધરતો. વનસ્પતિના રસ કાઢી

લાલપીળાં કપડાં રંગતો ને તે પહેરતો. વાંસની બંસી-વેણૂ તે બનાવતો ને બળવતો ને એવું સૂરીલું ગાતો-એવું મધુરું વગાડતો કે ઘેનુ પણ એની વાંસળીએ થનગનતી-નૃત્ય કરતી. ગોપીઓ ધંધા વિસરી જોવા દોડી જતી. ને સાનભાન-લૂગડાંવ્રતાં-લોકલાજ-ને વડીલના દાખ સૌ અદૃશ્ય થઇ જતાં. આથીજ આલંકારિક ભાષામાં કહેવાયું કે એ બંસરીથી-“જળ થંબ્યાં, પર્વત ડોલ્યા, સમાધિઓ છૂટી, વાયુ-સૂર્ય-ચંદ્ર છં દૈવી ચીજોના વ્યવહાર અટકી ગયા, દિવસરાત એક થઇ ગયાં, બલ્કે ભૂત્રાઇ ગયાં (દિવસ છે કે રાત એ ભાન ન રહે), ગોપ-ગોપાંગના ભાન ભૂલ્યાં-ગાંડાં થયાં, ગોપીઓ ભાન ભૂલી, વાંસળી વાય ને કપડાં-કામ ચૂરી, નવચ્છી દોડવા માંડે.” છં છં આમ એ બંસીધર કહેવાયો.

આ અને આનાં કામે એ તેની ખ્યાતિ એટલી બધી વધી પડી કે કંસ મુંઝાઈ ગયો. તેની નિંદ ઉડી ગઇ. શું કરવું તે વિચાર તેને થઈ પડ્યો. આખરે તેણે નંદરાય કે જે પોતાના ગોધનથી એક રાજા જેવો ગણ્યોતો તેની પાસે મિત્રભાવે તેના પુત્રને મળવા, કદ્દોલવા, આનંદવા આમંત્ર્યો. નંદરાજ આ આમંત્રણ ન ઠેલી શક્યો. ને કૃષ્ણ તથા બળદેવ કે જે તેની માતા રાહિણીથી ઉત્પન્ન થયેલો તેનો વડો ભાઇ, તેનો હંમેશનો સહચર, ને અતિ બળશાળી માનનીય વડો ભાઇ હતો, તે બેઉને સાથે મોકલ્યા.

રસ્તે અને રાજધાની મથુરામાં જતાં તેમની અજબ જોડીએ તેના મોહક કમનીય સ્વરૂપે, અજબ વ્યક્તિત્વે રાજના કર્મચારી અને દાસદાસીને એવાં ને એટલાં આકર્ષ્યાં કે ભાન ભૂલી કંસ માટે લઇ જતાં ચંદનપુષ્પો, ગંધધૂપો, પૂજન, અર્ચનો, વેષભૂષાઓ તેને અર્પણ કરવા લાગ્યા. કંસે જ્યારે આ જાણ્યું ત્યારે તેનો ક્રોધ ભભૂકી ઉઠ્યો. તેણે દગો કર્યો. તેમના પર હાથીઓ છોડ્યા-મલ્લો ને મારાઓ મૂક્યા. પણ આ બળવાન ભાઇઓએ તેને ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરી નાખ્યાં. ત્યારે ક્રોધે ભરાઇ તે જાતે મારવા દોડ્યો. પણ કંસ કરતાંએ આ નાના લાગતા બાળક વધારે બળવાન હતા. કંસને કૃષ્ણે પળમાં પૂરો કર્યો. અને મથુરા નગરીના રાજ્યમાં જે દુષ્ટતા-પાશવતા, કંસના રાક્ષસી સ્વભાવથી છાઇ હતી તેનો વિનાશ કર્યો. માત્રાપ વાસુદેવ દેવકીને છોડાવ્યાં, બંધનમુક્ત કર્યો. માતામહને ગાદી આપી ને પોતે બાળક બની રહ્યા. મથુરા જેવું મહાન ને સમૃદ્ધ રાજ્ય હાથમાં આવવા છતાં ન લલચાતાં ભણુવા માટે પ્રયાણ કર્યું. આનું નામ તે મહાનતા.

ત્યારે ગુલામી નહોતી. પ્રજાની રજેરગમાં સ્વતંત્રતા ભરી હતી, નસેનસમાં જોમ ભર્યું હતું. નિર્મળ દૃષ્ટિનાં ને તેથીએ વધારે નિર્મળ દિલનાં માનવો ત્યારે જન્મતાં ને વિલસતાં; ને એ વિલાસમાં વિકાર-

ની છાંટે નહોતી.

બાળકૃષ્ણના અતૃપ્તરૂપે, અદમ્ય ઉત્સાહે, અગમ્ય ક્રીડાએ, સુરમ્ય મસ્તીએ, નિઃસ્વાર્થ સ્વાર્પણે ને મધુરા પ્રેમે સૌને એટલાં આકર્ષ્યાં હતાં કે તેને અસંખ્ય બાળસખા થયા; એટલુંજ નહિ પણ તેને અસંખ્ય બાળસખીઓ બની. તેમાં રાધા મુખ્ય હતી. યાદરહે કે એ નિર્મળ ને નિર્વિકાર અહંતાહોણું એ બાળસખ્ય-બાળ અદ્વૈત હતું. આ બધાં તેના નામે મરી શીટતાં, તેના કામે ગાંડાં બનતાં, તેના દર્શને મસ્ત બનતાં, તેના સાહચર્યે મુક્તિ અનુભવતાં. ને એ ગાઢ મૈત્રી, એ અજબ આકર્ષણ એટલું વજ્રમય બન્યું હતું કે જ્યારે કૃષ્ણે મથુરાની વાટ લીધી, ત્યારે એ ગોકુળ યમપુર થઇ પડ્યું. શરીઓ સૂતી, ઘર સૂતાં અને માનવ પણ સૂતાં થઇ ગયાં. જાણે કેમ સૌને ઘેર ફાઇ પ્રિય મરી ગયું હોય! આબાલવૃદ્ધ સૌ ફિસ્કાં પડી ગયાં, જાણે તેમનાં હૈયાં હરાઇ ગયાં હોય, બુદ્ધિ ગળી ગઈ હોય, આત્મા ઉડી ગયો હોય! કેટલાંયને તો એ સ્નેહસંભારણાં, એ પ્રિય વિહાર-સ્થળો, એ અબોલ ઉઠતા પ્રિય નાદો એવાં પીડવા લાગ્યાં કે આ સુરમ્ય ભૂમિ હવે તેમને મૃત્યુધામ થઇ પડ્યું. પોતાનું માદરવતન-પ્રિય પિતૃદેશ ખારાં ખારાં થઇ પડ્યાં; ને ઘણાં તો ન રહી શકવાથી એ ભૂમિને છેલ્લા પ્રણામ કરી દૂર દૂર નીકળી ગયાં. આવી મોહિની લગાડનાર કૃષ્ણ તે વખતે માત્ર દશ અગીઆર વર્ષના હતા. અને દશ અગિયાર વર્ષનો ગોકુળને ગાંડાં કરી દેનાર આ બાળક કેવો પ્રતિભાવન હશે, એ કલ્પીએ છીએ ત્યારે અંતર ઉભરાઇ જાય છે.

અવંતીમાં ત્યારે ઋષિ સાંદીપનનું ગુરુકુળ જગપ્રસિદ્ધ હતું. કૃષ્ણ ત્યાં અભ્યાસાર્થે આવે છે; ત્યાં વિધિવિધ કળાએ, કુશાગ્ર બુદ્ધિએ, કમનીયતાએ ગુરુના ગુરુપત્નીના, ગુરુબાળુના ચિત્ત ચોરી લે છે. મરી ગયો માની બેઠેલા ગુરુપુત્રને અજબ રસાયન સાધી આ સવાયો શિષ્ય જીવિત કરે છે, અજબ અંચળતા સાધી સૌને ચમકાવે છે, અને સંપૂર્ણ વિદ્યા સાધી-સુદામા જેવા રંક અક્ષયબાળુનું નિર્મળ સખ્ય સાધી વિદાય લે છે.

મથુરાનો મોહ છોડી-સ્વસામર્થ્યનેજ શ્રેયસ્કર સમજતો એ સ્વકર્મવીર સૌરાષ્ટ્ર સર કરે છે. સમુદ્રકાંઠે એક અને અન્તેડ, અનુપમ અને અદ્વિતીય, એ વખતના ઇતિહાસે અવગણ્ય ગણાયલી પુણ્યધામ દારિકા વસાવે છે. (જે જગતનું જેવા લાયક સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થળ થઈ પડે છે. હજારો બંદે લાખો ગાઉના યાત્રીઓ આવી જાંદગી ગાળવા છતાં એની વિવિધતા પૂરી મહાણી શકતા નથી. એવી એ દારિકા હતી.) અને ત્યારથી કૃષ્ણ કરતાં એ દારિકાધીશ તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

તેની કાર્તિકૈમુદીથી મુખ બનેલી-તેના સિવાય બીજાને

ભાષ આપ માની બેઠેલી મનોમુઘ્ધા-સ્વેચ્છિત વરનારી-દૃઢ મનવાળી રૂકિમણીને કન્યાની સ્વતંત્રતા છુંદી મરજી માફક પરણાવવા મથતા કુટુંબીઓથી-કન્યાની મરજી વિરુદ્ધ પરણવા માગતા મદોન્મત રાજવીઓથી-દુશ્મનોના દવ વચ્ચેથી ઉચ્ચકી લાવી પોતાની ધર્મ-પત્ની બનાવે છે. ને એવું સદચર-સંયમન સાધે છે કે એ એક-પત્નીવ્રતધારી-દૃઢ નિઘ્રહી-ઋતુમાં પણ માત્ર ગર્ભદાનક રહી આર્યોનું અસીધારા જેવું ગૃહસ્થ બ્રહ્મચર્ય વ્રત સાધી, સંસારી છતાં બાળ-બ્રહ્મચારીનું અનંત બીરુદ મેળવે છે.

અને જ્યારે એક દુર્બળ, અકિંચિત, ચીંથરીઆ, મરવા વાંકે જીવતા એ રંક બ્રાહ્મણને એ સશક્ત ને સુખાહુ રસ નીતરતો ને લક્ષ્મીમાં બદબદતો રાજવી બાથમાં ધાલીને ભેટે છે; ત્યારે એ લંગોટીઆ મિત્રોનું સ્નેહાલિંગન-એ રંકરાયનું અભેદ મિલન વજ્ર-હૈયા ને પણ બીજવી મારે છે.

અને તેની દરિદ્ર સ્થિતિ, ગરીબીની યાતના, ભૂખડી બારશપણું ખાણુવા છતાં તેનું અયાચકપણું પરીક્ષવા અને અમર કરવા એક પાષ લાથોલાથ ન આપતાં ભેટી વિદાય દે છે. ત્યારે દેખાતી કૃપણતા નીચે ઉછળતું વિશાળ અંતઃકરણ જળદળી રહે છે.

અને એ નિર્ધન-નિઃસ્પૃહ મિત્ર જીંદગીભર ભૂખનો બખેલો છતાં-ચાલીને લાચ લંબાવવા આવેલ છતાં-મિત્રતા ન લજવતાં નિર્વિકલ્પે વિદાય થાય છે. એ દસ્ય ખરેખર પ્રેરક છે.

અને સુદામા ધેર પહોંચે ત્યાર પહેલાં એ મિત્રનો તારણુદાર જાણે દારિકાને ટક્કર મારે એવી રસસમૃદ્ધિથી ઉછળતી નગરી જાણે આકાશમાંથી ઉતરી આવી હોય એમ-પોતે કાંઈ ન આપ્યું હોય તેમ પોતાનાથી પણ શ્રેષ્ઠ વૈભવ ને સમૃદ્ધિ તેના પર ન્યોછાવર કરે એ કલ્પના-એ સખ્યતાનાં ગુણગાન થઈ શકે એમ નથી.

તેની અજબ ને અફર બુદ્ધિ ચક્રાકારનું સુદર્શન અસ્ત્ર શોધે છે, જેનો પ્રતીકાર જગતમાં નથી. જે છૂટે તો ગમે તેવા ને ગમે તેટલા દુશ્મનનો કચ્ચરધાણ કાઢી નાખે, ને વળી પાછું પોતાપાસે આવી જાય. આવો તો એ ધનુર્વિદ્. એટલુંજ નહિ પણ એનું ગરુડાકારી વિમાન એવું અને એટલું પ્રસિદ્ધ હતું કે જેના ઘોષથી જેવા તેવાના ગર્ભ ગળી જતા. જેના નામે દુશ્મનો ધૂજતા, મિત્રો આદલાદતા ને દેખાવે માત્ર જીવતો ગરુડજ જોષ લ્યો. તે ઉડતું ત્યારે પાંખ જેમ ફેલાતું, તેમાં આકાશી તત્ત્વ શોધી એવી યુક્તિ રચી હતી કે અમુક અવાજના સ્પર્શે એ આવે ને અમુક અવાજના સ્પર્શે એ ચાલ્યું જાય. ધાયું કામ આપે, ઉંચે ચઢવું, નીચે જવું, પવનથી પણ વધારે દોડવું, પાણીમાં, જમીનમાં, આકાશમાં ગમે ત્યાં વહેવું-અમુક કળ હતાં માર માર કરતું દુશ્મનોને ભેદી નાખે એવું

ધડી ધડી રંગ બદલતું ને અરંગ થતું વાહનનું વાહન, હથિયારનું હથિયાર, ધ્વજનો ધ્વજ, રક્ષકનું રક્ષક એવું એ વિમાન હતું. આવા યંત્રનો શોધક જગતજોતા થાય તેમાં નવાઈ શી! આથી પછી શિલ્પનિપુણતા ખીજી કયી હોઈ શકે ?

આ સિવાય અદૃશ્ય રહેવાની વિદ્યા તેણે સાધ્ય કરી હતી. આ વિદ્યાના બળેજ તેણે પાંચાળીનાં ચીર પૂર્ણાં હતાં. તેમાં પાપી-ઓને થકવવાનો હેતુ હતો. પણ જ્યારે પાપીઓની જીદ વધારે લાંબાઈ ત્યારે પોતાનું પહેરવાનું લંબેશનું કપડું પીતાંબર સહેજ દૃશ્ય કર્યું, જે જોતાંજ એ વસ્ત્રના પહેરનારની કલ્પના આવતાં કૌરવો, એ વ્યક્તિના સામર્થ્યબળની કલ્પનાએજ શીકા પડી ગયા. ને વસ્ત્રા-હરણ બૂલી ગયા. શી એના નામની હાક હતી !

હાલ જેને વાયરલેસ કહે છે તે વિદ્યા પણ ત્યારે સાધ્ય હતી. તેને આકાશવાણી કે અંતરવાણી કહેના. પાંડવો હજારો કોશ દૂરથી બોલાવે-પાંચાલી બોલાવે ને એ ધડી પછી હાજર થાય. એ અંતરવાણી ને ગરુડ વિમાનની શોધનું ફળ હતું, માત્ર વાતો કે ગપાટા નહોતા.

એ મહાપુરુષના કેટલા ગુણ કથીએ ? ક્યાં કથીએ ? વગર લડયે પાંડવોને જીતાડનાર એ હતો. જ્યાં જ્યાં દુઃખ, જ્યાં જ્યાં પાપ, જ્યાં જ્યાં અનાચાર, ત્યાં ત્યાં કૃષ્ણ ને કૃષ્ણ, ત્યાં અર્ધમર્મઅર્નાતિનું વિદા-રણ ! આમ પૃથ્વીને પાપમુક્ત કરી તે સાચો ગોપાલ બન્યો છે.

ઈશ્વર હોય તો તે એક ને અદ્વીતિય છે, નિરંજન ને નિરક્ષર છે. નથી તે અવતરતો કે નથી તે મરતો. એટલે એ ઈશ્વરાવતાર હતા એમ કહેવું, એ સરાસરી મૂર્ખાઈ છે. પણ દીનના દુઃખે દાઝી જે યોગીઓ ને વિભૂતિઓ એટલે જીવનમુક્તાત્માઓ અવતાર હોય તો એવા અવતાર જગતમાં ઘણા થયા છે ને થશે. ભારતમાં પણ એવા ઘણા થયા છે, થાય છે ને થશે. એમ કહીએ તો અવતાર હતો.

અમારી દૃષ્ટિએ મનુષ્ય એ માત્ર એક જીવ છે. સમજ-શક્તિવાળો ! મથી મથી, સાધી સાધી, ચારિત્ર્ય કેળવી કેળવી તે પુરુષ બની શકે છે. આવા પુરુષો ભારતમાં અનેક થયા છે. તેમાંનો કૃષ્ણ પણ એક; પણ ખીજા પુરુષ હતા, જ્યારે આ પુરુષોત્તમ.

ગોકુળોને ગાંડાં કરનાર, તારનાર પાળનાર, બાળાવતાર ! જોપ જોપીઓમાં આત્મીયતા-નિજત્વના-પ્રકટાવતાર એ રૂપાવતાર ! સ્વજનની પેઠે વિરહથી વિદન નાખનો એ વિરહાવતાર ! પૃથ્વીને પગલે પગલે પાપપાખાંડ-દૂષ્ટતાનો વિચ્છેદનાર એ પુણ્યાવતાર ! દીન ને દુઃખીને તારનાર એ દીનાવતાર ! રાધાના બાળસખા ને દ્રૌપદીના ધર્મસખા ! ઉદ્ધવના અંતરસખા ને સુદામાના આત્મ-સખા ! અર્જુનના યોગસખા ને રૂકિમણીના જીવનસખા ! વાસુ-

દેવદેવકીનો લાલ અને નંદયશોદનો બાળ ! કંસ શિશુપાળનો કાળ અને અકર અજોડ કળાકાર ! અજબ વિદ્ધિકાર ને ગજબ દષ્ટિકાર ! એ પાર્થસારથી ને ધર્મભારથી ! જગતવંદ પિતામહ જેવા પણ જેને પૂજવા યેગ્ય માને એવો સમર્થ ચારિત્રશાળી ! નિષ્કામ ને નિલેપ દેહધારી, ગૃહસ્થ છતાં ઈન્દ્રિયજેતા બ્રહ્મચારી ! એ અનન્ય સુદર્શન ચક્રશોધક, ગરુડ વિમાનવિધાયક, મધુર મોહન બંસીધર, સંગીત-શિલ્પ-શસ્ત્ર, અસ્ત્રવિશારદ, એ ભારતત્રાતા ને ગીતા-માતા, એ ગોવાળ ને ગોપાળ, એ ધર્મધાર ને નીતિકાર ને બીજું કહી પણ શું શકાય ! એ જગતનો પુરુષોત્તમ હતો-છે-અને રહેશે.

(“સાહિત્ય”ના એક અંકમાંથી)

આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્રરાયે સ્થાપેલું ૮૨-બંગાલ કેમીકલ વર્ક્સ

(લખનાર:-શ્રી. વ્રજમોહન શર્મા.)

લગભગ ચાળીસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. કલકત્તાના અપર સરકયુલર રોડ નામે એક રસ્તા પરના એક મકાનમાં દુબળું દેહવાળા એક પ્રૌદેસર આવીને વસ્યા હતા. તેઓ રસાયન કૌલેજમાં ભણાવતા. હિંદમાં રસાયનશાસ્ત્રના ધણા પ્રૌદેસરોની પ્રવૃત્તિ માત્ર “કલાસરમ”ની ચાર ભીંત વચ્ચેજ પુરાયેલી રહે છે; પણ આ પ્રૌદેસર એના અપવાદરૂપ હતા. તેમની ઈચ્છા નોકરી કરી ફક્ત દ્રવ્ય કમાવાનીજ નહોતી. તેમના હૃદયમાં હિંદી રસાયણનો પુનરુદ્ધાર કરવાની મહાન આકાંક્ષા હતી. એ આકાંક્ષાની સાથે સાથે તેમના મસ્તિષ્કમાં રસાયણનું અસાધારણ જ્ઞાન, સ્વભાવમાં દબતા, મનમાં ધૂન અને નિઃસ્પૃહતા હતાં. તેમની એ મહત્ત્વાકાંક્ષા અને ધૂનને પરિણામે “બંગાલ કેમીકલ અને ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ” જેવી મહાન સંસ્થાનો જન્મ થયો. તે પ્રૌદેસર બીજા કોઈજ નહિ, પણ અત્યારે હિંદમશહૂર અનેલા પરમ ખાદીભક્ત આચાર્ય શ્રી. પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય હતા.

ભારતભૂમિ રતનગર્ભા વસુંધરા કહેવાય છે. તેમાં સેંકડો જાતનાં વૃક્ષો, પાંદડાં, ઔષધિઓ, જડીબુટ્ટીઓ વગેરે પેદા થાય છે. હિંદી વૈદ્યો અને રસાયણજ્ઞો પોતાની દેશી ઔષધિઓનો ઉપયોગ પુરાતન સમયથી કરતા આવ્યા છે. તેમનો આયુર્વેદ તેમજ ઔષધો બનાવવાની તેમની પદ્ધતિ નિરાળાંજ છે. છેલ્લી બે સદીઓમાં યુરોપના વિજ્ઞાને એટલી બધી ઝડપથી પ્રગતિ કરી છે કે યુરોપની ચિકિત્સાપ્રણાલીમાં ઘણાં ક્રાન્તિકારી પરિવર્તનો થયાં છે. વિશ્વે-

પણની નવી રીતિઓએ તેમજ હજારો જાતનાં નવાં યંત્રોની શોધે રોગના ઉપચારની રીતમાં ફેરફાર કર્યો છે; એટલુંજ નહિ, પણ ઔષધનિર્માણ-પ્રણાલીમાં પણ જબરો ફેરફાર કર્યો છે. પણ વિદેશી શાસનને અંગે તેમજ પોતાની રૂઢિપ્રિયતાને અંગે તથા ખીજાં કેટલાંક કારણોથી આપણા આયુર્વેદાચાર્ય શ્રી. રાય પોતાની જૂની રીતિઓને વળગી રહ્યા.

અંગ્રેજી શાસને પશ્ચિમની ચિકિત્સાની રીતિઓને ઉત્તેજન આપ્યું. સારાય દેશમાં અંગ્રેજી હોસ્પિટલો અને ડાક્ટરોની જાળ ફેલાઈ ગઈ. આ ડાક્ટરોની ચિકિત્સાની રીતિઓ વિદેશી હોવા ઉપરાંત તેમની બધી દવાઓ પણ વિદેશીજ હતી. આ દવાઓમાંની કેટલીક તો હિંદમાં પેદા થાય છે, છતાં કંઈક અંશે અજાનને લીધે, કંઈક અંશે ઉત્તેજન અને પુંજની ઓછપને લીધે, કંઈક અંશે વિદેશી પ્રતિયોગિતા તથા અન્યાન્ય અડચણોને લીધે, લગભગ બધીજ દવાઓ વિદેશથી આવતી. ઘણું કરીને હિંદમાં સૌથી પ્રથમ આચાર્ય પી. સી. રાયેજ દેશી જડીબુટ્ટી અને કંદમૂળમાંથી પાશ્ચાત્ય પ્રણાલી અનુસાર અંગ્રેજી દવાઓ અને રસાયણી પદાર્થો બનાવવાનો યત્ન કર્યો. પરિણામરૂપે નંબર ૯૧ અપર સક્યુલર રોડમાં “બંગાલ કેમીકલ અને ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ” નો જન્મ થયો.

આચાર્ય રાયની સાથે ડૉ. અમુલ્યચરણ ખોજ, એમ. બી. અને સતીશચંદ્ર સિંહ એમ. એ. નામક બે ઉત્સાહી નવયુવકો પણ જોડાયા હતા. “બંગાલ કેમીકલ વર્ક્સ” ની શરૂઆત એક કંપનીના રૂપમાં થઈ. આ ત્રણે સંસ્થાપકોમાંના કોઈની પાસે પુંજ કે અનુભવ નહોતાં; પણ તેમનામાં કલ્પનાશક્તિ અને ઉત્સાહની ઓછપ નહોતી. આચાર્ય રાયે દવા બનાવવાની રીતિઓ અને વિધિઓ શોધી કાઢવાનું માથે લીધું. ખોજ મદાશયે ડાક્ટરી વિભાગ અને દવાઓને વીણી કાઢવાનું કામ સંભાળ્યું અને સાધારણ પ્રબંધ તેમજ દવાઓ બનાવવા ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કાર્ય શ્રીયુત સિંહે સંભાળી લીધું. આ ત્રિપુટીએ શરૂઆતમાં કેટલીક હિંદી દવાઓ અને કેટલીક જડીબુટ્ટીવાળી ઔષધિઓ તથા અંગ્રેજી ઔષધનિર્માણશાસ્ત્રાનુસાર કેટલાક રસાયણિક પદાર્થો બનાવ્યા.

પણ આગળ ચાલતાં આ ત્રિપુટીને ઘણી અડચણો વેકવી પડી. તેમની દવાઓ લે કોણ? ડૉક્ટરો તો યુરોપના જાણીતા દવા વેચનારાઓને છોડીને દેશી દવા શા માટે લે? અને વૈદો તો આધુનિક દબે તૈયાર થયેલી દવાઓ પર વિશ્વાસજ ધરાવતા નહોતા.

પણ આની પહેલાં કેટલાક અંગ્રેજી અને કેટલાક હિંદી ડૉક્ટરોએ હિંદની ઔષધિઓનો પ્રયોગ કરીને એ ઔષધિઓને પ્રભાવશાળી જણાવી હતી. સૌભાગ્યવશાત્ તેમના પ્રયોગોના પરિ-

જામની નોંધ મેળૂદ હતી. આ નોંધનો કંપનીના સંસ્થાપકોએ પૂરેપૂરો લાભ લીધો અને ધીરે ધીરે તેમની બનાવેલી ચીજોના ગુણવત્તા જનતા જાત થવા લાગી અને તેમની ચીજોની માંગ વધવા લાગી.

પછી આ વર્ક્સને સન ૧૯૦૧ થી પચાસ હજારની પુંજીથી લિમિટેડ કંપનીમાં ફેરવી નાખવામાં આવી. શરૂઆતમાં પુંજી માટે ડાયરેક્ટરોને ઘણી શીકર કરવી પડી, પણ કંપનીના વ્યાપારમાં શરૂઆતથીજ ફાયદો થવા લાગ્યો, તેથી ધીરે ધીરે તેની પુંજી પચાસ હજારથી એક લાખ, પછી ત્રણ લાખ, પછી પાંચ લાખ, પછી દસ લાખ અને છેલ્લે હમણાં હમણાંમાં ઓગણીસ લાખ સુધી વધી ગઈ છે. પહેલે વર્ષે દવાઓનું વેચાણ પચીસ હજારનું થયું હતું અને છઠ્ઠીસમે વર્ષે ઓગણત્રીસ લાખનું થયું. મતલબ કે, ૧૧૬ ગણું વધી ગયું.

જ્યારે કંપનીનું કામ વધ્યું ત્યારે સરકારી રોડવાળી જગ્યા ટુંકી પડવા લાગી. આથી કંપનીએ માનિકતલ્લાના લતામાં ૧૦ વીધાં જમીન ખરીદી ત્યાં પોતાનું કારખાનું બાંધ્યું. ધીરે ધીરે આ જમીન ૪૦ વીધાં થઈ; પણ તે છતાંજે જગ્યાની તંગીને લીધે પાનીહાટી નામક સ્થાનમાં ૧૩૫ વીધાં જમીન ખરીદવામાં આવી, અને ત્યાં પણ એક કારખાનું ઉઘાડવામાં આવ્યું.

કલકત્તાના પૂર્વના છેડા તરફ માનિકતલ્લાની ખારા પાણીની જૂની નહેર પાસે “બંગાલ કેમીકલ”નું કારખાનું આવેલું છે. આ કારખાનાના સમૂહમાં નાનાંમોટી ૫૩ હમરતો છે, જે જુદા જુદા કામમાં આવે છે. લગભગ બધાં મશીનો વીજળીના બળથી ચાલે છે. વીજળી બનાવવા માટે કંપનીનું પોતાનું “પાવર-હાઉસ” છે. એ ઉપરાંત કેટલાંક સ્ટીમ અને ઑઇલ એન્જીનો પણ છે. આખા કારખાનાનાં એન્જીનો મળીને બસો ઘોડાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ કંપની આપખાનું સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. બેચાર મોટાં એન્જીનો સિવાય બાકીનાં મશીનો બધાં એજ કારખાનામાં બન્યાં છે; એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાંક મશીનો તો કંપનીના કાર્યકર્તાઓએજ શોધ્યાં છે. પાણી માટે કંપનીના પોતાના ‘ટયુબ-વેલ’ છે, છાપકામ માટે પોતાનું છાપખાનું છે અને પેકિંગના બાક્સ અને પીપ વગેરે બનાવવા માટે કંપનીની પોતાની “સાં મીલ” છે.

આ સમયે કંપની મુખ્યતઃ ત્રણ જાતની ચીજો બનાવે છે:-

(૧) રસાયણિક દ્રવ્ય, (૨) ઔષધિઓ અને (૩) વૈજ્ઞાનિક યંત્ર.

રસાયણિક દ્રવ્યોમાં તેજબ, ફટકડી, જાતજાતના “સલ્ફેટ” અને “નાઇટ્રેટ” વગેરે બને છે.

મોટાં શહેરમાં પીવાનું જે પાણી નળમાં આવે છે, તેને સાફ કરવામાં એલ્યુમીનિયમ-સલ્ફેટ વાપરવામાં આવે છે. કલકત્તા,

લખતો, અક્ષાહાખાદ વગેરે જગ્યાની મ્યુનિસિપાલિટીઓ “બંગાલ કેમીકલ” પાસેથી આ પદાર્થ મોટા જથ્થામાં મંગાવે છે. “બંગાલ કેમીકલ” રોજ પોણાત્રણસો મણુ એસીડ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેનો “એસીડ-એમ્પર” ‘અપ-ટુ-ડેટ’ છે.

“બંગાલ કેમીકલ”નો ઔષધિવિભાગ હિંદમાં સૌથી મોટો છે. તેની દેખરેખ અનેક રસાયણનિષ્ણાત મનુષ્યોના હાથમાં છે. આ વિભાગમાં ડૉક્ટરી વિધિ અનુસાર અનેક જાતની અંગ્રેજી દવાઓ-જેવી કે સત્ત્વ, અર્ક, ટિંગ્ચર, ‘લિકર’, સ્પિરિટ, શરબત વગેરે બને છે. એ સિવાય કેટલીક દવાઓ શુદ્ધ હિંદી જડી-બુટ્ટી-ઓમાંથી બને છે. ડૉક્ટરો આ ઔષધિઓનો સ્વતંત્રતાથી પ્રયોગ કરે છે. હવે તો ઘણા પૈદો પણ “બંગાલ કેમીકલ”ની બનાવેલી દવાઓ વાપરે છે.

આ દવાઓ સિવાય ‘ક્રાઉ લિવર ઓઇલ’, ‘ઇમલ્શન’, લાલ શરબત, કૈરિપન, સાણુ વગેરે પણ ત્યાં બને છે. આ સર્વ વસ્તુઓ આયુર્વેદિક ગુણો ધરાવતી હોવાનો અનેક ડૉક્ટરોએ સ્વીકાર કર્યો છે.

“બંગાલ કેમીકલ”માં એક પરીક્ષાવિભાગ છે, જ્યાં હંમેશાં ઔષધિઓની પરીક્ષા થયા કરે છે. બજારમાં જે જડીબુટ્ટીઓ કે બીજી વસ્તુઓ વેચાય છે, તેની પહેલે વિશ્લેષણાત્મક પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. જે તે તદ્દન નિર્દોષ અને ઉચિત “સ્ટાન્ડર્ડ”ની સાબીત થાય છે, તોજ તેને “બંગાલ કેમીકલ” વાપરે છે-અન્યથા નહિ. દવાઓ જ્યારે બનીને તૈયાર થઇ જાય છે ત્યારે ફરી વાર તેનું વિશ્લેષણ થાય છે અને જે તેમાં બધા આવશ્યક ગુણો મળ્યા આવે તોજ તેને શીશીઓમાં ભરીને બજારમાં મોકલવામાં આવે છે. કેટલીક દવાઓ તૈયાર થતાં તેમનો પ્રયોગ સસલાં કે બિલાડીઓ પર કરવામાં આવે છે અને પછીજ તેમને શીશીઓમાં ભરાય છે.

“બંગાલ કેમીકલ”માં એક જીવ-વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળા (બાયોલૉજિકલ લેબોરેટરી) પણ છે. આ પ્રયોગશાળાના નિરીક્ષક આ વિષયના ખાસ અનુભવી છે અને તેમણે યુરોપની અનેક જાણીતી પ્રયોગશાળાઓમાં દશ વર્ષ સુધી કામ કર્યું છે.

ઇન્જેક્શનની દવાઓ બનાવવાનો વિભાગ જુદો છે. અમુક પરમાણુઓને દંડાં કરવા માટે એક ‘આઇસ રમ’ છે, જેમાં દાખલ થતાંજ આપણને લાગે કે આપણે હિમાલયમાં પહોંચી ગયા.

મલમપટ્ટી વગેરેના કામ માટે દવાવાળું ‘દવાવેલુ’ રૂ અને પટ્ટીઓ વગેરે પણ અહીં બને છે.

“મશીન-શૉપ”માં વૈજ્ઞાનિક યંત્રો અને ડૉક્ટરી ઓળખો બને છે. અહીં “પ્રીઝીકલ બેલેન્સ” જેવું સૂક્ષ્મ ત્રાણવું પણ બને છે.

અહીં બનેલી શૃંગારની સામગ્રીઓ-દંતમંજન, સુગંધી,

નાના પ્રકારનાં માથામાં નાખવાનાં તેલો વગેરેનો જનસાધારણમાં પૂરતો પ્રચાર છે.

આ સંસ્થામાં આ વખતે બે હજાર વ્યક્તિઓ કામ કરે છે.

“બંગાલ કેમીકલ”ની દવાઓની જાહેર ખબર હિંદનાં પત્રોમાં છપાય છે, તેમાં પણ જાહેર ખબરની કલાની સાથે સાથે સુરુચિ અને હિંદી કલાનાં તત્ત્વો હોય છે.

આ મહાન સંસ્થાનું સંચાલન દેશી પુંજ, દેશી શુદ્ધિ, દેશી મહેનત અને દેશી વસ્તુઓથી થાય છે. આ પરથી એ જણાઈ આવે છે કે, હિંદી પુરુષાર્થ ને શુદ્ધિ ગમે તેવું કઠિન કાર્ય કરી શકે તેમ છે.

(માર્ચ-૧૯૩૧ ના “નવચેતન”માંથી)

૮૩-પતિસેવા

(લેખક:-સાહિત્યરત્ન પં. અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય “હરિઓધ”)

સેવા ભક્તિ કી પરમ-પ્રિય પુત્રી હૈ. યહ લક્ષ્મી ઔર ગૌરવ કી ખાત હૈ કિ ઉસકા દેશ મેં પ્રચૂર પ્રચાર હો રહા હૈ. આજ દિન સખ ઔર દેશસેવા, જાતિસેવા, સમાજસેવા આદિ કી ધૂમ હૈ. કિંતુ ન-જાને ક્યોં, પતિસેવા અચ્છી દૃષ્ટિ સે નહીં દેખી જાતી. ઉસે સપત્ની સમજા જાતા હૈ. શાયદ દાસી કહલાને કા ભય ડરાતા રહતા હૈ. જિસકી દૃષ્ટિ મેં સામ્યવાદ ખસા હૈ, વહ દાસી ખનના કમ પસંદ કરેગી ? કિંતુ યહ ખડા ભ્રમ હૈ. સેવા સામ્યવાદ કી સહચરી હૈ. જિસકો ઉચ્ચતા કા અભિમાન હૈ, વહ કિસીકો નીચ સમજ કર ઉસકી સેવા કરના પસંદ ન કરેગા. જમ સબી સમાન હૈં, તો કિસીકો કિસીકી સેવા કરને મેં સંકોચ ક્યા ? સ્ત્રી-પુરુષ તો સમાન હી નહીં, ઔર કુછ બી હૈં. વે ઔરોં કી અપેક્ષા અધિક સમાન હૈં. ફિર પરસ્પર એક-દુસરે કી સેવા કરને મેં સંકોચ ક્યા ? ક્યા પુરુષ સ્ત્રી કી સેવા નહીં કરતે ? મૌ, બદન, બેટી કી ખાત જાને દીજીએ, મૈને પુરુષોં કો મલિનોં રાત-રાતભર જાગ કર અપની અર્ધાંગિની કી સેવા કરતે દેખા હૈ. ક્યા ઇસમે વે ઉસકે દાસ હો ગયે ? નહીં, વરન્ ઉન્હોંને અપને બહુત બડે કર્તવ્ય કા પાલન કિયા. ક્યોંકિ ઔરોં કી અપેક્ષા સ્ત્રી કા અપને પતિ પર અધિક દાવા હૈ. ફિર સ્ત્રી કો પુરુષ કી સેવા કરને કા ક્યા વિરોધ ! યહ તો ઉસકા ધર્મ હૈ. સ્ત્રી-પુરુષ પરસ્પર ઇતને બંધે હુએ હૈં કિ એક કો દુસરે કી આવશ્યકતા પૂરી કરની હી હોગી. ઇસમેં દંભ કેસા ? ભગવાન્ મનુ કહતે હૈં—

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥

जिस कुल में स्त्री से पुरुष प्रसन्न रहता है, और पुरुष से स्त्री, उसका अवश्य कल्याण होता है।

सेवाभाव आर्य संस्कृति का एक अंग है। धर्मी लिये बाहे पुराण उपपुराण में, पति की सेवा करना स्त्री का धर्म अतलाया गया है। कारण धर्मका यह है कि सेवाप्रवृत्ति स्त्रियां में स्वाभाविक होती है। वे उदारहृदया, कामलमना और दयाशीला होती हैं। दूसरे का दुःख देख कर द्रवीभूत होना उनका प्रधान गुण है। उनमें सहनशीलता भी अधिक होती है, सेवा के लिये यह गुण अधिकतर अपेक्षित है। जिसमें कष्टसहिष्णुता नहीं, वह स्थिरचित्त से सेवाभावपरायण नहीं हो सकता। संतान का इस भास गर्भ में धारण कर के उसे जन्म देना और आभोत्सर्ग कर बिरकाल तक तन्मयता से उसकी सेवा करना माता का ही काम है और धर्मी लिये भगवान् मनु के कथनानुसार “सहस्रान्तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते ।” माता पिता से गौरव में सहस्र-गुना अधिक है। यदि माताओं में यह अलौकिक सेवाभाव न होता, तो धरातल आज संतानशून्य होता। पशुपक्षियों तक में यह भाव घटना प्रचल होता है कि देख कर आश्चर्य होता है। रण में जिस समय पुरुषगण शस्त्र-संयाजन में उन्मत्त दिग्बाली होती है, उस समय धार भाव से महिलाओं (नर्से) धायल और रागियों की परित्याग में निरत होती जाती हैं। जिसके सेवाभाव का प्रवाद घटना सम्प्रदाय है, पतिदेव की सेवा की सच्ची अधिकारिणी वही है। शास्त्रों की आज्ञा का भर्म यही है। क्योंकि पति की हितकारिणी संसार में पत्नी के समान और कौन है? विपत्ति में, कष्ट में, दुःखों के अन्य अवसरों पर पति की सेवा जिस लगन और तन्मयता से पत्नी कर सकती है, अन्य नहीं। प्रत्येक कार्य के लिये योग्य अधिकारी ही अपेक्षित होता है। शास्त्र इस सिद्धांत की उपेक्षा कैसे करता? सदा से सेवा का भार इसी पर पड़ता आया है, जो समीपी होता है। अर्धांगिनी पत्नी से यह कर समीपी संसार में और दूसरी कौन है? फिर पतिसेवा यदि उसका कर्तव्य न कहा जाय, तो किसका कहा जावे !

गोस्वामी तुलसीदास की रामायण पवित्र आर्य संस्कृतियों और महान् आदर्शों का भंडार है। श्रीमती जनकनंदिनी सती-साध्वी स्त्रियों की शिरोमणि है। उनके विषय में गोस्वामीजी एक स्थान पर लिखते हैं.—

पति अनुकूल सदा रह सीता । सोम स्नान सुसील विनीता ॥
यद्यपि गृह सेवक सेवकिनी । विपुल सकल सेवा विधि गुनी ॥
निज कर गृह परिचरजा करहीं । रामचन्द्र आयसु अनुसरहीं ॥

“पति अनुरूप सदा रह सीता” इस पद्य में ‘सदा’ का प्रयोग यहाँ ही भाषिक है। किसी अवस्था में श्रीमती जनक-नंदिनी पति के प्रतिकूल आचरण नहीं करतीं; यह इसका भाव है। यौवन यहाँ प्रभाही है। गृह के अन्तर्गत, आत्मपरायणता, अहं-भाव कभी-कभी ऐसे कारणों उपस्थित कर देते हैं, जिससे प्रायः पति-पत्नी में मनोमालिन्य हो जाता है, और कुछ दिन तक चलता रहता है। आपस में यातयात तक पद हो जाती है, ऐसी अवस्था में प्रतिकूल आचरण स्वाभाविक है, याहें वह साधारण ही हो। श्रीमती राजराजेश्वरी विकटोरिया की पतिपरायणता, सरलता और विनयशीलता विश्वविदित है। वह एक साधु-स्वभावा महिला थीं। एक दिन यौवन की उमंग में अपने परम-प्रिय पति प्रिन्स अलबर्ट के साथ यात ही यात में वह ऐसा व्यवहार कर बैठीं कि वह रुष्ट हो गये और दूसरे कमरे में जा कर उसके किवाड़ लगा दिये। थोड़ी ही देर में पतिप्राणों को यह यात पटकी। वह अपने स्थान से उठीं, और किवाड़ों को सविनय धुलवा कर पतिदेव को मना लिया। जो कुछ उन्होंने किया उससे उनकी विशालहृदयता सूचित है; किंतु यौवनप्रभाही की अक्षक उसमें मौजूद है। कहा जा सकता है कि ये यद्वती नवानी के रंगरहस्य और योग्य हैं, इनको प्रतिकूलआचरण नहीं कह सकते; किंतु यह विचार ठीक नहीं। अन्यान्य की जड़ प्रतिकूलआचरण है, याहें वह कितनी ही थोड़ी मात्रा में क्यों न हो। गोस्वा-स्वाभिष्ट का ‘सदा’ शब्द इसी भाव का सूचक है। श्रीमती जनक-देवी साध्वी थीं कि ऐसी नौअत कभी आती ही न थी।

“सोभाभानि सुसील विनीता” इस पद्य में ‘सोभाभानि’ का प्रयोग भाई का है। नीतिग्रंथों में लिखा है—‘भार्या रूपवती शत्रु’—क्यों ? इस लिये कि वह गर्ववती होती है। उसमें अहं बहुत होती है। उसकी नाजगरदारी करते करते-पतिदेव के नाकों दम आ जाता है। जब वह कितनों को अपनी ओर लावायित आंघों से अवलोकन करते देखती है, तो उसका भिन्न अहं जाता है। इसी लिये शत्रुवती भार्या को शत्रु कहा गया है। श्रीमती जनक-नंदिनी स्वयं ‘श्री’ हैं। इस लिये उनकी सोभा का क्या कहना; किंतु ‘सोभाभानि’ हो कर भी वह सुशील और विनीत थीं। यह यात इसीसे प्रमाणित होती है कि वह सदा पति के अनुकूल रहती

थीं. जे पतिप्राणा है, वह सुशीला और विनयनम्र क्यों न होगी ? जे समझती है—

“वाही के सुहाग से सुहागिनी लक्ष्मी हीं पीर, वाही रूपवारे रूप ही ते लक्ष्मी रूप सी.” उसमें अँठ कैसी ? कैसा रूपवर्ग ? और कैसा भिन्न ? जिसकी यह अवस्था है कि—

“रूपसुधा अडिही ही पियै पिय हूँ का न आरसी देपन देति है.”

वह नाजपरवारी की लक्ष्मी क्यों होगी ? और क्यों न याहेगी कि मैं अपने प्यारे का कौन प्रिय करूं. क्यों न उन्हें अपनी आंखों का तारा बना कर रखूं.

धसके उपरांत गोस्वामीजी लिखते हैं—“यद्यपि सकल सेवा-विधि में दक्ष घर में अनेक दास-दासियों हैं, फिर भी सीतादेवी अपने हाथ से घर की सेवा-टहल करती और पति की आज्ञानुसार यत्नती रहती हैं.” कौन सीता देवी है—जे ‘सोला जानि’ हैं ! यक्षवर्ती की पुत्रवधू और मधिविधाधिपति की प्रिय पुत्री हैं ! उनकी धस गृहिणी-धर्म की महत्ता का प्रथम के दो चरणों ने कितना यत्नका दिया है, धसका विचार सहृदय जन लक्ष्मी लांछि कर सकते हैं. आज पतिसेवा के साथ गृहसेवा से भी नाक-लौं यदाध न रही है, उसका भी पायकाट किया न रहा है. क्यों ? धस लिखे कि जहाँ पतिसेवा ही छष्ट नहीं तो गृहसेवा के जंगल में कौन पड़े-कौन आग के सामने अँठ कर अपने रूप पर आंख आने दे, कौन धुरे में अँठ कर अपनी आंखें झेंडे, कौन कूत-से कामल हाथों से गर्भगर्भ अरतनों का पकड़े, कौन चौके में अँठे और कौन तरद्वार साड़ियों का मैत्री होने दे ? ये सभ काम तो लौंडियों के हैं, गृहस्वामिनी के नहीं. रसोय अम्हरी न जने, जत्रा से पतिदेव आधे पेट आ कर उठ आवे, तो उठ आवे; घरवासे मुँह पुलावे, तो पुलावे; उनका सैर-सपाटे, कूतमें से छुट्टी कदां जे वे धन पयडों में पडे ! यह पाश्चात्य शिक्षा-दीक्षा का प्रभाव है. धससे समाज में रोमांचकारी असुविधाये फैल रही हैं. थोड़ी पुण्यवालों का तो नाकों दम ह परंतु अभी आंखें ठीक-ठीक नहीं खुलीं, पतन-पर-पतन होता ही न रहा है. हिंदू-आदर्श से ही हिंदू-जति का जत्रा हो सकता है. लगवती विदेह-नंदिनी ही हमारी कुलव्रतना का आदर्श हो सकती हैं, अन्य नहीं. शास्त्रों की कुछ आज्ञाये भी देजिये—

‘सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकायषु दक्षया ।

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥—मनु०

भोजने च रुचितमिदमस्मै द्वेष्ट्यमिदं पथ्यमिदमिति च विन्यात् । स्वरं बहिरुपश्रुत्य भवनमागच्छतः किं कृत्यमिति

मुच्यते शय्यामवनमभ्ये तिष्ठत् । परिचारिकामपनुद्य स्वयं
पादौ प्रक्षालयेत् पश्चात् संवेशनं पूर्वमुत्थानमनबोधनम्
च सुप्तस्य,
—वात्स्यायन ।

श्री कृष्ण यादिये कि सदा आनंदित रहे, गृहकार्य में दक्ष
हो, तमाम सामानों का संभालती एवं सुधारती रहे और व्यय
हाथ दया कर करे.

भोजन के पदार्थों में उसका विचार रखे कि किसके
क्या रुचता है और किसके लिये क्या पथ्य और क्या अपथ्य है.
घर आते हुये पति की आवाज बाहर सुन कर सज्जनलवन में
आ कर खड़ी हो जय और कृत्य के विषय में उसकी आज्ञा ले.
‘परिचारिकाओं’ अर्थात् दासियों का हटा कर स्वयं उसके पैर धोवे.
पीछे सोना और पहने उठना यादिये. जो पति आराम में हो
तो जगाने की चेष्टा न करे.

संभव है, धन पंक्तियों का पढ़ कर यह समझा जाय कि
धनमें दासीकरण की ही कला है, किंतु वास्तव में ऐसा नहीं
है. जिससे अदंलाव के अधिकार में मानवता-कौमुदी का विकास
हो, अलस प्रकृति, कटु-स्वभाव, उच्छृंखल मनोवृत्ति का नियमन हो,
धनमें इसी प्रकार की मधुर शिक्षा है. आजकल उद्दाम प्रवृत्ति
का अच्छा समझा जाता है. मानवता से अहमहमिका अधिक
पसंद की जाती है. आत्मप्रतारणा का आत्मगौरव कहा जाता है
और मानसिक दुर्बलता को महत्ता; किंतु दुर्गुण दुर्गुण है, और
गुण गुण. दुर्गुण कदापि गुण नहीं हो सकता. मोह-ममता की
रानि व्यतीत होने पर ज्ञानसूर्य का उदय होता है. उस समय
मानवता की किरणें ही फूटती दिखलाई देती हैं.

एक दिन एक सज्जन के साथ में उनके मकान पर
गया. दिन मेले का था. अपने साथ शेषशायी लगवान् का एक
चित्र वह लेते गये थे. जिस समय हम लोग गैडे, उनकी श्रीमती
सामने आछ. उन्होंने चित्र उन्हें दे दिया. उसे उन्होंने एक बार
देखा, लौंहे टेढ़ी की, और फिर उसे टुकड़े टुकड़े कर के फेंक दिया.
पतिदेव ने कहा “हैं! हैं! यह क्या?” उन्होंने कहा “यह चित्र यही
दिखलाने का न लाये हो कि लक्ष्मी गैडी विष्णु लगवान के पैर
दाय रही हैं? मैं ऐसा आदर्श नहीं पसंद करती. जियां पुरुषों
की दासी नहीं हैं. मैं ऐसी तरवारों का झंड कर फेंक देना ही
अच्छा समझती हूँ.” यह कह कर श्रीमती भीतर यही गध और
वह मेरा मुंह देखने लगे. आजकल ऐसी ही प्रवृत्ति प्रचल रही
रही है आर वह हमारे समाज में हलचल मचा रही है.

ऐसी प्रवृत्ति की भी ही नहीं, पुरुष भी प्रायः कहा करते

हैं कि हिंदू ग्रंथों में स्त्रियों का उच्च स्थान दिया ही नहीं गया, वे प्रायः दासी ही समजी गछ हैं; किंतु ऐसा कहना बहुत गलत अज्ञान है, विचार की संकीर्णता ही इस अज्ञान का कारण है। यदि निरासादृष्टि से हिंदू ग्रंथों का अध्ययन किया गया होता, तो ऐसी अनर्थल बात कदापि न कही जाती। मैं कुछ प्रमाण दूंगा:-

अर्धभार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।

भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मूलं तरिष्यतः ॥१॥

सखायः प्रविधिकेषु भवन्त्येदा प्रियंवदा ।

पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्तस्य मातरः ॥ २ ॥

कान्तारेष्वपि विश्रामो जनस्याध्वनि कस्य वै ।

यः स दारः स विश्वास्यस्तस्माद्वारा परा गतिः ॥३॥

आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।

तस्मात् भार्या नरः पश्येन्मातृवत्पुत्र मातरम् ॥-महाभारत ।

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥ —मनु० ।

दाम्पत्यव्युत्क्रमे दोषः समः शास्त्रे प्रकीर्तितः ।

नरा न तमवेक्षन्ते ते नात्र वरमङ्गनाः ॥५॥—वराहमिहिर ।

भार्या मनुष्य का आधा शरीर और श्रेष्ठतम सखा है। भार्या अर्थ, धर्म और काम का मूल है। प्रियंवदा भार्या असहाय की सहाय, धर्मकार्य में पितास्वरूप, आर्त व्यक्ति की जननी और संसार-पथ-पथिकों का विश्रामस्थल है। भार्यावान व्यक्ति ही सखी विश्वासलाभजन जनता है। इस लिये भार्या ही परा गति है। पति की आत्मा ही पत्नी के गर्भ में प्रविष्ट हो कर पुत्र रूप से जन्मती है; इस लिये भार्या माता के समान मान्य है। जहाँ स्त्रियाँ कि पूजा होती है, वहाँ देवताओं का निवास होता है। शास्त्रों ने दाम्पत्य धर्म तोड़ने का दोष माना है। पुरुष इसकी परवा नहीं करते, इस लिये स्त्रियाँ ही श्रेष्ठ हैं।

कविताविभूतिसंपन्न लवभूति की आते ली मुन लीजिये। उत्तररामचरित में लगवान रामचंद्र के मुण्ड से एक स्थान पर यह यह कहलाते हैं:-

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्थाः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

“यह मेरे घर की लक्ष्मी है, आँखों की अभृतशलाका है। इसका स्पर्श शरीर के लिये गाढ़ा चन्दनरस है। इसकी लुण्ठ मेरे अंगों में मोतियों की भाँसा की भाँति शीतल और सुगन्ध है। वियोग-

जनित दुःख को छोड़ कर मुझे सीता की कौन जात प्यारी नहीं—”

एक दूसरे स्थान पर उनकी लेपनी ने यों रसवर्षणु किया है—

‘त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं,

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ॥

“तुम मेरा जीवन हो, मेरा द्वितीय हृदय हो। मेरी आंखों के लिये चंद्रमा की चांदनी और शरीर के लिये अमृतरस हो।”

धन कतिपय पंक्तियों में स्त्रीजति की महत्ता के विषय में जो कहा गया है, उससे अधिक क्या कहा जा सकता है? शास्त्र उदार और तरवब्राह्मी हैं। उनकी अनुभूति महान और अत्यंत समीचीन है। उनकी दृष्टि ऐकदेशीय नहीं, व्यापक और उदात्त है। वह दूसरी बात है कि कोछ भण्डि को कांय समझे। स्त्री और पुरुष दोनों के लिये उचित शिक्षाओं उनमें मौजुद हैं। संसार को उन्होंने गंभीर दृष्टि से देखा है, और चिरकाय तक उसके विषयों का मनन किया है। इस लिये वास्तव में उनका कथन अवलोकन है। वह किसीको कडवी मालूम हो, किंतु है वह मानसरोज की अमोघ औषधि। द्वापत्य धर्म उत्तरदायित्वपूर्ण है। थोड़ीसी असावधानी से वह विषमय हो सकता है, तपोवन से गृहक्षेत्र में अधिक धीप्रियनिग्रह और साधना की आवश्यकता है। वहां धृतिनी विध्व-आधा सामने नहीं आती, जितनी यहां। पुरुषजति से स्त्रीजति पर उसका उत्तरदायित्व अधिक है; क्योंकि गृहस्थी और गृहलक्ष्मी वही है। गृह के बाजार पर उसका अधिकार होता है, इस लिये अन्नपूर्णा भी उसीको कहते हैं। यदि वह वह नहीं समझ सकती है कि मैं क्या हूं, यदि उसका आत्मज्ञान अपूर्ण है, तो वह संसारक्षेत्र में असह्य रहेंगी; और उस एक के कारण स्वर्ग के समान गृह नरक बन जायगा। जैसे अन्नवस्त्र की सुव्यवस्था करना कर्तव्य है, उसी प्रकार कष्ट के समय उचित सेवा करना भी उसका कर्तव्य है। आर्त और पीडित की सेवा कर जो आत्मप्रसाद लाभ होता है, वह अज्ञा ही उदात्त होता है; क्योंकि उसमें मानवता की जड़क विशेष होती है। मैंने देखा है कि बोट लग जाने पर, भूच्छित हो जाने पर अने प्रतिष्ठित लोग भी साधारण जन की सेवा करने लगते हैं। इससे उनकी प्रतिष्ठा अधिक होती है, कम नहीं। पति यदि श्रांत है, और पत्नी ने पंखा जल दिया, तो उसने शिष्टता का ही, आत्मीयता का ही परित्यग दिया, इसमें उसकी लघुता क्या छुछ? यदि पति पीडित है, रुग्ण है, कष्ट में है, तो उसकी सेवा करना क्या पत्नी का धर्म नहीं है? यदि नहीं है, तो उसमें सहानुभूति कहाँ? भयंकरता कहाँ? स्नेह कहाँ? वह तो पथ्यर है। पथ्यर से भी मछ भीती;

ક્યોં કિ અવસર પર પથ્થર બી પસીજ જાતા હૈ. ઐસી પત્ની પત્ની નહીં હૈ, વહ કુછ ઔર હૈ. વહ સ્વાર્થમથી દાનવી હૈ, પ્રેમમથી માનવી નહીં. વહ લોકનિંદા કા પાત્ર તો બનતી હી હૈ, સાથ હી સંસાર મેં ઉપેક્ષિત બી હોતી હૈ. આજ બી ધરધર ઐસી કુલ-લલનાએં હૈં જો પતિ કે કષ્ટ કો દેખ કર વ્યથિત હો જાતી હૈં, ઔર રાતદિન ઉનકી સેવા કર કે બી તૃપ્ત નહીં હોતી. સચ્ચી બાત તો યહ હૈ કિ યદિ વે ઐસા ન કરેં તો ઉનકા મન હી નહીં માનતા. વે ભૂખ, ખ્યાસ સખ ભૂલ જાતી હૈં, તન કી સુખ ભૂલ જાતી હૈં; પર પતિ કી સેવા કો નહીં ભૂલતી. ઉનકો થોડી દેર કે લિયે બી પતિ કી ચારપાછ કે પાસ સે હટના ગવારા નહીં હોતા. મુંઝ બના કર કહા જા સકતા હૈ કિ વે નિંદનીય દાસી હૈં; પરંતુ વે સચ્ચી દેવી હૈં; ક્યોં કિ દિવ્ય ગુણ ઉન્હીમેં હૈં.

પતિસેવા કા યહ અર્થ નહીં કિ દબ કર ઉસકે પૈર દબાયે જાય, મુઠ્ઠી મેં રખને કે લિયે ઉસકે તલવે સહવાયે જાય, મતલબ ગાંઠને કે લિયે દબી બિલ્લી કા સ્વાંગ લાયા જાય. યદ્યપિ ઐસા બહુત કિયા જાતા હૈ, તથાપિ ઇસમેં સ્વાર્થ કી ગંધ હૈ. અતએવ યહ વિડંબના હૈ, સચ્ચી પતિ-સેવા નહીં. હૃદય કે સચ્ચે બાવ સે, વિના કિસી કામના કે, પતિહિત મેં રત રહના, દુઃખ મેં ઉસ પર ઉત્સર્ગ હોના, ઉસકે જીવન કો આનંદમય ઔર ઉસકે સંસાર કો સુખરૂપ બનાના હી સચ્ચી પતિસેવા હૈ. સ્મરણ રહે, બાહ્ય સૌંદર્ય સે હૃદયસૌંદર્ય હી ઉત્તમ હોતા હૈ.

(“માધુરી”ના એક અંકમાંથી)

૮૪-પ્રેમાનંદ

(લેખક:-શ્રી. સુરેશ દીક્ષિત)

સરિતાતટે વનઉપવનમાં ફરતાં એકાદ વૃક્ષને સર્વસુંદર કહેવું જોટલું કદળુ છે, તેટલુંજ પ્રેમાનંદની એક કૃતિને સર્વશ્રેષ્ઠ ગણવી મુશ્કેલ છે. તરુનાં પર્ણ જેવી એક જાતની પણ એકસરખી નહિ. વૃક્ષનું સૌંદર્ય વખાણતાં વાડીનું સૌંદર્ય વિસરાય, તેમ તેની એકાદ કૃતિ ઉપર મોહી પડતાં થાય. તાડ જેવો તે ઉંચો છે; વડ જેવો તે વિશાળ છે. પાસેથી નીરખતાં તેનું એકાદ અંગ ઝીણવટથી જોવાય, પણ દૂરથી તે આખોય દેખાય.

સત્તરમી સદીની મધ્યે અને અતે શાંતિ હતી. જહાંગીર અને શાહજહાંની વૈભવલરી સત્તાનો દોર હતો. નૂરજહાં અને મુમતાઝની પ્રેમખાટે બાદશાહ ખૂલતા. કાશ્મીરની વાડીઓમાં એકને માટે ગુલાબ

ઉછરતા, તો ખીજ માટે તાજમહેલનાં સ્વપ્ન ગુંથાતાં. એ અરસામાં જહાંગીર એક વર્ષ (૧૬૧૭) ગુજરાતમાં આવી રહ્યો હતો. ગુજરાતનાં શહેરોમાં સુરત ઉપર સૌનો ડોળો રહેતો. કંદહાર, બંગાળ અને દક્ષિણ સર કરવા મોગલાઈ મચી હતી. વિશ્વામિત્રીને આરે વડોદર દાંકયું હતું. તેને દરવાજો મોગલ તોપો ગગડી ન હતી. જમાનો કળા-કારીગરીનો હતો. ગુજરાતમાં દિલ્હીથી સુખાઓ આવતા અને જતા. મુસલમાનોએ ગુજરાતમાં મરજીદો અને કિલ્લા બાંધ્યાં, કાજ અને કોટવાળ નીમ્યા; પણ પાષાણ જેવા હિંદુ સમાજને છિન્ન-ભિન્ન ન તે નજ કરી શક્યા. હિંદુઓ રાજસત્તા ગુમાવતાં ધાર્મિક જીવસો રાખી રહ્યા હતા; છતાંયે પાંચસો વર્ષ સુધી યવન રાજ્ય ગુજરાતમાં ધર કરી રહ્યું હતું. સાંચે ગુજરાત વેપારવણજ અને ખેતી ઉપર ટકી રહ્યું હતું. ગુજરાતનું ધન સોનાચાંદી અને ઝવેરાત-માં એકઠું થતું. ઉપદ્રવ વેળા તે જમીનમાં દાટી દેવાતું.

સો વર્ષ પહેલાંના સાહિત્યને સમજવા માટે સમાજમાં બ્રાહ્મણ-નો મોબો અને વાણીઆની શાખ જાણવી જરૂરની છે. ધર્મના નાદે બ્રાહ્મણો આખા સમાજને રમાડતા. ગુજરાતમાં લક્ષ્મી વેપારે આવતી. ગામમાં નગરશેઠની સત્તા રહેતી, અને મહાજનનની આજુ ફરતી. નાતજાત હોવા છતાં ગામડાં અને શહેરમાં લોકો બિન્ન તાંતણે વણાયલા એકજ લૂગડા જેવા એકમેકથી હળીમળી રહેતા. વૃદ્ધોની આમન્યા ઉપર સંસાર ટકતો. દિવસે કામે અને રાતે લોકો નવરા રહેતા. દેશપરદેશના સમાચાર ઉડતા બજારમાં આવતા, સાંચી શેરીચકલે પ્રસરતા. દાંડી પીટાવી કે પડો વગાડી લોકોને નવાજૂની અપાતી. ગામને ફૂવે કે નદીએ પાણી ભરતાં થતી ચાડીચુગલી ઘેરઘેર પહોંચતી. દેવદર્શન જતાં સ્ત્રીઓ મલકાતી. દાંત રંગવા કે મોઢે છુદણું પાડવાં એ સૌંદર્યમાં ગણાતું. આઘેડને કથા સાંભળવાની અને વૃદ્ધોને જત્રા જવાની હોંશ રહેતી. મહેતાજીની નિશાળે એકડો ઘુંટવામાં વિદ્યાબ્યાસ પૂરો થતો. કુટુંબમાં વહુને ખોળો ભરવાની આશામાં મહાલવાની કે ડોસીડોસો મરતાં જલકાતે ઘીએ તેરમું કરવા લાલચ થતી. જીવનમાં ગતિ હતી પણ ગાડાની; ધ્વનિ હતો પણ ધંટીનો.

મોટાં બંદરોએ વહાણો નાંગરતાં; નાનાં શહેરોમાં વણજારા જતા; ધર્મશાળામાં વટેમાર્ગુ ઉતરતા; ગામની લાગોળે સાધુ-જાતિ ધૂણી જમાવતા. માણુભટની કથા સાંભળતાં કે રામલીલા જોતાં રાત જતી. પૈસાદાર હોમહવન કરતા કે દેવમંદિર બંધાવતા. ફૂવો ખોદાવવો, વાવ ચણાવવી કે ધર્મશાળા બાંધવી એ ધર્મ ગણાતો. ઉભણી, વારતહેવારના મેળા, લમસરા કે ઓચ્છવ મોટા પ્રસંગો ગણાતા. પતિ મરતાં સ્ત્રી સતી થતી. ગુજરાત ધર્મધેણું હતું. આવી કંધક સમાજજાયામાં પ્રેમાનંદ ઉછર્યો હતો. આંધળાને અચાનક આંખ

મળે તેમ કોઈ મહાત્માની આશિષે કવિ થયો.

પ્રેમાનંદ સાહિત્યના પુવારા જેવો છે. બી ઢોળાય તોય ખીચડી-માં, તેમ તેનો છલકાતો રસ તેના શિષ્યોમાં છે. તેની મહત્તા નવો પંથ શોધવામાં કે નવી ગાદી સ્થાપવામાં નથી, પણ ગરીબ જુવડીને તાલેવંત હવેલીમાં ફેરવવામાં છે. અશક્તને શક્તિ આપવા કે મૂંગાને વાચ્યા આપવા જેવી તેની સાહિત્યસેવા છે. સાહિત્ય તેણે ખેડ્યું છે.

તેની કવિતાનો રંગ ઘેરો છે; સાદો ધ્રુવરતો છે. ધર્મ તેને મન પ્રતિમાના વસ્ત્ર જેવો છે. તેની કવિતાને ઢાંકતા વાગા ધાર્મિક છે, પણ તેની મૂર્તિ તો એજ જમાનાનું ધડતર છે. તેની ભાષા પાનખર ઋતુ પહેલાંનાં પાન જેવી છે. જે કાળે સર્વ કંઈ પદ્યમાંજ લખાતું તે કાળની કવિતાના રાગજંદ ક્રામીઆગરના ક્રામીઆ જેવા છે. પ્રેમાનંદની કવિતા પરોક્ષ વાચક માટે લખાયેલી નથી, પણ પ્રત્યક્ષ શ્રોતાએ સાંભળવાની છે. સાંભળનારને રસ પડે અને આતુર રહે એટલુંજ નહિ; પણ ઉત્તડસુત્રટ રાગરાગણીના પત્તટાથી શ્રોતાને વક્તા કાણુમાં રાખતો. એનાં આખ્યાનોના ગુણરૂપની છુપી ચાવી અહીં છે. પુરાણી અને મણુલટના ધંધામાં ગર્વેલા જેવું ગાન ગાવાનું નથી, પરંતુ કંઈક ચાળાચટકા તો કંઈક દલીલદાખલાથી રસજમાવવાનો છે. આથીજ તેનાં કાવ્યો અને નાટક વચ્ચે બહુ ભેદ નથી.

પ્રેમાનંદ પાકો પુરાણી છે. જમાનાના માનસને મળતા તેના વિચારો છે. હિંદુ માનસ ભાવીના ખોળે જગતની રમત નીહાળે છે. લક્ષ્મી અને રાજ્ય નશીબના ખેત્ર મનાતા. જીવન જીવટાના પાસા જેવું દશે. બુદ્ધિ ઈશ્વરનો અનુગ્રહ ગણાતો. સ્વર્ગ અને નરકમાં લોકોને શ્રદ્ધા હતી. પાપ અને પુણ્યનાં પોટલાં કર્મથી બંધાતાં. અંતે સત્યનો જય થવાનો એવી સોનેરી આશા રહેતી. વર્ણશ્રમ ઈશ્વરી લેખ મનાતો, સતયુગ આચમ્યો હતો, કળિયુગ ખેડો હતો. કલ્પિત સતયુગમાં માનનાર હિંદુ માનસ કલ્પનાએ હમ્મરો વર્ષ જીવ્યું છે. પ્રેમાનંદ એ સ્વપ્નવશ માનસને ટકાવે છે, એટલુંજ નહિ પણ સિંચે છે. શ્રોતાને રીઝવવાનો મનસુખો એમાં હતો. તે સચોટ ચિતારો છે. અક્ષરરૂપે આયનામાં આપણા જીવનસંસારનું પ્રતિબિંબ પાડી રહ્યા છે. જૂના ચિત્રના ઉડેલા રંગમાં ફરી તે રંગ પૂરે છે. પાત્રનું શબ્દચિત્ર એજ એના આલેખનની મહત્તા છે. શામળશાહની હુંડીમાંથી વાણીઆનું ચિત્ર જુઓ:-

“વેશ પુરો આણ્યો મારે વહાલે રે, નાથ ચડેટાની ચાલે ચાલે રે,
છે અવળા આંટાની પાધડી રે, વાલાજીને કેમ બાંધતાં આવડી રે;
દીસે વાણીઓ બીને વાન રે, એક લેખણ ખોસી છે કાન રે.
હસતાં ખાદા પડે બહુ ગાલ રે, મોટી આંખ દીસે અણીઆળ રે,

એ કાને કુંડળ ઝળકે રે, નાસિકા દીવાની ઝળકે રે;
 હીસે હાંત રૂડા હસતા રે, હીરા તેજ કરે છે કસતા રે.
 ત્રીકમળ વણીકની તોલે રે, નાથ જિનાવળું ને બોળકું બોલે રે,
 સોનાની સાંકળા ને કંઠે દોરો રે, કેડે પાડીઆનો કદોરો રે;
 ઝળકે ધનરખ હથેલીઆં રે, આંગળાએ વિંટી ને વેલીઆં રે.
 સાદી એક તાપ પહેરી છે હરજી રે, એનો જીવનારો કાણુ દરજી રે,
 છે ટુંકડા બંધન બેવડા રે, ગુણ કયાંથી શીખ્યા પ્રભુ એવડા રે;
 કરે આડે હાથે લટકો રે, સાદી દોરીનો કેડે પટકો રે.
 પટકે લટકે પ્રમતડા જોત રે, કેડે ખોસી પીતળની દોત રે,
 કીઆં કીઆં તે કૌતક બાળીએ રે, ઠાઠી ગાંઠ વાળી એ ચાર ફાળીએ રે;
 એક ઓઠી પછેડી ખાંધ રે, નાથ કુંડાળો ને મોટી ફાંદ રે."

એનાં અપહરણ એ ચોરી નથી કે દોષ નથી. રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત જેવા ગ્રંથોમાંથી લેવાય તેટલું લીધું છે. પણ એ તો નવી વાડી માટે જૂની વાડીની માટી લેવા જેવું છે. નવા છોડ માટે જૂના છોડનાં ખી લેવા જેવું છે. તેનો ચમત્કારી હાથ ફરતાં કટાપલી વસ્તુ ફરી દીપી ઉઠે છે. આખ્યાનોમાં સ્વર્ગ, નરક, પૃથ્વી અને પાતાળને ફરી વળતો સેતુબંધ છે. અલકાપુરી જેવી દારકા જતાં સુદામાનો સાથ કરવા આપણને મન થાય છે. દમયંતીનો સ્વયંવર જોયો હતો કે બાહુકના ઘોડા સાથે ઉડ્યા હતા તે ! સાહિત્યસૃષ્ટિમાં ઘડીભર દેવદાનવ માનવ થઈ રહે છે. જગતના સર્વ મદાન સાહિત્યની ઉત્પત્તિ ધર્મને ખોળે છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિ દ્વારા આર્યોએ જતન કરેલું સાહિત્ય ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય છે. સંસ્કૃતની ડોક મરડી પ્રાકૃત પગભર થયું છે. શાકુંતલ, મેઘ-દૂત, ગીતગોવિંદ જેવું જગતની પ્રથમ શ્રેણીનું સાહિત્ય સર્ગ્યા પછી વળી ફરીથી આપણને સાહિત્યની બાળાફરી ઘુંટવાં પડી હોય, તો સંસ્કૃત સાહિત્યના રૂપાવર્ધી, સિંદુ રાજ્યત્રયની આથમવાથી.

પ્રેમાનંદનાં સ્ત્રીપુરુષો મદાઅ શાવાદી અને આદર્શધેન્નાં છે. પહેલે પડછાયે હૃદયજ્ઞાન થના યૌવનમાં અને પ્રેમની સ્વતંત્ર સૃષ્ટિમાં રાચનારાં છે. ઓખા હો કે દમયંતી હો, પણ તે તો મનનું ધાર્યુંજ વરશે. માનવબંધનને ઉંચે મૂકી હૃદયબંધનને અનુસરનારાં છે. પિશાચ, ગાંધર્વથી માંડી સ્વયંવર સુધીનાં લક્ષ આખ્યાનોમાં છે. તેનાં એકે એક સ્ત્રીપુરુષ જીવતાં જમતાં છે, આપણી આસપાસ નજર કરતાં ઓળખાય એવાં છે. ટામ, ડીક અને હેરીની પાયા વગરની વિલાયતી વાતો વાંચતાં જે પ્રકારની નજરબંધી થાય છે તે અહીં નથી. આપણા પોતાનાજ ગામમાં સેરીમાં ઉઘાડી આંખે ફરતા હોઠએ એટલી બધી પરિચિત એની સૃષ્ટિ છે. પ્રેમાનંદ તત્ત્વજ્ઞાનમાં તત્ત્વવેતા છે, કલ્પનામાં કવિ છે, અને

રમતમાં ખાળક જેવા છે. તેની કલ્પનાને બંધ નથી, તેના રસમાં દોષ નથી, શૃંગાર ખીલત્સ થતો નથી કે હાસ્યકટાક્ષ ટીખળા બનતાં નથી. તેનાં આખ્યાનો અદ્ભુત છે, પણ તે “શિલ્પિત્ર શૌર” કે “હેપેની”ના ધડાકા જેવા નહિ. પ્રેમાનંદની સ્ત્રીઓ ખરાવાદી છે. ધરસંસારમાં રચીપચી તોય બેધડક ખોલતી, ધણીને ધમકાવતી કે લાડ કરતી પોતાના નાના ધરમાં રાણી જેવી સ્વતંત્ર છે. એ આપણા સાહિત્યની આદર્શ કલ્પના છે. મનનું ધાર્યું કરવાનો તેમનો હઠાગ્રહ અજબ છે. યુવાનો શરવીર છે, આદર્શધેલા છે, રસિક છે, સાહસિક છે; પુરુષો મુત્સદી છે, કવચિત્ કપટી હશે, પણ નિખાલસ છે. તેનાં પાત્રો સીધા રસ્તાનાં છે. સહયુષ્ણી સત્યને રસ્તે, દુર્ગુણી કપટની વાતે, આધુપાધુ જેવાવિના એકશ્વાસે ચાલ્યાં જાય છે. આખ્યાનોમાં પ્રસંગો પણ ચાલતા વરઘોડા જેવા ગોઠવાયા છે.

નરસિંહ મહેતાથી માંડી દયારામ સુધીના ભક્ત કવિઓના દોષ એકજ પ્રકારના છે. ગુણ અને દોષ પ્રેમાનંદમાં વધારે તરી આવે છે, આતથયોક્તિ એ મોટી ખામી છે. રસોર્ધનું વર્ણન હોય તો કોષ જગન્નાથના અન્નકૂટનું વર્ણન કરવું; સ્ત્રીના શબ્દગાર વર્ણવાતા હોય તો કેમ જાણે સંગ્રહસ્થાનમાં ચિટ્ટી ચોઠી મૂકેલાં ધરેણાં ગણાવાતાં ન હોય એમ લાગે. એમાં જ્ઞાનની વિશાળતા હશે, પણ કળાનો અક્ષમ્ય દોષ છે. મોટા વનનું વર્ણન કોષ સુંદર ખાગના વર્ણન જેવું કયું છે. અત્તરના હાજ કરતાં એક ખુંદ વધારે મોહિત કરે. કાણ કહેશે કે નીચલું ચિત્ર લયંકર વનનું છે!

“વૃક્ષ વાર ચારોળીનાં ચંદન ચંપા અનેક;
નાના વિધનાં પુષ્પને લારે, વળી રહ્યાં છે વંક.
મોગરો મરડાઇ રહ્યાં ને, મમ્મ અરણી ને અરેડી.
કદલિ થંભ શોભે અતિ સુંદર, સાકર સરખી શેલડી;
લવિંગ લતા ને લિંબુ લલિતવળી, વિરાજે વૃક્ષ વેલડી.
નાળાએરી નારંગી નૌતમ, નીચાં નમ્યાં બહુ નેત્ર;
ફાદળિ ફાલસિ સુંદર દીસે, ખગ્ગૂર ખારેકનાં ક્ષેત્ર.
પીપળા પીપળી વડ ને ગુલ્મર, દાડમડી ને પલાશ;
અશ્વથી ઉતરી નળ રાજયે, વન નીરખ્યું ચોપાસ.”

પ્રેમાનંદે પ્રભુભજન કરવાનું પણ લીધું હતું. કાળની ધડી બે ધડી જેવા કોષ માણસની મોટાઇ તેને ગાવી પસંદ નહોતી; છતાંય તે મહાત્રિભૂતિઓની ભસ્મરેખા કરી લેવા ચૂક્યો નથી. નરસિંહ મહેતાને સાહિત્યમાં અણીઅગ્રે સ્થાન આપનાર પ્રેમાનંદજ છે. નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ અને કંગાળ પણ અદ્ભુત જીવન તેને મન અલૌકિક વસી રહ્યું હતું. મહેતાનો તે પક્ષપાતી છે. જ્ઞાતિરિવાજ વચ્ચે તરફડતા મહેતાનું જીવન તે ખમી શકતો નથી. તેની સહન-

શીલતાને ઇંધરી અંશ માની રહ્યો છે.

પ્રેમાનંદમાં કવિતા લખવાની અગાધ શક્તિ હતી. દ્રૌપદીહરણ્ય જે સાત દિવસમાં લખી શકે, તેનામાં નદીના ધોધ જેવું ગાન ઉછળી રહ્યું હશે. જમાનો સ્પર્ધાનો હતો; વાક્યાતુર્યનો હતો. વડોદરાથી માંડી સુરત, નંદરબાર અને ઠેઠ ખાનદેશ સુધી કવિત્વની રેલ રેલવવી, એ સહજ વાત નથી. મુસલમાનોના રાજદરબારે ફારસી બોલાતું, તે વખતે ગુજરાતી ભાષાનું ધડતર થતું. નાના નાના દસ્તાવેજોથી માંડીને મોટા મોટા ખરીતા ફારસીમાં જમણી બાબતોની ડાખી બાબતો લખાતા. હિંદુઓની ધાર્મિક અને સામાજિક પડતીનો કાળ બેસી ચૂક્યો હતો. સાંજ પડે મુલ્લાં બાંગ પુકારે, જુમ્હેરાત મોટો દિવસ લેખાતો. જમાનો “અબે તબે”નો ચાલતો. સહભાગ્યે સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતથી પડેલા સંસ્કારો ગુજરાતમાં ટકી રહ્યા હતા. મુસલમાનોના પૂરદમામ વેપારી એવા ગુજરાતમાં ચાલ્યો નથી. એ વખતે પ્રેમાનંદ ગુજરાતનો વાલ્મીકિ છે. વિસરાતા સંસ્કૃત સાહિત્યને પોતાના મનો-રથ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં ઉતારી તેણે સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે. તેનાં આખ્યાનો અલંકારશાસ્ત્ર જેવાં હશે, છતાંય તે આપણા ધડતર અને ચણતર જેવાં છે. સાહિત્યદર્પણના નિયમાનુસાર તેનાં કાવ્યો લખાયાં છે. છંદ, વ્યાકરણ કે પિંગળના ધડાયલા ચીલે જે કવિ લખે, તેને સ્વચ્છંદનો અવકાશ ન હોય. પ્રણાલિકા ભંગ ન કરવાનો ઉદ્દેશ હતો.

પ્રેમાનંદના કાળે જગતનું થોડુંજ સાહિત્ય ગુજરાતી સાહિત્યથી બહુ આગળ હતું. સંસ્કૃત સાહિત્યથી બધાંજ બહુ પાછળ હતાં. ઇંગ્લંડમાં શેક્સપીયરનાં નાટકો લખાયે ભાગ્યેજ અર્ધાં સદી થઈ હતી. તેમ તે રોમ અને ગ્રીક સાહિત્યમાંથી ખોખાં લઇને લખાયાં હતાં. લેટીન ત્યાં સંસ્કૃતની ગરજ સારતું. આર્ય સંસ્કૃતિ પાસે એંગ્લો સેક્સન સંસ્કૃતિ પાણી ભરે એમ હતું. એ કાળે પ્રેમાનંદે ગુજરાતી વિદ્યાપીઠની ગરજ સારી છે. ગમતમાં પણ પ્રેમાનંદે સર્જેલા અને સર્જાવેલા સાહિત્યને ત્રાજવાના પદ્ધતિમાં મૂકી તોળીએ તો ભારે થઇ પડે.

સાહિત્ય મંદિરના ધુમટ જેવો પ્રેમાનંદ છે. તેની કલ્પનાના ભણકારા આજે આપણા જીવનમાં પડે છે. ગંગાના પ્રવાહ જેવો તે કંઈક ધ્રુવવતો ધસડતો, નિર્મળ કે મન્નિન થતો વહ્યો છે. મહાનદમાં પડતી નાની સરિતાની પેઠે કેટલાંય વહેણ એના ભેગાં વહ્યાં છે. સરો-વર કરતાં સાગરનાં લક્ષણ તેનામાં વધારે છે. તે વાતા વાયુ જેવો નહિ પણ વાવાઝોડા જેવો છે, તનખો નહિ પણ તેજ છે, એ તારો નહિ પણ નક્ષત્ર છે.

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૧ ના “સાહિત્ય”માંથી)

૮૫-અમેરિકામાં નિરક્ષરતા ટાલવાના મગીરથ પ્રયત્નો

(લેખક:-શ્રી. ગોપાલરાવ મ. વિદ્યાસ)

મિસિસ કોરા વિસ્સન સ્ટીવાર્ટ કેન્ટકીના રોવાન તાલુકામાં, તાલુકા કેળવણી ખાતાની સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે ૧૯૧૧ માં કામ કરતી હતી. આટલા તાજેતરમાં પણ એ પ્રદેશમાં આવી જાતની પદવીએ સ્ત્રીએ હોવું એ અસાધારણ બીના હતી. કોરાના પિતા લશ્કરની નોકરીમાં હતા, તેમજ તેના મોસાળનાં બધાં પણ એજ રીતે યુનિયન લશ્કરમાં લડ્યાં હતાં. આ કારણે તેમજ પોતાની યોગ્યતાને પ્રતાપે આ સ્થાનને માટે તે ચૂંટાઈ હતી; એટલું જ નહિ પરંતુ ત્યાંનો કોઈ પણ પુરુષ આ સ્ત્રીની આ ઉમેદવારી સામે ટકી શકે તેમ નહોતું.

આ કાળે રોવાન તાલુકામાં એક ઓરડાવાળી સ્ત્રી શિક્ષિકા-ઓથી ચાલતી ૫૦ શાળાઓ હતી. કોઈનું મકાન લોકડાનાં પાટિયાં-નું બનાવેલું હતું, કોઈને પડખે લાદી ઉભી કરેલી હતી તો કેટલાંએક મકાનો પાકી બાંધણીનાં હતાં. શરૂઆતના કાળમાં આ શાળાઓને ‘બાર્ક’ લોમ કોલેજ’ કહેતા. ધણા મોટા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આવી કોલેજમાં જ લણેલાં હતાં-અર્થાત્ આવીજ શાળા-માંથી કોઈ મહાન વિચારનો ઉદ્ભવ થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નહોતું.

એક દિવસ આ તાલુકાની કેળવણી ખાતાના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની ઑફીસમાં એક બાઈ આવી ચઢી. તેના હાથમાં એક કાગળ હતો. મિસિસ સ્ટીવાર્ટને પત્ર આપતાં આપતાં તે બાઈએ કહ્યું: “આ કાગળ મારી દીકરીનો લાગે છે. દૂર શહેરમાં રહે છે તેણે લખ્યો હશે. બહેન! જરા વાંચી આપશો?”

આવું દરેક અઠવાડિયે બનતું. પેટી વૃદ્ધ સ્ત્રીને ધણાં છોકરાં હતાં. તે પૈકી આ કાગળ લખનારી તેની એકજ દીકરીને લખતાં વાંચતાં આવડતું હતું. દીકરી પોતાનું જ્ઞાન માતાને કાગળ લખવામાં કાયમ વાપરતી. વૃદ્ધાને આ વાતનું અભિમાન હતું; પરંતુ ખુબી એ હતી કે, આખા કુટુંબમાં અન્ય કોઈને વાંચતાં લખતાં આવડતું નથી, એ વાત તે કોઈને જણાવવા માગતી નહોતી. તેથી માત્ર મિસિસ સ્ટીવાર્ટ પાસેજ તે પોતાના પત્રો વંચાવવા કાયમ આવતી.

બે ત્રણ મહિના આમ વીત્યા પછી એક વખત પેટી બાઈ ફોડેલો કાગળ લઈને મિસિસ સ્ટીવાર્ટ પાસે આવી. મિસિસ સ્ટીવાર્ટને આથી નવાઇ લાગી. તેણે પૂછ્યું: “તમારે મારી પાસે કાગળ વંચાવવાનું હવે માંડી વાળવાનો વિચાર છે? કે કોઈ બીજું

સંચાર મળી આવ્યું છે ?”

“ના બહેન! એમ નથી. મારે મારી મેળે વાંચતાં શીખવું છે. મારી દીકરીના કામળ હું વાંચી ન શકું એ મને ગમતું નથી, એટલે મેં એક ભણવાની ચોપડી ખરીદીને જાતે વાંચવાનું-ભણવાનું શરૂ કર્યું છે.”

અને ખરેખર વાત સાચી હતી.

તેજ દિવસે એક બીજો વૃદ્ધ પુરુષ મિસિસ સ્ટીવાર્ટ પાસે કાંક કામગીરીએ આવ્યો. તેણે સારાં કપડાં પહેયાં હતાં-ગામડીઆઓ ક્યાંક જતી વખતે નવાં લૂગડાં પહેરે તેવી રીતે. મિસિસ સ્ટીવાર્ટ કામમાં હતી એટલે પોતે જરા નવરી થાય ત્યાંસુધી તેણે પેલા વૃદ્ધને બે પુસ્તકો વાંચવા માટે કાઢી આપ્યાં ને રાહ જોવા કહ્યું.

પેલા વૃદ્ધે પુસ્તકો લીધાં અને બાળકની પેઠે નીરસતાથી જરા વારમાં પુસ્તકોનાં પાનાં ફેરવી તે બાબુએ મૂક્યાં.

“કેમ ? એ પુસ્તકો નથી ગમતાં ? હ્યો બીજાં આપું.” મિસિસ સ્ટીવાર્ટે કહ્યું.

“ના બહેન, મને વાંચતાં નથી આવડતું.” કહેતાં કહેતાં વૃદ્ધના મુખ ઉપર શરમના શેરડા પડ્યા.

એક વખત દૂરની ગામડાની એક શાળામાં મેળાવડો હતો. ધણી પ્રેક્ષકોની પેઠે મિસિસ સ્ટીવાર્ટ પણ ત્યાં પ્રેક્ષક તરીકે ગઈ હતી. જલસો બહુ સરસ જામ્યો હતો. એક પછી એક વ્યક્તિ-પુરુષ કે સ્ત્રી-પોતપોતાની ગાવાની ને નાચવાની કળા વગેરે બતાવ્યે જતાં હતાં અને દરેકને અંતે તાળીઓના ગડગડાટ ચાલુ હતા. આમાં એક લોકગીત ગાનારનો વારો આવ્યો. તેના કાવ્યના શબ્દોની ગોઠવણ અને રચના જમાવટથી સૌ છક્ક થઈ ગયાં. મિસિસ સ્ટીવાર્ટને પણ એ કાવ્ય અતિશય ગમી ગયું.

માન પૂરું થતાંજ તેણે ઢિંઢાં થઇ પેલા જુવાન માનાર પાસે જઈને કહ્યું: “મને આ ગીત ઉતારી આપશો ? મારે તે છાપામાં છપાવવું છે.”

“બહેન! મને લખતાંજ આવડતું નથી.” પેલાએ જવાબ આપ્યો: “આના કરતાં ધણાં સરસ એવાં બીજાં કેટલાંયે ગીતો મેં બનાવ્યાં હતાં, પરંતુ કોઇ લખી લેનાર મળ્યું નહિ અને હું જૂલી ગયો. આજે મને તેમાંનું એકે સાંભરતું નથી.”

ધેર પાછા ફરતાં મિસિસ સ્ટીવાર્ટ આખે રસ્તે આજ વિચારે ચઢી. રસ્તે માઢીવાન તેની સાથે બોલવાને ધણુંય કરતો હતો, પરંતુ તે તેની સાથે એક પણ અક્ષર બોલી નહિ. રાતના પ્રસંગે તેને વિચારવમળે ચડાવી: “પેલી વૃદ્ધા બાઇ, પેલો ધરડો માણસ, આ જુવાન ઉછળતો કવિ-એકેને લખતાં કે વાંચતાં આવડતું નથી ?

આમાં અન્યાય છે. એવા આંખે અંધ હોય એમને આપરેશન કરી હું દેખતા કરું તો તે મારો ધર્મ નહિ? તેઓને આ અજ્ઞાનનો એક અધાપોજ નથી શું? તેમનાં જ્ઞાનચક્ષુ હું ઉધાડી ન શકું? મને તે કરતાં ક્યાં નથી આવડતું?”

આકાશમાં સામે ચંદ્ર ઉઘ્યો. તેનાં સફેદ કિરણોએ જાણે તેના દિલમાં નવો પ્રકાશ નાખ્યો. ચંદ્ર સામે તે અનિમિષ નેત્ર જોઈ રહી. એકાએક જાણે તેને સૂઝ્યું: “ભોક્તા કરતાં દાતા થવામાં વધારે મોટો ધર્મ નથી?” આંખે રસ્તે તેને આ વિચારે આનંદમગ્ન કરી દીધી. આ વિચાર તેને ક્યાંથી સૂઝ્યો તે તેને સમજાયું નહિ; પરંતુ તેના દિલનો ભાર જાણે કે ઓછો થયો.

તાલુકાની ૫૦ શિક્ષિકાઓની તે પછીની પહેલીજ ખેડકમાં મિસિસ સ્ટીવાર્ટ પોતાની યોજના રજૂ કરી. યોજના સંબંધે ધણો વિચાર કરી તેણે તે તૈયાર કરી હતી. તેની યોજના રોવાન તાલુકાના એકે એક માણસને લખતાં વાંચતાં કરી દેવાની હતી. તેણે ધાર્યું હતું કે યોજનામાં પોતાને ૧૦ કે બહુ તો ૨૦ ટકા સહકાર મળશે. પરંતુ એકે એક શિક્ષિકા તેની યોજનામાં જોડવા તૈયાર થઈ ગઈ! દરેક શિક્ષિકાએ પોતાના વિભાગમાંથી શાળામાં રાત્રે જેટલાં અભણ બહુવા આવે તે દરેકને બહુવાનું માથે લીધું.

તાલુકાના લોકોને અંદર અંદર ભારે તકરારો હતી. અર્થાત્ લોકો અજવાળિયા સિવાય રાત્રે કદી બહાર નીકળવાનું જોખમ ખેડતા નહિ; એટલે શાળાઓ માત્ર અજવાળિયામાંજ રાત્રે ચલાવવાનુંજ દરાવવામાં આચ્યું.

અભણ લોકોને આ ખબર પહોંચાડવાનું બીજું કામ હતું. તેમને પત્ર લખી ખબર પહોંચાડાય તેમ તો હતુંજ નહિ. શાળામાં જતાં પોતાનાં બાળકો કે પાડોશીનાં બાળકો મારફત તેમને ખબર પહોંચાડવામાં આવે તો તે પણ વૃદ્ધોને અપમાન લાગે તેવું હતું. અર્થાત્ એકજ માર્ગ ખુલ્લો હતો કે દરેકને જાતે મળી ખબર આપવી.

એકી સાથે બધે કામ શરૂ કરવા માટે એક તારીખ નક્કી કરવામાં આવી, ને તે દિવસે પચાસે શિક્ષિકાઓ પોતપોતાના વિભાગના દરેક અભણને ઉંબરે ઉંબરે ખબર આપવા માટે નીકળી પડી. દરેક ઘેર કાંઈ ને કાંઈ મુશ્કેલી હતી, અને દરેકને કોઈને કોઈ રીતે ચતાવવાનુંજ હતું. મુખ્ય વાધો દરેક સ્થળે એકજ બતાવવામાં આવતો, “પાકે ઘડે હવે કાંઈ કાંઠા ચડે? અમે તો હવે ધરડાં થયાં.”

શાળાઓ શરૂ કરવા માટે એક અજવાળી રાત્રિ નક્કી કરવામાં આવી. તે દિવસે અનેક અભણોએ અક્ષરજ્ઞાન લેવા માટે શાળા તરફ પ્રથમ પગલાં માંડ્યાં. આ દૃશ્ય ખરેખર અદ્ભુત હતું!

મિસિસ સ્ટીવાર્ટ અને તેની સહાયકારી ૫૦ શિક્ષિકાઓએ

આ અક્ષરજ્ઞાન શાળાઓ શરૂ કરવાને પહેલે દિવસે શાળા દીઠ ત્રણ ભણનાર મળશે એવી ગણતરી કરી હતી. તેમણે ધાર્યું હતું કે અધી શાળાઓ મળી બહુ તો ૧૫૦ માણસો કુલ ભણવા આવશે. પણ પહેલીજ રાતની હાજરી ૧૧૫૨ થઈ! કેળવણીના ઇતિહાસમાં આવે! દાખલો ખીજો લાગ્યેજ હશે.

આ ૧૧૫૨ આત્માઓ જ્ઞાનના ફેટલા ભૂખ્યા હશે? અજ્ઞાનના અંધકારમાં વીતાવેલાં આજ સુધીનાં વર્ષો દરમિયાન તેમના દિલમાં કયા કયા વિચારો ઘોળાયા કયાં હશે તે કોને ખબર?

દાખલ થનારાઓમાં એક ૮૫ વરસની વઢી દાદીમા અને ૮૭ વરસનો ડોસો પણ હતાં! નાનાં બાળકોને માટે ગોઠવેલા બાંકડાઓ ઉપર દાદાદાદીઓ સાથે એજ બાંકડે તેમનાંજ છોકરાંનાં છોકરાં સાથે તેઓ ભણવા બેઠાં હતાં. આ અક્ષરશાળાઓમાં પહેલું કામ પોતપોતાનું નામ વાંચવું, પછી લખવું અને પછી ખીજું લખતાં વાંચતાં શીખવું એ હતું.

રોવાન તાલુકાની અજવાળી રાતે ચાલતી આ શાળાઓ ટુરતજ જગજહેર બની ગઈ. સૂરજ કાંઈ જાળડે ઢાંક્યો રહે? અનેક ચર્ચાઓ શરૂ થઈ. પહેલાં દૈનિકો, પછી માસિકો, પછી કેળવણીકારો, પછી રાજકારણી પુરુષો અને છેવટે તત્ત્વવેત્તાઓ આ ચર્ચામાં લખ્યા. દરેકનો એવો દદ અભિપ્રાય હતો કે, પાકે ધડે કાંઠા ન ચડે. આટલી ધરડી ઉંમરે હવે ભણવાનું અશક્ય બનવું જોઈએ. માત્ર એકજ માનસશાસ્ત્રીએ આ યોજનામાં અનુમતિ આપી.

આખી યોજનાનો જન્મ તો એક સાદી મુશ્કેલી અને જરૂરીઆતમાંથી થયો; પણ એજ જરૂરીઆતે યોજનાની વિધાતાને યોજના આગળ ધપાવવાને પ્રેરી. તેનું પહેલું ક્ષેત્ર પોતાનો તાલુકો, પછી પોતાનો પ્રાંત-દક્ષિણ વિભાગ અને આખરે આખો અમેરિકા તેની આ યોજનામાં સમાવવાનો હતો.

કીર્તિ અને સફળતાથી આ બાધ છડી નથી ગઈ; મુશ્કેલીથી તે દબાઈ નથી ગઈ. કીર્તિની તેને સ્પૃહા નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે આ વિષે એટલી બેદરકાર છે કે પોતાના આ મહાન ઐતિહાસિક કામનો પૂરો ઇતિહાસ જળવાઈ રહે તેવાં સાધનો પણ સાચવી રાખવાની તેણે દરકાર રાખી નથી. મુશ્કેલી સામે તો તેણે જીંદગી-બર લડવાનો નિર્ધાર કર્યો છે એટલે મુશ્કેલી તેને હઠાવવાને બદલે ઉલટી તેના ઉત્સાહમાં વધારો કરે છે; અને દરેક મુશ્કેલીએ તેનું કામ વધારે ને વધારે જોસમાં આગળ કૂચકદમ વધ્યે જાય છે.

પોતાના દેશમાં નિરક્ષરતા મિટાવવા માટે એક કમીશન નીમાવવા માટે ન્યારે તે ધારાસભા પાસે ગઈ, ત્યારે દરેક સભ્યે તેને એમજ કહ્યું “ પણ આપણા દેશમાં કોઈ અભણ છેજ નહિ!”

આ હકીકતને ખોટી શી રીતે ઠરાવવી ? તેણે વસ્તીગણતરી પત્રકનો આશરો લેવાનું ઠરાવ્યું. આમાં તો ખોટું નજ દેખાય. જે માણસોએ પોતાનાં નામો બતે લખ્યાં હશે તો ખાતરી પુરત થશે.

મિસિસ સ્ટીવાર્ટ સીધી વૉશિંગ્ટનમાં સેન્સસ આશીસમાં પહોંચી અને રોવાન તાલુકાના સેન્સસના ફારમ જેવાં માગ્યાં. તેની આ માગણીનો ત્યાં અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો; પણ મિસિસ સ્ટીવાર્ટ તેથી નાહિંમત ન થઈ. પોતાના ઓળખીતા એક સેનેટર મી. ઓલી. જેમ્સની મદદથી તેણે પ્રેસિડન્ટ બુડ્ડા વિલ્સનની ખાસ ચિઠ્ઠી મેળવી અને તેને આધારે પોતાના તાલુકાનાં વસ્તીપત્રકો મેળવ્યાં.

ફરી વાર જ્યારે પોતાના પ્રાંતની ધારાસભાના સભ્યોને મળીને વસ્તીપત્રક કાર્યોલયમાંથી સહીવાળા અલણની સંખ્યાનો ખરડો રજૂ કર્યો ત્યારે સૌની આંખો ખુલી ગઈ !

જતાં આ નિરક્ષરતા મિટાવવા માટેનું કમીશન નીમાતાં ખીજાં ત્રણ વર્ષો પસાર થઈ ગયાં. આખરે કમીશન નીમાયું અને આખા કેન્ટકી વિભાગમાં નિરક્ષરતા દૂર કરવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા. પ્રાંતની જે જેત્રામાં પણ અલણને લણાવવાનું કામ શરૂ કરી દેવામાં આવ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં યુનાઇટેડ સ્ટેટસના કેળવણી ખાતાના કમીશનર મી. કનેક્ટને પહેલ વહેલો હુકમ કાઢી રાજ્ય તરફથી આ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો; પરંતુ તે બાબે કોઇએ ખાસ પ્રયાસ કર્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં આંકડા લેતાં જણાયું કે ૭૦૦,૦૦૦ અલણ તો લક્ષરમાં ભરતી કરવામાં આવ્યા છે. દેશ આખો આ આંકડાઓથી ચોંકી ગયો અને દેશને આ શરમ પમાડનાર કલંક ધોઇ નાખવાનો જાણે કે તેણે નિશ્ચય કરી દીધો.

પણ એ તો પાશ્વરમાં પહેલાં પૂછી. ત્યાર પછી એવાં જે ત્રણ કમીશનો નીમાયાં. દરેકમાં મિસિસ સ્ટીવાર્ટને મુખ્ય સભાસદ તરીકે મૂકવામાં આવતી. પરંતુ કામ હમેશાં કમીશનોથી કાયમી ગતિએ ધીમું ચાલતું. આખરે ૧૯૨૬ માં પ્રેસિડન્ટ કુલીજના શુભ આશીર્વાદ લઈ 'નેશનલ ઇલ્લીટરસી ક્રૂઝેડ' નિરક્ષરતા ટાળવાને એક મંડળી ઉભી થઈ. અનેક ઉદાર સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ આને માટે મદદો આપવા માંડી. અત્યારે આ મંડળ મારફત જે મોટાં પેટા મંડળો કામ કરી રહ્યાં છે અને દરેકમાં મુખ્ય પ્રચારક તરીકે મિસિસ સ્ટીવાર્ટ જહેમત ઉઠાવી રહેલ છે.

ત્યાર પછી યુનાઇટેડ સ્ટેટસના ખાસ પ્રતિણ કેળવણીકારોની એક કમિટી નીમાઈ. આ કમિટીએ નિરક્ષરતા ટાળવા માટે વાપરવાનું એક ખાસ પુસ્તક પાંચ દિવસ સતત શ્રમ ઉઠાવી યોગ્ય કાઢ્યું. ૧૦૦,૦૦૦ માણસોની નિરક્ષરતા દૂર કરવા માટે લુસિયાના સ્ટેટમાં

જે પુસ્તક વપરાયું હતું તેનો મુખ્યત્વે આ કામમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

અક્ષરજ્ઞાનપ્રચારના આ બગીરથ પ્રયત્ને કેવાં સુંદર પરિણામો આપ્યાં છે તેનો એક દાખલો આપીને બસ કરીએ.

હુસિયાનામાં ચાલી રહેલી એક અક્ષરજ્ઞાન શાળામાં એક સિતેર વર્ષની નીત્રા ડોશી બણતી હતી. વાંચતાં લખતાં શીખી રહેનારને મંડળ તરફથી એક પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવતું.

પ્રમાણપત્ર લેવાના મેળાવડા વખતે આ ડોશી હાજર રહી હતી. ધરડા ખખ ધૂજતા હાથમાં જ્યારે કમિટિના પ્રમુખે પ્રમાણપત્ર મૂક્યું ત્યારે બાઇની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. એક વાર આખી સભા તરફ પોતાના ડસડસી રહેલા ચહેરે બાવપૂર્ણ દષ્ટિ ફેંકી. પછી તેણે પ્રમુખને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “આ માટે હું આપની ધણીજ ઋણી છું. મારી દીકરીને આજે કેટલાયે દિવસથી ચિંતા રહેતી હતી કે મૃત્યુ પછી મારું શું થશે? મને લખતાં આવડતું નથી એટલે ઈશ્વરને ઘેર સોનાને ચોપડે મારી સહી હું શી રીતે કરી શકીશ? હવે મને તેની ચિંતા રહી નથી. એટલે એ પંથે પ્રયાણ કરવું મારે માટે સુગમ થયું છે. આથી વધારે કયો ઉપકાર તમે કરી શકત? હું આપના આશીર્વાદથી ખરેખર બાળ્યશાળી થઈ છું. ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરો.”

આવા તો અનેક દાખલાઓ ટાંકી શકાય.

પ્રેસિડન્ટ હૂવરે નિરક્ષરતાને અંધારકોટડીની ઉપમા આપી છે; તો પછી આ અંધકારકૂપમાંથી અજ્ઞ જનોને જ્ઞાનના પ્રકાશમાં આણનાર બાઇ મિસિસ સ્ટીવાર્ટના કેટલા ઉપકાર માનવા? *

(દક્ષિણામૂર્તિ-પુસ્તક, અંક ૧ માંથી)

૮૬-આહુતિ

(લેખક:-શ્રી. લલિતકિશોર સિંહ, એમ. એસ. સી.)

(૧)

વિધવા પાર્વતી કી માં ઉસે અનાથ કર કે ચલ બસી. અખ દુનિયા મેં ઉસે સહારા દેનેવાલા કોઈ નહીં. દો-તીન બીધા ખેત, એક છોટાસા આમ કા બગીચા ઔર બાઇ મુન્ન-યહી માં કી થાતી થી. મરતે સમય માં ને આંખોં મેં આંસુ બર કર કહા થા—
“બેટી, તુમહારા વિધવાપન ઔર બાઈ મુન્ન, યહી તુમહેં સૌંપે

* જૉશિંગ્ટન પોસ્ટ નામના પત્રના ૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૦ રવિવારના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ ડેવીડ રેન્કીન બાઈનીના લેખ ઉપરથી સંપાદિત.

जती हूँ. धनकी रक्षा अथ तुम्हारे ही हाथ है." मैं का यह अंतिम आदेश क्या पार्वती पालन कर सकेगी, यही उसके जवन की समस्या थी.

साठ वर्ष का सुदृढ़ भंगल कोयरी पार्वती का भेत आभाह करता और जो कुछ पैदा होता, उसका आधा पार्वती के घर पहुँचा जाया करता था. जब पैदावार पूरी नहीं होती तो वह ब्राह्मणी पार्वती को अपने हिरसे में से जी कुछ देकर अपने को धन्य समझता था. पार्वती छसी आभदनी से दो जवों का लरलु-पोषलु और मुन्न की शिक्षा का प्रबंध किया करती थी. हां, अवसर पडने पर भंगल सहायता करने में कभी पीछे नहीं हटता.

अनेक कष्ट उठा कर पार्वती मैं का सौंपा हुआ भार ढो रही थी. मुन्न की चिंता के सामने यह अपने जवन की चिंता बलसी गर्ध थी. उसका यौवन भिल उठा था, पर उसे मानो छसकी सुध ही नहीं. उसके रुप का निभार दिन पर दिन जड़ रहा था, पर छस और मानो उसका ध्यान ही नहीं. उसकी राह में जाने कितने कांटे भिछे हुये थे, पर छसकी उसे कुछ परवा ही नहीं. कर्तव्य ने उसके हृदय को नीरस बना दिया था, संकल्प ने उसके नारीजवन में भर्दानगी ला दी थी.

आम की इसल के दिनों में पार्वती का अधिक समय उस छोटे से आम के जगीये में ही कटता था. भंगल ने ओके किनारे छोटा सा ओके जोंपडा बना दिया था. पार्वती दिनभर उसीमें रह कर आम की रज्जवाली करती और शाम को भंगल के उपर रज्जवाली का भार छोड, घर लौट आती थी.

दो पहर का समय था. पार्वती पेड़ों के नीचे गिरे हुये आम छकट्टे कर रही थी. उसी समय उसने देखा, कि गांव का मुक्क जमींदार गदाधर, हाथ में जड़क ब्रिये जगीये में धूसा. पार्वती के निकट आ कर उसने पूछा—“यह जगीया आप ही का है ?” पार्वती ने जवाब दिया—“हां, मेरा ही है.”

“मैं धन पेड़ों पर चिड़ियों का शिकार करना चाहता हूँ. आप सुरा तो न मानेगी?”

“आज साहज, आपका राजपाट है. मैं मना कैसे कर सकती हूँ ? पर विधवा ब्राह्मणी के जगीये में जवदत्ता न हो, तो अच्छा है. आप तो क्षत्रिय हैं, राजा हैं; पर मुझे पाप से कौन ज्ञावेगा ?”

गदाधर ने जैसे योंक कर पूछा—“क्या रामभेक्षावन मिश्र की पुत्री आप ही हैं ?” पार्वती ने जरा सहम कर जवाब दिया—“ज हां, मैं ही हूँ.”

ગદાધર બેઠે વિનીત ભાવ સે બોલા—“આપ બ્રાહ્મણી હો કર ઇતના કષ્ટ ઉઠાતી હૈં, યહ મુઝસે દેખા નહીં જતા. ઔરતોં કા અકેલી બગીચે કીરખવાલી કરના બલા કૌન પસંદ કરેગા ? આપકો જિસ ખાત કા કષ્ટ હો, મુઝે ફૌરન કહલા બેજિયે. મુઝસે જહાં તક બન પડેગા, આપકી સહાયતા કરેગા. આપ જાનતી હોંગી, કિ મેં ઇસ માંવ કા જમીંદાર હૂં. અપની પ્રજા કા કષ્ટ દૂર કરના હમારા ધર્મ હૈ.”

પાર્વતી ને બેઠે સરલ ભાવ સે ઉત્તર દિયા— “કષ્ટ પડને પર આપકે પાસ ન જાઉંગી, તો કહાં જાઉંગી, બાબૂ સાહબ ? મુઝ જૈસે અનાથ પ્રજા કી રક્ષા તો આપ હી કે હાથ હૈ. અબી તો કિસી તરફ દિન કટા હિ જાતા હૈ, ઇસીસે આપકો કષ્ટ નહીં દિયા હૈ.” ગદાધર કુછ દેર ચુપ રહા. ફિર પ્રેમભરી નિગાહ સે પાર્વતી કી ઔર દેખ કર બોલા—“ખૈર, મેં જાતા હૂં, પર ઇસમેં આપ સંકોચ ન કરેંગી.”

“નહીં, બલા સંકોચ કર કે મેં કેસે નિભ સકુંગી ?”

ગદાધર વહાં સે ચલા ગયા; પર પાર્વતી બહુત દેર તક સોચતી રહી કિ ઇસ અકસ્માત દયાવૃષ્ટિ કા કારણુ ક્યા હૈ ?

(૨)

જળ તક ગદાધર કી આંખ નહીં પડી થી, તબી તક ચૈન થા. અબ તો પાર્વતી કો રાહ ચલના કઠિન હો ગયા. ઉસ બગીચે કી ઔર ગદાધર કા ખિંચાવ દિન-દિન બઢને લગા. કબી વહ સ્વયં શિકાર કે બહાને પાર્વતી કો દેખ જાતા, કબી ઉસકે દૂતગણુ દર્શન દે જાતે. બોલા, કાલી, ગિરધર જૈસે કિતને હી સજ્જન પાર્વતી કો ઘેર-ઘેર કર એક સે એક બઢિયા સદેશા સુના જાતે થે. ઇન ભોગોં કા ગિદ્દ કી તરફ મંડરાના દેખ કર પાર્વતી કા હૃદય દુખ જાતા થા; પર ક્યા કરે, જો કુછ લાચાર સુનના પડતા થા સુન લેતી થી.

કોઈ પાર્વતી કે ઉજ્જવલ ભવિષ્ય કા ચિત્ર ઉસકે સામને ખિંચ જાતા, કોઈ ઉસે પટરાની બના જાતા, કોઈ ઉસકે બાપ કો સાહબ બહાદૂર બના જાતા. પાર્વતી જળ ઉનકી ખાતોં સે ખીઝ ઉઠતી, તો બેઠે દીન ભાવ સે કહતી—“બાપ ! ક્યોં મુઝ ગરીબ કે પીછે ઇસ ધુરી તરફ પડે હો ? ક્યા તુમ્હેં ઔર કોઈ કામ દુનિયા મેં નહીં હૈ ?” પર ઉનકે ઉપર ઇસકા કોઈ બી અસર ન હોતા.

પાર્વતી ને એક દિન મંગલ સે પૂછા—મંગલ ચાચા, ગદાધર બાબૂ કેસે આદમી હૈ ?

મંગલ ને બડી વેદના કે સાથ કહા—બેટી ! ગદાધર કી ક્યા પૂછતી હો ? ઇસ માંવ મેં રહ કર કિસકી બહુમૈટી કી ઇજ્જત અચી હૈ ? જિસ પર એક બાર ગદાધર કી ગિદ્દ-નજર પડી,

वह क्या फिर जय सकती है? अतसिया गांव छोड़ कर भाग गछ. पुनियां के असम को जेल बेजवा दिया. कंमनसिंह की बेवा लडकी माधुरी धस खांडाल के भारे कुम्भे में डूब मरी. ऐसे कितने किस्से हैं. धंस पापी से लगवान रक्षा करे.

पार्वती सुन कर कांप उठी. ओक बार उसके जू में आया कि मंगल से सारा हाल कह दे; पर फिर उसने उस पेयारे को चिन्ता में डालना अच्छा नहीं समझा, धससे बच हो रही.

धसके दूसरे ही दिन रमनी दाघ जहुतसा सामान ले कर पार्वती के पास आई. उसने न जाने कितनी तरह की आते कीं. पार्वती को अनेक सेवा दियाया. गदाधर की जडाघ करते-करते वह गहगह हो गछ. गदाधर को कितना धन है, कितनी दास-दासियों हैं, सोने-जडाघ के गहनों की कितनी संहके हैं; धनका पूरा-पूरा व्योरा दे डाला. पार्वती के रूप की प्रशंसा की, यौवनावस्था के अनमोल सुषों का जडा ही लुभावना चित्र अंकित किया. अपने जवन का हवाला दिये बिना भी उससे रहा न गया. पर कह यह हुआ कि पार्वती ने गदाधर के जहु-मृत्यु उपहार को लौटा दिया. रमनी दाघ जीजा उठा कर आई थी, पर निराश हो कर वापस गछ. उसने मन में कहा—कूसी पथर की जनी औरत है. कितना आगाभीछा सुझाया, पर जरा नहीं पसीज.

ओक दिन मुन्नु स्कूल से लौटते समय जहुत ही प्रसन्न था. पार्वती यह देख जुरी से कह उठी; पर उसकी प्रसन्नता जहुत देर तक न रही. उसने पूछा—क्यों मुन्नु! क्या आत है? आज तू धतना प्रसन्न क्यों है?

मुन्नु जुरी के भारे उवरी सीधी जहुतसी आते जक गया. उनका सारांश यह था कि गदाधर जाजू सडक पर से जुला कर उसे अपने घर ले जये और जडी आतिर डी. उसे मिठाघ पिढाया, पान पिढाया, जदिया जदिया धतर सुंघाया. मुन्नु जट अपनी जेल से ओक पेन्सिल निकाल, पार्वती की नाक के पास ले ज कर जडे गर्व से जोला: “देजो दीदी! जमींवार जाजू ने यह पेन्सिल दी है. धसमें ओक तरफ लाल और दूसरी तरफ नीला है. और उ-होते कहा है कि तुम्हें जिस किताब का काम हो, हमसे मांग लेना. उनके पास जहुत किताबें हैं दीदी, आलमारी की आलमारी जरी पडी हैं.”

पार्वती सज समज गछ, उसका जाव गंभीर हो गया. उसकी गंभीरता से मुन्नु को जडी निराशा हुआ. पार्वती ने मुन्नु से कहा: “लेया मुन्नु! तू तो जडा अच्छा लडका है, मैं जे कहंजी वह करेगा?”

“हां, करंगा क्यों नहीं?”

“तो यह पेन्सिल तू अभी जमींदार जाणू को दे आ. मैं तुझे छससे ली अच्छी पेन्सिल भंगवा दूंगी.”

मुन्नु का येहरा उतर गया. उसने छद्दासी की हंसी हंस कर कहा: “यह मैं युरा कर नहीं लाया हूं दीदी, उन्होंने मुझे अपने हाथ से भुज दिया है.”

“नहीं, मैं यह नहीं कहती कि तू युरा कर लाया है; पर दूसरे की चीज लेने से दीदी का सर जुकता है.”

मुन्नु ने धपरा कर कहा: “तो मैं अभी लौटा आता हूं.”

पार्वती ने प्रसन्न हो कर कहा “हां लैया! न लौटा आ और कहना कि किताबें भुज दीदी भंगा होगी.”

मुन्नु ‘अच्छा’ कह कर दौड़ गया और पेन्सिल गद्दाधर को वापस कर आया.

(३)

जय प्रबोदन से काम न चला, तो गद्दाधर ने अपने तर-कस से दूसरा जाणू निकाला. अथ उसके दूत नित्य आ कर पार्वती को डराने धमकाने लगे. वे पार्वती के दिल पर यह जमाने की चेष्टा करने लगे, कि जमींदार की छच्छा के विरुद्ध गांव में रहना असंभव है. जय पार्वती अंग्रेज सरकार की दुहाइ देती तो वे जैसे भीसों किस्से सुना जते, जिनमें डोतवाल ने गद्दाधर से धूस ले कर सच्चे मामले को जूठा बना दिया. जय पार्वती समाज का लय दिखाती तो वे जेठ से हंस पड़ते. क्योंकि गांव के पंडित-पुरोहित सयके सय जमींदार के दास हैं. और धर्म? जला गद्दाधर के जराजरा दान-उपदान, पूजा-पाठ और ब्राह्मणों की सेवा करनेवाला दूसरा कौन है? मतलब यह कि पार्वती यदि गद्दाधर की जात मानने को तैयार न हो तो उसे गद्दाधर के साथ-साथ न्याय, धर्म, समाज सयका सामना करना पड़ेगा.

पार्वती अपनी विषम परिस्थिति को अच्छी तरह समझती थी. छसीसे किसी दूसरे के सामने अपना दुखड़ा रोना उसने व्यर्थ समझा. जय कलेथ असल्य हो जाता था, तो रात के सनाटे में अपनी टूटी चारपाई पर बैठ, वह कलेज झाड़ कर रो लेती थी. उस समय उसे जन पड़ता था जैसे उसकी माँ उसे धीरे-धीरे जंघा रही है—उसके आंसू पोछ रही है. छससे उसे जड़ी सान्ति मिलती थी.

आक्रमण पर आक्रमण हुआ, पर पार्वती अचल रही. गद्दाधर के सारे उपाय निष्फल हुए. प्रेम, प्रबोदन, लय—कोई भी पार्वती को डराना न सका. विरोध और विक्षय ने गद्दाधर

की वासना के और भी तीव्र कर दिया। जिसकी प्रथम वासना का शिकार आकाश क्षत्रिय से ले कर आंड़ाल तक कितने ही परिवार की युवतियां बन चुकी हैं, जल्दा उसके लक्ष्य से पार्वती अन्य निकलेगी? जे गांवज की युवतियों के सतीत्व पर अपना अकेला अधिकार सभजता है, जल्दा उसके विरुद्ध पार्वती क्रांति की आवाज उठावेगी? यौवनपुष्प की प्रथम कलि तो सदा से गदाधर देवता पर चढ़ती आ रही है। पार्वती क्या इस प्रतिष्ठित नियम के लंग कर देगी? लंभी लंभी पागवाले, तिलकचंदन-वाले, जड़ी जड़ी मूछेवाले जिसके आगे कुत्तों की तरह दौटते हैं, हरिद्र पार्वती क्या उसके सामने आबिमान से जड़ी रहेगी? गदाधर के लिये यह असह्य हो उठा। उसने जड़े ही निर्दय मार्ग का अवलंबन किया।

अंधेरी रात थी। लाहों का महीना था। मेघ धिर आये थे, जिससे अंधेरा और भी गहरा हो गया था। पार्वती और मुन्दू, दोनों पास ही पास सो रहे थे। मुन्दू यैन की निंद ले रहा था, पर पार्वती के निंद कहां? वह कभी अपने विधवापन की आत सोचती, कभी माँ के आदेश की। माँ की याद आते ही उसका हृदय टूकटूक हो जाता और भीतर ही भीतर यह आवाज निकल पड़ती: “माँ, क्या तू मेरे संग्राम के देख रही है? माँ, ऐसे समाज में मुझे तूने क्यों छोड़ा? यदि विधवापन का भार सौंपा था, तो आत्महत्या की आजा दी होती। अब मुन्दू का भार सर पर ले कर मैं आत्महत्या कैसे करूं? यह कैसे कठिन परीक्षा है, माँ?” उसका वक्षस्थल आंसुओं से भीग जाता; पर गदाधर की सूरत ध्यान में आते ही उसके रोमरोम से घृणा और विरोध की ध्वनि निकलने लगती थी। उसका सारा मोह दूर हो जाता और उसका अबिमान फिर सौगुना हो कर नम्र हो उठता था।

वह इसी उधेड़पुन में पड़ी थी कि उसे कुछ अटका सुनाई दिया। कान लगा कर सुना, जैसे कोई किवाड़ जिसका रहा है। फिर कुछ आदमियों के पांवों की आहट भावम हुआ। धीरे धीरे उसे भावम हुआ कि कोई उसके कानों से पीतल के अर्तन बुरा रहा है। मुन्दू की निंद दूट गयी। उसने पार्वती के कान में कहा, “दीदी! चोर है, क्या मैं बिस्त्राजि?” पार्वती ने उसका मुंह अपनी हथेली से दबा दिया। चोर अपना काम कर के पेपटके चले गये।

तुझे उठ कर पार्वती ने देखा कि घर में कोई सामान नहीं गया। उसने मुन्दू से कहा “देखना, किसीसे कहना मत कि मेरे घर चोरी हुई है।” इसके बाद वह सीधे भंगल के घर

गर्भ और सारा हाथ कड़ सुनाया और कहा "भंगल आया! पुलिस में रपट लिखवाने से क्या लाभ? और बी इज्जत उठाना पड़ेगा।" भंगल बी सहमत हो गया और अपने घर से कुछ अर्तन और भोजन का सामान पार्वती के घर पहुँचा गया।

शाम को गदाधर का अंतरंग मित्र काशी, पार्वती के पास आया और बोला: "आपके घर चोरी हो गई, यह सुन कर आप साहज्य को क्या हुआ हुआ है। उन्होंने कहा है कि जहाँ तक हो सकेगा, वे चोरी का पता लगावेगे।"

पार्वती ने कहा: 'मेरे घर चोरी हुई, यह आप साहज्य को कैसे मालूम हुआ?'

"तो क्या यह जूरी जात है?"

"जूठ हो या सत्य, आप साहज्य से कह देना कि जिसका धन था, वह ले गया। जे मेरा है वह मेरे पास है। वे व्यर्थ चिंता न करें।"—छतिना कह कर पार्वती घर के भीतर अंदरी गई।

(४)

अप्य पार्वती का दिन भीतना कठिन हो गया। गाँव में ऐसे नहीं। गदाधर की दया से जेत का नाज जेत में ही खूट जाता है। गरीब भंगल की जिसात ही क्या, कि मदद कर सके? मुन्नु अप्य तेरह-बोहर का हुआ। याहे तो कुछ कमा सकता है, पर पार्वती उसके पढ़ने में बाधा डालना नहीं चाहती।

वहाँ से चार-पाँच कोस दूर एक गाँव में मिडिल स्कूल है। पार्वती ने मुन्नु को उसी गाँव में भेज दिया। वह स्वयं घर पर रह कर धान कूटने और आटा पीसने का काम करने लगी। वह दिनभर काम करती, शाम को कुछ रूपा-सूपा खा लेती और रातभर अपने गुरे दिन की जाते सोया करती। महीनेभर में वह जे कुछ जया सकती, अपने लार्थ को दे आती थी। मुन्नु जब पार्वती की इरी साडी देखता तो कहता—“तुम्हारी साडी तो इत गच्छ दीरी! मेरी घेती क्यों नहीं ले लेती?” पार्वती उसकी जात हंसी में टाल देती और कहती—“लैया, तुम्हें स्कूल जाना पड़ता है। दस लसे आदमियों में पैडना पड़ता है। घर में मुझे देखने कौन आवेगा?”

गदाधर के प्रभाव से पार्वती का कूटने-पीसने का धंधा भी बढ़ होने लगा। गाँवभर में उस एक ही व्यक्ति—गोपीकांत पांडे—जैसे थे, जिन पर गदाधर की नहीं अंदरी। भंगल उनके घर से धान, मेह, अना ठा कर पार्वती के घर पहुँचा जाता और इत-पिस जने पर उन्हें दे आता था।

धस प्रकार ज्यों-त्यों कर के पार्वती अपना जवन जिता रही

थी, कि ओक नया वज्रपात हुआ. ओक दिन रातू कदार में आकर सुयना ही कि पार्वती की जमीन भाड़ी लगान में तीक्ष्ण हो गध और गदाधर के आइसियों ने जेत में लगे हुये हरे धान काट गिराये ! मंगल अहुत रोमा-पीटा, पर उन दोनों ने ओक न सुनी. यह समाचार सुन कर पार्वती के मुंह से ओक शब्द भी न निकला, पर आंखों से आंसुओं की धारा बह बही.

वह छसी दृष्टा में भेड़ी अपनी माता की शान्तिमयी मूर्ति का ध्यान कर रही थी, कि मंगल रोता-पीटता उसके सामने आया. पार्वती ने मंगल का हाथ पकडा, उसके आंसू पोछे और धीरज अघाते हुये कहा—“मंगल ब्याया ! तुम छसि अदनी सी भात के बिथे धतने अधीर क्यों होते हो ? मुन्नु और तुम्हारी छंदगी चाहिये. असी कितनी जमीन हो जयंगी.”

मंगल ने कुछ शांत हो कर कहा—“भेड़ी, तुम विश्वास नहीं करोगी; पर मैं साल-साल लगान चुकाये जाता था. गदाधर आज किसीका रसीद तो देते ही नहीं. मैं क्या जानता था, कि वे धतने अडे आइभी हो कर औसा विश्वासघात करेगे ?”

“मैं सज समझती हूं, ब्याया ! तुम व्यर्थ शोक मत करो. तुम पर मेरा अविश्वास होगा तो लगवान के सामने मैं कौनसा मुंह बंधे कर जडिगी ? जे लाग्य में लिखा था, सो हो गया. अज आगे की चिंता करो.”

मंगल यह कह कर चुप हो गया—हा ! न जाने मेरे किस पाप से भेयारी आइसियों के आप-दाहे की भी रास बही गध.

सहातुभूति तो हृदय की वस्तु है; पर मुंह से सदाह देने-वालों की कमी नहीं थी. किसीने कहा—“गदाधर आज के पास ज कर आरजू-भित्त करो.” किसीने कहा—“जमींदार की नजर पर यदना अग्रा नहीं होता. उसे पुरुष कर के अपना काम निकाल लेना चाहिये.” रमनी दार्छि भेड़ी समवेदना के साथ बोली—“हेयो पार्वति ! क्यों अपने ही हाथों अपना सत्यानाश कर रही हो ? जरा हंस कर दो आते करने से ही गदाधर आज प्रसन्न हो जयंगे. वे तो प्रेम के भूजे हैं. नाहक रार अदने से क्या लाल ? फिर अवसर पडने पर तो लोग गदहे के भी आप जनाते हैं. बीतर से न सही, उपर से ही प्रेम का लाव दृष्टाने में तुम्हारा क्या जगडता है ?” पर यह किसे भावम था कि पार्वती की दुनिया कितनी उथली है. वह सजकी आते चुपचाप सुन लेती. किनकिन आतों का जवाब दे ? किसका-किसका मुंह पकडे ?

भेयारा मंगल धन रहस्यों का क्या जाने ? गदाधर के पास ज कर उसने उसके पांव पकडे, जिडजिडामा, अहुत ही रोमा-घोमा;

पर अंत में ज़री ही ज़री दशा में गद्गधर की क्यहरी से बोटा। जिस समय वह पार्वती के सामने आया, उस समय उसका मुँह सुरसे से लाल हो रहा था, आँखों में आँसू छलछला आये थे, होठ झुक रहे थे, सारा शरीर कांप रहा था। उसने आते ही जकना शुरू किया—“अैसे नीय आदमी का मुँह देखना भी पाप है। मैं गया उसके सामने दुआ राते और उसने ऐसी जात कही कि मेरी देह में आग लग गध। अइसेस कि उस समय मेरी लड़िया नहीं थी, नहीं तो इस जुदापे में भी उसके रस का भग्न यभा देता। ओह ! मेरे सामने ऐसी जात जेल कर जय गया !! आदम्यु विधवा के जारे में वह ऐसी जात जेल गया और उस पापी की जल न गल गर्ध ? ”

पार्वती ने जडे ही शान्त लाव से कहा—मैं जनती हूँ मंगल आया, कि गद्गधर किस राह पर न रहा है। पर तुम नाहक सुरसा कर के क्यों इसाह भेल लेते हो ?

“तुम निश्चित रहो, मेरी ! इस जुड़े मंगल के रहते तुम्हारा कोष्ठ जाल भी जांका नहीं कर सकता। अभी मैं पंडित गोपीकांत के यहां जाता हूँ और उनसे सारा हाल कहता हूँ। वह भी जेक ही मर्द है। जय्या के पूरा पाह पदा कर छोडेगा।

पार्वती ने धजरा कर कहा—याया, मुझ पर जे भीतेगी जेल लूंगी। तुम क्यों जेडे-जडासे रार भेल लेते हो ? तुम जुह भी विपद में पडोगे और पंडितज के भी इंसाजोगे। मुझ पर दया करो, याया ! मैं नहीं यादती कि मेरे लिये तुम लोग आग में इहो।

पर अभी मंगल के कौन रोक सकता था ? उसका शरीर जल रहा था। हृदय में आंधी यत्र रही थी। वह पलभर में जिनली की तरह वहां से गायज हो गया।

(५)

कार्तिक का महीना था। थोड़ी-थोड़ी सर्दी पड रही थी। तडके उठ कर पार्वती ने हाथ में उलिया ली और हाकुरजारी के गौशाले में ताज गोजर उठाने यत्री। उसकी दीन दशा देख कौन कह सकता था, कि यह वही पार्वती है ? शरीर दुजला हो गया था। कपडे चिथडे-चिथडे हो गये थे। कामल पांवों में जिवाध इट गध थी। जालों में महीनों से तेल नहीं पडने से लटे जंध गध थीं। फिर भी वह दीपशिखा की तरह जेक रुप से जल रही थी।

वह गोजर उठाने जुड़ा ही थी, कि पीछे से आवाज आध—“पार्वती।” उसने योंक कर पीछे देखा, गद्गधर जडा था। पार्वती का सारा शरीर कांप गया। जाती धधध करने लगी। उसने मुँह डेर जिया। गद्गधर ने फिर कहा—पार्वती इस तरह नाराज क्यों होता हो ?

पार्वती ओंकार से पीछे मुड़ी और जुंझा कर बोली—तुम क्यों मेरे पीछे पड़े हो ? मैंने तुम्हारा क्या बिगाड़ा है ?

धतना कहते कहते पार्वती का गला भर आया। गदाधर बोला—तुमने तो मेरा बहुत कुछ बिगाड़ा है पार्वती। मेरा राज-पाट, मेरी जन, सब कुछ तुम पर निछावर है।

“मुझसे ऐसी बातें करनेमें तुम्हें तनिक भी लज्जा नहीं आती ?”

“जहां जन के लाले पड़े हैं, वहां लज्जा से कैसे काम चलेगा पार्वती ?”

“तुम कायर हो, जो एक दिन अजला पर धस तरह अत्याचार कर रहे हो।”

“मैं अजला पर अत्याचार कर रहा हूँ ? मैं तो अजला को। सर-आंघों पर बैठाना चाहता हूँ, अपनी पटरानी बनाना चाहता हूँ।”

पार्वती ने चिढ़ा कर कहा—मैं धूकती हूँ तेरी धन-दौलत पर, और तेरी सुरत पर !

धतना कह कर पार्वती वहां से चली। उसे जते देखा गदाधर ने अट्टहास कर के कहा—आज तुम मेरे इंद्रे से नहीं जय सकतीं। और आगे बढ़ कर पार्वती का हाथ थाम लिया। पार्वती चीख उठी। उसकी आंघों के समान अधेरा छा गया। रोम-रोम से जैसे बिजली की लपट निकलने लगी। वह हाथ छुड़ाने की प्राण-पन से चेष्टा करने लगी।

गदाधर दूसरे हाथ से पार्वती की कमर पकड़ना ही चाहता था, कि किसी ने जेर से आवाज दी—भण्डार जो हाथ आगे बढ़ाया !

उसने पीछे घूम कर देखा, गोपीकान्त पांडे पड़े हैं। गदाधर को जैसे काहं भार गया। वह अलग जगह भागा हुआ।

गोपीकान्त गुरुसे से तिलमिला उठे और उसकी ओर देख कर बोले—तुझे शर्म नहीं आती कि एक अनाथ विधवा पर अत्याचार करना चाहता है ? नीय ! पाण्डे ! दुनिया को धर्म का ढोंग दिखाता फिरता है !

कुछ देर तक सन्नाटा रहा। फिर गदाधर ने बहुत साहस कर के कहा—उसमें हाथ डालने का तुम्हें क्या अधिकार है ?

“नीय ! पापी ! तू मेरा अधिकार पूछता है ? क्या तुझमें नाम की भी आदमीयत नहीं रही ? और, तुझे अधिकार समझाने का मुझे समय नहीं। और न मुझे आशा है कि तुझ-सा पापंड़ी मनुष्य का अधिकार समझ सकता है।”

गदाधर के मुंह से एक शब्द भी नहीं निकला। गोपीकान्त

ने पार्वती से कहा—छोडा छस पाप के छोडे को. यक्षो जहिन, मैं तुम्हें घर पहुँचा दूँ.

गोपीकान्त के पीछे-पीछे पार्वती चल दी. गदाधर पथ्थर की भूर्ति की नाँध अडा रह गया.

(६)

धिस घटना के दूसरे ही दिन से सैकड़ों मनमदंत किरसों का प्रचार होने लगा. गदाधर का तो कोष नाम भी नहीं लेता. सभी की जमान पर पार्वती और गोपीकान्त के गुप्त-प्रेम की बात थी. युवा-वृद्ध, औरत-मर्द सभ के सभ अेकदूसरे से अडे आश्चर्य के साथ कहते—कहीं ऐसा भी सुना है? कदा विधवा का ऐसा करम? रांड ब्राह्मणी होने का भरी थी. भीसों आदमी तो अपनी आँख देभी कहते और आकी सुनी-सुनाध, पर पार्वती के कुकर्म की कहानी पर अविश्वास कोष नहीं करता.

यह बात पार्वती के कानों तक भी पहुँच गध. उसे अपनी चिंता तो लेशमात्र भी नहीं थी; पर गोपीकान्त के लिये उसे दुःख था अवश्य. वह सोचती थी—मैं कितनी अभागिनी हूँ. जिस पर मेरी छाया पडती है, वही विपद् में हंस जाता है. मंगल भेयारा मेरे ही पीछे भटियाभेट हो गया, अथ गोपीकान्त की पारी है.

गोपीकान्त ने जण सारा हाल सुना तो क्रोध, वृथा, क्षोभ, करुणा आदि कितने ही भाव अेकसाथ उठ कर उनके हृदय का भयने लगे. गोपीकान्त अेक शिक्षित युवक थे. उनके दिमाग में समाज-सुधार के कितने ही विचार नित्य अक्कर लगाया करते थे. आर्य जवन का सुअमय अनाने के कितने ही उपाय वे निल सोचा करते थे. उनकी आत्मा उच्च थी, विचार पवित्र थे, प्रवृत्ति परांपकार की थी; पर छस बूढ़प ने उनकी सारी भावनाओं का हिला दिया. वह समझ गये, कि यह अक उन्हीं पर यलाया जा रहा है. संभव है, कि उनका अथ गांव में रहना भी कठिन हो जाय; पर गोपीकान्त ऐसी धातु के अने हुये नहीं थे, जे आसानी से अुक जाय. उन्होंने निश्चय कर लिया, कि छस अरंडर का सामना करना ही पडेगा.

कर्तव्यमार्ग निश्चय करना अडा ही कठिन काम है. गोपीकान्त ने कर्ष राते जाग कर अिताध, पर यह ठीक नहीं कर सके कि पार्वती की समस्या किस प्रकार हल हो? राक्षस गदाधर से उसकी रक्षा कैसे हो. अंत में छसी अनिश्चित अवस्था में वे पार्वती के घर गये. पार्वती ने अडे ही प्रेमभाव से उन्हें भीतर ला कर अिड़ाया, गोपीकान्त आसन पर अैठते ही पार्वती से बोले—मुअसे

धस प्रकार मिथने में तुम्हें समान का लभ नहीं होता पार्वती!

पार्वती ने अभी हंस कर कहा—यदि आप अपने भी मुझे पहचान न सके पांडेय? तो इसमें मेरा ही दुर्भाग्य है.

“तुम्हें पहचान सका हूँ पार्वती! इसीसे आगे एक पडे कठिन प्रश्न पर तुम्हारा विचार जनने तुम्हारे पास आया हूँ. मेरी आत स्वीकार नहीं होने पर, क्या मुझे क्षमा कर सकेगी?”

“आप क्षमा की पूछते हैं? आपके उपकार का जहला क्या मैं सौ जन्मों में भी मुका सकती हूँ?”

“तुमने सारा हाल तो सुना ही होगा. इस आगे का शांत करने का कोई उपाय तुमने सोचा है?”

“हां, सोचा है. मेरी आहुति पा कर यह आगे शांत हो जायेगी.”

“यह मैं नहीं खादता.”

“तो फिर आप ही कोई उपाय ढूँढ निकालिये.”

“तुम क्या मुझे ब्रह्मण कर सकेगी?”

थोड़ी देर तक सन्नाटा छाया रहा. पार्वती की दोनों आंखों से आंसुओं की धारा बहने लगी. गोपीकान्त ने फिर कहा—“मैं जनता हूँ पार्वती, कि मैं तुम्हारी जैसी सती के योग्य नहीं. फिर भी क्या मुझसे विवाह कर सकेगी?”

पार्वती चुप रही!

“विधवा-विवाह के विचार को शायद तुम पसंद नहीं करती; पर यह विश्वास मानो, कि इसमें कोई पाप नहीं है.”

“मैं जनती हूँ कि इसमें कोई पाप नहीं है. भूर्भूत होने पर भी दुनिया की कोकरों ने मुझे पाप और पुण्य का सम्या रूप दिया दिया है.”

“तो फिर मेरी आत स्वीकार है?”

“इस जवन में नहीं.”

“कारण?”

“मैं का आदेश?”

“तो फिर तुम्हारे लिये क्या उपाय होगा?”

“लगवान मासिक है.”

“मैं तो कुक्षेण जुलते ही काशी यत्ना जड़िगा, फिर तुम्हारी रक्षा कैसे होगी?”

“इसका उपाय मैं कर लूंगी, आप इसकी चिंता न करें.”

और समान में सतीत्वरक्षा जडा कठिन है पार्वती!”

“हिन्दू विधवा इस अधम समान में रह कर भी अपने सतीत्व की रक्षा करना जनती है.”

धस दरिद्र विधवा कि तेजस्विता और आत्मजल देण कर गोपीकान्त भूक हो गये. आगे कुछ कदने का साहस न हुआ. बोड़ी देर के बाद लम्बी सांस ले कर बोले—अच्छा, तो मैं जाता हूँ पार्वती ! अवसर पडने पर मुझे अवश्य याद करना.

पार्वती ने आंખों में आंसू भर कर कहा—पाउंछ, जहां तक हो सके शांति से काम लीजियेगा, जिसमें अधिक कष्ट न छाना पड़े.

गोपीकान्त हृदयपर अछुत अडा भोज ले कर पार्वती के घर से विदा हुये.

(७)

पार्वती मुन्नु के गांववालों के कुछ से सदा दूर रहने की चेष्टा में रहती थी. इसीसे मुन्नु के गदाधर के अलाचार का कुछ भी हाल भावूम न था. उसके लिये संसार अही शांति से चल रहा था; पर धस बार वह गदाधर के जल से अथ न सका. गांव में प्रवेश करते ही उसे गोपीकान्त के गुप्त परिचय की कहानी लोग गढ़-गढ़ कर सुनाने लगे. वह सुन कर सन्न रह गया. पार्वती के वह देवी समझता था. उसीके लिये ऐसी आते ? पर कदनेवालों ने धस ढंग से कहा कि सरल स्वभाव का मुन्नु इस धार कलंक पर अविश्वास नहीं कर सका.

मुन्नु जहां जाता, वहां यही चर्चा होती. कौछ कहता—मैं होता तो गोपीकान्त का सिर उतार लेता. कौछ कहता पार्वती मेरी अहिन होती तो विष भिजा कर मार देता. मुन्नु का कामल हृदय ऐसी आते सुन सुन कर क्षोभ-परिताप से क्षत विक्षत हो जाता था. धृष्टा और अपमान से वह मूर्च्छित सा हो जाता था. पर धर आ कर पार्वती का मुण देખता तो ऐसी कुत्सित आतों पर विश्वास करने का उसका ज नही चाहता था. धस प्रकार उसका चित्त निरंतर नवार-बाटा से पीडित होने लगा.

पार्वती के साथ उसका व्यवहार दिन-पर-दिन इभा होने लगा. अथ वह पार्वती के पास अधिक नहीं बैठता और न अधिक आते करता. आत आत पर भीज उठता और पार्वती के कभी-कभी अरी-भोटी भी सुना देता था. पार्वती समझती थी, कि लिपने पढ़ने में अधिक परिश्रम पडने से मुन्नु का स्वभाव कुछ गर्म हो गया है. वह कल्पना भी नहीं कर सकती थी कि मुन्नु के उपर भी धस अपवाद का असर हो सकता है.

जो ताप मुन्नु के हृदय में धीरे धीरे छकड़ा हो रहा था, वह अक मासूली सी ठोकर आ कर फूट पडा. अक दिन पार्वती ने अडे आर से पूछा—बेया मुन्नु, अण तुम्हारे मिडिल पास करने

મેં કિતને દિન હેં ?

મુન્નુ ને બડી રૂખાઈ સે જવાબ દિયા—એક વર્ષ.

“ઓહ ! એક વર્ષ ! મેં સોચતી થી કે તુમ જઈ પાસ કર જાતે તો તુમ્હેં પાંડેજી કે પાસ બેજ કર મેં નિશ્ચિંત હો જાતી.”

મુન્નુ કી બૌહોં પર બલ પડ ગયા. વહ બોલા—કૌન પાંડેજી ?

“વહી પાંડે જોપીકાન્ત.”

મુન્નુ એકાએક ચિદ્વાહા—ઉસકા નામ મેરે સામને મત લો.

પાર્વતી ઉસકી ચિદ્વાહટ સે ઘબરા ગઈ. વહ ધીમી આવાજ મેં બોલી—કયોં ? ઇસમેં દોષ હી કયા હૈ ?

“દોષ તુમ મુઝ હી સે પૂછતી હો ? કુલ મેં કલંક લગા કર બી તુમ્હેં દોષ નહીં દીખતા ?”

પાર્વતી કે દેહ સે જૈસે પ્રાણ નિકલ ગયે. વહ સિર પટક કર જમીન પર પડ ગઈ. કુછ સંભલ કર ઉસને કહા—મુન્નુ ! કયા તુમ ઇસ પર વિશ્વાસ કરતે હો ?

“સારી દુનિયા એક મુંહ સે જિસ ખાત કો કહા રહી હૈ, ઉસ પર વિશ્વાસ ન કર ?”

પાર્વતી કા ગલા બર આયા. ઉસને બરાંઈ હુમ આવાજ મેં કહા—મુન્નુ, કયા તુમ મેરી ખાત સુનોગે ?

“મેં અબ કુછ નહીં સુનના ચાહતા. મેં નહીં ચાહતા કે ગુસ્સે મેં આ કર કુછ કર બેઠું.”

ઇતના કહ, મુન્નુ બાહર જાને લગા. પાર્વતી ને બંડે હી દહ સ્વર સે પુકારા—મુન્નુ ! કયા મેરી ખાત નહીં સુનોગે ? પર મુન્નુ નહીં લૌટા.

“અચ્છા, તો જાઓ !” કહ કર પાર્વતી વહાં સે ઉઠ ગઈ.

શામ કો મુન્નુ ઘર લૌટા. વહ ચોર કી તરફ ઘર મેં ઘૂસા. ઉસે ભય થા કે કહીં પાર્વતી પર નજર ન પડ જાય; પર પાર્વતી કહીં નહીં દીખ પડી. જિસ પાર્વતી કો ક્ષણભર પહલે વહ દેખના નહીં ચાહતા થા, ઉસીકે લિયે ઉસકા ચિત્ત અબ બેચેન હોને લગા. ઉસકી આંખેં બડી બેકલી કે સાથ પાર્વતી કો દૂંદને લગી. ઉસને દેખા કે એક ચટાઈ પર પાર્વતી પડી હુમ હૈ. વહ ઉલટે પાંચ લૌટ પડા. પર જીન માના, વહ ફિર પાર્વતી કે નિકટ ગયા. દેખા, ચેહરા કાલા હો ગયા હૈ. ગાલોં પર આંસૂ કે દાગ પડે હુયે હૈ. મુન્નુ કા કલેજ ધડકને લગા. ઉસને દૌડ કર પાર્વતી કા બદન છુઆ તો બિલકુલ ઠંડા પાયા. નાડી પકડી એકદમ-શાન્ત. કલેજે પર હાથ રકખા—ધડકન બંદ. પાસ હી એક ખુલી હુમ પુડિયા પડી થી. દેખતે હી મુન્નુ કે હોશ ઉડ ગયે. મુંહ સે એક ચીખ નિકલ પડી. વહ બદલવાસ મંગલ કે

યહાં દોડ ગયા. મંગલ ને આ કર જળ પાર્વતી કી દશા દેખી તો પછાડ ખા કર ગિર ગયા. રોતે-રોતે ઉસને મુન્નુ સે ગદાધર કા પાશવિક અત્યાચાર ઔર ગોપીકાન્ત કી ઉદારતા કા સારા હાલ કહ સુનાયા.

મુન્નુ મંગલ કી ખાતે સુન કર વ્યાકુલ હો ઉઠા. મંગલ કે ગલે સે લિપટ કર રોતે-રોતે ઉસને કહા—મંગલ ચાચા ! તુમ લોગોં ને ક્યોં મુઝે ઘોખે મેં રકખા ? દીદી ને મુઝ સે સચ્ચા સચ્ચા હાલ ક્યોં ન ખતાયા ચાચા ? હાય ! આજ મેં અપની દીદી કા હતારા હો ગયા, ચાચા !

મંગલ ને મુન્નુ કો સાંતવના દેતે હુયે કહા—ચુપ રહો, મુન્નુ ! તુમ્હારી દીદી સ્વર્ગ કી દેવી થી. ઇસ કાલી દુનિયા મેં ઉસકે યોગ્ય સ્થાન નહીં હૈ.

(કેશુઆરી-૧૯૩૧ ના “ચૌદ”માંથી)

૮૭-ઉપનિષદનો એક પ્રસંગ

(વ્યાખ્યાતા:-શ્રીયુત મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે-સુરત.)

સૃષ્ટિના સનાતન સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરનારી નિર્મલ આર્ષ દષ્ટિ, તેમજ બુદ્ધિ અને નીતિના પરમ ઉત્કર્ષને પામેલી પ્રાચીન સભ્યતાની સચોટ છાપ જેના પર પડેલી છે એવા ઉપનિષદ ગ્રંથોમાં ભવ્ય, ગંભીર, રમણીય અને આકર્ષક પ્રસંગો અનેક છે, અને એ વિશાળ સાહિત્યમાંથી એક નાનકડા વ્યાખ્યાનપૂરતા પ્રસંગ શોધી કાઢવાનું કામ દોહાણું છે. વળી હાલના સમય અને સ્થિતિને સંપૂર્ણ ધ્યાનમાં રાખીને હું તમારા ધૈર્યની કસોટી કરવા માગતો નથી. ઉપનિષદોના વિશાળ રતનાકરમાંથી એકજ રત્ન હું આજે આપની આગળ ધરીશ.

છાન્દોગ્ય અને બૃહદારણ્યક એ બે ઉપનિષદો મોટાં છે. માત્ર કદને લીધેજ નહિ, પણ તેની પ્રાચીનતા તેમજ તેના અંતસ્તત્ત્વને લીધે તે જનહૃદયને આકર્ષી રહ્યાં છે અને વિશેષ મહત્તાવાળાં ગણાયાં છે. એ બન્ને ઉપનિષદોમાં મારે કહેવા જેવા અને આપણે જાણવા જેવા અદ્ભુત પ્રસંગો અનેક છે, પણ વિશેષ લોક ન રાખતાં એમાંના છાન્દોગ્યમાંથી એકજ પ્રસંગ લઈને હું આજે સંતોષ માનીશ.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના આઠમા અધ્યાયના સાતમા ખંડમાં ઈન્દ્ર અને વિરોચનની વાતચીત આપવામાં આવી છે. મનુષ્યના અંતરમાં તેવાજ બહારની સૃષ્ટિમાં ચાલી રહેલા દેવ અને અસુરના

સંગ્રામ આપણા પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોના વાંચનારને પરિચિત છે. ઉપનિષદોમાંજ નહિ, પણ તેની પણ પહેલાંના આદ્યોમાં પણ એ દેવાસુરના સંગ્રામ વિષે સ્થળે સ્થળે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલા આપણે જોઈએ છીએ. એ દેવો અને અસુરો તે કોણુ ?—એ પ્રશ્ન પૂર્વના તેમજ પશ્ચિમના આધુનિક વિદ્વાનોને માટે વિસ્તૃત અર્થોના વિષય થઈ પડ્યો છે. એ ચર્ચામાં હું આ સ્થળે નહિ ઉતરું, કારણ કે આજના પ્રસંગને માટે એ જરૂરનું નથી. અત્રે તો એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, દેવો અને અસુર બન્ને અત્યંત બળવાન હતા અને સત્તા મેળવવાને માટે બન્નેની વચ્ચે ભારે સ્પર્ધા સતત ચાલ્યા કરતી. એક વખત એવું બન્યું કે પ્રજાપતિએ નીચે પ્રમાણે વચનો ઉચ્ચાર્યા:—

“પાપથી તદ્દન નિર્લિપ્ત, ધડપણુ વિનાનો, મૃત્યુ વિનાનો, શોક વિનાનો, ભૂખ વિનાનો, તરસ વિનાનો, સલકામ અને સત્યસંકલ્પ એવો જે આત્મા તેને શોધવો જોઈએ, તેને ઓળખવો જોઈએ. જે એ આત્માને શોધે છે અને ઓળખે છે તે સધળા લોકને પ્રાપ્ત કરે છે, તેની સધળી કામનાઓ સફળ થાય છે.”

પ્રજાપતિનાં આ વચનની ખબર પડતાં દેવો અને અસુરો બન્ને એ તરફ આકર્ષાયા. સધળા લોકની પ્રાપ્તિ થાય-જુદા જુદા લોક આપણા તાબામાં આવે-આપણી સત્તાનું ક્ષેત્ર વિશેષ ને વિશેષ મોટું થાય-અનેક મુશ્કેલી આ લોકના તેમજ ઇતર લોકના આપણા તાબામાં આવે-તેમના પર અનુગ્રહ કરવો કે દમનનીતિ વાપરવી, તેમને સ્વાતંત્ર્ય બક્ષવું કે ગુલામગીરીમાં રાખવા એ સધળું આપણા હાથમાં અને તેની સાથે આપણી સધળી કામનાઓ તૃપ્ત થાય, આપણે ધનમાં આજોટીએ, આપણે વિવિધ પ્રકારના ભોગો ભોગવીએ, અને મજા માણીએ એવું ફળ જે જ્ઞાન વડે મળે તેની અશ્વિલાષા કોને ન થાય ? આર્થી દેવો અને અસુરો બન્ને એ જ્ઞાન તરફ ખેંચાયા. પરિણામે દેવોના અધિપતિ ઇંદ્ર અને અસુરોના અધિપતિ વિરોચન એ બન્ને સર્વ લોકની પ્રાપ્તિ અને સર્વ કામનાની તૃપ્તિ આપનારા આ આત્મજ્ઞાનને માટે પ્રજાપતિ પાસે આવ્યા. બન્ને શિષ્યો એકજ ગુરુની પાસે જતા હતા, છતાં બન્નેના હૃદયમાં પરસ્પર ઈર્ષ્યાનો લાવ હતો. પરમ સત્તાની પ્રાપ્તિ કરાવનારો એ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ મને એકલાને મળે અને મારા જોડિયાને ન મળે એમ એ બન્નેના મનમાં હતું. એટલે બંને છૂટા છૂટાજ ગુરુની પાસે આવ્યા.

પિકેટિંગ કે બીજું કોઈ વિધન નડે એમ નહોતું એટલે બન્ને નિર્વિધને ગુરુના સમીપ આવી પહોંચ્યા. ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, બંને સત્તાધીશ મહારાજાઓ હતા, અત્યંત વૈભવવાળા હતા, વિવિધ

પ્રકાશનાં વાહનો તેમજ સિપાઇ પહેરગીરાની તેમને ખોટ ન હતી; છતાં પણ ચાલતા તેઓ આવ્યા, હાથમાં સમિધ લઇને તેઓએ પોતાનો શિષ્યભાવ પ્રકટ કર્યો, અને નમ્રતાથી તેઓએ ગુરુચરણને સેવ્યા. રાજકુમારો કે નવાબજાદાઓ મોટરમાં બેસીને શિક્ષણ લેવા જાય, સાથે સેવકો હોય, શાળામાં તેમને માટે ખાસ આરામગૃહની ગોઠવણ રાખવી પડે એવું સઘળું ભારતના પ્રાચીનકાળમાં દેવાધિ-દેવ અને અસુરપતિને માટે પણ ઔચિત્યથી વેગળું અને શિષ્ય-વૃત્તિને અણછાજતું ગણાતું. તેઓ ૩૨ વર્ષ સુધી ગુરુ પાસે રહ્યા અને તેમની શુશ્રૂષા કરી. એટલાં વર્ષનું બ્રહ્મચર્ય અને એટલાં વર્ષની ગુરુસેવા વિના આત્મજ્ઞાન ન મળે. આપણે જાણીએ છીએ કે, પ્રથમ બંને શિષ્યોની વચ્ચે ઇર્ષ્યાભાવ હતો, પણ વિદ્યાપ્રાપ્તિના મહાન્ પ્રયોજનની સાધને અર્થે દીર્ઘકાળ સુધી સાથે રહેવાનું થવાથી તેઓના હૃદયમાંથી રાગદ્વેષ, મોહ, ઇર્ષ્યા આદિ દોષો લુપ્ત થયા અને તેઓનું ચિત્ત વિશુદ્ધ થયું. ‘આપણે વિદ્યાર્થી છીએ’ એવી ભાવના સાથે હાર્ટેલમાં સાથે રહેના. યુવકોમાં બ્રાતૃભાવ અને ચારિત્ર્યશુદ્ધિ જેવાં વિકાસ પામે છે તેવાંજ, પણ વિશેષ પવિત્ર વાતાવરણને લીધે વધારે ઉત્કટ સ્વરૂપમાં તેઓમાં પણ પ્રકટ થયાં. પછી ગુરુએ તેમને પૂછ્યું કે “૩૨ વર્ષથી તમે બંને મને સેવા છો તે તમારી શી ઇચ્છા છે?” તેઓએ જવાબ દીધો કે “જે આત્માને ઓળખ્યાથી સર્વ લોકોની પ્રાપ્તિ અને સર્વ કામનાની સિદ્ધિ થાય છે તે આત્માને અમે ઓળખવા માગીએ છીએ.” પ્રજ્ઞપતિએ જવાબ દીધો “આંખમાં જે આ પુરુષ દેખાય છે તે આત્મા છે. એ અમૃત છે, એ અભય છે, એ બ્રહ્મ છે.” શિષ્યોએ પૂછ્યું કે “પાણીની અંદર અથવા અરીસાની અંદર જે દેખાય છે તેજ પુરુષ કેની?” ગુરુએ હા બાણી, અને બંને શિષ્યો પોતાને આત્મજ્ઞાન મળી ચૂક્યું એ વિચારથી સંતોષ પામ્યા.

પછી ગુરુએ તેમને કહ્યું કે, જળના કુંડામાં તમે આત્માને નીરખો અને પછી કંઈ આત્મા વિષે ન જાણો તો મને કહો! તે વખતના ગુરુનો ધર્મ માત્ર ભાષણો આપવાનો નહોતો. ધર્મ જેમ ગુણમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવે તેમ જ્ઞાન ઠાંસી ઠાંસીને શિષ્યના મગજમાં ભરવું એવો શિક્ષણનો ઉદ્દેશ નહોતો. પરીક્ષા સુધી એ જ્ઞાન જ્યાં ત્યાં શિષ્યના મગજમાં રહે, અને પછી એ જ્ઞાન સામટું વેરાઇ જાય તો દરકત નહિ એવી શિક્ષકની કે શિષ્યની ભાવના નહોતી. જ્ઞાનનો ભાર ભરવો એ શિક્ષકનો આદર્શ નહોતો; પણ આત્માની ઉન્નતિ કરવી, પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો, જે સત્ય એક વાર પ્રત્યક્ષ થયા પછી કદી અપ્રત્યક્ષ થાય નહિ એ સત્ય પ્રકટ કરવું એ આવા શિક્ષણનું ખ્યેય હતું. આ કારણથી

ગુરુએ બંને શિષ્યોને જળના કુંડામાં નિહાળવાની આજ્ઞા કરી. અને પછી પૂછ્યું: ‘શું જુઓ છો?’ તેઓએ જવાબ આપ્યો “હે ગુરુજી! નખથી શિખ સુધી અમારો આખો આત્મા અમે એમાં ખરાખર નોંધ્યો છીએ.” તેમની ભૂલ સુધારવાના હેતુથી પ્રજ્ઞપતિએ ફરીથી તેમને આજ્ઞા કરી:—

“સારા અલંકાર સજ્જે, સારાં વસ્ત્ર પહેરો, વાળની ટાપટીપ કરી લો, અને પછી એ પાણીના કુંડામાં જુઓ.” તેઓએ તેમ કયું. પછી ગુરુએ પૂછ્યું: “શું જુઓ છો?” શિષ્યોએ જવાબ દીધો કે “અમે વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ થયેલા જેવા છીએ તેવાજ આમાં જણાઇએ છીએ.” તેમનું કથન સાંભળી પ્રજ્ઞપતિએ વિચાર કર્યો કે—“આત્માના દોષ વડે કરીને એમની વિવેકબુદ્ધિ હજી સામર્થ્ય વિનાની રહી છે. મારા વિચારોનું મનન કરવાથી જ્ઞાનનો અટકાવ કરનાર દોષ એમના હૃદયમાંથી ધીરે ધીરે ખસશે એવી આશાથી જે આત્મસ્વરૂપ પોતાનું અભિપ્રેત હતું તેને મનમાં રાખી પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું:—“આ આત્મા છે, અમૃત છે, અભય છે, બ્રહ્મ છે.” આ સાંભળી હૃદયમાં શાંતિ પામી બંને શિષ્યો વિદાય થયા.

તેઓને જતા નોંધને પ્રજ્ઞપતિએ વિચાર્યું કે, આ બંને આત્માનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખ્યા વિના ચાલતા થયા, પણ એ બેમાંથી વિપરીત ભાવનું ગ્રહણ કરીને “આજ ઉપનિષદ-સાચું રહસ્ય છે” એમ કહ્યે અને મનાવશે તો તે અને તેનો પક્ષ પરાભવ પામશે, પછી તે દેવો હોય કે અસુરો હોય. એ દરમિયાન બન્યું એવું કે દૈત્યાધિપતિ વિરોચન તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પોતાને થઇ છે એ જ્ઞાનથી સ્વસ્થ હૃદયનોજ રહ્યો અને પોતે ગ્રહણ કરેલું જ્ઞાન ઉપનિષદ તરીકે-પરમ રહસ્ય તરીકે અસુરોમાં ફેલાવ્યું અને આત્મા-નેજ સેવવો, આત્માનીજ પરિચય કરવી-અર્થાત્ વિવિધ પ્રકારના ભોગ ભોગવવા એથી આ લોક તેમજ ઈતર લોકની પ્રાપ્તિ થશે, એવો ઉપદેશ આપ્યો.

ભગવતી શ્રુતિ અહીં ઉમેરે છે કે, દૈત્યાધિપતિએ આવું ઉપ-નિષદ-રહસ્ય આપ્યું તે કારણેજ અત્યારે પણ જેનામાં દાન, શ્રદ્ધા, યજ્ઞાદિકની ભાવના નથી હોતી તેને આપણે આસુરી કહીએ છીએ, અને જેઓ એવા ઉપનિષદના સંસ્કારવાળા હોય છે તેઓ પ્રેતના શરીરને ગંધ, માલ્ય, અન્નાદિ વડે કરીને તથા વસ્ત્રાલંકારાદિથી સંસ્કારયુક્ત કરે છે, અને ધારે છે કે એ વડે સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કરી શકાશે.

વિરોચને આમ વિપરીત અર્થ ગ્રહણ કર્યો, પણ ઈંદ્રને ગુરુના આપેલા ઉપદેશનો આવો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં મુશ્કેલી જણાઇ, અને એ મુશ્કેલી આ હતી:—આ શરીર વસ્ત્રાલંકારથી સુસજ્જ

હોય છે ત્યારે આત્મા પણ એવોજ દેખાય છે, શરીરમાં અંધતા હોય તો એ પણ અંધ દેખાય છે. શરીર લંગડું હોય તો એ પણ લંગડો દેખાય છે. શરીર જ્યારે નાશ પામશે ત્યારે એ પણ નાશ પામશે—અર્થાત્ એ આત્મા તો વિનાશી છે. એવા જ્ઞાનમાં મારી નજરે ઇચ્છેલું ફળ જણાતું નથી. આ વિચારથી હાથમાં સમિધ લઇને ફરીથી એ પ્રજ્ઞપતિ પાસે આવ્યા અને પોતાની મુશ્કેલી જાહેર કરી.

ગુરુએ કહ્યું:—‘ખીન્ન’ ૩૨ વર્ષ અહીં રહે, પછી હું બોધ કરીશ.’ એ સમય વીત્યે ગુરુએ કહ્યું:—‘જે સ્વપ્નમાં પૂજતો પૂજતો વિચરે છે (અર્થાત્ જે સ્વપ્નના અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે) તે આત્મા છે, તે અમૃત છે, તે અભય છે, તે બ્રહ્મ છે.” આ વચ્ચેના સાંભળી દેવાધિપતિ ઇદ્ર સ્વસ્થ હૃદયે પાછા વળ્યા. પણ ઘેર સુધી પહોંચે ત્યાર પહેલાં એને પાછી મુશ્કેલી જણાઇ, અને તે આ હતી:—જાયાત્માની પેઠે આ સ્વપ્નાત્મા શરીરના વધા-દિકથી લણાતો કે વિકૃતિ પામતો નથી એ ખરું, પણ એને પણ કોઈ લણતું હોય, કોઈ દોડાવતું હોય એવું થાય છે, એને પણ અપ્રિયતું લાન થાય છે, અને કદાચ રડવા જેવું પણ થાય છે. માટે એ સ્વપ્નાત્માના જ્ઞાનમાં હું કંઈ ઇચ્છેલું ફળ જોઈ શકતો નથી.

ગુરુએ કહ્યું:—‘ખીન્ન’ ૩૨ વર્ષ થોભ, પછી હું બોધ કરીશ.’ એ સમય વીત્યે ગુરુએ કહ્યું:—‘જ્યારે એ ધસધસાટ ઉઘે છે, અને સંપ્રસન્ન હોઈ સ્વપ્નદર્શન કરતો નથી ત્યારે એ આત્મા છે, એ અમૃત છે, એ અભય છે, એ બ્રહ્મ છે.’ આ ઉપદેશ સાંભળી દેવા-ધિપતિ પાછા સ્વસ્થ હૃદયે વિદાય થયા, પણ પાછી એને શંકા ઉઠી કે ‘એ સુપૃતિની સ્થિતિમાં એ આત્મા પોતાને ‘આ હું છું’ એમ પણ જાણતો નથી, અને અન્ય પદાર્થોને પણ નથીજ જાણતો. એવી રીતે જ્ઞાનના અભાવથી એ વિનાશ પામેલા જેવો છે, તેથી હું એ સુપૃતિ પામેલાના જ્ઞાનમાં મારું ઇચ્છેલું ફળ જોતો નથી.

ફરી પાછો હાથમાં સમિધ લઇને એ પ્રજ્ઞપતિ પાસે આવ્યો અને પોતાની મુશ્કેલી કહી સંભળાવી. પ્રજ્ઞપતિએ એને ખીન્ન પાંચ વર્ષ થોભવા કહ્યું. એ પ્રમાણે ૧૦૧ વર્ષને અંતે પ્રજ્ઞપતિએ પરમાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ વિષેનું પરમ રહસ્ય એને સમજાવ્યું.

સત્ય અને તપનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે એવી હાલની સત્યાગ્રહની ચળવળનો હું વિરોધી નથી, છતાં દીર્ઘકાળ સુધીનાં તપ આદરીને તથા બ્રહ્મચર્ય સેવીને ચિત્તની શુદ્ધિ, ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત કરતાં છેવટે જેમણે પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો એવા દેવાધિદેવ ઇદ્રની આ-ખ્યાયિકા જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે એમ થયા વિના નથી રહેતું કે ‘સત્યનો સાચો આગ્રહ, ખરેખરો સત્યાગ્રહ તો એજ.’

૮૮-મરણપથારીએથી

(જુલમી સ્વામિત્વનો ભોગ થઇ પડેલી એક બાળાનો પત્ર-એક સાચી ઘટના ઉપરથી યોજનાર આઇ. એમ. પટેલ.)

પતિરાજ,

તમે અને તમારા સમાજે મારા મોં ઉપર વાસેલાં તાળાં આજે મરણપથારીએથી પડી પડી આ પત્ર લખી તોડું છું. મારા આત્માનાં દ્વાર આજે પહેલી અને છેલ્લી વખત ખુલ્લાં મૂકી દઇ મારા જેવી અનેક અભાગિયણ બાળકીઓનો આત્મનાદ તમારે કાને નાખવા માગું છું. તેમાં તમે મારી કકળતી આંતરડીની હાય જ્ઞેશો. તેમાંથી તમને ને આખા સમાજને ઘણું જાણવાનું—શીખવાનું મળશે, જાણવા-શીખવાની ઈચ્છા હશે તો ! મારા જેવી કેટલીય કુમળી વયની રાંકડી બાળાઓનાં બલિદાન તમારો આ સમાજ તેની કુળવાનશાહીના મોહથી લેતો હશે ? કેટલાક નિપ્કુર અને કૂર હૃદયના પતિદેવો પોતાની ગૃહદેવીઓ (!) તરીકે વસાવેલી નિર્દોષ બાળાઓના આત્મ-ભોગ લેતા હશે ? મારી પંદર વર્ષની ઉંમરમાં મેં બહુ બહુ સહન કર્યું છે. કેણે સહન કરાવ્યું તે તો પ્રભુ જાણે, પણ એક વખત તો શરમ છોડી, ડોસાંઓની મર્યાદા મૂકી મારા અનુભવ, મારી વીતક તમારે કાને નાખી મારા હૃદયના ઉભરા શાંત કરવા દો. એથી જો તમે સમજશો અને મારી અન્ય બહેનોની એવી દુર્દશા થતી અટકાવશો તો હું મારી જાતને કૃતકૃત્ય માની મારી દાદ સંભળાઇ તે બદલ સ્વર્ગે બેઠી બેઠી આત્મસંતોષ અનુભવીશ.

મારો જન્મ સારા ગણાતા એક ગામમાં થયો હતો. મારાં માબાપ સાધારણ સારી સ્થિતિનાં હોવાથી અને તેમને હું એકની એક હોવાથી, હું સુખચેતનમાં ઉછરી હતી. મને શિક્ષણ સારું મળ્યું હતું. આપણા સમાજમાં હંમેશા અને છે તેમ મારાં માબાપે પણ પૈસા ખરચી, દેવું વેદી, માફ લગ્ન તમારા કહેવાતા સારા કુળવાન ઘરમાં કરી, કુળવાનશાહીની વેદી ઉપર મારો અર્ધ્ય અર્પ્યો હતો. તેમને બિચારાંને ક્યાં ખબર હતી કે આ તેમનો કુળમોહ મારી જીવન-જ્યોતને પ્રાણધાતક નીવડશે ? તેમને બિચારાંને એ ખબર ન હતી કે, આ બહારથી દેખાતું 'રમણીય ઘર' તેમના એકના એક લાડકડા પુખ્ત પીલી નાખશે અને તેય આટલી ટુંક મુદતમાં. દાન અને બલિદાનના ભેદથી તે અજાણ હતાં.

કુંવારી અવસ્થામાં મેં કંઈ કંઈ આદર્શ રચ્યા હતા, કંઈ કંઈ સ્વપ્ન સેવ્યાં હતાં, કંઈ કંઈ મનોરથ ઘડ્યા હતા; પણ બધા નિર્દય રીતે છુંદાઇ જશે, રગદોળાઇ જશે અને તે પણ તમારે-પતિરાજને-

જ સ્વહસ્તે, તેની લેશ માત્ર પણ ખબર કેને હતી ? ધાધુ' હતું કે પરણી સાસરે જઇશું ત્યારે કોમળ નાજુક બદનને અવનવાં વસ્ત્રા-લંકારથી દીપાવી માણીશું, નણદલડી સાથે વિધવિધ હાસ્યવિનોદ કરીશું, દિયર સાથે સંતાકુકડી રમીશું, માઆપ સમ વડીલ સાસુ-સસરાને મધુરાં ગીત ગાઇ રીઝવીશું અને રસમીના કંથની સોડમાં લપાઈ આર્દ્ર સ્નેહ, અગાધ પ્રેમ અને દામ્પલ સુખની અનેરી લહાણુ લૂંટીશું. મને ખિચારીને ક્યાં ખબર હતી કે આદર્શ અને વ્યવ-હારમાં બે ધ્રુવ જેટલું અંતર છે? મને આપડીને ક્યાં ખબર હતી કે હિંદુ સમાજમાં આવા કોડ મનમાંજ રહે છે ? માઆપની નિર્દોષ લાડકીને ઘરમાં પ્રવેશતાંજ, સાસુજીની ડગલે ને પગલે ચાલતી જોહુકમી, નણુંદનાં સ્વમાન નાશ કરનાર મેણાં અને માવડિયા ભર-થારના અણુધારેલા અજુક્તા ઠપકા સહન કરવા પડશે તે કોણે કદમ્બું હતું ? જે કંઈ ન આવડે તે નમ્રતાથી અને સ્નેહથી શીખવવાની વડીલ સાસુની શું ફરજ નહોતી ? સમોવડી નણુંદની કામમાં સહ-ભાગિની થવાની—અરે ફક્ત મદદજ કરવાની શું ફરજ નહોતી ? અને તે ગુજરેલા અન્યાય બદલ માથું ઊંચકવાનો તો નહિ, પણ આશ્વાસન સરખું આપવાનો તમારો શું ધર્મ નહોતો ? હિંદુ કુળવાન (!) ફરજંદ પાસે એ આશા શે રખાય ?

વહુ આખો દિવસ ધરનું કામકાજ કરે—ગદાવૈતરં ફૂટે, પણ તેને થાક ન લાગે અને વહાલસેઈ દીકરી તેથી ચોથા ભાગનું કામ ન કરે તોય શેકાઇ જાય ! વહુનું કરેલું કામ તે વેઠ અને 'બેનબા'નું કામ તો નરી કાર્યદક્ષતા, ચપળતા ને કુશળતા ! વહુના નમ્ર બોલ પણ ચિખાવલા અને વધારે પડતા અને 'કુંવરીબા'ના સખત બોલ પણ વાફ્યાતુર્યની અવધિ લેખાય ! કામમાં મદદ કરવાની વહુની વિનંતિ 'હુકમ' ગણાય અને 'બા સાહેબ'નો હુકમ ફરજ અદા કરવા-ની ફક્ત યાદજ મનાય ! શો અન્યાય ! કેટલો બેદલાવ ! બંને સરખી વયની પંદર વરસની બાળકીઓ ! ફર માત્ર એટલોજ કે, એક મોંઘા મહિયરમાં છે, જ્યારે બીજી કપરા સાસરિયામાં છે. તમારે અને તમારાં બાએ સહેજ તો ન્યાયદષ્ટિએ નિહાળવું હતું ! સહેજ તો મારા તરફ અમીદષ્ટિ રાખવી હતી !

આટલેથી પતવું હોત તો તેટલું ખમતાં તો હું ધીમે ધીમે શીખી હતી—ટેવાઈ હતી; પણ વિધિએ મારે માટે આટલુંજ નિર્માણ નહોતું કર્યું. હજી તો પાશેરામાં પહેલી પુણી હતી. હવે મારાં વૃદ્ધ, ગરીબાં માતપિતાનો વારો આવ્યો. કંઈક વાંધો પડે, એટલે “તું” આવા ધરતી, તારી મા આવી, તારો બાપ આવો.” વગેરે ભલભલાની સહનશક્તિ ખુટાડે તેવા માનભંગ કરનાર વાગ્-બાણના અસહ્ય પ્રહાર મારા હિપર થવા માંડે. મારા મિયતમ (!),

તમારી માફક મને મારાં માબાપ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ તથા માનની લાગણી શું ન હોય ? વહુ નામનું પ્રાણી શું હૃદયશૂન્ય હશે ? મારે સ્થાને જે તમે હો. અને તમને મારી મા એવી રીતે સંબોધે તો.... ? પણ મુજ ગરીબડીનું, રાંકડીનું શું ચાલે ? તે પણ મૂળે મોઢે સહન કર્યું—કરવું પડ્યું—કર્યેજ છુટકો હતો.

દિવસ આખોએ મહેનત કરી. પળેપળ ગાળો ખાધ, વધેધટે ધાને પેટ ભરી, જીવન ઉપર અસંતોષાએલી, થાકી પાકી રાત્રે તમારી પાસે કંઈક દિલાસો અને કંઈક રસિકતા અનુભવવા, આશ્વાભરી આવું, તો ત્યાં પણ શું ? મા બહેનના કાનભંભેરણથી તમે પણ બળતામાં ઘી હોમવા—દાઝેલાને ડામવા તૈયારજ હો. સ્નેહના બે પ્રેમાળ શબ્દ તો બાળુએ રહ્યા, પણ કઠોર શબ્દનો માર ખમવો ન પડે તો માફ અહોભાગ્ય ! સાધારણ વસ્તુ જેમએ, તોપણ એકદમ હાજર થઈ જવું, ફાણ પણ વિલંબ થાય તો ધાંટા સાંભળવા; તમારા તંદુરસ્ત, સુદૃઢ શરીરને મારા કામળ, નિર્બળ દુઃખતા હાથથી ચાંપવું; તમને તાપ લાગતો હોય તો ઉંધમાં ઘેરાયલી હોવા છતાં ઉઠી પવન નાખવો; ઇત્યાદિ સેવા બજાવતાંય તમે સ્વામીનાથ રીઝશે કે રૂદ્રશે તેનો વિશ્વાસ નહિ ! કોઈક વખત અત્યંત થાકથી દુઃખતા, કળતા શરીરને આરામ આપવાનું મન થાય, ત્યાં તાડુકોજ સાંભળવાનો હોય ! “એટલામાં ઉંધ શાની આવે છે ? આખો દિવસ બેઠાં બેઠાં ગપ્પાં મારવાં અને રાત્રે ધોરવું ! બેસ મારા પગ દબાવ” વગેરે સખત બોલ, અણધરતી ધમકી અને કવચિત્ત ચૌદમું રતન પણ ચાખવું પડે ! તમને કોઈ દિવસ એમ પણ ન થયું, કે જ્યારે તમારા મજબૂત પગ દુખે છે ત્યારે આ નાનકડી બાળા શી રીતે સહન કરતી હશે ? શાનું થાય ! ખૈરી તો પૈતરી ! હું તો તમારી વેઠ કરવા બંધાએલી, સર્વ દક્ષ તમારે સ્વાધીન આ ગુણામીના ! પણ મને તો ધણુંય લાગે, પણ હું નિરાધાર અબળાથી શું થાય ? બહુ તો આંસુ સારું. તેમ કરવામાં પણ દુઃખ-દોંગીલી ગણાઉં અને થોડોક વધારે મેથીપાક મળે ! તમે મારા ઉપર સ્વામિત્વ-જીલમી, આપખુદ ને બેદરકાર સ્વામિત્વ-ગુજાર્યું છે. મારી પાસે અનહદ સહન કરાવ્યું છે. એનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત તમારી પાસે છે ?

એકાદ વખત આ પીડામાંથી થોડીક નિવૃત્તિ મેળવવા, વહાલી માવડીનું દર્શન કરવા, પેટની વરાળ સહિયરો આગળ શાન્ત કરવા પિયર જવા રજા માગી, ત્યારે બેસીતમ ધમકી સાંભળવી પડી ! મને આ ઉંમરે માતૃભૂમિ સાંભરે તે પણ ગુન્હો ! અરેરે !એ વાત યાદ કરે છું ત્યારે હૃદય ભરાઈ આવે છે. છેવટે મને પિયર જવાની રજા મળી, પણ પાછી આવી ત્યારે પરિણામ

શું ? “ તે તારી બાને આમ ભરાવ્યું ને તેમ ભરાવ્યું, આ ન લાવી ને તે ન લાવી” કહી મને સાસુજીએ ઉધડીજ લીધી. માળો ભાંડી અને તમે પાષાણહ્રદયના હ્રદયસ્થરે (!) તો.....એક જંગલી પણ શરમાય તેવી કરપીણુરીતે ઢોરની પેઠે મારી ! એ દિવસ હજી મને યાદ છે. આખી રાત મેં આંસુ સારી વીતાવી. એ દિવસથીજ જીવને પલટો ખાધો. જીવન અકાંઠે થઈ પડ્યું ! આપઘાત તો ન થઈ શક્યો, પણ અસહ્ય ચિંતામાં ને ચિંતામાં ભયંકર ક્ષયના પંજમાં હું સપડાઈ. એ પ્રિય ક્ષય આજે મને આ દુઃખદ સ્થિતિ-માંથી મુક્ત કરે છે.

તમે મારે માટે સહેજ પણ રનેહ, સહેજ પણ લાગણી, અરે સહેજ પણ દયા બતાવી હોય તો હું તમારે માટે શું શું ન કરત ? સંસારે તો તમને આ દેહના માલીક બનાવ્યા હતા, પણ હું તો તમને મારા હ્રદયને સિંહાસને બેસાડી આ ભૂમિ ઉપર દુર્લભ એવું સ્વર્ગસુખ ચખાડત. તમારા સુખને અર્થે મારા પ્રાણ પાથરત. તમે મને માંડે હેતુ વ્યક્ત કરવા એક પણ સુપ્રસંગ કે અનુકૂળ સંયોગ આપ્યો હોત તો આ જીવનજ મોક્ષ મેળવી આપત; પણ તમારે હ્રદયજ ક્યાં હતું ? તમે તમારું પોતાનું કાણ જાણે પણ મારું જીવન તો હતાશ ક્યું, નષ્ટ ક્યું છે; એક અણખીલી પુષ્પ-કળીને તમે છુંદી, કચડી નાખી છે.

કોઈ દિવસ તમે સ્વાર્થ સિવાય બીજી વાત કરી છે ? કોઈ વખત પણ પત્નીની તબિયતની તપાસ કરી છે ? તમારા ખાધા પછી ધાન વધે છે કે ઢેઠાં તેની ખખર કાઢી છે ? કોઈ દિવસ પણ વાર્તાવિનોદ કે આનંદ માણવાનો વિચાર સરખો કર્યો છે ? શાનો કરો ? પોતાનો સ્વાર્થ સધાયો એટલે બસ. હશે ! હવે તમે તમારે રસ્તે ને હું મારે. એક વખત તો દુષ્ટ વિધિએ તમારી સાથે પાનું પાડ્યું; પણ હવે બીજા ભવમાં તો તમારો પડછાયો પણ ન પડજો.

અસહની સતીઓ ‘ભવોભવ એ પતિ માગતી; હું તો નથી માગતી. પણ પતિરાજ ! હવે તમારી બીજી એવું માગે એવા તમે થાઓ એટલું ઇચ્છી જ્યાં આવાં પાશવબંધનો નથી તેવા પ્રદેશમાં જઈ છું.

આ ભવમાં તમારે પાને પડેલી દુઃખિયારી.
...ના સપ્તેમ વંદન

(શ્રાવણ-૧૯૮૬ના “જગૃતિ”માંથી)

૮૯-સાચો અન્નદાતા !

(એકાંકી નાટક)

(લેખક:-શ્રી. ખાદીભક્ત)

પ્રવેશ ૧ લો.

(સીતા રેંટિયા પર સૂતર કાંતી રહી છે: તેના પતિ શાંતિલાલ 'હાશ' 'હાશ' કરતો ધરમાં દાખલ થાય છે.)

શાંતિલાલ—(ન્યાંનો ત્યાં થંભી જઇને) ઓહ ! આ શું ? ક્યાંથી આણી ધરમાં આ બલા ? વાહ ગાંધી ! વાહ ! આ બેરીનું બેળું પણ તેં ફેરવી નાખ્યું. (સીતાને ઉદ્દેશીને) એ, ક્યાંથી આણી આ લપ ? કોણે હસાવ્યું તારા મગજમાં આ ભૂત ?

સીતા—(ઉડીને કપડાં ફીક કરતી કરતી) સ્વામીનાથ ! આ શું ? આવું તે શું બોલતા હશે ? રેંટીઓ એ કાંઈ બલા છે ? શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને જેવું સુદર્શન ચક્ર તેવું આપણે આ શરીર-રક્ષા કરનાર ચક્ર છે. વહાલા ! જુઓ તો ખરા ! એમાંથી કેવું સુંદર સૂતર નીકળે છે. કાંતી બતાવું ? (નીચે બેસી સૂતર કાંતે છે.) ભાઇબીજની બેટ દાખલ, આ સદાકાળ ચીર પૂરનારો રેંટીઓ મારા મોટાભાઇએ ખાસ હેતથી મોકલાયો છે. જુઓ તો ખરા, કેવો સરસ એ ફેરે છે ! કેવો મોટો ગુંજારવ કરે છે ! નીચે બેસીને જરા જુઓ તો ખરા. આવી સરસ સૌભાગ્ય-વસ્તુ ધરમાં આવી અને તેના પ્રત્યે આમ દ્રેષની દૃષ્ટિએ કાં જુઓ છો, નાથ !

શાંતિલાલ—(જરા ગુસ્સાથી) આ સૌભાગ્ય ! આ સૌભાગ્ય ! ! ગાંડી ! ધરમાં આ બલા જોઇને કોઇ સાહેબના કાન ડુંકશે તો તેનું પરિણામ શું આવશે તે કાંઇ ખબર છે ? ઉપાડ તારું એ સૌભાગ્ય અને ફેંકી દેરના પર કચરાની પેટીમાં ! હજુએ આવી ને આવીજ રહી. માણસે એટલો તો વિચાર કરવો જોઈએ કે આપણે શું કરીએ છીએ અને તેનું પરિણામ શું આવશે ? કાલ સવારે નોકરી વગરના થઇને બેકાર રખડવાનો વખત આવશે ત્યારે ખબર પડશે ! પણ તારે શું ? મજાનું પગ પર પગ ચડાવીને બેઠે બેઠે મળે છે એટલે પછી આવા ઢંગજ સૂઝે ને ? ઉપરિ અધિકારીઓના હુકમ ઉઠાવતાં ઉઠાવતાં અમારે તો નાકે દમ આવે છે તેની કંઈ ખબર છે ? ઓ પ્રભુ ! ઓ ઈશ્વર ! ! (માથા પરનો ફેંટો પલંગ-પર નાખી, કોટનાં બટન કાઢતાં કાઢતાં આરામખુરશી પર પડે છે.) કેવો કર્કશ આ 'કરકર' 'કરકર' અવાજ ! મારા તો કાન બહેરા થઈ ગયા. ધડીએ ધડી આરામ લેવા ધેર આવીએ ત્યારે આ આવું નાટક ! હવે તે ક્યાં નાસી જવું ! (સીતાને) હવે બંધ કરે

છે કે નહિ તારો એ રેંટિયો કે ઉપાડીને ફેંકી દઉં ગટરમાં ?

સીતા—વહાલા, આજે તમને આ શું થયું છે ? વિનાકારણુ આમ આજે નારાજ કેમ થયો છો ? આટલી આ પુણી ખલાસ થાય એટલે બંધ કરું છું. એકાદ વખત ફેરવી જુઓ તો એની મઝા ખમર પડશે, પછી તો કલકોના કલાકો ત્યાંથી ઉઠવાનું મનજ નહિ થાય, ચલાવી જુવો આ !

શાંતિલાલ—કહ્યું નહિ એક વાર કે એક બાજુ ફેંકી દે ! મારાથી સહન નથી થતો તેનો કર્કશ અવાજ. (સીતાનું કાંતવું ચાલુજ છે.) તું એમ નહિ માને, એ ફેંકીજ દેવો પડશે. (રેંટિયો ઉપાડી રસ્તા પર ફેંકી દે છે.)

સીતા—તમને આમ કરવું શોભે છે કે ? મારા બાપએ કેટલા પ્રેમથી બાઈબીજની બેટતરીકે આપ્યો અને.....

શાંતિલાલ—હા, હા, શોભે છે—શોભે. તારા બાપએ મોટા પ્રેમથી આપ્યો—મારી છાતી ઉપર બેસવા માટે, મારો રોટલો ટાળવા માટે ! અક્કલ વગરનો તારો એ બાઈ ! ધંધો—રોજગાર કરવાનું મૂક્યું પડતું અને ત્રણ પૈસાની ઘોળા ટોપી ઓઢીને મંડ્યા માને ગામ ભટકવા. જાણે મોટા દેશભક્ત ! કોઇ ભાવ તો પૂછતું નથી અને મંડ્યા દેશભક્તિનાં મોટાં ગપ્પાં મારવા. તને પિયર મોકલવીજ નહોતી જોઇતી. પ્રભુ જાણે આ રાજદ્રોહી ટોળા શું કરશે ? તેની તો છાયામાં ઉભા રહેવામાં પણ ભય છે. ક્યારેક કાયમનો રોટલો ટળી જવાનો ! કેમ જ્યાંની ત્યાંજ થંભી ગઇ ! આજે કાંઇ ચહા-પાણી કરી દેવાં છે કે નહિ ?

સીતા—ગરમ ગરમ દૂધ લાવું ? ગોવિંદ દૂધવાળાને આજથી કહ્યું છે કે અરધો શેર દૂધ વધારે લાવે. એક તો પહેલેથીજ પ્રકૃતિ આટલી ગરમ અને તેમાં આ ઘોમ ઉનાળો ! એટલે મને થયું કે આજથી ચહા બંધ કરીને દહીં, દૂધ, છાશજ ખવરાવું તેથી તબિયત પણ કાંઇક સુધરશે. લાવું કે દૂધ ? પ્રાઇમસ.....

શાંતિલાલ—(આશ્ચર્યથી ડોળા તાણીને) શું ? શું કહે છે તું ? ચહા બંધ ? હા, હા તે મને પજવવાનો પદ્ધતિસર પ્રયત્નજ ચાલુ કર્યો છે.

સીતા—(શાંતિલાલના મોઢા ઉપર હાથ દઇને) આ શું ? જ્યારે ને ત્યારે આવું અશુભજ બોલવાનું ? આ મા જમદંબા !.....

શાંતિલાલ—(તપી જઇને).....‘કૃપા કર અને આ ધણીને જમતમાંથી ઉપાડી લે’ એમ ને ? બોલ ! બોલ ! !

સીતા—(દીન બની જઇ) આ નાથ ! આ તે તમે શું બોલો છો ! મારાથી સાંભળ્યું નથી જતું—હૃદય ચીરાઇ જાય છે. મારા સમ છે જરા શાંત થાઓ ! દૂધ લાવું છું. (જાય છે.)

શાંતિલાલ—(મનમાં) આજે પેલું રિટ્રેન્ચમેન્ટ (કરકસર) ખીલ પાસ થવાનું સાંભળીનેજ ધ્રાસ્કો પડ્યો છે. કેને ખબર શું થશે ! આજે જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે ત્યારે સાહેબને લણી લણીને સલામો કરી, પણ છેવટે ગરમ થવાનો હતો તે તો થયોજ. 'ડેમ ફૂલ'ની પુષ્પવૃષ્ટિ પણ ચૂક્યો નહિ. અને પેલો ત્રીકમલાલ ત્રવાડી તો મારા સામું જોઇને ખી, ખી, ખી, ખી, હસતોજ'તો. કાણ જાણે ક્યા જન્મનું મારે ને એને વેર હશે ? હમેશાં તે હેડકલાર્કના કાન કરડતોજ હોય છે. શું કારસ્થાન ચાલે છે તે તો રામ જાણે ! તેની યાદ આવે છે કે તુરત શરીરમાં આગ થાય છે. પટેલની જગ્યાએ હું હેડકલાર્ક થવાનો હતો પણ-પણ-ઉઠું-હું-હું (માથું દબાવે છે) સરવાળા બાદબાકી કરીને આજ તો માથું દુઃખવા આવ્યું છે. હવે તો ચહા.....(સીતા દૂધનો પ્યાલો લઇને આવે છે.)

શાંતિલાલ—શું લાવી આ ?

સીતા—મારા વહાલા માટે દૂધ.

શાંતિલાલ—(પ્યાલો હાથમાં લઇને) દૂધ ! ગટરમાં નાખ તેને !

(પ્યાલો દૂર ફેંકી દે છે. આખા ઘરમાં દૂધ, દૂધ થઇ જાય છે.

માથા પર હાથ અફાળતો, પગ પછાડતો અને ફેંટાં બગલમાં નાખતો શાંતિલાલ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બહાર નીકળે છે: સીતાની આંખમાં પાણી આવે છે અને લાંબો નિસાસો મૂકે છે.)

સીતા—આજે તમને આ થયું છે શું ?

શાંતિલાલ—તાં અને માં કપાળ ! (બહાર ચાલ્યો જાય છે:)
પ્રવેશ ૨ જો

(સ્થળ:—હેડકલાર્કનું ઘર: ચારપાંચ કારકુનો નીચું મોઢું કરી ટેબલ પાસે ઉભા છે: પગનો અવાજ ન થવા દેતાં, ખીતો ખીતો શાંતિલાલ પ્રવેશ કરે છે:)

હેડકલાર્ક—શાંતિલાલ ! આ ખીજઓની પેટે, પહેલી તારીખથી તમને નોકરી પરથી કમી કરવામાં આવે છે. આ જુઓ સાહેબનો હુકમ ! (હુકમનો કામળ બતાવે છે.)

શાંતિલાલ—(ધૂજતો ધૂજતો હાથ જોડીને) પટેલ સાહેબ—હું—ગરીબ મા.....મારા પર.....

હેડકલાર્ક—મને શું કહો છો ? કહો સાહેબને ! હું કાણ ? હું તો ફક્ત હુકમનો તાબેદાર.

શાંતિલાલ—પણ.....મારા પર જરા—સાહેબ પાસે શીદા-રસ—જરા.....

હેડકલાર્ક—તે કાંઈ મને કહો નહિ: આ રિટ્રેન્ચમેન્ટ- (કરકસર)નો ધસારો મારા પર સુધ્ધાં ક્યારે આવશે તેનો કાંઈ નિષ્પત્તિ નથી તો હું તમને કેવી રીતે બચાવી શકું ? જાઓ, જાઓ, તમે

સાહેબ પાસે જાઓ. તેની પાસે જઈ રડો અથવા બે લાત ખાઓ. મારા પગ સ્થિર થાય એટલે બસ. પછી તમે જોઈએ તો મરો અથવા મોટા કૂવામાં પડો. (અશ્માં ઉંચાં કરીને હેડકલાકું તેના તરફ જુએ છે.) તમને આજે બચાવવા જઈ અને કદાચ કોઈ વખત તમે મારી સ્થિતિમાં આવ્યા તો સાપની પેડે વાંકા થઈ જવાનાજ. (અશ્માં નીચાં કરી કાગળો પર સહી કરવા માંડે છે.)

પ્રવેશ ૩ જે

(સ્થળ:—સાહેબની ઑફીસ: નીચું મોઢું કરી શાંતિલાલ એક ખૂણામાં ઉભો છે.)

સાહેબ—હું કંઈ કરી શકતો નથી. સરકારને તમારી નોકરી નથી જોઈતી, મને ત્રાસ ન આપો.

શાંતિલાલ—પરંતુ સાહેબ ! હું એક ગરીબ માણસ છું. કૃપા કરીને.....

સાહેબ—(કંટાળીને) ગેટ આઉટ નાઉ, કુલીશ ! (ચાલ બહાર નીકળ હવે, મૂર્ખો ક્યાંઈનો !) સિપૌચ ! ઉસ્કુ બાહિર ખીચો ! ડેમ નીકર. (શાંતિલાલ પાછો પગે ઑફીસમાંથી બહાર નીકળે છે.)

પ્રવેશ ૪ થી

(સ્થળ—શાંતિલાલનું ઘર: શાંતિલાલ ખુરશી પર પડ્યો પડ્યો બે હાથે માથું પકડી નિસાસા નાખતો શૂન્ય દૃષ્ટિએ બારીમાંથી રસ્તા તરફ જોઈ રહ્યો છે. સીતા તેને ધીરજ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે.)

શાંતિલાલ—(એક લાંબો નિસાસો નાખી) ગયે વર્ષે પેલા અનંતરાય જોશીએ કહ્યું હતું તેજ આખર ખરું પડ્યું. જન્મ-પત્રિકામાં શનિ ચોથો ને ગુરુ બારમો છે. પત્યું ! ઠાર મરી ગયા ! શનિ અને ગુરુ ! ગુરુ અને શનિ !! બસ, હવે મરીજ ગયો. ગુરુ બારમો ! શનિ ચોથો ! ગમે તેમ તોય શનિએ વિક્રમ સરખાને 'ત્રાહિ ભગવાન' પોકરાવ્યા તો મારા જેવાનો શું હિસાબ ! એટલું વળી સાઈ થયું કે સાહેબે કંઈ ચોરી-ચપાટીનું તહોમત મૂકી જેલમાં નંખાવ્યો નહિ. વડવાનાં એટલાં પુણ્ય નહિ તો બીજું શું ? હે ઈશ્વર ! હજુ શું શું દુઃખ નાખવાનો છે, તે તુંજ એક જાણે છે ! ઓ પ્રભુ ! હવે શું કરવું ?

સીતા—રાત્રિ આમ એકસરખી ચિંતા કરવાથી શું લાભ ? ખરાબ બલિબ્ધ શા માટે કદપી લેવું ? આપણી રક્ષા કરનાર ઇશ્વર જેવો ધણી છે. જેણે જન્મ આપ્યો છે તે શેર બાજરી આપી જવાડશે નહિ ? દાંત આપ્યા તે ચાવણું નહિ આપે ? આજ નહિ તો કાલ, અહીં નહિ તો બીજે ક્યાંઈ, પણ કંઈ સગવડ થયા વિના રહેશે ?

શાંતિલાલ—તું ગાંડી છે ગાંડી. તને શું ખબર ? બોલી

પાણી એક કરી, માખાપના હજારો રૂપીઆનો ધૂમાડો કરી, પહેલા-બીજા વર્ગની પદવી મેળવેલાઓ જ્યાં હાથ ધસતા ફરે છે ત્યાં મારા જેવા છાપ (ડીપ્રી) વગરના માણસનો ભાવ કાણુ પૂછે ! તેમાં વળી આ શનિની ગ્રહદશા ! અને આ બારમો ગુરુ ? પ્રલયકાળજી આવી લાગ્યો છે, બીજું શું ? એક દિવસ.....

સીતા—આમ મુંઝાઓ માં. કોઈ જગ્યાએ કાંઈ નહિ બને તો આપણી પાસે એક સાધન છે. તેમાંથી ફક્ત જાડો પાતળો રોટલો તો મળશે પણ તે ખાત્રીપૂર્વક અને નિયમિત મળશે. મારો અનદાતા મને દગો નહિજ દે.

શાંતિલાલ—(ખુરશીપરથી એકદમ ઉઠીને) તારો અનનદાતા ! અનનદાતા ! ! શું કહે છે ? તારો અનનદાતા ! ગાંડી તો નથી થઈને ? મોં સામે તાકીને આમ હસી શું રહી છે ? ખરેખરજ તને ગાંડપણુ થયું છે. ગુરુ બારમો આવ્યો તેનોજ આ પ્રતાપ !
(પાછો બેસે છે.)

સીતા—(હસીને) ખરેખર સાચું કહું છું. મારો અનનદાતા મારી પાસેજ છે. તે મને કદી ભૂલનાર નથી. આ જુઓ તે અહીં-આંજ છે. (પલંગ નીચે વસ્ત્રથી ઢાંકેલો રેંટીઓ ખતાવે છે.)

શાંતિલાલ—ઓહ ! પાછી આ પનોતી ઘરમાં ? આટઆટલું કલ્પા છતાં ? સમજ્યો, મારો રોટલો ટળવાનું કારણ હવે સમજ્યો. આ પનોતીનાજ એ પ્રતાપ ? દોલ વગાડી વગાડીને ના પાડી તોય ફરીને પાછો ઘરમાં આણ્યો ! ઓ ઇશ્વર ! શું આ તારો કોપ ! (સીતા તરફ જોઈને) પણ તેમાં તારાયે શું દોષ ? બુદ્ધિજ ફરી ગઈ. આ બધો તો શનિનોજ પ્રતાપ ! ચોથો શનિ ! પછી પૂછવુંજ શું ? સાડસતી બહી પણ ચોથો શનિ તો તોળા ! (આમ તેમ આંટા મારે છે) જા, જા આ પનોતી અહીંથી લઈ જા. ભાંગી તોડી તેના કડકા કર અને બાળી દે તારા ચૂલામાં. ઉપાડ, ઉપાડ નહિ તો આ જો દુઃખ.....(રેંટિયા પર હાથ ઉગામે છે: સીતા આડી પડી રોકે છે.)

સીતા—હાં, હાં, દેવ ! મારા સમ છે. અનનદાતા પર આમ હાત ઉગામવાની ? પ્રભુજીએ પ્રાપ્ત કરાવેલા આ અન્ન્યે હથિયારનું આમ અપમાન કરવાનું ? ના, ના, આવા દ્વેષની નજરે તેના તરફ ન જુઓ. ઉગામેલો હાથ પાછો ખેંચો અને હાથ જોડી તેની કૃપા માગો. ગરીબોને સુખપૂર્વક અને સ્વતંત્ર રોટલો આપવાનું સામર્થ્ય એક તેમાંજ છે.

શાંતિલાલ—જા, ઉપાડ, તારા એ અનનદાતાને અને નાખ ચૂલામાં. હવે પછી ફરીને ડ્યારેય મારી નજર સામે લાવીશ નહિ. ઉપાડ ! ઉપાડ ! (સીતા રેંટિયો લઈ જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો

(સ્થળ:—રસ્તો. શાંતિલાલ વિચાર કરતો ચાલ્યો આવે છે)

શાંતિલાલ—(મનમાં) એકસરખો બે મહિનાથી ફર્યાદ કરું છું પણ કોઈ ઠેકાણે દાદ લાગતી નથી. રાત ગણી નહિ કે દિવસ ગણ્યો નહિ, ટાઢ ગણી નહિ કે તડકો ગણ્યો નહિ અને લોકોના ઉંઝરા ગણી ગણીને તો ફેરા કડકડતા જોડા પણ ફાટી ગયા. જે ઓફિસે જાઉં ત્યાં દરવાજા ઉપર 'નો વેકન્સી' (નોકરી માટે જગ્યા નથી) એવું પાટિયું લાગાડેલું જ હોય ! હવે શું થશે ? ગુપચુપ અરીથુ ખાધને.....પણ—પણ મારી સીતા ! રેટિયા પર તેનો કેટલો અટલ વિશ્વાસ ! સવારથી સાંજ સુધી એકસરખું કાંત્યાજ કરે છે, અને તેમાંથી જે બે-ચાર આના મળે છે તેનાથીજ થોડું ધણું ગળડે છે. અને હું ? તેનો પતિ ? નોકરીના મૃગજળ પાછળ ભટકું છું. નોકરી ! નોકરી !! ક્યાં છે નોકરી !!! પણ તેજ હું જો તેના કહેવા પ્રમાણે.....હા, પણ હજીયે તે બૂલ સુધારી શકાશે.

(ધરના દરવાજામાં દાખલ થાય છે. રેટિયાનું સુંદર ભજન ગાતી થકી સીતા એકતાન થઇ કાંતી રહી છે.)

ધીરો ધીરો ચાલે રે, મીડો મીડો ગાજે રે,
રૂડો મારો રેટિયો હોજી.

એ રેટિયામાં દેશોદયના નીકળે તાર,
એ તારે તારે બાળું ભારતનો ઉદ્ધાર;
ધીરો ધીરો ચાલે રે.....

શાંતિલાલ—(મનમાં) કેવું મધુર આ ભજન ! (જરા અટકીને) કેવી અદ્ભુત આ એકાગ્રતા ! ખ્યારી, અહીંજ ઉભો થકો તારા આ સમાધિમગ્ન તેજસ્વી દેહ તરફ જોયાજ કરું એમ થાય છે. આહા ! મનની આવી એકાગ્રતા સાધીને જગતનાં દુઃખો બૂલી જતાં મને આવડશે કે ? (સીતાની નજર દરવાજા તરફ જાય છે.)

સીતા—(કિંચિત્ નવાઈથી) ક્યારે આવવું થયું ? અને આમ દરવાજામાંજ કેમ ઉભા થઇ રહ્યા છો, પ્રભુ !

શાંતિલાલ—મારી ધ્યાનમગ્ન દેવીનાં દર્શન કરી રહ્યો હતો.

સીતા—(ગાલમાં હસતી, હસતી) ધ્યાનમગ્ન શું ? દેવી શું ? અમથી અમથી આમ મસ્કરી શું કરતા હશે બલા ?

શાંતિલાલ—ખરેજ, તું મારી દેવિ ! મારો ગુરુદેવતા ! આટલા દિવસે આજ હું તને સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખી શક્યો. આજ હું તારી પાસેથી પાઠ શીખ્યો. આજથી હું તારી સાથે સત્તર કાંતીશ, અથવા ખીજે કાંઈ ઉદ્યોગ કરીશ; પણ નોકરી—ફાટ નોકરીનું તો હવે નામ પણ નહિ લઉં.

સીતા—(આશ્ચર્યથી) સાચ્યે ? શું આજથી મારા પતિદેવ સૂતર કાંતવાના ?

શાંતિલાલ—સાચ્યેજ. આજથી તારી પાસેથી સૂતર કાંતવાનો પાઠ લખશ. “નોકરી” એ શબ્દ પણ મારા મોઢામાંથી હવે નીકળશે નહિ.

સીતા—(અક્રિતભાવથી હાથ જોડીને) ભગવાન તારી કૃપા !

શાંતિલાલ—આજે તારા મોટા ભાઈનો કાગળ છે તેમાં લખે છે કે “અહીં આવો તો સૂતર વણતાં અને રંગતાં શીખવું.” જો આટલો હુન્નર હાથ બેસી જાય તો આપણે ઘેર-ગામડામાં રહીને પણ ધંધો સારો ચલાવી શકાશે. તને કેમ લાગે છે ?

સીતા—મને શું લાગવાનું છે ? હું તો કેટલાય દિવસથી એ વાત કહીજ રહી છું.

શાંતિલાલ—ત્યારે સામાનની વ્યવસ્થા કરીને કાલે સવારની ગાડીમાંજ અમદાવાદ જવાની વ્યવસ્થા કરીએ. પણ ટિકિટ પૂરતા પૈસા પાસે છે ?

સીતા—ના નથી, પણ મારા કાનનું આ એરિંગ વેચીને મારવાડી પાસેથી પંદર વીસ રૂપીઆ ખુશીથી મેળવી શકાશે. હં, હ્યો આ ! (એરિંગ કાઢી આપે છે.)

શાંતિલાલ—(મનમાં) કેવો આ પ્રસંગ ! પણ અત્યારે હૃદય પથ્થર જેવું કર્યાં સિવાય છૂટકોજ નથી. (એરિંગ લઈ બહાર જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

(સ્થળ: રસ્તો, દુકાનથી ધર તરફ.)

શાંતિલાલ—(મનમાં) મુંબાઈ છોડ્યાં આજે એક વર્ષ થયું. કાઠિયાવાડમાં પગ મૂકતાં પહેલાં શંકા હતી કે ધંધો ચાલશે કે નહિ. પણ પ્રભુની દયાથી ખાદીવણાટ તથા રંગાટના ઉદ્યોગમાં બે પૈસા મળવા લાગ્યા. છેવટ રંગીન ખાદીની માગણી વધતી જોઈને ઈશ્વરદાસની સલાહથી દુકાન પણ નાખી અને આજે આ ધનતેરશના દિવસે હિસાબ કરતાં ખરચ ખૂટણુ જતાં ચોખ્ખા પાંચસો રૂપીઆનો નફો દેખાય છે. મુંબઈમાં ચાર વરસ કારકુનગીરી કરીને પણ આથી અર્ધા રૂપીઆએ ખચાવી શકાયા હોત કે કેમ ! તે શંકાજ છે. (કૂવા પરથી પાણી ભરીને સીતા ધર તરફ જઈ રહી છે. તેને જોઈને) આ બધો એ દેવીનોજ પ્રતાપ ! આ વાત તે જાણશે ત્યારે કેટલી ખુશી થશે ! (જલદી પગ ઉપાડે છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

(પાણીનું બેડું ઉતારી સીતા થાકે ખાવા બેઠી છે: શાંતિ-લાલ આવે છે.)

શાંતિલાલ—સાંભળ્યું કે! આજ તને એક આનંદની વાત કહેવાની છે.

સીતા—(આતુરતાથી) શું વાત છે ?

શાંતિલાલ—ખરચ ખૂટણ કાઢતાં, દુકાનના વ્યાપારમાં આ વર્ષની આખરે આપણને પાંચસો રૂપિયા નફો થયો. કેમ આનંદ પામીશને ?

સીતા—હા, બહુજ આનંદની વાત. પણ એ બધો પ્રતાપ મારા અન્નદાતાનો ભલા! કબૂલ કરશે ને ?

શાંતિલાલ—હા, પ્રિયે ! ખરેખરજ તારો રેંટીઓ “સાચો અન્નદાતા !” મૂખપણથી એક વખત મેં તેની અવગણના કરેલી, પણ તેનીજ કૃપાથી આજે આ સુખનો દિવસ સાંપડ્યો. ભગવન્ ! કાઠિયાવાડના, મારા જેવા ખીનરોજગારી તરુણોને આ અન્નદાતાનો—આ રેંટિયા ઉઘોગનો માર્ગ ખતાવ અને નોકરી કે બેકારીના કારમા પંખમાંથી તેને ઉગાર ! એટલી તારા શ્રીચરણમાં પ્રાર્થના !

સીતા અને શાંતિલાલ—(સાથે) અમર રહો રેંટીઓ, જુગ જુગ જીવો રેંટીઓ અને ભારતવર્ષમાં એ રેંટીઆની પુનઃ સ્થાપના કરનાર પ્રાતઃસ્મરણીય પૂજ્ય બાપુજી પણ અમર રહો.

(શ્રાવણ-૧૯૮૬ના “જગૃતિ”માંથી)

૧૦-દિવાન ‘હરદોલ’ જૂ

(લેખક:-રાયબહાદુર પંડે શ્યામબિહારી મિશ્ર, એમ. એ.)

ઓરછા રાજ્ય બુદેલખંડ મેં અળ્ખ લી અગ્રગણ્ય માના જાતા હૈ ઔર ઉસકા નંબર સળ રાજ્યોં મેં ઉચ્ચતમ હૈ તથા વહાં કે શ્રી સવાઇ મહેન્દ્ર મહારાજ બહાદુર કે સરકાર હિંદ સે ‘સરામદ રાજહાય બુદેલખંડ’ કી ઉપાધિ પ્રાપ્ત હૈ. કેવલ યહી નહીં, વરન્ સમસ્ત મધ્યભારત મેં ઉસ રાજ્ય કા ચૌથા નંબર હૈ—છઠ્ઠૌર, બોપાલ ઔર રીવાં રાજ્ય હી ઉસકે ઉપર માને જાતે હૈં.

પ્રાચીન કાલ મેં યહ રાજ્ય અળ્ખ સે કહીં બદલ્યઢ કર મહત્વ કા થા. યહાં કે મહારાજ સૂર્યવંશી બનારસ કે ગહરવાર રાજ-કુસોદ્ભવ હૈં. ઇસ પવિત્ર વંશ મેં પાંચવાં બુદેલા એક નામી રાજ કુએ, જિનકા હાલ ભારતીય ઇતિહાસ મેં પ્રસિદ્ધ હૈ. ઉનકા અસલી નામ હેમકર્ણ થા. ઉન્હોંને શ્રીવિંધ્યવાસિની દેવી કે આશીર્વાદ સે પંચમ વિંધ્યેલા કે નામ સે સન્ ૧૦૪૮ (વૈશાખ શુક્લ ૧૪ સંવત ૧૧૦૫) મેં એક વિશાલ રાજ્ય કી નીંવ ડાલી. ઇસ વંશ કે રાજઓં કી ઉપાધિયાં ઇસ પ્રકાર હૈં:—

“श्रीसूर्यकुलावतंस काशीश्वर पंचमग्रहनिवार विष्णुमंड
मंडलाधीश्वर श्री महाराजगिराज श्री ओरछा-नरेश।” छत्ते प्राचीन
और प्रसिद्ध राज्य भारतवर्ष भर में छत्ते-गिने ही पाये जायेंगे।
किसी समय छत्ते राज्य की वार्षिक आय हो करोड़ रुपये से भी
अधिक थीं। यहां के महाराजगण सदा से स्वच्छंद बसे आये हैं,
और स्वाधीनता का सम्मान उन्होंने यहां तक किया कि उसके
लिये अपनेकां पार उन्हें दिल्ली के आदशाहों तथा भराहों से घोर
युद्ध करना पडा। छत्ते धमासानों में कभी वे छत्ते और कभी
हारे भी, पर पराजय कभी भी स्वीकार न की; आहें राज्य के
कुछ कुछ अंश समय समय पर निकल ही क्यों न गये। छत्ती
वंश के महाराज रुद्रप्रतापने एक सिंह से गड के प्राण अयाने
में लड कर अपना प्राण तक दे दिया, पर सिंह को अपने अङ्ग
द्वारा मार कर गड को अया लिया। महाराज जारतीयंद्र की समस्त
आयु युद्ध करते ही जीती और महाराज मधुकर शाह का हाथ
हिंदी साहित्यसेवियों से छिपा नहीं है। साहित्यमुकुटमणि कवि-
वर केशवदास छत्तीके आश्रय में रहते थे। महाराज वीरसिंह
देव प्रथम ने अमुल इजल को युद्ध में ललकार कर मारा तथा
अकबर आदशाह से लडते रहे, और अंत में जहांगीर के विशेष
कृपापात्र हुये। उनके द्वारा प्राचीन ओरछा राज्य का प्रमल प्रताप
अलुत ही जगज्जगद्व्यमान हुआ। हम आशा करते हैं कि हमारे
वर्तमान महाराज साहज अपने पूर्वज नामराशी महाराज
वीरसिंह देव की जाति नवीन ओरछा राज्य को समुचित एवं
समर्थित छत्ते कर उसका स्थान भारतवर्ष की परमोन्नत
रियासतों में अना देंगे।

छत्ती परमोज्ज्वल वंश में हरदौल का जन्म हुआ था।
उनके पडे जाध महाराज जुजारसिंह जू (सन् १६१७-३४)
आदशाह शाहजहां के यहां दिल्ली में रहा करते थे, और हरदौल
जू ओरछा में राज्य का प्रबंध करते और राज्यसेना के
प्रधान सेनापति थे। थोडे ही दिनों में वे पडे ही प्रजप्रिय
हो गये और सभ लोग उन्हें प्रायः महाराज ही के समान
मानने लगे। छधर महाराज की पटरानी जी हरदौल जू के पुत्रवत्
मानने लगी और हरदौल जू उन्हें अपनी माता के समान समजने
लगे। यह मातृपुत्रवत् प्रेम जी कुछ दुष्टों के अजरने लगा,
क्यों कि जैसे लोग यही चाहते हैं, कि राजकुल में कुछ न कुछ
कलह नहीं तो अनजन या थोडीसी मनमैत्री अवश्य ही अनी
रहे, जिससे छधर उधर तीन तेरह की आते अना कर वे अपना
मतलब सिद्ध करते रहे, छत्ते लिये जैसे दुष्टों से कथ सुप रहा

जता. उन्होंने महाराज जुजारसिंह जू देव को मनमदंत पाते जना जना कर बार बार ऐसा कुछ लिखा और दोआक ने स्वयं दिल्ली ज कर कुटिलताबरी ऐसी पाते जनाछ, जिससे महाराज को अपनी राजमहिषी और हरदौल जू पर कुत्सित संबंध का पूर्य सदेह हो गया!

परिणाम यह हुआ कि महाराज दिल्ली से छुटी बे कर ओरछा आ धमके और महारानी से ज-जल पातयित करने लगे. जेयारी राजमहिषी लज्ज और शोक के सागर में डूबने लगी. पहले तो उसने महाराज को हर प्रकार से समझाने का प्रयत्न किया, पर रोग को असाध्य हो कर आत्महत्या द्वारा अपने सतीत्व का परित्यज देना चाहा. महाराज ने ओक न भानी और आज्ञा दी कि हमारे सदेह का निराकरण केवल ओक ही पात से हो सकता है, अर्थात् तुम अपने परमप्रिय हरदौल को भोजन में विष दे दो, क्यों कि महाराज को यह भी विश्वास दिलाया गया था कि हरदौल जू शायद महाराज को राजव्युत कर के स्वयं राज जल जैदना चाहते थे. जेयारी महारानी ऐसी क्रूर आज्ञा को सुनते ही किंकर्तव्यविमूढ़ और अवाक् रह गई. स्वामी के पैरों को पकड़ कर उसने अनेक शपथें पाछ और हर तरह से समझाया. हरदौलजू के समान धर्मशील, प्रज्जवत्सल, लोकप्रिय और स्वाभि-लक्त लाछ को विष देना रानी के विचार से वैसा ही था, जैसे कि हिरण्यकश्यपु की आज्ञा से ब्रह्मा के उनकी माता द्वारा गरलपान कराना; पर महाराज जुजारसिंह ने ओक न भानी, उल्टे राजमहिषी का और भी असह्य कटु वाक्यों से सत्कार किया. अज तो रानी के लिये अन्य कोछ उपाय ही न रह गया.

अंत में महारानी ने विषगर्जित पञ्चान्न तैयार करा कर हरदौल जू के सामने रख दिया, पर स्वयं कूट कूट कर राने लगीं और कारण पूछने पर उसने प्रिय देवर से सारा हाल कह सुनाया. तज तो हरदौल जू ने जड़ी प्रसन्नतापूर्वक वह अन्न जाने का आग्रह किया और कहा कि अपने पितृवत् अग्रज की आज्ञा होने पर उन्हें विष जाने में सकोय ही क्या हो सकता है! हां, कलंक लगाये जाने का उन्हें विशेष दुःख अवश्य हुआ, पर जड़े लाछ की आज्ञा सली दशाओं में परममान्य समझ कर उन्होंने जरजस वह अन्न जड़े हर्षपूर्वक पा ही तो लिया. महारानी भारे शोकसंताप के मूर्च्छित हो गई और सप्पीसहेलियां उनकी हो लाल करने लगीं. उधर हरदौल जू के अनेक साधियों ने भी यह हाल सुन कर उस विषगर्जित अन्न को सहठ पा लिया. उनके स्वाभिलक्त सेवकों में से भी दोआक ने ऐसा ही किया.

હરદૌલ જૂને અપને અમજ મહારાજ જુઝારસિંહ કા અંતિમ દર્શન કરના આહા, પર રાજાને કિસી બહાને સે ઉનકી વહ ઇચ્છા બી પૂર્ણ ન હોને દી. ઇસ પર બહુત સે સરદાર બિગડ ગયે ઓર સંભવ થા કિ રાજપ્રાસાદ મેં હી લંકાકાંડ ઉપસ્થિત હો જતા, પર હરદૌલ જૂને સબકો સમજા બુઝા કર શાંત કિયા. થોડી હી દેર મેં સબ પર વિષ કા અસર બઢને લગા. સબેં ને શ્રી રાધવ જૂ કે મંદિર મેં અપને મહારાજ કી બલાઇ કે હેતુ પ્રાર્થના કરતે કરતે એક એક કર પરમધામ કી રાહ લી. અંત મેં હરદૌલ જૂને અપની માતૃવત્ ભાબી કે દર્શન પાચે ઓર ઉનસે કહા કિ યદ્દપિ મહારાજ ને ઉન દોનોં કો કલુષિત ઓર દોષી ઠહરાયા, પરંતુ ઉન્હેંને દઢ વિશ્વાસ પ્રકટ કિયા કિ ઉસ સમય તથા ભવિષ્ય મેં એક બી વિચારશીલ પુરુષ ઉન્હેં તથા રાની જૂ કો કલંકિત ન માનેગા. એસા કહતે હુએ હરદૌલ જૂ કી આત્મા નશ્વર શરીર કો ત્યાગ કર પરમાત્મા મેં લીન હો ગઈ, પર ઉનકા યશ્વ સદા કે લિયે સ્થાયી હો ગયા.

ઉસી દિન સે હરદૌલ જૂ કી દેવીદેવતાઓં કી ભાંતિ પૂજા હોને લગી. ઉનકા સમાધિસ્થાન ઓરછા મેં અબ બી વર્તમાન હૈ, યહી નહીં, વરન્ હરદૌલ જૂ કે ચખૂતરે સમસ્ત બુંદેલખંડભર મેં ગાંવ ગાંવ પાચે જતે હૈ, ભારતવર્ષ કે દૂરસ્થ સ્થાનોં તક મેં વે યત્રતત્ર મિલતે હૈ. હમને ઉન્હેં પંજાબ ઓર હૈદરાબાદ (દક્ષિણ) તક મેં દેખા હૈ. અનેક સ્થાનોં પર હરદૌલ જૂ કે પ્રશંસા-સૂચક ગીત ગાયે જતે હૈ, ઓર ઉનકે ચરિત્ર કા સસંમાન ગાન હોતા હૈ. એસે નરરતન વાસ્તવ મેં ધન્ય હૈ.

(બુલાઇ-૧૯૩૦ના “વિશાલ ભારત”માંથી)

૧૧-અહિંસાધર્મના પૂજારી

(લેખક:-શ્રી. લાલચંદ જયચંદ વોરા)

પૂજાની વ્યાખ્યા કેટલી સુંદર છે? પૂજા એટલે આપભોગ યાને આત્મસમર્પણ. વેદમાં તેને યજ્ઞ કહે છે. કુરાનમાં જેને કુરબાનીરૂપે વર્ણવેલ છે તે પૂજા કદી બાહ્યાડંબરમાં નજ હોય! પૂજા એ અહિંસા ધર્મનો અલૌકિક વારસો છે. મંદિર કે અપાસરા-માં જઈ અમુક પ્રકારે બાહ્ય ક્રિયાઓ કરવી અને આચારવિચાર-માં જરા વિવેક ન રાખવો એ પૂજા કેમ કહેવાય? અમુક વિધિ-વિધાન કરી આત્માને નિર્મળતાનો એપ ન લાગવા દેવો એ પૂજા નથી. ફળ-ફૂલ અને નૈવેદ્યાદિ ધરી મહાલવું એ પૂજા નથી.

‘કપટરહિત થઇ આત્માર્પણ કરવું’ એ ખરી પૂજા છે. આપણા

અહિંસાવાદીઓ ક્યાં ઓછાં ધર્મ કરે છે ? તીર્થોમાં અને ભક્તિમાં લાખો રૂપીઆ ખર્ચે છે. ઠેર ઠેર મંદિરો, ઉપાશ્રયો અને પાઠશાળાઓની વૃદ્ધિ કરી શાસનની શોભા વધારે છે. વરઘોડાઓ, જમણુવારો અને ઉત્સવરચના કરી ધણું દ્રવ્ય ખર્ચે છે. અને પહેલાં કદી નહોતું તેવું વિધવિધ ધર્મકાર્ય (!) કરી નાણાં ખર્ચે છે.

હવે આટલાં આટલાં ધર્મસાધનો વધ્યા છતાં આપણી સમાજ કંગાળ કેમ ? જો ખરેખર ધર્મની વૃદ્ધિ થઇ રહી હોય તો ભૂખ-મરો અને પામરતા કેમ વધે ? મનુષ્યો જેવી રાજ્ય કેમ દુખળાં ઢોર કરતાંય ઉતરતી કેમ દેખાય ? જો ધર્મ એટલી ઉચ્ચ કાડીએ પહોંચ્યો હોય કે આપણે કીડી મંકાડી અને પારેવા માછલાંની પણ રક્ષા કરવા તૈયાર છીએ, તો ધર્મી-અહિંસાધર્મીઓના નાની સરખી પેટની કાથળા પૂરવા દેશ વિદેશ કેમ વેઠે, અને અનેક કાળાં-ધોળાં કરતાં એ કેમ અચકાતો નથી ?

એટલે કાં તો એ ધર્મ ખોટો, (અને ધણા સામાન્ય અને અહિંસાધર્મથી અણુજાણુ મનુષ્યો ખરેજ, અહિંસા ધર્મને ખોટો માની નિંદી રહ્યા છે) અને કાં તો એનાં પૂજારીઓ એનું ખરું રહસ્ય સમજ્યાં નથી. અને ખરી વાત એમ છે કે, જો એ ધર્મજ ખોટો હતો તો આજ પચ્ચીસ પચ્ચીસ સૈંકા થયાં છતાં યુદ્ધ-દેવ અને ભગવાન મહાવીર કેમ પ્રાતઃસ્મરણી હોય ! જે અહિંસા-વીરોએ ધર્મને ખાતર સાચી ઉપાસના પૂજા આદરી હતી અને દેશોદ્ધાર માટે સર્વસ્વનું બલિદાન દીધું હતું, આ બધા ક્ષાત્ર વીરો હતા તેથીજ તેઓ અહિંસા ધર્મ જીરવી શક્યા હતા. રામ-કૃષ્ણ પણ અહિંસાવાદી હતા અને તેથીજ તેઓ ધર્મની અને દેશની રક્ષા કરવા સમર્થ થયા હતા. આજ આપણા અહિંસાના પૂજારીઓ ધર્મને પૈસાને છાબડે તોળે છે, અને વાત વાતમાં પૈસાથીજ ઉછાસણી થાય છે. ખરે તેઓની ધર્મની તુલના વાણિયાશાહી થઇ ગઇ છે. શુદ્ધ ધર્મ જે આત્માની ઓજસ્વિતા છે તે ઢંકાઇ ગઇ છે. અને બાહ્યાડંબર અને બાહ્યાચારને ધર્મનું સ્વરૂપ આપ્યું છે, તેથી ધર્મ સર્વત્ર વગોવાઇ રહેલ છે. વાસ્તવિકતાએ ધર્મ એ સર્વ વસ્તુનો સાર છે. ધર્મ થકી વીરતા, અભયતા અને સત્યતાના ગુણો પ્રગટવા જોઇએ. ધર્મ થકી નિર્માલ્યતા, કંગાળતા અને દારિદ્ર્યતા નાશ પામવી જોઇએ. જ્યાં એ નથી ત્યાં ધર્મ નથી, પણ ધર્માભાસ છે.

આજ આપણે અહિંસાના સાચા પૂજારીને જોઈ રહ્યા છીએ જેની એકજ પૂજા, આત્મસમર્પણ એટલું જખરજસ્ત છે કે આજે લાખો નર-નારીઓ પોતાના દેહનું બલિદાન દેવા નીકળી પડ્યાં છે. અને બલિદાન દેનારા લાખોમાં કંઈ સામાન્ય કે સામર્થ્ય વિનાના નથી. જેમાંના અનેક તો તપસ્વી, ત્યાગી અને પવિત્રાત્મા-

ઓ છે; જેમાંના ધણાઓ પ્રજાની સેવામાં ઓતપ્રોત થયેલા જત્રીસ-લક્ષણાઓ છે; જેમાંના ધણાઓ શ્રીમાનો, ધીમાનો અને બુદ્ધિમાનો છે.

એ પૂજારીઓ કેવળ અંધશ્રદ્ધાળુઓ અને કીર્તિભૂખ્યા નથી; પણ સાચું અર્પણ કરનારા છે, અને મનસા, વાચા, કર્મણા અહિંસાત્મક છે. અનેક જૈન ભાષાઓએ પણ આ પૂજામાં ભાગ લઇ જૈનત્વ દીપાવ્યું છે.

ઓ અહિંસાવાદી અને ધર્મધુરંધરા! હવે એવો સમય આવી લાગ્યો છે કે જ્યારે આ પૂજારીઓના સાચા આત્મસમર્પણદ્વારા જે ક્રાંતિ થઇ રહી છે તેમાંથી પ્રેરણા પીઓ અને ધર્માચરણ સેવી આ લોકમાં પરલોકનો આત્મસંતોષ મેળવો.

(“જાગૃતિ”ના એક અંકમાંથી)

૧૨-આર્યાવર્તનો આદર્શ યુવક-લવ

(લેખક:-શ્રી. બિહારીલાલ નારણજી અનંતાણી)

દૂલાયેલી, અપમાનિત માતાના પુનરોત્કર્ષ અર્થે જે ભગીરથ પ્રયત્નો તે માતાના યુવાન પુત્રો કરી શકે તે કોઇ બીજા ન કરી શકે. એ માતાને પુનઃ માનવંતાં બનાવવાનાં જે નૈસર્ગિક મંથન તેના યુવકવર્ગમાં સંભવે એ કોઇ બીજામાં ન સંભવે. એ મંથન, એ ઉદ્ધાસ, એ ક્રોડ પણ અપૂર્વ. એ ભાવના દેવને પણ દુર્લભ. પોતાનો આદર્શ પૂરો કરવા જરૂર પડે તો આકાશને પણ હેડે લાવવાની એ યુવકવર્ગની ગણતરી. એ ભાવનાસિદ્ધિ અર્થે સ્વયં પિતા-પરમેશ્વર સામે પણ શસ્ત્ર ઉપાડવાં પડે તો તે પણ તે વર્ગ માટે ધર્મ.

આર્યાવર્તમાં એવા યુવકવર્ગનાં દૃષ્ટાંત શોધવા મહેનત કરવી પડે તેમ નથી. આપણે તેની શોધ અર્થે મોઝકો સુધી જવું પડે તેમ નથી. માનભંગ સીતા માતાની સ્થિતિથી દાઝતા તેના યુવક પુત્ર લવ તરફથી કોણ નથી જાણતું કે એ અન્યાય સામે પિતા પરમેશ્વર સમગ્ર આર્યાવર્તના આદર્શ રાજવી મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રી-રામચંદ્રજી સામે પણ વિગ્રહ આદરવો પડ્યો?

લવભૂતિએ એ હૃદયદ્રાવક દૃશ્ય પોતાના ઉત્તરરામચરિતમાં ભારે સુંદર રીતે આલેખ્યું છે. શ્રીરામચંદ્રજીએ અશ્વમેધયજ્ઞ આદર્યો છે. યજ્ઞનો અશ્વ ઉપરોક્ત અનેક ભાવનાઓથી ભરપૂર યુવક લવ બાંધે છે. તે અરણ્યમાં આવી લાગે છે. અનાયાસે પોતાની ભાવના-સિદ્ધિના પ્રયાસ માટેનો આ રીતે તેને સંજોગ સાંપડે છે. સહધ્યાથી બાળકો બાલમિત્ર લવને તે ઘોડો બતાવે છે ત્યારે લવ હૌસથી મનમાં

વિચારે છે: “અહો! અશ્વમેધ એ તો વિજયી ક્ષત્રિયોના વીર્યની પરીક્ષા, અતિ બળવાન એવા ક્ષત્રિય માત્રનો પરાભવ કરવાવાળું, અને મોટું સ્થાન છે.” આ સ્થાન એજ આ ભાવનાશાળી આદર્શ યુવકનું રણાંગણ. તેમાં તે માતાનાં અપમાનનો બદલો લેવા, માતાને પુનઃ માનવંતી બનાવવા મરણીઓ થઇ કેમ ન પડે? તેને ખીજા આડાઅવળા ખ્યાલ શાના આવે? તે કંઈ વ્યવહારકુશળ વાણિયો કે રાજપટ્ટ મુત્સદ્દી બ્રહ્મણ એછોજ હતો? માંડ્યાં તેણે શૌર્યભર્યાં યુદ્ધ. અશ્વના રક્ષણ કરનાર સૈનિકોને પલવારમાં સૂવાડયા. કાકા લક્ષ્મણને પણ મહાત કર્યા. આખર પિતા પરમેશ્વર શ્રીરામચંદ્રજી પણ રણાંગણમાં આવ્યા. રથમાં બેઠા બેઠા દૂરથી જાણે પોતાના તે ક્ષણના વિરોધી યુવકની માતાને અન્યાય આપવાનું પાપ તેમના હૃદયમાં કંપતું ન હોય તેમ લાગણીઓથી ઉભરાઇ એ યુવકને વિશ્વિતો સદેશ પાઠવી જેને આજના યુદ્ધશાસ્ત્રમાં ટુંકી સંધિના ધોળા વાવટો કહીએ છીએ તે ફરકાવી પોતા પાસે બોલાવે છે.

સર્વાંશે વિજય માટેજ અતિમર્યાદિત અને વિનયશીલ આદર્શ યુવક લવ શ્રીરામચંદ્રજી પાસે હાજર થઇ તેમને સાબ્દાંગ દંડવત પ્રણામ કરી આતંદથી કહે છે: “શું રઘુનાથ! આજ રૂડો દહાડો, કે એ દેવનું દર્શન થયું! મહારાજ! પ્રાચીતસનો શિષ્ય લવ આપને નમસ્કાર કરે છે!”

અહા-શો લાડભર્યો છતાં કોઇ પણ સ્વમાનના પ્રેમી આદર્શ યુવકને સુયોગ્ય વ્યંગ! એ વ્યંગ તો પુરુષપ્રેમ રામચંદ્ર મહારાજની આંખમાં પણ ઝળઝળાયાં લાવે. શ્રીરામચંદ્રજીથી પણ કહેવાઇ જવાયું: ‘આયુષ્મન્ યુવક! આમ આવ, ભાઇ! થયું તે થયું. હવે ઝાઝો વિનય જવા દે.’

લવ પોતાની ભાવના સિદ્ધ થવાથી ભારતવર્ષના યુવકને ગૌરવ આપે એવી વલણ ધારણ કરી લે છે અને કહે છે: ‘મહારાજ! લવની છાકરવાદી સામું જોશો નહિ.’

શ્રીરામચંદ્રજી મલકાતા પૂછે છે: “તેં શો અપરાધ કર્યો છે?” લવના પાસે ઉભેલા મિત્રનો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જાણવા જેવો છે: “(માતા માટે, માતાનાં માન માટે) મહારાજ! આ અશ્વ સાથેના સૈનિકો પાસેથી આપના પ્રતાપોત્કર્ષનું વર્ણન સાંભળીને એને શર ચઢી આવ્યું.”

શ્રી રામચંદ્રજી કહે:—“વાહ, એ તો ક્ષત્રિયોનું ભૂષણ છે.”

“શકે ના તેજસ્વી પરનું દ્વિપતું તેજ જીરવી;

“પડી એવી વૃત્તિ પ્રકૃતિ થકી તે કૃત્રિમ નહી.

“કરી તાતાં કીર્ણો દિનકર યદા તાપથી ધીકે;

“તદા અમિ ગ્રાશે પરિભૂત સમા કાં બળા ઉઠે?”

એવું ન જીવવાપણું પણ એના જોવા વીરનેજ શોભે.

આજે દુભાયેલી, દુઃખી, છૂટે ચોટલે આકંઠ કરતી માતા ભારતને પુનઃ પોતાના મૂળસ્થાને મૂકવાના ભગીરથ પ્રયત્ન આદરનારા યુવકોમાંના અગ્રગણ્ય યુવક પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂને પોતાની 'કિડ' કબુલાવવા પોતાના પિતા પરમેશ્વર પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ સામે પણ વિરોધ આદરતા જોઇ આપણો આ ઐતિહાસિક દાખલો વિચારી કયા યુવાનને વિરમય નહિ થાય?

અકળાતે મને પણ પૂછી જવાય છે કે “હિ જીવ ! આજ મંડાયેલ વીસમી સદીના અશ્વમેધ યજ્ઞનો ધોડો તો આજના ભારતના લવકુળે બાંધ્યો; પણ માતા ભારતને પુનઃ માનવંતી બનાવવાના આ યુદ્ધનું પરિણામ શું આવશે? ક્યારે આવશે?”

અંતરાત્મા તેજ ક્ષણે જવાબ આપે છે: “યુવાન, અધીરો ના બન. ઇતિહાસ અવશ્ય પોતાની પુનરાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરશે. શરત માત્ર એકજ કે આર્યોવર્તનો સમગ્ર યુવકવર્ગ પોતાને લવ બનાવે, લવ તરીકે પૂરવાર કરે.” અસ્તુ.

(“શારદા”ના એક અંકમાંથી)

૧૩-જગદ્ગુરુના છુટાછેડા !

ધર્મને નામે હિંદી પ્રજાની આંખે પાટા બાંધી, તેને અવળે મસ્તકે વહેમોમાં કુબાડી, તેની સામાન્ય પ્રગતિને સિક્કતથી રોકનારી થીઓસોફી ઉર્ફે લંગ્વોસોફી સાથે શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિએ છુટાછેડા કર્યા છે ! સામાજિક-ધાર્મિક ક્ષેત્રને હોળ્યા પછી, રાજ્યદ્વારી ક્ષેત્રમાં ખૂંકાવી, હિંદને શહેનશાહતથી છૂટું નહિ પડવા દેવા માટે રાત-દાંડો મહેનત કરનારાં ડૉ૦ એની બીસેન્ટે, જે મદ્રાસી પોરિયાને “જગદ્ગુરુ” તરીકે ઠોકી બેસાડવાની, અને સ્વાગત માટે “તારક મંડળ” ઉભું કરવાની ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી, તે આજે ફરી ગયો છે; અને “માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન” ના જણાવવા પ્રમાણે ડૉ૦ એની બીસેન્ટ અને શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિ વચ્ચેનો સંબંધ તૂટી ગયો છે. અમારા વાચકોને યાદ હોય તો કૃષ્ણમૂર્તિએ દાદીમા અન્નામૈયાની સામે છેલ્લાં બે ત્રણ વરસ થયાં બળવાખોર વલણ બતાવવા માંડ્યું હતું; અને “સ્ટાર સોસાયટી” (તારક મંડળ)ને વીખેરી નાખવાની પ્રબળ ઇચ્છા પ્રગટ કરી હતી. પોતાના લાડીલા ને કોડીલા કૃષ્ણનાં આવાં ધિંગાણાં તરફ આંખમીંચામણાં કરીને, અન્નામૈયા “થાબડ થાબડ બાણ” કર્યે જતાં હતાં; પણ “ઉછળ્યું” ધાન કાંઈ લાંબો સમય પેટમાં રહે અરૂં ?” મોટે ભાગે ધર્મધેલણમાં પડેલી હિંદી પ્રજાને

જગતનાં વાતાવરણની ખરોખર ખબર નથી. આજે તો કહેવાતા સુધરેલા દેશોમાંથી ધર્મની ઈમારતના કાંકરા, પાકેલ ખોરડીનાં ખોર ખરે તેમ, ખરવા લાગ્યા છે. ધર્મને નામે ચાલવા લાગેલાં ધર્તી-ગોતુંજ આ પરિણામ છે; અને “સૂકા પાછળ લીલું બળે ” એ ન્યાયે, અમને તો લાય છે કે, કહેવાતા સુધરેલા દેશોમાં ધર્મ-ઢોંગનેા ઉચ્છેદ કરવા માટે એવો પ્રબળ અગ્નિ બલુકશે, કે જેમાં સત્ય ધર્મ પણ ધડીભર તો ભસ્મીભૂત થયેલો દેખાયા વગર રહેશે નહિ. પાવકમાં બળી જળી ગયેલા ધર્મની ખાખ ઉડતી હોય, એવો ભાસ થશે, અને અત્યારે રશિયાના કેટલાક ભાગમાં બન્યું છે તેમ, ધર્મ જાણે કે પૃથ્વીના પટ ઉપરથી જડામૂળ ઉખડી ગયો હોય, એમ જણાશે; પણ “શીનીક્સ” પક્ષીની માફક એ ધગધગતા અંધારમાંથી સત્ય ધર્મ પુનઃ ડોકિયું કરતો દેખાશે, અને તે જગત-ને તારશે. ઓમન ખાતે સ્ટાર કેમ્પનેા સાતમે વાર્ષિક મેળાવડો ખુલ્લો મૂકતી વખતે કરેલા ભાષણમાં શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિએ કહ્યું હતું કે:- “સત્યના સાક્ષાત્કાર માટે કોઈ ધાર્મિક સંસ્થામાં જોડાવાની જરૂર નથી.” મનુષ્યજાતને માટે ધર્મ તો એક અને વ્યાપકજ હોઈ શકે; અને જ્યાં વાડા બંધાય ત્યાં સ્વાર્થ, પાખંડ અને ધર્તીંગ વધ્યા વગર રહેજ નહિ. આવા ઢોંગોથી સુધરેલા દેશોની પ્રજા કેટલી ત્રાસી ગઈ છે તેનો આખાદ પડશે શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિના શબ્દોમાં પડી રહ્યો છે. “આજ કસાજ કંપની”ની માફક દરેક ધર્મવાળા, અમારા વાડાનાં પશુ બનેા તો તમારો ઉદ્ધાર અવશ્ય થઈ જશે, એવી મધલાળ બતાવે છે; અને થીઓસોફીવાળાઓએ તો ધર્મઢોંગને અખંડ રહેવા દઈ, પોતાની મહાત્મિક હંબગની જાળ કોઈ અજબ રીતે બિછાવી છે, અને તેમાં તો સેંકડે દુપટકા જેટલાં કેળવાયેલાં માછલાંજ સપડાયાં છે ! પણ ગમે તેવો ચાલાક માણસ પણ આખી દુનિયાને હમેશને માટે ઠગી શકતો નથી, એવો અપ્રાહમ લિંકનના શબ્દોમાં બાણું તથ્યાંશ રહેલું હોવાથી થીઓસોફીની જાળમાં કાણું પડવા લાગ્યાં છે, અને નાનાં મોટાં માછલાં તેના ઠગારાપણાથી સાવધ થઈને, તેમાંથી છટકી જવા લાગ્યાં છે. (આઉટર સર્કલ) “જહેર મંડળ” અને (ઇનર સર્કલ) “ગુપ્ત મંડળ” એવા બે ભાગમાં થીઓસોફીકલ સોસાયટી વહેંચાયેલી છે; અને ગુપ્ત-આંતર મંડળના ભેદી ચમત્કારોથી ચમકીને થીઓસોફીથી દૂર થનારાં માછલાંઓ, ફરીથી એ દિશા તરફ નજર કરવાની પણ ભાગ્યેજ તરફી લે છે !

શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ ઢોંગી “જગદ્ગુરુ” બનીને પૂજાવાને બદલે, સામાન્ય જીવન ગાળી, સત્યની શોધમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે, તેને માટે તેમને ધન્યવાદ આપી, ડૉ. એની બીસેન્ટ અને થીઓસોફીસ્ટ

હંબગદાસો, હવે ઉપરના બનાવ પછી, મહાત્મિક ટોંગધતુરાથી દુનિયાની આંખમાં ધૂળ નાખવાનાં નિષિદ્ધ કર્મને ત્યજ દે, એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. થીઓસોફીનાં પ્રમુખ બનવાને માટે ડૉ. એની બીસેન્ટે અંતરિક્ષમાં રખડતા આત્મા-મહાત્માઓની સહાયતા શોધી હતી; અને શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિને “જગદ્ગુરુ” તરીકે ઠસાવી મારવા માટે પણ એજ “ઓફોહુની કે કોનીટામા” જેવા મહાત્માઓની સહાયતા મેળવવામાં આવી હતી. થીઓસોફીના અધ્યારના વડા મથક ખાતે અદૃશ્ય મહાત્માઓને નામે જે ધર્તિંગો ચલાવવામાં આવે છે, તે રાંદલના કોટા આગળ હં-હું કરીને ધૂણુતા ભુવાઓના ટોંગ કરતાં પણ ઘડી વાર ચડી જાય તેવાં હોય છે ! રસ્તા પર ફરનારો ડેકગળાણિયો જેવી કસરતો કરે છે, તેવીજ કસરતો સરકસના તંબુઓમાં થાય છે; પણ પહેલાના કરતાં બીજી પદ્ધતિ સુધરેલી હોવાથી આગળ વધેલા સંસ્કારી જનો તેની તરફ વધારે ખેંચાય છે, અને તેને માટે દામ પણ વધારે આપે છે. ગામડાના ગમાર ભુવાઓની દેવદેવીઓની વાતોમાં અને થીઓસોફીના અદૃશ્ય મહાત્માઓનાં હંબગમાં કંઈ ફેર નથી, છતાં ગોરી ચામડીની સફાઈ અને ચાલાકીને કારણે, ભુવાઓનો જ્યારે કોઈ ભાવ પૂછતું નથી ત્યારે થિઓસોફીના હંબગદાસો જ્યાં ને ત્યાં પૂજાય છે, ધન લૂંટીને માણેતુજ્જર બને છે, અને સાથે સાથે અંધ-શ્રદ્ધાળુ ભોળી પ્રજાનું સત્યાનાશ પણ વાળી નાખે છે ! હિંદની ધર્મપ્રેમી ભોળી પ્રજાને લમાવીને થીઓસોફીએ તેની ખૂબ ખુવારી કરી છે, અને વહેમોની જાળ તથા મહાત્મિક હંબગ વડે તેની માનસિક અધોગતિને પણ પાર વગરની બનાવી દીધી છે; છતાં પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને આપણે હજારો હજાર ધન્યવાદ આપીશું કે, દેશના રાજદારી ઉદ્યમે વખતે, તેનાં ધાર્મિક ગુલામી બંધને પણ તૂટવા લાગ્યાં છે; અને “જગદ્ગુરુ” બનાવવા ધારેલા શ્રી-કૃષ્ણમૂર્તિ જેવાને હાથેજ મહાત્મિક હંબગની જાળ તૂટે છે ! “જગદ્ગુરુ” ના થીઓસોફી સાથેના છૂટાછેડાનાં સઘળાં કારણો તપાસીને હિંદી જનતા થીઓસોફી ઉર્ફે હંબગોપ્તાથી જેવાં ધર્મટોંગ ફેલાવનારાં મંડળોથી સાવધ રહે, અને તેને સાતસો કદમ દૂરથી નમસ્કાર કરે, એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. ઇત્યેમ.

(તા. ૭-૯-૧૯૩૦ ના “આર્યપ્રકાશ”નો અગ્રણેખ)

૧૪-પુસ્તકાલય અને પુસ્તકો*

x x x x
પુસ્તકાલયમાં આવી વર્તમાનપત્રો વાંચવાં કે નવરાશનો વખત ગાળવો કે ધંધો ન જડે ત્યારે ઢીંગલા ઢીંગલીની વાર્તાનાં એક બે પુસ્તકો વાંચી દિવસો પસાર કરવા, એમાં પુસ્તકાલયના ઉપયોગની સીમા આવી જતી નથી. એ તેનું રહસ્ય નથી; બલ્કે એ તેનો ઉપયોગ નહિ પણ દુરુપયોગ છે.

x x x x
x x x x
જ્યારે જ્યારે આપણે કોઈ પણ સાઈં પુસ્તક વાંચીએ છીએ ત્યારે તેના લેખકના જેટલાજ ઉચ્ચ માનસિક વાતાવરણમાં તે પુસ્તક આપણને લઈ જાય છે. એટલે પુસ્તકનો સહવાસ તેના લેખકનોજ સહવાસ છે, એમ કહી શકાય. એવા સહવાસનાં અદ્ભુત પરિણામ આવે છે, અને એ અનુભવેલી વાત છે. પૂજ્ય મહાત્માજીની આત્મકથામાં “એક પુસ્તકની જાદુઈ અસર” એ પ્રકરણ એ પુસ્તકના ચમત્કારનો પુરાવો છે. જેમ એક દીવે અનેક દીવા થાય, તેમ એક પુસ્તકમાં અનેક પુસ્તકોના લેખકો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી છે.

આજ કારણથી દરેક ધર્મમાં સત્સંગ સાધવાના સાધનતરીકે પુસ્તકની પણ ગણતરી થઈ છે. હિંદુઓને ભગવદ્ગીતા, સાંપ્રદાયિકોને પોતપોતાના ગુરુદેવની શિક્ષાપત્રી, મુસલમાનોને કુરાને શરીફ, ખ્રિસ્તીઓને બાઇબલ, પારસીઓને ખોરદેહ અવસ્તા-એમ સૌ સૌના ધર્મમાં સૌને ધર્મગ્રંથ જડશે અને તે ગ્રંથનું વાચન-મનન સૌ અનુયાયીઓને ભગભગ ફરજિયાત છે. કારણ કે જે ધર્મને આપણે અનુસરીએ તે ધર્મના ગુરુઓના ઉપદેશ એ ગ્રંથો વાંચવાથી આપણામાં તાજ થાય, જાણે આપણને સાક્ષાત્ ગુરુદેવજ ફરી ઉપદેશ કરતા હોય એમ લાગે, અને તેથી ક્રમે ક્રમે આપણે પણ પવિત્ર પદને પહોંચીએ. પણ સૌ કોઈ જાણે છે કે, જે ધર્મ વિષે આપણે બહાઈ હાંકીએ છીએ તેની મહત્તા અને ઉપયોગિતા વિષેની શ્રદ્ધાના આપણા પાયા ડગી ગયા છે. સવારથી માંડીને તે રાત્રે પથારીમાં સૂતાં સુધી શરીરે અને જીભે ધર્મચિહ્ન લાવી હૃદય અને હાથપગને માણસ કોઈ બીજાજ ગડમથલમાં પેરાવાયેલાં રાખે છે. તેને પોતાને પણ પોતે શું કરી રહ્યા છે તેની પૂરી ખબર નથી હોતી. એટલે ઘણી વાર મરણપર્યંત માણસને ધર્મગ્રંથનું

* વસોમાં પુસ્તકાલય પર્વણી પ્રસંગના શ્રી પુરષોત્તમ હનનલાલ શાહના લાખણમાંથી.

ખરૂં જ્ઞાનજ નથી હોતું, અને જેમને તે હોય છે તેઓ પણ તેમાંથી જોઈએ તેવો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી એટલે સામાન્ય જનતાને પુસ્તકોના ચમત્કારનો અનુભવ ઓછોજ હોય તેમાં નવાઈ જેવું નથી.

તેમ છતાં પુસ્તકની મહત્તા ઓછી નથી થઈ. જેમ શરીર ટકાવવા અન્નની જરૂર છે, તેમ શરીરમાં ખિરાજતા આત્માને ઉજ્જવલ રાખવા પુસ્તકોની જરૂર છે. પુસ્તકોનો સાચો અર્થ ધ્યાનમાં રાખીએ તો નહાવું, ઘોવું, ખાવું, પીવું જેમ આપણે ફરજિયાત માનીએ છીએ, તેમ કોઈ પણ પ્રિય પુસ્તકનું વાચન-મનન જીવનને શુદ્ધ અને પ્રપુલ્લ રાખવા માટે આવશ્યક છે. આપણી દિનચર્યામાં વાચન-મનન એક અગત્યનું અંગ છે. જેઓ આમ કરતા હશે તેઓ સાક્ષી પૂરશે કે, આમ કરવાથી પોતે અનેક પાપો કરતા કેટલીક વાર ખચ્યા હશે; અનેક વખત પુસ્તકોએ મુશ્કેલીઓમાં તેમના સલાહકારનું કાર્ય કર્યું હશે; ધણીક વેળા નૈતિક નિર્જળતામાંથી તેમને ઉગારી લીધા હશે.

આમ જો વ્યક્તિના જીવનવિકાસમાં પુસ્તકની આવશ્યકતા સ્વીકારીએ તો પુસ્તકની આવશ્યકતા અનિવાર્ય બની જાય છે. જે વ્યક્તિને જરૂરનું છે તે સમાજને પણ જરૂરનું છે; કારણ કે સમાજ વ્યક્તિઓનોજ બનેલો છે. આમ પુસ્તકાલય સમાજની એક અતિ અગત્યની જરૂર પૂરી પાડે છે. આજે જ્યાં માણસની સમક્ષ અનેક ભામક વસ્તુઓ એક પછી એક મુકાતી જાય છે, ત્યાં નૈતિક જીવનને સન્માર્ગે દોરનારા જૂના સહજુરુઓનો દુકાળ વધતોજ જાય છે. અને જો ઉપદેશકો જોવામાં આવે છે તો તેમના ઉપદેશમાં વિશ્વાસ જેવું થોડું જણાય છે. જ્યાં કેળવણી મળવા છતાં માણસોના સંસ્કાર અને જીવનપ્રવાહમાં ઇષ્ટ ફેરફારો થતા નથી તેવા વખતમાં પુસ્તકાલયોનું મહત્ત્વ જેટલું આંકીએ તેટલું ઓછું છે. જે કામ એક વખત ધર્મગુરુઓ પોતાના જીવંત ઉપદેશથી જનસમૂહ માટે કરતા, તે કામ શાળાઓ અને વિદ્યાલયો કરવા મથે છે; પણ સંપૂર્ણ રીતે કરી શકતાં નથી. જે શાંતિ અને સુખ માણસો રાતદિવસ શોધી રહ્યાં છે તે જો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પુસ્તકાલયોમાંથી મળી શકે. આજના ધાર્મિક અધાધુન્ધીના અને સ્વતંત્રતાના જમાનામાં માત્ર પુસ્તકોજ સહજુરુઓ અને માર્ગદર્શકો રહ્યાં છે. અને પુસ્તકાલયોજ એ સહજુરુઓ સમાજને પૂરા પાડી શકે તેમ છે.

આજે પુસ્તકાલયની જરૂર સમજાવવા કરતાં પુસ્તકાલય કેવું હોવું જોઈએ એ સમજાવવા સમજાવવાની વધારે જરૂર છે. પુસ્તકાલય વ્યક્તિને અને સમાજને બન્નેને જરૂરનું છે; અને બન્નેને ધ્યાનમાં લઈ પુસ્તક સંગ્રહ વિષેની આપણી દૃષ્ટિનો નિર્ણય થવો જરૂર-

તો છે. આજે પુસ્તકની સંખ્યા વીજળાવેગે વધતી જાય છે; પણ એ બધાં પુસ્તકો ઉપર વર્ણવી તેવી ધાર્મિક વૃત્તિથી લખાતાં નથી. આજે તો જેમ અનાજ વેચીને કે મજૂરી કરીને લોકો પેટ ભરે છે અને ધન કમાય છે, તેમ પુસ્તકો લખીને ધન કમાનારાઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. એટલે બજારમાં રમકડાં વેચાય, શાકભાજી વેચાય, તેમ પુસ્તકો પણ જ્યાં ત્યાં વેચાતાં નજરે પડે છે. એ બધાં પુસ્તકોથી કોઈ મહાન કે કપાટ ભરી દૃષ્ટિએ તેને પુસ્તકાલય કહેવાય નહિ.

બજારમાં મળતી બધી ચીજો જેમ ઘરમાં વસાવાય નહિ કે વપરાય નહિ, તેમ છપાય તેટલાં બધાં પુસ્તકો પુસ્તકાલયમાં લવાય નહિ, તેમ વંચાય પણ નહિ. પુસ્તકોની અનિવાર્ય જરૂર અને તેથી પુસ્તકાલયની પણ જરૂર આપણે સ્વીકારીશું. પણ પુસ્તકો વાંચવામાં અને સંગ્રહવામાં આપણી દૃષ્ટિનું સ્પષ્ટીકરણ કરી લેવું જોઈએ.

પુસ્તકોનો મોટામાં મોટો ઉપયોગ વાચકને જીવનમાં પ્રેરણા આપવી, તેનામાં રહેલી સહૃદયતાને ઉત્તેજન આપવું અને કુવૃત્તિઓને શુદ્ધ કરવી એ છે. તેથી ઉતરતો પુસ્તકનો ઉપયોગ નવરાશના વખતમાં માણસના ચિત્તને સહવિચાર તરફ દોરવું એ છે. અસારે તો લગભગ દરેક વિષય ઉપર પુસ્તકો લખાય છે અને પોતાને જરૂર પડે તેવાં પુસ્તકો લોકો ખરીદે છે. તેમાં બધાંય બધાના કામનાં નથી હોતાં. પણ પુસ્તકોનો એક એવો પ્રકાર છે, કે જેનો સંબંધ માણસમાત્રની સાથે છે. જે પુસ્તકો જીવનના વિષયો ચર્ચે છે, જેમાં જીવનનાં ચિત્રો આપેલાં હોય છે, જેને ગરીબ તવંગર, જ્ઞાની અજ્ઞાની સૌ વાંચવા સાંભળવા પ્રેરાય છે, એ પુસ્તકોની આપણે વાત કરીએ છીએ. બીજા વિષયોનાં પુસ્તકો વિષે સામાન્ય માણસોને કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ જે પુસ્તકો માણસના વિચારોને ગતિ આપે છે, તેની લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરે છે, તેમના વિષે આપણે પસંદગી કરવાની રહે છે.

વ્યક્તિ પોતાના પુસ્તકસંગ્રહ માટે હંમેશાં સાવચેત રહે છે; અને પોતાના આશ્રિતોના હિતનો વિચાર કરીનેજ પુસ્તકો વસાવે, એટલું વ્યક્તિના પુસ્તકાલય માટે પૂરતું છે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય એ સમાજરૂપી એક મહાન વ્યક્તિનું પુસ્તકાલય છે. તેમાં સમાજની અભિરુચિ અને જરૂરીઆત ધ્યાનમાં લઈ પુસ્તકસંગ્રહ થાય એ ઇષ્ટ છે. પણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું એક વિશેષ કર્તવ્ય છે કે, જે જનસમાજની સેવા કરવા તે ચાહે છે તેને તે દુર્ગંધાથી બચાવે. અને જે પોતે જીવંત હોય તો જગતમાં પ્રસિદ્ધ થતા સદ્ગ્રંથોથી પોતાનો સમાજ વંચિત ન રહે એવી કાળજી રાખે.

ઉપર જે પુસ્તકાલયની વિશેષ ફરજ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પુસ્તકાલયોના સંચાલકો અનુભવ પરથી પણ કબૂલ કરશે. સૌ

પુસ્તકાલયોના સંચાલકોને અનુભવ હશે કે, હલકી વૃત્તિથી પ્રેરાઈ ધણી વાચકો હલકાંજ પુસ્તકોની માગણી કરતા હશે. તેમની એ વૃત્તિ કળા જઈ તેમને ધીરે ધીરે ઉંચે ચઢાવવા એ કામ પુસ્તકાલયના અંથપાલનું છે. તેમ થાય તો એક વખત એવો પણ આવે કે આપણાં પુસ્તકાલયોમાં એક પણ પુસ્તક વાચકને અવળે માર્ગે દોરનાર ન હોય. પુસ્તકાલય ખરેખર અંથરૂપી દેવનુંજ સ્થાન હોય ત્યારે પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિની સફળતાનાં આપણને પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય.

હવે એક નાની પણ અગત્યની વાત પુસ્તકના વાચન વિષે કહેવી જરૂરની છે. યુવાનો અને થોડું બહેનકોઓ એવું સમજતા જણાય છે કે, પુસ્તકોમાં લખેલું બધું સાચુંજ હોય છે. આ વિચાર બૂલભરેલો છે, એ એટલું વહેલું સમજાય તેટલો આપણને ફાયદોજ છે. પ્રથમ તો એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે કે, બધાં પુસ્તકોની પાછળ જોઈએ તેટલો શ્રમ લેવાતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ધણાંખરાં તો માત્ર વેપારી બુદ્ધિથીજ લખાય છે. એટલે તેમની આપણે તેટલીજ કિંમત આપીએ. x x x x

કેટલાક માત્ર ધનપ્રાપ્તિ માટે લખે છે અને તેથી આપણી હલકી વૃત્તિએને પોષવાનો તેમાં પ્રયત્ન હોય છે. તેથી આવાં પુસ્તકો વાંચવાની રચિવાળાઓએ એવાં પુસ્તકો વાંચતાં અને વાંચ્યા પછી પણ પોતાનામાં તે કેવા ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, છેવટે તે પોતાના ઉપર કેવી અસર મૂકતાં જાય છે તે વિચારી લેવું જોઈએ. જેનો ભાવ અને અસર આપણને નીચ વૃત્તિઓ તરફ દોરતાં હોય તેમને છેટેથીજ નમસ્કાર કરવા એ સલાહ ભરેલું છે.

સાચું પુસ્તક તો એ છે, કે જે વાંચ્યા પછી આપણું હૃદય સાત્ત્વિક આનંદ અનુભવે અને તેના વિચારોથી આપણને વધારે ડાહ્યા, વધારે વિચારશીલ, વધારે દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને ચારિત્રશુદ્ધ બનાવવામાં સફળ નીવડે.

x

x

x

x

છેવટે જીવનની દરેક વસ્તુમાં એકજ કર્તવ્ય છે કે, તે આપણને સત્ય તરફ દોરે. પુસ્તકનું એ કર્તવ્ય વિશેષતઃ છે. ત્યારે જે પુસ્તકો આપણી લાગણીએને શુદ્ધ કરે, આપણા ચારિત્રને ઉજ્જવળ બનાવી પ્રેરણા આપે, આપણામાં સત્ય જિજ્ઞાસા વધારીને તેને તૃપ્ત કરે તેવાંજ પુસ્તકો આપણે શોધીશું, વાંચીશું ને વસાવીશું.

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૧ના “પુસ્તકાલય”માંથી)

૧૫-પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય કેવી રીતે બનાવવું?*

(વ્યાખ્યાતા:-શ્રી. મોતીલાલ ન. અમીન)

કોઈ પણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય બનાવવા માટે સૌથી મહત્ત્વનું અને પહેલું પગથિયું ઉત્સાહી અને કુશળ પુસ્તકાધ્યક્ષ મેળવવો એજ હોઈ શકે; કારણ કે મોટે ભાગે તો ગ્રંથપાલ એ જ પુસ્તકાલય છે. પુસ્તકાલય સંસ્થાની છેવટની ફોતેહનો નિર્ણય થવો એ ગ્રંથપાલનનાં વ્યક્તિત્વ અને પ્રતિભા ઉપર આધાર રાખે છે. તેણે માત્ર પુસ્તકોના સંરક્ષક કે ચોક્કીદાર બનીનેજ સંતોષ માની લેવાનો નથી. ગ્રંથપાલે તો પુસ્તકો અને વાચકોનો સંબંધ કરી આપવા માટે બીજાઓને મદદ કરવામાં ખરા જીગરથી રસ લેવો જોઈએ, અને પુસ્તકાલયને બુદ્ધિનીતિનું કેન્દ્ર અને સમાજના સાચા સજીવ પ્રેરક બનવું સાધન બનાવવું જોઈએ; નહિ તો પછી તેવાં પુસ્તકાલયમાંથી, શિક્ષક વગરની શાળા કે ગૃહપતિ વગરના છાત્રાલયમાંથી જેટલો ફાયદો મળી શકે તેનાથી લગારેય વધારે ફાયદાની આશા રાખી શકાય નહિ.

ઉપલા કથનના ટેકામાં કહેવું જોઈએ કે, વડોદરા રાજ્યમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો સ્થાપવાના સુધારેલા નિયમો અમલમાં નહોતા આવ્યા અને પુસ્તકાધ્યક્ષ તરીકે કામ કરવા સા. રા. ૩) કે ૪) ના હલકા પગારના નોકરોનું ખર્ચ પણ પુસ્તકાલયોને ઉપાડવું ભારે પડતું એવા સન ૧૯૧૦-૧૧ ના વર્ષમાં ત્યાર પછીનાં ૧૯૧૧-૧૨ નાં બીજાજ વર્ષ કરતાં કર્યા પુસ્તકાલયોમાં વંચા-યેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા પૂરા ચોથા ભાગની પણ નહોતી. સન ૧૯૧૧-૧૨ માં સરકારની અને પંચાયતની ઉદાર મદદથી આ સંસ્થાઓ આખો દિવસ કામ કરનાર ગ્રંથપાલ રાખવાને સમર્થ થઈ અને ગ્રંથપાલનો પગાર ૮ થી ૨૦ રૂપિયા સુધીનો થયો. આ ગ્રંથપાલોએ પોતાના પ્રયત્નથી વાચનપ્રચાર ખૂબ વધાર્યો; એટલુંજ નહિ, પણ પોતપોતાના કરબામાંથી ખાલકો અને યુવાનોને પુસ્તકાલયમાં આકર્ષ્યાં. પુસ્તકાલય રફતે રફતે યુવકોનું અને સામાજિક મંડળોનું મિલનસ્થાન થયું, અને સાંજના નિવૃત્તિના સમયે નિર્દોષ આનંદ અને વાર્તાલાપનું સ્થળ બન્યું.

પુસ્તકાલયના સંગ્રહમાં વખતોવખત નવીન પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોનો ઉમેરો કર્યા કરવો એ લોકપ્રિયતા મેળવવાનું બીજું પગથિયું છે; કારણ કે પુસ્તકાલયમાં લોકો પુસ્તકો લેવા જાય તેને

* વડોદરા લાઈબ્રેરી કલબ સમક્ષ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨ માં આપેલું અંગ્રેજી ભાષણ.

કહેવામાં આવે કે 'તમે વાંચી ગયા છો તે સિવાય નવું કોઈ પુસ્તક આપ્યું નથી' તો તેમને સ્વાભાવિક રીતેજ નિરાશા થાય અને પુસ્તકાલયમાં કંઈ આકર્ષણ ન રહેવાથી ખીજી વખત આવતા અટકે.

રાજ્યનાં કેટલાંય ગ્રામ પુસ્તકાલયોમાં આમજ અને છે; કારણ કે જૂના નિયમો પ્રમાણે આશરે ૨૦૦ ગ્રામ પુસ્તકાલયોને ગુજરાતી ભાષાનાં રૂ. ૧૨૫ નાં પુસ્તકો એક વખત આપી દેવામાં આવતાં; પણ એ બધાં એક વખત વંચાઈ ગયાં એટલે તેમની નવીનતા જતી રહી, દિવસે દિવસે ઉપયોગ ઓછો થવા માંડ્યો અને કેટલેય ઠેકાણે પુસ્તકો ધૂળમાં રખડતાં પડ્યાં રહેવાથી ઉધઈનો ભોગ થયાં. એટલે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થવાને બદલે ત્રણ વર્ષને અંતે પુસ્તકસંખ્યા ઘણી ઘટી ગઈ. પુસ્તકાલય તો પીવાના પાણીના કૂવા જેવું છે. તેમાં હમેશાં નિયમિત આવરો ચાલુ રહેવોજ જોઈએ, નહિ તો તે બંધિયાર અને નિરુપયોગી થઈ જાય છે. આ તાગપણું અને આ નવીનતા પુસ્તક કયી તારીખે પ્રસિદ્ધ થયું એમાં નથી, પરંતુ લાગતાવળગતા સમાજમાં એ પુસ્તક પહેલવહેલું ક્યારે પ્રચારમાં આવ્યું એમાં છે. ફરતાં પુસ્તકાલયોની આજ મુખ્ય ચાવી છે. કોઈ શાળા કે પુસ્તકાલયને ત્રીસેક પુસ્તકો મોકલવામાં આવે ત્યારે એ પુસ્તકો નવીન હોવાથી રસ જામે અને વાચકો વધે. ત્રણેક માસ પછી, બધાં આવેલાં પુસ્તકો વંચાઈ રહે અને ઉત્સાહ જરા મંદ પડવાનો થાય ત્યાં તો નવીન પુસ્તકોની ખીજ પેટી આવી પહોંચે એટલે પાછો રસ સજીવન થાય. આમ બધો વખત રસ જળવાઈ રહે અને વધારામાં એકનાં એક પુસ્તકો અનેક ઠેકાણે વંચાવાથી તેમાં ખરચાણેથી રકમનું પૂરતું વળતર મળી રહે. એટલે આપણે કહી શકીએ કે, આના જેવી ઉત્તમ યોજના ખીજી એકેય નથી.

પુસ્તકાલયનું મકાન સારા લત્તામાં, સુશોભિત, વિશાળ અને આકર્ષક હોય એ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવાનું ત્રીજું પગથિયું છે; કારણ કે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનાં ત્રણ પ્રધાન અંગો અંથપાલ, પુસ્તકો અને મકાન છે. જે પુસ્તકાલયને પોતાનું સ્વતંત્ર મકાન હોય તેની કિંમત બેવડાય છે. પછી તેને શાળા, મંદિર કે ધર્મ-શાળા જેવી પરાધ સંસ્થા ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. વળી સ્વતંત્ર મકાન હોવાથી સમાજની પણ તે વધારે સારી સેવા બજાવી શકે છે; અને તેને લીધે તેના પ્રત્યે સમાજના બધા વર્ગોના લોકોનાં માન, ચાલ અને મદદમાં સારો ઉમેરો થાય છે. દાખલા તરીકે વડોદરા પ્રાંતમાં ભાદરણ, ધર્મજ અને વસો એ ત્રણ ગામોમાં પુસ્તકાલયનું સ્વતંત્ર મકાન થયા પછી એકલા યુવકોજ નહિ, પણ જૂદો સુદ્ધાં તેને વધારે મદદ આપતા થયા છે. ઉપલાં ત્રણેય

પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય કેવી રીતે બનાવવું? ૪૬૫

પુસ્તકાલયોમાં મળતી પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો વાંચવાની મફત સવડનો ઘણી મોટી લોકસંખ્યા લાભ લે છે અને એ સંસ્થાઓ એટલી લોકપ્રિય થઈ છે કે લોકો લગભરણ જેવા પ્રસંગે નાણાંની ઉદાર હાથે મદદ આપે છે. હવે તો એ પ્રથા લગભગ રૂઢિ જેવી બની ગઈ છે.

વર્ગણી આપનાર તેમજ ન આપનાર તમામ વર્ગના લોકો માટે પુસ્તકાલય ખુલ્લું રાખવું એ લોકપ્રિયતા સાધવાનું ચોથું પગથિયું છે. બધાં લાભ લઈ શકે એટલા માટે હવા અને પાણીની પેઠે જ્ઞાન પણ તદ્દન મફત અને જ્યારે માગે તથા જે માગે તેને મળવું જોઈએ; નહિ તો જ્ઞાનપ્રચારની આ સંસ્થાનો ઉપભોગ કરવાનું સદ્ભાગ્ય થોડાક નશીબદારોનેજ સાંપડે. પુસ્તકાલયોમાં કામ કરનારાઓનો અનુભવ છે કે, ઘણા લોકોને પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો વાંચવાની ઈચ્છા તો હોય છે, પરંતુ વર્ગણી ભરવાને તેઓ લગારેય ખુશી હોતા નથી. અને એજ પ્રમાણે રાજ્યના કોઈ પણ મહાલનાં વર્ગણી લેતાં એક પણ પુસ્તકાલયમાં ૩૦થી વધારે વર્ગણીદાર સલાસદો નથી અને તેમાંના કોઈ પુસ્તકાલયમાંથી ૧૦૦૦ ઉપરાંત પુસ્તકો આખા વર્ષ દરમિયાન બહાર વાંચવા અપાયાં હોતાં નથી.

એ વિશિષ્ટ પુસ્તકાલયોના નીચે આપેલા આંકડા ઉપરથી વર્ગણીથી અને મફત વાંચવા અપાતાં પુસ્તકોના પ્રચારના આંકડાઓનો તફાવત સ્પષ્ટ સમજી શકાશે.

પાટણ

પુસ્તકાલય	વાચનપ્રચાર
આનંદભવન કલબ (ફ્રી)	૧૨૦૦
ફત્તેસિંહરાવ (વર્ગણી)	૨૨૦

પેટલાદ

ગટલાલજી (ફ્રી)	{ ૨૬૩૨—૧૯૧૦-૧૧ ૨૭૮૩—૧૯૧૧-૧૨
સાર્વજનિક (વર્ગણી)	{ ૩૦૦—૧૯૧૦-૧૧ ૯૫૭—૧૯૧૧-૧૨

અંતમાં, કેટલાંક પુસ્તકાલયોએ ઉપાડી લીધેલી કેટલીક વ્યક્તિગત પ્રવૃત્તિઓનો નિર્દેશ અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય. આ પ્રવૃત્તિઓમાંની એક તે સ્ત્રીઓને ઘેર બેઠાં પુસ્તકો પહોંચાડવાં એ. પેટલાદ મહાલનાં કેટલાંક પુસ્તકાલયોએ સ્ત્રીઓને વાંચવા માટે પુસ્તકાલયના પટાવાળા સાથે પુસ્તકો તેમને ઘેર પહોંચાડવાની પ્રથા શરૂ કરી છે. એ રીતે દર મહિને સોએક પુસ્તકો ગામની સ્ત્રીવાચકોને ઘેર બેઠાં પહોંચાડવામાં એ પુસ્તકાલયો સફળ થયાં છે. આ પ્રથા રાજ્યનાં

ખીળ' પુસ્તકાલયોમાં પણ શરૂ થાય એમ છે. ખાતરી છે કે, તે જરૂર ફત્તેહમંદ નીવડશે, અને આપણે જેને માટે આતુર દિલથી ઝંખી રહ્યા છીએ તે સ્ત્રીકેળવણીના બહોળા પ્રચારમાં મદદરૂપ થશે.

એક કરખા પુસ્તકાલયમાં વિદ્યાર્થી સ્વયંસેવકો પુસ્તકાલયમાંથી પુસ્તકો લઈ જઈને, ઉંમરને લીધે, પુરસદ ન મળવાથી કે માંદગીને લીધે પુસ્તકાલયમાં ન જઈ શકનારાઓને ઘેર પહોંચાડી આવે છે. અઠવાડિયામાં માત્ર એકજ દિવસ શનિવારે અને તેય માત્ર બેજ કલાક વિદ્યાર્થીઓ આ કામ પાછળ ગાળે છે, છતાં દર અઠવાડિયે ઓછામાં ઓછાં ૨૫ પુસ્તકોના વાચનના નિમિત્તરૂપ થાય છે. વાચકો પુસ્તકાલયમાં જાતે જઈ શકતાં ન હોય કે જવા ઇચ્છતાં ન હોય તેમને ઘર આંગણે ખુદ પુસ્તકાલય લઈ જવાની આ ખરેખર નવીન પદ્ધતિ છે. વળી નાનાં ગામોમાં વાંચી લખી શકે એવાં માણસો બહુ થોડાં હોય છે. તેમને પણ કોઈ ઉત્સાહી શિક્ષક કે વિદ્યાર્થી એકાદ પુસ્તક કે વર્તમાનપત્ર વાંચી સંભળાવીને પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિમાં રસ લેતાં કરી શકે.

દૂંકામાં, પુસ્તકાલયની લોકપ્રિયતા ખાસ કરીને તો તેની સાથે જોડાયેલા કામ કરનારાના ઉત્સાહ અને ખાંત ઉપર આધાર રાખે છે. પછી એ કામ કરનાર લોકે મંત્રી હોય, પુસ્તકાધ્યક્ષ હોય કે વ્યવસ્થાપક મંડળનો કોઈ સભ્ય હોય. 'લાયક માણસ લાવો, લાયક માણસ જોઈએ' એવી ચોતરફથી ખૂબ સંભળાય છે અને પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં હું પણ તેનો પડઘો પાડું છું.

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૧ના "પુસ્તકાલય"માંથી)

૯૬-સદ્ગત મોતીભાઈ દરજી

(લેખક:-શ્રી. વજુભાઈ દવે)

(સદ્ગત મોતીભાઈ મદાન પુરુષ ગણાય કે નહિ, એ પ્રશ્ન સુધી જવાની જરૂર નથી. એ પ્રશ્નનો કોઈ અલૌકિક રીતે નિર્ણય થાય છે. પણ એટલું તો ખરું, કે મદાત્માજીની જીવનપદ્ધતિનું તેમને સ્વતંત્ર રીતે (પોતાની મેળે) દર્શન થયેલું હતું, અને એ પદ્ધતિ તેમણે અમલમાં મૂકી હતી. અંગત અને સ્થાનિક મર્યાદાઓને લીધે તેઓ મદાત્માજી જેટલા મદાન ફેરફારો કે આંદોલનો રાજ્યમાં નથી કરી શક્યા, તોપણ આખા ગુજરાતે જાણુવા જેવી એ એક વ્યક્તિ છે. સદ્ગત મોતીભાઈ જો સામાન્ય માણસ હતા તો તેમનું જીવન એટલું તો ખતાવે છેજ, કે માત્ર સારા થવાના પુણ્ય નિશ્ચયથી એક સામાન્ય માણસ પણ પોતાનું કલ્યાણ કરવા

ઉપરાંત કેટલું બધું કરી શકે !

મહાત્માજીના કેટલાક વિચારો તેમને સ્વતંત્ર રીતે આવેલા, એ જોતાં નથી લાગતું કે એ વિચારો અવતરવાને માટે પાકી ગએલા હતા ! એ વિચારો જગતમાં પ્રવર્તવાનું નિર્માણ થયેલું છે અને અધિકારી વ્યક્તિઓ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે મોડાવહેલા એક કે બીજા રૂપમાં તે અદ્દલ્ય કરશેજ !—ત્રી “પ્રસ્થાન”)

વઢવાણમાં હાલ મોતીલાલ નામનો એક ચોક છે, એ નામ વઢવાણના મોતીલાલ દરજી ઉપરથી પડ્યું છે. આજથી પંદર વર્ષ પહેલાં નીચી દડીનો, સુકલકડી શરીરનો, અભણ જેવો એ દરજી ચોકની સામેની હાટડીમાં સંચો ખટખટાવતો. એની હાટડીએ એક પણ એવી ક્ષણ ન જતી કે જ્યારે ત્યાં કોઈ ને કોઈ યુવાન ન હોય. તે અનેક યુવાનોનું વિશ્રામસ્થાન હતો. વિદ્યાર્થીઓ અહીંથી અનેક પ્રેરણાઓ મેળવી જતા, યુવાનો આદર્શો ધડી જતા, સેવાભાવીઓને સેવાનાં નાનાં નાનાં કાર્યક્ષેત્ર જડતાં. ધંધા વિનાની વિધવાઓને ધંધા મળતા, ખૂણે પડેલ કારીગરોને રોજગાર મળતો.

મોતીલાલ એક અતિ સામાન્ય દરજી કુટુંબમાં જન્મેલા. દરજીકોમમાં સ્વાભાવિક થઈ ગયેલ બાળવિવાહની હાંસડી એના ગળે વળગેલી. ચાર ગુજરાતી સુધીનો એમનો અભ્યાસ. અમો એમના પરિચયમાં નહોતા આવ્યા ત્યાંસુધી તો એમનું જીવન ધણું ધાર્મિક હતું એમ સાંભળેલું. બાવાઓને ઘેર એકઠા કરવા, ભજનો ગાવાં અને મંડળીઓ જમાડવામાં આ ત્રીસ વર્ષનો યુવાન પોતાનું જીવન કૃતકૃત્ય થયું માનતો. આધ્યાત્મિક વાચન અને ચિંતન એ સીવવાના સમય પછીનો એનો મુખ્ય વ્યવસાય.

સંચો ખટખટાવે અને કોઈ ને કોઈ ભગતજનના મુખેથી યોગવાસિષ્ઠ, રામાયણ કે ભાગવત સાંભળે. એના હાથ અને પગ પણ સંચો જેવાજ જડ બની ગયેલા. એની દુકાનને આંગણે ઉભા હોઈએ ત્યારે યોગવાસિષ્ઠ વંચાતું હોય અને એ સાંભળતા હોય. સંચો ધડ-ધડાટ ચાલ્યે જતો હોય, પગ ઝપઝપ ચાલતા હોય, હાથ લૂગડા પરથી સરેરાટ કરતો પસાર થતો હોય, ત્યારે આપણને મોતીલાલનું ચિત્ત તો શ્રવણમાંજ લાગેલું લાગે. શ્રવણમાં એ એટલા એકાગ્ર થતા કે સંચો સંચાનું કામ કર્યે જતો, જ્યારે એનું મુખ ચર્ચામાં ઉતરતું. આંખના ભાવ ભક્તિમાં નીતરતા, કાન શ્રવણમાં મશગુલ રહેતા. વાચનનો એક પણ શબ્દ વિના સમજ્યે એ નહોતા જવા દેતા.

આમ યુવાનીનાં પાંચેક વર્ષ એણે ધાર્મિક વાચન-ચિંતનમાં ગાળ્યાં. એવામાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે એણે એક નાનું શુ” પુસ્તકાલય પચીસેક પુસ્તકોથી શરૂ કર્યું. હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ અહીંથી ચોપડીઓ વાંચવા લાઇ જાય અને મોતીલાલ તેમને ઘર

વાચનનો શોખ લગાડે. અમને પણ વાચનની સારી એવી જૂથ આ વખતે હું પાંચમી અંગ્રેજીમાં હોઇશ.

અખાડેથી લટાર મારતો મારતો હું મોતીલાલની દુકાને જઈ ચઢ્યો અને બે ચોપડીઓ વાંચવા માગી, જે એમણે ધણી હોંશ્વર આપી. આ અમારા પ્રથમ પરિચયનો દિવસ. અમારો સંબંધ દિવસે જતાં ગાઢો થયો. આ નાના પુસ્તકાલયને મોટું કરવાના મનોરથ ધડયા અને તે પાર પણ પડયા. આ પુસ્તકાલયદ્વારા મોતીલાલ અને યુવાનોના પરિચયમાં આવ્યા, અને ધણાનું ધડતર એના દ્વારા જ થયું, એમ કહું તો જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

દિવસો જતાં મોતીલાલની દુકાન અમારો વાચનનો અખાડો બની. આ દુકાને બેસી હિંદ અને બ્રિટાનિયા, ગોખલેનું ચરિત્ર-ભા. ૧; એવાં જન્મ ગણાતાં પુસ્તકો છોડ્યોંક અમે વાંચતા અને સ્વદેશસેવાની અનેક પ્રકારની લાવનાઓ કેળવતા.

આવા વાચન ઉપર જેમ જેમ અમે વિશેષ ચઢ્યા, તેમ તેમ મોતીલાલએ ધાર્મિક જીવન ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો એની એકાંગી ધાર્મિકતામાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ ઉમેરાયું એમ કહું તે ચાલે. આજ સુધી એ એકલા ધાર્મિક વિચારોમાં જ પડ્યા રહેતા હવે તેમના જીવનની અનેક દિશાઓ ખૂલી. અમારું વાચન જેમ જેમ વધતું ગયું, તેમ તેમ એમને એક વસ્તુ સાલવા લાગી, કે આપણે વાંચ્યાજ કરીએ તે ફીક નથી. કાંઈક કર્તવ્યમાં મૂકીએ તોજ વાચન સાર્થક થયું ગણાય.

આ વિચારથી એમની સાથે સેવાનાં નાનાં નાનાં ક્ષેત્રો અમારા માટે ખુલ્યાં થયાં. પુસ્તકાલય એકલાથી સંતોષ ન માનતાં અમે એક કરતું પુસ્તકાલય શરૂ કર્યું. એમાં આઠ દશ સ્વયંસેવકો, દરેક જણ પાસે વીસ વીસ પુસ્તકો હોય. આ પુસ્તકો લઈ અમે ગામન લતામાં જઈએ. સ્ત્રીઓ, વિદ્યાર્થીઓ તથા અન્ય શહેરીઓને વાચન તરફ દોરીએ. આ સમયમાં વઢવાણમાં વાચનનો એટલો બધો શોખ વધ્યો કે ન પૂછો વાત. અમારા પુસ્તકાલયમાંથી આ વર્ષોમાં દરરોજ સોથી દોઢસો પુસ્તકો જતાં અને તે ઉપરાંત ફરતાં પુસ્તકાલયોને ઉપયોગ થતો તે જુદો.

સાંજના પાંચ વાગ્યાના ટકોરા વાગે કે મોતીલાલનો સંબંધ બંધ થાય. પાંચના ટકોરા પછી એક પણ ટાંકો એ મારતા નહિ લૂગડું જેટલું અધુરું રહ્યું હોય તેટલું રાખીનેજ દુકાન બંધ કરીને નદીની રેતમાં દોડતા. આજથી પંદર વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે, જે કાઠિયાવાડમાં અને તેમાં પણ ખૂણે પડેલ વઢવાણમાં અખાડાના નામ તે વખતે નહિ આવે એવા સમયે અખાડાના અનેક મનોરંજ મોતીલાલએ સેવ્યા. શરૂઆતમાં અમે પાંચ જણ. અમે હતા જુવાનો

મોતીભાઈની ઉંમર અમારાથી બમણી. સળેકડી જેવું શરીર, નાન-પણથી દરજીનો બેઠાકુ ધંધો કરેલો, કદી રમેલ નહિ કે રખડેલ નહિ; છતાં હોંશે હોંશે અમારી સાથે કુસ્તીમાં ઉતરે, દોડે, રમતો રમે. અખાડાના સમય દરમિયાન વાતો તો ચાલુ હોયજ. એમની એકજ ભાવના હતી અને તે આ યુવાન સૈન્યનું ધડતર કરવાની. વખત જતાં પાંચમાંથી અમે પંદર થયા, પચીસ થયા, અને પછી તો સાંજ પડ્યે નદીની રેતમાં પોણોસો પોણોસો જીવાનિયાનું જૂથ જામતું.

આ અખાડા દ્વારા મોતીભાઈ જીવાનોમાં અનેક પ્રકારની ભાવનાઓ પ્રેરી શક્યા. ધણુના અંગત મિત્ર બન્યા, કોઇના મુરખ્ખી બન્યા, કોઇના માર્ગદર્શક બન્યા. આમ જુદે જુદે પ્રકારે અને જુદા જુદા સંબંધે એ એકએકના સંબંધમાં આવી જતા અને સૌ એમના ઉચ્ચ ચારિત્રમાંથી કાંઇ ને કાંઇ લઈ જતા.

જેમ જેમ અમે નિકટ આવતા ગયા, તેમ તેમ અમે ઘેર રહેવાનો સમય ઓછો કરી નાખ્યો. એ ટંક ઘેર ખાવા સિવાયનો અમારો બધાય વખત અમે સૌ (પંદરની ટોળી) સાથેજ ગાળતા. પુસ્તકાલયનું મકાન તે અમારી જાણે કે બોર્ડિંગ હોય તેવું બની ગયું. મોતીભાઈની દુકાન જે કે જાહેર રસ્તા પર હતી, છતાં એ અમારા અધ્યયનનો અખાડો બની. સ્વામી રામ, વિવેકાનંદ વગેરેના વાચનમાં એ દુકાને મને જે એકાગ્રતા મળતી તે હજી જીવનમાં ક્યાંય નથી મળી.

મોતીભાઈ અમને રોજ ચાર વાગ્યે ઉઠાડે, વાંચવા બેસાડે. કલાકના વાચન પછી અમે ચાર માઈલ રોજ પ્રભાતે દોડીએ. ગમે તેવો શિયાળો હોય તોપણ નારદભાઈની વાવે ઠંડા પાણીમાં તરવું; અને મોતીભાઈ તો કડકડતી ઠંડીમાં પણ કલાક સુધી પાણીમાં પડ્યા રહીનેજ બહાર નીકળતા. ત્યાર પછી પ્રાર્થના અને પછી મોતીભાઈને ઘેર નાસ્તો.

મોટોભાઈ જે ભાવનાથી નાના ભાઈને ખવડાવે એ ભાવનાથી એ સમયે તેઓ નાસ્તો કે દૂધ આપતા.

રોજ રાત્રે અમારૂં સમૂહવાચન થતું, જે વખતે જીવનની અનેક દિશાઓ ખૂલતી. મોતીભાઈ દરેકના ધરની અને જીવનની મુશ્કેલીઓ જાણતા. એ એમના બહોળા અનુભવની વાતો કહી હરેકની મુશ્કેલીનો ઉકેલ કરી દરેકને એક ડગલું આગળ લેવા મથતા.

હવે તો મોતીભાઈની ભાવનાઓ વધી. તેમણે વિચાર્યું કે આપણે તો સમાજના સેવકો થવું છે. માટે આપણને ભાષણો કરતાં આવડવાં જોઈએ. આપણે મોટી મોટી સભાઓમાં આપણા વિચારો આપવા પડશે, માટે આપણે અવાજ બુલંદ હોવો જોઈએ. આથી અમે એક ભાષણ કરનાર મંડળ શરૂ કર્યું. અમારા મંડળના સભ્યોમાં

અમારીજ મંડળી. અનેક વિષયો અમે ઉચ્ચાવી નાખ્યા. જે વિષય લખ્યે તેનો અભ્યાસ કરી લાવવાનો હોય. આથી અભ્યાસ પણ વધ્યો અને વાચન બહોળું થયું. શ્રોતા એક હોય તોય વખત થઈ ગયો હોય તો અમારી સભાનું કામકાજ શરૂ થઈ જતું; પણ અમે આવી સભાઓથી સંતોષ ન પામ્યા. અમારે તો જીલ્લો અવાજે લાપણું કરતાં શીખવું જોઈએ એવી મોતીલાલની માન્યતા.

મોતીલાલ અમને સવારના પાંચ વાગ્યે નારદલાલની વાવ ઉપર-મંડાણ ઉપર વક્તાને ઉભો રાખે. શ્રોતાઓ અમે, જુદી જુદી દિશામાં દૂર દૂર-ખૂબ દૂર-વક્તાનો અવાજ પહોંચે એટલે દૂર ઉભા રહીએ અને વક્તા જાણે કે પંદર વીસ હજારની મેદની સમક્ષ લાપણું કરતો હોય તે છટાથી લાપણું કરે. આવી રીતે લાપણું કરવાનો સૌને ફરજિયાત વારો આવે અને ઇચ્છા ન હોય તોપણ મોતીલાલ પરાણે ઉભા કરે. ના પાડીએ તો કહે, અરે મૂર્ખા! આમ શરમાઇશ તો કેમ ચાલશે ? આપણે તો સાચેજ મોટી સભાઓ માટે તૈયાર થવાનું છે.

ન્યારે મોતીલાલ અમને વાવના મંડાણ ઉપર ઉભા કરતા (એ અમારું પ્લેટફોર્મ), અને અમારા પાંચ સાત મિત્રો જે ખૂબ દૂર ઉભા રહેતા તેને પંદર હજાર માણસો માની લાપણું કરતા ત્યારે કોઈ કોઈ વખત હસવું આવતું અને લાગતું, કે આ ક્યા ટોડે ચઢ્યા છીએ અને મોતીલાલ તે આ શા ખેલ રોજ કરાવે છે ! પરંતુ એકવીસની સાલમાં ન્યારે અમે વીસ વર્ષના હતા ત્યારે અને અત્યારે એ બધી પાડેલ ટેવ કામ આવી ગઈ ત્યારે એની કિંમત જણાઈ.

મોતીલાલ અમારી નાની મંડળી બહાર જાણીતા નથી. એમને પ્રસિદ્ધિનો મોહ પણ નહોતો; પણ એટલું કહવું જોઈએ કે, એમને પોતાની શક્તિ અને અભિજ્ઞાપા પ્રમાણે કાર્યક્ષેત્ર મળે, તેઓ પોતા માટે એવું કાર્યક્ષેત્ર પેદા કરી શકે, તે પહેલાં તેઓ ગુજરી ગયા.

આજે જો એ જીવતા હોત તો ખરેખર ગુજરાતના સમર્થ કાર્યકર્તા નીવડ્યા હોત. ગાંધીજી એકવીસની સાલ પછીથી જે જે વિચારો આખે જાય છે, તે દરેકે દરેક વિચાર જાણે કે મોતીલાલને સૂચી ગયો હતો એમ લાગે છે. અને એના સોળની સાલના એ વિચારોનું સામ્ય ન્યારે બાપુજીના વિચારો સાથે જોઈું છું, ત્યારે ધડીબર એમ થઈ આવે છે કે, ખરેખર મોતીલાલ એક મહાન પુરુષ હતા.

‘ઘેર ઘેર જો ગાય પળાય તોજ ઘી-દૂધ ખવાય’ એ એક સૂત્ર વિચારોના સેવન પછી એમને જડ્યું અને તેનો અમલ પણ તુરતજ કર્યો. કોઈ પણ વિચારનો જાતે અમલ કર્યા પહેલાં તે બીજને ઉપદેશ આપતા નહિ.

કામધંધો મૂકીને ઘેર ગાય ન બંધાય ત્યાં સુધી અન્ન હરામ કરીને એ ગાય ખરીદવા નીકળ્યા. ઉનાળાના ધોમ ધખતા બપોરે ઉઘાડે માથે અને ઉઘાડે પગે એ ગામેગામ રખડ્યા અને આદમે દિવસે ઘેર ગાય બાંધીને એમણે અન્ન લીધું. પોતાની રહેવાની સાંકડી જગ્યામાં ગાયને પોતાના બાળક માફકજ રાખી. ગાય પરત્વેની એમની પ્રીતિ એ દાખવતા.

એક શિયાળામાં પોષ માસની કડકડતી ઠંડીના દિવસોમાં ગાય માટે ઠંડીના રક્ષણાર્થે એમનાથી કાંઈ તૈયારી ન થઈ શકી. અનેક વ્યવસાયના લીધે આ કામ રહી ગયું. ગાયને રાત્રે ઠંડીમાં ધૂળતી જોઈ મોતીબાધએ એમને પોતાનો ખાટલો ખુલ્લા મેદાનમાં ગાય પાસેજ નંખાવ્યો, ઓઢવાનું પાસે ન રાખ્યું. આમ જ્યાં સુધી ગાય માટે કોઈ તૈયાર ન થઈ ત્યાં સુધી એમણે પણ ગાયની સાથેજ ઠંડી સહન કરી. પોતાનાં ઘેર માટે એમને આટલી પ્રીતિ હતી.

ઘેર ગાય બંધાઈ એટલે તેમણે પોતાના સહવાસમાં જે જે આવે તેને ગાયના મહત્વનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. દરેક ઘેર ગાય હોવીજ જોઈએ, એવો આગ્રહ તેઓ સૌને કરતા.

એના મગજમાં આવેલ એક પણ સુવિચારને એણે અમલમાં ન મૂક્યો હોય એવું નથી બન્યું. એ વખતે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ તો નહોતી. આ શાળાઓથી બાળકોનાં જીવન રહેંસાય છે એની એને પ્રતીતિ થઈ ગઈ. ત્યારથીજ પોતાનાં બંને બાળકોને નિશાળે નહિ મોકલવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર પછીથી એમનાં બાળકોને એ રોજ ઘેર શિક્ષણ આપતા.

પોતાની સ્ત્રી અલણ છે એ વસ્તુ જ્યારથી એમને સાલવા લાગી ત્યારથી એમણે તેને પણ શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું. આ વખતે એનો વ્યવસાય ધણોજ વધી ગયેલો હતો, છતાં જીવનની મિનિટે મિનિટનો હિસાબ રાખી એ એમની સ્ત્રીના શિક્ષણ માટે હંમેશાં રોજ અર્ધો કલાક કાઢતા અને એક વર્ષે એમનાં ધર્મનાં પત્નીને એમણે વાંચતાં પણ કરી દીધાં.

આ સમય હિંદુસ્તાનમાં હોમરૂલ લીગનો હતો. સ્વદેશીનું વાતાવરણ એમને ફેલાયું હતું. એની અસર વઢવાણમાં સાથી પ્રથમ મોતીબાધ ઉપર થઈ. સ્વદેશી માલની એક દુકાન કાઢવાનો તેમણે વિચાર કર્યો, પણ અમે તો હતા વિદ્યાર્થી. અમારી પાસે એક પાછ પણ નહિ. અમે તો મહેનત કરીએ. સ્વદેશી વસ્તુઓનો પ્રચાર કરવા થોડીક થાપણ રોકવી જોઈએ તે કાણ રોકે ?

પોતાના જીવનવ્યવસાયમાં મોતીબાધએ જે કાંઈ રોકડ કરેલ તેમાંથી પાંચસોકની થાપણ સ્વદેશી ભંડાર વસાવવામાં રોકવાનો એનો વિચાર જ્યારે અમને એણે દર્શાવ્યો ત્યારે અમારા આનંદનો

પાર ન રહ્યો. સ્વદેશી કાગળો, પેન્સીલો, કાપડ વગેરેનો એક ભંડાર મોતીભાઈની દુકાનેજ અમે ખોલ્યો અને દિવસો જતાં એ સારી રીતે વિકસ્યો. આખા દિવસમાં મોતીભાઈની દુકાને નહિ નહિ તો બસો માણસો આવી જતાં હશે. કોઈ સીલાઈ અને ખરીદીની ધરાકી નિમિત્તે, કોઈ પુસ્તકો માટે, તો કોઈ કામ લેવા માટે. આ બધાને એ સ્વદેશી માલની ખરીદીનો આગ્રહ કરે. કોઈને ઉપદેશ આપવાનું ન થૂકે, ધામાં આવે તેની પાસેથી વ્રત લેવાની લે અને આમ અનેકને સાંજ પડતાં 'મૂડે.' જે કામ ભલભલી સલાહોથી ન થઈ શકે તે પ્રચારકામ આ દરજ્જા સંચે બેઠો બેઠો કરતો.

આ વખતે મીત્રનું સૂતર અને હાથવણાટનું કાપડ પહેલાં નંખરનું ગણાતું. બગસરા અને અમરેલીનો આવો માલ અમે મંગાવતા અને ખૂબ ખપાવતા. પણ મોતીભાઈને આ માલ સાચો સ્વદેશી ન લાગ્યો. એને રેંટીઆની ખાદીજ શુદ્ધ સ્વદેશી લાગી. આ અરસામાં પૂ. બાપુજી સાથે અમારો સંબંધ થઈ ગયો, અને તેઓ-શ્રીને પણ રેંટીયાનો અખતરો કરવાનો વિચાર આવેલ. મોતીભાઈ અને બાપુજીને સુયોગ થયો અને મોતીભાઈએ આ અરસામાં કેટલુંક સૂતર કંતાવીને બાપુજીને મોકલ્યું પણ ખરૂં. આમ ગોસેવા અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સાથે મોતીભાઈની સ્વદેશી ભાવના ખીલી અને તેને એમણે ખૂબ વિકસાવી.

એમના પિતા વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતા. ધરના ધાર્મિક વાતાવરણની એમના ઉપર સારી અસર હતી. એમનું શરૂઆતનું જીવન કેવળ ધાર્મિક હતું, પરંતુ ત્યારથી-રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું તત્ત્વ એમના આ જીવનમાં ભળ્યું ત્યારથી-એમના ધાર્મિક જીવને પણ પલટો ખાધો. અંત્યજ્ઞેની હઠધૂત સ્થિતિને એ હિંદુ સંસારના કલંકરૂપ માનવા લાગ્યા. એમની દુકાન શહેરના મધ્યભાગમાં હોવા છતાં એ એમને ત્યાં આવતા અંત્યજ્ઞેને છૂટથી અડકતા, અને ચુસ્ત વેપારીઓનો ખોફ વહેારી લેતા.

બાળલગ્નની હાનિઓ તો એમણે એમના જીવનમાંજ અનુભવેલી, એટલે એમણે એમનાં બાળકોને પચીસ વર્ષ પહેલાં નહિ પરણાવવાનો નિશ્ચય કરેલો. દરજ્જાની નાનમાં બાળલગ્નનો રિવાજ સાધારણ રીતે ધર કરી ગયેલ છે. મોતીભાઈના પિતાની એમની જ્ઞાતિમાં આખરૂં સારી, એટલે એમના પિતાને તો મોતીભાઈના પુત્રોને જલદી પરણાવી નાખવાની ભારે હાંશ. એમના ઉત્સાહ સામે થતાં મોતીભાઈને ઘણું સહન કરવું પડેલું; છતાં આ કૌટુંબિક પ્રશ્ન ઉકેલવામાં એમણે વ્યાવહારિક દક્ષતા પણ સારી બતાવી; જેના પરિણામે એમના પિતાનો અને એમનો સંબંધ સારી રીતે સચવાઈ રહ્યો. એ પોતે પોતાનો નિશ્ચય પાળી શક્યા. આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કે મોતીભાઈ એક સુધારક પણ હતા.

વઢવાણમાં પાણીની સામાન્ય રીતે તંગી છે. ગામડાનો અને વઢવાણ કેમ્પનો વ્યવહાર શહેર સાથે ઘણો. લાર ઉનાળામાં વટેમાર્ગ-ઓને વઢવાણ આવતાં સીમાડામાં પાણીની ઘણી તંગી ભોગવવી પડતી. મોતીભાઈને આ વસ્તુ ખૂબ સાલતી. એની પાસે પૈસા તો હતા નહિ કે નવાણુ ગળાવી શકે. એવા વગદાર સંબંધીઓ નહોતા કે એવી ઓળખાણો નહોતી કે જેથી પૈસા મેળવી નવાણુ ગળાવી શકે. પ્રચારકામ એમને આવડતું નહોતું અગર તો સેવાનાં કાર્યોમાં બીજા ભાગવાની એને શરમ હતી, એટલે એની નજર એના સાથીઓ ઉપર પડી. અખાડાના પટ્ટાળુવાનો એની પડખે હતા એટલે મજૂરોની એને જરૂર ન હતી. પાવડા, સુડલા, હીંદવા અને બે ત્રણ કોશ, એ એક સવારે લઈ આવ્યા અને અમને કહ્યું, કે ચાલો-કાનેરીનો ફૂલો ખોદવા. એ ફૂલાનાં પાણી ઉંડાં ઉતર્યાં છે અને વટેમાર્ગઓને એ બાળુ પાણીની ભારે તકલીફ પડે છે. મોતીભાઈનું વેણુ અમારે તો હુકમ સમાન હતું. એ અમારા સેનાપતિ, અમે એના સૈનિકો. અમે તો કોદાળીઓ-પાવડા-સુડલા વગેરે ઓળરો લઈ ઉપડ્યા. રળનો દહાડો હતો. ઘેર કાષ્ટએ કાંઈ વાત ન કરી કે ક્યાં જઈએ છીએ. જીંદગીમાં કદી ખોદેલું નહિ, તેમાં વળા ફૂલો ક્યાંથી ખોદો હોય ? છતાં તરસ્યાંને પાણી મળશે એ એકજ ભાવનાથી કછોટા વાળી વાળીને અમે આખો દિવસ જે ઉત્સાહથી ફૂલો ખોદો તે પ્રસંગ જીંદગીમાં કદી ભૂલાતો નથી. સાંજ પડ્યે અમે બે હાથ જેટલો ફૂલો ખોદી નાખ્યો અને ઇશ્વરને કરવું, ને અમારું સહભાગ્ય—(પીનારનું નહિ) તે એક ઝરણું ફૂટ્યું અને એ નપાણીઓ ફૂલો સાંજ પડ્યે ટોપરા જેવા મીઠા પાણીથી ભરાઈ ગયો.

મોતીભાઈના અને અમારા જીવનની આ ધન્ય ક્ષણ ! અમારા આનંદનો પાર ન હતો. આખા દિવસની સખત મજૂરી પછી દાળિયા અને ગોળ ઉપર ઝપટ મારી જાલર ટાણે અમે જ્યાં ઘર તરફ વળીએ ત્યાં તો ઘેર ઘેર અમારા પરાક્રમની વાર્તા ફેલાયેલ. પણ અમારાં લગભગ દરેકનાં મોટેરાં અમારા આ સાહસથી ખીજાયેલાં. અમે દરેક મોતીભાઈના સહવાસ પછીથી અમારા વડીલોની દૃષ્ટિએ બગડી ગયેલા હતા. એટલે સૌને મોતીભાઈ ઉપર થોડી થોડી દાઝ તો હતીજ. તેમાં આ બન્યું, એ બધાય દુઃખિયા થયા ભેગા. ઝાઝા દહાડાની દાઝ આજે તો મોતીભાઈ ઉપર કાઢવાનો સૌએ નિશ્ચય કર્યો. ગામના જીવાનિયાને આમ આ દરજી બગાડે તે કેમ પાલવે ? એક ભાઈ કે જેનો છોકરો અમારી સાથેજ હતો તે એની રાંપની ધાર કઢાવવા જતો હતો ત્યાં એણે અમારા ગામ બહાર વળવાના સમાચાર સાંભળ્યા, એટલે લુહારને ત્યાંથી એ દરવાજા તરફ પરભાર્યા વળ્યા. અમારા ચીડાયેલા કેટલાક વડીલો પણ સાથે. ટોળું આવ્યું

દરવાજે અને અમે પણ પેલા દરવાજામાં. મોતીલાઈ ઉપર ગાળોના વરસાદ વરસ્યો-અમે તો એમને ત્યાંના ત્યાંજ મૂકીને રસ્તો માપ્યો. મોતીલાઈ અને એક બીજા ભાઈ, બે જણા રજા એકલા. વડીલો-એ એમને લીધા ઉધડા. પેલા રાંપવાળા ભાઈને એવો ક્રોધ ચઢ્યો કે રાંપ ઉગામીને તાકુક્યા કે અલ્યા 'ચુકણુ' એક વેણુ હવે જો કાઢ્યું છે તો એક ધા ને બે કટકા કરી નાખીશ. મોતીલાઈ અડગ રજા. એના મુખની એક પણ રેખા ન બદલાઈ. એ બોલ્યા:-તમારે કરવું હોય તે ભલે કરજો. તમારા છોકરા મારી સાથે આવશે ત્યાં સુધી હું તેમને અટકાવનાર નથી. પેલા ભાઈ આ સાંભળીને વધુ ક્રોધિત થઈને ધા કરવા જતા હતા ત્યાં પાછળથી અન્ય લોકોએ એનો હાથ થોભી લીધો અને ટોળું વીખરાયું.

આ પ્રસંગથી અમને વધુ બળ મળ્યું. મોતીલાઈની ખરી કસોટી થઈ ગઈ. એની આસપાસ જીવાનિયાતું જૂથ વધુ જમ્યું, અને નવાણો ગાળવાતું અમારું કામ ચાલુ રહ્યું. ત્યાર પછી તો માળોદના મારગનો ઢૂવો અને ફાદસરનો ઢૂવો એમ બે ઢૂવા અમે ગાળ્યા. કેમ્પના રસ્તે નદીમાં બે ચાર સુંદર વીરડા ગાળ્યા. આ દરેક ઢેકાણે વટેમાર્ગીઓને તૃપ્તિ છીપાવતા જ્યારે અમે જોતા ત્યારે અમને એર આનંદ થતો.

સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ-તેમની કેળવણી-કુરિવાજ-વિધવાની દશા વગેરેના વિચારો મોતીલાઈને આવ્યા. તે સાથેજ એ દિશામાં પણ ઉપરનાં કાર્યોની સાથેસાથ એમણે કેટલાંક કામો ઉપાડ્યાં. પુસ્તકાલયમાંથી સ્ત્રીઓને ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો અલગ કરી નવાં ખરીદી સ્ત્રીપુસ્તકાલય શરૂ કર્યું. કાલાં ટાણે વાચનવર્ગ ખોલ્યા. ખાસ સ્ત્રીઓ માટે પણ ફરતાં પુસ્તકાલય કર્યો; વિધવાઓને ઉદ્ધમ મળે એટલા માટે મોળનું સીંચવા, હાથરમાણ, ટેબલ ક્લોથ વગેરે બનાવવાનો ગૃહઉદ્યોગ શરૂ કર્યો. આ ઉદ્યોગ માટે જરૂરી બધાં સાધનો એ લાવતા, બહેનોને આપતા અને સ્ત્રીઓ એમની દુકાનેથી ખૂબ કામ લઈ જતી અને દિવસના રોટલા જેટલું નીરાંતે કમાતી અને એને આશીર્વાદ આપતી. બહેનોને મોતીલાઈ પાસેથી કામ મળતું, એટલુંજ નહિ પણ એ ઉપરાંત બીજું ધણું મળતું. ભણેલી હોય તેને પુસ્તકો મળતાં, અભણને ભણી લેવાની પ્રેરણા મળતી. એ ઉપરાંત કાંઈ ને કાંઈ ઉપદેશ મળ્યેજ રહેતો-આથી ઘણી બહેનોનાં જીવન સુધરતાં. મોતીલાઈનો સ્વભાવજ એવો હતો કે તેના પરિચયમાં જે કોઈ આવે તેને તે ઘડીકમાં અસર કરતા. અને એક વખત એના પરિચયમાં આવેલ માણસ બીજી વખત એની પાસે આવ્યા વિના રહેતો નહિ.

મોલાકત (અલુણા પ્રત) આવે ત્યારે કાઠિયાવાડમાં છોકરીઓ

દેદા ફૂટે છે. એ રિવાજ મોતીલાલને સારો ન લાગ્યો. એટલે એ નદીમાં છોકરીઓને એકઠી કરે, રાસડા ગવરાવી ખાવાનું વહેંચે, દેદા નહિ ફૂટવાનાં એ વેણ પણ કહે-રમતો રમાડે અને આનંદ અને ઉત્સવનું વાતાવરણ ઉભું કરે.

આમ જીવનની ઉન્નતિ માટે પણ એમની નજર પડેલી અને એના ટૂંક જીવનમાં એણે થોડુંક કરેલું પણ ખરું.

બાપુજી, એની ખેસન્ટ, દાદાલાલ નવરોજીજી, ગોખલે વગેરે દેશનેતાઓનાં જીવનચરિત્રો અમે સાથેજ વાંચી ગયા. મોતીલાલએ નિશ્ચય કર્યો કે, જીવતા નેતાઓમાંથી અને તેટલાને આપણે વઢવાણમાં ઉતારવા. બન્યું એવું, કે ગોખલેજીના સ્મારક ફંડ માટે મહાત્માજી રાજકોટ જતા હતા. અમને આ વાતની ખબર પડી. મોતીલાલએ અમને કહ્યું કે, આપણે વઢવાણમાં મહાન પુરુષોને લાવવાનું તત લીધેલ છે અને તેના અમલ તરીકે બાપુજીને ઉતારવાનો આ લાગ સારો છે. મહાત્માજીને વઢવાણમાં આવવાનું નોતરું આપવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. આ વખતે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. અમે બધાય હતા વિદ્યાર્થી. કોઇની અલેડ જીવાનોથી વધુ આખર નહિ. મોતીલાલ પણ અમારી મંડળીના એટલે મોટા ગણાતા તે વખતના શહેરીઓ સાથેનો અમારો ખાસ સંબંધ નહિ, તેમજ તેમની સાથે પરિચય પણ ઓછો. મતલબ કે, અમારો બોજ પ્રજા ઉપર નહિ. એમ એ કશાયનો ખ્યાલ કર્યા વિના મહાત્માજી જેવાને વઢવાણમાં નોતરવાનો નિશ્ચય અમારી મંડળીએ કર્યો. બાપુજી રાજકોટ જતા હતા તે વખતે જંકશન રોડને અમે મળ્યા. તેમના જીવનની ઘણી વાર્તા વાંચેલી. એમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી અમે કૃતકૃત્ય થયા. મહાત્માજી સાથેનો આ પ્રથમ પરિચય. મોતીલાલ અને બાપુજી વચ્ચે વાતો ચાલી. મોતીલાલએ રાજકોટથી વળતાં વઢવાણ ઉતરવાનું નોતરું આપ્યું. બાપુજી સમજ્યા, કે ગોખલે સ્મારકમાં મને કાંઈક મળે એવું હશે માટેજ આ જીવાનિયા મને લઈ જતા હશે. એ લાક્ષ્યે એમણે તો પટ દબને હા પાડી દીધી, અને અમે તો અમારી કશીય જવાબદારી સમજ્યા વિના મહાત્માજી વઢવાણને પાવન કરશે એ એકજ વિચારથી ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી જઈ અમારી જાતને ધન્ય થયેલ માની વઢવાણ તરફ વળ્યા. મોતીલાલને ઉત્સાહ અજબ હતો. તે દિવસથી તે બાપુજી ત્રણ ચાર દિવસે વઢવાણ આવ્યા ત્યાં સુધી અમે ઉગ્રમરા કર્યા. હાથે લખી લખીને જાહેરનામાં શહેરમાં ચોઢ્યાં અને મહાત્માજીની પધરામણીની તૈયારીઓ કરી. મામના કેટલાકે, અમે કાંઈ પણ તૈયારી વિના-અમે કોઇને પૂછ્યા વિના મહાત્માજી જેવાને નોતરું આપી આવવા માટે મોતીલાલને ઠપકો પણ દીધો.

બે દિવસ સુધી તો અમારી સાથે કોઇ ન લખ્યું, કેટલાકે વિરોધ દર્શાવ્યો. ગામના કોઇ સહકાર નહિ આપે તો આપણામાંથી કોઇના ઘેર મહાત્માજીને ઉતારી આપણી મંડળીમાંથી જે બે પાંચ રૂપિયા થશે તે બેટ ધરી તેમને વિદાય આપીશું, એમ નક્કી કર્યું; પણ મહાત્માજીને વઢવાણ લાવવા એ તો નક્કી.

મહાત્માજીને આવવાને એકજ દિવસ બાકી રહ્યો અને મહા-જનના વેપારીઓને થયું કે આ છોકરાઓ તો પહેલાંજ નોતરે દઈ આવ્યા છે અને ગામમાંથી એ ફારેકાંટા જશે તો આપણી આબરૂ જશે. મહાજને પૂર્ણ સહકાર આપ્યો. નગરશેઠને ત્યાં બાપુજીને ઉતારો મળ્યો. રોટે ફંડમાંથી સારી રકમ આપી. મહા-જને થેલી આપીને બાપુજીને નવાજ્યા. એ આખા ગામે પૂર્ણ ઉત્સાહથી તેમનું સ્વાગત કર્યું.

બાપુજીએ મોતીલાલના પુસ્તકાલયની મુલાકાત પણ લીધી. તે વખતે અમે એ સંસ્થાને 'ફ્રી લાઇબ્રેરી' કહેતા. આ અંગ્રેજી નામ તરફ તરત બાપુજીનું ધ્યાન ગયું. તેમણે બે ત્રણ નામોનો વિચાર કરી છેવટે આ પુસ્તકાલયને માટે 'ધર્મ પુસ્તકાલય' નામ પસંદ કર્યું. ત્યારથી એજ નામે એ પુસ્તકાલય ઓળખાય છે. બાપુજીએ ત્યાંની 'મુલાકાત પોથી' ('વિઝિટબુક' માટે આ શબ્દ બાપુજીએ પસંદ કર્યો)માં કંઈક લખ્યું છે. બરાબર મતલબ યાદ નથી, પણ તેના કાર્યકર્તાઓ માટે તેમણે સંતોષ જાહેર કર્યો હતો.

મોતીલાલની શુભેચ્છા સર્વ રીતે ફળી. એણે કરેલ નિશ્ચય પાર પડ્યો. આ પ્રસંગથી મહાત્માજી અને મોતીલાલનો પરિચય વધ્યો. ત્યાર પછી તો મોતીલાલ આશ્રમમાં પણ રહી આવેલા અને એમનો સંબંધ વધેલો. એ સંબંધને લીધેજ બાપુજીએ દેવીદાસલાલને વઢવાણ હવાફેર માટે મોકલેલા. આશ્રમમાં એક વર્ષે માતાના સખત વા હતા ત્યારે આશ્રમમાં ઘણા માંદા પડી ગયેલા અને સેવા કરનારની જરૂર હતી. તેની ખબર વઢવાણ પડતાં મોતીલાલ તેમના બે ચાર સાથીઓને લઇને આશ્રમ પહોંચેલા. એ માંદાની શુશ્રૂષા બાપુજીને ખૂબ સંતોષ થાય તેવી રીતે કરેલી.

મોતીલાલનું જીવન તપસ્વી તો હતુંજ, બાપુજીના પરિચયમાં આવ્યા તે પહેલાં તે સત્યાગ્રહી હતા. પરંતુ આશ્રમમાં રહી ગયા પછી તો વઢવાણમાં ગૃહજીવન ગાળતાં છતાં એણે ખરે આશ્રમ-જીવન શરૂ કરી દીધું.

બ્રહ્મચર્ય-અપરિગ્રહ-અસ્તેય વગેરે આશ્રમનાં પાંચે વ્રત એણે લીધાં અને તેનું સખત પાલન એ કરતા. જીવનના છેલ્લા માસો-માં આ તો સાથે અલૂણા વ્રત પણ લીધું હતું. પાંચ ચીજ ઉપ-રાંત છઠી ચીજ એ કદી ખાતા નહિ, એટલે કે શાકમાં તેલ આવે

તો તે પણ ચીજ ગણાય. આમ ધીરે ધીરે એમના જીવનને એમણે ખૂબ તપસ્વી બનાવ્યું; છતાં ગૃહકાર્ય અને અન્ય વ્યવસાય હંમેશાની મુજબ ચાલ્યો જતો. તેમનાં આવાં પ્રતોથી તેમના દૈનિક કાર્યમાં કશીયે આંચ આવતી નહિ, બહે કેટલીક વખત એમને સ્ફૂર્તિ વિશેષ જણાતી. વીરમગામની બાઈનદોરીને અંગે પહેલાં કાઠિયાવાડના ઉતાડએનાં પોટલાં વીરમગામ રોશને તપાસાતાં. આથી ઉતાડએની હાલાકીનો પાર ન હતો. મોતીલાલને આ વાત ખૂબજ સાલતી. હું આગળ કહી ગયો છું તેમ મોતીલાલના મનમાં એક વિચાર ખૂબ ધોળાયા પછી તે તેનો અમલ કર્યોજ રહેતા. એમની ક્રિયાશક્તિ ધણી હતી. વીરમગામના ઉતાડએનાં દુઃખો એમને અસલ થઇ પડ્યાં અને ત્યાં સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવી જોઇએ, એમ એમને પ્રથમ સૂઝ્યું. એમણે આ વાત બાપુજીને જણાવી અને એનું મહત્ત્વ તેમને ગળે ઊતર્યું. બાપુજીએ મોતીલાલને જણાવ્યું, કે એ પ્રશ્ન હું ઉપાડું તો ખરો, પણ તમે સત્યાગ્રહમાં જોડાવા તૈયાર છો? મોતીલાલએ કુરબાન થવાની ઈતેન્નરી બતાવી. બાપુજીએ પ્રશ્ન ઉપાડ્યો. લાગતાવળગતા સરકારી અમલદારો સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો અને વિના લડતે પોટલાં તપાસવાનું બંધ થયું. આમ એક સત્યાગ્રહનું ક્ષેત્ર એમના જીવનમાં બાકી રહી જતું હતું તે પણ તેમણે જોઈ લીધું. આ પ્રશ્ન વિષે લખતાં મહાત્માજીએ મોતીલાલનો નામનિર્દેશ કર્યો છે.

તેમનો અભ્યાસ તો ચાર ગુજરાતી જેટલોજ હતો, પરંતુ ભાષા ઉપરનો કાળુ બારે સરસ હતો. એ જ્યારે બોલતા ત્યારે જાણે કે સાંભળ્યાજ કરીએ એમ થતું. એકધારી એમની વાણી સતત વહે જતી. ભાષા સંસ્કારી આવતી. પોતાનો અભ્યાસ થોડો હતો તેનો અભખરો એમને જરાય ન હતો. હિંદીનું એમને ધણું સારું જ્ઞાન હતું. પરંતુ એમને તો જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા ધણી હતી, તેથી એ વળી સેવાના બહોળા ક્ષેત્રમાં અંગ્રેજીની જરૂરિયાત છે એમ તે માનતા હતા; તેથી એમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ખૂબ ખતથી શરૂ કરી દીધેલો. ઉપર જણાવ્યા તેવા અનેકવિધ અતિ-વ્યવસાય છતાં ત્રણ વર્ષમાં ત્રણ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ એમણે સારી રીતે કરી લીધો. અને એટલું સાધી લીધા પછી તો વધુ ઝડપથી ચાલવાનાં એમના કોડ હતા.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ કાંઇક કાળો આપવાનો જાણે કે રહી જતો હોય તેમ એમણે એમના છેલ્લા દિવસોમાં ધણું ગ્રેરક બજાવેલો. એમાં આવતાં રૂપકો-દાખલાઓ ધણાજ મૌલિક હતા. એ સૂત્રોમાં બહુ માનતા અને પોતાનાજ વિચારોના મંથન પછી વચ્ચી કરેલ સૂત્રોની એક હારમાળા એમણે તૈયાર કરેલ. એમનું

આ સાહિત્ય કેટલાંક વર્ષોસુધી સચવાઈ રહ્યું, પણ પાછળથી સી ખચર ક્યાંક ગૂમ થઈ ગયું છે.

સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક, એમ ત્રણે દિશામાં એમના વ્યવસાય વધતા ગયા, તેમ તેમ એમને અવકાશ એછો મળવા લાગ્યો. એમને થયું, કે જો મારે હજુ વધુ કામ કરવું હોય તો અને જીવનની ક્ષણો સેવાના ક્ષેત્રમાં વધુ વીતાવવી હોય તો જરૂરિયાતો ઓછી કરવી જોઈએ, ધરનું ખર્ચ કમી કરી નાખવું જોઈએ, જેથી કમાવાની ચિંતા ઓછી રહે, તેની પાછળ એછો વખત ગાળવો પડે. આથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો, કે એક દિવસમાં આઠ કે દશ આનાનું કામ થાય એટલે પછી સીવવાનું છોડી દઇને સેવાના કાર્યમાં વખત વીતાવવો. સીવવાની એમની ચાલાશ એવી હતી, કે સાંજ પડ્યે એ અઢી રૂપિયાની કમાણી કરી શકતા. આ ઝડપે આઠ દશ આનાનું કામ તો એ બહુ થોડા વખતમાં પૂરું કરી નાખતા અને બાકીનો વખત સામાજિક સેવાનાં કાર્યોમાં ગાળતા. કમાણી ઓછી કરી એટલે એમણે ધરનાં ઘણાં જરૂરી ખર્ચો ઉપર પણ કાપ મૂક્યો.

મોતીબાઈની સેવાની ભૂખ આટલેથી મટી નહિ. એમને થયું, કે આવી રીતે છૂટાં છવાયાં કામ કરવા કરતાં કોઈ એક સંસ્થા જેવું કર્યું હોય તો સાફ. આ વિચારની સાથે એક આશ્રમ સ્થાપવાનો એમણે વિચાર કર્યો. આ આશ્રમની એમની કલ્પના એર હતી. એ જીવ્યા હોત તો જરૂર અમલમાં મૂકત. એમને ઉદ્યોગ તથા રાષ્ટ્રીય શાળા, ઘેર માટે હવેડો, પાસે નવાણુ-વગેરે સહિત સ્વાશ્રયી આશ્રમ સ્થાપવાના એમના વિચાર હતા. આ વિચારોનો અમલ કરવા માટે જમીન તો જોઈએજ. વઢવાણની ચારે બાજુ ફરીને નદીકાંઠે જડેશ્વરની પાસેનો સરસ પ્લોટ આશ્રમ માટે મેળવવાને એમણે નિશ્ચય કર્યો. દરબારમાં અરજી કરી, નામંજુર થઇને અરજી પાછી આવી. તે વખતે વઢવાણમાં સરકારનું ઍડમિનિસ્ટ્રેશન હતું, અને કાદરી સાહેબનો અમલ ચાલુ હતો. એ કાદરી સાહેબને પીગળાવી એજ પ્લોટ લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય મોતીબાઈએ કર્યો. અમને તો આ વાત આજ સાથે બાથ બીડવા જેવી લાગેલી.

મોતીબાઈનું મનોબળ બારે જાન રહ્યું હતું. વળી એને પ્રાર્થનામાં અજબ વિશ્વાસ હતો, એ આ કિસ્સા પરથી માલૂમ પડે છે. મોતીબાઈ રોજ સવારે નારદબાઈની વાવે નહાઇને સીધા આ જડેશ્વરના પ્લોટ ઉપર આવતા. જમીનની મધ્યમાં ઉભા રહી પ્રભુપ્રાર્થના કરતા “હે પ્રભુ! આ જમીન મને આશ્રમ કરવા અપાવ.” પ્રાર્થના કરી ઘેર જઇ કપડાં પહેરી કોર્ટનો સમય થતાં દરબારગઢમાં જતા. શરૂઆતમાં તો અરજદારતરીકે જઇ અરજ કરતા, પણ કાદરીએ એ અરજ પણ

ધૂતકારી કાઢી સારથી નાસીપાસ થયા વિના કે જરાય હોભ પામ્યા વિના કે હું હડધૂત થઇશ અને મારી આખર જશે, પટાવાળો ધક્કા મારશે તો માણસો મારા માટે શું માનશે-તે કથાયની પરવા ક્યાં વિના એણે દરબારગઢમાં જવાનું જમરી રાખ્યું. હવે એ અરજ-દારતરીકે નહોતા જતા. રોજ કચેરીએ જાય, બારણા પાસેજ પાંચ મિનિટ ઉભા રહે. કાદરી સાહેબ કચેરીની અંદર ખુરશી ઉપર બિરાજમાન થયેલા હોય તેની નજર એમની ઉપર પડે તેમ ઉભા રહી પાંચ સાત મિનિટ થોભી તે પાછા દુકાને આવતા રહે. અમને એમના આ કાર્યથી કેટલીક વખત નવાઇ લાગતી. અમે કહેતા, કે એ કાદરી એમ પીગળવાનો નથી. આ ભદ્રંભદ્રપણું હવે જણાય છે. એ કહેતા “આત્માના દઢ નિશ્ચય પાસે પથ્થર પણ પીગળે છે એ વાત હું સો ટકા સાચી માનું છું; તો આ કાદરી શી વિસાત-માં છે?” મારા દિલને વધુ પવિત્ર બનાવી હું કાદરીને પીગળાવીશ.” પોતાના આ અખતરા સાથે એણે વધુ વ્રત પણ લીધાં. અને રોજ કચેરીએ જવાનું ચાલુ રાખ્યું. કાદરી રોજ તેના સામું જુએ, નજરે નજર મળે. મોતીભાઈ પાંચ સાત મિનિટ તેની નજર પડે તેમ બારણા બહાર ખેસી ગુપચૂપ બોલ્યા ચાલ્યા વિના દુકાને ચાલ્યા જાય. આ પ્રમાણે માસ દોઢ માસ ચાલ્યું. કાદરીને કાંઇ અસર નથી થવાની એમ અમને લાગ્યું, ત્યાં એકાએક દરબાર સાહેબના જન્મદિવસના દિવસે ભાષણ કરતાં કાદરી સાહેબે કહેલ ભાષણના સમાચાર એમને મળ્યા. કાદરી સાહેબ બોલેલા કે “આ ગામમાં એક દરજી રહે છે અને તે કેટલાંક સેવાનાં કાર્યો કરે છે. તેના આવા ઉપયોગ માટે તેની અરજમાં તેણે જણાવ્યા મુજબ જડેશ્વર પાસેની જમીન તેને આપવાનો અમારો વિચાર છે.”

આ ઉદ્ગારો સાંભળી મોતીભાઈને કેટલો આનંદ થયો હશે ? અમારા આનંદની તો અવધિજ નહોતી. હવાઇ કિલ્લા જેવાજ માનેલ મનોરથો હવે તો હાથવેંતમાં છે, એમ અમને થઇ આવેલું; પણ ઈશ્વરેચ્છા કોઇ જુદીજ હતી.

૧૮૭૩ ના પ્લેગનો ઝપાટો આખા ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં લાગ્યો, તેમ વઢવાણમાં પણ લાગ્યો; વઢવાણની શેરીઓ અને બજારો નિર્જન બની. સૌ પોતાની જીંદગી બચાવવા જ્યાં ફાળ્યું ત્યાં નાઠાં. મોતીભાઈને અમે વઢવાણ બહાર નીકળવા ખૂબ વીનવ્યા તો જવાબ મળ્યો: “ગાંડિયાઓ, મોત કોઠીમાં પુરાયે પણ કોઈને મૂકનાર નથી. મૃત્યુ આવવાનું હશે તો ગમે ત્યાં જઇશ ત્યાં આવશે, તો અહીં-જ રહી ગામમાં બાકી રહેલ નિરાધારોની સેવા કાં ન કરવી?” અમે તો સગાંવહાલાં સાથે વઢવાણની બહાર નીકળ્યા. મોતીભાઈ ગામમાંજ રહ્યા. માંદાની માવજત કરે અને ઈશ્વરભજન કરે.

સેવા કરતાં કરતાં એને એપ લાગ્યો, મરણપથારીએ પડ્યા અને ઈશ્વરને કરવું ને તે અકસ્માતમાંથી બચી ગયા. સહજ ઠીક થયું તો ખુલ્લામાં આવી બેસવા લાગ્યા. પરોઢિયે પ્રાર્થના તો ચૂકામ-જ કેમ ? આમ પરોઢિયાતી ખુલ્લી હવાથી ન્યુમોનિયા લાગ્યો અને તેમનું મૃત્યુ થયું. પાંચ વર્ષના સમાજસેવાના એમના ટૂંક જીવનમાં એમણે કેટલીય દિશાઓ ખેડી નાખી. એમના પૂર્વજન્મનાં અધૂરાં રહેલ કાર્યો બહુ ઝડપથી જાણે પૂરાં કરવાનેજ એમનો અવતાર ન હોય તેમ ખૂબ ઝડપથી ઘણી દિશાઓમાં એમણે માથું માર્યું.

તેમના જીવનના કેટલાક કિસ્સાઓ ટાંકા એમની આ કથા પૂરી કરીશ. એ માનતા કે, ખાતાં પીતાં આપણે જે વિચારો કરીએ છીએ તેને આપણા જીવનના ઉત્કર્ષ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. આથી પાણી પીતાં કે કાંઈ પણ ખાતાં એ ખૂબ શાંત જાળવના. અને તે વખતે જીવનની ઉન્નતિના સહવિચારોજ કરતા. એમની દૃઢ માન્યતા હતી, કે ભોજનનું અણુએ અણુ કોઈ પવિત્ર વાતાવરણથી પવિત્ર થઈને શરીરમાં ભળે છે; તેની ઓર અનર જીવન ઉપર થાય છે.

જાહેર જીવનમાં પડ્યા, પણ તેવાં કાર્યો માટે બીજા માગવાનું એમને ખાસ ન રચતું. ખાસ મિત્રો સિવાય એ ક્યાંય વેણ ન નાખતા, અને તેય ન છૂટકેજ. ચાલે ત્યાં સુધી તો પોતે ગરીબ હતા છતાં પણ વધુ ગરીબ બનીને પોતાના ધરના પૈસાજ ઘણે ભાગે ખરચતા.

એમની નિયમિતતા તો ઘણીજ હતી. ધરાકને જે સમયે કપડું આપવાનું કહેલ હોય તે સમયે આપ્યુંજ હોય. પાંચના ટકોરા થતાં કામ નહિ કરવું તે નક્કી કર્યા પછી પાંચ વાગતાં કામ મૂકીજ દીધું હોય. સભાનો સમય થતાં ફલાણા ભાષા આગ્યા કે ન આગ્યા તેની રાહ જોયા વિના જે હોય તેનાથી સભા શરૂ કરીજ હોય.

સંખ્યાબળથી તે કદાં મલકાતા નહિ અને ઓછી સંખ્યાથી હિંમત દારતા નહિ. કેટલાંક કામની શરૂઆતમાં અમે ત્રણ ચાર જણજ હોઈએ તોપણ મોતીભાઈનો ઉત્સાહ-ઉદ્ગ્રાસ-આનંદ તો એમાં ને એમાંજ હોય. આવે વખતે અમને બહુ નવાઈ લાગતી.

કેટલીક વખત એમ લાગતું, કે આ તે અવધાનો કરે છે કે શું ? એક બાજુથી સંચો ચાલતો હોય, બીજી બાજુથી ધરાકને ભેતા હોય, ત્રીજી બાજુથી એમના પુત્રને શિક્ષણ આપવાનું કામ તો ચાલુજ હોય, ચોથી બાજુથી પેલું સમૂહવાચન ધાર્મિક કે રાષ્ટ્રીય પુસ્તક તો ચાલુજ હોય. આમ ચાર પાંચ કામ ચાલુજ હોય, છતાં એક બેમાં એનું ધ્યાન ન હોય એમ ન બને. વાચનમાં શું ચાલ્યું તે એ બરાબર કહી દે. એમ કેટલીક વખત તે સમજ્યા વિનાનું ચાલ્યું જતું હોય તે બીજાની સાથેની વાત પૂરી થતાં ફરી વંચાય.

એક નાની ખાસિયત પણ પ્રસ્તુત હોવાથી લખું છું. 'પ્રસ્થાન'ના ત્રીજીએ લેખ સાથે સદ્ગતના ફોટાની માગણી કરી છે; પણ મોતીલાલ પછવાડે ફોટો મૂકતા ગયા નથી. તેમણે કદી ફોટો પડાવ્યોજ નથી-તેઓ તેની વિરુદ્ધ હતા. આ બાબતમાં પણ તેઓ મહાત્માજીને મળતા આવે છે. મહાત્માજી કદી ફોટોગ્રાફરને બેઠક આપતા નથી, અને તેમને કેમેરાનો કંટાળો છે.

મોતીલાલનો દેહ આજે આ દુનિયામાં નથી, છતાં એના ગાઢ પરિચયમાં આવેલ એના કેટલાક મિત્રોમાં એના બાળક સમાન, એમણે સ્થાપેલ 'ધર્મ' પુસ્તકાલય'માં અને એની હાટડી સામેના એમના નામ પાછળ વઢવાણે એમના સ્મરણાચ્છન્ન તરીકે રાખેલ મોતીચોકમાં એ હજીય જીવતા છે, એમ હું માનું છું.

(“પ્રસ્થાન” માસિકમાંથી)

૧૭-જન્માષ્ટમીનો જુગાર

(લેખક:-શ્રી. કુમુદ સી. નાણાવટી)

નિર્જનતાના એ બીપણ સામ્રાજ્યમાં એક વજબાહુ અહીં તહીં ટહેલી રહ્યા હતા. તેની અડીખંજ કાયા જલજલાની છાતીનાં પાટીઆં બેસાડી દે તેવી હતી. અસ્પષ્ટ અને તૂટક તૂટક સરી પડતા તેના શબ્દો તેની વિહ્વળ મનોદશાનું પારખું આપવા સામર્થ્યવાન હતા. 'તાલેવરોની તુંદમીજી'ની તાતી તલવાર હેઠળ રહે-સાધ જતાં અનેક હાડમાંસનાં માળખાંઓનાં કરુણ દર્શનો તેના ઉત્તમાંગને ધમધમાવી રહ્યાં હતાં, પાંચ રૂપીઆ ઉછીના આપી પંદર રૂપીઆ ઝડપી લેનાર લક્ષ્મીનંદનોની દાંબિક લીલા તેના તમ શોણીતને વધારે ઉકાળતી. એ બધામાંથી આ અર્ધબૂખ્યાં માળખાંઓને શે ઉગારવાં, એ અતિ અટપટી યોજના ઘડવામાં તેણે આપ્યારે તેની બધીજ શક્તિઓ કામે લગાડી દીધી. આવાં પામર પશુઓને પોતાનું આત્મભાન કયી રીતે ચામ તે યોજનાના અંકોડ તે બેડતો ને તોડતો.

પ્રસ્વેદનિંદુથી નીતરતી તેની કાયા અંજાર વરસાવતી લાલ-બંમ સુધાકરના તીરછી રક્ષીઓથી રાતી અટક થઇ ગઇ હતી. તાળવું શેકતા લાપથી કંટાળી તેણે એક પ્રચંડ વૃક્ષરાજનો આશરો શોધ્યો. લમણે હાથ દઈ તે લગાર આડો થયો, કે તુરતજ નિદ્રા-દેવીએ તેને પોતાના માયાવી પાશમાં જકડવા માંડ્યો.

તેની આંખો હજી પૂરેપૂરી મળી પણ નહોતી, એટલામાં તો ધબધબકે દેતોડને બીપણ અવાજ પાસેના કૂવા તરફ સંભળાયો. એક

થેકડા સમેત તે બેઠો થઇ ગયો; જે દિશા પ્રતિ અવાજ થયો તે તરફ ત્વરિત વેગે તે દોડ્યો. કૂવાનાં અધારાં નીરમાં તેણે પોતાની નજર થંભાવી, કોઇ મનુષ્ય તેમાં તરફડતું હોય તેમ લાગતાં તેણે હોકારો કર્યો; આસપાસના બે ત્રણ કૃષિકારો આ ત્રાડ સમેત ત્યાં દોડી આવ્યા. ઝટઝટ એક દોરડું લાવવાનું સૂચન આપી, આ મહાકાયે કૂવામાં ધબકાવ્યું.

કૂવો સદ્ભાગ્યે બહુ ઉંડો નહિ હોવાથી ને પાણી પણ ઉંડું નહિ હોવાથી તેણે એ દૂબતી આકૃતિને ચડપ કરતાં પોતાના કાંડા પર ટેકવી દીધી ને એક તીરાડમાં પગ ટેકવી પોતાની કાયાને જળસપાટી પર રાખી.

પેલા પરોપકારી કૃષિકારો મજબૂત દોરડું લાવ્યા. તેની મદદ વડે તે પેલી આકૃતિને અચેતનાવસ્થામાં કૂવાની બહાર લાવ્યો.

સર્વેની અગ્નયખી વચ્ચે આ આકૃતિ એક યુવાન બાળાની માલૂમ પડી. સર્વેએ આ નિશ્ચેતન બાળાની સુકલ કાયાને પાસેના ખેતરમાં ખસેડી, એ યુવાને પોતાના ધોતિયાનો મોટો ચીરો ચીરી તેનાથી શેક કરવા માંડ્યો, ને થોડી વારે આ ગોટાએના ગરમાવાથી બાળાએ પાસું બદલ્યું.

તરતજ આ યુવકે સઘળાંએને વીખેરાઈ જવા વિનંતિ કરી. અલ્પ સમય પૂર્વે તેના હૃદયને હચમચાવી રહેલા વિચારો આ કુમળી બાળાના આવા દયાજનક દાલ નીરખીને એકા સામટા ધસી ગયા. “આ ઉગતાં પુષ્પસમી બાલિકા કૂવામાં કેમ પડી? તે અગ્નિનાંજ પડી ગઈ કે જાણી જોઈને? આવા નિર્જન કૂવા સમીપ જવાનું તેને શું કારણ મળ્યું?” આવા આવા અનેક પ્રશ્નો તેના તમ્મ હૃદયને સવિશેષ તપાવવા લાગ્યા.

“કોઈ બદમાસોનું તો આ કરપીણ કાવતરું નહિ હોય? કે કોઇ કારમા દુઃખે ડરાવી તેને આ નિશ્ચય પર તો નહિ લાવી મૂકી હોય? ગમે તેમ.....”

યુવકની વિચારગ્રંથિ તૂટી. એ બાળાએ આંખો ઉઘાડી, સ્વપ્ન-સૃષ્ટિસમું દશ્ય નીહાળતાં તે અવાક દાલતમાં એકા ટશે તેની સામું જોઇ રહી.

હર્ષોન્માદમાં પેલો યુવક બેઠો થઇ ગયો. જરા હસી પડતાં એ બાળા તેનાં અસ્તવ્યસ્ત કપડાં સંકેરતાં બેઠી થઇ.

“ગભરાશો નહિ, બહેન! તમે સત્તામત સ્થળે છો.”

“તમે કોણુ?—હું ક્યાં?—અહીં કોણુ લાવ્યું? આ જગ્યાએ હું શી રીતે આવી?”

તે બાલિકા બહાવરી બની જતાં અનેક પ્રશ્નો તેણે પૂછી નાખ્યા.

“શાંત પડો બહેન! તમારે જરાય ભયત્રસિત થવાનું હવે કશુંજ

પ્રયોજન નથી.”

પેલા યુવકે પાણીનો પ્યાલો તે બાલિકાને આપ્યો, પાણી પીધા બાદ તે સ્વસ્થ થયું.

“કહો, તમે કાણ છો? પેલા કૂવામાં ધબકાવવાનું શું કારણ?”

તે બાલિકાને હવેજ બધી ઘટનાનું વિસ્મરણ થયું.

“હું ખરેખર તમારી આભારી છું બાઈ! પણ મને બચાવી તમે મારી દુઃખદ જીંદગી નાહક લાગાવો છો.”

“એમ શા માટે બોલો છો બહેન? તમારું જીવન આટલું બધું અકાર્ણ થઈ પડવાનું કારણ જણાવશો?”

“હ્યો, સાંભળો ત્યારે.”

માથામાં થયેલા કારમા ધાની વેદના જેમ તેમ શમાવતાં તે બાળા બોલી:

“મારું નામ કુસુમ, મારા પતિદેવ—કદાચ તમે તેને નહિ જાણો. બાઈ—નું નામ રમેશ. આ ગામમાં એક વાણિયાને ત્યાં તેઓ પાંત્રીય રૂપિયાના પગારે નોકરી કરતા હતા. અમારાં લગ્ન વેળાએ તેની પાસેથી લીધેલાં નાણાં પેટે—અમે દર માસે પાંચ પાંચ રૂપિયા તેને ભરતાં હતાં ને છતાં ગરીબાગરીબ અમારું જીવન અમને મધુર લાગતું.

“કુસુમબહેન! તમે જરા ટુંકાણુમાંજ પતાવો. જુઓ, આ પાટો પણ લોહીલુહાણુ થઈ ગયો છે. ઝાઝું કપ ના સહો.”

“હા બાઈ! હવે હું મૂળ વાત પર આવું છું. જે દિવસની હું આ વાત કરું છું તે દિવસ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો જન્મદિવસ—જન્મભ્રમી હતો. મારા પ્રાણેશનો પગાર પણ તેને આગલે દિને તેઓ લાવેલા ને પોતાના ખિરસાખર્ચા જોગા પાંચ રૂપિયા પોતા પાસે રાખી બાકીનો તમામ પગાર મારી પાસેજ તેમણે રહેવા દીધો. એ અમારો ક્રમ હતો.

“જન્મભ્રમીનો તહેવાર હોવાથી મારા રમેશ તો તેના મિત્ર કિરીટ જોડે પાસેના શહેરમાં ગએલા, જતાં જતાં મેં મારી સહિયરો—પાડોશણો—સાથે મંજીરે રમવાની પરવાનગી માગી લીધેલી. ધણી આનાકાની પછીજ—મને નિરાશ નહિ કરવાના હેતુથીજ—તેમણે મને રમવાની છૂટ આપેલી.

“રમાબહેન, ચંચળબહેન, કાંતાબહેન, (તેઓ મારી બાળુમાંજ રહેતાં હતાં) ને હું એમ ચાર જણુ રમવા બેઠાં.

“એક બે બાજુ તો અમો ખાલીજ રમ્યાં. પછી કાંતાબહેને ચાર આનાથી પહેલ કરી ને બાઈ! હું તો જીતવાજ માંડી! મારો લોભ વધ્યો: શ્રીમંતોની પુત્રીઓને લૂંટી લેવાનો—સો બસો રૂપિયા બેગા કરી લેવાનો મને વિચાર આવ્યો; એટલે કાંતાબહેને મોટી

રકમથી રમવાની માગણી કરતાં મેં તે સહર્ષ સ્વીકારી.

“પરંતુ મારી લક્ષ્મીલોલુપતાની સર્વ ઇમારતોના કાંચસ કડક-લુસ થઈ ગયા. ધીરે ધીરે જીતેલા પૈસા ગયા તો ગયા, પરંતુ મારા હમેશના પ્રસ્વેદબિંદુની કમાણી પણ સાથે તજાવા લાગી.”

“કુસુમબહેન! તમોએ ખરેખર એ એક ભયંકર જૂલ કરી છે.”

“સાચું કહો છો, લલા લાઈ! પરંતુ જેમ ‘હાર્યો’ જુગારી બમણું રમે’ તેમ મેં પણ બસ છતી આંખે આંધળી બની બાજી પર બાજી ખેલ્યેજ રાખી ને ચાર કલાકને છોટે મેં રૂપિયા સાઠ ચંચળબહેનના દેણા કર્યા.”

“આ વાત તમારા પતિદેવના જાણુવામાં આવી છે કે નહિ?”

“ના, ના-તેઓ જે આ વાત જાણે તો ચિંતામાં ને ચિંતામાં ગળવાજ માંડે ને! એટલે મેં બીજા ત્રીસ રૂપીઆ કાન્તા બહેન પાસેથી ઉછીના લીધા ને અમારું ધરખર્ચ ચલાવવાનો વિચાર કર્યો.

“સાંજે રમેશ પાછા વળ્યા. હું જાણે કશુંજ ના બન્યું હોય તેમ કૃત્રિમ હાસ્ય હસવા લાગી-ને જેમ તેમ કરી જન્માષ્ટમીનો દિન તો પસાર કર્યો.

“પરંતુ હજી આ વાતને પુરા પંદર દિવસ તો વીત્યા પણ નહિ એટલામાં તો ચંચળ બહેનને કાંતા બહેને માગતા પૈસા માટે ધોંચપરોણા કરવાના શ્રીગણેશ આદર્યા.

“મેં તેમને કટકે કટકે આપી દેવાનું વચન આપ્યું, પણ લાઈ! અમારા સરીખાં ગરીબનું વચન માનેજ કેણુ ?-એટલે ચંચળબહેનનો મણીઓ-જે નિશાબાજ હતો તેને ચંચળ બહેને ચઢાવ્યો, ને મારા પતિદેવ જ્યારે નોકરીએ ગયેલા ત્યારે મારા ઉપર તેણે બીભત્સ હુમલો કર્યો.

“અને વળી તે ને તેજ ચંચળ બહેન સતાં થતાં આવ્યાં ને મણીઆને દમકોર્યો, ને ઘેર લઈ ગયાં.

“પરંતુ તે દિવસ પછીથી મને ચિંતામાં ને ચિંતામાં તાવ આવ્યો. રમેશે ચાર દિવસની રજા લીધી, તેમનો પગાર કપાયો, ને દાકતરના બીલ પેટે રૂપીઆ દશ દેવા પડ્યા તે તો ખાતર ઉપર દીવો.”

“અરરર, તમારી ‘એકજ જૂલે’ ખરેખર ‘જૂલનો ભોગ’ લેવા માંડ્યો એમજ કહો ને?”

“હા, એમજ. હું સાજી થઈ, પરંતુ મારા મુખ પરની રાતી ચટક લાલી તો ગઈ તે ગઈજ. પછી મેં મારું મંગળસૂત્ર-ચાદર રાખજે, કે એ મારું સૌભાગ્યચિહ્ન હતું-માગતા પૈસા પેટે ચંચળ બહેનને ત્યાં ગીરા ચૂક્યું. પરંતુ કાન્તાબહેનને કેમ સમજાવવાં? આ પ્રશ્ન મને થરથરાવી નાખી.

“દરમ્યાનમાં રમેશ ચાર દિવસ ઝેરહાજર રહેલો તેને લીધે

તેના શેઠ તેના ઉપર ધુવાં ધુવાં તો મએલાજ, પરંતુ એક દિવસ તેની જન્મગાંઠ નિમિત્તે જરા તે મોડો ગયો એટલે એ મહોન્મત્ત તીસ્મારખાંએ મારા રમેશને નોકરી પરથી દૂર કર્યો.

“કાંતાબહેનના પતિને મેં જાતે તથા મારા રમેશે વિનંતિ કરી કે ક્યાંક પેટવડિયાં જોગું કામ અપાવે; પરંતુ વ્યર્થ. રમેશ સૂકાવા લાગ્યો, મારી ચિંતા વધી. જન્માષ્ટમીના જુગારે તો ઘાટ વાળી નાખ્યો. ભાઈ...

“ને તે પછી એક રાત્રે મેં મારે હાથે કરીનેજ મારી ગુપ્ત વાત રમેશ પાસે ખુલ્લી કરી નાખી, એજ મારી ભયંકર બૂલ થઈ. તેણે મને એક અક્ષર પણ ઠપકાનો ન સંભળાવ્યો, પરંતુ તે પછી મારા ઉપરનું તેનું પહેલાંનું વહાલ તો દિને દિને ઓછું થતું ચાલ્યું.

“તેનું મગજ પણ અસ્થિર હાલતમાં અટવાઈ ગયું. આખો દિવસ ઘરની બહાર તે રખડ્યાજ કરે ને રાત્રે ઠેઠ મોડો મોડો ઘેર આવે. નહિ ખાવાનું જાન કે નહિ પીવાની તમા !

“આ હાલતમાં મેં પંદર દિવસ વીતાવ્યા. પછી મેં પણ મારી સહનશીલતાનો કાળુ ગુમાવ્યો, રમેશ બહાર રખડવા લાગ્યો એટલે મેં એક ચિઠ્ઠી લખી આ બાળુ પોખારા માધ્યા ને મારી આ કમનસીબ કહાણી આટલેથીજ દુઝકાવવા દૂવામાં ધબકાવ્યું.

“અને આ બધીયે કરુણ ઘટનાની નાચિકા તો હુંજ છું—જન્માષ્ટમીના જુગારેજ મારી આ દશા કરી છે, ને મારા રમેશનું તો શું થશે તે પ્રભુ જાણે. ઓહ પ્રભુ !”

આટલું કહી કુસુમે ધૂસ્કે ધૂસ્કે રોષ નાખ્યું ને અંતે બેભાન થઈ ગઈ.

ખીજ બાળુ રખડતા રમેશને ગામમાંથી આ કરુણ ઘટનાની જાણ થતાં તે હાંફેલો હાંફેલો દોડી આવ્યો. બેભાન કુસુમની સુકલ કાયા પર તે પડ્યો.

આ બનાવ એટલો તો કરુણ હતો કે પેલો યુવાન તો આ દૃશ્ય જોઈ ઝાર ઝાર રડી પડ્યો. અનેક પ્રયાસો પછી કુસુમ સાવધ થઈ. બંનેને લઈ એ પરોપકારી યુવક પોતાને ઘેર આવ્યો, તેનાં માતા-પિતાને સર્વ ખીનાથી વાકેફ કર્યાં ને તેમનું—રમેશ ને કુસુમનું—સર્વ દેવું ચૂકવી દેવા જેટલા પૈસા આ મમતાળુ માનવીએ તેમને અપાવ્યા.

*

*

*

ધીરે ધીરે વળી જીવનનો રંગ બદલાયો. બીષણ બૂખમરાની ભયંકર સીતમચ્છીમાં પીસાતું આ પ્રેમી યુગલ પુનઃ પોતાને આંખે સુખી દિન ઉતારવા શક્તિમાન થયું. પેલા પરમજી યુવકનો પરોપકાર હજી આ યુગલ વિસર્જી નથી—પણ જન્માષ્ટમીનો જુગાર પુનઃ રમવાનું તો કુસુમ ક્યારનીય વિસરી ગઈ છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

१८-सूर्यनमस्कार

(मूल-लेखक:-औधराज्य के श्री श्रीमंत आलासाहब पंत प्रतिनिधि; अनुवादक, पं० जगवतीप्रसाद पांडे जी० ओ० प्रकाशक:- पं० कृष्णराम मेहता, लीडर प्रेस, छलाहाबाद; सज्जित; चित्र-संख्या २१; मूल्य १।।)

धस पुस्तक का परिचय ही क्या, यह तो परिचय की नहीं, प्रैक्टिस की चीज है। अर्थकार धसके एक ऐसे महानुभाव हैं, जिन्हें, हमारे धनीमानी भारतीयों और राज्यों की तरफ सुध-साधनों की—भौतिक वासनापूर्ति करनेवाले साधनों की—कमी नहीं, तथापि अपने देशवासियों की ओज्जीनता और आयुष्य-क्षीणता का उन्होंने धतना ध्याल है, धतनी चिंता है कि सुध की गोद में पल कर भी उन्होंने कल्पित विलासों के तिलांजलि दे दी, अपने को तपाया, धस प्राचीन व्यायमपद्धति का अभ्यास किया और देशवासियों के लिये एक नूतने पथ पर धिर से प्रकाश डाला। हमारे देश में अधिकांश ऐसे लोग हैं, जिनके धवन की विलासप्रियता लेखक भडोदय की वैभवपूर्ण स्थिति के मुकाबले पासंग भी नहीं हैं; और उन्होंने स्वयं १७ वर्ष तक धसका पूर्ण अभ्यास कर के तब यह अनुभूत प्रयोग देशवासियों के सामने रक्खा है, धसीसे हम कहते हैं कि यह परिचय की नहीं प्रत्युत अभ्यास करने की चीज है। धसमें प्राचीन भारतीय व्यायम-पद्धति का वर्णन है और यह सत्य है कि श्री साहब की यह कोध भौतिक रचना तो नहीं है, तथापि उनके द्वारा धसके अनवरत अभ्यास तथा प्रवर्तन का जे ३५ प्राप्त हुआ है, वह उनका अपना है और धस दृष्टि से तो उनका भौतिकता की छाप भी धसमें विद्यमान है, ऐसा कहा जा सकता है।

भारत में आज कितनी ही लोकल व्यायम-पद्धतियों के साथ साथ पत्रिभी पद्धतियां भी प्रचलित हैं; किंतु ये प्रायः सभी मनुष्य के शारीरिक विकास पर ही जेर देती हैं। लेकिन शारीरिक विकास ही तो मनुष्यधवन का ध्येय नहीं है। केरा दैहिक विकास वासना-मूलक है। जण तक दैहिक स्वास्थ्य के साथ मनुष्य को आत्मिक स्वास्थ्य की महत्ता का अनुभव न हो सके, तब तक वह ओकांगीन है, मनुष्यधवन के लिये पूर्णश में सदायक नहीं। यह संपूर्णता तब प्राप्त होती है, जण शारीरिक विकास के साथ साथ मानसिक ओव आत्मिक विकास भी प्ररुटित होता रहे। मन और शरीर दोनों के ओक ओसे अभ्यास की—ओक ओसी पद्धति द्वारा व्यायम

करने की-आवश्यकता है कि मनुष्य अपने को आध्यात्मिक रूप में व्यक्त कर सके। यह कभी अन्य पद्धतियों में धसी लिये पाद्य जाती है कि उनमें भी तथै वेदमंत्रों का सामंजस्य नहीं है। धस कारण वे केवल शारीरिक विकास तक ही सीमित रह जाती है— जवन के लिये अपूर्ण है। अनुवादक धसी संयंघ में लिखते हैं— “मंत्रलाग धसका मुख्य अंग है। धसका जे स्त्रीपुरुष विना मंत्रप्रयोग के करेगे, उनके शरीर केवल ऐसे जनें गे जैसे विना सुगंध के पुष्प। मनोजल अथवा विचारजल, भोजन, व्यसन तथा उपवास का धसमें जे विधान है, वह शरीररूपी पुष्प की सुंदरता का उत्पादक है।”

‘सूर्य-नमस्कार’ के ८ रूप हैं, जे क्रमशः आते हैं और धस पुस्तक में सयित्र दिभाये गये हैं, जिनकी सदायता से कोध भी धनका अभ्यास धर जेके, विना कोध गुरु जनाये, कर सकता है। साथ ही लेखक महाशय ने अभ्यासियों के लिये दिनचर्या तथा भोजनपान के कुछ विधान भी जनला दिये हैं। पुनः शुक्ल जेवं कृष्ण यजुर्वेदवालों के लिये अलग-अलग भीजमंत्र भी उद्धृत कर दिये हैं। संपूर्ण पुस्तक का सारांश यह है कि मनुष्य सूर्य-नमस्कार के अभ्यास से, श्वासक्रिया को अधिकृत कर के किस प्रकार दीर्घ आयुष्य तथा मानसिक जेवं आध्यात्मिक विकास को प्राप्त कर सकता है। जवन का सजसे अधिक महत्त्वपूर्ण सिद्ध है श्वास-क्रिया। श्वास ही जवन की आशा है। श्वास की गहराध अधिक-से-अधिक जवनी शक्ति की द्योतक है और उसका उद्यत्तापन जवन के क्षय का सूचक है। वैदिक और भीजमंत्रों के साथ सूर्य-नमस्कार करने में श्वासक्रिया में जे नियमन होता है, वही मनुष्यजवन के शारीरिक अथवा आध्यात्मिक विकास का द्वार ज्वाल होता है। किंतु जैसा हम पहले कह आये हैं, यह परियय की नहीं अभ्यास की चीज है। और जिनकी दृष्टि में सुष्पी जवन जेवं नीराग शरीर का आर्थिक विलासिता से अधिक मूल्य हो तथा लौकिक जेवं पारलौकिक, दोनों सुजों की जिनहे कामना हो, उनहे धस पुस्तक को पढ़ कर केवल पुस्तकों की आदमारी में रज देने की अपेक्षा अभ्यास-धसके अनुसार अभ्यास-करने का निश्चय पहले कर लेना चाहिये। कारण वही अभ्यास करने की चीज है—और धसका मूल्य धतिना है कि संसार की कोध वस्तु धसके जदले में दकर भी आप धसे नहीं प्राप्त कर सकते। अभ्यास से ही यह प्राप्य है। हमें आशा है, ‘सूर्य-नमस्कार’ की जेक-जेक प्रति प्रत्येक भारतीय के धर रकणी जयगी। हम मूल-लेखक को और साथ ही धसके अनुवादक महाशय को, यह वास्तविक जवन-

साहित्य प्रस्तुत करने के लिये मुक्तकंठ से धन्यवाद देते हैं। पुनः जिन पाठकों के इस दिशा में कुछ विशेष रुचि हो, उनसे हमारी प्रार्थना है कि 'औध' से ही प्रकाशित होनेवाले श्रीमान् श्रीपाद दामोदर सातवक्षेकर द्वारा संपादित 'वैदिक धर्म'-नामक अल्प-मूल्य के मासिक पत्र का भी अवलोकन करें।

*

*

*

*

(“भाधुरी”ना एक अंकमांथी)

९९-महाराणा प्रताप की जयंति और स्मारक की आवश्यकता

वीर पूज सभी ज्वित और स्वतंत्र राष्ट्रों की राष्ट्रीयता का एक अंश है। सभी स्वस्थ जातियां अपने वीर पुरुषों को श्रद्धा से पूजती हैं, और उनके स्मारक बना कर उनकी वीर स्मृति को सदैव हरी-लरी बनाये रखती हैं। मनुष्य लावुक ज्व है। कुलावनाओं और सुलावनाओं मनुष्यों के चरित्र और स्वभाव निर्माण करने में जड़ी सदायक होती है। देश के नन्हें जातक जज अपने वीर पूर्वजों के स्मारक देखते हैं, उनके कामल हृदयपर उन पूर्वजों की वीरता के लाव अंकित हो गते हैं, उन वीरों की वीर-गाथायें उनके हृदयों में रङ्गिर्ति उत्पन्न कर होती हैं और उनके स्वच्छ मानस में उन पूर्वजों के समान वीर और महान् जनने की पवित्र आकांक्षायें उत्पन्न हो जाती हैं। जाति में वीरता का जीज यों ही ज्ञाया जाता है। वीरपूज वीरत्वप्राप्ति की पक्षी सीढ़ी है।

हसी वीरपूज के निमित्त छग्लेउ ने क्वान ज्योडेशिया की मूर्ति स्थापित की है, आकाशरपर्शी नेडसन-स्तम्भ जज किया है और ट्काटर रक्वायर-नामक सुप्रसिद्ध औदादा निर्मित किया है। क्वान्स ने नैपोलियन की लज्य समाधि हंस सुंदर रीति से जनाई है कि वहां प्रत्येक यात्री को सिर जुड़ा कर सम्मान प्रदर्शित करना ही पडता है। वहां आपको वीरांगना ज्नेन ऑइ आर्क की सैकड़ों मूर्तियां और सहस्रों चित्र भिन्न जयजो. रोम आज भी वीर हारेक्षस की पूज करता है। संयुक्त राज्य अमेरिका ने अपने स्वतंत्रकर्ता महान् वीर वॉशिंग्टन के स्मृतिचिह्न को भी महान् जनाने में काई डोर-कसर नही रङ्गी। उनको 'वॉशिंग्टन कालम' संसार का एक अत्युच्च प्रस्तर-निर्मित मीनार है। हमारे भारतवर्ष में भी छद्रप्रस्थ की कीर्ती, चितौर का कीर्तिस्तंभ और इतहपुर

सीकरी भी धँसी प्रकार के स्मारक हैं।

भगर जमाने ने पलटा जाया। हमने अपने वीरों की उपेक्षा की; उनके स्मारक बनाना छोड़ दिया, केवल कतिपय वीरों की टूटी-फूटी स्मृति चारखों की पुस्तकों में रह गई, जो समय के प्रभाव से दीमकों के बोजन में और आग सुलगाने में शेष हो गई, और हो रही है। हमारे न मालूम कितने शरवीर विस्मृति के अंधकूप में विलीन हो गये। हमने वीरपूजा का त्याग दिया, वीरता ने हमें त्याग दिया।

हमारे जयमल और 'पुता' के स्मारक कहाँ हैं? उस अग्नि-शिखा पवित्र पद्मिनी का कौनसा स्मृतियिह्न आपके पास है? और तो और महाराष्ट्रा प्रताप का भी—जिनके समान वीर, स्वातंत्र्यप्रिय, दृढ़ चरित्र, अपनी आत का धनी और अपनी आन का पक्का व्यक्ति संसार के इतिहास में कम मिलेगा—कोई स्मारक धँस तीस करोड़ आदिमियों (!) के देश में नहीं जन सका ! हमारी लापवाही का धँसे जड़ कर जयंकर परिणाम क्या हो सकता है कि दुर्गोदास और अमरसिंह के स्मारक न होने के कारण लोग उनके ऐतिहासिक व्यक्ति होने में संदेह करने लगे हैं !

प्रसन्नता की आत है कि देश के कुछ सहृदय व्यक्तियों के हृदय में महाराष्ट्रा प्रताप की जयंति मनाने का सहविचार उत्पन्न हुआ है। हम इस विचार का हृदय से समर्थन करते हैं।

इतिहास के प्रसिद्ध विद्वान श्री. गौरीशंकर हीराचंद ओजा आणकल राजपूताने का इतिहास लिख रहे हैं। उन्होंने महाराष्ट्रा प्रताप के जवन-चरित के संबंध में बहुतसे महत्त्वपूर्ण अनुसंधान किये हैं। उनके अनुसंधानों से महाराष्ट्रा की अज्ञेय आत्मा दुर्द्वीत आत्म-समान, अविचल स्वदेशप्रेम तथा असीम साहस और अलौकिक वीरता का और भी दृढ़ प्रमाण मिलता है। यह प्रसिद्ध है कि एक बार महाराष्ट्रा जंगल में ऐसी हीन अवस्था में थे कि उन्हें घास तक की रोटी मुश्किल से नसीब होती थी। कहते हैं कि एक दिन राष्ठा की कन्या घास की रोटी खा रही थी, घटने ही में एक जंगली गिद्ध उसकी रोटी ले जागी। कन्या रोने लगी। महाराष्ट्रा कन्या की इस व्यतीकार का सुन कर विचलित हो उठे, और उन्होंने अकबर की अधीनता स्वीकार करने के लिये पत्र भी लिखा, भगर भीकानेर के राजकुमार पृथ्वी-राज का पत्र पा कर वे फिर संलग्न गये। ओजाजी के अनुसंधानों से सिद्ध होता है कि उपर्युक्त घटना मनगढ़ंत ही है। महाराष्ट्रा ने अपने जवन में कभी अकबर की अधीनता स्वीकार करने का विचार ही नहीं किया, और न कभी उन्हें घास की रोटियां खाने

का अवसर ही पड़ा।

ज्योत्स्ना के कथनानुसार महाराष्ट्रा की जन्मतिथि ६ मघ है, मगर हिंदू तिथि के अनुसार उनका जन्म ज्येष्ठ शुक्ला ३ को हुआ था और तभी उनकी जयंति मनाने का निश्चय हुआ है। कविवर रहीम ने कहा है—

‘रहीम न सांघे सर को, बैरिहु करत अप्पान.’

महाराष्ट्रा प्रताप समये शूरवीर थे, अतः उनका आशुवन-बैरी उदार-हृदय अकबर भी उनकी वीरता का खेड़ा मानता था। जिस समय महाराष्ट्रा की मृत्यु का समाचार अकबर ने सुना था, वह प्रसन्न होने के स्थान में उदास हो कर स्तब्ध हो गया था। उस समय दरबार में दुरसा आदा नामक एक चारण उपस्थित था, उसने तुरंत ही एक छप्पय पढ़ा—

“अस लेगो अणुदाग, पाध लेगो अणुनामी;
गौ आडा गवडाय, जिंडो अहतो धुर वामी.
नवरोजे नह गयो, न गौ आतसां नवक्षी;
न गौ जरोआं हें, जेह दुनियाणु दक्षी.
गहलोत राणु जती गयो, दसणु नंद रसणु उसी;
नीसास भूक लरिया नयणु, तो मृत शाह प्रतापसी.”

आशय—“हे गुहिक्षोत राणा प्रतापसिंह ! तेरी मृत्यु पर शाह (आदशाह) ने दांतों के पीय जब दबाए और निःश्वास के साथ आंसू टपकाये; क्योंकि तूने अपने घोड़े को दाग नहीं लगने दिया, अपनी पगड़ी को किसीके आगे नहीं झुकाया, तू अपना आडा (यश) गवा गया, तू अपने राज्य के दुररे को आंखें कंधे से झलाता रहा, नौराज में न गया, न आतसां (आदशाही डेरों) में गया, कभी शाही जरोआ के नीचे आडा न हुआ और तेरा राज दुनियां पर गात्रिय था, अतएव तू सग तरद से जत गया.”

आदशाह ने उस चारण को पुरस्कार दिया, और कहा कि इस कवि ने ही मेरा डीक लाव समझा है।

महाराष्ट्रा का अभिसंस्कार अठोद्गी नामक ग्राम के समीप एक नाके के तट पर हुआ था, जहां उसके स्मारकस्वरूप सईद पथर की आठ स्तंभोवादी एक छोटीसी छत्री बनी हुई है, जो इस समय शुद्ध-शीर्ष दशा में है।

महाराष्ट्रा के वंशधर आज भी मेवाड के शासक हैं। उन्हें लाभों रुपये वार्षिक की आय है, किंतु कितनी लज्जा की बात है कि महाराष्ट्रा के सदृश महान् पुरुष का स्मारक बनाना तो दूर रहा, उनकी प्राचीन छत्री का शोधोद्धार करनेवाला भी कहीं नहीं है !

हलदीवादी के सुप्रसिद्ध युद्ध में महाराणा का धर्मदासप्रसिद्ध घोड़ा चोटक काम आया था। हलदीवाट से हो भील दूर जमीया-नामक ग्राम में उसके स्मारक में एक यन्त्रतरा बनाया गया था, किन्तु कुछ दिनों के बाद यह यन्त्रतरा नष्ट हो गया और उसके स्थान पर एक दूसरा यन्त्रतरा बनाया गया, जो आजकल वर्तमान है।

(मे-१६२६ना “विशाल भारत”ना संपादकीय लेखमांथी)

१००-पूज्य द्विवेदीजी का आदर्श दान

पूज्य द्विवेदीजी ने अपने जीवन की संपूर्ण कमाई ६४००) काशी-विश्वविद्यालय को छस बिये दे दिये हैं। उंसके व्याज से निर्धन कान्यकुब्ज विद्यार्थियों को तीन छात्रवृत्ति दी गयीं। द्विवेदीजी का यह आदर्श दान वास्तव में अत्यंत प्रशंसनीय है। हिंदी साहित्यसेवियों की ओर से अनेक दान दिये गये होंगे, पर धतने परिश्रम के साथ कमाया हुआ धन शायद ही किसी हिंदी लेखक ने छस तरह दान में दिया होगा। द्विवेदीजी उन दिग्गज लेखकों में से हैं, जिनका नाम आगे आनेवाली हिंदी जनता अत्यंत आदर के साथ स्मरण करेगी। उस समय, जब आजकल के अधिकांश हिंदी लेखकों के नाम विस्मृति के गर्भ में विस्तीर्ण हो गये होंगे, द्विवेदीजी का नाम हिंदी साहित्य की क्षितिज पर एक अत्यंत प्रकाशमान तारे की तरह चमकता होगा। धमानदारी और नियमितता, परिश्रम और योग्यता, स्वाधीनताप्रेम और अकम्पडपन का जो स्टैंडर्ड हिंदी पत्रकारों के सामने उन्होंने रक्खा है, उस तक पहुँचने के लिये अभी पीसियों वर्ष लगेगे। उनके मुकाबले का दूसरा कोण जर्नेलिस्ट हिंदी संसार में तो विद्यमान नहीं। उन्होंने हिंदी पत्रकारों को अपने छस अमूर्त्य दान से गौरवान्वित किया है। हम नवयुवकों में असा कौन होगा, जिसका भस्तक स्वयं ही धन वयोवृद्ध पत्रकार के यरणों में न जुक जवे ? ‘विशाल-भारत’ की अर्द्धा तथा नम्रतापूर्वक उनका अभिवादन करता है।

(मे-१६२६ ना “विशाल भारत”ना संपादकीय लेखमांथी)

૧૦૧-અનાથાલય

(લેખિકા:-શ્રીમતી હેમંતકુમારી ચૌધરાની)

આધુનિક સમય મેં દરિદ્રનારાયણ કી સેવા કરને કે લિયે દેશ મેં એક બડા પ્રેમપ્રવાહ બહને લગા હૈ. માતૃજાતિ કી રક્ષા ઔર ઉન્હેં સુશિક્ષિતા બના કર ફિર સે ઉચ્ચ પદવી પર બેઠાને કે લિયે બી યત્ન ઔર ઉદ્યમ હો રહા હૈ. સ્વરાજ્યલાલ કે લિયે બી લોગ ઉત્સુક નયનોં સે પ્રતીક્ષા કર રહે હૈં.

પરંતુ જિન્હેં સ્વરાજ્યલાલ કરને કી ઉત્કટ ઇચ્છા હો રહી હૈ, ઉન્હેં ચાહિયે કિ સર્વપ્રથમ અપને ભાવી વંશધરોં કી રક્ષા કરને કા સુપ્રગંધ કરેં. યદ્યપિ કુછ દયાવાન લોગોં કે યત્ન ઔર સ્વાર્થત્યાગ સે આજકલ સબ પ્રધાન નગરોં મેં અનાથાલય સ્થાપિત હો ગયે હૈં, ઔર ઉનમેં કુછ અનાથ બચ્ચોં કા પાલન બી હોતા હૈ; કિંતુ ખેદ ઔર લજ્જા કે સાથ કહના પડતા હૈ કિ હમારે હિંદુ, આર્ય, સિકખ ઔર જૈન ઇત્યાદિ વિભિન્ન સંપ્રદાયોં ને અપની ધર્મશુદ્ધિ કે અનુસાર અનાથ બાલકોં કે પાલનપોષણ કે લિયે અનાથાલય તો ખોલે હૈં. એક દિલી મેં હી ઐસે ૩-૪ આશ્રમ હૈં, પરંતુ ઉનમેં બચ્ચોં કે પાલન કે લિયે જૈસા પ્રેમ, જૈસા જ્ઞાન ઔર જૈસી સફાઈ હોની ચાહિયે વૈસી નહીં દિખાઈ દેતી. કારણ યદ હૈ કિ બચ્ચોં કા પાલન ઔર દેખને ભાલને કે લિયે ઐસે અશિક્ષિત ઔર મૂર્ખ પરિચારિક યા પરિચારિકાઓં રકખી જાતી હૈં, જિનકો ન તો બચ્ચોં કે પાલનપોષણ કા જ્ઞાન હૈ, ઔર ન ઉતના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ હૈ. ઇસ લિયે પ્રાયઃ છોટે બચ્ચે ઉનકી અસાવધાની સે બિમાર હો જાતે હૈં. યદાં પર બચ્ચોં સે હમારા તાત્પર્ય ઉનસે હૈ, જિનકો અપના કુછ બી જ્ઞાન નહીં હૈ, જો અબી દૂધ પીનેવાલે શિશુમાત્ર હૈં. ઐસે બચ્ચોં કા પાલન કેવલ વહી માતાઓં કર સકતી હૈં, જિનમેં સંતાનવાત્સલ્ય અથવા માતૃસ્નેહ હૈ; જિન્હેં બચ્ચોં કે પાલને, ઉન્હેં નહલાને-ધૂલાને, કપડે પહિનાને ઔર સાફસુથરા રખને કી શિક્ષા મિલી હૈ.

હમને સુના હૈ કિ દિલ્હી કે લેડી હાડિંગ કૉલેજ કે અસ્પતાલ મેં પ્રાયઃ હિંદુ, આર્ય અનાથાલયોં કે બચ્ચે બિમાર હોને પર ભેજે જાતે હૈં. વહાં લે જાતે સમય વે બચ્ચે જૈસે મૈત્રે, ગદે ઔર દુર્બલ હોતે હૈં, ઉસે દેખને સે બી દુઃખ હોતા હૈ. અસ્પતાલ મેં સુશિક્ષિતા નર્સોં ઔર સદાશયા લેડી-ડૉક્ટરોં કે યત્ન સે થોડે હી દિનોં મેં ઉન બચ્ચોં કા ચેહરા બદલ જાતા હૈ. વે ઉન્હેં સાફ કપડે પહિના કર સાફ-સુથરા રખતી હૈં, નિયમપૂર્વક ઉપયુક્ત

भोजन देती हैं। उनके यत्न से अच्छे नीराग हो कर फिर अनाथालयों में भेजे जाते हैं; परंतु वहां जा कर फिर वही दुर्दशा होती है। फिर उसी प्रकार भेलापन, अनियमित और अनुपयुक्त भोजन का ढंग आरंभ हो जाता है। छससे वे फिर पीड़ित हो कर उसी अस्पताल में भेजे जाते हैं। क्या यह धीर लज्ज की बात नहीं है? यह काम केवल पुरुषों का या बेतनभोगी दासियों का नहीं, यह तो माताओं का है! परंतु हमारे देश की माताओं अपने ही अच्छों का पालनपोषण उचित रीति से करना नहीं जानतीं, और न वह छस भड़ोपकारी ज्ञान को अपनी कन्याओं को अच्छी तरह सिखाती हैं। दाता लोग तो गरीब अनाथों की सहायता और रक्षा के लिये हमारे इपथे दे रहे हैं, किंतु उनका उपयोग हीक रीति से नहीं होता, यह हम साहस के साथ कह सकती हैं। अहुतेरे लोग तो दूसरों के लिये हुअे धन का सहज्यवहार करना भी नहीं जानते।

जाति की रक्षा के लिये अनाथ अच्छों के पालन और उन्हें यथोचित रूप से शिक्षा दे कर आदर्श नागरिक बनाने के लिये सारे सभ्य देशों में कितने ही अनाथालय परियालित हो रहे हैं। वहां की सुशिक्षिता माताओं और परोपकारिणी महिलाओं उनका प्रबंध स्वयं करती हैं। शिशुपालन का काम जैसे स्त्रियां कर सकेंगी वैसा पुरुषों से कभी नहीं हो सकता। जगवान ने छसी से तो माता को सर्वश्रेष्ठ पदवी दी है। यह तो नारी का ही धर्म है। जाति की रक्षा करना परम पवित्र देशसेवा है। आणकल हमारे देश में आशिक्षा दिन पर दिन उन्नति कर रही है। प्रत्येक प्रदेश में उच्च शिक्षिता उपाधिधारिणी महिलाओं पुरुषों के साथ विश्वविद्यालय की परीक्षा दे रही हैं। वे किसी किसी विषय में तो पुरुषों से भी उच्च स्थान लाभ करती हैं। ये सज्ज जाते देश की उन्नति की परियायक हैं। परंतु ये नारी-समाज की उन्नति के यथेष्ट लक्षण नहीं हैं। आणकल अहुतेरी स्त्रियां सात समुद्र पार कर के विदेश में भी ज्ञानलाभार्थ जा रही हैं, परंतु कितने परिताप का विषय है कि हमारे नारी-समाज की दृष्टि अभी तक केवल आहरी आडंबरपूर्ण सभ्यता की शिक्षा प्राप्त करने की तरफ ही लगी हुई है। जिससे देश की यथार्थ रूप से उन्नति हो, हरिद्रनारायण की सेवा हो। उसके प्रति उनका ध्यान नहीं। जैसे पुरुष-समाज राजनैतिक समस्याओं को सुलजाने में अपना सारा ज्ञान और जल लगा रहा है, वैसे ही हमारे मातृसमाज और पुत्रियों को चाहिये कि अपने देश के अनाथ, हरिद्र और असहाय शिशु-समाज (पालक और पालिकाओं) की रक्षा करने

મેં ધ્યાન લગાવેં. મેરી સમજ મેં તો બીં એં, એમં એં પાસ કરને કે લિયે અપની સારી શક્તિ ક્ષય કરને કી અપેક્ષા કમ સે કમ ચાર પાંચસૌ કન્યાઓં બી શિશુ-પાલન, સ્વાસ્થ્ય-વિજ્ઞાન, અનાથાલયોં કા પરિચાલન ઇત્યાદિ વિષયોં કિ શિક્ષા ઉત્તમ રીતિ સે પ્રાપ્ત કર લેં ઔર દો-ચાર અનાથાલયોં કે પરિચાલન કા દાયિત્વ ગ્રહણ કર કે ઉંહેં આદર્શ સંસ્થા બના દેં તો બહુત અધિક દેશસેવા હોગી.

ઇસ લિયે કન્યાઓં કા, યુવક સ્વયંસેવકોં કી ભાંતિ સ્વયં-સેવિકા દલ, યા છોટી છોટી માતૃ-મંડલી સંગઠિત કર કે અનાથોં કી સેવા કા વ્રત લેના ઉચિત હૈ. અસ્પૃશ્ય જાતિવાલોં કા શુદ્ધ કર કે ઉતકા સમાન બનાને કી ધૂમ તો દેશ મેં બહુત હો રહી હૈ, કિંતુ જો અસંખ્ય બચ્ચે હમારી લાપરવાહી ઔર નિર્દયતા કે કારણ હર સાલ સ્ત્રી-અસ્પૃશ્યોં સે ઇસાઇયોં કે અનાથાલયોં મેં ભેજે જાતે હૈં, ઉસકા જ્ઞાન હમારે હિંદૂ ભાઇ-બહિનોં કા કુછ બી નહીં હૈ.

મૈંને અપની આંખોં સે દેખા, ઔર કઇ લેડી ડોક્ટરોં સે સુના બી હૈ કિ જનાના અસ્પૃશ્યોં મેં જિતને બચ્ચે હિંદૂ સ્ત્રિયાં જનતી હૈં, ઉનમેં સે એક નિલાઇ ભાગ ઇસાઇયોં કા સૌંપ દિયે જાતે હૈં. મૈંને એક લેડી ડોક્ટર સે કહા થા કિ આપ હિંદૂ બચ્ચોં કા ઇસાઇયોં કા ક્યાં દે દેતી હૈ? ઉંહેંને જવાબ દિયા 'હિંદૂ લોગ હી હમસે કહતે હૈં કિ હમ ઇન બચ્ચોં કા લે કર ક્યા કરેંગે, જહાં તુમ્હારી ઇચ્છા હો ભેજ દો. હિંદૂ અનાથાશ્રમ બી સખ જગહ નહીં હૈં ઔર ન વહ બચ્ચોં કા લેને કે લિયે હમારે પાસ આતેં હૈં. ઇસાઇયોં કા દાર પ્રત્યેક જાતિ કે અનાથ બચ્ચે કા ગ્રહણ કરને કે લિયે સદા ખુશ રહના હૈ, ઔર વહાં ઉતકા પાલન બી અચ્છી તરહ હોતા હૈ.' ઇસાઇયોં કે અનાથાલયોં મેં લાખોં કરોડોં કી સંખ્યા મેં દૂસરી અનેક જાતિયોં કે બચ્ચે પલતે હૈં, ઉતકા નિવિધ પ્રકાર કી શિષ્યકારી ઔર સેવા કા કામ સિખા કર વે ઉતસે લાભ ઉઠા રહે હૈં. ક્યા હમેં ઉતસે વહ આદર્શ સીખના નહીં ચાલિયે? હમ ઉતકે નયે-નયે ફેશનોં કી તો આગ્રહ કે સાથ ઝટ નકલ કર લેતે હૈં, પરંતુ ઉતકી જિસ ખાત સે હમારે ઇસ અભાગે દેશ કી યથાર્થ સેવા હો સકતી હૈ, ઉસ પર હમ સ્વપ્ન મેં બી વિચાર નહીં કરતે.

પ્રત્યેક કન્યા-વિદ્યાલય કે સાથ ઐસી એક વિશેષ શ્રેણી (સ્પેશલ ક્લાસ) ખોલની ચાલિયે, જિસ મેં કન્યાયેં, યદિ પ્રતિદિન ન હો સકે તો હફતે મેં દો-ત્રીન બાર તો નિશ્ચય હી શિશુપાલન કી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરેં. પ્રત્યેક જનાના અસ્પૃશ્ય મેં બી વહ

सूचना दे दी जय कि अनाथ बच्चे, याहे किसी जति के हों, दिंदू या आर्य या सिक्ख आदि के अनाथालयों में भेजे जयें। उनहें भेजने का प्रबंध उस नगर के दिंदूओं की तरफ से होना चाहिये।

जब तक हमारी मातृ-समाज का ध्यान अनाथों की रक्षा की तरफ आकर्षित नहीं होगा, तब तक यह महत् कार्य कभी सुचारु रूप से संपन्न नहीं हो सकता। क्या धर्म जातों की तरफ हमको ध्यान देना उचित नहीं? हमारा मातृस्नेह क्या केवल अपने ही घर के दसपांय बच्चों के लिये लगवाने दिया है? मातृस्नेह की धारा तो उसी अगाध प्रेमसागर से निकल रही है, जिसे जगन्माता ने अपनी सृष्टि के असंख्य जूवों के पालन करने के लिये उत्पन्न किया है। हाय! हम भारतीय नारियों कैसी कठोर और स्वार्थपटु हो रही हैं। हमारी आंखों के सामने हर साल लाखों की संख्या में सुकुमार बच्चे मृत्यु के आसून रहे हैं, फिर भी हमें स्वार्थपरता के मोह ने धर रक्खा है। हम केवल अपने ही सुख के लिये व्याकुल रहती हैं।

आओ, पंडिकाओ! एक बार देश की जनसंख्या की वृद्धि पर ध्यान दो। अनाथों की माता जनने के लिये समग्र भारतीय नारीसमाज को प्रेरणा करो। धर्म महाव्रत के प्रचार के लिये शिक्षा का प्रबंध करो, अपने देश के अनाथालयों में नजर बहाई की अवस्था को देखो, उनमें जो जो त्रुटियाँ दिखाई पड़ती हैं, उनहें सुधारने का यत्न करो। यह काम प्रत्येक नगर की महिला सभा की सभ्याओं को अपने हाथ में लेना उचित है। गरीब, संतानहीन विधवाओं को या दयावती स्त्रियों को धर्म महान सेवा के लिये शिक्षा प्रदान करो। समस्त स्त्रियाँ अध्यापिका या डॉक्टर नहीं बन सकतीं। उनको माता बन कर अनाथालयों में नजर बहाई करना चाहिये।

(सप्टेम्बर-१९२६ ना "आह" मांथी)

१०२-अमरिका की एक आदर्श व्यायामसंस्था

(लेखक:-श्रीनाथसिंह.)

प्रत्येक व्यक्ति इस बात को ज्ञान सकता है कि कारागारों से और निर्दोष दंडविधानों से अपराधियों की संख्या कम नहीं हो सकती. आज संसार में जितने कारागार हैं उतने कदाचित् ही कभी रहे हों, फिर भी अपराधियों की संख्या बढ़ती ही जा रही है. यदि यही कम जारी रहा तो एक ऐसा दिन भी आ सकता है जब इस संसार में डाँध भी जला आदमी न रहे जायगा. सारे मनुष्य अपराधी हो जायेंगे और यह संसार एक बड़ा बारी जेलघाना बन जायगा.

संसार के विद्वान इस बात की चिन्ता में लगे हैं कि मनुष्यों के हृदय से पाप करने की प्रवृत्ति कैसे रोकी जाय. अतः लोग यही सोचते आये हैं कि बिना कड़े दंडविधानों के पापियों का सुधार नहीं हो सकता. शरीर की पीड़ा और प्राणों का लय ही मनुष्यों को पापकर्म करने से रोक सकता है. धर्मी सिद्धांत के अनुसार कितने मनुष्यों को दंड दी गयी, कितने अवित्त आग में जोंक दिये गये, कितने अंग लंग कर के छोड़ दिये गये और कितने सदैव के लिये कालकोटरी में बंद कर दिये गये, इसकी गिनती नहीं. विभिन्न दंडप्रयोगों का स्मरण करते ही रोंगटे पडे हो जाते हैं, पर उनका वर्णन करना हमारा अभीष्ट नहीं. यह आश्चर्य की बात है कि मनुष्य अपने युगों की इस बुराई को कुछ कुछ समझने लगा है. अतः संसार के अनेक विद्वान व्यक्तिगत रूप से यह घोषणा कर रहे हैं कि अपराधियों का सुधार दंड से नहीं हो सकता. इसके लिये कुछ और ही उपायों का अवलम्बन करना पड़ेगा. वे उपाय क्या हैं इसको अमरिका की न्यू जर्सी स्टेट ने जो सरल ढंग से संसार के सम्पूर्ण उपस्थित कर दिया है. इस रियासत ने जेलों को व्यायाम संस्थाओं में बदल कर समस्त नागरिकों की उत्पत्ति का मिलकुल नया मार्ग जोल दिया है और इसका श्रेय अरुंडेट जेम्स को है. जेम्स महाशय न्यू जर्सी स्टेट की संस्थाओं और जेलों के कमिश्नर हैं. आपने अपराधों और अपराधियों का विशेष रूप से अध्ययन किया है. आपका कहना है कि मनुष्य किसी न किसी शारीरिक त्रुटि के वशीभूत हो कर अपराध करता है. इस लिये यदि संसार के सभ्य कारागार बंद कर दिये जायें और उनके स्थान पर आदर्श व्यायामशालाएँ जोल दी जायें तो संसार से सदा

અમરિકા કી એક આદર્શ વ્યાયામસંસ્થા પરહ

કે લિયે અપરાધ ઔર અપરાધી બિદા હો જય.

લેવિસ મહાશય કે પ્રયત્ન સે ન્યૂ જરસી સ્ટેટ કે જેમ્સ નગર મેં બાલકોં કે લિયે એક અસી હી સંસ્થા કી સ્થાપના હુઈ છે. ઉસ સ્ટેટ મેં યદિ કોઈ બાલક પ્રથમ બાર અપરાધ કરતા હૈ તો વહ પકડ કર ઇસી સંસ્થા મેં લાયા જતા હૈ. બાલક કે પહુંચ-ને પર સખસે પહલે ઉસકા ઇતિહાસ લિખ લિયા જતા હૈ. ઇસકે પશ્ચાત્ ઉસકે સ્વાસ્થ્ય કી પરીક્ષા કી જતી હૈ. ઇસ કામ કે લિયે યોગ્ય ઔર મિષ્ટલાષી ડાક્ટર નિયુક્ત રહતે હૈં. વે બાલક કે પ્રત્યેક અવયવ કી બડી ગંભીરતા કે સાથ પરીક્ષા કરતે હૈં ઔર પરિણામ લિખતે જતે હૈં. તખ ઉસકી ચિકિત્સા કી વ્યવસ્થા કી જતી હૈ. ઇસ સમય ઇસ સંસ્થા મેં ૨૦૬ અપરાધી બાલક હૈં. વે બાલક ૮ વર્ષ સે લે કર ૧૭ વર્ષ તક કી આયુ કે હૈં. ઇનમેં અધિકાંશ બાલક માતા સે યા પિતા સે યા દોનોં સે રહિત હૈં. ઇસ પ્રકાર વે માતાપિતા કે પ્યાર ઔર ઉપદેશ સે વંચિત હૈં. કુછ કે માતા પિતા દરિદ્ર હૈં, ઔર કુછ કે ચરિત્રહીન હૈં. ઐસા એક બી બાલક નહીં હૈ જિસકે માબાપ અચ્છે હોં.

સંસ્થા મેં પ્રવેશ કરતે સમય ૬૦ પ્રતિ સૈકડા લડકોં કી આંખોં ખરાબ થીં, ૩૫ પ્રતિ સૈકડા કે ફેફડે દોષયુક્ત થે, ૪૫ પ્રતિ સૈકડા કા ગદા બિગડા થા, ૬૫ પ્રતિ સૈકડા કે દાંત ખરાબ થે. ઇન સખ રોગોં કી ચિકિત્સા કી ગઇ, મૉ-બાપ કે ઘર મેં ઉન્હેં જો જો અજાવ થે વે સખ દૂર કિયે ગયે. ઉન્હેં ખુલી હવા મેં ખેલને ઔર વ્યાયામ કરને કા મોકા દિયા ગયા. અખ ઇન બચ્ચોં કો દેખ કર, ઇનસે ખાતચીત કર કે, ઇનકે સાથ રહ કર કોઇ ઇનકે અપરાધી હોને કા સંદેહ નહીં કર સકતા. જરસી સ્ટેટ મેં યહ સંસ્થા ન હોતી તો અમરિકા કે ઇતને નાગરિક ચોર, ડાકુ બન કર યા તો પુલિસ કો પરેશાન કરતે રહતે યા જેલોં મેં પડે સડતે રહતે. સંસાર મેં ઔર બી અનેકોં રેફરમેટરી સ્કૂલ હૈં, પર વે પ્રાયઃ બાલકોં કો બિગાડનેવાલી જેલોં કે અતિરિકત ઔર કુછ નહી હૈં. જરસી ઇસ દિશા મેં સંસાર કે સખ રાષ્ટ્રોં સે લાખોં મીલ આજે હૈ. અપરાધી બાલકોં કો સુધારને કે લિયે ઐસી આદર્શ સંસ્થા સંસાર મેં અન્યત્ર નહીં હૈ.

મિં લેવિસ કી સમજ મેં જિતને માનસિક વિકાર હોતે હૈં વે સખ કિસી ન કિસી શારીરિક વિકાર કે કારણુ ઉત્પન્ન હોતે હૈં. શારીરિક દંડ દ્વારા માનસિક વિકારોં કો—જિનકે કારણુ કિ મનુષ્ય અપરાધ કરતા હૈ—દૂર કરને કી ખાત સોચના મૂર્ખતા હૈ. ઇસ લિયે વે સમસ્ત અપરાધી પ્રવૃત્તિયોં કો દૂર કરને કા ઉપાય કેવલ વ્યાયામ ખતલાતે હૈં. યહ ખાત બડી વિચિત્ર જાન પડતી

है पर है हीक. व्यायाम से शरीर के प्रत्येक अवयव पुष्ट हो जाते हैं और शरीर के प्रत्येक अवयव के पुष्ट हो जाने से मनुष्य की विवेकशक्ति घटनी प्रयत्न हो जाती है कि वह अपराध करनेवाली समस्त मानवप्रवृत्तियों को दयाती रहती है. अमरीका के भूतपूर्व प्रेसीडेंट क्लिन्टन ने एक बार कहा था कि पाप का नाश केवल धर्म से ही हो सकता है. यदि प्रत्येक मनुष्य धर्म के अनुसार चले तो संसार में कोई पापी न रहे जाय. परंतु मनुष्य में धर्मभावना तभी जाग्रत हो सकती है जब दूरदर्शी अधिकारी और सुधारक लोग नागरिकों के स्वास्थ्य की ओर विशेष ध्यान दें. यह शरीर मनुष्य के भीतर जो पवित्र आत्मा निवास करती है उसीका मंदिर है. मंदिर विकारों से शून्य और स्वस्थ रहेगी तो आत्मा भी स्वस्थ रहेगी और मनुष्य अपराध न करेगा. जरसी की इस संस्था ने प्रेसीडेंट के इन शब्दों का अरितार्थ कर के दिये दिये हैं. अमरीका के कुछ और निकम्मे निवासियों को यह केवल व्यायामद्वारा उपयोगी और आदर्श नागरिकों के रूप में बदल रही है. यदि इस पद्धति पर संसार के सभी राष्ट्र काम करने लगे तो जेल, पुलिस और न्यायालय के जिये जो प्रतिवर्ष करोड़ों रुपये व्यय किये जाते हैं उनमें यथेष्ट कमी हो जाय और शासनव्यवस्था के सदृशों की सिद्धि भी हो.

जेन्सबर्ग की इस संस्था में प्रत्येक आलस को प्रतिदिन एक क्वार्टर दूध पीने को दिया जाता है. यदि कोई आलस दूध पीना पसंद नहीं करता तो अधिकारी लोग उसे यों ही नहीं छोड़ देते. वे उसको कोठि के विचारवान पुरुष होते हैं. अपने काम से उन्हें बड़ा प्रेम होता है. अपना कर्तव्यपालन करने में उन्हें बड़ा आनंद आता है. उनके प्रधान लेक्स ने उनमें नवीन और अप-टू-डेट विचार लहर रमे हैं. इस जिये जब आलस कहता है कि मुझे दूध पसंद नहीं है तब वे अल्पप्रयोग नहीं करते और यह नहीं कहते कि तुम्हें पीना ही पड़ेगा, बल्कि उसके हृदय में ये विश्वास जमाने का प्रयत्न करते हैं कि उसे दूध पीने से लाभ होगा. आलस पौष्टिक भोजन के स्थान पर हानिकारक भोजन क्यों करता है, इस बात का वे कारण ढूँढते हैं और उसे दूर करते हैं. धीरे धीरे आलसों की भुरी आदतों को वे एकदम बदल देते हैं. यह कहने में अत्युक्ति नहीं कि इस संस्था के सभी काम वैज्ञानिक दृष्टि से होते हैं. जिसमें अन्धों को स्वस्थ और अज्ञान जनाना ही इसका उद्देश है. इस संस्था ने अपने इन प्रयोगों से यह सिद्ध कर के दिये दिये हैं कि अपराधी एक प्रकार का रोगी है और उसकी वास्तविक चिकि-

त्सा हंड नहीं, व्यायाम है.

धस संस्था ने अनेक असाध्य अपराधियों को स्वस्थ, सुशील और सम्यक्चिन्त नागरिक बना कर निकाले हैं. उन सभकी कथा ज़ही मनोरंजक है. सभका वर्णन करें तो आसा पोथा तैयार हो जाय. धस लिये नीचे केवल दो उदाहरण उपस्थित कर रहे हैं, पाठक धतने ही से संतोष करें.

जिम्मी सद्धिवन नामक शिकागो का ओक युवक आणकल न्यूयॉर्क के ओक बैंक में अच्छे पद पर है. प्रतिवर्ष ७,५०० पौंड वेतन पाता है. परंतु अपने यौवन के प्रभातकाल में यह ओक महा अपराधी समझा जाता था. अनेक जेलघानों की सैर कर चुका था और सली वार्डनों ने कल दिया था कि धसका सुधारना असंभव है. जेल में वह न तो काम करता था, न अइसरीं की आज्ञा मानता था. प्रायः रोज़ ही वह जेलों से पीटा जाता था. धस प्रकार किसी जेल में हो सात और किसीमें चार वर्ष व्यतीत कर वह न्यूयॉर्क में पकड़ा गया. न्यूयॉर्क के वार्डन के पास पुलिस ने उसके पूर्व अपराधों की सूचि भेज दी. परंतु न्यूयॉर्क का वार्डन कैदियों को पीटते पीटते आज़िज आ गया था और नये विचारों का कायल हो गया था. धस लिये उसने जिम्मी की चिकित्सा जेलसभ्य के ढंग पर करनी आरंभ की. उसके शारीरिक रोग दूर किये गये और उसे जुली लवा में रहने और व्यायाम करने का अवसर दिया गया. थोड़े ही दिनों में वह जडा आज्ञाकारी बन गया और धस पार ओक आदर्श नागरिक के रूप में जेल से निकला.

टिप नाम का दूसरा युवक जेल में प्रतिदिन पीटा जाता था. जितना वह पीटा जाता उतना ही नियमों की अवहेलना भी करता था. उसकी और वार्डन की यौमसों धाँटे हुनी रहती थी. पीटते पीटते जल जल टिप भरने के करीब पहुँच गया तब अचानक उसकी कथा ओक समाचार-पत्र में प्रकाशित हो गई. उस, धस भावने की जाँच होने लगी. टिप के सौभाग्य से जाँच-कमेटी का ओक सदस्य लेविस का अनुयायी निकल आया. उसने टिप की डाक्टरों परीक्षा कराई तो पता चला कि वह सर्वथा रोगी है. अब टिप की उचित चिकित्सा होने लगी, अजय जेलों के भीड़े शृंखलों से उसकी आतिर की जाने लगी. जेलों पर उसे काम करने के लिये भेजा गया और उससे व्यायाम कराया जाने लगा! ओक ही साल में टिप अत्यंत लुभे मनुष्य से अत्यंत लखे मनुष्य के रूप में बदल गया. आज वह नार्थ कैरोलिना में मुर्गियों का व्यवसाय करता है और ओक अच्छा नागरिक समझा जाता है.

यदि जिम्मी और टिप को धस प्रकार अपना जीवन सुधारने

का मौका न दिया जाता तो कौन कह सकता है कि वे कभी जैसे सुशील नागरिक हो सकते ? यद्यपि न्यूजर्सी के अतिरिक्त अमरीका की किसी और रियासत में यह पद्धति काम में नहीं लाई जाती तथापि वहां धसके लिये कारी आंदोलन हो रहा है. अनेकों अमरीकावासियों का, जो जेलों में सज रहे हैं, उपयोगी नागरिक बनाने का प्रयत्न हो रहा है. वह दिन बहुत निकट है, जब अमरीका से जेलभाने उठ जायेंगे और उनके स्थान पर आरोग्य-मंदिर और व्यायामशालाएँ दिखाई पड़ने लगेंगी. हमारे भारतवर्ष में जेलभानों की दशा और भी शोचनीय है. असहयोग के दिनों में देश के हजारों नवयुवक जेलभानों के भीतर जल कर धस जात का कटु अनुभव कर चुके हैं. वे चिन्ता रहे हैं कि जेलभानों का सुधार होना चादिये, पर सरकार के कानों पर जूँ नहीं रेंगती. हमारे संयुक्त-प्रांत की सरकार ने भी जेलों की जाँच करने के लिये एक कमेटी बनाई है. शोक है कि इस कमेटी में कौन सा व्यक्ति नहीं रखा गया जिसे कैदियों के दुःखी जीवन से सहानुभूति हो और जिसे स्वयं भी जेलों के भीतरी जीवन का अनुभव हो. अस्तु.

जरुई लेविस का कहना है कि जैसे आन्ध्रकल जनता येयक आदि रोगों का दूर करने की व्यवस्था कर रही है वैसे ही किसी दिन वह अपराधों के दूर करने का भी प्रयत्न करेगी; और उपाय जो काम में लाये जायेंगे वे कड़ीय कड़ीय वैसे ही होंगे जैसे येयक दूर करने में लाये जाते हैं—अर्थात् वे सर्वथा आरोग्यता और व्यायाम-संग्रही उपाय होंगे. अपराधी मानवीय परवशता के आच्छादितमात्र हैं. अधिकांश मनुष्य गरीबी में पीसे जा रहे हैं. लाजों अन्धे कल-कारभानों में काम करते करते शक्तिक्षीण होते जा रहे हैं. उन सगंधो भुक्ती जगद में काम करने, अपना स्वास्थ्य सुधारने और व्यायाम करने का मौका दीजिये. अपराध की लहर अपने आप कमजोर पड़ कर दण जायगी. जिस देश में आलकों के स्वास्थ्य का ध्यान जितना ही कम दिया जायगा उस देश में अपराध की उतनी ही उंची लहर उठेगी.

जिस व्यायाम से महान अपराधी भी देवता बन जाते हैं उसके महत्त्व का ज्ञान की हम पराधीन भारतवासियों का और भी अधिक आवश्यकता है. पराधीनता एक प्रकार का जेलभाना है. हमारा भयावह है कि भारतवर्ष में हिंदू-मुस्लीम विद्वेष की जो आग लड़क उठी है उसका कारण भी दोनों जातियों की शारीरिक निर्जलता है. दोनों एकदूसरे से डरती हैं और जब तक पूरा स्वस्थ न हो जायेंगी वह डर नहीं जा सकता. इस लिये हमें

ખાસ તૌર સે વ્યાયામશાલાયે' સ્થાપિત કરની ચાહિયે. યદિ હમ ઇસ પ્રકાર હૃષ્ટ-પુષ્ટ ઔર ઉદારચેતા નાગરિક તૈયાર કર સકે' તો હમારા કાર્ય ખડા સરલ હો જાય.

(“સરસ્વતી”ના એક અંકમાંથી)

૧૦૩-જેકોસ્લોવેકિયા કા વ્યાયામદ્વારા રાષ્ટ્રોદ્ધાર

આજકલ હમ લોગ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરને કી ચિંતા મેં હૈં. મગર સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરને કે લિયે ઔર ઉસે સુરક્ષિત રખને કે લિયે નૈતિક ખલ કી જિતની આવશ્યકતા હૈ ઉસસે કહીં જ્યાદઃ જરૂરત હૈ શારીરિક ખલ કી. લેકિન આજકલ દેશ મેં ચારોં ઔર નજર દૌડા કર દેખિયે કિ હમારે નવયુવકોં કી શારીરિક દશા કેસી હૈ, તો યહી માલૂમ હોગા કિ બેચારોં કે અસ્થિપંજર હી શેષ હૈં. અબી નર્ધ ઉઠતી હુષ જવાની હૈ, મગર આંખેં ઘુસી હુધી હૈં, ચેહરા પીલા હૈ ઔર હાથ-પૈર સૂખે હૈં! ઔર સ્ત્રિયાં? ઉનકી તો ખાત હી ન પૂછિયે. ભલા ઉનસે ઔર સ્વાસ્થ્ય સે મતલબ? વે ફક્ત પદેં મેં રહ કર ઘર કા કામકાજ કિયા કરેં યા બિમાર હો કર ચારપાઇ પર પડે પડે દવા પિયા કરેં યા તપે-દિક ભોગ કર મર જાય. હમારે પાંચ મજદૂર મિલ કર જિતના કામ કર સકતે હૈં, યુરોપ કે કેવલ દો હી મજદૂર ઉનસે અધિક કામ કરને કી શક્તિ રખતે હૈં.

ઇસ દુર્દશા કા કારણ કયા હૈં? ઇસકે અનેક કારણ હૈં, કિંતુ સબસે મુખ્ય કારણ હમ લોગોં કી વ્યાયામ કી ઔર અરુચિ હૈ. હમ લોગ ન તો અપની શારીરિક સુંદરતા હી કી ઔર વિશેષ ધ્યાન દેતે હૈં ઔર ન શારીરિક શક્તિ હી ખતાને કી કેશિશ કરતે હૈં. જો લોગ અપની શારીરિક ઉન્નતિ કે લિયે કુછ પ્રયત્ન કરતે ભી હૈં, ઉન પર ખાખૂ-કલાસ કે પદે લિખે લોગ લસતે હૈં! ઇસકે સિવાય હમારે વ્યાયામ કે ઢંગ ભી પૂરે વૈજ્ઞાનિક નહીં હૈં.

જેકોસ્લોવેકિયા કી સોકોલ્સ નામક સંસ્થાઓં ને જેક જાતિ કી જો શારીરિક ઉન્નતિ કી હૈ ઉસસે હમેં શિક્ષા ગ્રહણ કરની ચાહિયે. સોકોલ્સ સંસ્થાઓં કા ઉદ્દેશ્ય સ્ત્રી-પુરુષોં કો કવાયદ કી શિક્ષા દે કર ઉનકી શારીરિક શક્તિ ઔર સુંદરતા કો ખતાના હૈ. ઇન સંસ્થાઓં કા જન્મ ઉસ સમય હુઆ થા, જખ જેક જાતિ હમારી હી તરહ પરતંત્ર થી, લોગ પિછડે હુએ થે ઔર ઉનકે આરિદ્ર્યન માલિક શારીરિક વ્યાયામ કો ધુરા ખતાતે થે. સન્ ૧૮૬૨ મેં ડાક્ટર ટાયર્સ ને ઇન સંસ્થાઓં કો જન્મ દિયા થા.

સોક્રેટ્સ શબ્દ કા અર્થ હૈ 'ગરુડ'. જિસ પ્રકાર ગરુડ અપને આસપાસ કી વસ્તુઓં સે ઉંચા ઉઠ કર સ્વતંત્ર આકાશ મેં વિચરણુ કરતા હૈ. ઉસી પ્રકાર ઐસે મનુષ્ય ઉત્પન્ન કરના જો પરિસ્થિતિ કી કઠિનાઇયોં કેા પાર કર સકેં, યહી ઇન સંસ્થાઓં કા ઉદ્દેશ્ય હૈ. ડાક્ટર મહોદય ગ્રીક ઇતિહાસ કે જ્ઞાતા થે, અતઃ આપ અપને દેશવાસિયોં કેા પ્રાચીન ગ્રીક લોગોં કી ભાંતિ સુંદર ઔર સુડોલ બનાના ચાહતે થે. વે મનુષ્યોં કે પુરુષોચિત શક્તિ-પૂર્ણ સુંદર શરીર દેખના ચાહતે થે ઔર શારીરિક વ્યાયામ કે દ્વારા મનુષ્યસ્વભાવ કે સમસ્ત ઉત્તમ ગુણોં ઔર ઉચ્ચ વિચારોં કેા પ્રગટ કરના ચાહતે થે, ઔર ઇન સોક્રેટ્સ કે દ્વારા રાષ્ટ્રહિત સાધન કરના ચાહતે થે.

પલ્લે હી વર્ષ મેં વર્તમાન જોકોસ્લોવેકિયા કે ઉત્તરી પશ્ચિમી પ્રાન્તોં, બોહેમિયા ઔર મોરેવિયા મેં આદ સોક્રાલ સંસ્થાઓં ખુલીં. સન્ ૧૮૬૬ મેં અસ્ટ્રિયા ઔર પ્રશિયા મેં યુદ્ધ હુઆ. ઉસ સમય ડાક્ટર ટાયર્સ ને સરકાર કે લિયે ઇન સંસ્થાઓં કે દ્વારા ફોજ ભર્તી કરને કા પ્રસ્તાવ કિયા, જૈસા કિ ગત મહાયુદ્ધ કે સમય લોકમાન્ય તિલક ને બી ભારત સરકાર સે કિયા થા. મગર સરકાર ને પ્રસ્તાવ અસ્વીકાર કર દિયા ઔર સેના સંગઠિત કરને કી મનાઇ કર દી. ઇસ યુદ્ધ કે બાદ સોક્રેટ્સ ને જોર પકડા ઔર થોડે હી દિનોં મેં ઇન્હી પ્રાન્તોં મેં ઉસકી ૧૩૦ શાખાઓં પૂરે જોર-શોર સે કામ કરને લગીં. ફિર ઉન લોગોં ને એક કેંદ્રિય સંસ્થા સંગઠિત કરને કી ચેષ્ટા કી; મગર સરકાર ને ઉસકી બી મનાઇ કર દી, ઔર સ્થાનિક સંસ્થાઓં કેા બી તિતર બિતર કર દિયા. ઉન્હેં ત્યોદારોં ઔર પર્વોં પર જનસાધારણ મેં ઉપસ્થિત હોને ઔર 'પરેડ' કરને કી મનાઇ કર દી ગઇ. જો દશા આજકલ ભારતવર્ષ કી હૈ, વહી દશા ઉસ સમય જોકોસ્લોવેકિયા કી થી. રાજનૈતક અભ્યાસોં કે સાથ હી સાથ આર્થિક કઠિનાઇયોં ઔર જોકે લોગોં કે આપસ કે ઝગડે ઉઠ ખડે હોતે થે.

ફલ યલ હુઆ કિ કુજ સમય કે લિયે યલ સંસ્થાઓં નિર્જીવ સી હો ગઇ ઔર સન્ ૧૮૮૨ સે પલ્લે ઇનમેં જીવન ન આ સકા. ઇસકે ૫૩૫૮ થોડે દિન તક બહુન જોર શોર સે કામ કરને કે બાદ ડાક્ટર ટાયર્સ ને એક સાધારણ સભા ગ્રેગ મેં ખુલાઇ. ઉસમેં સત્તર સંસ્થાઓં જિનકી સદસ્યસંખ્યા એક સદસ્ય કે લગભગ થી, સંમિલિત હુઇ. સાતસોં મનુષ્યોં ને જિન્નેસ્ટિક કે ખેલોં ઔર ક્વાયદ મેં ભાગ લિયા. સન્ ૧૮૮૯ મેં એક કેંદ્રિય સોક્રેટ્સ સંસ્થા કાયમ હુઇ. પિછલી શતાબ્દી કે અંત મેં સોક્રેટ્સ કે અતિરિક્ત ઔર બી વ્યાયામ સમિતિયાં સ્થાપિત હો ગઇ. સન્

१९२४ में जब स्वतंत्र जेडोस्लोवेकिया राज्य अपने जीवन के छहवें वर्ष में था, देश में ५३ जिला-व्यायाम संघ, २६५० समितियां और ४८७ शाखा संस्थाओं, कुल मिला कर ३१३७ स्थानिक समितियां थीं, जिनके सदस्यों की संख्या २,४५, ७५२ पुरुष, ६३३१२ स्त्रियां या ३३००६४ स्त्री-पुरुष थी। इसके अलावा १४ से १८ वर्ष तक की आयु के ३८५६६ लड़के, ३३८६५ लड़कियां हैं। ६ से १४ वर्ष तक की आयु के ७०८६६ लड़के और ७६८७५ लड़कियां भी हैं। इस प्रकार आजकालिकों की भी संख्या ५५६२२०६ है।

सन १९२६ में यह संख्या ६१८००० तक पहुंच गई थी। यह संख्या जेडोस्लोवेकिया की आबादी दृष्टि से दुबे जड़त है, क्योंकि वहां की कुल आबादी केवल एक करोड़ ३० लाख है और मजदूर लोगों कि अपनी व्यायाम समितियां अलग ही हैं।

सोडोल्स का संगठन इस प्रकार है कि सदस्यगण समितियों के मेम्बर हुआ करते हैं, जिसमें से प्रत्येक सोडोल-जन्मनारिटक समिति कहलाती है। और इसके साथ-ही-साथ जहां वह होती है उस स्थान का भी नाम लगा रहता है। जैसे सोडोल जन्मनारिटक समिति 'जेनेसोव'! जिब्रेजर की समितियां एक जिला सोडोल के आधीन होती हैं, जे 'जुपा' कहलाते हैं। जेडोस्लोवेकिया में सभ ५३ 'जुपा' हैं। यह सभ एक 'केंद्रीय सोडोल' के आधीन हैं, जिसका प्रधान स्थान 'टायर्स लवन' प्रेग है। यह 'केंद्रीय सोडोल' सन १९१९ में, आस्ट्रियन सरकार द्वारा डाली गध अड्यनों के दूर होने पर, स्थापित हुआ था।

इस केंद्रीय-सोडोल के उपर एक सोडोल-संगठन कमेटी है, इसके सदस्य जिलों से दो वर्ष के लिये नियमित किये जते हैं। प्रत्येक जिले से, इस कमेटी में प्रति ५००० सदस्यों पर एक प्रतिनिधि आता है। केंद्रीय सोडोल के पदाधिकारी इसी कमेटी में से चुने जते हैं। केंद्रीय सोडोल का अधिवेशन नियमित रूप से प्रत्येक सप्ताह होता है, और कमेटी की बैठक वर्ष में दो बार होती है। इसके अनिरिक्त किसी विशेष महत्वपूर्ण विषय-पर विचार करने के लिये कभी कभी एक 'महापरिषद्' बुलाध जाती है, इसमें जिलों से, प्रति १००० सदस्यों पर एक प्रतिनिधि जाता है। यह प्रतिनिधि समितियों की साधारण बैठक में चुने जते हैं। कमेटी और पदाधिकारियों की सहायता के लिये निम्न निम्न विभाग हैं जिनमें अलग अलग विषयों के विशेषज्ञ रहते हैं। ये विभाग निम्नलिखित हैं:—

१-समितियों के नेताओं का दल जे केवल व्यायामसंयधी

ખાતોં કે દેખતા હૈ, યહ કિતને હી પ્રશ્નોં પર વિચાર કરતા હૈ; જેસે સદસ્યોં કી દેખભાલ, ૧૪ વર્ષ સે ૧૮ વર્ષ તક કે યુવક, ૬ વર્ષ સે ૧૪ વર્ષ તક કે લડકે, પ્રચાર કે લિયે સમાચાર ઔર ડાકટરી ખાતેં.

૨-પ્રમુખ સ્ત્રિયોં કી દલ, જે સ્ત્રિયોં કી વ્યાયામ સંબંધી ખાતોં કી દેખ-ભાલ કરતા હૈ.

૩-શિક્ષા વિભાગ.

સ્વાસ્થ્ય-વિભાગ, જે કેંદ્રીય, જિલ્લા ઔર સ્થાનિક સમિતિયોં કે ડાકટરી કાર્ય કે સંગઠિત કરતા હૈ.

૫-દુર્ઘટના-વિભાગ, જે દુર્ઘટનાઓં કે કારણોં ઔર ઉન પર આર્થિક સહાયતા કી ખાતોં કી વિચાર કરતા હૈ.

૬-અદ્યક્ષ-જ્યેષ્ઠ જાતિયોં કી વિભાગ, જે સીમાન્ત કે સમીપસ્થ જર્મની સે મિલે હુયે સ્થાનોં કી સમિતિયોં કે નૈતિક ઔર આર્થિક સહાયતા હતા હૈ.

૭-લવન-નિર્માણ વિભાગ, જે વ્યાયામશાલાઓં, ખેલને કે મૈદાનોં ઔર જમીનોં આદિ કી યોજનાયેં સોચતા હૈ ઔર ઉન્હેં ખનાને કે લિયે વિશેષજ્ઞ-નિરીક્ષક નિયત કરતા હૈ.

૮-કાનૂની વિભાગ.

૯-સોફાલ કે અપને મુખ-પત્રોં કી સંપાદકીય વિભાગ.

૧૦-મનોરંજન-વિભાગ.

૧૧-સંગઠન-વિભાગ (સંગઠન-સુધાર કે લિયે)

૧૨-કલા-કૌશલ-વિભાગ.

૧૩-આંકડા-વિભાગ.

૧૪-સિનેમા-વિભાગ.

૧૫-ન્યાયાલય, જે આપસ કે ઝગડોં કે નિપટાતા હૈ.

સોફાલ-સંસ્થાઓં કી પ્રધાન મુખ-પત્ર 'સોફાલેસ્કી વેસ્ટનિક' હૈ, જિસકી ૪૫૦૦૦ પ્રતિયાં છપતી હૈ. ઇસકે દો કોડપત્ર 'સાઈ-સીટલ' ઔર 'વિસીટેલકા' કી બી માસ મેં એક ૧૫૦૦૦ ઔર ૧૦,૦૦૦ પ્રતિયાં છપતી હૈ.

૧૪ વર્ષ સે ૧૮ વર્ષ તક કી આયુવાલોં કે લિયે 'સોફાલેસ્કી વેસેડી' ઔર ૬ વર્ષ સે ૧૪ વર્ષ તક કે બચ્ચોં કે લિયે 'જકસેની' નામક પત્ર હૈ. ઇસકે અતિરિકત એક 'સોફાલ' નામક માસિક પત્ર બી હૈ, જિસકી ૧૦,૦૦૦ પ્રતિયાં છપતી હૈ.

સોફાલ કી સંગઠન ઇસ પ્રકાર કી હૈ. આજકલ જેક ભોગ ઇસે દેશ કી સુરક્ષિત સેના સમજતે હૈ. સન્ ૧૯૧૮ મેં, પ્રજાતાંત્ર સ્થાપિત હોને કે બાદ ડાકટર જ્ઞાનકુ શ્રીનર, જે કેંદ્રીય સોફાલ કે સભાપતિ થે, રાષ્ટ્રીય-રક્ષા વિભાગ કે મંત્રી નિયુક્ત હુયે. જિસ

દિન સે ઇસ સંસ્થા કા જન્મ હુઆ ઉસ દિન સે આજ તક સદસ્યોં કી વર્દી મેં, સુપ્રસિદ્ધ ઇટાલિયન દેશભક્ત ગૈરીબાદી કી—સી લાલ કમીજ હે. ઇસ સંસ્થા મેં, સબી શ્રેણી, ધર્મ, આયુ, રાજનીતિક વિચાર ઓર આર્થિક અવસ્થાઓં કે સ્ત્રી-પુરુષ સદસ્ય હેં. જેક લોગોં કે સ્વાસ્થ્ય, નૈતિક સાહસ, શારીરિક શક્તિ ઓર યોગ્યતા કો ઉંચા બનાયે રખના હી સોકોલ કા ઉદ્દેશ્ય હે ઓર ઇસકે લિયે ઉનકી જિતની પ્રશંસા કી ગય થોડી હે; કયોં કિ યહી ગુણ હેં જિનસે કિસી બી રાષ્ટ્ર કી સ્વતંત્રતા જીવિત રહ સકતી હે. સોકોલ સદસ્યોં કા ઇસ સિદ્ધાન્ત મેં ઇતના દૃઢ વિશ્વાસ હે કિ વે ઇસે અપના ધર્મ સમજતે હેં, ઓર યહી કારણ હે કિ જળ્ય ગત મહાયુદ્ધ કે બાદ દેશ મેં સ્વતંત્રતા કી લહર આઈ, અજ સોકોલ-સમુદાય અપને દેશ કી સ્વતંત્રતા કે યુદ્ધ મેં સબસે અગ્રસર દિખાઈ દેતે થે. યદાં તક કિ મહાયુદ્ધ મેં જળ્ય જેક લોગોં કો જળ્યઈસ્તી આરિષ્ટ્યન-ફોજ મેં જતી હોના પડતા થા, વે ઇસ ખાત કી પ્રતીક્ષા મેં રહતે થે કિ કળ્ય મૌકા મિલે કિ વે અપને હથિયારોં કા પ્રયોગ આરિષ્ટ્યનોં કે વિરુદ્ધ કરે, જિન્હોં ને ઉન્હેં ગુલામ બના રખા થા.

યહ ખાત વિશેષ ધ્યાન દેતે યોગ્ય હે કિ ઇસ સોકોલ સંગઠન મેં સ્ત્રિયોં કા સ્થાન એકદમ પુરુષોં કે સમાન હે. યદ્યપિ કેવલ પચાસ વર્ષ પહલે જેક-સ્ત્રિયોં કી હીક વહી દશા થી, જૈસી કિ આજકલ ભારતીય સ્ત્રિયોં કી હે. ઉનકા ધરોં કે બાહર જના, અપને શરીર કી ઉન્નતિ કરના યા સાર્વજનિક ખેલ યા કસરતોં મેં ભાગ લેના, બહુત ખુરા સમજા જતા થા; કિંતુ દેશોદ્ધારક જેક લોગોં ને યહ ખાત ૨૫૪-૩૫ સે સમજ લી થી કિ એક શક્તિશાલી જેક રાષ્ટ્ર કા નિર્માણ તખ તક સંભવ નહીં હે, જળ્ય તક જાતિ મેં સ્વસ્થ ઓર સ્વતંત્ર સ્ત્રિયાં ન હોં. સોકોલસ ને સ્ત્રિયોં ઓર બચ્ચોં કી શિક્ષા કે લિયે પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ સુધારક હેબર્ટ ઓર ડેમની કે વિચારોં કો અદલ્લુ કિયા હે, ઓર ઇસી લિયે ઇન સંસ્થાઓં મેં વ્યાયામ ઓર નૃત્ય કી એક નઘ શૈલી હી નિકલ પડી હે.

સોકોલ કી સમસ્ત ઇમારતે—કેવલ મહાયુદ્ધ કે પશ્ચાત્ત સે અજ તક ૫૬૦ સે ઉપર નઘ ઇમારતે બની હેં!—ભાડે કે મજદૂરોં દ્વારા નહીં બનતી હેં, બલ્કિ વે સોકોલ કે ધન સે ઓર સોકોલ-સદસ્યોં કે હી હાથોં સે બનતી હેં! સોકોલ કે નિર્માણ-વિભાગ ને સોકોલ-બવનોં કે નિર્માણ પર એક પુસ્તક બી પ્રકાશિત કી હે. હરએક બવન બનને કે પૂર્વ ઉસકા નકશા સ્વીકૃતિ કે લિયે નિર્માણ-વિભાગ કે સંમુખ પેશ કિયા જતા હે, ઓર સોકોલ કે અત્યેક સદસ્ય કો, બિના કિસી પ્રકાર કે બેદબાવ કે, આહે વહ

स्त्री हों या पुरुष, ५० घंटे से ले कर १०० घंटे तक उसमें काम करना अनिवार्य है।

इस प्रकार की समस्त संस्थाओं से हम लोग शिक्षा ग्रहण कर सकते हैं। यह आवश्यक नहीं कि हम इन संस्थाओं के न्यों का त्यों ग्रहण कर लें, बल्कि हमें इसे मनन कर के अपनी आवश्यकता और परिस्थिति के अनुसार बनना चाहिये। सोशल संस्थाओं का संगठन, राष्ट्रीय उत्सवों का मनाना, पुरुष-स्त्रियों की समान शिक्षा, अन्धों की शिक्षा, समानता और स्वतंत्रता के भावों का उत्पन्न करना और इस बात का समझना कि शारीरिक उन्नति और व्यायाम एक राष्ट्रीय कर्तव्य है, ये सभी ऐसी बातें हैं, जिन्हें हम भारतवर्ष में ग्रहण कर सकते हैं, और हमें ग्रहण करना चाहिये, यदि हम अपनी मातृभूमि को स्वतंत्र देवने की धृष्टि रखते हैं।

(मार्च-१९२८ना "विशाल-भारत"भांथी)

१०४-लन्दन का एक आश्रम

गत दिसम्बर मास के 'विशाल-भारत' में 'लंदन की एक समाज-सेवक संस्था' शीर्षक एक लेख प्रकाशित हुआ था। उस लेख में विधायक की एक लड़की कुमारी म्यूरियल वीस्टर के कार्यों की चर्चा की गयी थी। उसके संघ में मि० ज्योफ्रे ट्रीज नामक एक सज्जन लिखते हैं—

अगले तीन वर्ष पूर्व जज मिस म्यूरियल वीस्टर ने महात्मा गांधी से भेंट की थी, तबसे उनके कार्यों की चर्चा अन्तर्निहित भारतियों में फैल रही है। सांसारिक मोहमाया में डूबे हुए एक पाश्चात्य देश में भी एक ऐसी अध्यात्मिक संस्था मौजूद है, यह जान कर भारतीयों का प्रसन्नता होती है। महात्माजी की वर्तमान नीति के पूर्व से ही यह संस्था काम कर रही है। मिस म्यूरियल किंग्सले हॉल की प्रधान हैं। यह किंग्सले हॉल भी मिलकुल एक आश्रम की भांति है, जहां रह कर लोग धर्मरहित और अपने लाभों की सेवा किया करते हैं। यह लंदन के 'जो' (याउ) नामक मुहल्ले में स्थित है। यह मुहल्ला भी गरीबों की सेवा के लिये प्रसिद्ध रहा है। यहां मिस म्यूरियल और उनके साथियों का सामाजिक, धार्मिक और शिक्षा संघ—सभी प्रकार की सेवाएँ करने का बहुत बड़ी अवसर मिलता है।

इस हॉल—आश्रम—की नीति यह है कि इसा मसीह के

उपदेशों का कार्य में परिष्कृत किया जाय। यह आश्रम सदा से अद्भुत शांतिप्रिय रहा है। जिस समय युरोप में युद्ध हो रहा था और यह हॉल नया-नया स्थापित किया गया था तथा यह लोक-प्रिय भी नहीं था, उस समय भी यह अपना सदेश सुनाया करता था। भूतकाल में प्रायः उसने अपने विचारों का सर्वसाधारण में प्रदर्शन भी किया है। उदाहरण के लिये, जन्म मित्रराष्ट्रों के घेरा डालने से शत्रुओं के अन्धे भूषों भरने लगे थे, तब मिस लीस्टर ने अियों का एक जुलूम निकाल कर, वेस्टमिनिस्टर में प्रधान मंत्री के पास जा कर धस करता का विरोध किया था। धस हॉल का उद्देश यह है कि “धर्माधी मत के अनुसार संपत्ति के वितरण का केवल-मात्र आधार आवश्यकता है।” धस प्रकार से किंग्सले हॉल वर्तमान समाज के आभूषण पुनर्संरचना पर तुला है। उसका यह भी कथन है कि जीवन का शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक तीनों क्षेत्रों में संपूर्ण जनाना आदिये। धस लिये हॉल में शारीरिक व्यायाम और खेल-कूद भी हुआ करते हैं। शाम को अनेक विषयों के क्लास लगा करते हैं, जिन्हें लोग अपनी-अपनी रुचि के अनुसार स्वतंत्रतापूर्वक पसंद कर के चुन सकते हैं। राजनैतिक, साहित्यिक और नैतिक विषयों पर लेक्चर और पाठ्यपत्र हुआ करती है, और धार्मिक प्रार्थनायें भी होती रहती हैं। धन प्रार्थनाओं का अधिक सुंदर और आकर्षक बनाने के लिये उनमें संगीत और साहित्य की पुट भी रहती है। धस हॉल का सजसे महत्त्वपूर्ण कार्य गरीबों के जीवन में सरसता उत्पन्न करना है। धसके लिये एक तो स्वयं हॉल ही असा सुंदर है, फिर उसमें संगीत, नाटक और नृत्य आदि हुआ करते हैं।

अन्धों की शिक्षा का कार्य धतिना महत्त्वपूर्ण समझा जाता है कि उसके लिये एक जाल-बवन और उसके कर्मचारीगण पृथक् ही हैं। धस जाल-बवन का संचालन डारिस लीस्टर करती है। धसमें अन्धों की पैदाइश से ले कर अठारह वर्ष की आयु तक देखरेख की जाती है। जहां तक संभव हो सकता है, धस पाठ की कोशिश की जाती है कि किसी अन्धे को पौष्टिक भोजन की कमी न होने पाये। शिशुओं के लिये एक ‘नर्सरी’ है, जहां दो वर्ष से पांच वर्ष तक की आयु के अन्धे रप्ते जाते हैं। अन्धों की शिक्षा आधुनिक ढंग से दी जाती है और वे धस योग्य बनाये जाते हैं कि उनमें सौंदर्य और सामंजस्य की रुचि उत्पन्न हो सके, जे उस वायुमंडल में स्वभावतः नहीं उत्पन्न हो सकती, जिसमें वे रहते हैं। अडे लडकों का संध्यासमय अनेक प्रकार के मनोरंजक कार्यों में सम्मिलित होने का प्रबंध है।

किंग्सले-हॉल से सहायुभूति रहनेवाले व्यक्ति समस्त संसार में फैले हैं। वे उसकी उन्नति का ध्यानपूर्वक देखते रहते हैं और उसके लिये प्रार्थना करते हैं। अथ उसका अनुकरण करनेवाले भी उत्पन्न हो रहे हैं। यहां से पास ही भिसेक्स में डेगनहम नामक एक भवन और भूतपति भी इसी प्रकार के कार्यों के लिये दी गयी है। उसका उद्देश्य लंदन के घरों के दरिद्र मुहल्लों के भवनों की लीज-लक्जु कर्म करना है। 'ओ' के अङ्गुत से लोग वहां चले गये हैं। वहां की अवस्था अधिक स्वास्थ्यकर है, मगर वहां लोगों का धार्मिक और सामाजिक जीवन की कमी अङ्गुत पटकती है। जो लोग भूतकाल में किंग्सले हॉल में आते-जाते रहे हैं, उन्होंने उससे प्रार्थना की है कि वह उनकी नवीन परिस्थिति में कुछ मदद करे, अतः वहां एक तंभूताना गया और किंग्सले हॉल के दो-तीन कार्यकर्ता वहां जा कर जोंपडे और तंभू में रहे। इस प्रकार वहां कार्य आरंभ हुआ, यद्यपि वहां की परिस्थिति जड़ी असुविधाजनक और कठिन थी। एक अस्थायी हॉल भी बनाया गया, मगर जय यह पूरा होने के करीब आया, तो जोंडे की तेज हवा से तंभू जैक गया। अथ यह हमारा शीघ्र ही पुनर्नेवाही है और वहां उसी प्रकार का कार्य शुरू हो जायगा, जैसा 'ओ' में होता है। वहां इस बात की भी जड़ी सुविधा है कि आसपास की जमीन में भेती की जा सकती है।

डेगनहमहॉल का 'ओ' से अङ्गुत धना संयंघ है और वही उसे कार्यकर्ता भी प्रदान करेगा। न्यूकैसिल आनटाइन में भी इस प्रकार का एक नया जीवन पुनर्दा है। उसके भोजनेवाले किंग्सले हॉल के उदाहरण से ही प्रेरित हो कर उसे भोज रहे हैं, परंतु उसका भिसेक्स को सीधा संयंघ न होगा। इसी प्रकार से अन्य कुछ नगरों में भी 'ओ' के उदाहरण का अनुकरण करने की हार्दिक इच्छा प्रकट की जा रही है। हमारी लावी आशाओं किंग्सले हॉल के संगठन पर अवलंबित नहीं हैं। जबकि उसकी लावना के प्रचार पर निर्भर हैं। हम उस दिन की प्रतीक्षा कर रहे हैं, जब भुल्लैंड के अनेक लोगों में पुरुष और स्त्रियों के अनेक हल इसी प्रकार के कार्य करेंगे और दरिद्रता को दूर कर के सांसारिक विपत्ता के स्थान में आध्यात्मिक लावना उत्पन्न करेंगे।

(" विशाल भारतना " ना एक अंकमांथी)

૧૦૫-અધિકારીનો હૃદયપલટો

(લેખક:—શ્રી. નરીમાન સો. ગોળવાળા)

(કરાંચીના આ વિદ્વાન પારસી લેખક બંધુએ પોતાની મીઠી શૈલીમાં આ ટૂંકી વાર્તાદ્વારા દેશપ્રેમની રસભરી જમાવટ કરી છે. તંત્રી “શારદા”)

પ્રકરણ ૧ લું

સત્તાનો કેફ

એ યાદગાર સરખસ હતું. સેંકડો સ્ત્રીઓ, હજારો યુવાનો અને વૃદ્ધો તથા બાળકો ચાંદના ક્રિકની ખારીમાંથી મીઠું લઈને રાષ્ટ્રગીત ગાતાં ગાતાં બડા સાહેબો માટે તેઓનો અમૂલ્ય(!) વખત ન ખોવાય તે સાર ખાસ બાંધેલા કીલક્ટન જવાના પૂલ ઉપરથી પસાર થતાં હતાં. એ જોવા જેવો દેખાવ હતો. એ અપૂર્વ દૃશ્ય હતું. પૂલ ઉપરથી પસાર થતી ગાડીઓ અને મોટરગાડીઓ થંભી ગઈ હતી. એ ગાડીઓને આગળ વધવા તસુ નેટલીયે જગ્યા પૂલ ઉપર નહોતી. મોટરગાડીમાં બેઠેલા સહેલાણી યુરોપીયનો, પારસીઓ અને ‘ફેશનેબલ’ સિંધીઓ કંઈ અજબ ભાવે આ સરખસને નિહાળી રહ્યા હતા.

સરખસ પૂલ વટાવીને આગળ અને આગળ વધ્યું. એ સદર વિભાગના મોટા વેપારી રસ્તા પરથી જવાનું છે એવી ખબર પડતાંજ એ આખે રસ્તે દુકાનદારો અને રાહદારીઓ ડાબી જમણી બાજુએ સંકે સમારી ઉભા રહી ગયા હતા.

એક દુકાન આગળ કેટલાક પારસીઓ, આજ આ જંગી સરખસ અહીંથી જવાનું છે એ જોવા ઉભા હતા અને ટીકા કરી રહ્યા હતા.

“કાંઈ બધા મરવા માગે છ?” એકે શરૂઆત કરી.

“એ બધા ઘેલા થઈ ગયા છ” બીજાએ પોતાનો મત રજૂ કર્યો: “આ સરખસને અહીંથી જવા દેવામાં આવશેજ નહિ.”

“ગાંધી તો ગાંડો છે” કોઈ ત્રીજા પારસીએ જણાવ્યું “એમ જો સરખસ કાઢવાથી સ્વરાજ મળે તો જોઈએ શું? અને એવાં સરખસમાં છેજ શું?”

“ખરૂંજ છે” કોઈ ચોથાએ ટેકો આપ્યો: “હાલી મવાલીઓ એમાં છે. છે કોઈ મોટા માણસો?”

“મોટા માણસો એટલે?” ફિરોઝ નામના યુવાને સવાલ પૂછ્યો.

“મોટા માણસો એટલે ખાન બહાદુરો, ખાન સાહેબો, શ્રીમંતો,

પૈસાદારો.” જવાબ મળ્યો.

“એ મોટા માણસો !” ફિરોઝ બોલ્યો : “એઓ શાના સર-
ઘસમાં આવે ? એઓને શેની દાઝ હોય ? તેઓ તો વાડીવજીર
રહેનારા, મોટરમાં ફરનારા, યુરોપીયનોને ‘પાટી’ આપનારા ! તે
લોકને ક્યાં કમી છે કે આવાં સરઘસમાં જોડાય ?”

“વાજબી કહ્યું” કોઈ રસીએ ટેકા આપ્યો : “મરવાનું તો
મધ્યમ વર્ગને અને ગરીબ વર્ગને. પૈસાદારો અને શ્રીમંતોને શું ?
ત્રણ પૈસાના મણ નીમકના અઢી રૂપિયા આપવા પડે તેમાં તે
લોકનાં છોકરાં ક્યાં ભૂખે મરી જાય તેમ છે ?”

“પણ આવા સરઘસમાં જો મોટાંઓ જોડાય તો તેની અસર
થાય કે નહિ ?”

“અને મોટાંઓ એટલે શું ?” ફિરોઝ ફરી સવાલ કર્યો
“મોટાંઓને બનાવનાર કોણ ? આપણે જ કેની ? જરા પાંચ પૈસા
થયા અને મોટર દોડવા લાગી કે તે આપણા મનથી મોટો ! અને
એવા મોટાને બગાડીએ પણ આપણે જ. એ મોટાએ કંઈ સખાવત
કરી કે તે વધારે મોટો થયો ! જેનો કોઈ ભાવ નહિ પૂછતું’તું તે
આજ મોટર દોડાવી આપણને નીચા ગણે છે.”

“પણ એજ મોટાંઓએ ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગ માટે જુદે
જુદે ટેકાણે સુંદર ઘરો નથી બંધાવ્યાં ?” મોટાંઓનો પક્ષ ખેંચી
એકે સવાલ કર્યો.

“હા !” ફિરોઝ ઉત્તરો દાલ્યો “બરું છે ! ઘરો બંધાવ્યાં !
કેવાં મોટાં ! કેવાં સરસ ! પત્નિપત્ની અને મોટાં છોકરાં હોય તો
સગવડ અને ધણીધણીઆણીનો મલાદજો પણ ન સચવાય એવાં
મોટાં !! એમ તો એ મોટાંઓનો પક્ષ ખેંચી દલીલ કરનારા
પણ છે. તેઓ સરસ દલીલ કરી જાણે છે કે ફરફર દવા અને
રોશની તો મળે છે ની ? બસ, પછી જોઈએ શું ? જાણે ગરીબો
દવા અને ઉત્તમ પરજ જીવતાં હોય ! ગરીબોને વળી સગવડ
શાની જોઈએ ? ‘સાઇડ રૂમ’ શાને જોઈએ ? પાછળ વળી દરવાજો
શાને જોઈએ ? ગરીબોને વળી મલાદજો તે શું ? આવી દલીલ
કરનારા આપણા ધરખારનાં વાડી વજીરાથી સુખી રહેનાર પારસી-
ઓજ આપણાં કહેવાતાં મોટાંઓને બગાડે છે. એજ મોટાંઓ
જાતે એવાં ઘરમાં રહે તો ખચર પડે ને ? ભાંગી-મહેતરોને, લાકડાં-
કાલસાવાળાઓને આગલે દરવાજેથી ખાવા બેસવાના ઓરડામાંથી
તેઓ જવા દેશે કે ? તેઓને તરત પાછલા દરવાજાની જરૂર પડશે.
ગરીબો માટે ધર બંધાવ્યાં તે કંઈ જેવો તેવો પાડ ! વધારે શું
જોઈએ ? ગરીબોને એવાં લાડ શાનાં જોઈએ ! અને.....”

“નાસેનાસો”ની બૂમો સાંભળતાંજ વાત અહીં અટકી, સર્વ પારસીઓ તે દિશાએ દોડ્યા.

✱

વેપારી રસ્તે સરઘસ દાખલ થયું. સામેજ સવારો અને સિંપાઇ-ઓની ટુકડી આવી ઉભી. ફાજદાર જલ સરઘસની સામે આવી બોલ્યો “સરઘસને અહીંથી આગળ વધવા હુકમ નથી.”

સરઘસને મોખરે તેનો વડો રમણ હતો. તેની બાજુએ મુખારક હતો; એક હિંદુ, બીજો મુસલમાન. બંને તેજ શહેરની ‘કોલેજ’ ના પ્રોફેસર હતા. એક મેથેમેટિક્સ ભણાવતો, બીજો ફારસીનો ઉસ્તાદ હતો. મહાત્મા ગાંધીજીની દેશ માટેની હાકલ સાંભળીને એ બંનેએ આ મોટા હોદ્દાનો ત્યાગ કરીને આ મહાન, પવિત્ર, અહિંસક લડતમાં ઝંપલાવ્યું હતું.

“ફાજદાર સાહેબ” રમણે કહ્યું “હું તમને ખાત્રી આપું છું કે, અમારા આ સરઘસથી કોઇ પણ જાતનો દંગોરિસાદ નહિ થાય. અમે તમારા પારસીઓની કે યુરોપીયનોની દુકાનો લૂંટવા નથી નીકળ્યા.”

“પણ” જલ બોલ્યો “આ સરઘસ આ રસ્તેથી નહિજ લઇ જવાય એવો મને હુકમ છે.”

“ભાઈ, તમે ઉપરી અમલદારોને ફરી નહિ પૂછો?” મુખારકે વિનવ દાખવ્યો.

“મને એવી કોઇ જરૂર નથી.” સત્તાનો નશો શરૂ થયો.

“તો અમે પણ અહીંજ બેસીએ છીએ. તમે અમલદારો જશો એટલે અમે આગળ વધીશું.” રમણે સવિનય ભંગની શરૂઆત કરી.

“અહીં તમારાથી ઉભા રહેવાયજ નહિ. તમે બધાંએ ખસવું-જ જોઇએ.” ફાજદાર જલે ફરી હુકમ કર્યો.

“તે તો નહિજ બને.” મુખારક મક્કમ રહ્યો “ફાજદાર સાહેબ! તમને કે કોઇને પણ અમને રોકવાનો અધિકાર નથી. તમે તમારા સવારો, શસ્ત્રો અને બંદુકોના બળ પર અમને રોકવા માગતા હો તો ભલે; પણ પાછા તો નહિજ ફેરવી શકો.”

ફાજદાર જલ ‘ગ્રેન્ડુએટ’ હતો. અંગ્રેજી વગર ઉદાર નથી એવું માનનાર હતો. એના પિતા ડેપુટી પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ હતા. એમનો દોર ભારે હતો. પિતા-પુત્ર સંઘા જેવી સખ્ત ‘ડિસીપ્લીન’માં માનનાર હતા. અંગ્રેજોથી તો એના બાપદાદાની કીર્તિ વધી એમ જલ માનતો, અંગ્રેજોના પગની ખાકથી તો બધા પારસીઓ મોટા થયા હતા, અને પાંચ પૈસે સુખી બન્યા હતા, એમ એ માનતો. પગથી માથા સુધી અંગ્રેજી પોસાક સજી એ બહાર નીકળતો સારે પોતે પોતાને બૂધી જતો; પોતાની જાત બૂધતો, પોતાની જાત બૂધતો. પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતીમાં કોઇ

આથે તેને બોલવું પડતું તો પોતાને અભડાયલો માનતો.

મુખારકનું મક્કમ બોલવું સાંભળીને એ સહેજ ખંચાયો; પણ એને તો “ડીસીપ્લીન” જળવવી હતી. વળી હમણાં એ ખાસ અમલદારના પોશાકમાં હતો. એ પોશાકનો ફેફ તેને ચઢતો હતો. એ શું કરે? લોકોને અહીં ઉભા રહેવા દે? એમ અને? અને તે યે અમલદારની સામે? એણે એટલામાં ડી. એસ. પી. મોટરમાં આવતો જોયો. વધારે વિચાર કરવાનો વખત નહોતો. હવે તો નીમક-હલાકી બતાવવાની તક હતી. એ શા માટે જતી કરવી? કમરેથી “બેતન” કાઢી એણે ઘોડાને એડી મારી. એ સરધસ પર ધસ્યો, એની પાછળ સવારો પણ ધસ્યા.

‘બેતન’ ફેરવતો જલ્દ આગળ વધ્યો. રમણુ ખરાબર સામેજ હતો. તેના માથા પર દંડાનો ફટકો પડ્યો. તેને ચક્કર આવ્યાં. તે પછડાયો. તે ફરી ઉભો થવા ગયો તેટલામાં તો જલ્દના ઘોડા-એ બંને પગ ઉછાળ્યા, રમણુ તે પગો તળે આવી ગયો.

સરધસ હજી શાંત હતું. રમણુને પડ્યો જાણી કેટલાક તેને ઉપાડી લેવા આગળ આવ્યા; પણ સિપાઇઓ નિર્દયપણે દંડા ફેરવતા હતા. લોકો એ ધા ઝીલતા ત્યાંજ ઉભા હતા. ફોજદાર હજી પોતાનું કામ કર્યું જતો, કેટલાક ભાઇઓ આ દેખાવ સહન ન કરી શક્યા. તેઓએ પોતાના નેતા મુખારકને કહ્યું કે, રજા આપો તો આ સવારોને પૂરા કરીએ. મુખારકે બધાંને શાંત કરતાં કહ્યું “ભાઇઓ! તમારા આવા શબ્દોથી હું લજવાઉં છું. આપણે આપણાજ ભાઇઓને મારીએ? નહિ, ખરદાર એવું પગલું ભર્યું તો. આપણો રમણુ પડ્યો છે તેમાંજ આપણી કસોટી છે. ફોજદાર જલ્દ આપણાજ ભાઇને? એણે એની ફરજ બજાવી. આપણે આપણી ફરજ નહિ બજાવીએ?”

લોકો શાંત થયાં. આખું સરધસ શાંત થઇને ઉભું. ફોજદારે પોતાની અમલદારી ખરાબર દાખવી, પણ અંતે એ પણ મનુષ્ય હતો. એનામાં માણસાઇ હૃદય હતું, એ અંગ્રેજના ‘બેતન’ અને બળમાં માનતો; પણ આજ એની એ માન્યતા કાંઈક ઢીલી પડતી જતી હતી. એક બાળુ હજારો લોકો હતું. મુખારક અને રમણુના એકજ બોલે એનો અને એના રૂપ સવારોનો ધાણુ નીકળી જાય એવું હતું. રમણુ માર ખાઇ પડ્યો હતો. મુખારક સામેજ ખુદ્દી છાતીએ ઉભો હતો. લોકો સિપાઇઓના દંડા ઝીલતા હતા. કેટલાક પડતા, કેટલાક કચડાતા, છતાં કોઈ પણ ‘પોલિસ’ સામે હુકારો કરતા નહિ. જલ્દે આ બધું જોયું જાણ્યું. એણે કટોકટ મામલો જોઇ લીધો. સહેજ ધસારતથી એણે પોતાનાં માણસોને વાર્યાં; પણ ટેક રાખવો જોઈએ ને? એટલે આખી ટુકડી ખરાબર સરધસ વચ્ચેથી

થઈને ખીજે છેડે નીકળી ચાલી ગઈ-દેખાવ એવો કે જાણે સરઘસ-
ને વીખેરી નાખ્યું હોય !

અને સરઘસ આગળ વધ્યું.

પ્રકરણ ૨ જી

જલ અને માણેક

ઉપલા ખનાવને ત્રણ દિવસ થઈ ગયા છે, એ દરમિયાન
‘પોલીસ’ના મારફાડના સમાચાર આખા શહેરમાં ફરી વળ્યા હતા.
“રમણ કચડાઈ ગયો,” “મુખારક ધાયલ થયો,” “લોકો પર જેમ
ગમે તેમ લાઠીઓ ચાલી,” ફોજદાર જલના હુકમથી આ બધું
થયું;” વગેરે વગેરેની ચર્ચા આખા શહેરમાં ખૂબ થઈ રહી હતી.
પ્રજાકીય પત્રોએ ફોજદારના કૃત્યને ખૂબ વખોડ્યું હતું. નોકર-
શાહીનાં પત્રોએ ફોજદારનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં હતાં અને પારસી-
ઓની વફાદારીના ગુણ ગાઈ ધન્યવાદ આપ્યો હતો.

પોતાની વિરુદ્ધના અને પોતાની તરફેણના ખખરો વાંચતો
જલ પોતાના દિવાનખાનામાં બેઠો હતો. એની બાજુમાં એની
પત્ની માણેક બેઠી હતી. નિર્દોષ અને શાંત ટોળાં ઉપર એના ધણી-
એ ચલાવેલા દંડાથી એને દુઃખ ઉપજ્યું હતું. એ બહી ધરખુ
ત્રી હતી, શીખેલી હતી, દેશ-શહેરમાં ચાલી રહેલી હિલચાલથી
ખરાખર વાકેફ રહેતી. પતિ નોકરશાહી વિચાર ધરાવતો. પત્ની એની
સાથે વાદવિવાદમાં ઉતરતી. નીમકના કર માટે પણ એ બે વચ્ચે
સારો વાદ થતો હતો. માણેક કહેતી કે, ત્રણ પૈસાના અઢી રૂપિયા
લેવા એમાં સરકાર વાજખી નથી. જલ સરકારનોજ પક્ષ તાણતો.
આજ પણ એવી તકરારમાં ધણીધણીઆણી ઉતર્યાં હતાં. અને વાત
વાતમાં જલના છેલ્લા કૃત્ય માટે માણેકે સવાલ ઉઠાવ્યો હતો.

જલે બચાવ કર્યો: “પણ વહાલી! હું એ વેળા કરી પણ શું
શકું? જો સરઘસને જવા દઉં તો મારે માથે મુસીબત આવી પડે.”

માણેકે માથું ધુણાવ્યું: “પણ તમારે દંડ ચલાવવા નહિ
દેવાંતા. શું તમારું કામ દંડાબાજી કરવાનું છે? આજ તમે દંડ
ચલાવો, આવતી કાલે તમને ‘હંટર’ ચલાવવાનું કામ સોંપાય તો
શું તમે ખુશી થશો?”

“હીઅર! તું સમજતી નથી.” જલ ખીસીઆણો પડ્યો.

“હું બધું સમજું છું” માણેકે જીકર ચલાવી: “પાછળ
ડી. એસ. પી. ઉભો હતો. તમે તેને તમારું પરાક્રમ દેખાડવા
માગતા હતા. તમે તમારો ખ્યાલ કર્યો, લોકોનો નહિ. એ ટોળામાં
શું બહાદુર પુરુષો નહિ હતા? એમાં શું શીખેલા-બણેલા નહિ
હતા? હતાજ. વળી વિદ્યામાં પણ તમારાથી ચઢતા એવા રમણ

અને મુખારક માટે શું ધારો છો? તમે એજ 'પ્રોફેસર'ના કામ નીચે લણી ગયા છો અને તમે તેઓના ઉપર ઠંડા ચલાવ્યા! પોડા ચલાવ્યા! એ શું બહાદૂરી કહેવાય?"

“પણ મહાં, આ મારા કામની નોંધ ડી. એસ. પી. એ કરી લીધી છે.”

“એમ! અને તે ખાતર...” માણેક બોલતી અટકી. તેને દુઃખ થયું, તેનો ધણી આવા તુચ્છ હોદ્દા ખાતર કેવું કામ કરી રહ્યો હતો! તે ફરી બોલી: “તમને મોટો ફરજને મળશે. બે-ગુનાઓના ખૂનથી રંગાયેલા હાથે એ ફરજને તમે લેજો. એ તમારી ફરજનું ધનામ અને દેશપ્રેમની કિંમત થશે. ફોજદારનું કામ તો...”

પટાવાળાએ આવી જાણના હાથમાં એક પત્ર મેળ્યો. તેણે તે ફેડ્યો. એ સરકારી પત્ર હતો.

“કેમ, નવા હોદ્દાનો પરવાનો આવી ગયો!” માણેક હસી.

“તું તો છેજ એવી” જાણ જરા ચીડાયો: “આજે વળી કોઈ પાછું સરકાર નીકળવાનું છે અને મારે તેની સાથે જવું એવો હુકમ છે.”

“હાં, જાઓ, જાઓ.” માણેક ચેષ્ટા કરી: “આજે પણ સારો શિકાર મળશે! લાડી ચલાવજો! ડી. એસ પી. પણ જોશે અને પછી...”

“બસ કર, જે ગમે તે બક ના.” જાણ વધારે ગુસ્સે થયો “મારે મારી ફરજ બજાવવાની છે.”

“હા, બજાવો ફરજ” માણેક પણ સહેજ તપી: “તેની ના નહિ, પણ ફરજ માત્ર લાડી ચલાવવામાં નથી સમાતી. ફરજ? ફરજનો અર્થ પણ સમજો છો?”

“સમજું છું, વહાલી મહાં! બરાબર સમજું છું.” જાણ નરમ પડ્યો: “તું જાણે છે કે હું મૂંગો મૂંગો ઊભો રહું તો શા નતીજે આવે? હું નાલાયક હરં અને વળી અધિકારીઓની નજરમાં આવું કે હું પણ સ્વરાજવાદીઓ સાથે મળી ગયો છું. જે સંજોગોમાં હું મુકાયો છું તે સંજોગના રંગ જોઈનેજ મારે કામ લેવું પડે છે. વહાલી! હું સમજું છું કે, આ માણસો દેશ માટે કામ કરી રહ્યા છે. ગાંધી સાચો છે. વળી હું આ પણ સમજું છું કે, સરકાર ગાંધી અને તેની ક્લિયાલને છુંદી નાખવા માગે છે. ગુલામી હું સમજું છું, પણ સંજોગથી લાચાર.”

માણેક હેરત રહી: “મારા જાણ, આ પહેલીજ વાર તારે મોઢે આ શબ્દો સાંભળું છું. જા, આજ તારી ફરજ બજાવ. લાડી ના ચલાવતો. ખુદા તુંને એવી ગુલામી નોકરીમાંથી જલદીજ છોડવે.”

આ પ્રમાણે વહાલસોઈ પત્નીએ ધણીને વિદાય આપી.

પ્રકરણ ત્રીજું

રમણની પાયદસ્ત-જલની આત્મશુદ્ધિ

જલ સરધસની સામે જઈ પહોંચ્યો. ફોજદારને જોતાંજ લોકોએ “ વંદે માતરમ્ ”ના પોકારોથી રસ્તો ગળવી મેલ્યો. સરધસ જંગી હતું. આગલા સરધસથી આ સરધસ શોકમય હતું. એ પાયદસ્તનું સરધસ હતું. ફોજદારના પડેલા ફટકા પછી ત્રણ ત્રણ દિવસની સખ્ત વેદના ભોગવીને રમણ આજ મૃત્યુ પામ્યો હતો. એના મરણના સમાચાર સાંભળતાંજ લોકો ભયભીત બની ગયાં, બજાર આખું બંધ થઈ ગયું. ફોજેજના વિદ્યાર્થીઓએ પણ હડ-તાલ પાડી. સર્વ આ અવસાન-સરધસમાં જોડાયા. એ સરધસમાં હજારોએ ભાગ લીધો હતો-જાણે આખું શહેરજ ઉલટયું હોય !

સિપાઇઓને તથા સવારોને સરધસની સાથેજ છૂટે છૂટે ઠેકાણે જલે ગોઠવી દીધા હતા. સરધસની વચમાં પાંચસો સ્ત્રીઓ હતી. એમાં મોખરે ફોજેજમાં ભણેલી અને રમણના હાથ નીચે ભણી ગયેલી કેટલીક પારસી સ્ત્રીઓ પણ હતી. માણેક તેમાં સામેલ હતી.

જલની નજર માણેક પર પડી; માણેકની આંખોમાં એણે કંઈક એવું જોયું, જેથી તેના આખા અંગે કંપારી છૂટી. પોતાની ધણીઆણીની દૃષ્ટિએ તે આજે હલકો અને નિર્બળ જણાયો.

ફોજદારને જોઇને એક હિંદુ સ્ત્રી બોલી: “ ફોજદાર સાહેબ ! આજે પણ અમારા પર દંડ ચલાવશો ને ? ”

“ અમારા રમણ ઉપર ધા કરનારને અમારાં કોટિ વંદન ” બીજી બોલી. જલને પરસેવો છૂટ્યો.

“ મારે પેટે એવો છોકરો જન્મ્યો હોત તો તેને પૂરો કરી દીધો હોત ” એક ધરડી ડોસીએ વરાળ કાઢી.

“ પણ માજી ” એક યુવતીએ કટાક્ષ કર્યો: “ એમાં એ શું કરે ? ફત્તરા પણ ખાધેલું નિમકહલાલ કરે છે અને આ તો મનુષ્ય ! ”

જલથી આ બધું વધારે વખત સાંભળી શકાયું નહિ. એણે થોડો હંકાર્યો અને એ સરધસની પાછળ ચાલ્યો ગયો. માણેકની તીવ્ર આંખ અને આ સ્ત્રીઓનાં આવાં બોલવાં સામે જલ લજવાયો. તે ફરી સ્ત્રીઓ તરફ આવ્યો નહિ. વળી ઉપરી અમલદારો ઉપર એને ગુસ્સો આવ્યો કે, સરધસ નીકળે ત્યારે હું શું લાગણી વગરનો છું ? મને હૃદય નથી ?

વિચારની પરંપરા ચાલી અને સરધસ પણ આગળ અને આગળ વધતું ગયું. શહેરની મુખ્ય સડકો પર ફરતું ફરતું સરધસ ચાલ્યું જતું હતું. ખારીખારણે, અટારીએ, ઝાડો ઉપર લોકોની ઠંઠ જાણી હતી. આખા વાતાવરણમાં કંઈ અજબ ઉત્સાહ, અજબ

જેમ પ્રક્ટી નીકળ્યાં હતાં. એ જેમ ! એ ઉત્સાહ ! એ ગર્વ ! એ બધું જેમને જલને કંઈ ને કંઈ થઈ ગયું. એની નજર રમણની લાશ પર પડી. મોં ખુલ્લું હતું. ચેહરા ઉપર હર્ષ હતો. એ મીઠો ચેહરા જેમને એનું હૃદય ધવાયું. એના આત્માએ અંદરથી એના તિરસ્કાર કર્યો. તે લાશ તરફ ઘણી વાર જેમ નહિ શક્યો. તેણે મોં ફેરવી લીધું. એને થયું કે, અરે ! જેને માટે લોકો મરી શીટ છે અને જેનાં દર્શન માટે આટલી સંખ્યા ભેગી થઈ છે તે મારા એક વેળાના પ્રોફેસરનું લવિષ્ય મેં બગાડ્યું ? મેં શું કામ કર્યું ? કોને ખાતર ? સ્વાર્થ, હવસ, અધિકારીને ખુશ કરવાનો મોહ ! અને મને શું મળવાનું ? એક મોટો હોદ્દો ! અને કેવો-નિર્દોષોના ખૂનથી રંગાએલો ! ખરેખર મારી માણેક ! તું ખરી છે. એવા હોદ્દાને સો સલામ...”

રમણનો આત્મા મહાન દરબારમાં કૂચ કરી રહ્યો હતો અને અહીં જલનો આત્મા શુદ્ધ થઈ રહ્યો હતો.

એક કૉન્સ્ટેબલે આવીને જાણે વધારે શુદ્ધિ કરી : “ હજુર, આપનો હાથ ખરાબર પડ્યો છે. જખરો બળવાખોર હતો.”

જાણે તેને અટકાવ્યો : “ નહિ, એમાં હું મારી બહાદુરી નથી સમજતો.”

વળી પેલાએ ખુશામત કરી : “ એ રમણ બડો બદમાશ હતો સાહેબ.”

“ ચૂપ રહો ” અને એક તમાચો કૉન્સ્ટેબલના ગાલ પર પડ્યો : “ શું સમજીને એને બદમાશ કહ્યો છો ? ખબર છે બદમાશ કેણુ કહેવાય ? જે ખૂન કરે એ બદમાશ, જે વ્યભિચાર કરે એ બદમાશ; જે ધાડ પાડે, લોકોને લૂંટે એ બદમાશ. દેશને માટે હથેળીમાં જીવ લઈને ફેરે એ બદમાશ નહિ. સમજ્યા કે ? કમનસીબી આપણી કે એવાએને મદદ કરવાને બદલે આપણે તેઓ પર ‘હંટર’ ચલાવીએ છીએ.”

અને ગુસ્સામાં ઘેરો દપટાવતો જાલ ત્યાંથી ચાલી ગયો. કૉન્સ્ટેબલ ગાલ પસવારતો જાલને ગાંડો થયેલો સમજી ત્યાંજ થંબ્યો ! સરખસની પાછળ રહી ગયેલાં થોડાં માણસોએ આ લપડાક અને વાતચીત સાંભળી હતી. તેઓ પણ અજાણખીયાં જાલને જતો જેમ રહ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું

બલિદાનની વેદી પર ત્રિપુટીનાં આંસુ

માણેક મુખ્ય રસ્તે પાયદસ્તને વળાવીને ઘેર પાછી ફરી હતી. એને આજે ધર કરડવા ધાતું હતું. એના ઘણીના દંડાથી એક બેમૂલ જીવ ગુમાયો હતો. અરે સરખસમાં લોકો કેવાં કરડી નજરે એના

ધણી પ્રત્યે જોઈ રહ્યાં હતાં. સાંજ પડવા આવી. એને કામકાજમાં સજ પડતી નહોતી. એને એના ધણીનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું હતું. શું કરવું ? હા, ખરે યાદ આવી. રમણની સ્ત્રી હવે વિધવા થઈ હતી. કોણે એની આવી દશા કરી ? એના ધણીએ. અરે લોકો કેવાં વેણે બોલશે ? હું એની પાસે જાઉં ? એ શું કહેશે ? હું કેમ મળું ? નહિ જાઉં ? હા જાઉં. મારા ધણી તરફથી મારી માથું ?

આવી ગડબાંજમાં અતે માણેક રમણને ઘેર ગઈ એની પત્નીને મળવા. ત્યાં એના ઘર આગળ લોકો એકઠાં મળ્યાં હતાં અને આખું વાતાવરણ શોકમય બન્યું હતું. ફોજદારની યૈરીને અહીં આવતી જોઈ લોકો અત્યયખીમાં હટી ગયાં અને તેને જવાની જમ્યા કરી આપી. એ અંદર ગઈ. ઓરડામાં એક ખાટલા ઉપર રમણની સ્ત્રી બેઠી હતી. એના ધણીએ દેશની સ્વતંત્રતા માટે પોતાનું બલિદાન આપ્યું હતું. મુખારક પણ ત્યાંજ બેઠો હતો.

“આવો માણેકબાઈ, આવો બહેન” મીઠો, જરાયે કડવાશ વગરનો આવકાર મળ્યો. માણેક આગળ વધી અને, અને શું જુએ છે ?”

સાદાં કપડાં પહેરી પારસી પોશાકમાં એક જુવાન રમણની વિધવા પાસે ઉભો છે. તેની આંખમાં આંસુ છે. એને જોતાંજ માણેકથી ખૂબ પડાઈ ગઈ.

“કોણ ? તમે જાણ ? તમે અહીં ?”

“હા, મહાં ! હું જાણ, તું જેમ આવી તેમ હું પણ અહીં આવ્યો છું.”

“તમારાં કપડાં આ ?”

“હા, નશો ચઢાવનારાં તે કપડાંને મેં આજથી ખાતલ કર્યાં છે. વહાલી ! મેં નોકરી આજથી છોડી છે.” “કમળાબહેન ! તમારા રમણના મૃત્યુએ મારા આત્માનાં પડળ ખોલી દીધાં છે.”

માણેકના ગોરા મોં ઉપર ગર્વ છવાઈ રહ્યો. પ્રેમની ઝળક છાઈ રહી. ચાર આંખો ફરી મળી. જલ્દે એ આંખોમાં સર્વસ્વ વાંચી લીધું. એની આંખ ભીની થઈ. માણેકની પણ આંખમાંથી આંસુ સર્પાં. વિધવાથી આ દૃશ્ય જાનું રહ્યું નહિ. એણે પણ જાણતો હૃદયપલટો જોયો. એના ધણીનું મૃત્યુ ધન્ય થયું. એની આંખો પણ સજળ થઈ. મુખારક પણ ભીની આંખોએ જોઈ રહ્યો.

આમ એકના બલિદાન પર પારસી, હિંદુ અને મુસ્લીમ ત્રિપુટી રડી હતી; અને એ રૂદનમાં સ્વાધીનતા ડોકિયું કરી રહી હતી.

(“શારદા”ના એક અંકમાંથી)

૧૦૬-પુસ્તકાલય વિષે વિચારા

કેવળ પુસ્તકસંગ્રહજ પુસ્તકાલયની સાર્થકતા નથી. પુસ્તકો સામાન્ય લોક પાસે વંચાવવાનું જે પ્રયોજન તે આપણે બૂલી જઈએ તો ચાલે નહિ. કારણ આ મૂળ હેતુ ઉપરજ પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિની કાર્યપદ્ધતિનો આધાર છે.

પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન શામાટે છે? મોટી સંખ્યામાં માણસોને વંચાવવા માટે, સાધારણ માણસોમાં પુસ્તકવાચનનો નશો ઉભો કરવા માટે અને વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકોનો પુષ્કળ પ્રચાર કરવા માટે છે.

કોઈ વિષય સંબંધી જાણવાની ઇચ્છા થાય તો કયા કયા પુસ્તકમાંથી તે સંબંધી માહિતી મળશે એની ખજીર પૂરી પાડી જ્ઞાનપિપાસુને તરતજ સહાય કરવી તે પુસ્તકાલયક્ષણનું કર્તવ્ય છે.

વળી કોઈ કદી જાણવા ઇચ્છે કે, અમુક પુસ્તકની અંદર કયો વિષય કેવી રીતે ચર્ચાયે છે તો તેને તરતજ તેની ખજીર આપવી, એ પણ પુસ્તકાલયક્ષણનું કર્તવ્ય છે.

(આક્ટોબર-૧૯૩૦ના “પુસ્તકાલય”માંથી)

૧૦૭-રાધાસ્વામી મત કે સાધન કી સમાલોચના

(લેખક:-શ્રી. રાજ્યરત્ન પં. આત્મારામજી અમૃતસરી, બડોદા.)

પદ્ધિ સાધન:-દાય કે અંગૂઠોં સે દોનો કાનોં કે છિદ્રોં કે બંદ કર કે ઓર આંખોં કે પદ્ધિ ઓર દૂસરી ઉંગલી સે હલકા બંદ કર કે ઓર કોહનિયોં કે દોનોં ઘોટોં કી પારી પર રખ કર ‘ઉકડૂ આસન’ સે બેઠ કર, કાન મેં જો એક બારિક ધ્વનિ હોતી હૈ ઉસ પર મન કી વૃત્તિ કે લગાના. રાધાસ્વામી મત કે અનુસાર યહ શબ્દ કી ધારા સત્યલોક સે નિકલ કર કાનોં કી તરફ આતી હૈ. મન કી વૃત્તિ કે ઈસ પર લગા કર ઓર ઉત્તરોત્તર અભ્યાસ કે દ્વારા ઈસ શબ્દ કી ડોરી બના કર સત્યલોક મેં પ્રવેશ કરના અર્થાત્ સ્વામી કે નિકટ પહુંચના હૈ.

ઈસ પ્રકાર ઈસ અભ્યાસ કે કુછ માસ તક કરને સે સાધક કી બચંકર શારીરિક કયા દાનિ હોતી હૈ ઉસકો સર્વસાધારણ તથા વિદ્વાનોં કે લાભ કે લિયે યહ લેખ પ્રકાશિત કિયા જતા

રાધાસ્વામી મત કે સાધન ની સમાલોચના પાનકે

હે. કુછ માસ વા અધિક સમય તક અભ્યાસ કરને સે મસ્તિષ્ક કે અંદર ને અમૂલ્ય જીવનાધાર રક્ત રહતા હૈ વહ શરીર કે નીચલે ભાગ કે ઉતરના આરંભ હો જતા હૈ. દિમાગ ઉતરોત્તર રક્ત સે ખાલી હોતા જતા હૈ. ઇસકા પ્રત્યક્ષ પ્રબલ પ્રમાણુ યહ હૈ કે સાધક કા મુખડા વા ચહરા શીકા તથા પીલા હો જતા હૈ. સ્મરણુ-શક્તિ બી ધીરે ધીરે જરૂર હી કમ હો જતી હૈ. શ્રુતગ્ઝાન કી બી ધીરે ધીરે કમી હો જતી હૈ. સાધક એકાંત મેં ઐઠના પસંદ કરતા હૈ, ઇસકી વાણી વા મન મેં હર્ષ વા ખુશી કા અભાવ હો જતા હૈ. સાધક કી અવસ્થા એક વિચિત્ર માનસિક અર્ધપામલકીસી હો જતી હૈ. ધીરે ધીરે ભોજન બી કમ ખાને લગતા હૈ, રક્ત-સંચાર કી ગતિ નૈસર્ગિક નિયમ વિરુદ્ધ હોને સે ઉક્ત સખ દોષ પૈદા હોતે હૈ. સાથ હી 'ઉકડૂ આસન' અર્થાત્ જિસ પ્રકાર પાખાને ઐઠતે હૈં ઇસ તરહ ઐઠને સે ગુદાચક્ર પર નિયમ વિરુદ્ધ દબાવ પડને સે બખાસીર આદિ કી ખિમારી ઉત્પન્ન હો જતી હૈ. ક્યોં કે દિમાગ સે ને રક્ત અભ્યાસ કે કારણુ નીચે કા વિવશ હોટતા હૈ ઇસકા દબાવ ગુદાચક્ર અથવા આતોં પર અધિક પડતા હૈ. પૈરોં કી તરહ જાને કી ઇસકો ગુંગામશ (સુવિધા) નહીં.

ઇસ લિયે ગુદાચક્ર કે મસોં મેં રક્ત ઇકઠા હો જાને સે બખાસીર ઓર આતોં મેં અધિક ખૂન કા જમાવ હોને સે મંદાસિ રોગ હો જાતે હૈ. એક દો નહીં કિંતુ સૈકડોં સાધકોં કી અવસ્થા-કો દેખ કર ઇસ પરિણામ પર હમ પહુંચે હૈ. જિનકો સંદેહ હો વહ કુછ કાલ અભ્યાસ કર કે સ્વયં અનુભવ કર લે.

સ્વામી પરમાનંદજી આગ્રાનિવાસી દો વર્ષ ઉક્ત અભ્યાસ કર ચુકે હૈ. જખ ઉનકે દિમાગ પર ઉક્ત ધુરે પ્રભાવોં કા અસર હુઆ તો ઉ-હોંને છોડ દિયા. યહ બી વિદિત રહે કે ઇસ મત કે સચ્ચે સાધકોં કે દિમાગ મેં વિવેચનશક્તિ કમ હો જતી હૈ.

("પ્રચારક"ના વર્ષ ૬ ના અંક ૧ માંથી)

૧૦૮-આપણી આશ્રમ વ્યવસ્થા

(લેખક:—સ્વામીશ્રી અભયાનંદજી મહારાજ, વડોદરા.)

(લેખક આ લેખમાં આપણા સાંસારિક જીવન ઉપર એક દૃષ્ટિપાત નાખી તેનાં કારણોમાં ઉંડા ઉતરી માર્ગ દર્શાવે છે)

પ્રાચીન કાળે મહાભારતના યુદ્ધ સુધી આશ્રમ અને વર્ણ-વ્યવસ્થા ભારતનો જનસમૂહ વેદશાસ્ત્રાનુસાર પાલન કરતો હતો. તેથી તે કાળે વેદધર્મની પતાકા સમસ્ત ભૂમંડલપર ફરકતી હતી; એટલુંજ નહિ પણ ભારતના આર્યોનું રાજ્ય પૃથ્વીભરમાં હતું. આખી દુનિયાનો તે ગુરુ ગણાતો હતો; પરંતુ જ્યારથી વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમવ્યવસ્થાનો લોપ થયો ત્યારથી ભારતની અધોગતિ થઇ.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

પૂર્વે ભારતનાં પ્રત્યેક બાલક-બાલિકા બ્રહ્મચર્યાનું પાલન કરતાં. યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર થાય એટલે દરેક પોતપોતાનાં ગુરુકુલોમાં જઈ વેદાભ્યાસ અને વિવિધ વિષયો ભણતાં. સંસ્થાના ગુરુઓ રાજથી રંકપર્યંતનાં બાળકો માટે ભોજન અને વસ્ત્રાદિને એકસરખો પ્રયત્ન રાખતા. આથી આજના સમયમાં બાલકોનાં સ્વભાવ અને પોષાક તેમજ ખાનપાનમાં જે વિચિત્રતા જણાય છે તે તે કાળે નહોતી. તેઓ પરસ્પર કૃષ્ણ-સુદામાના જેવા પૂરા પ્રેમથી રહેતા.

બ્રહ્મચર્યાથી શારીરિક બળ, મગજશક્તિનો વિકાસ, આત્મિક બળની વૃદ્ધિ, પરસ્પર પ્રેમ, ધર્મપર પ્રેમ, દેશ અને ઝાતિ તરફનું અભિમાન અને પ્રાણીમાત્રની સેવાનો ભાવ ખીલતો. વળી તેઓ દીર્ઘાયુષી થતાં. ગૃહસ્થાદિ ત્રણે આશ્રમની જગ્યા બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પરજ હતી. જેનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ બગડે તેના બીજા આશ્રમો બગડે તેમાં શી નવાઈ ? બ્રહ્મચર્યા અને વેદોના સ્વાધ્યાયને લીધે ભારત તો શું પણ સમસ્ત ભૂમંડલમાં માંસાહારી નહોતા. અથર્વ વેદ—અ. ૧૧. ૫. (૭)

વળી **બાલ્હીકા.....ચવના શકા:** પરથી જણાય છે કે, અત્રિ ઋષિએ બલુચિસ્તાન, ઈરાન, ચીન, અરબ, માસરમાં બ્રમણ કર્યું ત્યારે દ્રાક્ષ, અડદ અને ઘઉંના ખાનારા, અગ્નિહોત્ર કરનારા જોયા. તે પરથી પણ ત્યાં માંસાહારીઓનો અભાવ જોવામાં આવે છે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં બધા પ્રકારનાં જ્ઞાનો, વિજ્ઞાનો, હુન્નરોને મેળવી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જવાથી બીજા આશ્રમને સુખરૂપ નિભાવી શકે છે. આમ હોવાથી પ્રાચીનકાળના લોકો દીર્ઘાયુષી અને શારીરિક તેમજ આત્મિક બળમાં શ્રેષ્ઠ હતા.

બ્રહ્મચર્યેણ તપસા દેવા મૃત્યુમુપાપ્નત ।

इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्व रा भरत् ॥

બ્રહ્મચર્યેણ તપસા રાજા રાષ્ટ્રં વિરક્ષતિ ।

आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते ॥

આ મંત્રો અને

યજુર્વેદીય તૈત્તિરીય ઉપનિષદના ચોથા અનુવાકના આમાયન્તુ, વિમાયન્તુ, પ્રમાયન્તુ બ્રહ્મચારિણઃ આ પ્રેમાળ શબ્દો જુઓ. ત્યારે આજે ઋષિમુનિઓનાં સંતાન નાની ઉંમરનાં વર અને વધૂનાં સ્વાગત કરી રહી છે. તેથી દેશમાં કરોડો વિધવાઓ વિધર્મી અને ગોભક્ષક સંતતિ ઉત્પન્ન કરી રહી છે, ને કેટલાંયે અધર્મમાર્ગે જીવન ગુમરી ગર્ભપાત અને બાળહત્યાઓ કરે છે.

આજની દશા જોતાં બ્રહ્મચર્યના લોપથી પ્રજા નિર્બળ અને રોગી તેમજ બુદ્ધિહીન થઈ છે. એ ધણે સ્થળે પ્રમાણો સહિત કહેવાયું છે. પરિણામે ભારતનું રાજ્ય ગુમાવ્યું છે અને વિદેશી તથા વિધર્મીઓના પાદાક્રાન્ત થઈ રહ્યા છીએ.

ગૃહસ્થાશ્રમ

પૂર્વે ઓછામાં ઓછાં ૨૫ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરાતું. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી પોતાના ગુણકર્માનુસાર બ્રહ્મચારિણી સાથે પાણિગ્રહણ કરાતું. તેથી પતિપત્નીમાં પરસ્પર પ્રેમ રહેતો અને ગૃહસ્થાશ્રમ સુખી પસાર કરાતો. હાલમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન ન હોવાથી, ગુણકર્માનુસાર લગ્નો ન થવાથી, બાળલગ્નો થવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ દુઃખમય બની રહ્યા છે. વેદોની ધાર્મિક શિક્ષા બ્રહ્મચર્ય-આશ્રમમાં મેળવવાથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જઈ પોતાનું જીવન નિરામિષ સાર્વિક કરતા. સત્યાર્થ, નીતિ અને ધાર્મિકતાથી આજીવિકા મેળવી ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરતા. પ્રજનનવિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી ફક્ત સંતાનઉત્પત્તિને માટે ઋતુગામી હોવાથી એ માતાપિતાનાં શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સુંદર રહેતાં, બળ ને શુદ્ધ વધતાં. ત્યારે આજે બ્રહ્મચર્યના નાશથી, પ્રજનનવિજ્ઞાનના અજ્ઞાનથી, દિનરાત વિષયમાં રમણ કરવાથી આધુનિક માતાપિતા અને પ્રજનાં આરોગ્ય કેટલાં બધાં બગડી ગયાં છે ? અને તેથી એ પરિણામ આવી રહ્યું છે કે, પાછલી પેઢી કરતાં ચાલુ પેઢી ઉત્તરોત્તર પોતાનું જીવન કલુષિત ને અનીતિમાં ગાળતી થઈ છે.

બ્રહ્મચર્યથી પૂર્વજોનાં જીવન કેટલાં શ્રેષ્ઠ હતાં !

यथा वायुं समाभित्य वर्तन्ते सर्व जन्तवः ।

तथा गृहस्थमाभित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥મનુ-૩-૭૮

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविन्दुत ब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् । ૩૧

જેમ પ્રત્યેક પ્રાણી વાયુને આશ્રયે રહે છે, તેમ બીજા બધા આશ્રમે ગૃહસ્થને આધારે છે. ત્રણ, બે અથવા એક વેદનો અભ્યાસ કરી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો.

આજ આદર્શવાળા ઋષિમુનિઓનાં સંતાન આજે વૈદિક સંસ્કારહીન છે. વાંચવા-લખવાના જ્ઞાન વિનાનાં ઢિંગણા-ઢિંગણીની જેમ બાલ્યવયમાં લગ્ન કરે છે, અને તેથી ગરીબાઈમાં જીવન ગુજારે છે. પૂર્વજો ધી, શ્રી અને સ્ત્રીના ક્રમે બીજા આશ્રમમાં પ્રવેશતા ત્યારે આજે પહેલી સ્ત્રી મેળવી આપવામાં આવે છે. પરિણામે છોકરાં વિદ્યાભ્યાસ કરી શકતાં નથી, ધનહીન બની જાય છે, ને પોતાનો સંસાર ગરીબીમાં દુઃખરૂપ ગુજારે છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ

પ્રાચીન સમયમાં ૨૫ થી ૫૦ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને તે પછી પોતે એકલા અગર પત્ની સાથે વનમાં જઈ નિવાસ કરતા. ત્યાં સ્વયં સ્વાધ્યાય કરતા, અને પ્રજાતાં બાલક-બાલિકાને બાણાવતા, તપશ્ચર્યાનું જીવન ગુજારતા, આત્મા પર સંયમ રાખી મનોનિગ્રહ કરતા; પણ આજે વાનપ્રસ્થાશ્રમની પ્રણાલિકા ન રહેવાને કારણે સાઠ વર્ષના થવા છતાં સંસારના મોહમાં ફરી વિષયના કીડા બની રહે છે. સ્વપત્નીનો દેહાંત થઈ જાય તો સાઠ વર્ષે પણ પોતાની દીકરી જેવી દશ કે બાર વર્ષની કન્યા સાથે લગ્ન કરે છે; પણ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં ન જતાં વેદોનો સ્વાધ્યાય અને તપોમય જીવન ગાળવાનું બાણુ પર મૂકી દઇને પોતાનું જીવન બ્રહ્મ કરે છે.

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्यान्तो मैत्रः समाहितः ।

दाता नित्यमनादाताः सर्वभूतानुकम्पकः ॥ મનુ.

સ્વાધ્યાયમાં રત, જિતાત્મા, સર્વના બંધુ, વિદ્યાનું દાન દે, પોતે કોઈની પાસે કાંઈ ન લે, એવી એવી રીતે વાનપ્રસ્થી જીવન ગાળે.

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।

शरणेष्व ममश्वैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥

શરીરનાં સુખો માટે અતિ પ્રયત્ન ન કરે, બ્રહ્મચારી રહે, જમીન પર સૂએ. વૃક્ષ ને મૂલો પર જીવે, કોઈ વસ્તુ પર મમતા કરે નહિ.

આમ પ્રાચીનકાળમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓ જીવન ગાળતા, ગામથી દૂર નદીકિનારે વા એકાંતમાં આશ્રમ બનાવી રહેતા. ત્યાંજ અનેક સંસ્થાઓ ઉદ્ભવતી. લોકો એ જ્ઞાનમૂલના ઝરાઓમાં તીર્થ સમજી જતા. ત્યારે આધુનિક તીર્થ તો મનુષ્યને કુખાડે છે. પંડા

ધણાનું ધન હરણ કરે છે, લોકો ધક્કા ખાઈ પાછા આવે છે. આજે આશ્રમવ્યવસ્થાના નાશને લીધે મહત્ત કેળવણી માટે સરકાર સામે પોકાર ઉઠાવવો પડે છે. શિક્ષણ ન મળવાથી મોટો ભાગ અજ્ઞાન છે. તેમાં નથી ધર્મ, પ્રેમ કે દેશભક્તિ છે.

દેશમાં ગુરુકુલો, કૉલેજો, પાઠશાળાઓ ચલાવવાને ધનસંગ્રહની ચિંતા હંમેશ રહે છે. ગુરુકુલોમાં પણ પૂરતા ધનના અભાવને લીધે ગરીબો જોઈએ તેટલો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી.

પુરાણ કાળમાં વાનપ્રસ્થીઓ શિક્ષણનું કામ વિના પગારે કરતા. બ્રહ્મચારીઓ ભિક્ષા લાવતા. નિર્વાહ કરતાં વધુ થતો ખર્ચો રાજ્ય આપતું, ને કેટલોક ભાગ પ્રજા પણ પૂરતી. પરિણામે કોઈ અભણ નહોતું.

આનો ઉકેલ થયા વિના આરો નથી.

સંન્યાસાશ્રમ

વનેષુ ચ વિહૃત્યૈવ તૃતીયં માગમાયુષઃ ।

ચતુર્થમાયુષો માગં ત્યક્ત્વા સંગાન્પરિવ્રજેત્ ॥ મનુ०

આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ પૂરો કરી ચોથો ભાગ સંગોને છોડી વનમાં પસાર કરે. પ્રાચીન કાળમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ આશ્રમની પ્રણાલી ચાલુ હતી, અને સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય હતું. પછી બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ સમસ્ત એશિયામાં ફરી વળ્યા હતા. આદિશંકરાચાર્યે જૈન, બૌદ્ધ, કાપાલિક, શાકત, વામ અને મૂર્તિપૂજા તેમજ ૪૬ મતપંથોનું ખંડન કર્યું હતું. સંન્યાસ લઈ તેમણે પ્રકટાવેલી જ્યોતિના પ્રતાપે તો જૈન, વૈષ્ણવ આદિ સંપ્રદાયની મૂર્તિઓ જમીનમાં દાટી દેવામાં આવી હતી, જે આજે પણ ખોદકામ કરતાં મળી આવે છે. મૂર્તિઓ વિનાનાં મંદિરમાં વેદ-પાઠશાળા સ્થાપવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હતો. પણ જે જૈન શિષ્યોએ ઝેર દેવાથી એ કાર્ય અધૂરું રહી ગયું. ભારતમાં વિધર્મીઓનાં આક્રમણો રોકવાને અને સદ્ધર્મનો પ્રચાર કરવાને તેમણે ચાર ગાદીઓ સ્થાપી; પણ એમના શિષ્યોએ વેદવિરુદ્ધ “અહં બ્રહ્માસ્મિ” અને મૂર્તિપૂજાનો પ્રચાર કરી ગુરુના ઉદ્દેશને ઉથલાવી નાખ્યો. પછી તો વિધર્મીઓનાં આક્રમણોને રોકી શક્યા નહિ, પરિણામે ૮ કરોડ વિધર્મી થયા.

અનેક નાતજાતો અને મતમતાન્તરોનું અંધેર છવાયા પછીના કાળમાં મહર્ષિ દયાનંદજી નજરે પડે છે. તેમણે મતમતાંરોનો સખલ વિરોધ સહન કરીને પણ સાચા વેદધર્મના ઉદ્ધાર માટે કમર કસી વેદવિરોધીઓને પરાસ્ત કર્યાં. એમની પછી પણ થયેલા સંન્યાસીઓમાં દર્શનાનંદજી, નિત્યાનંદજી અને શ્રદ્ધાનંદજી તરી

આવે છે. શ્રદ્ધાનંદજીએ તો ગોળી ખાધ સાચા સંન્યસ્તને ઉત્તમ છે, અને આજે પણ આર્યસમાજ સાચા સંન્યાસીઓની એક હારમાળા ધરાવે છે.

ધર્મપ્રચારનું કાર્ય સંન્યાસીઓ આજ લગી કરતા આવ્યા છે. ઉપદેશનું કામ કરનાર ઉપદેશકો નિર્લોભી, સંયમી ને પ્રમાણિક જોઈએ. સારા ઉપદેશક થોડાજ મળે છે, ભાડુતી ઉપદેશકો અર્થ સારતા નથી.

સાચા સંન્યાસીઓ મળે એટલે વૈદિક સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર આપમેળે થાય. નાણું માટે મરવાની ધ્વજાનો સવાલ તેમને માટે ઉભો થાય નહિ.

સંન્યાસીએ તો જગતના સન્માનને વિષસમાન જોઈ ડરવું રહ્યું. અપમાનને અમૃત સમાન માને, નિંદા-પ્રશંસા, માન-અપમાન, જીવવું-મરવું, હાનિ-લાભ, પ્રીતિ-વૈર, અન્નપાન, વસ્ત્ર અને ઉત્તમ સ્થાન મળે કે ન મળે, -એ દ્વંદ્વોમાં પડવુંજ ન ધટે.

(“પ્રચારક”માંથી)

૧૦૯-પંડિત મોતીલાલજી નહેરુ

(લેખક:-ડૉ. રમણીકરાય જે. વૈદ્ય)

પંડિત મોતીલાલ નહેરુનો જન્મ સને ૧૮૬૧ ના મે મહિનામાં દિલ્હીમાં થયો હતો. તેમના પૂર્વજ પંડિત રાજકૌલ મોગલ બાદશાહના શાહી હુકમથી બાદશાહ દર્શનશિયરના શિક્ષક તરીકે દિલ્હીમાં રહ્યા. રાજકૌલ પછી કેટલીએ પેઢીએ પંડિત ગંગાધરજી થયા. તેઓ ધણી વખત સુધી દિલ્હીમાં કેટવાળ તરીકે રહ્યા હતા. પંજાબ અને ઉત્તર-હિંદુસ્તાનમાં ખેતીનો આધાર ધણી નદીઓની નહેરો ઉપર રહે છે. પંડિત ગંગાધરજીના પૂર્વજોએ લોકલિતાર્થ અનેક નહેરો તૈયાર કરાવી હતી, તેથી તે કુટુંબ નહેરુ કુટુંબ તરીકે ઓળખાય છે.

પંડિત ગંગાધરજી નાતજ્ઞતામાં તથા સરકારમાં પણ માનીતા હતા. તેઓ વ્યવહારદક્ષ, મુત્સદ્દી અને વીરનર હતા. તેમણે કેટવાળ તરીકે દિલ્હીમાં ચોર-બદમાશો અને ધાડપાડુઓનો ત્રાસ મટાડ્યો હતો. સને ૧૮૬૧ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં તેમનું અવસાન નીપજ્યું હતું. પંડિત ગંગાધરના અવસાન પછી ચારે મહિને પંડિત મોતીલાલનો જન્મ થયો હતો.

પંડિત મોતીલાલના બે વડીલ બંધુઓ એક પંડિત નંદલાલ અને બીજા પંડિત બંસીધર નહેરુ હતા. આ બંને બાપુઓએ પોતાના પિતાની પાસેથી મેળવેલી ઉચ્ચ કૌશલ્યથી પોતાના નાના

ભાઈ મોતીલાલજીને પણ લાડ સાથે હિંદી વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો હતો. પંડિત નંદલાલ વડીલ હતા અને બીજા ભાઈ બંસીધર જડજી હતા. પંડિત મોતીલાલજીને સાત વર્ષની ઉંમરે પ્રારંભિક શિક્ષણ આપવાનું તેમના ભાઈએ ઘેર શરૂ કર્યું હતું. સાથે સાથે ફારસી અને એરેબીક ભાષાનું જ્ઞાન પણ આપતા હતા. ૧૮૭૩ માં માધ્યમિક શિક્ષણ માટે એમને કાનપુર લઈ ગયા. આ વખતે પંડિત નંદલાલ કાનપુરમાં વડીલાત કરતા હતા, અને સાથે મોતીલાલજીને વિદ્યાભ્યાસ કરાવતા તેમજ શારીરિક શિક્ષણ પણ આપતા હતા. પંડિત મોતીલાલ વિદ્યાભ્યાસમાં હોંશિયાર હતા તેમજ દરેક પરીક્ષામાં પ્રથમ નંબરે પાસ થયા હતા. જેવા બહુવામાં હોંશિયાર હતા તેવા ફૂટબોલ, ટેનીસ, હાંકી વગેરે રમતોમાં પણ હોંશિયાર હતા. સને ૧૮૮૦ માં તેઓ એન્ટ્રન્સની પરીક્ષા પાસ કરી અલ્હાબાદ કૉલેજમાં દાખલ થયા હતા. કૉલેજમાં પણ અનેક પ્રોફેસરો પર પોતાના વિદ્યાભ્યાસથી સારી છાપ પાડી હતી. સને ૧૮૮૬ માં તેમણે લાઇકોર્ટ વડીલની પરીક્ષા પ્રથમ નંબરે પાસ કરી હતી. ૧૮૮૫માં એડવોકેટ થયા હતા.

કાનપુરમાં પંડિત નંદલાલ નહેરુએ પણ પોતાની સાથે બોલાવ્યા. સાથે સાથે તેમણે પણ પ્રેક્ટિસ કરવા માંડી. પંડિતજી પગબર પણ થવા નહોતા આવ્યા તેવામાં એકાએક તેમના વડીલ બંધુ નંદલાલ સ્વર્ગવાસી થયા. આથી કુટુંબનો સંઘર્ષ બાર મોતીલાલજી ઉપર આવી પડ્યો. પંડિત મોતીલાલજીએ આ અણધારી આફતથી જરા પણ ન ગભરાતાં પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવા માંડ્યો. પોતાના વડીલબંધુના કેસો પણ તેમને મળવા માંડ્યા. પંડિતજીએ વડીલાતમાં ટુંક મુદતમાં ધણી નામના મેળવી અને લાઇકોર્ટમાં એક આગળ પડતા એડવોકેટ તરીકે તેમનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

પંડિત મોતીલાલજીનું લગ્ન પ્રથમ નાનપણમાં થયું હતું. આ લગ્નથી એક પુત્ર થયો હતો, પણ ટુંક વખતમાં પંડિતજીનાં ધર્મ-પત્ની અને પુત્ર મરણ પામ્યાં હતાં. ત્રણ ચાર વર્ષ પછી પંડિતજીએ રાવળપિંડીના રહીશ પ્રેમનાથજીનાં બહેન શ્રીમતી સ્વરપરાણી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. આ લગ્નથી પંડિતજીને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો હતો, પણ તે ટુંક વખતમાં મરણ પામ્યો હતો. આથી પંડિત મોતીલાલજીને ગ્વાનિ ક્લિપ્પન થઇ. પોતાની ધન-સંપત્તિ વધતી ગઇ, પોતાની પ્રતિષ્ઠા દિવસે દિવસે વધતી હતી પણ પુત્રવિહોણું જીવન તેમને સાલવા લાગ્યું. પણ ઇશ્વરે તેમની અરજ સાંભળી હોય તેમ સને ૧૮૮૯ના નવેમ્બર માસની ૧૪ મી તારીખે સ્વરપરાણીને પેટે પંડિત જવાહરલાલે જન્મ લીધો. પંડિત જવાહરના જન્મ પછી પંડિત મોતીલાલજી ધણીજી આનંદી રહેતા.

જવાહરલાલની પછી એ પુત્રીએનો જન્મ થયો. તેમની મોટી પુત્રી સ્વરૂપકુમારી પ્રયાગના બેરીસ્ટર આર. એસ. પંડિતની સાથે સ્નેહવ્રતથી જોડાયાં છે અને ખીજી શ્રીમતી કૃષ્ણકુમારી હજુ કુંવારાં છે.

પંડિત મોતીલાલજીની કમાણી વધતી ગઈ. આથી તેમણે અક્ષા-હાબાદમાં કર્નલ ગંજ મોહોદલામાં સર સઈયદ અહમદનો બંગલો લેવાનો વિચાર કર્યો. આ બંગલો મુરાદાબાદના રાજા પરમાનંદની માલિકીનો હતો; પણ તેઓ તેનો ઉપયોગ કરતા ન હતા તેથી પંડિતજીને વેચાતો આપ્યો, જે અત્યારે આનંદલુવન નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પંડિત મોતીલાલજી સૌંદર્યના પૂજક હતા તેથી બંગલાની આસપાસ મોટો બાગ બગીચો બનાવ્યો હતો. આ બંગલામાં પશ્ચિમની સભ્યતા પ્રમાણે તેઓ રહેવા લાગ્યા.

૧૯૧૯ માં પંડિતજીએ અમૃતસરમાં 'કૉંગ્રેસનું' પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું.

૧૯૨૪ માં પંડિતજી વડી ધારાસભામાં સ્વરાજ્યપક્ષના નેતા બન્યા, અને પ્રજાપક્ષે રહી ભારે લડત ચલાવી હતી. દેશબંધુ દાસના સ્વર્ગવાસથી દેશના રાજદારી જીવનનો ભાર પંડિત મોતીલાલને શિરે પડ્યો હતો. કૉંગ્રેસની સૂચનાથી પંડિતજીએ સર્વપક્ષના પ્રતિનિધિઓ જોડે મળી નહેરૂ પ્રિન્ટ ઘડી કાઢ્યો હતો.

સને ૧૯૨૭ માં મહાત્મા ગાંધીજીએ શરૂ કરેલા અસહકારના યુદ્ધમાં જોડાયા અને પોતે એમ્પર-પ્રેક્ટીસ કરવાનું શરૂ કર્યું; સાથે સાથે દેશની સેવા પણ કરતા. ઘણો વખત રાષ્ટ્રસેવામાં જતો હોવાથી વકીલાતમાં વખત થોડોજ મળતો. પણ આ થોડા વખતમાં પણ હજારો રૂપિયા મેળવી લેતા. ૧૯૨૭ માં પંડિતજી લખનૌના એક કેસ બાબતમાં ઇંગ્લેન્ડ ગયા હતા તેમાં વિજયી બન્યા હતા. આ વખતે તેઓ "ઈન્ડીપેન્ડન્ટ" નામનું અંગ્રેજી રોજીંદુ પત્ર પણ પ્રસિદ્ધ કરતા હતા. પંડિતજીની ગીરફતારી પછી એ પત્ર બંધ પડ્યું હતું.

સને ૧૯૨૮ માં વડી ધારાસભામાં સાયમન કમીશનનો બહિષ્કાર કરવાનો દરાવ રજૂ કર્યો હતો, અને વધુમતે પસાર કરાવ્યો હતો. આ સાલમાં કલકત્તા કૉંગ્રેસનું પ્રમુખસ્થાન પંડિતજીએ લીધું હતું.

સને ૧૯૨૯માં પંડિતજીએ બાળકમ્પર અંકુશ મૂકનારો શારદા એક્ટ પસાર કરાવવામાં પણ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો. સરકારે "પબ્લીક સેફ્ટી બિલ" વડી ધારાસભામાં રજૂ કરતાં તેની ઝાટકણી કાઢી હતી અને તેને પસાર થવા દીધું ન હતું.

સને ૧૯૩૦ માં મહાત્મા ગાંધીજી તા. ૧૨ મી માર્ચે કૂચ કરી દાંડી ગયા અને કાયદાભંગની લગત ઉપાડી. આ લડતમાં પંડિતજીએ

ભાગ લીધો હતો અને એ વાર જોડની સખ પણ થઇ હતી. જેલમાં માંદગી સખત આવવાથી સરકારે તેમને છોડ્યા. સને ૧૯૩૧ ના ફેબ્રુઆરીની ૬ થી તારીખે પંડિત મોતીલાલ નહેરુનું ૭૦ વર્ષની વયે લખનૌ ખાતે શુક્રવારે સવારે ૬-૪૦ વાગે ખેદકારક અવસાન થયું.

પંડિતજી સામાજિક વ્યવહારમાં નાતગતનાં બંધનોમાં માનતા ન હતા. લગ્ન અને સ્ત્રીકેળવણીમાં તેઓ આગળ પડતા વિચારો ધરાવતા. પંડિત મોતીલાલજીએ મોટામાં મોટી સખાવતો દેશને આપી છે—“આનંદભુવન” જે તેમને ધણુંજ પ્રિય હતું તે તથા બીજું “જ્વાહીરલાલ” જે તેમનો એક વહાલો પુત્ર જેને દેશસેવા માટે દેશને અર્પણ કર્યા છે.

વૈભવશાળી પંડિતજીનું આખું કુટુંબ મોજશોખ માણે, સ્વર્ગનું સુખ દુનિયા ઉપર ભોગવે, એવી જાહોજલાલીને તિલાંજલિ આપી દેશસેવામાં જોડાયું અને અસહકારની ચળવળ પછી પોતે અને પોતાનું કુટુંબ ખાદીવાદી બન્યું, અને જોનજોતમાં પરદેશી વસ્ત્રોનો મોહ છોડ્યો હતો. ખાદીમાં ખાનદાની અને વરણાગી છે, એ નહેરુ કુટુંબે ખાદીનાં વસ્ત્રો સજવાની સફાઈ અને સુઘડતાથી ખતાવી આપ્યું છે.

પંડિતજીના સ્વર્ગવાસથી અત્યારે આખો દેશ કકળી ઉઠ્યો છે, અને તેમની દેશમાં મોટી ખમી પડી છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપો. પંડિત જ્વાહીરલાલને આ આવી પડેલા વિચોગને સહન કરવા પ્રભુ શક્તિ આપો !!

(“ભાગ્યોદય”ના એક અંકમાંથી)

૧૧૦-સંશયાત્મા વિનશ્યતિ

(લેખક:-શ્રીભૂપેન્દ્રનાથ સંન્યાલ)

જન પડતા હૈ કિ સંસાર કે વે દિન ચલે ગયે, જળ કિ લોગ ગુરુ, વૃદ્ધ, આચાર્ય ઔર શાસ્ત્રવચનોં કે ખિના કિસી તર્ક કે માન લેતે થે, એવં સરલહૃદય સે સ્વાભાવિક હી એકદ્વસરે પર વિશ્વાસ કરતે હુમે શાસ્ત્રોક્ત સદાચાર કે પ્રતિ શ્રદ્ધાયુક્ત હો કર ખડે સુખ સે ઉદ્દેગહીન જીવન વ્યતીત કરતે થે. યહ ખાત નહીં કિ, ઉત્ત સમય ઉત્ત સખ સરલ ચિત્ત કે સજ્જનોં કે ખીચ ખીચ મેં અવસર પા કર દુષ્ટ લોગ કબી ન સતાતે હોં. પરંતુ અધિકાંશ મેં મનુષ્ય ઉત્ત સમય સુખી થે. યહ ખાત સંસાર કે કાબ, ઇતિહાસ ઔર પુરાણાદિ સે બક્ષીબાંતિ સિદ્ધ હૈ. દુષ્ટોં કે

पूरे कर्मों की जाते कभी कभी सुनाए देने पर भी अधिकांश मनुष्य सरल, सत्यवादी और धर्मपरायण थे। कामकोषादि प्रणय शत्रुओं की उत्तेजनावश किसीसे कभी कोष दुष्कर्म अन जाता था, परंतु वे इसमें निमग्न नहीं हो जाते थे। अथ, पुरुषार्थ और विवेक से संयोजित बुद्धि के द्वारा वे तत्काल ही फिर अपनी स्थिति पर कायम हो सकते थे। रिपुओं के वश में हो कर अपने सारे जीवन को उन्हीकी सेवा में नहीं लगा देते थे। सामयिक उत्तेजना के कारण कोष दुष्कर्म अन जाने पर वे इसे कायर की तरह छिपा रक्खना नहीं जानते थे। दंड मिलने का निश्चय होने पर भी निर्भीक हो कर अपने दोष सभके सामने कक्ष देने में उनके मन में तनिक भी कमजोरी नहीं आती थी; क्योंकि उनका विश्वास था कि सत्य की जय होती है, झूठ की नहीं, 'सत्यमेव जयते नानृतम्'। यही कारण है कि आजकल की तरह उस जमाने में धितने कानून और अदालतें न थीं और न झूठ को सत्य मनाने का पेशा करनेवाले धितने वकील और मुफ्तारों की भी आवश्यकता थी।

उस समय मनुष्य जैसे सरल और सत्यवादी थे वैसे ही वे निर्भीक और धर्मपरायण भी थे। वे शरीर से शुद्ध रहना जानते थे। बुद्धि की शुद्धि का भी पूज्य साधनानी से रक्षण किया जाता था। वे न्यायरहित और अनुचित लोभ का दमन करना जानते थे। धीरे धीरे उस समय झूठी धोखेबाजी की धितनी अधिकता नहीं थी। लोगों के जलवान शरीर और मन जगवान की आराधना और दूसरों के दुष्ण दूर करने में सदा लगे रहते थे; तथ देश पर देवताओं की कृपा भी पूज्य रहती थी। विधिपूर्वक पूज्य से संतुष्ट हो कर देवता की समय पर श्रुति करते थे, जिससे लोग अपने परिश्रम से कहीं अधिक अन्न प्राप्त कर निर्विघ्नतापूर्वक परिवार का पालन, देवताओं की आराधना और अतिथियों की सेवा किया करते थे। अर्थार्थ और आशा कर के आया हुआ कोष भी प्राणुी दार से कभी विमुक्त नहीं लौटता था। सभी अपनी शक्ति से कहीं अधिक याचक की भांग पूरी करने की चेष्टा करते थे। देश का जलवायु नरिग था, किसी भी संकामक रोग का प्रणय प्रकोप नहीं होता था। कभी होने की संभावना होती तो उसको दूर करने के लिये लोग पूज्य साधन रहते थे। जलीबांति विचार और परीक्षा किये हुआ नियमों को निर्धारित करने में वे जरा भी आलस्य नहीं करते थे। मंत्र और औषधियों का प्रभाव भी उस समय पूज्य था। लोगों के शरीर और मन स्वरथ थे, जीवन-निर्वाह की प्रणाली सरल और सुंदर थी, धीरे धीरे आध्यात्मिक,

आधिदैविक और आधिभौतिक किसी प्रकार के भी उपद्रव आण-
कल की तरह कभी भट्ट ही नहीं सकते थे. अनुपम आपस में
अेकदूसरे के प्रेम की नजर से देखना जानते थे. अतः जवमान
के प्रति उनमें हार्दिक सहानुभूति और कृपा के भाव थे. समाज
के अडे अडे नेता विवेकशुद्धि से संपन्न और असाधारण्य प्रति-
भाशाली थे. धसी लिये समाज शरीर का कोष्ठ भी छिद्र उनकी
नजर से अय कर सुपयाप समाज में सुराष्ट्र पैदा नहीं कर पाता
था. जनता अडी ही श्रद्धा के साथ धन सहाय्य और उदार
समाजपतियों की पंथों की आज्ञापालन करने के लिये सदा तैयार
रहती थी. पंथों से कभी घोषा होगा, जनता के हृदय में ऐसी
आशंका के पैदा होने का ही अवसर कभी नहीं आता था. राज्ञ
और धनी लोग शास्त्र और गौयान्त्य आदि के प्रति श्रद्धा करना
जानते थे और प्रग का हित करना ही राज्ञओं के राजन्यसंया-
लन का मूल मंत्र था.

पता नहीं, संसार के किस अचिंतनीय कर्मक्ष से काव्यक
पलट गया और उसीके साथ साथ ऐसे समय और ऐसे जवों का
आविर्भाव होगा कि जिनसे पहले की किसी आत का भेल नहीं
जाता. श्री, पुरुष, आत्मन्, श्रद्ध, विद्वान, भूर्भ और वृद्ध, आलक
सभीने भातों आणकल अेक नया ही पंथ पकड लिया है. धनकी
शिक्षादीक्षा, आलचलन, आवलंगी और भेलचाल सभी कुछ भातों
दूसरे प्रकार के हैं. कोर्ध किसीके सामने सिर जुकाना नहीं आहता,
श्रद्धा और भक्ति की आतों का भातों पुरतकों से अहिष्कार ही
कर दिया गया है, अडे अूतों के प्रति वह आदर नहीं है, उपकार
करनेवालों के प्रति वह कृतज्ञता नहीं है. पूजनीय व्यक्तियों के
प्रति अय वैसी अपूर्व श्रद्धा का भाव कहीं नहीं पाया जाता.
अियों के अरित्र में जिस आदर्श 'ही' और 'श्री' के दर्शन होते
थे, आणकल वह भातों स्वप्नवत् हो गया है. अश्रद्धा, अवि-
श्वास, अलिमान और गर्व ही भातों अडे वेग से जगत का
शासनदंड यथा रहे हैं. तनिकसी आल लौकिक विद्या सीप कर
लोगों के अित धतने उद्धत हो गये हैं कि वे ऋषियों के साधन-
लब्ध अलौकिक ज्ञान की दिव्यगी उजाने में जरासा भी नहीं
हीयकते. तपःपरायण त्यागी श्रेष्ठ अक्षरिषियों के लिये आण हभ
अिना किसी संकाय के यह धोषण कर रहे हैं कि वे भेधमान
और स्वार्थपरायण थे! शास्त्रों के सिद्धांतों के प्रति कटाक्ष करते
हैं अेवं धमंड में भर कर उनका लौकिकता और असारता सिद्ध
करने में तनिक भी नहीं हिचकिचाते. प्रत्यक्ष देवता पितामाता
और आचार्यगण आण हमारी आज्ञा के पात्र अन रहे हैं.

लाभधुओं के प्रति वह अकृत्रिम स्नेह और प्रेम बोध हो गया है और धर्मपरायण निरक्त साधुसंन्यासियों के प्रति वह धारणा उत्पन्न हो गयी है कि ये आलसी, निकम्मे और समान के लिये भारभूत हैं। हम लोग आज सरल और सत्यवादी पुरुष का भूषण और निकम्मा समझना सीख गये हैं!!

धर्मीयों यह विचार उठता है कि धर्म आर्यसेवित पवित्र भारतभूमि में धर्म प्रकार के अनार्योचित संस्कारों का सूत्रपात किस प्रकार आरंभ हुआ? देखते ही देखते दयाधर्म, पूज्यभक्ति, साधनाज्ञान, श्रद्धाविश्वास, यज्ञतप आदि सारे आर्य सदाचार मानों स्वप्न के समान कैसे अदृश्य हो गये? आज सभी लोग छलांग मार कर जडे होने के लिये मानों अत्यंत लाजायित हैं। पूर्वकाल में योग्य पुरुष ही जनसाधारण में पूजा और सम्मान प्राप्त करते थे; किंतु आजकल मनुष्य सभ प्रकार से होये होने पर भी अनधिकार पूजा पाने के लिये भीषण की जेली काँधे पर लटकाने द्वार द्वार श्रद्धायाचना करने में जरा भी लज्जित नहीं होते! देशवासियों की वह ह्री और वह श्री कहां गयी? आज देश में न तो कोई दुर्वचन भोजने में सकुचाता है और न दुष्कार्य करने में ही हिकंता है। साधुता का ढोंग करते दुष्ट लोग असाधु कार्यों में लग रहे हैं और मिथ्या के द्वारा सत्य का ढंके देने के लिये सदा प्रस्तुत रहते हैं। आज जूझ भोजने में कोई बाधा नहीं रही, परद्रव्यहरण में कोई दियकियादट नहीं रही। विश्वासघातकता, धोखेआशु, परद्रोह और कपट मानों यज्ञ के स्वाभाविक धर्म हो गये हैं। हमें जिन विषयों का रतीलर भी ज्ञान नहीं उनको मानो हम पूरापूरा जानते हैं धर्म प्रकार के ज्ञान का ढोंग आजकल मानो सर्वव्यापी हो गया है। सभी लोग प्रत्येक विषय के पंडित बने हुए हैं। लोगों की लुब्धकृति अधिकार से घतनी ढंके गयी है कि जिस कार्य से धर्म के ध्वंस होने की अधिक संभावना है, आज उसी कार्य की ओर लोग मानों ध्वंस के भुज में प्रवेश करने के लिये वैसे ही 'समृद्ध वेग' से दौड़ रहे हैं, जैसे आम के भुज में प्रवेश करने का मोहान्त पतंग! कहां है ब्राह्मणों की वह मदती तपस्या, अत्युग्र अक्षय्य, शास्त्राचार के पालन में अकान्तिता, शम, दम, तितिक्षा और निर्दोषता? कहां गया वह क्षत्रियों का प्रदीप्त वीर्य, विपद्नाथपरायणता, अद्विष्ट शौर्यशक्ति, वेद और ब्राह्मणों की सेवा? कहां गयी, वैश्यों की वह सरल जवननिर्वाह की प्रणाली, कृषि, वाणिज्य और गोसेवा? कहां गया शूद्रों का वह स्वाभाविक परिचर्य का भाव? और कहां गयी वह साधुतपस्वियों की अत्युग्र साधननिष्ठा

ऐवं ज्ञान की विमल दीप्ति ?

वर्तमान युग में कथों लोग धितने दुष्ट और दुर्बल हो गये हैं, इसका एक कारण यही ज्ञान पड़ता है कि लोगों की चित्तवृत्तियां आद्य विषयों की ओर अतिमात्रा में आकर्षित हो गयी हैं। आद्य विषय, वेष-भूषा, आन-पानादिने मानो मनुष्य को मृगतृष्णा में डाल कर अनेक भ्रमों में सिद्धा दी हैं। लोग अपने वेष-भूषा, लौकिकता, सामाजिकता, आन-पान और विषय-संभोग में धतने मग्न हो गये हैं और इसी कारण धनाकांक्षा भी धतने ज़ोर से बढ़ गयी है कि उनको किसी दूसरे विषय के सोचने के लिये समय ही नहीं मिलता। वर्तमान युग में भोगविश्वास की सामग्रियां जितनी बढ़ गयी हैं, भोग की आशा और भोगने की छद्मा भी उतनी ही उत्कट हो उठी है; इसी लिये अर्थ की आवश्यकता भी अत्यधिक बढ़ गयी है। लोग आज उसीकी पूर्ति के लिये विशेष व्याकुल हैं। इसी कारण वे अंतःकरण की विवेक-वाणी नहीं सुन पाते; शास्त्र और ऋषिवाक्यों के भर्म को नहीं समझ सकते, परलोक की आस्था को छोड़ कर उन्होंने अपनी सारी शक्ति को अतिशोभ के वश में होने के कारण विषयों की प्राप्ति में ही लगा रखा है। पूरी शक्ति लगाने पर भी मनमाना अर्थसंचय नहीं होने से लोग आज अशुभ वृत्ति और दुराचार के अवलंबन करने से नहीं रुकते। इसीसे ज्ञान ज्ञा सकता है कि हमारे भाव कहां तक तामसिक हो गये हैं, क्योंकि धनोपासना ही तामसिकता की अंतिम अवस्था है। जिन्होंने धन को ही सर्वार्थसिद्धि का मूल समझ लिया है, ऐसे जे दिन-रात उसीके संग्रह में लगे रहते हैं, उनके हृदय में धर्मपरायणता और परमात्मा के शुद्ध चिन्मय स्वरूप का विकास नहीं हो सकता। इस प्रकार महास्थूल जड की उपासना कर के मनुष्य अंत में काह-पथर आदि के रूप में परिणत हो जाते हैं। इस प्रकार की जडोपासना सीधे जाने के कारण ही आज हम अपने आपको बूझ गये हैं, हृदयदेवता को भुला बैठे हैं। इसीके इलस्वरूप आज हमने देवता के स्थान में स्वार्थ और भोग के देवता की भूर्ति बना कर उसीकी पूजा में अपने तनमन और प्राणों को समर्पण कर दिया है। हम दूसरे के भाग्य पर डाल करना सीधे गये हैं और जगत के सारे धन-धान्य और भाग्य वस्तुओं को हडप जाने के लिये अपने दुर्दमनीय बोलुप हाथों को यारों और ईजा रहे हैं। कवि ने ठीक ही कहा है—

कनक कनक में सौगुनी मादकता अधिकाय,
बहु पाये औरत हैं यह पाये औराय.

लोगों में आसक्त हुआ इस चित्त में लोगों की आत्मा को छोड़ कर और कोछ आत उदरती ही नहीं है. क्या आज हम अलपूर्वक कह सकते हैं कि-‘येनाहं नामृता स्याम, तेनाहं किं कुर्याम्?’ ‘हमें और किसी वस्तु की आवश्यकता नहीं’, हम देवस्य पुम्हें ही यादते हैं. हे भगवान्! और जे कुछ है वह सज्ज पडा रहे. प्रभु! पुम्हीं हमारे हृदय में विराजमान होओ. इस भक्त को हम आज कहाँ कितने जेरे से उन्मयारण्य कर सकते हैं? हृदय के सत्य भाव से आज कितने मनुष्य उनको (भगवान् को) यादते हैं? हम जे कुछ करते हैं, देखादेखी करते हैं अथवा लोगों को दृष्टिमाने के लिये करते हैं. हम धन की कामना कितने आग्रह के साथ करते हैं, अन्य कितनी वस्तुओं की अभिलाषा करते हैं; परंतु प्रभु के लिये हमारे हृदय के ओक कोने में भी तो वैसी प्रज्वल आकांक्षा जगत्त नहीं हुआ. हाय, हाय! हम क्या कर रहे हैं, इस पर हमने कभी विचार नहीं किया. जे हमारे प्राण हैं, जे सर्वस्व हैं, जे हमने उन्हीं की अभिलाषा नहीं की, तज हमने क्या यादा? हम किस वस्तु की आकांक्षा के पीछे जटक रहे हैं? अपने प्राणाराम, प्राणेश्वर की ओर तो नजर दिरा कर हमने कभी नहीं ताका! रे भूर्भुवः चित्त! तू अमूर्त्य रत्न के जदले में कांय ले कर दूज रहा है? पारसमणि का अनादर कर आज किस धन को पा कर उन्मत्त हो रहा है? कुछ भी विचार नहीं करता? इप के नशे में मूर हो रहा है, परंतु सज्ज इपों में जिस ओक का ही इप प्रसृष्टित हो रहा है, जे सज्ज प्रकार की शोभा और सुंदरता की उत्तमोत्तम सीमा है, हाय! धन नयनों ने उस इप को देखने के लिये कभी आग्रह नहीं किया!

धन यादते हो? असंख्य साम्राज्यों के धनजंडार जिसके चरलुनजों की मल्लिप्रला के साथ भी समता नहीं कर सकते, जिन चरलुकमलों का ज्रहादि देवेन्द्रगण अपने हृदयों में धारण करते हैं उन्हें छोड़ कर और कौन-से धन की आशा करते हो? जे विनाशशील है, अंयल है, उसके प्रचुर परिभाष में मिल जाने पर भी क्या लाभ होगा? वह मदाविनाश से पुम्हारी रक्षा करने में कभी समर्थ नहीं होगा. शिक्षा, दीक्षा, विद्या, अर्थ, आरोग्यता अथवा स्त्री-पुत्र, स्वजन-आधव आदि कोछ भी उससे जडा नहीं है. ये सज्ज उस ओक की प्रेममय परमात्मा की प्राप्ति के साधनरूप हैं. वह नहीं मिले, तो धन सज्जका मूर्त्य ओक कौड़ी के जराजरे भी नहीं है. यही नहीं, ये सज्ज यदि उसकी प्राप्ति में आधक होते हैं, तो सज्ज की काटी दुर्ध आंगुली के समान धनके लाग कर देने में जरा भी हिन्यकिमाना उचित नहीं.

जके प्रिय न राम जेदेही,

तजिये ताहि कोटि वरीसम जद्यपि परम सनेही.

अब ओक बार विचार कर के देखिये, कि वर्तमान शिक्षा-प्रणाली हमारा किस प्रकार सर्वनाश कर रही है ! बिना ही कारण आकाश वस्तुओं के लिये हमारे खोज की मात्रा जितनी ज़रूरी नहीं है, उतने ही परिमाण में हम जगवान को भी खोजे जा रहे हैं. बुद्धिमान पुरुष इस बात को सहज ही समझ सकते हैं कि यह देश और देशवासियों के लिये कदापि सौभाग्य के लक्षण नहीं है. अत्रेष्ट शिक्षा का ही यह परिणाम है कि हम अपने धर्म-विश्वास को जो भेड़ें हैं, ओव' धसी लिये अमृत के जड़ले में जहर भरिद कर आज हम महाभूत को आलिङ्गन करने जा रहे हैं. आज हम शिक्षित कहलानेवाले व्यक्ति परमार्थतत्त्व को और जगवान को, देवता को और मंत्रों को संशय की दृष्टि से देखना सीख गये हैं. जगवान पर अब उतने ज़ोर से विश्वास नहीं कर पाते, मानो उसके और हमारे बीच में न जाने ओक कैसा व्यवधान आ गया है. आज जगवान को अनायास ही स्वीकार करने का साहस हमारे हृदय में नहीं है. उनके साथ हमारा भानपान के समान ही जे ओक सहज और सत्य संबंध था, वह मानों कहीं टूट गया है ! उसे जोड़ने की धृष्ट होने पर भी पहले की तरह उसे हम नहीं जोड़ पाते. यही कारण है कि आज हमारी हृदयवृत्ति से केवल जेसुरा सर ही जग उठता है ! हा, आर्यभट्टियों कि संतान ! तुम्हारे पूर्वपितामहों ने जिन प्रभु को प्रदीप्त सूर्य के समान अपनी अपनी हृदय गुहा में देखा था, ओव' इस विराट् अकाश को उन्ही की भक्ति का प्रकाश जल जे साथ उठा कर सरल शिशु की भांति यह गा उठे थे कि 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्' जे गान आज भी भारत के आकाश में, वायुमंडल में, अंतरिक्ष में प्रतिध्वनित हो रहा है, और आज हम उन्ही के वंशज हो कर अपने हृदयाकाश में इस अमृतवाणी को नहीं सुन पाते ! यह क्या कम दुःख का विषय है ?

‘संशयात्मा विनश्यति !’ आज हम सभ विषयों में सदेह-युक्त हो कर तो विनाश की ओर अभसर नहीं हो रहे हैं ? संशयात्मा के लिये न छहलोक है, न परलोक है और न कोष्ठ सुख ही है. धसी लिये क्या हम भी चिरदुःखी हो कर दिन काट रहे हैं ?

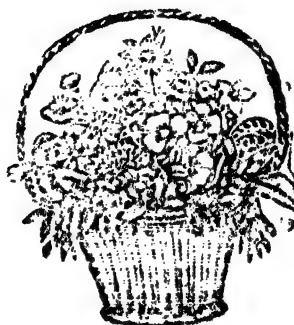
जे जगवान को नहीं मानता, वह भूत के अनंतर लोक-लोकान्तरे में भी स्थिर हो कर नहीं ठहर सकता. वह जव'उर में

पडे हुये तृण के समान ओक नरक से दूसरे नरक को जाता है और कहीं भी सुख-शांति न पा कर अंत में काठ-पट्टर के रूप में आविर्भूत होता है ! जव के धस जयंकर परिलुप्त हो स्मरण करते ही जय से सारा शरीर कांप उठता है !

हे हमारे प्रभु, हे दीनानाथ लक्ष्मण ! धस संशयश्री महाविनाश से जव को जयाओ ! हे करुणानिधि ! तुम्हारी कृपा-वारि की वृष्टि से त्रितापतप्त जव को हृदय-भस्मल ओक पार क्षिर सिक्त और कुसुमित हो उठे, दयामय ! जिससे यह दुःखी जव क्षिर तुम्हें कभी अस्वीकार न करे !

मैं जिस किसी भी अवस्था में रहूं, तुम्हारे हाथ की कठ-पूतली जन कर तुम्हारे ही प्रेममय नाम का स्मरण करता रहूं ! प्रभो ! तुम्हारी कृपा बिना, कोई तुम्हारी धस प्रकार से कैसे अलि-लाषा कर सकता है ? नाथ ! न जाने मेरे और भी कितने जन्म होंगे, किंतु तुम ओक दिन मेरे हृदयसिंहासन को प्रकाशित कर उस पर विराजेंगे ही, तुम्हारे धसी सुहृद मिलन के समय का स्मरण कर के आज धन अनेक कर्मपाशों को और तन्जनित अनेक जन्म-जन्मांतरों को हाथ से ढकेल कर शेष कर जलने की धमछा होती है. धस आर्त-दीन को अपनी सेवा के योग्य बना दो ! तुम्हें प्राप्त करने की जे कुछ भी किंमत हो, उसे कडार्थ के साथ वसूल कर दो मेरे स्वामी ! केवल ओक यही शक्ति हो कि जिससे उन सग्य परीक्षाओं के संकटसमय में मैं तुम्हारे अलप्य अरुण-युगलों को कभी न भूलूं. तुम हमारे प्रभु हो, हमारे सभा हो और हमारे सर्वस्व हो—धस जात की तो तुम्हीं गीता में अपने श्रीमुख से घोषणा कर दी है. मैं तुम्हारी धस घोषणा को कभी न भूलूं अथवा तुम ली अपने उन वचनों को कभी भूल न जाओ मेरे प्रभु !

(“कल्याण” भासिकमांथी)

૧૧૧-શુધાતો જાગ્યા ત્યારે

(એક કલ્પના ચિત્ર. લેખક:-શ્રી. પી. જી. ખી.)

ધરમાં

પાટનગર પર ઉપાનાં ઓજસ પથરાતાં હતાં. હવા તદ્દન શાંત હતી. વાતાવરણમાં નીરવ શાંતિ છવાઈ ગઈ હતી. મારા ધર પાસેથી લોકલ ગાડીનો માર્ગ છે, પણ અત્યાર સુધી આગગાડીનો જરાય શ્વનિ મને સંભળાયો ન હતો. એકદમ આવી શાંતિ જોઈ મને પહેલાં જરા નવાઈ લાગી. હું કદાચ બહેરો તો નથી બની ગયો તેની મને શંકા ગઈ. તરતજ મેં બારણું ખખડાવી જોયું. એટલામાં મારી પત્ની આવી. તેણે મને કહ્યું કે ‘આજ દૂધજ આવ્યું નથી.’

‘કેમ’ પૂછતાં પહેલાં કેટલીએ કલ્પનાઓ મારા મગજમાંથી પસાર થઈ ગઈ, તરતજ મને એકદમ ભાન આવ્યું કે, પાટનગરમાં અસાધારણ હડતાળ શરૂ થઈ ચૂકી હતી.

અસાધારણ હડતાળ વિષે વર્તમાનપત્રોમાં મેં ઠીક ઠીક વાંચ્યું હતું. કેટલાય મહિનાઓથી કામદારો એવી હડતાલની બીક ખતાવતા હતા. આખરે તેઓએ કંઈક પડકાર જેવું આપ્યું હતું. ગઈ કાલેજ મારો ભાઈબંધ મને કહેતો હતો કે, અસાધારણ હડતાલ પડે એવો સંભવ છે. પણ ત્યારે મને કલ્પનાયે ન હતી કે, આવી હડતાલ આજથીજ શરૂ થશે.

છેવટે દૂધ વગરની ચાહ સાથે સવારનો નાસ્તો પૂરો કર્યો.

નોકરો પણ હડતાલમાં જોડાયા હતા, એટલે મારી પત્નીને બધી વસ્તુઓ જાતેજ કરવી પડી. જરા કંટાળો તો આવ્યો, પણ આ નવો અનુભવ હોવાથી મને તો અતિશય આનંદ થયો.

સાથે સાથે પાટનગરમાં કેમ ચાલે છે તે જાણવા માટે હું મારાં કપડાં પહેરીને બહાર નીકળ્યો. મોટર હતી પણ શૌકર તો હડતાલ પર ગયો હતો.

રસ્તામાં

‘હવે શું થશે ?’

‘હવે શું થશે ?’

‘હવે શું થશે ?’

‘હવે શું થશે ?’

આ શબ્દોથી વાતાવરણ ગાંજતું હતું. જ્યાં ત્યાં એકઠાં થયેલાં લોકો આજ પ્રશ્ન પૂછતાં હતાં. અમારો તો શ્રીમંત વિભાગ, એટલે કોઈ મિલનો માલેક, તો કોઈ મેનેજર, તો કોઈ કારખાનાનો શું ૪૮

વ્યવસ્થાપક વગેરેજ હતા. મારી માફક માત્ર બેંકના વ્યાજ પર જીવન ગુજરનારા પણ કેટલાક હતા, પણ તેમની સંખ્યા ઓછી.

એકે કહ્યું: “કામદારો તો હડતાલ પાડી બેઠા. હવે શું થશે?”

ખીજાએ જણાવ્યું “સેફ ડીપોઝીટો અને બેંકો પર સરકારે લશ્કરી પહેરો મૂકી દીધો છે!”

ત્રીજાએ ઉમેર્યું: “લશ્કરી બેંચેક ટુકડીને તૈયાર રાખવામાં આવી છે એવા સમાચાર મળ્યા છે.”

“કમાન્ડર કહેતો હતો કે, દરેક શહેરમાં લશ્કર ગોઠવવાની સરકારે યોજના કરેલી હોવાથી આપણા શહેરમાં માત્ર બેજ ટુકડી તેઓ રાખી શક્યા છે.” એથાએ પાદપૂર્તિ કરી.

“પાંચ લાખ કામદારો સામે આ પાંચસો શું કરવાના હતા?” હતાશ થઇને છઠ્ઠાએ કહ્યું.

હું આ જૂથ છોડીને આગળ ચાલ્યો.....રસ્તામાં કેટલાક લોકો હજી પણ ટોળે વળી ઉભા હતા. સામાન્ય રીતે તેમનાથી પણ હું આગળ ગયો. આખરે એક જણ મારા જેવો મળ્યો. તે સાયકલ પર આવતો હતો. મને જોઇને સાયકલ પરથી તે નીચે ઉતર્યો.

તેણે કહ્યું: “કામદાર લતાઓમાં તો એ લોકોએ ઉત્સવ માંડ્યો છે. ત્યાં તો જરાએ ગભરાટ કે અધાધુધી નથી. ત્યાં તો બધુંજ મજે છે. ચ્હાની હોટેલો પણ ખરાખર છે.”

એટલું કહી મારા તે મિત્ર સાયકલ પર બેસી ચાલતી પકડી.

હું તો આટલું ચાલતાંજ થાકી ગયેલો હોવાથી ધીમે પગલે ઘેર આવ્યો અને પત્નીને કહ્યું: ‘મામલો ઘણો ગંભીર છે.’

મારી પત્નીના રોપદર્શક અવાજે જવાબ વાળ્યો: ‘તમારાંજ પાપ.’

કામદાર લતામાં

સાંજના એક મિત્રની સાયકલ પર હું કામદાર વિભાગમાં ગયો. ત્યાં કંઈ જુદોજ રંગ જામ્યો હતો. અસાધારણ હડતાલના અનુભવે તેમને ખૂબ આનંદ આપ્યો હતો. શ્રીમંતવર્ગને પડતી હાડમારીઓની કથા અહીં દરેક પળે આવતી જતી હતી, અને આવી વાતોને મોટું રૂપ આપીને દરેક કામદાર ખીજાને કહેતો. કોઈ કહેતો “આજે અમુકને ચાલજ મળી નથી,” તો ખીજે કહેતો: “અમારા શેઠ તો આજ સવારનાજ ભૂખ્યા છે.” આવી વાતોથી વાતાવરણ ગાજતું હતું.

તે લોકોએ અસાધારણ દડનાલતી સારી તૈયારી કરી રાખી હતી. અનેક કામદારોએ અનાજ સંઘરી રાખેલું હતું, તેમજ જીવનને જરૂરીઆતની વસ્તુઓ પણ સારા પ્રમાણમાં સંઘરી રાખવામાં આવી હતી.

આ હડતાલથી તેમને તો કંઈજ હાડમારી ભોગવવાની ન

હતી. તેઓ તો ઉલટા આનંદમાં આવી ભાષણો ગ્રાહ્યતા હતા, અને કામદાર નેતાઓ તેમને ઉત્સાહ આપી રહ્યા હતા.

કામદાર લક્ષ્મી એક હોટેલમાં મેં રહ્યા લીધી, થોડુંક ખાધું. પણ પકડાઈ જવાની ખીકે ગુપ્ત્યુપ ખાધને મેં કલ્પનો રસ તો લીધો.

કલ્પનામાં

કલ્પનામાં અત્યારે તો બધાજ એકઠા મળ્યા હતા. પરસ્પર આજ ચઢાવવામાં મશગુલ બની ગયેલા એ માલેત્રુજનોની ભેગો હું પણ લાગી ગયો. અમારામાં કેટલાક માત્ર મારી માફક બેંકના બાજુ પર જીવતા હતા, તો કેટલાક મીલના વ્યવસ્થાપક હતા અને કેટલાક શરારો હતા.

અમારામાંથી એક જરા સમાજવાદી જેવો શેઠ પણ હતો. તેણે તો બધાને ખીજવવાનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. દરેકને તે ખૂબ ચીડવતો. એણે મારી મસ્કરી કરતાં કહ્યું:

“ કેમ આજ રહ્યા મળી કે ? ”

“ દૂધ વગર ” મેં જવાબ આપ્યો.

“ બે દહાડા પછી તમોને તે પણ મળશે નહિ. યાદ રાખો, જાણો છો કે, કામદારોનાં બાળકોને કદી દૂધ પણ મળતું નથી, અને ઉલટા તમો રોજી ઘટાડવા માગો છો ! ”

“ પણ તેમાં હું શું કરું ? ” એક શ્રીમંતે વિરોધ કર્યો.

“ કેમ, તમારી જવાબદારી શું ઓછી સમજે છો ? તમારી બેંક ઉદ્યોગ ઉપર પૈસા ધીરે છે. આ પૈસાના બાજુ માટે કામદાર લોકોનું લોહી ચુસાય છે. તમારું બાજુ એ કામદારોના લોહીથી ખરડાયેલું છે. ” તેણે તો આગળ ચલાવ્યેજ રાખ્યું.

“ અને એમ ન સમજતા કે, તમારી કેળવણી, તમારો ધર્મ, તમારી નીતિભાવના હવે બહુ લાંબો કાળ કામદાર જનતાને છેતરી શકે. હવે એમ ન માનતા કે, તમારા ભાડુતી કેળવણીકારો તેમજ તમારા પગ ચાટતા અધ્યાપકો હવે જેમ શીખવાડે તેમ જનતા શીખશે. હવે તો અમજીવી જનતા સમજી ગઈ છે કે, તમો તેમના પરિશ્રમ ઉપર વિશ્વાસ કરો છો. તમો તેમની મહેનત પર મોજ-વિશ્વાસ માણો છો અને તેથી કામદાર જનતા, તમને અને તમારી આ સમાજરચનાને તોડી નાખવા તત્પર બની છે.... ”

આ સમાજવાદી ભાઈનું ભાષણ ચાલુજ હતું, પણ મને તે સાંભળતાં કંટાળો આવ્યો; એટલે હું પછી ધીમે પગલે ઘેર ગયો.

બૂખમરો

અસાધારણ હડતાલ તો ધાર્યા કરતાં ઘણી લાંબી ચાલી. એક અઠવાડિયું પસાર થઈ ગયું, અને અમારા ઘરમાં અનાજ હવે

ખૂટવા લાગ્યું. મારી પત્નીએ તદ્દન કર્કશતાથી જણાવી દીધું કે “હવે માત્ર ચારજ દિવસ ચાલે તેટલું અનાજ છે.” એટલે મેં નિર્ણય કર્યો કે, અરધું બૂખ્યું રહી આઠ દિવસ એ અનાજ ચલાવું.

મેં મારી પત્નીને કહ્યું: “હવે આપણે ખાદ્યએ છીએ તેના કરતાં અરધું ખાધને એ અનાજ આઠ દિવસ ચલાવીશું.”

અન્ય કંઈ ઉપાયજ નહિ હોવાથી મારી પત્ની પણ એકજ ટંક આહાર કરવા સંમત થઈ.

અમારા પાડોશીના બંગલામાં પણ એજ સ્થિતિ હતી.

હવે વળી અનાજ માટે ચોરીનો ઉપદ્રવ વધી પડેલો હોવાથી અમેએ અનાજના દાબડાને તીજેરીમાં મૂકવાનું શરૂ કર્યું.

રાત્રે રસોડા આગળ જરા ખખડાટ થતાં મારી આંખ ઉઘડી જતી. ‘ખાવાનું’ ચોરાઈ જશે ’ તેની બીકે અમે રાત્રે લગભગ અરધાં જગતાંજ સૂઈ રહેતાં.

ગામમાં અનાજનો એક કણ પણ મળતો ન હતો. દાણા-બજારમાંનું અનાજ સરકારે તેમના લશ્કર માટે જપ્ત કર્યું હતું. એ અનાજમાંથી સૈનિકો માટે ખાવાનું પૂરું પાડવામાં આવતું.

આમ શહેરમાંથી તો અનાજ જરાયે મળે તેમ ન હતું અને બૂખમરો અમારા સામે ડોળા ધુરકાવતો વેગથી આવતો હતો.

પરાકાષ્ટા

માત્ર એકજ દિવસ ચાલે તેટલું અનાજ ઘરમાં રહ્યું હતું. મારી પત્નીના શરીર પર બૂખમરાની નિશાનીઓ ચોખ્ખી જણાતી હતી. મારા શરીરમાં અશક્તિ આવવા લાગી હતી. સવારમાં ઉઠાતું પણ નહિ. જરા જરામાં પરસેવો વળતો. મારી પત્નીની પણ એજ દશા હતી. તે પણ ઉઠી શકતી ન હતી. ઘરમાં કચરો તો પારાવાર પડ્યો હતો. અમારા ખેસવાના ખંડમાં ઘૂળ પણ પુષ્કળ ચઢી ગઈ હતી.

આખરે અનાજનો હેલ્લો કણ પણ પૂરો થયો અને ખરેખર અમારે માટે બૂખમરો શરૂ થયો. અનાજ એક ટંક પણ મળતું હતું તે આખરે બંધ થયું અને માત્ર પાણીબેર દિવસ ગુજરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો.

જે દિવસને માટે કામદારો ધમકી આપી રહ્યા હતા, જે ક્ષણને માટે તેઓ રાહ જોઈ રહ્યા હતા, તે ક્ષણ આખરે આવી.

બપોરના બારેક વાગતાં બૂખ તો એટલી કકડીને લાગી કે મન વિહ્વળ થઈ ગયું, પત્નીથી તો ઉઠાણુંજ નહિ, તેના શરીરમાં જરાયે શક્તિ રહી ન હતી.

એટલામાં ધીમે અવાજે બારણું ઉઘડ્યું. મારો એક મિત્ર

બહુજ ધીમે ધીમે આવ્યો. મારામાં 'આવો' કહેવાની હોંશ જરાયે ન હતી. માત્ર તે ધીમે પગલે પગલે સુધી આવ્યો.

પલંગની પાસેજ પડેલી ખુરશી ઉપર તે જરા નિઃશ્વાસ નાખી બેઠો: "કેમ કંઈ અનાજ મળ્યું ?"

મેં હતાશ વદને ના પાડી.

મારી પત્નીએ કહ્યું: "આજ તો અપવાસ છે. ગઈ કાલ ખપોર પછી અમે જરાયે અન્ન પામ્યાં નથી."

તેના ધીરા-કરુણ અવાજે વાતાવરણને વધુ કરુણ કરી મૂક્યું.

આખર

ભૂખમરાના નિર્દય અનુભવ પછી "કામદારોની માગણી સંતોષાવી જોઈએ" એવો કાગળ લખવાનો મેં વિચાર કર્યો.

પણ જોવો હું લખતો હતો કે મારી પત્નીએ ટકોર કરી કે 'તમારો કાગળ લઈ કાણ જશે ?'

અને ખરે તેમજ હતું !

આંખને તમ્મર આવવા લાગ્યાં. ભૂખમરાએ અમારા શરીરને લાગી નાખ્યું હતું. ઉઠવાની તો જરાયે તાકાત ન હતી.

એક ક્ષણવારમાં તો મને આખું ઘર ફરતું લાગ્યું-ફર્નિચર ચકાવાના આકારમાં ફરતું લાગ્યું. 'પેલું મકાન આમ કેમ દેખાય છે ?' મેં પત્નીને પૂછ્યું તેનો શું જવાબ મળ્યો તે કંઈ સમજાયો નહિ.

પછી કેટલો કાળ પસાર થયો તે હું કહી શકું તેમ નથી. કારણ કે જ્યારે મને શુદ્ધિ આવી ત્યારે હું જોઈ શક્યો કે, મારી પાસે મારી પત્ની તેમજ મારા નોકરો ઉભા હતા.

મારી પત્ની મને દૂધ પાછ રહી હતી. મારી આંખ ઉઘડતાંજ તેણે આવકારદાયક અવાજે કહ્યું 'હડતાલ પૂરી થઈ છે' અને અમારા નોકરે ઉમેર્યું કે 'કામદારો તેમાં વિજય પામ્યા છે.'

(તા. ૧-૨-૧૯૩૧ના "ત્રિજગત કસરી"માંથી)

૧૧૨-સંસ્કારીન સંતતિના ઉત્પાન્ન

અટકાવવાની જરૂર

પાળેલાં પ્રાણીઓની ઓલાદ સુધારવા મથતા
માનવસમૂહની પોતાની સંતતિ તરફ બેદરકારી

પ્રાણી માટે માનવ કાળજી

જ્યારે ખેડુતની ગાય મરણ પામે છે ત્યારે તેના ઘરમાં કેટલી નિરાશા અને કેટલો શોક પ્રસરે છે ! પણ જ્યારે આ મરી ગયેલી ગાયની જગ્યાએ ખેડુત નવી ગાય લાવવા નીકળે છે ત્યારે તે કેટલી બધી કાળજી લે છે ? તે જુએ છે કે, ગાયની ઓલાદ સારી હોવી જોઈએ. તે વિચાર કરે છે કે, તેની ઉંમર જરા નાની હોવી જોઈએ. તે તેના દાંતની, દૂધ અને શારીરિક શક્તિની પરીક્ષા કરે છે. અને આટલું બધું કર્યા પછી પણ ગાય લેતા પહેલાં આ ગાય સારી ઓલાદની છે કે કેમ તે જુએ છે. પેલા ભરવાડો જ્યારે ગાયોનાં ટાળાં ચારે બાજુએ ચારતા હોય છે ત્યારે પણ તેમની ગાયો સારી ઓલાદ ઉત્પન્ન કરે તેને માટે કેટલી કાળજી રાખે છે ! તેમજ આપણે પણ આપણા કૂતરો કદાચ મરી જાય તો સારી ઓલાદનો કૂતરો મેળવવા માટે પહેલાં વિચાર નથી કરતા ?

વિચિત્રતા તો એ છે કે, સારાં કૂતરાં, સારા ઘોડાઓ, સારા બળદો વગેરે કેમ ઉત્પન્ન કરી શકાય તેને માટે પુષ્કળ સાહિત્ય લખાયું છે. યુરોપમાં તો આ પ્રાણીમાત્રની જાતિને સુધારવા માટે ખાસ કોલેજો છે, અને તેના ખાસ અધ્યાસક્રમ ગોઠવાયા છે, તેને માટે ખાસ શાળાઓ સ્થપાઈ છે; એટલુંજ નહિ, પણ નિર્જીવ જાણતાં ફળદાયી ઝાડોની જાતને પણ કેમ સુધારવી તે ઉપર તો અત્યારે પુસ્તકોનાં પુસ્તકો લખાયાં છે. પણ એ વિચિત્રતા છે કે, માનવજાતિ આ પ્રશ્ન પર બહુજ બેદરકાર છે. જો કે આપણા કંપાઉડમાં આવેલા આંબાની જાતને કેમ સુધારવી તેના વિચાર થાય છે અને તેને માટે આપણે ખાસ સાહિત્ય વાંચીને યત્ન પણ કરીએ છીએ. જો કે આપણી ગાય વધારે દૂધ આપે એવી કેવી રીતે બનાવી શકાય તેને માટે વિચાર કરીએ છીએ, છતાં જ્યારે આપણે આપણા પુત્ર કે પુત્રીઓનાં લગ્ન ગોઠવીએ છીએ ત્યારે જાતિ સુધારણાનો પ્રશ્ન આપણી વિચારસૃષ્ટિથી બહુ વેગળો હોય છે.

બેકારીની પરિસીમા

આપણે સામાન્ય રીતે છોકરાંનું બહુતર, અને તેને મળનાર

વારસા વિષે જરા વિચાર કરીએ છીએ. આપણે સામાન્ય રીતે છોકરીનું શિક્ષણ અને ધરકામમાં આવડત માટે પળભર વિચાર કરીએ છીએ, પણ આ લગ્ન માનવજાતિની દૃષ્ટિએ હિતકર છે કે કેમ તે વિષેના વિચાર તો જરા પણ નથી કરતાં. આથી જાતિ-સુધારણાનું વિજ્ઞાન એમ શીખવવાની આશા રાખે છે કે, દેશની દૃષ્ટિએ તેમજ માનવજાતિના હિતની દૃષ્ટિએ આપણા શહેરીઓનું જાતીયત્વ એ બહુજ અગત્યની વસ્તુ છે. શહેરીઓની બાવી સંતતિ સારી હોય, એટલુંજ નહિ પણ ઉચ્ચ સંસ્કારવાળી હોય તે વિષે સંભાળ રાખવી એ બહુજ અગત્યનું છે.

વનસ્પતિના જગતમાં સારી જાતનાં ખીજ ઉગાડવા માટે માણસ કેટલો યત્ન કરે છે ! દાખલા તરીકે આંખો લાઇએ. નાના ગોટલાવાળું તેમજ વિશાળ કદનું ફળ ઉપજાવવા માટે કરેલા વર્ષોના અખતરા પછી આજે આપણે એવા આંખાને ઉપજાવી શકવા સમર્થ થયાં છીએ કે જે આંખાને આવા નાના ગોટલાવાળી તેમજ વિશાળ કદવાળી કેરી આવે. આ પરિણામ લાવવા માટે આપણે શું શું કયું હતું ? પ્રથમ તો મોટા ગોટલાવાળી કેરીઓ આપતા આંખાનો સંહાર કરવો પડ્યો, તેમજ ખીજ સારું અને તેટલા માટે વર્ષોવર્ષ સંભાળ લીધી હતી; તેમજ સારા આંખાનું ખીજ જળવાઈ રહે તે દૃષ્ટિએ ખાસ સંભાળ લીધી હતી. અને આ ખાસ કાળજીપૂર્વક કરેલા યત્નને પરિણામે આજે આપણે વધારે રસ-વાળી કેરી મેળવવા શક્તિમાન બન્યા છીએ.

કૂતરાઓની જાતનો ઈતિહાસ

તેમજ પ્રાણીજગતમાં પણ માનવે સારી ઓલાદ ઉત્પન્ન કરવા તરફ પુષ્કળ લક્ષ આપ્યું છે. એ તો બધાજ જાણે છે કે, કૂતરાંઓ એક વખત જંગલમાં ભટકતાં શિયાળવા જેવાં હતાં. અત્યારે તેમનામાં સંસ્કારો દીસે છે તેવો એક પણ સંસ્કાર આ પહેલાંનાં કૂતરાંઓમાં ન હતો. તેઓ તો જંગલમાં ભટકતાં. તેઓ કદી પણ અનાજ નહોતાં ખાતાં; પણ આપણા પૂર્વકાલીન પૂર્વજોએ કેટલાંક જંગલી કૂતરાંઓને પકડ્યાં, તેમને પાખ્યાં અને તેમને માનવ-હિતમાં કામમાં આવે એવાં બનાવ્યાં. આમાંથી જે કેટલાંક નાસી ગયાં તે તો પાછાં જંગલી બની ગયાં; પણ જે પળાયાં તે સારાં બન્યાં. પણ અહીં પણ આપણા અભણ અને નિરક્ષર ગણાતા પૂર્વજો, જાતિસુધારણાના વિજ્ઞાન પ્રમાણે આ પ્રાણીઓની ઓલાદ પર લક્ષ આપતા. જે કૂતરાંઓ કોઈ બાળકને કરડતાં કે બરાબર ન કેળવાતાં તેમને તરતજ મારી નાખતા. આમ પસંદગીની રીત પ્રમાણે કામ લેવાતું, અને કેળવાઈ શકે તેવાંજ કૂતરાંઓને ઉછેરવામાં આવતાં.

કૂતરાંઓના આખા ઈતિહાસને તપાસીએ તો માલમ પડશે કે,

સૈકાઓના સતત યતનના પરિણામે જુદી જુદી કુતરાંની જાતો ઉત્પન્ન થવા પામી છે. શિકારી કુતરાઓ, ચોડીદાર કુતરાઓ, પર્સ અને બીજી જાતો ખાસ પ્રયત્નનું પરિણામ છે. પૂર્વકાલીન પૂર્વજોએ કેટલીય મહેનત અને કાળજીથી આ બધી જાતોને ઉત્પન્ન કરી છે. અને શિકારી કુતરાઓની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસનાં પાનાં પાછાં ઉઠેલીએ તો માલમ પડશે કે, અત્યારનો શિકારી કુતરો ગ્રેહાઉન્ડ તે લગભગ પાંચ સૈકાની સતત મહેનતનું પરિણામ છે. પૂર્વકાલીન પુરુષોએ પેતાની જરૂરીયાત પ્રમાણે કુતરાંઓને કેળવ્યાં, પણ બિલાડીનો તેવો ઉપયોગ નહિ હોવાથી તેઓએ બિલાડીની જાત સુધારવા ખાસ યતન કર્યો અને પરિણામે બિલાડી હજુ પણ તેજ દશામાં રહેવા પામી છે. હજુ પણ રાત્રે ધરના ઉંદરકાને સંહારવા પૂરતોજ બિલાડીનો ખપ મનુષ્યજાતને હોવાથી, માનવ બિલાડીની ઓલાદ સુધારવા તરફ હજુ નથી ઢળ્યો.

ગાયોની કેળવણી

એકુતો પણ સારું દૂધ આપતી ગાયોનેજ ટકવા દે છે. નબળું દૂધ આપતી, અને ઓછું દૂધ આપતી ગાયોને જંગલમાં છૂટી મૂકી દેવામાં આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ ગાયો વધુ દૂધ આપતી કેમ અને તેને માટે ખાસ સાવચેતી અને કાળજી લેવાય છે. અત્યારે પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, વધુ દૂધ આપતી ગાયોની વાછીડો જ્યારે મોટી થઈને દૂધ આપે છે ત્યારે વધુ દૂધ આપે છે અને આમ વધુ દૂધ આપવાની શક્તિ વંશમાં ઉતરે છે. આ દષ્ટિએ વધુ દૂધ આપનાર ગાયોનો વંશ વધારવાને માટે ખાસ કાળજી લેવાય છે. અને અત્યારે અનેક ડેરી ફાર્મ જોઈએ તો પછી આ જાતિસુધારણાના વિજ્ઞાને આપેલા અમૂલ્ય લાભ આપણને સીધા દેખાઈ આવે છે.

સારી ઓલાદ માટે અખતરા

માનવે મૂળથીજ પ્રાણી અને વનસ્પતિમાં સારી ઓલાદ ઉત્પન્ન કરવાનો યતન કર્યો છે. સંભવ છે કે, આમાં માનવહિતના દષ્ટિબિંદુએજ વિચાર થયો હોય. સંભવ છે કે, આ વંશવિજ્ઞાનનું આખું શાસ્ત્ર માનવહિતની દષ્ટિએજ ઘડાયું હોય; પણ પૂર્વકાલમાં તેમજ આજે પણ વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓને કેળવવા માટે આપણે જેટલી કાળજી લઈએ છીએ, તેટલીજ બેદરકારી આપણે સારા સંસ્કારવાળી જાતિને ઉત્પન્ન કરવા તરફ દર્શાવીએ છીએ. ખાસ કરીને હિંદમાં તો અત્યારે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે કે આ જ્ઞાન અને સંસ્કાર એ તો વિદ્વાનોને માટે માત્ર વાત-ચીતનો વિષય માનવામાં આવે છે. અહીં તો લગ્ન અને સંતતિ એ બે વસ્તુઓ વચ્ચે કંઈ પણ યોજના હોઈ શકે એવો સિદ્ધાંત

સંસ્કારહીન સંતતિના ઉત્પાદનને અટકાવવાની જરૂર ૫૭૩

સ્વીકારવાની આ નિરક્ષર સમૂહ ચોખ્ખી ના પાડે છે.

માનવજાતિ માટે ઉપયોગ કરો.

પ્રાણીજગતમાં આ સારી ઓલાદ ઉપજાવવાનાં સારાં પરિણામ જોયા પછી, તેમજ વનસ્પતિજગતમાં પણ સારાં ફળવાળાં વૃક્ષો ઉપજાવવાની કલા હસ્તગત કર્યા પછી પણ એમ નથી લાગતું કે, માનવજાતિમાં પણ સારી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે ખાસ કાળજી અને ચીવટની જરૂર છે? જાતીય પતન આપણાં બારણાં ખખડાવી રહ્યું છે. દરેક વર્ષે નબળી અને નબળી સંતતિનો પાક ઉતરતો જાય છે. મધ્યમ વિચારવાળાં અને સખળ દેહવાળાં શરીરો દૃષ્ટિ-મર્યાદામાંથી દૂર થતાં જાય છે; છતાં આપણા સમાજમાં આ વિષે અતિ કરુણાજનક ખેદરકારી દર્શાવવામાં આવે છે.

જ્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, અમુક યોજના પર પાળેલાં ઢોર જે ઉછેરીએ, જે અમુક ઢાંચ પર આપણે જાનવરો ઉછેરીએ તો તેઓમાંથી સારા અને હિતકર સંસ્કારોવાળી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી શક્ય છે; તો પછી આપણે જે ઢાંચે પ્રાણીજાતને કેળવીએ છીએ, જે યોજનાથી પાળેલાં જાનવરોમાં સારી સંતતિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી હોય તો તે યોજના શા માટે આપણે આપણી જાત માટે પણ અમલમાં ન મૂકવી? જે યોજનાઓ દ્વારા આવાં સફળ પરિણામો સાધી શકાયાં છે, તે યોજના માનવજાતિની સારી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવામાં શા માટે ન વાપરવી?

માનવજાતિનો ઇતિહાસ

પણ તમે કહેશો કે ‘માણસ એ કંઈ જાનવર નથી. વ્યક્તિ એ કંઈ વૃક્ષ નથી કે તેનાં સારાં પરિણામ નીપજાવવા માટે ખાસ યોજનાઓ કરવી પડે.’ પણ ખરેખર માણસ જાનવર નથી, પણ જાનવરનો પિત્રાઈ છે. પ્રખર વિચારક ડાર્વિને હવે સાબીત કરી આપ્યું છે કે, આપણે બધા એકજ વંશ(સ્ટોક)માંથી ઉતરાં આવેલાં પ્રાણીઓ છીએ. સંભવ છે કે, તળાવમાં એક નાનો સરખો દેડકો પણ માનવવંશમાં એક પૂર્વજનું સ્થાન પામી શકે એમ છે. પણ પુરાતત્ત્વની દાલની શોધખોળોએ સાબીત કર્યું છે કે, જગત ઉપર દીસતી સર્વ જીવંત વસ્તુનું મૂળ પૂર્વજ એક અમર અમીબા (એમ્બ્રેઆ) છે. આ પૂર્વજ નાશ પામતુંજ નથી. કારણ કે તે વિકાસ પામતાં આપોઆપ જે બની જાય છે.

તો પછી જગત ઉપર દીસતી બિન્નબિન્ન જાતો માટે તેમજ બિન્નબિન્ન પ્રાણીઓ માટે આ સાયન્ટિસ્ટોનો સમૂહ શું કારણ આપે છે? તેઓ કહે છે કે, કુદરતે એક લોખંડી કાયદો બંધ્યો છે. આ કાયદાનો અમલ પણ એટલોજ લોખંડી ઢાંચે કરવામાં આવે છે. તેઓ કહે છે કે, જીવવાને માટે દરેકને ખાસ જેહમત ઉઠાવવી

પડે છે (સ્ટ્રગલ ફોર એકઝીસ્ટન્સ). આ જીવવા માટેની જહેમત અનેક નબળાં અને જીવવાને માટે અયોગ્ય એવાં પ્રાણીઓનો સંહાર કરે છે. તેઓ પૃથ્વીના પટ પરથી ભુંસાઇ જાય છે, તેઓ નાશ પામે છે અને આજે માત્ર તેમનાં શરીરપિંજરો કોઇ કોઇ વખત ખાણુ ખોદતાં મળી આવે છે.

જીવનસંગ્રામ અને જાતિસુધારણા

કુદરતમાં અત્યારે આ જીવનસંગ્રામ એટલો તો વેગવંત અને બળવાન છે કે જીવનસંગ્રામની લડતમાં પ્રાણીઓ તેમના શરીરના જીદા જીદા અવયવો ખીલવે છે. સિંહની યાજ, અને વાઘના નખ, હરણના નાના પગ, તેમજ માનવનું તીરકામકું એ બધી શોધો જીવનસંગ્રામનને લીધેજ થઈ છે.

કુદરત આમ પોતાનો કારમો કારડો વિંઝતીજ જાય છે, અને કુદરતના આ સંહારમાંથી બચવા માટે માનવજાતિએ એક રીતે કહીએ તો સરકારતંત્ર સ્થાપ્યું છે. આમ માનવજાતિના વિકાસનાં મૂળ, તેમજ મનુષ્યે ખીલવેલી અનેક શક્તિઓનાં મૂળ જીવનસંગ્રામમાં રહેલાં છે.

જીવનસંગ્રામે તો માનવજાતિને ખીલવી છે; પણ હવે સમય આવી પહોંચ્યો છે, કે જ્યારે કુદરત કંઈ પણ પગલાં લે ત્યાર પહેલાં માનવે હવે આગળ પગલાં મૂકવાની જરૂર છે. કારણ કે કુદરતના કારમા કાયદાઓથી બચવા માટે આપણે સંસ્કૃતિ સ્થાપી છે. સંસ્કૃતિએ ઉમાં કરેલાં કૃત્રિમ સાધનોએ માનવજાતિને કંઈક અંશે રક્ષણ આપ્યું છે અને જીવનસંગ્રામનું સ્થાન હવે વર્ગસંગ્રામે લીધું છે.

વિજ્ઞાનની જરૂર

તેથીજ અત્યારના યુગમાં જાતિ-સુધારણાના જ્ઞાનનો પ્રચાર અને અનુકરણ અતિ અગત્યનાં છે. સંસ્કૃતિની સ્થાપના સાથે કુદરતી અંકુશો ઓછા થતાં સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે જરૂરની વસ્તુઓ વિસરાઇ ગઇ છે. પૂર્વકાલીન કાળમાં દરેક બાળકને બળવાન બનવાની ફરજ પડતી. અત્યારનું માયકાંગલું બાળક બી. એ. બની જાય છે. આમ જીવનપલટા સાથે શારીરિક શક્તિ તેમજ માનસિક શક્તિવાળાં સંતાનો ઉત્પન્ન કરવા તરફ ઓછું લક્ષ અપાય છે. તેથીજ અત્યારે જાતિસુધારણાએ શીખવેલાં સાધનો પર વિશેષ લક્ષ અપાવું જોઇએ.

(તા. ૧-૨-૧૯૩૧ ના “પ્રજામિત્ર કેસરી”માંથી)

૧૧૩-રત્નમાળા

(સંગ્રહ કરનાર એક બહેન)

૧-મનુષ્ય જેટલો ઉપદેશથી સુધરતો નથી, તેટલો એ વાંચનથી સુધરે છે.

૨-હિંસા કરનારને પોતાની કે પોતાનાં પ્રિય સ્નેહીઓની હિંસા કરવી સ્વયંતી નથી, અસત્ય બોલનારને પણ પોતાની પાસે અસત્ય બોલનાર પર રીસ ચડે છે. ચોરને પણ પોતાની વસ્તુઓ ચોરનાર પર ક્રોધ ચડે છે. મલિન રહેનારને પણ ખીજાથી પોતાને થતું મલિનપણું ગમતું નથી. પરાપકાર ન કરનારને પણ પોતા પર ખીજાના ઉપકારની ઇચ્છા રહે છે. નિર્દયને પણ પોતા પર ખીજાની દયાની આકાંક્ષા રહે છે. મન વશ નહિ રાખનારને પણ ખીજાનું શાંત મન રૂચે છે, અને ક્ષમા નહિ કરનારને પણ પોતા પર ખીજાની ક્ષમા ગમે છે. આમ દુર્ગુણીનેય ગુણની કિંમત છે.

૩-જેમ ખેડેલી જમીનમાં વૃક્ષને ઉછરવા માટે પૂરતું પોષણ મળે છે, તેમ અભ્યાસથી કેળવાયેલી બુદ્ધિ મોટાં કાર્ય કરવા પ્રેરાય છે. જે બુદ્ધિ કેળવાયેલી નથી તે, વણખેડેલી જમીન જેમ છોડને મુંઝવે છે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યને મુંઝવે છે.

૪-જ્યાં સુધી પોતાનો માણસ વિરુદ્ધ પક્ષમાં બળી જતો નથી, ત્યાંસુધી પારકાથી પોતાને નુકસાન થતું નથી. દોરડામાં પરાવેલી હળ્લરો કુદાડાના પાનાની માળા જોઇ વૃક્ષો કંપવા લાગ્યાં ત્યારે એક વૃક્ષ વૃક્ષ બોલ્યું કે “ભય પામશો નહિ. હજી કોઈ આપણો જાતદ્રોહી એમનામાં બળ્યો નથી.”

૫-અતિ પરિચયથી તિરસ્કાર ને નિરંતર સહવાસથી અનાદર થાય છે. મલય પર્વતમાં રહેતી લીલડી અતિ પરિચયને લીધે ચંદન-વૃક્ષના કાષ્ટને બાળવાનાં ઇંધન કરે છે.

૬-સજ્જનો નાણિયેરની પેઠે માંહેથી કોમળ છતાં ઉપરથી કઠોર દેખાય છે. દુર્જનો ખોરની જેમ અંદરથી કઠોર છતાં ઉપરથી કોમળ દીસે છે.

૭-સ્થૂલ શરીરવાળો હાથી નાનાશા અંકુશને વશ છે. જરાસરખો દીપક પ્રગટતાં સર્વ અંધાર નાશ પામે છે. વજ્ર પડતાંને વાર પર્વત ફાડી નાખે છે. સ્થિતિ, વય કે આકાર કરતાં તેજ (બળ) વિશેષ બળવાન છે.

૮-હરણ, હાથી, પતંગિયો, મત્સ્ય ને ભ્રમર, એ પાંચ પ્રાણીઓ ક્રમવાર શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધમાં અતિ આસક્ત થવાથી પોતાનો નાશ કરાવે છે. જો એકજ ગાફલ મનુષ્ય એ પાંચ ઇન્દ્રિય વડે પાંચ વિષયને આસક્તિથી સેવે, તો તે જરૂર હણાય એમાં શંકા નથી.

(“નવચેતન”ના એક અંકમાંથી)

૧૧૪-સાત્ત્વિક બઠ કેવી રીતે મેઢવી શકાય?

(લેખક:-શ્રી. રવિશંકર જટાશંકર વૈદ્ય)

શરીરબળ અને મનોબળ પ્રાપ્ત થવા માટે સૌ કોઈ ઇચ્છા કરે છે. આ બળ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ આ જમાનામાં ઘણીજ થઈ રહી છે. ખરૂં શરીરબળ અને મનોબળ કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ અને તે કેવી રીતે મેળવવું જોઈએ, તે તરફ ઓછું લક્ષ્ય અપાય છે. આ શરીરબળ અને મનોબળ વિષે આપણા ઋષિમુનિઓ પુસ્તકોમાં સારી રીતે વર્ણન કરી ગયા છે. તે મેળવવાના રસ્તા બતાવી ગયા છે. આપણા બાપદાદાઓ એ આજાઓ સમજીને સારી રીતે પાળતા હતા. તેમાં તેમને પૂર્ણશ્રદ્ધા હતી. તેનો અનુભવ લઘો હતો. કાળે કરીને આ વાત ઘણાં કારણોને લઈને ભૂલાઈ ગઈ છે. આ ભૂલાઈ ગયેલી વાત અને તેનો લાભ, હાલના જમાનામાં આડકતરી રીતે સમજાયા પછી આ વાતાવરણમાં ફેરફાર થતો જાય છે. આપણી ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન થતું જાય છે અને તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરીને લાભ લેવા માંડ્યો છે.

શરીરબળ એટલે બ્રહ્મચર્ય અને મનોબળ એટલે વિચારપૂર્વક બુદ્ધિથી ઉપયોગ. ગમે તે સ્થિતિમાં અને ગમે તે રીતે આ બળ વાપરવું તે ખરૂં બળ નથી. તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવામાં આવે અને તે જનસમાજની સાથે સાથે આપણને લાભકર્તા થઈ પડે, એ જાતનું શરીરબળ અને મનોબળ હોવું જોઈએ આવાં બળને સાત્ત્વિક શરીરબળ અને મનોબળ કહેવું જોઈએ. શરીરબળ અને મનોબળ તો જંગલી પશુ અને પ્રાણીમાં પણ હોય છે. આવાં પશુ અને પ્રાણી જેવાં બળની મનુષ્યોને જરૂર હોતી નથી. શરીરમાં બળ હોય પણ જ્યાં જે પ્રકારના બળની જરૂર હોય ત્યાં તે બળ વાપરવું જોઈએ. હાલના વખતમાં અદિસાવાદી સૈનિકોએ સાત્ત્વિક શરીરબળ અને મનોબળ વાપરવા માંડ્યું છે અને તે રસ્તો મહાત્મા ગાંધીજીએ બતાવી આપ્યો છે. આવું બળ મેળવવા માટે અમુક પ્રકારના નિબંધની જરૂર છે. આવા નિબંધમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ હાથની કાંતેલી અને વણેલી ખાદી પહેરવાની સૂચના કરી છે. આ ખાદી જૂના જમાનામાં પહેરવામાં આવતી હતી. બીજી મોજશોખની ચીજો તજી દેવાને માટે મ. ગાંધીજી તરફથી સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. ઘણા વખતથી પાશ્વમાત્ર ચીજોના મોહમાં આપણે તણાયા કરતા હતા. આ મોહમાંથી બચાવવા માટે મ. ગાંધીજીએ સારી રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે પ્રયત્નને આપણે ઘણે અંશે વધારી લીધો છે, જે આપણા શુભ ભાવીની નિશાની છે.

ખાદી પહેરવાથી શું લાભ થાય છે, તે હવે સમજાવવાની જરૂર રહી નથી. ખાદી પહેરવાથી આર્થિક લાભ તો છેજ. જેણે ખાદી પહેરી તેઓ ખીજી પણ ખર્ચાળ ચીજો જરૂર છોડી શકશે. આ લાભ જનતાને એછો ન ગણાય. વળી સફેદ વસ્ત્ર સાત્ત્વિકતાનું ચિહ્ન છે. સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી ઉગ્રતા મટી સાત્ત્વિકપણું પ્રાપ્ત થાય છે. સફેદ ચીજોમાં ઘણું અંશે સાત્ત્વિકતા હોય છે. આ સાત્ત્વિકતાથી શરીર સાત્ત્વિક બને છે અને મનના વિચારો પણ સાત્ત્વિક બને છે. આવું સાત્ત્વિક શરીર અને મન મેળવવા માટે જેમ ખાદી પહેરવાની જરૂર છે, તેમ તેની સાથે સાથે આપણા વહેવારમાં અને ખાનપાનમાં નુકસાન કરનારી ઘણી ચીજો છે, જેને આપણે છોડી દેવાની જરૂર છે. આવી ચીજો આપણા શરીરને ધણીક રીતે નુકસાન કરી રહી છે અને અર્થિક રીતે તો ઘણુંજ નુકસાન કરી રહી છે. આવી નુકસાન કરનારી ચીજોનો હવે અટકાવ કર્યા વગર છૂટકો નથી.

પ્રથમ પંક્તિએ આપણા ખાનપાનમાં ફેરફાર કરવાની ખાસ જરૂર છે. આપણા ખાનપાનમાંથીજ ઘણા પ્રકારના દોષો થઈને આપણી પાયમાલી થઈ રહી છે. ખાનપાન વિષે આ માસિક દ્વારા અને પુસ્તકો દ્વારા ઘણું વખત લખાઈ ગયું છે; પણ આપણી ઘણા વખતની ટેવોને લઈને જોઈએ તેવો ફેરફાર થઈ શકતો નથી. આપણે એટલું તો જરૂર સમજીએ છીએ કે, જેવું બી વાવશું તેવાંજ ફળો પાકશે. સંગ તેવો રંગ લાગશે. તે અનુસાર જે પ્રકારનું ખાનપાન લઈશું, તેવાજ પ્રકારનું તેમાંથી લોહી, માંસ, ચરબી, વીર્ય, બનશે અને મનોબળ બંધાશે. આ વાત સમજ્યા છતાં પણ ખોરાકનો ફેરફાર થઈ શકતો નથી, એ પણ આપણા દૂષિત ખોરાકનું કારણ છે.

જૂના કાળમાં આપણા ઋષિમુનિઓ કેવળ હવા ખાઈને, પાણી પીને અને છેવટ પાન, ફળ, ફૂલ અને કંદનો આહાર કરીને શરીર નિભાવતા હતા. અને પોતાનું માનસિક બળવધારી શક્યા હતા. તેઓ જે કંઈ લેતા તે શરીરના નિર્વાહ માટે લેતા હતા, સ્વાદના શોખની ખાતર લેતા નહોતા. આથીજ તેઓ લાંબુ આયુષ્ય મોગવી શક્યા હતા. જમાનો ફરતો ગયો, તેમ તેમ આપણા ખોરાકમાં ફેરફાર થવા માંડ્યો. મોજશોખમાં અને મોંના સ્વાદે તીવ્ર રાજસ અને તામસ ચીજોનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. સાથેસાથે સ્વાદમાં વ્યસની ચીજોનો પણ સમાવેશ થયો અને રોજના દિનચર્યાના વર્તનમાં ફેરફાર થયો. આથી આપણા દૈવતરૂપ બ્રહ્મચર્યાનો પણ સારી રીતે નાશ થયો. આ બધાના કારણે આપણી અવનતિ થઈ. આ વાત ઘણા ભાઈઓ જાણતા હશે, છતાં તેમાં સુધારો કરી શકતા નથી, એ આપણા દુર્ભાગ્યની વાત છે.

આપણા રોજના ખોરાકમાં ઘઉં, બાજરા, જુવાર, ટુવેર, શુ. ૪૬

મગ, અડદ વગેરેની દાળ, શાકવગ, દૂધ, દહીં, ઘી, સાકર વગેરે સાત્ત્વિક ચીજોની જરૂર છે; પણ તેની સાથે અતિ ગરમ મસાલાની જરૂર નથી. સાદા મસાલા વપરાવા જોઈએ. હળદર, મીઠું, ધાણા-જીરું વગેરે સાદા મસાલાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ઠીક છે; પણ અતિ મરચાં, ખટાશ, તેલ અને ખીજ ગરમ મસાલા લેવા તે નુકસાન કરનાર છે. વળી વ્યસનો જેવાં કે ચા, અતિપાન, સોપારી, તમાકુ, ખીડી, દારૂ વગેરે નુકસાન કરનારાં છે. આવી નુકસાન કરનારી વસ્તુઓને તદ્દન છોડી દેવી જોઈએ. આગળના જમાનામાં આવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ બહુ જૂજ થતો હતો. એ જમાનામાં શરીર સારાં રહેતાં હતાં. હાલ પણ જ્યાં ખાનપાનની સંજ્ઞા લેવાય છે ત્યાં તેમનાં શરીરજળ સારાં હોય છે. અતિ તીવ્ર અને ગરમ ખાનપાન લેવાથી તેમાંથી બનેલું લોહી, માંસ, વીર્ય પણ ગરમજ બને છે. આ પ્રકારની થયેલી ગરમીથી લોહી સુકાય છે, પાતળું પડી જાય છે અને નવું બનતું નથી. ધાતુ-વીર્ય પણ પાતળું બને છે અને નષ્ટ થાય છે. જેમ ઘીને તાપમાં મૂકવાથી પાતળું બને છે, તેમ શરીરમાં રહેલી ધાતુ ગરમીથી તપીને પાતળી થઈ ધાતુસ્ત્રાવ-ધાતુક્ષય થાય છે. આ બધું અનિષ્ટ ખોરાકને આભારી છે. આવા તામસી ખોરાકો લઈને લોહી, માંસ, ધાતુ ઉચ્છેદાય છે અને તેનો નાશ થાય છે. આથી ઘણા પ્રકારનાં દરદો પેદા થાય છે ત્યારે ખાનપાનનો સુધારો કરવામાં આવતો નથી, પણ તેના દવાઓથી ઉપાયો કરવામાં આવે છે. હાલના જમાનામાં ઉપાયો દરદને મટાડવા કરતાં વધારવાના થઈ પડે છે; માટે આવા ઉપાયો કરવા કરતાં ખોરાકમાં ફેરફાર કરીને દરદો સુધારવાની જરૂર છે. ખોરાકના ફેરફારથી શરીર સુધરે છે, પૈસાની ખરબાદી થતી અટકે છે અને હૈરાનગતિમાંથી બચી જવાય છે. તામસી ખોરાકોની જરૂર શરીરને હોતી નથી, પણ આપણી હંમેશની ટેવોને લઈને આપણી ઈંદ્રિયો ટેવાઈ જવાથી વારંવાર તે જ્ઞાનતંત્રુદ્વારા માગણી કરે છે. જ્ઞાનતંત્રુદ્વારા માગણી થાય છે, એજ આપણા મગજની નબળાઈનું કારણ છે.

મહાત્મા ગાંધીજીનો દાખલો લેવાની જરૂર છે. તેઓશ્રી તદ્દન સાદોજ પદાર્થ લે છે. આ સાદા પદાર્થથી અને સંયમથી તેઓશ્રીએ પોતાનું માનસિક બળ વધાર્યું છે. તેમને કોઈ પણ તામસી પદાર્થની જરૂર હોતી નથી. જ્યાંસુધી આપણે આવા સાદા ખોરાક ઉપર ન જઈ શકીએ, ત્યાંસુધી ખરૂં સાત્ત્વિક શરીરજળ અને મનોબળ મેળવી શક્યા, એમ ગણાય નહિ; ત્યાં સુધી યોગ્ય લાલ મળી શકે પણ નહિ. સાત્ત્વિક ખોરાકથી સાત્ત્વિક લોહી, માંસ, ધાતુ બંધાઈ સાત્ત્વિક શરીર અને મન બંધાશે. આવી રીતે સાત્ત્વિક શરીરજળ અને મનોબળ બંધાવાથી

આપણાં દેશહિતનાં અને અન્ય કામો સારી રીતે સાધી શકીશું. આ ફેરફાર ન થાય ત્યાંસુધી આપણે બ્રહ્મચર્ય પાળી શકીશું નહિ. બ્રહ્મચર્ય પાળી ન શકાય ત્યાં સુધી આપણે કોઈ ઉત્તમ કાર્ય કરી શકીશું નહિ. માટે આપણા પોતાના અને દેશહિતની ખાતર હવે તો આપણા વહેવારમાં અને ખાનપાનમાં ફેરફાર કર્યા વગર છૂટકો નથી.

સાત્ત્વિક ખોરાકનો સ્વીકાર કરાય અને તામસી પદાર્થોનો ત્યાગ કરાય ત્યારેજ ખરું મનોબળ મેળવ્યું ગણાય. ખરા મનોબળવાળાઓ રસાસ્વાદમાં નહિ લલચાતાં તેનો ત્યાગ કરી શકશે. જેઓને સ્વાદ વગર ચાલતું નથી અગર નુકસાન કરે તેવા સ્વાદો છોડી શકતા નથી, તેમનું મનોબળ ખરેખર નબળું અને નિર્માત્મ્ય ગણાય! નજીવા રસાસ્વાદને જેઓ છોડી શકતા નથી, તેઓ સ્વાદની વારંવાર ઇચ્છા કર્યા કરે છે અને તેનેજ સ્વાધીન રહે છે. તેઓનાથી દેશનું કે પોતાનું હિત કયા પ્રકારે થઇ શકશે? સૈનિકોમાંથી ધણાઓને પોતાનાં વ્યસનો-સ્વાદો છોડવા પડ્યા છે. જેલમાં ગયા પછી તેમને સ્વાદો છોડી બેસ્વાદોવાળા ખોરાકો લેવા પડ્યા છે. આ બધું મહાત્મા ગાંધીજીએ બતાવેલા મનોબળથી તેઓ આ બળ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. આ બધું એજ સૂચવે છે કે, તમારા આગલી પ્રણાલીવાળા સાત્ત્વિક આદાર, વિહાર અને બ્રહ્મચર્યને પાળીને સાત્ત્વિક શરીરબળ અને મનોબળ મેળવો.

(“વૈદ્યકદંપતરુ”ના એક અંકમાંથી)

૧૧૪-યુજેનીક સોસાયટી

આ સંસ્થાના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે છે—

૧-માનવજાતિના હિતને માટે દરેક શક્ય સાધનો દ્વારા કામ કરવું.

૨-આ સાધનોમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે:-જાતિસુધારણાના વિજ્ઞાનમાં શોધખોળ કરવી, સભાઓ ભરવી. ફોન્ડરન્સ ગોઠવવી નિબંધ વંચાવવા, સભાઓમાં ચર્ચા કરવી અને પેમ્ફલેટો બહાર પાડવાં.

૩-બાળકોના જન્મપ્રમાણને સુવ્યવસ્થિત કરવા યત્ન કરવા.

૪-વીનેરિયલ ક્લીનીક સ્થાપવા.

મંત્રી, યુજેનીક સોસાયટી.

૫૫, ગીરગામ રોડ-મુંબઈ નં. ૪

૧૧૫-વા દેવીના ચેલાઓ ! ચેતશો કે ?

(લેખક:-શ્રી. રવિશંકર જટાશંકર વૈદ્ય)

ચા વિષે આ માસિકમાં તેમજ ખીજાં પત્રોમાં અને બાપણ દ્વારા ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે; છતાં પણ તેને છોડવાનું બની શક્યું નથી. આ આપણા મનોબળનીજ ખામી છે. હવે તો આપણા બલની ખાતર છોડવામાં આવે તો સારું. ચા કેવા પ્રકારે નુકસાન કરી રહી છે તે ફરી એક વાર અત્રે જણાવવામાં આવે છે.

જે દેશમાં ચાના છોડ કાપવામાં કામે લાગતા આપણા હિંદી ભાષ્યોને શોષણ પડતું દુઃખ અને તેથી થતો રક્તપાત જાણીને દુઃખ થાય તે ખાતર એવી ચાને છોડવાની જરૂર છે.

આપણા દેશમાં કેટલીક ચા હલકી જતની આવે છે અને તે આપણા ભાષ્યો વાપરે છે. આ ચાને સદંતર છોડી દેવાની જરૂર છે.

મરેલા શખને સડતું અટકાવવા માટે ચાની ગ્રીણી ભૂડીમાં દાખવામાં આવતું હતું. શખમાંથી નીકળતો ગેત ચામાં દાખવ થતો. વેપારના લોભની ખાતર આ ભૂડી આપણા હિંદમાં મોકલી હતી. આ ચા આપણાં ભાષ્યોને સારી કડક લાગવા માંડી અને માગણી વધી. હાલ આ જતની ચા આવે છે કે નહિ તે જાણવામાં નથી.

ચામાં ટેનીન અને થીના નામનાં કેફી તત્ત્વો ભેળવવામાં આવે છે. ચાની કડકતા વધુ વધારવાને માટે કેટલીક હોટેલોમાં અપ્રીણના પોસ્તના ડોઝવા ચાના પાણીમાં ઉકાળવામાં આવે છે, અને તેથીજ એવી હોટેલોની ચા સારી કિતમ ગણાય છે. કિતમ સારી ચા આવતી હશે, પણ ઘણે ભાગે તો ઉપરના મિશ્રણવાળી આવે છે.

ચાથી ફાયદો છે એમ માનવાવાળા ભલે માને, પણ ચાથી આરોગ્યનાની દૃષ્ટિએ તો ઘણુંજ નુકસાન છે અને એજ વાત અત્રે સમજાવવાની જરૂર છે. ચા પીનારાઓ જણાવે છે કે, અમેને ચા પીવાથી દસ્ત સાફ આવે છે, માથું દુઃખતું મરી જાય છે, શરીરની ખેંચેલી દૂર થઈ રૂઝી આવે છે, ભૂખની શાંતિ કરે છે વગેરે ફાયદા બતાવે છે. આના ખુલાસામાં જણાવવાનું એ છે કે, ચા પીવાથી એટલે ગરમ પાણી પીવાથી આંતરડાં ઉના પાણીના કારણને લીધે દીલાં પડે છે. ચાના થોડા વજનથી આંતરડા ઉપર દબાણ થઈ દસ્તનો ખુલાસો થાય છે. ચાથી એમ સમજવામાં આવે છે કે, ચાથી ઝાડાનો ખુલાસો રહે છે. ચા ઝાડાનો ખુલાસો કરતી નથી, પણ ચાનું ઉનું પાણી આંતરડાંને દીલાં કરી દસ્ત લાવે છે. તેની સાથે ચામાં રહેલ માદક તત્ત્વથી તેનો કબજાબાત કરવાનો સ્વભાવ હોય દસ્તની કબજાબાત કરે છે. દસ્તની

કબજાઆત થાય એટલે માથાનો દુઃખાવો થાય, વળી આ લેવાય એટલે દસ્ત સાફ આવે અને માથું ઉતરે છે. વળી માદક તત્ત્વ ચામાં મળવાથી દસ્તની કબજાઆત થઈ જાય છે. આમ વારંવારની ટેવને લીધે આંતરડાં નબળાં પડી જાય છે. આવી ટેવ તમાકુ, ચા અને ખીડીથી પણ પડી જાય છે. આ વસ્તુઓ લેવાથી ઈરીટેશન થવાથી દસ્ત થાય છે. તેથી કેટલાક ભાઈઓ દિશાએ જતાં પહેલાં ખીડી તમાકુનો ઉપયોગ કરે છે. ચા, ખીડી કે તમાકુના સેવન વગર ઝાડો આવે નહિ એ વ્યસનજ કહેવાય. આ વસ્તુઓનો અમલ ઉતરી જાય છે એટલે એજ ચા, ખીડી કે તમાકુ લેવીજ પડે છે. ચા, તમાકુ, અશીણ અને દારૂ વ્યસની ચીજો છે. જે ચીજ વગર આપણે ચલાવી શકતા નથી અને મગજના જ્ઞાનતંત્ર દ્વારા તેની વારંવાર માગણી થાય છે, એ તેનામાં કેદી તત્ત્વની નિશાની છે. આ કેદી તત્ત્વ પોતેજ ઝેર છે. આ ઝેર શરીરને નુકસાન કરે છે. અશીણ લેવાથી શરીરમાં હોંશ આવે છે અને અમલ ઉતરી જાય છે એટલે શરીર, મન શિથિલ બને છે અને જ્યારે ફરીથી અશીણ લેવાય છે ત્યારે શરીરમાં કાંટો આવે છે. તેમ ચા, ખીડી, તમાકુ અને દારૂ નુકસાન કરનારાં તત્ત્વો છે. ચાથી ભૂખની શાંતિ થાય છે એમ જણાવવામાં આવે છે પણ જ્યારે ખરેખર ભૂખ લાગી હોય ત્યારે તેના ઉપર પોષણ કરનારા પદાર્થોની જરૂર હોય છે; તેને બદલે ગરમ પાણી પીવાથી પૂરતું પોષણ મળતું નથી અને ઉલટી ભૂખ મંદ પડી જાય છે. ગરમ પાણી હોજરીને-ભૂખને મંદ કરી નાખે છે. વારંવાર ચા લેવાથી આ જાતનું નુકસાન જરૂર થાય છે. ગરમ પાણી, તેમાં આવતું માદક તત્ત્વ, અને વધુ ખાંડના ઉપયોગથી હોજરી બગડી લોહી તથા ધાતુનો બગાડો કરે છે. ચા પીવાની ટેવ આપણા દેશની નથી. જ્યાં ચા પીવાય છે ત્યાં ટાઢ ઘણી હોય છે, ત્યાં આ તેમને અનુકૂળ પડતી હશે. કહણ ખોરાક એટલે ખીસ્કીટ કે ભાખરી ઉપર ચા પીવાય છે ત્યાં તે નુકસાન નહિ કરતી હોય. આપણને તો ચા એકલી પીવાની હોય છે અને તેથી ચા જરૂર નુકસાન કરે છે. આગલા જમાનામાં સવારમાં દૂધ કે છાશ સાથે રોટલો કે ભાખરી ખાવામાં આવતાં હતાં, ત્યારે આપણી શારીરિક સ્થિતિ સારી હતી. આ ક્રિયા અત્યારે બૂલાધ ગઈ છે અને ચાનો ઉપયોગ થયો છે. મોટા માણસો ચા પીએ એટલે તેની સાથે નાનામાં નાનાં કુમળાં બાળકોને દૂધ છોડીને ચા પાતાં શીખવે છે. બાળકો ઉપર આપણા સમાજનો આધાર છે. તેમને શરૂઆતથી દૂધને બદલે ચાના પ્યાલા પીતાં શીખવી દેવામાં આવે છે અને રાજ ચાએ છીએ કે જીએ, મારે બચુડો ચા પીએ છે. માતાપિતાએ આથી રાજ થવાનું નથી. આ

આ બાળકોને ઝેરસમાન છે. આથી શરીરનાં ગાત્રો સિધ્ધિ થઈ બાળકો હાડપિંજર જેવાં લોહી વગરનાં કસ વગરનાં થાય છે.

શરીરને ઠીક ન હોય, પેટમાં બાદી, ચરદી હોય કે માથું દુઃખતું હોય તો આ ન પીતાં સુંક, મરી, પુદીનો કે એવીજ બીજી ચીજોને ઉકાળીને દૂધ નાખીને પીવું ઉત્તમ છે. આ તરીકે કોઈ જાતના પીણાની જરૂર નથી; પણ હાલના જમાનામાં મંદ પાચનશક્તિ-વાળા, કબજીઆતવાળા અને મંદ શક્તિવાળાને જરા ટેકાની જરૂર હોય ત્યારે તુલસી, મરી, એલચી કે એવીજ બીજી વસ્તુને ઉકાળી દૂધ વધુ નાખીને આ જાતનો ઉકાળો પીવો સારો છે. દૂધ પચતું ન હોય તો આવી રીતની આ ઉકાળા પી શકાય. કોઈ પણ ચીજને ઉકાળીને, તેમાં ખાંડ અને દૂધ નાખી પીવામાં આવે તેને આ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ચાની અંદર વ્યસનવાળું તત્ત્વ તો નજ હોવું જોઈએ. અમેને આ વગર નહિજ ચાલે, વખત થાય એટલે ચાનું ગરમ પાણી જોઈએજ એવી ટેવ નજ હોવી જોઈએ.

ધણા વખત ઉપર ચાનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. અસહકારના જમાનામાં આ ધણાઓએ છોડી દીધી હતી, પણ ફરી વાતાવરણ ફરતાં ચાનો પવન વધી ગયો. આથી આર્થિક રીતે નુકસાન છે. હાલતાં ચાલતાં, મોં સ્વાદે, મહેમાનોની મીજબાનીમાં અને દરેક રીતે ચાનો ઉપયોગ કરીને ખર્ચમાં ઉતરવું પડે છે. ચામાં ખાંડ, દૂધ, ચા, બળતણ અને સાથે પાન, ખીડી, સોપારીના ખર્ચો થાય છે. એકત્ર રીતે ચાનું ખર્ચાળ વાતાવરણ છે અને તે હવે બંધ કરવાની જરૂર છે. હાલમાં ચાના બહિષ્કારની ક્રિયા થવા માંડી છે. ગામડાંઓમાં તદ્દન છોડવા માંડ્યો છે. નાનાં મોટાં શહેરોમાં ચાના બહિષ્કાર થતા જાય છે. કાઠીઆવાડમાં કુંડલા ગામમાં તો ન્યાતિ સમસ્ત તરફથી ચા મોકાયો છે. આ પીવો નહિ અને પાવો નહિ અને ચા વેચવી નહિ. આવાં બંધનો થયાં છે. બંધન તોડે તેને માટે ન્યાત દંડ કરે. આથી ઘરમાંથી, હોટેલોમાંથી ચાનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. આમ કર્યા વગર આ ચેપી ચા નીકળશે નહિ, માટે આ જાતનું અનુકરણ કરવાની જરૂર છે.

આ હોટેલોમાં, સ્ટેશને સ્ટેશને મળે છે અને પીવાય છે. ગમે તેવા પ્યાલામાં અપાય અને તે પ્યાલાને બરોબર ઘોવામાં ન આવે અને ફરી તેજ પ્યાલામાં બીજાને અપાય છે. આવી રીતે ચા-પીણાં પીવામાં ધાર્મિક રીતે નુકસાન કરનાર છે, એ બાબ મૂકીએ તો પણ આરોગ્યતાની દૃષ્ટિએ તો જરૂર નુકસાન કરનાર છે. ગમે તેવા ચેપી રોગવાળા લાઇએ ચા પીધી હોય તેના ચેપની અસર બીજાને જરૂર આવે છે. આ હિસાબે પણ આ બહારનાં પીણાંઓ છોડી દેવાની જરૂર છે. આ પીણાંઓ કૃત્રિમ જીરસો લાવનારાં છે અને

પરિણામે નુકસાન કરનારાં છે, માટે આ પીનાર ભાઈએને અમારી મૂચના છે કે, ચાને તજ દહને તમારાં શરોરને સુધારો. અમુક ભાઈ-ઓ આ છોડશે, તેઓ ખીજીએને છોડવાને વિનવશે તો આમ કરતાં આ સર્વત્ર છૂટી જશે. સાથે સાથે જણાવી દેવાની જરૂર છે કે, જેમ આ નુકસાન કરનાર છે તેમ કૌશીથી પણ નુકસાન થાય છે. તે ધાતુને ખાસ નુકસાન કરનાર છે. હાલમાં કૌશીમાં ખીજી ચીજોની મેળવણી કરીને વેચવામાં આવે છે. ચા-કૌશી બન્ને માદક વસ્તુઓ છે, માટે તે બંનેને છોડવાની જરૂર છે. (“વૈદ્યકદ્વપતરુ”માંથી)

૧૧૬-રેડિયોના ચમત્કાર

આપણે ત્યાં રેડિયોનો પ્રચાર ધણા થોડા વખતથી થયો છે. તે છતાં તેણે થોડા વખતમાં ધણો આશ્ચર્યજનક ફેરફાર કરી નાખ્યો છે. રેડિયો વડે આપણે હજારો માઈલ દૂર બેઠા છતાં ભાષણો સાંભળીએ છીએ, સંગીતનો આનંદ મેળવીએ છીએ અને આવશ્યક વસ્તુઓનાં ચિત્રો પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. પરંતુ જાપાનના એક સેનાનાયકે રેડિયોને એક ભયંકર કાર્ય સાથે જોડ્યું છે. રણક્ષેત્રમાં માણસોનો સંહાર કરનારાં જે યંત્રો હોય છે તે યંત્રોને રેડિયો મારફતે ચલાવવાની તેણે નવી યુક્તિ શોધી કાઢી છે. રેડિયો વડે આ નાશકારક યંત્રો લગભગ પાંચ માઈલની ગતિથી દોડે છે. એક વિશાળ અને ભયંકર યંત્રને પોતાની મેળે આવી ગતિથી દોડતું જોઈને જોનારાના મનમાં ભય ઉત્પન્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. યંત્રનો સંચાલક પાંચ પચીસ માઈલ છોટે બેઠેલો હોય છે અને યંત્ર આવી રીતે સંચાલક વિના ધારેલે સ્થળે દોડ્યું જાય છે, એ વાત ખરેખર એ સદીની છેલ્લામાં છેલ્લી અજાયબીજ કહી શકાય. જો કે રેડિયો, યંત્રને કોઈ નવું બળ આપતું નથી, બધી સામગ્રી તો તેની અંદર ભરી દેવામાં આવે છે; તે છતાં રેડિયોની લહેરો યંત્રના ચક્કર પર પડે છે, જેથી યંત્ર દોડે છે અને અજાયબ રીતે તે પોતાનું કામ સફળ કરે છે. એક તરફ જ્યારે રેડિયો આવું ભયંકર કામ કરે છે, ત્યારે તે ખીજી તરફ માણસની જીંદગી બચાવે છે. હમણાં રોગને દૂર કરવાને માટે યુરોપના ડૉક્ટરો તેનો ઉપયોગ કરે છે. ભયંકર રોગોના જંતુઓથી સપડાયેલા દરદીને એક પેટીમાં સુવાડીને રેડિયોની નાની લહેરો તેના પર ફેંકવામાં આવે છે, જેથી થોડા વખતમાં તેની અસર થાય છે અને દરદીના શરીરમાં રહેલ હાનિકારક જંતુઓ નાશ પામે છે. ઇન્જેક્શન, ઓપરેશન વગેરે ક્રિયા જેવુંજ રેડિયો કામ કરે છે. પરંતુ હજી સુધી એનો પ્રભાવ સર્વગામી થયો નથી. (તા. ૮-૨-૩૧ ના “હિંદુ”માંથી)

११७-अंग्रेजी शिक्षा का भारतीय सम्बन्धता पर कुप्रभाव

(लेखक:-देशभक्त बाबा हरदयालुजी अम० अ०)

अंगरेज शिक्षा के परिणाम

१-राष्ट्रभाषा एक जति के अन्य जतियों से पृथक् करने का सपना जडा कारखु है। जिस देश की अपनी भाषा नहीं वहां जतीयता का विचार कभी नहीं रह सकता। भारतवर्ष के प्रत्येक मनुष्य के लिये दो भाषायेँ सीखना अत्यावश्यक हैं। एक राज-भाषा अर्थात् संस्कृत और एक प्रांतीय भाषा अर्थात् भराही, जंगला, हिंदी आदि। परंतु संस्कृत के स्थान में जिसमें सारी विद्यायेँ छिपी हैं-अथ राजभाषा अंगरेज हो गछ है। कैसी आश्चर्यजनक और शोकप्रद अवस्था है कि एक हिंदू जज सारे भारतवर्ष के संशोधन करना चाहता है तो उसे एक विदेशी भाषा का आश्रय लेना पडता है। उसके बिना वह अपना अलि-प्राय नहीं जता सकता। यह पहले ही जताया गया है और सिद्ध भी हो। युक्त है कि अंगरेज हमें अंगरेज तो न जना सकेगी, पर भारतीय भी न रहने देगी।

२-धृतिदास, जतीय संगठन तथा उन्नति के लिये परमा-वश्यक है। अंगरेज शिक्षा हमारे धृतिदास के तोड मेड कर छस प्रकार हमें सिखाती है कि छससे लाभ की अपेक्षा हानि होती है। घटनाओं से हम डीक परिणाम नहीं निकाल सकते। क्षेत्रिज और हंटर जैसे धृतिदासलेखक हमें अपनी प्राचीन सभ्यता, गौरव और प्रतिष्ठा क्यों जतायेगे ?

३-भाषा और साहित्य सदा साथ रहते हैं। जज भाषा न रही तो साहित्य भी साथ ही नष्ट हो जाता है। भारत के साहित्य का कोष भी जंद हो गया, अंगरेज शिक्षा ने हिंदी साहित्य के नष्ट कर दिया।

४-हमारे सामाजिक जवन पर छसका जैसा प्रभाव पडा है कि हम सदाचार के भी जो जंडे और पाश्चात्य सभ्यता की द्विज-लावे की वस्तुओं के हमने ग्रहण कर लिया। आधा तीतर आधा जटोर। हम न धर के रहे न धाट के, न छधर के न उधर के। अंगरेज शिक्षा ने हमारे आचारविचार के नष्ट कर दिया। सच्ची जेतनता और विचारशक्ति ही, जतीय गौरव की रक्षा कर सकती है।

अंगरेज शिक्षा ने हमारी भाषा, साहित्य, धर्म, आचार,

अंग्रेज शिक्षा का भारतीय सभ्यता पर कुप्रभाव पटप

जतीय भाव, राज और स्वाधीनता सत्य पर अपना प्रभाव डाला। हमने अपने घर की वस्तुओं को परित्याग कर अंगरेजों पर आश्रित होना सीखा। धन जो कुछ वस्तुओं को पुनः प्राप्त करने के लिये बहुत समय आहिये और बहुत परिश्रम करने की आवश्यकता है। इसके लिये हमें तन, मन, धन सत्य कुछ अलिखित करना पड़ेगा।

धन शिक्षा का एक यह परिणाम भी हुआ है कि जैसे लोगों की एक संख्या (जो प्रतिदिन बढ़ रही है) हो गई है—जो कुछ कलाकौशल तथा व्यापार नहीं जानती। रोजी कमाने के लिये उनके पास नौकरी के अतिरिक्त कुछ उपाय नहीं। हमारी आर्थिक दृष्टि अत्यंत ही शैथिल्य हो गई है। वह दृश्य कैसा हृदयविदारक है जहाँ हम एक दुकानदार या धनाढ्य के लड़के को देखते हैं कि वह सामाजिक उत्थिति के लिये वहील बनना आवश्यक समझता है, अंगरेज शिक्षा ने हमारे निर्णयशक्ति पर ऐसा अद्भुत प्रभाव डाला है कि जिससे हमारा यथार्थ ज्ञान जाता रहा है! इसे शोक का विषय है कि लोकमत धनता दूषित हो गया है कि एक किसान या व्यापारी के व्यवसाय को सरकारी नौकरी से कुछ समझा जाता है। धन शिक्षाप्रणालि ने हमारे युवकों को कलाकौशल और व्यापार से पूर्णतया अयोग्य बना दिया है।

संस्कृत भाषा और अंगरेज भाषा

यह उन लोगों की जड़ी जारी भूल है, जो यह कहते हैं कि भाषा के प्रचार से जतीय संगठन तथा निम्न निम्न प्रांतों के लोगों में समागम होगा और वे मिल जायेंगे। क्योंकि वह समागम, वह समानता और वह सहानुभूति जो किसी भाषा प्रभाव अथवा शक्ति से उत्पन्न हो, सच्ची और यथार्थ नहीं हो सकती। जतीयता का भाव अंतरात्मा से उत्पन्न होता है, बाहर से नहीं। एक हिंदू के लिये संस्कृत सीखना अंगरेज सीखने से अधिक सुगम है। वह हिंदू जो संस्कृत से अनभिज्ञ है, सत्य और प्रतिष्ठित हिंदू नहीं कहला सकता। जो लोग संस्कृत का स्थान अंगरेज को देना चाहते हैं, वह धनवाद को नहीं जानते। कुछ लोग कहते हैं कि संस्कृत एक मृतभाषा है। सत्य तो यह है कि हम ही मरे हुए हैं, किंतु संस्कृत भाषा नहीं मरी।

अंग्रेज शिक्षा के कारण हमारा यह स्वभाव हो गया है कि हम देख संप्रधी सत्य विषयों पर अंगरेज भाषा में ही विचार प्रकट करते हैं।

वस्तुतः ऐसा करने की कुछ आवश्यकता नहीं जान पड़ती। इस त्रैलुयुअट का जो अंगरेज और संस्कृत दोनों जानता है, कर्तव्य है, कि दोनों में से संस्कृत को अपनावे। परंतु यह परा-

धीन जति के इतलाज्य है कि वह अपने विजेताओं की भाषा को अपनी भाषा से कहीं अधिक प्रेम करती हैं और अच्छा समझती हैं। परंतु ऐसा करना उसके लिये अपनी मृत्यु का आवाहन करना है।

जय मुगल साम्राज्य की स्थापना हुई, तो उत्तरी भारत के हिंदूओं ने स्वयं ही अपनी भाषा संस्कृत को त्याग फारसी को अपनाया। आज उससे भी गिरी हुई यह दशा है कि हम पहले से भी स्थूल परिभाषा से इस बात की नीति का आचरण कर रहे हैं।

मिथ्या जनश्रुति

कई भारतीय बूढ़ कर समझते हैं कि अंगरेज शिक्षा भारत की उन्नति को जन्म देनेवाली है और इसने दुर्दशा में पड़े हुए हमें एशियावालों को स्वतंत्रता, स्वाधीनता, राजनैतिक अधिकार और सामाजिक उन्नति के शुभ विचारों तथा अभिलाषाओं से सुसज्जित किया है। हमारी भरती हुई सभ्यता में नया जीवन आया है। हमें निराशा के समुद्र से निकाल लिया है। भारत को नवज्वन प्रदान करनेवाली यही शिक्षा है। तो क्या यह हमारे लिये उचित है कि हम इस सोने के अंडे देनेवाली मुरगी को मार डालें?

वास्तव में इस शिक्षा ने नौकरशाही के लिये सहायकों, नौकरों और सरकारी स्कूलों के लिये अध्यापकों, अदालतों के लिये वकील और जजों की एक लारी संप्रदाय उत्पन्न कर दी है; जिसने अंगरेजों राज को स्थायी बनाने और सरकार की प्रतिष्ठा बढ़ाने में जड़ी सहायता दी है; तथा दूसरी ओर अंगरेज शिक्षितों ने देश के लिये यह कार्य किया है कि वह जतीयता का सर्वनाश कर रहे हैं। जति और धर्म के लिये ज्ञान की शक्ति एवं सादस और देशभक्ति का धनमें लेश मात्र भी नहीं।

स्मरण रहे कि १८ वीं शताब्दी में यदि रणजितसिंह, स्वामी दयानंद, रामकृष्ण, सातारंग, विवेकानंद और अन्य महापुरुष उत्पन्न हुए, तो इसका कारण अंगरेज शिक्षा नहीं, प्रत्युत यह कहना चाहिये कि प्राचीन भारत की सभ्यता मरी न थी। आश्चर्य है कि सरकारी स्कूलों के होने लगे जिनमें दासता और जतीयता के हनन के अतिरिक्त और कुछ साधन नहीं, स्वतंत्रता और जतीयता के विचार कैसे उत्पन्न हो सकते हैं।

अफ़गानिस्तान इस शिक्षा के बिना भी क्यों स्वतंत्र है? कारण यह है कि उसमें स्वतंत्रता के विचार इस समय स्वयं उत्पन्न हो रहे हैं और वे सारे संसार में पाये जाते हैं। यदि अंगरेज शिक्षा भारत में न होती-तो भी समयातुरोध और आधुनिक उन्नति से ये विचार अधिक ज़ोर से उत्पन्न होते।

હમારે શિક્ષિત લોકો ને મિલ ઓર બર્ક કે લેખોં સે કંઈ ઉંછરે લિયે હેં, પરંતુ દેશભક્તિ સે વહ વેસે હી કારે હેં, જૈસા કિ આદ કા વાસી.

(જન્યુઆરી-૧૯૩૧ ના “શુદ્ધિ સમાચાર”માંથી)

૧૧૮-યુનીઓને ઉત્તમ નાગરિકો બનાવવાની રીત

(લેખક:-શ્રી. યુનીલાલ ધ. પટેલ)

[મનુષ્ય એવો શક્તિમાન છે કે તે જે ધારે તે કરી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ ખીજાઓ પાસે પણ તેમ કરાવી શકે છે. આ દિશામાં અમેરિકામાં એક સામાન્ય મનુષ્યે પ્રયત્નપૂર્વક કેવું કામ કરવા માંડ્યું છે, તે વાંચીને વાચક પોતાના જીવનમાં પણ અનેક પરિવર્તનો કરી શકે છે.]

થોડા વખત પહેલાં અમેરિકાના અગ્રગણ્ય કેળવણીકારો એક પ્રશ્નને છણવા લેગા થયા હતા. “ચારિત્ર્ય કેમ ધડવું?” એ મહાન પ્રશ્ન તેમની આગળ મુકાયો હતો. ઘણી વિચારશ્રેણીઓ ઉપર વિચાર ચલાવવામાં આવ્યો, પણ કોઈએ દઢતાપૂર્વક તેમ ન કહ્યું કે તેની રીત રામબાણ ધલિજ છે.

છતાં એ દેશમાં એક માણસ એવો છે, કે જેની ચારિત્ર્ય ધડવાની રીત દરેક ઘર, નિશાળ કે કેદખાનામાં અજમાવવી જોઈએ છે. તેનું નામ જે. ફ્રેંક રાઇટ, ડી. સી. એસ. છે. ડી. સી. એસ. નો અર્થ થાય છે “ડૉક્ટર ઓફ ક્રાઇમ સેન્સ” (સામાન્ય બુદ્ધિનો વૈદ્ય). આ ઉપાધિ તેણે એક કેદખાનાના કેદીઓ પાસેથી મેળવી છે, કારણ કે તેણે તેમને ખરા રસ્તે ચઢાવ્યા હતા.

આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં ફ્રેંક રાઇટ રેલ્વેમાં એક સામાન્ય ધંજનેર હતો. રાઇટ કહે છે કે, તે વખતના રેલ્વે કામદારો બે વાતમાં મશહૂર હતા. એક જૂઠા સમ ખાવા અને ખીજ દારૂ પીવાની ના ન કહેવી. રાઇટ પોતે આ બે બાબતમાં મશહૂર હતો અને વધારામાં દિવસની ૨૦ સીગાર પણ પુંકી જતો. ડૉક્ટરો-એ તેને સલાહ આપી કે જો તે ખીરી પીવાનું નહિ છોડી દે તો મરી જશે અને જો એકદમ છોડી દેશે તો પણ તે મરી જાય એવો સંભવ છે. ધર્મચુરુઓએ તેને કહ્યું કે, જો તે જૂઠા સમ ખાવાના નહિ છોડી દે તો નરકમાં જશે. તેણે ઘણાં વર્ષ સુધી આ બંને કુટેવો છોડવાના ધીમે ધીમે પ્રયાસો કરવા માંડ્યા, પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો. કોઈ પણ માણસ એમ સફળ થયોજ નથી અને થશે પણ નહિ. તમારે જો કોઈ નવી ટેવ પાડવી હોય તો ખરો રસ્તો

એ છે કે તેની આજેજ શરૂઆત કરો.

એક દિવસ રાષ્ટ્રને વિચાર થઇ આવ્યો કે, જે જીંદગીનો તે સરખાત્યાર માલીક છે તે પોતે ચલાવતા એક એન્જન જેવી છે. તેણે ખૂબ વિચાર કર્યો તો માલૂમ પડ્યું કે, એન્જન એ મનોબળ છે. સ્ટીમ (વરાળ) એ ઇચ્છાશક્તિ છે, અને ઇજનેર પોતે એ સાઈ નરસું સમજવાવાળું હૃદય છે. આ વિચાર પછી તેણે કુટેવોના ઠેકાણે તંદુરસ્તી, જ્ઞાનતંતુઓની સશક્તિ, પૈસાનો ખચાવ અને છેવટે કુટેવો છોડી દેવાથી કેટલો મોલો જળવાશે વગેરે વિચારોથી પોતાનું મગજ ભરી દઇ સૂઇ ગયો. આ વિચારો તેણે પોતાના મગજમાં એટલી સજ્જડ રીતે ધુસાડી દીધા કે સવારમાં ઉઠતાં તેણે અળ્યબી સાથે જોયું તો તેની બીડી પીવાની આદત એની મેજે નાણુદ થઇ ગઇ હતી. સત્ય એ છે કે, તમારા મગજમાં ખરા વિચારો ભરો તો ખોટા વિચારો એની મેજે ભાગી જાય છે અથવા અંદર પેસી શકતા નથી.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો રાષ્ટ્રને પ્રકૃતિનું અનાદિકાળનું એક મહાન તત્ત્વ હાથ લાગ્યું હતું. મનોબળ એ બીજું કશુંજ નથી, પણ સારી અથવા નરસી ટેવો છે; અને ટેવો એ આપણે કેવા વિચારો કરીએ છીએ એ ઉપર બંધાય છે. અને વિચારો ! વિચારો સારા યા નરસા લાવવા એ આપણા હાથની વાત છે. આમ જો કોઈ સંપૂર્ણપણે જોઈ શકે તો તે પોતાની જીંદગીને કાબુમાં રાખવાનું બળ મેળવેજ.

રાષ્ટ્રે આ પ્રયોગ કેટલાક મિત્રો ઉપર અજમાવ્યો, અને તે વિજયી નીવડ્યો. પાછળથી તેણે કેદખાનાના કેદીઓ ઉપર આ રીત અજમાવી, અને એથી હજારો કેદીઓ સુધરવા માંડ્યા. એવા સુધરેલા કેદીઓમાંથી ભાગ્યે પાંચ ટકા જેટલા બીજી વાર ગુન્હો કરી કેદખાનામાં ગયા હશે. ઘણાઓ કામઘંઘે વળગી જઈ ખરા શહેરીઓ બની ગયા.

સાત વર્ષ સુધી રાષ્ટ્રે આ પ્રમાણે કેદીઓમાં કામ કર્યા પછી કોઇએ તેને કહ્યું કે, જો આ પ્રયોગ કેદખાનામાં સફળ નીવડ્યો છે તો શા માટે નિશાળના છોકરાઓ ઉપર ન અજમાવવો જોઈએ ? અને એ રીતે ગુન્હાના મૂળનેજ શામાટે ન હેદવું ?

પરિણામે રાષ્ટ્રને નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર આ અખતરો અજમાવવાની તક મળી. છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં રાષ્ટ્રના આ (પાંચ હાઇન્ડર્સ) માર્ગશોધકોએ ૭૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને પોતાની રીતથી વાકેફ કર્યા છે. રાષ્ટ્રની ડેટ્રોઇટમાં મોટી ઍક્સિસ છે, અને તેની રીતનું શિક્ષણ પામેલાં શિક્ષકો તેમાં કામ કરે છે. દર અઠવાડિયે વિદ્યાર્થીઓ અને કેદીઓમાંથી તેને ૫૦,૦૦૦ કાગળ મળે છે. સોળ

વર્ષ થયાં એ એવું સ્થળ ખોળી રહ્યો છે કે જ્યાં તે પોતાની રીત સફળ કરી શક્યો ન હોય. તેની રીત શિક્ષિત કે અશિક્ષિત, ગરીબ કે તવંગર, યુવાન કે જુદાને એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે.

ત્યારે તમે આતુરતાથી પૂછશો કે “રાષ્ટ્ર આ લોકોને શું કરે છે ?” અમે પણ અમારાં બાળકોને શિખામણુ તેમજ વારંવાર ચેતવણી આપીએ છીએ, પણ આવું સારું પરિણામ આવતું નથી.

પણ તમોએ કોઈ વખત તમારા બાળક સાથે બાળક બની તેની ભેગા ભેસી વાતો કરી છે ? આની અસર કેવી થાય છે તેનો તમને ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવી શકે. “માર્ગશોધકો”ની રીત એજ છે કે, તેઓ બાળક સાથે બાળક બની તેમની ચાલની જાંદગીના પ્રશ્નો વિષેજ વાટાઘાટ ચલાવે. જ્યારે વર્ગમાં આ “માર્ગશોધક” આવે છે, ત્યારે બાળકો રાજી રાજી થઈ જાય છે શા માટે ? કારણ કે એની આગળ બાળકને પરીક્ષાઓ પસાર કરવાની હોતી નથી, તેમજ નથી હોતું તેને કોઈ લડનાર કે તેની કોઈ ટીકા કરનાર; કોઈ જાતના માર્ક કે નંબર પણ હોતા નથી. બાળક સ્વતંત્ર—ભયથી મુક્ત—ખરૂં બાળક બને છે અને જ્યારે તે ખરેખર સ્વતંત્ર બાળક હોય છે, ત્યારે તે જે કંઈ કરતું હોય તેમાં તે પોતાનું સર્વસ્વ રેડે છે.

મા—બાપોમાં આમ બનતું નથી. તેઓ બાળકો માટે ભયંકર તોપ જેવાં હોય છે. ત્યારે સામી બાળુએ બાળક સ્વતઃ અંદરથી બળવાખોર હોય છે. ‘માર્ગશોધક’નું કહેવું એ છે કે, બાળક પોતે પોતાની ટેવો બાંધતાં શીખે. મા-બાપ કે બીજા કોઈના ઉપર તેને આધાર રાખવાનો ન હોય. ખરેખર રાષ્ટ્ર આનાથી પણ વધુ ગહન વિચારો બાળક આગળ પાચન થાય તેવા રૂપમાં મૂકે છે. દાખલાતરીકે હિંમત, ફરજ, સહકાર, પ્રેમ, જવાબદારી વગેરેના વિચારો બાળકના મગજમાં એવી સચોટ રીતે ઠસાવવામાં આવે છે કે, જ્યારે તે આડે રસ્તે ચડી જવાની તૈયારીમાં હોય તે વખતે તેની મદદમાં આવી ઉભા રહે છે. કારણ કે જેવા તમો વિચારો રાખો તેવાંજ કાર્યો કરવા તમે પ્રેરાઓ છો. દાખલાતરીકે તમારે ખાસ ઉતાવળનો પ્રસંગ ન હોય તેમજ મુસાફરીનો ખાસ કંટાળો ન હોય અને તમારે મુબાઇથી અમદાવાદ જવાનું બની આવ્યું. તમો વિચાર કરશો કે, મેલમાં જવું કે લોકલમાં જવું ? તમો જાણો છો કે, લોકલ કરતાં મેલ વધારે ઉતાવળે જાય છે. હવે આ દુનિયામાં એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જે તમો ઉતાવળે જવાનો વિચાર રાખતા હો તો તે સમયે તમને મેલમાં જતા ખાળી શકાય. જ્યાં સુધી દારૂડીઓ દારૂ પીવાનો વિચાર ધરાવતો હોય, અને બીજા કશાનો વિચાર કરતો ન હોય તો તે જરૂર દારૂ પીવાનોજ. પણ જેવા તમો મેલમાં મુસાફરી કરવાનો વિચાર રાખતા હો, તે સમયે લોકલમાં જવાથી

પૈસાનો ખચાવ થાય છે એનું જ્ઞાન થાય કે તુરતજ તમે મેલમાં જવાનું પડતું મૂકશો. હવે તમે પૈસાનો ખચાવ થાય છે એ વિચારના સકંચામાં પકડાઇ ગયા, અને તમે લોકલમાંજ મુસાફરી કરવાના. આજ પ્રમાણે તમે, હું અને ખીજા પોતાની જીંદગીમાં વર્તી રહ્યા છે. જે વિચારો ખાસ મહત્વના હોય છે તે અનુસારજ આપણે દોરાધએ છીએ.

ત્યારે અહીં રાષ્ટ્ર ખરું કામ કરી રહ્યો છે. તે તમારા મગજમાં જીંદગીનું સંરક્ષણ અને ખચાવના વિચારો ખરાખર ઠસાવે છે. આવા વિચારોની મદદથી કોઇ પણ માણસ દુષ્ટ કર્તવ્ય કરતો અટકી જાય એ સ્વાભાવિક છે. એક એવો બચંકર માણસ હતો કે તેની પાસે જવું હોય તો ભરેલી રિવાલ્વર જોઇએ. પણ તે “માર્ગ-શોધક”ના શિક્ષણમાં રસ લેતો થયો અને પરિણામે હાલ તે ૬૦૦ માણસના કારખાનાનો ઉપરી બન્યો છે. રાષ્ટ્રે આવા જીંદગીના ઉધા પાટલે ખેતી ગયેલા ખુનીઓને ખરા રસ્તે વાળી ઉત્તમ શહેરીઓ બનાવ્યા છે.

રાષ્ટ્ર શીખવાડે છે કે, દરેક મનુષ્યને અમુક વખત અને શક્તિ વાપરવાનાં હોય છેજ. અને જીંદગી એક એવો ભંડાર છે કે તેમાં સધળી ચીજો સમાયેલી છે. જેઓ એમ પૂછે છે કે, જીવવાનું સાક્ષ્ય શું ? તેઓએ જાણવું જોઇએ કે, મનોબળ કેળવો, સારી ટેવોના વિચાર કરો-ટુંકામાં ચારિત્ર્ય કેળવો. જો તમારા જ્ઞાનતંતુઓમાં સારા વિચારો ધર કરી રહ્યા હશે તો તમે લોકોપયોગી કામ કરવા જરૂર પ્રેરાશો.*

(“નવયુગ”માંથી)

૧૧૯-અમેરિકા મેં દૂધ દેનેવાલે વૃક્ષ

હીજિયે, પ્રકૃતિ કે ભંડાર મેં દૂધ દેનેવાલે વૃક્ષ બી મૌનૂદ હૈં. અમેરિકા કી ચેલ-યુનિવર્સિટી કે પ્રૌફેસર સૈમ્યુઅલ જે૦ રેકર્ડ હાલ મેં મધ્ય અમેરિકા કે ગ્વૈટીમાલા નામક દેશ મેં ગયે થે. વહાં ઉન્હોંને દેખા કિ એક પ્રકાર કે પેડ કા રસ દેખને મેં ઔર સ્વાદ મેં બિલકુલ ગાય કે દૂધ કે સમાન હોતા હૈ. વહાં કે નિવાસી ઇસ દૂધ કો કાફી મેં ડાલ કર ઔર ઇસી પ્રકાર મામૂલી તૌર સે ઓજનોપરાંત પિયા કરતે હૈં. યહ વનસ્પતિ-દૂધ સાધારણ દૂધ કી બાંતિ ફટ બી બહુત જલ્દી જતા હૈ.

(“વિશાલ ભારત”ના એક અંકમાંથી)

१२०- वेवेक-वाटिका

“जिनके राग, भय और क्रोध का नाश हो गया है और जो वेद के तत्त्व को समझ गये हैं, ऐसे ही मननशील मुनिगण कल्पना से और समस्त प्रपञ्चों से रहित अद्वय आत्मा का दर्शन पाते हैं.” उपनिषद्

“दुःखों की प्राप्ति से जिसके मन में उद्वेग नहीं होता, सुखों की स्पृहा जिसके मन से खी गयी है, तथा जिसके राग, भय और क्रोध नष्ट हो गये हैं, वही मुनि स्थिरबुद्धि कहलाता है.” श्रीभट्टलगवहगीता

“मूढ़ भोलने से यज्ञ का क्लृप्त नष्ट हो जाता है, गर्व करने से तप का नाश होता है, निंदा करने से आयु घटती है और किसीके दिया हुआ दान जलवा देने से वह निष्फल हो जाता है.” भगु भट्टाराज

“जन्म शांत और सतोगुणी हो कर चित्त परमात्मा में लग जाता है तब धर्म, ज्ञान, वैराग्य और ऐश्वर्य की प्राप्ति आप ही हो जाती है; और जन्म वही शरीर तथा घर आदि मिथ्या पदार्थों में लग कर प्रपञ्च रन्नेगुणी और विषयों का अनुरागी बन जाता है तब अधर्म, अज्ञान, विषय-बोलुपता और अनैश्वर्यता छा जाती है.” श्रीभट्टलगवत

“आहे द्विज हो या शूद्र, जो दयाहीन भगुण्णों की हिंसा करता है, वही वृषल है; आहो गृहस्थ हो या संन्यासी, जो पराया धन हरता या चोरी करता है अथवा जिना दिये हुये पदार्थों को ले जाता है वह वृषल है; जो माता-पिता आदि पूज्य वृद्धजनों का लक्ष्य पोषण नहीं करता और पाप कर के उसे छिपाता है वही वृषल है.” भगवान् शुद्धदेव

“जो परमा की भुरी दृष्टि से देखता है, वह अपने सिर मानसिक व्यभिचार का पाप यदाता है.” धसा भसीह

“सत्संग के बिना भगवान् का रहस्य सुनने का नहीं मिलता, इसके सुने बिना संसार-मोह नहीं जाता और मोह छूटे

बिना लगवान के यरणों में ६६ अतुराग (प्रेम) नहीं होता।”
गुसांघ तुलसीदास

x x x x
“जो परमात्मा जगत की उत्पत्ति, स्थिति और लय करते हैं, जो विश्व के ध्वर हैं, सातों समुद्र जिनकी आशा में रहते हुये पृथ्वी को डूबो नहीं देते, उन वेद और उपनिषदों द्वारा प्रतिपादित सत्य जगत के साक्षी और सर्वज्ञ प्रभु को धन और जवानी में मतवाले हुये मूर्ख लोग नहीं मानते।” लार्डहरी

x x x x
“स्वामीपन में नम्रता, गुणों में प्रेम, हर्ष में सावधानता, मंत्र में शुभता, शास्त्रों में सुशुद्धि, धन होने पर उदारता, साधुओं का सम्मान, दुष्टों से विमुक्तता, पापों से लय, दुःख में कष्ट-सहिष्णुता-ये सत्य कल्याणेषु मलत्माओं के गुण हैं।” क्षेमेन्द्र

x x x x
“विपवास, अल्पभोजन, आशुविका का नियम, रसत्याग, सही-गमी समभाव से सबन करना और स्थिर आसन से रहना-यह छः प्रकार का आसन है; और प्रायश्चित्त, ध्यान, सेवा, व्रत, शरीररोगसर्ग और स्वाध्याय यह छः प्रकार का आशुवन्तर तप है।” महावीर तीर्थकर

x x x x
“अगर कोई भोजन जने तो भोजी पड़ी ही अनभोज कीज है। पहले हृदय के तराजू पर तौल कर ही भोजन के लिये मुँह भोजन आदिये।” कभीर

x x x x
“मनुष्य जितना ही मन की वासनाओं का अदेश पालन करता है, जितना ही अधिक रोगी, दुःखी और असंतोषी बनता है।” राहु वाडो द्राघन

x x x x
“जब तुम्हारी ध्वर की ओर अनन्य दृष्टि हो जयगी तब पुरंत ही प्रभु के साथ तुम्हारा मिलन होगा और जब तुम अपने तुच्छ स्वार्थों तथा सांसारिक पदार्थों की ओर दृष्टि तब पुरंत ही लगवान से तुम्हारा वियोग हो जयगा।” अश्वत्थकर वासती

x x x x
“सच्चा मित्र वह है जो हर्षण के समान तुम्हारे दोषों को यथार्थ रूप से तुम्हें दिखा देता है। जो तुम्हारे अवगुणों को गुण बतलाता है वह तो शुशामही है, मित्र नहीं।” गजलदी
((“कल्याण”ना ओक अंकमांथी))

१२१-ठंडे छाँटे

(लेखक:-श्री. पियोगी हरिश्च)

१-हमारे इस मंगल प्रभात का नव्य नमस्कार स्वीकार करो, प्रभो! तुम्हारी पवित्र प्रेरणा कि सुनदरी किरणों हमारे विश्वधर्म के शुभ संकल्प पर पड़े-यही आशीर्वाद हो. अभिल विश्वेश! पुनः एक बार नमस्कार स्वीकार करो, विश्वात्मन्!

२-परमपिता तो तुम्हें मुक्त संतान के रूप में देખना चाहता है. फिर तुम छतार क्यों नहीं देते अपनी ये प्यारी सुनदरी बेडियाँ? 'तुम इस विश्वेश की वात्सल्यमयी गोद में भेजने न रहो हो' यही अनघन क्या कम है?

३-धर्मसे कौन धनकार कर सकता है कि यह भी इस सिरजनहार का एक रूप है? पर यह कैसे मान लें, कि अस यही इस विश्वविहारी का पूर्ण रूप है?

४-भोले भाधयो! जवा अताओ तो, तुम्हारा दयालु परम पिता हिंदू है या मुसलमान? जौद्ध है या पारसी? यहूदी है या धर्मा? फिर तुम 'कुछ अन कर' अपने पवित्र पितृकुल में क्यों कलंक लगाते हो?

५-धर्मवारो! जरा आंख भोले; पदचानो, ये तुम्हारे प्यारे भाध ही तो हैं. हां, इसी जगत्पिता के प्यारे पुत्र, जिसका दुत्तार-प्यार पाने को तुम आज गली-गली की आक छानते फिरते हो?

६-तुम्हारी यह कैसी पिता की पूजा है? भाध का हृदयरक्त पी कर अपने श्रद्धेय पिता के पैर पधारने न रहो हो न?

७-दयालु पिता तुम्हारी यह दुशावे की भडंगी भेंट पसंद न करेगा. यह जनते हो न भाध! कि इस किंमती दुशावे का एक एक रेशा उसके सैकड़ों दुर्गल अय्यों की रक्तहीन नसों से पिंय-पिंय कर तैयार हुआ है?

८-अरे, यह किस सहोदर भाध के रुधिर से रंग लाये हो अपनी तेज तलवार! तुम्हारी धार्मिक दृष्टि में परम पिता के आंसुओं का क्या कुछ भी मूल्य नहीं है?

९-तुम्हारा परमपिता इस अधजली जोंपड़ी की दूरी अटिया के पास भडा कम से तुम्हारी राह देख रहा है, तुम ये रेशमी गद्दे क्या इसीके बिये भिछा रहे हो धस भौजमहल में? भित्र! ये मुलायम गद्दे तुमने अपने ही भाधयों के कदन के दुकड़ों से तैयार किये हैं न?

१०-कंथन की कटोरी में यह केसरिया दूध किसे पिलाने न

रहे हो? सावधान ! इसमें तुम्हारी सगी अहनों के क्लेशों का पून मिला हुआ है. तुम्हारा प्रेमी पिता इसे कैसे पियेगा ?

११-और क्या सुनूँ यादते हो ? हमारी आस्तिकता का यही सत्यसे अडा सुनूँ माना जा सकता है, कि आज हम पश्चात्ताप की पुनित वेदी पर अपने हृदय के कुछ वेदना लरे गरम गरम आंसू बहा रहे हैं. हम अपने रूठे राम का रो-रो कर ही रिजा सकेंगे. बाप हमारा तो कुछ ऐसा ही विश्वास है. हम अज और क्या प्रमाण्य पेश करें तुम्हारे धनदास में अपने आत्मविश्वास का ?

१२-बाप ! तुम जडे बोले हो ! न जाने, किस अज्ञात आलीशान भवन की ओज में परेशान हो रहे हो ! दयालु स्वामी का स्वागत क्या इस मौजूदा जोंपड़ी में न हो सकेगा ? अरे, धसीका बनाओ, धसीका सग्नओ.

१३-बाप ! यह सत्य इस विश्वेश के दया-दरबार में हानिर होने की ही तैयारी कर रहे हो न ? तो फिर अपना यह रंगीन भण्डापी बिनास उतार डालो. वहां तो, अस, 'भनुष्यता' की ओक सादी सईद यादर ओढ कर नजओ.

१४-मत धिनाओ छूने से; घा हो न प्रेमपूर्वक छिन्ने हाथों से अपने इस प्यारे अंधु का धिनौना धाव. तनिक देओ तो, इस सडे धाव के मवाद में हो कर तुम्हारे परम पिता की प्यारबरी नजर तुम्हारे ऊपर क्या छन-छन कर नहीं पड रही है ?

१५-ध्वंस करना आसान है. सृजन करो, तो हम तुम्हें पुरुषार्थी मानें. हां बाप ! ओक पार तो दुनिया का विनाश में से विकास की ओक प्यारी जलक दिआ हो. पर याद है न-यह पुरुषार्थप्रदर्शन केवल प्रभुकृपासाध्य है.

१६-मित्र ! क्यों किसी गरीब का उ जलाते हो ? वह तेज आंख क्या कभी तुम्हारे अंतस्तल तक नहीं पहुँचती ? यदि नहीं, तो क्यों 'ओकात्मवाद' का थेथा प्रचार कर रहे हो ?

१७-ओक पार स्वार्थत्याग कर तो देओ. पडता है दूसरों पर इसका कुछ प्रभाव या नहीं ? निश्चय है, कि वे लोग भी तुम्हारे आत्मत्याग का अनुकरण करेंगे और इस प्रकार तुम इस प्रशस्त पथ पर पहुँच नजओगे, जहां परार्थ ही स्वार्थ माना जाता है.

१८-मित्र ! अपनी अंतरात्मा का अनादर न करो; क्योंकि इसका स्पष्ट अर्थ है जगत का निररकार और धर्म का विद्रोह ! तुमने इसका क्या काप और अर्थ लगाया है ?

("कल्याण" ना ओक अंकमांथी)

૧૨૨-ગરીબી બૂટી

(લેખક:—સ્વામી શ્રીમાધવાનંદજી)

એક સમય ગુરુજી કે પાસ જા કર શિષ્ય ને પ્રશ્નામ ક્રિયા
 ઓર કહા 'હે દીનદયાલો ! મેં જાડા ગરીબ છું, મુજે અમીર બના
 દો.' ગુરુજી બોલે 'પુત્ર ! તૂ ધન્ય છે, જો તુજે ગરીબીરૂપી ખૂટી
 પ્રાપ્ત હુધ છે. ઇસે જતન સે રખ ઓર અમીરી કી હવથા કેા
 છોડ કર ઇસ ગરીબીરૂપી ખૂટી કા સેવન કરતા રહ. દેખ, સ્વયં
 સખસે છોટા બનના ઓર સખકો અપને સે જાડા બનાના હી
 ઇસ ખૂટી કા પથ્ય છે. પથ્ય ન બિગાડના. પથ્ય બિગડને સે
 સન્નિપાત હો જતા છે. તૂ ઇસ સંસાર મેં ઉંચે ઉંચે મહલ ઓર
 હાથી ઘોડે આદિ સવારિયાં દેખ કર લલચાતા હૈ; પરંતુ યાદ રખ, યે
 સખ ચીજે તેરા પથ્ય બિગાડનેવાલી હૈ. સાવધાની સે પથ્ય કરતે
 હુયે ગરીબીરૂપી ખૂટી કા સેવન કર. યહ ખૂટી અમૃતતુલ્ય છે. ઇસકે
 પાન કરને સે તૂ અમર હોગા, સર્વ દુઃખોં સે છુટ જાયગા.
 યહ ગરીબી ખૂટી અવશ્ય હી દેખને મેં ખરખરી ઓર સ્વાદ મેં
 કડવી છે, પરંતુ ઇસકા ગુણ અમૃત કે સમાન છે, યહ અમરતા
 દેતી છે, ઇસસે મોક્ષ મિલતા છે. ભારત કે ઋષિમુનિ ઇસી ખૂટી કા
 સેવન કરને સે સર્વશક્તિમાન હુયે ઓર જગત મેં પૂજ્ય માને
 ગયે. અમીરોં કેા યહ ખૂટી નહીં મિલ સકતી, અમીર બનને કી
 ઇચ્છા સે પ્રકૃતિ કે બિગડને સે સન્નિપાત હો જાને કા ડર છે.
 અતએવ ઇસ ઇચ્છા કેા હી છોડ દે !

(“કલ્યાણ”ના એક અંકમાંથી)

૧૨૩-સ્ત્રીજીવન વિષે સ્વામી વિવેકાનંદનાં વીસ સૂત્રો

(સંગ્રાહક:- જય-તીલાલ મંગળજી ઓઝા, બી. એ. બી. ટી.)

[આ યુગના એક સમર્થ પુરુષનાં વચનોમાંથી સ્ત્રીજીવનને લગતાં વીસ સૂત્રો સંગ્રાહકે 'શારદા'ના દિવાળી અંકમાં રજૂ કરી સ્ત્રીશક્તિનો સરસ ખ્યાલ આપ્યો છે. તાંત્રી 'શારદા']

૧-વિધવાવિવાહ અને નારીજાતિને લગતા પ્રશ્નો સંબંધી મને ફરી ફરીને પૂછવામાં આવે છે. હું છેવટનો જવાબ આપું છું કે:- શું હું વિધવા છું કે મને એ અર્થહીન પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે? શું હું એક સ્ત્રી છું કે તેને લગતા પ્રશ્નનો ઉકેલ મારી પાસેથી માગવામાં આવે છે?

૨-એ ખરૂં છે કે, તેમને (સ્ત્રીજાતિને) લગતી ઘણી ગંભીર ગુંથો ઉકેલવાની છે; પણ એ દરેકનું નિરાકરણ 'કેળવણી' એ બહુઈ શબ્દથી થઈ શકે એમ છે.

૩-સ્ત્રીજીવનને લગતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાનો તમને (પુરુષજાતિને) શો અધિકાર છે? શું તમે પરમેશ્વર છો કે દરેક વિધવા અને દરેક સ્ત્રી ઉપર હુકમ ચલાવવાની ધૂન્ટતા કરો છો?સ્ત્રીજાતિનેજ એ પ્રશ્નોની મીમાંસા કરવાની સત્તા છે. બસ કરો! તેઓજ સ્ત્રીજીવનને લગતા પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવશે.

૪-પહેલાં સ્ત્રીઓને કેળવણી આપો અને બધી દબલગીરીથી દૂર રહો; પછી પોતાને માટે કયા કયા સુધારા કરવા આવશ્યક છે એ તેઓ તમને કહેશે. તેમને લગતા વિષયમાં માથું મારવાનો પરવાનો તમને આપ્યો છે કેણું?

૫-ભારતવર્ષના અધિકાંશ સ્ત્રીસમાજના ખ્યાલમાં આવી શકે તેથી પણ વધારે સારી કેળવણી દરેક અમેરિકન સ્ત્રીને મળે છે. એજ જાતની પ્રથા આપણે ત્યાં પણ કેમ ચાલુ ન થઈ શકે? આપણે જરૂર એ દાખલ કરવી જોઈએ.

૬-અમેરિકનો નારીજાતિ સાથે ધાર્યા કરતાં પણ વધારે સાફ વર્તન ચલાવે છે; અને તેથીજ તેઓ આટલા બધા સમૃદ્ધ, વિદ્વાન, સ્વતંત્ર અને પ્રભાવશાળી છે. આપણે આવા નમાલા, દુઃખી અને નિસ્તેજ છીએ તેનું કારણ પણ ખુલ્લુંજ છે.

૭-સ્ત્રી કેળવણીનું પ્રથમ પગથીઉ:-

આપણે હિંદુ સ્ત્રીવર્ગ વિશુદ્ધિ, પવિત્રતા એટલે શું એ સહેલાઈથી સમજી શકે છે; કારણ કે એ તો તેમનો મહામૂલો વારસો છે. પ્રથમ તો એ આદર્શનેજ તેમનામાં સર્વથી વિશેષ દૃઢ બનાવે, જેથી તેમનું ચારિત્ર્ય દૃઢ બને. આ ચારિત્રને બળે જીવનની દરેક અવસ્થામાં—પરિણિત જીવનમાં અથવા તો આજીવન કુમારી રહેવા માટે તો તે અવસ્થામાં—પોતાની વિશુદ્ધિથી જરા પણ ડગવા કરતાં તેઓ મૃત્યુને વધાવી લેશે.

૮—પોતાના જીવનમાં ઉભી થતી દરેક ગુંચ ઉકેલી શકે એવી સ્થિતિમાં આપણે સ્ત્રીજાતિને મૂકવી જોઈએ.

૯—આપણી માતૃભૂમિના કલ્યાણને માટે તેનાં કેટલાંક બાલકોએ આવું નિર્મળ પ્રજ્ઞચારી વ્રત સ્વીકારવું જોઈએ.

૧૦—આ યુગની જરૂરીઆતનો વિચાર કરતાં એ ખાસ આવશ્યક લાગે છે કે, તે બાલકોમાંથી કેટલાંકને વૈરાગ્ય—ત્યાગના પુણ્ય પ્રભાવી આદર્શમાં પલોટવા જોઈએ, જેથી તેઓ અતિપ્રાચીન કાળથી તેમનામાં સુદૃઢ જડાઈ ગયેલી વિશુદ્ધિથી બ્રહ્માન્વિત થઈ આજીવન કોમારવ્રતની દીક્ષા ગ્રહણ કરે.

૧૧—સાથે સાથે બીજાં શાસ્ત્રો અને પરોપકારક અન્ય ઉપયોગી બાબતો પણ તેમને શીખવવી જોઈએ.

૧૨—ઇતિહાસ અને પુરાણ, ગૃહવ્યવસ્થા અને કલા, ગૃહસ્થ-જીવનની કુળો અને આદર્શ ચારિત્ર્ય ઘડનાર નીતિસૂત્રો—એ બધું અર્વાચીન વિજ્ઞાનની મદદથી તેમને શીખવવાનું છે; અને તેમને નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક જીવનની કેળવણી પણ જરૂર આપવી જોઈએ. યથાયોગ્ય ગૃહિણી તરીકે દીપ્તિ નીકળે એ આપણું લક્ષ્યબિંદુ હોવું જોઈએ.

૧૩—કન્યાશાળાઓમાં સર્વ પ્રકારના શિક્ષણનું કામ સુશિક્ષિત વિધવાઓ તથા પ્રજ્ઞચારિણીઓ દ્વારા ચાલવું જોઈએ. આ દેશમાં સ્ત્રીકેળવણીની સંસ્થાઓ સાથે પુરુષવર્ગનો સંસર્ગ ન હોય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

૧૪—ધર્મ, કલા, વિજ્ઞાન, ગૃહવ્યવસ્થા, રસોઈ, સીવણ અને આરોગ્યશાસ્ત્ર—આ બધાના પ્રધાન મુદ્દાઓ આપણા સ્ત્રીવર્ગને શીખવવા જોઈએ. તેઓ નવલકથાઓ, કલ્પિત વાર્તાઓ વાંચે એ ઇષ્ટ નથી. તે સાથે એ પણ ખરૂં કે, માત્ર દેવદેવીઓની પૂજનવિધિ શીખવવી એ પણ કેળવણી નથી. દરેક વિષયમાં તેમની કેળવણી

અજ્ઞાનાંધકાર દૂર કરનાર હોવી જોઈએ. સ્વાર્થત્યાગનાં ઉચ્ચ સૂત્રો પ્રત્યે તેમનામાં ભક્તિભાવ જાગે એટલા વાસ્તે આપણી કન્યાઓની દૃષ્ટિ સન્મુખ આપણે આદર્શ ચરિત્રો ધરવાં જોઈએ. સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી, લીલાવતી, ખન્ના અને મીરાંબાઈનાં ઉન્નત કૃષ્ટાંતો આપણે તેમનાં મન પર ઠસાવવાં જોઈએ; અને આ આદર્શ અનુસાર ચારિત્ર્યનું સંગઠન કરવાને આપણે તેમને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

૧૫-આ દેશના પુરુષવર્ગને કહેતો આવ્યો છું, તેજ આ દેશના સ્ત્રીસમાજને પણ હું કહીશ. ભારતવર્ષમાં અને સનાતન ધર્મમાં ઉંડી શ્રદ્ધા રાખો, આશાવાદી અને સશક્ત બનો. સ્મરણમાં રાખો કે, હિંદુઓને બીજા પાસેથી ગ્રહણ કરવાનું ઘણું થોડું છે, અને બીજા પ્રજાઓને મુકાબલે આપવાનું ઘણું જ છે.

૧૬-ત્રીસ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા પછીજ પુત્રીનાં લગ્ન કરવાં જોઈએ; તે પ્રમાણે કન્યાઓએ પણ અમુક વય સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું જ જોઈએ, અને માતૃપિતાએ તેમની કેળવણી માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

૧૭-આર્યાવર્તની સ્ત્રીઓએ સીતાજીને પગલે આગળ વધી વિકાસ સાધવો જોઈએ; અને તેજ માત્ર એક રસ્તો છે.

૧૮-બીજા બાબતો સાથે તેઓએ શૈયર્ય અને તેજસ્વિતા મેળવવાં જોઈએ. આ યુગમાં સ્વસંરક્ષણ કરવાનું શીખવું એ પણ તેમને માટે જરૂરનું છે.

૧૯-આપણા જોવામાં આવે છે કે, સીતાજીના આદર્શથી વિરુદ્ધ દિશામાં જો આપણી સ્ત્રીજાતિને પાશ્વિમાત્ય રહેણી કરણીની શિક્ષા આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તો તે તરતજ નિષ્ફળ બન્ય છે.

૨૦-તમે સ્ત્રીજાતિની સ્થિતિ સુધારી શકો એમ છો ? તો તમારા કદ્યાણુની આશા છે; નહિ તો પછી જે હાલતમાં સમડયા કરો છો તેમાંજ પડયા રહેશો.

(“શારદા”ના દિવાળી અંકમાંથી)

૧૨૪-માતૃવેદના

(લેખક:-શ્રી. ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ)

રે ! ઉઠો ઉઠો નરનારીઓ તન ભારતનાં !
 તજ આજસ ઉંધ પ્રમાદ હો તન ભારતનાં !
 તવ જનની દુઃખમાં ઝૂરતી તન ભારતનાં !
 એ પોકારે દર્દ સાદ હો તન ભારતનાં !
 એ ભાસે ભૂખથી બહાવરી તન ભારતનાં !
 સહુ અંગ દીસે છે ક્ષીણ હો તન ભારતનાં !
 ત્રીશ કાટિ સંતાનો છતાં તન ભારતનાં !
 ક્યમ માત બને બલહીન હો તન ભારતનાં !
 એ કેશ છૂટે વિલપી રહી તન ભારતનાં !
 શિર ઉગ્યાં દુઃખનાં ગ્રાહ હો તન ભારતનાં !
 એ લુટાણી વીર-ભાવડી તન ભારતનાં !
 પડી પરદેશીની ધાડ હો તન ભારતનાં !
 એની લૂંટી લીલી વાડીઓ તન ભારતનાં !
 વળી લૂંટ્યા ધનભંડાર હો તન ભારતનાં !
 રસ કસે ભર્યાં ધર લૂંટિયાં તન ભારતનાં !
 વળી લૂંટ્યા શુભ શણગાર તન ભારતનાં !
 અરે ! વસ્ત્ર ઉતાર્યાં અંગથી તન ભારતનાં !
 કરી અર્ધ ઉઘાડી કાય હો તન ભારતનાં !
 એનાં મહી માખણુધી ચોરિયાં તન ભારતનાં !
 વળી ગૌધન ગુડચું હાય ! હો તન ભારતનાં !
 ભીડભંજન ભાંગ્યો રેંટિયો તન ભારતનાં !
 કરી જગમાં સૌથી રાંક હો તન ભારતનાં !
 એને જઠડી જંજીર નાખીને તન ભારતનાં !
 વાજ્યો છે આડો આંક હો તન ભારતનાં !
 એના જીવનની જડીબુટ્ટીઓ તન ભારતનાં !
 ત્રણ-ધેનુ, ધરા ને ત્રાક હો તન ભારતનાં !

મૂળ ખોદી એનાં સ્થાનમાં તન ભારતનાં !
 રોપ્યાં દુર્વૃક્ષ ઘણાંક હો તન ભારતનાં !
 એને ઉંડા ધાવ ઘણા કર્યા તન ભારતનાં !
 વહે અંગ રુધિરનાં પૂર હો તન ભારતનાં !
 એનાં હાડ હવે ગળતાં દીસે તન ભારતનાં !
 નથી મુખડે પ્રાચીન નૂર હો તન ભારતનાં !
 રે ! ઉઠો ઉઠો નરનારીઓ તન ભારતનાં !
 ક્યમ આમ બન્યાં એભાન હો તન ભારતનાં !
 અરે ! ઉંધશે ક્યાં લગી તન ભારતનાં !
 થયું જીવતર આ વેરાન હો તન ભારતનાં !
 તવ પ્રભાદ પર વીજળી પડો તન ભારતનાં !
 આળસને ડસજો નાગ હો તન ભારતનાં !
 પરદેશી લલકના મોહને તન ભારતનાં !
 મૂળમાંથી લાગો આગ હો તન ભારતનાં !

+

+

+

તવ પુનિત ચરણમાં વંદના હો ભારત મા !
 તુજ તનુજ છીએ તૈયાર દેવી ભારત મા !
 તણ જીવનની જડીત્રુટીઆ હો ભારત મા !
 સૌ સિંચીશું ધરી પ્યાર દેવી ભારત મા !
 ખૂબ ધરા ધીંગી આ ખેડશું હો ભારત મા !
 સંધરશું ધાન્ય કંપાસ દેવી ભારત મા !
 ગૌધન સહુ ધર ધર રાખશું હો ભારત મા !
 તને પાશું તાજ છાશ દેવી ભારત મા !
 લઈ ચઢ સુદર્શન રેંટિયો હો ભારત મા !
 કાંતીને કરશું દંગ દેવી ભારત મા !
 એની ખાદી પહેરી ખંતથી હો ભારત મા !
 બહુ ધરશું અંગ ઉમંગ દેવી ભારત મા !
 બહુ લખ્યાં વાંચ્યાં ને ચીતર્યાં હો ભારત મા !
 પણ ખોઈ બધી તાકાત દેવી ભારત મા !
 થયાં એથી હાડ હરામનાં હો ભારત મા !

ગમે વણુ મહેનતની વાત દેવી ભારત મા !
હવે આજ અમે સૌ જગીઆં હો ભારત મા !
સમજ્યાં સહુ સધળો મર્મ દેવી ભારત મા !
પટ પરદેશી ઝટ ત્યાગવા હો ભારત મા !
જો કાંતે સમજી ધર્મ દેવી ભારત મા !
નહિ ઢાઘ રહે નવરાં હવે હો ભારત મા !
શરૂ થશે સુદર્શન યજ્ઞ દેવી ભારત મા !
સહુ મળી આહુતિ આપશું હો ભારત મા !
જોધ દેવ થશે મન મગ્ન દેવી ભારત મા !
દિગ્વિજય થશે દશ દિશમાં હો ભારત મા !
વિસ્તરશે પ્રૌઢ પ્રતાપ દેવી ભારત મા !
થઈ દૃઢ્ય સચેતન માવડી હો ભારત મા !
તજી અંતરથી સંતાપ દેવી ભારત મા !
નીર આઘ્યાં નેણે હર્ષનાં હો ભારત મા !
તજી મૂર્છા જગ્યા પ્રાણુ દેવી ભારત મા !
મુખ આશામાં મલકી રહ્યું હો ભારત મા !
વદતી મુખ ગંભીર વાણુ દેવી ભારત મા !

+

+

+

પ્રિય પ્રાચીન ગૌરવને સ્મરો મુજ સંતાનો !
હો શક્તિના ભંડાર પ્યારાં સંતાનો !
બહુ જગમાહે જશવંત છો મુજ સંતાનો !
હો ધર્મ દૃઢ્ય ધરનાર પ્યારાં સંતાનો !
નૃપ માંધાતા સરખા થયા મુજ સંતાનો !
પૃથુ સગર સમા બલસીમ પ્યારા સંતાનો !
હતી રામ ને લક્ષ્મણુ જોડલી મુજ સંતાનો !
વળી ભડ અન્નુન ને ભીમ પ્યારાં સંતાનો !
અતિ સમર્થ ઋષિમુનિઓ હતા મુજ સંતાનો !
વળી કૃષ્ણ સમા ભગવાન પ્યારાં સંતાનો !
તવ શૌર્ય જગતભર ગાજતું મુજ સંતાનો !
હતું સંયમ શાંત સુકાન પ્યારાં સંતાનો !

એ સ્મરી સકલ કરી ઊઠજો મુજ સંતાનો !
 કરવા શુભ જીવન પ્રયાણ પ્યારાં સંતાનો !
 તવ સુજશ દિગંતે ગાજશે મુજ સંતાનો !
 પ્રેરાશે જગમાં પ્રાણ પ્યારાં સંતાનો !
 કસી કમર ધસો કર્તાવ્યમાં મુજ સંતાનો !
 છો વીરભૂમિના છોડ પ્યારાં સંતાનો !
 મુજ હાડ નથી હલકું અરે ! મુજ સંતાનો !
 નથી જગમાં મારી જોડ પ્યારાં સંતાનો !
 મન ધારો ઉત્તત ધારણા મુજ સંતાનો !
 ઊલટશે ચેતન અંગ પ્યારાં સંતાનો !
 તવ આત્મા પ્રબલ પ્રકાશશે મુજ સંતાનો !
 કંઈ ચડશે નવલો રંગ પ્યારાં સંતાનો !
 આ જંજીર પલમાં તૂટશે મુજ સંતાનો !
 દુઃખ દળદર થાશે નષ્ટ પ્યારાં સંતાનો !
 તવ પુનિત સખળ પુરુષાર્થની મુજ સંતાનો !
 જુઓ રાહ જુઓ અદૃષ્ટ પ્યારાં સંતાનો !
 ભૂખી પરદેશી પટની જળો મુજ સંતાનો !
 માડું ચૂસે સકલ રુધિર પ્યારાં સંતાનો !
 દૂર ફેંકા એને અંગથી મુજ સંતાનો !
 તો બનશે સ્વસ્થ શરીર પ્યારાં સંતાનો !
 એનો ઝેરી દંશ રૂઝાવવા મુજ સંતાનો !
 છે ખાદી વિણ સહુ ન્યૂન પ્યારાં સંતાનો !
 લઈ હાથ રૂપાળો રેંટિયો મુજ સંતાનો !
 જગતો સહુ અવિરત ધૂન પ્યારાં સંતાનો !

+

+

+

ઓ જગદીશ્વર કરુણાનિધિ પ્રભુ ભારતમાં,
 દહ શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસ દેજે ભારતમાં.
 તારી પ્રિય પનોતી એક એ પ્રભુ ભારતમાં,
 ભરી હુંડે દિવ્ય હુલાસ દેજે ભારતમાં.
 અતિ આત્મવિશુદ્ધિ સ્થાપજે પ્રભુ ભારતમાં,

અંતરમાં નિર્મળ પ્રેમ દેજે ભારતમાં.
 હરી કુસંપ ને કડવાશ સૌ પ્રભુ ભારતમાં,
 પ્રસરાવી કુશળતા ક્ષેમ દેજે ભારતમાં.
 બધી ધરા લીલીછમ રાખજે પ્રભુ ભારતમાં,
 મોં માગ્યા મીઠા મેહ દેજે ભારતમાં.
 સુખી જીવતર સાદું આપજે પ્રભુ ભારતમાં,
 વળી, ધીંગા ધડબા દેહ દેજે ભારતમાં.
 દે ભુંગર મગ શી બાજરી પ્રભુ ભારતમાં,
 વળી મોતી સરખી જીવાર દેજે ભારતમાં.
 દે પરસેવાના પાક સહુ પ્રભુ ભારતમાં,
 જ નેતાં ઉપજે ધ્યાર દેજે ભારતમાં.
 મતવાલી ભેંશો આપજે પ્રભુ ભારતમાં,
 ગોરી ગાવલડીનાં દૂધ દેજે ભારતમાં.
 શુભ ઉદય એવા આપજે પ્રભુ ભારતમાં,
 તન મન ધન થાયે શુદ્ધ દેજે ભારતમાં.
 દે ભૂપાત પ્રેમભલુકતા પ્રભુ ભારતમાં,
 વળી પંચ ધરમનાં ધામ દેજે ભારતમાં.
 દે મહાજન સૌ સતવાદીઆ પ્રભુ ભારતમાં,
 વળી ગોકુળિયાં'શાં ગામ દેજે ભારતમાં.
 દેજે રણજણતો રેંટિયો પ્રભુ ભારતમાં,
 વળી ઉજળો દેવ કપાસ દેજે ભારતમાં.
 તારી કૃપા એના પર ઉતરે પ્રભુ ભારતમાં,
 ત્યાં સૌનો સરસ સમાસ દેજે ભારતમાં.

(“શારદા”ના એક અંકમાંથી)

૧૨૫-સ્વતંત્રતાના સૂર

(લેખક:-શ્રી. કેશવ હ. શેઠ)

દ્વનિ ૨

મેધાચ્છાદિત ગગનપ્રદેશ ગોરંભાયો હતો અને અસ્વસ્થ જનતાને આંતરપ્રદેશે અણુદીઠ જવાળામુખી ધૂંધવાયો હતો. મ્હેરા-મણ ગાજતો નહોતો: પંખેરુ ટહુકતાં નહોતાં: ધંટારવ સિવાયનાં દેવળ આજ સાવ શાંત લાગતાં: દિશાઓ શાંત ભાસતી: પ્રકૃતિલીલા શાન્ત ભાસતી: પ્રચંડ ધનગર્જન સાથે, એકાએક તૂટી પડતી વીજળીના વજ્ર-કાટકે શ્વાસ જેમ થંબી જાય, તેમ નીરવ શાંતિ સાથે સમસ્ત જનતા, આજે તેના નાયકની હાકલ કાળે થંબી ગઈ: કોઈ જાલીમ સંસ્તનતના સીનમોથી નાપાક થતી ધરતીને ધોવા સાર જણે હમણાંજ પ્રજયની ઝડીઓ મૂસળધારે વરસવાની હોય એમ મેધાચ્છાદિત ગગનપ્રદેશ ગોરંભાયો હતો અને પરાધીનતાના અવશેષમાત્રને પ્રજાળી નાખનારો પ્રચંડ જવાળા-મુખી, સમસ્ત જનતાના દિલેદિલમાં ધખી રહ્યો:તો.

અને આજ ચીરતો હૃદયભેદક પડછંદ પડ્યો:—“ મૃત્યુ કે મુક્તિ ! ” તરતજ દશે દિશાઓમાં પડ્યો ઝીંજાયો: “ મુક્તિ ! ”

મુક્તિના એ મદોની ખેલ ખેલાયે દોઢ સૈકું વીતી ગયું, છતાં જ્યારે જ્યારે, મદઝરતા માતંગ પર માયાનું આવરણ જિંટનાર પેલા સફરી સોદાગરનાં તાંડવનૃત્ય મંડાય છે, ત્યારે ત્યારે તે મુક્તિગાથા તરખતર તાજ થાય છે.

તે નાયકનું નામ પેટ્રિક હેન્ડ્રી: વર્જિનિયાની પ્રાંતિક સભા, અમેરિકનેથી ગાજ રહી:તી. તેની સમક્ષ તેણે અંગારઝરતાં શબ્દ-તીર છોડ્યાં, તેણે પરાધીન અમેરિકનેને પડકાર્યા:—“ ખોલો, ‘બિચારા’ બનવું છે કે બહાદૂર ? કલંક વાંચો છો કે કીર્તિ ? ગુલામીમાં ગુંગળાઈ મરવું છે કે સ્વતંત્રતાની સ્વર્ગીય હવામાં વિહરવું છે ? ” અને તેની કાતિલ કીડી, વીજળીવેગે ભરી સભામાં ફરી વળી. ક્ષણભર થેબીને પુનઃ તેણે પડકાર કાઢ્યો:— “ સાવધાન ! કાન હોય તો સાંભળો અને સાન હોય તો સમજ લ્યો, કે જે ધરતીએ જન્મ દીધો, જેના રસકસ વડે પ્રાણનું પોષણ થયું, જે જનેતાએ જીવનને ચેતન પાયાં, એની લાજ લૂંટવા દેવી કે જનની દેવીની ઈજ્જત જાળવવી, એ આજ તમારા હાથની વાત છે.” અને માનવમેદનીતા મહાસાગરમાં હવે સ્વાર્ષણની ભરતીના ભાવ સળકવા માંડ્યા. નાયકે છેલ્લા ખોલ છોડ્યા:—“તરંગીને કાળે જંગ નથી; નફાતોટાનો વિચાર કરનાર બિલકુલ બેવફા છે, એને

કાળે અહીં સ્થાન નથી; મદો હોય તો મયદાન પડે; પડોસીના ધરધણી થઇ ખેડેલા આપખુદ સત્તાધારીઓ સામે લડે; ચ્હાય જીતે કે અમર નામના કરીને શહીદ થાય—કહી દો, સ્વદેશ માટે શિરને સાટે—કાણુ છે તૈયાર ?” અને ‘જયકાર’ના જંગે-નિર્ધોષ-થી દિગંત ગાજી રહી: દિલેદિલની દિલરૂઆના તાર ઝણુઝણી ઉઠ્યા:—“મૃત્યુ કે મુક્તિ !”

અને એ મુક્તિની તમન્ના કોણે જગાડી ? આપણે ત્યાંની દરિયારાણીની થતી સખરસ લલાણી પેઠે અમેરિકાનાં “ચહા-પાણીએ !” અંગ્રેજોની તે કલંકકહાણી કાંઈક આવી છે:

ફ્રાન્સ ફ્રેન્ચોનું, જર્મની જર્મનોનું, અરબસ્થાન આરબોનું, તુર્કસ્થાન તુર્કોનું, હિંદુસ્થાન હિંદીવાનોનું, ઇંગ્લિસ્થાન અંગ્રેજોનું, તેમ અમેરિકા અમેરિકનોનું હોઇ શકે; તથાપિ અંગ્રેજ ભાવના તો ‘માઇટ ઇઝ રાઇટ’ ની ! ‘સત્તા એજ સત્ય’ના એ પૂજારીઓએ અમેરિકામાં જોર જમાવ્યું, ત્યાં અંગ્રેજોની આણુ વર્તી! ત્યાંની પાર્લામેન્ટમાં એકલા અંગ્રેજજી ચુંટાય ! તેમનાજ બેજને સૂઝે ને રૂએ એવા કાયદાકાનુન રચાય અને અમેરિકન પ્રજાપર તેનો અમલ થાય !

કોઇ મંગલ મુહૂર્તે અમેરિકનોના દિલમાં ઉગ્યું, કે “આવી ગુલામી કેમ વેઠાય !” તેમણે અંગ્રેજો પ્રત્યે માગણી કરી, કે અમને કરવેરાથી ચૂસી લ્યો છો, તો તમારી પાર્લામેન્ટમાં અમારા પ્રતિનિધિની ખુરશી દરગિજ હોવી જોઇએ.” પરંતુ અંગ્રેજોનો ‘હઠયોગ’ કોનાથી અખણ્યો છે ! માગણી તરજટ તરછોડાઈ—બલ્કે બળજોરીની લાગણી એવા દર્શાવાઈ કે અમેરિકનો પર ચ્હાનો કોરો—કડકડતો નવો કર નંખાયો !

અને એવો સ્વાર્થાન્ધ શાસનમદ અમેરિકનોથી ન સંખાયો, એમની ધોરી નસોમાં ધસમસતું સ્વતંત્રશોણિત ઉછળા આવ્યું. એમના હૈયાના પ્રત્યેક ધડકારે—એમના શ્વાસોચ્છ્વાસે એકજ ગાન ગુંજી રહ્યું:—“ક્રાન્તિ તિવાય શાંતિ નથી.”

ઉત્ક્રિંતો આમિ લભૂકી ઉડ્યો. સન ૧૭૭૪ થી ૧૭૮૩ સુધી અંગ્રેજો વિરુદ્ધ અમેરિકનોએ તુમુલ્લ યુદ્ધના મોરચા ઠોક્યા. યુદ્ધને મોરચે અંગ્રેજોનું પેટું જીવનસૂત્ર—‘સત્તા એજ સત્ય’—છુંદાઇ ગયું અને સત્ય યુદ્ધને અંતે, અમેરિકનોનીજ અમેરિકામાં સત્તા પ્રવર્તી. ઇતિહાસ ખેલે છે, કે પેલો નાયક—પેટ્રિક હેત્રી—અમેરિકાને સ્વતંત્ર જોવા જેટલું જીવ્યો હતો. અમેરિકા કરતાં જુદાજ પ્રકારના અને આત્મજળથી પ્રેરાયલા ધર્મયુદ્ધ વડે હિંદને સ્વતંત્ર જોવા જેટલો હિંદનાયક દીર્ઘાયુ હો એમ આપણે અહોનિરંતર ઇચ્છીએ અને એનીજ ભાવના જીવનમાં વણી લઇએ:—

અન્યાયોથી થવા મુક્ત, એ આત્મા-બળ વાપરે;

મળનાં તો ધણું કરે, નષ્ટ થાય જ આખરે.—ગાંધીજી

ધ્વનિ ૫

“કહી દો, કે અમે નામદં છીએ; સિંહણું નહિ, પણ શિયાળું ધાવણુ ધાવીને ધરતીને બારે મારનાર છીએ; મનુષ્યને આમડે મઠાયલાં ક્ષુદ્ર જીવજંતુ છીએ: શો છે તમારો અંતિમ નિર્ધાર ? મરતે—જીવતે આજ છેલ્લી વાર તમારો નિર્ણય મારે શ્રવણે પડવા દો. તમારા અંતિમ નિશ્ચયમાં દેશનો જય છે અથવા જીવલેણ ક્ષય છે. દેશવાસિયો! નામદં હો, તો કહી દો કે યમદેવ આવીને તેના નરકાગારમાં નાખવા અમને ન લઇ જાય લાંસુધી પરાધીનતાની જંજીરોમાં જકડાઈ રહીશું...”

“હરગિજ નહિ; ફરજ બળવતાં ફના થઈશું !”

ગગન ભેદતા બીણણુ પડછંદ વાએ દિગંતને ગળવી મૂકી અને સ્વીડન સરદાર ગેસ્ટાવાસની ગળ ગળ છાતી ફૂલી. તેણે ઘેર ગર્જરવ કીધો: “શાહબાશ, બિરાદરો ! ત્યારે સજ્જ થાઓ. મુદ્દર્તને પાંખો થાય તે પહેલાં જંગે ઝુકાવો અને સ્વીડનને સ્વતંત્ર બનાવો.”

એ પંદરમી સદીની તેજેજન્યલ તવારીખ છે; જ્યારે કેન્માર્ક અને નોર્વેના નરેશે-બીગ્ન ક્રિસ્ટિયને—સ્વીડનને સ્વાધીન કીધું તું. રાગને જીતનો જલદ કેદ ચઢ્યો: સત્તાનો મદ ચઢ્યો: અભિ-માની રાગ માની બેઠો, કે સ્વીડન હવે ‘યાવતચંદ્ર દિવાકરો’ પરાધીનતાની શૃંગલામાં જ બદ્ધ થઈ રહેવાનું ! સ્વતંત્રતાની મુગ્ધ સરખી તે ન લઇ શકે, વાસ્તે રાગએ અમાનુષી અસાચારો ગુળરી-ને પોતાનો કારમો કરપ બેસાડ્યો. રાગ નિશ્ચિંત થયો, નિર્ભય થયો અને નિરાંત મને કાપનહેગનમાં વિહરવા લાગ્યો.

પરાધીન સ્વીડનવાસીઓ પરસત્તાની ઝુંસરી તળે મનોમન ગુંગળાઈ મરતા હતા. એમના હૈયામાંથી સ્વતંત્રતાની જ્વલંત જ્યોત હોલવાઈ ગયેલી નહોતી: માત્ર એના પર આવરણુ છવાયલું હતું. આવરણુને વીખેરી નાખવા સાર તેમનાં અંતરસાધન, સંજોગોને અનુકૂળ તક શોધી રહ્યાંતાં. એમાંનો એક મુખ્ય, નાયક, તે ગેસ્ટાવાસ.

ગેસ્ટાવાસ એટલે નોર્વેનરેશને મન જાણે કરાળ કાળ ! તેનો સર્વનાશ કરવામાં પેલા સત્તાધીશે માણસાઈ માત્રને ગુમાવી હતી; ગેસ્ટાવાસની જનેતાને, તેના જનકને, તેના બ્રાતા અને ભગિનીને દૈલ દિલના શાસકે રીખાવી રીખાવીને મારી નાખ્યાં હતાં—ગેસ્ટા-વાસની સમરસંમુખ !

—અને ગેસ્ટાવાસ? તેને કેપનહેગનના કાળમુખા કારાગૃહમાં વર્ષોપર્યંત રૂંધી રાખ્યો હતો.

તે કારાગૃહ નહોતું: કસાઈવાડો હતો. ગેસ્ટાવાસના અંગોઅંગ લોહીનાં ચાઠાં ઉધડ્યાંતાં. તેના શરીરે હાંટરનાં સોળ પડ્યાંતાં. એની આંખોમાં ઉંડા ખાડા પડ્યા. ભૂખે અને અસહ્ય વૈનરૂં વહોરવાને દુઃખે તેનાં હાડકાંતું હાડપિંજર બની ગયુંતું; તથાપિ, તે બધા કરતાં એને અસહ્ય દુઃખ દમતું હતું સ્વદેશની પરાધીનતાનું.

કોઈ મંગલ મુહૂર્તે, તેના હાડપિંજરની બીતર છુપાયલા આત્માના અનર્ગળ બળે કારાગૃહની પોલાદી દિવાલોને બેદી નાખી અને સ્વતંત્ર સૂર્યનારાયણનાં ક્રાંતિકિશ્તોમાં તેણે ‘હા...શ’ કરીને સ્વતંત્રતાનો શ્વાસ લાંધો.

કારાગૃહના પાર્થિવ પિંજરેથી છૂટીને તે નરકેસરી ગયો ગિરિકંદરામાં. કલ્લોલતી કુદરતમાં તેણે સ્વતંત્રતાનું સંગીત સાંભળ્યું, ઝરતાં નિર્મળ ઝરણાં સ્વતંત્ર તંત્રે વહેતાં દીઠાં, પંખેરૂને સ્વતંત્રપણે વનવિહાર કરતાં જોયાં. ગેસ્ટાવાસે વનવેરાન વિંધા વિંધાને સ્વતંત્રતાની સાચી ધગશ ધરાવનાર હમદર્દીઓનું જખ્ખર જૂથ જમાવ્યું, ગેસ્ટાવાસ તેમનો નવેસર પાછો સરદાર બન્યો.

સરદારનાં હાકલથી અને પરાધીનતાને પરિણામે બનેલા એના હાડપિંજરિયા દેહથી સ્વતંત્રતાની સિદ્ધિ ખાતર તેઓ મૃત્યુને શોભાવવા માટે સજ્જ થયા. દૃઢ નિશ્ચયના બુદ્ધિ સૂરથી દિગંતને તેમણે ગળવી મૂકી: “ફરજ બખ્ખવતાં ફના થઇશું.”

—અને તેઓ ફના ન થયા—ફરજ બખ્ખવતા સ્વતંત્રતાને વર્ષો.

એ સ્મરણીય સાલ પંદરસો તેવીસમી; જ્યારે નોર્વેનરેશને ગેસ્ટાવાસ સાથે સંધિ કરવાની ફરજ પડી અને ગેસ્ટાવાસ—સ્વીડિશ પ્રજાનો એ હૃદયરાજવી—સ્વીડનનો શાસક થયો.

એના જીવનની જવાલા હતી આવા લાવની:—

“સ્વદેશની સેવા કરવી એ તેના લોકનો પોતાનો હક છે.”

ધ્વનિ ૧૦

“હવે લખી રહ્યા હો તો લાવો ‘વીલ’, સહી કરી આપું.”

તેણે વક્રીલ પાસેથી ‘વીલ’ લેવા હાથ લાંબાવ્યો. વક્રીલ વિચારમગ્ન હતો, ‘વીલ’ હજી તેના હાથમાંજ હતું. તેના મુખારવિંદ પર ગંભીરતા છવાયેલી લાગતી, તે ઉદાર નજરે ‘વીલ’વાળી વૃદ્ધા સામે જોઈ રહ્યો.

“‘વીલ’માં કાંઈ બૂલ છે?” વક્રીલને વિચારમાં પડેલો જોઇને વૃદ્ધાએ પૂછ્યું.

“કાયદેસર કશીજ બૂલ નથી” વક્રીલે ખોલાવાની હવે હિંમત કરી.

“ત્યારે છે શું? કહી નાખો ને.” વૃદ્ધાને આવેશ જોવા જોવા હતો.

“‘વીલ’માં ભૂલ નથી; પણ ‘ભૂલી જતાં શીખવા’ની નમ્ર સલાહ સ્વીકારો તો...છોડ કછોડ થાય, માખાપથી ન થવાય.”

“સમજ; એટલે તમે એવી સલાહ આપો છો કે, મને અને મારા દેશભાઈઓને બેવફા નિવડેલા એ કુલાંગાર દીકરાનેય વારસો મળે એવું મારે ‘વીલમાં લખવું’!!”

“હા; આપે એટલાં ઉદાર થવું. પુત્રવાત્સલ્ય...”

“જહનનમાં પડે એવી ઉદારતા અને પુત્રવાત્સલ્ય! વકીલ સાહેબ! માફ કરો, મને ન છેડતા. એ નામખોળુએ મારું કુળ લગ્નવ્યું, મારી કૃષ્ણ લગ્નવી, સ્વમાન ગુમાવ્યું, સ્વતંત્રતા ગુમાવી અને માત્ર એક પેટને ખાતર સ્પેનસત્તાની ઘંટીનું પડ ગળે લટકાવ્યું: એણે માણસાઇ ગુમાવી, તે સ્વધર્મબ્રષ્ટ થયો અને હું મારો વારસો સોંપીને એવા કાયર કલંદરને ઉત્તેજન દેનારો બનું? ન બને—મરણ્યુંતે ન બને.”

—અને વકીલના હાથમાંથી તેણે ‘વીલ’ ખેંચી લઈ, તળે પોતાની સહી કરી. વકીલ વિદાય થયો.

તે દક્ષિણ અમેરિકામાં આવેલા વેનેઝૂલા પ્રદેશની એક વયોવૃદ્ધ બાઇ હતી—ત્રણ ત્રણ પુત્રોની માતા હતી. તે વખતે પ્રસ્તુત પ્રદેશનો કેટલોક ભાગ સ્પેનને સ્વાધીન હતો. સત્તાને જોરે માણસાઇ ગુમાવી બેઠેલા સ્પેનવાસીઓ, પોતાને આધીન પ્રદેશના લોક પર મનમાન્યો બુલ્લમ ગુમરતા. પરિણામે પરાધીન પ્રજાના અંતરનો આતશ એકાએક ધીકા ઉઠ્યો. તેમણે નિરધાર કાઢ્યો, કે સ્પેનસત્તા-ધારીઓને અહીંથી તેમનાં ગાંસડાં પોટલાં સાથે બગાડાં મૂક્યેજ છૂટકો!

માટીલા—પેલી વૃદ્ધ વીરાંગના—ના ત્રણ પુત્રો સ્પેનસત્તાના હોદ્દાધારી હતા. પ્રજાગણ્યથી પ્રેરાઈને ત્રણ પૈકી મોટા પુત્રે હોદ્દાને હડસેલી મૂંયો: છેક છોટા પુત્રે સ્પેનસત્તા સામે પ્રજાની પડખે રહી ક્રાન્તિ સળગાવી; વચ્ચે પુત્રને સ્પેનના સુખાની સુબેદારી વહાલી લાગી અને તેણે સ્પદેશની, સ્વધર્મની, સ્વમાન અને સ્વતંત્રતાદેવીની ખફગી વહોરી.

વૃદ્ધાએ અવસ્થાને લઈ નિસ્તેજ થતી આંખોએ જોયું, કે પોતાને છેક છોટા કનૈયો, સ્પેનસત્તાના ચક્ર તળે પીસાઈ રહ્યો છે—તે નરકાગાર જેવા કારાગૃહની ઘેર અધારી કોટડી સેવી રહ્યો હતો: એના હાથે પગે બેડીઓનાં બંધન હતાં.

આ જોઈને ધનિક માટીલાનાં રૂવેરવાંએ અકથ્ય આવેશની જ્વાળા

ભજૂખી ઉડી, તેણે વકીલને તેડાવ્યો અને પોતાનું ‘વીલ’ બનાવ્યું. વીલમાંથી પેલા દેશદ્રોહી અને માતૃદ્રોહી વચ્ચે પુત્રને વારસાઈ હક્કથી વાંચિત રાખવામાં આવ્યો. વૃદ્ધાએ વકીલની સલાહને ધૂતકારી કાઢી...

સ્પેનના સુખાએ વૃદ્ધાનું આવું વલણ જોઈને પૂછાવ્યું; કહેવરાવ્યું પણ ખરું કે “ ‘વીલ’ જે વચ્ચે પુત્રને પણ વારસાઈ ફાળો અપાવનાર અને, તો તારો જે નાનો પુત્ર અસારે તુરંગવાસ સેવી રહ્યો છે તે તરતજ બંધનમુક્ત થાય. ”

ત્યારે વૃદ્ધાએ જે પ્રત્યુત્તર સંભળાવ્યો, તે આપણે વાંચીએ. તેણે કહ્યું: “ મેં જે કંઈ કયું છે તે પુરો વિચાર કરીનેજ કયું છે. મારો એ દેશદ્રોહી (વચ્ચે) પુત્ર તેની જનેતાના શાપે અને તેના પેટના પાપે નરકમાં પડવાનો છે; મારો કનિષ્ઠ પુત્ર બંને અહીં તુરંગવાસમાં સડી સડીને દેહ પાડે; પરંતુ તેનો દેહ પડ્યે સ્વર્ગના પાર્શ્વે પુણ્યવિમાન લઈનેજ તેને તેડવા આવવાના છે—મને એ વિષે લવ પણ અદેશો નથી. સ્વતંત્રતા અને સ્વમાન ગુમાવીને લજ્જાસ્પદ જીવન જીવનાર મારા વચ્ચે પુત્ર કરતાં એ કનિષ્ઠ કનૈયો જેલમાં રહીને પણ સ્વદેશને આદર્શ પાઠ પઢાવતો જવલંત જીવન જીવી રહ્યો છે.”

—અને માટીલાના આ મર્દાની બોલ આગળ સ્પેનનો સુબો મહાત્મ થયો—જંખવાયો. માટીલા માટે અંતરના ઉંડા ગર્ભાગારે માનનો ઉમળકો આવ્યો. તે બબડ્યો: “ ધન્ય જનની ! ”

(“ચિત્રમય જગત”માંથી)

૧૨૬—સ્વાદી કી પવિત્રતા

(લેખિકા:—કુમારી રમા)

કલ્યાણ કે તીસરે વર્ષ કે બારહવે અંક મેં પ્રકાશિત શ્રીજવાલા-પ્રસાદજી કાનોડિયા કે ‘કલ્યાણકામી કે લિયે ખાદી કી આવશ્યકતા’ શીર્ષક લેખ મેં યહ બાત બહી બાંતિ સિદ્ધ કર દી ગયી હૈ કે ખાદી કે સમાન પવિત્ર, સસ્તા, મજબૂત ઔર દેશહિતકર વસ્ત્ર દૂસરા નહીં હૈ. સાથ હી અનુભવ સે બી યહી સિદ્ધ હૈ. અતઃ ઇસકી પવિત્રતા ઔર સસ્તેપન પર તો તર્ક કરના વૃથા હૈ. કલ્યાણ કે ઇસ વર્ષ કે છઠે અંક કે ‘ખાદી ઔર પરમાર્થ’ શીર્ષક સંપાદકીય લેખ

से यह बात भी स्पष्ट हो गयी कि भादी का स्थान राजनीति की अपेक्षा धर्म और परमार्थ में कहीं ऊँचा है। परंतु कुछ लोगों की यह धारणा है कि कुछ मिलें ऐसी हैं जिनमें कपड़ों की पालिस में यरणी नहीं लगती और मोटे सूत के कपड़े जनते हैं, जो पवित्र, मज्जुत और सस्ते भी हैं। इस लिये उन मिलों का कपड़ा पहनने में आपत्ति नहीं होनी चाहिये। यद्यपि ऐसी धारणा दृष्टने में ठीक भावूम होती है, परंतु विचार करने पर जन पड़ता है कि वास्तव में बात ऐसी नहीं है। मिलों का कपड़ा सस्ता एवं मज्जुत तो हो सकता है परंतु वह, केवल पालिस में यरणी न लगने के कारण ही पवित्र नहीं कहा जा सकता। अपवित्रता के अन्य भी कुछ कारण हैं।

प्रथम, मिलों की मशीनें चलाने में यिकनाष्ट के लिये पशुओं की यणी काम में लायी जाती है, जिससे श्रवणसा होना अनिवार्य है। दूसरे, मिलों में काम करनेवाले गरीब मजदूरों को अपने गांवों को छोड़ कर शहर में आना पड़ता है और दिनभर मिलों के धूये से भिगडी कुछ वायु में काम करना पड़ता है। शहर की जल-वायु यों ही अराज्य हुआ करती है। इससे उनके स्वास्थ्य पर बुरा प्रभाव पड़ता है। नागरिक श्रम के विलासिता आदि अनेक दोष उनके साथे श्रम को अरुणा कर देते हैं।

इसके अतिरिक्त कई मनुष्यों से होनेवाले काम को मशीन द्वारा एक ही आदमी कर डालता है जिससे अनेक मनुष्य बेकार रह जाते हैं। यद्यपि शहरों में मजदूरों की आमदनी कुछ बढ़ जाती है, परंतु साथ ही विज्ञानिता और अनेक व्यसनों की आदत पड़ जाने से अर्थ भी अत्यधिक बढ़ जाता है, जिससे उन्हें इस नयादा आमदनी से सुख और आनंद की अपेक्षा उलटा दुःख ही भोगना पड़ता है। आवश्यकताओं के बढ़ जाने से लालचवश अधिक कमाने के लिये वे सामर्थ्य से बाहर परिश्रम करने लग जाते हैं और फिर उस थकावट को भिटाने के लिये शराब-ताड़ी आदि पीने लगते हैं। फिर काम न रदने से बेकार आदमी लूणों मरने लगते हैं, जिससे उन्हें विवश हो कर चोरी, डकैती, भून घत्यादि नाना प्रकार के कुकार्य छद्म न होने पर भी करने पड़ते हैं, जो करते-करते आदत और पेशे के रूप में बढ़ल जाते हैं। क्षुधा से पीड़ित मनुष्य क्या नहीं कर डालता—

बुमुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नराः निष्करुणा भवन्ति।

उन सभ्य मनुष्यों के द्वारा होनेवाले पापों के निम्नमेवार वे सभी होते हैं जो उपयुक्त कारखानों के संचालक, भाषिक और

પોષક આદિ હૈં.

આજ સંસાર મેં જો લયાનક બેકારી ફેલી હુમ હૈં ઉસકે કારણ
 "યે બડે બડે કારખાને" (મીલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ) હી હૈં. જિતની અધિક
 મિલેં બઢતી જાયગી, ઉતની હી બેકારી હી બઢતી જાયગી. કુછ
 મનુષ્યોં કા મત હૈંકિ બારત બી સંસાર મેં હૈ, ઈતકો બી યુગધર્મ
 કે અનુસાર સારે સંસાર કે સાથ ચલના પડેગા. જળ સારા જગત
 મિલેં સે કામ ચલાવેગા તો બારત કા કામ બિના મિલેં સે
 નહીં ચલ સકતા. પરંતુ યહ દુઝીલ અદ્વરદર્શિતા સે ખાલી નહીં
 હૈ. અધિક લોગોં કા ગરોબ ઓર દુઃખી હોના એવં કુછ લોગોં
 કા ધની હો જના યહ મિલ ઇન્ડસ્ટ્રી કા અનિવાર્ય પરિણામ હૈ.
 સખ સે બડે ધની દેશ અમેરિકા કી આજ કયા દશા હૈ ? જહાં
 રોડે કૂટ-કૂટ કર મનુષ્ય સંકડોં રૂપયે માલવાર આસાની સે કમા
 સકતા થા, વહાં આજ અચ્છે અચ્છે કલા-કૌશલ મેં પ્રવીણ
 મનુષ્ય દસ બારહ રૂપયે માસિક તક કી નોકરી કરને કે લિયે તૈયાર
 હૈં, પરંતુ ઉ-હેં કામ નહીં મિલના. ગત તા. ૨૦-૧૨-૧૯૩૦ કે
 'સ્ટેટસમેન' મેં છપા હૈંકિ અમેરિકા કી રાજવાની ન્યૂયાર્ક
 શહર મેં સડકોં પર ઝુંડ કે ઝુંડ લોગ અપને સીને પર કાડ લટકાયે
 ધુમતે હૈં, જિન પર ત્રિખા હોતા હૈંકિ વે કંઝર્ક, દરજી, બઢઈ
 આદિ કા કામ ચાલતે હૈં. યે લોગ એક ડાલર પ્રતિ સપ્તાહ પર
 કામ કરને કો તૈયાર હૈં. એક ડાલર આજકલ લગભગ ૨૫૫) કા
 હૈ ઇસ હિસાબ સે માસિક ૧૨) હોતે હૈં.

મિલ ઇન્ડસ્ટ્રી કે હિમાયતિયોં કા કહના હૈંકિ મિલેં દ્વારા
 થોડે સમય મેં અપની આવશ્યકતાયેં પૂરી કર કે શેષ સમય કો
 મનુષ્ય આત્મોન્નતિ મેં લગા સકતા હૈં; પરંતુ યહ બાત સંભવ
 હી કેસે હો સકતી હૈં જળકિ હમ અપની આવશ્યકતાઓં કો
 પૂર્ણ કરને મેં તો હિંસાપૂર્ણ તામસી કાર્ય કરેં ઓર બાકી
 સમય મેં મન કો સાત્ત્વિક કામોં મેં લગાયે રક્યેં. કયા ગોહલા
 કર કે ઉસકે ચમડે કે જૂતે દાન કરને સે ઉસ પાપ સે છૂટકારા
 મિલ જાયગા ? ઇસકે સિવા નિકમ્મે રહને કે સમય મેં મન કો
 અચ્છે કામ મેં લગાયે રખના બડા હી કઠિન હૈ. પ્રાયઃ દેખા
 જતા હૈંકિ જો મનુષ્ય જ્યાદા નિહલ્લે રહતે હૈં વે હી જુરે માર્ગોં
 મેં અધિક લગતે હૈં. મન કો તો કોઈ ન કોઈ કામ ચાલિયે હી;
 વહ નિકમ્મા કબી નહીં રહ સકતા. ઉસકો જળ કોઈ કામ ન
 મિલેગા તો વહ ઇધર ઉધર કે જુરે વિચારોં યા વિષયોં કા ચિંતન
 કરેગા. વિષયોં કે ચિંતન કા અંતિમ ફલ, ભગવાન ગીતા મેં
 કહતે હૈં:—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
 सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥
 क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
 स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

(गीता २-६२, ६३)

मिल का पैसा अधिकांश उन्हीं मनुष्यों का प्राप्त होता है जिनके पास बहुत धन है. परिश्रम तो करते हैं गरीब, परंतु सुख भोगते हैं मिलमालिक. धन सय विषयों पर विचार करने से मिल के जाने वस्त्रों की अपवित्रता सिद्ध हो जाती है. अक्षर में यह दोष मिलकुल नहीं है. इसका एक-एक पैसा परिश्रमी और भूखे गरीब जाधियों का मिलता है. यदि हम एक रुपये का अक्षर पहनते हैं तो उसके पैसे ३४ उपजनेवाले, जिनोला साक्ष करनेवाले, धुननेवाले, सूत कातनेवाले, कपड़ा धुननेवाले तथा धोनेवाले और ईरी करनेवाले—आदि सात गरीब जाधियों में बाँट जाते हैं. इस प्रकार आदी में अर्थ किया हुआ पैसा देश के हरिद्र जाधियों की आपडियों में पहुँचता है. यदि हमने किसी मनुष्य का एक दिन भोजन करवा दिया तो उससे केवल उसी दिन उसका पेट भरेगा. परंतु यदि हम अक्षर पहनते हैं तो गरीबों का एक कला सिखा कर उन्हें एक आलुविका का काम दे देते हैं. वे जन्मभर उससे स्वतंत्रतापूर्वक अपना काम चला सकते हैं. इस तरह आदी के अक्षर गुप्त दान भी समझा हुआ है.

अतएव प्रत्येक जाध-अक्षिण का आदी पहनने का नियम ले लेना चाहिये.

(“कल्याण”ना एक अंकमांथी)

૧૨૭—ઊર્ધ્વ પ્રયાણનો અભિલાષ

(લખનાર:—“કુંજ” ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ, નડીઆદ.)

(હરિગીત)

(૧)

નિજ પ્રાણથી પણ ન્યાયવૃત્તિ અધિક પ્રિય છે જે ઉરે,
મન વાણીનો સંયમ કરી વ્યવહારમાં જે વિચરે;
પ્રત્યેક પરઉપકારની પ્રવૃત્તિમાં પગલું ભરે—
એવા મહાજનના પથે ક્યારે પ્રભો! ગતિ લાધશે?

(૨)

ઐહિક સુખની વાંચ્છના નવ સ્વપ્નમાં પણ જે ધરે,
સાક્ષ્ય જીવનનું ગણી જન હિતમાં સ્વાર્પણ કરે;
વિદ્નો વિપત્તિઓ દમે, પણ લક્ષ્ય જેનું ના ચળે—
ક્યારે મહાજનવૃત્તિ એ વસશે, વિભુ! મુજ અન્તરે?

(૩)

‘બાલો બધાં પ્રભુનાં’ ગણી હિત પ્રાણી માત્રનું આચરે,
અત્યંત અનુકમ્પા થકી દુઃખો દુઃખીનાં સંહરે;
અજ્ઞાની કે પાપી પ્રતિ પણ પ્રેમધર્મ ન વિસરે—
ક્યારે મહાજીવનપ્રભા મુજ ઉર એ અજવાળશે?

(૪)

શ્રદ્ધા અને સ્વાશ્રય થકી કર્તાવ્યસ્નેહે આદરે,
અન્તર્ધ્વનિને અનુસરી પ્રગતિ કરે ભવસાગરે;
વ્રત સલનું સ્વીકારીને કષ્ટો સહે પણ ના ડરે,
ક્યારે મહાજન ધૈર્ય એ હરશે તિમિર દહ્યાખરે?

(૫)

મૃદુ વાક્ય સુખકર ઉચ્ચરે, સુરભિ સુમન સુખથી સરે,
અદ્વૈત-અનુપમ અસ્રથી આત્મા અહં-મમતા ચીરે;
કરી વિશ્વયાત્રા પૂર્ણ જે વિભુ-વૈજયન્તીને વરે—
ચાચું, મહાચારિત્ર્ય એ સ્મરતાં ગતિ કહું આ ભવે!

(“સુદ્ધિપ્રકાશ”ના એક અંકમાંથી)

૧૨૮-આગ્રાનો ચાલવાગ

[લખનાર: શ્રીમતી સ્નેહલતા પંડિત.]

આગ્રાની પાસે રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના અનુયાયીઓએ દયાલબાગ નામનું એક ઉપનગર વસાવેલું છે. ઇ. સ. ૧૯૨૮ સુધીનો વૃત્તાંત જોયા પછી વાચકને સહેજે ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ પ્રત્યે માન ઉત્પન્ન થઈ શકે તેમ છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૫ના જન્યુઆરી માસમાંજ રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના સંસ્થાપકની સમાધિ પાસે ૪ એકર જમીન ખરીદી કામ શરૂ કરવામાં આવેલું. આજે છેલ્લાં ૧૫ વરસમાં ત્યાં અદ્ભુત કાર્ય થયેલું જોઈ શકાય છે. ૪ એકર જમીન વધીને ૫૦૦ એકર થઈ છે. ત્યાં ત્રણ નાનાં નાનાં નગરો વસાવવામાં આવેલાં છે. ત્રણ નગરમાં વસતાં સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા ૨૦૦૦ ની છે. શરૂઆતમાં એ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓએ રૂ. ૫૦૦૦ આપેલા. પંદર વરસની ટુંક મુદતમાં સંચાલકોએ આ નગરોની ખીલવણીમાં રૂ. ૨૦ લાખ ખર્ચ્યા છે.

વીસ લાખની રકમ ક્યાં અને કેવી રીતે ખર્ચાઈ છે તેના ઇતિહાસ પણ મનોરંજક છે. શરૂઆતમાં ત્રણ નાનાં નગરો વસાવવામાં આવ્યાં. એ નગરોનાં નામો સ્વામીનગર, શ્વેતનગર અને પ્રેમનગર છે. નગરો માટે વીજળી અને પાણીનાં કારખાનાં છે. હોટ દળવાની અને તેલ કાઢવાની સ્વતંત્ર મીલો પણ છે. નગરોની આસપાસ ઝાડપાન ફળફૂલ પણ મોટા જથ્થામાં ઉછેરવામાં આવે છે. ખીજી સગવડોમાં અહીં એક એક પણ છે. તાજાં દૂધ, દહીં, માખણ મળી શકે તે માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પર ઉધાડેલી ગૌશાળાઓ છે. અહીંના ડેરી ફાર્મનાં વખાણુ વિદેશી ડેરી ફાર્મના કાર્યકર્તાઓ કરી ગયા છે. અહીંથી નીપજતાં દૂધ, માખણ અને ઘી બજારોમાં વેચાય છે. તેની પવિત્રતા માટે લોકોમાં ભારે વિશ્વાસ છે. ખેતરોમાં શાકભાજી વગેરે બહુ ઉત્પન્ન થાય છે, અને રહેનારાનાં જીવનને પોષનારી ઉપયોગી બધી વસ્તુઓ અહીંજ નીપજે છે અને મળે છે.

ઉપરાંત એક ઉત્તમ ઔષધાલય છે; અને સુવાવડ માટે એક ઉત્તમ પ્રસૂતિગૃહ પણ છે, જેનો લાભ ત્યાં વસનારી બહેનોને સુવાવડ વેળા ફરજિયાત લેવો પડે છે.

દયાલબાગમાં એક ઉચ્ચ પ્રતિની ફાલેજ છે. કન્યાઓ માટે જુદી ફાલેજ બંધાઈ રહી છે. અહીં અનાથાશ્રમ પણ છે. બચુનાર છોકરા અને છોકરીઓને કવાયત અને વ્યાયામ ફરજિયાત કરવાં પડે છે.

આટલેથીજ દયાલબાગની વાત અટકતી નથી. ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અહીં બહુજ સારી રીતે વિકાસ પામ્યું છે. અહીંના કલાભવનમાં

કોમી એકતા પાછળ ગણેશ શંકરનું આત્મસમર્પણ ૬૧૫

ખૂટ, શરૂ, ચંપલ અને છે; કપડાં બનાવવાનાં કારખાનાં પણ છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો માટેનાં સાધનો બનાવવાનું કારખાનું છે. ફાઉન્ટન પેના અહીં અને છે. ધાતુઓ પર ઢાળ ચઢાવવાનું કામ વીજળીથી ચાલે છે. વીજળીના પંખા અહીંનાં અને છે, એટલુંજ નહિ પણ ગ્રામોફોનનાં સાઉન્ડ બોક્સ પણ અહીંજ હવે પછી બનનાર છે.

આમ પોતાના ગુરુની છત્રછાયા નીચે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ સંગીન કાર્ય કરી રહ્યા છે.

આ અહેવાલ વાંચ્યા પછી હૃદયમાં અનેક ભાવનાઓ જાગ્રત થાય છે. દયાલબાગનાં નગરોનાં મકાનો, કલાલવન, ગૌશાળા અને ખેતરો તેમજ બાગમાંથી નીપજતી વસ્તુઓની ભારે પ્રશંસા થઈ છે, અને દયાલબાગના પ્રેક્ષકોએ તેમનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં છે. આ સુંદર કાર્ય દયાલબાગમાં થઈ શક્યું તેનું એક માત્ર કારણ તે તેમનું સંગઠન છે. ગુરુઓ પોતાને મળતી ભેટ-પૂજાઓ પણ દયાલબાગના કોઈ નવીન કાર્ય પાછળજ ખર્ચી દે છે. રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોની સાથે મતભેદ હોય તેને પણ તેમના કાર્ય અને સંગઠનથી ખૂબ શીખવાનું છે.

ખીજું શું, “મનુષ્ય પ્રયત્ન ઇશ્વર કૃપા!”

(‘પ્રચારક’ના એક અંકમાંથી)

૧૨૯-કોમી એકતા પાછળ ગણેશ શંકરનું આત્મસમર્પણ

કાનપુર, તા. ૨-‘પ્રતાપ’ના પંડિત દેવવ્રત શાસ્ત્રી લખે છે કે, મને મળેલી હકીકત પ્રમાણે શ્રી. ગણેશ શંકર વિદ્યાર્થીને ૨૫ મી તારીખે મુસ્લીમ લત્તામાં સૂર્યાસ્ત પહેલાં અર્ધા કલાકે મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. તેઓ ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના રક્ષણ સિવાય, તથા કોઈ પણ પ્રકારની સાવચેતીઓ લીધા સિવાય, ઉશ્કેરાયેલાં લોકોનાં ટોળાંને શાંત પાડવા માટે લાં ગયા હતા અને પહેલીજ વાર તેઓ પ્રેમ, કુનેહ અને આત્મભોગથી લોકોના રોષને દૂર કરવામાં નિષ્ફળ થયા.

વિગતો નીચે પ્રમાણે છે:-૨૪ મી તારીખે તેમને મળેલા દુઃખદ અનુભવ પછી તેમને લાગ્યું કે, પોલીસ તો બહુજ ઓછી મદદ કરે છે અને ત્રણ વર્ષ પહેલાં થયેલા કોમી કલહ કરતાં આજે તેઓ વધુ ઉદાસીન છે. સત્તાવાળાઓની આ વખતની બદલાયેલી વર્તણૂક જોતાં આ પ્રસંગે કેમ કામ કરવું તે વિષે તેમની મુઝ-

વણુ વધી; પણુ આ પરિસ્થિતિમાં તેઓએ પોતાનો માર્ગ હિંમતથી લેવાનો વિચાર કર્યો અને તેથી પરમાત્મામાં વિશ્વાસ રાખીને તેઓ અશાંતિવાળા વિસ્તારમાં જવા માટે બહાર પડ્યા.

સવારના પહોરમાં નવ વાગે તેઓ ખુલ્લે માથે નીકળ્યા. તેઓ બંગાળી મહોલામાં ગયા, અને ૧૪૦ મુસ્લીમોને બચાવ્યા. કેટલીક તો સ્ત્રીઓ પણ હતી અને બાલકો પણ હતાં. બળતા ધરમાંથી પણ કેટલાક મુસ્લીમોને બચાવ્યા હતા.

શ્રી૦ વિદ્યાર્થી જેવા મહાસજ્જાના આગેવાન નેતા પણ હિંદુ લોકમાંના ગુરુસાને શાંત પાડી શક્યા નહિ.

પણુ શ્રી૦ વિદ્યાર્થીની અપીલની કંઈક અસર થઈ. તેમણે ધાયલ થયેલા મુસ્લીમોને સારવાર આપવી શરૂ કરી. કેટલાકને તો જાતે ઉપાડીને સલામતીવાળી જગ્યાએ મૂકી આવ્યા. સૂર્ય માથે તપતો હતો, છતાં તેમણે પોતાની જાતની જરા પણ પરવાહ કર્યા વગર પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. પટકપુરામાં પણ તેમણે તેજ પ્રમાણે કર્યું. આખરે તેઓ છટવાહ બજારમાં આવ્યા.

અહીં તેમને એક લોરી આપવામાં આવી હતી, જ્યાં એક મુસ્લીમ ડ્રીવર કલેક્ટર અને બે કૌન્સેલરો તેમના કામમાં સહાય આપવાને સાથે હતા.

રસ્તામાં તેઓ જે કોઈ ધાયલ મળે તેની સારવાર કરતા અને જે દવાખાનામાં મોકલવાની જરૂર જણાય તો દવાખાને મોકલતા. આમ કરતાં કરતાં ત્રણ વાગે તે મેસ્ટન રોડની મધ્યમાં પહોંચ્યા. ત્યાંથી તે માછલી બજાર અને ચઉમેગોલા લક્ષ્માં જવા માટે ઇચ્છતા હતા. અહીં પેલા પોલીસ અમલદારો વિદાય થઈ ગયા હતા, અને ત્રણ મુસ્લીમ સ્વયંસેવકોજ તેમની સાથે હતા.

તેમ છતાં કોઈ પ્રકારની પરવાહ કર્યા વગર તેઓ બહાર પડ્યા અને કોઈ પણ જાતના રક્ષણ વગર નાનીસરાક તરફ જવા નીકળ્યા. નાઇચોઇ, ચઉમેગોલા વગેરે સ્થળોએ ફરીને શ્રી. વિદ્યાર્થી નાનીસરાક તરફ આવ્યા. અત્રે મુસ્લીમોનાં ત્રણ ટોળાંઓ ખૂસો પાડતાં હતાં-પોતાનો શિકાર દેખતાં આ સમૂહ પોકાર કરવા માંડ્યો.

બે મુસ્લીમ સ્વયંસેવકો જે તેમની સાથે હતા તે પણ હવે દોડી ગયા હતા, માત્ર એકજ સ્વયંસેવક સાથે હતા. આ સ્વયંસેવક પોતાના બાઇઓને ખૂબ વિનવ્યા, ખૂબ પોકાર કર્યો; પણ તેની કંઈ અસર થઈ નહિ. લોહીતરસ્યા સમૂહ તેમના રક્ત માટે પોકાર કર્યો અને કેટલાકોની વિનવણી છતાં તેમને મારી નાખવામાં આવ્યા.

મુસ્લીમ સ્વયંસેવક પણ મરાયો.

અહિંસાના સિદ્ધાંતબક્તની વેદી ઉપર આ અનુપમ બલિદાન હતું. જે સ્વયંસેવક તેમને બચાવવા માટે યત્ન કરતો હતો, તેના

કેમી એકતા પાછળ ગણેશ શંકરનું આત્મસમર્પણ ૬૧૭

પર પણ હુમલો કરવામાં આવ્યો અને તે પણ એક કલાકમાં તેને થયેલી ઇજાના પરિણામે મરણ પામ્યો.

શ્રી. વિદ્યાર્થીના શબને એક સળગતા ઘરમાં નાખવામાં આવ્યું હતું.

છેલ્લા શબ્દો

તેમનો છેલ્લો સાથી જણાવે છે કે, તેમણે ટાળાને નમન કર્યું અને જણાવ્યું કે, “જો મારા લોહીથી એકતા સ્થપાતી હોય, તો તમે મને ખુશીથી મારી નાખી શકો છો.” આ પ્રમાણે જે સિદ્ધાંતો શ્રી. વિદ્યાર્થીએ જાહેર રીતે પ્રજાને શીખવ્યા હતા, જે તેમણે પેપર અને વ્યાસપીઠ પરથી જનતાને શીખવ્યા હતા, તેજ સિદ્ધાંતો તેમણે અમલમાં ઉતારી બતાવ્યા હતા.

તે દિવસે તેમણે કેટલીય વાર હિંદુઓને કહ્યું હતું કે, જો તમારે જોઇએ તો મારી જીંદગી લો, પણ એકતા સ્થાપો. તેજ શબ્દો તેમણે મુસ્લીમ બિરાદરોને કહ્યા હતા. તેમનો એ આદર્શ હતો, અને એ આદર્શ માટે તેમણે આત્મબલિદાન આપ્યું હતું.

શ્રી. વિદ્યાર્થી તેમની પછવાડે તેમનાં પત્ની, માતા, વડીલ ભાઇ અને ૬ બાળકો મૂકી ગયા છે. બાળકો બધાં નાનાં છે.

(તા. ૫-૪-૧૯૩૧ ના “પ્રજામિત્ર કેસરી”માંથી)

ગ્રંથસે નનો માં મા

(ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્દગાર)

यस्यास्ति स ग्रन्थावेमर्शभाग्यं, किं तस्य शुक्लैश्चपलाविनोः ॥

અર્થાત્ જેનું ભાગ્ય સારા ગ્રંથ વાંચવાવિચારવા જેટલું ઉત્તમ હોય, તેના આગળ ચંચળ લક્ષ્મીના આ શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને ખીજું જે આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેમજ સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં ખીજાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે.”

“સ્વામી વિવેકાનંદ”

“પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયેલો રહી શકતો, તેથી મને બે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખ્યેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેદી શકે. x x એક પછી ખીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતર્વિચાર પણ કરી શકશો.”

“મહાત્મા ગાંધીજી”

“જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો તે એ સમુદ્રનો લાલ લાષ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ધરમાં આવી શકે એવા તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી ખનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ચલાવી દંડક આપનારા પંખા છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દોવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો એ આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી તૈયાર થયેલા રોટલા છે; જ્ઞાન એ મેષ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ધરમાં રહી શકે તેવાં પાણી-ભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન એ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે તથા પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે.”

“સ્વર્ગનાં રત્નો”

“મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં ખીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો. x x x માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ જાગી શકતી નથી. x x x બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્ન-

તિ છે. પશુ આદિના જેવી ઈન્દ્રિયતૃપ્તિ સિવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું
 સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન
 હોય. x x x સાહિત્ય-ઉદ્ધાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને
 પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર
 સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય સિવાયનાં સ્વર્ગીય
 સુખો પણ તુચ્છ લાગે છે.”

“અંકિમચંદ્ર”

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કર-
 વાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ બૂલાવી
 દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને બીજી કોઈ
 ચીજમાં નથી.”

“મારડન”

“સહવાસથી જેમ માણસના ગુણ અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ
 જે પુસ્તકોનો જેને શોખ હોય તે ઉપરથી પણ તેને ઓળખી શકાય.”

“એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો ઇચ્છે ત્યારે પોતાના વાળુંગ્રમાંથી ચઢાય તે
 સ્વર કાઢી આનંદ લે છે; તેમ વાંચનાર પણ જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે એકાદ
 ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઈ શકે છે.”

“અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ઍડર્સ્ટન
 જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ ગજવામાં સદાય એકાદ પુસ્તક લઈને ફરતો;
 તો આપણા જેવાઓએ તો વૃથા જતી કિંમતી ક્ષણોને વાપરવા
 માટે શું ન કરવું જોઈએ?”

એક વિદ્વાન ઠીકજ કહે છે કે “વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના બદલામાં
 કોઈ આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને છોડું નહિ.”

“પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન
 કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન નકામું લાગવા
 દેતાં નથી. વળી તે ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરી નિરાશા પણ દાળે છે.”

“એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મત છે કે ‘માણસને લૂગડાં-
 લતાંની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે.’ તે પોતે પણ જરૂરનાં
 પુસ્તકો ખરીદી લેતાં સુધી લૂગડાં લેવાનું મુલતવી રાખતો. x x x તે
 વાંચતો ત્યારે ત્યારે ‘હું વધારે સારો થયો છું’ એમ તેને લાગતું.”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, આતુર્ય,
 પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરાપકારવૃત્તિ વિસ્તારે છે; અને જેમ જેમ
 એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ
 આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ
 ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે ‘અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાનભયું છે
 તે હ્યો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે.’ શું આ માનસવાણી
 ઓછી કિંમતી છે?”

“સદગ્રંથવિનાનું ઘર મડદાની ઘેર જેવું છે.”

“ગ્રંથસંગ્રહરૂપી કલ્પવૃક્ષ પાસે જે માગશે તે મળશે.”

“ઉત્તમ પુસ્તકો, એ વિચારરત્નોનો અમૂલ્ય ભંડાર છે.”

“આ જગતમાં બીજી વસ્તુઓ જે કાંઈ લાભ આપી શકે, તેના કરતાં સદ્ગ્રંથો ધણો ઉત્તમ અને વધારે લાભ આપે છે.”

“માણસને લૂગડાંલતાં કરતાં પુસ્તકોની વધારે જરૂર છે.”

“મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રો સાક્ષ સમજાવે છે કે, મહત્તાનો દરવાજો સર્વ માટે સદાકાળ ઉઘાડો છે.”

“પુસ્તકોપ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવા સમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“લીલા વનમાં ભૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનારા મનુષ્યમાં શું તફાવત?”

“સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીઓએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો.”

સદ્ગ્રંથસામર્થ્ય

સોરઠા

માનવ મોટું ભાગ્ય, જે તું ઇચ્છે તાલિરું;
તો તો ઝટપટ ભાગ્ય, સદ્ગ્રંથો હાકલ કરે.
મહાપુરુષનો સંગ, માનવ મળવો દોહલો;
આપે એનો રંગ, આદેશોના અંથ શુભ.
અધિકાર-અજ્ઞાન, તે દૂર કરવા ઉગીચા,
જ્ઞાન-સૂર્ય એ જાણુ, તુજ પૂર્વજનો વારસો.
લોહ સમું જે મન, માટીમાં માટી બને;
કર એનું કાંચન, પારસઅંથ સમાગમે.
માનવ માંધો દેહ, ખેલ થવા નવ ખો વૃથા;
અમરપણું લે એહ, જ્ઞાન ભજન ચારિત્રથી.
વેહેવા ચાહો વીર, મહોટા જનને મારગે;
ધારો જ્ઞાનચારિત્ર, ચરિત્ર વાંચી તેમનાં.
જીવન ઉત્તમ થાય, ચરિત્ર ઉત્તમ વાંચતાં;
એ અર્થે વંચાય, ચરિત્રગ્રંથો ચાહથી.

દોહરા

પરમ શ્રેયને પામવા, રાજી કરવા રામ;
ઉત્તમ ગ્રંથો વાંચવા, કરવાં રૂઝાં કામ.
ભગવત ભેટે ભાવથી, કંપે કાળ કરાળ;
ભાવ થકી ભાઈ ભણે, ભલી ગ્રંથની માળ.
વૃથા વહેતા સમયની, લેવા શુભ સંભાળ;
વાંચો વીર વિવેકથી, વિવિધ ગ્રંથની માળ.

ઉત્તર ચરિત્રોના ફાયના

(અનુભવીઓના ઉદ્દગાર)

“જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ અરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં આંપણ જુએ છે, ત્યારે તે આંપણને કાઢી નાખવા અને ક્રાંતિમાં વધારો કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે; તેમ ચરિત્રરૂપી આરસીવડે પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં ભૂષણદૂષણ-ગુણદોષ વગેરે તેના જોવામાં આવે છે; અને તેમ થતાં દૂષણનો હ્વય અને ભૂષણમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે જગત થાય છે. વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા બોધ કરવાથી નથી ખતનું, તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અતિશ્રમ લઈ વિદ્યા ભણો, દેશાટન કરો, સ્વદેશહિનેચ્છુ થાઓ, પ્રેમશૌર્ય દાખવો, એવા એવા ઉપદેશો મુખે અથવા પુસ્તકદ્વારા કરવાથી જેવી અને જેટલી અસર થાય છે, તેના કરતાં એવા ગુણોથી અંકિત થયેલાં અસામાન્ય માનવીઓનાં ચરિત્ર વાંચવા સમજવાથી ધણીજ વધારે અસર થાય છે—અર્થાત્ અંતઃકરણમાં તેની આખાદ અને ઉંડી છાપ પડે છે, અને પછી તે દિવ્ય માનવી બનવાને ઉત્તેજિત થઈ આગળ વધે છે.”

* * *
“ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે, આપણી આશ્નામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કૌવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે રૂડાં કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ; અને મોટાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે જોડાઈ ભાગીદાર થવાને ઉત્તેજાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમના દાખલાદષ્ટાંત જોઈને સ્ફૂર્તિમાન થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળના સહવાસમાં રહેવા બરાબર છે.”

* * *
“ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને ખતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદસુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે.”

* * *
“મહાત્મી પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, સારું આ વાત બરાબર સમજી શકાય છે કે, મહાત્માને દરવાજો સર્વ કાંઈ માટે ઉઘાડો છે.”

* * *
આવું છે તેથીજ આ સંસ્થા તરફથી ઉત્તમ ચરિત્રો નીકળેલાં છે, જેની વિગત અન્યત્ર આપી છે.

ગીતા વિષે જાણના જેવા વિષા

(સારાંશરૂપે)

“ ‘ગીતા’ એ ઉપનિષદો અને શાસ્ત્રોનું સત્ત્વ છે. x x ધર્મ-પ્રચારનું ઉત્તમ સાધન છે. x x શક્તિનો ખજાનો છે. x x માત્ર એક મહાભારતમાં જ ગીતાને વિસ્તારથી સમજાવનારાં દૃષ્ટાંત મળી શકે છે.”

ભાઈ પરમાનંદજી

“એ ગ્રંથ એટલો અમૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક ભાવોથી ભરેલો છે કે, હું વખતોવખત પરમાત્માને એજ પ્રાર્થના કર્યા કરું છું કે, તે મારા ઉપર એવી દયા કરે અને શક્તિ આપે કે જેથી હું મૃત્યુ-પર્યંત ગીતાનો સદેશ એક સ્થાનથી ખીજા સ્થાનમાં પહોંચાડી શકું.”

સાધુ ટી. એલ. વસવાણી

“શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોમાં શાસ્ત્રકથિત લગભગ બધા ધાર્મિક વિષયોનું તત્ત્વ આવી ગયું છે. તેની ભાષા એટલી ગંભીર અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે જેથી તેનું ‘ભગવદ્ગીતા’ અથવા ‘ધર્મશ્રીય સંગીત’ના નામથી પ્રસિદ્ધ થવું યોગ્યજ છે.”

કે. ટી. તૈલંગ

“આપણે આપણાં બાળકોને પ્રથમથીજ ગીતાનો પાઠ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આપણી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે ગીતા સિવાય ખીજા કોઈ શિક્ષક કે માર્ગદર્શકની જરૂર નથી.”

ટી. સી. કેશવાલુ પિલ્લે

“વ્યાસમુનિએ ગીતાશાસ્ત્ર આ રૂપે રચીને હિંદુઓને એક તંતુથી બાંધી દીધા છે. ગીતા તરફ આપણે પૂરતું ધ્યાન આપીએ તો આજથીજ સંસારમાંથી બધાં વેરઝેર નાશ પામે.”

“ધર્મનાં ગૂઢ રહસ્યોને થોડાક સરળ અને સુરસ શબ્દોમાં પ્રકટ કરવાની અપૂર્વ શક્તિ શ્રીગીતાજીમાં જ છે.”

લક્ષ્મણજી શાસ્ત્રી

“તે ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યોનું એક પૂર્ણ ધર્મશાસ્ત્ર છે.”

ટી.વી.અચ્યર

“સંસારભરમાં ગીતા જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી.”

લોઠતિલક

“ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવાનું કારણ કે, તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ, ત્રણેને એવો યોગ્ય ન્યાય અપાયો છે કે જેવું સામંજસ્ય ખીજા કોઈ ગ્રંથમાં નથી! x x આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ એક્ય, કેવળ ગીતામાં જ દેખાય છે. આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ કાળે કોઈએ કરી નથી.”

સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમ બાલ્યુ

“ ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ એ ઉપનિષદરૂપી બગીચાઓમાંથી વીણી કાઢેલાં આધ્યાત્મિક સત્યોરૂપી પુષ્પોથી ગુંથેલી એક અતિ સુંદર છડી કિંવા કલગી છે.”

સ્વામી વિવેકાનંદ

“જે કોઈ ગીતાગ્રંથ ખીજાઓને આપે તેણે લોકોને માટે મોક્ષ-મુખનું સદાવત ખોલેલું જાણવું. x x ગીતારૂપી માતા અને મનુષ્યોરૂપી બાળકો છૂટાં પડેલાં ભટકે છે, તેમનો મેળાપ કરાવી આપવો, એ તો સર્વ સજ્જનોનો મુખ્ય ધર્મ છે.”

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર

“ક્રોધ પશુ જાતિને ઉન્નતિને શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.” વારન હેરિટગસ

“ગીતામંથ બુદ્ધિની પ્રખરતા, આચારની ઉત્કૃષ્ટતા અને ધાર્મિક ઉત્સાહનું અપૂર્વ મિશ્રણ રજુ કરે છે.” ડૉઁ મેકનિકલ

“રાષ્ટ્રીય ધર્મમંથ ગણવામાં જે જે નિયમો જરૂરી છે તે બધા ભગવદ્ગીતામાં મળે છે; એટલુંજ નહિ પણ બાવી વિશ્વધર્મનો એ એક સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મમંથ છે.” એફ. ટી. બુક્સ

“બાઇબલનો મેં યથાર્થ અભ્યાસ કર્યો છે. x x એમાં જે લખ્યું છે તે માત્ર ગીતાના સારરૂપે છે. x x જે જ્ઞાન ગીતામાં છે તે ઇસાઇ કે યહુદી બાઇબલોમાં નથી. x x મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, ભારતીય નવયુવકો શામાટે અહીં યુરોપ સુધી વિજ્ઞાન શીખવા આવે છે? નિઃસંદેહ એનું કારણ તેમનો પાશ્ચાત્ય દેશો પ્રત્યેનો મોહ છે. તેમનાં બોળાં હૃદયોએ હજુ નિર્દય અને અવિનયી પશ્ચિમવાસીઓનાં હૃદય ઓળખ્યાં નથી. વિદેશી શિક્ષણથી મળતી લપકાદાર પદ્ધતિઓની લાલચે તેઓ એ સ્વાર્થીઓની ઇદ્રજળમાં ફસાય છે; પણ જે દેશ યા સમાજને ગુલામીમાંથી છૂટવું હોય તેને માટે તો એ માર્ગ અધોગતિનો જ છે. x x x ગીતા દુનિયાની અઢળક સંપત્તિ વડે પણ ખરીદી શકાય નહિ, એવો ભારતવર્ષનો અમૂલ્ય-અલૌકિક ખજાનો છે.” લંડનવાસી યાહુદી એફ. એચ. મોલેમ

“ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષો થઇ જવા છતાં એવો બીજો એકે મંથ હજી સુધી લખાયો નથી. x x ગીતાની સાથે સરખાવતાં આખા જગતનું હાલનું બીજું અધું જ્ઞાન મને તુચ્છ લાગે છે. x x હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારા હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરાવું છું.” મહાત્મા થોરો

“સંસારના બધા મંથોમાંથી ક્યાંય પણ ભગવદ્ગીતા જેવા સુક્ષ્મ અને ઉન્નત વિચારો મળતા નથી.” વિઁ હુઓલ્ટ

“આ મંથ માત્ર હિંદુઓનો જ નહિ પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિનો છે.” મહેરબાબાઈ

“તે પુરુષ અને સ્ત્રી મહાબાગ્યશાળી છે કે જેમને આ સંસારના અંધકારથી ભરેલા સાંકડા માર્ગોમાં પ્રકાશ આપનાર આ નાનકડો પરંતુ અખૂટ તેલથી ભરેલો ધર્મપ્રદીપ પ્રાપ્ત થયો છે.” મદનમોહન માલવીયા

“એક વાર મારો અંતકાળ પાસે જણાયો ત્યારે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઇ હતી.” મહાત્મા ગાંધીજી

“ગીતા મે હૃદયં પાર્થ ગીતા મે સારમુત્તમઃ ।
ગીતા મે જ્ઞાનમત્યુર્ધ્વં ગીતા મે જ્ઞાનમવ્યયઃ ॥
ગીતા મે ચોક્ષ્મં સ્થાનં ગીતા મે પરમં પદમ્ ।
ગીતા મે પરમં ગુહ્યં ગીતા મે પરમો ગુરુઃ ॥

“ગીતા એ મારું હૃદય છે; ગીતા મારો ઉત્તમ સાર છે; ગીતા મારું અતિ ઉચ્ચ જ્ઞાન છે; ગીતા મારું અવિનાશી જ્ઞાન છે; ગીતા મારું ઉત્તમ સ્થાન છે; ગીતા મારું પરમપદ છે; ગીતા મારું પરમરહસ્ય છે અને ગીતા મારો પરમ ગુરુ છે.” ૭૧૦ શ્રીકૃષ્ણ

“ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રવિસ્તરૈઃ ।
યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય સુખપદ્માદ્વિનિઃસૃતા ॥

“સ્વયં વિષ્ણુના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલા ગીતાશાસ્ત્રને ગાવા અને પાળવા જેવું મહાકળદાયક કર્તવ્ય હોવા છતાં અન્ય શાસ્ત્રોની ગડમથલમાં પડવાની શી જરૂર ?” મહર્ષિ વ્યાસ

“નેયં ગીતા નામસહસ્રં ધ્યેયં શ્રીપતિરૂપમજ્જમ્ ।
નેયં સજ્જનસંગે ચિત્તં દેયં દીનજનાય ચ વિત્તમ્ ॥

“દુઃખમાત્રની આત્મતિક નિવૃત્તિ અને સન્નિધિદાનંદપદની નિલપ્રાપ્તિ માટે ગાન તો એક માત્ર ગીતાનું અને વિષ્ણુસહસ્રનામનું ગાવા યોગ્ય છે; ધ્યાન તો વારંવાર શ્રીપતિના સ્વરૂપનું ધરવા યોગ્ય છે; ચિત્ત તો સાધુસંગમાં પરાવવા યોગ્ય છે અને વિત્ત તો દીન-દુઃખીઓને દેવા યોગ્ય છે.” ૭૧૦ શંકરાચાર્ય

“કૃષ્ણો જાનાતિ વૈ સમ્યક્ કિંચિત્ કુન્તીસુતઃ ફલમ્ ।
વ્યાસો વા વ્યાસપુત્રો વા યાજ્ઞવલ્ક્યોઽથ મૈથિલઃ ॥

“એક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ ગીતાને યથાવત્ જાણે છે; અર્જુન, વ્યાસ, વ્યાસપુત્ર શુકદેવ, યોગી યાત્રવલ્ક્ય, રાજા જનક એઓ તો તેમાંનું કંઈક જ જાણે છે.” ગીતામાહાત્મ્ય

મોહ કો મિટાતી પ્રકટાતી આત્મબોધ શુદ્ધ ।
મીરતા મગાતી યુદ્ધવીરતા જગાતી હૈ ॥
ક્ષણમેં છુટાતી અકર્મેણ્યતા સે નિષ્ક્રયી કો ।
કૌન તૂ હૈ, વિશ્વ ક્યા હૈ તથ્ય સમજાતી હૈ ॥
પ્યારી યોગિયોંકી ઔ વિયોગિયોંકી મોગિયોંકી ।
મરણોપરાન્ત મોક્ષદ્વાર વિશ્વલાતી હૈ ॥
જીવનમેં વિશ્વવિજયી કા હૈ પઢાતી પાઠ ।
શાન્તિ સુખદાત્રી એક ગીતા કહલાતી હૈ ॥

(વિદ્યાભાસ્કર મુક્ત)

भारतवर्ष के साधु

(श्री. आनंदीप्रसाद श्रीवास्तव के लेखमेंसे)

और देशों की अपेक्षा भारतवर्ष में साधु बहुत अधिक हैं, उनमें कुछ जैसे भी होंगे जिनकी मानसिक उन्नति कुछ कुछ है. परंतु छतने साधुओं के रहते हमें भी—अर्थात् छतने जैसे मनुष्यों के रहते हमें भी—जिनके न स्त्री हैं; न पत्नी हैं; न घर की चिंता है; न ऋण का बोझ है; जो सर्वथा निश्चिंत हैं और मृत्यु के विषये सर्वथा प्रस्तुत हैं—भारतवर्ष की यह दृष्टि है. वह परतंत्रता की जेडियों से जकड़ा हुआ है, सामाजिक पुराणियों का केंद्र है; दरिद्रता का घर है; अज्ञान का अड्डा है. उसका क्या कारण है ?

क्या भारतवर्ष के साधु जैसा अपनेको समझते हैं, नितांत निरपेक्ष एवं हैं ? क्या उन्हें सत्यमुच्य काष्ठ मोहभ्रमता नहीं है ? क्या वे काम-क्रोध आदि का श्रुते हुए हैं ? क्या वे सत्यमुच्य सांसारिक वेलाव का असार समझते हैं ? क्या वे सत्यमुच्य छतने के विषये हैं कि उन्हें सारे संसार की राजनैतिक समस्याओं लडकों के खेल के समान उपेक्षणीय समझ पड़ती हैं ? क्या वे सत्यमुच्य जैसे हैं कि यदि उन्हें सारे संसार की संपत्ति मिल जाय तो उसका वे तुल्य के समान त्याग कर दें ? मन प्रश्नों का उत्तर छतना स्पष्ट है कि उसके लिखने की आवश्यकता नहीं. यदि ऐसा होता तो भारतवर्ष में गृहस्थों से एक कर हजारों अखाड़े न होते. x x x यदि ऐसा होता तो हजारों की संख्या में साधु या महंत व्याजियारोष से दूषित न पाये जाते—महंतों की रजेलियां, उनकी तराशु रजेलियां, न होती, और न होती उनके यहां ब्रह्म-हत्याओं आदि, जिनका नाम देने में भी लज्जा आती है. यदि यही बात होती तो भारतवर्ष में हजारों—(सांघु माटे जुओं भुभपृष्टनी वाणेली पाणु)

‘अंग्रेजी शिक्षा’ का कुप्रभाव

(देशभक्त बाबा हरदयालजी सेन ने लिखा है)

सिद्ध हो चुका है कि अंग्रेजी हमें अंगरेजों की बनाना सकेगी, पर जातीय भी न रहने देगी।

अंग्रेजी शिक्षा हमारे प्रतिद्वन्द्व को तोड़ मोड़ कर इस प्रकार हमें सिखाती है कि हमसे बाह्य की अपेक्षा खानि होती है। घटनाओं से हम की परिस्थिति नहीं निकाल सकते। सेवक और डॉक्टर जैसे प्रतिद्वन्द्व हमें अपनी आत्मीय सम्बन्धता, गौरव और प्रतिष्ठा क्यों खोताये ?

जन्म लाया न रही तो साहित्य भी साथ ही नष्ट हो जाता है। x x x x अंग्रेजी शिक्षा ने हिंदी साहित्य को नष्ट कर दिया।

हमारे सामाजिक जीवन पर इसका ऐसा प्रभाव पड़ा है कि हम व्यापार को भी जो जोड़े और पाश्चात्य सम्बन्धता की दिग्दर्शक की रस्ते को हमने ग्रहण कर लिया। हम न घर के रहने न धर्म के, न धर्म के न धर्म के अंग्रेजी शिक्षा ने हमारे आचार को नष्ट कर दिया। सम्बन्धी येतनना और निवारण गौरव की रक्षा कर सकती है।

ही लाया, साहित्य, धर्म, व्यापार, येतनना सग पर अपना प्रभाव

को परिचालन कर अंगरेजों

धर्मों को पुनः प्राप्त

अनुष्ठान करने

धर्म सग कुछ

कि अंगरेज

गह

ही

